

Slovenski slavistični kongres
Monošter/Szentgotthárd in Moravske Toplice 2021

SLOVENSKI JEZIK MED SLOVANSKIMI JEZIKI

Uredila Matej Šekli in Lidija Rezoničnik
Izdala Zveza društev Slavistično društvo Slovenije

Slovenski slavistični kongres
Monošter/Szentgotthárd in Moravske Toplice 2021

Zbornik Slavističnega društva Slovenije 31

SLOVENSKI JEZIK
MED SLOVANSKIMI JEZIKI

Uredila
Matej Šekli in Lidija Rezoničnik

Zveza društev Slavistično društvo Slovenije
Ljubljana 2021

Zbornik Slavističnega društva Slovenije 31
Slovenski slavistični kongres, Monošter/Szentgotthárd in Moravske Toplice,
30. september – 2. oktober 2021

SLOVENSKI JEZIK MED SLOVANSKIMI JEZIKI

Urednika: Matej ŠEKLI, Lidija REZONIČNIK

Recenzenti: Nikola BENČIĆ / BENCICS Nikolaus, Metod ČEPAR, Aleksandra DERGANČ, Nataša Gliha
КОМАЧ, Mojca HORVAT, Andreja INKRET, Miha JAVORNIK, Alenka JELOVŠEK, Jelena KONICKA / Елена
КОНИЦКАЯ, Jelena KRES ISAK, David MOVRIN, Mihail OSLON / Михаил ОСЛОХ, Andreja LEGAN
RAVNIKAR, Mojca KREVEL, Luka REPANŠEK, Brane SENEGAČNIK, Špela SEVŠEK ŠRAMEL, Vera SMOLE,
Marko SNOJ, Đurđa STRSOGLAVEC, Matej ŠEKLI, Jana ŠNYTOVÁ, Alenka ŽBOGAR

Tehnični urednik: Rok MRVIČ

Jezikovna karta na naslovnici:

Avtor vsebine: Matej ŠEKLI

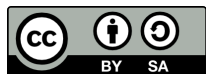
Kartograf: Žiga KOKALJ

Vir: ZRC SAZU, Natural Earth, SRTM; © ZRC SAZU

Izdala in založila Zveza društev Slavistično društvo Slovenije v Ljubljani oktobra 2021.

To delo je ponujeno pod licenco:

Creative Commons mednarodna licenca 4.0: priznanje avtorstva, deljenje pod enakimi pogoji.

Prva e-izdaja. Publikacija je v PDF obliki brezplačno dostopna na spletni strani ZSDSDS.

Naslov: <<https://zdsds.si/tiski/zborniki-slavisticnega-drustva-slovenije>>.

Deli besedil so bili pripravljeni z vnašalnim sistemom ZRCola, ki ga je na Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU v Ljubljani razvil Peter Weiss.

Katalogni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID 78126851

ISBN 978-961-6715-40-9 (PDF)

KAZALO

Matej ŠEKLI	
Slovenski jezik in <i>Slavia meridionalis</i>	11

Slovenski jezik med slovanskimi jeziki

Petra STANKOVSKA	
Slovenščina med slovanskimi jeziki – sinhroni pogled na tipologijo izbranih glasoslovnih značilnosti	27
Tatjana BALAŽIC BULC, Vesna POŽGAJ HADŽI	
O starih in novih identitetah: knjižni jeziki osrednjejužnoslovenskega prostora	45
Emilija NEŠKOSKA	
Koncept <i>Etimološkega slovarja makedonskega jezika</i>	55
Mladen UHLIK, Andreja ŽELE	
Števniske zgradbe v slovensko-ruski protistavi.....	67

Predzgodovina in predknjižno razdobje slovenskega jezika pri jezikovnem pouku

Luka REPANŠEK	
Indoevropski prajezik, I. del: uvod in glasoslovje	81
Luka REPANŠEK	
Indoevropski prajezik, II. del: oblikoslovje	107
Marko SNOJ	
Praslovanščina.....	151
Vanda BABIČ	
Stara cerkvena slovanščina – ne mati, ampak mogočna sestra.....	163
Matej ŠEKLI	
Notranja in zunanja zgodovina slovenskega jezika v srednjem veku (ok. 550–1550).....	187

Slovenski knjižni jezik v drugi polovici 16. stoletja pri jezikovnem pouku

Kozma AHAČIČ	
16. stoletje in jezikovni pouk slovenščine	231
Metod ČEPAR	
Oris sklanjatve samostalnikov v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja	243
Andreja LEGAN RAVNIKAR	
Besedotvorne značilnosti knjižne slovenščine 16. stoletja v primerjavi s sodobno (knjižno) rabo.....	253
Alenka JELOVŠEK	
Novi <i>Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja</i> in jezikovni pouk slovenščine.....	263

Andreja LEGAN RAVNIKAR

Ob izidu *Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja (A–D)* 275

Alenka JELOVŠEK

Gorske bukve 1582: znanstvenokritična izdaja 279

Slovenski jezik in slovstveno ustvarjanje v Prekmurju s Porabjem

Marko JESENŠEK

Knjižna prekmurščina – *stari slovenski jezik* 285

Franci JUST

Literarno ustvarjanje v prekmurskem knjižnem jeziku 297

Porabski Slovenci in njihovi sosodje gradiščanski Hrvati

Marija KOZAR-MUKIČ / MUKICSNÉ KOZÁR Mária

Slovenci ob Rabi na Madžarskem 313

Šandor HORVAT / HORVÁTH Sándor

Gradiščanski Hrvati: kratko o povijesti, kulturi i jeziku 323

Martina ZAKOCS / ZAKOCS Martina

Jezikovna krajina slovenskega Porabja 341

Štefan KARDOŠ

Funkcija besede *onej* v krajevnih govorih Prekmurja in Porabja 353

Slovenski jezik na šolski vertikali in v javni rabi v Porabju

Valentina NOVAK

Slovenski jezik v osnovnih šolah v Porabju 371

Norbert GERENCSÉR

Poučevanje slovenskega jezika na gimnaziji v Monoštru 379

Elizabeta EMBERŠIČ ŠKAPER / SKAPERNE ÉMBERSICS Erzsebet,

Ibolya DONČEC MERKLI / MERKLINÉ DONCSECZ Ibolya

Poučevanje slovenskega jezika in književnosti na univerzi v Sombotelu 383

Marijana SUKIČ / SZUKICS Marianna

Časopis *Porabje* 387

Dušan MUKIČ / MUKICS Dusan

Bliža se tridesetletnica oddaje *Slovenski utrinki*,

televizijskega magazina za Slovence na Madžarskem 391

Attila BARTAKOVIČ / BARTAKOVICS Attila

Radio Monošter 395

Madžarski jezik, književnost in kultura: kako dobro jih poznamo?

Imre SZILÁGYI

Pomembni dogodki in osebe v madžarski zgodovini 401

András ZOLTÁN

Slovanske izposojenke v madžarščini..... 415

Előd DUDÁS

Madžarske izposojenke v slovenščini 431

Jutka RUDAŠ

Razvojni lok madžarske proze od 60-ih let prejšnjega stoletja do danes 443

Marija BAJZEK LUKAČ

Veliki madžarsko-slovenski spletni slovar –
prepletanje klasične in sodobne leksikografije 459

Éva SCHWETTER, Miha SUŠNIK, Tamás KRUSZLICH, Blaž BOŽIČ, Peter ČERNE

Nove poti do znanja madžarskega jezika:

Učbenik in Delovni zvezek madžarščine za Slovence 2 463**Sodobna slovanska kratka zgodba**

Đurđa STRSOGLAVEC

(Ne)moč besed v kratkih zgodbah Tanje Mravak, Lamiije Begagić in Davida Albaharija..... 473

Namita SUBIOTTO

Motiv preobrazbe v kratki zgodbi *Vinska mušica* Venka Andonovskega 481

Blaž PODLESNIK

Kristalni svet Viktorja Pelevina: kratka zgodba, v kateri se nekaj dogaja
in nič ne zgodi ter v kateri se zgodi vse, ker se v njej zgodi literatura
(ali Zakaj bi morala biti tudi proza o drogah – če ne beremo, da bi
prebrali, temveč zato, da beremo – obvezno srednješolsko branje)..... 489

Jana ŠNYTOVÁ

Kratke zgodbe Jana Balabána v kontekstu razvoja kratkega pripovedništva
v češkem okolju 509

Špela SEVŠEK ŠRAMEL

Literarna pot z vlakom: o evropskosti kratke proze Pavla Vilikovskega 517

Lidija REZONIČNIK

Poljska kratka proza: Olga Tokarczuk in *Bizarne zgodbe* 525

O staroindijski, starogrški in rimski književnosti pri pouku slovenščine

Luka REPANŠEK

Očrt staroindijske književnosti 537

Marko MARINČIČ

Imperializem kanona?

Nekaj razmišljanj v zagovor antičnih, renesančnih in svetovnih klasikov 561

Jelena ISAK KRES

Starogrška epika v šolskih klopeh: didaktični pristop k starodavnim epom..... 573

David MOVRIN

Ena tridesetina: *Iliada* v kontekstu celotnega trojanskega mita..... 585

Brane SENEGAČNIK

Antična tragedija 595

Andreja INKRET

Antična komedija med besedo in podobo 605

Književni tematski sklop na splošni maturi iz slovenščine 2022:

Čudežni Feliks Andreja Hienga in Veliki Gatsby Francisa Scotta Fitzgeralda

Alojzija ZUPAN SOSIČ

Čudežnost Feliksa in Gatsbyja 623

Veronika ROT GABROVEC

Rapsodija v zlatem: F. S. Fitzgerald, *Veliki Gatsby* 641

Sprehod po Monoštru in ustvarjanje Janeza Akvile

Nikoletta VAJDA-NAGY / VAJDA-NAGY Nikoletta

Sprehod po Monoštru, najzahodnejšem mestu na Madžarskem
in središču slovenskega Porabja..... 663

Janez BALAŽIČ

Janez Aquila in njegova slikarska delavnica 669

Utemeljitev priznanj

Franci JUST

Štefan Kardoš..... 679

Marko JESENŠEK

Marija Bajzek Lukač / Lukácsné Bajzek Mária..... 681

Monika KROPEJ TELBAN, Milena Mileva BLAŽIČ

Marija Kozar-Mukič / Mukicsné Kozár Mária in Dušan Mukič / Mukics Dusán..... 685

Iz delovanja zveze društev

Matej ŠEKLI

Gorica, Guriza, Görz, Gorizia – štirje odtenki goriške jezikovne krajine 691**In memoriam**

Boža KRAKAR VOGEL

In memoriam Zoran Božič (13. oktober 1951 – 2. junij 2021) – mnogo prezgodaj 701

Rosanna BENACCHIO, Lucyna GEBERT, Francesca GIUSTI FICI, Matej ŠEKLI, Sanja PIRC

In memoriam Andrea Trovesi (9. junij 1971 – 10. junij 2021)..... 707

Slovenski jezik in *Slavia meridionalis*

Slovenski jezik in drugi slovanski jeziki spadajo v slovansko jezikovno skupino indoevropske jezikovne družine. Vsi indoevropski jeziki so namreč nastali iz praindoevropščine (do ok. 3000 pr. n. š.), svojega daljnega jezikovnega »prednika«, vsi slovanski jeziki pa iz praslovanščine (do ok. 800 n. š.), jezika »potomca« satemske indoevropščine in svojega neposrednega jezikovnega »prednika«.

Notranja zgodovina slovenskega jezika, tj. slovenskih narečij, kot tudi drugih slovanskih jezikov se je začela okoli leta 800, ko se je **praslovanščina** pričela pospešeno divergentno, oddaljevalno spreminjati, tj. na različnih območjih slovanskega jezikovnega sveta različno, in se s tem cepiti na narečja. Tako so začele nastajati **južna, vzhodna in zahodna slovanščina** ter znotraj teh posamezna **staroslovanska narečja**.

Ena prvih glasovnih sprememb, ki se je dogajala na začetku 9. stoletja in ki je pomenila začetek cepitve praslovanščine na narečja, je bil t. i. premet jezičnikov (metateza likvid). Po tej glasovni spremembi so se praslovanske dvoglasniške zveze z jezičnikom tipa **or*, **ol*, **er*, **el* v položaju pred soglasnikom na različnih območjih praslovanščine spremenile, »premetale« na različne načine. Premet jezičnikov je potekal tako na vzglasju (na začetku besede) kot v medglasju (sredi besede). Največ različnih odrazov je nastalo v medglasju, tj. v praslovanskih besedah kot npr. **gordъ* 'ograda', **golva* 'glava', **berza* 'breza', **melko* 'mleko'. Na poznejšem južnoslovanskem in češko-slovaškem območju je nastalo **gradъ*, **glava*, **brěza*, **mlěko* (po premetu jezičnikov s podaljšavo), na vzhodnoslovanskem **gorodъ*, **golova*, **bereza*, **moloko* (po premetu jezičnikov s t. i. polnoglasjem), na poljsko-lužiškosrbskem **grodъ*, **glova*, **breza*, **mleko* (po premetu jezičnikov brez podaljšave), na pomorjansko-polabskem prostoru, torej na samem severozahodnem slovanskem zemljepisnem jezikovnem obrobju, pa je sprememba ponekod izostala, npr. v primerih kot **gardъ*, **galva* (prišlo pa je do podaljšave samoglasnika).

Pra-slovansko	Južno-slovansko	Vzhodno-slovansko	Poljsko-lužiškosrbsko	Pomorjansko-polabsko	Češko-slovaško
<i>*gordъ</i>	<i>*gradъ</i>	<i>*gorodъ</i>	<i>*grodъ</i>	<i>*gardъ</i>	<i>*gradъ</i>
<i>*golva</i>	<i>*glava</i>	<i>*golova</i>	<i>*glova</i>	<i>*galva/*glova</i>	<i>*glava</i>
<i>*berza</i>	<i>*brěza</i>	<i>*bereza</i>	<i>*breza</i>	<i>*breza</i>	<i>*brěza</i>
<i>*melko</i>	<i>*mlěko</i>	<i>*moloko</i>	<i>*mleko</i>	<i>*mleko</i>	<i>*mlěko</i>

Že po tej in nekaterih podobnih tovrstnih prvih značilnejših glasovnih spremembah južna, vzhodna in zahodna slovanščina niso bile jezikovno enotne; znotraj teh so se torej že pojavili zametki posameznih staroslovanskih narečij. V okviru zahodne slovanščine npr. je bilo že možno razlikovati kar tri večje geolekte, ki so z vidika poznejših zahodnoslovanskih jezikov poimenovani kot pomorjansko-polabski, poljsko-lužiškosrbski in češko-slovaški.

Tudi južna slovanščina je že v 9., še izraziteje pa 10. stoletju poznala več narečij, ki jih imenujemo **starojužnoslovanska narečja**. Zelo poenostavljeno jih je možno prikazati z značilnimi glasovnimi odrazi v praslovanskih besedah kot npr. **světa* 'sveča', **međa* 'meja', **puščati* 'puščati', **drožži* 'droži', **jěsti* 'jesti', **zemla* 'zemlja', **pъsъ* 'pes', **dъnъ* 'dan', **sъnъ* 'sen, spanje', **mahъ* 'mah', **možeši* '(ti) moreš', **sъtvoriti* 'storiti'. Že v 9. stoletju se je na vzhodu južne slovanščine s svojimi značilnimi jezikovnimi inovacijami jasno izdvojila **vzhodna južna slovanščina** (poznejši makedonščina in bolgarščina) (psl. **světa* > V jsl. *svěšta*, psl. **međa* > V jsl. *mežda*). Od 10. stoletja pa so se na zahodu južnoslovanskega prostora začela oblikovati naslednja **starozahodno-južnoslovanska narečja**: **alpska** (poznejša slovenščina), **panonska** (poznejša kajkavščina) (tako kot slovenščina z vprašalnim zaimkom psl. **kajъ* > sln. *kāj*, kajk. *kaj*), **primorska** (poznejša čakavščina) (z vprašalnim zaimkom psl. **čъ* > čak. *čā* 'kaj?'), **dinarska** (poznejša zahodna štokavščina ali šćakavščina) (z vprašalnim zaimkom psl. **čъto* ≥ Z štok. *ščā* 'kaj?') in **raška** (poznejša vzhodna štokavščina ali »prava« štokavščina) (z vprašalnim zaimkom psl. **čъto* > V štok. *štō* ≥ štā 'kaj?') **južna slovanščina**. Vzhodna južna slovanščina je v 10. stoletju svojo individualnost še okrepila (psl. **zemla* > V jsl. *zemja*). Nekatera od zahodnojužnoslovanskih narečij pa že v začetku niso bila enotna: alpska slovanščina se je delila na severozahodno in jugovzhodno (psl. **sedlo* 'naselbina, vas' > SZ sln. *sedlo*, JV sln. *selo*), panonska slovanščina pa na zahodno in vzhodno (psl. **međa* > Z kajk. *meja*, V kajk. *mežja*).

V preglednici so prikazana starojužnoslovanska narečja konec 10. stoletja (jezikovne inovacije so označene krepko). Ta zemljepisna jezikovna členjenost južne slovanščine je nastala po popraslovanskih glasovnih spremembah v 9. in 10. stoletju. Jezik se je torej v prostoru spreminjal postopno, od alpske južne slovanščine v Vzhodnih Alpah in zahodni Panonski nižini do vzhodne južne slovanščine na vzhodu Balkanskega polotoka.

Praslovansko	Alpsko	Panonsko	Primorsko	Dinarsko	Raško	Vzhodno
*světa	*svěća	*svěća	*svěća	*svěća	*svěća	*svěšta
*meda	*meja	*meja/*meža	*meja	*meža	*meža	*mežda
*puščati	*puščati	*puščati	*puščati	*puščati	*puštati	*puštati
*drožži	*drožži	*drožži	*drožži	*drožži	*droždi	*droždi
*sedlo	*sedlo/*selo	*selo	*selo	*selo	*selo	*selo
*jěsti	*jěsti	*jěsti	*jěsti	*jěsti	*jěsti	*jasti
*zemla	*zemla	*zemla	*zemla	*zemla	*zemla	*zemja
*рѣсъ	*pəs	*pəs	*pəs	*pəs	*pəs	*pəs
*дѣнь	*dən	*dən	*dən	*dən	*dən	*dɛn
*сѣнь	*sən	*sən	*sən	*sən	*sən	*sɛn
*мѣхъ	*məx	*məx	*məx	*məx	*məx	*mɛx
*možeši	*moreš	*moreš	*moreš	*moreš	*možeš	*možeš
*stvōriti	*storiti	*stvoriti	*stvoriti	*stvoriti	*stvoriti	*stvoriti

Od vseh teh starojužnoslovanskih narečij sta v 9. oz. 10. stoletju izpričani samo vzhodna in alpska južna slovanščina. Tako je **vzhodna južna slovanščina** 9. stoletja dokumentirana v **stari cerkveni slovanščini (863–885)**, prvem slovanskem knjižnem jeziku. Narečna podstava te je bil slovanski govor mesta Solun (gr. Θεσσαλονίκη) in njegove okolice. Besedila v tej so nastala v času misije bratov Konstantina (826/827–869) (pozneje z meniškim imenom Ciril) in Metoda (814–885), uglednih misijonarjev iz Soluna, na Moravskem in v Panoniji v obdobju 863–885, ki pa niso ohranjena. Njihovi najstarejši, dokaj natančni prepisi segajo na konec 10. in v 11. stoletje ter predstavljajo starocerkvenoslovanska kanonska besedila. Najstarejše izpričano starozahodnojužnoslovansko narečje pa je **alpska južna slovanščina oz. zgodnja slovenščina**, in sicer v **jeziku Brižinskih spomenikov (972–1039)**. Narečna podstava slednjega je bil slovanski govor v Vzhodnih Alpah. Besedila v njem so morda nastala že v drugi polovici 8. stoletja (ob pokristjanjenju tamkajšnjih slovanskih kneževin Karantanije in Karniole s strani najprej Bavarcev in nato Frankov), zapisana oz. prepisana pa so bila v obdobju 972–1039. Jezik stare cerkvene slovanščine torej odraža vzhodno južno slovanščino druge polovice 9. stoletja, jezik Brižinskih spomenikov pa alpsko južno slovanščino oz. zgodnjo slovenščino s konca 10. stoletja.

Od konca 10. stoletja dalje je na južnoslovanskem prostoru možno zaslediti jezikovno spreminjanje, katerega posledica so bile lingvogeneze, tj. oblikovanje zemljepisnih jezikovnih pojavnosti (geolektov), ki jih danes imenujemo **južnoslovanski jeziki**. Na severozahodu (zahodno)južnoslovanskega jezikovnega območja se je tako v obdobju od konca 10. do konca 12. stoletja iz alpske slovanščine s svojimi specifičnimi, samoslovenskimi jezikovnimi inovacijami izoblikoval **slovenski jezik**. Samoslovenske inovacije panonske, primorske ter dinarske in raške slovanščine torej niso zajele. Ta del zahodnojužnoslovanskega jezikovnega prostora, na katerem do slovenskih jezikovnih sprememb torej ni prišlo, se v jezikoslovju imenuje **osrednjejužnoslovanski (srednjojužnoslavenski) jezik**.

Sestavljajo ga štiri prvotne narečne ploskve (baze), in sicer **kajkavščina** (panonska), **čakavščina** (primorska) ter **zahodna štokavščina** ali ščakavščina (dinarska) in **vzhodna štokavščina** ali »prava« štokavščina (raška). Slovenščina in osrednja južna slovanščina sta torej zahodnojužnoslovanska jezika. Iz vzhodne južne slovanščine pa sta začela nastajati vzhodnojužnoslovanska jezika, ki ju danes imenujemo **makedonski** in **bolgarski**.

Ena prvih glasovnih sprememb v alpski slovanščini, ki se na prvi pogled zdi precej neznatna, je pa za določanje jezikovne samostojnosti alpske slovanščine oz. zgodnje slovenščine zelo pomembna, je poenostavitev zaporedja **tv* v veččlenskih soglasniških sklopih, npr. v popraslovanških **stv*, **tvr* v besedah kot npr. psł. **stv̋toriti* 'storiti' > **stvoriti*, psł. **tv̋rdb* 'trd' > **tvr̋d*, psł. **četr̋vrtb* 'četrtri' > **četr̋vrti*. Medtem ko so se tovrstni zapleteni soglasniški sklopi v ostalih starojužnoslovanskih narečjih ohranili nespremenjeni, o čemer pričajo njihovi »potomci«, sodobni južnoslovanski jeziki in njihova narečja (kajk., čak., štok. *stvoriti*, *tvrd*, *četr̋vrti*, mak. *stvoril*, *tvrd*, *četr̋vrti*, blg. *tv̋rd*, *četr̋vrti*), so se v alpski slovanščini začeli poenostavljati že v 10. stoletju. V Brižinskih spomenikih se tako še pojavlja starejše, nespremenjeno stanje (*ztuoril* (I 12) = *stvoril* 'storil') in tudi že mlajše, spremenjeno stanje (*ztoriti* (II 107) = *storiti* 'storiti').

Še nekaj besed o pojmih **alpski** in **panonski** v slavistiki. V okviru zgodovinskega jezikoslovja ju seveda razumemo jezikoslovno terminološko, torej ne dobesedno, temveč dogovorno. Pojem **alpska slovanščina** se nanaša na južnoslovanski jezik v vzhodnoalpskem in tudi zahodnopanonskem prostoru, iz katerega se je do ok. 1200 izoblikoval slovenski jezik, pojem **panonska slovanščina** pa označuje južnoslovanski jezik v zahodnopanonskem prostoru, iz katerega je pozneje nastala hrvaška osrednjejužnoslovanska kajkavščina. Pomembno se je torej zavedati metonimičnosti tovrstnih strokovnih izrazov. Podobno kakor se npr. *kraško narečje* ne govori samo na (zahodnem) Krasu, temveč tudi v zahodni Vipavski dolini in na Goriškem, ali podobno kakor *alpska romanščina* – iz katere so nastali furlanski, (dolomitsko)ladinski in retoromanski jezik – ni domovala samo Alpah, marveč tudi v Furlanski nižini, tudi *alpska slovanščina* ni bila razširjena samo v Vzhodnih Alpah, temveč tudi od jadranske obale vse do zahodne Panonske nižine. Poleg tega se pojem *panonski* v zgodovini slovenskega jezika pojavlja tudi v strokovnem izrazu **panonska narečna ploskev (baza)**. Ta poimenuje del slovenskega jezika, ki se je vzporedno s severnoštajersko narečno ploskvijo (bazo) do konca 14. stoletja izoblikoval iz (jugo)vzhodne slovenščine, torej »potomke« *alpske* slovanščine. Iz panonske narečne ploskve (baze) je z nadaljnjo cepitvijo na narečja, podnarečja in krajevne govore po 16. stoletju nastala **panonska narečna skupina (grupa)** slovenskega jezika.

facit

Nastajanje slovenskega jezika, tj. slovenskih narečij, kot tudi drugih slovanskih jezikov se je začelo okoli leta 800, ko se je praslovanščina, »potomka« praindoevropsčine,

pričela cepiti na narečja. Znotraj južne slovanščine se je na vzhodu s svojimi značilnimi jezikovnimi spremembami že v 9. stoletju izdvojila vzhodna južna slovanščina, na zahodu pa so se od 10. stoletja naprej osamosvajale alpska, panonska, primorska, dinarska in raška južna slovanščina. Iz alpske slovanščine se je – predvsem v odnosu do panonske (kajkavščine) in primorske (čakavščine) – s svojimi specifičnimi, samoslovenskimi inovacijami od konca 10. do konca 12. stoletja izoblikoval slovenski jezik.

... ter vzhodnoalpsko-zahodnapanonski prostor

Slovenski jezikovni prostor je torej del vzhodnoalpsko-zahodnapanonskega območja, pri čemer sta pojma *vzhodnoalpski* in *zahodnapanonski* razumljena zemljepisno, v smislu nanašajoča se na Vzhodne Alpe oz. zahodno Panonsko nižino (v primeru slovenščine natančneje samo na zahodni rob Panonske nižine). Gledano zgodovinsko jezikoslovno so se na tem prostoru skozi zgodovino srečevale severnojadranska italška indoevropska in panonska indoevropska, alpska in balkanska romanska, vzhodnogalska keltska, alpska in panonska južnoslovanska oz. slovenska in kajkavska, bavarska visokonemška ter na vzhodu še madžarska in na zahodu beneška italijanska jezikovna komponenta. Sledi prehod skozi jezikovno zgodovino zahodnapanonskega prostora na primeru rečnega imena *Raba* ter nekaterih najstarejših zgodovinskih virov, pomembnih za jezikovno in posledično kulturno zgodovino tega območja.

Najstarejši jezikovni plasti, nastali po jezikovni indoeuropeizaciji Evrope, ki ju indoevropsko primerjalno jezikoslovje lahko identificira na vzhodnoalpsko-zahodnapanonskem prostoru, sta t. i. **severnojadranska italška indoevropsčina** in **panonska indoevropsčina**, pri čemer je bila meja med obema vzhodno od (današnje) Ljubljanske kotline. S stališča danes tu prisotnih jezikov gre za jezikovno podplast (substrat), ki je prepoznavna po značilnih zemljepisnih in osebnih imenih. Glasovne značilnosti severnojadranske italške jezikovne ploskve izkazujejo zemljepisna imena kot *Ocra* (Nanos), *Aesontius* (Soča), *Formio* (*fluvius*) (Rižana), panonske pa imena kot *Poetovio* (Ptuj), *Pultovia* (pri Ptujju), *Savaria* (Sombotel), *Scarbantia* (Sopron), *Carnuntum* (Petronell), *Aquincum* (Budimpešta), *Acuminum* (pri Novem Sadu). S premikanjem keltskih Galcev ob toku Donave navzdol ter nato ob tokovih npr. Save in Drave navzgor se je na tem prostoru pojavil tudi njihov keltski jezik – **vzhodna galščina**, ki je svoj jezikovni odtis pustila v imenih kot *Vindobona* (Dunaj), *Neviodunum* (Drnovo pri Krškem), morda tudi *Longaticum* (Logatec), **Tarvisia* (Trbiž). Po prihodu Rimljanov so bila predromanska zemljepisna imena prevzeta v (ljudsko) latinščino in s posredovanjem njenih »potomk«, alpske in balkanske romanščine, prešla v mlajšo jezikovno nadplast (superstrat). Tako je npr. ime panonske reke Rabe v antiki dokumentirano v grško pisanih virih kot **Ἀραβόν** (Klavdij Ptolemaj (Κλαύδιος Πτολεμαῖος) (ok. 90–168 n. š.): *Geografija* (Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις) II, 11, 5) in v latinsko pisanih virih kot **Arrabo** (*Tabula Peutingeriana* IV, 3).

Vzhodnoalpsko-zahodnapanonski prostor je bil v antiki v avgustejski dobi (27 pr. n. š. – 14 n. š.) vključen v rimsko cesarstvo, in sicer je bil njegov zahodni rob del Italije (*Italia*) znotraj desete regije z imenom Benečija in Istra (*Regio X. Venetia et Histria*), večji del pa razdeljen na provinci Norik (*Noricum*) in Panonijo (*Pannonia*). To območje je torej postalo del rimske antične in od 4. stoletja dalje tudi zgodnjekrščanske civilizacije (prim. *milanski edikt* rimskega cesarja Konstantina I. (306–337) iz leta 313). Do konca antike, torej pred prihodom Slovanov, je bilo jezikovno popolnoma romanizirano (poromanjeno). Tukajšnji staroromanski jezik se je najkasneje do druge polovice 6. stoletja že razcepil na dve **staroromanski narečji**, to sta bili **alpska romanščina** (del severozahodne romanščine) in **balkanska romanščina** (del jugovzhodne romanščine), pri čemer je bila jugovzhodna romanščina bolj arhaična, severozahodna pa bolj inovativna. Ime panonske reke se je v balkanski romanščini najverjetneje (po aferezi, tj. onemitvi vzglasnega samoglasnika, in podaljšanvi kratkega samoglasnika *a* v odprtem zlogu) glasilo **Rābo*.

V drugi polovici 6. stoletja so na vzhodnoalpsko-zahodnapanonski prostor prišli Slovani in z njimi njihov jezik – **praslovanščina**. Od romansko govorečih staroselcev so začeli prevzemati občna in lastna imena. Tako je bilo balkansko romansko **Rābo* v praslovanščino prevzeto in prilagojeno v **Raba*, kar je današnje slovensko *Raba*, v porabskih govorih prekmurskega narečja *'Ra:ba* (dolgi naglašeni samoglasnik v predzadnjem zlogu v prekmurskem narečju posredno kaže na prvotno naglasno mesto na zadnjem zlogu, torej **Rabá*). Kot je videti, so Slovani romanska rečna imena moškega spola (po jedru *fluvi-us* 'reka') spremenili v samostalnike ženskega spola (po jedrih kot **voda* 'voda', **řeka* 'reka'), prim. tudi (*Ae*)*sontius*, *Savus*, *Dravus*, ki so postali **Sqča*, **Sava*, **Drava*, današnje slovensko *Soča*, *Sava*, *Drava*.

Malo pred sredo 8. stoletja so si Bavarci, od leta 788 pod Franki, začeli politično podrežati slovanske kneževine v Vzhodnih Alpah – Karantanijo v letih 743–745 in Karniolo v letih 795–796 –, salzburška cerkev pa med slovansko prebivalstvo (severno od Drave, ki je mejna reka med salzburškim in oglejskim cerkvenim vplivnim območjem postala v Panoniji leta 803 in v Karantaniji leta 811) širiti krščanstvo. Posledično so se v Vzhodne Alpe in zahodno Panonsko nižino začeli priseljevati Bavarci ter z njimi njihov jezik – **bavarska stara visoka nemščina**. Bavarci so balkanskoromansko **Rābo* ali praslovensko **Raba* v svoj jezik prevzeli že v 8. stoletju, in sicer kot *Raba*. Okoli leta 770 pa se je starovisokonemški medglasni *-b-* (po starovisokonemškem premiku soglasnikov) v bavarščini onezvenečil v *-p-*, kar je seveda zajelo tudi *b* v prvotnem rečnem imenu *Raba*, ki se je odtlej glasilo *Rapa*. Potek te glasovne spremembe morda dokumentirata zapisa za leto 791, namreč *Raba* in *Hrapa*. Medsamoglasniški *-p-* se je proti koncu starovisokonemškega obdobja okoli leta 1050 v bavarščini ponovno ozvenečil v *-b-*, izglasni zlogi pa so ošibeli in sčasoma nekateri tudi onemeli, tako da se današnje nemško ime reke po vseh teh spremembah glasi *Raab*.

Sobivanje slovanskega in bavarskovisokonemškega elementa v Panoniji neposredno izpričujejo tudi zgodovinski viri, med drugimi tudi tisti o Pribinovi in Kocljevi Spodnji Panoniji ter tamkajšnjem delovanju Konstantina in Metoda, in sicer tako bavarski, pisani v latinščini, kot slovanski, nastali v stari cerkveni slovanščini. Spis *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (CBC) 'Spreobrnjenje Bavarcev in Karantancev' je okoli leta 870 salzburška cerkev pripravila za utemeljevanje svojega primata (v odnosu do bizantinske cerkve, ki jo je v tistem času v moravsko-panonskem prostoru poosebljal Metod) pri pokristjanjevanju Slovanov na karantansko-spodnjepanonskem območju. V tem delu je za čas proti koncu 8. stoletja omenjeni prostor poimenovan kot *Scлавinia* in razumljen kot celota (*in Scлавiniam, in partes videlicet Quarantananas atque inferioris Pannoniae* (CBC 7) 'v Sklavinijo, in sicer v predel Karantanije in spodnje Panonije'). Spis *Žitje Konstantina* (ŽK) 'Življenje Konstantina' je zelo verjetno nastal v 9. stoletju takoj po Konstantinovi smrti leta 869, a je njegov najstarejši ohranjen prepis šele iz 15. stoletja, in sicer v vzhodnoslovanski redakciji cerkvene slovanščine (stcsl. **Косѣѣ, кѣнедѣзъ панонѣскѣ* → vsl. csl. *Kocelъ, knjazъ Panoneskъ*).

Mosapurc, urbs paludarum, ter Priwina in Chezil

Slovanski knez v Nitri Pribina (do 861) je leta 833 zaradi sporov z moravskim knezom Mojmirjem I. (830–846), ki je bil istega leta nitransko kneževino priključil Moravski, prišel v bavarsko Vzhodno krajino (*plaga orientalis*) k prefektu Ratbodu (odstavljen 854), se dal na ukaz vzhodnofrankovskega kralja Ludvika II. Nemškega (840–876) krstiti (leta 833 *in ecclesia sancti Martini loco Treisma* (CBC 10) 'v cerkvi svetega Martina v kraju *Treisma*', današnji Traismauer). Okoli leta 840 je dobil v fevd ozemlje zahodno od Blatnega jezera ob reki Zali, kjer se je izoblikovala nova slovanska plemenska kneževina (*ducatus*) Spodnja Panonija (ki se je razprostirala na severu do Rabe, na jugu do antičnega kraja *Sopianae*, današnji Pécs, in na zahodu do *ad Bettobiam*, današnji Ptuj), leta 848 v Regensburgu pa v last ter tako postal frankovski mejni grof (*comes*) in še naprej ostal slovanski plemenski knez (*dux*), do leta 861, ko so ga ubili Moravani.

Prestolnica Pribinove Spodnje Panonije se v latinsko pisanih virih imenuje bavarsko-starovisokonemško *Mosapurc* (kar je zloženska iz *mos* 'mah, barje, močvirje' in *burg* 'grad, utrjeno mesto'; slednje z bavarskim onezvenečenjem starovisokonemškega vzglasnega *b-* v *p-*, do katerega je prišlo okoli leta 770, torej *burg* > *purc*; današnje (knjižno) nemško bi bilo to *Moosburg*), in latinsko *urbs paludodarum* 'mesto, kraj močvirij'. Slovanski prevodi imena pa se glasijo *Blatenski Kostel*, *Blatograd*, *Blatenski Grad*. Gre za današnji Zalavár.

V Blatogradu je Pribina na tedaj še otoku v močvirnati pokrajini zgradil utrjen grad (*munimen*) ter dal postaviti tri cerkve, in sicer cerkev sv. Janeza Krstnika, v gradu

samem cerkev sv. Device Marije, ki jo je leta 850 posvetil salzburški nadškof Liupram (836–859), in romarsko cerkev sv. Hadrijana mučenca, to slednjo s pomočjo obrtnikov iz Salzburga, ki jih je poslal nadškof.

Sed postquam praefatum munimen aedificavit, construxit infra primitus ecclesiam, quam Liuprammus archiepiscopus, cum in illa regione ministerium sacerdotale potestative exercuit, in illud veniens castrum in honore sanctae Dei genitricis Mariae consecravit, anno videlicet DCCCL. [...] Postquam vero roganti Priwinę misit Liuprammus archiepiscopus magistros de Salzpurg, murarios et pictores, fabros et lignarios. Qui infra civitatem Priwinę honorabilem ecclesiam construxerunt, quam ipse Liuprammus edificari fecit officiumque ecclesiasticum ibidem colere peregit. In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat. Item in eadem civitate ecclesia sancti Iohannis baptistę constat dedicata[.] (CBC 11.)

Potem pa ko je [Pribina] sezidal prej imenovano utrdbo, je najprej zgradil cerkev, ki jo je nadškof Liupram, medtem ko je v tej pokrajini opravljal svečeniško službo in prišel v ta grad, posvetil v čast sveti bogorodici Mariji, in sicer leta 850. [...] Pozneje pa je na prošnjo Pribine nadškof Liupram poslal iz Salzburga zidarje, slikarje, kovače in tesarje. Ti so znotraj Pribinovega mesta zgradili častitljivo cerkev, ki jo je dal zgraditi sam Liupram in tam nadaljeval z opravljanjem cerkvene službe. V tej cerkvi počiva pokopan mučenik Hadrijan. Prav tako v tem mestu stoji cerkev, posvečena svetemu Janezu Krstniku.

(Prev. M. Šekli. Prevod v slovenščino skuša biti čim bolj dobeseden. Prevod Boga Grafenauerja je objavljen v delu *Sveta brata ...* 1985: 24–25).

***Косѣль, кнѣздѣ паноньскѣ**

Pribinov sin Kocelj (861–874) je od očeta podedoval naslov slovanski knez in frankovski mejni grof v Spodnji Panoniji. Sprva je podpiral kolonizacijo in pokristjanjevanje, leta 867 je sprejel solunska brata Konstantina in Metoda ter tudi v svoji kneževini podpiral širjenje bogoslužja in slovstva v stari cerkveni slovščini (misijonarjema je v šolo dal petdeset učencev). Leta 869 se je pridružil protifrankovskemu upor. Ko je po sporazumu med Franki in Moravsko leta 874 Spodnja Panonija prišla pod frankovsko oblast, je bil odstavljen.

*I tako četyre desęte męsęcъ sętvori vъ Moravę i ide svętitъ učeniky svoję. Prijętz že i idęštъ Косѣль, кнѣздѣ паноньскѣ, i vъzljulъ slovęnъsky bukъvi i nauči sę imъ i vъdavъ do pęti desętz učenikъ učiti sę imъ. I velikę jemu čęstъ sętvori, mimo provodi i.

(ŽK 15. Starocerkvenoslovansko besedilo je *ad usum scholarum* podano v rekonstruirani glasovni podobi klasičnega ciril-metodovskega obdobja (863–885). Izvirno besedilo je objavljeno npr. v delu *Sveta brata ...* 1985: 188.)

In tako je štirideset mesecev prebil na Moravskem in šel posvečevat svoje učence. Sprejel pa ga je idočega Kocelj, panonski knez, in vzljubivši slovanske knjige, se jih je naučil, davši petdeset učencev, da bi se jih naučili. In veliko čast mu je izkazal, mimo ga je spremil.

(Prev. M. Šekli. Prevod v slovenščino skuša biti čim bolj dobeseden. Prevod Metoda Benedika je objavljen v delu *Sveta brata* ... 1985: 154).

Medtem ko je za tisti del zahodnopanonskega prostora, v katerem sta izpričani (panonska) slovenščina in kajkavščina, na osnovi njunega jezikovnega gradiva možno rekonstruirati tamkajšnji slovanski jezik 9. stoletja, pa je za območje, kjer nekdanji slovanski jezik ni dokumentiran, to težje. Posledično ne moremo vedeti, katera slovanščina se je govorila npr. v Pribinovi in Kocljevi Spodnji Panoniji. Zelo verjetno neko starojužnoslovansko narečje. Obstajajo pa celo domneve, da naj bi se bilo tam govorilo neko prehodno zahodnoslovansko-južnoslovansko narečje, ki naj bi se zapisano odražalo v jeziku *Kijevskih listkov* (KL) s konca 10. stoletja (zahodnoslovanska odraza tipa psl. **světa* > zsl. **svěca*, psl. **meda* > zsl. **meža*; južnoslovanski in osrednjeslovaški odraz tipa psl. **sedlo* > **selo*). To zadnje mnenje se zdi spričo zemljepisne bližine poznejših (panonske) slovenščine in kajkavščine ter oddaljenosti kasnejše osrednje slovaščine manj verjetno.

Konec 9. stoletja so iz svoje ugrske pradomovine, ki je bila najverjetneje za Uralom, v Evropo prišli Ogri ali Madžari ter se stalno naselili v Panonski nižini okrog Blatnega jezera. Navadno se kot orientacijska časovna točka, ki naj bi zaznamovala njihov *honfoglalás* 'zavzetje domovine', navaja letnica 896. Iz Panonije so več kot pol stoletja vdirali na vzhodnofrankovsko ozemlje in preko Furlanije v Italijo. Leta 955 jih je v bitki na Leškem polju (nem. Lechfeld) pri Augsburgu dokončno porazil cesar Oton I. Veliki (936–973). Ogrski knez Štefan I. (997–1038) je leta 1001 postal prvi madžarski kralj, papež Silvester II. (999–1003) mu je poslal kraljevske insignije. Madžarizacija Panonije je imela za posledico prekinitev stika med zahodno in južno slovanščino.

Z Madžari je v Panonijo prišla **madžarščina**, jezik ugrske podveje ugrofinske veje uralskih jezikov. Podobno kot številna druga zemljepisna imena (npr. **blatən* → *Balaton*, **tix* → *Tihany*, **topol* → *Tapolca* ipd.) so Madžari tudi poimenovanje za reko Rabo najverjetneje prevzeli od Slovanov in ne od Bavarcev – madžarska različica imena **Rába** namreč lahko izvira le iz tedanjega slovanskega *Raba* in ne iz tedanjega bavariskostarovisokonemškega *Rapa*. Madžarščina sama pa je v primerjavi z (bavarsko) staro visoko nemščino (besedila so iz obdobja ok. 750–1050) ali alpsko slovanščino oz. zgodnjo slovenščino (972–1039) izpričana pozneje. Prve madžarske besede so namreč zapisane sredi 11. stoletja, in sicer prav ob Blatnem jezeru.

feheruuaru rea meneh hodu utu rea

Ogrski kralj Andrej I. (1046–1060), pranečak prvega ogrskega kralja Štefana I., je leta 1055 kot zadnje počivališče zase in za svojo ženo Anastazijo, hčer kijevskega velikega kneza Jaroslava Modrega (1019–1054), ustanovil benediktinski samostan v Tihanyu, tedaj še na otoku ob Blatnem jezeru. *Ustanovna listina benediktinskega samostana v Tihanyu (1055)* (madž. *Tihanyi bencés apátság alapítólevele*) je napisana v latinskem jeziku. Izdal jo je torej *Andreas dei annuente clementia Pannoniorum invictus rex* ‘Andrej, po božji milosti nepremagani kralj Panoncev’, sopolpisali pa so jo še ostrogonski nadškof *Benedictus*, peški škof *Maurus*, vesprenski škof *Clemens*, prvi tihanyški opat *Lazarus* ter palatin *Zache*, številni župani (med njimi tudi eden s slovanskim imenom *Woiteh*) in drugi. V ustanovni in hkrati darilni listini Andrej I. tihanyškemu samostanu s cerkvijo, posvečeno Mariji in svetemu Anijanu (*ad ecclesiam sanctę marię sanctique aniani episcopi & confessoris* ‘k cerkvi svete Marije in Anijana, škofa in spovednika’), podarja obsežno posest v okolici Blatnega jezera.

V latinskem besedilu se kot citati pojavljajo zemljepisna in osebna imena v madžarskem jeziku: zemljepisna imena pri navajanju mej obsega podarjene zemljiške posesti, osebna imena pa pri navajanju imen podpisanih prič, skupaj okoli sto imen. Med njimi so izpričani npr. *tichon* (> *Tihany*), *balatin/bolatin* (> *Balaton* ‘Blatno jezero’), *feheruuaru* (> *Fehérvár*). Posebnost imena slednjega kraja, tedaj glavnega mesta Ogrske, do konca srednjega veka mesta kronanja ogrskih kraljev in kraljic, pa je, da je zapisano v madžarski različici (v srednjeveških virih se namreč navadno pojavlja samo v latinski različici, npr. *Alba Regia*, *Alba Regalis*, *Albensis Civitas*, *Regia urbs Alba* ipd.) (pozneje madž. *Székesfehérvár*, nem. *Stuhlweißenburg*, prevedeno kot sln. *Stolni Novi Grad*). Ustanovna listina tihanyškega samostana pa je znana tudi po prvem ohranjenem zapisanem polstavku v madžarskem jeziku, *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* (v sodobni madžarščini bi se to glasilo *Fehérvárra menő hadiútra*) ‘v Stolni Beli Grad vodeča vojaška cesta’. V listini zapisani madžarski jezikovni drobci odražajo madžarski jezik s srede 11. stoletja. Na glasovni ravni je npr. opaziti, da so besede po večini še vedno daljše kot v sodobni madžarščini ter da je do samoglasniške redukcije (in posledične nadomestne podaljšave spredaj stoječega samoglasnika) prišlo pozneje (npr. *utu* > *út* ‘cesta’, toda *utu-nk* ‘naša cesta’ in *utu-k* ‘njihova cesta’; *feheruuaru* > *Fehérvár*, kar je sklop iz *feheru* > *fehér* ‘bel’ in *uuaru* > *vár* ‘grad’).

Slovensko Porabje: na obrobju ali v središču?

Del slovenskega zgodovinskega jezikovnega prostora in s tem širšega slovanskega jezikovnega sveta, hkrati pa tudi zahodnopanonskega območja je tudi Prekmurje (madž. Muravidék) s slovenskim Porabjem (madž. szlovén Rábavidék). Slovensko Porabje, ta unikaten košček sveta ob srednjem toku reke Rabe, sestavlja nekaj (tudi) slovensko govorečih vasi – to so Gornji Senik/Felsőszölnök, Dolnji Senik/Alsószölnök/Unterzemming in Verica - Ritkarovci/Kétvölgy ter Sakalovci/Szakonyfalu (z Otkovci/Újbalázsfalva), Slovenska ves/Rábatótfalu, Števanovci/Apátistvánfalva in Andovci/Orfalu – kot tudi njihovo središče, mesto Monošter. To se v nemščini in madžarščini imenuje po bavar-skem svetniku svetem Gotardu (nem. St. Gotthard, madž. Szentgotthárd), v slovenščini pa po cistercijanskem samostanu (madž. *monostor* 'samostan' iz lat. *monasterium* z istim pomenom), ki ga je leta 1183 ustanovil ogrski kralj Bela III. (1172–1196). Pomembno središče za Slovence v Železni županji je tudi njeno glavno mesto Sombotel (madž. Sombathely, hrv. Sambotel). Na ta mali *orbis pictus* je možno pogledati z več zornih kotov.

Z gledišča slovenskega jezikovnega prostora so porabski narečni govori del prekmurskega narečja panonske narečne skupine slovenskega jezika, in sicer sam severni rob prekmurščine, nadaljevanje t. i. goričkih prekmurskih govorov. Zgodovinska pripadnost porabskih vasi dvema zemljiškima gospodstvom v srednjem veku je izoblikovala dva značilnejša porabska govora, in sicer gornjeseniškega znotraj gospodstva Dobra (današnji Neuhaus am Klausenbach) in števanovskega v okviru posestva cistercijanskega samostana v Monoštru. Slovensko Porabje je torej na obrobju slovenskega jezika.

S stališča zgodovinske Ogrske oz. današnje Madžarske se je Prekmurje s Porabjem skozi stoletja nahajalo na zahodnem robu Ogrske, razdeljeno na severno Železno in južno Zalsko županijo, po spremembah državnih meja po prvi svetovni vojni – po Saint-Germainski mirovni pogodbi (10. september 1919) z Avstrijo in Trianonski mirovni pogodbi (4. junij 1920) z Madžarsko –, ki so prinesle priključitev Prekmurja brez Porabja novo nastali Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev ter nastanek »najmlajše avstrijske dežele« Gradišćanske (nem. Burgenland, hrv. Gradišće, madž. Órvidék) v tedaj na novo oblikovani Nemški Avstriji (nem. Deutschösterreich), pa je slovenski svet ob Rabi postal sam zahodni konec nove Madžarske. Slovensko Porabje je torej na obrobju madžarske države.

Iz perspektive slovenskega Porabja samega pa se seveda nahaja v samem središču. Gledano jezikovno se ta *pisani mali svet* namreč nahaja na enkratnem presečišču zgodovinskega slovenskega, madžarskega in nemškega jezikovnega prostora ter v neposredni bližini gradišćanskohrvaško govorečih krajev. Hrvaško govoreče prebivalstvo se je na poznejše Gradišćansko množično priseljevalo zaradi turških vpadov, začevši konec 15. stoletja. Približno v istem času so se v te kraje priseljevali tudi Romi iz Karpatskega bazena, v slovenskem Porabju domujejo npr. v Sakalovcih. Ne samo reka Raba, temveč tudi kraji

ob njej in nekoliko širše na nekdanjem zahodnem Ogrskem imajo v istem naselju lahko dve ali celo tri zgodovinsko prisotne različice imena, ki so od aktualnih držav na tem območju po večini tudi uradno priznana, in sicer v različnih jezikovnih kombinacijah, npr. slovensko-madžarsko (*Domanjševci/Domonkosfa*), madžarsko-slovensko (*Apátistvánfalva/Števanovci*), madžarsko-nemško-slovensko (*Alsószőlőnk/Unterzemming/Dolnji Senik*), madžarsko-nemško (*Rönök/Radling*), madžarsko-hrvaško (*Szentpéterfa/Petrovo selo*), nemško-hrvaško (*Güttenbach/Pinkovac*), nemško-madžarsko (*Oberwart/Felsőőr*) ipd.

Pri krajevnih imenih v zahodnopanonskem prostoru v oči bijejo njihovi tipološko podobni strukturni tipi, navadno izpeljani iz osebnih imen. Slovanskim imenom z najpogostejše zloženo pripono na *-ci* v panonski slovenščini (*Sakalovci, Števanovci, Farkašovci, Petrovci, Domanjševci, Prosenjakovci, Petišovci*) in na *-ec* v kajkavščini (*Čakovec, Vratišinec, Domašinec, Pribislavec, Ivanovec*) oblikovno ustrezajo madžarska imena, ki so prvotni sklopi (razumljeni tudi kot zloženske) z drugo sestavino *-falva* 'njegova/njena vas' (*Pártosfalva, Apátistvánfalva*), tudi *-falu* (*Szakonyfalu*) in *-fa* (*Farkasfa, Domokosfa*), ali *-háza* 'njegov/njen dom' (*Dávidháza, Pétesháza*). Ta konvergentni, zbliževalni jezikovni pojav med jezikovno nesorodnima jezikovnima tipoma, slovanskim in madžarskim, je zelo verjetno posledica stoletnega sobivanja teh jezikov na istem prostoru.

Slovensko Porabje s svojim širšim okoljem je v zgodovini ves čas bilo in je še danes večjezično. Jezikoslovje v zgodovinskih večjezičnih okoljih v sodobnem času z obžalovanjem opazuje vse bolj tanjšajočo se nit medgeneracijskega prenosa nekaterih »manjšinskih« jezikov na račun dominantnih »večinskih« jezikov. Izumrtje katerega koli krajevnega govora, narečja, jezika je nenadomestljiva izguba v jezikovni in kulturnozgodovinski zakladnici človeštva. Poznavanje jezikov iz treh različnih jezikovnih skupin v okolju, v katerem so ti ukoreninjeni stoletja, od otroštva dalje je za vsakega posameznika enkratna življenjska priložnost, ki mu ob dodatnem priučanju globalnega jezika omogoča komunikacijo na vse strani ter mu podarja mentalno prožnost in humanistično občutljivost. Naj torej večjezičnost ter iz te izvirajoči jezikovni, kulturni in s tem povezani tudi gospodarski potencial ne bo samo stvar preteklosti in sedanjosti, temveč tudi prihodnosti!

Matej Šekli

predsednik Zveze društev Slavistično društvo Slovenije

VIRI IN LITERATURA

- BABIČ, Vanda, 2003 (2014): *Učbenik stare cerkvene slovanščine*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- GLEIRSCHER, Peter, 2018: *Karataien – Slawisches Fürstentum und bairische Grafschaft*. Klagenfurt/Celovec, Ljubljana/Laibach, Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag / Mohorjeva založba.
- HOLZER, Georg, 1995: Die Einheitlichkeit des Slavischen um 600 n. Chr. und ihr Zerfall. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 41. 55–89.

- HOLZER, Georg, 1996: Zu Lautgeschichte und Dialekten des mittelalterlichen Slavischen in Österreich. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 42. 81–110.
- KONTLER, László, 2005: *Madžarska zgodovina*. Prev. Irena Trenc Frelih. (Zgodovina držav in narodov 2.) Ljubljana: Slovenska matica.
- KOZAR-MUKIČ, Marija, 1984: *Slovensko Porabje*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Szombathely: Savaria Múzeum.
- MIKLOSICH, Franz, 1862–1865: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Wien: Verlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller.
- MUKIČ, Francek, 2005: *Porabsko-knjižnoslovensko-madžarski slovar*. Szombathely: Zveza Slovencev na Madžarskem.
- RAMOVŠ, Fran, 1936: *Kratka zgodovina slovenskega jezika I*. Ljubljana: Akademsko založba.
- REPANŠEK, Luka, 2016: *Keltska dediščina v toponimiji jugovzhodnega alpskega prostora*. (Linguistica et philologica 33.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- SKUBIC, Mitja, ²2002 (¹1988): *Romanski jeziki*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za romanske jezike in književnosti.
- SKUBIC, Mitja, ⁴2007 (¹1989): *Uvod v romansko jezikoslovje*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za romanske jezike in književnosti.
- SNOJ, Marko, 2009: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC.
- SNOJ, Marko, ³2016 (²2003): *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC.
- SNOJ, Marko, GREENBERG, Marc L., 2012: O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev). *Zgodovinski časopis* 66/3–4. 276–305.
- SZENTGYÖRGYI, Rudolf, 2014: *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest: ELTE Eötvös Kidő.
- SZENTGYÖRGYI, Rudolf, 2017: Betűk emlékezetére bízva. A Tihanyi apátság alapítólevele. Géza Érszegi, Ágoston Barkó (ur.): *A Tihanyi Bencés Apátság*. Tihany: Tihanyi Bencés Apátság. 7–13.
- Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih: ob 1100 letnici Metodove smrti*. (Acta ecclesiastica Sloveniae 7.) Ljubljana: Teološka fakulteta v Ljubljani, Inštitut za zgodovino Cerkve.
- ŠEKLI, Matej, 2014 (2016): *Primerjalno glasoslovje slovanskih jezikov 1: Od praindoevropsčine do praslovanščine*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- ŠEKLI, Matej, 2018: *Tipologija lingvogeneze slovanskih jezikov*. (Linguistica et philologica 37.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ŠIVIC-DULAR, Alenka, 1996: Odsev etnogeneze v jeziku slovenskega prostora (v času od 6.–12. stol.). *Migrationen und ethnogenese im pannonischen Raum bis zum Ende des 12. Jahrhunderts*. Graz: Amt der Steiermärkischen Landesregierung, Abteilung für Wissenschaft und Forschung. 137–153.
- ŠTIH, Peter, SIMONITI, Vasko, VODOPIVEC, Peter, 2016: *Slovenska zgodovina I–II*. Ljubljana: Modrijan.
- WOLFRAM, Herwig, 2012: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Klagenfurt: Hermagoras.

Slovenski jezik med slovanskimi jeziki

Petra Stankovska

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
petra.stankovska@ff.uni-lj.si

Slovenščina med slovanskimi jeziki – sinhroni pogled na tipologijo izbranih glasoslovnih značilnosti

V članku so obravnavane prvine glasovnega sistema, ki so značilne za sodobne knjižne slovanske jezike. Osredotočamo se na samoglasnike in dvoglasnike, kvantiteto samoglasnikov in naglasno mesto ter soglasnike. Cilj prispevka je pokazati, katere izmed teh prvin najdemo tudi v slovenščini in kakšno mesto glede na glasovni sistem zavzema slovenščina med slovanskimi jeziki. Slovenščina se pri večini samoglasniških prvin najbolj ujema z zahodnoslovanskimi jeziki, razen pri kvantiteti in naglasnem mestu, pri soglasnikih ima nekatere prvine skupne z zahodnoslovanskimi jeziki, večinoma pa se ujema z ostalimi južnoslovanskimi.

1 Uvod

Slovanski jeziki so danes materni jezik za približno 315 milijonov govorcev, kar pomeni, da gre za največjo etnolingvistično skupino v Evropi (*Encyklopedia Britannica*, geslo Slavic languages).¹ Po številu govorcev lahko razvrstimo slovanske jezike takole: ruščina (150 mio.), poljščina (40 mio.), ukrajinščina (33 mio.), osrednjejúžnoslovanski jeziki = hrvaščina, srbsščina, bosanščina, crnogorščina (17,5 mio.), češčina (11 mio.), bolgarščina (10 mio.), beloruščina (7,5 mio.), slovaščina (7 mio.), slovenščina (2,5 mio.), makedonščina (2 mio.), kašubščina (100 tis.), lužiška srbsščina (gornja 20–25 tis., spodnja 7 tis.).²

Pri določanju števila slovanskih jezikov je treba razlikovati med **sociolingvističnim** poimenovanjem oz. oblikovanjem jezika (to je pogosto stvar političnih odločitev ali potrebe po določitvi narodnega jezika kot temelja identitete naroda – primer nastanka novih uradnih jezikov v južnoslovanskem prostoru v 90. letih 20. stoletja, kot sta bosanščina, crnogorščina itd.), ki ni vedno zastavljeno na podlagi jezikoslovnih prvin, in **arealno tipologijo** jezikov, ki temelji na klasifikaciji lingvističnih razlik v jezikovnem sistemu analiziranih jezikov³ (npr. sistem oblik za absolutno izražanje prihodnjega

1 <<https://www.britannica.com/topic/Slavic-languages>>.

2 Podatki o številu govorcev posameznih jezikov so približni in se lahko tudi pri nekaterih jezikih prekrivajo zaradi dvojezičnosti govorcev zlasti pri vzhodnoslovanskih jezikih, ker večina govorcev beloruščine in ukrajinščine hkrati uporablja tudi ruščino. Zato je seštevek govorcev posameznih jezikov občutno višji kot navedenih 300 milijonov govorcev.

3 Podrobnejšo razlago o različnih principih in vidikih preučevanja jezikov prinaša npr. M. Šekli v svoji monografiji (Šekli 2018:17–21).

časa: v slovenščini s pomožnim glagolom 'biti', torej *bom delal*, v osrednjejužnoslovanskem jeziku s pomožnim glagolom 'hoteti', torej *ću raditi*, ali razlike v leksikalnem sistemu: SLO *delati* – OJSL *raditi*). Zato bomo za svoje namene naprej uporabljali delitev slovanskih jezikov z vidika arealne tipologije, torej na podlagi jezikovnih značilnosti in ob strani pustimo problematiko sociolingvistične opredelitve slovanskih jezikov (razlika med prvim in drugim načinom določanja slovanskih jezikov je pregledno prikazana v Šekli 2017: 10). Po jezikovnih značilnostih določamo tri skupine slovanskih jezikov. To so: 1) vzhodnoslovanski: **ruščina** (RUS), **ukrajinščina** (UKR), **beloruščina** (BRUS), 2) južnoslovanski, ki se zaradi sistemskih značilnosti (npr. prisotnost oz. odsotnost pregibnosti pri samostalnikih) delijo na dve skupini – v prvi je **slovenščina** (SLO) in **osrednjejužnoslovanski jezik** (OJSL), v drugi pa **bolgarščina** (BG) in **makedonščina** (MK), 3) zahodnoslovanske jezike lahko razdelimo v tri skupine – v prvi sta **češki** (ČEŠ) in **slovaški** (SLŠ), v drugi sta **dolnjelužiškosrbski** (DLUŽ) in **gornjelužiškosrbski** (GLUŽ), v tretji pa lehitski jeziki, in sicer **poljski** (POL) in pomorjanska **kašubščina** (KAŠ) ter izumrli slovinščina in polabščina (Ivanov 1990: 95).

V različnih obdobjih so se na podlagi določenega narečja razvile reprezentativne knjižne različice jezikov,⁴ iz katerih bomo v tem prispevku izhajali.

Posamezni slovanski jeziki so se izoblikovali kot rezultat dolgega razvoja. Iz predpostavljene skupnega prajezika, praslovanščine, so se posebne jezikovne značilnosti slovanskih narečnih skupin (zahodne, južne in vzhodne) začele oblikovati najverjetneje ob razselitvi slovanskih plemen na zahod in s tem povečanju ozemlja (približno od 2.–3. stol. n. št.), na katerem je bil slovanski jezik razširjen, in kasneje so se na temelju teh narečnih značilnosti ob vplivu drugih jezikov in kot rezultat ločenega razvoja začele razvijati jezikovne značilnosti posameznih slovanskih jezikov v obdobju od 8. do 10. stol. (Večerka 1980: 20). Na tak način je prišlo do **genealoške** (razvojne) razčlenitve slovanskih jezikov. Zato so določene skupine jezikov razvile ali ohranile podobne jezikovne prvine, druge pa so jih preoblikovale ali izgubile. Takšne elemente najdemo na vseh jezikovnih ravneh: glasoslovni (npr. nadomestitev skupnega praslovanškega nosnega samoglasnika *q: SLO *roka* – OJSL *ruka* - RUS *ruka*, ali soglasniške skupine *dj: SLO *meja* – OJSL *međa* – RUS *meža*), morfološki/oblikovni z rezultati v oblikoslovnem (npr. izguba posebne oblike zvalnika v slovenščini za razliko od osrednjejužnoslovanskih jezikov: SLO *učiteljca!*, *brat!* – OJSL *učiteljice!*, *brate!*, ali izguba

4 Knjižne različice jezikov razumemo kot danes priznано in kodificirano knjižno zvrst posameznih slovanskih jezikov. Proces utemeljitve knjižne oblike jezikov je potekal s pisanjem slovnice in slovarjev omenjenih jezikov, tako da večinoma ni mogoče točno določiti čas nastanka knjižne zvrsti posameznih jezikov. Lahko pa navedemo kot neki približni orientacijski podatek nastanek prvih znanstvenih slovnice, kar pa je pomenilo v nekaterih primerih začetek procesa oblikovanja knjižne zvrsti jezika, v nekaterih primerih (zlasti v 19. in 20. stol.) pa ustalitev knjižne zvrsti: ruščina (1755), poljščina (1863), ukrajinščina (1845), osrednjejužnoslovanski jeziki (hrvaški: 1810, srbski: 1824, hrvaški ili srpski: 1860, bosanski: 2000, črnogorski 2010), češčina (1809), bolgarščina (1835), beloruščina (1918), slovaščina (1843), slovenščina (1940), makedonščina (1952–54), kašubščina (1879), lužiška srbsčina (gornja: 1867, dolnja: 1952) (Šivic-Dular 2012:16–66).

sklonskih končnic v makedonščini in bolgarščini in izražanje sklonskih pomenov s pomočjo predlogov: MK *knigata na majka mi* – SLO *knjiga moje mame*) in besedotvornem sistemu (npr. pri stopnjevanju pridevnikov: SLO *starejši* – MK *postar* ali poimenovanju vršilcev dejanja: SLO *kovač* – ČEŠ *kovář*) ter na leksikalni (npr. lahko se razlikuje izrazna podoba leksema: SLO *miza* – OJSL *stol* – MK *masa* – RUS *stol* – ČEŠ *stůl*, ali pa pomen ob enaki izrazni podobi: SLO *drevo* = ČEŠ *strom* = RUS *derevo*, SLO *les* = ČEŠ *dřevo* = RUS *derevo*, SLO *gozd* = ČEŠ *les* = RUS *les*) in sintaktični ravni (seveda v povezavi z leksikalno uresničitvijo povedi, npr. uporaba različnih konstrukcij z modalnim pomenom: SLO *Rad bi najel avto.* – OJSL *Htio bih unajmiti automobil.* – MK *Sakam da iznajmam kola.* – BG *Bih iskal da naema kola.* – RUS *Ja by hotel vzjat' naprokat mašinu.* – POL *Chciałbym wynająć samochód.* – DLUŽ. *By se rad wypożyczył awto.* – GLUŽ *Rady bych sej požičil awto.*,⁵ ko imamo tipe: pogojnik polnopomenskega glagola + *rad* = SLO, DLUŽ, GLUŽ; modalni glagol v pogojniku + nedoločnik = OJSL, POL; modalni glagol + *da* s polnopomenskim glagolom v 1. osebi = MK, BG; osebni zaimек + modalni glagol v pogojniku + nedoločnik = RUS).

Razlik, ki jih lahko opazujemo, raziskujemo, primerjamo in opisujemo, je med sodobnimi slovanskimi jeziki veliko in so precej raznovrstne. V tem prispevku se bomo osredotočili na primerjavo in opis izbranih glasovnih prvin sodobne slovenščine v primerjavi z drugimi slovanskimi jeziki, v diahronijo pa zaidemo le izjemoma, ko bo ta nujna za prikaz skupnega slovanskega izvornega stanja. Cilj tega prispevka lahko strnemo v tri točke: 1) na izbranih glasovnih prvinah razumljivo prikazati raznolikost glasovnih sistemov slovanskih jezikov v primerjavi s slovenščino; 2) fonetične in fonološke prvine slovanskih jezikov dokumentirati na konkretnih besedah zapisanih tako, da jih lahko govorec slovenščine prebere čim bolj podobno njihovi izvorni izgovorjavi; 3) pregledno komentirati prikazane prvine in primerjavo s slovenščino.

2 Slovenščina med slovanskimi jeziki – izbrane glasovne prvine

Na splošno v glasovnem sistemu jezika razlikujemo dve skupini elementov – samoglasnike in soglasnike. Vsaka od teh skupin je nosilec določenih jezikovnih lastnosti in zaradi preglednosti ju bomo obravnavali vsako posebej z vidika temeljnih elementov v posameznih slovanskih jezikih.

Če opazujemo glasovni sistem sodobnih knjižnih slovanskih jezikov, dobimo določeno število elementov, ki pa razvojno izhajajo iz enega skupnega stanja. V vsakem od razdelkov (samoglasniki, soglasniki) bomo najprej prikazali skupne elemente v sodobnih knjižnih slovanskih jezikih in po potrebi tudi zgodovinsko stanje, potem stanje v sodobni knjižni slovenščini in postopoma še izpostavili posebne elemente v posameznih

5 Primeri citirani po Šekli 2017: 30–31.

jezikih.⁶ Pri samotni primerjavi pojavov se pojavi več težav – ena je ta, da slovnica oz. opis glasov vsakega posameznega jezika lahko prikazuje eno prvine na različne načine, ki tudi lahko različno funkcionira v fonoloških sistemih jezikov. Zato bomo skušali pogled na pojave čim bolj poenotiti na podlagi fonetične realizacije, eventualne razlike pa pojasniti dodatno. Druga težava so različni načini zapisa jezikov. Pri jezikih, ki uporabljajo cirilico (del OJSL, MK, BG, RUS, BRUS, UKR), bomo prikazovali primere besed v prepisu v latinico, ki se čim bolj bliža dejanski izgovarjavi, kot jo govorec slovenščine zmore brez posebnih vaj.⁷ V izbranih primerih dopolnjujemo še originalni cirilični zapis v opombi ali poševnicah. Pri jezikih, ki uporabljajo latinico, vendar se pravopisno razlikujejo od slovenščine, bomo najprej na razumljiv način zapisali pojav (npr. dvoglasnik *iq*) in nato podali primer besede v pravopisu danega jezika, pri čemer opisani pojav označimo s krepko pisavo (*piqtek* ‘petek’), v posebnih primerih pa bomo zapisali še izgovarjavo. Na koncu vsakega razdelka bomo prikazali zbrane prvine v tabelah in jih interpretirali.

2.1 Kvaliteta samoglasnikov in dvoglasnikov

Kvaliteta samoglasnikov je odvisna od načina tvorjenja, torej oblike ustne votline pri artikulaciji. Če pogledamo vse slovanske jezike, opazimo, da je pet samoglasnikov skupnih vsem jezikom (*i, e, a, o, u*) in so ti bili tudi v skupnem prajeziku. Poleg njih je praslovanski sistem vseboval še srednji samoglasnik *y*, ki je artikulacijsko zadnja različica *i*, dva polglasnika (sprednji *ɐ = ĭ*, zadnji *ɤ = ŭ*), dva nosna samoglasnika (*ɛ* in *ɔ*) in tako imenovani »jat«⁸ (Večerka 1980: 30–31).

Tako kot praslovanščina imajo tudi sodobni slovanski jeziki poleg naštetih petih samoglasnikov še druge vokale. Zato bomo pri vsakem jeziku (zaradi preglednosti označujemo kar z okrajšavo) našteali posebne glasove, kateri so za dani jezik karakteristični, in na koncu poskusili narediti primerjavo teh prvin v vseh slovanskih jezikih in jo komentirati. Poleg glasov bomo upoštevali tudi dvoglasnike, ker se po njihovi pojavnosti jeziki med seboj dokaj razlikujejo.

6 Kot posebne elemente v samoglasniškem sistemu izpostavljamo samo fonološko relevantne pojave v danem jeziku.

7 Težava je pri soglasnikih, ki imajo v nekaterih jezikih (npr. RUS, POL, UKR idr.) mehke različice pred sprednjimi samoglasniki. Takšne mehke različice označujemo z apostrofom (npr. *c', s', r', d'*) in se tako razlikujejo od fonemov z različno izgovarjavo (npr. *č, š, ř* = češki vibrant z artikulacijo med *r* in *ž*, *d'* = mehki, palatalizirani soglasnik, ki se za razliko od zobnega *d* artikulira na trdem nebu tako, da se ploskev jezika močno pritiska na nebo).

8 »Jat« je v bistvu ime grafema (glagolski *ѣ*, cirilski *ѣ*), ki se pojavlja v najstarejših stesl. zapisih in je najbrž v solunskem narečju Cirila in Metoda, torej izhodiščnem narečju stare cerkvene slovanščine, dejansko označeval en samoglasnik, verjetno nejetirani spredaj artikulirani *ä* (Marti 2000: 65). Ta se je kasneje razvil v različicah cerkvene slovanščine, ki so se ohranile v zapisih, v *ja* po samoglasnikih in na začetku besede ter v *je* po soglasnikih in po njih je tudi dobil svoje ime.

Samoglasniki v knjižni slovenščini: samoglasnik ε^9 (široki *e*, sprednji samoglasnik z artikulacijo med *e* in *a*), ə (polglasnik artikuliran kot srednji in sredinski, npr. *pes*),¹⁰ ɔ (široki *o*, zadnji samoglasnik artikuliran med *a* in *o*); dvoglasnika¹¹ sta *eu* (*nevrologija*), *au* (*avtonomija*) v tujkah, v domačih besedah se jima bliža kombinacija samoglasnika in zvočnika y : *eu* (*videl*), *au* (*Triglav*) in tudi *iu* (*mislil*), *ou* (*pol*).

Različni elementi v sodobnih slovanskih jezikih in dvoglasniki:

OJSL

- posebnih samoglasnikov ni;
- dvoglasnika *eu* in *au* sta v tujkah (*neurologija*, *autonomija*), dvoglasniki *io*, *eo*, *ao*, *uo* (v ednini preteklega deležnika: *mislio* ‘mislil’, *uzeo* ‘vzel’, *reka* ‘rekel’, *gurnuo* ‘porinil’);

MK

- posebnih samoglasnikov ni;
- dvoglasnikov ni, izvirna *eu* in *au* v tujkah se pojavljata kot *av* in *ev* (*nevrologija*, *avtonomija*);

BG

- polglasnik ɐ (srednji sredinski polglasnik, podoben slovenskemu ə , sicer pa artikuliran nekoliko bolj nazaj, npr. bg. *bŭdešt* – slo. *bodoči*);
- dvoglasnik je *ie* (*mnenie* ‘mnenje’), izvirna *eu* in *au* v tujkah se pojavljata kot *ev* in *av* (*nevrologija*, *avtonomija*), obstajata kombinaciji y + samoglasnika *a*, *o*: *ya*, *yo* (zapisuje se kot *la*, *lo*: *mlad* ‘mlad’, *loš* ‘slab’);

RUS

- samoglasnik y se izgovori bolj zadaj (*dobryj* ‘dober’ /*добрый*/, zapisuje se z ы) kot navadni *i* (*širokij* ‘širok’ /*широкий*/), polglasnik ɤ (srednji nizki, zapisuje se z *o*, ki ni naglašen in sledi trdemu soglasniku, npr. *voda* ‘voda’), ə (polglasnik artikuliran kot srednji in sredinski, npr. *četyre* ‘štiri’);
- dvoglasnikov ni, izvirna *eu* in *au* v tujkah se pojavljata kot *ev* in *av* (*n'evrologija*, *avtonomija*);

9 Za samoglasnike, ki niso skupni vsem slovanskim jezikom (to so vsi razen *i*, *e*, *a*, *o*, *u*), uporabljamo ali grafem, s katerim se označuje, ali pa oznako, ki se za ta zvok po navadi uporablja pri poenostavljenih fonetičnih prepisih.

10 Držimo se tradicionalnega sistema 8 samoglasnikov, ki se večinoma prikazuje za slovenščino (npr. Toporišič 2000), sicer pa je opisan v slovenščini tudi srednji nizki polglasnik ɤ (npr. v besedi *brat* (Jurgec 2011: 244)).

11 Kot dvoglasnike obravnavamo kombinacijo dveh istozložnih samoglasnikov (torej sem ne spadajo kombinacije dveh samoglasnikov v različnih zlogih kot npr. *pouk*) in kombinacijo samoglasnika in y , ki se precej bliža dvoglasniku, vendar na to kombinacijo vedno posebej opozarjamo. Med dvoglasniki v tujih besedah navajamo samo tiste, ki so v jeziku bolj pogosti, tistih, ki se pojavljajo le redko v eni ali nekaj besedah (npr. *eo*, *io* v slovenščini v besedah kot *video*, *audio* ipd.), ne upoštevamo.

UKR

- samoglasnik *y* (*dobryj*, zapisuje se kot *u* /добры́й/) se izgovori kot srednji visoki samoglasnik za razliko od sprednjega *i* (*bilij* ‘bel’, zapisuje se kot *i* /білий/);
- dvoglasnikov *ni*, izvirna *eu* in *au* v tujkah se pojavljata kot *ev* in *av* (*n'evrologija*, *avtonomija*);

BRUS

- samoglasnik *y* se izgovori bolj zadaj (*dobry* /добры/) kot navadni *i* (*šyroki* /широкі/);
- dvoglasniki *ie*, *iu* (*viecer* ‘veter’, *sliu* ‘sliv’ – rod. mn. od *sliva*) in *ou*, *au* (*dougi* ‘dolg’, *zautra* ‘jutri’) ter *au* v tujkah (*autanomija*), izvorni *eu* v tujkah se pojavlja kot *ev* (*n'evrologija*) ali *ej* (*nejrohirurgija*);

POL

- samoglasnik *y* se izgovori bolj zadaj (*dobry*) kot navadni *i* (*szeroki* ‘širok’),¹² nazalna samoglasnika *ɔ* (zadnji samoglasnik z nazalnim elementom izgovorjeni kot *on*, zapis z *q*: *zqb* ‘zob’) in *ɛ* (sprednji samoglasnik z izgovorjavo kot *en*: *ręka* ‘roka’);
- dvoglasnika *eu* in *au* v tujkah (*neurologia*, *autonomia*) ter kot kombinacija samoglasnik + *u*: *iū*, *eū*, *aū*, *oū* (*pyłek* ‘cvetni prah’, *pełno* ‘veliko’, *opisał* ‘opisal’, *poł* ‘pol’), *u* + samoglasnik: *ui*, *ue*, *ua*, *uo*, *uu* (*zły* ‘slab’, *jablek* ‘jabolk’, *placić* ‘plačati’, *młody* ‘mlad’, *długi* ‘dolg’), dvoglasniki v kombinaciji z *i*: *ie*, *ia*, *io*, *iu*, *ię*, *ią* (*wieczór* ‘večer’, *wiatr* ‘veter’, *wiosna* ‘vesna’, *siódmi* ‘sedmi’, *pięć* ‘pet’, *piątek* ‘petek’), ki se lahko izgovorijo tudi s soglasnikom *j* (npr. *ja*, *je*, *jo* itd.);

KAŠ

- samoglasnik *ü* (zadnji zgornji labializirani samoglasnik, po izgovarjavi se bliža *y*, zapisuje se z *u*: *lud* ‘ljudstvo’), *ɛ* (široki *e* z artikulacijo med *e* in *a*, zapis z *e*: *zelonô* ‘zelena’), *ɔ* (široki *o* artikuliran med *a* in *o*, zapis z *o*: *nos* ‘nos’),¹³ *ə* (podobni slovenskemu polglasniku z artikulacijo kot srednji in sredinski, zapis z *ě*: npr. *zěmny* ‘mrzel’), nosni samoglasnik *ɑ* (izgovarja se kot *an*, zapis z *ā*: *rāka* ‘roka’), *ɔ* (izgovarja se kot *on*, zapis z *q*: *zqb* ‘zob’);
- dvoglasniki so enaki kot v poljščini – torej *au*, *eu* v tujkah, v domačih besedah so kombinacije »samoglasnik + *u*: *iū*, *eū*, *aū*, *oū* (*zgubil* ‘zgubil’, *fałšowac* ‘ponarejati’, *bawetna* ‘bombaž’, *półnié* ‘jug’), *u* + samoglasnik: *ui*, *ue*, *ua*, *uo*, *uu* (*złęgò* /złigüe/ ‘hudega’, *placęc* ‘plačati’, *młodi* ‘mlad’, *dłudzi* ‘dolg’) in dvoglasniki v kombinaciji z *i*: *ie*, *ia*, *io*, *iu*, *ią* (= *ion*) (*wieczór* ‘večer’, *wiater* ‘veter’, *smiotana* ‘smetana’, *piątk* ‘petek’) ter *iā* (= *ian*) (*piąc* ‘pet’), ki se lahko izgovorijo tudi s soglasnikom *j* (npr. *ja*, *je*, *jo* itd.);

12 V nekaterih primerih se lahko razlikuje pomen dveh besed: *być* ‘biti’ – *bić* ‘tepsti’.

13 Ozki različici *e* in *o* se zapisujeta z grafemoma *é* (*młéko* ‘mleko’) in *ô* (*stôr* ‘star’).

- samoglasnik *y* je zadaj izgovorjena različica *i* za trdimi soglasniki (npr. *dobry* ‘dobro’), *e* (zapisano z *e*, če ni naglašen, npr. *dłuż.*, *gluž.* *brune* ‘rjava’), *o* (zapisano z *o*, če ni naglašen, npr. *dłuż.*, *gluž.* *pótom* ‘potem’);
- dvoglasnika sta *ie* (zapis z *ě*: *gluž.* *wětr*, *dłuż.* *wěś* ‘veter’), *uo* (zapis z *ó*: *gluž.*, *dłuż.* *mój* ‘moj’), kombinacije *u* + samoglasnik (*u* se zapisuje se kot *l* ali *w*) *ui* (*dłuż.* *śóptly*, *gluž.* *ćóptly* ‘topel’), *ue* (*dłuż.* *śóple*, *gluž.* *ćóple* ‘toplo’), *ua* (*dłuż.* *dwa*, *gluž.* *dwaj* ‘dve’), *uo* (*dłuż.*, *gluž.* *młody* ‘mład’), samoglasnik + *u*: *au*, *eu*, *iu*, *ou* (*gluž.* *całta* ‘žemlja’, *śel by* ‘šel bi’, *gluž.* *chcyl* ‘želel’, *dłuż.*, *gluž.* *żółte* ‘rumena’);

- samoglasnik *ä* (široki *e* podoben slovenskemu *ε*, vendar artikuliran nižje med *e* in *a*, npr. *mäso* ‘meso’), dolgi samoglasniki (*í, é, á, ó, ú* – gl. odstavek o kvantiteti);
- dvoglasnika *eu, au* v tujkah (*neurología, autonómia*), v domačih besedah *ia, ie, iu, uo* (*piatok* ‘petek’, *vietor* ‘veter’, *umeniu* ‘umetnosti’, *môj* ‘moj’);

- dolgi samoglasniki (*i, é, á, ó, ú* – gl. odstavek o kvantiteti);
- dvoglasnika *eu, au* v tujkah (*neurologie, autonomie*), v domačih besedah samo *ou* (*mouka* ‘moka’).

Tabela 1: Posebni samoglasniki.

[illegible]

Tabela 2: Dvoglasniki.

	eu/eu	au/au	ou/ou	iu/iu	ie/ie	ia/ia	io/io	eo	ao	uo/uo	ue/ue	ui	ua
SLO	videl	Triglav	pol	misilil	–	–	–	–	–	–	–	–	–
OJSL	(–)	(–)	–	–	–	–	mislio	uzeo	rekao	gurnuo	–	–	–
MK	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
BG	–	–	–	–	–	–	–	–	–	loš	–	–	mlad
RUS	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
UKR	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
BRUS	–	zautra	dougi	sliu	viecer	–	–	–	–	–	–	–	–
POL	peŋno	opisał	poł	pytek	wieczór/ pięc	wiatr	wiosna/ piątek	–	–	młody	jablek	zły	placić
KAŠ	baveŋna	fašovac	pôŋnié	zgubił	wieczór	wiater piac	smiotana/ piątek	–	–	młodi	zlégò/ zuigüe	Zlégò	placéc
GLUŽ	šeł by	całta	žołte	chcył	wěr	–	–	–	–	mój młody	ćopłe	ćopły	dwaj
DLUŽ	šeł by	=	=	=	wěš	–	–	–	–	mój młody	śopłe	Śopły	dwa
SLŠ	(–)	(–)	–	umeniu	vietor	piatok	–	–	–	mój	–	–	–
ČEŠ	(–)	(–)	mouka	–	–	–	–	–	(–)	(–)	–	–	–

2.2 Kvantiteta samoglasnikov

Kvantiteta samoglasnikov je razlika v njihovem trajanju pri izgovarjavi. Lahko so dolgi, kratki ali zelo kratki. V praslovanščini so obstajali dolgi (**a*, **y*, **ä* (= *ja*), **i*, **u*, **e*, **o*), kratka (**o*, **e*) in precej kratka polglasnika (**b* = **ī* in **b* = **ū*). Niso pa tvorili parov dolgih in kratkih samoglasnikov enake kakovosti. Sodobna slovenščina ima pare kratkih in dolgih samoglasnikov (*a-á*, *e-é*, *i-í*, *o-ó*, *u-ú*), vendar so dolgi samoglasniki lahko samo naglašeni in nimajo nobene pomensko razločevalne vloge, npr. *dvánajst*.¹⁴ Pomensko razločevalno vlogo ima samo naglasno mesto. Polglasnik seveda nima para.

Jeziki, ki imajo podobno kot slovenščina dolge različice samoglasnikov samo, če so ti naglašeni, so MK, BG, RUS, BRUS, UKR. Jeziki, ki imajo lahko dolge samoglasnike, ki niso naglašeni, so OJSL, ČEŠ in SLŠ. Vendar pa imata samo dva zadnja fonološko razlikovalno dolžino samoglasnikov – dolgi in kratki samoglasniki spreminjajo pomen besede, dolžina se v zapisu obvezno označuje z ostrivcem (*a-á*, *e-é*, *i-í*, *o-ó*, *u-ú*).¹⁵ ČEŠ (*váha* ‘tehtnica’ – *váhá* ‘dvomi’, *vína* ‘krivda’ – *vína* ‘vina’), SLŠ (*latka* ‘letvica’ – *látka* ‘blago, snov’), kar pomeni, da ima češčina 10 fonemov, slovenščina pa 11 (poleg tistih, ki so v češčini, ima še *ä*). Jeziki, ki nimajo dolgih različic samoglasnikov, torej vsi samoglasniki so vedno enako dolgi oz. kratki, so POL, KAŠ, DLUŽ in GLUŽ.

2.3 Naglasno mesto

Besedni naglas je v slovanskih jezikih različen in različnih vrst. Lahko je kot v slovenščini prost in premični, torej je v različnih besedah na različnih mestih in se pri sklanjanju ali spreganju »premika« (zato premični). V praslovanščini je bilo naglasno mesto prosto in premično, v razvoju slovanskih jezikov pa se je v nekaterih jezikih iz različnih vzrokov ustalilo na določenem mestu v besedi in postalo stalno.

Prosto in premično naglasno mesto ima še sodobni osrednjejužnoslovanski jezik, bolgarščina, ruščina, beloruščina in ukrajinsščina. Za primer vzamemo poimenovanja barv kot *bela*, *zelena*, *zlata* in naglašeni samoglasnik označimo krepko: OJSL *bijela*, *zelena*, *zlata*; BG *bjal*, *zelen*, *zlaten*; RUS *belyj*, *zeljonyj*, *zolotoj*; BRUS *bely*, *zjaljony*, *zalaty*; UKR *bilyj*, *zelenyj*, *zolotyj*.

Stalno naglasno mesto (ki se označuje z akutom) imajo češčina, slovaščina, lužiška srbsščina in kašubščina¹⁶ na prvem zlogu, poljščina na predzadnjem zlogu in makedonščina na predpredzadnjem zlogu. Prikažemo spet z označenim naglašnim

¹⁴ Dolgi samoglasnik je označen z ostrivcem, naglašeni samoglasnik pa s krepko pisavo.

¹⁵ Češčina pa znotraj besede in na koncu uporablja še grafem *ů* za označevanje dolgega *u*, na začetku besede pa *ú*.

¹⁶ To velja za knjižni jezik, v severnokašubskih govorih je naglasno mesto prosto in premično, sicer pa se pod vplivom poljščine pomika naglasno mesto na predzadnji zlog.

samoglasnikom: ČEŠ, SLŠ *zelená*, LUŽ *zelene*, KAŠ *zelonô*, POL *zielony*, MK *zelena* /зелена/. Da bi videli bolj jasno naglasno mesto v makedonščini, lahko izberemo primer poimenovanja oranžne barve in naglasno mesto bo jasno na tretjem zlogu od konca besede: *portokalova* /порткалова/.

2.4 Soglasniki in soglasniške skupine

Tudi pri soglasnikih lahko opredelimo 20 glasov, ki jih najdemo v vseh slovanskih jezikih (*b, c, č, d, f, g, x (= h), j, k, l, m, n, p, r, s, š, t, v, z, ž*). Poleg njih pa ima vsak jezik svoje dodatne soglasnike ali njihove različice, ki jih bomo našteali nižje. Soglasnike v jezikih najdemo v različnih kombinacijah z drugimi glasovi in nekaj takšnih, na podlagi katerih je mogoče razlikovati oziroma karakterizirati jezike, bomo tudi navedli.

SLO

- dvoustnični *u* (zapis z *l* ali *v*, npr. *poln*, *sivka*);
- v skupinah kot *lj, nj, rj* ... (*polje/zemlja*, *znamenje*, *morje*) *j* ne mehča predhodnega soglasnika, skupine *di, ti, ni* in *de, te, ne* se izgovorijo brez mehčanja soglasnika (*roditi*, *tiho*, *nikoli*, *ponedeljek*, *telo*, *nekaj*).

OJSL

- bolj palatalizirana,¹⁷ mehka različica *č* (zapisuje se z grafemom *ć* ali cirilskim *ћ*, npr. *kuća* 'hiša', *kći/kćerka* 'hči'); *dž* (npr. *narudžba* 'naročilo') i njegova bolj palatalizirana, torej mehka različica *dž'* (zapisuje se z *đ* ali cirilskim *ђ*, npr. *među* 'med, izmed', *dođe* 'pride');
- mehka različica *l', n'* (zapisuje se z *lj, nj*, v cirilici *љ, њ*, npr. *polje/zemlja*, *znamenje*);
- skupine *di, ti, ni* se izgovorijo brez mehčanja (*roditi* 'roditi', *tiho* 'tiho', *nikada* 'nikoli'), obstoj skupin *dje, tje, nje* (npr. *ponedjeljak* 'ponedeljek', *tjedan* 'teden', *nježan* 'nežen'), odsotnost *rje* (*more*).

MK

- palatalizirana *g'* (v cirilici se zapiše z *џ*, izgovori se kot mehkejši *g*, npr. *meg'u* 'med, izmed', *doag'a* 'prihaja') in *k'* (v cirilici se zapiše s *ќ*, izgovori se kot mehkejši *k*, npr. *kuĳ'a* 'hiša', *k'erka* 'hči');
- zlitnika *dz* (npr. *džvon* 'zvon') in *dž* (npr. *džudže* 'palček');¹⁸
- mehka različica *n', l'* (v cirilici *њ, љ*, npr. *znamenje*, *ljubov*);

17 Pri izgovarjavi soglasnika se sprednji del jezika bolj približa trdemu nebu.

18 V cirilici: меџу, доаџа, куќа, ќерка, свон, џуце.

- skupine *di, ti, ni* in *de, te, ne* se izgovorijo brez mehčanja soglasnika (*ro**di***,¹⁹ *ti**h**o*, *ni**k**ogaš* ‘nikoli’, *po**n**edel**n**ik*, *te**l**o*, *ne**š**to*);
- odsotnost skupin *lje, rje* (*po**l**e*, *mo**r**e*);
- zaporedje *mj* z zadnjim samoglasnikom (*ze**m**ja*).

BG

- posebnih soglasnikov ni;
- skupina *št* se pogosto pojavlja v besedah na mestu *ć* v OJSL in *k* v MK (npr. *ku**š**ta* ‘hiša’ /кѫѡа/, prim. OJSL *ku**ć**a* in MK *ku**k**’a*);
- odsotnost skupine *lje, nje, rje* (*po**l**e*, *zna**m**enie*, *mo**r**e*);
- *di, ti, ni* in *de, te, ne* se izgovorijo brez mehčanja soglasnika (*ro**di***, *ti**h**o*, *ni**k**oga* ‘nikoli’, *po**n**edel**n**ik*, *te**l**o*, *ne**š**to* ‘nekaj’);
- zaporedji *mj, lj* (z zadnjim samoglasnikom) (*ze**m**ja*, *lj**u**bov*).

RUS

- zaporedje *šč* z zelo mehko izgovarjavo in artikulacijo med *š* in mehkim *č* (zapiše se z enim grafemom *щ*, npr. *za**š**či**š**čat* ‘braniti, ohranjati’ /защѣщатъ/), obstajajo mehke različice soglasnikov *b, f, g, x, k, l, m, p, r, s, v, z*²⁰ (npr. *nu**l*** ‘ničla’) in *d’, t’, n’*, ki se izgovarjajo s pritiskom ploskve jezika na trdo nebo, v kombinaciji s prednjimi samoglasniki (*d’i, t’i, n’i* ter *d’e, t’e, n’e*: *ra**d**’it* ‘roditi’, *t’i**h**o*, *n’i**k**ogda* ‘nikoli’, *po**n**ed’el’n’ik* ‘ponedeljek’, *t’elo* ‘telo’, *n’e**š**to* ‘nekaj’) in z zadnjimi (npr. *d’ad’a* ‘stric’, *t’oplyj* ‘topel’, *ut’ug* ‘likalnik’) ali samostojno (npr. *ma**t*** ‘mati’, *d’en’* ‘dan’).²¹

BRUS

- zveneči velarni pripornik *h*, ki se pojavlja na mestu slovanskega *g* (zapisuje s *z g*, npr. *ha**l**ava* ‘glava’ /галава/);
- *dž* (zveneči par glasu *č*, npr. *na**r**adž**en**’je* ‘rojstvo’ /нараджэнне/);
- *dz* (zveneči par glasu *c*, npr. *pa**n**’ad**z**elak* ‘ponedeljek’ /пандзелак/), ki se pogosto pojavlja na mestu *d* v drugih slovanskih jezikih, podobno kot *c* na mestu *t* (npr. *ča**j**ski* ‘težek’ /цяжкі/);
- *u* (torej dvoustnični alofon *v* se zapisuje s posebno črko *ѣ*, npr. v besedi *zda**r**o**u**e* ‘zdravje’ /здапоѣe/);

19 Morfološka posebnost glagolskega sistema makedonščine in bolgarščine je odsotnost oblike za nedoločnik, zato se navaja kot osnovna slovanska oblika 3. oseba ednine povednega sedanjika.

20 V pisavi za mehke različice ni posebnih grafemov, mehkost se označuje s sledečim samoglasniškim grafemom, ki je lahko *ja, ju, je, jo, i* (v azbuki: *я, ю, е, ѣ, и*). Brez opozicijske ustreznice so soglasniki: samo trdi *ž, š, c*, samo mehki *šč, č, j*.

21 Primeri zapisani v cirilici: *родить, тихо, никогда, делить, понедельник, тело, нечто, дядя, тёплый, уют, поле, земля, знамение, море, мать, день*.

- mehke različice soglasnikov podobno kot v ruščini (npr. *ljohki* ‘lahek’, *vjaliki* ‘velik’), razen *r* (*more*);
- zaporedje *ni* se vedno izgovori *n’i* (*n’ikoli* ‘nikoli’ /*николи*/);
- namesto *t’i* se pojavlja *c’i* (*yuxo*), namesto *d’i* pa *dz’i*.

UKR

- grlni zveneči *h* je nadomestil slovanski in neslovanski *g* (npr. *hrad* ‘grad’, *hram* ‘gram’);
- zaporedje *šč*;
- deset dolgih mehkih soglasnikov *n*, *d*, *t*, *l*, *c*, *z*, *s*, *č*, *ž*, *š* (zapišejo se s podvojeno črko, npr. *suddja* ‘sochnik’);
- zaporedja mehkih soglasnikov *z*/*j* podobno kot v BRUS.

POL

- *u* (se zapisuje s posebno črko *ł*, npr. *mały* ‘majhen’);
- zlitnika *dz* (npr. *dzwon* ‘zvon’), *dż* (*poniedziałek* ‘ponedeljek’);
- mehke različice soglasnikov *k*, *g*, *m*, *l*, *p*, *c*, *dz*, *n*, *s*, *z* (zapisane skupaj z *i*, npr. *dziennik* ‘dnevnik’, *cichy* ‘tih’);
- *ni* se prebere kot *n’i* (npr. *nigdy* ‘nikoli’);
- namesto *t’i* se pojavlja *ci* (*cicho* ‘tiho’), namesto *d’i* pa *dzi*;
- odsotnost zaporedij *lj*, *rj* (*pole*, *morze*);
- dvoglasniki *ie*, *ia*, *io*, *iu*, *ię*, *ią* (gl. zgoraj) se lahko izgovorijo tudi kot soglasnik + samoglasnik (npr. *ja*, *je*, *jo* itd.).

KAŠ

- *u* (se zapisuje s posebno črko *ł*, npr. *móli* ‘majhen’);
- zlitnika *dż* (*dłudzi* ‘dolg’) in *dz* (*poniedziałek* /*pòniedzólk*/ ‘ponedeljek’);
- *ni* se prebere kot *n’i* (*nigdë* ‘nikoli’);
- namesto *t’i* se pojavlja *ci* (*cicho* ‘tiho’);
- dvoglasniki *ie*, *ia*, *io*, *iu*, *ią*, *ię* (gl. zgoraj) se lahko izgovorijo tudi kot soglasnik + samoglasnik (npr. *ja*, *je*, *jo* itd.).

DLUŽ

- *u* (se zapisuje s posebno črko *ł* ali *w*, npr. v besedi *mały* ‘majhen’, *nowy* ‘nov’);
- mehke različice soglasnikov *č*, *r* (zapišejo se *ć*, *ś*, npr. *śeść* ‘šest’, *pjepjeś* ‘poper’);
- namesto *t’i*/*t’e*, *d’i*/*d’e*, *n’i*/*n’e* je mehki *ś*, *ż*, *ń* (zapišejo se kot *ś*, *ż*, *ń*, npr. *śeżki* ‘težek’, *põnjeżele* /*põnjeżele*/ ‘ponedeljek’, *żeń* ‘dan’);
- sprememba *r* v *ś* po soglasnikih *p*, *t*, *k* (npr. *tśawa* ‘trava’, *pśosym* ‘prosim’);
- zaporedja ustničnih soglasnikov in *j* (npr. *wobjed* ‘kosilo’).

GLUŽ

- grlni zvoneči *h* na mestu slovanskega *g* (*hlowa* ‘glava’);
- *u* (se zapisuje s posebno črko *ł* ali *w*, npr. v besedi *mały* ‘majhen’, *nowy* ‘nov’);
- namesto zaporedij *ti*, *di*, *ni* in *te*, *de*, *ne* se pojavljajo mehki *ć*, *dź*, *n* (npr. *ćeżki* ‘težek’, *pundźela* /*póndźela*/ ‘ponedeljek’, *dworniščo* ‘postaja’);
- zaporedja ustničnih soglasnikov in *j* (npr. *wobjed* ‘kosilo’).

SLŠ

- grlni zvoneči *h* (*hlava* ‘glava’);
- zlitnika *dz* (npr. *medzi* ‘med, izmed’) in (podobno kot v češčini precej redek) *dž* (npr. *džbán* ‘vrč’);
- mehke različice soglasnikov *d*, *t*, *n* (v zaporedjih *d’i*, *t’i*, *n’i*, npr. *rodit’* ‘roditi’, *tiho* ‘tiho’, *nikdy* ‘nikoli’, in *d’e*, *t’e*, *n’e*, npr. *delit’* ‘deliti’, *pondelok* ‘ponedeljek’, *telo* ‘telo’, lahko tudi samostojno, npr. *rodit’* ali v kombinaciji z zadnjimi samoglasniki, npr. *vd’aka* ‘hvala’), *l* (*l’ahký* ‘lahek’, *l’avý*, *kl’uč* ‘ključ’, *l’ud* ‘ljudstvo’, *vel’ký*);
- podaljšani različici *ĺ*, *ř* v zlogotvornem položaju (npr. *hlbka* ‘globina’, *vrba* ‘vrba’).

ČEŠ

- grlni zvoneči *h* (*hlava* ‘glava’);
- zlitnik *dž* (npr. *džbán* ‘vrč’), ki je redek;
- skupine *d’e*, *t’e*, *n’e* in *d’i*, *t’i*, *n’i* se vedno izgovorijo z mehкими različicami soglasnikov (posebej se zapiše *dě*, *tě*, *ně*, npr. *dělit* ‘deliti’, *pondělí* ‘ponedeljek’, *tělo* ‘telo’, *neděle* ‘nedelja’, *rodit* ‘roditi’, *tiho* ‘tiho’, *nikdy* ‘nikoli’, *d*, *t*, *n* lahko stojijo tudi samostojno, npr. *zed’* ‘zid’, *sít’* ‘mreža’, *kůň* ‘konj’);
- mehki *r* se je spremenil v *ř* (*moře* ‘morje’), tako da zaporedji *rj*, *lj* ne obstajata (*moře*, *pole*);
- obstaja le zaporedje ustnični soglasnik in *j* (npr. *pjet* /*pět*/ ‘pet’, *vjed’et* /*vědět*/ ‘vedeti’).

Tabela 3: Posebni soglasniki.

	u	sogl. (ustnični in pri- pomiki) + j	mehki ustnični in pripomiki (b', p' ... + s', z' ...)	j/d/ǵ'/ž/dz/z, č/k'/št/t/c (za psl. *dj, tj)	d, t, n + e/je, i (ali *dje, tje, nje)	dz	podaljšani soglasniki	h (grlni ali velami)	rj, r', ž, š, r, ř/lj, l, l'
SLO	+	+	–	mēja, sveča	d, t, n: pone d eljek, te ž ek, ni k oli	–	–	–	rj, lj
OJSL	–	+	–	mēda, svijeća	d, t, n: pone d eljak, te ž ak, ni k ada	–	–	–	r, lj-
MK	–	+	–	meg'a, svek'a	d, t, n: pone d elnik, te ž ok, ni k ogaš	dz von	–	–	r, lj
BG	–	+	–	mēzda, svešt	d, t, n: pone d elnik, te ž ak, ni k oga	–	–	–	rj, lj
RUS	–	–	+	mēža, sveča	d', t', n': pa š ed'e'l'nik, t'jažolij, n'ikogda	–	sč	–	rj, lj
UKR	–	–	–	mēža, svička	d', t', n': pone d' ilok, t'iša, n'ikoli	–	n', d', t', l', č', z', s', č, ž, š	+	r, l
BRUS	–	–	+	mjaža, svečka	dz', č', n': pan'ad z' elak, č'ihó, n'ikoli	–	–	+	r, lj
POL	+	(+) – iu, ia, ie, io = ju, ja, je, jo	+	miedza, świeca	dź, i, n': po ni edzia ę ek, cicho, n'igdy	dz won	–	–	ż/š, l'
KAŠ	+	(+)	–	miedza, swieca	dz, c, n': po ni ed z e ę ek, cicho, n'igda	–	–	–	š, l'
GLUŽ	+	(+) – samo po ustničnih	–	mjeza, swēca	dź, ć, n': p o n d źe la , će ż ki, n'ikdy	–	–	+	š, l'
DLUŽ	+	(+) – samo po ustničnih	–	mjaža, swēca	ž, š, n': p o n je že le , š e žki, n'igdy	–	–	–	š, l'
SLŠ	–	+	–	mēdža, svičca	d', t', n': p o nd' el ok, t'ažk ý , n'igdy	–	l', r'	+	r, l'
ČEŠ	–	(+) – samo po ustničnih	–	mez, svíce	d', t', n': p o nd' el i, t'ě š kí, n'igdy	–	–	+	ř, l

3 Povzeto – položaj slovenščine med slovanskimi jeziki glede na glasovne prvine

Samoglasniki

Podobnosti s slovenščino: slovenščina ima poleg 5 samoglasnikov, ki so skupni vsem slovanskim jezikom (*i, e, a, o, u*), še široka samoglasnika (*ε, ɔ*) in polglasnik (*ə*). V celotnem slovanskem arealu najdemo široka samoglasnika še v delu zahodnoslovanskih jezikov (KAŠ, LUŽ), ki so bili v precej tesnem stiku z nemščino, kar je primer tudi slovenščine. Poleg odprtih samoglasnikov je tudi (sprednji) polglasnik tipičen še za kašubščino.

Razlike s slovenščino: od samoglasniškega sistema slovenščine se jasno razlikuje sistem vzhodnoslovanskih jezikov (RUS, BRUS, UKR), ki imajo poleg skupnih 5 samoglasnikov še posebni zadnji *y*. Po tej prvini se jim pridružuje še del zahodnoslovanskih jezikov (POL, LUŽ, KAŠ), pri čemer imata dva še posebne nosne samoglasnike (POL: *ɔ̃, ɛ̃*; KAŠ: *ɔ̃, ã*), ki jih je sicer imela tudi praslovanščina.

Dvoglasniki

Podobnosti s slovenščino: v slovenščini najdemo 4 dvoglasniška zaporedja, ki so načeloma tvorjena s kombinacijo samoglasnik + *u* (*iu, eu, au, ou*); enaka zaporedja ima tudi del zahodnoslovanskih jezikov (POL, KAŠ, LUŽ), v ostalih dveh zahodnoslovanskih jezikih pa najdemo samo po enega od naštetih dvoglasnikov (ČEŠ *ou*, SLŠ *iu*). Tri zaporedja (*au, ou, iu*), enaka slovenskim, pa ima še beloruščina.

Razlike s slovenščino: glede na pojav dvoglasnikov se od slovenščine popolnoma razlikujejo ostali južnoslovanski jeziki, ki imajo ali popolnoma drugačne dvoglasnike (OJSL *io, eo, ao, uo*; BG *ua, uo*) ali pa jih sploh nimajo (MK). Ravno tako se od slovenščine razlikujejo vzhodnoslovanski jeziki (razen BRUS), v katerih tudi ne najdemo dvoglasnikov (RUS, UKR). Iz zahodnoslovanskih jezikov ima samo češčina edini dvoglasnik *ou*, slovaščina ima tri (*iu, ie, ia*), drugi jeziki pa imajo poleg dvoglasnikov, znanih iz slovenščine, še precej drugih, ki se pojavljajo v zaporedjih *i* + samoglasnik in *u* + samoglasnik (POL, KAŠ, LUŽ).

Kvantiteta in naglasno mesto

Podobnosti s slovenščino: kar se kvantitete tiče, je situacija podobna kot v slovenščini še v vseh južno- in vzhodnoslovanskih jezikih. Naglasno mesto (prosto in premično) pa je v grobem podobno slovenskemu v vzhodnoslovanskih jezikih in v vseh južnoslovanskih razen MK.

Razlike s slovenščino: glede kvantitete samoglasnikov se močno razlikuje sistem zahodnoslovanskih jezikov od sistema ostalih slovanskih jezikov – del zahodnoslovanskih jezikov sploh nima dolgih različic samoglasnikov (POL, KAŠ, LUŽ), pri dveh jezikih (ČEŠ, SLŠ) pa je samoglasniška kvantiteta pomensko razlikovalna. Za razliko od slovenščine pa imajo vsi zahodnoslovanski jeziki in južnoslovanska MK stalno naglasno mesto.

Soglasniki

Podobnosti s slovenščino: podobno kot slovenščina ima *u* še del zahodnoslovanskih jezikov (POL, KAŠ, LUŽ) ter BG pred zadnjima samoglasnikoma. Zaporedja *rj*, *lj* imajo tako kot slovenščina še južnoslovanski (OJSL, MK, BG) in vzhodnoslovanski (RUS, BRUS) jeziki, ki imajo enako kot slovenščina tudi kombinacije ustničnikov (*b*, *p*, *m*, *v*, *f*) in ostalih pripornikov (*z*, *s*) *zj*, *s* to razliko, da imajo vzhodnoslovanski jeziki v teh zaporedjih mehke različice omenjenih soglasnikov. Za praslovanski **tj* ima slovenščina *č*, enako kot tudi vzhodnoslovanski jeziki. Kar se tiče zaporedij *d'e*, *t'e*, *n'e* in *d'i*, *t'i*, *n'i* se slovenščina ujema samo z ostalimi južnoslovanskimi jeziki (OJSL, MK, BG).

Razlike s slovenščino: vzhodnoslovanski jeziki in poljščina imajo mehke različice večine soglasnikov (RUS, BRUS, UKR: *b'*, *f'*, *g'*, *x'*, *k'*, *l'*, *m'*, *p'*, *r'*, *s'*, *v'*, *z'*; POL: *k'*, *g'*, *m'*, *l'*, *p'*, *ć*, *dź*, *n'*, *ś*, *ź*); vzhodnoslovanski in zahodnoslovanski se razlikujejo po podobi zaporedij *d/t/n* + *e/je/i* (RUS, UKR, SLŠ, ČEŠ: *d'*, *t'*, *n'*; BRUS, POL, KAŠ, GLUŽ: *dź*, *ć*, *n'*; DLUŽ: *ź*, *ś*, *n'*), zahodnoslovanski jeziki tudi po zaporedjih *rj*, *lj* (POL: *ž/š*, *l'*; KAŠ, LUŽ: *ś*, *l'*; SLŠ: *r*, *l'*; ČEŠ: *ř*, *l*); glede na razvoj praslovanske skupine **dj* in **tj* se razlikujejo vsi slovanski jeziki, in sicer imajo namesto **dj* (OJSL: *đ*; MK: *g'*; BG: *žd*; RUS, UKR, BRUS: *ž*; POL, KAŠ, SLŠ: *dz*; LUŽ, ČEŠ: *z*) in **tj* (MK: *k'*; BG: *št*; POL, KAŠ, LUŽ, SLŠ, ČEŠ: *c*); nekaj posebnih soglasnikov pa imajo posamezni jeziki (POL, MK: *dz*; UKR, BRUS, GLUŽ, SLŠ, ČEŠ: grlni ali mehkonebni zvoneči *h*; ČEŠ: *ř*; RUS, UKR, SLŠ: podaljšane različice soglasnikov).

VIRI IN LITERATURA

- BROWNE, Wayles, IVANOV, Vyacheslav Vsevolodovich, 2019: Slavic languages. *Encyclopedia Britannica*. <<https://www.britannica.com/topic/Slavic-languages>>.
- IVANOV, Vjačeslav Vsevolodovič, 1990: Genealogičeskaja klassifikacija jazykov. Viktorija Nikolaevna Jarceva (ur.): *Lingvističeskij enciklopedičeskij slovar*. Moskva: Sovetskaja enciklopedija. 93–98.
- JURGEČ, Peter, 2011: Slovenščina ima 9 samoglasnikov. *Slavistična revija* 59/3. 243–268.
- MARTI, Roland, 2000: Die Bezeichnung der Vokale in der Glagolica. Heinz Miklas, Sylvia Richter, Velizar Sadovski (ur.): *Glagolitica: zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 54–76.
- ŠEKLI, Matej, 2017 (ur.): *Med Slovani / Among the Slavs*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- ŠEKLI, Matej, 2018: *Tipologija lingvogeneze slovanskih jezikov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ŠIVIC-DULAR, Alenka, 2012 (ur.): *Slovanske filologije skozi čas*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VEČERKA, Radoslav, 1980: *Základy slovanské filologie a staroslověštiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Tatjana Balažic Bulc, Vesna Požgaj Hadži

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko

tatjana.balazicbulc@ff-uni-lj.si, vesna.hadzi@ff-uni-lj.si

O starih in novih identitetah: knjižni jeziki osrednjejužnoslovanskega prostora

Prispevek obravnava spreminjanje jezikovne identitete na osrednjejužnoslovanskem prostoru. Najprej prikažemo srbohrvaško jezikovno identiteto in skušamo najti vzroke za odmik od te identitete ter prevzemanje nacionalnih jezikovnih identitet: bosanske, črnogorske, hrvaške in srbske. Potem pa se osredotočimo na vprašanja, ki so po razpadu skupne države zaznamovala razvoj jezikovnih identitet v novonastalih državah.

1 Uvod

Preučevanje identitet je bilo v zadnjih desetletjih pogosto v središču raziskovalne pozornosti, saj se v njih odražajo kulturne in družbene vrednote tako posameznika kot skupnosti, v kateri živi. V tem smislu se pogosto omenjajo nacionalna, regionalna, globalna, kulturna, družbena, politična, verska itd. identiteta, posebno mesto pa zagotovo pripada jezikovni identiteti, ki je tudi v središču pozornosti v našem prispevku, v katerem bo govor o spreminjanju jezikovne identitete na osrednjejužnoslovanskem prostoru. Na tem prostoru se je formiranje knjižnega jezika povezovalo in se še danes povezuje z idejo nacije, zato je tudi sam jezik imel »širši pomen in pomembnejšo vlogo, kot jo pravzaprav ima« (Pranjković 2008: 56), spreminjal pa se je koncept nacije. Politične elite so izkoristile simbolno moč jezika ter z enačenjem jezikovne in nacionalne identitete spodbujale nacionalno skupnost k aktivnemu sodelovanju in tudi medsebojnem obračunavanju (Škiljan 2002: 275). Tako kot se je sredi 19. stoletja v ideji združevanja oblikoval skupni knjižni jezik, kasneje poimenovan srbohrvaščina, tako se je ta jezik v novih družbeno-političnih okoliščinah razdružil na štiri samostojne standardne jezike: hrvaščino, srbsščino, bosanščino in črnogorščino, od katerih vsaka gradi svojo identiteto. V nadaljevanju sledi podrobnejši prikaz jezikovnih vprašanj v okviru posamezne jezikovne identitete.

2 Srbohrvaška jezikovna identiteta

Sredi 19. stoletja, ko je postalo jasno, da se ideja o združevanju vseh južnih Slovanov in oblikovanju skupnega jezika ne bo uresničila, je bil na Dunaju leta 1850 podpisan *Dunajski književni dogovor*, ki je določal smernice razvoja knjižnega jezika, skupnega

Hrvatom in Srbom.¹ V *Dogovoru* je zapisano, da je za skupni jezik najbolj primerno *južno narječje*, to so govori štokavske narečne skupine, s čimer se je hrvaška stran odrekla bogati književni tradiciji v čakavščini in kajkavščini, srbska pa književnosti, pisani v eni od različic srbskoslovanskega jezika. Vendar ime jezika v *Dogovoru* ni omenjeno. Izraz srbohrvaščina, ki je bil sicer zabeležen že v 1. polovici 19. stoletja,² se v dokumentih pojavi šele kasneje, v času Kraljevine Jugoslavije, še bolj pa stopi v veljavo po drugi svetovni vojni. Obvezno rabo dvodelnega imena določa *Novosadski dogovor*, ki je bil podpisan v Novem Sadu leta 1954. V njem je med drugim precej splošno zapisano, da se morata v uradni rabi vedno uporabljati oba sestavna dela poimenovanja, kar je kmalu povzročilo številna nesoglasja glede zapisovanja jezika: ali zapisati *srbohrvaški*, *srbo-hrvaški*, *srbski ali hrvaški* in obratno, tj. s hrvaščino na prvem mestu (več o tem Pranjković 2006). Ta oblika je bila v rabi predvsem v SR Hrvaški. Torej je bila srbohrvaška jezikovna identiteta že od samega začetka tudi kamen spotike, in to ne le glede poimenovanja jezika. Dejstvo je, da srbohrvaška nacija nikoli ni obstajala in da je bila nadnacionalna ideja o skupnem jeziku za novo nacijo vsiljena. Poimenovanje jezika pa je bilo problematično tudi zaradi izključevanja. Poleg Hrvatov in Srbov so namreč srbohrvaško govorili tudi Črnogorci (v *Novosadskem dogovoru* tudi posebej omenjeni) in Muslimani (danes Bošnjaki), torej štiri nacije z različnimi zgodovinskimi, verskimi, kulturnimi itd. tradicijami, ki so vse vplivale na identiteto srbohrvaškega jezika.

2.1 Jezikovna politika v SFRJ

Jezikovna politika v večjezikovni in večnacionalni Jugoslaviji je temeljila na ideji bratstva in enotnosti narodov in narodnosti ter na enakopravnosti jezikov treh narodov (slovenščine, srbohrvaščine in makedonščine), narodnosti in drugih etničnih skupin (gl. Požgaj Hadži 2014: 60–61).³ Pri tem je bila po podatkih popisa prebivalstva leta 1981⁴ srbohrvaščina materni jezik 73 % prebivalstva, kar se je odražalo tudi v jugoslovanskem javnem sporazumevanju. Kljub formalno-pravni enakopravnosti jezikov, je

1 Podpisniki *Dunajskega književnega dogovora* so bili na hrvaški strani Ivan Kukuljević, Dimitrije Demeter, Ivan Mažuranić, Vinko Pacel in Stjepan Pejaković, na srbski strani Vuk Stefanović Karadžić in Đuro Daničić ter kot predstavnik avstrijske oblasti Franc Miklošič. Več o *Dogovoru* gl. <<http://ihjj.hr/iz-povijesti/knjizevni-dogovor-ubecu-1850/37/>>.

2 Med prvimi naj bi ga v svojih delih uporabljal indoevropist Jakob Grimm že leta 1824.

3 Dober zgled jezikovne enakopravnosti je legendarna reklama za Radensko iz leta 1988, ki stereotipno prikaže narode in narodnosti SFR Jugoslavije. Slovenijo npr. zastopata dva planinca, dekle in fant, ob zvokih harmonike kot tipičnega slovenskega glasbila, to je dežela, kjer se neguje zdravo športno življenje; Srbija je prikazana kot dežela z obilno hrano, kjer poroke trajajo več dni; dedek ima na glavi tudi tipična srbsko kapo, *šajkačo*, ki je tudi danes eden od nacionalnih simbolov itd. Vsaka republika oz. avtonomna pokrajina je prikazana s sloganom v svojem jeziku: slovenščini, različnih variantah srbohrvaščine, makedonščini in albanščini.

4 *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*, knjiga 1, Savezni zavod za statistiku, Beograd; <<https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1981/Pdf/G19814001.pdf>>.

srbohrvaščina kot večinski jezik prevladovala. Bila je jezik zveznih organov, jezik diplomacije, jezik vojske in vojaške uprave, razpravljalni jezik v zvezni skupščini, prevladujoč jezik v medijih itd., s čimer je pridobila status prestižnega jezika, medtem ko so bili ostali jeziki v podrejenem položaju (Gorjanc 2013). V SR Sloveniji se je na primer že v 60. letih kazalo precejšnje nezadovoljstvo z nepriviligiranim položajem slovenščine. Razprave so doživele vrhunec leta 1979 na konferenci *Slovenščina v javnosti* (Pogorelec 1983) in zahvaljujoč vsem tem aktivnostim je slovenščina postala funkcijsko razvit jezik v vseh sferah jezikovnega delovanja (več o tem v Popič, Gorjanc 2014: 584–585; Balažic Bulc, Požgaj Hadži 2020: 12–13).

Vendar pa so se znotraj srbohrvaščine, ki je, kot rečeno, združevala različne narode in jezikovne tradicije, pojavljala trenja. Kmalu po podpisu *Novosadskega dogovora*, se je v različnih razpravah vse bolj kazalo, da srbohrvaščina ni enoten jezik, temveč je teritorialno in nacionalno razslojena. Sredi 60. let so se vnele burne razprave o jezikovnih variantah in *izrazih*, ki jih je sprožil referat jezikoslovke Milke Ivić na Petem kongresu jugoslovanskih slavistov v Sarajevu leta 1965. Večina jezikoslovcev se je strinjala z njenim stališčem, da obstajata dve varianti tega jezika: zahodna (hrvaška) in vzhodna (srbska), ki sta polarizirani na osi Zagreb–Beograd. Čeprav med njima na strukturni ravni ni večjih razlik, saj temeljita na isti osnovi, sta se razvijali v različnih družbeno-političnih, zgodovinskih, verskih itd. okoliščinah in bili v stiku z različnimi jeziki.

V tem obdobju se je začelo razpravljati tudi o tretji, bosanskohercegovski varianti (Hraste 1966), ki se je od srede 70. let promovirala kot *bosanskohercegovski standardnojezikovni izraz*. V dokumentu *Knjižni jezik in knjižnojezikovna politika v BiH* (*Književni jezik i književnojezična politika u BiH* iz leta 1971 je zapisano, da je temeljna značilnost tega *izraza* odprtost do različnih kulturnih in jezikovnih vplivov, hkrati pa tudi negovanje avtohtonih knjižnojezikovnih posebnosti (npr. poleg izraza *kahva* se uporabljata tudi *kava* in *kafa*) in kulturnih vrednot vseh narodov Bosne in Hercegovine ter prosta izbira jezikovnih elementov, neglede na morebitno variantno zaznamovanost v drugih jezikovnih skupnostih (Šipka 2001: 35–36).

Nekoliko drugačna situacija je bila v SR Črni gori, kjer je bil uradni jezik srbohrvaščina (Ustava 1963 in 1974) vse do leta 1992, ko je v Ustavi uradni jezik preimenovan v srbski jezik ijekavskega tipa (Lakić 2013). V primerjavi z Bosno in Hercegovino, kjer se trije večinski narodi razlikujejo tudi po veri, so Črnogorci in Srbi iste, pravoslavne krščanske vere, vendar sta danes Srbska in Črnogorska pravoslavna cerkev avtokefalni (tj. samostojni). Čeprav je bila SR Črna gora v SFRJ samostojna republika z bogato državotvorno zgodovino, je bila črnogorska identiteta razumljena predvsem kot teritorialna, ne kot nacionalna identiteta. To pomeni, da ni bilo pomembno, ali »biti Črnogorec hkrati pomeni tudi biti Srb ali ne« (Mønnesland 2009: 125). Sicer se je ideja o

črnogorskem jeziku pojavila že v 60. letih, vendar vidnejših sadov ni obrodila (gl. npr. Dulović 2013).

Ob razpadu SFRJ so nadnacionalno idejo potisnile v kot različne nacionalne ideje. In tako kot je imela srbohrvaščina pomembno vlogo pri oblikovanju skupne države, je imela pomembno vlogo tudi pri njenem razpadu. Novi politični akterji so prevzeli obstoječo ideologijo simbolne funkcije jezika, vendar je dvodelno poimenovanje jezika, ki je bilo v prejšnjih družbeno-političnih okoliščinah sprejemljivo, postalo nesprejemljivo (Kapović 2010: 147).⁵ Zato so temeljni nacionalni simbol postali nacionalni jeziki, nasledniki srbohrvaščine, in večina jezikoslovnih razprav je dobila politični podton, zlasti v 90. letih.

2.2 Nesoglasja glede jezikovnih vprašanj

Jugoslovansko jezikovno politiko so zaznamovala tudi nesoglasja o različnih jezikovnih vprašanjih. Težnje po jezikovni ločitvi posamezne variante so se pojavile že konec 60. let. Leta 1967 je bila na hrvaškem objavljena *Deklaracija o položaju in poimenovanju hrvaškega knjižnega jezika*,⁶ v kateri je bila izražena zahteva po enakopravnem statusu hrvaščine v jugoslovanski federaciji. Temu je na začetku 70. let sledilo prepovedano kulturno-politično gibanje Hrvaška pomlad (Hrvatsko proljeće), ki je v okviru SFRJ zahtevalo večje nacionalne pravice Hrvatov, vključno z jezikovnimi pravicami. 80. leta so zaznamovala prizadevanja proti nacionalizmu v hrvaških učbenikih itd.

Čeprav je bilo največ protestov proti združevalni jezikovni politiki na Hrvaškem, so v 80. letih potekale burne jezikovne razprave tudi v drugih socialističnih republikah in celo v tujini. Na konferenci *Jezik in nacionalni odnosi*⁷ leta 1984 v Sarajevu je bil govor o statusu jezikovnega izraza v Bosni in Hercegovini in večina jezikoslovcev se je zavzemala za skupni, *bosanskohercegovski jezikovni izraz*. O jezikovni politiki in jezikovnem načrtovanju je potekala razprava tudi na okrogli mizi na 12. kongresu Zveze slavističnih društev Jugoslavije leta 1988 v Novem Sadu (Vasić 1990) kot tudi leta 1989 na konferenci *Language Planning in Yugoslavia* (Bugarski, Hawkesworth 1992) Univerze v Londonu.⁸ Rdeča nit vseh konferenc so na eni strani enoten sporazumevalni prostor, na drugi pa jeziki narodov, narodnosti in drugih etničnih skupin. Razprave so obravnavale številna občutljiva jezikovna vprašanja, ki so se porajala predvsem zaradi

5 Kapović (2010: 156) meni, da bi jezik morda celo »preživel« razpad države, če bi bil poimenovan z nadnacionalnim izrazom, kot je npr. *standardna štokavščina*. Vendar ta izraz v praksi ni zaživel, saj se z njim nihče ne identificira.

6 *Deklaraciju o položaju i nazivu hrvatskoga književnoga jezika*, gl. <<http://ihjj.hr/iz-povijesti/deklaracija-o-nazivu-i-polozaju-hrvatskog-knjizevnog-jezika/50/>>.

7 *Jezik i nacionalni odnosi*, Sveske 5–6, Institut za nacionalne odnose, Sarajevo, 1984.

8 Na isti univerzi je bila leta 2000 ponovno organizirana konferenca v podobni zasedbi. Prispevki so objavljeni v zborniku *Language in the Former Yugoslav Lands* (Bugarski, Hawkesworth 2004).

različnih pogledov na jezikovno načrtovanje (načrtovanje enotnega jezika ali načrtovanje posameznih variant).

Vse te konference navajamo kot zgled, da so bila številna jezikovna vprašanja sporna že pred razpadom skupne države in so nekako najavljala konec srbohrvaščine. Po razpadu SFRJ so se polemike nadaljevale, vendar ne več na zvezni ravni, temveč znotraj posameznih nacionalnih držav, in to praviloma med nacionalno radikalnimi in bolj zmernimi jezikoslovci (gl. tudi Mønnesland 2001: 19; Požgaj Hadži 2013: 337–338). Burno družbeno-politično dogajanje v 90. letih, ki so ga povzročila zunajjezikovna dejstva, tj. razpad jugoslovanske federacije, so pomenile konec srbohrvaščine oz. njeno nominalno smrt, vlogo standardnih jezikov pa so prevzele nekdanje variante in *izrazi*: med letoma 1990 in 1993 hrvaščina, srbščina in bosanščina ter leta 2007 črnogorščina.

3 Nove države in stare/nove jezikovne identitete

Nove družbeno-politične okoliščine niso prinesle le novih poimenovanj in statusov jezikov, temveč tudi številne druge spremembe: nacionalno afirmacijo posameznih jezikov, (zlo)rabo jezika za uresničevanje političnih ciljev, nacionalno in teritorialno homogenizacijo itd., posledično pa tudi različne spremembe v jezikih samih (Baotić 2001: 209). V naslednicah srbohrvaščine so se začele odražati različne nacionalistične ideologije, pri čemer je bilo temeljno izhodišče jezikovnih sprememb (nekateri avtorji govorijo o jezikovnem inženiringu), da bi se *Naš* jezik čim bolj razlikoval od *Njihevega*. S tem se je spremenil tudi odnos do posameznih jezikov, nekdanjih variant in *izrazov*, povečal se je laični interes za jezikovna vprašanja, kar je privedlo do vse večje politizacije jezika, nacionalne jezikovne politike so se vse bolj radikalizirale in posledično tudi pristop k (standardno)jezikovni problematiki na splošno itd. (Pranjeković 2008). Lahko rečemo, da je jezik postal orodje za ohranjanje in utrjevanje nacionalne identitete ter nacionalne kulture, in v tem kontekstu so se izvajale različne, predvsem nasilne spremembe in/ali uvajale novotarije. Največjih sprememb je bila v 90. letih deležna hrvaščina, potem bosanščina, nekoliko kasneje še črnogorščina, najmanj pa srbščina. Na ta način je v novonastalih državah potekala rekonstrukcija jezikovne identitete, ki jo podrobneje prikažemo v nadaljevanju.

3.1 Hrvaška jezikovna identiteta

Hrvaška jezikovna identiteta se je v 90. letih krepila predvsem na račun leksike, in sicer z uvajanjem neologizmov (*novohrvaščina*), ki »poudarjajo razlike med hrvaščino v hrvaški državi in hrvaščino pod vplivom srbščine v nekdanji Jugoslaviji« (Lučić 2009: 13). Poleg *zrakomlata* (sln. helikopter), ki je postal simbol hrvaške jezikovne identitete, je Babić leta 1994 predlagal številne neologizme (npr. *kopnica* za AIDS; *mamutnjak* za

džambodžet, jumbo-jet itd.), ki pa večinoma niso zaživel v praksi (več o tem gl. npr. v Granič 2013: 78; Požgaj Hadži, Balažić Bulc 2015: 71–73). Vendar pa novi leksemi niso imeli enakega statusa. Nekateri so absolutno prevladali v primerjavi s preteklim obdobjem (npr. vojna in pravna terminologija), nekateri so se revitalizirali, zato so dobili ime oživiljenke (*županija, kuna*), nekateri so bili vsiljeni po političnem nareku (npr. *djelatnik* namesto *radnik*, sln. *delavec*; *prisutnost* namesto *nazočnost*, sln. *prisotnost*). Zlasti za slednje je težko najti jezikoslovno utemeljitev, zakaj bi bili prvi boljši od drugih. Pogosto je bilo slišati, da so bolj hrvaški in da se v času skupne države niso smeli uporabljati (Požgaj Hadži 2014: 71–72; Badurina 2015: 69–70). Seveda je izbor leksemov govorce politično zaznamoval: tisti, ki so »pravilno« govorili, so bili domoljubi, tisti pa, ki niso govorili dovolj »čiste« hrvaščine, so bili označeni kot »jugonostalgiki« (Opačić 2014). Vse to je pri govorcih povzročalo negotovost in celo strah pred »napačno« izbiro leksema, torej strah pred maternim jezikom (Opačić 2014: 32–44).

Hrvaška identiteta se je odražala tudi v odnosu do tujk, zlasti do srbizmov, ki so »sovražnik, ki ne ogroža le nacionalne identitete, ampak kar obstoj nacije« (Lučić 2007: 338). V tem času je nastala kopica slovarjev in drugih jezikovnih priročnikov o razlikah med hrvaščino in srbščino, celo slovarjev odvečnih besed v hrvaščini (več o tem v Požgaj Hadži, Balažić Bulc 2015; Badurina 2015). Spremembe pa so se dogajale tudi na pravopisni ravni. Oblikovalci hrvaške jezikovne politike so namerno destabilizirali relativno stabilno pravopisno normo. O pravopisnih vprašanjih so se kresala različna mnenja, hrvaška identiteta pa se je dokazovala celo z izbiro zapisa določenega jezikovnega elementa, npr. kako pisati *neću* (sln. *nočem*), tradicionalno skupaj ali po novem narazen (*neću* ali *ne ću*) (več o tem v Požgaj Hadži 2017).

3.2 Srbska jezikovna identiteta

Za razliko od Hrvatov Srbom ni bilo treba svoje identitete dokazovati z leksikalnim in strukturnim oddaljevanjem od hrvaščine, zato srbščina ni bila deležna večjih jezikovnih sprememb. Vendar pa se je srbska jezikovna identiteta simbolno odražala na ravni pisave. Z Ustavo 2006 je namreč cirilica postala edina uradna pisava v Srbiji,⁹ kljub temu da je srbščina imela bogato tradicijo rabe dveh pisav, cirilice in latinice. Cirilica je postala »srbska nacionalna svetinja, ki jo treba obvarovati za vsako ceno [...] če bi izginila, bi z zemeljskega obličja izginil srbski jezik, s tem pa tudi srbski narod,« ironično komentira Bugarski (2013: 102). Velikosrbski nacionalizem se odraža v manifestu *Beseda o srbskem jeziku* (*Slovo o srpskom jeziku*), objavljenem leta 1998 v časopisu *Politika*, ki promovira tezo, da so vsi štokavci Srbi, le da so različne veroizpovedi, in da ostali trije jeziki zgolj variante srbščine. To tezo še danes zagovarjajo nekateri srbski jezikoslovci.

9 Gl. 10. člen Ustave Republike Srbije: <<http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/70-100028/ustav-republike-srbije>>.

Jezikovni nacionalizem je v 90. letih pustil sledi tudi v srbskem javnem diskurzu, posebej v vojnem diskurzu, sovražnem govoru ipd. (Silaški idr. 2009), in to ne le v Srbiji, temveč tudi izven matične države. Bizaren primer dokazovanja srbske identitete je bil v Republiki Srbski¹⁰ (BiH), kjer so leta 1993 politiki z odlokom razglasili, da bo v uradni in javni rabi samo ekavski izgovor, čeprav tam živijo Srbi ijekavci. Odlok je bil preklican leta 1998. Bugarski (2016) meni, da se v srbsščini še vedno kaže blaga kriza identitete, tako na zunaj, v odnosu do hrvaščine, črnogorščine in bosanščine, kot na znotraj, v dvojnosti izgovora (ekavski in ijekavski)¹¹ in dvojnosti pisave (cirilica in latinica).

3.3 Jezikovna identiteta v Bosni in Hercegovini

Leta 1990, ko so bili osamosvojitveni procesi v polnem zamahu, ideja o skupnem *bosanskohercegovskem standardnojezikovnem izrazu*, ki so jo zagovarjali mnogi jezikoslovci v Bosni in Hercegovini, ni bila več sprejemljiva. Po strankarskih volitvah so bili z zakonom potrjeni trije standardni jeziki: bosanščina, hrvaščina in srbsščina, tako da lahko v večnacionalni Bosni in Hercegovini govorimo o treh jezikovnih identitetah, od katerih se vsaka zavzema za svojo jezikovno politiko. Pri tem sta dve zunanji, ki ju določata Zagreb (za hrvaščino) in Beograd (za srbsščino). Na ravni sporazumevanja seveda ni nikakršnih ovir, težave pa se pojavijo pri jezikovni standardizaciji ter v pravnem statusu jezikov, njihovem statusu v medijih, izobraževanju itd. (več o tem v Požgaj Hadži, Balažić Bulc 2015: 78–83). Posebnost bosanskohercegovskega izobraževanja je, da se izvaja v treh učnih jezikih in v treh kulturno-zgodovinskih kontekstih. Da bi se zagotovile jezikovne pravice vseh otrok, pouk ponekod poteka v nacionalno ločenih razredih ali celo šolah (več o tem v Palić 2009: 120; Halilović 2014: 131–132; Požgaj Hadži 2014: 79–80). Vendar pa strokovnjaki (gl. npr. Pašalić Kreso 2008; Miraščija 2017; Emkic 2018), že tri desetletja opozarjajo, da je tako organizirano izobraževanje (zanj se pogosto uporablja izraz »dve šoli pod eno streho«) najhujši primer družbene segregacije in nacionalistične izobraževalne politike.

3.4 Črnogorska jezikovna identiteta

Črnogorščina je postala uradni jezik leta 2007, leto dni po razglasitvi samostojne Črne gore, ki je bila do tedaj v skupnosti s Srbijo. Če se je v začetku za svoj status potegovala s srbsščino, so od uradnega priznanja v ospredju predvsem notranja trenja zaradi različnih pogledov na proces standardizacije. Namreč, za razliko od ostalih standardnih jezikov, ki so imeli bogato tradicijo že pred oblikovanjem srbohrvaščine, je črnogorščina šele na začetku standardizacijskega procesa in temeljno vprašanje je, kaj bo osnova

10 Republika Srbska je ena od dveh entitet v Bosni in Hercegovini (druga je Federacija Bosne in Hercegovine), nastala z Daytonskim sporazumom. Obsega 49 % površine Bosne in Hercegovine, danes so večinsko prebivalstvo Srbi.

11 Ekavsko govori večina Srbov v Srbiji, ijekavsko govorijo Srbi v Bosni in Hercegovini, Črni gori, na Hrvaškem.

temu jeziku. Tu se kažeta dve diametralno nasprotni stališči. Medtem ko ena stran poudarja pomembnost kontinuiranega jezikovnega razvoja in za osnovo črnogorskemu standardnemu jeziku predlaga srbohrvaščino, druga stran vidi črnogorsko jezikovno identiteto v obdobju pred oblikovanjem srbohrvaščine, tj. v jezikovni arhaizaciji (Lakić 2013; Glušica 2020). Glede na to, da slednja vse bolj pridobiva na moči, se zdi, da je temeljno načelo aktualne črnogorske jezikovne politike standardni jezik čim bolj oddaljiti od ostalih jezikov, nastalih na novoštokavski osnovi. Spremembe, ki so pri tem nastale, so posegle tudi v jezikovno strukturo, saj se je glasovni nabor črnogorščine povečal za dva fonema in posledično tudi grafema: *ś* in *ź*, ki se kot rezultat jotacije pojavljata v črnogorskih narečjih, npr. *śjekira* – *śekira* (sln. *sekira*); *zjenica* – *ženica* (sln. *zenica*). Uvajanje novosti v pravopis in pravorečje brez javne razprave je privedlo do velike družbene polarizacije: nekateri ohranjajo svoje pravopisne in pravorečne navade, drugi pa so sprejeli jezikovne novosti, pogosto kot dokaz politične in nacionalne pripadnosti. Tako kot v drugih novonastalih državah je tudi v Črni gori diskurz o jezikovni standardizaciji in kodifikaciji »na ravni nacionalnega romantizma« (Mønnesland 2009: 135), zaznamovan s številnimi nesporazumi pri vseh do sedaj objavljenih normativnih priročnikih (več o tem v Glušica 2020: 99–168).

4 Sklep

Iz vsega povedanega lahko sklenemo, da so osrednjejužnoslovanski prostor zaznamovale tudi spremembe jezikovne identitete, ki pa niso bile nepričakovane. Srbohrvaška jezikovna identiteta je bila navzven, tj. v odnosu do drugih jezikov v SFRJ, močna, navznoter pa je bila šibka, predvsem zaradi dveh izgovorov (ekavskega in ijekavskega) in dveh pisav (latinice in cirilice). Njeno šibkost pa so še dodatno potencirala notranja trenja med štirimi različnimi kulturnozgodovinskimi tradicijami. Družbeno-politične spremembe v začetku 90. so omogočile oblikovanje novih jezikovnih identitet: hrvaške, srbske, bosanske in črnogorske. Po treh desetletjih ni več vprašljivo, koliko standardnih jezikov temelji na štokavščini, v vseh štirih pa so še vedno odprta nekatera standardnojezikovna vprašanja.

VIRI IN LITERATURA

- BADURINA, Lada, 2015: Standardizacija ili restandardizacija hrvatskoga jezika u 90-im godina 20. stoljeća. Tatjana Pišković, Tvrтко Vuković (ur.): *Jezične, kulturne i književne politike*. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola. 57–79.
- BALAŽIC BULC, Tatjana, POŽGAJ HADŽI, Vesna, 2020: Novi statusi jezikov v spremenjenih družbeno-političnih okolščinah: primer srbohrvaščine in njenih naslednikov v Sloveniji. *Teorija in praksa* 57/1. 12–20.

- BALAŽIĆ BULC, Tatjana, POŽGAJ HADŽI, Vesna, 2019: Deklaracija o zajedničkom jeziku iz sociolingvističke perspektive. Tatjana Đurišić Bečanović (ur.): *Njegoševi dani 7: zbornik radova*. Nikšić: Filološki fakultet. 153–165.
- BAOTIĆ, Josip, 2001: Jezik u procesu integracije i dezintegracije društvene zajednice. Svein Mønnesland (ur.): *Jezik i demokracija*. Sarajevo: Institut za jezik. 203–212.
- BUGARSKI, Ranko, 2013: Jezična politika i jezična stvarnost u Srbiji posle 1990. godine. Vesna Požgaj Hadži (ur.): *Jezik između lingvistike i politike*. Beograd: Biblioteka XX vek. 91–111.
- BUGARSKI, Ranko, 2016: *Jezici u potkrovlju*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- BUGARSKI, Ranko, HAWKESWORTH, Celia (ur.), 1992: *Language planning in Yugoslavia*. Ohio: Slavica, Columbus.
- BUGARSKI, Ranko, HAWKESWORTH, Celia (ur.), 2004: *Language in the former Yugoslavia land*. Bloomington: Slavica.
- DULOVIĆ, Vladimir, 2013: Socialist Intercessions: The Earliest Demands for a Separate Montenegrin Language (1967–1972). *History and Anthropology* 24. 166–182.
- EMKIC, Eleonora, 2018: *Reconciliation and Education in Bosnia and Herzegovina: From Segregation to Sustainable Peace*. New York: Springer International Publishing.
- GLUŠICA, Rajka, 2010: Crnogorski jezik u čeljustima nacionalizma. *Riječ* 4. 25–45.
- GLUŠICA, Rajka, 2020: *Crnogorski jezik i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- GORJANC, Vojko, 2013: Slovenačka jezička politika i odnosi društvene moći. Vesna Požgaj Hadži (ur.): *Jezik između lingvistike i politike*. Beograd: Biblioteka XX vek. 13–36.
- GRANIĆ, Jagoda, 2013: Novija hrvatska standardnojezična praksa. Vesna Požgaj Hadži (ur.): *Jezik između lingvistike i politike*. Beograd: Biblioteka XX vek. 67–89.
- HALILOVIĆ, Senahid, 2014: Jezička stvarnost u Bosni i Hercegovini. *Sociolingvistyka* 28. 121–135.
- HRASTE, Mate, 1966: O trećoj varijanti hrvatskosrpskog književnog jezika. *Jezik* 13/4. 106–113.
- IVIĆ, Milka, 1965: *Problem norme u književnom jeziku* (Referat na Petom kongresu jugoslaven-skih slavista u Sarajevu). *Jezik* 13/1. 1–8.
- KAPOVIĆ, Mate, 2010: *Čiji je jezik?* Zagreb: Algoritam. <https://bib.irb.hr/datoteka/503036.Kapovic_Ciji_je_jezik.pdf>
- LAKIĆ, Igor, 2013: Jezička slika Crne Gore [Linguistic Portrait of Montenegro]. Vesna Požgaj Hadži (ur.): *Jezik između lingvistike i politike*. Beograd: Biblioteka XX vek. 133–158.
- LUČIĆ, Radovan, 2007: Uvest ću još koju riječ i ozdravit će duša tvoja. Jagoda Granić (ur.): *Jezik i identiteti / Languages and Identities*. Zagreb, Split: HDPL. 337–346.
- LUČIĆ, Radovan, 2009: Novohrvatski: stvarnost ili farsa? [New Croatian: Reality or Farce?]. Jagoda Granić (ur.): *Jezična politika i jezična stvarnost/ Language Policy and Language Reality*. Zagreb, Split: HDPL. 433–444.
- MIRAŠČIJA, Mervan, 2017: Stvaralački otpor: Vodič za pravnu akciju protiv podjele đaka u Jajcu. *Školegijum* 3. <http://www.skolegijum.ba/static/files/biblioteka/pdf/591ae6867513d_Jajcepravos.pdf>.
- MØNNESLAND, Svein, 2001: Sociolingvistička situacija deset godina poslije raspada Jugoslavije [The Sociolinguistic situation ten years after the desintegration of Yugoslavia]. Svein Mønnesland (ur.): *Jezik i demokracija*. Sarajevo: Institut za jezik. 17–24.

- MØNNESLAND, Svein, 2009: Sociolingvistička situacija u Crnoj Gori. Lada Badurina, Ivo Pranjković, Josip Silić (ur.): *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*. Zagreb: Disput. 125–136.
- OPACIĆ, Nives, 2014: *Novi jezični putokazi*. Zagreb: HSN.
- PALIĆ, Ismail, 2009: Mogućnosti funkcioniranja triju standardnih jezika (bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga) u Bosni i Hercegovini. Lada Badurina, Ivo Pranjković, Josip Silić (ur.): *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*. Zagreb: Disput. 111–123.
- PAŠALIĆ KRESO, Adila, 2008: The war and postwar impact on the educational system of Bosnia and Herzegovina. *International Review of Education* 54/3–4. 353–374.
- POGORELEC, Breda, 1983: Uvodno poročilo. Breda Pogorelec (ur.): *Slovenščina v javnosti. Posvetovanje o jeziku, Portorož, 14. in 15. maja 1979. Gradivo in sporočila*. Ljubljana: RK SZDL, Slavistično društvo Slovenije. 17–24.
- POPIČ, Damjan, GORJANC, Vojko, 2014: Prevodna dejavnost v jezikovni politiki in jezikovnem načrtovanju: od nacionalnega k nadnacionalnemu. *Teorija in praksa* 51/4. 583–599.
- POŽGAJ HADŽI, Vesna (ur.), 2013: *Jezik između lingvistike i politike* [Language Between Linguistics and Politics]. Beograd: Biblioteka XX vek.
- POŽGAJ HADŽI, Vesna, 2014: Language policy and linguistic reality in former Yugoslavia and its successor states. *Inter faculty* 5. 49–91.
- POŽGAJ HADŽI, Vesna, 2017: Južnoslavenski jezici u slovenskoj obrazovnoj jezičnoj politici. Snežana Gudurić, Biljana Radić-Bojanić (ur.): *Jezici i kulture u vremenu i prostoru, tematski zbornik* 6. Novi Sad: Filozofski fakultet. 465–472.
- POŽGAJ HADŽI, Vesna, 2019: Hrvatski jezik. Matej Šekli, Lidija Rezoničnik (ur.): *Slovenski jezik in njegovi sosede*. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 29.) Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 66–76.
- POŽGAJ HADŽI, Vesna, BALAŽIĆ BULC, Tatjana, 2013: Jezik in moč v spremenjenih družbenopolitičnih okoliščinah. Andreja Žele (ur.): *Družbena funkcijskost jezika: vidiki, merila, opredelitve*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 335–341.
- POŽGAJ HADŽI, Vesna, BALAŽIĆ BULC, Tatjana, 2015: (Re)standardizacija v primežu nacionalne identitete: primer hrvaškega, srbskega, bosanskega in črnogorskega jezika. *Slovenščina* 2.0 3/2. 67–94. <http://slovenscina2.0.trojina.si/arhiv/2015/2/Slo2.0_2015_2_06.pdf>.
- PRANJKOVIĆ, Ivo, 2006: Hrvatski jezik od godine 1945. do 2000. Marko Samardžija, Ivo Pranjković (ur.): *Hrvatski jezik u XX stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska.
- PRANJKOVIĆ, Ivo, 2008: *Sučeljavanja*. Zagreb: Disput.
- SILAŠKI, Nadežda, ĐUROVIĆ, Tatjana, RADIĆ-BOJANIĆ, Biljana, 2009: *Javni diskurs Srbije*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
- ŠIPKA, Milan, 2001: *Standardni jezik i nacionalni odnosu u Bosni i Hercegovini (1850–2000)*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu.
- ŠKILJAN, Dubravko, 2002: *Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati* [Language of the Nation: Language, Nation, Croats]. Zagreb: Golden marketing.
- VASIĆ, Vera (ur.), 1990: *Jezična politika i planiranje jezika u Jugoslaviji*. Novi Sad: Institut za južnoslovenske jezike.

Emilija Neškoska

Ljubljana

emillyneshko@gmail.com

Koncept *Etimološkega slovarja makedonskega jezika*

V pričujočem prispevku bo prikazan koncept Etimološkega slovarja makedonskega jezika, v katerem bodo z makro- in mikrostrukturnega vidika predstavljene značilnosti načrtovanega slovarja. Mestoma bodo prikazani poskusni slovarski sestavki v delovni obliki, s pomočjo katerih bo prikazan zgled načrtovanega slovarja, katerega bistvenosti bodo izpostavljene z izbiro in analizo besed sodobnega makedonskega knjižnega jezika. Cilj tega prispevka je širši mednarodni javnosti predstaviti koncept omenjenega slovarja v družbenem in kulturnem kontekstu ter poudariti pomembnost in nepogrešljivost slovarja te vrste.

1 Etimologija in njene metode

Beseda *etimologija* pomeni jezikoslovno disciplino, ki odkriva izvor, to je prvotno obliko in prvotni pomen besedja (besed in stalnih besednih zvez). Izvira iz grške besede ἐτυμολογία, ki je zloženka iz ἔτυμος 'resničen' in λόγος 'beseda'. Etimologija je eksaktna znanost, ki uporablja jasno razvidno teorijo in eksaktno metodologijo. To pomeni, da etimološka analiza in sinteza ne temeljita na načelu ugibanja, kot je to bilo nekoč, temveč so v njenem ospredju glasovne ter predvsem oblikovne in pomenske jezikovne zakonitosti, s katerimi lahko dokažemo sorodnost različnih jezikovnih prvin, primerjamo jezike ter iščemo glasovno podobo, obliko in pomen, ki se je prvič pojavil na določeni razvojni jezikovni stopnji nekega jezika. Etimološka razlaga mora vzeti v ozir zlasti besedotvorni postopek, po katerem je beseda nastala, in jo razdeliti na njene sestavne dele. Šele po ugotovitvi prvotnega pomena vsakega od sestavnih delov, iz katerih je beseda tvorjena, in skupnem seštevku vseh pomenov, se lahko etimološka analiza zaključi. Za etimološko osvetlitev besed sta nepogrešljivi dve metodi, in sicer:

1) **primerjalna metoda**, ki je namenjena le genetsko sorodnim jezikom in omogoča primerjanje genetsko identičnih besednih vzporednic v že obstoječih in izumrlih jezikih. S to metodo namreč določamo jezikovno sorodnost med jeziki, ki pripadajo isti jezikovni skupini (npr. slovanski) ali isti jezikovni družini (npr. indoevropski).

2) **metoda rekonstrukcije**, ki ima nalogo rekonstruirati izhodiščno jezikovno stanje in odkriti prvotno glasovno podobo ter prvotno obliko (tj. morfemsko zgradbo) in posledično prvotni pomen besede, slednji pa omogoča prikazati prvotno semantično motivacijo pomenonosnih leksikalnih enot. Na podlagi primerjave elementov v sorodnih jezikih določamo rekonstrukcijo oz. obliko, ki jo je imel jezikovni prednik oz. prajezik.

2 Namen in vloga *Etimološkega slovarja makedonskega jezika*

Pobuda pričujočega koncepta izhaja predvsem iz potrebe po etimološkem slovarju makedonskega jezika, kajti makedonščina je edini slovanski jezik, ki tovrstnega slovarja še nima. Makedonščina je jezik z državnopredstavitveno in narodnopovezovalno vlogo, ki ga uporabljamo na vseh področjih, v vseh institucijah in se z njim tudi identificiramo. Zato ga moramo aktivno razvijati naprej, razvijati pa moramo tudi jezikovne priročnike, ki jih potrebujejo materni govorci makedonščine, da bi bolje spoznali in preučili svojo materinščino. Jezik kot heterogen sistem ima potrebo po vsestranskem preučevanju, kar *de facto* pomeni, da je treba preučevati tako slovar, ki ima poimenovalno vlogo, kot tudi slovnico, ki ima urejevalno vlogo. Vsestransko preučevanje med drugim pomeni tudi sinhrono in diahrono opisovanje teh dveh komplementarnih delov jezika. Opisovanje besedja¹ sodobnega makedonskega knjižnega jezika z diahronega vidika je namreč potrebno zato, da Makedonci kot tudi mednarodni uporabniki izvemo kaj več o lastni kulturi in človekovi predstavi o poimenovanju stvari, reči in dejanj ob njihovem nastanku, saj je vsaka stvar, reč ali dejanje poimenovano z razlogom, do katerega pridemo, ko besedi določimo prvotno semantično motivacijo. Vsaka beseda postane kulturnozgodovinska, ko je razen v razlagalnih slovarjih, raziskana in opisana tudi v etimološkem, saj je na tak način vsestransko preiskana.

Poleg koristi, ki jih bo od slovarja imela makedonistika, bo imela koristi tudi širša slavistika, saj bo s tem slovarjem zapolnjen tudi tisti prazen prostor v splošni slovanski etimološki stroki, na katerega se že nekaj časa opozarja. S tem slovarjem bo slovanska etimologija, vsaj kar zadeva slovaropisje, v večji meri celostna, saj so pri razsvetlitvi splošne slovanske etimologije nepogrešljivi vsi slovanski jeziki, ki s svojimi etimološkimi razlagami prispevajo k razvozanju splošnoslovanskih problemov.

Slovanski nacionalni etimološki slovarji niso le odraz kulturnega standarda naroda in razvitosti jezikoslovja v lastni državi, ampak so težko pogrešljivi del širše, slovanske etimološke stroke, ki pričakuje, da bi obsežno jezikovno gradivo ob drugem slovanskem vsaka od nacionalnih etimologij kritično preverila in interpretirala tudi s svojega, internega zornega kota in da bi v zakladnico slovanske leksike prispevala tudi svojo, zlasti še tisto, ki je lastna le njej sami. (Furlan 2016: 211.)

V ozir moramo vzeti dejstvo, da ima vsak jezik, ne glede na skupno besedje, ki ga deli z drugimi sorodnimi jeziki, svojo besedno zakladnico, ki ni obravnavana v nobenem od etimoloških slovarjev slovanskih jezikov in po čemer je jezik prepoznaven. Tako npr. etimološka razlaga besede *бесѣда* 'beseda', ki obstaja v domala vseh slovanskih jezikih, za uporabnike, ki jih zanima etimologija besedja sodobnega makedonskega knjižnega

1 Načeloma so slovnične posebnosti makedonščine s sinhronega in diahronega vidika v večji meri že utemeljene, kar pa ne drži za slovar, saj je makedonsko besedje v sodobnih razlagalnih slovarjih opisano le s sinhronega vidika. Z diahronega vidika je v večji meri obdelano le lastnoimensko besedje, nelastnoimensko pa še zmeraj čaka na etimološko osvetlitev.

jezika ne bo prav preveč uporabna, saj ima beseda v drugih slovanskih jezikih nekoliko drugačen pomen kot v makedonščini. Potemtakem je tudi razlaga v etimoloških slovarjih nezadovoljiva in zato je treba pojasniti, do katerih semantičnih sprememb, ki jih drugi slovanski jeziki ne poznajo, je v makedonščini prišlo. Prav tako so tudi besede, ki so zelo zanimive s kulturnozgodovinskega vidika. Ena od njih je makedonska beseda *бабыа* s pomenom 'vrsta paprike' in z metaforičnim pomenom 'stara ženska', ki je avgmentativno-pejorativna tvorba od *баба* 'babica'. Pomen 'vrsta paprike' je v srbsčini, hrvaščini in slovenščini dodan že obstoječemu pomenu 'ženska, zlasti starejša', kar pomeni, da je bil pomen 'vrsta paprike' prevzet v zgoraj omenjene jezike iz makedonščine, in sicer najverjetneje prek makedonskih trgovcev, ki so v času druge Jugoslavije (1945–1991) trgovali z zelenjavo. V tem kontekstu je morda vredno omeniti tudi nekoliko zapletenejšo besedo *чeкop* 'korak', ki je nastala v samomakedonskem jezikovnem razvoju in je drugi slovanski jeziki ne poznajo, razen bolgarščine, kjer se v nekaterih dialektih pojavlja s pomenom 'veja'. Etimološki slovar bo med drugim razložil tudi, zakaj ima makedonščina namesto pričakovanega psl. refleksa **q* > *a* v glagolu *бoде* 'bo(de)', v korenu *u*.²

3 Koncept *Etimološkega slovarja makedonskega jezika*

3.1 Tip slovarja

Koncept *Etimološkega slovarja makedonskega jezika* opredeljuje vsebino, značilnosti in strukturo načrtovanega slovarja ter glavne organizacijske vidike njegove priprave. V tem konceptu bo prvič predstavljen načrt nastajajočega slovarja, ki bo tip poljudno-znanstvenega etimološkega slovarja. Slovar bo jezikovni priročnik, v katerem bodo predstavljene etimološke razlage besed sodobnega makedonskega knjižnega jezika in bo zadoščal za uvrstitev med poljudnoznanstvene etimološke slovarje. Slovar bo torej znanstveni, ker bo uporabljal metode in zakonitosti primerjalnega jezikoslovja, po drugi strani pa lahko govorimo o poljudni naravi tega slovarja, kajti število slovarskih sestavkov bo znatno manjše, kot je to v znanstvenih, poljudnosti lahko pripišemo tudi enostavnost slovarskih etimoloških razlag, kar je pogoj za dobro razumevanje etimologije besed. Slovar bo imel omejene znanstvene ambicije, kar pomeni, da bo ponudil ustrezne razlage, jezikovno pravilne, karseda eksaktne, pri tem pa ne bo podrobneje obravnaval problematike določenih besed, saj je to naloga znanstvenih etimoloških slovarjev. Slovar bo kritično prikazal etimologijo makedonskih besed, in sicer na časovni lestvici – od časa njenega nastanka do sedanje izpričanosti, prav tako bo besede razporedil v besedne družine ter ugotovil njihovo sorodstvo v drugih slovanskih in indoevropskih jezikih. Pri zastavljanju koncepta *Etimološkega slovarja makedonskega jezika* je treba upoštevati predvsem osnovno besedje sodobnega makedonskega knjižnega

2 Etimologija omenjenih besed je podana v poglavju 3.2.1.

jezika. V tem smislu mora biti slovar prilagojen večini govorcev makedonskega jezika. V skladu s tem načelom bodo torej razlage oblikovane s stališča in v jeziku uporabnikov, ki imajo vsaj srednješolsko (gimnazijsko) izobrazbo. Poleg tega bo slovar namenjen tudi mednarodni jezikoslovni in laični javnosti.

Etimološki slovar makedonskega jezika ne bo dal odgovorov na vsa vprašanja, morebiti ne bo zadovoljil želje vsakega slovarskega uporabnika, toda kljub vsemu se bo karseda posvetil iskanju odgovorov na do sedaj nepojasnjena vprašanja o etimologiji besed sodobnega makedonskega knjižnega jezika.

3.2 Makrostruktura in mikrostruktura slovarskih sestavkov

Medsebojno organizacijo slovarskih sestavkov kot enot imenujemo slovarska makrostruktura, sestavo slovarskih sestavkov pa mikrostruktura. Etimološki slovar makedonskega jezika bo srednjega obsega, kar pomeni, da bo vseboval okvirno 10.000 iztočnic, ki jih na makrostrukturni ravni uvaja enobesedna iztočnica. Temu bodo sledile besede iz iste besedne družine in zato bo slovar *de facto* obravnaval okrog 30.000 najpogostejših nelastnoimenskih besed sodobnega makedonskega knjižnega jezika.

3.2.1 Zgradba slovarskega sestavka

Mikrostruktura slovarskih sestavkov predstavlja zgradbo sestavkov, ki točno določa, katere vrste podatkov bodo prikazane in v kakšnem zaporedju. Struktura slovarskih sestavkov bo strogo standardizirana. Vsak slovarski sestavek se bo začel z iztočnico, ki je zapisana v krepkem tisku, npr. **ЧОВЕК** 'človek'. Za vsako iztočnico bo sledil slovnični kvalifikator, ki bo določal njeno besednovrstnost, npr. *м.* (moški spol). Pri sestavljanju slovarja bo upoštevano t. i. *gnezdno načelo*, tj. načelo, po katerem bodo slovarski sestavki besednodružinsko urejeni.³ Ponazorjeno s primerom, bi to izgledalo takole: makedonska beseda **ЗБОР** 'beseda' je motivirajoča beseda naslednjim motiviranim besedam: *зборче* 'besedica', *зборник* 'slovar', *зборувач* 'govorec', *зборлив* 'zgovoren', *зборовен* 'beseden', *зборува* 'govori', po vertikalni oz. diahroni liniji pa je genetsko sorodna z besedama *собрание* 'državni zbor' in *собира* 'zbirati'. Ko bo slovarski uporabnik iskal besedo *зборува* 'govoriti', bo moral vedeti, iz katere besede je beseda tvorjena in jo v tem primeru poiskati pod iztočnico **ЗБОР** 'beseda'. Skladno z zgoraj napisanim je v slovarskem sestavku **ЗБОР** 'beseda' predstavljena njena besedna družina s sinhrono jasno razpoznavnimi tvorjenkami, to je: *зборче* 'besedica', *зборник* 'slovar', *зборувач* 'govorec', *зборлив* 'zgovoren', *зборовен* 'beseden', *зборува* 'govori',

³ Tvorjenke bodo razvrščene na način, da bodo najprej sledile tvorjenke, ki pripadajo isti besedni vrsti kot obravnavana iztočnica. Če imamo slovarski sestavek *жолт* 'rumen', bodo najprej sledile pridevniške tvorjenke: *жолтичав*, *жолтничав*, *жолтеничав*, nato samostalniške *жолтило*, *жолтина* ter na koncu glagolske – *жолтее*. Pri glagolih gre za isti princip – najprej sledijo glagolske, nato samostalniške in na koncu pridevniške tvorjenke.

za katero velja ista etimološka razlaga, s katero je etimološko razložena iztočnica *збор* 'beseda'. Natančneje rečeno, govorec ali poznavalec makedonskega knjižnega jezika je etimološke povezave med geselsko besedo in tvorjenkami sposoben vzpostaviti sam: *зборува* je strukturno »delati *збор*«. Slovarski sestavki bodo opremljeni z usmerjalniki, ki jih uvaja velelnik *снопеду* 'primerjaj', in za lažje prepoznavanje bodo v ležečem tisku. Usmerjalniki so pravzaprav vodilke, ki slovarskim uporabnikom povedo, s katerimi besedami je obravnavana iztočnica bodisi v praserodstvu bodisi je povezana le besedotvorno ali še kako drugače. Kot usmerjalnika bosta v tem primeru navedeni besedi *cobpaue* 'državni zbor' in *cobupa* 'zbirati', ki jima pripadata posebni etimološki razlagi, saj je iztočnica *збор* 'beseda' z njima sorodna, ne pa tudi enaka.

Osrednji vsebinski del slovarskega sestavka so etimološke razlage, ki opisujejo pomen-sko motivacijo leksikalnih enot. Etimološke razlage bodo hierarhično oblikovane in znotraj teh bodo elementi smiselno povezani na vsakomur razumljiv način. Etimološke razlage so lahko odvisne od zanesljivosti avtorjeve izjave in so prav tako v določenih primerih subjektivne. To pomeni, da se avtor v določenih primerih sam odloči o verodostojnosti etimologije in prikaže tisto, kar se njemu zdi najbolj pravilno. Kadar gre za sporno etimologijo, bodo uporabljeni izrazi tipa *веројатно* 'verjetno' in *најверојатно* 'najverjetneje'. Izraz *нејасно* 'nejasno' se uporablja v primerih, ko avtor ne bo mogel pojasniti etimologije obravnavane iztočnice. V primerih, ko verjetna etimološka razlaga ne obstaja, je lahko s hipotezo podana etimologija, ki pa ni več kot hipoteza. Prav tako je etimologija nekaterih besed zelo dvomljiva in ni možno podati ene same razlage, pač pa več smiselnih razlag, ki jih ponuja splošna etimološka znanost. Tako avtor slovarkemu uporabniku sporoči, da beseda še ni dokončno pojasnjena.

Struktura etimoloških razlag je odvisna od dveh dejavnikov, in sicer od izvora besede, pri čemer se etimološka razlaga razlikuje odvisno od tega, ali je bila beseda podedovana ali prevzeta, ter od obdobja nastanka podedovanih besed, kjer se etimološke razlage razlikujejo odvisno od tega, na kateri časovni stopnji je podedovana beseda nastala. Skladno s tem, obstaja več vrst etimoloških razlag.

a) Razlage besed, ki so nastale v samomakedonskem jezikovnem razvoju – kot primer bomo navedli etimološko razlago besede *чекор* 'korak':⁴

чекор – м., *зачекори, ишчекор, ишчекори, пречекори, расчекор, расчекорен, расчекори, тричекор, опчекори, чекорење, чекори*. Исто е буг. диј. *чекор* 'гранка'. Прасл. **čekorъ* е веројатно творба од и.е. корен **k^{ue}ek-* 'сега, посегнува' со наставката *-*orъ*, присутна во *говор*. Значењето на зборовите *чекор* и *гранка* се развива од значењето *рака* < **rōka* 'таа што граби, зема', а тоа, пак, од *шепа* 'животинска нога', ако се земе предвид фактот дека *шепа* е изведено од значењето *направа* 'тоа што граби, зема'. Оттука, од значењето '(животинска) нога' се

4 Za etimologijo besede *чекор* 'korak' morda obstaja kakšna druga, bolj relevantna razlaga, toda pri etimologiziranju te besede, se mi je zgoraj navedena razlaga zdela najbolj pravilna.

развива значење ‘чекор’. Во прилог на ова зборува и глаголот во слов. *šápati* ‘оди, се движи, удира со шепа’ Значи, со *чекор* се означува дејство, со првично значење *‘придвигување, движење’.

b) Razlage besed, ki so pomensko vplivale na druge jezike – to so besede, ki so s kulturnozgodovinskega vidika za makedonščino zanimive, ker so pomensko vplivale na druge, v tem primeru južnoslovanske jezike:

бабура – ж., ‘широка пиперка’. Првичното значење на *бабура* е *‘стара жена’ и претставува аугментативно-пејоративна форма образувана од *баба*. Зборот добива и метафорично значење ‘дебела, широка пиперка’ поради старечкиот изглед кај старите жени. Значи, *бабура* е вид пиперка, која изгледа како стара жена. Со истото значење е мотивиран и зборот *бабушка* од *баба*. Со значење ‘дебела, широка пиперка’, преземено од македонскиот, најверојатно преку македонските трговци кои тргувале со зеленчук во времето на Југославија, постои и во БХСЦ *bàbura* и слов. *babúra*, со тоа што е додадено кон веќе постоечкиот пејоративен збор *babura* со значење ‘стара жена’. Сп. *баба*.

c) Razlage besed, ki so nastale v praslovanskem ali popraslovanskem jezikovnem obdobju – če je beseda nastala v praslovanskem obdobju ali po njenem razpadu (okrog začetka 7. stoletja), torej v splošni slovanski fazi, ko so nastajali slovanski makrogeolekti/makroareali, bo slovanski sestavek opremljen le s slovanskim primerjalnim gradivom. Zaporedje navajanja primerjalnega slovanskega gradiva sledi zemljepisnemu merilu:⁵ najprej so južnoslovanski jeziki, znotraj katerih je najprej navedeno (staro) cerkvenoslovansko, bolgarsko, osrednjejužnoslovansko,⁶ slovensko gradivo, zatem sledita rusko in na koncu češko gradivo:

збор – м., *зборче, зборник, зборувач, зборлив, зборовен, зборува*. Исто е ст.сл. *czborъ* ‘конгрес, седница’, буг. *събор*, БХСЦ *sábor* ‘собрание, парламент’, слов. *zbôr* ‘собира, хор’, рус. *сбор* ‘жетва, собирање, збор’, чеш. *sbor* ‘собира, хор’. Прасл. **sъborъ* ‘собирање’ е одглаголска именка од глаголот **sъbъrati*, **sъberešъ* ‘собере’ од **съ(n)* ‘заедно’ и **bъrati* ‘збира’ (Miklošič, 9; Фасмер, II 567; М. S. во Ве, IV 398). Зборот во македонскиот јазик развива и друго значење, непознато во другите словенски јазици. Имено, овој збор се употребува со значење ‘збир од јазични знаци што сочинуваат одреден поим’. Со голема веројатност се употребува со ова значење поради фактот што на собираите присутните разговарале, односно си разменуваа зборови. Сп. *собрание, собира*.

5 Besedilo, ki uvaja primerjalno gradivo, je standardizirano in se začne s pomenskim določilom *исто е* ‘enako je’, kar pomeni, da je primerjalno gradivo izvirno enako kot obravnavana iztočnica. S pomenskim določilom *слично е* ‘sorodno je’ se uvaja primerjalno gradivo, ki je le sorodno, ne pa tudi izvedljivo iz popolnoma enake predstopnje kot obravnavana iztočnica.

6 Z oznako БХСЦ бо представлено osrednjejužnoslovansko gradivo oz. gradivo iz štirih knjižnih jezikov – bosanščine, hrvaščine, srbsčine in črnogorščine. Zaradi prostorske omejitve bo osrednjejužnoslovansko gradivo predstavljeno le s primeri v latinici, saj dva od štirih jezikov, tj. bosanščina in hrvaščina, uporabljata latinično pisavo, črnogorščina in srbsčina pa poleg cirilčne uporabljata tudi latinično. Tam, kjer imamo razvoj psl. **ě* > *i*je, *je*, *i* oz. *e*, bo gradivo predstavljeno na naslednji način: БХЦ *zviězda*, С *zvezda*, БХЦ *sijati*, С *sejati*.

биде – св., *бидува, биден*. Исто е ст.сл. *бѣдѣтъ*, буг. *бѣде*, БХСЦ *bùdē*, слов. *bô, bôde*, рус. *будет*, чеш. *bude* ‘постои, суштествува’. Прасл. **bǫdetъ* ‘биде’, и.е. **b^huh₂-n-de-ti* е примарно аористна основа **b^huh₂-*, раширена со назален инфикс и наставката **-de* (Ве I, 33; SP I, 351), а е творба од и.е. база **b^huah₂-* ‘расте успева, постои’. Најблиску по форма е лат. *-bundus* во *moribundus* ‘умирајќи’, првично **‘оној што ќе умре’* (Snoj, 81). Во македонскиот јазик наместо очекуваниот развој **ǫ > a*, дошло до аналошко израмнување според формите за аорист **bystъ*, **l*-партиципот **bylъ* и потенцијалот **by*. Сп. *бидејќи*.

č) **Razlage besed, ki so nastale v indoevropskem jeziku ali po njegovem razpadu** – če je beseda nastala na jezikovni stopnji, starejši od praslovanske, po ocenah pred 2. stoletjem našega štetja, se te razlage od zgoraj opisanih razlag razlikujejo po tem, da gredo s svojo rekonstrukcijo za eno ali več stopenj dlje. To pomeni, da se etimološka razlaga razvija do trenutka, ko je ugotovljeno, da je imel leksem v določenem jezikovnem sistemu status neologizma. Prav tako je poleg slovanskega primerjalnega gradiva navedeno tudi primerjalno gradivo iz ie. jezikov v zaporedju: baltско gradivo (litовско, latvijsko, staroprusko), (staro)grško, latinsko in drugo italsko, keltsko, germansko, he-titsko in drugo anatolsko, armensko, albansko, toharsko, iransko in staroindijsko. Če ponazorimo s primerom, bi razlaga izgledala takole:

ќерка – ж., *ќеркиче, ќеркин, ќеркински, поќерчи*. Исто е и буг. *дѣщерка*, БХСЦ *ćerka*, слов. *hčērka*, чеш. *dcerka* ‘ќерка’. Прасл. **dǫt’erъka* е деминутив од прасл. **dǫt’i*, ген. **dǫt’ere* ‘ќерка’, ст.сл. *дѣшти* ‘ќерка’, а прасл. **dǫt’i*, ген. **dǫt’ere* е еднакво со литв. *duktė*, ген. *dukteĩs*, стпрус. *ducti*, стинд. *duhitar-*, нперс. *duxtar*, грч. *θυγάτηρ*, гот. *dauihtar*, стггерм. *tohtar*, герм. *Tocher*, стангл. *dohtar*, англ. *daughter* ‘ќерка’, а се развило од и.е. збор **d^hugh₂tēr*, ген. **d^hugh₂tres* ‘ќерка’ (NIL, 126; ЭССЯ V, 178–179). И.е. збор е творен од коренската морфема **d^hug-*, чиешто значење не ни е познато и наставката **-h₂ter-* која е присутна и во другите зборови од и.е. потекло што означуваат роднински односи: **p-h₂ter-* ‘татко’, **ma-h₂ter-* ‘мајка’, **b^hra-h₂ter-* ‘брат’ (Snoj, 228). Сп. *наштерка, поќерка*.

свекрва – ж., *свекрвин*. Исто е и ст.сл. *свекръ*, ген. *свекръве*, буг. *свекърва*, БХСЦ *svěkrva*, рус. *свекровь*, стчеш. *svekev*. Прасл. **svekrъ*, ген. **svekrъve* се развило од и.е. **suekruh₂*, сп. лат. *socrūs*, стинд. *śvaśrū-*, грч. *εκρά* алб. *vjehërr*, ерм. *ske-sur* ‘свекрва’ (M. S. во Ве III, 347). Szemerényi (317) ја реконструира првичната форма **sue-ĥ-oruh₂*, составена од **sue-* ‘големо семејство’ и **koruh₂-* (спор. грч. *κορυφή* ‘тема, врв’) од базата **ker-* ‘глава’, која поради табуистични причини е променета во **sue-ĥ-oruh₂*. Сп. *свекор*.

d) **Razlage alohtonih besed** – pri alohtonih besedah je naloga etimologije odkriti tujejezično predlogo (Snoj 2016: 17). Prevzete besede v makedonščini delimo na dve skupini,⁷ in sicer na ljudske izposojenke ter besede, prevzete iz ali prek nekega

7 »Osnovna razlika med izposojenkami in tujkami je namreč v tem, da so izposojenke prevzeli ljudje iz sosednjega narečja tujega jezika v svoje narečje, medtem ko so tujke prevzete besede, ki so v knjižni jezik iz nekega drugega tujega jezika vpeljali izobraženci, pri čemer izposojenke najprej zaživijo v govorjenem jeziku, tujke pa praviloma v knjižnem jeziku.« (Snoj 2005: 346)

knjižnega jezika. Prve so prevzete prek ustnega, druge prek pisnega prenosnika. V prvo skupino uvrščamo izposojenke, ki so prevzete iz stičnega govornega jezika ter so najprej zaživele v makedonskih narečjih. Etimološka razlaga se začne z uvodnim določilom *збор преземен од*, kot primer pa sledi etimološka razlaga besed *чинија* 'krožnik' in *босилек* 'bazilika':

чинија – ж., *чинице*. Збор преземен преку турскиот јазик *çini*, од персискиот *čīnī* 'кинески производ', а е образуван од именката *Čīn* 'Кина' (AŠ, 177).

босилек – м., *босилков*, *босилковина*. Збор преземен преку балканскиот латински од грчкиот јазик *βασιλικόν* со буквално значење 'царско цвеќе'. Почетното *б* покажува дека зборот бил примен преку балканскиот латински *basilicum* бидејќи тој глас уште пред доаѓањето на Словените бил преминат во *в* во грчкиот јазик. *βασιλικόν* е изведено од именката *βασιλεύς* 'цар'. Не постои објаснување зошто ова растение се нарекува царско, но постои мислење дека тоа е поради посебниот мирис што го има оваа билка (ERHJ I, 76–77; Конески, 215).

Prevzete besede prek knjižnega jezika so najprej zaživele v knjižni makedonščini, etimološka razlaga pa se začne z uvodnim določilom *туј збор, преземен од*. Kot primer navajamo etimološko razlago besed *аташе* 'аташе' и *радио* 'radio':

аташе – м., 'службеник што врши одредена функција во дипломатското претставништво'. Туј збор, преземен (најверојатно преку герм. *Attaché*) од фр. *attaché* 'аташе, аѓутант', што е глаголка придавка во машки род од глаголот *attacher*, кој освен 'додели', се јавува и со значењето 'поврзе'. Првичното значење на зборот *аташе* е *'тој што е доделен' (KI, 46; Snoj, 53).

радио – м., *радиски*. Туј збор, преземен преку германскиот *Radio* од англискиот *radio*, а е скратено од *radiotelegraphy* со значење 'телеграфија, пренесување вести со помош на зрачење со електромагнетни бранови'. Зборот е составен од латинското *radius* 'зрак' и англиското *telegraphy* 'телеграфија, т.е. пренесување вести на далечина' (Ho, 386; Snoj, 621). Види *радиум*, *радијација*, *радијатор*.

Nekateri slovarski sestavki prevzetih besed bodo opremljeni s pomensko razlago,⁸ ki bo navedena v narekovajih, tako kot je v primeru besede *аташе* 'аташе'.

f) **Razlage imitativnih besed** – imitativne besede, ki se uporabljajo v posebnih kontekstih за slikanje ali opisovanje določenega dejanja, so v први врсти otroške besede, npr. *зуга* 'čebljati', *nana* 'jesti', kot tudi nekatere druge besede tipa *мама* 'mati', *баба* 'baba', *тато* 'оце', *дада* по navadi 'starejša sestra' ali 'sestrična'. Te besede so rezultat reduplikacije zlogov, ki se jih otroci najhitreje naučijo:

⁸ Besede domačega izvora pomenske razlage praviloma ne bodo vsebovale, razen določenih besed, pri katerih je prišlo do drugotnega semantičnega razvoja, kot je to s primerom besede *бабура* 'babura'. S pomensko razlago bodo opremljene le določene tujke, tj. tiste, katerih pomen je većini slovarskih uporabnikov neznan. V določenih primerih, kot sta besedi *телефон* 'telefon' и *бубер* 'ledvica', ki sta vsem uporabnikom makedonskega jezika znani, четуди тужагa porekla, ne bosta vsebovali pomenskih razlag, saj се бо slovar tako izognil nepotrebnemu kopičenju informacij.

папа – несв. Детска имитативна редупликација со значење ‘јаде’, која е присутна во БХСЦ *pǎpati*, слов. *pápati*, чеш. *parat* ‘папа’, лат. *rappāre* ‘папа’ (Ве III, 8; Skok, 601). Гласовниот состав на зборовите е соодветен затоа што при изговорот на гласовите *nan*, усните ги поставуваме така, како да сме подготвени нешто да изедеме (Snoj, 515).

Onomatopeje so besede, ki posnamejo naravne ali pa druge neartikulirane glasove. Te besede nimajo skupnega izhodišča, saj niso sorodne, pač pa so nastajale v vsakem jeziku vzporedno/neodvisno na podlagi posnemanja glasov in so med seboj podobne tudi v genetsko nesorodnih jezikih (Snoj 2016: 15). Takšna beseda je npr. petelinovo oglašanje *кукуругу* ‘kikiriki’, pasje lajanje *ав ав* ‘hov, hov’, маčје мјавканје *мјау* ‘mijav’ ipd.

кукуругу – изв. Ономатопејски збор со кој се имитира пеењето на петелот. Исто е и БХЦ *kukuriku*, С *kukurikū*, слично слов. *kikirikī*, литв. *kakarýkū*, фр. *cocorico*, *coquerico*, лат. *cūcurru*, *coco coco*, герм. *kikeriki*, итал. *chicchirichi* (Ве II, 31; Snoj, 298).

3.2.2 Literatura

Zaradi smiselnosti in razumljivosti tudi za nejezikoslovce v etimoloških razlagah ne bodo podane problematike etimološko zapletenih besed, temveč bo uporabnikom, željnim širšega znanja, ponujena dodatna literatura, za katero se skrivajo obsežne razlage, po navadi v znanstvenih etimoloških slovarjih ali v drugih prispevkih s področja etimologije. Pri etimološko nedokončno pojasnjenih besedah tak slovar navede praviloma le dve najverjetnejši možnosti, preostala problematika je razvidna iz citirane literature. Slovarski sestavki bodo opremljeni s citati med okroglimi oklepaji, npr. (NIL, 126; ЭССЯ V, 178–189), kjer je *NIL* krajšava za D. S. Wodtko, B. Irslinger, C. Schneider, *Nomina im Indogermanischen Lexikon*. Heidelberg 2008, ЭССЯ V pa за *Этимологический словарь славянских языков V*. Москва 1978. Slovarski sestavki brez citirane literature vsebujejo avtoričine izvirne ideje.

4 Tehnični del

Za potrebe *Etimološkega slovarja makedonskega jezika* bo izdelana slovarska baza v tekstovnem formatu xml (eXtensible Markup Language), ki je univerzalen standard za zapis podatkov. Baza bo omogočala tiskano izdajo v obliki klasične knjige in prosto dostopno spletno izdajo na strežniku. Lastnosti spletnega medija so zelo pomembne, zlasti zaradi možnosti nadgrajevanja in posodabljanja slovarja ter vsega, kar bo v prihodnosti še prinesel razvoj informacijskih tehnologij. Ena od možnosti za spletno objavo slovarja v html je platforma *Македонски јазичен портал*.⁹

V nadaljevanju je prikazan slovarski sestavek besede *аташе* 'ataše' v formatu xml:

```
<s><le>аташе</le><sk>м.</sk><po>службеник што врши одредена функција во дипломатското претставништво</po><raz>Туѓ збор, преземен (најверојатно преку <j>герм.</j><tb>Attaché</tb><j>фр.</j><tb>attaché</tb><po>аташе, аѓутант</po>, што е глаголка придавка во машки род од глаголот <tb>attacher</tb>, кој освен <po>додели</po>, се јавува и со значењето <po>поврзе</po>. Првичното значење на зборот аташе е <po>тој што е доделен</po></raz><lit>KI, 46; Snoj, 53</lit></s>
```

5 Načrt dela

Predviden čas za izdelavo slovarja je sedem let, pri čemer bo proces sestavljanja oz. pisanja slovarja potekal v treh fazah. Predredakcijska faza bi potekala v prvi polovici prvega leta. V tem času bo na podlagi korpusnih analiz narejen seznam 30.000 najpogostejših besed sodobnega makedonskega knjižnega jezika glede na njihovo pogostost. Izhodiščno besedje, ki bo temeljilo na ustreznem frekvenčnem seznamu, bo pridobljeno iz naslednjih makedonskih korpusov: korpus v sklopu *Македонски јазичен портал*,¹⁰ *Електронски корпус на македонските книжевни текстови*,¹¹ *Корпус на македонските зборови*¹² in portal *Македоника*.¹³ Prav tako bo zajet tudi *Основен честотен речник на Нова Македонија*, ki zajema gradivo iz publicističnih besedil. V drugi polovici prvega leta ter drugo, tretje, četrto, peto in šesto leto bo potekala redakcija, zadnje leto pa bo namenjeno pregledovanju in usklajevanju slovarskih sestavkov ter odstranjevanju morebitnih neustreznosti.

9 Македонски јазичен портал (<makedonski.info>).

10 а - абонент | Дигитален речник на македонскиот јазик (<drmj.eu>).

11 Електронски корпус на македонски книжевни текстови (<drmj.manu.edu.mk>).

12 Корпус | Македонски.гов.мк (<makedonski.gov.mk>).

13 Фондација Македоника (<makedonika.mk>).

Zaključek

Etimološki slovar makedonskega jezika ima za cilj uporabnikom makedonskega jezika dati odgovore na do sedaj nepojasnjena vprašanja o etimologiji besed sodobnega makedonskega knjižnega jezika ter z etimološkimi analizami do sedaj etimološko neopisanih besed pripomoči k osvetlitvi splošnoslovanske etimološke problematike. Z analiziranimi primeri je ta prispevek poskusil pokazati, da ima makedonščina kljub velikim leksikalnim podobnostim s sorodnimi jeziki svoj besedni zaklad, ki ni zaobjet in (zadostno) opisan v drugih etimoloških slovarjih slovanskih jezikov. V tem kontekstu so bile izpostavljene besede *чeкop* 'korak', *збоp* 'beseda', *бабуpа* 'babura', *буде* 'bo(de)' idr.

VIRI IN LITERATURA

- BAŃKOWSKI, Andrzej, 2000–(2014): *Etymologiczny słownik mowy polskiej* 1–(3). Częstochowa: Linguard.
- BERNEKER, Erich, 1924: *Slavisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: C. Winter's Universitätsbuchhandlung.
- BEZLAJ, France, 1976–1982: *Etimološki slovar slovenskega jezika* I–II. Ljubljana: Mladinska knjiga, Založba ZRC.
- BEZLAJ, France, 1995–2005: *Etimološki slovar slovenskega jezika* III–IV. Dopolnila in uredila Marko Snoj in Metka Furlan. Ljubljana: Založba ZRC.
- BORYŚ, Wiesław, 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- BRÜCKNER, Alexander, 1926: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wiedza powszechna.
- DERKSEN, Hendrikus R., 2008: *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden, Boston: Brill.
- ERHART, Adolf idr., 1989–(2016): *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–(18). Praha: Akademie věd České republiky.
- FURLAN, Metka, 1991: Od izvora do etimologije besed. *Slavistična revija* 39/2. 253–258.
- FURLAN, Metka, 2013: *Novi etimološki slovar slovenskega jezika: poskusni zvezek*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- FURLAN, Metka, 2018: Prvi etimološki slovar slovaškega jezika. *Jezikoslovni zapiski* 22/2. 211–218.
- HOAD, T. F., 1986: *The Oxford Concise Dictionary of English Etymology*. Oxford.
- KLUGE, Friedrich, ²⁵2011: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin: de Gruyter.
- MACHEK, Václav, 1957: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Československá akademie věd.
- MATASOVIĆ, Ranko idr., 2016: *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

- MIKLOSICH, Franz, 1886: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller.
- POKORNY, Julius, 1959: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern, München: Francke.
- SCHUSTER-ŠEWE, Heinz, 1978–96: *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache* 1–24. Bautzen: Domowina.
- SKOK, Petar, 1971: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SŁAWSKI, Franciszek, 1974–2001: *Słownik prasłowiański I–VIII*. Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej akademii nauk.
- SMOCZYŃSKI, Wojciech, 2007: *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Wydział Filologiczny.
- SNOJ, Marko, 2005: O prevzetih besedah, tujkah in izposojenkah. *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 5. 113–122. <<http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-0DM8KLKQ>>
- SNOJ, Marko, 2016: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- ŠKALJIĆ, Abdulah, 1989: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće »SVJETLOST«.
- WODTKO, Dagmar S. idr., 2008: *Nomina im Indogermanischen Lexikon*. Heidelberg: Winter.
- БЈЕЛЕТИЋ, Марта idr., 2003–(2008): *Етимолошки речник српског језика* 1–(3). Београд: САНУ.
- ГЕОРГИЕВ, Владимир И. idr., 1971–(2010): *Български етимологичен речник* 1–(7). София: БАН.
- ИЛИЕВСКИ, Петар Хр., 1988: *Балканолошки лингвистички студии: со посебен осврт кон историскиот развој на македонскиот јазик*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- КОНЕСКИ, Блаже, 1968: *Македонскиот јазик во развојот на словенските литературни јазици*. Скопје: Култура.
- КОНЕСКИ, Блаже, 1986: *Историја на македонскиот јазик*. Скопје: Култура.
- МАРТИНАЎ, Віктар idr., 1978–(2010): *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* 1–(13). Мінск: Акадэмія навук БССР.
- МЕЛЬНИЧУК, Олександр С., 1982–2012: *Етимологічний словник української мови* 1–6. Київ: Наукова думка.
- МИСИРКОВ, Крсте П., 1903: *За македонските работи*. Софија: Либералний клуб.
- МЛАДЕНОВ, Стефан 1941: *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Христо Г. Данов.
- ТРУБАЧЁВ, Олег Н., 1974–(2018): *Этимологический словарь славянских языков* 1–(41). Москва: Академия наук СССР.
- ФАСМЕР, Макс, 1967–1973: *Этимологический словарь русского языка* 1–4. Москва: Прогресс. <<https://vasmer.lexicography.online/>>.

Mladen Uhlik

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
mladen.uhlik@ff.uni-lj.si

Andreja Žele

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko;
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
andreja.zele@ff.uni-lj.si

Števniske zgradbe v slovensko-ruski protistavi¹

Prispevek obravnava značilnosti zgradb z glavnimi števnikami od 2 do 4 v slovenščini in ruščini. Znano je namreč, da se slovenščina in ruščina sistemsko razlikujeta pri upovedovanju kategorije števila. Že v izhodišču ima slovenščina tri števila (ednino, dvojino in množino), ruščina pa dve (ednino in množino). V nadaljevanju bo predstavljeno, kako kategorija števila vpliva na skladijska razmerja znotraj besedne zveze in v predikacijskem razmerju. Prvi del prispevka obravnava skladijska razmerja v zvezi med števnikom in samostalnikom, v drugem delu pa je izpostavljeno predikacijsko razmerje, ko osebek vključuje glavne števnike med 2 in 4.

1 Ujemanje v besedni zvezi

V zgradbah z glavnimi števnikami od 2 do 4 se kaže vzajemno razmerje med števnikom in samostalniško zvezo. Spol samostalnika lahko določa obliko števnik; v ruščini pa tudi števniki, večji od 1, vpliva na sklonsko obliko samostalniške besede.

1.1 Tako v slovenščini kot v ruščini se v samostalniških zvezah z glavnim števnikom *en* -*a* -*o* / *один, одна, одно* v vseh sklonih uporablja tipično končniško ujemanje števnik s samostalnikom: števniki se kot nadzorovana beseda prilagajajo po spolu, številu in sklonu obliki nadzornega samostalniškega jedra (1–3).²

(1) один стакан_M, 'en kozarec_M'

(2) одна бутылка_F, 'ena steklenica_F'

(3) одно ведро_N, 'eno vedro_N'

¹ Prispevek je nastal kot del programa P6-0038 Slovenski jezik v sinhronem in diahronem razvoju, ki ga financira ARRS.

² V zgledih so zaradi kontrastivne obravnave uporabljeni mednarodni simboli in okrajšave: M = moški spol; F = ženski spol; N = srednji spol; SG = ednina; DU = dvojina; PAU = pavkalna oblika; PL = množina; NOM = imenovalnik; GEN = roditeljski; DAT = dajalnik; ACC = tožilnik; LOC = mestnik; INS = orodnik.

1.2 Do razlik med jezikoma pri ujemanju prihaja v zgradbah z glavnimi števnikmi, ki označujejo število večje od 1 in manjše od 5. Pri števniskem razponu od 2 do 4 je treba poudariti, da slovenščina zaradi ohranitve dvojine v nasprotju z ruščino končniško razlikuje med zvezami s števnikom *dve* (dvojina) in zvezami s števnikoma *tri* in *štiri* (množina). Tako pri dvojini kot pri množini je za slovenščino značilno ujemanje oz. podrejanje nadzorovanega števnik nadzornemu samostalniku v vseh sklonih (4, 5). To hkrati pomeni, da slovenski števniki v teh zvezah ne določa sklonske oblike samostalnika.

(4) dva koraka_{DU}, dveh korakov, dvema korakoma, dva koraka, o dveh korakih, z dvema korakoma

(5) trije koraki_{PL}, treh korakov, trem korakom, tri korake, o treh korakih, s tremi koraki

V slovenščini se števniki 'poldrugi' uporablja enako kot števniki 1: števniki se vedno ujema s spolom edninske oblike samostalnika.

(6) poldrugi kozarec_{M SG}, poldruga steklenica_{F SG}, poldrugo vedro_{N SG}

Vpliv spola samostalnika na obliko števnik se v slovenščini dosledno izraža v številskem razponu od 1,5 do 4. V slovenščini se ista števnikiška oblika³ uporablja tako pri dvojini kot pri množini v ženskem in srednjem spolu (7, 8). V ruščini pa se vpliv spola samostalnika v obravnavanem razponu izraža samo pri 1,5 in 2: pri teh številih se prekrivata obliki za moški in srednji spol (9, 10). Pri ruskih števnikih od 3 naprej se spolska razlika ne izraža (11).

(7) dva kozarca_{DU M}, dve steklenici_{DU F}, dve vedri_{DU N}

(8) trije/štirje kozarci_{PL M}, tri/štiri steklenice_{PL F}, tri/štiri vedra_{PL N}

(9) полтора стакана_{PAU M}, полторы бутылки_{PAU F}, полтора ведра_{PAU N}

(10) два стакана_{PAU M}, две бутылки_{PAU F}, два ведра_{PAU N}

(11) три/четыре стакана_{PAU M}, три/четыре бутылки_{PAU F}, три/четыре ведра_{PAU N}

Bistvena razlika med jezikoma je ta, da v ruskih zvezah s števnikmi, večjimi od 1 in manjšimi od 5, v imenovalniku in tožilniku neživih samostalnikov moškega spola ni tipičnega končniškega ujemanja, ki ga dosledno pozna slovenščina. V ruskem jezikoslovju se zato za zvezo števnik in samostalnika uporablja poseben termin »količinska zveza« (количественная группа).

3 V nekaterih slovenskih narečjih se z maskulinizacijo srednjega spola oblika *dva* uporablja tudi za maskulinizirane samostalnike srednjega spola (Jakop 2008: 102).

Če je v ruščini glavni števniki od 1,5 do 4 v imenovalniku (*полтора*_{M/N}, *полторы*_F; *два*_{M/N}, *две*_F; *три*_{M/N/F}; *четыре*_{M/N/F}), ta zahteva posebno t. i. pavkalno obliko samostalnika,⁴ ki v ruščini pri vseh treh spolih končniško sovpada z rodilnikom ednine.⁵

(12) *два стака́на*_{PAU M} vs. *нет стака́на*_{GEN SG M} 'dva kozarca' vs. 'ni kozarca'

(13) *две буты́лки*_{PAU F} vs. *нет буты́лки*_{GEN SG F} 'dve steklenici' vs. 'ni steklenice'

(14) *два ведро́в*_{PAU N} vs. *нет ведро́в*_{GEN SG N} 'dve vedri' vs. 'ni vedra'

Pavkalna oblika samostalnika se v ruščini uporablja tudi pri zvezah z večmestnimi števnikmi, ki se končujejo na 2, 3 in 4 (15).

(15) *двадцать два стака́на*_{PAU M}

*двадцать две буты́лки*_{PAU F}

*двадцать два ведро́в*_{PAU N}

Naj opozorimo, da se pavkalna oblika samostalnika v ruščini naglasno razlikuje od rodilniške oblike zgolj pri nekaterih enozložnih samostalnikih moškega spola, npr. *ряд* 'vrsta', *след* 'sled', *час* 'ura', *шаг* 'korak', *шап* 'krogla' (Зализняк 1977).⁶ Pri teh samostalnikih ima pavkal v nasprotju z rodilnikom ednine (17) končniški naglas (16):⁷

4 A. A. Zaliznjak (2002) za ta pojav uporablja termin »števna oblika« (счетная форма), angleški jezikoslovec G. Corbett (2000) pa to obliko označuje kot »omejena množina« (restricted plural), nemški jezikoslovec W. Breu (2020) uporablja termin »pavkal« (pauca). Pavkal v sodobni jezikoslovni literaturi poimenuje posebno obliko samostalniških in pridevniških besed, ki označuje majhno skupino oseb ali predmetov.

5 V zgodovini ruskega jezika je izguba dvojine povzročila preosmišljanje samostalniških oblik, ki so se prvotno uporabljale ob *два* 'dva (m.)', *две* (n.)', *дваѣ* 'dve (f.)'. Gorškova in Haburgaev (Горшкова, Хабургаев 1981: 274) zapišeta, da je do nevtralizacije razlike med dvojino in množino prišlo najprej v stranskih sklonih, kjer so ob števniki 2 množinske oblike samostalnikov nadomestile dvojninske oblike. V imenovalniku in tožilniku so dvojninske oblike izgubile pomen dvojine in so se začele uporabljati tudi ob števnikih 3 in 4. Dvojninske oblike so končniško homonimne z rodilnikom ednine; ker se je po števniki 5 uporabljal rodilnik množine, so bile reinterpreterane kot rodilnik ednine (prav tam: 275). Isti pojav končniške prekrivnosti oblike samostalnika po števnikih 2, 3, 4 z rodilnikom ednine zasledimo v štokavščini, vendar samo pri moškem in srednjem spolu, pri ženskem spolu pa se uporablja imenovalnik množine.

6 M. Holodilova (Холодилова 2015) opozarja, da so v govornjeni ruščini pavkalne oblike s končniškim naglasom, ki se razlikuje od rodilniške oblike, možne še pri enozložnicah moškega spola: *гол* 'gol', *лад* 'prečka na strunskih glasbilih', *воз* 'voz, vozilo s tovorom', *приз* 'nagrada', *куб* 'kubični meter', *наз* 'špranja'. Poudarja tudi, da se pavkalne oblike naglasno razlikujejo od rodilnika pri zloženkah, ki vključujejo *час*, npr. *ампер-час* 'amperska ura', *киловатт-час* 'kilovatna ura'.

7 Pri samostalnikih ženskega spola se je posebna pavkalna oblika, ki se naglasno razlikuje od rodilnika, ohranila samo pri samostalniku *щекá* 'lice' v frazemu *уплестъ за обе щѣки* 'metati hrano vase, hlastati' vs. *щекѣи* (rodilnik). V 19. st. je med pavkalom in rodilnikom prihajalo do naglasnega ločevanja še pri nekaterih drugih samostalnikih ženskega spola, ki sodijo v naglasno paradigmo c: npr. arh. rušč. *обе рѣки*, *обе нѣзи* (pavkal) vs. *нет рѣкѣи/нозѣи* (rodilnik) (iz ustnega posveta z M. V. Oslonom). To še dodatno potrjuje, da pavkal v današnji ruščini ni ena od različic rabe rodilnika ednine, temveč je razvojno povezan z imenovalnikom dvojine. O postopnem izginjanju dvojine v ruščini pri zvezah *два* s samostalniki glej A. Derganc (1993: 212).

(16) Всего **два шага**_{PAU} до школы. 'Samo dva koraka sta do šole'. Прошло **три часа**_{PAU}. 'Minilo so tri ure.' (končniški naglas pri pavkalnih oblikah)

(17) на расстоянии **шага**_{GEN} 'na razdalji koraka', Не прошло и **часа**_{GEN} 'Ni minila niti ura.' (naglas na osnovi pri rodilniških oblikah)

Ker omenjeni samostalniki označujejo neživo, se pavkalna oblika samostalnika uporablja v imenovalniku in tožilniku ednine, npr. *два шага, три часа*.

Če pa so števnik med 1,5 in 4 v stranskih, tj. neimenovalniških sklonih (vključno s tožilnikom, ki označuje živo), se v ruščini uporablja končniško ujemanje števnik s sklonsko obliko samostalnikov (18).

(18) двух_{GEN} стаканов_{GEN}, двум_{DAT} стаканам_{DAT}, два_{ACC} стакана_{ACC}, двумя_{INS} стаканами_{INS}, двух_{LOC} стаканах_{LOC}

1.3 V zgradbah s števnik med 1,5 in 4 se v ruščini vzpostavlja posebno skladenjsko razmerje med samostalnikom in števnikom, ki postane nazorno, ko količinski zvezi dodamo pridevniško besedo. To skladenjsko razmerje (19) se razlikuje od tipičnega ujemanja, ki je značilno za slovenske ustreznice.

(19) два **больших**_{GEN PL} стакана_M 'dva velika kozarca'
 две **большие**_{NOM PL} / **больших**_{GEN PL} бутылки_F 'dve veliki steklenici'
 два **больших**_{GEN PL} ведра_N 'dve veliki vedri'

Na to še posebej opozarjajo množinske končnice vključenih pridevnikov (-ых_{GEN PL}, -ые_{NOM PL}), ki v nasprotju s končnicami samostalnikov ne sovpadajo z rodilnikom ednine. Potrebno je še poudariti, da so pridevniške oblike v obravnavanih zgradbah odvisne tako od spola samostalnikov kot od položaja pridevniške besede.

1.3.1 Če je pridevniška beseda vrinjena med glavnim števnikom in samostalniško besedo, v ruščini obstaja več možnosti, ki bodo v nadaljevanju predstavljene.

Vrinjena oblika pridevniške besede, ki je prilastek samostalnika moškega ali srednjega spola, je praviloma v **rodilniku množine**.⁸ To razmerje v ruščini se bistveno razlikuje od doslednega sklonskega ujemanja števnikov, pridevnikov in samostalnikov, ki je značilno za slovensko ustreznico (20):

(20) два **новых**_{GEN PL} стакана_M 'dva nova kozarca'
 два **новых**_{GEN PL} ведра_N 'dve novi vedri'

8 Prevlada rodilniške množinske oblike pridevnikov po števnikih, večjih od 1 in manjših od 5, pri samostalnikih moškega in srednjega spola je odraz rabe rodilnika množine pridevnikov in samostalnikov po števnikih večjih od 5, npr. *пять больших стаканов* 'pet velikih kozarcev' (o tem glej tudi Горшкова, Хабургаев 1981: 276). Pri števnikih večjih od 5 je tudi samostalnik v rodilniku množine, kar ne velja za zgradbe z obravnavanimi števnik, npr. *пять больших стаканов*_{GEN PL} vs. *два больших стакана*_{PAU}.

Rodilniška oblika množine velja tudi za posamostaljene pridevnike, ki so moškega ali srednjega spola (21).

- (21) два **выходных**_{GEN PL M} 'dva prosta dneva'
 два **существительных**_{GEN PL M} 'dva samostalnika'

1.3.2 Vrinjena pridevniška oblika v vlogi prilastka samostalnika ženskega spola je lahko **v imenovalniku ali rodilniku množine**. Ti dve obliki sta v današnji ruščini konkurenčni in hkrati nakazujeta težnje, povezane z naglasnim razmerjem med rodilnikom ednine in imenovalnikom množine (Граудина idr. 1976: 33).

1.3.2.1 Pridevniška oblika v rodilniku množine je pogostejša pri samostalnikih ženskega spola, pri katerih se rodilnik ednine, npr. горы́, сестры́, naglasno razlikuje od imenovalnika množine, npr. го́ры, се́стры (o tem glej tudi Breu 2020):

- (22) две **высоких**_{GEN PL} го́ры_F 'dve visoki gori', две **старших**_{GEN PL} сестры́_F 'dve starejši sestri'

1.3.2.2 Pridevniška oblika v imenovalniku množine pa prevladuje pri samostalnikih ženskega spola, pri katerih rodilniška oblika ednine samostalnika, npr. ко́мнаты, кровáти, naglasno sovpada z imenovalnikom množine, npr. ко́мнаты, кровáти (23):

- (23) две **новые**_{NOM PL} кровáти_F 'dve novi postelji', две **старые**_{NOM PL} ко́мнаты_F 'dve stari sobi'

To, da se ob samostalnikih ženskega spola pridevniška oblika pogosteje uporablja v imenovalniku množine kot v rodilniku množine, nekateri ruski jezikoslovci (Граудина idr. 1976: 33) razlagajo kot težnjo po nazornejšem razlikovanju pridevniških oblik pri teh zgradbah za ženski spol od oblik za moški in srednji spol. Podobno razmerje konkurence med imenovalniško in rodilniško množinsko obliko s še pogostejšo prevlado imenovalniške oblike se ponovi pri posamostaljenih pridevniki ženskega spola (24).

- (24) две **беременные**_{NOM PL F} 'dve nosečnici' (pogosteje kot две беременных_{GEN PL});
 три **запятые**_{NOM PL F} 'tri vejice' (pogosteje kot три запятых_{GEN PL})

1.3.3 Pridevniki in kazalni zaimki, ki stojijo pred zvezo števnik (med 1,5 in 4) in samostalnika, se navadno uporabljajo v imenovalniški obliki množine (25):

- (25) **последние**_{NOM PL} два дня 'zadnja dva dni/dneva'
эти_{NOM PL} две бутылки 'ti dve steklenici'
последние_{NOM PL} два ведра 'zadnji dve vedri'

1.3.3.1 Če pa so pred zvezo omenjenih števnikov in samostalnikov nedoločni količinski pridevniki, se te nedoločne števniske oblike uporabljajo v rodilniku množine (26):

(26) **целых**_{GEN PL} два дня ‘cela dva dni/dneva’; **полных**_{GEN PL} три года ‘cela/polna tri leta’ (Breu 2020)

1.3.4 Ko ruske zgradbe z glavnimi števnikami med 1,5 in 4 primerjamo z ustreznimi slovenskimi zgledi, se izkaže, da ima ruščina manj ujemalnega razmerja, kar je posledica izgube dvojine. Slovenščina pa je z ohranjanjem dvojine in posledično razlike med dvojino in množino (do vključno s 4), ohranila tudi ujemalno razmerje: to pomeni, da skloni obliki pridevnika in števnik določa nadzorni samostalni (27, 28):

(27) **dva**_{DU} **vesela**_{DU} fanta_{DU}, **tri**_{PL}/**štirje**_{PL} **veseli**_{PL} fantje_{PL}

(28) **dve**_{DU} **veseli**_{DU} deklici_{DU}, **tri**_{PL}/**štiri**_{PL} **vesele**_{PL} deklice_{PL}

V obeh jezikih se ujemalno razmerje ukinja od števnik 5 naprej in namesto ujemanja se vzpostavlja vezavna vezljivost. Števnik od pet naprej v obeh jezikih v zvezi delujejo kot samostalniške količinske enote (**pet hrušk** vs. **košara hrušk**), ki predvidevajo obliko samostalnika v rodilniku množine (29):

(29) **пять/шесть/семь стаканов**_{GEN PL}, **шагов**_{GEN PL}, **книг**_{GEN PL}, **окон**_{GEN PL} ‘pet/šest/se-dem kozarcev_{GEN PL}, korakov_{GEN PL}, knjig_{GEN PL}, oken_{GEN PL}’

V slovenščini, v nasprotju z ruščino, zgornja trditev velja tudi za večmestne števnik, ki vključujejo 2, 3 in 4 (30). Pri teh oblikah večmestnih števnikov v primerjavi z ruščino (31) v slovenščini (30) ni spolskega razlikovanja.

(30) **dvaindvajset** prijatelj_{GEN PL M}, **dvaindvajset** prijateljic_{GEN PL F}, **dvaindvajset** veder

(31) **двадцать два** друга_{PAU}, **двадцать две** подруги_{PAU}, **двадцать два** ведра_{PAU}

Pri števnikih od 5 naprej se tako v ruščini kot slovenščini v vseh stranskih neimenovalniških sklonih (razen tožilnika pri neživem v moškem spolu) vzpostavi ujemalno razmerje (32, 33): števnik nima nadzorne vloge in se sklonsko prilagaja samostalniškemu jedru.

(32) **пять**_{NOM} **шагов**_{GEN} (vezava) **пяти**_{GEN} **шагов**_{GEN} (ujemanje), **пяти**_{DAT} **шагам**_{DAT} (ujemanje), **пять**_{ACC} **шагов**_{GEN} (vezava), **в/о пяти**_{LOC} **шагах**_{LOC} (ujemanje), **пятью**_{INS} **шагами**_{INS} (ujemanje)

(33) **pet**_{NOM} **korakov**_{GEN} (vezava), **petih**_{GEN} **korakov**_{GEN} (ujemanje), **petim**_{DAT} **korakom**_{DAT} (ujemanje), **pet**_{ACC} **korakov**_{GEN} (vezava), **o petih**_{LOC} **korakih**_{LOC} (ujemanje), **s petimi**_{INS} **koraki**_{INS} (ujemanje)

2 Predikacijsko ujemanje v števnških zgradbah

Ruščina se od slovenščine razlikuje tudi v predikacijskem razmerju, ko v osebkovi vlogi nastopajo glavni števnik. V slovenščini se namreč v zgradbah, ki vsebujejo števnik

od 1 do 4, med osebkom in povedkom ohranja končniško ujemanje v številu in spolu. V teh zgradbah obliko povedka določa samostalniški del zgradbe; števniki del pa v vlogi prilastka ne vpliva na predikacijsko ujemanje (34). V slovenskih zgradbah tipa *dve prijateljici* je zaradi sistemske rabe dvojine možno izpustiti števnik, saj je dvojina razvidna že iz samostalniške oblike in ujemalnega povedka, npr. (34):

(34) (Dve) **Prijateljici**_{DU} sta nas letos **obiskali**_{DU}.

Kot je razvidno iz primera (35), se ob količinskih zgradbah s 3 ali 4 dosledno uporablja množinska oblika povedka.

(35) **Tri/Štiri prijateljice**_{PL} so nas letos **obiskale**_{PL}.

Pri zgradbah s števnikami od 5 naprej se spremeni način ujemanja: nadzorni del zgradbe ni več samostalniški del, saj je ta v roditeljski množini, npr. pet **prijateljic**_{GEN}, ki v slovenščini ne vpliva na obliko povedka. Glavni števnik od 5 naprej v slovenščini ujemalno delujejo kot količinski prislovi tipa *malo*, *veliko*, ki predvidevajo povedek v tretji osebi ednine srednjega spola (36), zato je raba množinskega povedka v teh primerih v slovenščini v nasprotju z ruščino nepravilna (37).

(36) **Pet/šest/sedem/veliko prijateljic** nas je letos **obiskalo**_{SG}.

(37) ***Pet/šest/sedem/veliko prijateljic** so nas letos **obiskale**_{PL}. (neustrezno)

Nasprotno pa ruske zgradbe s števnikami večjimi od 1 in manjšimi od 5, npr. *два стакана, три девушки, четыре окна*, v osebkovi vlogi omogočajo dva tipa ujemanja: povedek je lahko v množinski ali v tretjeosebno edninski obliki.⁹ Pri predikacijskem razmerju vplivajo na izbiro edninske ali množinske oblike povedka v ruščini različni dejavniki, npr. besedni red, stopnja vršilskosti povedka, živost osebkov, položaj pridevniških besed pred količinsko zvezo.¹⁰

2.1 V stavi, ki ima osebek pred povedkom (SV),¹¹ je v ruščini pogostejše uporabljena množinska oblika (38):

(38) **Две подруги отправились**_{PL} в лес за грибами. '(Dve) Prijateljici sta se odpravili v gozd po gobe.'

Toda v ruščini tudi edninska oblika srednjega spola povedka v stavi SV ni slovnično nepravilna in je povezana s tipom povedka: uporablja se zlasti pri neprehodnih glagolih, oz. natančneje pri bivanjskih glagolih, tipa *быть* 'biti', *существовать* 'obstajati',

9 Zgradbe s števniki od 1 (*один, -а, -о*) so tudi v ruščini vedno ujemalne z edninskim povedkom, npr. *Еще одна интересная история произошла в Швеции*. 'Še ena zanimiva zgodba se je zgodila na Švedskem.'

10 Pri opisu teh dejavnikov se sklicujemo na Граудина idr. 1976 in A. B. Циммерлинг 2019.

11 V tipološki jezikoslovni literaturi, ki obravnava besedni red, so stavčni členi ponavadi označeni s simboli S = osebek, V = povedek, O = predmet.

иметься 'biti, obstajati', in pri glagolih, ki označujejo nižjo stopnjo vršilskosti,¹² npr. *умереть* 'umreti' v (39):

(39) За сутки еще **три человека умерло**_{SG} от коронавируса в Калужской области.

'V štiriindvajsetih urah so še trije umrli od koronavirusa v Kalužski regiji.'

2.2 Če je povedek pred osebkom (VS) in je količina v remi, je edninska oblika povedka pogostejša kot pri stavi osebek povedek (SV). To posebej velja za primere z neživim osebkom, v katerih sta skoraj enakovredno zastopani edninska (40) in množinska oblika (41).

(40) На этой неделе **пришло**_{SG} **два отчета**. 'Ta teden sta prispeli dve poročili.'

(41) На этой неделе **пришли**_{PL} **два отчета**. 'Ta teden sta prispeli dve poročili.'

V stavi VS ima pomembno vlogo tudi živost, ki vključuje samodelovanje osebka. Pri živem osebku je večja možnost, da bo povedek v množinski obliki (42) kot edninski (43).

(42) В этом году к нам **пришли**_{PL} **две подруги**. 'Letos sta k nam prišli_{DU} dve prijateljici.'

(43) В этом году к нам **пришло**_{SG} **две подруги**. 'Letos sta k nam prišli_{DU} dve prijateljici.'

2.3 Doslednejši dejavnik, ki ukinja konkurenčnost med edninsko in množinsko rabo povedka, je uporaba pridevniške besede v imenovalniku. Če je pred zvezo s števnikom uporabljena imenovalniška pridevniška beseda (pridevnik, svojilni ali kazalni zaimek), je v rabi izključno množinski povedek (44, 45, 46). Množinska oblika pridevniške imenovalniške samostalniške zveze ne glede na druge dejavnike napoveduje množinsko obliko povedka, in zato je zgled (47) neustrezen.

(44) И тут **появились**_{PL} **наши две подруги**. 'Tu sta se pojavili (dve) naši prijateljici.'

(45) **Пришли**_{PL} **эти две подруги**. 'Prišli sta ti (dve) prijateljici.'

(46) **Последние два года были**_{PL} **тяжёлыми**. 'Zadnji (dve) leti sta bili težki.'

(47) *И тут появилось_{SG} **наши две подруги**. (neustrezno) ***Пришло**_{SG} **эти две подруги**. (neustrezno)

12 Povezavo med tipom povedka in njegovo množinsko oz. edninsko obliko nekateri jezikoslovci razlagajo s tem, da ujemalna množinska oblika poudarja aktivnost udeležencev, izraženih v osebku, in obratno, da se edninska oblika povezuje s neaktivnim delovanjem osebka (Граудина и др. 1976: 28).

2.4 Ruščina se pri ujemanju s števniki zgradbami razlikuje od slovenščine še po naslednjem: če je v vlogi osebka distribucijska predložna zveza s *no*, npr. *по охраннику* ‘po en varnostnik’,¹³ *по два/три/четыре охранника* ‘po dva varnostnika/po trije varnostniki/štirje varnostniki’, je povedek, ne glede na vključeno količino, vedno v edninski obliki srednjega spola. V slovenskih ustreznicaх (48, 49, 50) *po* ne zahteva dajalniške oblike, temveč skladno z glagolsko levo vezljivostjo predvideva imenovalniško samostalniško zvezo.

(48) По обеим сторонам двери **стояло**_{SG} **по охраннику**. ‘Na vsaki strani/na obeh straneh vrat je **stal**_{SG} po en varnostnik_{SG}.’

(49) По обеим сторонам двери **стояло**_{SG} **по два охранника**. ‘Na vsaki strani/na obeh straneh vrat sta **stala**_{DU} po dva varnostnika_{DU}.’

(50) По обеим сторонам двери **стояло**_{SG} **по три охранника**. ‘Na vsaki strani/na obeh straneh so **stali**_{PL} po trije varnostniki_{PL}.’

Kot je razvidno iz slovenskih prevodov, je predlog *po* v slovenščini del predložne pri-slovne zveze *po koliko*, ki ne vpliva na ujemanje med osebkom in povedkom. Kot je to v slovenščini ustaljeno v predikacijskem razmerju, obliko povedka določa imenovalniški del, ki v konkretnih primerih sledi predlogu *po*.

3 Sklep

Prispevek analizira razlike med slovenščino in ruščino pri ujemanju v zvezah samostalniških besed s števniki, večjimi od 1 in manjšimi od 5. Za slovenščino je tako v dvojini kot množini značilno ujemanje števnik s samostalniško zvezo v vseh sklonih.

V ruskih zgradbah z obravnavanimi števniki v imenovalniku in tožilniku pri neživih samostalnikih ni tipičnega ujemanja: števniki od 1,5 do 4 predvidevajo t. i. pavkalno obliko samostalnika, ki pri vseh spolih končniško sovпада z rodilnikom ednine. Pavkalna oblika je v sodobni ruščini ostanek dvojine, in ni istovetna z rodilnikom ednine. Na to kažeta dve dejstvi: (1) pri omejeni skupini enozložnih samostalnikov moškega spola se pavkalna oblika naglasno razlikuje od oblike v rodilniku ednine; (2) gre za poseben tip skladišnega razmerja, na kar opozarjajo zgradbe, pri katerih se med števniki in samostalnik vriva pridevniška beseda. Pridevnik ob števniki 1,5, 2, 3, in 4 nastopa pri moškem in srednjem spolu v rodilniku množine, pri ženskem spolu pa v imenovalniku množine in redkeje v rodilniku množine.

13 Predložna zveza z ruskim *no* v osebki vlogi samo v ednini predvideva dajalniško obliko vseh sestavin števnike zgradbe, npr. *по (одному) охраннику*. Sicer se pri števniki večjimi od 1 *no* uporablja s števniki v imenovalniški obliki, npr. *по два*_{NOM} *три*_{NOM} *четыре*_{NOM} *охранника*, *по пять*_{NOM} *охранников*. Samostalniške oblike v števniki zgradbah med 2 in 4 sledijo pravilom ujemanja. Bistveno je, da je v predikacijskem ujemanju pri vseh zgradbah s *no* v vlogi osebka povedek v ednini.

Odstopanje od kanoničnega ujemanja, ki je značilno za slovenščino, se v ruščini kaže tudi v predikacijskem razmerju z vključenimi števnikami, večjimi od 1 in manjšimi od 5. V slovenskih zgradbah, ki imajo znotraj osebka števnike med 1 in 4, se dosledno ohranja ujemanje, pri katerem samostalniška zveza narekuje spol in število povedka. Ruske ustreznice v tem primeru dovoljujejo dva tipa ujemanja: osebek s števnikami med 1,5 in 4 usmerja povedek bodisi v množinski bodisi v tretjeosebni edninski obliki srednjega spola. Pomembno vlogo pri izbiri med tema možnostma imajo besedni red, tip povedka in položaj pridevniških besed pred števnikami.

Vzdrževanje sistemske dvojinske rabe v slovenščini zagotovo prispeva k ohranjanju doslednega ujemanja tako v besedni zvezi kot v predikacijskem razmerju.

VIRI IN LITERATURA

- BREU, Walter, 2020: Paucal. Marc L. Greenberg (ur.): *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. <http://dx.doi.org.nukweb.nuk.uni-lj.si/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_031985>.
- CORBETT, Greville, 2000: *Number*. (Cambridge Textbooks in Linguistics.) Cambridge: Cambridge University Press.
- DERGANC, Aleksandra, 1993: Sprememba nekaterih dvojinskih oblik in zvez v slovenščini in ruščini. *Slavistična revija* 41/1. 209–218.
- JAKOP, Tjaša 2008: *Dvojina v slovenskih narečjih*. (Linguistica et philologica 21.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ГОРШКОВА, Клавдия В, ХАБУРГАЕВ, Георгий А. 1981: *Историческая грамматика русского языка*. Москва: Высшая школа.
- ГРАУДИНА, Людмила К. idr., 1976: *Грамматическая правильность русской речи (опыт частотно-стилистического словаря вариантов)*. Москва: Наука.
- ЗАЛИЗНЯК, Андрей А., 1977: *Грамматический словарь русского языка*. Москва: Русский язык.
- ЗАЛИЗНЯК, Андрей А., 2002: Русское именное словоизменение. *Русское именное словоизменение с приложением избранных работ по современному русскому языку и общему языкознанию*. Москва: Языки славянской культуры. 1–370.
- ХОЛОДИЛОВА, Мария А. 2015: Счетные формы малого количества в русском языке: закономерности лексического распределения. *Андрею Анатольевичу Зализняку 80-летию от коллег, друзей и учеников*. <<http://inslav.ru/zalizniak80/congratulations/Kholodilova.pdf>>.
- ЦИММЕРЛИНГ, Антон В., 2019: Корпусная грамматика количественных групп в русском языке. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: по материалам международной конференции «Диалог 2019»* 18. 781–799.

Predzgodovina in predknjižno razdobje slovenskega jezika pri jezikovnem pouku

Luka Repanšek

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje,
Katedra za indoevropsko primerjalno jezikoslovje

luka.repansek@ff.uni-lj.si

Indoevropski prajezik, I. del: uvod in glasoslovje

V sklopu prispevkov, ki orisujejo zgodovino slovenščine, je pozornost najprej posvečena indoevropskemu prajeziku oz. praindoevropščini, tj. jezikovnemu sistemu, rekonstruiranemu na podlagi jezikovnega gradiva vseh izpričanih indoevropskih jezikov – ti imajo namreč prav v t. i. praindoevropščini svojega skupnega prednika. Jezikovne značilnosti indoevropskega prajezika se tako logično zrcalijo na vseh jezikovnih ravneh vsakega od indoevropskih jezikov (glasovni, oblikovni, besedijski, skladenjski) na vseh njegovih nadaljnjih razvojnih stopnjah, zato pravilno in kontekstualizirano razumevanje skupka jezikovnih pojavov dotičnega jezika (npr. slovenščine) brez razumevanja jezikovnega ustroja njenih prednikov (praslovanščine, prabaltoslovanščine, praindoevropščine) ni mogoče. V prispevku bo najprej podana definicija indoevropskega prajezika, opredeljeni njegova prostorska umestitev in časovna razplastitev do obdobja končne dezintegracije (razpada prajezične jezikovne skupnosti), nato pa shematično orisane njegove najpoglavitejše značilnosti na glasovni ravni.

A. Indoevropski prajezik: definicija, časovna in prostorska umestitev, časovna razplastitev in dezintegracija

Indoevropski prajezik ali praindoevropščina je ime za jezikovni sistem, iz katerega so se razvili vsi indoevropski jeziki. Rekonstruiran je na podlagi skupka jezikovnih lastnosti celotnega nabora indoevropskih jezikov, in sicer tako, da je izhodiščna, rekonstruirana podoba posameznega slovničnega ali leksikalnega elementa, ki ga projiciramo na indoevropsko prajezično stanje, očiščena vseh naknadnih sprememb, ki so se nanjo naplastle in jo predrugačile v procesu jezikovnega razvoja. Te spremembe so v prvi vrsti glasovne narave, tj. posamezni najmanjši gradniki slovničnih ali leksikalnih elementov (glasovi) so v jezikovnem razvoju, ki je posledica oddaljevanja nekega jezikovnega sistema od svojega prednika, podvrženi glasovnim spremembam. Te so lahko nesistemske (sporadične) ali sistemske, sistemske pa nepogojene (neodvisne od glasovnega okolja) ali pogojene (odvisne od specifik glasovnega okolja, v katerem se nahaja element, ki je podvržen spreminjanju). Drugi tip spremembe, ki uspe predrugačiti površinsko podobo podedovanega elementa in jo je treba pri projekciji v stanje pred to spremembo odluščiti, pa je nalika (analogija), tj. prilikovanje slovničnega elementa kakemu drugemu elementu, ki je del posredno ali neposredno sorodne kategorije. Zaradi

analogije predružačene elemente nam odkrivajo razhajanja med izpričanim in pričakovanim stanjem, ki je napovedljivo z uporabo metode vnaprejšnje rekonstrukcije, oziroma razhajanja med transponiranimi rekonstrukcijami (tj. golimi projekcijami nekega slovničnega elementa danega jezikovnega sistema fonem za fonemom na prajezično stopnjo) in dejanskimi rekonstrukcijami, ki so dobljene na podlagi primerjave celotnega skupka informacij, ki ga za opazovani slovnični element ponujajo vsi indoevropski jeziki. Ker število sprememb raste s časovnim oddaljevanjem jezikovnega sistema od svojega prajezičnega prednika, je za rekonstrukcijo prajezičnega stanja lažje in zanesljiveje operirati s starejšimi izpričanimi razvojnimi stopnjami posameznega jezika:

stind. *ahám* – avest. *azəm* – stgrš. *ḗyón* (+ analoško predružačeno) – stosl. *jazъ* (+ analoško predružačeno) – got. *ik* ... < pide. **eǵ-H₂-óm* 'jàz'.

Proces rekonstrukcije indoevropske prajezične podobe nekega elementa v resnici implicitno poteka preko primerjave tega elementa v posameznih prajezičnih naslednikih, tj. praindoiranščine, pragrščine, praslovanščine, pragermanščine ..., saj ti logično predstavljajo tisto podobo elementa, ki je skupno izhodišče vsem jezikovnim sistemom neke veje indoevropskih jezikov in so z nje že odstranjene nadaljnje glasovne in analoške spremembe, ki so element nadalje predružačile v sklopu sprememb, lastnih zgolj enemu samemu jezikovnemu sistemu (na enak način, kot so nato vse take spremembe očiščene v procesu rekonstrukcije praindoevropskega izhodišča):

piir. **adǵ^hám* – pgrš. **egón* – prasl. **iāzu* (+ analoško predružačeno) – pgerm. **eką* ... < pide. **eǵ-H₂-óm* 'jàz'.

Indoevropsko prajezično jezikovno skupnost danes ob podpori arheoloških spoznanj in genskih raziskav z veliko gotovostjo datiramo v obdobje med 4500 pr. n. št. in 2500 pr. n. št. na območje Pontsko-kaspijske stepe (severno od Črnega in Kaspijskega morja v spodnjih porečjih rek Urala, Volge, Dona in Dnepra), pri čemer je že pred končnim razpadom prajezične skupnosti prišlo do dveh večjih migracij, in sicer odcepa zametka anatolske veje okrog 4200–4000 pr. n. št. proti jugozahodni Evropi in naposled v Anatolijo in odcepa zametka toharske veje okrog 3300 pr. n. št. proti vzhodu do Altajskega gorovja. Po tem obdobju je mogoče govoriti že o t. i. pozni praindoevropsčini (gl. še spodaj), ki je nato v sklopu konca 4. tisočletja in začetka 3. tisočletja doživljala pospešeno dezintegracijo, in sicer z dvema migracijskima valoma proti zahodu na Balkan (južno od Karpatov ob Donavi) in v Srednjo ter Severno Evropo (po severni strani Karpatov)¹ ter v 2. tisočletju z zadnjim migracijskim valom proti vzhodu (zametki indoiranske veje).

1 S tema jezikovnimi kolonizacijama Evrope je najbrž povezana tudi plast zemljepisnih imen (predvsem vodnih, a tudi gorskih), ki ji povzemalno pravimo *staroevropska hidronimija*. Gre za predvsem po strukturnih (tj. besedotvorno) in leksikalnih lastnostih strnjeno skupino zemljepisnih imen na zelo širokem arealu, ki predstavlja najstarejšo plast že indoevropskih toponimov v Evropi in je morala torej najverjetneje nastati v času pred nadaljnjo močno dialektizacijo indoevropskih jezikovnih sistemov tega prostora.

Indoevropski prajezik ali *praindoevropsščina* je torej v pavšalnem smislu poimenovanje za jezikovnega prednika katerekoli posamezne veje indoevropskih jezikov oz. posameznega indoevropskega jezika, natančno rečeno pa dejansko zgolj poimenovanje za jezikovni sistem, kakršen je obstajal pred odcepom zamečka anatolske veje (torej jezikovni prednik *vseh* indoevropskih jezikov). Prajezični sistem, iz katerega so se razvile ostale veje indoevropskih jezikov (vključno s toharščino), ki se je še po odcepu zamečka anatolščine zagotovo dalj časa razvijal kot homogeni jezikovni sistem, bi tako natančneje morali imenovati kako drugače; v strokovni literaturi se zadnje časa uveljavlja termin *osrednja praindoevropsščina* (v kronološkem smislu pa bi mu ustrežal termin *srednja praindoevropsščina*). Za čas po drugi zgodnji migraciji, tj. odcepitvi zamečka toharske veje, ko govorimo o narečno verjetno čedalje bolj divergentnem prajeziku, pa se danes običajno govori o t. i. *jedrni praindoevropsščini* (v kronološkem smislu *pozni praindoevropsščini*), iz katere so nastali italo-keltski kompleks, baltoslovansko-germanski kompleks, greko-frigijsko-albansko-armenski (ali kar balkanskoindoevropski) kompleks in indoiranski kompleks.

Zgodnejši odcepitvi zamečkov anatolske in toharske veje, ki ju izkazuje arheološka slika, se potrjujeta v dejstvu, da sta anatolščina in toharščina dediča bolj arhaičnih stadijev v internem razvoju indoevropskega prajezika. To hkrati pomeni, da nam primerjava rekonstruiranega indoevropskega prajezika, ki je rezultat rekonstrukcije na podlagi primerjave indoevropskih jezikov, ki so refleksi divergencije tega obdobja (tj. pozne praindoevropsčine), s praanatolščino oz. pratorharščino nujno odkriva globlje plasti v internem razvoju praindoevropsčine, interna (notranja) rekonstrukcija tako dobljene zgodnje praindoevropsčine pa še globlje:

sklonilo za dat. pl. $*-b^h os$ (italo-keltsko, mesapsko, $*grško$, $*armensko$, $*albansko$) $\sim$ $*-b^h ios$ (indoiransko) $\sim$ $*-mos$ (baltoslovansko, germansko) $\leq$ pide. $*-b^h ios$ proti praanat. $*-os <$ zgpipe. $*-os$ (iz česar sledi, da torej pide. $*-b^h(i)os = *-b^hi + -os$), kar pa se da nadalje secirati kot $*-o + -s$, tj. z množinskim znakom $*(e)s$ opremljena prislovna pripona $*-o$ z direktivno funkcijo KAM (kot je npr. pide. ak. pl. $*-ms$ z množinskim znakom $*(e)s$ opremljeno tožilniško sklonilo $*-m$).

Za čas po razpadu prajezične skupnosti se da ugotavljati, da so nekatere od bodočih samostojnih vej indoevropskih jezikov prvotno tvorile tesnejše jezikovne zveze, ki jih je mogoče prepoznavati v zanesljivo poprajezičnih skupnih inovacijah posameznih vej (indoevropska dialektologija). Tovrstne izoglose (povezovalne značilnosti med mlajšimi jezikovnimi sistemi, ki kažejo na realne starejše skupne inovacije teh sistemov in torej niso posledica vzporednega, ne genetsko pogojenega razvoja neke kategorije in tako primerljive le tipološko) so lahko posledica ali dejanskega daljšega skupnega razvoja pred naknadno divergenco (tu govorimo o t. i. supervejah indoevropskih jezikov, ki nato razpadejo na individualne veje, npr. indoiranska superveja na indoirijsko in iransko vejo ali baltoslovanska superveja na baltsko in slovansko vejo, prav

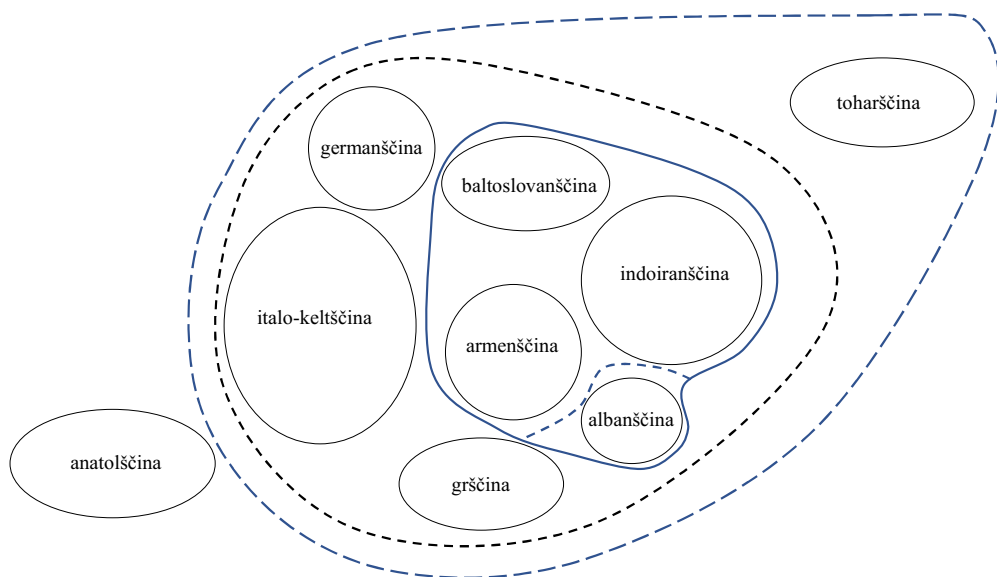
tako italo-keltska, a v manjši meri, na kar opozarja vezaj pri zapisu) ali pa posledica jezikovnega stika v okviru mlajših narečnih kontinuumov. V posameznih primerih so izoglose lahko celo obeh vrst in torej izvirajo iz dveh kronološko zaporednih plasti (kot v primeru baltoslovansko-germanskih izoglos).

Veje indoevropskih jezikov (z nakazanimi začetnimi fazami nadaljnje dialektizacije) so:

- anatolska (hetitsčina, palajščina, južna anatolščina: [luvijsčina, likijsčina in milijsčina, lidijsčina, karijsčina]);
- toharska (vzhodna toharščina = toharščina A, zahodna toharščina = toharščina B, ?toharščina C);
- italo-keltska (z zgodnjim razpadom na italško in keltsko vejo):
 - italska veja (venetščina, latino-falijskiščina: [latinščina, falijskiščina], sabelščina, sikulščina (?)),
 - keltska veja (lepontščina, iberokeltsčina, galščina: [cisalpska galščina, transalpska galščina], britanska keltščina: [kimrijsčina, jugozahodna britanščina], gojdelščina/irščina);
- germanska (severna germanščina (nordijsčina): [zahodna nordijsčina, vzhodna nordijsčina], vzhodna germanščina (gotščina), zahodna germanščina: [južna zahodna germanščina: [[frankovščina, visoka nemščina]], severnomorska germanščina]);
- grška/helenska (južna grščina, ajolščina, zahodna grščina);
- armenska (zahodna armenščina, vzhodna armenščina);
- albanska (gegovščina, toskovščina);
- baltoslovanska (z naknadnim razpadom na baltško in slovansko vejo):
 - baltška veja (zahodna baltščina, vzhodna baltščina),
 - slovanska veja (vzhodna slovanščina, zahodna slovanščina, južna slovanščina);
- indoiranska (z naknadnim razpadom na iransko in indoarijsko vejo):
 - indoarijska veja,
 - iranska veja (nuristanščina, iranščina: [zahodna iranščina: [severna zahodna iranščina, južna zahodna iranščina], vzhodna iranščina]).

Pozicija t. i. fragmentarno izpričanih indoevropskih jezikov in onomastičnih jezikov je ravno zaradi skoposti in/oz. narave gradiva mnogo težje določljiva ali (ob trenutno identificiranem korpusu) celo nedoločljiva. Sem sodijo frigijščina, ki je precej verjetno

sicer del greko-frigijske veje, venetščina, ki je skoraj povsem zanesljivo del italske veje, sikulščina (vzhodna Sicilija), morda (a izrazito manj očitno kot venetščina) prav tako del italske veje, lusitanščina (današnja Portugalska in zahodna Španija), ki nima razjasnjene pozicije v okviru indoevropske jezikovne družine, mesapščina (Apulija), ki izkazuje kar nekaj specifičnih potez, ki jo zelo jasno izdvajajo iz italskega narečnega kontinuuma (ne glede na njeno – zelo verjetno sekundarno – geografsko pozicijo), in tračanščina/trakijščina, ki vsaj načeloma izkazuje skupne poteze z greko-frigijsčino. Izreči se o geneolingvistični klasifikaciji stare makedonščine bi bilo preuranjeno. V okviru preostalih paleobalkanskih jezikov in indoevropskih jezikov vzhodnoalpskega prostora pravzaprav lahko bolj ali manj govorimo le o posameznih imenskih arealih, ki le redko dajejo hkrati slutiti tudi jezikovne poteze, ki so relevantne za genetsko klasifikacijo (tj. v prvi vrsti inovacije oz. arhaizmi na ravni glasovnih sprememb): ti areali so (vsaj!) jugovzhodnodalmatski (ilirščina), srednjedalmatski, panonski, dakijski, pajonski, dardanski, okrog *caput Adriae* liburnijski ter mikroareali ostalih onomastičnih jezikov severnojadranske ploskve, starejša imenska plast vzhodnoalpskega prostora in ligurščina.

Shematični prikaz osrednjih vej indoevropskih jezikov v arealni in časovni razmestitvi.

B. Glasovne (fonetične) in oblikoglasne (morfonološke) poteze ide. prajezika

1 Naglasni sistem

Indoevropski prajezik je poznal jakostni naglas, pri čemer je bil akcentuiran (naglašen) le en zlog na besedo, naglasno mesto (iktus) pa je bilo odvisno od slovnične kategorije, ki ji je beseda pripadala (sklon in število oz. oseba in število), oz. od besedotvorne kategorije, v katero je beseda sodila; pogosto celo od kombinacije obeh dimenzij (o posledicah te zakonitosti gl. spodaj). Enklitike (zaslonke) niso nosile lastnega naglasa, prav tako so iktus sistemsko izgubile osebne glagolske oblike pod padajočo stavčno intonacijo, tj. kadar niso stale na začetku povedi ali na koncu prvega dela tesnejše stavčne zveze. Nenaglašen je bil tudi vokativ (zvalnik), kadar ni stal na začetku povedi. V tej poziciji je bil naglašen skrajno levo, ne glede na siceršnjo akcentsko krivuljo osnove, ki ji je pripadal.

2 Soglasniški sestav

Soglasniški sestav indoevropskega prajezika je obsegal 25 fonemov in minimalno 6 soglasniških alofonov. Poleg šestih zvočnikov (rezonantov) je poznal petnajst zapornikov in le štiri pripornike.

Vsak od šestih rezonantov ($*r$, $*l$, $*m$, $*n$, $*u = *w$, $*i = *j$) je bil pod pogoji, da zlog, v katerem se je rezonant nahajal, ni vseboval samoglasniškega jedra, lahko realiziran kot nosilec zloga, tj. v svoji zlogotvorni funkciji: $*r$, $*l$, $*m$, $*n$, $*i$, $*u$. Princip ozloženja je deloval regresivno (tj. od konca proti začetku besede), in sicer je bil ozložen vsak rezonant, ki se je po sinkopi nenaglašanih $*e$ nahajal med dvema nezložnima segmentoma oz. nezložnim segmentom in koncem ali začetkom besede ($\#$):² $**b^h\acute{e}rt\acute{o}s > *b^hrt\acute{o}s = *b^hrt\acute{o}s$ 'nesen', $**k\acute{e}n\acute{e}s > *k\acute{u}n\acute{e}s = *k\acute{u}n\acute{e}s$ 'pes (gen. sg.)', pri tem element, ki se je pred resilabifikacijo nahajal na zlogovnem vzglasju, praviloma ne more postati nosilec zloga, prav tako element, ki se je pred resilabifikacijo nahajal za jedrom zloga, praviloma ne more naknadno prestopiti v funkcijo elementa na zlogovnem vzglasju; obenem je na zlogovnem izglasju sekvenca dveh nezložnih rezonantov neobstoja: $**b^h\acute{e}rt\acute{e}im > *b^h\acute{e}rtim = *b^h\acute{e}rtim$ (!) 'nošnja (ak. sg.)' in ne $^{\dagger}b^h\acute{e}rtim$, $**l\acute{e}nk^u\acute{e}nt > *l\acute{e}nk^u\acute{e}nt = *link^u\acute{e}nt$ 'pustiti (3. os. pl.)' in ne $^{\dagger}l\acute{e}nk^u\acute{e}nt$, $**g^u\acute{o}um = *g^u\acute{o}mm$ (za nadaljnjo obravnavo gl. dalje spodaj) 'govedo (ak. sg.)' in ne $^{\dagger}g^u\acute{o}um$ itd.

Pide. $*n$ je imel v položaju pred mehkonebniki skoraj zagotovo alofonsko realizacijo $*[ŋ]$, pide. $*m$ (vendar ne tudi $*m$) pa je bil pred $*s$ že zgodaj realiziran kot $*[n]$, pred mehkonebniki kot $*[ŋ] = /n/$.

2 Sistematično izjemo predstavljajo vzglasna zaporedja $*uR$ - in $*mR$ - (in torej ne $^{\dagger}uR$, $^{\dagger}mR$), kadar so ta del korenskega morfema v njegovi polni prevojni stopnji (npr. $*mleuH_2$ - 'govoriti', $*uleik^u$ - 'zmočiti').

Sistem pripornikov je sestavljal nezveneči alveolarni sibilant $*s$ z zvenečo alofonsko realizacijo $*z$ pred zvenečimi zaporniki (a ne tudi rezonanti!), prim. $*nisd^hos$ [nizd^hos] 'gnezdo', in trije »laringali«, ki jih v rekonstrukcijah beležimo z abstraktnimi simboli $*H_1$, $*H_2$, $*H_3$ (ali $*h_1$, $*h_2$ in $*h_3$), v fonetičnem smislu pa se jih da z večjo ali manjšo gotovostjo interpretirati kot nezveneči glotalni pripornik $*h$ (ali, manj verjetno, glotalni zapornik $*/ʔ/$), nezveneči uvularni pripornik $*χ$ (ali, manj verjetno, nezveneči velarni pripornik $/x/$) in zveneči uvularni (morda hkratno zaokroženi) pripornik $*ʁ$ (ali, manj verjetno, zveneči velarni, morda hkratno zaokroženi, pripornik $/ɣ/$).

Težavo pri ponatančni fonetični rekonstrukciji »laringalov« povzroča dejstvo, da se v večini indoevropskih jezikov ne ohranjajo več kot polnosegmentni fonemi, saj so sčasoma artikulacijsko ošibeli in onemeli, tako da njihovo prisotnost lahko preverjamo le na posrednih sledeh, ki pa so v zelo različni meri zastopane po posameznih indoevropskih jezikih, saj so se refleksi laringalov (do poznega obdobja, tj. tik pred popolno onemitvijo, večinoma sicer že počasi sovpadlih v $*h$) obdržali v čas, v katerega že umeščamo inovacije, ki so lastne posameznim vejam indoevropskih jezikov. Te sledi so:

a) že prajezično »obarvanje« kratkega pide. $*e$ v neposrednem stiku z »laringaloma« 2 in 3, tj. znižanje $*e$ v $*a$ ob $*H_2$ ter znižanje in zaokroženje $*e$ v $*o$ ob $*H_3$ (dolgi pide. $*ē$ nasprotno ni bil podvržen ne znižanju ne zaokroženju);

b) podaljšava predhodnega samoglasnika po principu nadomestne podaljšave, če je »laringal« pred onemitvijo stal v istem zlogu;

c) vsaj delno že prajezična samoglasniška anaptiksa (t. i. šva *primum* ali šva *indogermanicum*) praviloma za (in občasno pred) laringalom v sklopih, kot so $*(-)CHC(-)$, $*\#HC-$ in $*-CH\# > *(-)CH^pC(-)$, $*\#H^pC-$ (le grško, frigijsko in armensko) in $*-CH^p\#$, torej med dvema nesilabičnima elementoma;^{3,4}

č) poprajezično »obarvanje« samoglasniške anaptikse, tj. znižanje $*ə$ v $*a$ ob $*H_2$ ter znižanje in zaokroženje $*ə$ v $*o$ ob $*H_3$ (le grško, frigijsko in v okrnjeni meri italško);

d) navidezno nepričakovana zlogotvorna realizacija rezonantov ($*r$, $*l$, $*m$, $*n$, $*i$, $*u$) pred samoglasnikom (tj. $*rV$, $*lV$, $*mV$, $*nV$, $*iV$, $*uV$ proti $*rHV$, $*lHV$, $*mHV$, $*nHV$, $*iHV$, $*uHV$);

e) že prajezično ozvenečenje nezvenečih zapornikov pred neposredno sledečim $*H_3$ vsaj pred samoglasnikom (prim. $*pipH_3onti$ [pibkonti] 'pijejo'), tj. pide. $*p$ je bil pred $*H_3$ alofonsko realiziran kot $*b$;

3 Vsaj v toharščini, grščini in armensščini in najverjetneje tudi albanščini in mesapščini pa celo v položaju $*-iH\#$ oz. $*-uH\# > *-iH^p \sim *-uH^p > *-iə \sim *-uə$.

4 Izjemo predstavljajo tovrstna zaporedja, kadar so deli dvodelnih zloženkov oz. ostalih vsaj trizložnih besed, kjer do anaptikse ne pride, laringal pa je izgubljen brez sledi, prim. $*H_2stér > *H_2stér >$ pragrš. $*astér$ 'zvezda' proti $*H_2ster-H_3k^u-əH_2 > *H_2sterH_3k^u-əH_2 >$ pragrš. $*steropā$ 'blisk'.

f) efekt aspiracije predhodnega stičnega zapornika ob refleksih $*H_1$ in $*H_2$ (predvsem indoiransko, v zelo okrnjeni meri tudi armensko, albansko in baltoslovansko);

g) efekt onezvenečenja in aspiracije predhodnega stičnega zapornika ob refleksih $*H_1$ in $*H_2$ (le iransko);

h) progresivna asimilacija na predhodni rezonant, torej $*RH > *RR$ (le anatolsko in germansko).

Kot polnosegmentne foneme »laringale« lahko opazujemo le v anatolščini (izpričana od srede 2. tisočletja pr. n. št.), in sicer refleks $*H_2$ v medglasju kot /χ/ (oz. njegovo lenirano različico /ɣ/) in refleks $*H_2$ in $*H_3$ na besednem vzglasju kot /χ/ (ob tem $*H_3$ v medglasju le v zelo okrnjeni meri kot /ɣ/), medtem ko je refleks $*H_1$ /h/ že onemel, in v manjši meri kot sporadično soglasniško protezo na besednem vzglasju (/h/ ali /x/) v delu iranščine ter morda v armenščini (kot *h*). V mlajših anatolskih jezikih likijščini in karijščini je praanatolski /χ/ otrdel v uvularni oz. velarni zapornik /q/ > /k/. Podobne, četudi sporadične »otrditve« laringalov $*H$ se je poskušalo prepoznati tudi v slovanščini (npr. psl. $*kastis > *kostb$ za pide. $*H_2ostis$ 'kost') in germanščini (npr. pgerm. $*nak^wōn-$ 'čoln' < $*nag^wōn-$ za pide. $*neH_2-ū-ó-$), vendar so v tem primeru na voljo tudi druge, deloma celo sprejemljivejše rešitve.

Laringali so bili ob tem že tudi prajezično podvrženi pogojenim glasovnim spremembam, in sicer:

a) labializaciji oz. palatalizaciji ob stiku z $*w$ ($*ū$) oz. $*j$ ($*ī$), pri čemer je bila nato labialna oz. palatalna artikulacija realizirana kot polnosegmentni $*w$ ($*ū$) oz. $*j$ ($*ī$) levo od laringala: $*Hu > *H^w > *ūH$, $*Hi > *H^i > *īH$ [$*póH_2-ū > *póūH_2$ 'ogenj'];⁵

b) obrušenju v zaporedju $*V/RHC(C)R'V$ [$*sueH_2d-ū-ó- > *suaH_2d-ū-ó- > *suad-ū-ó-$ 'sladek'];⁶

c) obrušenju v istozložnem zaporedju $*sHR$ [$*(H_1)sH_2n-és > *(H_1)sn-és$ 'kri (gen. sg.)'];

č) obrušenju v medglasnih zaporedjih $*-PHCC-$ [$*d^h(H_1)ugH_2tr-és > *d^h(H_1)ugtr-és$ 'hči (gen. sg.)'];⁷

d) zgodnjemu odpadu za samoglasnikom v pavzi: $*-VH\# > *-V$ [$*ū[k^u-i-H_2 > *ū[k^u-i$ 'volčica (voc. sg.)'];⁸

5 Laringalna »metateza«.

6 Pravilo »Wetter«.

7 Schmidtovo pravilo.

8 Kuiperjevo pravilo.

e) popolni onemitvi v istozložnih zaporedjih $*oRH$ oz. $*HRo$ [$*torH_1-mó-$ > $*tor-mó-$ 'kdor/kar vrta'],⁹

f) mnogo manj verjetno že prajezični onemitvi laringalov $*H_2$ in $*H_3$ pred istozložnim $*i$, torej v zaporedjih $*PH_{2/3}i > *Pi$ oz. $*\#H_{2/3}i > *\#i$ [$*sok^uH_{2i}-és > *sok^u_i-és$ 'družabnik (gen. sg.)', pri čemer je zgled zelo nezanesljiv],¹⁰

g) enako vprašljivo tudi otrditvi $*H_2$ in $*H_3$ v $*g$ v položaju za pide. $*n$ (natančneje njegovim alofonom [ŋ]).

Sistem zapornikov je bil organiziran kot opozicija med nezvenečimi (*tenues*), zvenečimi (*mediae*) in aspiriranimi, natančneje zasoplimi zvenečimi (*mediae aspiratae*) realizacijami posameznega zapornika (razen na absolutnem izglasju, tj. v pavzi, kjer so bile opozicije nevtralizirane v prid nezasopli zveneči različici), in sicer ustničnikov (labialov), dlesničnikov (alveolarov) in pa t. i. dorsalne (tudi tektalne) vrste, tako poimenovane v zelo ohlapnem opisnem smislu, saj je v celoti jasno le, da gre za skupino vsaj dveh ali – verjetneje – treh zapornikov s fonemskim statusom, tvorjenih na območju med trdim nebom in jezičkom (uvulo). Tektalno/dorsalno vrsto v abstraktnem smislu razumemo kot skupino »trdonebnikov« ali »palatovelarov« ($*K'$), »mehkonebnikov« ali »velarov« ($*K$) in »zaokroženih mehkonebnikov« ali »labiovelarov« ($*K^u$), pri čemer opozicijo med tremi vrstami dorsalov dejansko izkazujejo le t. i. satemski jeziki, zgolj opozicijo med »velari« in »labiovelari« pa t. i. kentumski jeziki. O kentumskem značaju neke veje indoevropskih jezikov torej govorimo, če dotični jezikovni sistem ne izkazuje sledi razlike med refleksi praindоеvropskih »palatovelarov« in »velarov« (taki so z gotovostjo anatolščina, toharščina, italščina, keltščina, germanščina, grščina, najverjetneje tudi frigijščina). Nasprotno ima neki jezikovni sistem satemski značaj, če v svojih refleksih izkazuje trojno opozicijo med »palatovelari«, »velari« in »labiovelari« (taki so z gotovostjo indoiranščina, baltoslovanščina, armenščina, albanščina, mesapščina in zelo verjetno tudi del t. i. paleobalkanskih (onomastičnih) jezikov, pri čemer v primeru indoiranščine in baltoslovanščine že sorazmerno zgodaj pride do popolnega sovpadanja »velarov« in njihovih zaokroženih parov, tj. »labiovelarov«).

9 de Saussurjevo pravilo.

10 Pinaultovo pravilo.

Refleksi pide. tektalov v nereliktno izpričanih satemskih jezikih.

pide.	* <i>k</i>	* <i>ġ</i>	* <i>g^h</i>	* <i>k</i>	* <i>g</i>	* <i>g^h</i>	* <i>k^u</i>	* <i>g^u</i>	* <i>g^{uh}</i>
»satemsko«	<i>ć</i>	<i>j</i>	<i>j^h</i>	* <i>k</i>	* <i>g</i>	* <i>g^h</i>	* <i>k^u</i>	* <i>g^u</i>	* <i>g^{uh}</i>
praindoiransko	<i>ć</i>	<i>j</i>	<i>j^h</i>	<i>k + ċ</i>	<i>g + dḡ</i>	<i>g^h + dḡ^h</i>	<i>k + ċ</i>	<i>g + dḡ</i>	<i>g^h + dḡ^h</i>
staroindijsko	<i>ś</i>	<i>dḡ</i>	<i>h</i>	<i>k + ċ</i>	<i>g + dḡ</i>	<i>g^h + h</i>	<i>k + ċ</i>	<i>g + dḡ</i>	<i>g^h + h</i>
avestijsko	<i>s</i>		<i>z</i>	<i>k + ċ</i>		<i>g + dḡ</i>	<i>k + ċ</i>		<i>g + dḡ</i>
staroperzijsko	<i>θ</i>		* <i>ḍ > d</i>	<i>k + ċ</i>		<i>g + dḡ</i>	<i>k + ċ</i>		<i>g + dḡ</i>
prabaltoslovansko	* <i>ć > ś</i>		* <i>j > ž</i>	<i>k</i>		<i>g</i>	<i>k</i>		<i>g</i>
praslovansko	<i>s</i>		<i>z</i>	<i>k + ċ + ts</i>		<i>g + dḡ + dz</i>	<i>k + ċ + ts</i>		<i>g + dḡ + dz</i>
prabaltsko	<i>š</i>		<i>ž</i>	<i>k</i>		<i>g</i>	<i>k</i>		<i>g</i>
armensko	* <i>ć > s</i>	* <i>j > ts</i>	* <i>j^h > dz</i>	<i>k^h + *ć > s</i>	<i>k + *j > c</i>	<i>g + *j^h > dz</i>	<i>k^h + ċ^h + s</i>	<i>k</i>	<i>g + dḡ + dz</i>
albansko	* <i>ć > θ</i>	* <i>j > ḍ</i>	* <i>j^h > ḍ, d</i>	<i>k + ċ</i>		<i>g + dḡ</i>	<i>k + *ć > s</i>		<i>g + *dḡ > z</i>

Rekonstrukcija tektalne vrste kot vrste treh različnih indoevropskih vrst fonemov (**K* : **K* : **K^u*) je torej logična posledica projekcije jezikovnih podatkov tako jezikov s kentumskim značajem kot tistih s satemskim na prajezični fonemski sestav, njeno fonetično realnost pa se da interpretirati na dva načina:

a) **K* : **K^u* : **Q*, tj. velari (> satemski palatovelari, kentumski velari) proti labiovelarom (> satemski/kentumski labiovelari) proti uvularom (jezičkovim zapornikom) (> satemski/kentumski uvulari > velari), in sicer zato, ker že prajezični »palatovelari« (tj. kot samostojni *fonemi*) v kentumskih jezikih zagotovo ne bi naknadno sovpadli z »velari«;

b) **K* : **K^u*, tj. velari proti labiovelarom.

Če je pravilna prva možnost, dejansko govorimo o treh distinktivnih praindoevropskih fonemih, pri čemer bi se morala na delu najmlajše ploskve prajezičnega narečnega kontinuuma (»indoiransko-baltoslovanska« ploskev) v sklopu velarov pojavila distinktivno palatalizirana izgovarjava, medtem ko se v okviru kentumske skupine (ki bi glede na dejansko zgodnejši datum odcepitve od prajezične skupnosti taki arealni inovaciji ušla) to ni zgodilo, uvulari pa so tam nato sovpadli z velari. Če je pravilna druga možnost, moramo prajezično dorsalno vrsto razumeti zgolj kot dvofonemsko (**K* : **K^u*), pri čemer je na delu najmlajše ploskve prajezičnega narečnega kontinuuma prišlo do s fonetičnim okoljem pogojenega izoblikovanja alofonskih opozicij med nepalataliziranimi velari [K] in palataliziranimi različicami [Ķ] in naknadne fonemizacije [Ķ] > /Ķ/ v okoljih, kamor so bili tovrstni alofoni vneseni sekundarno (analoško). Tak scenarij bi sicer nujno predvideval ožjo sorodnost kasnejših satemskih jezikov v kontekstu prajezičnega narečnega kontinuuma, saj se celo kategorije, v katerih je moralo priti do analoške posplošitve [Ķ] (skoraj) v celoti ujemajo. Čeprav se ravno tovrstne ožje sorodnosti med satemskimi jeziki izven t. i. satemizacije pravzaprav ne da pokazati, pa tej konceptualizaciji v prid vendarle govori dodatna izoglosa, ki na zelo podoben način povezuje večji del satemskih jezikov, tj. indoiransčino, slovanščino, v nekoliko omejenem obsegu baltščino ter v okrnjeni meri tudi armenščino, in sicer pravilo RUKI, tj. retrakcijski vpliv tektalov, **r* ~ **j* ter **i* ~ **j* in **u* ~ **u* na pide. **s* in njegov alofon **z*, ki v takem glasovnem okolju preideta v **š*, **ž^h*. Če bi se sicer izkazalo, da frigijščina

na eni ter anatolski luvijščina in likijščina na drugi strani dejansko izkazujejo palatalne reflekse indoevropskih prajezičnih »palatovelarov« pred prednjimi samoglasniki, kar je zaradi skoposti gradiva zaenkrat le s težavo zanesljivo dokazljivo, seveda logično lahko prevlada le prvi od naštetih scenarijev.

Zveneči zasopli zaporniki so bili za pide. **s* realizirani nezveneče, tako da vsaj v teh primerih lahko že za prajezično stanje predpostavljamo tudi obstoj treh nezvenečih pridihnenih (aspiriranih) zapornikov **p^h*, **t^h* in **k^h* z zgolj alofonskim statusom.

Prajezični soglasniški sestav z zgolj shematično predstavitevjo »laringalov« in »tektalne« vrste.

p	t	k̑	k ^u	k	
b	d	ḡ	g ^u	g	
b ^h	d ^h	ḡ ^h	g ^{uh}	g ^h	
[p ^h]	[t ^h]	[k̑ ^h]	[k ^{uh}]	[k ^h]	
	s				H ₂ = /χ/ H ₁ = /h/
	[z]				H ₃ = /ʁ/
m	n				[ŋ]
u = /w/	l r ɹ = /j/				

V naslednjih zaporedjih, ki so vsebovala soglasniške sklope, je že na prajezični stopnji prišlo do fonetičnih sprememb:

a) pri stiku zvenečega zapornika z nezvenečim zapornikom ali **s* do regresivnega onezvenečenja prej zvenečega zapornika: **BP/s* > **BP/s* [**uid-tó-* > **uit-tó-* 'viden', **d^h(H)₁ugtr-és* > **d^h(H)₁uktr-és* 'hči (gen. sg.)', **nóg^u-t-* > **nók^u-t-* 'noč'] – izjemo predstavlja zaporedje **dk̑*, kjer je že predhodno prišlo do pogojene spremembe **d* v **H₁[*penk^ue-dk̑ómt-* > **penk^ue-H₁k̑ómt-* 'petdeset'; **dk̑mtóm* > **H₁k̑mtóm* 'sto'];

b) pri stiku nezvenečega zapornika ali **s* z zvenečim zapornikom do regresivnega ozvenečenja prej nezvenečega zapornika oz. **s*: **P/sB* > **B/zB* [**pe-pd-í(s)* > **pe-bd-í(s)* 'stopiti (3. os. pl. pf.)'];

c) pri stiku zvenečega »aspiriranega« zapornika in nezvenečega zapornika ali **s* do progresivnega prenosa zvenečnosti in »aspiracije« na nezveneči zapornik oz. **s*: **B^hP/s* > **BB^h/z^h* [**b^hud^h-tó-* > **b^hud-d^hó-* 'zbujen'],¹¹

č) do regresivne asimilacije zaporedij **wm* (**um*) in **χm* (**H₂m*) > **mm* vsaj na absolutnem izglasju ali pred izglasnim **s*¹² in pa **Rs* oz. **RH* > **RR* na absolutnem izglasju¹³ [**g^uóu-m* > **g^uómm* 'govedo (ak. sg.)', **téH₂-m* > **támm* 'ona (ak. sg.)', **b^hréH₂-tor-s* > **b^hréH₂-torr* 'brat', **tétk-on-s* > **tétk-onn* 'tesar', **uéd-or-H₂* > **uéd-orr* 'voda (kol.)'];

11 Bartholomaejevo pravilo.

12 Stangovo pravilo.

13 Szemerényi-Nussbaumovo pravilo. NB Tovrstna asimilirana zaporedja so bila v prid morfološki transparentnosti oblik izven naštetih kategorij podvržena sistemski restituciji.

d) do degeminacije vseh podvojenih soglasnikov, ki so pripadali dvema različnima morfemoma: $*C-C > *C$ (razen pri alveolarih, gl. naslednjo točko), pri čemer ob degeminaciji (zagotovo vsaj) v izglasju (+/-s) pride do t. i. nadomestne podaljšave predhodnega kratkega samoglasnika ($*VC-C > *\bar{V}C$, tj. vključno z $*mm < *_{wm}, *_{\chi m}$ in $*RR$), razen če je degeminacija potekla na segmentu $*s$ ($*Vs-s > *Vs$) [$*g^u\acute{o}mm > *g^u\acute{o}m$ 'govedo (ak. sg.)', $*támm > *tám$ 'ona (ak. sg.)', $*b^h\acute{r}éH_2-torr > *b^h\acute{r}éH_2-t\bar{o}r$ 'brat', $*tét\acute{k}-onn > *tét\acute{k}-\bar{o}n$ 'tesar', $*uéd-orr > *uéd-\bar{o}r$ 'voda (kol.)' proti $*H_2us-s-és > *H_2us-és$ 'zarja (gen. sg.)'];

e) do epenteze $*s$ v zaporedje dveh alveolarnih zapornikov, ki sta pripadala dvema različnima morfemoma: $*T-T > *TsT/DzD^{(h)}$ (izjemo predstavlja zaporedje $*T-TR$, tj. kadar je geminati sledil rezonant, ki je bilo obravnavano po pravilu, izpostavljenem pod točko d), torej $*T-TR > *TR$) [$*uit-tó- > *uitstó-$ 'viden' proti $*set-tló- > *setló-$ 'sedež'];

f) do odpada $*d$ za $*r$ v absolutnem izglasju z nadomestno podaljšavo predhodnega samoglasnika: $*Vrd > *\bar{V}r$ [$*kér\acute{d} > *kér$ 'srce'];

g) do absorbcije $*n$ v predhodni dolgi $*\bar{o}$ na absolutnem izglasju: $*\bar{o}n\# > *\bar{o}\#$ [$*tét\acute{k}-\bar{o}n > *tét\acute{k}-\bar{o}$ 'tesar'] in absorbcije nazala (najverjetneje preko nazalizacije) v izglasnem zaporedju $*\bar{V}Ns$: $*\bar{V}Ns\# > *\bar{V}s\#$ [$*^o\bar{e}-H_2-ms > *^o\bar{a}ms > *^o\bar{a}ns > *^o\bar{a}s$];

h) do obrušenja alveolarnega zapornika v vzglasnem zaporedju alveolar + tektal pred zložnim nosnikom: $*\#TKN\# > *\#KN\#$ [$*d^h\acute{g}^h\eta mm-\acute{e}H_2 > *g^h\eta mm-\acute{e}H_2$ 'na zemljo/na zemlji'];

i) do obrušenja težkih soglasniških sklopov na besednem vzglasju: $*CCC > *CC$ [$*d^h\acute{g}^h-m-\acute{e}s > *g^h\acute{m}-\acute{e}s$ 'zemlja (gen. sg.)', $*pH_2-tér > *p-tér$ 'oče'];

j) do obrušenja nazala v soglasniškem sklopu $*Cmn$ pred sledečim naglašnim samoglasnikom: $*Cmn\acute{V} > *Cn\acute{V} \sim *Cm\acute{V}$ [$*H_2\acute{e}k-mn-\acute{e}s > *H_2\acute{e}k-n-\acute{e}s$ 'kamen (gen. sg.)'];

k) morda že prajezično (ali eventualno šele vzporedno poprajezično) do progresivne disimilacije labiovelara $*K^u > *K$ za $*u$ oz. $*u$: $*u/uK^u > *u/uK^u$ [$*g^u\acute{o}u-k^u\acute{o}lH_1-\acute{o}- > *g^u\acute{o}u-k\acute{o}lH_1-\acute{o}-$ 'kravji pastir'];

l) do metateze zaporedja $*ur$ pred nezložnim elementom: $*urC/\# > *ruC/\#$ [$*s\acute{u}ek-u\acute{r}-H_2 > *s\acute{u}ek-rú-H_2$ 'tašča'];

m) do prekožložne progresivne disimilacije $*s-z > *s-\emptyset$ ob nadomestni podaljšavi predhodnega samoglasnika [$*si-s\acute{d}-\acute{e}-ti > *si-z\acute{d}-\acute{e}-ti > *s\bar{i}-\acute{d}-\acute{e}-ti$ 'poseda'].¹⁴

n) Presežena je ideja o posebnem že prajezičnem vedanju sklopov $*TK$ (npr. $*t\acute{k}$, $*d^h\acute{g}^h$). Drži sicer dejstvo, da z izjemo anatoliščine in toharščine, kjer so tovrstni sklopi ohranjeni brez posebnosti (najverjetneje sicer enako velja tudi za germanščino!), pride do metateze (premeta) sklopa v $*KT$ (tako vsaj v grščini (večinsko) in keltščini, morda

14 Klingenschmittovo pravilo.

tudi italščini, vendar tam v vsakem primeru z naknadno asibilacijo) oz. palataliziranih/asibiliranih refleksov (npr. pide. $*tk >$ grško (deloma) $sk < *tk$, latino-falijskijsko s , staroindijsko $kṣ$, avestijsko $š$, baltsko $*š$, slovansko $*s$, albansko θ , armensko t^h , me-sapsko ts), vendar dejansko ni zanesljivih indicev za že prajezični (vendar po odcepitvi anatolske in toharske veje) posebni razvoj $*TK$ (npr. v $*TsK$, $*KT$ ipd.).¹⁵ Del satemskih jezikov celo izrazito govori v prid šele posameznojezični obravnavi intaktnih podredovnih zaporedij $*TK$.

o) Večzložnice z nezložnima polvokaloma $*i$ in $*u$ so morda že prajezično (vsekakor pa v razvojni zgodovini večjega števila posameznih indoevropskih jezikov) izoblikovale variante z replikacijo zložne različice pred $*i$ in $*u$, torej $*i\dot{i}$ oz. $*u\dot{u}$, če je bil predhodni zlog naddolg, tj. strukture $*\bar{V}C$ ali $*VCC$. Tovrstni proces je namreč omogočil razbremenitev naddolžine, saj je bilo absolutno izglasje predhodnega zloga tako resilabificirano na vzglasje sledečega: $*\bar{V}C.i/\dot{u} \sim *VCC.i/\dot{u} \rightarrow *V.Ci.i/\dot{u} \sim *V.Cu.u$.¹⁶

p) Enozložnice z nezložnim rezonantom so težile k izoblikovanju dvozložne dublete, realizirane z replikacijo zložne variante rezonanta direktno pred nezložno, npr. $*d\dot{i}\dot{e}\dot{u}s > *di\dot{e}\dot{u}s$ 'nebo', $*du\dot{o} > *du\dot{u}o$ 'dva', $*k\dot{u}\dot{o} > *ku\dot{u}o$ 'pes', $*d^h\dot{g}^hm\text{-}\acute{e}H_2 > *d^h\dot{g}^hmm\text{-}\acute{e}H_2 (> \dot{g}^hmm\text{-}\acute{e}H_2)$ 'na zemljo/na zemlji' itd.¹⁷

r) Tri- ali večzložnice (torej zlasti zloženke) v zaporedjih $*RHV$ izkazujejo že prajezično sistemsko sinkopo v $*RV$, npr. $*g^u rH\text{-}u\text{-}\dots > *g^u r\text{-}u\text{-}\dots$, $*\dots p_l H_l\text{-}\acute{o}\text{-} > *\dots pl\text{-}\acute{o}\text{-}$.¹⁸

3 Samoglasniški sestav

Kratkovokalni sestav indoevropskega prajezika je bil tristopenjski, in sicer:

i u
e o
a

Diftongi (dvoglasniki), tj. kombinacije $*e \sim *o$ z istozložnim polvokalom $*i$ ali $*u$, so bili izključno padajoči:

$e\dot{i} \sim eu$ $o\dot{i} \sim ou$
 $a\dot{i} \sim au$

¹⁵ V starejšem zapisu, ki odraža še napačno predstavo o razvoju tovrstnih zaporedij, $*K\dot{p}$, $*G\dot{d}$.

¹⁶ Sieversovo pravilo.

¹⁷ Lindemanovo pravilo.

¹⁸ Pravilo *neognós*.

i* in **u* (oba že prajezično obrobno polnofonemska v okviru reduplikacijskega zloga (i*) in nekaterih adverbih) sta obenem v okviru korenskega morfema in priponskih morfemov, zaimkov ter deloma tudi adverbih predstavljala alofonski realizaciji pida. polvokalov (aproksimantov) **i* in **u* v njuni zlogotvorni funkciji. Pide. **i* ima ob tem delni vir v že predprajezični ošibitvi nenaglaščenega **e > *i*.

Pide. **a* je bil v okviru korenov s polnim leksikalnim pomenom (izvzemši adverbe) izjemno redek (npr. pide. **mag^h*- 'môči', **b^hag*- 'biti deležen', **sal*- 'sol', **dak^u* ~ **da^kru* 'solza', **kas*- 'siv'), vendar zanesljivo prisoten,¹⁹ sorazmerno pogost pa v sferi prislovov in prislovnih pripon (adverbialnih sufiksov), členic in členkov (npr. **ad* 'k', **aljo*- 'drug', **au* 'stran', **-na* 's/z').

Pide. **o* in **a* v okviru znižanja in zaokroženja ob stiku z laringaloma **H₃* in **H₂* sta imela do popolne onemitve laringalov (najsi bo prajezične v okviru Kuiperjevega pravila, tj. pred pavzo, ali poprajezične) oz. do (že poprajezične) ošibitve **H₃* in **H₂* v **h* zgolj alofonski status.

V določenih soglasniških sklopih se je najverjetneje že prajezično sporadično pojavljal sekundarni polgasnik **ə* (t. i. šva *secundum*), in sicer pri trku dveh zapornikov (in pa pripornika ter zapornika) na besednem vzglasju, če jima je sledil še rezonant: **#PPR- > *PəPR-*, in sicer v izogib vzglasni trokonzonanci. Alternativni rešitvi sta bili v tovrstnih primerih a) obrušenje enega od vzglasnih zapornikov (**#PPR- > *PR-*) oz. b) restitucija (ponovna uvedba) ejevskega samoglasnika med zapornika (**#PPR- > *PePR-*).

Pide. **e* in **o* (tako samostojna **e* in **o* kot v sklopu diftongov) sta bila del kompleментарne distribucije, ki ji pravimo **kvalitativni prevoj**.²⁰ Kvalitativni prevoj je posledica treh različnih prajezičnih procesov:

a) kvalitativni prevoj **e → *o* v okviru korenskega in sufiksalnega morfema je morfološki pojav, tesno zvezan z morfološko funkcijo besede, in ga opisuje teorija akcent-sko-prevojnih paradigem (gl. spodaj);

b) sprememba **e > *o* v okviru pripon in sklonila za gen. sg. je fonetični pojav, pri katerem je v nekem obdobju vsak pide. **e*, ki je sekundarno izgubil naglas (iktus) prešel

19 Poskusi, da bi se prav vsak rekonstruirani pide. **a* razložilo kot kombinacijo pida. **H₂* in **e*, niso v celoti prepričljivi.

20 Prevoj je poimenovanje za sistem kvantitativnih (kolikostnih) in kvalitativnih (kakovostnih) opozicij v vokalizmu morfemov različnih besed, ki so si med seboj etimološko in morfološko sorodni, tj. v okviru korenskega morfema, v okviru priponskega (sufiksalnega) ali medponskega (infiksalnega) morfema in v okviru končniškega morfema (izjema je le reduplikacijski morphem, ki ne pozna prevoja), npr.:

- koren: **nes*- ~ **nos*- ~ **ns*-;
- sufiks: **-men*- ~ **-mon*- ~ **-mn*-/**-mŋ*-;
- infiks: **-ne*- ~ **-n*-/**-ŋ*-;
- končniški morphem: **-es* ~ **-os* ~ **-s*.

v **o* (Hirtovo pravilo); sem sodi tudi manjši del prehodov **e > *o* v okviru korenskega morfema, in sicer v eventualnih (!) lokativih singularja tipa **H₁ok^uén* 'jetra (lok. sg.)';

c) sprememba **e > *o* v okviru t. i. tematskega vokala, ki je (vsaj deloma) najverjetneje fonetični pojav, saj vsaj v okviru tematske konjugacije prepoznavamo, da gre v resnici najverjetneje za zaokroženje **e > *o* pred **m*, **u* in **n(t)* (prav tako **o* sicer nastopa tudi v hiatu: prim. sekvenco **-oiH₁-* v okviru poznoindoevropskega iztematskega optativa, in pred osebilom **-H₂(e)*). Distribucija **e : *o* v okviru tematske deklinacije je ta trenutek še mnogo manj jasna, a najverjetneje odvisna od odprtosti oz. zaprtosti zloga, ki je vseboval pide. **e*, in mesta naglasa. Opisno gledano je ejevski prevojni stopnja manjšinsko zastopana, in sicer se pojavi zgolj, kadar tematska osnova nastopa sama, torej neopremljena s sklonilom (tj. v vokativu singularja in prvotno brezkončniškem lokativu) ter pred kolektivnim sufiksom **-H₂* (kot tudi sicer pred katerimkoli sekundarnim derivacijskim morfemom). Lokativ singularja je bil po sekundarni opremitvi s končniškim **-i* (**^oe → *^oe-*i**) naknadno izravnán z ostalimi stranskosklonskimi oblikami, ki so bile v sufiksu vse ojevskoprevojne: **^oe-*i* → *^oo-*i**.

Pide. dolga vokala sta zgolj **ē* in **ō*, njun vir (tako samostojnih kot v sklopu diftongov) pa je:

a) tisti del t. i. **kvantitativnega prevoja**, ki se tiče podaljšave korenskega in sufiksalnega vokalizma, prav tako tesno zvezanega z morfološko funkcijo besede;

b) nadomestna podaljšava v zaporedjih **-e/oRs# ~ *-e/oRs#* (Szemerényi-Nussbaumovo pravilo), pri čemer je sama distribucija **e : *o* odvisna od kvalitativnega prevoja;

c) sekundarni (analoški) prenos tako nastale dolžine na slovnično primerljive kategorije, v katerih do nadomestne podaljšave sicer ni prišlo regularno (*s*-osnove, *t*-osnove, *i*-osnove, *u*-osnove,²¹ korenski samostalniki z ojevsko prevojno stopnjo korena v nom. sg.);

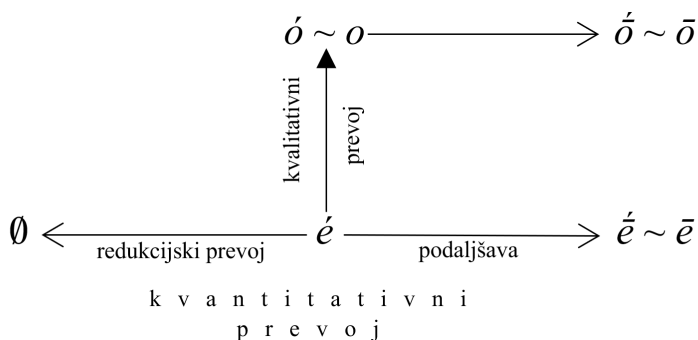
č) s pomočjo podaljšave korenskega vokalizma in posesivnega tematskega sufiksa **o* izpeljani posesivni pridevnik (takemu besedotvornemu postopku rečemo vrddhi), kadar je bila besedotvorna podstava akrostatična.

Pide. **ē* konkretno nastopa: 1) v akrostatični prezentovi osnovi (t. i. Narten-prezent); 2) v akrostatični aoristovi osnovi (sigmatski aorist); 3) v korenu akrostatičnih samostalniških osnov tipa II; 4) v nom. sg. histerokinetičnih osnov živega spola oz. nom./ak. kolektivov kot posledica nadomestne podaljšave; 5) zelo obrobno v okviru brezkončniškega lokativa korenskih samostalnikov s strukturo **CEC-* (ne pa tudi **CERC-* ali **CREC-*) in morda lokativu singularja ijevskih in ujevskih osnov.

21 V tem primeru gradivo sicer ne dopušča enoumne odločitve o že prajezični prisotnosti nominativne podaljšave. Če je za prajezič treba nastaviti obliko brez nominativne podaljšave, bi ta fenomen utegnil biti zvezan z dejstvom, da zgolj ujevske osnove (za razliko od ijevskih) niso podvržene hkratni analoški odstranitvi izglasnega **-s*.

Pide. $*\bar{o}$ konkretno nastopa: 1) v korenu akrostatičnih samostalniških osnov tipa I; 2) v nom. sg. holokinetičnih osnov živega spola oz. nom./ak. kolektivov kot posledica nadomestne podaljšave oz. analoško v tistih osnovah, kjer do nadomestne podaljšave ni prišlo fonetično (*s*-osnove, *t*-osnove, *i*-osnove, morda tudi *u*-osnove); 3) v sklopu t. i. nominativne podaljšave korenskih samostalnikov živega spola z ojevsko prevojno stopnjo v korenu (tip $*p\acute{o}s$ 'noga' $\leftarrow *pos < *p\acute{o}d-s$ oz. $*\acute{u}\acute{o}k^s$ 'glas, govor' $\leftarrow *\acute{u}\acute{o}k^s-s$, morda $*g^u\acute{o}u^s \leftarrow *g^u\acute{o}u-s$).

Shema praindoevropskega prevojnega sistema.

Dolgi samoglasniki (samostojni ali kot del diftongov) so nadalje nastajali v procesu kontrakcije (indoevropski prajezik namreč ni toleriral stika dveh zaporednih zložnih segmentov, in sicer:

a) dva enaka samoglasnika sta podlegla kontrakciji v dolg samoglasnik iste kvalitete: $*V_1 + *V_1 > *\bar{V}_1$ ($*o + *o > *\bar{o}$, $*e + *e > *\bar{e}$);

b) dva neenaka samoglasnika, če prvi od njiju ni bil visoki vokal (tj. $*i$ oz. $*u$; v tem primeru sta bila namreč $*i$ oz. $*u$ avtomatsko realizirana kot polvokala $*i̯$ oz. $*u̯$), sta podlegla kontrakciji v dolg samoglasnik, pri čemer je prevladala kvaliteta prvega od samoglasnikov, in sicer pide. $*o + *e > *\bar{o}$ (vse ostale kombinacije samoglasniških kontrakcij so šele poprajezične, pri čemer je kontrakt lahko tudi naddolg, npr. abl. sg. tematskih osnov $*^o o-H_1-ad$ (ali eventualno $*^o o-H_2ed$) $>$ poprajezično $*^o o \cdot ad > *^o \bar{o}d \sim *^o \hat{o}d \sim *^o \bar{a}d$);

c) zaporedja $*V_1i$ so regularno podlegla že prajezični kontrakciji v $*\bar{V}_i$.

Izjeme k temu pravilu so zgolj a) optativ k tematskih osnovam $*-o-iH_1-$ (in ne pričakovano $*-oiH_1-$) in nom.-ak. du. tematskih osnov neživega/srednjega spola $*-o-iH_1$ (in ne pričakovano $*-oiH_1$), ki sta sorazmerno pozni tvorbi in samoglasniški hiat izjemoma ohranjata v prid besedotvorni transparentnosti oblik, b) pide. nikalna členica $*ne$ v prvem delu pide. privativnih zloženek, ki ne pozna pričakovane alternacije

* η^o C... ~ * n^o V..., pač pa izkazuje * η^o V... z ohranitvijo morfemskega šiva, ter c) delokativne izpeljanke na *- $\ddot{i}$ -o- [-i $\ddot{i}$ o-], prav tako vsled morfemske transparentnosti).²²

4 Sistem akcentsko-prevojnih paradigem (APP)

Kombinacije kvalitativnega in kvantitativnega prevoja (kot osrednjega morfonološkega pojava indoevropskega prajezika, vezanega na zamenjavo slovnične kategorije) se da sistematizirati v sedem tipov, pri čemer je dejanska realizacija kvalitativnega in kvantitativnega prevoja v posameznih morfemih (korenskem – Rx, priponskem/sufiksalnem – Sx, vponskem/infiksalnem – Ix, podvojenem/reduplikacijskem – Re, končniškem – T) odvisna od akcentnega mesta (ejevska/osnovna/polna prevojnja stopnja [* $\acute{e}$] : ničta prevojnja stopnja [Ø] < * $\acute{e}$, tj. po sinkopi nenaglašene * e), sama kategorija, ki ji beseda pripada, pa od akcentne krivulje. Ta je lahko statična (nepremična/nemobilna, kolumnalna), ali premična (mobilna, kinetična/dinamična), pri čemer se akcent lahko premika med sosednjima morfemoma (v tromorfemskih strukturah torej med prvima dvema, med zadnjima dvema ali med perifernima morfemoma). Premične akcentsko-prevojne paradigme izrabljajo osnovni kvantitativni prevojni par * $\acute{e}$: Ø^{23, 24} (in le zelo obrobno tudi ojevsko prevojno stopnjo * o < * $\acute{e}$), nepremične pa preostanek prevojnih opozicij, tj. * $\acute{o}$: * $\acute{e}$ (kvalitativni prevojni par, I. podtip) oz. nadgrajeni kvantitativni par * $\acute{e}$: * $\acute{e}$ (II. podtip).

O paradigmatskosti tu govorimo, ker sama distribucija prevojnih opozicij odslikava sistemsko pogojeno razdelitev osnove na njeno krepko in šibko realizacijo, pri čemer je ta odvisna od sklonske oblike (v primeru nominalne in deloma pronominalne morfologije) oz. osebe (v sklopu glagolske morfologije). Šibka osnova pri tem ne more biti akcentuirana na morfemu, ki bi stal bolj levo od morfema, ki je akcentuiran v okviru krepke osnove, tj. akcentuacijski vzorec je ali statičen ali pa progresiven, nikdar regresiven.

Posebno kategorijo predstavlja brezkončniški lokativ (tj. lok. sg. brez sklonila = gola osnova), ki teži k maksimalnemu različenju od ostalih akcentsko-prevojnih vzorcev v dotični paradigmi (dejansko je bilo to možno le v sklopu holokinetične APP, akrostatične APP tipa I v primeru dvomorfemskih osnov ter akrostatične APP tipa I in II v primeru tromorfemskih osnov).

22 Podobno nekontrahirano sekvenco se je neupravičeno predpostavljalo tudi za tematski lok. sg. *-o- $\ddot{i}$.

23 Tj. če je bil morfem sposoben redukcijskega kvantitativnega prevoja, kar dejansko vsaj za stopnjo indoevropskega jezika, ki jo lahko rekonstruiramo na podlagi gradiva (tj. brez aplikacije interne rekonstrukcije), ne velja za večino sklonil in oseb (tj. v okviru končniškega morfema). Dalje gl. prispevek o morfološki podobi prajezika.

24 NB Ničta prevojnja stopnja je na sinhronem nivoju lahko nevidna, če je zaradi izogiba soglasniškemu sklopu prišlo do t. i. samoglasniške restitucije, tj. ponovne uvedbe * e v korenski morfem.

nemobilne APP	akrostatični tip I	kreпка osnova	Rx <i>ó</i>	(Sx) <i>∅</i>	T	<i>∅</i>
		šibka osnova	Rx <i>é</i>	(Sx) <i>∅</i>	T	<i>∅</i>
			<i>éR ~ Ré</i>			
		lok. sg.	Rx <i>é̇</i>			
			<i>Ré ~ éR</i>			
			Rx <i>∅</i>	Sx <i>é</i>		
mobilne APP	akrostatični tip II	kreпка osnova	Rx <i>é̇</i>	Sx <i>∅</i>	T	<i>∅</i>
		šibka osnova	Rx <i>é</i>	Sx <i>∅</i>	T	<i>∅</i>
	proterokinetični tip	kreпка osnova	Rx <i>é</i>	Sx <i>∅</i>	T	<i>∅</i>
		šibka osnova	Rx <i>∅</i>	Sx <i>é</i>	T	<i>∅</i>
	mezokinetični tip	kreпка osnova	Rx <i>∅</i>	Sx₁ <i>é</i>	Sx ₁ <i>∅</i>	T <i>∅</i>
		šibka osnova	Rx <i>∅</i>	Sx ₂ <i>∅</i>	Sx₂ <i>é</i>	T <i>∅</i>
	amfikinetični tip I	kreпка osnova	Rx <i>é</i>		T	<i>∅</i>
		šibka osnova	Rx <i>∅</i>		T <i>é</i>	
	amfikinetični tip II	kreпка osnova	Rx <i>é</i>	Sx <i>o</i>	T	<i>∅</i>
		šibka osnova	Rx <i>∅</i>	Sx <i>∅</i>	T	<i>é</i>
	holokinetični tip	kreпка osnova	Rx <i>é</i>	Sx <i>o</i>	T	<i>∅</i>
		šibka osnova	Rx <i>∅</i>	Sx <i>∅</i>	T <i>é</i>	
		lok. sg.	Rx <i>∅</i>	Sx <i>é</i>		
	histerokinetični tip	kreпка osnova	Rx <i>∅</i>	Sx <i>é</i>	T	<i>∅</i>
		šibka osnova	Rx <i>∅</i>	Sx <i>∅</i>	T <i>é</i>	

Pri tem glagolske tvorbe poznajo le zelo okrnjen sistem akcentsko-prevojnih shem, in sicer:

- a) nereduplicirane osnove oba akrostatična tipa in amfikinetični tip;
 b) ijevsko reduplicirane osnove izkazujejo amfikinetično shemo (tj. reduplikacijski morfem v akcentsko-prevojno shemo ni (več) vključen):

kreпка osnova	Re <i>i</i>	Rx <i>é</i>	T <i>∅</i>
šibka osnova	Re <i>i</i>	Rx <i>∅</i>	T <i>é</i>

- c) mobilne ejevsko reduplicirane osnove imajo opisno amfikinetično akcentsko krivuljo, vendar ojevsko prevojno stopnjo v sklopu krepke osnove:

kreпка osnova	Re <i>e</i>	Rx <i>ó</i>	T <i>∅</i>
šibka osnova	Re <i>e</i>	Rx <i>∅</i>	T <i>é</i>

- č) nemobilne ejevsko reduplicirane osnove so opisno akrostatične:

kreпка osnova	Re <i>é</i>	Rx <i>ó</i>	T <i>∅</i>
šibka osnova	Re <i>é</i>	Rx <i>∅</i>	T <i>∅</i>

- d) nereduplicirane tvorbe z infikslnim (vponskim) morfemom se glede na akcentsko krivuljo obnašajo opisno amfikinetično:

kreпка osnova	Rx _/ <i>∅</i>	Ix <i>é</i>	Rx _/ T <i>∅</i>
šibka osnova	Rx _/ <i>∅</i>	Ix <i>∅</i>	Rx _/ T <i>é</i>

Tematske tvorbe (najsi bo v okviru nominalne ali glagolske morfologije) niso del sistema akcentsko-prevojnih paradigem, saj ne poznajo redukcijskega prevoja. V tem primeru ločujemo le med baritonimi osnovami (s stalno akcentuacijo na korenskem

morfemu) in oksitonimi osnovami (s stalno akcentuacijo na tematskem vokalu). Enako velja za iztematske osnove na $*-H_2-$ (pide. abstrakta in iztematske osnove ženskega slovničnega spola), ki so v celoti mezostatične:

baritone osnove	Rx	$\acute{e} \sim \acute{o}$	Sx	e/o	T
oksitone osnove	Rx	e/o	Sx	$\acute{e}/\acute{o}$	T
mezostatične osnove	Rx	$e/o/\emptyset$	Sx ₁	$\acute{e}$	Sx ₂ H_2 T
	Rx	$\emptyset$	Sx ₁	i	Sx ₂ H_2 T

4.1 Naknadne prestrukturacije akcentsko-prevojnih paradigem

1) Že prajezično je v sklopu holokinetičnega tipa oz. amfikinetičnega tipa II v okviru trizložnih krepkih oblik holokinetične APP v okviru nominalne morfologije (tj. maksimalno ak. sg., nom.-ak. du. in nom.-ak. pl.)²⁵ prihajalo do akcentskega pomika s korenškega morfema na sledeči ojevskoprevojni morfem (pravilo $*k^u\acute{e}tu\acute{o}res$). Ker nom. sg., edine preostale krepkosklonske oblike, akcentski pomik zaradi njene dvozložnosti ni prizadel, je lahko prišlo ali do celostne posplošitve sufiksalne akcentuacije ali pa do restitucije korenskonaglašanih oblik po izravnavi z obliko za nom. sg.:

$*C\acute{e}C-oC-s$: $*CeC-\acute{o}C-\eta/-eH_1/-es/-\eta s$
 $\rightarrow$ I $*CeC-\acute{o}C-s$, $*CeC-\acute{o}C-\eta/-eH_1/-es/-\eta s$
 $\rightarrow$ II $*C\acute{e}C-oC-s$, $*C\acute{e}C-oC-\eta/-eH_1/-es/-\eta s$

Z izravnavo prvega tipa je praviloma zvezana tudi nadaljnja eliminacija polne prevojne stopnje v korenškem morfemu in tako delna izenačitev prevojnega vzorca s šibkosklonskimi osnovami:

$*CeC-\acute{o}C-s$, $*CeC-\acute{o}C-\eta/-eH_1/-es/-\eta s$
 $\rightarrow$ $*CC-\acute{o}C-s$, $*CC-\acute{o}C-\eta/-eH_1/-es/-\eta s$

Enak fenomen je mogoče prepoznati tudi v okviru kolektivov k osnovam neživega/srednjega spola, kjer sicer okolja za akcentski pomik ni nudila nobena od krepkosklonskih oblik. Pogosta kolektiva tipa $*CeC-\acute{o}R$ oz. $*CC-\acute{o}R$ (npr. pide. $*pH_2-\acute{u}\acute{o}r$ 'ogenj (kol.)', $*\acute{u}ed-\acute{o}r$ ²⁶ $\rightarrow$ $*ud-\acute{o}r$ 'voda (kol.)') za pričakovano $\dagger C\acute{e}C-\acute{o}R < *C\acute{e}C-oR-H_2$ so zato najverjetneje analoška po osnovah živega spola tipa $*sH_2-\acute{u}\acute{o}l$ 'sonce' (za $*s\acute{e}H_2-\acute{u}\acute{o}l$).

2) Oba akrostatična tipa tromorfemskih osnov (vse neživega/srednjega spola) sta že prajezično težila k delni mobilizaciji akcentske krivulje, in sicer primarno k izoblikovanju stranskosklonske osnove proterokinetičnega tipa ($*C\acute{o}/\acute{e}C-(C)C-$: $*C\acute{e}C-(C)C-$ $\rightarrow$ $*C\acute{o}/\acute{e}C-(C)C-$: $*CC-(C)\acute{e}C-$) pod pritiskom akcentsko-prevojnega

25 V ijevskih osnovah in osnovah na $*r$, $*l$, $*n$, $*m$, $*s$, $*t$ le ak. sg. in nom.-ak. pl., v ujevskih osnovah prvotno le nom. pl. V osnovah neživega/srednjega spola nikjer.

26 V slovanščini in germanščini $*\acute{u}od-\acute{o}r$ preko kontaminacije z $*\acute{u}\acute{o}d-r$ 'voda' ali – manj verjetno – po prehodu $*e$ s sekundarno izgubo akcenta v $*o$ po Hirtovem pravilu.

vzorca brezkončniškega lokativa (*CC-(C)éC) in morda²⁷ sekundarno k izoblikovanju stranskosklonske osnove holokinetičnega tipa (*Có/éC-(C)C- : *CC-(C)éC- → *Có/éC-(C)C- : *CC-(C)C-) – če tako, potem najverjetneje po naliki z akcentsko-prevojnim vzorcem pripadajočega kolektiva, ki je izkazoval holokinetično APP in s katerim si je nekolektivna oblika delila akcentsko-prevojni vzorec brezkončniškega lokativa:

*H₁éšH₂-r : *H₁ésH₂-n- : lok. sg. *H₁^(e)sH₂-én
¹ → *H₁éšH₂-r : *H₁^(e)sH₂-én- : lok. sg. *H₁^(e)sH₂-én
 (?)^{II} → *H₁éšH₂-r : *H₁^(e)sH₂-n- : lok. sg. *H₁^(e)sH₂-én :: *H₁ésH₂-ōr : *H₁^(e)sH₂-n- : lok. sg. *H₁^(e)sH₂-én

3) V sklopu holokinetične APP osnov živega spola je prav tako že prajezično sporadično lahko prišlo do kontaminacije sufiksalnega vokalizma ak. sg. (*-oC-) z akcentsko-prevojnim vzorcem brezkončniškega lokativa, s katerim sta bila deloma funkcijsko prekrivna:

*H₂ék-món-ŋ : *H₂^(e)k-mén → *H₂ék-mén-ŋ²⁸ : *H₂^(e)k-mén

4) Poseben podtip holokinetične APP, ki se je prav tako izoblikoval že prajezično, je t. i. akrotoni tip s karakteristikami holokinetičnega tipa (prim. sufiksalni *o) vendar s kolumnalno akcentuacijo:

akrotoni tip	kreпка osnova	Rx	é	Sx	-tor-	T	∅
	šibka osnova	Rx	é	Sx	-tr-	T	∅
	lok. sg.	Rx	e	Sx	-tér		

Tovrstni vzorec je značilen zgolj za izpeljanke s pide. sufiksom *-ter- v funkciji nomenov agentis in predstavlja mlajšo prestrukturacijo holokinetične APP preko sekundarne imobilizacije, ki jo je najverjetneje povzročila težnja k tudi maksimalnemu formalnemu različenju stranskosklonskih oblik dane holokinetične in histerokinetične osnove na *-ter-, ki sta se med seboj bistveno razlikovali pomensko/funkcijsko (v primeru histerokinetičnih osnov na *-ter- priložnostno/okazionalno in nespecifično, v primeru holokinetičnih osnov na *-ter- habitualno in individualizirano), vendar prvotno ne tudi v akcentsko-prevojni podobi njune stranskosklonske osnove:

*déH₃-tor- ~ *dH₃-tr-és (gen. sg.) ... :: *dH₃-tér- ~ *dH₃-tr-és (gen. sg.) ...
 → *déH₃-tor- ~ *déH₃-tr-s (gen. sg.) ... :: *dH₃-tér- ~ *dH₃-tr-és (gen. sg.) ...

27 Interpretacija gradiva zavisi od vprašanja, če so se kolektiva neštevnih samostalnikov v sklopu stranskosklonske osnove obnašala kot slovnično edninska ali množinska kategorija (gl. sledeči prispevek).

28 In naknadno akcentsko regularizirano v *H₂ék-men-ŋ, če je osnova izkazovala posplošeno korensko akcentuacijo v okviru krepposklonskih oblik.

5 Strukturne značilnosti praindoevropskih morfemskih elementov

A. Korenski morphem (Rx)

Minimalna struktura pide. korena s polnim leksikalnim pomenom (tj. izven kategorije zaimkov in členkov ter izvzemši adverbe) je **CeC-* (redko **CaC-*), pri čemer sta si konzonanta praviloma različna (izjema je le glagol **ses-* 'spati'), razen v kombinacijah ***PeB^h-* (izjema je **sPeB^h-*), ***B^heP-* in ***BeB-*, ki se v indoevropskem prajeziku niso pojavljale.

Maksimalna struktura pide. korena (kot tudi zloga nasploh) je **CCeCC-* (**CCeC-*, **CeCC-*, **CCeCC-*), pri čemer je prvi vzglasni element, če je ta **s* lahko tudi zgolj neobvezen prirastek (gre za t. i. premični **s* ali *s-mobile*).

Pri kompleksnejših korenskih strukturah, tj. **CCeC-*, **CeCC-* oz. **CCeCC-* mora biti v okviru vzglasne sekvence **CC* oz. izglasne sekvence **CC* zadoščeno principu rastoče sonornosti (pred jedrom) oz. padajoče sonornosti (v kodi, tj. za jedrom). Ta se ravna po principu sonornostne lestvice V(okal) > Ĳ(polvokal) > L(ikvida/jezičnik) > N(azal/nosnik) > Φ(pripornik) > P(zapornik), ki je lahko izjemoma kršena le na absolutnem vzglasju, če gre za **sPeC(C)-* ali **HPeC(C)-*.

Zaimek, adverb in členek imajo običajno precej bolj okrnjeno korensko strukturo, in sicer (ob prav tako prisotnem **CVC-*) tudi **CV-*, **VC-* ali zgolj **V-*.

B. Sufiksadni morphem (Sx)

Sufiksadni morfemi so lahko:

- a) tematski, tj. če vsebujejo tematski vokal (**-Ce/o-*) oz. če gre za tematski vokal sam (**-e/o-*);
- b) atematski, strukturno **-eC-*, **-CeC-*, **-CeCC-*, **-eCC-* ali zgolj **-V-* oz. **-C-*.

C. Infiksadni morphem (Ix)

Indoevropski prajezik je poznal en sam infiksadni morphem s strukturo **-ne-* in sposobnostjo kvantitativnega prevoja.

Č. Končniški morphem (T)

Končniški morfemi se delijo med take, ki so bili sposobni tvorbe prevojnih alternacij, in take, ki jih prevojne alternacije niso prizadele.

V prvo skupino sodijo naslednja sklonila: gen.-abl. sg. $*-es \sim *-s^{29} \sim *-os$, instr. sg. $*-eH_1 \sim *-H_1$, nom.-ak. du. osnov živega spola $*-eH_1 \sim *-H_1$ (sinhrono sklonilo, diahrono gledano dejansko sufiks), nom. pl. osnov živega spola $*-es$,³⁰ kolektiv (nom.-ak. pl.) $*-eH_2 \sim *-H_2$ (sinhrono sklonilo, diahrono gledano dejansko sufiks). Pri tem je odvisnost realizacije $*EC$ proti $*C$ od naglašenosti (tj. $*\acute{E}C : *C < **\acute{E}C$) značilna zgolj za gen.-abl. sg., medtem ko je distribucija $*-eH_1 \sim *-H_1$ ter $*-eH_2 \sim *-H_2$ pogojena od izglasja osnove, tj. $*^oC-eH_1 \sim *^oV-H_1$ oz. $*^oC-eH_2 \sim *^oV-H_2$. Enako velja za adverbialni sufiks $*-ad$ (z distribucijo $*V-d$ proti $*C-ad$) ki se pojavi zgolj v sklopu abl. sg. tematskih osnov ($*^oO-H_1-ad$).

V drugo skupino sodijo nom. sg. $*-s$, ak. sg. $*-m/*-\eta$ (nezložna oz. zložna realizacija glede na izglasje osnove: $*V-m \sim *C-\eta$), dat. sg. $*-ej$ (nedvomno sekundarno), dir. sg. $*-o$ (in njegov mlajši par $*-eH_2$), lok. sg. $*-i$, nom.-ak. du. osnov neživega spola/nevtra $*-iH_1$ (sinhrono sklonilo, diahrono gledano dejansko sufiks), ak. pl. osnov živega spola $*-m-s > *-n-s/*-\eta-s$ (nezložna oz. zložna realizacija glede na izglasje osnove: $*V-ms > *V-ns \sim *C-\eta-s$), gen. pl. $*-oHom$, instr. pl. $*-is$, dir. pl. $*-o-s$, lok. pl. $*-s-u$.

V sklopu oseb (tj. končniških morfemov pri glagolu) prevojnne alternacije izkazujejo zgolj osebila za 3. os. pl., in sicer prezent-aoristovo osebilo $*-ent(i) \sim *-nt(i)/*-\eta t(i)$ ter perfektovo osebilo $*-er(s)/*-r(s)$.

D. Reduplikacijski morphem (Re)

Reduplikacija (podvojba) je lahko šibka/delna (tj. z le delno preslikavo korena) ali krepka/polna (s celostno preslikavo korena). Šibko reduplikacijo tvorita vzglasni so-glasnik korena (tj. vedno prvi v primeru $*CCeC(C)-$) in naglašeni $*\acute{e}$ oz. nenaglašeni $*i$: $*C_i\acute{e}-C_i(C_2)VC(C)-$, $C_i i-C_i(C_2)VC(C)-$, krepko pa ponovitev minimalne korenske strukture: $*C_i\acute{e}C_3-C_i(C_2)VC_3(C_4)-$.

29 V proterokinetičnih osnovah ($*-én-s$, $*-éi-s$, $*-éu-s$, $*-éH_2-s$), v akrotonih r -osnovah ($*-r-s$), v akrostatičnih korenskih osnovah (prim. $*dém-s$ k $*dóm-/dém-$ 'dom', $*g^u\acute{e}u-s$ h $*g^u\acute{o}u-/g^u\acute{e}u-$ 'govedo'), pri akrostatičnih deriviranih osnovah, kjer sufiks ni bil sposoben ozloženja (prim. $*nég^u-t-s$ k $*nóg^u-t-/nég^u-t-$ 'noč'), pri akrostatičnih osnovah, tvorjenih s sufiksom, sposobnim ozloženja in kvantitativnih alternacij, kot odraz sekundarne mobilizacije (gl. zgoraj): $*uéd-\eta-s \rightarrow *ud-én-s$ k $*uód-r-/uéd-\eta-$ 'voda'.

30 Sklonilo je sicer sposobno prevojnne alternacije, vendar v okviru nominalne morfologije že prajezično pride do posplošitve $*-es$, tako da se nom. pl. osnov živega spola v sklonilu sinhrono dejansko obnaša kot npr. dat. sg. $*-ej$.

VIRI IN LITERATURA³¹

- ANTHONY, David W., RINGE, Donald R., 2015: The Indo-European homeland from linguistic and archaeological perspectives. *Annual Review of Linguistics* 1/1. 199–219.
- BALLES, Irene, 2012: Zu einigen Fällen von (vermeintlichem) Laryngalschwund im Indogermanischen. Velizar Sadovski, David Stifter (ur.): *Iranistische und indogermanistische Beiträge in memoriam Jochem Schindler*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 9–30.
- BAMMESBERGER, Alfred (ur.), 1988: *Die Laryngalthorie und die Rekonstruktion des indogermanischen Laut- und Formensystems*. (Indogermanische Bibliothek. 3. Reihe, Untersuchungen.) Heidelberg: Winter.
- BYRD, Andrew Miles, 2015: *The Indo-European syllable*. (Brill's Studies in Indo-European Languages and Linguistics 15.) Leiden, Boston: Brill.
- COLLINGE, Neville E., 1985: *The laws of Indo-European*. Amsterdam: Benjamins.
- COLLINGE, Neville E., 1995: Further laws of Indo-European. Werner Winter (ur.): *On languages and language*. Berlin: De Gruyter. 27–52.
- COLLINGE, Neville E., 1999: The laws of Indo-European: The state of the art (1998). *Journal of Indo-European Studies* 27. 355–377.
- EICHNER, Heiner, 1973: Die Etymologie von heth. *mehur*. *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 31. 53–107.
- HACKSTEIN, Olav, 2002: Uridg. *CH.CC > *C.CC. *Historische Sprachforschung* 115. 1–22.
- JASANOFF, Jay H., 1978: Palatable thorns. Dieter Gunkel, Stephanie W. Jamison, Angelo O. Mercado, Kazuhiko Yoshida (ur.): *Vina diem celebrant*. *Studies in linguistics and philology in honor of Brent Vine*. Ann Arbor: Beech Stave Press. 133–140.
- JOSEPH, Brian, FRITZ, Matthias, WENTHE, Mark, KLEIN, Jared (ur.), 2017–2018: *Handbook of comparative and historical Indo-European linguistics* I–III. Berlin, Boston: De Gruyter.
- KURYLOWICZ, Jerzy, 1956: *L'apophonie en indo-européen*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawn.
- KURYLOWICZ, Jerzy, 1964: *The inflectional categories of Indo-European*. (Indogermanische Bibliothek. 3. Reihe, Untersuchungen.) Heidelberg: Winter.
- KÜMMEL, Martin Joachim, 2007: *Konsonantenwandel. Bausteine zu einer Typologie des Lautwandels und ihre Konsequenzen für die vergleichende Rekonstruktion*. Wiesbaden: Reichert.
- LINDEMAN, Frederik Otto, ³1997: *Introduction to Laryngeal Theory*. (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 91.) Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- LIPP, Reiner, 2009: *Die indogermanischen und einzelsprachlichen Palatale im Indoiranischen. Band I: Neurekonstruktion, Nuristan-Sprachen, Genese der indoarischen Retroflexe, Indoarisch von Mitanni. Band II: Thorn-Problem, indoiranische Laryngalvokalisation*. (Indogermanische Bibliothek. 3. Reihe, Untersuchungen.) Heidelberg: Winter.
- MALLORY, James P., 1991: *In search of the Indo-Europeans: Language, archaeology and myth*. London: Thames and Hudson.

31 Naveden je le izbor najpomembnejših del, ki lahko služijo kot izhodišče za nadaljnje poglobljanje v problematiko prajezičnega glasoslova in indoevropske dialektologije.

- MAYRHOFFER, Manfred, 1986: *Lautlehre (Segmentale Phonologie des Indogermanischen)*. (Indogermanische Grammatik I/2.) Heidelberg: Winter.
- MELCHERT, Craig H., 1994: *Anatolian Historical Phonology*. Amsterdam, Atlanta: Rodopi.
- MEIER-BRÜGGER, Michael, ⁹2010: *Indogermanische Sprachwissenschaft*. Berlin, New York: De Gruyter.
- NERI, Sergio, 2011: *Wetter: Etymologie und Lautgesetz*. [Neobjavljena doktorska disertacija.] Jena.
- NIELSEN WHITEHEAD, Benedicte, OLANDER, Thomas, OLSEN, Birgit Anette, RASMUSSEN, Jens Elmegård (ur.), 2012: *The sound of Indo-European: Phonetics, phonemics and morphophonemics*. (Copenhagen Studies in Indo-European.) Copenhagen: Museum Tusculanum.
- NUSSBAUM, Alan J., 1997: The "Saussure Effect" in Latin and Italic. Alexander Lubotsky (ur.): *Sound law and analogy. Papers in honor of Robert S. P. Beekes on the occasion of his 60th birthday*. (Leiden Studies in Indo-European 9.) Amsterdam, Atlanta: Rodopi. 180–203.
- OLSEN, Birgit A. Olsen, OLANDER, Thomas, KRISTIANSEN, Kristian (ur.), 2019: *Tracing the Indo-Europeans: New evidence from archaeology and historical linguistics*. Oxford, Philadelphia: Oxbow Books.
- PINAULT, Georges-Jean, 1982: A neglected phonetic law: the reduction of the Indo-European laryngeals in internal syllables before yod. Anders Ahlqvist (ur.): *Papers from the 5th International conference on historical linguistics, Galway*. Amsterdam: Benjamins. 265–272.
- PORZIG, Walter, 1974: *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*. (Indogermanische Bibliothek. Abteilung 3, Untersuchungen.) Heidelberg: Winter.
- RASMUSSEN, Jens Elmegård, 1989: *Studien zur Morphophonemik der indogermanischen Grundsprache*. (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 55.) Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- RINGE, Donald R., 1991: Evidence for the position of Tocharian in the Indo-European family? *Die Sprache* 34. 59–123.
- RIX, Helmut, 1965: Lat. *iecur*, *iocineris*. *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 18. 79–92.
- RIX, Helmut, ²1992: *Historische Grammatik des Griechischen. Laut- und Formenlehre*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- SCHINDLER, Jochem, 1967: Das idg. Wort für „Erde“ und die dentalen Spiranten. *Die Sprache* 13. 191–205.
- SCHINDLER, Jochem, 1977: A Thorny Problem. *Die Sprache* 23. 25–35.
- SCHMIDT, Gernot, 1973: Die iranischen Wörter für „Tochter“ und „Vater“ und die Reflexe des interkonsonantischen H (ə) in den idg. Sprachen. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 87. 36–83.
- STURM, Laura, 2016: Die Lex Siebs und ihre Gültigkeit. Sergio Neri, Roland Schumann, Susanne Zeilfelder (ur.): „*dat ih dir it nu bi huldi gibu*“. *Linguistische, germanistische und indogermanistische Studien, Rosemarie Lühr gewidmet*. Wiesbaden: Reichert. 447–457.
- SZEMERÉNYI, Oswald, 1996: *Introduction to Indo-European linguistics*. Oxford: Clarendon Press.
- TICHY, Eva, ³2009: *Indogermanistisches Grundwissen für studierende sprachwissenschaftlicher Disziplinen*. Bremen: Hempn.

- WEISS, Michael, 1995: Life everlasting: Latin *iūgis* “everflowing”, Greek ὑγιής “healthy”, Gothic *ajukdūps* “eternity”, and Avestan *yauuaējī-* “living forever”. *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 55. 131–156.
- WEISS, Michael, 2016: The Proto-Indo-European laryngeals and the name of Cilicia in the Iron Age. Andrew Miles Byrd, Jessica DeLisi, Mark Wenthe (ur.): *Tavet tat satyam: Studies in honor of Jared S. Klein on the occasion of his seventieth birthday*. Ann Arbor: Beech Stave Press. 331–340.

Luka Repanšek

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje,
Katedra za indoevropsko primerjalno jezikoslovje

luka.repansek@ff.uni-lj.si

Indoevropski prajezik, II. del: oblikoslovje

Prispevek podaja sežet pregled oblikovnih (in, kjer je to potrebno, besedotvornih) značilnosti indoevropskega prajezika (imensko oblikoslovje, zaimensko oblikoslovje, števniki, glagolsko oblikoslovje), kot se jih da na to razvojno jezikovno predstopnjo projicirati na podlagi gradiva izpričanih indoevropskih jezikov in jih urediti v smiselni sistem s pomočjo interne rekonstrukcije. V okviru oblikoslovja praindoevropsščine ostaja odprtih še veliko vprašanj, med njimi tudi najbolj aktualna vprašanja sodobne indoeuropeistike (predvsem nastanek ženskega slovničnega spola in razvoj glagolskega sistema), ki pa se jih niti pri preglednem orisu oblikovne ravnine prajezičnega sistema ne da zaobiti, zato se na teh mestih poizkuša ponuditi vsaj kompromisno teorijo, ki odraža communis opinio v stroki (a hkrati neizbežno odslikava tudi avtorjevo stališče do teh vprašanj).

A. Imensko in zaimensko oblikoslovje (nominalna in pronominalna morfologija)

1 Sistem slovničnega števila (*numerus*)

Za osnove živega spola je treba na prajezično stopnjo projicirati tri števila, in sicer singular (ednino), dual (dvojino) in plural (množino). V kolikšni meri so bili v tem obdobju izoblikovani tudi že stranski skloni v sklopu duala, se ne da reči ničesar, saj anatolski jeziki dualne oblike ohranjajo zgolj kot leksikalizirane ostanke, ki pa se sistemsko pojavljajo le v okviru nom.-ak. du. Stranskosklonske oblike dvojsinske paradigme, v kolikor se jih da rekonstruirati na podlagi indoiranščine, grščine, baltoslovanščine in keltščine, ki to kategorijo edini še ohranjajo živo, so zagotovo mlajšega nastanka kot sistem pluralnih sklonil, saj so dvojsinska sklonila osnovana na njem (z logično izjemo gen. du., ki temelji na dualizaciji sklonila za gen. sg. $^{*}-(e)s$, saj gen. pl. v ta namen ni bil primeren), in sicer s sistemsko zamenjavo segmenta $^{*}s$ pluralnih sklonil s $^{*}H_1$ v njihovih dualnih različicah: dat.-dir. pl. $^{*}-o-s \rightarrow$ du. $^{*}-o-H_1$, abl. pl. $^{*}-b^ho-s \rightarrow$ du. $^{*}-b^ho-H_1$, instr. pl. $^{*}-(i)s \rightarrow$ du. $^{*}-(i)H_1$, lok. pl. $^{*}-s-u \rightarrow$ du. $^{*}-H_1-u$. Pri tem je razvidno, da je bil sinhrono izglasni $^{*}s$ pluralnih sklonil interpretiran kot ničta stopnja pluralnega znaka $^{*}-(e)s$, ne glede na to, ali se je v takem $^{*}s$ resnično ohranjal pluralizacijski element (kot to drži za dativ-direktiv, mladi ablativ in verjetno tudi lokativ) ali ne (kot to verjetno drži za instrumental), ki je bila nato nadomeščena z $^{*}-(e)H_1$, interpretiranim v sklopu nom.-ak. du. kot dualnemu

ekvivalentu pluralnega $^{*}-(e)s$. Sinhrono so bila dualna in pluralna sklonila zelo verjetno fuzijska, tj. vsebujoča v enem samem, sinhrono nerazdružljivem morfemu informacijo o spolu in številu, kar vsaj za instr. pl. najverjetneje velja tudi diahrono, vendar njihova geneza kaže, da so bile sklonske oblike prvotno večinoma analitičnega tipa, tj. sestavljene iz dveh slovničnih končniških morfemov [+sklon], [+število]. Zakaj je to zaporedje v okviru lok. pl. obrnjeno (če je interpretacija geneze tega sklonila prava), je nejasno.

Dual je bil prvotno v rabi v zelo omejenem obsegu (in bil v okviru distributivnega duala morda celo fakultativen) z izjemo t. i. kolektivnega duala za štetje naravnih parov (in eliptičnega duala – če je ta resnično star –, ki je pravzaprav zgolj njegova podkategorija, tj. tip stind. *Mitrā* ‘Mitra in Varuna’ za *Mitrā-Vāruṇā*) v okviru osnov neživega spola. Tu se nam ohranja (vsaj) pet takih leksemov, ki vsi po vrsti izkazujejo enako arhaično prevojno strukturo: $^{*}H_3k^u-iH_1$ ‘oči’, $^{*}H_2us-iH_1 < ^{*}H_2us-s-iH_1$ ‘ušesa’, $^{*}dkmt-iH_1$ ‘desetici’, $^{*}H_1lṅg^{uh}-iH_1$ ‘pljuča’ in $^{*}sk^u t-iH_1$ ‘stegna’. Najverjetneje prav iz kategorije kolektivnega duala tudi izvira dejanska pripona $^{*}-(e)H_1-$, ki je služila za tvorbo dualne osnove osnov živega spola (in bila po reinterpretaciji $^{*}-(e)H_1-$ kot ekvivalenta pluralnemu $^{*}-(e)s$ vnese na v stranskosklonske oblike).

Osnove neživega spola/nevtra so uporabljale sestavljeni sufiks $^{*}-iH_1-$, kar je najverjetneje stari kolektivni sufiks $^{*}-i-$ (kot se ohranja le še v okviru pronominalne morfologije: $^{*}to-i = [toj]$ (nom.-ak. kol./pl. ntr.), $^{*}ue-i = [uej]$ ‘mi’ itn.) z ničto stopnjo dualnega sufiksa $^{*}-(e)H_1-$ (strukturno vzporednega s kolektivnim $^{*}-(e)H_2-$, o čemer gl. spodaj). Enak sufiks je po razpadu kategorije živosti na moški in ženski slovnični spol tvoril tudi nom.-ak. du. osnov ženskega slovničnega spola, kjer je bil naplaščen na derivacijski morfem $^{*}-(e)H_2-$ (vklj. $^{*}-i-(e)H_2-$), ki je tvoril žensko osnovo, torej $^{*}-(e)H_2-iH_1-$. Nevtra korenskih osnov so sufiks $^{*}-iH_1-$ kot del osnove sekundarno vnesla tudi v vse stranskosklonske oblike. Kar se tiče tematskih osnov, je teoretično mogoče in celo verjetno, da so nevtra (in sekundarno tudi feminina) gen. du. in lok. du. prav tako gradila s pomočjo $^{*}-iH_1-$, torej gen. du. $^{*}-o-iH_1-s$ ($\rightarrow ^{*}-o-iH_1-oH_1s$), lok. du. $^{*}-o-iH_1-u$ ($\rightarrow ^{*}-o-iH_1-oH_1u$).

Osnove neživega spola/nevtra prajezično niso bile sposobne tvorbe distributivnega (števnega) plurala z $^{*}-(e)s$, pač pa so plural supletivno tvorile s pomočjo kolektiva, tj. edninske slovnične kategorije, ki se nanaša na številčno nedefinirani skupek števnih samostalnikov (tipa sln. *klas* $\rightarrow$ *klasje*) oz. na zamejeno količino nekega neštevnega snovnega samostalnika tipa sln. *voda* (kot snov) $\rightarrow$ (*neka*) *voda* = *skupek vode*, šele sekundarno nato tudi v smislu *vo(dov)je*). Kolektiv je bil prvotno besedotvorna kategorija (v slovničnem smislu prvotno edninska,¹ z ničtim sklonilom v nominativu in akuzativu), tvorjena s pomočjo pripone $^{*}-(e)H_2-$, ki pa je bila prisotna le v okviru nominativa oz. akuzativa in ni bila del osnove stranskosklonskih oblik. Te so v okviru kolektiva števnih samostalnikov supilirane

1 Ker se v hetitsčini, grščini ter indoiransčini kolektiva (še lahko) ujemajo z glagolom v ednini in ne množini, bi bilo mogoče take razmere projicirati že na prajezik.

iz distributivnega plurala osnov živega spola, najkasneje v obdobju, ko pride do gramatikalizacije kolektivov kot slovničnih pluralov samostalnikov neživega spola/nevtra in reinterpretacije $^{*-(e)H_2-\emptyset}$ kot sklonila $^{*-(e)H_2}$.² Teoretično verjetno je sicer (gradivo pa tako tezo dejansko utegne potrjevati), da so množinski vzorec stranskosklonskih oblik pridobila le kolektiva števnih samostalnikov, medtem ko so kolektiva neštevnih samostalnikov dejansko ostala morfološko edninska. Če to drži, potem bi staroindijski tip $ud-n-ás$ 'voda' (gen. sg.) dejansko sodil k pide. kolektivu $^{*uéd-ōr}$ in ne predstavlja terciarno mobilizirane stranskosklonske osnove pide. $^{*uód-ŕ-/*uéd-ŕ-}$, kot je bilo to nakazano v prejšnjem prispevku (gl. razdelek o naknadnih mobilizacijah prvotno nemobilnih osnov).

Kategorija kolektiva je bila na voljo tudi osnovam živega spola, ki so tako poleg distributivnega plurala lahko tvorile še kolektivno varianto³ (v smislu sln. *list* proti *listi*, *listje* ali *gora* proti *gore*, *gorovje* ipd.), npr. pide. $^{*k^u é-k^u l(H_1)o-}$ 'kolo' $\rightarrow$ $^{**k^u é-k^u l(H_1)o-es}$ $>$ $^{*k^u ék^u l(H_1)ōs}$ 'kolesa', $^{*k^u ək^u l(H_1)é-H_2-}$ 'kolesje'.

V sklopu pronominalne morfologije je za tvorbo kolektivnih oblik prvotno služila priporna $^{*-i}$, pri čemer so bile množinske oblike tako osebnih kot neosebni zaimkov živega in neživega spola izražane kolektivno. Takšna morfologija je reinterpretirana in zamrznjena ostala ohranjena v sklopu slovnično množinskih imenovalniških oblik osebnih zaimkov (tj. vsaj v okviru zaimka za 1. osebo množine $^{*u é-i}$ 'mi') in neosebni zaimkov v živem spolu s strukturo $^{*Co-}$ (anaforični zaimek $^{*t ó-i}$, vprašalni zaimek $^{*k^u ó-i}$, oziralni zaimek $^{*H_1 ó-i}$), medtem ko je bil $^{*-i}$ v sklopu zaimkov v neživem spolu (in sekundarno zaimkov novega ženskega slovničnega spola) v obdobju po odcepitvi zametka anatolske veje nadomeščen s kolektivnim sufiksom $^{*-(e)H_2-}$ ($^{*t é-H_2}$, vprašalni zaimek $^{*k^u é-H_2}$, oziralni zaimek $^{*H_1 é-H_2}$), kakršen je domoval v okviru nominalne morfologije.

2 Sistem slovničnega spola

Neposredno zaradi anatolskih jezikov, ki izkazujejo sistem slovničnega spola, ki se bistveno razlikuje od sistema spola vseh ostalih vej indoevropskih jezikov, namreč le dvodimenzionalno distinkcijo med samostalniki živega/zbirnega spola (*genus animatum* ali *genus commune*) in neživega spola (*genus inanimatum* ali *genus neutrum*), posredno pa tudi zaradi povednih indicev, ki jih ponuja gradivo ostalih indoevropskih jezikov, je treba za zgodnjo praindoevropsčino, tj. za indoevropski prajezik pred odcepitvijo anatolščine, rekonstruirati dvodimenzionalni/dvopolni ali binarni sistem slovničnega spola, ki je tako kot anatolski jeziki razlikoval le med samostalniki živega in neživega spola.

2 Prvotnejša funkcija pripone $^{*-(e)H_2-}$ verjetno ni bila kolektivna, pač pa je služila tvorbi *nomina abstracta*, iz česar bi sledilo, da so prajezična kolektiva osnov neživega spola dejansko reinterpretirana abstrakta (prim. sln. tip *pisanje*).

3 T. i. komprehensiv. Ta sistem je še sorazmerno dobro zastopan v hetitščini, medtem ko ga ostali indoevropski jeziki izkazujejo v leksikaliziranih ali gramatikaliziranih ostankih.

Samostalniki neživega spola so bili v sklopu nominativa vseh treh števil označeni z ničtim sklonilom (*- $\emptyset$) z izjemo nominativa singularja tematskih osnov, kjer so bili opremljeni s tožilniškim sklonilom *-*m*. Neoznačenost s sklonilom *-*s* v nominativu singularja je logična posledica funkcije pide. *-*s*: ker ta označuje vršilca dejanja (*agens*), skladenjsko subjekt (osebek) v aktivnih stavkih, samostalniki neživega spola pa te skladenjske vloge prvotno niso bili zmožni prevzeti, jim v nom. sg. to sklonilo umanjka, medtem ko ničto sklonilo v sklopu tematske sklanjatve nadomešča *-*m*, ki sicer označuje prizadeto (*patiens*), skladenjsko direktni objekt (premi predmet), torej skladenjski element, ki je intrinzično nesposoben vršitve glagolskega dejanja. Osnove živega spola so bile medtem v sklopu krepkosklonskih oblik singularja in plurala sistematično diferencirane, tj. obliki za nominativ sg./pl. in akuzativ sg./pl. sta bili različni, prim. pide. nom.-ak. sg. **uód-r* 'voda (gen. inanim.)' proti nom. sg. **H₂óp-s* ~ ak. sg. **H₂óp- η* 'voda (gen. anim.)' → 'reka'.

Kjer se je pri osnovah živega spola pojavila potreba po eksplicitno formalnem razlikovanju med samostalniki moškega naravnega in ženskega naravnega spola,⁴ je bila razlika izražena besedotvorno, in sicer s pomočjo sufiksoidnega elementa *-*ser-* z mocijsko funkcijo. Gre za korenski samostalnik **sór-/sér-* v pomenu 'ženska' (prim. pide. **sué-sor-* 'sestra' < *'lastna ženska', tj. pripadajoča družini po krvni liniji), ki je prvotno tvoril apozicijske opisne zloženske, v katerih se je element **sor-/ser-* nato sčasoma gramatikaliziral in razvil v besedotvorni morfem (take pare je kot žive mogoče opazovati v anatolščini, prim. het. *išhā-* 'gospod' proti *išha-ššara-* 'gospa'). Pojav se je vsaj sporadično razširil tudi na kategorije, ki so spolsko določene preko slovničnega ujemanja (ki jim kategorija spola torej ni inherentna), in sicer na števnik 3 in 4 (v tej arhaični obliki ohranjena le v keltščini in indoiranščini): pide. **tréj-/tri-* 'trije (masc.)' proti **tréj-sor-/tri-sr-* 'tri (fem.)'⁵ in pide. **k^uét-uor-/k^ut-ur-* 'štirje (masc.)' proti **k^uét=ur-sor-/k^ut=ur-sr-* 'štiri (fem.)'.⁶ Tovrstne izpeljanke so bile v prajeziku torej živega slovničnega spola, njihove odnosnice pa ženskega naravnega spola. To funkcijo po odcepitvi anatolske veje (in morda celo že v času izoblikovanja ženskega slovničnega spola) nato prevzame t. i. mocijski sufiks *-*iH₂-* (verjetno sufiksadni konglomerat *-*i-* in *-(*e*)*H₂-*, t. i. sufiks tipa *devī-*),⁷ ki je bil podvržen kvantitativni prevojni alternaciji *-*i(-)H₂-*/*-*ī(-)éH₂-*, npr. **déH₃-tor-/déH₃-tr-* 'dajalec' → **dH₃-tér-iH₂-/dH₃-tr-īéH₂-* 'dajalka'.

Binarni/dvodimenzionalni sistem slovničnega spola je v osrednji praindoevropsčini preko razcepitve kategorije živega spola na moški in ženski slovnični spol doživel

4 Razlika v naravnem spolu je bila sicer lahko izražena tudi zgolj leksikalno, tj. z uporabo različnih leksemov za razlikovanje med členoma nekega para, recimo *oče* : *mati* (pide. **pH₂-tér* proti **māH₂-tor-*).

5 Z že prajezičnim fonetičnim razvojem v **téj-sor-/ti-sr-*.

6 Z že prajezičnim fonetičnim razvojem v **k^uétu-sor-/k^uatru-sr-* > **k^uétu-sor-/k^uatu-sr-* > **k^uéte-sor-/k^uéte-sr-*.

7 Po stind. reprezentativnem zgledu za tak akcentsko-prevojni in sklanjatveni tip *devī-* 'boginja'. Njen prajezični prednik **déiū-iH₂-* (izpeljano iz besedotvorne podstave **déiū-ó-* 'tisti, ki pripada nebu/nebesom') je sicer zelo verjetno analoški po pide. **póti-H₂-* 'gospodarica' (k **pót-i-* 'gospodar') in le težko predstavlja arhaizem (kot se izpeljanko sicer običajno poskuša razumeti).

razvoj v triadni/tridimenzijski sistem, ki je vseboval moški, ženski in srednji slovnični spol (maskulinum, femininum, nevtrum). Kategorija slovničnega spola je bila v sklopu samostalnikov moškega in srednjega spola ter pridevnikov oz. zaimkov v atributivni in predikativni funkciji, ki so se z njimi ujemali, izražena z izborom končniških morfemom (sklonil), pri samostalniki, pridevniki in zaimkih ženskega spola pa z oblikotvornim in končniškim morfemom (izjema so epiceni samostalniki, pridevniki in zaimki, ki poznajo zgolj dvopolno distinkcijo in niso sposobni formalnega razlikovanja med moškim in ženskim slovničnim spolom ter tako predstavljajo ostanek iz obdobja pred razvojem tripolne distinkcije v formalni označitvi slovničnega spola).

Do razcepitve kategorije živega spola je prišlo v trenutku, ko je bilo vzpostavljeno slovnično ujemanje med samostalniki ženskega naravnega spola in spremljajočim zaimkom oz. pridevnikom ter tako tudi analoškim nastankom anaforičnega zaimka $*s\acute{e}-H_2$ (na podlagi $*s\acute{o} \sim *s\acute{o}-s$), npr. $*s\acute{e}-H_2$ ($m\acute{a}H_2-t\acute{o}r$) 'ta (mati)' (in ne več $**s\acute{o}$ — $m\acute{a}H_2-t\acute{o}r$ kot $*s\acute{o}$ ($pH_2-t\acute{e}r$) 'ta (oče)') oz. $*p\acute{l}tH_2-\acute{e}u-iH_2$ $d^h\acute{e}g^h-\acute{o}m$ 'široka zemlja' (proti $*pl\acute{e}tH_2-u-s$ $d\acute{i}\acute{e}u-s$ 'široko nebo'). Atematski pridevniki so ženske oblike tvorili mezokinetično s pomočjo zgoraj omenjenega mocijskega sufiksa $*-i(-)H_2-/ *i(-)\acute{e}H_2-$ ($*p\acute{e}ltH_2-u-/ *p\acute{l}tH_2-\acute{e}u-$ 'širok' → $*p\acute{l}tH_2-\acute{e}u-iH_2-/ *p\acute{l}tH_2-u-i\acute{e}H_2-$ 'široka'), tematski pridevniki, zaimki s strukturo $*Co-$ in zaimki s strukturo $*(C)e/i-$ pa s pomočjo sufiksa $*(e)H_2-$ ($*n\acute{e}u-o-$ 'nov' → $*n\acute{e}u-e-H_2-$ 'nova', $*s\acute{o} \rightarrow *s\acute{e}-H_2-$, $*\acute{e}i \rightarrow *i-H_2-$). Najmlajše v tej verigi so ženske oblike tematskih pridevnikov, za katere je jasno, da posnemajo zaimke s strukturo $*Co-$, tovrstni pridevniki pa so nato omogočili izoblikovanje ženskih slovničnih parov tudi v sklopu tematskih samostalnikov (tip $*H_1\acute{e}k\acute{u}-o-s$ 'konj' → $*H_1\acute{e}k\acute{u}-e-H_2-$ 'kobila').

Sufiksadni element $*(e)H_2-$ (vključno v sklopu $*-i(-)H_2-$) je bil del osnove in tako za razliko od kolektivnega $*(e)H_2-$ (ki je bil sinhrono reinterpreteriran kot sklonilo) prisoten v vseh sklonskih oblikah (gradivo sicer kaže, da do vnosa $*-H_2-$ ni prišlo v gen. in lok. du. dualnih oblik ter v celotnem stranskosklonskem vzorcu števnik $*du\acute{o}-$ '2' in zaimkov tipa $*s\acute{o}-/t\acute{o}-$; za oboje gl. ustrezna razdelka). Nove ženske oblike na $*(e)H_2-$ oz. $*-i(-)(e)H_2-$ v nom. sg. niso bile označene s sklonilom (kot to velja za nevtra),⁸ v dualu so bile opremljene z enakim besedotvornim morfemom kot nevtra ($*-iH_1-$), plural pa so gradile analoško po osnovah moškega slovničnega spola, torej z $*(e)s$ v nominativu pl. in $*-ms$ v akuzativu pl. Taka razporeditev kaže, da je do vznika mocijske funkcije $*-H_2-$, ki je bila poglobljena za nastanek ženskega slovničnega spola, skoraj zagotovo prišlo v sklopu derivatov na $*-H_2-$ oz. $*-i(-)H_2-$ s prvotno kolektivnim oz. abstraktnim pomenom, ki je bil pomensko reinterpreteriran in konkretiziran, npr. $*g^u\acute{e}n-H_2-$ 'ženstvo/ženskost' (k pidi. $*g^u\acute{e}n-$ 'ženska') > 'ženska'. Po gramatikalizaciji

8 Možni razlog, zakaj ni niti sekundarno prišlo do izoblikovanja nominativnih oblik s $*-s$ (torej $\acute{e}(-)H_2-s$ in iH_2-s), bi bila ohranitev pod pritiskom oblike anaforičnega zaimka $*seH_2$ kot na novo vznikne feminizirane različice pidi. $*so$, ki pa je bil prvotno prav tako neoznačen z nominativnim $*-s$.

ženskega slovničnega spola je bil ta avtomatično pripisan osnovam živega spola z referenti ženskega naravnega spola, veliki večini izglagolskih in izpridevniških nomina abstracta (tj. osnove na $*-eH_2-$, $*-iH_2-$, $*-uH_2-$,⁹ $*-i-$ in $*-t(i)-$), vključno s korenskimi samostalniki. Ob tem je pomembno poudariti, da je formalna diferenciacija med moško in žensko slovnično varianto nekdanjih oblik, ki izvirajo iz časa binarnega sistema, ostala kontinuiran proces, ki se zlasti v kategoriji tematskih samostalnikov in nekaterih neosebnihih zaimkov vrši še v obdobju poprajezičnega posameznojezičnega razvoja. Podrobnosti nastanka ženskega slovničnega spola so sicer še zelo nejasne in dejansko spadajo med eno najbolj aktualnih vprašanj sodobne indoevropistike.

3 Sistem sklonil v sklopu imenskega oblikoslovja

Sklonila se v kontekstu starejše, tj. atematske deklinacije delijo na dve kategoriji, in sicer na krepkosklonska in šibkosklonska sklonila. Prva so značilna za oblike krepkosklonske osnove in so vedno nenaglašena: to so nominativ in akuzativ ednine ter nominativ, vokativ in akuzativ dvojine in množine pri samostalnikih živega spola in pa nominativ in akuzativ množine pri samostalnikih neživega (srednjega) spola. Druga so značilna za oblike šibkosklonske osnove in so lahko naglašena: to so genetiv, ablativ, dativ, instrumental, direktiv (ali alativ) in končniški lokativ. Vokativ ednine in brezkončniški lokativ sta goli osnovi (tj. brez sklonila), prva spada med krepkosklonske oblike, druga ima z ozirom na akcentsko-prevojno paradigmo samosvoj status (gl. zgoraj):

	singular	dual	plural
krepkosklonske oblike	N	N	N
	A	A	A ¹⁰
	V	V	V
šibkosklonske oblike	G	G	G
	Abl.	Abl.	Abl.
	D	D	D
	I	I	I
	Dir.	Dir.	Dir.
	L $*-i$	L	L
	L		

9 Druga kategorija osnov na $*-iH_2-$ (in z njimi strukturno vzporednih osnov na $*-uH_2-$), t. i. tip $vřkř-$ (imenovan po staroindijskem reprezentativnem zgledu take osnove, namreč $vřkř-$ 'volčica'), ni bila nikdar striktno vezana na ženski slovnični spol (tj. v teh primerih sufiks ni mocijski), tvori pa posesivne (svojilne) pridevnike (ki so bili nato praviloma posamostaljeni, najsi bo v moškem ali ženskem slovničnem spolu, odvisno od naravnega spola referenta), zgrajene na kolektivih, tvorjenih iz tematskih osnov (in v primeru uH_2- -osnov iz ujevskih besedotvornih podstav).

10 V indoiranščini je ak. pl. sekundarno obravnavan kot šibkosklonska oblika (z relikti nekdanje distribucije).

Med sistemom sklonil atematskih osnov in tematskih osnov je prvotno obstajal en sam razloček, in sicer v sklopu akuzativa (in posledično sekundarno tudi nominativa) osnov neživega spola/nevtra, ki je bil označen z ničtim sklonilom $*-\emptyset$ pri atematskih osnovah in z $*-m$ pri tematskih osnovah (kjer je bil tako identičen z ak. sg. osnov živega spola). Že v zgodnji praindoevropsčini se je v okviru zgolj tematskega gen. sg. (prvotno $*^o\text{-s}$) sicer pojavila varianta $*^o\text{-s-}\dot{i}o$ (ali $*^o\text{-s-H}\dot{i}o > *^o\text{-s}\dot{i}o$ po de Saussurjevem pravilu), ki se je utegnila razviti iz gramatikaliziranih zaporedij genetiva in enklitičnega oziralnega zaimka ($*H\dot{i}o\text{-}$)¹¹ ali enklitičnega prvotno koordinativnega $*\dot{i}o$ (s sekundarno oziralno funkcijo), torej $*H\dot{i}é\acute{k}u\text{-o-s}=(H)\dot{i}o$ 'ki (je) od konja'. Mnogo redkejša dubleta, ki se v sklopu tematskega gen. sg. vzpostavi šele poprajezično, je $*^o\text{-so}$, ki je nastala v sklopu gen. sg. pronominalnih oblik (prim. pide. $*t\acute{e}\text{-so}$ '(te)ga', $*k^{\acute{e}}\text{-so}$ 'česa') in se od tam prenesla na samostalniški ter pridevniški sklanjatveni vzorec.

Med samimi sklonskimi oblikami atematskih osnov in tematskih osnov prvotno ni bilo razlik, če zanemarimo zgolj fonetični proces kontrakcije, torej zlitja tematskega vokala s tistimi sklonili, ki niso izkazovala prevojnih alternacij in so se začenjale na nevisoki samoglasnik, tj. $*e$ oz. $*o$: dat. sg. $*\text{-o-}e\dot{i} > *\text{-}\bar{o}\dot{i}$, dir. sg. $*\text{-o-o} > *\text{-}\bar{o}$, nom. pl. osnov živega spola $*\text{-o-es} > *\text{-}\bar{o}s$, zelo malo verjetno (in vsekakor nedokazljivo) tudi gen. pl. $*\text{-o-oHom} > *\text{-}\bar{o}Hom$. Šele naknadno pa zaradi korenske strukture anaforičnega zaimka $*so\text{-}/*to\text{-}$, ki se je končeval na element, sinhrono izenačljiv s tematskim vokalom, preko kontaminacije prihaja do naraščajočega vpliva pronominalnih sklonskih oblik na tiste, podedovane v sklopu nominalne morfologije (sprva v pri pridevniku in od tam razširjeno še na samostalnik), zlasti pri pluralnih oblikah. Ta proces se je začel vsaj v poznoprajezičnem obdobju in se zaključil šele v obdobju posameznojezičnega zgodovinskega razvoja; glavna poteza te sekundarne kontaminacije je zamenjava tematskega vokala s sekvenco $*\text{-o}\dot{i}\text{-}$ v stranskih sklonih množinske paradigme z izjemo gen. pl., kasneje ponekod celo v sklopu nom. sg. Najstarejši del tega procesa se zdi vnos pronominalnega instr. pl. $*\text{-o}\bar{o}\dot{i}s$ v nominalno oblikotvorje, saj tak končaj izpričujejo tudi tisti indoevropski jeziki, ki v sklopu nom. sg. sicer nimajo pronominalnega nadomestka $*\text{-o}\dot{i}$ za $*\text{-}\bar{o}s$ (tj. vsaj del italščine in indoiranščina, ki se v tem pogledu vedejo zelo arhaično).¹²

Sklonilo za nom. pl. osnov živega spola $*\text{-es} \sim *\text{-s}$ se v sklopu nominalne morfologije izjemoma sekundarno vede kot sklonilo, ki ni zmožno prevojnih alternacij, torej $*\text{-es}$.

11 V primeru, da gre dejansko za oziralni zaimek in ne nesklonljivi $*\dot{i}o$, bi se ob gramatikalizaciji sposobnost slovnicega ujemanja tako ali tako izgubila.

12 Teoretično možno je seveda, da gre tu za izvorno sekvenco $*^o\text{-is}$, ki je bila ob tendenci po ohranitvi morfološke transparentnosti realizirana kot $*^o\text{-}\bar{i}s = [\text{o}\bar{i}s]$, kar bi po kontrakciji prav tako rezultiralo v že prajezikičnem $*\text{-}\bar{o}\dot{i}s$. Mnogo manj verjeten je razvoj zaporedja $*^o\text{-}\bar{o}\text{-}is = [\text{o}\bar{i}s]$ direktno v $*\text{-}\bar{o}\dot{i}$ po Szemerényijevem pravilu in naknadni pluralizaciji $*\text{-}\bar{o}\dot{i} \rightarrow *\text{-}\bar{o}\dot{i}\text{-s}$, saj ni dokazljivo, prav tako pa fonetično ni verjetno, da bi asimilacijsko pravilo, ki ga opisuje Szemerényijevo pravilo, delovalo tudi na zaporedja $*\dot{i}s$ in $*\dot{u}s$ (pide. $*\text{-}\bar{o}\dot{i} \sim *\text{-}\acute{e}\dot{i}$ in $*\text{-}\bar{o}\dot{u} \sim *\text{-}\acute{e}\dot{u} < *\text{-}o\dot{i}/\dot{u}\text{-s} \sim *\text{-}\acute{e}\dot{i}/\dot{u}\text{-s}$ so zlahka analoški, o čemer gl. zgoraj).

V vseh sklonskih oblikah z zaporedjem **VRs* (z izjemo nom. sg. osnov živega spola in ak. sg./pl. holo- in histerokinetičnih ujevskih osnov ter korenskega samostalnika **g^uu-*), pri katerih bi po Szemerényijevem pravilu prišlo do izgube **s* in do nadomestne podaljšave (**VR*), torej do izgube samega sklonila v sklopu gen. sg. oz. dela sklonila v sklopu ak. pl., je prišlo do ponovne vzpostavitve oblik pred asimilacijo: **^oo-ms > *^oōs → *^ooms* (ali eventualno, četudi manj verjetno,¹³ **^oōms*) > **-ōns* (ak. pl. tematskih osnov), **-en-s > *-ēs → *-ens* (gen. sg. *n*-osnov), **dēm-s > *dēm → *dēm-s* 'dom (gen. sg.)'.

Ker se anatolski sistem sklonil v nekaterih posameznostih, ki se tičejo stranskih sklonov instrumentalnega in ablativa, bistveno razlikuje od sistema, ki ga izkazujejo ostale veje indoevropskih jezikov, je za rekonstrukcijo izhodiščnega prajezičnega sistema v tem segmentu mogoče trditi le, da je bila v zgodnjem obdobju, tj. pred odcepom anatolske veje, sorazmerno fluidna, tj. na osnovo so se za potrebe instrumentalne in ablativne funkcije lahko pritikali različni adverbialni sufiksi (konkretno ablativni **-ti*, **-(a)d* in **-b^hi*, instrumentalni **-(i)t*, **-(i)m*, **-(i)s* in **-b^hi*), ki so imeli bolj ali manj prekrivno funkcijo; obenem instrumentalno in ablativno sklonilo v anatoliščini nista občutljivi na diferenciacijo po številu:

- anat. instr. sg./pl. **-t ~ *-it* proti jedrnemu pide. instr. sg. **-(e)H_i*, instr. pl. **-(i)s* in **-b^hi*;
- anat. abl. sg./pl. **-ti* proti jedrnemu pide. abl. sg. **-(a)d*.

Kar se tiče sistema sklonil pozne/jedrne praindoevropsčine, velja, da je že za izhodiščno stanje treba rekonstruirati delni sklonski sinkretizem (tj. sklonska homonimija oz. sovpad več funkcijsko različnih sklonskih oblik v eno površinsko), in sicer:

- a) ablativ sg. je vselej enak gen. sg. (s katerim je delno prekriven v funkciji, saj oba izražata izvor) z izjemo abl. sg. tematskih osnov, ki je imel mlado distinktivno obliko, tvorjeno s pomočjo adverbialnega sufiksa **-(a)d*;
- b) nominativ, akuzativ in vokativ du.;
- c) vokativ pl. je enak nominativu pl.;
- č) dativ pl. je enak direktivu pl., s katerim sta deloma prekrivna v funkciji, saj oba izražata cilj;
- d) ablativ pl. in ablativ du. je verjetno že v tem obdobju sinkretičen z dativom/direktivom;
- e) direktiv v sklopu singularja sorazmerno zgodaj sovpadе z akuzativom, s katerim je bil prekriven v funkciji KAM?), v sklopu duala pa z dativom (prim. zrcalno situacijo v pluralu).

13 Izhodišče **-ōns*, ki ga za ak. pl. zahteva del indoevropskih jezikov, je namreč nepotrebna projekcija na prajezično stanje, saj je dolžina v vseh teh sistemih povsem elegantno razložljiva tudi kot sekundarna, analoška, torej vznikla šele v sklopu poprajezičnega razvoja podedovanega pide. **-ons* s kratkim **o*.

Sistem sklonil atematske deklinacije.

singular				dual				plural			
N	*-s	NAntr.	*-θ	N	*-ēH _I -θ ~*-H _I -θ	NAntr.	*-i-H _I -θ	N	*-es	NAntr.	*-eH ₂ -θ ~*-H ₂ -θ
A	*-m/*-m			A				A	*-m-s/ *-m-s		
V	θ			V				V	= N		
G	*-ēs ~ *-s (~ *-os)			G	*-H _I -ēs ~ *-H _I -s			G	*-oHom		
Abl.	*-ti // = G			Abl.	*-b ^h o-H _I ¹⁴ → = Ddu.			Abl.	= sg. // *-b ^h o-s ¹⁵ → = Dpl.		
D	*-ei			D	→ *-b ^h i-o-H _I → *-m-o-H _I			D	*-o-s → *-b ^h i-os ¹⁶ → *-m-os ¹⁷ → = Abl.pl.		
I	*-(i)t // *-(e)H _I			I	→ *-b ^h i-H _I (-m) → *-miH _I ¹⁸ → = Ddu.			I	= sg. // *-(i)s → *-b ^h i-s ¹⁹ → *-m-is ²⁰ → = Dpl.		
Dir.	*-o			Dir.	= Ddu.			Dir.	= Dpl.		
L	*-i, θ			L	*-H _I -u			L	*-s-u		

14 Z analoško varianto *-moH_I (z *-m po variantnem instr. du. *-miH_I) za sinkretični dat.-abl. du. v baltoslovansčini (in germansčini, kjer je kategorija duala sicer že zgodaj izgubljena).

15 Z analoško varianto *-mos (z *-m po variantnem instr. pl. *-m-is) za sinkretični dat.-abl. pl. v baltoslovansčini in germansčini. Od tod v okviru baltoslovansčine pride do nastanka imitativnega instrumentalnega sklonila *-mi(H_I) v singularju.

16 Zgolj strukturna nalika na instr. pl. varianto *-b^hi-s: *-os → *-b^hi-os.

17 Zgolj strukturna nalika na instr. pl. varianto *-m-is: *-os → *-m-os.

18 Morfemska segmentacija je tu nesmiselna, saj je sklonilo nastalo šele po reinterpretaciji izglasnega *-s v instr. pl. *-m-is kot pluralnega morfema, ki je bil nato v sklopu instr. du. nadomeščen z dualnim *-H_I.

19 Preko avgmentacije z instrumentalnim adverbialnim sufiksom *-b^hi.

20 Preko avgmentacije z instrumentalnim adverbialnim sufiksom *-(i)m.

Opombi k rekonstruiranemu sistemu sklonil:

1) Vsaj del samostalnikov neživega spola/nevtra (najverjetneje korenska nevtra in nevtra, ki se jih je na sinhroni ravni dalo interpretirati kot korenska, tj. samostalniki kot $*H_3k^u-iH_I-$ 'oči', $*H_2us-iH_I- < *H_2us-s-iH_I-$ 'ušesa') je izkazoval prenos zaporedja $*-iH_I-$ (kot del osnove) iz nom.-ak. sg. v ostale stranske sklone: gen. du. $*-iH_I-(e/o)s$, abl. du. $*-iH_I-b^ho-H_I$, dat. du. $*-iH_I-b^hi-o-H_I$, instr. du. $*-iH_I-b^hi-H_I(-m) \sim *-iH_I-miH_I$, gen. du. $*-iH_I-u$.

2) Ločeno mesto v okviru sklanjatvenega vzorca atematskih osnov zavzema t. i. analitični lokativ,²³ ki predstavlja tretjo varianto lok. sg. ob brezkončniškem in končniškem lokativu. Strukturno gre za golo osnovo (praviloma v ničti prevojni stopnji tako korenskega morfema kot morebitnega sufiksalnega morfema), ki ji je kot že univerbizirana postpozicija sledil naglašeni adverbialni sufiks z lokativno funkcijo, praviloma pide. $*-én$ 'v/na' (npr. $*d^hg^h-ém \sim *d^hg^h-em \acute{e}n > *d^hg^h-m-én$ 'na zemlji'):

Rx	(Sx ₁)	AdvSx
korenski morfem	(sufiksalni morfem)	postpozicija
<i>osnova</i>		

Ob tem se v gradivu pojavljajo tudi mlajše dublete na pide. $*-ér \sim *-er$, ki posnemajo prajezične adverbe, tvorjene z lokativnim adverbialnim sufiksom $-(e)r$ (npr. $*d^hg^h-m-ér$ ali $*d^hg^h-ém-er$ 'na zemlji'). Oba lokativa sta bila sekundarno lahko reinterpreterirana kot brezkončniška lokativa *n*-osnove oz. *r*-osnove, na njegovi podlagi pa je nato pod takimi pogoji prišlo do retrogradne izgradnje nove stranskosklonske (in praviloma tudi krepkosklonske) osnove.

Najverjetneje iz brezkončniških lokativov $*-eH_2$ -osnov v kolektivni funkciji se je nadalje izluščil in osamosvojil lokativno-direktivni adverbialni sufiksoid $*-eH_2$ (v lokativni funkciji pogosto naknadno opremljen z lokativnim $*-i$: $*-eH_2 \rightarrow *-eH_2-i$).

4 Struktura pridevniških in samostalniških osnov

Nominalne osnove so lahko neizpeljane/nederivirane (primarne ali nemotivirane, tudi »korenske«):

Rx	T
korenski morfem	sklonilo

23 Identičen proces, le da že zelo zgodaj gramatikaliziran, je v ozadju lok. sg. tematskih in $*-eH_2$ -osnov, ki so bile univerbirane z deiktičnim $*i$: $***e\ i \rightarrow **e-i$, $**eH_2\ i \rightarrow *-eH_2-i$.

ali izpeljane/derivirane (motivirane):

Rx	Sx ₁		(Sx ₂)	T
korenski morfem	sufiksalni morfemi			sklonilo
osnova				

V okviru eksternih izpeljavnih sredstev nominalno besedotvorje pozne le sufiksne besedotvorne morfeme. Sufiksi so primarni, če govorimo o enem besedotvornem morfemu, če sta sufiksa dva (kar je s korenem in končniškim morfemom vred maksimalna struktura praindoevropske nominalne osnove), je drugi sufiks avtomatično sekundarni, saj gre v takih primerih za derivacijski postopek, ki poteka na podlagi že motivirane/derivirane osnove:

Rx	Sx ₁	Sx ₂
motivirana osnova I		
motivirana osnova II		

Reduplicirane tvorbe so v okviru nominalnega besedotvorja izjemno redke (za razliko od glagola, kjer je to besedotvorno sredstvo produktivno) in večinsko verjetno predstavljajo izglagolske izpeljanke, npr. $*d^h\acute{e}-d^hH_1-$ 'mleko' < $*\text{'izsesavanje'}$ k $*d^h\acute{e}H_1-$ 'sesati (mleko)', $*k^u\acute{e}-k^uH_1-$ 'kolo' h $*k^u\acute{e}H_1-$ 'obrniti se'.

Posebno situacijo predstavljajo heteroklitične osnove, za katere je značilna menjava sufiksa v okviru iste slovnične paradigme. Indoevropski prajezik je poznal dva heteroklitična sufiksa, in sicer $*(e)r-$ ~ $*(e)n-$ (in kompleksno različico $*-u(e)r-$ ~ $*-u(e)n-$) ter heteroklitični sufiks $*(e)l-$ ~ $*(e)n-$ (in kompleksno različico $*-u(e)l-$ ~ $*-u(e)n-$). Distribucija ene in druge variante je bila sledeča: $*(u)(e)r-$ oz. $*(u)(e)l-$ sta bila omejena na krepke skloni, $*(u)(e)n-$ na šibke. Brezkončniški lokativ je lahko vseboval ali $*(u)en$ ali $*(u)er$ ~ $*(u)el$.²⁴

Nabor atematskih priponskih morfemov je bil poleg pravkar obravnavanih heteroklitičnih sledeč: $*(e)i-$, $*(e)u-$, $*(e)r-$, $*(e)m-$, $*(e)n-$ (in $*-m(e)n-/*(u)(e)n-$), $*(e)nt-$ (in $*-uent-/*(u)ment-$), $*-t-$ (in $*-t-i-$, $*-t-u-$), $*(e)s-$, $*(e)H_2-$ (in $*-i(e)H_2-$).

Izpeljane osnove, ki v sklopu sufiksalnega morfema vsebujejo t. i. tematski vokal $*-e-$ ~ $*-o-$, najsi bo kot samostojni element ali kot del tematskega sufiksa (npr. $*-to/e-$, $*-e-to/e-$, $*-mo/e-$, $*-no/e-$, $*-mno/e-$, $*-ko/e-$, $*(e)ro/e-$, $*-uo/e-$, $*-lo/e-$), imenujemo tematske osnove:

24 Pri interni derivaciji se heteroklizija prenese na interni derivat, če gre za:

a) interno derivirani kolektiv heteroklitičnega samostalnika (tip $*u\acute{e}d-\acute{o}r/*ud-\acute{n}-$ k $*u\acute{o}d-r-/u\acute{e}d-\eta-$ 'voda');

b) substantivizirani interno derivirani posesivni pridevnik iz heteroklitične besedotvorne podstave (tip $*s\acute{e}H_2-u\acute{o}l/*sH_2-u\acute{n}-$ 'sonce' k $*s\acute{o}H_2-u\acute{l}/*s\acute{e}H_2-un-$ 'sončna svetloba').

Ko gre za interno derivirane pridevnike (tudi v sklopu drugih členov svojstvenih/posesivnih zložen), se heteroklizija prenese delno, in sicer se krepkosklonska osnova pojavi izključno v sklopu pridevnikov pri sekundarni izpeljavi, tj. pri tvorbi feminativov (tip $*p\acute{e}iH-u\acute{o}n-/piH-un-$ 'nabrekel; tolst' toda $*piH-u\acute{e}r-iH_2-$ 'nabrekla; tolsta').

kontrakcije		
Rx	Sx[e ~ o]	T
korenski morfem	sufiksadni morfem	sklonilo
osnova		

4.1 Posebnosti pridevniškega besedotvorja

V besedotvornem smislu je med samostalniki in pridevniki obstajala razlika le v naboru sufiksálnih morfemov, ki so bili izključno samostalniški oz. izključno pridevniški. Izključno samostalniški so bili *-t-u-, *-t-i- in heteroklitična sufiksa *-er-/*-en- (nekompleksni/enostavni heteroklitični sufiks) ter *-u-er-/*-u-en- (kompleksni/sestavljani heteroklitični sufiks), izključno pridevniški pa *-ro- (in njegova vrddhirana varianta *-ero-), *-eto- ter sufiks za tvorbo primernika (*-i-os-/*-i-s-) in presežnika (*-i-s- + -t(H₂)o-, *-m(H₂)o-).

Sintetična (neopisna) oblika komparativa (primernika) je bila najverjetneje gramatikalizirana najkasneje po odcepu tako anatolske kot toharske veje (oz. vsaj po odcepu anatolske, če je toharščina sintetični komparativ morda sekundarno nadomestila z opisnim). Komparativ je bil lahko tvorjen izključno iz atributivnih/kvalitativnih pridevnikov, zanj pa služi individualizirana (tj. substantivizirana) posesivna pridevniška oblika s strukturo *CéC-*i*os-/*CC-*i*s- in holokinetično akcentsko-prevojno shemo. Tvorba je sinhrono gledano izkorenska, kar pomeni, da je bil primarni sufiks pozitivna (osnovne oblike) avtomatično nadomeščen s komparativnim *-i-os-/*-i-s-, npr. *g^uérH₂-u-/*g^uérH₂-éu- 'težak' → *g^uérH₂=i-os-/*g^uérH₂=i-s- 'težji'.

Enotno superlativno (presežniško) obliko je zaradi velikih razlik v podobi superlativnega sufiksa, kot ga izkazujejo posamezne veje indoevropskih jezikov, težje projicirati celo na pozno praindoevropsčino, je pa mogoče rekonstruirati njegovo pavšalno podobo: izpeljan je bil direktno iz osnovnega *nomena qualitatis* na *-i-s- (iz katerega je v postopku interne derivacije tvorjen komparativ), in sicer s pomočjo posesivnega pridevniškega sufiksa *-to-, kakršen se pojavlja tudi v sklopu vrstilnih števnikov in v izsamostalniškem pridevniškem tipu lat. *barbātus*, psl. **bardātu* (> **bordatb*) < **b^hard^h*(H₂)=éH₂-to- 'ki ima brado', njegova funkcija pa je morala biti vsaj v okviru vrstilnih števnikov in pri superlativu individualizacijska, torej *g^uérH₂-u-/*g^uérH₂-éu- 'težak' → *g^uórH₂-i-s-/*g^uérH₂-i-s- 'težina' → *g^uérH₂-i-s-to- 'tisti, ki ima tež(in)o (za razliko od vseh ostalih)', '(še) posebej težak > najtežji'.²⁵

Pridevniki so bili lahko v procesu eksterne derivacije s pomočjo sufiksov izpeljani iz glagolskega korena (atributivni/kvalitativni pridevniki) ali iz samostalnikov (atributivni

25 Ob tem se je očitno pojavljala tudi varianta s pide. sufiksom *-mo-, ki je v pridevniško besedotvorje zašla iz deadverbialnih superlativnih oblik tipa *p_rH₂-mó- 'prvi'.

pridevniki in relacijski pridevniki, tj. posesivni/svojilni in pripadnostni relacijski pridevniki). V okviru izpeljave iz samostalnikov je bil ob tem produktiven tudi sistem interne derivacije (tj. brez uporabe derivacijskih morfemov). Gre za izpeljavo posesivnih (svojilnih) pridevnikov iz samostalniških besedotvornih podstav z gradientno spremembo akcentsko-prevojne paradigme: akrostatična podstava → proterokinetični posesiv; proterokinetična podstava → histerokinetični posesiv (z eventualno naknadno substantivizacijo), npr. **pólH₂-i-/pélH₂-i-* 'širokost, širina' → **pélH₂-i-/p_lH₂-éj-* 'širok' (< *'ki ima širokost/širino').

Poseben podtip sekundarnih pridevniških osnov predstavljajo hipostaze, tj. izpeljava pridevniške osnove preko konverzije (torej niče derivacije) ali eksterne derivacije iz podstavne besede (torej ne osnove) oz. sintagme, npr. **d^hġ^h-m-én* 'na zemlji' → **d^hġ^h-m-én-* 'ki je na zemlji, zemeljski', **nú* 'sedaj' → **néu-o-* 'ki je sedaj, sedajšnji'. Sem sodijo tudi t. i. dekasuativa (izsklonske izpeljanke) tipa **déjū-o-H₁* 'z nebom/nebesi' → **dejū-o-H₁-no-* 'ki je (v zvezi) z nebom/nebesi, nebeški'.

Pridevniki so bili lahko substantivizirani, in sicer ničto (tj. s konverzijo) ali z akcent-skim umikom na predhodni zlog. V starih substantivizacijah drugega tipa, ki izvirajo še iz obdobja produktivnosti kvantitativnega prevoja, je bil akcent-ski umik izvršen na sekundarno ponovno vzpostavljeni pide. **é* (pri korenih oz. osnovah s strukturo **CCeC-* ali **CeCC-* pogosto na drugotno, »napačno« mesto): **H₂us-és-* 'ki ima razsvetlitev' → **H₂éus-os-* 'tista, ki ima razsvetlitev' > 'zora' (za pričakovano **H₂ués-os-*).

Vzorčna paradigma III: sklanjatev iztematskih eH_2 -osnov (* $n\acute{e}u$ - eH_2 - 'nova').

singular	dual			plural
N	* $n\acute{e}u$ - eH_2			N
A	* $n\acute{e}u$ - eH_2 - $m > *n\acute{e}u$ - $\acute{a}m$	N	* $n\acute{e}u$ - eH_2 - iH_1	* $n\acute{e}u$ - eH_2 - es
V		A		A
G	* $n\acute{e}u$ - eH_2 - s	V		* $n\acute{e}u$ - eH_2 - $ms > *n\acute{e}u$ - $\acute{a}s$ = Npl.
Abl.		G	* $n\acute{e}u$ - $o(i)$ - H_1 ali * $n\acute{e}u$ - o - iH_1 - s	G
D	* $n\acute{e}u$ - eH_2 - e_i	Abl.	* $n\acute{e}u$ - eH_2 - $b^b o H_1$	Abl.
I		D	* $n\acute{e}u$ - eH_2 - $b^b i o H_1$ * $n\acute{e}u$ - eH_2 - $mo H_1$	D
Dir.	* $n\acute{e}u$ - eH_2 - eH_1	I	* $n\acute{e}u$ - eH_2 - $b^b i H_1$	I
L		Dir.	* $n\acute{e}u$ - eH_2 - $mi H_1$ = Ddu.	Dir.
	* $n\acute{e}u$ - eH_2 - o	L	* $n\acute{e}u$ - $o(i)$ - H_1 ali * $n\acute{e}u$ - o - iH_1 - u	L
	* $n\acute{e}u$ - eH_2 - i			* $n\acute{e}u$ - eH_2 - su = Dpl.

Vzorčna paradigma IV: sklanjatev iH_2 -osnov (* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2 - 'boginja').

singular	dual			plural
N	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2			N
A	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2 - $m > *d\acute{e}i\ddot{u}$ - $\acute{a}m$	N	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - $i\acute{e}H_2$ - iH_1 → * $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2 - iH_1	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - $i\acute{e}H_2$ - es
V		A		A
G	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - $i\acute{e}H_2$ - s	V		* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2 - $ms > *d\acute{e}i\ddot{u}$ - $\acute{a}s$ = Npl.
Abl.		G	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2 - H_1 - $\acute{e}s$	G
D	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - $i\acute{e}H_2$ - e_i	Abl.	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2 - $b^b o H_1$	Abl.
I		D	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2 - $b^b i o H_1$ * $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2 - $mo H_1$	D
Dir.	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - $i\acute{e}H_2$ - eH_1 (→ * $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2 - $\acute{e}H_1$)	I	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2 - $b^b i H_1$	I
L		Dir.	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2 - $mi H_1$ = Ddu.	Dir.
	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - $i\acute{e}H_2$ - o	L	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2 - H_1 - $\acute{u}$	L
	* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - $i\acute{e}H_2$ - i			* $d\acute{e}i\ddot{u}$ - iH_2 - $s\acute{u}$ = Dpl.

5 Posebnosti zaimskega oblikoslovja

5.1 Na indoevropski prajezik je mogoče projicirati naslednje kategorije zaimkov:

a) osebni zaimki;

b) kazalni (demonstrativni/deiktični) zaimki (vključno anaforične zaimke) **só-/*tó-*, **e-* (prvotno le nenaglašene, tj. enklitične oblike) in **í-*, slednji omejen na krepkosklonske oblike (**e-* in **í-* morda že prajezično pričneta tvoriti enotno, sekundarno supletivno paradigmo);

c) vprašalno-nedoločni zaimek **k^ui-/*k^ue-*²⁶ (s sekundarno razcepitvijo v okviru vprašalnega zaimka na **k^ui-/*k^ué-* v samostalniški funkciji in neoosnove **k^uó-*, ki strukturno posnema anaforični zaimek oz. tematske pridevnike, v pridevniški/atributivni funkciji);

č) oziralni zaimek **Híó-*.

Vsi osebni zaimki in anaforični zaimek **so-/*to-* izkazujejo supletivizem, tj. zamenjavo celotne osnove (vključno s korenskim delom) izven nominativa singularja:

osebni zaimek (singular)		osebni zaimek (nesingular)		anaforicum
1. os.	2. os.	1. os.	2. os.	
<i>*éǵ</i>	<i>*tú</i>	<i>*úé-</i>	<i>*íú-</i>	<i>*só-</i>
<i>*me-</i>	<i>*té- → *tué-</i>	<i>*nó-</i>	<i>*uó-</i>	<i>*tó-/*té-</i>

Vse zaimke ob tem zaznamujejo številne posebnosti v naboru ali vedanju sklonil (v marsikaterem primeru verjetno še na ravni plitvo gramatikaliziranih adverbialnih sufiksov), in sicer:

a) pri osebnih zaimkih: gen. sg. **-ne* 'pri' (**mé-ne* 'pri meni' > 'od mene') ~ **-ue* 'stran' (**té-ue* 'od tebe'), nepoudarjena oblika dativa **-i* (neobčutljiv na število), poudarjena (emfatična) oblika dativa **-b^hi* (oz. njegova direktivizirana oblika **-b^hi + *-o*) (neobčutljiv na število), abl. **(a)d* (neobčutljiv na število), gen. pl. je v ntr. sg. gramatikalizirani posesivni pridevnik (samo besedotvorje posesivnega pridevnika je bilo verjetno še precej fluidno), instrumentalnih oblik se ne da rekonstruirati;

b) pri ostalih zaimkih: gen. sg. **-so* (ob tem se najprej v anaforičnem zaimku **so-/*to-* pojavi in od tam razširi varianta **-s(H)íó*, ki posnema novo genetivno sklonilo tematskih nominalnih osnov), nom.-ak. sg. ntr. **-d*; nom.-ak. pl. sta prvotno tvorjena s starim kolektivnim sufiksom **-i*, ki je nato sekundarno vnesen v stranskosklonsko osnovo. Nom. pl. živega spola je bil pri tem že prajezično lahko naknadno fakultativno opremljen z **-es* po zgledu na nom. pl. v okviru nominalne morfologije, ak. pl. živega spola pa je bil pod pritiskom z iste strani že prajezično prestrukturiran s sklonilom **-ms*. Genetiv plurala je zgrajen na podlagi edninskega genetivnega sklonila **-so*.

26 Naglašene oblike so služile za vprašalni zaimek (*interrogativum*), nenaglašene za nedoločnega (*indefinitum*).

Neosebni zaimki jedrne praindoevropsčine v okviru stranskosklonskih oblik edninske paradigme (tj. v dativu, instrumentalu, ablativu in lokativu) razvijejo novo osnovo, podaljšano s **-sm-* z naknadno retrogradno tematizacijo v **-smo/e-* (kar utegne biti ali ničta stopnja števnik **sém* 'en' ali pa se je oblika prvotno razvila v instr. sg. (**sóm* 'skupaj, s/z') in se od tam razširila na preostale sklone z izjemo gen. sg., ki je zaradi strukture svojega sklonila ostal neobčutljiv na inovacijo. Ob gramatikalizaciji ženskega slovničnega spola se strukturno paralelna inovacija pojavi tudi v feminizirani edninski paradigmi, in sicer razširitev z zaporedjem **-sje-H₂-*, ki je najverjetneje nastala v okviru feminiziranega gen. sg. **-s(H)_io* → **-s(H)_ie-H₂-*, ko je bil ta opremljen s sklonilom **-s* in tako neizbežno reinterpretiran kot zaporedje nove, razširjene osnove **tós(H)_ieH₂-* in sklonila, od koder nato dat. sg. **té-H₂-e_i* → **tósjeH₂-e_i* itd.:

<i>fem.</i>	<i>singular</i>		
N	<i>*sé-H₂-∅</i>	<i>*í-H₂-∅</i>	→ <i>*k^ue-H₂-∅</i>
A	<i>**té-H₂-m</i> > <i>*tām</i>	<i>**í-H₂-m</i> > <i>*īm</i>	→ <i>**k^ue-H₂-m</i> > <i>*k^uām</i>
GAbl.	<i>*té-H₂-s</i> → <i>*tós-s-(H)_ie-H₂-s</i>	<i>*=es_ieH₂-s</i>	→ <i>*k^uosjeH₂-s</i>
D	<i>*té-H₂-e_i</i> → <i>*tósjeH₂-e_i</i>	<i>*=es_ieH₂-e_i</i>	→ <i>*k^uosjeH₂-e_i</i>
I	<i>*té-H₂-H₁</i>	<i>*=es_ieH₂-H₁</i>	→ <i>*k^ue-H₂-H₁</i>
L	<i>*té-H₂-i</i> → <i>*tósjeH₂-i</i>	<i>*=es_ieH₂-i</i>	→ <i>*k^uosjeH₂-i</i>

NVAdu.	<i>*té-H₂-iH₁-∅ ...</i>	<i>*í-H₂-iH₁-∅ ...</i>	→ <i>*k^ue-H₂-iH₁-∅ ...</i>
NVpl.	<i>*té-H₂ → *té-H₂-es</i>	(?) <i>*í-H₂-es</i>	→ <i>*k^ue-H₂-es</i>
Apl.	<i>**té-H₂-ms</i> > <i>*tās</i>	(?) <i>**í-H₂-ms</i> > <i>*īs</i>	→ <i>**k^ue-H₂-ms</i> > <i>*k^uās</i>
Gpl.	<i>té-H₂-so-(o)Hom ...</i>	<i>*í-H₂-so-(o)Hom ...</i>	→ <i>*k^ue-H₂-so-(o)Hom ...</i>

Sklanjatveni vzorci neosebnih zaimkov

masc./ntr.	singular	
N	anaforični zaimek *sô-/ *tô- *sô- $\emptyset$ $\rightarrow$ *sô-s	anaforično-kazalni zaimek *e- $\sim$ *i- *ej- $\rightarrow$ *i-s, *o-s
A	*tô-m	*i-m, *=e-m
NAntr.	*tô-d	*i-d, *=e-d
G	*tô-so $\rightarrow$ *tô-s-(H) $\emptyset$	*=e-so $\rightarrow$ *e-s-(H) $\emptyset$
Abl.	*tô-H $\emptyset$ $\rightarrow$ *tôsm-ad $\rightarrow$ *tôsm-o-H $\emptyset$ ad	*e- $\acute{a}$ d $\rightarrow$ *esm-o-H $\emptyset$ ad
D	*tô-ej > *tôj $\rightarrow$ *tôsm-ej $\rightarrow$ *tôsm- $\acute{o}$ j	*=e-i $\rightarrow$ *esm- $\acute{o}$ j
I	*tô-H $\emptyset$ $\rightarrow$ *tô-sm-eH $\emptyset$, *tô-na	*i-H $\emptyset$ $\rightarrow$ *e-sm-eH $\emptyset$
L	*tô- $\acute{e}$ -i $\rightarrow$ *tô- $\acute{e}$ -i $\rightarrow$ *tôsm-i-(m/n)	*=e-i $\rightarrow$ *esm-i-(m/n)

	dual	
NA	*tô-H $\emptyset$	*i-H $\emptyset$
NAntr.	*tô-iH $\emptyset$ - $\emptyset$	*i-iH $\emptyset$ - $\emptyset$
G	*tôj-H $\emptyset$ -s	*=ej-H $\emptyset$ -s
Abl	*tôj-b $\emptyset$ -H $\emptyset$ *tôj-moH $\emptyset$	*=ej-b $\emptyset$ -H $\emptyset$ *=ej-moH $\emptyset$
D	*tôj-b $\emptyset$ -o-H $\emptyset$ *tôj-m-o-H $\emptyset$	*=ej-b $\emptyset$ -o-H $\emptyset$ *=ej-m-o-H $\emptyset$
I	*tôj-b $\emptyset$ -i-H $\emptyset$ (-m) *tôj-miH $\emptyset$ (-m)	*=ej-b $\emptyset$ -i-H $\emptyset$ (-m) *=ej-miH $\emptyset$ (-m)
L	*tôj-H $\emptyset$ u	*=ej-H $\emptyset$ u

	plural	
N	*tô-i- $\emptyset$	*e-i- $\emptyset$ $\rightarrow$ *e-i-es
A	*tô-i- $\emptyset$ $\rightarrow$ *tô-m-s > *tô-ns	*e-i- $\emptyset$ $\rightarrow$ *i-m-s > *i-ns, *=e-ns > *=e-ns
NAntr.	*tô-i- $\emptyset$ $\rightarrow$ *tô-H $\emptyset$	*e-i- $\emptyset$ $\rightarrow$ *i-H $\emptyset$ - $\emptyset$
G	*tôj-so-(o)Hom	*=ej-so-(o)Hom
Abl	*tôj-b $\emptyset$ -s	*=ej-b $\emptyset$ -s
D	*tôj-b $\emptyset$ -o-s	*=ej-b $\emptyset$ -o-s
I	*tôj-m-o-s	*=ej-m-o-s
	*tôj-is > *tôjs	*=ej-b $\emptyset$ -i-s $\rightarrow$ *e-i-b $\emptyset$ -i-s
L	*tôj-su	*=ej-m-is *=ej-su

	*k $\acute{e}$ e-i- $\emptyset$ ($\rightarrow$ *k $\acute{e}$ e-i-es) $\rightarrow$ *k $\acute{e}$ o-i- $\emptyset$	
	*k $\acute{e}$ e-i- $\emptyset$ $\rightarrow$ *k $\acute{e}$ i-m-s > *k $\acute{e}$ i-ns $\rightarrow$ *k $\acute{e}$ o-m-s > *k $\acute{e}$ o-ns	
	*k $\acute{e}$ e-i- $\emptyset$ $\rightarrow$ *k $\acute{e}$ e-H $\emptyset$ - $\emptyset$	
	*k $\acute{e}$ e-i- $\emptyset$ $\rightarrow$ *k $\acute{e}$ o-i-so-(o)Hom	
	*k $\acute{e}$ e-i-b $\emptyset$ -s $\rightarrow$ *k $\acute{e}$ o-i-b $\emptyset$ -s	
	*k $\acute{e}$ e-i-b $\emptyset$ -o-s $\rightarrow$ *k $\acute{e}$ o-i-b $\emptyset$ -o-s	
	*k $\acute{e}$ e-i-m-o-s $\rightarrow$ *k $\acute{e}$ o-i-m-o-s	
	$\rightarrow$ *k $\acute{e}$ o-i-is > *k $\acute{e}$ ojs	
	*k $\acute{e}$ e-i-su $\rightarrow$ *k $\acute{e}$ o-i-su	

5.2 Osebni zaimki za prvo in drugo osebo ne poznajo dimenzije slovničnega spola, prav tako ne povratno osebni zaimek (slednji ob tem ne pozna razlikovanja niti v kategoriji števila, saj se da zanj rekonstruirati zgolj formalno edninske oblike). V okviru dimenzije števila je glede na gradivo boljše govoriti o singularju in nesingularju, v sklopu slednjega pa raje kot o dualu in pluralu o vključujoči obliki/inkluzivu (midva in še kdo), tvorjeni s postpozitivnim členkom **-mé* 'vključujoč, s/z' ter izključujoči obliki/ekskluzivu (midva in nihče drug), tvorjeni z adverbialnim sufiksom **-úé* 'stran, brez'. Tak sklep je potreben, ker se v sklopu »duala« variantno pojavljata tako obliki ** η -H₁-úé* kot ** η -s-úé* oz. **u-H₁-úé* in **u-s-úé*, torej z dualno osnovo ** η -H₁-* oz. **u-H₁-* in pluralno osnovo ** η -s-* oz. **u-s-*, tako da je pravzaprav le adverbialni sufiks tisti, ki oblike dejansko ločuje od »pluralnih«. Enaka strategija se ponovi tudi v sklopu glagolske končniške morfologije (gl. spodaj). Osebni zaimki za tretjo osebo singularja, duala in plurala so bili v prajeziку supletivna kategorija, nadomeščali pa so jih funkcijsko modificirani deiktčno-anaforični zaimki.

Osebni zaimki izven nominativa (in z izjemo ablativa ter morda lokativa) poznajo naglašene (tonične) oblike in nenaglašene (enklitične) oblike (tu označene z **=*).

	singular		
	1. os.	2. os.	povratno-osebni
N	*éǵ *éǵ-H ₂	*tú *tú-H ₂	zaimek
A	*éme *=me	*túé *=te	*=s(y)e
G	*mé-ne	*té-úe	*se-úé
Abl.	*mé-d	*t(ú)é-d	*s(ú)é-d
D	*mé-b ^h i → *mé-b ^h ei → *mé-b ^h i-o *=me- <u>i</u>	*té-b ^h i → *té-b ^h ei → *té-b ^h i-o *=t(ú)e- <u>i</u>	*sé-b ^h i → *sé-b ^h ei → *sé-b ^h i-o *=s(y)e- <u>i</u>
L	*me-i	*t(ú)e-i	*s(y)e-i

	ekskluziv		inkluziv	
	1. os.	2. os.	1. os.	2. os
N	* <i>úé-H₁</i>	* <i>iú-H₁</i>	* <i>úé-i</i> → * <i>úé-i-(e)s</i>	* <i>iú-i</i> (?) * <i>iú-H-s</i>
A	* <i>η-H₁-úé</i> * <i>η-s-úé</i> * <i>=no-H₁</i>	* <i>u-H₁-úé</i> * <i>u-s-úé</i> * <i>=uo-H₁</i>	* <i>nó-H₂-s</i> * <i>η-s-mé</i> * <i>=no-s</i>	* <i>úó-H₂-s</i> * <i>u-s-mé</i> * <i>=uo-s</i>
G	* <i>ηs/H₁úé-H₃^{k^u}-o-m</i> * <i>ηs/H₁úé-ro-m</i> * <i>=uo-H₁</i>	* <i>us/H₁úé-H₃^{k^u}-o-m</i> * <i>us/H₁úé-ro-m</i> * <i>=uo-H₁</i>	* <i>ηsmé-H₃^{k^u}-o-m</i> * <i>ηsmé-ro-m</i> * <i>=no-s</i>	* <i>usmé-H₃^{k^u}-o-m</i> * <i>usmé-ro-m</i> * <i>=uo-s</i>
Abl.	* <i>ηs/H₁úé-d</i>	* <i>us/H₁úé-d</i>	* <i>ηsmé-d</i>	* <i>usmé-d</i>
D	* <i>ηs/H₁úé-b^hi</i> * <i>ηs/H₁úé-b^hi-o</i> * <i>=uo-H₁</i>	* <i>us/H₁úé-b^hi</i> * <i>us/H₁úé-b^hi-o</i> * <i>=uo-H₁</i>	* <i>ηsmé-b^hi</i> * <i>ηsmé-b^hi-o</i> * <i>=nos</i>	* <i>usmé-b^hi</i> * <i>usmé-b^hi-o</i> * <i>=uo-s</i>
L	* <i>ηs/H₁úé-i</i>	* <i>us/H₁úé-i</i>	* <i>ηsmé-i</i>	* <i>usmé-i</i>

B. Števniki

1 Glavni števniki (*cardinalia*)

Števniki od 1 do vključno 4 so bile sklonljive pridevniške osnove, pridevniški osnovi **sém-* in **ôj-* kot *singularia tantum*, **duó-* kot *duale tantum*, **trěj-/tri-* in **k^uétuor-/k^utur-* kot *pluralia tantum*. Števnika 3 in 4 sta še pred nastankom triadnega sistema slovničnega spola izoblikovala besedotvorni različici s sufiksoidom **-sor-/sr-*, ki sta se ujemala s samostalniki ženskega naravnega spola (gl. zgoraj). Števniki od 5 do vključno 10 prvotno so bili sklonljivi in nesposobni slovničnega ujemanja (sledеči samostalnik je verjetno stal v genetivu plurala). Števnikov od 11 do 19 se ne da zanesljivo rekonstruirati, a je verjetno, da je šlo za zloženke posameznega števnik in pide. **dékŋ* '10' (npr. **pénk^e-dékŋ* '15', **súéks-dékŋ* '16' ipd.). Tudi ti niso bili sklonljivi in brez sposobnosti slovničnega ujemanja s samostalnikom. Desetice so bile tvorjene na dva načina, in sicer:

a) kot zveza števnik in polno sklonljive besede *dékŋt-* 'desetica' (ntr.) (s posplošeno ničto prevojno stopnjo korenskega dela v kolektivnih oblikah, torej **dċ-óm-t-H₂-* za pričakovano *†dċ-óm-t-H₂-*), z internim slovničnim ujemanjem pri 20, 30 in 40 in brez njega od 50–90, a brez eksterne slovničnega ujemanja (tj. s sledеčim samostalnikom v genetivu plurala);

b) kot polno sklonljiva posesivna zloženka osnovne oblike posameznega števnik in besede *dékŋt-* 'desetica' (ntr.) s holokinetičnim akcentsko-prevojnim vzorcem, vendar s posplošeno ničto prevojno stopnjo korenskega dela, torej **dċ-óm-t-/*dċ-ŋt-* (zopet logično brez eksterne slovničnega ujemanja).²⁷

Pri besedi za 'tisoč' se ne da rekonstruirati enega samega skupnega izhodišča, saj se je ta koncept izražal opisno, npr. **sm-g^hés-lo-* 'ki je je toliko kot (zrnja) v prgišču', **tċH₂=s-ŋt-iH₂* 'tolsta/debela'.²⁸

27 V obeh tipih je v zaporedju **dċ* že prajezično prišlo do razvoja v **H₂k* (gl. razdelek o glasovnih spremembah), kar v spodnji tabeli ni posebej izpostavljeno.

28 Etimološko se da na podoben način z večjo mero zanesljivosti prodreti še v števnike **súé-ks* (< **súé-kas* 'lastna vrsta', tj. 'ki začneja svojo lastno = novo vrsto (po 5)'), **H₂ok-t-ó-H₂(u)* (dvojninska oblika k **H₂ok-t-ó-* 'ki ima konice (štirih daljših prstov)', torej 'dve (roki) s (štirimi) konicami'), **néuŋ* (nedvomno v povezavi s pide. **néu-o-* 'nov', torej nekako 'šetje (na novo)', namreč po dvakrat štiri), **dékŋ* (k pide. **dċ-* 'sprejeti', torej '(deset prstov v gesti zahvale za sprejetje)'), **dċ-om-/*dċ-m-* 'vsebujoča deset (desetic)', **dċ=ŋ-tó-* 'tista, ki ima deset (desetic)'.²⁸

*tréj-/*tri- '3'			fem.
N	*tréj-es	N Antr.	*tréj-sor-s > *tréj-sōr > *tėj-sōr
A	*tri-ms > *tri-ns		*tréj-sor-ŋ > *tėj-sor-ŋ
G		*tréj-oHom	*tri-sr-óHom > *ti-sr-óHom
Abl.		*tri-b ^h ós	*tri-sr-b ^h ós > *ti-sr-b ^h ós
D		*tréj-os → *tri-b ^h ios → *tri-mós	*tri-sr-ós > *ti-sr-ós → *ti-sr-b ^h ios → *ti-sr-mós
I		*tri-b ^h is *tri-mis	*tri-sr-b ^h is > *ti-sr-b ^h is *tri-sr-mis > *ti-sr-mis
Dir.			= Dpl.
L		*tri-sú	*tri-sr-sú > *ti-sr-sú

*k ^u étur-/ *k ^u tur- '4'				fem.
N	*k ^u étur-es > *k ^u etjór-es	NA ntr.	*k ^u étur-H ₂ > *k ^u étjōr > *k ^u etjōr	*k ^u étur-sor-s > *k ^u étru-sōr > *k ^u éte-sōr
A	*k ^u étur-ns > *k ^u etjōr-ns			*k ^u étur-sor-ŋ > *k ^u étru-sor-ŋ > *k ^u éte-sor-ŋ
G		*k ^u tur-óHom		*k ^u étur-sr-óHom > *k ^u ətru-sr-óHom → *k ^u ete-sr-óHom
Abl.		*k ^u étur-b ^h ós > *k ^u ətru-b ^h ós		*k ^u étur-sr-b ^h ós > *k ^u ətru-sr-b ^h ós → *k ^u ete-sr-b ^h ós
D		*k ^u tur-ós → *k ^u étur-b ^h ios > *k ^u ətru-b ^h ios → *k ^u étur-mós > *k ^u ətru-mós		*k ^u étur-sr-ós > *k ^u ətur-sr-ós → *k ^u ete-sr-ós → *k ^u ete-sr-b ^h ios → *k ^u ete-sr-mós
I		*k ^u étur-b ^h is > *k ^u ətru-b ^h is *k ^u étur-mis > *k ^u ətru-mis		*k ^u étur-sr-b ^h is > *k ^u ətru-sr-b ^h is → *k ^u ete-sr-b ^h is *k ^u étur-sr-mis > *k ^u ətru-sr-mis → *k ^u ete-sr-mis
Dir.				= Dpl.
L		*k ^u étur-sú > *k ^u ətru-sú		*k ^u étur-sr-sú > *k ^u ətru-sr-sú → *k ^u ete-sr-sú

2 Vrstilni števniki (ordinalia)

Vrstilni števniki so bili besednovrstno atributivni/kvalitativni pridevniki. Izpeljani so bili iz glavnih števnikov z izjemo prvega, ki se je tvoril opisno z izpeljankami iz pida. adverba **pró* oz. **prH₂ó* 'spredaj', prim. **pr-tm(H₂)ó-*, **prH₂-mó-*, **prH₂-uó-*, dobesedno 'prednji, ki je pred (ostalimi)'. Verjetno je, da je enaka situacija prvotno veljala tudi za formalni izraz vrstilnega števnikar 'drugi'. Ostali vrstilni števniki do deset so izpeljani s pomočjo treh sufiksov, in sicer **-tjo-*, **-to-* in **-o-* (besedotvorna podstava števnikov 3–6 je pri tem realizirana v prevojno reducirani različici: **tréj-* → **tri-*, **k^uét-uor-* → **k^ut-ur-*, **pénk^ue* → *pñk^u-*, **súé-ks-* → **su-ks-*, najverjetneje tudi vsaj še **septm-* → **s^eptm-* in **dékm-* → **d^ekm-*, vendar tu obakrat z restituiranim **e* v izogib sekundarnemu soglasniškemu sklopu), vrstilne oblike desetic in stotic pa morda s **-tm(H₂)o-*:

2.	<i>*dui-tjó-</i> , <i>*dui-tó-</i> ob (verjetno starejšem) opisnem <i>*án-tero-</i> 'drugi' < <i>*drugi</i> (tj. ne ta tule)'
3.	<i>*tri-tjó-</i> (→ <i>*tj-tjó-</i>), <i>*tri-tó-</i>
4.	<i>*k^utur-ó-</i> , <i>*k^utur-tó-</i> → <i>*k^utur-tó-</i> ³²
5.	<i>*pñk^u-tó-</i>
6.	<i>*suk^s-tó-</i>
7.	<i>*septm-ó-</i> [<i>*septmm-ó-</i>]
8.	<i>*H₂oktoH₁-(u)-ó-</i> (→ <i>*H₂oktoH₁-mó-</i> , ³³ <i>*H₂oktuH₁-tó-</i> < <i>*H₂oktoH₁-tó-</i> ³⁴)
9.	<i>*neun-ó-</i> [<i>*neunn-ó-</i>]
10.	<i>*dek^m-ó-</i> [<i>*dekmm-ó-</i>], ³⁵ <i>*dek^m-tó-</i>
20.	<i>*duidkmt-tm(H₂)ó-</i> ...
100.	<i>*dkmto-tm(H₂)ó-</i>

C. Glagolsko oblikoslovje (verbalna morfologija)

1 Osebnostne glagolske oblike

Vsaka osebna glagolska oblika je bila strukturno maksimalno petmorfemska (reduplikacijski morfem, korenski morfem, besedotvorni afiks (sufiks ali infiks), naklonski sufiks in osebito), minimalno pa tromorfemska (korenski morfem, naklonski sufiks, osebito):

(Re)	Rx	Ax	Sx ₂	T
(reduplikacijski morfem)	korenski morfem	afiks (sufiks, infiks)	naklonski sufiks	osebito

32 Analoška (kompromisna) oblika za pričakovano **k^uetru-tó-*.

33 Analoško po **septmmó-*.

34 Po laringalni metatezi (gl. razdelek o glasovnih spremembah v predhodnem prispevku).

35 **septm-ó-*, **neun-ó-* in **dek^m-ó-* z nepričakovano ohranitvijo **m* pred sledečim samoglasnikom, najverjetneje po izravnavi z glavnimi števnikar.

Celotni nabor morfemov je vseboval in združeval slovnične informacije petih dimenzij: oseba, število (*numerus*), naklon (*modus*), način (*diateza*) in čas (*tempus*), in sicer:

- naklonski sufiks: naklon;
- končniški morfem (osebilo): oseba, število, način, čas.

Nabor končniških morfemov je bil v nekaterih presekih osebe in števila imperativnega (velelnega) naklona občutljiv na izbiro naklonske funkcije glagolske oblike. Ker je imperativ v okviru naklonskega sufiksa istočasno neoznačen oz. ničto označen, v tem primeru osebilo hkrati nosi informacijo o naklonski dimenziji. Osebila so tako tipično fuzijska (v tem smislu prim. strukturo sklonil), saj v enem samem, sinhrono nerazdružljivem morfemu združujejo informacijo o več slovničnih dimenzijah (minimalno o osebi, številu in načinu).

Afiksalni (ponski) morfem, tj. sufiksalni (priponski) ali infiksalni (vponski) morfem, in reduplikacijski morfem skupaj s korenem tvorijo t. i. časovno-aspektualno osnovo (gl. ustrezni razdelek spodaj).

1.1 Sistem slovničnega števila

Rekonstruirani sistem izkazuje tri števila: singular, dual in plural, vendar tri dejstva opozarjajo, da je za izhodiščno stanje bolje predpostaviti enako razporeditev kot pri osebni zaimkih, tj. razliko med singularjem in nesingularjem, ki je nadalje poznal inkluzivne (vključevalne) in ekskluzivne (izključevalne) oblike, iz katerih so se kasneje razvile pluralne in dualne oblike, namreč:

- a) jedrni del osebilo za prvi osebi duala in plurala *-*ue* in *-*me* sta enaki sufiksalnima elementoma *-*ue* in *-*me*, ki sta v okviru osebni zaimkov podaljševala oblike za 1. oz. 2. osebo duala (*-*ue*) oz. 1. oz. 2. osebo plurala (*-*me*);
- b) anatolski jeziki za 1. os. pl. uporabljajo osebilo *-*ue* (tj. osebilo, ki je bilo v jedrni praindoevropsčini gramatikalizirano v funkciji 1. os. duala);
- c) 2. in 3. osebo duala je na podlagi gradiva praktično nemogoče projicirati na prajezično izhodišče, iz česar sledi, da so osebila za ti dve osebi nastala pozno, poprajezično, v prajeziku samem pa je še obstajala enotna shema osebilo za 2. in 3. osebo needninskih oblik (razlikovanje med inkluzivnimi in ekskluzivnimi oblikami namreč ni smiselno in zato tudi ni imelo formalnega izraza izven prve osebe).

1.2 Naklonski sufiksi

Naklonski sufiks je bil pozicioniran direktno za eventualnim afiksalnim morfemom in direktno pred osebilo. Realiziran je bil lahko ničto (*-*∅*-) ali kot segmentni sufiksalni

morfem. Na prajezik je treba projicirati štiri naklonske osnove in pet naklonskih funkcij, in sicer:

a) indikativ (povedni naklon), izražen z ničtim naklonskim sufiksom;

b) imperativ-prohibitiv:

- imperativ (velelni naklon), izražen z ničtim naklonskim sufiksom (in v delu oblik s posebnim setom osebil, značilnim izključno za imperativ);
- prohibitiv (prepovedovalni naklon), izražen z ničtim naklonskim sufiksom;

c) optativ (želelni naklon), izražen s sufiksom $*-i-eH_I-/*-i-H_I-$;

č) konjunktiv (vezni naklon), izražen s sufiksom $*-e/o-$.

1.2.1 Imperativne oblike so bile tvorne le v drugi in tretji osebi. Imperativ za prvo osebo se je najverjetneje izražal supletivno s konjunktivom. Ob direktnem imperativu je obstajala tudi oblika indirektne imperativa (t. i. imperativ futura ali posteriorni imperativ), ki ni predvidevala takojšnje realizacije zaukazanega. Imperativ za tretjo osebo je avtomatično indirektna narave, saj lahko izraža zgolj govorčevo željo, da se posredno ravna, kot je predvideno.

Prohibitiv je bil lahko rabljen preventivno (*preventativ*) ali inhibitivno (*inhibitiv*), tj. kot prepoved dejanja, ki še ni bilo začeto oz. kot poziv k takojšnjemu končanju že začetega dejanja. V obeh primerih se je prohibitiv tvoril s pomočjo prohibitivnega člena $*m\acute{e}$ in osebne glagolske oblike brez izražene dimenzije časa (t. i. injunktiv), preventativ s pomočjo aoristove osnove in inhibitiv s pomočjo prezentove.

1.2.2 Sufiks za tvorbo optativa k atematskim osnovam (žargonsko kar »atematski optativ«) je izkazoval prevojnje alternacije, in sicer:

a) mobilne (akcentsko premične) glagolske osnove so poznale mobilni optativ, pri čemer je prišlo do spremembe akcentske krivulje v opisno histerokinetično, tj. do prestativte akcentske mobilnosti na optativni sufiks in osebilo: $*-i\acute{e}H_I-/*-iH_I-$ [$*C\acute{e}C-t : *CC-\acute{e}nt \rightarrow *CC-i\acute{e}H_I-t : *CC-iH_I-\acute{e}nt$], tj. optativ je bil vedno izpeljan iz šibke osnove:

kreпка oblika	Rx [é]	T [0]	→	Rx [0]	-i$\acute{e}$H_I-	T [0]
šibka oblika	Rx [0]	T [é]	→	Rx [0]	-iH_I-	T [é]

b) nemobilne (akcentsko statične/kolumnalne) glagolske osnove so poznale nemobilni optativ, tj. z optativnim sufiksom v ničti prevojni stopnji ($*-iH_I-$):

kreпка oblika	Rx [é]	T [0]	→	Rx [é]	-iH_I-	T [0]
šibka oblika	Rx [é]	T [0]	→	Rx [é]	-iH_I-	T [0]

kreпка oblika	Re [é]	Rx [0]	T [0]	→	Re [é]	Rx [0]	-iH_I-	T [0]
šibka oblika	Re [é]	Rx [0]	T [0]	→	Re [é]	Rx [0]	-iH_I-	T [0]

c) Sufiks za tvorbo optativa k tematskim osnovam (žargonsko »tematski optativ«) je bil v osrednji praindovropščini³⁶ dodan na tematsko osnovo, torej $*^o o-iH_I-$. Zaporedje je bilo realizirano kot dvožložno $*^o o-iH_I-V$ (enako kot $*^o o-iH_I-$ v okviru nom.-ak. du. ntr. tematskih osnov):

Rx	Sx -e/o-	T	→	Rx	Sx -o-	-iH _I -	T

Funkcija optativa je bila kupitivno-potencialna, torej izražanje želje in (inherentno negotove) možnosti.

1.2.3 Konjunktivni sufiks je bil identičen s tematskim vokalom in izkazoval enako distribucijo prevojnih različic pred osebili. Pri iztematskem konjunktivu se je kvaliteta vokala konjunktivnega sufiksa ravnala po kvaliteti tematskega vokala. Konjunktivi atematskih osnov so bili na površinski ravni enaki tematskih osnovam, konjunktivi tematskih osnov pa so v osrednji praindovropščini³⁷ izkazovali kontrakcijski produkt tematskega vokala in konjunktivnega sufiksa: $*^o e-e- > *^o \bar{e}- \sim *^o o-o- > *^o \bar{o}-$ ($**CéC-e-e- > *CéC-\bar{e}- \sim **CéC-o-o- > *CéC-\bar{o}-$ oz. $**CC-é-e- > *CC-\bar{é}- \sim **CC-ó-o- > **CC-\bar{ó}-$).

Konjunktivne osnove, izpeljane iz atematskih besedotvornih podstav, so imele akcent-sko kolumnalno strukturo, in sicer je bil v ejevski prevojni stopnji prvi morfem, ki je stal neposredno levo od konjunktivnega sufiksa.

Funkcija konjunktiva je bila voluntativno-prospektivna, torej izražanje volje (ne zgolj želje kot pri optativu) in pričakovanja (ne zgolj negotove možnosti kot pri optativu).

1.3 Časovno-aspektualna osnova

Korenski morfem poleg predmetnega pomena vsebuje tudi t. i. leksikalni aspekt (vid), ki je inherentna sestavina pomena korenskega morfema, in sicer govorimo o a) teličnih ali punktualnih korenih, tj. takih, ki se nanašajo na notranje nediferencirano, celovito, nekompleksno oz. enkratno glagolsko dejanje (npr. *dati*, *vzeti*, *udariti* ipd.), in b) ateličnih/nepunktualnih korenih, ki se nanašajo na notranje diferencirano oz. kompleksno, dalj časa trajajoče glagolsko dejanje (npr. *teči*, *spati*, *jesti* ipd.). Iz teličnih glagolov je bilo mogoče s pomočjo afiksalnega besedotvorja (sufiksalnega in infiksalnega) in s sredstvom reduplikacije izpeljati atelične osnove z vrsto niansiranih pomenov (tu govorimo o t. i. vrstah glagolskega dejanja), prav tako pa iz ateličnega glagola s sufiksalmim besedotvorjem in reduplikacijo izpeljati telično osnovo.

Na podlagi leksikalnega aspekta je naknadno prišlo do razvoja aspekta kot slovnične kategorije, ki je zgolj gramatikalizirana opozicija med dvema vrstama poteka glagolskega

36 Anatolščina je sintetični optativ izgubila, toharščina pa izkazuje drugačen, verjetno starejši princip (optativ je tam namreč vedno izatematski, tj. nikdar tvorjen na podlagi sufiksa $*-o-$).

37 Anatolščina ne pozna sintetičnega konjunktiva, toharščina pa pri tvorbi konjunktiva pozna le izatematsko besedotvorje.

dejanja, kot je ta inherenten v leksikalnem pomenu glagola (najsi bo korena najsi bo derivirane osnove): teličnim/punktualnim glagolom je bil pripisan perfektivni aspekt, ateličnim/nepunktualnim pa imperfektivni aspekt. Perfektivno glagolsko osnovo imenujemo aorist (ali aoristova osnova), imperfektivno pa prezent (ali prezentova osnova). Gramatikalizacija aspekta je vsaj v svojih zametkih že praezičnega datuma, vsekakor pa dokončno izvršena v predniku neanatskih indoevropskih jezikov. Z gramatikalizacijo aspekta je hkrati prišlo do naraščajočega slabljenja prvotnih funkcij različnih afiksov, ki so tvorili motivirane imperfektivne osnove iz perfektivnih, v imperfektivne derivacijske morfeme, tako da je v mnogih primerih tudi s primerjalno metodo težko rekonstruirati njihovo prvotno funkcijo. Sistem nemotiviranih in motiviranih osnov in njihovih funkcij (v kolikor so te še določljive) je bil sledeč (v minimalnem naboru):

1. nemotivirane osnove ali korenske osnove:

Rx	Sx ₂	T
korenski morfem	naklonski sufiks	osebilo
časovno-aspektualna osnova		
naklonska osnova		

a) korenski prezent: amfikinetični (*CéC-/ *CC-') = imperfektiv, akrostatični I (*CóC-/ *CéC-) = intenziv-iterativ;

b) korenski aorist: amfikinetični (*CéC-/ *CC-) = perfektiv, akrostatični I (*CóC-/ *CéC-) = sprememba stanja.

2. atematske motivirane osnove:

(Re)	Rx	Sx ₁		Sx ₂	T
(reduplikacijski morfem)	korenski morfem	tematski	*-e/o-	naklonski sufiks	osebilo
		atematski			
časovno-aspektualna osnova					
naklonska osnova					

Rx/ ₂	Ix	Rx/ ₂	Sx ₂	T
	INFIKS		naklonski sufiks	osebilo
k o r e n		s k i m o r f e m		
časovno-aspektualna osnova				
naklonska osnova				

a) atematski sufiksi:

- nazalni sufiks *-néu-/ *-nu-' ~ *-nū-'; *CC-néu-/ *CC-nu-' ~ *CC-nū- = kavzativ (prehodni glagoli), iterativ (neprehodni glagoli); faktitiv;
- *-eĭ-/ *-i- ~ *-ĭ-: *CC-óĭ-/ *CC-i- ~ *CC-ĭ-, *CC-éĭ-/ *CC-i- ~ *CC-ĭ-;
- *-eu-/ *-u- ~ *-ū-: *CéC-u-/ *CC-u- ~ *CC-ū-;

- $^{*-(\acute{e})H_1-}$: $^{*CC-\acute{e}H_1-}$,³⁸ $^{oe-H_1-}$ ³⁹ = fientiv;
- $^{*-H_2-}$: $^{oe-H_2-}$ ⁴⁰ = faktitiv;
- $^{*-s-}$: $^{*C\acute{e}C-s-}$ / $^{*CC-s-}$ = deziderativ (želelni glagol);
- $^{*-s-}$: $^{*C\acute{e}C-s-}$ / $^{*C\acute{e}C-s-}$ = perfektiv (> sigmatski aorist);

b) tematski sufiksi:

- $^{*-e/o-}$: $^{*C\acute{e}C-e/o-}$;
- $^{*-é/ó-}$: $^{*CC-\acute{e}/\acute{o}-}$ (tematski aorist);
- $^{*-i\acute{e}/\acute{o}-}$: $^{*CC-i\acute{e}/\acute{o}-}$ ($\rightarrow$ $^{*C\acute{e}C-i\acute{e}/o-}$) = iterativ;
- $^{*-i\acute{e}/\acute{o}-}$: denominativ (izsamostalniški);
- $^{*-éi\acute{e}/o-}$: $^{*CoC-\acute{e}i\acute{e}/o-}$ = kavzativ-iterativ, $^{*CC-\acute{e}i\acute{e}/o-}$ (iterativ);
- $^{*-s\acute{k}\acute{e}/\acute{o}-}$: $^{*CC-s\acute{k}\acute{e}/\acute{o}-}$ = iterativ;
- $^{*-s-i\acute{e}/\acute{o}-}$: $^{*CC-s-i\acute{e}/\acute{o}-}$ = iterativizirani deziderativ;
- $^{*-H_1-i\acute{e}/\acute{o}-}$: $^{*CC-H_1-i\acute{e}/\acute{o}-}$,⁴¹ $^{oe-H_1-i\acute{e}/o-}$ ⁴² = esiv (vztrajanje v stanju);
- $^{*-H_2-i\acute{e}/o-}$ (tematizacija faktitiva);

c) infiksi:

- nazalni infiks $^{*-né-}$ / $^{*-n-}$ $\sim$ $^{*-ŋ-}$: $^{*CR_0-né-C-}$ / $^{*CR_0-n-C-}$ = kavzativ (prehodni glagoli), iterativ (neprehodni glagoli);
- $^{*-e-}$: akrostatični prezent II ($^{*C\acute{e}C-}$ / $^{*C\acute{e}C-}$) = iterativ;

č) reduplicirane tvorbe:

I. delno/šibko reduplicirane tvorbe (glavna funkcija = iterativizacija):

- $^{*C\acute{e}-CoC-}$ / $^{*C\acute{e}-CC-}$ (nemobilni reduplicirani prezent);
- $^{*Ci-C\acute{e}C-}$ / $^{*Ci-CC-}$ (mobilni reduplicirani prezent);
- $^{*Ci-CC-\acute{e}/\acute{o}-}$ (tematizirani reduplicirani prezent);
- $^{*C\acute{e}-CC-e/o-}$ (reduplicirani tematski aorist);
- $^{*Ce-CóC-}$ / $^{*Ce-CC-}$ (perfekt < reduplicirani nemobilni aorist I);
- $^{*Ci-CC-s\acute{e}/\acute{o}-}$ (reduplicirani = iterativizirani deziderativ);

II. krepko reduplicirane tvorbe (glavna funkcija = intenzifikacija):

- $^{*C\acute{e}C-CoC-}$ / $^{*C\acute{e}C-CC-}$ = intenziv.

38 Izglagolski tip.

39 Denominativni izpridevniški tip.

40 Denominativni izpridevniški tip.

41 Izglagolski tip.

42 Denominativni izpridevniški tip.

Od naštetih besedotvornih tipov so le trije tvorili motivirane perfektivne osnove, in sicer perfektivni sufiks **-s-*, tematski tip **CC-é/ó-* in reduplicirani tematski tip **Cé-CC-e/o-* (vsi od naštetih so bili dejansko mnogo redkejši kot korenski aorist in tudi poznejšega nastanka), medtem ko so vsi preostali eksplicitno imperfektivni in tvorijo prezentovo osnovo. Perfektova osnova se je, kot je razvidno iz podanega pregleda, razvila preko gramatikalizacije iterativiziranega (preko delne reduplikacije) aorista, ki je označeval spremembo stanja, in tako strukturno in funkcijsko dejansko ni dosti drugačna od kateregakoli delno redupliciranega prezenta.

Na nastalo aspektualno opozicijo se je naravno naplastila dimenzija glagolskega časa (ta je relevantna le v indikativu, medtem ko ostali nakloni te distinkcije ne poznajo), saj aorist za razliko od prezenta ni bil sposoben sekundarne distinkcije med pretekliškimi in nepretekliškimi oblikami (punktualni glagoli se namreč ne morejo nanašati ta trenutek izjave; njihova funkcija v sklopu dimenzije časa je lahko le pretekliška ali eventualno prihodnjiška: *dam* = *dal sem* oz. *dal bom* in ne tudi **dajem*). Pretekliške oblike prezentove osnove imenujemo imperfekt.

Razlika med imperfektom in nepretekliškim prezentom (t. i. parontivom) je bila izražena formalno, in sicer s pomočjo postponiranega deiktičnega členka **i* z lokativnim pomenom 'tukaj, blizu, zraven > zdaj' (t. i. *hic et nunc* 'tukaj in sedaj'), ki je bil nato podvržen univerbizaciji z osebili (in je identičen s sklonilom **-i* v okviru nominalne morfologije). Z **i* so bila opremljena osebila 1., 2. in 3. osebe singularja in 3. os. plurala, medtem ko sta bili prvi osebi nesingularja, kot ju je mogoče rekonstruirati za prajezično izhodišče neanatskih jezikov, opremljeni z elementom **-s* nejasne geneze: če gre zgolj za ničto prevojno stopnjo pluralnega znaka **(e)s*, se je ta verjetno najprej pojavil v sklopu 1. osebe inkluziva (plurala), bil nato reinterpretiran kot distinktivno morfološko sredstvo in prenesen še na 1. osebo ekskluziva (duala). Gradivo namiguje, da primerljive formalne opozicije v sklopu 2. osebe nesingularja prvotno ni bilo, je pa morda enakega izvora tudi **-s* v osebilih za 3. os. pl. »perfektovih« osebilih (gl. spodaj **(e)r-s*).

Set oz. nabor osebilih, ki v sebi vsebujejo informacijo [+sedanjik], imenujemo primarna osebila (PO), skupino funkcijsko opozicijskih osebilih pa sekundarna osebila (SO). Seta primarnih in sekundarnih osebilih sta vezana izključno na izražanje dimenzij oseba, število, diateza in čas v sklopu opozicije med prezentovo osnovo in aoristovo osnovo, zato jima pravimo tudi kar prezent-aoristov sistem osebilih oz. prezent-aoristova osebila.

Prezent-aoristov sistem osebil je bil v rabi:

- a) za tvorbo oblik prezentove osnove: primarna osebila (sedanjik), sekundarna osebila (imperfekt);
- b) za tvorbo oblik aoristove osnove: sekundarna osebila;
- c) za tvorbo oblik konjunktivne osnove (najsí bo konjunktiva prezenta, aorista ali perfekta): primarna ali morda tako primarna kot sekundarna osebila;
- č) za tvorbo oblik optativne osnove (najsí bo optativa prezenta, aorista ali perfekta): sekundarna osebila;
- d) imperativ (tu vključno s specifično imperativnimi osebili) prezenta, aorista in perfekta.

Ena izmed pomembnejših inovacij neanatolskih indoevropskih jezikov je bila gramatikalizacija še tretje aspektualne osnove, in sicer perfekta. Njegova prvotna funkcija je bila nakto-stativna in je izražala stanje kot direktno posledico preteklega dejanja (perfekt je bil torej gramatikalizirana oblika stativnega (stanjskega) glagola). Perfekt tako logično ne pozna distinkcije po času in ima en sam, ločen set osebil, imenovan perfektov sistem osebil (ali kar perfektova osebila).

Na osebila je v sklopu atematskih glagolov vezan izbor krepke oz. šibke osnove (prim. sistem »krepkih« in »šibkih sklonil«), in sicer po naslednjih distribucijskih principih:

- a) krepka osnova – 1., 2., 3. oseba singularja ob uporabi aktivnega seta osebil (tj. tako v indikativu kot optativu in imperativu (razen 1. sg., ki v tej kategoriji ni tvorna), vsaj fakultativno tudi 2. oseba nesingularja imperativa; konjunktivna osnova v celoti;
- b) šibka osnova – vse preostale oblike:

		aktiv				medij			
		indikativ	imperativ	optativ	konjunktiv	indikativ	imperativ	optativ	konjunktiv
sg.	1.		x				x		
	2.								
	3.								
»du.«	1.		x				x		
	2.		?						
	3.		?						
»pl.«	1.		x				x		
	2.		(sekundarno)						
	3.								

Krepka osnova je pri tem naglašena na:

- a) korenu v korenskih osnovah in mobilnih redupliciranih osnovah:

$Rx[\acute{e}]\text{-}T :: Rx[\emptyset]\text{-}\acute{T}$, $Re[i]\text{-}Rx[\acute{e}]\text{-}T :: Re[i]\text{-}Rx[\emptyset]\text{-}\acute{T}$, $Re[e]\text{-}Rx[\acute{o}]\text{-}T :: Re[e]\text{-}Rx[\emptyset]\text{-}\acute{T}$

b) sufiksu v sufikslnih motiviranih osnovah in optativu:

$Rx[\emptyset]-Sx[\acute{e}]-T :: Rx[\emptyset]-Sx[\emptyset]-\acute{T}$

c) infiksu v infigiranih motiviranih osnovah:

$Rx/_{2}[\emptyset]-Ix[\acute{e}]-Rx/_{2}[\emptyset]-T :: Rx/_{2}[\emptyset]-Ix[\emptyset]-Rx/_{2}[\emptyset]-\acute{T}$

č) reduplikacijskem morfemu v nemobilnih redupliciranih osnovah:

$Re[\acute{e}]-Rx[o]-T :: Re[\acute{e}]-Rx[o]-T.$

Za konjunktiv je bila značilna enotna struktura, in sicer:

- a) $*Rx[\acute{e}]-e/o-$ (konjunktiv korenskih osnov);
- b) $Rx[\emptyset]-Sx[\acute{e}]-e/o-$ (konjunktiv sufikslnih osnov);
- c) $Rx/_{2}[\emptyset]-Ix[\acute{e}]-Rx/_{2}[\emptyset]-e/o-$ (konjunktiv infikslnih osnov);
- č) $Re[i]-Rx[\acute{e}]-e/o-$ (konjunktiv mobilnih redupliciranih osnov);
- d) $Re[e]-Rx[\acute{e}]-e/o-$ (konjunktiv perfekta);
- e) $Re[\acute{e}]-Rx[e]-e/o-$ (konjunktiv nemobilnih redupliciranih osnov).

1.4 Diateza

Sistem osebیل vseh indoevropskih jezikov logično razpade na dva pola, in sicer na sklop aktivnih osebیل in sklop medialnih (natančneje medio-pasivnih) osebیل, tj. osebیل, ki v sebi nosijo informacijo o glagolskem načinu [+aktiv] oz. [+medij]. Opozicija prvotno velja le za prezent-aoristov sistem, medtem ko se v sklopu perfekta mediopasivne variante izoblikujejo šele sekundarno. Prvotna odsotnost kategorije medija perfekta je razumljiva, saj jedrna perfektova osebila sama izvirajo iz iste kategorije kot jedrna medialna (perfekt kot stativna glagolska osnova osebe in števila namreč ni mogel označevati z aktivnim setom osebیل).

Funkcije mediopasiva so: refleksivna (direktni in indirektni refleksivni medij, npr. *darujem (bogovom)*, *umivam se*), recipročna (vzajemnostna, npr. *pogovarjam se (s kom)*) in pasivna (trpna), z eno besedo polna ali delna prizadetost subjekta. Indoevropski prajezik posebne kategorije sintetičnega pasiva torej ni poznal, pač pa se je pasivno skladenjsko funkcijo izrazilo z izborom mediopasivnih osebیل.

1.5 Sistem osebیل

		osebila prezent-aoristovega sistema			»perfektova« osebila
		aktivna		mediopasivna	
		primarna	sekundarna		
sg.	1.	*-m-i	*-m	*-H ₂ e	*-H ₂ e
	2.	*-s-i	*-s	*-tH ₂ e	*-tH ₂ e
	3.	*-t-i	*-t	*-o	*-e
»du.«	1.	*-u ^é (-s ²) ~ *-uo-s	*-u ^e	*-u ^e -d ^h H ₂	*-u ^e
	2.	*-t(H ₂)e-s	*-te (?) → -to-m	x	x
	3.	*-te-s	*-te-H ₁ (-m) (?) → *-ta-H-m	x	x
»pl.«	1.	*-mé-s ~ *-mo-s	*-me	*-me-d ^h H ₂	*-me
	2.	*-t(H ₂)e	*-te	*-te-d ^h H ₂ -u ^e (?) > *-d ^h H ₂ -u ^{e43}	*-(H ₂)e, *-te
	3.	*-ént-i/*-nt-i ~ *-nt-i	*-ént/*-nt ~ *-nt	*-r-o	*-ér-s > *-ér/*-f-s

Opombe k rekonstruiranemu sistemu glagolskih končniških morfemov:

1) Primarni varianti osebیل za 1. osebo nesingularja sta se pojavljali v dveh kvalitativnih prevojnih različicah, ki sta vzniknili fonetično, in sicer s spremembo *e > *o v zaprtem zlogu ob odsotnosti naglasa (*-u_é-s ~ *-uo-s, *-mé-s ~ *-mo-s; prim. razporeditev prevojnih stopenj tematskega vokala v okviru nominalne morfologije). Ker variante *-u_é-s gradivo ne izpričuje in ker se je *-s v 1. osebo ekskluziva najverjetneje razširil sekundarno iz 1. osebe inkluziva, je sicer mogoče, da se je osebilo *-uo-s pojavilo šele po naliki na *-mo-s (kot varianti k *-mé-s).

2) Čeprav posebnih osebیل za 2. in 3. osebo poznejše kategorije duala ne pričakujemo, se je na podlagi indoiranščine, grščine in baltoslovanščine ter v manjši meri germanščine, italščine in toharščine mogoče približati sorazmerno jasni rekonstrukciji njune izhodiščne podobe, iz česar sledi, da sta se 2. in 3. oseba duala izoblikovali oz. pričeli izoblikovati že v predniku neanatskih indoevropskih jezikov (ter bili nato popraježno podvrženi nadaljnjim spremembam).

Jasno je, da sta bili izoblikovani na podlagi 2. osebe plurala, s katero sta bili prvotno (tj. v okviru nesingularja) tudi identični, in sicer preko avgmentacije z elementom *-s po naliki s 1. osebo duala v sklopu primarnega osebila (*-te → *-te-s) in brez tega elementa v sklopu sekundarnega osebila (*-te = *-te in eventualnim zaokroženjem *e > *o pred dodanim *-m, kakršen je bil kot zgolj fakultativni strukturni element prisoten v sklopu več sekundarnih osebیل, torej *-te → *-te-m > *-to-m⁴⁴).

43 Če je domneva o genezi osebila pravilna, je sekvenca *-d^hH₂-ue razložljiva po haplogiji, tj. disimilaciji (različanju) med dvema enakima ali strukturno podobnima (zaporednima) zlogoma. Ekskluzivna členica *-ue se je zelo očitno naplastila pod pritiskom 1. osebe ekskluzivnega nesingularja *-ue-d^hH₂.

44 Če seveda ojevka prevojnja stopnja v *-to ni že starejša kot avgmentacija z *-m, torej *-te → *-to (razlog za tako spremembo sicer ni očitno).

Indoiransko in italško gradivo ob tem za 2. os. du. sicer narekujejo rekonstrukcijo $*-tH_2e-s$, kar se ujema z dejstvom, da za 2. os. pl. indoiranščina sama narekuje primarno osebilo $*-tH_2e$ in ne $*-te$ (koliko je to staro, je sicer zelo negotovo). Dodaten indic, ki bi govoril v prid 2. du. PO $*-tH_2e-s$ morda ponuja osebilo 3. du. SO, ki ga je na podlagi indoiranščine in grščine treba rekonstruirati kot $*-teH_2m$ ali $*-taHm$ in bi utegnilo predstavljati formalno dualizirano varianto $*-te-H_1(-m)^{45}$ z naknadno spremembo vokalne barve v $*-taH_1(m)$ po $*-tH_2e-s$ [-tχas]. Vsekakor se zdi, da sta bili tako v primarnem setu kot sekundarnem setu osebili prvotno identični in da se v njunem nadaljnjem razvoju kaže tendenca po sekundarnem formalnem različenju:

Poizkus rekonstrukcije razvojnih tendenc sekundarnega osebila za 2. in 3. os. duala.

nesingular		>	dual	plural	>	dual	plural
ekskluziv	inkluziv						
1. - <i>ye</i>	- <i>me</i>		- <i>ye</i>	- <i>me</i>		- <i>ye</i>	- <i>me</i>
2. - <i>te</i>			- <i>te</i>	- <i>te</i>		- <i>te-m</i> ...	- <i>te</i>
3. - <i>ent</i>			- <i>te</i>	- <i>ent</i>		- <i>te-H₁-m</i> ...	- <i>ent</i>

3) Podana rekonstrukcija osebیل je lahko razumljena kot izhodiščna le za neanatolske indoevropske jezike, medtem ko anatolski sistem izkazuje uporabo osebیل, tu rekonstruiranih kot »perfektova« osebila, v mnogo širšem kontekstu, in sicer v sklopu t. i. *h*-konjugacije, ki je funkcijsko (vsaj sinhrono) popolnoma ekvivalentna konjugaciji, ki uporablja osebila seta $*-m/*-s/*-t$; obenem anatolski jeziki perfekta kot gramatikalizirane kategorije, kot je že bilo izpostavljeno, ne poznajo. Zaradi očitne prekrivnosti med »perfektovimi« osebili in osebili mediopasivne sprege se zdi upravičen sklep, da obe izvirata iz nekdanje enotne kategorije, ki je bila najverjetneje rezervirana za spregatev neprehodnih glagolov. Ta kategorija ni poznala gramatikalizirane opozicije v dimenziji glagolskega časa, kar za »perfektova« osebila še vedno drži (z $*-i$ opremljene oblike anatolske *h*-konjugacije so v celoti sekundarne, narejene po naliki na osebila seta $*-m/*-s/*-t$), za mediopasiv pa prvotno tudi.

Ko je prišlo do gramatikalizacije mediopasiva, so bila osebila sekundarno eksplicitno označena kot mediopasivna (v tem obdobju se prvotno identična seta osebیل razideta v »perfektov« set in mediopasivni set), in sicer v 3. os. sg. $*-e \rightarrow *-o$, posledično in po naliki na 3. os. sg. nato 3. os. pl. $*(e)r \rightarrow *-r-o$. Prva in druga oseba nesingularja sta bili opremljeni s kompleksno sekvenco $*-d^h-H_2-$, ki še nima pojasnjene geneze.

Na nova, eksplicitno mediopasivna osebila je bil nato fakultativno naplaščen adverb $*-r$ (z gramatikalizirano povratno funkcijo kot pleonastični znak mediopasivne funkcije), nato interpretiran kot funkcijski ekvivalent že univerbiziranemu $*-i$ primarne serije prezent-aoristovega seta $*-m/*-s/*-t$, kar je naravno vodilo v sekundarno primarizacijo

45 To bi bil najzgodnejši primer dualizacije kakega dualnega osebila z nominalno-pronominalnim dualnim $*(e)H_1$. Kasneje enak proces srečamo v balto-slovanščini in germanščini, celo v sklopu 1. osebe duala.

mediopasivnih oseb. Dialektalno so bila mediopasivna osebila, interpretirana kot funkcijsko primarna, v nadaljnjem, že poprajezičnem razvoju prestrukturirana z **-i*: **-o-r* → **-o-i* [-oi] itd.

Sekundarni set mediopasivnih oseb je poznega nastanka in je bil dosežen z mehanično odstranitvijo **-r* oz. **-i* po zgledu na dihotomijo med primarnim in sekundarnim setom v sklopu oseb present-aoristovega sistema.

Gradivo opozarja, da je bilo vsaj fakultativno verjetno možno že prajezično tvoriti tudi primarne dublete **-mes-d^hH₂* in **-uos-d^hH₂* po primarnih aktivnih **-me/os*, **-uos*.⁴⁶

Že v prajezično obdobje ob tem sega tendencialni proces kontaminacije mediopasivnih oseb s present-aoristovim setom, in sicer najprej v sklopu 3. osebe (**-o* proti **-t* → **-to* in **-r-o* proti **-nt* → **-nt-o*, sekundarno tudi **-nt-ro*), vendar ne tam, kjer je imel mediopasiv še izrazito nefaktivno (tj. stativno) funkcijo, ter nato šele poprajezično tudi v prvi in drugi osebi singularja:

<i>*-H₂e</i> [-χa] → <i>*-ma</i>
<i>*-tH₂e</i> [-tχa] → <i>*-sa</i>
<i>*-o</i> → <i>*-to</i>
<i>*-ue-d^hH₂</i>
<i>*-me-d^hH₂</i>
<i>*-d^hH₂-ue</i>
<i>*-r-o</i> → <i>*-(e)nt-o</i> , <i>*-(e)nt-ro</i>

Zadnja faza v preoblikovanju izvirnega sistema je izoblikovanje mediopasiva perfekta, ki je bil zgrajen po naliki na opozicijo med že prestrukturiranim mediopasivom in aktivom.

4) V samem naboru oseb je med atematskimi in tematskimi osnovami mogoče rekonstruirati eno samo razliko (in posledično torej tudi za konjunktiv), in sicer 1. osebo singularja, za katero tematski glagoli ne izkazujejo pričakovanega *†-o-m-i*, pač pa **-o-H₂*, tj. s sklonilom **-H₂*, identičnim z jednim sklonilom mediopasiva in »perfekta« za 1. osebo.

5) Edini osebili, občutljivi na kvantitativni prevoj, sta osebili za 3. os. pl. **-(e)nt* in **-(e)r(-s)*. Pod naglasom (tj. kot del šibke mobilne osnove) sta **-(e)nt* in **-(e)r-s* realizirana v polni prevojni stopnji **-ént* oz. **-ér-s* (> **-ér* po Szemerényijevem zakonu), pri umanjkanju naglasa (tj. v sklopu nemobilnih osnov in pri tematskih osnovah) pa v ničti: **^oC-nt* ~ **^oV-nt* oz. **^oC-r-s*. Izjema je 3. pl. iztematskega optativa jedrne praindoevropsčine, kjer je bilo osebilo izjemoma realizirano v polni prevojni stopnji **-o-iH₁-ent*.

46 **-s* v starogrški varianti osebila za 2. pl. *-stha* je nedvomno analoški po variantnem osebilu za 1. pl. **-mestha* < **-mes-d^hH₂* in ne upravičuje projekcije ***tes-d^hH₂-ue* > **-sd^hH₂-ue* na prajezič.

6) Imperativni set osebil je bil v 2. osebi nesingularja supletiven, in sicer identičen sekundarnemu osebilu **-te* (posledično sta s sekundarnima osebiloma identični tudi imperativni obliki za 2. in 3. osebo duala). V 2. osebi singularja je bila prvotno v rabi gola osnova (v polni prevojni stopnji prvega morfema od konca proti začetku besede, npr. **déH₃* 'Daj!', **H₁éi* 'Pojdi!', **k_l-néu* 'Poslušaj!'), na katero je bil v okviru atematskih osnov sekundarno lahko dodan adverbialni sufiks **-d^hi* (ko/če je prišlo do reinterpretacije **-d^hi* kot osebila za 2. sg. akt. impv., je ta pridobil iktus **-d^hi*, osnova pa je bila prestrukturirana v šibko: **H₁éi* → **H₁i-d^hi* 'Pojdi!'). Morda že izvorno ali vsaj sekundarno po naslonitvi na imperativne oblike za 2. os. singularja so bili iz krepke osnove tvorjeni tudi imperativi za 2. osebo nesingularja (**H₁éi-te* 'Pojdite!', **k_l-néu-te* 'Poslušajte!') ob mlajših variantah **H₁i-té*, **k_l-nu-té*).

V tretji osebi je bil na aktivno osebito **-t* oz. **(e)nt* dodan členek **u* z lokativnim pomenom 'tam > tedaj' (*ibi et tunc* 'tamkaj in tedaj'), ki implicira šele posredno in ne direktno izpolnitev zaukazanega (v smislu »naj ...«).

Podobno funkcijo je imel imperativ futura ali posteriorni imperativ, ki je bil tvorjen z naglašenim postponiranim ablativom singularja anaforičnega zaimka **só-/tó-*, torej **tó-H₁ad* 'zatem, potem', unverbiziranim kot polnofunkcionalno osebito v sklopu 2. os. sg. in nato naknadno razširjeno še na 3. osebo (šele poprajezičnega datuma so tovrstni imperativi v sklopu 3. pl.: **(e)ntoH₁ad*):

			posteriorni impv.
sg.	2.	gola osnova, + <i>*-d^hi</i>	<i>-toH₁ad</i>
	3.	<i>*-t-u</i>	→ <i>-toH₁ad</i>
»du.«	2.	<i>*-to-m</i>	
	3.	<i>*-ta-H-m</i>	
»pl.«	2.	<i>*-te</i>	
	3.	<i>*-ént-u/*-nt-u ~ *-nt-u</i>	

Imperativna osebila medialne sprege so šele poprajezičnega datuma in so večinoma zgrajena kot kombinacije aktivnih imperativnih osebil in sekundarnih medialnih osebil.

2 Neosebne glagolske oblike

2.1 Na prajezični sistem se da zanesljivo projicirati particip (deležnik), in sicer za prednika neanatskih indoevropskih jezikov aktivni in mediopasivni particip za vse tri časovno-aspektualne osnove. Particip je besedotvorno glagolska kategorija, morfološko pa se obnaša kot pridevnik (tj. izkazuje slovnično ujemanje v spolu, sklonu in številu). Ker je particip zgrajen na glagolski osnovi, vsebuje informacijo o enakih dimenzijah kot časovno-aspektualna osnova osebnih glagolskih oblik in ohrani skladenjske funkcije podstavnega glagola, medtem ko je diateza tu izražena s pomočjo participialnega sufiksa:

- a) prezent-aoristov sistem aktivni particip gradi s pomočjo sufiksa **(e)nt-*, ki je občutljiv na kvantitativni (in kvalitativni?) prevoj;
- b) perfektov sistem aktivni particip gradi s pomočjo sufiksa **-u-(e)s-*, občutljivim na kvantitativni in kvalitativni prevoj;
- c) prezent-aoristov sistem medialni particip gradi s pomočjo tematskega (in tako brez-prevojnega) sufiksa **-mH₁no-* ~ **-ṃH₁no-*.

Atematski sufiks **(e)nt-* je del opisno mobilne akcentsko-prevojne sheme, če je del inherentno mobilne glagolske osnove, sicer pa je nenaglašen in ničtostenjski (tj. kot del imobilne akcentsko-prevojne sheme). Medialni particip je bil tako kot aktivni tvorjen iz šibke osnove:

	<i>glagolska osnova</i>	<i>particip</i>	
korenska osnova	<i>*CéC-t : *CC-ént</i>	akt.	<i>*CC-ént-</i> : <i>*CC-ṃt-</i> ali morda
		med.	<i>*CéC-ont-</i> : <i>*CC-ṃt-</i> (?) <i>*CC-ṃH₁nó-</i>
infiksalsna osnova	<i>*CR₅-né-C-t : *CR₅-n-C-ént</i>	akt.	<i>*CR₅-n-C-ént-</i> : <i>*CR₅-n-C-ṃt-</i>
		med.	<i>*CR₅-n-C-ṃH₁nó-</i>
atematska sufiksalsna osnova	<i>*CC-néu-C-t : *CC-nu-ént</i>	akt.	<i>*CC-nu-ént-</i> : <i>*CC-nu-nt-</i>
		med.	<i>*CC-nu-mH₁nó-</i>
mobilna reduplicirana osnova	<i>*Ci-CéC-t : *Ci-CC-ént</i>	akt.	<i>*Ci-CC-ént-</i> : <i>*Ci-CC-ṃt-</i>
		med.	<i>*Ci-CC-ṃH₁nó-</i>
tematska osnova	<i>*-e/o-</i>	akt.	<i>*-o-nt-</i>
		med.	<i>*-o-mH₁no-</i>
nemobilna korenska osnova	<i>*Cé/óC-t : *CéC-ṃt</i>	akt.	<i>*CéC-ṃt-</i>
		med.	<i>*CéC-ṃH₁no-</i>
nemobilna reduplicirana osnova	<i>*Cé-CoC-t : *Cé-CC-ṃt</i>	akt.	<i>*Cé-CC-ṃt</i>
		med.	<i>*Cé-CC-ṃH₁no-</i>

Sufiks za aktivni particip perfekta je bil opisno holokinetičen:

<i>glagolska osnova</i>	<i>particip</i>
<i>*Ce-CóC- : *Ce-CC-'</i>	<i>*Ce-CéC-ṃos- : *Ce-CC-us-'</i> s feminativom <i>*Ce-CC-ṃés-iH₂- : *Ce-CC-us-iéH₂-)</i>

Tako aktivni particip prezent-aoristovega sistema kot aktivni particip perfektovega sistema sta gramatikalizirana posesivna pridevnika. Aktivni particip perfekta je skupaj s kategorijo perfekta seveda inovacija osrednje indoevropsčine, medtem ko so participi na **(e)nt-* prisotni tudi v anatolščini, vendar z deloma drugačno funkcijo, saj tako participi prehodnih kot neprehodnih glagolov pretežno označujejo doseženo stanje in ne izključno dogajanja v teku, kot je to tipično za participe v neanatolskih jezikih. To je mogoče interpretirati na dva načina: ali sta si participa na **(e)nt-* nesorodna in gre za navidezno enaki vendar genetsko različni tvorbi ali pa – kot je verjetneje – sta

se različni funkciji gramatikalizirali na podlagi prvotno dvojnične/dvovmne. Medialnega participa na **-mH₁no-* anatolska veja, kot je tudi pričakovano, ne pozna.

2.2 Kar se tiče infinitiva (nedoločnika), je za prajezik mogoče rekonstruirati le princip, po katerem je ta kategorija neosebni glagolskih oblik nastajala, ne pa tudi ene same izhodiščne podobe. To se ujema z dejstvom, da indoevropski jezikovni sistemi v starejšem obdobju pogosto izkazujejo še večje število tvorbo, ki po svojih skladenjskih značilnostih predstavljajo prave nedoločnike, in sicer gre za petrificirane sklon-ske oblike (predvsem dativ in lokativ, a nikakor ne izključno) izglagolskih *nomina actionis*, tvorjenih z različnimi sufiksi (npr. **-m/uen-ej*, **-ten-ej*, **-tej-ej*, **-teu-ej*, **-(e)s-en(-i)*, **-ter(-i)* ipd.) in v manjši meri morda tudi gramatikalizirane adverbe. Infinitivi so bili prvotno tipično izkorenske tvorbe (za razliko od participov, ki so tvorjeni iz osnove). Od glagolske osnove, s katero so sinhrono povezani, sicer pode-dujejo njene skladenjske značilnosti (vezljivost), vendar za razliko od participov niso vsebovali morfema, ki bi vseboval informacijo o diatezi. Eventualna časovno-aspek-tualna funkcija infinitivov in formalna ali funkcijska vsebovanost dimenzije diateza je sekundarna, poprajezična inovacija, ki jo izkazuje le manjši del indoevropskih jezikov.

Vzorčni paradigmi I: spregatev atematskih in tematskih prezentovih osnov (*g^{uh}en- 'tolči', *b^{er}- 'nositi')

		indikativ				konjunktiv	particip
		parontiv	imperfekt	imperativ	optativ		
aktiv	sg.	1. *g ^{uh} én-mi	*g ^{uh} én-m	x	*g ^{uh} η-îéH ₁ -m > *g ^{uh} η-îém	*g ^{uh} én-o-H ₂	*g ^{uh} η-ént-/ *g ^{uh} η-nt-/
		2. *g ^{uh} én-si	*g ^{uh} én-s	*g ^{uh} én, *g ^{uh} η-d ^h i	*g ^{uh} η-îéH ₁ -s	*g ^{uh} én-e-si	ali *g ^{uh} én-ont-/ *g ^{uh} η-nt-/
		3. *g ^{uh} én-ti	*g ^{uh} én-t	*g ^{uh} én-tu	*g ^{uh} η-îéH ₁ -t	*g ^{uh} én-e-ti	
	du.	1. *g ^{uh} η-ūé (?)	*g ^{uh} η-ūé	x	*g ^{uh} η-îH ₁ -ūé	*g ^{uh} én-o-ūé	
		1. *g ^{uh} η-més	*g ^{uh} η-mé	x	*g ^{uh} η-îH ₁ -mé	*g ^{uh} én-o-mos	
	pl.	2. *g ^{uh} η-t(H ₂)'é	*g ^{uh} η-té	*g ^{uh} én-te, *g ^{uh} η-té	*g ^{uh} η-îH ₁ -tél	*g ^{uh} én-e-t(H ₂)'e	
mediopasiv	sg.	3. *g ^{uh} η-énti	*g ^{uh} η-ént	*g ^{uh} η-entu	*g ^{uh} η-îH ₁ -ént	*g ^{uh} én-e-nti	*g ^{uh} η-mH ₁ no-
		1. *g ^{uh} η-Hzé		x	*g ^{uh} η-îH ₁ -Hzé	*g ^{uh} én-o-Hzé	
		2. *g ^{uh} η-tHzé		?	*g ^{uh} η-îH ₁ -tHzé	*g ^{uh} én-e-tHzé	
	du.	3. *g ^{uh} η-ō, *g ^{uh} η-tó		*g ^{uh} η-iōū	*g ^{uh} η-îH ₁ -tō	*g ^{uh} én-e-tō	
		1. *g ^{uh} η-ūéd ^h H ₂		x	*g ^{uh} η-îH ₁ -ūéd ^h H ₂	*g ^{uh} én-o-ūéd ^h H ₂	
	pl.	1. *g ^{uh} η-mé(s)d ^h H ₂		x	*g ^{uh} η-îH ₁ -méd ^h H ₂	*g ^{uh} én-o-méd ^h H ₂	
		2. *g ^{uh} η-d ^h H ₂ ūé		*g ^{uh} η-d ^h H ₂ ūé	*g ^{uh} η-îH ₁ -d ^h H ₂ ūé	*g ^{uh} én-e-d ^h H ₂ ūé	
		3. *g ^{uh} η-rō, *g ^{uh} η-énto		*g ^{uh} η-éntouū	*g ^{uh} η-îH ₁ -énto	*g ^{uh} én-o-nto	

aktiv	indikativ					konjunktiv	particip
	parontiv	imperfekt	imperativ	optativ			
sg.	1. *b ^{er} -o-H ₂	*b ^{er} -o-m	x	*b ^{er} -o-iH ₁ -m	*bhér-ō-H ₂	*bhér-o-nt-	
	2. *b ^{er} -e-si	*b ^{er} -e-s	*b ^{er} -e	*b ^{er} -o-iH ₁ -s	*bhér-ē-si		
	3. *b ^{er} -e-ti	*b ^{er} -e-t	*b ^{er} -e-tu	*b ^{er} -o-iH ₁ -t	*bhér-ē-ti		
	1. *b ^{er} -o-ūē (?)	*b ^{er} -o-ūē	x	*b ^{er} -o-iH ₁ -ūē	*bhér-ō-ūē		
	1. *b ^{er} -o-mēs	*b ^{er} -o-me	x	*b ^{er} -o-iH ₁ -me	*bhér-ō-mos		
	2. *b ^{er} -e-t(H ₂)'e	*b ^{er} -e-te	*bhér-e-te	*b ^{er} -o-iH ₁ -te	*bhér-ē-t(H ₂)'e		
mediopasiv	3. *b ^{er} -o-nti	*b ^{er} -o-nt	*bhér-o-mu	*b ^{er} -o-iH ₁ -ent	*bhér-ō-nti	*bhér-o-mH ₁ mo-	
	1. *b ^{er} -o-Hzé		x	*b ^{er} -o-iH ₁ -Hzé	*bhér-ō-Hzé		
	2. *b ^{er} -e-tHzé		?	*b ^{er} -o-iH ₁ -tHzé	*bhér-ē-tHzé		
	3. *bhér-e-to		*b ^{er} -e-toū	*b ^{er} -o-iH ₁ -to	*bhér-ē-to		
	1. *b ^{er} -e-ūē ^h H ₂		x	*b ^{er} -o-iH ₁ -ūē ^h H ₂	*bhér-ō-ūē ^h H ₂		
	1. *b ^{er} -e-me(s) ^h H ₂		x	*b ^{er} -o-iH ₁ -mē ^h H ₂	*bhér-ō-mē ^h H ₂		
pl.	2. *b ^{er} -e-d ^h H ₂ ūē		*b ^{er} -e-d ^h H ₂ ūe	*b ^{er} -o-iH ₁ -d ^h H ₂ ūe	*bhér-ē-d ^h H ₂ ūe		
	3. *b ^{er} -o-nto		*b ^{er} -o-mou	*b ^{er} -o-iH ₁ -ento	*bhér-ō-nto		

Vzorčna paradigma II: spregatev atematske aoristove osnove (**derk-* 'zagledati')

aktiv	sg.	indikativ			imperativ	optativ	konjunktiv	particip
		1.	* <i>derk-ŋ</i>	x				
mediopasiv	2.	* <i>derk-s</i>			* <i>derk,</i> * <i>derk-dʰi</i>	* <i>derk-iēH₁-m</i> > * <i>derk-iēm</i>	* <i>derk-o-H₂</i>	* <i>derk-ént-</i> / * <i>derk-m'</i>
	3.	* <i>derk-t</i>			* <i>derk-tu</i>	* <i>derk-iēH₁-t</i>	* <i>derk-e-si</i>	ali
	du.	1.	* <i>derk-úé</i>	x		* <i>derk-iH₁-úé</i>	* <i>derk-e-ti</i>	* <i>derk-ont-</i> / * <i>derk-mt'</i>
		2.	* <i>derk-mé</i>	x		* <i>derk-iH₁-mé</i>	* <i>derk-o-úe</i>	
	pl.	1.	* <i>derk-té</i>		* <i>derk-te,</i> * <i>derk-té</i>	* <i>derk-iH₁-t'é</i>	* <i>derk-o-mos</i>	
		2.	* <i>derk-ént</i>		* <i>derk-entu</i>	* <i>derk-iH₁-ént</i>	* <i>derk-e-t(H₂)'e</i>	
	3.	* <i>derk-H₂</i>		x		* <i>derk-iH₁-H₂</i>	* <i>derk-e-nti</i>	* <i>derk-mH₁no-</i>
	sg.	1.	* <i>derk-tH₂-é</i>	?		* <i>derk-iH₁-tH₂-é</i>	* <i>derk-o-H₂e</i>	
		3.	* <i>derk-ó,</i> * <i>derk-tó</i>		* <i>derk-tou</i>	* <i>derk-iH₁-tó</i>	* <i>derk-e-to</i>	
	du.	1.	* <i>derk-úédʰH₂</i>	x		* <i>derk-iH₁-úédʰH₂</i>	* <i>derk-o-úédʰH₂</i>	
pl.	1.	* <i>derk-médʰH₂</i>		x		* <i>derk-iH₁-médʰH₂</i>	* <i>derk-o-medʰH₂</i>	
	2.	* <i>derk-dʰH₂úé</i>			* <i>derk-dʰH₂úé</i>	* <i>derk-iH₁-dʰH₂úé</i>	* <i>derk-e-dʰH₂úé</i>	
	3.	* <i>derk-ró,</i> * <i>derk-énto</i>			* <i>derk-éntou</i>	* <i>derk-iH₁-énto</i>	* <i>derk-o-nto</i>	

Vzorčna paradigma III: spregatev perfektive osnove (**bʰeudʰ-* 'zbuditi se')

aktiv	sg.	parativ			imperativ	optativ	konjunktiv	particip
		1.	* <i>bʰe-bʰóudʰ-H₂e</i>	x				
mediopasiv	2.	'buden sem'				* <i>bʰe-bʰudʰ-iēH₁-m</i> > * <i>bʰe-bʰudʰ-iēm</i>	* <i>bʰe-bʰéudʰ-o-H₂</i>	* <i>bʰe-bʰéudʰ-uos-</i> / * <i>bʰe-bʰudʰ-us-</i>
	3.	* <i>bʰe-bʰóudʰ-H₂e</i>			* <i>bʰe-bʰudʰ-dʰi</i>	* <i>bʰe-bʰudʰ-iēH₁-s</i>	* <i>bʰe-bʰéudʰ-e-si</i>	
	du.	1.	* <i>bʰe-bʰóudʰ-e</i>		* <i>bʰe-bʰéudʰ-tu</i>	* <i>bʰe-bʰudʰ-iēH₁-t</i>	* <i>bʰe-bʰéudʰ-e-ti</i>	
		2.	* <i>bʰe-bʰudʰ-úé</i>	x		* <i>bʰe-bʰudʰ-iH₁-úé</i>	* <i>bʰe-bʰéudʰ-o-úe</i>	
	pl.	1.	* <i>bʰe-bʰudʰ-mé</i>			* <i>bʰe-bʰudʰ-iH₁-mé</i>	* <i>bʰe-bʰéudʰ-o-mos</i>	
		2.	* <i>bʰe-bʰudʰ-(H₂)é</i>		* <i>bʰe-bʰudʰ-té</i>	* <i>bʰe-bʰudʰ-iH₁-t'é</i>	* <i>bʰe-bʰéudʰ-e-t(H₂)'e</i>	
	3.	* <i>bʰe-bʰudʰ-ér</i>			* <i>bʰe-bʰudʰ-entu</i>	* <i>bʰe-bʰudʰ-iH₁-ént</i>	* <i>bʰe-bʰéudʰ-o-nti</i>	

VIRI IN LITERATURA⁴⁷

- BENVENISTE, Émile, 1935: *Origines de la formation des noms en indo-européen*. Paris: Adrien-Maisonneuve.
- CARRUBA, Onofrio, 1992 (ur.): *Per una grammatica ittita / Towards a Hittite grammar*. Pavia: Luculano Ed.
- CLACKSON, James, 2007: *Indo-European linguistics: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CLACKSON, James, OLSEN, Birgit Anette (ur.), 2004: *Indo-European word formation. Proceedings of the Conference held at the University of Copenhagen, October 20th - 22nd 2000*. (Copenhagen Studies in Indo-European 2.) Copenhagen: Museum Tusculanum.
- DUNKEL, George E., 2004: Particles and personal pronouns: Inclusive **me* and exclusive **ue*. John H. W. Penney (ur.): *Indo-European perspectives. Studies in honour of Anna Morpurgo Davies*. Oxford: Oxford University Press. 18–29.
- DUNKEL, George E., 2014: *Lexikon der indogermanischen Partikeln und Pronominalstämme. Band 1: Einleitung, Terminologie, Lautgesetze, Adverbialendungen, Nominalsuffixe, Anhänge und Indices, Band 2: Lexikon*. (Indogermanische Bibliothek. 2. Reihe: Wörterbücher.) Heidelberg: Winter.
- EICHNER, Heiner, 1982: *Studien zu den indogermanischen Numeralia. Rekonstruktion des urindogermanischen Formensystems und Dokumentation seiner einzel-sprachlichen Vertretung bei den niederen Kardinalia 'zwei' bis 'fünf'*. [Neobjavljena doktorska disertacija.] Dunaj.
- EICHNER, Heiner, 1985: Das Problem des Ansatzes eines urindogermanischen Numerus 'Kollektiv' ('Komprehensiv'). Bernfried Schlerath, Veronica Rittner (ur.): *Grammatische Kategorien. Funktion und Geschichte. Akten der VII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, Berlin 1983*. Wiesbaden: Reichert. 134–169.
- FURLAN, Metka, 2020: The origin of the Anatolian alternation *keššar* : *kiššeran* and the Balto-Slavic alternations of the type *akmuō/kamy* : *ākmenī/kamenʹ* revisited. Luka Repanšek, Harald Bichlmeier, Velizar Sadovski (ur.): *Vácāṃsi miśrā kṛṇavāmahai. Proceedings of the International Conference of the Society for Indo-European Studies and IWoba XII, Ljubljana 4–7 June 2019*. (Studien zur historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft 17.) Hamburg: Baar. 141–161.
- HANSEN, Bjarne Simmelkjær Sandgaard, NIELSEN WHITEHEAD, Benedicte, OLANDER, Thomas, OLSEN, Birgit Anette (ur.), 2017: *Etymology and the European lexicon. Proceedings of the 14th Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, 17-22 September 2012, Copenhagen*. Wiesbaden: Reichert.
- HARDARSON, Jón Axel, 1993: *Studien zum indogermanischen Wurzelaorist und dessen Vertretung im Indo-Iranischen und Griechischen*. (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 74.) Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- HARDARSON, Jón Axel, 1994: Der Verlust zweier wichtiger Flexionskategorien im Uranatolischen. *Historische Sprachforschung* 107. 30–41.

47 Naveden je le izbor najpomembnejših del, ki lahko služijo kot izhodišče za nadaljnje poglobljanje v problematiko prajezičnega oblikoslovja.

- HARDARSON, Jón Axel, 1998: Mit dem Suffix **-eh₁-* bzw. **-(e)h₁-ie/o-* gebildete Verbalstämme im Indogermanischen. Wolfgang Meid (ur.): *Sprache und Kultur der Indogermanen. Akten der X. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, 22.-28. September 1996*. (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 93.) Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck. 323–339.
- HOCK, Wolfgang, KEYDANA, Götz, WIDMER, Paul (ur.), 2021: *Comparison and gradation in Indo-European*. Berlin, Boston: De Gruyter.
- JASANOFF, Jay H., 1978: *Stative and middle in Indo-European*. (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 23.) Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- JASANOFF, Jay H., 2003: *Hittite and the Indo-European verb*. Oxford: Oxford University Press.
- JASANOFF, Jay H., 2009: Notes on the internal history of the PIE optative. Kazuhiko Yoshida, Brent Vine (ur.): *East and West: Papers in Indo-European studies*. Bremen: Hempen. 47–68.
- JOSEPH, Brian, FRITZ, Matthias, WENTHE, Mark, KLEIN, Jared (ur.), 2017–18: *Handbook of comparative and historical Indo-European linguistics I–III*. Berlin, Boston: De Gruyter.
- KATZ, Joshua T., 1998: *Topics in Indo-European personal pronouns*. [Neobjavljena doktorska disertacija.] Harvard.
- KURYŁOWICZ, Jerzy, 1964: *The inflectional categories of Indo-European*. (Indogermanische Bibliothek. 3. Reihe, Untersuchungen.) Heidelberg: Winter.
- KÜMMEL, Martin Joachim, 1998: Wurzelpräsens neben Wurzelaorist im Indogermanischen. *Historische Sprachforschung* 111. 191–208.
- KÜMMEL, Martin Joachim, 2000: *Das Perfekt im Indoiranischen. Eine Untersuchung der Form und Funktion einer ererbten Kategorie des Verbums und ihrer Weiterentwicklung in den altindoiranischen Sprachen*. Wiesbaden: Reichert.
- KÜMMEL, Martin Joachim, 2013: Zur Endung des Genitivs Plural im Indoiranischen und Indogermanischen. *Indogermanische Forschungen* 118. 193–211.
- LE FEUVRE, Claire, PETIT, Daniel, PINAULT, Georges-Jean (ur.), 2018: *Verbal adjectives and participles in Indo-European languages / Adjectifs verbaux et participes dans les langues Indo-Europeennes. Proceedings of the Conference of the Society for Indo-European Studies (Indogermanische Gesellschaft), Paris, 24th to 26th September 2014*. Bremen: Hempen.
- LIPP, Reiner, 2009: *Die indogermanischen und einzelsprachlichen Palatale im Indoiranischen*. Band I: Neurekonstruktion, Nuristan-Sprachen, Genese der indoarischen Retroflexe, Indoarisch von Mitanni. Band II: Thorn-Problem, indoiranische Laryngalvokalisation. (Indogermanische Bibliothek. 3. Reihe, Untersuchungen.) Heidelberg: Winter.
- MALZAHN, Melanie, 1999 [2000]: Die nominalen Flexionsendungen des idg. Duals. *Historische Sprachforschung* 112/2. 204–226.
- MALZAHN, Melanie, 2000: *Die Genese des idg. Numerus Dual*. Michaela Ofitsch, Christian Zinko (ur.): *125 Jahre Indogermanistik in Graz. Festband anlässlich des 125jährigen Bestehens des Forschungsrichtung "Indogermanistik" an der Karl-Franzens-Universität Graz*. Graz: Leykam. 291–315.
- MALZAHN, Melanie, 2004: 3:3, 5:1, or 4:2? On the ablaut of the root aorist in Greek and Indo-European. *Historische Sprachforschung* 117. 50–75.
- MALZAHN, Melanie, 2010: *The Tocharian verbal system*. (Brill's studies in Indo-European Languages & Linguistics 3.) Leiden, Boston: Brill.

- MATASOVIĆ, Ranko, 2004: *Gender in Indo-European*. (Indogermanische Bibliothek. 3. Reihe, Untersuchungen.) Heidelberg: Winter.
- MATZINGER, Joachim, 2005: *Untersuchungen zum altarmenischen Nomen: Die Flexion des Substantivs*. (Beihefte zu MSS 22.) Dettelbach: Röhl.
- MEIER-BRÜGGER, Michael, 2010: *Indogermanische Sprachwissenschaft*. Berlin, New York: De Gruyter.
- MELCHERT, Craig H., 2011: The PIE collective plural and the “τὰ ζῶα τρέχει rule”. Thomas Krisch, Thomas Lindner (ur.): *Indogermanistik und Linguistik im Dialog. Akten der XIII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 21. bis 27. September 2008 in Salzburg*. Wiesbaden: Reichert. 395–400.
- MELCHERT, Craig H., OETTINGER, Norbert, 2009: Ablativ und Instrumental im Hethitischen und Indogermanischen. Ein Beitrag zur relative Chronologie. *Incontri Linguistici* 32. 53–73.
- NERI, Sergio, SCHUHMAN, Roland (ur.), 2014: *Studies on the collective and feminine in Indo-European from a diachronic and typological perspective*. (Brill's studies in Indo-European languages & linguistics 11.) Leiden, Boston: Brill.
- NEU, Erich, 1976: Zur Rekonstruktion des indogermanischen Verbalsystems. Anna Morpurgo Davies (ur.): *Studies in Greek, Italic, and Indo-European linguistics: offered to Leonard R. Palmer on the occasion of his seventieth birthday, June 5, 1976*. (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 16.) Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck 239–254.
- NEU, Erich, 1985: Das frühindogermanische daithesensystem. Bernfried Schlerath, Veronica Rittner (ur.): *Grammatische Kategorien, Funktion und Geschichte. Akten der VII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, Berlin, 20.-25. Febr. 1983*. Wiesbaden: Reichert. 275–295.
- NUSSBAUM, Allan J., 1986: *Head and horn in Indo-European*. Berlin, New York: De Gruyter.
- OETTINGER, Norbert (ur.), 2014: *Das Nomen im Indogermanischen: Morphologie, Substantiv versus Adjektiv, Kollektivum. Akten der Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 14. bis 16. September 2011 in Erlangen*. Wiesbaden: Reichert.
- RAU, Jeremy, 2009: *Indo-European nominal morphology: The decads and the Caland system*. (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 132.) Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck.
- REPANŠEK, Luka, 2021: The derivational history of Vedic *sákthi*- ‘(inner) thigh’. *Acta linguistica Petropolitana* 17. V tisku.
- RIEKEN, Elisabeth (ur.), 2018: *100 Jahre Entzifferung des Hethitischen. Morphosyntaktische Kategorien in Sprachgeschichte und Forschung. Akten der Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 21. bis 23. September 2015 in Marburg*. Wiesbaden: Reichert.
- RINGE, Donald R., 2017: *From Proto-Indo-European to Germanic*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- RIX, Helmut (ur.), 1975: *Flexion und Wortbildung. Akten der 5. Fachtagung der indogermanischen Gesellschaft Regensburg, 9-14 September 1973*. Wiesbaden: Reichert.
- RIX, Helmut, 1988: The Proto-Indo-European middle: Content, forms and origin. *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 49. 101–119.
- RIX, Helmut, 1992: *Historische Grammatik des Griechischen. Laut- und Formenlehre*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

- RIX, Helmut, KÜMMEL, Martin Joachim idr. (ur.), ²2001: *Lexikon der indogermanischen Verben: Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- SCHINDLER, Jochem, 1975: L'apophonie des themes indo-européens en -r/n. *Bulletin de la Société de linguistique de Paris* 70. 1–10.
- STEER, Thomas, 2015: *Amphikinese und Amphigenese: morphologische und phonologische Untersuchungen zur Genese amphikinetischer Sekundärbildungen und zur internen Derivation im Indogermanischen*. Wiesbaden: Reichert.
- STEMPEL, Reinhard, 1999: Aspekt und Aktionsart, Tempus und Modus: Zur Strukturierung von Verbalsystemen. *Indogermanische Forschungen* 104. 23–44.
- STRUNK, Klaus, 1994: Relative chronology and indo-european verb-system: the case of present- and aorist-system. *Journal of Indo-European Studies* 22/3–4. 417–434.
- SZEMERÉNYI, Oswald, 1960: *Studies in the Indo-European system of numerals*. (Indogermanische Bibliothek. 3. Reihe, Untersuchungen.) Heidelberg: Winter.
- SZEMERÉNYI, Oswald, 1996: *Introduction to Indo-European linguistics*. Oxford: Clarendon Press.
- TICHY, Eva, 1995: *Die Nomina agentis auf -tar- im Vedischen*. (Indogermanische Bibliothek. 3. Reihe, Untersuchungen.) Heidelberg: Winter.
- TICHY, Eva, 1997: Vom indogermanischen Tempus/Aspekt-System zum vedischen Zeitstufensystem. Emilio Crespo, José Luis García Ramón (ur.): *Berthold Delbrück y la sintaxis indoeuropea hoy: actas del coloquio de la Indogermanische Gesellschaft Madrid, 21-24 de septiembre de 1994*. Madrid: Ed. de la UAM, Wiesbaden: Reichert. 589–609.
- TICHY, Eva, 2002: Zur Funktion und Vorgeschichte der indogermanischen Modi. Heinrich Hettrich (ur.): *Indogermanische Syntax. Fragen und Perspektiven*. Wiesbaden: Reichert. 189–206.
- TICHY, Eva, ³2009: *Indogermanistisches Grundwissen für studierende sprachwissenschaftlicher Disziplinen*. Bremen: Hempen.
- TICHY, Eva, WODTKO, Dagmar S., IRSLINGER, Britta (ur.), 2003: *Indogermanisches Nomen: Derivation, Flexion und Ablaut. Akten der Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft, Freiburg, 19. bis 22. September 2001*. Bremen: Hempen.
- WEISS, Michael, ²2020: *Outline of the historical and comparative grammar of Latin*. Ann Arbor: Beech Stave Press.
- WIDMER, Paul, 2004: *Das Korn des weiten Feldes: interne Derivation, Derivationskette und Flexionsklassenhierarchie. Aspekte der nominalen Wortbildung im Urindogermanischen*. (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 111.) Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck.
- WILLI, Andreas, 2018: *Origin of the greek verb*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WODTKO, Dagmar S., IRSLINGER, Britta, SCHNEIDER, Carolin (ur.), 2008: *Nomina im indogermanischen Lexikon*. (Indogermanische Bibliothek. 2. Reihe, Wörterbücher.) Heidelberg: Winter.
- ZEILFELDER, Susanne, 2001: *Steigern und Vergleichen in indogermanischen Sprachen*. [Neobjavljena doktorska disertacija.] Jena.

Marko Snoj

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša

marko.snoj@zrc-sazu.si

Praslovanščina

Prispevek oriše časovno os od praindoevropskega jezika izpred pet in več tisoč let do začetka oblikovanja sodobne slovenščine konec prvega tisočletja našega štetja. Ta jezikovni kontinuum umesti v prostor in čas skladno z današnjimi jezikoslovnimi in arheološkimi spoznanji. Osvetli ga s primeri jezikovnega razvoja, prevzemanja v praslovanščino iz nekdanjih jezikov in prevzemanja iz praslovanščine vanje.

1 Jezik se v času spreminja

1.1 Vsak jezik se v času in prostoru spreminja.¹ Spreminjata se njegov fonetični in fonološki sestav, spreminjajo se njegove oblike in besedotvorni postopki, spreminjajo se skladenjske strukture, spreminja se njegovo besedje in spreminjajo se pogledi tako na lastni jezik kot na tuje, ki vplivajo nanj. Pred dvema letoma je le redkokdo poznal besedo *kovid*, ki je danes ena najpogostejših. Današnji *kôvid oddélki* v bolnišnicah bi bili pred tridesetimi leti lahko samo *kôvidni*, pred petdesetimi *kóvidni*, pred sedemdesetimi morda *koronskovirusni*, pred stodvajsetimi *kronskostrupni* in pred dvestotimi zgolj *kužniški*. Jezik spreminjamo njegovi govorci. Naš jezik se razlikuje od onega, ki smo ga govorili pred 25 leti, tudi če smo bili takrat že odrasli. Če bi pred 25 leti poslušali sami sebe iz današnjega časa, mnogo besed in povezav sploh ne bi razumeli, če pa danes poslušamo 25 let stare posnetke samih sebe, se nam lastni jezik zdi nekoliko nenavaden. V jezikovni razvoj vstopimo, ko se naučimo govoriti, in iz njega izstopimo, ko umremo ali ne sprejemamo več nobene novosti.

1.2 Poskusimo si zamisliti razliko med jezikom, ki ga govorimo danes, in jezikom, ki smo ga isti ljudje govorili leta 1996, torej pred 25 leti, kolikor štejemo za eno generacijo. Pomnožimo to razliko z 41 in dobili bomo jezik *Brižinskih spomenikov*: *Et'è bi dèd naš ne sàgrêšil, te u vèki jemù be žíti*, kar je današnje *Če bi naš ded ne grešil, bi večno živel*. Pomnožimo isto razliko z 48 in prišli bomo v leto 821, kar je sedem let po smrti frankovskega vladarja Karla Velikega, katerega ime so naši predniki slišali kot **karl'b* in ga s poobčnoimenjenjem začeli uporabljati kot poimenovanje prvega kralja,

¹ To je pregledni znanstveni članek s prvinami poljudnosti, zato trditve večinoma niso niti argumentirane niti problematizirane niti opremljene s citati. Nastal je v okviru programa P6-0038 *Slovenski jezik v sinhronem in diahronem razvoju*, ki ga financira ARRS.

s katerim so prišli v stik. Ta beseda se je v naslednji generaciji ali dveh spremenila tako, da sta se zamenjala položaja samoglasnika in tik za njim stoječega jezičnika, ki je zapiral zlog: iz **karl'b* je nastalo **krāl'b*. A to se ni zgodilo le v tej besedi, temveč v vseh z zaporedjem samoglasnik – jezičnik *r* ali *l* – soglasnik. Tako je v istem času iz **melko* nastalo **mlěko*, iz **varna* je nastalo **vrāna*, iz **umerti* je nastalo **umrěti*. To spremembo opredeljuje glasovni zakon, ki mu rečemo slovanski premet jezičnikov ali s tujko metateza likvid. Zajela je celotno južno- in zahodnoslovansko območje, v vzhodni slovanščini pa je proces potekal nekoliko drugače, in sicer se je na ta način izpeljal samo na začetku besede, znotraj nje pa se je samoglasnik vzpostavil pred jezičnikom in za njim, npr. rusko *koról'*, *molokó*, *voróna*, *umerět'*.

1.3 Ko govorimo o jeziku naših prednikov z začetka 9. stoletja, navadno govorimo o pozni praslovanščini, ki pa to v resnici ni. Slovanski jezik 9. stoletja je dejansko splošna slovanščina. To je kolikor toliko enoten slovanski jezik ob začetku nastajanja prvih slovanskih makrogeolektov. Jezik, ki se je skoraj enak govoril v Vzhodnih Alpah, Solunu, Kijevu in ob Labi. Prava praslovanščina je dvesto in več let starejša. Je jezik, ki so ga govorili naši predniki po razselitvi iz pradomovine ob prihodu v Vzhodne Alpe in Panonsko nižino okrog leta 550 in še kako stoletje po tem.

2 Slovani v Vzhodnih Alpah v drugi polovici prvega tisočletja

2.1 Ustavimo se za trenutek v vzhodnoalpskem prostoru zadnjih stoletij prvega tisočletja. Slovanski prebivalci tega prostora so dobrih sto let po priselitvi iz Vzhodne Evrope ustanovili večetnično državno tvorbo Karantanijo s slovansko identiteto. Njen začetek sega v leto 658. Karantanija je ostala popolnoma samostojna do okrog leta 745, ko se je zaradi avarskega pritiska z vzhoda povezala s severnimi sosedi, germanskimi Bavarci. Bavarska nadoblast je začela Karantance pokristjanjevati, s tem pa so Karantanci kot prvi med Slovani vstopili v vrednote evropske civilizacije. Leta 828 postane Karantanija frankovska grofija, leta 976 pa se je iz nje izoblikovala vojvodina Koroška kot del Svetega rimskega cesarstva. To je čas nastanka *Brižinskih spomenikov*, ki so bili zapisani okrog leta 1000 po starejših predlogah. Zakaj omenjam ta znana dejstva? Zato, ker se premalo zavedamo, da so naši predniki in predniki ponemčenih Avstrijcev južno od glavnega alpskega grebena ustanovili prvo slovansko državo in so bili med Slovani tudi prvi pokristjanjeni. To se je zgodilo več kot 200 let pred nastankom Kijevske Rusije v začetku 10. stoletja, ki je krščanstvo sprejela še nekaj desetletij pozneje (kijevski knez Vladimir se je dal krstiti leta 988). V glagolici zapisana starocerkvenoslovanska besedila solunskega, torej vzhodnojužnoslovanskega tipa so resda sto let starejša, a *Brižinski spomeniki* so prva slovanska besedila, napisana v latinični pisavi. In jezik *Brižinskih spomenikov* je nedvomno stara slovenščina, saj izkazuje že take tipično slovenske spremembe, zaradi katerih

se ta jezik ni mogel razviti v hrvaško kajkavščino ali takrat še sosednjo predhodnico zahodnoslovanske slovaščine.²

2.2 Narodi, ki dajo nekaj nase, bi si obliznili vseh deset prstov, če bi se lahko pohvalili z najstarejšo državo pripadnikov kake jezikovne skupine in če bi v svoji jezikovni skupini lahko izkazali primat v pismenosti zahodnoevropskega tipa. Da imata ta dva primata visoko vrednost, bolj kot od nas samih izkusimo od pripadnikov drugih narodov, ki nam ju hočejo tako ali drugače odreči. Bili so poskusi, da bi *Brižinske spomenike* razglasili za hrvaške ali slovaške ali pa še tako splošnoslovanske, da naj jim ne bi bilo mogoče pripisati slovenskega značaja. Zlasti avstrijski jezikoslovci pa za karantansko državo menijo, da se je v njej govoril karantanski jezik, ki naj bi se razlikoval od jezika, iz katerega se je razvila slovenščina, in da jezik *Brižinskih spomenikov* danes nima svojega potomca. Vsi ti poskusi ne vzdržijo resnega znanstvenega pretresa, zato danes velja, da so *Brižinski spomeniki* napisani v stari slovenščini in da so v Karantaniji govorili jezik, katerega današnji nasledek so slovenska koroška narečja, ki so deloma še živa, deloma pa zaradi ponemčevanja pozabljena.

3 Šarlatansko jezikoslovje

3.1 Tu bodi potoženo, da se žal premnogi Slovenci, med njimi tudi intelektualci nehumanističnih usmeritev, ne zavedajo pomembnosti teh dveh primatov med Slovani, ki sta zgodovinsko in jezikoslovno nesporna, da pa preradi nasedajo šarlatanskemu zavajanju, po katerem naj bi bili Slovenci tu že v rimskih in še starejših časih. Zavajanju, po katerem naj bi bilo treba npr. venetski napis *.o..s.tiiare.i.* na bronasti situli iz 5. ali 4. stoletja pred Kristusom, najdeni v Skeletni jami pri Škocjanu, brati kot domnevni slovenski pozdrav *osti jarej* s pomenom *ostani jar*. Ta in tej podobne uvere kažejo na kompleks majhnega naroda, ki mu tega kompleksa ne bi bilo treba gojiti, če bi se bolje zavedal svoje dejanske in ne namišljene zgodovine ter predzgodovine.

3.2 O napisu *.o..s.tiiare.i.* je Slovenska akademija znanosti in umetnosti aprila 2021 podala naslednjo izjavo, ki jo je ob mojem sodelovanju vsebinsko sestavil Luka Repanšek.

2 Primerjaj *toie mosem ztoriti* (BS II 107) in *ise ztuori nebo i zemlo* (BS III 10). Ko iz *stvoriti* nastane *storiti*, iz tega ne more več nastati niti kajkavski *stvoriti* niti slovaški *stvorit'*, temveč samo slovenski *storiti*. Današnjega knjižnega glagola *tvoriti* s predposkimi *stvoriti*, *pretvoriti*, *potvoriti* ipd. starejša slovenščina in njena narečja ne poznajo, saj je v 19. stoletju prevzet iz drugih slovanskih jezikov. Podrobnejšo utemeljitev o slovenskosti *Brižinskih spomenikov* in starejšo literaturo o tem vprašanju glej pri Snoj in Greenberg (2012: 276–305).

Vprašanje sorodnosti med slovenščino in venetščino: primer *ostijarei*

Ta zapis je nastal na večkratno pobudo več razmišljujočih ljudi, ki jih zanima, v kakšnem medsebojnem razmerju sta slovenščina in venetščina in kakšna je utemeljitev prepričanja, ki ga najdemo celo med nekaterimi izobraženci nejezikoslovnih smeri, po katerem naj bi se naši predniki pred poltretjim tisočletjem pozdravljali z besedama *osti jarej*.

—

Slovenščina je po tistih svojih lastnostih, ki izvirajo iz njene genetske zasnove, del *slovanske veje* jezikov v okviru indoevropske jezikovne družine. Venetščina je po tistih svojih lastnostih, ki izvirajo iz njene neposredne genetske zasnove, del *italske veje* v okviru indoevropskih jezikov. Slovenščina in venetščina sta si torej daljno sorodna jezika, saj sta oba jezika indoevropska, vendar hkrati nič bolj sorodna, kot sta si na primer sorodni slovenščina (v okviru slovanske veje) in latinščina (v okviru italških jezikov) ali slovenščina in angleščina (v okviru germanske veje indoevropskih jezikov).

Slovenščina se je kot jezik začela oblikovati v 6. stoletju našega štetja na jugovzhodnem alpskem prostoru in je prvič zapisana v 10. stoletju našega štetja. Venetščina je dokumentirana med 6. in 1. stoletjem pred našim štetjem v severovzhodni Italiji (ki je obsegala tudi del ozemlja današnje jugozahodne Slovenije) in je do začetka našega štetja že popolnoma izumrla.

Zaporedje petnajstih simbolov *.o..s.tiiare.i.* v venetski pisavi (temelječi na etruščanski) na bronasti situli (datirani v 5. ali 4. stol. pr. n. št.), najdeni v Skeletni jami pri Škocjanu, predstavlja eno samo besedo, in sicer dajalnik ednine avtohtonega venetskega moškega osebnega imena *.o..s.tiiari.s.* = *Ostijaris* (z naglasom na prvem zlogu besede). Napis je torej votivne (posvetilne) narave, kot to velja za veliko večino doslej odkritih venetskih napisov. Zapis je treba datirati v pozno 4. stoletje pr. n. št.

Moško osebno ime *Ostijaris* (v dajalniku ednine *Ostijarei*) je s pripono *-ari-* izpeljano iz samostalniške osnove *osti-*, ki v venetskem jeziku pomeni 'gost', in je neposredno sorodna z latinsko besedo *hostis*, posredno pa seveda tudi s slovensko *gost* in nemško *Gast* ter angleško *guest* itd. Vse navedene besede namreč izhajajo iz indoevropske prajezične **g^hostis* s tem istim pomenom, kar se je preko praitalščine v venetščino razvilo kot *hostis*. Venetski *h* je na začetku besed, ki so ga na tem mestu vsebovale, do poznega 4. stoletja pr. n. št. na celotnem nekdanjem venetsko govorečem prostoru popolnoma onemel (podobno je, recimo, več stoletij pozneje *h* na istem mestu onemel tudi v romanskih besedah, npr. v italijanski besedi *oste*, ki je nastala iz latinske *hostis*). Da je venetski *h* na besednem vzglasju sistematično onemel, je razvidno tudi neposredno iz dejstva, da se venetska beseda s pomenom 'gost' v starejšem obdobju še najde zapisana kot *hostis*, kar je njena pričakovana arhaična podoba, od 4. stoletja pr. n. št. dalje pa zgolj še kot *ostis*. Prav iz te mlajše variante je izpeljano tudi ime *Ostijaris* in še več drugih, ki so izpeljana z drugačnimi priponami (*Ostij-anko-*, *Ostij-alo-*, *Ostij-ako-* ...). Pripona *-ari-* je v venetskem jeziku služila kot eno izmed številnih sredstev za izpeljavo novih osebnih imen (t. i. hipokoristikov), ki so po skrajšavi nastala iz nekdanjih dvodelnih. Venetsko ime *Ostij-ari-s* je torej nastalo iz nekdanjega dvodelnega imena tipa *(H)osti-havo-s*, ki se je sprva skrajšalo v *(H)osti-*, na primerljiv način, kot je npr.

v slovenščini nastalo ime *Mir-ko*, ki je s pripono *-ko* izpeljano iz osnove *Mir-*, nastale po skrajšavi iz dvodelnega imena *Miro-slav*. Na isti način je tvorjeno tudi venetsko ime *Klutiari.s. = Klutijaris* (na podlagi katerega je nastal v virih izpričani enakozvočni patronimik *Klutiari.s. = Klutijaris*), ki je s pripono *-ari-* izpeljano iz besede *Kluti-* 'slava', in sicer po skrajšanju nekdanjega dvodelnega imena tipa *Kluti-genes* ali podobno.

Ker naravni človeški jezik deluje po enako eksaktnih in enako kompleksnih zakonitostih, kot to velja za druge pojave v naravi, ga je mogoče preučevati samo s skrajno objektivnim in matematično natančnim metodološkim pristopom.³ Kakor spoštujemo načela in dognanja znanosti, do katerih s svojimi metodami prodrejo druge naravoslovne stroke, tako spoštujemo tudi dognanja jezikoslovne znanosti, ki po rigoroznosti, preciznosti in principih svoje metode v ničemer ne zaostaja za naravoslovnimi znanstvenimi disciplinami. Kdor v venetskem zapisu *.o..s.tiare.i.* naivno prepozna približek slovenski povedi *Ostani jar*, počne natanko to, kar bi počel govorec nemščine, ki bi na zapestnici, podarjeni ženski z imenom *Irena*, na kateri bi bila vgravirana slovenska dajalniška oblika *Ireni*, želel videti približek nemški povedi *Ir(r)e ni(e)!* 'Nikdar se ne zmoti!'

4 Primerjava in rekonstrukcija

Pretekle, že izvršene jezikovne spremembe so ugotovljive s primerjalnojezikoslovnimi metodami in prijemi; napovedovati jezikovni razvoj v prihodnosti, pa – razen v manjšem obsegu za bližnjo prihodnost – ni mogoče, saj je spremenljivk preprosto preveč. Dlje ko gremo v jezikovno zgodovino in predzgodovino, širše primerjave so potrebne

3 Današnje primerjalno jezikoslovje z zelo veliko stopnjo verjetnosti ugotavlja, da se je predpraslovanska poved s prednikom slovenskih besednih oblik *ostani jar* v 4. stoletju pr. n. št. – torej v času, iz katerega izvira zabeležba venetskega imena *.o..s.tiare.i.* – glasila *apstānai jōras* in ne *osti jarej*, pomenila pa je 'Ostani pomladen!'. Fonetični del utemeljitve tej trditvi temelji na naslednjih brezizjemnih zakonitostih: (1) Vsak splošnoslovenski *o* (razen pred istozložnim *l*) se je razvil iz zgodnjepraslovanskega in predpraslovanskega *a*; (2) vsaka soglasniška skupina *pst* se je že praslovansko poenostavila v *st*; (3) vsak dolgi praslovanski in starejši *ā* se v slovenščini (in drugih slovanskih jezikih) ohranja kot *a*; (4) vsak praslovanski in starejši *n* med dvema samoglasnikoma se v slovenščini (in drugih slovanskih jezikih) ohranja do današnjih dni; (5) praindoevropski velelniški končaji *-ai* se je v pozni praslovanščini monoftongiral in razvil v *-i*; (6) vsak praindoevropski vzglasni *j-* se v praslovanščini in v jezikih, ki so nastali iz nje, ohranja; (7) vsak dolgi predpraslovanski *ō* je prešel v *ā* in se kot tak ohranja v slovanskih jezikih do današnjih dni; (8) vsak praindoevropski in poznejši *r* se je med dvema samoglasnikoma ohranil do praslovanščine in naprej do danes; (9) vsak praindoevropski končaji imenovalnika ednine tematskih samostalnikov moškega spola in moške oblike pridevnikov *-os* se je v smeri proti baltoslovanščini razvil v *-as* (tako stanje ohranja do današnjih dni baltska litovščina), v praslovanščini pa se je nadalje razvil v *-u*, ki je proti koncu prvega tisočletja onemel.

Če bi z znanstveno metodo želeli utemeljevati enačaj med 2500 let starim prednikom slovenske besedne zveze *ostani jar* in venetskim zapisom *.o..s.tiare.i.*, bi morali besedo *ostijarei* z besedno zvezo, ki se v današnji slovenščini glasi *ostani jar*, sopostaviti v takšni njeni obliki, kakršna je ta bila v času, v katerega je datiran tudi venetski napis sam, ta pa se je v 4. stoletju pr. n. št. glasila *apstānai jōras*, sicer je primerjava v celoti anahrona. Dejstvo, da si izraza nista enaka, ob okoliščini, da sta se govorila 800 km zračne črte vsaksebi, pri čemer se zavedamo tudi tipološke neustreznosti vsebine domnevnega pozdrava, ki je 'Ostani pomladen!', hkrati pa v okviru venetske opisne in zgodovinske slovnice do potankosti razumemo besedo *ostijarei* kot dajalniško obliko osebnega imena *ostijaris* (ki ga znamo fonološko, morfološko in etimološko analizirati), nedvomno pelje k zaključku, da ta venetski zapis ne more biti v nobeni genetski povezavi s slovenskima besedama *ostati* (oz. njenim velelnikom *ostani*) in *jar*. Pozdrava *osti jarej* slovenščina ni imela nikdar. Kdor ga uporablja danes, ga uporablja iz znanstveno dokazano zmotnega prepričanja, da je na situli zapisan slovenski pozdrav in ne dajalniška oblika venetskega moškega osebnega imena.

za ugotovitev dejanskega stanja jezika v določenem obdobju. Z vrha, tj. z današnjega časa lahko z metodo interne rekonstrukcije ob pomoči eksterne pridemo do začetkov slovenščine konec prvega tisočletja. Od tam dalje v preteklost si pomagamo z izsledki primerjalnega slovanskega jezikoslovja, za vpogled v še globljo preteklost potrebujemo primerjavo z baltskimi jeziki, še dlje pa primerjavo tudi z drugimi indoevropskimi jeziki. Metoda raziskovanja je vedno usmerjena iz mlajših jezikovnih plasti v starejše, prikaz predzgodovinskega in zgodovinskega razvoja posameznih jezikov pa je bolj nazoren, če ga prikazujemo od starejših plasti proti mlajšim, zato bom časovno perspektivo od tu dalje obrnil.

5 Od praindoevropščine k praslovanščini

5.1 Praindoevropski jezik so govorili naši jezikovni predniki pred pet in več tisoč leti. Točneje: na osnovi interpretacij arheoloških in jezikoslovnih podatkov domnevajo, da se je praindoevropski jezik formiral v letih med 4500 in 3500 pred Kristusom. V letih med 3500 in 2500 pred Kristusom se je razširil na prostrana območja Evrope, Male Azije, Irana in Indije, od tedaj dalje pa že govorimo o makrogeolektih, ki so se razvili v zgodovinsko izpričane ali današnje jezike.⁴ Delček razvoja praindoevropskega jezika v smeri proti praslovanščini in nekaterim drugim sorodnim jezikom si oglejmo na primeru števnik s pomenom 'deset'. Primerjava med posameznimi indoevropskimi jeziki nam pove, da se je beseda s pomenom 'deset' v praindoevropščini glasila **dék'ṃ*, pri čemer je treba *k'* izgovarjati kot mehki *k'* (nekako kot *kj*, tj. kot drugi soglasnik v makedonski besedi *kuk'a* 'hiša'), končni *ṃ* pa samoglasniško (tako kot npr. v naši narečno izgovorjeni manjšalnici *pesmca*). Iz tega števnik je bil že prajezično izpeljan prvotni abstraktum **dék'ṃt*, ki je pomenil 'desetica'. Naši baltoslovanski predniki so prvotni števnik pozabili in namesto tega začeli uporabljati samostalnik s pomenom 'desetica'.⁵ Beseda **dek'ṃt* se je v tisočletju po selitvi ali širitvi naših prednikov proti severozahodu razvila v **dećimtis* in iz te v **dešimtis*. Taka beseda se še ohranja v današnji litovščini (*dešimtis*), ki je fonetično zelo arhaičen jezik, v malo manj arhaični latvijščini se je dalje razvila v *desmit(s)*. V praslovanščini se je glasila **desinti*, v splošni slovanščini pa **desęto* in ta se je razvila v našo *desét*, rusko *desjat'*, češko *deset*, poljsko *dziesięć* itd. V satemskih indoevropskih jezikih najdemo na mestu praindoevropskega *k'* sičnike ali šumnike. Števnik s pomenom 'deset' se tako v stari indijščini glasi *daśa*, v avestijščini *dasa*, v armenščini *tasn*. V kentumskih jezikih pa na tem mestu najdemo zapornike ali iz teh nastale pripornike, npr. v stari grščini *δέκα* (*déka*), v latinščini *decem*, v irščini *deich* in v stari visoki nemščini *zehan*. Vsi ti jeziki seveda izkazujejo spremembe, ki so se izvršile v njihovih samostojnih razvojih in ki jih tako kot za baltoslovansko vejo

4 Mallory 1989: 165.

5 Da so naši števnik od *pet* dalje izvorno samostalniki, vidimo po tem, da se vežejo z roditeljskim množino (*pet ljudi*, tako kot *skupina ljudi*) in ne imenovalnikom, s katerim se vežejo izvorni števnik (*štirje ljudje*).

tudi ugotavlja primerjalno jezikoslovje. Navedene spremembe so sistemske in za nazaj predvidljive. Vsak prajezični **k'* je danes litovski *š* in slovanski *s*, pa tudi staroindijski *ś*, avestijski in armenski *s*, grški *κ*, latinski *c* in germanski *h*, npr. v števniku s pomenom 'sto': praslovansko **suta*, splošnoslovansko **sъto*, litovsko *šimtas*, staroindijsko *śatām*, avestijsko *satəm*,⁶ starogrško *ἑκατόν (hekatón)*, latinsko *centum*,⁷ starovisokonešsko *hund(ert)*.

5.2 Vzemimo še en primer. Praindoevropska beseda s pomenom 'povračilo, odkupnina' se je glasila **k^woinah₂*. V stari grščini se je razvila v *ποινή (poiné)*, kar pomeni 'globa, kazen' (iz te besede je prevzeta latinska *poena*, ki jo poznamo v izposojenki *penali*, prevzeti pravzaprav iz njenega pridevnika *poenalis*), v avestijščini v *kaēnā*, ki pomeni isto. V smeri proti baltoslovanščini se je razvila v **kainā*, iz te pa litovska *kaina*, ki pomeni 'cena'. Tudi v praslovanščini 6. stoletja se je beseda še glasila **kainā*. V 7. stoletju pa je praslovanski dvoglasnik **ai* sovpadel z odrazom dolgega *ē*, ki mu v slovanščini rečemo *jat* in ga pišemo kot *e* s hačkom: *ě*. Ker se je mehkonebni *k* znašel v položaju neposredno pred mehkim *e*-jevskim samoglasnikom, se je temu priljučil in začel izgovarjati bližje trdemu nebu kot *c*.⁸ Tako se je iz praslovanske besede **kainā* prek **kēnā* razvila splošnoslovanska **cēnā*, iz te pa po srednjeveškem naglasnem umiku naša današnja *céna*.

5.3 Vsako obdobje, celo vsaka generacija ima način govora in izgovarjave, ki se lahko malenkostno razlikuje od prejšnje. V 5000-letnem teku jezikovnega razvoja iz **k^woinah₂* do *céna* je najprej prišlo do počasne onemitve izglasnega glasu *h*, ki ga je nadomestila dolžina spredaj stoječega samoglasnika. To se je verjetno zgodilo kmalu po razpadu prajezične skupnosti. Nato je v bodočih satemskih jezikih ustnični del glasu **k^w* začel izginjati, tako da je ta glas sovpadel z nekdanjim mehkonebnim **k*, v kentumskih jezikih pa se je ustnični del ohranil in v grščini celo prevladal, zato imamo v grščini na tem mestu ustnični *p*. Glas *o* je na baltoslovanskem (pa tudi germanskem in indoiranskem) območju prešel v *a* in sovpadel s starim *a*-jem, ki ga imamo npr. v takratni besedi **sals* (iz katere se je razvila naša današnja *sol*). In ta isti *a* se je v besedi **kainā* pozneje začel približevati sledečemu mehjemu *i*. Začel je postajati *e*-jevski glas in ta *e* je vsrkal sledeči *i* ter se pri tem podaljšal. Vsako jezikovno obdobje zaznamuje nabor jezikovnih sprememb, ki jih govorci izvajajo praviloma nezavedno in zaradi katerih jezik v malenkostno spremenjeni obliki predajo naslednji generaciji. Primerjalno jezikoslovje seveda nima tako natančnih spoznavnih sredstev, da bi lahko sledila spremembam v vsaki generaciji posebej, lahko pa posamezne razvojne stopnje razdeli na daljša obdobja, za katera ugotavlja ustrezne nabore sprememb, ki so bolj ali manj vezane na določen prostor.

6 Po avestijskem števniku 'sto' te jezike imenujemo *satemske*.

7 Po latinskem števniku 'sto' te jezike imenujemo *kentumske*.

8 Kot vsak glasovni zakon je tudi ta brezizjemen. Tako je iz **kaistā* nastala **cēsta*, iz **kaivi* je nastala **cěvь* itd.

5.4 Ko govorimo o razvoju praindoevropskega jezika izpred 5000 let v smeri proti slovenščini, najprej govorimo o pozni praindoevropsščini, ki je bila bolj ali manj skupni jezik še vsem bodočim vejam (pribl. 2500 pr. Kr.: **dek'nt*, **k^woinah₂*).⁹ Temu obdobju sledi neko širše satemsko obdobje, ki je značilno za večino vzhodnih indoevropskih naselitvenih tokov (pribl. 2000 pr. Kr.: **deč'nt*, **koinā*), temu baltoslovansko v severovzhodni Evropi (od pribl. 1000 pr. Kr. do nekako Kristusovega rojstva: **désimtis*, **kainā*), nato predpraslovansko med rekami Visla, Dnester in Dneper, po letu 500 pa sledi širitev na zahodu nekako do črte Schwerin (**Zvěrinъ*) – Leipzig (**Lipъsko*) – Trst – Solun, na vzhodu pa do Arhangelska in Urala (**desinti*, **kainā*). Čas selitve in neposredno po njej je čas praslovanščine. Temu času sledi splošnoslovansko obdobje (700–800: **desętb*, **cěnā*), po katerem se oblikujejo makrogeolekti ter končno slovensko v Vzhodnih Alpah in severozahodnem delu Panonske nižine (1000: **desēt*, **cěnā*, 1500: *desēt*, *céna*).

5.5 Pripomniti moram, da primerjalna in etimološka literatura z domala vsemi etimološkimi slovarji kot praslovanske oblike navaja splošnoslovanske, torej približno take, kot so se govorile v začetku 9. stoletja.¹⁰

6 Glavne glasovne spremembe med praindoevropsščino in praslovanščino

V več kot tritisočletnem razvoju jezika od praindoevropsščine do praslovanščine iz leta 600 se je izvršilo zelo veliko jezikovnih sprememb, od katerih so spodaj navedene le najpomembnejše glasovne.

1. Laringali so bili odpravljani, a so v določenih legah pustili svoje sledi, npr. podaljšanje samoglasnika v **doh₃tēi* > **dōtēi* > praslovansko **dātēj* > splošnoslovansko **dati*.

2. Pridihnjene zaporniki so sovpadli z nepridihnjenimi. Zato imata praslovanska glagola **dātēj* (mlajše **dati*) 'dati' in **dētēj* (mlajše **dēti*) 'postaviti' na začetku enak soglasnik, v večini drugih indoevropskih jezikov pa se sorodna korena glasita z različnima samoglasnikoma, v stari indijščini npr. (*da*)*dāti* : (*da*)*dhāti*, v latinščini *dare* : *facere*.

3. Praindoevropski trdonebni **k'* se je (prek **ć* in **s*) razvil v praslovanski *s*, praindoevropska trdonebna *g'* in pridihnjene **g^h* pa (prek **dž* in **ž*) v praslovanski *z*: iz **dek'nt*

9 Najstarejši zapisi kakega indoevropskega jezika so hetitski iz 17.–16. stol. pr. Kr. Sledijo (mikenska) grščina iz 14.–13. stol. pr. Kr., latinščina iz 7. stol. pr. Kr., celinska keltščina iz 6. stol. pr. Kr., germanska gotščina približno od leta 350 po Kr., armenščina od 5. stol. po Kr., toharščina iz 6. stol. po Kr., (stara cerkvena) slovanščina od 9. stol. po Kr., baltska litovščina od 14. stol. po Kr. in albanščina od 15. stol. po Kr. Jezik najstarejši staroindijskih vedskih himen je domnevno iz 13. stol. pr. Kr. Staroindijska besedila so se sprva ohranjala in dopolnjevala v ustnem izročilu, kasneje tudi pisnem, ki pa se niso ohranili. Najstarejši do danes ohranjeni prepis je iz leta 1464. Podobno je z iransko avestijščino. Stara avestijščina je iz 10. stol. pr. Kr., prvi ohranjeni zapisi pa so iz srednjeperzijskega obdobja. Najstarejši staroperzijski zapisi segajo v 6. stol. pr. Kr. in so se ohranili, ker so vklesani v kamen (Meier-Brügger 2000: 18–19).

10 Prvi slovar, ki v večjem obsegu rekonstruira praslovanščino pribl. v letu 600, je Klotz 2017, ki temelji na v stroki splošno priznanem rekonstrukcijskem modelu Georga Holzerja, izčrpno predstavljenem v Holzer 2020.

se je razvil števniki **desinti* > **desętb* > slovensko *deset*. Hkrati so ustnično-mehkonebni zaporniki izgubili ustnično prvino: iz praindoevropske besede **k^woinah₂* se je razvila praslovanska **kainā*, iz te pa prek splošnoslovanske **cěna* naša današnja *cena*.

4. Glasova **a* in **o* sta sovpadla v *a*. Iz praindoevropskih besed **sals* ‘sol’ in že pre-narejene **wodōr* ‘voda’ sta se razvili praslovanski **sali* in **vadā*, iz teh pa splošnoslovanski **solb* in **voda*. Kasneje sta sovpadla tudi dolga *ā* in *ō*, zato je korenski samoglasnik glagolov **dātēj* ‘dati’ in **stātēj* ‘stati’ pri nas enak, v večini drugih jezikov pa se še razlikuje, npr. litovsko *dūoti* : *stōti*, starogrško δίδωμι (*dídōmi*) : (dorsko) ἵστανμι (*hístāmi*).

5. Praindoevropski glas **s* se je tik za glasovi *r*, *u*, *k* ali *i* in tik pred samoglasniki spremenil v *š*, iz tega pa v *h*, ki ga za praslovanščino navadno zapisujemo s črko *x*: iz popraindoevropske besede **blusā* ‘bolha’ (ki se ohranja v litovski *blusà*) se je razvila praslovanska **bluxā*, iz te splošnoslovanska **bl̥xa* in iz te naša današnja *bolha*.

6. Samoglasniški **ɣ*, **ʃ*, **ŋ* in **ŋ* so se razgradili na samoglasniški *i* (redkeje *u*) in soglasniški *r*, *l*, *m* oziroma *n*: iz praindoevropskega samostalnika **włk^wo-* ‘volk’ se je razvil praslovanski **vilku*, iz tega pa prek splošnoslovanskega **vlk̥* naš današnji *volk*.

7. Glasovni skupini **sr* in **zr* (tudi če sta *s* oziroma *z* nastala iz trdonebnih **k'* oziroma **g'*), sta se razvili v *str* oziroma *zdr*: iz popraindoevropskega **k'rapo-* se je prek **srapa* razvilo praslovansko **strapu*, iz tega pa prek splošnoslovanskega **strop̥* naš današnji *strop*; iz sorodne popraindoevropske oblike **k'rāpo-* pa se je razvila staroangleška beseda *hróf* in iz te današnja angleška *roof* ‘streha’.

8. Izvršilo se je prvo mehčanje mehkonebnikov: vsak *k*, *g* in *x* se je pred mehkimi samoglasniki zmehčal v *č*, *ž* oziroma *š*. Iz praindoevropskega feminativa **włk^wih₂-* ‘volkulja’ se je v praslovanščini z dodatno manjšalniško pripono *-kā* najprej razvila beseda **vil̥k̥kā* in iz nje **vilčikā*, iz te pa prek splošnoslovanske **vlčica* današnja *volčica*.

7 Umestitev v prostor

Govorci praindoevropsčine izpred pet in več tisoč let so bili domnevno nosilci bronastodobne stepske kulture v današnji vzhodni Ukrajini in južni Rusiji med rekama Dneper in Ural.¹¹ Predniki Slovanov in Baltov so se s tega območja postopoma selili proti severozahodu v današnjo Vzhodno Evropo med Karpate in Baltsko morje. Njihov sprva verjetno precej enotni jezik se je na severu razvijal drugače kot na jugu. Iz severnega dela se je razvila prabaltščina in iz nje današnja baltska jezika litovščina in latvijščina ter v 18. stoletju izumrla stara pruščina. Iz južnega pa se je razvila praslovanščina. Ta nikdar zapisani jezik so do približno leta 500 govorili samo v Vzhodni Evropi,

11 Mallory 1989: 186, *passim*.

najverjetneje le severno od Karpatov. Njihovi sosedje so se v nemirnih časih večkrat menjali. Sodeč po izposojenkah so bili njihovi južni in jugovzhodni sosedje dlje časa nomadska iranska ljudstva, kot so Skiti in Sarmati, na severovzhodu finska, na zahodu pa germanska (Langobardi, Goti, Markomani, Gepidi). Več sosednjih ljudstev, kot npr. srednjeevropske Venede (teh ne smemo enačiti z jadranskimi Veneti) in Ante, kasneje tudi turške Protobolgare in vzhodnoazijske Avare, so Slovani jezikovno in posledično kulturno ter gensko asimilirali. Ko so se Slovani v 6. stoletju začeli širiti proti vzhodu, zahodu in jugu, torej tudi na območje Zahodnega in Vzhodnega rimskega cesarstva, so njihovi sosedje postali še romanski prebivalci Zahodne Evrope in današnje Romunije z Moldavijo, na jugu pa Grki in Albanci. Na stike s takrat sosednjimi jeziki kažejo stare izposojenke v obe smeri, na podlagi katerih lahko zelo dobro sklepamo o glasovni podobi takratne praslovanščine. Finska beseda *akkuna*, ki pomeni 'okno', je prevzeta iz praslovanške **akuna*, iz katere se je v pozni praslovanščini razvila **okno*, iz te pa naša današnja *okno*. Romunski števniki *sută*, ki pomeni 'sto', je prevzet iz praslovanškega **suta*, iz katerega se je razvil splošnoslovanski **sĕto*, iz tega pa naš današnji *sto*. Grško krajevno ime Γαρίτζα (*Garítza*) je takrat prevzeto iz praslovanškega **Garicā*, iz katerega se je razvilo kasnejše *Gorica*. Albansko *karrutë* in grško καρούτα (*karúta*) je prevzeto iz praslovanškega **karūta*, iz česar je kasneje nastalo **koryto* in naše današnje *korito*. Enako je iz **magŭlā*, iz česar je prek **mogyla* današnje *mogila* in *gomila*, prevzeto grško μαγούλα (*magúla*), albansko *magulë* in romunsko *măgură*; iz romanskega krajevnega imena **Tragŭri* (ki se je razvil iz latinskega *Tragŭrium*), je prevzet praslovanski **Tragŭrju*, iz katerega se je prek splošnoslovanskega **Trogyr'b* razvil današnji hrvaški *Trogir*. In iz romanskega krajevnega imena **Longātiku* je prevzet praslovanski **Langatiku*, iz katerega imamo prek **Lqgatъcъ* naš današnji *Logatec*.

8 Selitve in širjenje

8.1 Nobena selitev ljudstev in nobeno širjenje enega ljudstva na račun drugega ne poteka brez nasilja. Nasilje je sprva praviloma fizično, vojaško, temu sledi kulturno, ki bolj kot druge kulturne dobrine prizadene prav jezik, saj ta pod daljšo nadvlado zavojevalca pogosto zamre, pri čemer v jeziku novih naseljencev skoraj vedno pusti sledove. Naši praindoevropski predniki so se od preostalih ljudstev takratne Evrope in zahodnega dela Azije razlikovali po tem, da so bili patriarhalna družba, ki je manj miroljubna od egalitarne ali matriarhalne, kakršne so bile domnevno družbe naše celine pred prihodom indoevropskih plemen. Praindoevropejci so udomačili konja in poznali bojni voz. S temi prednostmi so se do leta 1000 pr. Kr. iz občnomorske stepe razširili proti zahodu na večji del Evrope, proti vzhodu pa v Malo Azijo in vse do severne Indije ter ob tem asimilirali večino kameno- ali že bronastodobnih evropskih, sredozemskih oziroma azijskih kultur. Do začetka antike so bili neindoevropski jeziki Evrope le še etruščanščina v srednji Italiji in njej sorodna retijsščina v severni pod Alpami, sikanščina na

Siciliji in domnevno sorodna iberščina v Hispaniji. Predindoevropske pelazgijsčina, lele-gijsčina v Grčiji in ligurščina v severozahodni Italiji so do začetka antike že zamirale. Od predindoevropskih jezikov se je do danes ohranila le baskovščina v Pirenejih. Vse druge jezike so absorbirali lokalni indoevropski jeziki skupaj z njihovimi kulturami, ki so v manjši meri delovale tudi vzvratno na kulturo in jezik novih naseljencev, zlasti na kulturo obdelovanja zemlje¹² in pri poimenovanju prej neznanih rastlin. Iz starih predindoevropskih sredozemskih jezikov imamo npr. besede, kot so starogrška *ἐλαιον* (*élajon*) 'olje', iz katere je prevzeta latinska *oleum*, iz te pa prek neke romanske slovanska, ki jo imamo v naši *olje*. Tudi beseda s pomenom 'smokva' je taka: v stari grščini se glasi *σῦκον* (*sykon*), v armenščini *t^uz* in v latinščini *ficus*.¹³ Zelo verjetno je iz nekega predindoevropskega jezika prevzeta tudi slovanska **tyky*, ki pomeni 'buča' in se pri nas ohranja kot *tikva* – zdi se celo mogoče, da je prevzeta iz iste predindoevropske besede kot grška s pomenom 'smokva'. V slovanski pradomovini namreč smokve ne uspevajo, rastejo pa buče.

8.2 Genetske analize današnjih in nekdanjih govorcev indoevropskih jezikov kažejo na to, da smo si genetsko manj sorodni, kot so si sorodni naši jeziki. V nas ne živijo le tipično slovanski geni in geni nam sosednjih narodov, temveč tudi geni romaniziranih Keltov, ki so poseljevali prostor v Vzhodnih Alpah pred prihodom Slovanov, prek njih pa tudi geni še starejših indoevropskih ter predindoevropskih staroselcev. Še več: prebivalci Evrope in Bližnjega Vzhoda imamo od enega do štiri odstotke neandertalskih genov, tj. tistega človeka, ki ga je *Homo sapiens* v Evropi izrinil, če ne iztrebil pred približno 30.000 leti.¹⁴ Prazgodovina in zgodovina osvajanj novih ozemelj je fizično nasilje le v manjši meri, v večji gre za kulturno nadvlado in razmnoževanje tistih, ki se prilagodijo novim razmeram. Na ta način se nam ne pojasnijo samo zelo različne haploskupine Y-kromosomov in mitohondrijskega DNK, ki jih nahajamo pri indoevropskih narodih, temveč tudi zelo različni fenotipi, ki jih opazujemo že pri raznih slovanskih narodih, še bolj pa pri indoevropskih, od rdečelasega Kelta prek svetlolasega Vikinga, temnolasih sredozemskih in balkanskih narodov prek ravnosega Grka in orlonosega Iranca do rjavopoltega Indijca.

8.3 Kulturne in jezikovne širitve, ekspanzije, se dogajajo tudi danes. Svet je ta čas razdeljen na območja jezikovnih imperijev, med katerimi so največji angleški, španski, arabski in kitajski. Ali in kako bodo ti jezikovni imperiji vsrkali vseh preostalih pet do šest tisoč naravnih človeških jezikov, ki vsak zase predstavlja edinstven pogled na svet, in ali ter kako se bodo jezikovni imperiji spopadli med sabo, ostaja vprašanje, na katero bo odgovorila zgodovina prihodnosti.

12 Latinska beseda *cultūra* prvotno pomeni 'obdelovanje, poljedelstvo'. Izpeljana je iz glagola *colere* 'obdelovati polje'.

13 Ta latinska beseda se je v zahodni romanščini razvila v *figa*, od tod je prevzeta v srednjevisokonemško *vīge*, iz te pa smo si mi izposodili našo *figa*.

14 Harari 2014: 24–29; Odar 2012: 16.

VIRI IN LITERATURA

- BENGSTON, Hermann, MILOJČIĆ, Vladimir, ⁶1978: *Großer historischer Weltatlas. Vorgeschichte und Altertum*. München: Bayerischer Schulbuch-Verlag.
- HARARI, Yuval Noah, 2014: *Sapiens. Kratka zgodovina človeštva*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Prevedeno prek angleščine iz dela *Kitsur Toldot ha-Enoshut*.
- HOLZER, Georg, 2020: *Untersuchungen zum Urslavischen: Einleitende Kapitel, Lautlehre, Morphematik*. Berlin: Peter Lang.
- KLOTZ, Emanuel, 2017: *Urslawisches Wörterbuch*. Wien: Facultas AG.
- KOSI, Miha, 2011: Podonavje in severnojadranski prostor v 7. in 8. stoletju. *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija.
- MALLORY, James Patrick 1989: *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archeology and Myth*. London: Thames & Hudson. First paperback edition 1991, reprinted 1992.
- MEIER-BRÜGGER, Michael, 2000: *Indogermanische Sprachwissenschaft*. 7., völlig neubearbeitete Auflage. Berlin: de Gruyter.
- ODAR, Boštjan, 2012: Neandertalci so preživel do danes. *Delo*, 19. 4. 2012, str. 16.
- SNOJ, Marko, GREENBERG, Marc, 2012: O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev). *Zgodovinski časopis* 66/3–4. 276–305.
- SNOJ, Marko, ³2016: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- ŠEKLI, Matej, 2014: *Primerjalno glasoslovje slovanskih jezikov 1: Od praindoevropsčine do praslovanščine*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- ŠEKLI, Matej, 2018: *Tipologija lingvogeneze slovanskih jezikov*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

Vanda Babič

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko

vanda.babic@guest.arnes.si

Stara cerkvena slovanščina – ne mati, ampak mogočna sestra

Prispevek je predstavitev prvega knjižnega jezika Slovanov – stare cerkvene slovanščine. V drugi polovici 9. stoletja sta jo za potrebe izvajanja slovanskega bogoslužja na Velikomoravskem oblikovala slovanska apostola sv. Ciril in Metod na osnovni slovanskega narečja okolice svojega rojstnega Soluna. V tem jeziku so napisani najstarejši slovanski prevodi bogoslužnih knjig iz grškega jezika, njegovo ustvarjanje pa je potekalo istočasno s sestavljanjem posebnega, za ta jezik ustreznega črkopisa, ki ga danes imenujemo glagolica.

Stara cerkvena slovanščina je prvi knjižni jezik Slovanov

Je jezik, v katerem so napisani najstarejši slovanski prevodi bogoslužnih knjig iz grškega jezika, ki so nastali v drugi polovici 9. stoletja. Od začetka organizacije krščanske cerkve pa vse do pričetka nacionalnih gibanj v 15. in 16. stoletju je bil to edini primer prevajanja krščanskih kanonskih knjig v (materni) jezik vernikov, ki do tedaj niso imeli niti svoje lastne pisave niti knjižne tradicije, in zadnji knjižni jezik, katerega ustvarjanje je potekalo istočasno s sestavljanjem posebnega, za ta jezik ustreznega črkopisa.

Stara cerkvena slovanščina je bila *umetna* jezikovna tvorba, ustvarjena načrtno, v določenem obdobju, za potrebe izvajanja liturgije v domačem, tj. slovanskem, jeziku. Zatorej se moramo že na samem začetku spoznavanja s tem, za vse Slované zelo pomembnim, jezikom zavedati, da *se* posamezni slovanski jeziki *niso razvili* iz tega jezika. Češki slavist Josef Kurz je odnos med današnjimi »živimi« slovanskimi jeziki in staro cerkveno slovanščino predstavil jasno in enostavno: »stara cerkvena slovanščina ni nikoli bila mati slovanskih jezikov, ampak le njihova sestra« (Kurz 1969: 9). Njegovo nazorno prisposodoblo lahko samo še dopolnimo s pridevnikoma *starejša* (sestra), ker se je med vsemi ostalimi slovanskimi jeziki oblikovala prva, in *mogočna*, saj je s svojo široko razprostranjenostjo in trdno zasnovo liturgičnega jezika dolga stoletja pomembno krojila kulturno zgodovino Slovanov. Slovanski živelj je že v 9. stoletju usmerila v kulturni in napredni tok srednjega veka in postavila čvrsto osnovo za oblikovanje slovanskega pismenstva, ki se je skozi stoletja postavilo ob bok razvitim književnostim, npr. književnostim *antike*, hebrejski, egipčanski, *srednjeveškim*: bizantinski, latinski, zahodnoevropskim v domačih jezikih: starofrancoski, staroangleški itn. (Dostál 1968: 227). Čeprav stara cerkvena slovanščina ni nikoli služila za medsebojno sporazumevanje in ni opravljala naloge nacionalnega jezika kateregakoli slovanskega naroda,

pa je bila v najzgodnejši dobi krščanske vere sprejeta kot knjižna različica jezika pri večini slovanskih narodov, kar pomeni, da so najstarejši slovanski zapisi ohranjeni večinoma v tem jeziku; je torej najstarejša potrditev slovanskega slovstva (poleg v latinici napisanih *Brižinskih spomenikov*), njegovih takratnih pojavnih oblik, slovničnih zakonitosti, besednega zaklada, stilističnih zmožnosti, sociolingvističnega utripa itn. Poleg tega je okvire svoje prvotne namembnosti liturgičnega jezika kmalu prerasla in postala sčasoma tudi jezik znanosti in posvetne literature večinoma pravoslavnih slovanskih narodov.

1 »Mati« slovanskih jezikov

Omenjeni odnos *mati* – *starejša hči* pojasnimo še pregledno – z zgodovinskim sosledjem. Slovanski jeziki spadajo v skupino indoevropskih jezikov,¹ ki se danes govorno raztezajo na območju od severne Indije do skrajnega zahoda Evrope (od tega najbrž tudi izvira ime indoevropski) in se tradicionalno delijo v dve večji skupini, na *kentumske*² in *satemske*³ jezike (delitev naj bi bila oblikovana glede na prvo narečno razlikovanje jezikov po razvoju oblike za števniki *sto*⁴ in naj bi sovpadla z razporeditvijo indoevropskih jezikov na zahodno in vzhodno vejo), a se je ta hipoteza z novjšimi raziskavami in po odkritju dveh kentumskih jezikov (hetitsčine in toharščine) na vzhodu izkazala za netočno ali vsaj pomanjkljivo (Mihaljević 2002: 51).

Slovanski jeziki za ide. **k* izpričujejo razvoj v **s* (psl. **stō*, stesl. *стѣ*, sln. in ostali slovanski jeziki *sto*), zato jih uvrščamo med satemske jezike, med vsemi indoevropskimi skupinami jezikov pa so razvojno najbližje baltskim jezikom.⁵ Tako je po letu 2000 pr. n. št., natančneje pa verjetno od 1500 pr. n. št., pa vse do sredine prvega tisočletja pr. n. št. obstajala skupnost protobaltskih (oz. baltoslovanskih) narečij, kasneje pa se je pojavil prvi samostojen slovanski jezik, danes imenovan *praslovanščina*. Poldrugo tisočletje dolgo obdobje praslovanščine oblikujejo tri obdobja: t. i. *zgodnja praslovanščina*

1 Indoevropski prajezik oz. praindоеvropsčino (ide.) so govorili do okoli 3000 pr. n. št. v evrazijskih stepah severno od Črnega morja in Kaspijskega jezera med Dneprom in Uralom, tj. v vzhodni Ukrajini in južni Rusiji (po črnomoorskaskapijski [kurganski] teoriji), govorniki jezika pa so se po Evropi in delu Azije razselili v bronasti dobi (2000–1000 pr. n. št.) (Šekli 2014: 63). Indoevropska jezikovna skupnost je na posamezna jezikovna narečja razpadla tako že v tretjem tisočletju pred našim štetjem.

2 Mednje prištevamo: *anatolske* jezike na področju današnje Turčije, *toharščino*, *grščino*, *italske* jezike (med njimi je najbolj znana latinščina, iz katere so se razvili sodobni *romanski* jeziki), *keltske* in *germanske* jezike ter *ilirščino* in *venetščino* (natančnejšo razdelitev si lahko ogledate v Mihaljević 2002: 51–66).

3 To jezikovno skupino sestavljajo: *arijski* jeziki (ki se delijo na *iranske* in *indijske*), *nuristanski* ali *kafirski* jeziki (verjetno tretja veja indoiranske skupine jezikov), *armenščina*, *albanščina*, *baltski* in *slovanski* jeziki (podrobnejša razčlenitev ponovno v Mihaljević 2002: 51–66).

4 Ide. *(*d*)*kmtóm* > lat. *centum* (od tod poimenovanje *kentumski*) : av. *satəm* (*satemski* jeziki), stind. *šatam*, psl. **stō* (Babič 2003: 62).

5 Med baltske jezike spadajo: že izumrla *stara prūsųčina* (zahodnobałtski jezik), *litovščina* ali *litvanščina* in *latvijščina* ali *letščina* ali *letonščina* (vzhodnobałtska jezika).

(okoli 500–400 pr. n. št. do 400 n. št.) je bila takrat fonetično-fonološko še blizu baltskim narečjem, v obdobju *klasične praslovanščine* (400–800 n. št.) se je jezik začel precej spreminjati in ločevati od drugih, v zadnjem obdobju *pozne praslovanščine* (800–1000 n. št.) pa že postopno prehaja v najstarejše razvojne stadije posameznih slovanskih jezikov in skupin (Lamprecht 1987: 11–14).

Praslovanščina – slovanski skupni jezik dolgega časovnega obdobja⁶ – je svoj jezikovni sestav spreminjala od razpada indoevropske jezikovne skupnosti pa vse do prvega tisočletja n. št. Iz nje so se razvili vsi slovanski jeziki (tudi stara cerkvena slovanščina, ki se je izoblikovala že v drugi polovici 9. stoletja, torej poldrugo stoletje pred ostalimi slovanskimi jeziki).

Starocerkvenoslovanskega jezika seveda ne smemo enačiti s praslovanščino, vendar pa ji je po svoji slovnični sestavi od vseh slovanskih jezikov najbližji. Slovanske jezike so po razpadu praslovanške skupnosti preoblikovali številni fonetični, morfološki in drugi jezikovni procesi, ki so precej spremenili prvotno praslovanško jezikovno osnovo v vsakem od njih. Stara cerkvena slovanščina pa se je v pismenosti utrdila veliko prej kot ostali slovanski jeziki in se zato v mnogo čem ujema s praslovanščino, kakršna je bila v zadnjem stadiju svojega obstoja. Kot uradni cerkveni jezik je na določenem slovanskem ozemlju ostala v veliki meri zvesta tradiciji, zato se je skozi stoletja počasneje spreminjala kot živi slovanski jeziki; njena podoba je bila statična in vanjo so le težka prodirali elementi takratnih slovanskih jezikov.

Slovanski jeziki so si po svoji slovnični strukturi in leksiki precej podobni. Delijo se v tri skupine:

- **vzhodnoslovanski** jeziki so *ruščina*, *ukrajinščina* in *beloruščina* in so več stoletij tvorili enotno jezikovno skupnost; ločeno so se začeli razvijati šele od 14. stoletja naprej;
- med **zahodnoslovanske** jezike spadajo *češčina*, *slovaščina*, *gornja lužiščina* (jezikovno blizu češčini) ob zgornjem toku reke Spreve, luž. Sprewja, nem. Spree (središče je Budyšin, nem. Bautzen), *dolnja lužiščina* (jezikovno bližja poljščini) ob spodnjem toku reke Spreve (središče je Chošebuz, nem. Cottbus) in t. i. *lehitska* skupina jezikov: *poljščina* z dvema samostojnima narečjema *kašubščino* in *slovinščino* ter v 18. stoletju izumrli *polabski* jezik, katerega so govorili Slovani v spodnjem toku reke Labe (luž. Łobjo, nem. Elbe);
- **južnoslovanski** jeziki so *slovenščina*, *hrvaščina*, *srbščina*, *makedonščina*, *bolgarščina* in nekdanja *stara cerkvena slovanščina*.

6 Po najbolj verjetni, severnokarpatški teoriji je bila lega pradomovine Slovanov severno od Karpatov, tj. v t. i. severno karpatskem bazenu (približne meje so bile na zahodu zgornji tok reke Dnester in zgornji tok reke Visle, na severu reka Pripet, na vzhodu pa srednji tok reke Dneper). Razseljevali (na severovzhod, severozahod in jugozahod) so se začeli okoli leta 500 n. št. (Šekli 2014: 286).

Praslovansko osnovo slovanskih jezikov lahko le *rekonstruiramo* (tj. predvidevamo), saj nimamo pisnih dokazov o obliki in sestavi tega jezika.⁷ Do najstarejših oblik praslovanščine pridemo s primerjanjem slovanskih jezikov in drugih jezikov indoevropske jezikovne družine, o mlajših oblikah tega jezika pa lahko sodimo na eni strani po sodobnih slovničnih sestavih posameznih slovanskih jezikov (veliko vlogo pri tem imajo prav narečja teh jezikov), na drugi strani pa moramo preučevati tudi pisne spomenike slovanskih jezikov od najstarejše dobe do danes. V veliko pomoč pri študiju skupnih jezikovnih potez slovanskih jezikov in praslovanščine so prav spomeniki, zapisani v prvem knjižnem slovanskem jeziku – v stari cerkveni slovanščini.⁸ V cerkvenoslovanskih besedilih so namreč zapisane prve slovanske besedne oblike, iz njih je razvidna posebna slovnična struktura tega jezika, poleg tega pa je jezik kljub prevladujoči tendenci po ohranjanju sprejetih religioznih obrazcev (tudi na jezikovni ravni) skozi stoletja vsrkaval posebnosti tedanjih govornih slovanskih jezikov. Zato je iz značilnih uzusov posameznih cerkvenoslovanskih spomenikov in iz nezavednih prepisovalskih napak možno preučevati razvoj neknjižnih slovanskih jezikov najstarejše dobe.

2 In nastal je ѿзѣкъ словѣньскъ in кѣнѣгы словѣньскыѧ⁹

A začnimo pravzaprav od začetka ... Kaj je botrovalo temu, da so se Slovani – z oblikovanjem knjižne različice jezika in istočasno pisave – že tako zgodaj uvrstili v kulturni in napredni tok visokega srednjega veka ter se pridružili »omikanim« narodom s svojim lastnim knjižnim jezikom?

Do pobude za aktivno jezikovno dejavnost Slovanov je prišlo v obdobju aktivnega pokristjanjevanja srednjeevropskih ljudstev, ki je potekalo bodisi z vzhoda, iz takrat največje krščanske države na svetu – Bizantinskega cesarstva, bodisi z zahoda, iz »ponovno ustanovljenega« Rimskega cesarstva. Obe verski središči sta hoteli krščanski nauk izkoristiti kot sredstvo za duhovno in politično pokoritev spreobrnjenih ljudstev.

7 Ne pozabimo, da je bila prvi knjižni in s tem prvi zapisani slovanski jezik stara cerkvena slovanščina. Torej so najstarejše znane slovanske knjige in najstarejši odkriti zapisi na zidovih in kamnitih ploščah izpričani v tem jeziku.

8 Rekonstruirane oblike (tako praslovanščine kot praindoevropščine) so v etimoloških slovarjih vedno označene z zvezdico (*) in zapisane v latinici. Kot zanimivost navedimo dva primera razvoja oblik od najstarejše dobe do sodobnih slovanskih jezikov:

– ide. **u̯gh₂ér* > psl. **dьkti*, **dьktere* > stsl. ѡбѣщѣ, ѡбѣща, ѡбѣщати; č. *dci*, *dcera*, slš. *dcéra*, p. *córka*, r., ukr. *дочь*, *дочери*, blr. *дачка*, blg. *дъщеря*, mak. *кѣрка*, hr. in sb. *kći*, sln. *hči*, *hčere*; prim. še: lit. *duktė*, stprus. *dukti* (Bezljaj I: 192) in ne nazadnje še nem. *Tochter*, ang. *daughter*;

– ide. **u̯lkʷo-s* > psl. **volkъ* > stsl. ѡбѣщѣ, ѡбѣща, ѡбѣщати, вѣлкъ; č., slš. *vlk*, p. *wilk*, gl. in dl. *wjelk*, r. *волк*, ukr. *вовк*, blr. *воўк*, blg. *вѣлк*, mak. *волк*, hr., sb. *vuk*, sln. *volk*; prim. še: lit. *vilkas*, let. *vilks*, stprus. *wilks*, got. *Wulf* (Bezljaj IV: 341–342) in ne nazadnje še nem. *Wolf*, ang. *wolf*.

9 ѿзѣкъ словѣньскъ (*język słowěńskъ*) in кѣнѣгы словѣньскыѧ (*kъn'igy słowěńskyje*), tj. slovanski jezik in slovanske knjige.

Sprejetje religije so podpirali tudi voditelji novoustanovljenih slovanskih držav, ki so v tem dejanju videli zagotovilo svoje neodvisnosti in pravice do samostojnega kulturnega in političnega razvoja ter notranjepolitične stabilnosti. S sprejetjem religije so se namreč države priključile razvojnemu toku in napredku v Srednji Evropi.

Velikomoravska kneževina¹⁰ je v sredini 9. stoletja občutila močan politični pritisk nemških sosedov, zato se je velikomoravski knez Rastislav¹¹ (kneževal v letih 846–870) odločil, da zaveznika poišče na vzhodu, v Bizantinskem cesarstvu.¹² Politično in kulturno navezanost je podprl s sprejetjem vzhodne različice krščanstva, ki se je od zahodne razlikovala v tem, da je dovolila opravljanje bogoslužja v domačem jeziku vernikov (medtem ko je rimska cerkev svetost in s tem primernost za bogoslužje priznala samo trem jezikom: hebrejskemu, grškemu in latinskemu).

Da bi bogoslužje v slovanskem jeziku resnično zaživelo, je Rastislav konec leta 862 poslal k bizantinskemu cesarju Mihaelu III. (842–867) svoje odposlance s prošnjo, naj na Velikomoravsko pošlje dobrega pridigarja in teologa, ki bo v njegovi državi širil krščansko vero, hkrati pa jim bo v oporo tudi pri težnjah za popolno osamosvojitve izpod frankovskega jarma. Z oporo slovanskega misijonarja je v svoji kneževini nameraval ustvariti samostojno cerkveno organizacijo s slovanskim bogoslužjem (Kurz 1969: 12).

[...] РОСТИСЛАВЪ БО• МОРАВЪСКИН КНАЗЪ• БОГОМЪ ОУСЪТИМЪ• СЪВЪТЪ СЪТВОРИ СЪ КНАЗИ СВОИМИ И СЪ МОРАВАНЫ• ПОСЛА КЪ ЦАРЮ МИХАИЛОУ• ГАЛГОЛА• ЛЮДЕМЪ НАШИМЪ ПОГАНЬСТВА СЪ ОУТВЪРЪЖШИМЪ• И ПО ХРИСТИАНЕСКЪ СЪ ЗАКОНЪ ДРЪЖАЩИМЪ• ОУЧИТЕЛА НЕ ИМАМЪ ТАКОВАГО• НИЖЕ БЫ НИ ВЪ СВОИ ЯЗЫКЪ ИСТОУЮ ВЪРОУ ХРИСТИАНЬСКОУ СКАЗАЛЪ• ДА БЫ И ИНЫ СТРАНЫ

10 Tudi *Velika Moravska* ali *Velika Moravija* (lat. *Maravia Magna*) je nastala 833 z združitvijo manjših moravskih plemen, ko je moravski knez Mojmir I. (830–846) pregnal svojega sosedo, kneza Pribino iz Nitre na Slovaškem in dve kneževini – Moravsko in Nitransko – združil v enotno, takrat najmočnejšo, državo zahodnih Slovanov, Velikomoravsko. Ta je v svojih »najboljših« časih (v zadnjih letih vladanja kneza Svetopolka [871–894]) zaobjemala območja današnjih držav Češke, Slovaške in Madžarske, segala pa je tudi na predele Slovenije, Hrvaške, Srbije, Romunije, Ukrajine, Poljske, Nemčije in Avstrije. Iznani knez Pribina je bil v dobrih odnosih s Franki (podpiral je tudi njihove misijonarje), zato mu je kralj Ludvik Nemški kasneje, leta 840, v fevd podelil Spodnjo Panonijo od reki Zali (tudi z namenom, da bi spodbujal razprtije med slovanskimi knezi). S tem se je položaj Velikomoravske kneževine, ki je bila že od samega začetka v vazalskih odnosih s Frankovskim kraljestvom (od leta 843 dalje pa z Vzhodno frankovskim), še poslabšal, saj se je sedaj germanski pritisk širil še prek Spodnje Panonije. Leta 846 so Franki kneza Mojmirja po kratkih uporih odstranili in na prestol postavili njegovega nečaka Rastislava (846–870) v upanju, da jim bo, tako kot Pribina, zvest in pokoren. Rastislav je sprva priznal frankovsko oblast in spustil nemške duhovnike v svojo deželo, kmalu pa jim je tudi on odrekel pokorščino in se začel organizirano boriti za popolno samostojnost države. Ko mu je to končno uspelo (z upori so začeli že leta 855, brez frankovske nadvlade pa je Velikomoravski uspelo biti v letih od 860 do 864), si je zaželel tudi cerkvene neodvisnosti (*Zgodovina Slovencev*: 80–81; SBL 8: 570–571; KME I: 199–202, 340–355).

11 V razpravi Čmorizca (meniha) Hrabra *O pismenkah* imenovan Растиса (Rastica), sicer pa r., blg. Ростислав (KME III: 490–491).

12 Rastislav se je dobro zavedal, da so nemški misijonarji v njegovi državi poleg krščanske vere širili še tujo kulturo in frankovsko politiko. Možnost, da doseže tudi cerkveno neodvisnost, je videl v dejstvu, da misijonarji z Bavarske (Passau) od papeža niso dobili uradnega dovoljenja za širjenje vere v Velikomoravski kneževini. Sprva se je nadejal, da bodo razumevali že v samem Rimu in bo s prošnjo papežu Nikolaju I. izposloval oblikovanje samostojne moravske cerkvene škofije. A do tega ni prišlo, zato se je po papeževi zavrnitvi leta 862 obrnil na bizantinskega cesarja (KME III: 490–491).

ТОГО ЗРАЩЕ ПОДОВНИЛАСА НАМЪ. ТО ПОСЛА НАМЪ. ВЛАДЫКЪ. ЕПИСКОПА И ОУЧИТЕЛА ТАКОВАГО. УНЪ ВАСЪ БО НА ВСА СТРАНЫ ВЪСЕГДА ДОБРЫИ ЗАКОНЪ ИСХОДИТЬ. [...]

Iz *Žitja Konstantina Filozofa* (vzhodnoslovanska redakcija, 15. stol.) (Hamm 1960: 54).

[...] Rastislav namreč, moravski knez, se je po božjem nagibu posvetoval s svojimi knezi in z Moravani in poslal (sle) k cesarju Mihaelu rekoč: »Naše ljudstvo se je poganstvu odreklo in se krščanske vere drži, a nimamo učitelja takega, ki bi nam v našem jeziku pravo krščansko vero razložil, da bi tudi druge dežele to videle in nas posnemale. Torej pošlji nam, gospodar, takega škofa in učitelja, saj od vas na vse strani dober zakon izhaja« [...] (Grivec 1936: 81.)

Cesar Mihael III. je nalogo prvih slovanskih prosvetiteljev zaupal dvema bratoma, *Konstantinu* (826 ali 827–869)¹³ in *Metodu* (814–885),¹⁴ ki sta se odlikovala po organizacijskih sposobnostih in modrosti, poleg tega pa sta odlično znala slovansko narече okolice Soluna. Po rodu sta bila najverjetneje Grka (oče Leon je bil bizantinski funkcionar, mati Marija morda celo Slovanka), vendar sta kot rojena Solunčana dobro govorila slovansko, natančno pa sta poznala tudi slovnično strukturo grškega jezika.

[...] ТЪГДА ЦРЬ МИХАИЛЪ РЕЧЕ КЪ ФИЛОСОФУ КОНСТАНТИНУ. СЛЪШИШИ ЛИ. ФИЛОСОФЕ. РЪЧЬ СЮ. НИЗЬ СЕГО ДА НЕ МОЖЕТЬ СЪЗВОРИТИ РАЗВѢ ТЕБЕ. ТѢ НА ТИ ДАРИ МЪНОЗИ. И ПОИМЪ БРАТЪ СВОИ ИГОУМЕНЪ МЕФЕДИИ. ИДИ ЖЕ. ВЪИ БО ИСТА СЕЛОУНАНИНА. ДА СЕЛОУНАНЕ ВСИ ЧИСТО СЛОВѢНЬСКИ БЕСѢДУЮТЬ [...]

Iz *Žitja Metoda* (vzhodnoslovanska redakcija, 12. stol.) (Hamm 1960: 56).

[...] Tedaj je cesar Mihael rekel filozofu Konstantinu: »Mar slišiš, filozof, te besede? Nihče drugi tega ne more storiti, razen tebe. Na torej mnogo darov in vzemi svojega brata, igumena Metoda, pa pojdi. Vidva sta Solunčana, Solunčani pa vsi čisto slovensko¹⁵ govore« [...] (Grivec 1936: 102.)

13 Mlajši brat *Konstantin* je prejel odlično izobrazbo v Carigradu (Konstantinoplu), v znameniti Magnaurski visoki šoli, kjer mu je njegov učitelj, poznejši nekajkratni patriarh Fotij izkazoval posebno naklonjenost (in je verjetno odločilno vplival na cesarjevo odločitev, da Konstantina pošlje na Velikomoravsko). Kasneje je bil bibliotekar patriarške knjižnice, Fotijev tajnik in predavatelj filozofije. Tudi jezikovno je bil dobro razgledan, saj je npr. iz hebrejščine v grščino prevedel osem delov gramatike. Večkrat je vodil diplomatske misije na vzhod – k muslimanskim Saracenom in v Hazarijo (ozemlje severno od Črnega morja – od Dona do Kavkaza), kjer se je seznanjal z raznimi oblikami orientalskih pisav (npr. koptsko, samaritansko), spoznal knjige (evangelije in psalterje), napisane z »ruskimi« pismenkami (o vrsti teh črk je več hipotez, tu omenimo samo dve verjetnejši: prva trdi, da so bile to dejansko gotske črke /v 9. stoletju se je etnik *ruski* nanašal na tamkajšnje germansko ljudstvo in ne na vzhodne Slované/; druga pa, da je do zapisa *русьскыи* pismenk prišlo s premetom zlogov šele v kasnejših prepisih *Žitja Konstantina*; prvotno naj bi v besedilu pisalo *сръскыи* pismenky /poimenovanje naj bi se tako nanašalo na pisavo z Bližnjega vzhoda/; Haburgaev: 22–23; obširno o Konstantinu v KME II: 388–423).

14 Starejši brat *Metod* (posvetno ime ni znano, po predvidevanjih bi lahko bilo Mihael, saj se je po običaju prva črka svetega imena ujemala z začetnico krstnega; se pa pojavljajo tudi drugi izbori posvetnega imena, kot so Strahota in Atanasij, a vse izvirajo iz zapisov v različnih spomenikih ali legendah kasnejšega obdobja, npr. omenjeni imeni iz 13. ali 14. stoletja) je bil sprva v vojaško-administrativni službi, vendar se je kasneje pomenil in po skupni krščanski misiji (s Konstantinom) v Hazarijo leta 861 postal nadškof. Tako je nekaj let pred odhodom na Velikomoravsko opravljal dolžnosti predstojnika samostana Polihron na Olimpu (obširno o Metodu v KME II: 632–650).

15 V pomenu: slovansko.

Konstantin se je že leta 862, kmalu po vrnitvi iz Hazarije, lotil svojega prosvetiteljskega dela. Ker Slovani do takrat niso imeli svoje pisave niti knjižnega jezika, sta z bratom morala najprej sestaviti slovanski črkopis in do takrat nekultivirani slovanski jezik povzdigniti na nivo verskega jezika. V ta jezik sta nato prevajala ustrezna bogoslužna besedila.

Njuno prvo besedilo, prevedeno v slovanski jezik, je bil izbor iz evangelijskih beril – t. i. *aprakos*, ki se začinja s prvim poglavjem Janezevega evangelija:

ИСКОНИ БѢ СЛОВО. И СЛОВО БѢ ОУѢ БѢ. И БѢ БѢ СЛОВО ✠ СЕ БѢ ИСКОНИ ОУѢ БѢ. И ТѢМЬ ВСА БЪИША
✠ И БЕЗ НЕГО НИЧѢТОЖЕ НЕ БЪИСТЬ НЕЖЕ БЪИСТЬ ✠ ВЪ ТОМЬ ЖИВОТѢ БѢ. И ЖИВОТѢ БѢ СВѢТѢ
ЧЛОВѢКОМЪ ✠ И СВѢТѢ ВЪ ТѢМѢ СВѢТИТЬ СЯ. И ТѢМА НЕГО НЕ ОБАТЪ [...]

(*Ostromirov evangelij* 1056–1057 I/1.)

V začetku je bila Beseda in Beseda je bila pri Bogu. In Beseda je bila Bog. Ta je bila v začetku pri Bogu. Vse je nastalo po njej in brez nje ni nastalo nič, kar je nastalega. V njej je bilo življenje in življenje je bilo luč ljudi: in luč sveti v temi in tema je ni sprejela [...]

(Jan. 1.1–5 – SvP, 1147.)

Že naslednje leto ali najkasneje v prvi polovici leta 864 sta Konstantin in Metod prispe-la na Velikomoravsko, kjer sta poučevala izbrane učence, uvajala slovansko bogoslužje in nadaljevala s prevajalskim delom. Na tem območju naj bi Konstantin s svojim bratom prevedel vse knjige, potrebne za bogoslužje: vse štiri evangelije, apostolske knjige, psalter in izbrana obredna besedila. Vse iz *grških* originalov in po bizantinskem obredu. Prav jezik teh prevodov sprejemamo kot osnovni uzus stare cerkvene slovanščine.

S prevodi je Konstantin postavil temelje novemu knjižnemu jeziku, ki naj bi bil v rabi v cerkvi in zunaj nje. To sicer za Vzhod ni bilo nič novega in presenetljivega, saj so tam tudi druga ljudstva imela bogoslužje v svojem jeziku, za Zahod pa je bilo to spričo skoraj popolne latinizacije verskega in političnega življenja nedvomno revolucionarno dejanje, s katerim so Slovani stopili v krog takrat še redkih narodov z lastnim knjižnim jezikom, z bogoslužjem v svojem jeziku in – pozneje – tudi s svojo cerkveno organizacijo (Zor 1985a: 107).

Zaradi zapletenih političnih razmer in nenehnega nasprotovanja nemškega duhovništva sta morala Konstantin in Metod svoj cerkveni položaj (prav tako pa tudi status svojih učencev) potrditi v Rimu. Za nemoteno opravljanje slovanskega bogoslužja sta nujno potrebovala dovoljenje cerkvenega vrha, poleg tega pa si je Rastislav želel, da bi solunska brata postala v njegovi državi škofa, s čimer bi se Velikomoravska kneževina dokončno otresla nemških duhovnikov. Zato sta se z izbranimi učenci leta 867 (po štiridesetih mesecih učiteljskega delovanja na Velikomoravskem) odpravila v Rim. Pot

ju je vodila prek kneževine Panonije,¹⁶ kjer ju je knez Kocelj z odobravanjem sprejel¹⁷ (se naučil slovanske pisave) in jima dal petdeset učencev, da bi se slovanska liturgija lahko razširila tudi v njegovi kneževini.¹⁸ Med potovanjem v Rim sta se ustavila tudi v Benetkah, kjer sta imela z *latinisti* (*trojezičniki* ali *pilatniki*) razgovor o primernosti slovanskega jezika za krščansko bogoslužje. Latinisti so bili seveda proti prevajanju cerkvenih knjig v slovanski jezik, saj so bili, po njihovem mnenju, samo trije jeziki, v katerih je bilo dovoljeno častiti boga. Konstantin jih je zavrnil z besedami:

[...] УПЪВЕШТА ФИЛОСОФЪ КЪ НѦМЪ. НЕ ИДЕТЪ ЛИ ДЪЖДЪ УПЪ БОГА РАВНО НА ВСѦ. НИИ СЛЪНЦЕ ТАКОЖДЕ НЕ СИДЕТЪ ЛИ НА ВСѦ. НИИ ЛИ ДЪХАЕМЪ НА ѦЕРЪ РАВНО ВСѦ. ТО КАКО ВЪИ СѦ НЕ СТЪДИТЕ. ТРИ ЯЗЫКИ ТЪКЪМО МЪНАШТЕ. А ПРОЧИИМЪ ВЪСЪМЪ ЯЗЫКОМЪ И ПЛЕМЕНЪМЪ СЛЪПИИМЪ ВЕЛАШТЕ ВЪИТИ. И ГЛОУХИИМЪ. СЪКАЖИТЕ МИ. БОГЪ ТВОРАШТЕ НЕМОШТИНЪ. ТАКО НЕ МОГЪШЪ СЕГО ДАТИ. НИИ ЗЪВИСТЪАНЪ. НЕ ХОТАШЪ ДАТИ. МЪИ ЖЕ МЪНОГЪ РОДЪИ ЗНАЕМЪ. КЪНИГЪИ НИИШТА И БОГЪ СЛАВЪ ВЪЗДАИШТА. СВОИМЪ ЯЗЫКОМЪ КЪЖЪДО. [...]

(preoblikovano po vzhodnoslovanski redakciji 15. stol.)

[...] Ne pada li dež od Boga na vse enako? Ali sonce ne sije na vse? Mar ne dihamo zra-ka vsi enako? Ali se ne sramujete samo tri jezike določati, a vsem drugim narodom in plemenom veleivate, naj bodo slepi in gluhi? Povejte mi, ali imate Boga za nezmožnega, da tega ne more dati, ali tako zavistnega, da tega noče? Mi pa mnogo narodov poznamo, ki so večji v knjigah in Bogu dajejo slavo, vsak v svojem jeziku [...] (Grivec 1936: 85.)

16 *Spodnja Panonija* (tudi *Blatenska kneževina*) je bila mejna grofija na zahodnem delu panonske nižine, ustanovljena leta 828 z upravno reformo vzhodno frankovskega kralja Ludvika Nemškega. Kot že omenjeno (glej op. 10) jo je ta leta 840 podelil v fevd nekdanjemu knezu v Nitri Pribini, ki si je ob Blatnem jezeru v gozdu in močvirju sezidal težko dostopno utrdbo, v virih imenovano Blatograd oz. Blatenski grad, sicer pa je ozemlje njegovega fevda segalo na vzhodu in severovzhodu do Donave, na severozahodu do Rabe, zahodna meja pa ni bila določena, mu pa je pripadal velik del vzhodnega in južnega Štajerskega. Pribina se je kot frankovski vazal zelo izkazal: krepil je moč pokrajine in vzhodno frankovskemu kraljestvu utrjeval pozicijo vzhodne meje. Območje je tudi hitro naseljeval; kljub močni nemški kolonizaciji so v pokrajini vseeno prevladovali Slovani, cerkveno oblast nad to zemljo pa je imela salzburška nadškofija oz. nemško duhovništvo. V zahvalo mu je kralj Ludvik leta 847 v Regensburgu podelil v last vse, kar je pred leti dobil v fevd (z izjemo ozemlja, ki je pripadalo salzburški cerkvi) in naslov *mejni grof spodnjepanonski*. Pribina je frankovskemu kraljestvu pomagal tudi v bojih proti velikomoravskim Slovanom, kar je bilo zanj usodno; padel je v borbi z Rastislavom med 20. februarjem 860 in 21. marcem 861. Nasledil ga je sin Kocelj (rojen okoli 825, kneževal v letih 861–874), ki je sprva nadaljeval očetovo tako državno kot cerkveno politiko, a se je kasneje pridružil Rastislavovim pozivom k uporabi proti frankovski nadvladi (*Zgodovina Slovencev* 80–81; SBL 8: 570–571; ELZ 3: 514; SVL II: 288; KME II: 448–450).

17 Rastislavove besede ... ДА БЫ И ИНЫ СТРАНЫ ТОГО ЗРАЩЕ ПОДОВИЛАНКА НАМЪ ... (sln. da bi tudi druge dežele to videle in nas posnemale) so v Spodnji Panoniji in pri Koclju resnično padle na plodna tla, saj je postanek slovanskih apostolov v Spodnji Panoniji odločilno obrnil Kocljevo politiko v slovansko smer; takrat se je pri njem izkristalizirala želja po odcepitvi od Vzhodno frankovskega kraljestva. Za dokončno zavezo vseh treh voditeljev (Koclja, Rastislava in njegovega nečaka Svetopolka) se smatra pismo, naslovljeno na papeža Hadrijana II. leta 869, v katerem prosijo za posvetitev Metoda za škofa (KME I: 202, 2: 449).

18 »Potovala sta po Panoniji mimo Blatnega grada in sta se oglasila pri knezu Kocelu, ki ju je sprejel z veliko častjo. Kocel se je posebno vzradoval, ko sta mu pokazala v slovanskem jeziku pisane knjige, katere je lahko razumel brez tolmača. Od vseh strani so prihajale množice, da slišijo glas evangelija v svojem jeziku, ki ga prej ni ovladal noben nemški duhovnik, in niso se mogli načuditi, kako lepo in čisto sta govorila. Kocel se je sam tako navdušil, da se je jel učiti iz njunih slovanskih knjig in je določil 50 mladeničev, da bi jih poučevala. Za svoj trud nista zahtevala nikakega plačila [...]« (*Zgodovina Slovencev*: 82–83).

V obrambo slovanskega bogoslužja je Konstantin navedel mnogo ljudstev, ki imajo svoj črkopis in bogoslužje v lastnem jeziku (npr. Armence, Arabce, Perzijce, Avare, Sirce, Kopte, Gruzince itn.).

Pot ju je dalje vodila v Rim, kjer ju je novoizvoljeni papež Hadrijan II. (867–872) pričakal z velikimi častmi, saj sta slovanska učitelja s seboj v Rim prinesla relikvije sv. Klemen I., umorjenega tretjega rimskega škofa (ki jih je Konstantin, skupaj z bratom Metod, našel na prelomu let 860/861 v kraju Herson¹⁹ na svoji poti, krščanski misiji, v Hazarijo). Poleg tega se je papež zavedal, da uživata Konstantin in Metod med Slovani velik ugled in se je nadejal, da bo lahko prek njiju povečal svoj vpliv v slovanskih deželah. Vse to je botrovalo temu, da sta slovanska prosvetitelja v Rimu prejela papeževo uradno odobritev svoje dejavnosti. Slovanski jezik in slovanska liturgija sta bila tako na Velikomoravskem in v Panoniji uradno priznana in dovoljena. Učence Konstantina in Metoda je papež posvetil v duhovnike in diakone (26. decembra 868); svojo prvo mašo so imeli v cerkvi sv. Petra in v drugih rimskih cerkvah.

Konstantin se na Velikomoravsko ni več vrnil, zbolel je in umrl v Rimu 14. februarja 869 v starosti 42 let. Na prošnjo njegovega brata Metoda so ga pokopali v cerkvi sv. Klemen (katerega je Konstantin izbral za svojega vzornika in zaščitnika). Malo pred smrtjo se je Konstantin pomenišil in sprejel ime Ciril. Pod tem imenom se je tudi zapisal med krščanske svetnike.

Metod je z odhodom iz Rima zaradi oteženih političnih razmer na Velikomoravskem kar nekaj časa odlagal, nato pa najprej pripotoval v Panonijo, deloval predvsem tam,²⁰ vendar pa je njegov upravni okoliš vključeval tudi Velikomoravsko. Poleti 870 je postal nadškof – ta spoštovana in pomembna funkcija je pričala o tem, da so Metodu cerkvene oblasti v Rimu zaupale in ga spoštovale. Z obnovitvijo sirmijske nadškofije je bila dosežena cerkvena samostojnost Panonske in Velikomoravske in salzburški

19 Herson – (v slovenskih virih naveden kot Hersonéz [SVL II: 36], sicer pa grško: Χερσόννησος 'polotok', bizantinsko grško: Χερσών, ukrajinsko in rusko: Херсонес) je bila stara grška kolonija na jugozahodu polotoka Krim. Nastala je v 6. stoletju pred n. št., samo mesto pa je stalo na obali Črnega morja, v bližini današnjega Sevastopola. Mesto je bilo zaradi svoje odmaknenosti priljubljen kraj za izgon nesrečnikov, ki niso bili po volji rimskim in kasneje bizantinskim oblastem. Med slavnimi izgnanci je bil tudi sv. Klemen I. (tudi Klemen Rimski, lat. Clemens Romanus; okrog 50–101), tretji rimski škof in četrti papež (v letih 92–101), mučenik in svetnik rimskokatoliške cerkve, ki so ga po več poskusih, da bi opustil krščansko vero, usmrtili, mu okoli vratu zavezali sidro in ga vrgli v morje. Herson je ostal v bizantinskih rokah vse do leta 980, ko ga je zasedla Kijevska Rusija in prav tu se je osem let kasneje (988) pokristjanil veliki ruski knez Vladimir I. Veliki in s tem simboličnim dejanjem odprl vrata pokristjanjevanju vzhodnih Slovanov (SVL II: 273; KME IV: 382–383; KME II: 636; spletna vira [1] in [2]).

20 Leta 869 je izbruhnil nov upor Velikomoravske proti Frankom, pri čemer je Rastislav k nepokorščini uspel prepričati tudi nad slovansko liturgijo navdušenega kneza Koclja. Upor je sprva uspel: Velikomoravska je ponovno za kratek čas pridobila samostojnost, Spodnja Panonija pa je pod vladavino kneza Koclja postala samostojna slovanska država. Oba voditelja (in Rastislavov nečak Svetopolk) sta se zavzemala, da bi se Metod v njuni državi vrnil kot škof, ki bi bil pod neposredno jurisdikcijo samega papeža, saj bi se tako frankovske nadvlade znebili tudi na cerkvenem področju. Papež Hadrijan II. jima je ugodil in na Metodovo prošnjo celo obnovil starodavno, v 6. stoletju uničeno sirmijsko nadškofijo, imenovano po sedežu v mestu *Sirmium* (današnja Sremska Mitrovica), ki je bilo na ozemlju Kocljeve kneževine (Zgodovina Slovencev: 84; KME I: 202; KME II: 108).

duhovniki so se morali umakniti s tega ozemlja. A Slovani so se tega zmagovalstva veselili le kratek čas. Nemško duhovništvo je zanemarilo papeževo imenovanje, Metoda so odstavili in celo zaprli.²¹ V zaporih na Bavarskem in Švabskem je od leta 870 preživel skoraj dve leti in pol; izpustili so ga šele 873 na ukaz papeža Janeza VIII.²² Vrnil se je v svojo nadškofijo, kjer je še nekaj časa deloval,²³ vendar se je moral nenehno boriti tako z rimsko-nemškim duhovništvom (na čelu z bodočim škofom v Nitri Wichingom), ki ga je obtoževalo herezije kot z nasprotovanji posvetne oblasti, ki se je s knezom Svetopolkom vedno bolj obračala v nemško smer. Oba – Wiching²⁴ in Svetopolk – sta začela slovansko pismenstvo in bogoslužje načrtno izkoreninjati. Razmere so se zaostriale po Metodovi smrti 6. aprila 885, ko so njegove učence (dve leti kasneje) izgnali in slovanske prevode bogoslužnih knjig uničili. Na Velikomoravskem se je zgodovina slovanske liturgije končala. Uradni jezik cerkve je ponovno postala latinščina, bogoslužje v domačem jeziku pa so po tem času gojila samo še nekatera manj pomembna središča.

Z zamrtjem velikomoravskega obdobja se je pričelo drugo obdobje v razvoju prvega slovanskega knjižnega jezika, ki je pripeljalo do razcveta slovanske pismenosti na

21 Nemški škofje so se na vso moč borili za ponovno pridobitev vpliva na izgubljenih slovanskih območjih. Po velikem izdajstvu Rastislavovega nečaka Svetopolka, ki je sprva v bojih proti Frankom sicer sodeloval s svojim stricem, so Franki Rastislava leta 870 ujeli in ga odpeljali na sojenje v Regensburg, kjer so ga obsodili na smrt. Kasneje so sodbo razveljavili, ga oslepili in zaprli v samostan, kjer je kmalu umrl. Z zvijačo (s povabilom na cerkveni zbor) so v svoje pesti ujeli tudi Metoda, ga obsodili »krivih naukov« in zaprli (verjetno) v samostan Ellwangen (nekateri viri navajajo kot možnost še samostana Reichenau in Niederaltaich; *Zgodovina Slovencev*: 85; SVL III: 546; KME II: 642; KME III: 492).

22 Nemci so se zavedali, da se je za Metodovo izpustitev iz temnice Kocelj še posebej zavzemal. Metodov povratak v Spodnjo Panonijo so zato nemški škofje pospremili z grožnjo Koclju: »Če ga zadržiš pri sebi, ti ne bomo poplačali z dobrim!« (KME II: 449).

23 Najprej se je vrnil h Koclju, a se je že naslednjega leta umaknil na Velikomoravsko. Burno politično dogajanje se je namreč na Velikomoravskem in v Panoniji nadaljevalo tudi po Rastislavovi odstavitvi. Krmilo Velikomoravske kneževine je prevzel Svetopolk (okoli 830–894); leta 871 so ponovno izbruhnili upori proti Frankom, ki so trajali vse do podpisa mirovnega sporazuma v Forchheimu leta 874, po katerem je bil Svetopolk prisiljen plačevati Ludviku Nemškemu letni davek, ta pa je pristal, da se bo izogibal sovražnim dejanjem proti Velikomoravski. Opisano dogajanje je vsaj nekaj časa ščitilo hrbet Kocljevi vladavini, po dogovorjenem premirju pa so imeli Franki končno čas in zalet za izpolnitev groženj še proti Spodnji Panoniji. Koclja so odstranili in zaprli (po tem dogodku ga zgodovinski viri ne omenjajo več), Metoda pa pregnali pod Svetopolkovo okrilje. Letnica 874 beleži dokončen zaton samostojnosti Spodnje Panonije, Kocelj pa je kljub temu, da ni dosegel svojega političnega cilja, ostal do danes zapisan med pomembnimi kreatorji kulturne zgodovine Slovanov v Srednji Evropi (*Zgodovina Slovencev*: 86–87; KME I: 340–350, KME II: 448–450).

24 Škof Wiching je bil Metodov največji sovražnik. Papež Janez VIII. (872–882) ga je imenoval za Metodovega pomočnika, a je svoj položaj zvijačno izkoriščal v prid nemških škofov in frankovske nadvlade. Proti Metodu je rovaril tako pri Svetopolku kot pri samem papežu pa se je moral Metod zagovarjati celo v Rimu (tako je v Rim na stara leta, v drugi polovici 879 oz. prvi polovici 880, potoval že tretjič, prvič z bratom Cirilom leta 867, drugič 870 za posvetitev v nadškofa in sedaj še, da bi svoje ime opral pred lažnimi obtožbami bavarskih škofov. Wiching je v svojih namerah šel celo tako daleč, da je ponaredil papeževo pismo (julij 881), v katerem mu je Janez VIII. zapovedoval, naj se podredi svojemu nadškofu Metodu, a je do Svetopolka namesto tega romalo sporočilo, v katerem naj bi v Rimu zahtevali Metodov izgon iz Velikomoravske kneževine. Iz opisanega je razvidno, da Metod pred smrtjo ni imel miru, onemogel je in umrl 6. aprila 885. Za svojega naslednika je izbral Gorazda, a je nadškofijo prevzel Wiching (KME I: 448–449, KME II: 644–645).

drugih območjih slovanskega ozemlja. Že med Metodovim delovanjem se je iz velikomoravskega kulturno-izobraževalnega središča slovanska pismenost, večšost v prvi slovanski pisavi in raba starocerkvenoslovanskega jezika v literarne namene širila v bližnja in oddaljena slovanska področja: v Panonijo, na Češko, Hrvaško in deloma na Poljsko. Po letu 887 pa se je z izgonom Metodovih učencev tradicija slovanskega bogoslužja prenesla na dve južnoslovanski ozemlji: – v hrvaško Primorje, Istro in na kvarnerske otoke, kjer se je razvila svojevrstna tisočletna glagoljaška tradicija na osnovi čakavskega narečja, in v Bolgarijo in Makedonijo, od koder se je razširila še k Srbom in dalje na vzhod k vzhodnim Slovanom.

Prav učenci, ki so pribežali v bolgarsko državo, so odločilno vplivali na nadaljnji razvoj starocerkvenoslovanskega jezika in pisave. Takratni bolgarski knez Boris je slovanske učitelje navdušeno sprejel, saj je bila njihova cerkvena organizacija slabo razvita. Med pomembnejšimi učenci je bil Kliment Ohridski. Metodovo delo je po naročilu kneza Borisa nadaljeval v Ohridu, kjer je odprl t. i. *Ohridsko šolo* (v njegovem času se je v njej izšolalo okoli 3500 učencev). Ko je leta 893 postal škof, je njegovo mesto prevzel drugi makedonski prosvetitelj, prav tako Metodov učenec – Naum. Druga skupina učencev (med njimi je najbolj odmevno ime Konstantin Preslavski) je ostala v Bolgariji, kjer je slovanska pismenost v času vladanja carja Simeona (893–927) doživela največji razcvet. Prav bolgarski, t. i. *Preslavski šoli* pripisujejo sestavitev drugega slovanskega črkopisa, danes poimenovanega *cirilica* (več o obeh slovanskih pisavah in sodobnih oblikah cirilice v Babič 2019).

3 Poimenovanje prvega slovanskega knjižnega jezika in njegova jezikovna osnova

Poleg pri nas uveljavljenega poimenovanja *stara cerkvena slovanščina* (nem. *Altkirchenslawisch*, ang. *Old Church Slavonic*) se v slavistični znanosti enakovredno pojavljata še dve: *staroslovanski jezik* (r. *старославянский язык*, sb. *staroslovenski jezik*)²⁵ in predvsem pri Bolgarih *starobolgarski jezik* (blg. *старобългарски език*, nem. *Altbulgarisch*), z jasno izraženo tendenco po poudarjanju razvojne komponente – bolgarsko(-makedonske) jezikovne osnove tega jezika (slednje poimenovanje, ki se je v znanosti sicer pojavilo kot prvo, je najmanj primerno: prvi slovanski knjižni jezik resda odraža mnoge fonetične in morfološke značilnosti tega narečja balkanskih Slovanov, vendar pa se od njega bistveno razlikuje v leksiki, sintaksi in deloma v besedotvorju (Haburgaev 1986: 6–7).

25 Prvo poimenovanje *stara cerkvena slovanščina* s pridevniškima oblikama natančno opredeljuje namen tega jezika (za cerkvene potrebe) in njegovo – *neživo* – razmerje do sodobnih slovanskih jezikov. Na drugi strani pa na videz osiromašeno poimenovanje *staroslovanski jezik* (z opustitvijo sredinske komponente) celo presega prvo poimenovanje: stara cerkvena slovanščina je namreč svojo prvotno funkcijo cerkvenega jezika kmalu (že v 10. in 11. stoletju) prerasla in postala tudi jezik znanosti in literature (Haburgaev 1986: 7).

3.1 Jezikovna osnova stare cerkvene slovanščine

O jezikovni osnovi stare cerkvene slovanščine obstajata dve teoriji. Prva, t. i. *panonska teorija* predpostavlja, da je v osnovo stare cerkvene slovanščine postavljen jezik panonskega območja, tj. jezik prednikov Slovencev (Panonija je obsegala predel med Alpami in Tiso); Ciril in Metod naj bi torej staro cerkveno slovanščino sestavila po prihodu na velikomoravsko področje na osnovi jezika tamkajšnjih govorcev. Velik zagovornik te teorije je bil slovenski jezikoslovec Jernej Kopitar (1780–1844), glavno dokazno gradivo pa so tvorili germanizmi, ki so v staro cerkveno slovanščino lahko prišli le v Kocljevi Spodnji Panoniji (861–874), npr. олзтарѣ, крьстѣ, крьстити, црькѣ, постѣ, попѣ, пеклѣ, срѣда, цѣсарѣ, оцѣтѣ, оупъвати, плочѣ; Pogačnik 1970: 425; Kopitar 1995: VIII–IX; KME III: 71–72). Po smrti svojega učitelja je Kopitarjevo mišljenje vneto zagovarjal še drugi slovenski veliki slavist Franc Miklošič (1813–1891),²⁶ čeprav je na stara leta sam priznal, da v svojem mnenju ostaja vedno bolj osamljen (Šivic-Dular 1992: 350).²⁷

Stališče slovenskih znanstvenikov sta z *bolgarsko-makedonsko teorijo* dokončno ovrгла Vatroslav Oblak (1865–1896) in največji slavist takratnega časa Vatroslav Jagić (1838–1923)²⁸ v svojem delu *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*.²⁹ Srž te teorije je, da sta Ciril in Metod v osnovo stare cerkvene slovanščine postavila jezik svojega rodnega – solunskega – področja. Dokazi za to teorijo so maloštevilni, a trdni:

a) razvoj oz. jotacija praslovanskih **t'*, **d'* je v stari cerkveni slovanščini enak kot v bolgarščini in nekaterih makedonskih narečjih, tj. в шт [št], жд [žd] (v drugih slovanskih jezikih se ti razvojni refleksi razlikujejo, npr. sln. č, j; č. c, z; slš. c, dz itn.);³⁰

26 Sam je uporabljal izrazoslovje *panonska hipoteza* oz. *panonski nazor* (Šivic-Dular 1992: 354). Kot tehten dokaz proti drugi, bolgarsko-makedonski, teoriji je Miklošič poleg ostalih navajal tudi izgubo sklanjatve (oz. analitično sklanjatve) v bolgarščini in makedonščini (Orožen 2013: 28).

27 Panonska teorija je imela, po mnenju Jožeta Pogačnika, korenine v idejah slovenskega preporodnega procesa iz druge polovice 18. stoletja, ki si je prizadeval »ustvariti dokaze za vsestransko literarno primernost slovenščine, kar naj bi zbudilo samozavest naroda in le-tega uveljavilo v širšem kulturnem občestvu« (Pogačnik 1970: 425; Šivic-Dular 1992: 350). In res je pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja prebudila veliko entuziazma; med drugim se je tudi časovno prekrivala s tisočletnico prihoda sv. Cirila in Metoda na Moravsko (863) in dalje h Koclju (867). Od avstrijskih oblasti so zahtevali priznanje slovenskega jezika, saj mu je prav stara cerkvena slovanščina pridodala zgodovinski rodovnik, ki je povečal ugled slovenščine med drugimi slovanskimi jeziki (Orožen 2013: 28; Herrity 1994: 251–253).

28 O »srbsko-bolgarsko-makedonski« osnovi stare cerkvene slovanščine je že pred njima pisal »utemeljitelj slavistične znanosti« Josef Dobrovský (1753–1829), goreča nasprotnika Miklošičeve teze pa sta bila tudi August Schleicher (1821–1868) in August Leskien (1840–1916) (Zor 1994: 233).

29 Sln. *Zgodovina nastanka cerkvenoslovanskega jezika*.

30 Primera razvoja: psl. **svět'a*, stosl. сѣшѣ – sln. *sveča*, hrv. *svijeća*, sb. *sveća*, mak. *свеќа*, blg. *свѣц*, č. *svíce*, slš. *svieca*, p. *świeca*, r. in blr. *свеча*, ukr. *свіча*; psl. **med'a*, stosl. межда – sln. *meja*, hrv. in sb. *međa*, mak. *межа*, blg. *межа*, č. *meze*, slš. *medza*, p. *miedza*, dl. *mjaza*, gl. *mjeza*, r. *межа*.

b) glagolica ima (za razliko od kasnejše cirilice) za zapis dveh glasov 'a in ě en in isti znak **Ѧ** (jat);³¹ iz tega dejstva izvira domneva, da sestavljaivec glagolskega črkopisa ni občutil razlike med dvema različnima slovanskima glasovoma; današnji refleksi *ě v vzhodnobolgarskih in makedonskih govorih (okolice Soluna) pričajo o tem, da je bil ta glas širokega izgovora – skoraj kot *a* (izgovor glasov 'a in ě je na tem področju tako praktično sovpadal), nasprotno pa so ga prebivalci takratne Panonije in Velikomoravskega izgovarjali ožje – proti *e* (npr. stosl. **ѣра** – sln. *vera*, č. *víra*, slš. *viera* : blg. *вяра*); če bi bili stara cerkvena slovanščina in glagolica sestavljeni na osnovi velikomoravskega govora, bi sestavljaivec prvega slovanskega črkopisa za ta dva glasova ustvaril dva različna glagolska znaka;

c) v najstarejših slovanskih spomenikih je veliko pogovornih (neknjižnih) grških izposojenk, kar kaže na to, da so sestavljalci spomenikov imeli pogoste stike z Grki (Haburgaev 1986: 27).

4 Razmejitev poimenovanj stara cerkvena slovanščina in cerkvena slovanščina

Za lažje razumevanje pomena prvega slovanskega knjižnega jezika za kulturno in jezikovno zgodovino slovanskih narodov moramo jasno ločiti med poimenovanjema *stara cerkvena slovanščina* in *cerkvena slovanščina*.

Stara cerkvena slovanščina je jezik najstarejših slovanskih prevodov bogoslužnih knjig iz grškega jezika, ki so nastali v drugi polovici 9. stoletja. Je prvotna slovnična struktura tega jezika, ki sta jo oblikovala Ciril in Metod in je danes izpričana v najstarejših kanonskih starocerkvenoslovanskih spomenikih, zapisanih v glagolici in cirilici. Kot smo že omenili, se dela iz časa slovanskih bratov apostolov niso ohranila, znani so samo njihovi kasnejši prepisi in izvirna dela iz 10. in 11. stoletja, ki pa že deloma odražajo jezikovne značilnosti tistega slovanskega področja, s katerega so izhajali njihovi prepisovalci. Vseeno pa je v njih še vedno ohranjena osnovna jezikovna podoba jezika, katerega sta ustvarila Ciril in Metod. Zato te prepise in izvirna dela iz začetka prejšnjega tisočletja sprejemamo kot *kanonske starocerkvenoslovanske* spomenike. Na tem mestu omenjamo le najpomembnejše. V glagolici so napisani *Kijevski lističi*, *Praška odlomka* (oba ustvarjena na Velikomoravskem), *Marijanski evangelij*, *Zografski evangelij*, *Assemanijev evangelij*, *Sinajski psalter* in *Sinajski evhologij* (ki izhajajo z bolgarsko-makedonskega območja in izpričujejo močno tradicijo Ohridske šole) ter *Clozev glagolit* (edini spomenik s hrvaškega govornega območja, zapisan v starejši obliki glagolice). Kanonska cirilska spomenika sta (oba nastala na ožjem bolgarskem območju): *Savova knjiga* in *Supraselski zbornik*, katerega prvi del (118 listov) imamo shranjen v Rokopisni zbirki NUK Ljubljana. Vsi omenjeni spomeniki izpričujejo najstarejše jezikovne prvine starocerkvenoslovanskega jezika.

31 Npr. **Ѧ+Ѧ** → [jako], **ѦѦѦѦ** → [vol'a] : **ѦѦѦѦ** → [séno], **ѦѦѦѦ+Ѧ** → [věra].

Poimenovanje *cerkvena slovanščina* je namenjeno nadaljnji razvojni stopnji prvega slovanskega knjižnega jezika, ko so na različnih slovanskih jezikovnih območjih že začele vanj prodirati prvine posameznih slovanskih jezikov. Starocerkvenoslovanski jezikovni ustroj je postal osnovno ogrodje, na katerega so se skozi stoletja pod vplivom narečnih pogovornih oblik naplastile fonetične, morfološke in leksikalne (manj sintaktične in besedotvorne) prvine živih oz. govorjenih slovanskih jezikov. Tako so nastale po trajanju in zgodovinski odzivnosti različne *redakcije* cerkvene slovanščine (npr. češka, panonska, čakavskohrvaška, bolgarsko-makedonska, srbska in vzhodoslovanska ... redakcija cerkvene slovanščine).³²

Na tem mestu podajamo samo krajši pregled po redakcijah, saj je njihova problematika obsežna in raznovrstna, vsaka izmed njih ima svoje značilnosti, vezane na izbor pisave, na gostoto in dolgotrajnost ali bežnost prodora in sprejetja prvin iz govorjenega jezika v ustaljeno normo cerkvenoslovanskega jezika, pa tudi na stopnjo vplivanja slovnične strukture posamezne redakcije na oblikovanje sodobnih slovanskih knjižnih jezikov.

Čeprav je vsaka redakcija »dihala« in se razvijala po svoje, samostojno,³³ pa so se posamezne redakcije skozi stoletja z različnimi jezikovnimi vplivi in prepletanjem venomer bogatile in povezovale med seboj.

Tako so na Češkem gojili kulturne stike z južnoslovanskimi in vzhodoslovanskimi knjižniki že od velikomoravske dobe (mnogi vzhodoslovanski cerkvenoslovanski teksti kijevskega in novgorodskega obdobja so bili npr. prevedeni iz latinskega jezika na Velikomoravskem in Češkem).³⁴ V obratni smeri so ustvarjanje na Češkem kasneje, v sredini 14. stoletja, s svojim prihodom popestrili hrvaški glagoljaši in na to območje prinesli svojo različico prve slovanske pisave in češke menihe učili svoje tradicije.

Tudi dolgotrajna in močna vzhodoslovanska redakcija ni svojih slovničnih zakonitosti oblikovala neodvisno od drugih tradicij. V veliki želji po posnemanju grške kulture in jezika so svoj prestižnostni vzorec črpali iz redakcij, ki sta bili bizantinski kulturi najbližji, tj. iz bolgarsko-makedonske in srbske.³⁵ Zato so bile južnoslovanske pravopisne in fonetične prvine od 11. pa vse do 17. stoletja na vzhodoslovanskih tleh močno cenjene, znani so celo trije južnoslovanski kulturnojezikovni vplivi, ki so skozi celotno

32 Pri tem so prve tri – češka, panonska in čakavskohrvaška – spadale pod jurisdikcijo katoliške cerkve, preostale – bolgarsko-makedonska, srbska in vzhodoslovanska – pa pod okrilje pravoslavne cerkve.

33 Ne nazadnje je ozemlje aktivne rabe slovanskih jezikov ogromno, zavzema območje srednje, vzhodne in jugovzhodne Evrope, slovanske jezike pa danes govori več kot 280 milijonov ljudi, kar tvori po velikosti peto jezikovno skupino na svetu (Mihaljević 2002: 65).

34 Zahodnoslovanska tradicija je pri vzhodnih Slovanih nastopala tudi kot posrednica med zahodno (rimskokatoliško) in vzhodno (bizantinsko) kulturo, tako kot so enako – posredniško – vlogo v stikih z Bizancem opravljali južni Slovani.

35 Srbska redakcija cerkvene slovanščine je po 14. stoletju s priključitvijo makedonskega ozemlja pod okrilje srbske države tvorno vplivala tudi na cerkvenoslovanski jezik na ožjem makedonskem območju; zakonitosti srbske redakcije so na tem ozemlju prevladovalle vse do 18. stoletja, ko jo (seveda prav tako prek Srbije) zamenja takrat visoko cenjena vzhodoslovanska norma cerkvene slovanščine.

obdobje šestih stoletij kreirali spreminjanje pravopisnih pravil in fonetičnih zakonitosti pri vzhodnih Slovanih. Pa vendar tudi tu ni vplivanje delovalo samo enosmerno: krog se je zavrtel in kasneje, v 18. stoletju, je v Srbiji srbskoslovanski jezik v cerkvah in književnosti zamenjala vzhodnoslovanska različica, poleg tega pa je taista redakcija skozi 17. in 18. stoletje prek ukrajinskih uniatov v Rimu prodrla tudi v hrvaška glagoljska besedila.

S političnimi spremembami skozi stoletja je vzhodnoslovanska redakcija prišla v stik tudi s poljsko kulturo in jezikom, pa se je takratni knjižni jezik pri vzhodnih Slovanih začel spreminjati še pod vplivom jezikovne situacije na Poljskem, ki je bila podaljšana roka zahodnoevropske kulture. Kot svojevrstni stik omenimo še slovensko-hrvaško navezo v času protestantizma in v 16. stoletju Trubarjevo veliko željo, da bi na Nemškem poleg slovenskih tiskali še hrvaška glagolska in srbska cirilska besedila. O uspešnem, sicer kratkotrajnem, uspehu na tem področju (z ustanovitvijo protestantske tiskarne v Urachu med leti 1561–1564) priča tudi pestra zbirka protestantskih besedil v Rokopisnem oddelku NUK Ljubljana. Poleg tega so se v istem obdobju mnogi hrvaški protestanti glagoljaši, pa tudi drugi popotniki, umikali skozi slovenske kraje na Nemško in obeležja glagoljaške tradicije puščali na zidovih slovenskih cerkva (o ostankih glagolice na Slovenskem več v Babič 2019).

Že iz tega bežnega pregleda kulturnih stikov med Slovani vidimo zanimivo prepletenost slovanskih jezikovnih vezi, predvsem pa je jasno, da stara cerkvena slovanščina ni bila zgolj kratkotrajen utrinek in navdih verskih in jezikovnih zanesenjakov v 9. stoletju, ampak se pred nami riše mogočna in edinstvena kultura Slovanov, ki jo je ne glede na prevladujoče pravoslavje ali katolištvo na posameznih slovanskih območjih globoko zabeležil obstoj prvega knjižnega jezika. Stara cerkvena slovanščina je svojo vlogo povezujoče jezikovne stalnice med Slovani dobro opravila, a to le zato, ker je bila zasnovana trdno in premišljeno, predvsem pa s široko razgledanostjo obeh snovalcev.

4.1 Češka redakcija cerkvene slovanščine

Različica cerkvene slovanščine na Češkem je bila neposredna nadaljevalka velikomoravskega ustvarjalnega obdobja do razpustitve slovanskega menišтва v Sazavskem samostanu v bližini Prage, ki je bil v 11. stoletju (od 1032 do 1097) središče slovanskega pismenstva (v kraju Sázava, 30 km južno od Prage). Zaokrožata jo dva pomembna, že omenjena, spomenika oble glagolice *Kijevski listki* in sazavska *Praška odlomka*.

Do ponovne oživitve slovanske liturgije je na Češkem prišlo v sredini 14. stoletja, ko je češki kralj in nemški cesar Karel IV. leta 1347 ustanovil Emavski samostan. V njem so bili predstavniki vzhodnih Slovanov, benediktinski menihi iz Bosne, Srbije in Bolgarije, na posebno povabilo cesarja pa so na Češko prišli še hrvaški glagoljaši iz Dalmacije, ki

so češke menihe učili svoje tradicije. Z Emavskim samostanom je Karel IV. začel ureničevati svoj kulturnopolitični načrt, s katerim je želel nadaljevati prekinjeno velikomoravsko tradicijo, obnoviti češčenje Cirila in Metoda, povezati češko državo z Vzhodom in združiti obe krščanski cerkvi. *Reimski evangelij* (1395) je znamenito delo te, v 14. in 15. stoletju obnovljene, češke redakcije, ki se je obdržala do pojava husitstva in husitskih vojn (1419–1436).

4.2 Panonska redakcija cerkvene slovanščine

Je najkrajša med redakcijami, sprejemamo pa jo lahko kot različico velikomoravske. Uradno je usahnila že po štirih letih (leta 874 je bilo slovansko bogoslužje v Spodnji Panoniji prepovedano), vendar so sledi rabe stare cerkvene slovanščine na panonskih tleh vidne še sto let kasneje v treh, v karolinški minuskuli in v *stari slovenščini* napisanih, *Brižinskih spomenikih* (nastalih med leti 972 in 1039). Predvsem drugi spomenik – odlomek pridige *Adhortatio ad poenitentiam* (*Vabilo k pokori*) – je jezikovno in vsebinsko tesneje povezan s starocerkvenoslovansko slovstveno dejavnostjo, s t. i. *Klimentovo homilijo* (Orožen 1996: 324). Besedila so prvi slovenski in hkrati slovanski spomeniki, zapisani v latinici.

4.3 Čakavskohrvaška redakcija cerkvene slovanščine

Hrvaška redakcija s svojimi grafično-jezikovnimi značilnostmi in tisočletnim kulturno-zgodovinskim razvojem zaseda svojevrstno mesto med naslednicami Ciril-Metodove tradicije. Ta specifični zgodovinski pojav na hrvaških tleh določajo: glagolska pisava (ki je na čakavskohrvaškem področju – v severni Dalmaciji, Kvarnerju, Istri, Krbavi in Liki – pridobila v 13. stoletju posebno, stilizirano, dvolinijsko obliko, danes imenovano *hrvaška* ali *oglatá glagolica*), cerkvenoslovanski jezik hrvaške redakcije, bogoslužje po zahodni liturgiji in jurisdikcija rimske cerkve. Hrvaška redakcija je za razliko od ostalih redakcij brez večjih pretresov in prevrednotenj jezika v svoj sestav sprejemala prvine živega jezika.

Glagolsko književno ustvarjanje hrvaške redakcije cerkvene slovanščine lahko razdelimo v tri obdobja. *Prvo* obsega čas od začetka pismenosti na tem področju pa do druge polovice 13. stoletja (zaznamovali sta ga prepovedi rabe cerkvenoslovanskega jezika in glagolice leta 926 in 1060), kar je glagoljaše v iskanju svojevrstne opore tesno povežalo s preprostim ljudstvom. Opazni spomeniki tega obdobja so: kamniti zapis *Bašćanska plošča* (nastala okoli leta 1100), *Grškovičev apostol* (ohranjeni so štirje listi; začetek 12. stoletja) in *Mihanovičev apostol* (dva lista; 12. stoletje).

Do razcveta hrvaške glagolske ustvarjalnosti je prišlo v *drugem* obdobju od sredine 13. stoletja pa do druge polovice 16. stoletja. Obdobje zaokrožata: – v 13. in 14. stoletju razmahnitev *rokopisne dejavnosti* (npr. *Misal kneza Novaka* iz 1368 in *Hrvojev misal* iz

1403–1404) ter – od konca 15. stoletja izid prve tiskane glagolske in hkrati prve slovan-ske in hrvaške knjige (*Misal* 1483). Tiskarsko obdobje med Slovani začenjajo dela štirih tiskarn v Kosinju, Senju, na Reki in v Benetkah: *Brevir* 1491, *Misal Blaža Baromića* (1494), *Misal Pavla Modrušana* (1528), *Brevir Nikole Brozića* (1561) itn.

Protestantizem je hrvaško glagoljaško dejavnost prevesil v *tretje* obdobje. Tokrat je do novih glagolskih izdaj prišlo v slovensko-hrvaškem tiskarskem krogu v Urachu pri Tübingenu. Nekajletno plodno sodelovanje med Primožem Trubarjem in glagoljašem Stipanom Konzulom Istranom se je odrazilo v čakavsko-glagolskih, štokavsko-cirilskih in latinskih protestantskih izdajah (slovensko-hrvaške stike je podkrepila še obilica zapisov na cerkvenih zidovih slovenskih cerkva: v 16. stoletju je nastalo največ izklesanih ali naslikanih napisov, naj si bo grafitov ali podpisov, ki so jih v slovenskih krajih pustili posamezni hrvaški romarji, duhovniki, *farmani*, *plovani*, *žakni* itn. v hrvaški čakavščini; Zor 1985b: 185). Posebno obdobje hrvaškega glagoljštva je vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih misalov in brevirjev v 17. in 18. stoletju, ponesrečen poskus preoblikovanja hrvaške glagolske tradicije po zakonitostih vzhodnoslovanske različice cerkvene slovanščine (o tem obširno v Babič 2000). Čeprav je vzhodnoslovanizacija neopazno izginila iz hrvaške jezikovne zavesti in ni vplivala na oblikovanje hrvaškega knjižnega jezika, pa je to obdobje pospešilo zaton te stare hrvaške tradicije. Vseeno pa se hrvaška jezikovna zgodovina ponaša z najdaljšo tradicijo Ciril-Metodove dejavnosti.³⁶ Zadnji glagolski tisk – misal – je namreč izšel 1905 v Rimu.

4.4 Bolgarsko-makedonska redakcija cerkvene slovanščine

Je zadnje neposredno nadaljevanje tradicije Cirila in Metoda, ki se izkazuje v kulturnojezikovnem in cerkvenem delovanju Metodovih naslednikov po prihodu na jugovzhod Balkanskega polotoka. Po pokristjanjenju Bolgarov (864–865) so s helenizacijo družbe in spričo vse večjih potreb po urejeni pismenosti na slovanskem jugovzhodu nastale primerne razmere za sprejetje slovanske knjižne tradicije. V Borisovem (852–889) in kasneje v Simeonovem času (893–927) se je žanrsko raznovrstna razvijala v dveh jezikovnih centrih – na Ohridu in v Preslavu.

Prvo središče na *Ohridu* se je s svojima osrednjima prosvetiteljema (Klimentom in Naumom) usmerilo v strogo ohranjanje prvotnih zakonitosti starocerkvenoslovanskega jezika in izvirne Cirilove pisave (v *Assemanijevem*, *Zografskem* in *Marijanskem evangeliju*, *Sinajskem psalterju* in *Sinajskem evhologiju*) vse do 12. stoletja, ko začno v ustaljeno normo vdirati glasovne, oblikovne in skladenjske prvine govornega jezika, glagolica pa se je dokončno umaknila mlajši cirilici.

³⁶ Poudariti moramo, da sta hrvaška glagolica in slovansko bogoslužje skozi celotno obdobje vztrajali na območju hrvaškega Primorja, Istre in Kvarnerskih otokov, na celinsko hrvaško ozemlje (severno od Velebita) pa nista prodrli (zagrebška nadškofija ja bila vse od svoje ustanovitve leta 1094 latinska).

Najpomembnejši predstavnik *preslavskega* književnega središča in osrednja osebnost starobolgarskega obdobja je bil Konstantin Preslavski, škof in prevajalec evangelijev, avtor mnogih del. Prav njegovemu prevajalskemu in jezikovnemu krogu pripisujemo sestavitev drugega slovanskega črkopisa. Metodovi učenci so namreč starocerkvenoslovanski jezik in Cirilovo pisavo prinesli v novo kulturno in jezikovno sredino, ki je bila tesno povezana z grško kulturo, jezikom in pisavo. Prav navezanost na grško pisavo je obrodila novo grafično-pravopisno dejavnost, ki je privedla do nastanka nove slovanske pisave.

Med pomembnejše cirilske spomenike bolgarsko-makedonske redakcije prištevamo: iz 12. stoletja *Dobromirov evangelij*, *Ohridski praksapostol* in *Grigorovičev paremejnik*, iz 13. stoletja pa *Trnovski evangelij* (1273), *Bojanski palimpsest*, *Strumiški praksapostol* in *Bolonjski psalter*.

Bogato kulturno ustvarjanje v Bolgariji v začetnem obdobju slovanske pismenosti je, podkrepljeno s samostojno cerkveno organizacijo, z bogoslužjem v domačem jeziku, navezanostjo na grški jezik in kulturo bizantinskega sveta, služilo kot prestižni vzorec kulturnojezikovnega posrednika med grško kulturo in porajajočim se pismenstvom na drugih slovanskih področjih. Ciril-Metodova tradicija je bila iz bolgarske države tako prenesena naprej v Srbijo in k vzhodnim Slovanom, kjer sta se oblikovali samostojni redakciji cerkvene slovanščine. Bolgarska redakcija pa ostalim redakcijam cerkvene slovanščine ni pomenila samo začetnega zagona, ampak je posredniško vlogo zaradi svoje tesne povezanosti z bizantinsko državo in njeno politično-religiozno naravnostjo opravljala vse do propada Bizantinskega cesarstva (1453).

4.5 Srbska redakcija cerkvene slovanščine

Cerkvenoslovanski jezik srbske redakcije je zaradi svoje liturgične funkcije stežka črpal prvine živega jezika, spontano so v čvrsto normo cerkvene slovanščine prodirali predvsem glasovni elementi srbskega jezika, medtem ko se je oblikovna in skladenjska podoba skozi stoletja ohranjala skoraj nespremenjena. Redakcija se je dokončno izoblikovala že v 12. stoletju: glagolico je tedaj iztisnila cirilica in od tega časa se je spreminjal samo še pravopis. Srbskoslovansko pismenost uokvirjata dva osrednja pravopisa: arhaični *raški* in od 15. stoletja reformirani *resavski* pravopis Konstantina Kostenečkega – filozofa in gramatika, ki je v začetku 15. stoletja prišel iz Bolgarije. Kot reakcija na zapleteni resavski in mešani raško-resavski pravopis se je v 16. stoletju pojavil še poenostavljeni posrbljen pravopis, ki pa ni bil široke rabe niti v posvetnih spisih. Neizenačeno pisanje se je ohranilo vse do polovice 18. stoletja, ko je srbskoslovanski jezik v cerkvi in književnosti zamenjala vzhodnoslovanizirana različica. Pomik k živemu jeziku so pomenila šele dela Dositeja Obradovića na prelomu 18. v 19. stoletje, nove temelje srbskemu jeziku pa je dokončno postavil

Vuk Karadžić z znanim izrekom (»piši kot govoriš«) in z zahtevo, da knjižni status pridobi jezik srbskih oračev in pastirjev.

Najstarejši zapis na srbskih tleh je *Temniški napis* (zapis petnajstih besed verjetno iz 11. stoletja). Znamenita spomenika srbske redakcije sta *Miroslavov evangelij* (iz konca 12. stoletja) in *Vukanov evangelij* (1201–1208). V 13. in 14. stoletju je nastala vrsta *tetraevangelijev* iz različnih Kopitarjevih zbirk itn. Pomembni del srbske književnosti v cerkvenoslovanskem jeziku so tudi t. i. knežja žitja, npr. Stevana Nemanje, sv. Save, Stevana Dečenskega, kralja Uroša, Dragutina, Milutina, Dušana in drugih, saj so za razliko od apokrifov in večine hagiografij izvirna dela in ne prevodi iz grškega ali iz katerega koli drugega jezika.

4.5.1 Razlike med srbsko in hrvaško redakcijo cerkvene slovanščine

Sploh v zadnjih desetletjih se v zavesti Slovencev megli poznavanje hrvaškega in srbskega jezika, zato tudi na tem mestu poudarjamo, da sta to, kljub mnogim podobnostim, dva ločena in samostojna jezikovna sistema, kar močno potrjujeta tudi dve povsem ločeni poti jezikovnega razvoja, tudi na področju cerkvene slovanščine. Najopaznejše razlike med omenjenima cerkvenoslovanskima redakcijama so: 1. Osnova jezika v srbskih besedilih je *štokavska*, v hrvaških *čakavska*. 2. Razlikujeta se v pisavi: za srbsko redakcijo je značilna *cirilica*, za hrvaško *glagolica*. 3. Srbsko redakcijo je podpirala visoka cerkvena hierarhija: pod cerkveno upravo so oblikovali močno jezikovno tradicijo, ki je – prek kraljevskih in svetniških žitij – prodrla tudi v posvetno ustvarjanje, tako v prozo kot poezijo. Pri Hrvatih ni bilo višje »glagolske« cerkvene hierarhije (visoki kler je zagovarjal rabo latinščine in latinice), zato se pri njih ni oblikovala jezikovna tradicija, ki bi konkurirala latinici v literarnih besedilih. 4. Razvoj jezika je bil pri Srbih zaradi stroge podpore višjega duhovništva bolj podvržen umetnim tvorbam in umetnemu razvoju, medtem ko so pri Hrvatih težili k naravnemu razvoju jezika, ki je bil dovzeten za postopno vključevanje prvin živega hrvaškega jezika v cerkvenoslovansko normo. 5. Zaradi prejšnjih dveh trditev je v Srbiji vzhodnoslovanizacija v 18. stoletju potekala brez večjih nasprotovanj (ustvarila je knjižni jezik, ki so ga sprejeli tudi meščanski krogi – tega je uspel »zavreči« šele Vuk Karadžić), pri Hrvatih pa je vzhodnoslovanizacija privedla do izolacije cerkvenoslovanskega jezika od kulturnega življenja Hrvatov.

4.6 Vzhodnoslovanska redakcija cerkvene slovanščine

Cerkvenoslovanski jezik vzhodnoslovanske redakcije je močno vplival na oblikovanje kasnejšega ruskega knjižnega jezika. Na vzhodnoslovanskem govornem področju je od 11. do 17. stoletja obstajala posebna jezikovna situacija – *diglosija*. To je sočasen obstoj dveh jezikov, od katerih prvega (v našem primeru cerkveno slovanščino

južnoslovanskih redakcij, natančneje bolgarsko-makedonske in srbske) uporabniki sprejemajo kot knjižno, pisno in s tem sekundarno normo, drugega (vzhodnoslovanski jezik) pa kot vsakdanjo, nepisno, večinoma pogovorno različico prvotne norme. Pomembna značilnost diglosije je, da se uporabniki ne zavedajo, da sta to dva različna jezikovna sistema. Zato med jezikoma ni prevodne korelacije. Do zatona prvega (cerkvenoslovanskega) jezika je lahko prišlo šele, ko se je ta stabilna jezikovna situacija kot posledica kulturnopolitičnih, vrednostnih in jezikovnih sprememb zamajala v nestabilno *dvojezičnost* (tj. zavesten obstoj dveh jezikov, ki opravljata iste funkcije – oba sta knjižna, oba pogovorna itn.). Prevlada neknjižnega jezika nad vzhodnoslovansko različico cerkvene slovanščine pa ni bila enoplastna; dvojezičnost se je oblikovala prav na osnovi dveh različic cerkvenoslovanskega jezika: – na retorično okrašenem in slovnično normiranem knjižnem jeziku in – na *prostorečju*, navadnem knjižnem jeziku, ki ni bil stilistično opredeljen in v katerem so bila zbrana predvsem nevtralna sredstva knjižnega jezika. Prav slednja različica je oplemenitena s neknjižnimi, pogovornimi jezikovnimi prvinami poslužila kot osnova za nastanek ruskega knjižnega jezika novega tipa (Uspenski 1987: 14–16, 53–54, 248–255).

Obdobje diglosije so kreirali trije južnoslovanski kulturnojezikovni vplivi, ki so vsak na svoj način (posredno prek bolgarske in srbske redakcije) vzhodnoslovansko različico cerkvene slovanščine preoblikovali po pravopisnih zakonitostih grškega jezika (cerkvenoslovanski jezik je na ta način postal sredstvo bizantinizacije vzhodnoslovanske kulture).

Spomeniki vzhodnoslovanske redakcije iz 11. stoletja so: *Ostromirov evangelij* – prvi datirani slovanski spomenik (1056–1057), *Svjatoslavov zbornik* iz 1073 in *Svjatoslavov zbornik* iz 1076, *Arhangelški evangelij* (1092) in *Čudovski psalter*, kasnejši pa še *Mstislavov evangelij* (1115–1117), *Galicki tetraevangelij* (1144), *Uspenski zbornik* (12. in 13. stoletje) itn.

5 Sklep

Slovani smo svoj prvi knjižni jezik – staro cerkveno slovanščino – dobili že zelo zgodaj, v drugi polovici 9. stoletja. Iz samega zgodovinskega pregleda okoliščin nastanka in obstoja tega jezika na ozemlju Velikomoravske kneževine in Panonije je razbrati, da so glavni »akterji« (Rastislav in Kocelj s svojo vizijo o cerkveni neodvisnosti obeh držav in z bogoslužjem v slovanskem jeziku ter sv. brata Ciril in Metod kot neizmerni vir znanja, jezikovne talentiranosti in delovne zagnanosti) korenito zamajali ustaljene norme zahodne cerkve. A kljub grobemu nasprotovanju nemškega duhovništva in pritlehnim poskusom očrnitve dela sv. apostolov, so slovanski zanesenjaki še pred oblikovanjem drugih slovanskih jezikov v popolnosti uspeli. Resda je bilo delovanje Cirila in Metoda na Velikomoravskem in v Panoniji grobo zatrto, a so imeli njuni učenci vseeno dovolj zamaha, znanja, Slovani na splošno pa dovolj poleta in želje, da se je njuno poslanstvo dolga stoletja nadaljevalo na drugih slovanskih območjih. Upamo, da je iz prebranega razpoznati, da je do veličastne tisočletne cerkvenoslovanske tradicije lahko prišlo zgolj zato, ker je bilo delo Cirila in Metoda dobro premišljeno, zaneseno ter podprto z ogromnim jezikovnim znanjem in neverjetno razgledanostjo obeh bratov po različnih zrelih in skozi stoletja izoblikovanih, z rabo utrjenih jezikovnih in grafičnih sistemih. Ko je bila najdena in preučena večina starocerkvenoslovanskih besedil, je postalo jasno, da je sv. Ciril v svojem času, v izredno težkih pogojih, ko je moral hkrati ustvarjati bodočo slovnično podobo novega jezika in sestaviti ustrezen črkopis, zanemariti pa ne smemo niti dejstva, da je vse to moral opraviti v izredno kratkem času, ustvaril genialno delo. Če so v začetku preučevalci govorili o njegovih prevajalskih postopkih in tehniki, so kasneje začeli govoriti o umetelnosti njegovih prevodov. Pri tako zgodnjih prevodih iz grškega jezika v jezik, ki še nikoli ni bil uporabljen v knjižne namene in je bil do tedaj še neobdelan, bi pričakovali primitiven pristop, ogromno smiselnih napak in slovničnih nedoslednosti. A v slovanskem prevodu ni nejasnosti, ni nepravilnih sintaktičnih posebnosti, ki bi jih razumeli šele s preučevanjem grškega originala. Redki so primeri, kjer vidimo jasen vpliv grške slovnice (npr. pri ustvarjanju trpno sedanjega deležnika, ki je v stari cerkveni slovanščini nastal umetno, po grškem zgledu), pa še takrat se je sv. Ciril potrudil, da se je prvina organsko vklopila v sintaktično obliko slovanskega jezika. Besedila tudi ni nikoli prevajal dobesedno, modro je množil leksikalni fond slovanskega jezika, da je ustrezal zahtevam takratnega liturgičnega jezika. Oblikoval je osnove kalkiranja, že v njegovem času so bili postavljeni temelji besedotvorja in ne le, da je znal dobro in pravilno prevesti iz grškega jezika v slovanski, odlično je razločeval večpomenskost besed v grških originalih ...

Stara cerkvena slovanščina zatorej ni bila zgolj bežna, poskusna budnica slovanske pismenosti, ampak mogočna simfonija ... veličasten in zrel izdelek, ki je postavil trdno osnovo za razvoj slovanske pismenosti. Slovani so tako iz bogate tradicije cerkvenoslovanskega knjižnega ustvarjanja gradili svojo samozavest o kultiviranosti in primernosti

slovanskih jezikov za oblikovanje knjižnih različic jezikov in hkrati črpali zavest, da so tudi slovanski jeziki zmožni zaobjeti vse zvrsti jezikovne dejavnosti, ne le v okviru pogovornega jezika in narečij, a tudi za izražanje najglobljih osebnih čustvovanj in podajanje znanstvenih izsledkov ...

Težko si predstavljamo, kako bi se izrisovalo življenje in jezikovna dejavnost slovanskih narodov brez obstoja stare cerkvene slovanščine in brez opisanih medjezikovnih bogatih in raznovrstnih prepletanj, ki jih je v tisočletnem razvoju omogočal cerkveno-slovanski jezik s svojima pisavama, saj je oblikovanje slovanske pismenosti, knjižne različice jezika in bogoslužja v lastnem jeziku daljnosežno vplivalo na razvoj ne le slovanske, ampak tudi evropske krščanske civilizacije (MKE 3: 492). Jezik in jezikovno izražanje je ena izmed najpomembnejših stalnic v obstoju posameznih narodov in že samo dejstvo, da smo Slovani svojo pismenost lahko razvijali in se izražali v okviru knjižnega jezika, še preden so se iz praslovanščine dodobra oblikovali živi slovanski jeziki, je neprecenljiva dragocenost, na katero mora biti ponosen sleherni Slovan.

VIRI IN LITERATURA

- BABIČ, Vanda, 2000: *Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste v 17. in 18. stoletju*. (Razprave Filozofske fakultete.) Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- BABIČ, Vanda, 2013 (2003, 2008): *Učbenik stare cerkvene slovanščine*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani: Oddelek za slavistiko, Oddelek za slovenistiko.
- BABIČ, Vanda, 2019: Glagolica in cirilica: prvi slovanski pisavi. Matej Šekli, Lidija Rezoničnik (ur.): *Slovenski jezik in njegovi sosedje*. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 29.) Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 249–261.
- BEZLAJ, France, 1976–2007: *Etimološki slovar slovenskega jezika* I–V. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik ZRC SAZU, 1976, 1981, 1995, 2005, 2007.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan, 2002: *Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka*. Zagreb: Matrica hrvatska.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan, 2003: *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- DOSTÁL, Antonín, 1968: Stará církevněslovanská literatura, smysl jejího vývoje a literární problém. *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů*. Praha: Bibliografie Slovanské knihovny.
- Enciklopedija Leksikografskog zavoda* 1–6. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1966–1969.
- GRIVEC, Franc, 1936: *Žitja Konstantina in Metodija*. Celje: Družba Sv. Mohorja.
- НАБУРГАЕВ 1986 = ХАБУРГАЕВ, Георгий Александрович, 1986: *Старославянский язык*. Москва: Просвещение.
- HAMM, Josip, 1960: *Staroslavenska čitanka*. Zagreb: Školska knjiga.

- HERRITY, Peter, 1994: Slovenski jezikoslovci in stara cerkvena slovanščina. *Slavistična revija* 42/2–3. Ramovšev zbornik. (Obdobja 12.) Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije.
- JAGIĆ, Vatroslav, 1911: Глаголическое письмо. *Энциклопедия славянской филологии* 3. Санктпетербург: Академия Наук СССР.
- Jerneja Kopitarja *Glagolita Clozianus* – *Cločev glagolit*. Uredil in spremno besedo napisal Jože Toporišič, prevedel Martin Benedik. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Oddelek za slovanske jezike in književnosti. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
- [KME I–IV]: *Кирило–Методиевска енциклопедия I–IV*. София: Българска академия на науките, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, Академично издателство „Марин Дринов“, 1985–2003.
- KURZ, Josef, 1969: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- LAMPRECHT, Arnošt, 1987: *Praslovanština*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brne.
- MIHALJEVIĆ, Milan, 2002: *Slavenska poredbena gramatika: 1. Uvod i fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- OROŽEN, Martina, 1996: Brižinski spomeniki v razvoju slovenskega (knjižnega) jezika. *Zbornik Brižinski spomeniki*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede.
- OROŽEN, Martina, 2013: Veleum 19. stoletja: 200-letnica rojstva Frana Miklošiča. *Pogledi* 4/23–24. 27–28.
- POGAČNIK, Jože, 1970: Jernej Kopitar in nastanek karantansko-panonske teorije. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XIII/1. 1–14.
- REMNEVA 2011 = РЕМНЁВА, Марина Леонтьевна, 2011 (2004): *Старославянский язык*. Москва: Издательство Московского университета.
- Slovenski biografski leksikon* 8. Pregelj Ivan – Qualle. Franc Ksaver Lukman. Ljubljana: SAZU, 1952.
- [SVL I–III]: *Slovenski veliki leksikon I–III*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2003–2005.
- ŠEKLI, Matej, 2014 (2016): *Primerjalno glasoslovje slovanskih jezikov 1: Od praindoevropščine do praslovanščine*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- ŠIVIC-DULAR, Alenka, 1992: Pojem panonskoslovenski pri Miklošiču. *Miklošičev zbornik*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Univerza v Ljubljani, Univerza v Mariboru. 349–357.
- USPENSKI 1987 = УСПЕНСКИЙ, Б.А., 1987: *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*. München: Verlag Otto Sagner.
- VUKOVIĆ, Jovan, 1974: *Istorija srpskohrvatskog jezika. Uvod i fonetika* I. Beograd: Naučna knjiga.
- Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.
- ZOR, Janez, 1985a: Delo Cirila in Metoda med Slovenci (Ob 1100-letnici Metodove smrti). *XXI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana. 107–115.
- ZOR, Janez, 1985b: Glagolska pričevanja na Slovenskem. *Bogoslovni vestnik* 2. 183–191.
- ZOR, Janez, 1994: Panonska teorija. *Enciklopedija Slovenije* 8. Ljubljana: Mladinska knjiga. 233.

SPLETNA VIRA

- [1] *Wikipedija*. Spletna enciklopedija. Klemen I. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Pape%C5%BE_Klemen_I>.
- [2] *Wikipedija*. Spletna enciklopedija. Herson. <<https://sl.wikipedia.org/wiki/Herson>>.

Matej Šekli

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko;
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
matej.sekli@guest.arnes.si

Notranja in zunanja zgodovina slovenskega jezika v srednjem veku (ok. 550–1550)

V prispevku je pregledno prikazana zgodovina slovenskega jezika v srednjem veku, tj. v obdobju od ok. 550 do ok. 1550. Znotraj posameznih obdobij notranje jezikovne zgodovine, ki so definirana na osnovi jezikovnih sprememb v slovenščini oz. njenih starejših časovnih različicah, je predstavljena posredna in neposredna izpričanost srednjeveške slovenščine. Posredna dokumentacija slovenščine so omembe slovanskega oz. slovenskega jezika ter njegovih govorcev in njihove dežele v latinskih virih. Neposredna dokumentacija slovenščine pa je zapisano slovensko jezikovno gradivo, in sicer predvsem slovenska besedila, kot tudi slovenski jezikovni drobci v latinskih ter srednje- in (zgodnje)novovisokonemških rokopisnih (in redkeje tiskanih) besedilih.

1 Notranja in zunanja jezikovna zgodovina

Jezik se pojavlja v času, prostoru in družbi ter se posledično odraža v mnogih jezikovnih različicah (varietetah). To so časovne (kronolekti), zemljepisne (geolekti) in družbene (sociolekti) jezikovne različice.¹ Jezik se skozi čas spreminja. Geolekti in sociolekti imajo skozi čas torej različne kronolekte. Jezikovno spreminjanje se dogaja na vseh jezikovnih ravneh. Spreminjajo se glasovi, oblike, zveze besed in besedne zveze, stavki, besedje (tj. besede in stalne besedne zveze) ter besedila. Poleg jezika samega se spreminjajo tudi zunanji (tj. družbeni in miselni) dejavniki sporazumevanja, kot so zunajjezikovna stvarnost ter govorni položaj in stališča sporočevalca/tvorca (govorca, pisca) in prejemnika/naslovnika (poslušalca, bralca) besedila do vseh drugih dejavnikov.

1 Strokovni izrazi (tërmini) z jedrno sestavino *-lekt* so zloženi po vzoru strokovnega izraza *dialekt* – ta izvira iz gr. διάλεκτος ‘pogovor, govor; narečje’ (ἡ Ἑλληνικὴ διάλεκτος ‘grški jezik’), ki je izpeljanka (prvotno *διά-λεγ-το-ς je posamostaljeni trpni pretekli deležnik na -το-ς) iz sestavljenega glagola διά-λεγ-ε-σθαι ‘govoriti, pogovarjati se, razpravljati’ (gr. διά ‘skozi, preko, čez, po’ in medio-pasivna oblika glagola λέγ-ειν ‘govoriti’ z vzajemnim (recipročnim) pomenom ‘drug z drugim’) –, in sicer z naslednjimi nejedrnimi sestavinami: *kron-* (tudi *hron-*) iz gr. χρόν-ος ‘čas’, *ge-* iz gr. γῆ ‘zemlja’ in *socio-* iz lat. *socius* ‘skupen; družabnik’ (iz katerega je tvorjeno lat. *societās* ‘družba’) (Dokler 1915: passim; Wiethaler 1993–2007: passim).

Jezikovno spreminjanje povzroča jezikovno raznolikost. Zgodovinsko jezikoslovje preučuje spreminjanje vseh jezikovnih razlik v času, in sicer v vseh omenjenih segmentih. Zgodovina jezika se deli na notranjo in zunanjo.²

Notranja (interna) jezikovna zgodovina je zgodovina časovnih razlik predvsem zemljepisnih jezikovnih razlik. Merilo delitve notranje jezikovne zgodovine na obdobja so notranji dejavniki jezikovnega spreminjanja, tj. jezikovne spremembe, ki se delijo na glasovne, oblikovne, skladenjske, (slovnično- in slovarsko)pomenske ter besedijske. V notranji (pred)zgodovini slovenščine si tako v časovnem zaporedju sledijo praindoevropščina ali indoevropski prajezik (do ok. 3000 pr. n. š.) – praslovanščina (do ok. 800 n. š.) – alpska (južna) slovanščina (ok. 800–1000 n. š.) – zgodnja (enotna, skupna) slovenščina (ok. 1000–1200 n. š.) – narečna (neenotna) slovenščina (od ok. 1200 n. š.), znotraj katere so se postopoma izoblikovale slovenske narečne ploskve (baze) (do konca 14. stoletja), ki so se naprej cepile na narečja, ta pa na podnarečja in krajevne govore.³ Notranja zgodovina jezika je nedokumentirana in dokumentirana. Nedokumentirano ali slabše oz. fragmentarno dokumentirano jezikovno zgodovino rekonstruira zgodovinsko jezikoslovje, in sicer v primeru slovenskega jezika primerjalno jezikoslovje indoevropskih jezikov (praindoevropščina) in primerjalno jezikoslovje slovanskih jezikov (praslovanščina) ter zgodovinska slovnica, dialektologija in etimologija slovenskega jezika (praslovanščina vzhodnoalpsko-zahodnopanonskem prostoru, alpska slovanščina, zgodnja slovenščina, narečna slovenščina). Klasična dela na področju zgodovinskega jezikoslovja slovenskega jezika so prispevali predvsem Fran Ramovš (1890–1952), France Bezljaj (1910–1993), Tine Logar (1916–2002), Jakob Rigler (1929–1985) in drugi.

Zunanja (eksterna) jezikovna zgodovina je zgodovina v jezikovnih virih dokumentiranega jezika, tj. pisnega in knjižnega jezika. V zunanji zgodovini slovenščine se pojavljata pisna slovenščina v srednjem veku, tj. v t. i. predknjižnem ali pismenskem razdobju (ok. 550–1550),⁴ in knjižna slovenščina, tj. v t. i. knjižnem razdobju od druge polovice 16. stoletja naprej. Obdobja slovenskega knjižnega jezika, ki so poimenovana po glavnih značilnostih knjižnega jezika v določenem obdobju, so:⁵ 1550–1615: nastanek knjižnega jezika (reformacijsko-protireformacijsko obdobje, ki se deli na dve podobdobji: 1550–1595: slovstvo slovenske reformacije, 1574–1615: slovstvo slovenske protireformacije); 1615–1672: knjižnojezikovni zastoj in rokopisnost (katoliško

2 Strokovna izraza *notranja jezikovna zgodovina* in *zunanja jezikovna zgodovina* sta prevoda nem. *interne Sprachgeschichte*, it. *storia linguistica interna* in nem. *externe Sprachgeschichte*, it. *storia linguistica esterna*, ki se pojavljata npr. v delu *Lexikon der romanistischen Linguistik* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1988–2005).

3 Ramovš 1936; Rigler 1963; Logar 1974; Bezljaj 1976–2007; Šivic-Dular 1996; Smole 2001: 1–10.

4 Temeljna sintetična dela s področja zgodovine slovenskega slovstva v srednjem veku: Grafenauer [1955] (1973): 17–90; Legiša, Tomšič 1956: 141–184; Pogačnik 1968: 7–93; J. Kos ¹2002 (¹1974): 11–35; Grdina ²1996: 9–31.

5 Toporišič 1965: 25–65, 1966: 7–82, 1967: 7–40, 1970: 7–33, 1993, 1994: 19–44, 1996: 7–57, ⁴2000: 795–822. Prim. tudi Tomšič 1956; Pogorelec 1974; Dular, Kirm, Kolar, Pogorelec 1983.

obdobje); 1672–1750: obnavljanje knjižnega jezika (pridigarsko-bratovščinsko obdobje, obnova katoliškega slovstva); 1750–1848: pokrajinske različice knjižnega jezika (kranjski knjižni jezik, koroška knjižna različica, štajerska knjižna različica; prekmurski knjižni jezik); 1848–1899: enotni knjižni jezik; 1899–: sodobni knjižni jezik. Okvirne letnice simboličnega razmejevanja obdobj zgodovine slovenskega knjižnega jezika se v glavnih obrisih ujemajo z obdobji zgodovine slovenskega slovstva (književnosti, literature).⁶

Notranja zgodovina slovenskega jezika	Zunanja zgodovina slovenskega jezika	Zgodovina slovenskega slovstva
550–800: praslovanščina 800–1000: alpska slovanščina 1000–1200: zgodnja slovenščina 1200–1600: narečna slovenščina	550–1550: predknjižno (pismensko) razdobje 1550–: knjižno razdobje	550–750: praslovenska doba 750–1550: srednji vek
1600–: sodobna slovenščina	1550–1615: nastanek knjižnega jezika	1550–1615: reformacija in protireformacija
	1615–1672: knjižnojezikovni zastoj in rokopisnost	/
	1672–1750: obnavljanje knjižnega jezika	1672–1768: barok
	1750–1848: pokrajinske različice knjižnega jezika	1768–1830: razsvetljenstvo in predromantika 1830–1848: romantika
	1848–1899: enotni knjižni jezik	1848–1899: med romantiko in realizmom
	1899–: sodobni knjižni jezik	1899–1918: slovenska moderna in njeni sodobniki 1918–1945: književnost med vojnama 1945–: sodobna književnost

2 Praslovanščina v vzhodnoalpsko-zahodnapanonskem prostoru (ok. 550–800)⁷

Slovani so se približno po letu 500 n. š. iz svoje pradomovine severno od Karpatov razselili na severovzhod (na poznejše vzhodnoslovansko), zahod (na poznejše zahodnoslovansko) in jugozahod (na poznejše južnoslovansko jezikovno območje). Od srede 6. stoletja so poselili Vzhodne Alpe in zahodno Panonsko nižino, tj. poznejši alpsko-slovanski oz. slovenski jezikovni prostor (kot tudi širše Balkanski polotok), in sicer v dveh naselitvenih valovih. Starejši naselitveni val je okoli leta 550 začel prodirati s severovzhoda (s poznejšega zahodnoslovanskega jezikovnega območja) ob Donavi in po dolinah njenih pritokov, mlajši pa okoli leta 585 z jugovzhoda (s poznejšega južnoslovanskega jezikovnega območja) ob Savi in njenih pritokih v povezavi z Avari.

⁶ J. Kos 2002.

⁷ Kjer to ni posebej navedeno, so zgodovinske okoliščine povzete po Štih 2016.

V začetku 7. stoletja, za časa rimskega papeža Gregorja Velikega (590–604), so prišli do jadranske obale. Tedanji alpskoslovanski poselitveni prostor je segal na severu do Donave, na zahodu v porečje reke Aniže (nem. Enns) (porečje Travne (nem. Traun), t. i. Traungau, je bilo bavarsko) in do izvira Drave (nem. Drau), na jugu do Jadranskega morja ter na vzhodu do Blatnega jezera (madž. Balaton).

Ob naselitvi vzhodnoalpsko-zahodnopanonskega prostora v drugi polovici 6. stoletja so Slovani govorili jezikovno še bolj ali manj enotno praslovanščino, ki se ni bistveno razlikovala od slovanskega jezika drugod po slovanskem svetu. V obdobju 7. in 8. stoletja pa je v praslovanščini prihajalo do pomembnih poznopraslovanških jezikovnih sprememb, ki so jo dokončno izoblikovale. Nekatere od teh inovacij niso bile več splošno-slovanske, tj. niso zajele celotnega (pra)slovanskega jezikovnega območja, kar pa je že pomenilo začetek oblikovanja posameznih (pra)- oz. (staro)slovanskih narečij.⁸

Praslovanščina v Vzhodnih Alpah in zahodni Panonskih nižini je v pisnih virih tistega časa, pisanih v latinščini, jeziku tedanje pisne kulture na evropskem Zahodu, izpričana predvsem posredno, le redko neposredno. Iz obdobja od srede 6. do konca 8. stoletja besedila v (pra)slovanskem jeziku niso ohranjena. Od konca 6. stoletja so dokumentirani predvsem prisotnost Slovanov najprej v vzhodnoalpskem prostoru ter latinska poimenovanja zanje in njihovo novo domovino. Neposrednih izpričb praslovanškega jezikovnega gradiva pa je malo; pri tem gre za slovanska osebna in zemljepisna imena ter druge jezikovne drobce, ki se pojavljajo v latinskih besedilih. Na značilnosti praslovanščine lahko zato posredno sklepamo predvsem po lastnostih prevzetega občno- in lastnoimenskega besedja, ki so ga Slovani prevzeli od tamkajšnjih (alpsko- in panonsko)romansko govorečih staroselcev ter (bavarsko)starovisokonemško govorečih zahodnih sosedov najprej in prišlekov s severa pozneje, kot tudi besedje, ki so si ga od Slovanov izposodili Bavarci.⁹

8 Po nekaterih jezikoslovcih se praslovanščina (do ok. 800 n. š.), kakor je koncipirana v pričujočem prispevku (po Šekli 2014: 299–300), natančneje deli na dve časovni različici (npr. Holzer 2007a: 15–16, 19, 2020): praslovanščina v ožjem pomenu (do ok. 600 n. š.) (nem. Urslawisch, rus. праславянский язык) je bila jezikovno bolj ali manj enotna (npr. praslovanška starejša regresivna palatalizacija mehkonebnikov (lit. *kirtà* 'udarec', psl. **kerta* > **čerta* 'črta'; lit. *gīvas* 'živ', psl. **gīvъ* > **živъ* 'živ') je potekla na celotnem slovanskem jezikovnem prostoru), medtem ko je bila splošna slovanščina (od ok. 600) (nem. Gemeinlawisch, rus. общеславянский язык) že neenotna (npr. praslovanška mlajša regresivna palatalizacija mehkonebnikov (psl. **kělъ* 'cel, ves' > **cělъ*; psl. **kěditi* 'cediti' > **cěditi*; psl. **xěrbъ* 'siv' > **šěrbъ*) je izostala v novgorodsko-pskovski vzhodni slovanščini, torej na samem slovanskem zemljepisnem jezikovnem obrobju).

9 Predrimsko staroselsko prebivalstvo, ki je bilo govorilo t. i. severnojadransko italško indoevropsščino (od zahoda do Ljubljanske kotline) in t. i. panonsko indoevropsščino (vzhodno od Ljubljanske kotline), kot tudi drobci vzhodnogalsko keltsko govorečih, je bilo do konca antike popolnoma romanizirano (poromanjeno) (Repanšek 2016: 31–47). Ta staroromanski jezik, ki se je bil do druge polovice 6. stoletja že razcepil na dve staroromanski narečji, tj. alpsko romanščino in balkansko romanščino (Skubic 2007: 62–66), je bil ob slovanski naselitvi vzhodnoalpsko-zahodnopanonskega prostora v razmerju do praslovanščine sosedski, adstratni (soplastni) jezik, po popolni slavizaciji (poslovanjenju) dela tega prostora pa je postal substratni (podplastni).

2.1 Latinska poimenovanja za Slované in deželo Slovanov

Omembe Slovanov in njihove dežele v Vzhodnih Alpah se v latinsko pisanih zgodovinskih virih pojavljajo v obdobju od druge polovice 6. stoletja, v 9. stoletju se jim pridružijo še zapisi za zahodno Panonsko nižino, ki pa govorijo tudi o obdobju pred letom 800. Med najstarejšimi in najpomembnejšimi pisci in njihovimi deli, ki se nanašajo tudi na obdobje od ok. 550 do ok. 800, so t. i. *Fredegarjeva kronika* (*Fredegarii Chronicon*, FCh) (659), učenjak langobardskega rodu iz Čedad Pavel Diakon (*Paulus Diaconus*) (720/730–799) in njegovo delo *Zgodovina Langobardov* (*Historia Langobardorum*, HL) ter poznejše delo *Spreobrnjenje Bavarcev in Karantancev* (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, CBC) (ok. 870).

Omembe v virih neposredno pričajo o prisotnosti Slovanov na tem območju ter o postopnem oblikovanju slovanskih identitet v vzhodnoalpskem (in zahodnopanonskem prostoru),¹⁰ in sicer v smeri zoževanja poimenovanega od splošne oznake slovanske dežele do slovanskih plemenskih kneževin Katantanije in Karniole. Za čas proti koncu 8. stoletja se kot pokrajina omenja tudi Spodnja Panonija (pozneje, v 9. stoletju, Pribinova in Kocljeva plemenska kneževina in frankovska mejna grofija). Nekateri v čas konec 8. stoletja postavljajo tudi že poimenovanje alpskoslovanskega, poznejšega slovenskega jezikovnega prostora kot celote.

Najpomembnejše (prve) zgodovinske omembe alpskoslovanskega prostora so:¹¹ **592**: *in Sclaborum provinciam* (HL IV: 7) 'v deželo Slovanov' (zgornja dolina reke Drave, današnji vzhodnotirolski in zgornjekoroški prostor); **623–626**: *Sclavorum regionem* (HL IV: 38) 'okoliš Slovanov' (območje rek Bela/Fellach/Fella in Ziljica/Gailitz/Slizza, kraj Meglarje/Maglern); **631**: *in marca Vinedorum* 'v mejno pokrajino Vinedov', *cum Wallucum, ducem Winedorum* (FCh IV: 72) 'z Valukom, knezom Vinedov'; **623–658**: *in Quarantanis* 'med Karantanci' (CBC 4); **ok. 664**: *Carantanum* (HL V: 22) 'Karatantanija'; **ok. 738**: *in Carniolam, Sclavorum patriam* (HL VI: 52) 'v Karniolo, domovino Slovanov' (slovanska dežela ob Savi, poznejša Kranjska); **785–798**: *in Sclaviniam, in partes videlicet Quarantanas atque inferioris Pannoniae* (CBC 7) 'v Sklavinijo, in sicer v predel Karantanije in Spodnje Panonije'; **798**: *in partes Sclavorum* (CBC 8) 'v predel Slovanov'; natančnejša oznaka Slovanov v Vzhodnih Alpah: *Sclavi, qui Winidi nominatur* 'Slovani, ki se imenujejo Vinedi'; *Sclavi, qui dicuntur Quarantani* 'Slovani, ki se imenujejo Karantanci'.¹²

Alpskoslovanski prostor je bil proti koncu 6. stoletja že imenovan *Sclaborum provincia* 'dežela Slovanov'. Alpski Slovani so po naselitvi Vzhodnih Alp tam postali neposredni

10 M. Kos 1955: 41–42.

11 F. Kos 1902: št. 112, 146, 164, 112, 215, 318; Diaconus 1988; Wolfram 2012: 68.

12 Snoj 2009: 382–383.

vzhodni sosedje Bavarcev, sledili so prvi bavarsko-slovanski stiki. Za čas okoli leta 592 obstajajo poročila o bitki med Bavarci in Slovani v bližini antičnega kraja *Aguntum* (v bližini današnjega Lienza) in hkrati eksplicitno poimenovanje za slovanski prostor.

Ok. 592

His diebus Tassilo a Childeperto, rege Francorum, aput Baioariam rex ordinatus est. Qui mox cum exercitu in Sclaborum provinciam introiens, patrata victoria, ad solum proprium cum maxima praeda remeavit.

(HL IV: 7.)

V tistih dneh je Hildebert, kraj Frankov, na Bavarskem za kralja postavil Tasila.¹³ Ta je takoj z vojsko vdrl v deželo Slovanov, in se, potem ko jih je bil premagal, na lastno zemljo vrnil z obilnim plenom.

(Prev. M. Šekli.)

Proti koncu 8. stoletja je karantansko-spodnjepanonski prostor enotno poimenovan kot *Sclavinia*. Nekateri raziskovalci ta pojem prevajajo kot *Slovenija*,¹⁴ ki pa ga za tedanji čas ni možno razumeti v današnjem pomenu.

Ok. 785–798

Simili modo etiam Arn episcopus successor Virgilii sedis Iuvanensis deinceps curam gessit pastorem, undique ordinans presbyteros et mittens in Sclaviniam, in partes videlicet Quarantanas atque inferioris Pannoniae, illis ducibus atque comitibus, sicut pridem Virgilius fecit.

(CBC 7.)

Podobno je tudi škof Arn, Virgilijev naslednik na salzburškem sedežu,¹⁵ kmalu nato opravljal pastirsko službo. Povsod je posvečeval duhovnike in jih pošiljal v Sklavinijo, in sicer v predel Karantanije in spodnje Panonije, tistim vojvodam in knezom, kakor davno Vergilij.

(Prev. M. Šekli.)

13 *Childepert-* = Hildebert II. (frankovski kralj 575–595); *Tassilo* (rod. ed. *Tassilonis*) = Tasilo I. (bavarski vojvoda 591–610).

14 F. Kos 1902: 296; K. Gantar v Pogačnik 1974: 71; Snoj 2009: 382.

15 *Virgilius* = Virgilij (salzburški škof ok. 745–784); *Arn* = Arn (salzburški škof 785–821, od 798 nadškof).

2.2 Slovanska osebna imena in drugo besedje v latinsko pisanih virih

Osebno ime *Wallucus* (ok. 631)¹⁶

Moško osebno ime *Wallucus* (v sodobno slovenščino preneseno kot *Valuk*) je v srednjeveških latinskih virih večkrat izpričano kot ime slovanskih knezov: ok. 631 *Wallucus* kot *dux Vinedorum* 'knez Vinedov' (FCh IV: 72); ok. 773 *Waltunc*, *Waltunch*, *Waltinch*, *Waltnuch*, *Uualtunh* kot *dux Carantanorum* 'knez Karantancev' (LCI 7; LCv 13). Ti zapisi so bili različno interpretirani, toda najprepričljivejša se zdi interpretacija, da se v osebni imenu ohranja občno ime psl. **ualdūkā* (v poznopraslovanski glasovni podobi **voldýka*) 'vladar, vodja' (> stesl. *vladyka* 'vladar, vodja', prim. priimek sln. *Vladika* > *Ladika*; za poenostavitev soglasniškega sklopa *vl* > *l* prim. psl. **volsъ* 'las' > sln. *vlas* > *las*) z zapisom z *-unc*, *-unch* kot posledico naslonitve na starovisokonemško pripono *-ung* (podobno kot starovisokonemško *-ing* za slovansko **-ikъ*, **-itъ*).

Občno ime *iopan* (777)¹⁷

Potem ko je bavarski vojvoda Tasilo III. (748–788) leta 772 dokončno zatrl karantanske protikršćanske upore (763, 765, 769), se je pokristjanjevanje Slovanov v Vzhodnih Apah ponovno nadaljevalo. Vojvoda je že pred tem leta 769 v kraju Innichen (it. San Candido) v Pustriški dolini (nem. Pustertal, lad. Val de Puster, it. Val Pusteria) in leta 772 v kraju Molzbichl na Koroškem ustanovil benediktinska samostana z izrecno misijonsko nalogo, leta 777 pa še benediktinski samostan v kraju Kremsmünster zahodno od reke Aniže (nem. Enns).

V ustanovni listini benediktinskega samostana v Kremsmünstru iz leta 777 je med drugim izpričana (pra)slovanska beseda *iopan* (*ille iopan qui vocatur Physso* 'oni župan, ki se imenuje *Physso*'). Zapis <*iopan*> je glasovno možno interpretirati kot [**žōpānu*] s starejšim praslovanskim dolgim **ō* (to je prva neposredna dokumentacija praslovanskega **ō*, vmesne stopnje poenoglašene prabaltoslovanskega dvoglasnika **ay*: pbsl. **ay* > psl. **ō* > **ū*₂ > **u*) (v poznopraslovanski glasovni podobi **županъ*, dokumentirano v stesl. *županъ* 'plemenski poglavar, knez'). Glasovna podoba te besede [**žōpānu*] ne odraža jezikovnega stanja leta 777, temveč starejše stanje, kar bi kazalo na to, da je bil pravni termin *iopan* pri bavarskih piscih že dlje uveljavljen. V istem besedilu se namreč pojavlja tudi oblika z zožitvijo praslovanskega **ō* v **ū*₂ (zapis <Taliup> zelo verjetno odraža izgovor [**daljūbu*], v poznopraslovanski glasovni podobi **Dolūbъ*).

¹⁶ Ramovš 1936: 25.

¹⁷ Holzer 2007b.

2.3 Prevzeto besedje v vzhodnoalpsko-zahodnopanonskem prostoru

Slovani so od Romanov prevzemali antična poimenovanja za večje zemljepisne objekte, in sicer za večje vodne tokove, urbana naselja (v prvi vrsti ob jadranski obali, toda tudi na celini), poimenovanja za pokrajine in dežele ipd., kot tudi številna občna imena. Od Bavarcev so si izposojali predvsem občna imena, Bavarci pa od Slovanov občna imena ter predvsem zemljepisna imena predslovanskega in slovanskega izvora.

Jezikoslovna analiza prevzetega besedja v vzhodnoalpsko-zahodnopanonskem prostoru pokaže, da so se v praslovanščini od srede 6. do konca 8. stoletja dogajale naslednje glasovne spremembe:¹⁸ 1) poenoglasenje dvoglasnikov (monoftongizacija diftongov) (npr. **au* > **ō* > **ū*, > **u*: lat. *Poetovio* > (balk.) rom. **Petojū* → sl. **Ptūjъ* > sln. *Ptīj*); 2) mlajša regresivna palatalizacija mehkonebnikov **k*, **g*, **x* v **c*, **ʒ*, **š* (lat. *Celeia* > rom. **Kelēja* > balk. rom. **Kelēja* → sl. **Kelъje* > **Celъje* > sln. *Cělje*; (balk.) rom. **Gīla* → sl. **Gīla* > **Žīla* > sln. *Zīlja*); 3) nastanek praslovanskih nosnih samoglasnikov **ę*, **ǫ* (iz starejših dvoglasniških zvez **eNC*, **oNC*) (lat. *mentha* 'meta' > rom. **menta* → sl. **męta* > sln. *męta*; lat. *Carantanum* > (balk.) rom. **Karantānu* → sl. **Korotānъ* > sln. *Korotān* 'Korotan, Koroška'); 4) progresivna palatalizacija mehkonebnikov **k*, **g*, **x* v **c*, **ʒ*, **š* (lat. *Longaticum* > (balk.) rom. **Longātęku* → sl. **Lqgatyk-* > **Lqgatyс-* > sln. *Logātec*); 5) dodajanje predstavnihih (protetičnih) drsnikov **i*, **μ* (= **j*, **v*) (lat. *hortus* 'vrt' > rom. **ortu* → sl. **ъrtъ* > *(*v*)*ъrtъ* > sln. *vrt*); 6) razokroženje **ū*, v **y* (prevzeta dolga visoka sredinska samoglasnika *ē*, **ō* sta se integrirala kot praslovanska **ī*, **ū*, > **i*, **y*) (lat. *Udinum* > (alp.) rom. **Ūđenu* (> furl. *Udin*) → sl. *(*Ū*)*ūdinu* > *(*V*)*yđynъ* > sln. *Viden* ≥ <*Videm*>); 7) zaokroženje (labializacija) kratkega **ā* v **o* (lat. *Capra* > (balk.) rom. **Kapra* → sl. **Koprъ* > sln. *Kóper*); 8) upad (redukcija) kratkih visokih samoglasnikov **i*, **ū* v polglasnika **ь*, **ъ* (prevzeta kratka visoka sredinska samoglasnika **ę*, **ǫ* sta se integrirala kot praslovanska **ī*, **ū* > **ь*, **ъ*) (lat. *molinum*, *molina* 'mlin' (→ stvn. *mulin*) → sl. **mъlīnъ* > sln. *mlin* / sl. **mъlīnъ* > **mъlinъ* > sln. *málin*).

Besedje, ki je bilo do konca 8. stoletja prevzeto v praslovanščino ali izposojeno iz praslovanščine, je še poznalo praslovanske dvoglasniške zveze z zaprtim zlogom tipa fonološko *(*C*)*oRC* in **CeRC* oz. fonetično [(*C*)*ăRC*] in [(*C*)*ěRC*]. Do premeta jezičnikov (metateze likvid) s podaljšavo tipa *(*C*)*oRC* > **CraC* in **CeRC* > **CRěC* je prišlo pozneje (lat. **Carsum* > (balk.) rom. **Karsu* → sl. **Korsъ* (> sln. *Krās*); lat. **Albanta* > (balk.) rom. **Albanta* → sl. **Olъotъ* (> sln. *Lábot*) (→ nem. *Lavant*); (balk.) rom. **Peldu*/**Beldu* → sl. **Beldъ* (→ nem. *Veldes*) > sln. *Blěd* ≥ *Blěd*); stvn. *wěrd* → psl. **verd-ъnъ* (> sln. *vrěden*); stvn. *Karl* → psl. **korīb* (> sln. *králj*); prim. spodaj tudi nem. *Palt*, *Perschling*). Izposoja osebnega imena *Karl* – to naj bi se nanašalo na Karla I. Velikega (vladal 768–814) in je v slovanskih jezikih doživelo premet jezičnikov –, priča o tem, da je do te glasovne spremembe prišlo okoli leta 800. Različni odrazi premeta v

18 Ramovš 1936: 13–67; povzeto v Šekli 2014 (2016): passim; najnovejše stanje raziskav v Repanšek 2016: 103–166.

posameznih slovanskih geolektih (jisl., češ.-slš. **kraľb*, vsl. **koroľb*, polj.-luž. **kroľb*) pa so že pomenili začetek cepljenja praslovanščine na narečja.

Sledi pregleden prikaz prevzetega besedja v vzhodnoalpsko-zahodnopanonskem prostoru. Proces prevzema ni prikazan natančno, navedeno je le sodobno slovensko gradivo.

Staroromanska zemljepisna imena, prevzeta v (pra)slovanščino, so npr.:¹⁹ 1) vodna imena (hidronimi): *Dragonja*, *Sôċa*, *Dráva*, *Kolpa* [ʔkɔɥpa], *Kokra*, *Krka* 'reka na Koroškem (nem. *Gurk*), Dolenjskem in v Prekmurju (madž. *Kerka*)', *Lábot*, *Rába*, *Sáva*, *Sotla*, *Zilja*; 2) krajevna imena (toponimi): *Batuje*, *Beljāk*, *Blêd* ≥ *Blêd*, *Bòlc* ≥ <Bovec>, *Breginj*, *Célje*, *Čevdād* [čəvdāt] ≥ *Čedād* [čədāt], *Gumín*, *Kobarīd*, *Kóper*, *Kránj*, *Krmín*, *Logātec*, *Meglárje*, *Oglēj*, *Ptúj*, *Ratēnj*, *Solkān* [soukän] > *Sólkan* [sókʌn], *Subīd*, *Sužīd*, *Tolmín*, *Trbiž*, *Trojane*, *Trst*, *Viden* ≥ <Videm>; 3) imena pokrajin, dežel (horonimi): *Korotān*, *Korôška*, *Krās*.

Staroromanska občna imena, prevzeta v (pra)slovanščino, so npr.:²⁰ *bēka* 'grm ali drevo *Salix viminalis*', *brēškev*, *cēr*, *golida* 'posoda za molžo, navadno z enim ušesom', *hláče*, *kmēt*, *kolēda* 'obiskovanje od hiše do hiše med božičem in tremi kralji', *kríž*, *mēta*, *mír* 'zid', *míza*, *pogān*, *peper* [pəpər] ≥ *póper* [pópər], *ōcet* [ōcət], *ráka* 'leseno korito, po katerem je speljana voda na mlinsko kolo', *robída* 'grm *Rubus fruticosus* ali njegov sadež', *skôdla* (tudi *škôdla*) 'klana deščica za pokrivanje streh', *trta*, *víno*, *vīt*. Večina tega besedja se ne pojavlja samo v slovenščini, temveč tudi v drugih slovanskih jezikih, kar pomeni, da so bila prevzeta še v času, v katerem je slovanski jezikovni svet deloval še kot celota. Nekatera imena so splošnoslovanska in najverjetneje tudi že praslovanska (npr. psl. **vino* 'vino' > stosl. *vino* 'vino', sln. *víno*, nštok. *víno*, mak. *вино*, blg. *вино*, rus. *вино*, brus. *vinò*, ukr. *вино*, polj. *wino*, kaš. *wino*, plb. rod. ed. *vainā*, dluž. *wino*, gluž. *wino*, stčes. *víno* > češ. *víno*, slš. *víno*), nekatera pa se pojavljajo samo v slovenščini (sln. *golida*).

(Bavarsko)starovisokonemško besedje, prevzeto v praslovanščino, je npr.:²¹ *césar*, *rubīti*, *pōst*, *pila*, *skrinja*, *skedēnj*, *bedēnj* 'vrsta posode', *kebēl* 'vrsta posode', *trōba* 'troba, trobenta'; *vrēden*, *bōter*, *škōda*, *hīša/hīza*, *māša*; *opāt*; *knēz*, *pēnez* 'novec, denar', *mīto* 'pristojbina, carina', *pōp* 'duhovnik', *pónev*, *ōpica*, *králj*, *menīh*, *krebúlja* 'rastlina *Anthriscus caerefolium*', *jóger* 'učenec, apostol', *oltár*. Preko bavarske stare (in pozneje tudi srednje) visoke nemščine so bila po večini iz cerkvene latinščine prevzeta tudi krščanska rojstna imena različnega izvora. V obdobju od srede 6. do konca 8. stoletja je bilo npr. prevzeto ime lat. *Georgius*, in sicer v prvotni, »praslovanski« obliki **D'urđb*, kar je podedovano v sln. *Júrij*, rod. ed. *Júrja*, čakavsko *Jŭraj*, rod. ed., *Jŭrja* in štokavsko *Đŭrad*, rod. ed. *Đŭrđa*.²²

19 Izvor posameznih zemljepisnih imen je prikazan v Snoj 2009, zelo natančna obravnava je v Repanšek 2016.

20 Bezljaj 1976–2005; Šega 1998, 2007; Snoj 2016.

21 Striedter-Temps 1963; Bezljaj 1976–2005; Snoj 2016; povzeto v Šekli 2015, 2020.

22 Ramovš 1924: 263.

Praslovansko besedje, prevzeto v bavarsko staro visoko nemščino, je npr.:²³ psl. **balta* (> **bolto* 'blato, močvirje') → bav. stvn. *Paltam* (977), *Palten* (1080) > bav. nem. *Palt*, kraj na Zgornjem Avstrijskem; sl. **berzinikā* (> **berzъnica*) → bav. stvn. *Bersnicha* (853) > *Persiniccha* (893) > bav. nem. *Perschling*, desni pritok Donave na Spodnjem Avstrijskem; podobno tudi psl. **ualxu* (> **volxъ* > sln. *Vläh* > *Läh*) → nem. *Falkenstein*, krajevno in vodno ime; psl. **talkuna* (> **tolkъno* > rus. *молочно* 'stolčeno ovseno zrnje, ovseni zdrob') → bav. nem. *Talken* 'vrsta kašaste jedi'. Pri tem je popolnoma razumljivo, da se zemljepisna imena slovanskega izvora pojavljajo na celotnem nekdanjem alpskoslovanskem oz. staroslovenskem, tudi na pozneje povsem nemškem, tj. tudi na zgornje- in spodnjeavstrijskem ter vzhodnotirolskem jezikovnem prostoru, severno od poznejše slovensko-nemške jezikovne meje na Koroškem in Štajerskem ter na Ogrskem (kasnejšem Gradiščanskem) (sl. **Bystrica* (> sln. *Bistrica*) → nem. *Feistritz*; sl. **Rybъnica* (> sln. *Ribnica*) → nem. *Reifnitz*; sl. **Jablanъnica* (> sln. *Jablanica*) → nem. *Aflenz*). Pri tem je opaziti, da se skladno z bavarskim naseljevanjem Vzhodnih Alp, ki je potekalo s severa proti jugu ob pritokih Donave navzgor, severneje pojavljajo imena, prevzeta pred premetom jezičnikov (*Palt*, *Perschling*, *Falkenstein*), južneje pa imena, prevzeta po premetu jezičnikov (sl. **Gordъcbъ* > **Gradъcbъ* (> sln. *Gradec*) → nem. *Grätz* > *Graz*).

2.4 Ustoličevalni zahvalni kirielejson

Poročila o obredu ustoličevanja karantanskih knezov na Gosposvetskem polju (nem. Zollfeld) iz karantanskega obdobja (7. in 8. stoletje) ne obstajajo. Iz poznejših virov, ki sicer ne opisujejo ustoličevanja karantanskih knezov, temveč koroških vojvod (vojvodina Koroška je nastala leta 972), ki pa je nadaljevanje starejše karantanske tradicije, je znano, da so Karantanci oz. Korošci po končanem obredu zapeli t. i. ustoličevalni zahvalni kirielejson (kirielejson je srednjeveška nabožna pesem v ljudskem jeziku z refrenom: *Kyrie eleison* (SSKJ²); iz gr. *κῦριε, ἐλεείσθων* 'Gospod, usmili se', kar vsebuje *κῦριος* 'Gospod, Kristus' in *ἐλεείν* 'pomilovati, usmiliti se').

Obstajajo poskusi, da bi na osnovi drobcev v ljudskem slovstvu ustoličevalni zahvalni kirielejson rekonstruirali. Ta naj bi se v slovenščini glasil takole:²⁴

*Čast in hvala Bogu vsemogočnemu,
ki je ustvaril nebo in zemljo,
da je dal nam in naši deželi
kneza in gospoda po naši volji!
Kyrie eleison!*

23 Ramovš 1936: 24–25.

24 I. Grafenauer 1942.

Če je zgornja rekonstrukcija pravilna in če se je kirielejson v tej obliki dejansko pel v Karantaniji 7. in 8. stoletja, potem je, gledano zgodovinskojezikoslovno, prvotno besedilo nastalo še v praslovanščini. Hipotetično »transponirano« v praslovensko glasovno podobo bi se glasilo takole:

*Čb̃stb̃ i xvalá Bðgu vb̃semogŏt̃(bn)ujemu,
j̃b̃žē s̃b̃tvori nēbo i zeml̃q,
dā dalb̃ jēstb̃ nām̃b̃ i nāšej̃i dbr̃želē
k̃b̃nēz̃b̃ i gospod̃b̃ po nāšej̃i vōl̃i.
Kyrie eleison!

3 Alpska slovanščina (ok. 800–1000)²⁵

Alpska slovanščina je slovanski jezik v 9. in 10. stoletju v vzhodnoalpsko-zahodno-panonskem prostoru, torej časovna različica slovenščine med pozno praslovanščino in zgodnjo slovenščino. Podobno kot v praslovenskem so bila tudi v alpskoslovenskem obdobju na tem območju izpričana slovanska zemljepisna in osebna imena v latinsko pisanih virih, pri čemer so zapisi številnejši kot tisti do konca 8. stoletja. Poleg omemb osebnih imen v posameznih listinah so pomembne predvsem t. i. zbirke osebnih imen, med katerimi sta najbolj obsežna *Salzburška bratovščinska knjiga* (784–907) in *Čedajski evangeliar* (9.–10. stoletje). Proti koncu 10. stoletja, na prehodu alpske slovanščine v zgodnjo slovenščino, je bil zapisan najpomembnejši slovanski jezikovni spomenik tega obdobja na tem območju, *Brižinski (Freisinški) spomeniki* (972–1039).

Alpska slovanščina torej izkazuje jezikovne spremembe, ki kažejo na spreminjanje jezika od praslovanščine proti slovenščini. Njena spodnja meja (*terminus post quem*) je praslovenski premet jezičnikov (metateza likvid) s podaljšavo okoli leta 800 (psl. *(C)orC, *CerC > jsl. *(C)raC, *CrēC: psl. *Dorgb̃ > *Dragb̃ = *Trago* (SBK); psl. *Ol̃b̃q̃d̃b̃ > *Lab̃q̃t̃b̃ (> sln. *Lábot*); psl. mest. mn. *Ber̃žax̃b̃ > *Brē̃žax̃b̃ (> sln. *Brežah*, im. *Breže*), njena zgornja meja (*terminus ante quem*) pa zgodnjeslovenska poenostavitve zaporedja *tv v popraslovenskih veččlenskih soglasniških sklopih konec 10. stoletja (popsl. *Ctv/*tvC > *Ct/*tC: *Tṽrd̃d̃ila = *Turdila* (SBK); psl. *s̃b̃tvoril̃b̃ > BS *ztuoril* (I 12) = *stvoril* 'storil' vs. *Tṽrd̃doslaṽb̃ > *Tr̃doslaṽ = *Tordesclau* (ČE); psl. *s̃b̃tvoriti > BS *ztoriti* (II 107) = *storiti* 'storiti').

3.1 Zemljepisna imena slovanskega izvora

Alpski Slovani so že v 8. stoletju preko Bavarcev prejeli (zahodno) krščanstvo, v okviru frankovske države pa se je v 9. stoletju, natančneje po letu 828, začel proces

²⁵ Ramovš kot alpsko slovanščino pojmuje jezik od časa naselitve Slovanov v Vzhodne Alpe do zapisa Brižinskih spomenikov (6.–10. stoletje) (Ramovš 1936: 22–67).

fevdalizacije, kar je pomenilo začetek priseljevanja (bavarsko- in frankovsko)starovisokonemško govorečega prebivalstva med slovansko govoreče. Na državnem zboru v Aachnu leta 828 je namreč prišlo do odločitve, da zgodnjekaroliški sistem klientelnih kneževin s plemenskim knezom (*dux*) na čelu na jugovzhodu države nadomesti sistem grofij, grofu (*comes*) pa mandat podeljuje frankovski vladar. Tako je prišlo do postavljanja frankovskih grofov na mesto slovanskih knezov. V Karantaniji je bil namesto zadnjega slovanskega kneza Etgarja (slovansko morda <Radozla[v]>) postavljen bavarski grof *Helmwinus*, na območju Karniole je leta 838 omenjen bavarski grof *Salacho*. Ta proces fevdalizacije je bil nato za nekaj časa prekinjen zaradi vpadov Madžarov (od konca 9. stoletja do leta 955).

Tako je npr. iz latinsko pisane darovne listine z dne 20. novembra 860,²⁶ v kateri je vzhodnofrankovski kralj Ludvik II. Nemški (840–876) na prošnjo salzburškega nadškofa Adalwina (859–873) salzburški nadškofiji podelil obsežno posest v Karantaniji, razvidno, da so tam Bavarci nekatera zemljepisna imena že prevzeli od Slovanov, in sicer tako nekatera predslovanska substratna (podplastna) kot tudi imena slovanskega izvora, ter jih integrirali v svoj jezik. Če za rečno ime *Rába* zaradi pomanjkanja diagnostičnih glasovnih značilnosti ne moremo z gotovostjo trditi, ali so ga Bavarci prevzeli od Romanov ali Slovanov (substr. **Rābo* (→ sl. **Raba*) → *ad Rapam* (860) (> nem. *Raab*); ime je bilo kot **Raba* prevzeto pred starovisokonemškim premikom soglasnikov tipa *-b- > -p-* v bavarščini okoli leta 770), pa je za rečno ime *Lábot* povsem jasno, da je bilo v bavarsko staro visoko nemščino prevzeto iz alpske slovanščine, na kar kaže odraz premeta jezičnikov (substr. *Albanta* → sl. **Olbq̃t̃ > *Labq̃t̃* (> sln. *Lábot*) → *Labanta* (860) (> nem. *Lavant*)). Med imeni slovanskega izvora v bavarski stari visoki nemščini so v imenovani listini dokumentirana npr. *Breže* (psl. **berg̃* ‘breg’ → sl. **Beržane* ‘prebivalci na bregu’, mest. mn. **Beržax̃ > *Brēžax̃* → *Friesach* (860) [frieʒax] (> nem. *Friesach*), *Ostrvica* (!) (sl. **Ostr̃vica* = *Astaruuiza* (860) → nem. *Osterwitz*, danes uradno sln. *Visoka Ostrovica*, nem. *Hochosterwitz*), *Krčica* (sl. **K̃rčica* → *Kurciza* (860), nem. *Görtschitz*), *Murica* (sl. **Murica* → *Moriza* (860), nem. *Mürz*), *Žabnica* (sl. **Žab̃nica > Sabnica* (860), nem. *Safen*), *Trebnje* (sl. **Ter̃bnje > *Trēb̃nje > Trebina* (860), nem. *Treffen*). Pojavljajo se tudi primeri, ko je zemljepisno ime prevedeno ali zemljepisni objekt poimenovan vzporedno, npr. *Mostič/Brückl* (*Prucca* (860)).

V nekaterih virih je posebej poudarjeno, da so nekatera zemljepisna imena slovanskega izvora. Tako je npr. v latinsko pisani darovni listini z dne 30. junija 973,²⁷ v kateri je nemški cesar Oton II. (973–983) freisinškemu škofu Abrahamu (957–994) na Kranjskem (*in ducatu [...] quod Carniola vocatur et quod vulgo Creina marcha appellatur* ‘v vojvodini, ki se imenuje Karniola in ki se v ljudskem jeziku kliče Kranjska krajina’) podaril posestvo v okolici (Škofje) Loke. V besedilu so po tedanji navadi natančno določene

26 F. Kos 1906: št. 172.

27 F. Kos 1906: št. 444.

meje podarjenega zemljiškega gospostva, med katerimi se npr. omenjajo *rivulus parvus qui vocabulo Sclavorum Sabniza nuncupatur* 'majhen potoček, ki se v besedi Slovanov imenuje *Sabniza*', kraj *Sabnica* (Žabnica), *Zelsach* oz. *Celsach* (Selca), *Zouriza* (Sorica), *Lubnic* (Lubnik), *Zoura* (Sora), *Lônca* (Loka), *Susane* (Suha).

3.2 Osebna imena slovanskega izvora²⁸

Osebna imena slovanskega izvora pričajo, da so se tudi po pokristjanjenju predkrščanska imena med slovanskim prebivalstvom kot osebna imena ohranila še nekaj stoletij. Med temi so tudi zloženske, t. i. (neskrajšana) dvodelna osebna imena (*Dabramuzli* (SBK) = **Dobromyslъ*), ki so bila že praindoevropska in so bila podedovana v praslovansčino. Predkrščanska rojstna imena slovanskega izvora so postopoma nadomestila krščanska rojstna imena (*Peter*, *Marija*, *Mihael*), nekatera imena pa so se posredno ohranila v vzdevkih (hišnih imenih) in iz teh nastalih, standardiziranih priimkih (*Gostiša*), kot tudi v krajevnih imenih, ki so tvorjena bodisi iz dvodelnih osebnih imen (dvodelno osebno ime **Bratoslavъ* → skupno ime **Bratoslaviŭ* 'Bratoslavovi ljudje' → krajevno ime (prvotni tožilnik smeri) **Bratoslaviŭ* > *Bráslovče*; dvodelno osebno ime **Tixobъdъ* → pripadnostni pridevnik **Tixobъdъ* 'tak, ki pripada **Tihobodu*' → krajevno ime *Tihaboj* (z o-jevskim akanjem), prvotno prilastek v besednih zvezah tipa **Tihobojev svet*) bodisi iz hipokoristikov, tj. izpeljank iz krnov imen (dvodelno osebno ime s sestavino **Ľub-/*-ľubъ* → hipokoristik **Ľubъľ* > sln. *Ljubelj*).²⁹

*Salzburška bratovščinska knjiga (784–907)*³⁰

Bratovščinska knjiga je srednjeveški seznam ali zapisnik samostanov in oseb, povezanih v molitvene zveze. *Salzburška bratovščinska knjiga* (SBK) je nastala v benediktinskem samostanu svetega Petra v Salzburgu (ki ga je bil okoli leta 690 ustanovil *Hrodperhtus episcopus et abbas*, tj. Rupert, prvi salzburški škof in prvi opat šentpeterskega samostana), leta 784 jo je zastavil salzburški škof Vergil (ok. 748–784). Obsega dva dela, in sicer starejšega *Liber confraternitatum vetustior* (LCv) 'Starejša bratovščinska knjiga' na straneh 4–44 in mlajšega *Liber confraternitatum recentior* (LCr) 'Mlajša bratovščinska knjiga' na straneh 45–56. V to knjigo so med leti 784 in 907 med drugimi vpisovali tudi slovanska osebna imena, pri čemer je večina zapisov iz 9. stoletja.

Osebna imena slovanskega izvora so npr.: *Zerno* = **Čьrнь*, *Dieuuu* = **Děva*, *Dabramuzli* = **Dobromyslъ*, *Dobresit* = **Dobrožitъ*, *Trago* = **Dragъ*, *Dragabon* = **Dragovanъ*, *Comir* = **Gojъmirъ*, *Cheitamar* = **Xotěmirъ/*Xotimirъ*, *Lepa* = **Lěpa*, *Liupota* =

28 Kronsteiner 1975.

29 Bezljaj 1965.

30 F. Kos 1886.

Ľubota*, *Liubzez* = **Ľubъčъcbъ*, *Miriza* = **Mirica*, *Milo* = **Milъ*, *Mohmir* = **Mojъmirъ*, *Nibumir* = **Nebymirъ*, *Zemigneu* = **Sēmigněvъ*, *Zunduco* = **Sъdъkъ*, *Tichomira* = **Tixomira*/Tixomirъ*, *Trebel* = **Trěbъlъ*, *Turo* = **Turъ*, *Turdila* = **Tvъrdila*, *Turda-gauuo* = **Tvъrdogovъ*, *Uuitagauo* = **Vitogojъ*. Nekateri zapisi vsebujejo pisni izglasni <o>, ki ga je možno interpretirati bodisi kot slovanski izglasni polglasnik *-b/*-ъ, ki je bil v 9. stoletju še prisoten, bodisi kot posledico oblikovne naslonitve slovanskega imena na starovisokonemška imena na -o.

Čedajski evangeliar (9. in 10. stoletje)

Čedajski evangeliar (ČE) je latinski kodeks treh evangelijev iz 5. ali 6. stoletja. V karolinškem obdobju so ga hranili v Furlaniji, po starejših domnevah v Štivanu (it. San Giovanni) pri Devinu (it. Duino) (od tod tudi njegovo starejše ime *Štivanski evangeliar*), po novejših domnevah pa zelo verjetno v kraju Škocjan ob Soči (it. San Canziano d'Isonzo, furl. San Canzian di Lusing).³¹ Verjeli so, da je Markov evangeliar v njem rokopis evangelista Marka, zato je ta knjiga veljala za relikvijo. Na njene robove so romarji in verniki, ki so prihajali v Italijo, v drugi polovici 9. in prvi polovici 10. stoletja zapisovali svoja imena, in sicer je zapisanih okrog 1500 germanskih in slovanskih osebnih imen.

Zapisana slovanska osebna imena so tudi iz karantansko-panonsko-slavonsko-dalmatinskega prostora. Med njimi so tudi imena takratnih slovanskih knezov in veljakov, kot so bili npr. spodnjepanonska kneza Pribina (840–861) (*Priuiuinna*) in Kocelj (861–874) (*Quocili*), moravska kneza Rastislav (846–870) (*Rastisclav*) in Svetopolk (870–894) (*Szuentiepulc*), bolgarski kralj Boris Mihael (852–889) (*primus rex illorum Michael*), hrvaška kneza Trpimir (ok. 845–864) (*domno Tripimiro* [...] *dux Croatorum*, sredi 9. stoletja) in Branimir (879–892) (*Brannimero comiti*), Peter (*Petrus filius domno Tripe-mero*), slavonski knez Braslav (884–896) (*Brasclauo, de terra Brasclauo*) idr. Druga osebna imena slovanskega izvora so npr.: *Cerna* = **Črna*, *Drasig* = **Drašič*/**Dražič*, *Millena* = **Milena*, *Luta* = **Ľuta*, *Nepocor* = **Nepokor*, *Sebedrago* = **Sebědragъ*, *Radouuic* = **Radovič*/**Radovik*, *Uuitgou* = **Vitogov*, *Tordesclau* = **Trdoslav*, *Dabraua* = **Dobrava*, *Merisclafa* = **Miroslava*.

3.3 Brižinski (Freisinški) spomeniki (972–1039)³²

Brižinski (Freisinški) spomeniki (BS) se nahajajo v rokopisnem zborniku z liturgično-homiletično vsebino, ki obsega 169 pergamentnih listov in vsebuje različna besedila,

31 Štih 2016: 72–73.

32 Ramovš, M. Kos 1937; BS ¹1992 (²2004).

po večini v latinskem jeziku. Na devetih straneh (78–78^v, 158^v–160, 160^v–161^v)³³ so tudi tri staroslovenska besedila, in sicer so to: BS I obrazec splošne spovedi *Glagolite po naz redka slouezā = Glagolīte po nas ředka slovesa* (78–78^v v enem stolpcu), BS II pridiga o grehu in pokori *Eccę bi detd naf ne zegrefil = Eće bi děd naš ne sęgręřil* (158^v–160 v dveh stolpcih) in BS III obrazec splošne spovedi *Iaz ze zaglagolo zlogeiu = Jaz sę zaglagoŕq zlodęju* (160^v–161^v v dveh stolpcih). Slovenska besedila sta napisali dve roki, prva prvi ter druga drugi in tretji spomenik.

Nastanek besedil.³⁴ V frankovski državi je snov najosnovnejšega verskega znanja zaobjemala znanje veroizpovedi, tj. apostolske vere (*symbolum apostolicum*), in očenaša (*Pater noster*) ter poznavanje glavnih, tj. smrtnih grehov (*opera diaboli*) in glavnih krščanskih čednosti (*opera misericordiae*). Karel I. Veliki (frankovski kralj 768–814, od 800 cesar rimskega cesarstva Karolingov) je to uredil tudi znotraj svoje cerkvene zakonodaje – to so bili predvsem *Admonitio generalis* (789) in *aachenski kapitulariji* (801) –, da škofje in duhovniki vernike o vsem tem poučujejo ter od njih zahtevajo, da znajo *Pater noster* (očenaš) in *Credo in Deum* (veroizpoved) *tam latine quam barbarice* ‘tako v latinskem kot v ljudskem jeziku’, kot tudi poskrbijo za njihovo spoved. Kot rezultat dejanskega uresničevanja teh zakonskih določb so v Karlovi dobi nastali prvi prevodi najpomembnejših nabožnih besedil iz latinščine v staro visoko nemščino (*Weißenburški katekizem* kmalu po letu 789 v samostanu Weißenburg v Alzaciji; pravzorec spovednega obrazca okoli leta 800 v Lorsch, iz katerega so izšli vsi ohranjeni vzorci (kakih deset), tudi t. i. *Starobavarska molitev*), možno je, da tudi v slovanski jezik v vzhodnoalpsko-zahodnopanonskem prostoru ter da so v času delovanja Konstantina in Metoda v Kocljevi Spodnji Panoniji ti starovisokonemški in morda celo slovanski prevodi vplivali tudi na starocerkvenoslovanska besedila. Staroslovenska besedila iz karolinškega obdobja niso ohranjena, ohranjeni so le njihovi (jezikovno posodobljeni) prepisi iz poznejšega časa. Pridiga o grehu in pokori ter dva spovedna obrazca so ohranjeni v *Brižinskih spomenikih*, obrazec apostolske vere in očenaša pa v *Rateškem* ali *Celovškem rokopisu* (2. polovica 14. stoletja). Staroslovenska (podobno kot starocekvenoslovanska) besedila torej niso izvirna, temveč so prevodi oz. priredbe (bavarsko)starovisokonemških, starovisokonemška besedila pa so nastala na osnovi latinskih.

Spovedna obrazca v Brižinskih spomenikih in starocerkvenoslovanski spovedni obrazec *Činъ nadъ ispovędajęřtiimъ sę*, ki se pojavlja v *Sinajskem evhologiju*, starocerkvenoslovanskem spomeniku, zapisanem v glagolici in prepisanem v 11. stoletju (Eu. Sin. 66b 1 – 80a 24), sta priredbi nekega starobavarskega spovednega obrazca, najverjetneje je bila osnova t. i. *Starobavarska* ali *Svetoemeramska molitev* (nem. *Altbairisches*

33 Pomen oznak: r = *recto* (tj. sprednja stran lista), v = *verso* (tj. zadnja stran lista).

34 I. Grafenauer 1936; Ramovš, M. Kos 1937: 5–9.

ali *St. Emmeramer Gebet*) iz 9. stoletja.³⁵ Protistavljanje besedil v treh jezikih pokaže njihovo podobnost in zelo verjetno tudi genetsko sorodnost v smislu skupne predloge, prim. začetke: *Trohtīn, dir uuirdu ih pigihtīk allero mīnero suntōno enti missatāteo* (Starobavarska molitev 1–2), *Bofe, gozpodi miloztiuvi, otze bofe, tebe izpovuēde vuez moi greh* = *Bože, gospodi milostivi, očče bože, tebe izpověď vās moj grěx* (Brižinski spomenik I 1–2), *G[ospod]i b[o]že, tebe bōdō azъ ispovědenъ vsěxъ moixъ grěxъ* (Sinajski evhologij 72a 5–6). Pridiga o grehu in pokori (*Exhortatio ad poenitentiam*) v Brižinskih spomenikih pa je najverjetneje priredba prvotno latinskega besedila *Exhortatio ad plebem christianam*, ki je bilo prevedeno v staro visoko nemščino. V stari cerkveni slovanščini se pojavlja pridiga s podobno vsebino, t. i. Klimentova homilija (avtor naj bi bil Kliment Ohridski, učenec Konstantina in Metoda) *Poučenje na pamjaty apostola ili mučenika*.

Zapis besedil.³⁶ Pisava Brižinskih spomenikov je karolinška knjižna minuskula, ki se je v času po Karlu I. Velikem v zahodno- in srednjeevropskem kulturnem območju uveljavila za zapisovanje latinskih črk. S paleografsko analizo treh staroslovenskih besedil je možno ugotoviti, da gre za tip pisave, ki so jo bavarski skriptorji uporabljali v zadnji četrtini 10. in prvi četrtini 11. stoletja. Besedila niso prvopis, temveč prepis starejših besedilnih predlog. Zapisana so bila torej v otonski dobi okoli leta 1000, zelo verjetno proti koncu 10. stoletja. Na osnovi datacije drugih besedil v istem kodeksu jih je možno datirati po letu 972 in pred letom 1039, drugi in tretji spomenik zelo verjetno pred letoma 1022/1023.

Npr., roka, ki je zapisala BS II in III, je zapisala tudi listino na straneh 152^v–153, datirano 28. maja 972, o tem, da je nemški cesar Oton I. (936–973) freisinškemu škofu Abrahamu (957–994) daroval posest v kraju Godego in njegovi okolici na Beneškem, poleg tega pa vpisala še t. i. Abraham-Ruodharijevo zamenjalno listino na folijih 181–182, ki se nanaša na obdobje 977–981 in s katero sta si freisinški škof Abraham (957–994) in njegov sorodnik (*nepos*) plemeniti klerik Ruodharij zamenjala zemljiški posesti na Lurnskem polju (nem. Lurnfeld) in dolini reke Mele (nem. Möll) na Zgornjem Koroškem. Listina iz leta 972 se v kodeksu nahaja pred BS II in III, torej so bili ti zapisani po letu 972, ker pa ju je zapisala ista roka kot listino, nastalo med 977 in 981, sta zelo verjetno tudi ta bila zapisana približno v istem obdobju, torej proti koncu 10. stoletja.

Zapis staroslovenskih besedil kaže na to, da je bil pisar rojeni govorec bavarske stare visoke nemščine in da je dobro obvladal starovisokonemško pisavo, kakršna je bila v rabi v tedanjih bavarskih skriptorijih. Staroslovenske glasove je zapisoval s črkami, ki so jih uporabljali za enake oz. podobne glasove v bavarski stari visoki nemščini

35 *Starobavarska* ali *Svetoemmeramska molitev* je najverjetneje, a ne povsem gotovo, nastala v samostanu St. Emmeram v Regensburgu na Bavarskem (Braune 1928: 181–182).

36 Ramovš, M. Kos 1937: 5–9; Grdina ³2004 (¹1992).

(npr. stvn. f [š/z] za zapisovanje glasov š, ž, č; v drugem in tretjem spomeniku se nad samoglasniki pojavljajo strešice (*Tīge* II, 41, *bdē* III, 32), ki so se pri zapisovanju stare visoke nemščine uporabljale za označevanje dolgih naglašanih samoglasnikov. Na to, da je morda zapisoval celo po nareku, kaže zamenjevanje nezvenečih in zvenečih zapornikov (*briplifase* (II 58) = *približaše*, *pagi* (II 14) = *paki*) (v bavarski stari visoki nemščini je okoli leta 770 namreč prišlo do onezvenečenja zvenečih zapornikov). Na tujega pisca kažejo tudi napake, ki jih je v drugem spomeniku kar 25 (*neimoki* (II 13) = *i nemoti*).

Rokopisni zbornik bi bil lahko popotni priročnik za opravljanje pastirske cerkvene službe, ki bi ga bil lahko uporabljal sam škof. To bi bil lahko freisinški škof Abraham, ki je freisinški škofiji leta 973 pridobil loško gospostvo (Škofja Loka z okolico ter Poljanska in Selška dolina) (prim. 3.1), v letih 977–981 je očitno imel posest tudi na Lurnskem polju in dolini reke Mele na Zgornjem Koroškem, izpričano je tudi, da je skrbel za cerkev na Otoku (nem. Maria Wörth) ob Vrbskem jezeru.

Kodeks, v katerem so Brižinski spomeniki, je bil najden leta 1803 v mestu Freising na Bavarskem, bil je last tamkajšnje škofijske cerkve. Brižinski spomeniki se hranijo v Bavarski državni knjižnici (Bayerische Staatsbibliothek) v Münchnu pod signaturo Clm 6426.

Jezik besedil.³⁷ Najpomembnejše popraslovanske glasovne spremembe, ki jih izkazuje jezik Brižinskih spomenikov, so: 1) premet jezičnikov (metateza likvid): psł. $*(C)orC$, $*CerC > jsl$. $*(C)raC$, $*CrēC$ (psł. $*orzumēti > BS razumeti$ (II 29) = *razumēti* ‘razumeti’; psł. tož. ed. m živ. $*olčbna > BS lafna$ (II 44–45) = *lačna* ‘lačnega’; psł. $*nesormъnъ > BS nezramen$ (III 53) = *nesramen* ‘brez sramu’; psł. tož. ed. $*terbъ > BS trebu$ (II 20) = *trēbъ* ‘potrebo, žrtvovanje’; psł. tož. ed. s $*poseldъneje > BS bozzledine$ (II 92) = *poslěd(a)ně* ‘poslednje, zadnje’); 2) poenostavitev soglasniških sklopov $*tl$, $*dl > v$: psł. $*dl > jsl$. $*l > BS dl > l$ (psł. $*sę modliti$ ‘moliti (se)’ $> BS ze modliti$ (BS II 59–60) = *sę modliti* vs. psł. daj. mn. $*kridlatъcemъ > BS crilatcem$ (BS I 4) = *krilatcem* ‘krilatcem, angelom’); 3) sprememba praslovanskih trdonebnikov $*t$, $*d > v$ $*t$ ($> *č$), $*j$: psł. $*t$, $*d > sln.$, Z kajk., čak. $*t$ ($> *č$), $*j > BS t, j$ (psł. mest. ed. $*na pomoti > BS na pomoki$ (III 20) = *na pomoči* ‘na pomoči’; psł. tož. ed. m živ. $*žędъna > BS fęgna$ (II 45–46) = *žęjna* ‘žejnega’); 4) onemitev praslovanskih šibkih polglasnikov: psł. $*b/*bъ > sl$. $*ø > BS ø$ (psł. $*dędъ > BS detd$ (II 1) = *dęd* ‘ded’; psł. im. ed. m del. na $-l$ $*sъgręšilъ > BS zęgręfil$ (II 1–2) = *sęgręšil*; psł. $*gręxъ > BS greh$ (I 3) = *gręx* ‘greh’; psł. daj. mn. $*vъsęmъ vęrnikomъ božъjemъ > BS užem vuernicom bofiem$ (I, 6) = *vsęm vęrnikom božjem* ‘vsem vernikom božjim’); 5) skrcitev (kontraksija) nekaterih glasovnih zaporedij z medsamoglasniškim $*j$: psł. $*V_jV_2 > sl$. $*V_2$ (psł. $*stojati > BS stati$ (II 87) = *stati* ‘stati’); psł. $*V_jV_2 > sl$. $*V_1$ (psł. 1. os. mn. sed. $*perstopajemъ > BS$

37 Ramovš, M. Kos 1937: 11–15; Cvetko Orešnik 1989; Orožen 1989; Šekli 2014: 375–388, 2018a.

preštopam (II 24–25) = *prēstōpam* ‘prestopamo’); 6) prehod praslovanskega srednjega *y v sprednji *i: psl. *y > jsl. *i > BS y > i (razmerje y : i je 5 : 53) (psl. *byti > BS *buiti* (II 42) = *byti* vs. *biti* (I 7, III 21) = *biti* ‘biti, obstajati’; psl. im. mn. *synove > BS *zino-uue* (II 16) = *sinove* ‘sinovi’; psl. rod. ed. *sъmysla > BS *zimizla* (III 49) = *s(ə)misla* ‘smisla, zavesti’); 7) sovpad praslovanskih krepkih polglasnikov *b̥, *b̥ v en sredinski polglasnik *a (zapisan je z <e> ali <i> ne glede na svoj praslovanski izvor): psl. *b̥, *b̥ > Z jsl. *a > BS a (psl. tož. ed. m neživ. *vb̥sb̥ > BS *vuez* (I 3), *vuiž* (I 27) = *vəs* ‘ves’; psl. tož. ed. *db̥nb̥ > BS *den* (I 9, 12, 32) = *dən* ‘dan’; psl. rod. mn. *sb̥lb̥ > BS *zil* (II 15) = *səl* ‘slov’); 8) rotacizem, tj. prehod praslovanskega medsamoglasniškega *ž v *r: psl. *VžV > sln., kajk., čak., Z štok. *VžV* > *VrV* > BS *VžV* > *VrV* (psl. 1. os. mn. sed. *možem̥ > BS *mošem* (II 41) = *možem* ‘moremo’ vs. psl. *teže > BS *tere* (II 32, 110) = *tere* ‘ter’); 9) poenostavitev zaporedja *tv v veččlenskih soglasniških sklopih: popsl. *Ctv/*tvC > *Ct/*tC (psl. *sb̥tvorilb̥ > BS *ztuoril* (I 12) = *stvoril* ‘storil’ vs. *sb̥tvoriti > BS *ztoriti* (II 107) = *storiti* ‘storiti’).

Najpomembnejše oblikovne analoške spremembe končnic so se zgodile v naslednjih oblikah: 1) tožilnik množine samostalnikov trde moške o-jevske sklanjatve psl. *-y → *-ę (psl. *grěxy > BS *grechi* (II 111) = *grěxi* vs. *greche* (I 27) ‘grehe’); 2) roditeljski množine samostalnikov moške o-jevske sklanjatve: psl. *-b̥/*-b̥ → *-ovb̥ (psl. *grěxb̥ > BS *greh* (I 8) = *grěx* vs. *grechov* (II 114) = *grěxov*); 3) roditeljski ednine moškega/srednjega spola zaimenske in imensko-zaimenske sklanjatve pridevnika psl. *-go → *-ga (psl. *togo > BS *togo* (III 39, 41) = *togo* ‘tega’; psl. *db̥nb̥sb̥hājego > BS *diniznego* (III 41) = *dənəsniěgo* ‘današnjega’ vs. psl. *takogo > BS *tacoga* (I 25) = *takoga* ‘takega’; psl. *nepravb̥db̥hājego* > BS *nepraudnega* (III 29) = *nepravdněga* ‘nepravičnega’).

Besedje izkazuje nekatere kalke, tj. dobresedne prevode iz stare visoke nemščine, npr. po stvn. *ward gichêrit* (*chêren* preh. ‘obračati’, nepreh. ‘hiteti, potovati, iti, priti’) je BS *bih* [...] *v’uuraken* (I 12–13) = *bix* [*u*]vra^{ten} ‘prišel sem’ (*vratiti preh. ‘obračati, vračati’); po stvn. *forsahhan* ‘zatajiti, odpovedati se’ (s predpono *for-*) je BS *ze zaglagolo* (III 1) = *sę zaglagolq* in *ze* [...] *zavuekati* (II 94–96) = *sę zavělati* (oboje s predpono *za-*); po stvn. *boto* ‘sel’ je BS rod. mn. *zil* (II 15) = *səl* ‘slov’.

Glasovna ravnina jezika se spreminja najbolj regularno, sistemsko, »pravilno« in glasovne spremembe je možno opisati z natančnimi glasovnimi pravili (mladogramatiki, predstavniki leipziške »mladogramatične« jezikoslovne šole v 70. letih 19. stoletja, so jih imenovali *glasovni zakoni*, nem. *Lautgesetze*), zato je najpomembnejše merilo določanja jezikovne sorodnosti in genetskojezikoslovne klasifikacije zgodovinsko-glasoslovno. Kot je razvidno iz zgornjega povzermalnega prikaza najpomembnejših glasovnih sprememb od praslovanščine do jezika Brižinskih spomenikov, slednji izkazuje naslednje vrste glasovnih sprememb (glede na njihovo padajočo zemljepisno razširjenost): južnoslovanske (in širše ali malo ožje) (premet jezičnikov; poenostavitev soglasniških sklopov *tl, *dl v *l; prehod praslovanskega srednjega *y v sprednji *i),

zahodnojužnoslovanske (sovpad praslovanskih krepkih polglasnikov *b̥, *b̥ v en sredinski polglasnik *ə), slovensko-kajkavsko-čakavsko-zahodnoštokavske (rotacizem), slovensko-zahodnokajkavsko-čakavske (sprememba praslovanskih trdonebnikov *t̥, *d̥ v *t̥ (> *č̣), *j), slovensko (poenostavitev zaporedja *tv v veččlenskih soglasniških sklopih). Vse našete glasovne spremembe z izjemo zadnje poznajo tudi nekateri poznejši (zahodno)južnoslovanski geolekti, le zadnja je samóslovenska in nakazuje jezikovno spreminjanje proti slovenščini. Jezik Brižinskih spomenikov je torej **zgodnja slovenščina**.

Kljub tem jezikovnim dejstvom pa se v paleoslavističnem jezikoslovju (ki preučuje staro cerkveno slovanščino in njene redakcije) ponekod celo še proti koncu 20. in v začetku 21. stoletja pojavlja mnenje, da je jezik Brižinskih spomenikov **panonsko-slovenska redakcija cerkvene slovanščine**,³⁸ ki naj bi se iz ciril-metodovske stare cerkvene slovanščine izoblikovala v Spodnji Panoniji v letih 867–874. Če bi to mnenje držalo, bi moral jezik Brižinskih spomenikov izkazovati starejše, prvotne, avtohtone vzhodnojužnoslovanske značilnosti (prva samóvzhodnojužnoslovanska glasovna sprememba, ki posledično vzhodno južno slovanščino, narečno podstavo stare cerkvene slovanščine, definira kot poseben južnoslovanski geolekt, je sprememba praslovanskih trdonebnikov *t̥, *d̥ v *št̥, *žd̥, npr. psl. *světa > stcsl. svěsta, psl. *meda > stcsl. mežda) z mlajšimi, drugotnimi, alohtonimi panonskoslovenskimi prvinami. Kot je razvidno iz prikaza glasovnih značilnosti jezika Brižinskih spomenikov, to mnenje ne vzdrži resne znanstvene kritike.

4 Zgodnja slovenščina (ok. 1000–1200)³⁹

V alpski slovanščini je v 11. in 12. stoletju prihajalo do nekaterih jezikovnih sprememb, ki so skupne vsem poznejšim slovenskim narečnim ploskvam ter njihovim narečjem in krajevnim govorom, zato se imenujejo splošnoslovenske jezikovne spremembe. Tako se je izoblikovala zgodnja, še bolj ali manj enotna slovenščina. Pri tem je šlo predvsem za naglasne spremembe, ki so do okoli leta 1200 izoblikovale t. i. splošnoslovenski, lahko bi se reklo tudi »praslovenski« glasovni sistem, iz katerega so kasneje z nesplošnoslovenskimi glasovnimi in naglasnimi spremembami nastali glasovni sistemi vseh slovenskih krajevnih govorov. V okviru samóslovenskih splošnoslovenskih glasovnih in naglasnih sprememb se je torej začel oblikovati samostojen zahodnojužnoslovanski jezik, slovenščina. Te inovacije so slovenščino znotraj zahodnojužnoslovanskega prostora zamejile kot kompakten geolekt in so zato njene definicijske lastnosti.

38 Prim. Hamm 1974: 189; Damjanović 2004: 153–154; Večerka 2006: 104–105.

39 Ramovš 1950, 1951; Rigler 1963; Logar 1974, 1981.

Slovenski jezik kot zemljepisno jezikovno pojavnost (geolekt), tj. množico narečnih skupin (grup), njihovih narečij (dialektov) in krajevnih govorov, ki izkazujejo iste jezikovne značilnosti (arhaizme in inovacije), definirajo naslednje jezikovne spremembe: 1) splošnoslovenski naglasni pomik tipa psl. **sěno* > sln. **sěno* (knj. *senô*); psl. **prōso* > sln. **prosô* (knj. *prosô*) (10./11. stoletje); 2) splošnoslovenski naglasni umik tipa psl. **světa* > **světa* > sln. **světa* (knj. *svěča*); psl. **zakònъ* > **zākòn* > sln. **zákon* (knj. *zákon*) (12. stoletje); 3) splošnoslovensko krajšanje nenaglašanih dolgih zložnikov: psl. rod. ed. **zakòna* > **zākòna* > sln. **zakòna*; 4) vpliv samoglasniške kolikosti (kvantitete) na samoglasniško kakovost (kvaliteto) ter naglasnega mesta na samoglasniško kolikost (Ramovševa »glavna črta v oblikovanju slovenskega vokalizma«): naglašeni samoglasniki se izgovarjajo napeto, se daljšajo, s tem pa ožijo in posledično udvoglašajo; nenaglašeni samoglasniki se izgovarjajo ohlapno, so kratki in slabijo; posledici te razvojne težnje sta bili npr. udvoglašanje slovenskih dolgih **ě*, **ō*, ki pa je že bila nesplošnoslovenska (sln. **ě*, **ō* > SZ sln. **ie*, **uo*, JV sln. **ej*, **ou*), in drugih, predvsem sredinskih samoglasnikov kasneje v posameznih narečnih ploskvah, ter samoglasniški upad nenaglašanih samoglasnikov. Te zadnje, nesplošnoslovenske jezikovne spremembe so značilne za narečno, neenotno slovenščino.

Iz obdobja 11. in 12. stoletja besedila v slovanskem jeziku v vzhodnoalpsko-zahodno-panonskem prostoru niso ohranjena. V latinsko pisanih virih so še naprej izpričana slovenska zemljepisna in osebna lastna imena. Med t. i. zbirkami osebnih imen je v tem času najpomembnejša *Sekovska bratovščinska knjiga* (ok. 1180).

***Sekovska bratovščinska knjiga* (ok. 1180)⁴⁰**

Sekovska bratovščinska knjiga (*Liber confraternitatum Seccoviensis*) (LCS) je nastala v sekovskem benediktinskem samostanu (nem. Seckau, sln. **Sekova*, od tod vrstni pridevnik *sekovski*) na Zgornjem Štajerskem v drugi polovici 12. stoletja, najverjetneje po letu 1180. Rokopis vsebuje 53 pergamentnih listov velike osmerke. Na prvi strani so zapisane različne cerkvene molitve, na naslednjih straneh pa imena posameznih bratov in sester sekovskega samostana. Vseh osebnih imen je več kot 300, med njimi jih je kakih 100 slovanskega izvora. Kaka tretjina teh slovanskih imen je raztresena po vsej knjigi, večina pa je zapisanih na zadnjih dveh straneh rokopisa pod naslovom *Fratres nostri de metallo ferri in montibus Livben* 'Naši bratje v rudniku v kraju *Livben*'. To so bili delavci in delavke v okolici kraja Leoben (krajeno ime je slovanskega izvora: sl. **Љубънъ*/**Љубно* → nem. *Leoben*, sln. **Ljuben*/**Ljubno*) na Zgornjem Štajerskem. Veliko število slovanskih osebnih imen kaže na to, da so bili slovensko govoreči v drugi polovici 12. stoletja na Zgornjem Štajerskem še precej številni. Rokopis knjige se hrani v Avstrijski državni knjižnici (Österreichische Nationalbibliothek) na Dunaju.

40 M. Kos 1913.

Osebnna imena slovanskega izvora so npr.: *Fondegoi* = **Bōdigoj*, *Dobriza* = **Dobrica*, *Tobruta* = **Dobruta*, *Domagoy* = **Domagoj*, *Tragotsa* = **Dragoča*, *Drassize* = **Dražica*, *Gelen* = **Jelen*, *Livba* = **Ĺuba*, *Livbicha* = **Ĺubika*, *Medwet* = **Medvěd*, *Mirzlav* = **Miroslav*, *Predobra* = **Prědobra*, *Raztegoy* = **Rastigoj*, *Zemizlawa* = **Sěmislava*, *Stanizla* = **Stanislav*, *Stoian* = **Stojan*, *Stoigei* = **Stojigoj*, *Zewenzlau* = **Světislav*, *Zwiteslawa* = **Světislava*, *Zwerina* = **Zvěřina*, *Zwerse* = **Zvěřče*. V obdobju 11. in 12. stoletja se pri zapisu osebnih imen slovanskega izvora pisni izglasni -o ne pojavlja več (*Medwet* (3-krat) (LCS) = **Medvěd*), kar potrjuje, da so praslovanski šibki polglasniki popolnoma onemeli. Jezik tega časa pa še ima praslovanska nosna samoglasnika **ę*, **ǫ* (*Zewenzlau* (LCS) = **Světislav*, *Fondegoi* (LCS) = **Bōdigoj*).

5 Narečna slovenščina (od ok. 1200)⁴¹

Zgodnja slovenščina, ki je bila bolj ali manj enotna, se je na prelomu 12. v 13. stoletje začela spreminjati divergentno, oddaljevalno, tj. na različnih območjih različno. Nesplošnoslovenske jezikovne spremembe so slovenski jezik postopoma cepile na manjše geolekte.

Najprej sta se okoli leta 1200 oblikovala dva osnovna slovenska makrogeolekta (katerih zametka sta najverjetneje bili že severozahodna in jugovzhodna alpska slovanščina, ki sta bila povezana s slovansko naselitvijo v dveh valovih iz dveh različnih smeri), in sicer bolj arhaična **severozahodna** in bolj inovativna **jugovzhodna slovenščina**. Najznačilnejše starejše nesplošnoslovenske glasovne spremembe so bile: 1) Praslovanska nosna samoglasnika **ę*, **ǫ* sta se v severozahodni slovenščini prvotno ohranila, medtem ko sta se v jugovzhodni slovenščini raznosnila v široka sredinska ustna samoglasnika **e*, **o*: **psl.** **ę*, **ǫ* > **SZ sln.** **e*, **o* **vs. JV sln.** **e*, **o* (psl. **pęt* 'pet' > sln. **pęt* > SZ sln. **pęt*, JV sln. **pęt*; psl. **męžb* 'mož' > sln. **męž* > SZ sln. **męž*, JV sln. **męž*); 2) Praslovanski nizki sprednji samoglasnik jat **ě* [*ä] je v severozahodni slovenščini kot posledica ohranjenja praslovanskih nosnih samoglasnikov ohranil svojo prvotno široko glasovno vrednost [*ę], v jugovzhodni slovenščini pa se je po raznosnjenju nosnih samoglasnikov zožil v ozki sredinski samoglasnik [*e]: **psl.** **ě* > **SZ sln.** **e* **vs. JV sln.** **e* (psl. **svęt* 'nasvet, svet' > sln. **svět* > SZ sln. **svęt*, JV sln. **svęt*; psl. **dęvica* 'devica' > sln. **děvica* > SZ sln. **dęvica*, JV sln. **dęvica*); 3) Praslovanska sredinska samoglasnika **ě*, **o* v slovenskih dolгих zlogih sta se začela udvoglašati, in sicer v severozahodni slovenščini v rastoča dvoglasnika **ie*, **uo*, v jugovzhodni slovenščini v padajoča dvoglasnika **ei*, **ou*: **sln.** **ě*, **ō* > **SZ sln.** **ie*, **uo* **vs. JV sln.** **ei*, **ou* (psl. **svęt* 'svetloba; svět' > sln. **svět* > SZ sln. **sviet*, JV sln. **sveit*; psl. **bog* 'bog' > sln. **bōg* > SZ sln. **buog*, JV sln. **boug*; psl. rod. mn. **otrokъ* od 'otrok, suženj' > sln. **otrōk* > SZ sln. **otruok*, JV sln. **otrouk*).

41 Ramovš 1950, 1951; Rigler 1963; Logar 1974, 1981.

Nekoliko pozneje, v 13. in 14. stoletju, sta se prvotna slovenska makrogeolekta razcepila na po dva manjša geolekta, iz severozahodne slovenščine sta nastali **severna** in **zahodna**, iz jugovzhodne pa **južna** in **vzhodna slovenščina**. Ob težnji po daljšanju kratkih (akutiranih) naglašanih zložnikov v nezadnjem zlogu tipa psl. **vorna* > sln. **vrana* > Z in J sln. **vrana* (knj. *vrana*) oz. psl. **vōla* > sln. **vōla* > Z in J sln. **vōla* (knj. *vōlja*) (13.–14. stoletje) je bila najznačilnejša glasovna sprememba spreminjanje slovenskega dolgega polglasnika **ā* v 14. stoletju. Ta se je v zahodni slovenščini in večjem delu južne slovenščine (v poznejši gorenjski, dolenjski in jugozahodnem delu južnoštajerske narečne ploskve) spremenil v *a*-jevski, na obrobju južne slovenščine (na severovzhodnem obrobju južnoštajerske narečne ploskve) ter v severni in vzhodni slovenščini pa v *e*-jevski samoglasnik: sln. **ā* > Z in J sln. **ā*, S in V sln. **ē* (psl. **dānb* 'dan' > sln. **dān* > Z in J sln. **dān*, S in V sln. **dēn*; psl. **māxb* 'mah' > sln. **māx* > Z in J sln. **māx*, S in V sln. **mēx*).

Nadaljnje nesplošnoсловenske jezikovne spremembe, ki so zajemale še manjši prostor, so prvotne štiri slovenske geolekte razdelile na še manjše enote. Do konca 14. stoletja so se tako izoblikovale osnovne **slovenske narečne ploskve (baze)**. Medtem ko je severna (koroška) slovenščina prvotno ostala še bolj ali manj enotna, se je zahodna razdelila na beneško-kraško in obsoško-idrijsko ploskev, južna na gorenjsko, dolenjsko in južnoštajersko ter vzhodna na severnoštajersko in panonsko. Te narečne ploskve so se naprej cepile na **narečja, podnarečja in krajevne govore**.

Znotraj južne slovenščine sta se že zelo zgodaj jasno ločili gorenjska in dolenjska narečna ploskev, in sicer med drugim na osnovi nadaljnjega spreminjanja južnoslovenskih dvoglasnikov **ei*, **ou*. V gorenjščini sta se poenoglasila v dolga enoglasnika **ē*, **ō*, medtem ko se je v dolenjščini dvoglasnik **ei* prvotno ohranil, dvoglasnik **ou* pa se je poenoglasil v enoglasnik **ū*: sln. **ē*/**ē*-, **ō* > J sln. **ei*, **ou* > gorenjsko sln. **ē*, **ō*, dolenjsko **ei*, **ū* (J sln. **sveit* 'svēt', **leito* 'leto', **boug* 'bog', rod. mn. **otrouk* 'otrok' > gor. **svēt*, **lēto*, **bōg*, **otrōk*, dol. **sveit*, **leito*, **būg*, **otrūk*). Prvotna gorenjščina in dolenjščina pa se nista razlikovali npr. v prvotnem odrazu praslovanskega jata (**ě*) v kratkih (naglašanih in nenaglašanih) zlogih, povsod se je namreč odrazil kot **i* (ki se je nato lahko dalje reduciral): sln. **ě* > JV sln. **e* > gor., dol. **i* (JV sln. **svet* 'nasvet, svēt', **dēvica* > gor., dol. **svit*, **divica*).

Po 16. stoletju so po mlajših nesplošnoсловenskih glasovnih (in naglasnih) spremembah, ki bistveno določajo na njihov »slušni vtis«, iz slovenskih narečnih ploskev (baz) nastale **slovenske narečne skupine (grupe)**. Iz severne narečne ploskve sta nastala koroška narečna skupina in rezijansko narečje, ki je del primorske narečne skupine. Primorska narečna skupina poleg rezijanskega narečja združuje beneško-kraško, zahodni del obsoško-idrijske in zahodni del dolenjske narečne ploskve. Iz vzhodnega dela obsoško-idrijske in zahodnega dela gorenjske narečne ploskve je nastala rovtarska narečna skupina, medtem ko večji del gorenjske narečne ploskve predstavlja gorenjsko narečno

skupino. Podobno je dolenska narečna ploskev z izjemo zahodnega in vzhodnega roba dolenska narečna skupina. Iz vzhodnega roba dolenske ter južno- in severnoštajerske narečne ploskve se je izoblikovala štajerska narečna skupina. Panonska narečna ploskev pa se je notranje razčlenila v panonsko narečno skupino.

V 14., 15. in prvi polovici 16. stoletja je v slovenskem jeziku ohranjenih kar nekaj razmeroma kratkih besedil, ki so večina nastala v osrednjeslovenskem jezikovnem prostoru, nekaj pa jih je tudi z njegovega zahodnega obrobja. Zaradi svojega obsega so najpomembnejši jezikovni spomeniki tega obdobja *Celovski* ali *Rateški rokopis* (2. polovica 14. stoletja) in *Starogorski rokopis* (1492–1498), *Stiški rokopis* I (ok. 1428) in II (ok. 1440) ter *Kranjski rokopis* (1. polovica 16. stoletja). Glede na svojo narečno osnovo so Celovski ali Rateški, Starogorski in Kranjski rokopis gorenjski, medtem ko je v Stškem rokopisu starejša jezikovna plast gorenjska (I), novejša pa dolenska (II). Poleg slovenskih besedil v celoti so pomembni tudi slovenski jezikovni drobci v srednje- in (zgodnje)novovisokonemških besedilih. Mednje spadajo tudi prve slovenske tiskane besede iz leta 1515. Za zunanjo jezikovno zgodovino slovenskega jezika so pomembna še poročila o javni rabi slovenščine v latinsko ter srednje- in nemško pisanih virih. V nadaljevanju so najprej predstavljena slednja, sledijo pa jim posamezni slovenski jezikovni spomeniki, razvrščeni v kronološkem vrstnem redu.

Poročila o javni rabi slovenskega jezika v latinsko in nemško pisanih virih

Poročila o javni rabi slovenskega jezika se nanašajo predvsem na obred ustoličevanja koroškega vojvode (13. in 14. stoletje) in na pravico slednjega, da pred cesarjem uporablja slovenščino (15. stoletje).⁴²

Poglavitni zgodovinski viri, ki izpričujejo obred ustoličevanje koroškega vojvode in javno rabo slovenščine pri tem, so: 1) *Švabsko zrcalo* (*Schwabenspiegel*) (1274–1275), ki je tretja pomembna nemška »pravna knjiga« iz 13. stoletja (poleg tega še *Saško zrcalo*, ok. 1230; *Nemško zrcalo*, 1235–1275), napisana v srednji visoki nemščini, in v kateri je vrvek o pravicah koroškega vojvode (ohranjen samo v dveh od 400 ohranjenih rokopisov v alemanskem narečju, t. i. *giessenski rokopis* (14. stoletje), *sanktgallenski rokopis* (15. stoletje)); 2) Otokar iz Geule (*Otacher ouz der Guel*, Ottokar aus der Gaal) (ok. 1260/1265–1319/1320/1321), učenec Ulrika Liechtensteinskega, v svojem srednjevisokonemško pisanem delu *Avstrijska rimana kronika* (*Österreichische Reimchronik*) (1306–1308) omenja ustoličenje Majnharda Tirolsko-Goriškega za koroškega vojvodo leta 1286 in podaja prodoben opis obreda ustoličevanja; 3) Janez Vetrinjski (?–1345/1347), opat cistercijskega samostana v Vetrinju (nem. Viktring) na Koroškem, eden najboljših zgodovinskih piscev 14. stoletja, v svojem latinsko pisanem delu

42 B. Grafenauer 1952: 69–206.

Knjiga resničnih zgodb (Liber certarum historiarum) (1340–1341) tudi opisuje ustoličenje Majnharda Tirolsko-Goriškega leta 1286.

Otokar iz Geule v svoji kroniki pri opisu ustoličevanja koroškega vojvode na knežjem kamnu pravi, da gospodje iz dežele bodočega vojvodo pripeljejo do knežjega kamna, na katerem sedi kmet, ki vojvodi, potem ko ta dá svoje zaobljube, prepusti mesto. Pred tem je omemba, da mora obred potekati v slovenskem jeziku (verzi 20.054–20.059):

die herren sullen führen in
für den geburen hin,
der da sitzet ûf dem stein.
der selbe sol ein bein
ûf das ander legen,
windischer rede sol er phlegen.

Gospodje ga morajo privedi
h kmetu,
ki sedi na kamnu.
Ta isti mora eno nogo
položiti na drugo,
govoriti mora slovensko.
(Prev. M. Šekli.)

Poročilo o pravici koroškega vojvode, da pred cesarjem uporablja slovenski jezik, je zapisal Jakob Unrest (1420/1430–1500) v nemško pisanem delu *Chronicon Carinthiacum* 'Koroška kronika' (ok. 1480):

Von allter haben all Hertzogn von Kernndtn die Freihait gehabt, wann sy vor ainen Romischen Khayser oder Kunig verklagt sing wordn, oder angesprochn, so habn sy sich in windischer Sprach verantwourt. Darumb das Kerndten ain rehts Windisch Landt ist. Das hat auch Sannd Kayser Hainrich bestatt.

Od starih časov so bili vsi koroški vojvode imeli svobodo; ko so bili pred rimskim cesarjem ali kraljem zatoženi, ali ogovorjeni, so se zagovarjali v slovenskem jeziku. Zato, ker je Koroška prava slovenska dežela. To je potrdil tudi sveti cesar Henrik.
(Prev. M. Šekli.)

Pozdrav Ulriku Liechtensteinskemu (1227)

Ulrik Liechtensteinski (Ulrich von Liechtenstein, tudi *Lichtenstein*) (ok. 1200–1275) je bil plemič z gradu Liechtenstein v okolici Judenburga na zgornjem Štajerskem in viteški pesnik, predstavnik ljubezenske viteške lirike, *minezanga* (nem. Minnesang 'ljubezensko pesništvo') – *minezenger* (iz nem. Minnesänger 'viteški lirik'). V svojem srednjevisokonemško pisanem romanu v verzih *Služba dami (Vrouwen dienst)* (ok. 1255) je med drugim opisal svoje potovanje leta 1227. Oblečen v boginjo Venero je potoval od Mester pri Benetskah preko Furlanije, Koroške, Štajerske in Avstrije do Moravske in Češke. Na poti se je uspešno dvobojeval s številnimi vitezi. Ob prihodu na Koroško ga je na Vratih (nem. Thörl) v Ziljski dolini (nem. Gailtal) pričakal koroški vojvoda Bernhard II. Spanheimski (1202–1256) s spremstvom in ga v slovenskem jeziku pozdravil *Buge waz primi, gralwa Venus!* (kitica št. 592)⁴³ = **bug vas sprimi, kraljêva Venus*.

43 Lachmann 1841: 192.

Der fürste und die gesellen sîn
 mich hiezen willekomen sîn,
 ir gruoß was gegen mir alsus,
 'buge was primi, gralva Venus.'
 des neig ich zühteclichen dâ.
 si hiezen mich des vrâgen sâ,
 ob ich tjostieren wolde dâ.
 ich sprach ûz hôhem muote jâ.

Vojvóda in njegà možje,
 kot gre, pozdravili so me,
 nagovorili še tako:
 »Pozdravljena naj Venus bo!«
 Kar vprašali so vsi takoj,
 pripravljen ali sem na boj.
 Sem nagnil se za njimi tja,
 z veseljem rekel sem jim: »Ja!«
 (Prev. M. Šekli.)

Pozdrav, dobrodošlica *Bog te/vas sprimi* je (bil) precej razširjen na slovenskem jezikovnem prostoru, tudi v slovenskih narečjih na južnem Koroškem (npr. Potoče/Potschach v Ziljski dolini: *Bu:æg was sprí:mę w Zí:lšćę dâlí:nę!*). Zapis <buge> pri Liechtensteinskem ni povsem jasen, <u> v korenu je morda zapis severozahodnoslovenskega dvoglasnika *uo (*buog).

Na Štajerskem so sredi ali v drugi polovici 13. stoletja v srednji visoki nemščini pesnili še nekateri drugi viteški liriki. Herrand II. Wildonski (Herrand II. von Wildon) (ok. 1230 – ok. 1278), po izvoru iz kraja Wildon (med Gradcem in Lipnico), je bil zet Ulrika Liechtensteinskega in se je po njegovem pesništvu tudi zgledoval. Z južnega Štajerskega pa so znani še nekateri *poetae minores* (manj pomembni pesniki) tistega časa, in sicer Žovneški (*der von Sûnegge*) (po gradu Žovnek v Savinjski dolini, nem. *Sannegg* > *Sûnegg* = **Sounegg* → sln. *Žovnek*), Gornjegrajski (*der von Obernburg*) (zelo verjetno iz Gornjega Grada, nem. Obernburg), Ostrovrški (*der von Scharpfenberg*) (gospodje Ostrovrški, tudi Svibenski, so bili izvorno z gradu Svibno pri Radečah).⁴⁴ Vseh pet štajerskih viteških lirikov je vključenih v antologijo *Veliki heidelberški rokopis* (nem. *Große Heidelberger Liederhandschrift*) (ok. 1300), »najpomembnejši in tudi najlepši iluminirani rokopis viteške lirike v nemškem jeziku« (A. Janko).

Celovski ali Rateški rokopis (2. polovica 14. stoletja)⁴⁵

Celovski ali Rateški rokopis (CRR) je najverjetneje nastal v Ratečah (nem. Ratschach) (cerkev svetega Tomaža) na Gorenjskem v drugi polovici 14. stoletja. Besedilo bi bil lahko zapisal tamkajšnji duhovnik. Hranijo ga v Koroškem deželnem muzeju (Landesmuseum Kärnten) v Celovcu.

Rokopis vsebuje tri besedila v slovenskem jeziku, to so: CRR I = molitev očenaš *Otfcha nafs* = *Oča naš*, CRR II = apostolska vera *Yaft veruyo wu boga* = *Jast verujo v boga* in CRR III = zdravamarija *Czeftchena fy maria* = *Čaščena si, Marija*. Narečna osnova besedil naj bi po starejših mnenjih bila gorenjsko-ziljsko-dolenjska mešanica

⁴⁴ Janko, Henkel 1997.

⁴⁵ I. Grafenauer 1958; Šekli 2008.

z nekaterimi napakami v zapisu, ki naj bi bila nastala zaradi večkratnega prepisovanja besedila (zapisovalca naj bi bila dva: duhovnik, Ziljan iz Rateč ali od Marije na Zilji, naj bi si bil od kolega duhovnika, Gorenjca iz Kranjske Gore, izposodil besedila, jih prepisal in dal lepopiscu, Nemcu, da jih prepíše; »dolenjski« <ey> naj bi bil vpliv »dolenjske« naselitve v bližnjih krajih Dovje in Mojstrana) (I. Grafenauer), novejše raziskave pa so pokazale, da gre za gorenjščino druge polovice 14. stoletja (M. Šekli).

Glasovni sistem jezika Celovškega ali Rateškega rokopisa izkazuje značilnosti gorenjske narečne ploskve: 1) sln. $*\tilde{e}/\tilde{e}-$, $*\tilde{o} > \text{J sln. } *e\dot{i}, *ou > \text{gor. } *\tilde{e}, *\tilde{o}$, CRR <e>, <o> (2. os. ed. vel. *reffy* (I 6) = *reši*; 1. os. ed. sed. *veruyo* (III 1), *ueruyo* (III 9) = *verujo*; rod. mn. *grechow* (III 11) = *grexov*; tož. ed. m neživ. *uethfchny* (III 11) = *večni*; rod. ed. s *flega* (I 7) = *zlega* < $*z\tilde{l}\tilde{e}ga \leq *z\tilde{b}lajego$; *gospod* (II 1) = *gospod*; tož. ed. živ. *gospodi* (III 3) = *gospodi*; starejši dvoglasnik *e\dot{i}* je ohranjen v oblikovno izolirani, tedaj že arhaični obliki aorista <seydi> = *sejdi* < $*s\tilde{e}d\tilde{e}$ $*\text{'sed\`el je'}$ za pričakovano 'sédel je', kar je kalk (dobesedni prevod) po stvn. *gisaz* 'sedel je' in 'sédel je'); 2) sln. $*\tilde{a}/\tilde{a}- > \text{Z in J sln. } a$ (*fiabo* (II 1) = *s tabo*; *dan* (III 6) = *dan*); 3) sln. $*-\tilde{e}/\tilde{e}- > i$ (*gori* (III 6), *Gory* (III 7) = *gori* < $*gor\tilde{e}$; *tody* (III 8) = *todi* < $*t\tilde{o}d\tilde{e}$; *dívittcze* (III 4) = *divice*); 4) sln. $*-o > -u$ (*poßfwetfchenu* (I 1) = *posvečenu*; *bogaftwu* (I 2) = *bogastvu*; *karfchanftwu* (III 10) = *kəršanstvu*); ob nosnem soglasniku *-o* (*odpuffchamo* (I 5) = *odpušamo*; *ino* (I 3, 4, 5, 6, II 2, III 2, 2, 5, 9, 11) = *ino*); 5) sln. $*šč > \text{gor. } *\tilde{š} > *\tilde{š} > *\tilde{š}$, CRR <[tʃch> [$*\tilde{š}$] (*Czeftfchena* (II 1) = *čāščena*; *odpuftfchenye* (III 10) = *odpuščenje*), <[ʃsch> [$*\tilde{š}$] (*odpuffchamo* (I 5) = *odpušamo*), *fch* [$*\tilde{š}$] (*karfchanftwu* (III 10) = *kəršanstvu*). Ne samo »dolenjski« <ey>, temveč tudi domnevne ziljske jezikovne značilnosti je možno razložiti v okviru gorenjščine (npr. izglasni *-n* v *naßfen dalnykom* = *našən dəl[ž]nikom* (I 5) je lahko posledica prilikovanja po mestu izgovora (zobniškost) $*-m d- > -n d-$ v sandhiju).

V pomenu 'kraljestvo' se pojavlja samostalnik *bogaftwu* (I 2) = *bogastvu*, ki je izpeljanka iz pridevnika *bogat*, kar je kalk po samostalniku stvn. *rīh(h)i* 'kraljestvo', ki je tudi izpeljan iz predevnika stvn. *rīh(h)i* 'bogat'. To bi morda kazalo na dejstvo, da je prevod očenaša nastal še pred prevzemom besede sln. *kralj* iz stvn. *Karl*, torej še v 8. stoletju.

Večjezični pesmi Oswalda Wolkensteinskega (ok. 1416–1417)⁴⁶

Oswald Wolkensteinski (Oswald von Wolkenstein) (ok. 1377–1445) (OW) je izhajal iz nižjega plemstva, bil je vazal na južnem Tirolskem s središčem na gradu Hauenstein. Bil je v službi brixenskega škofa, nemškega kralja Sigismunda Luksemburškega (1410–1437) in Goriških grofov, v sporu s tirolskim deželnim knezom Friderikom IV.

46 Röhl 1999; Stange 2005; Wachinger, Brunner 2007.

Tirolskim (tirolski grof 1406–1439). Veliko je potoval po Evropi in bil tudi na Bližnjem Vzhodu (*Sveta dežela*). Bil je *minezenger*; za Waltherjem von der Vogelweide (ok. 1170–1230) velja za drugega največjega in enega zadnjih potujočih pevcev v nemškem jezikovnem prostoru. Pesnil je v zgodnji novi visoki nemščini. Ohranjenih je 134 njegovih (eno- in večglasno) uglasbenih lirskih pesmi, ki jih je sam uredil in avtoriziral. Znotraj široke palete žanrov *minezanga* je pisal tudi večjezične pesmi, ki jim je priskrbel prevod v nemščino (*Exposicio*). V pesmih št. 69 *Do fraig amors* (OW 69) in št. 119 *Bog de p[ri]mi* (OW 119), ki naj bi nastali v letih 1416–1417, se med nekaterimi drugimi jeziki tedanjega nemškega cesarstva in učene latinščine pojavlja tudi slovenščina.

Tako si npr. v pesmi št. 69 *Do fraig amors* besede in besedne zveze sledijo kar v sedmih jezikih, v samem besedilu so omenjeni *teutsch* ‘nemško’, *welchisch* ‘laško’ (tj. ladinško), *franzöisch* ‘francosko’, *ungarisch* ‘ogrsko’ (tj. madžarsko), *windisch* ‘slovansko’ (tj. slovensko), *flemming* ‘flamsko’ (tj. nizozemsko), *latein* ‘latinščina’. Za ponazoritev je podana prva od treh kitic pesmi s filološkim prevodom v slovenščino.

Do fraig amors,
adiuva me!
ma lot, mein ors,
na moi sercce,
⁵rennt mit gedanck,
frau, purāti.
Eck lopp, ick slapp,
vel quo vado,
wesegg mein krap
¹⁰ne dirs dobro.
iu gslaff ee franck
merschi vois gri.
Teutsch, welchisch mach! Repeticio
franzöisch wach!
¹⁵ungrischen lach!
brot windisch bach!
flemming so krach!
latein die sibend sprach.

O, resnična ljubezen,
pomagaj mi!
Moj konj, moj konj,
na moi sercce,
teče z mislijo,
gospa, samo k tebi.
Tečem, spim
ali kamor grem,
resnično moj kavelj
ne dirs dobro.
Jaz, suženj in prost,
milosti vas prosim.
Naredi nemško, laško! [refren]
Prebudi se francosko!
Smej se madžarsko!
Kruh peci slovensko!
Prelomi ga flamsko!
Sedmi jezik je latinščina.
(Prev. M. Šekli.)

Jezikoslovni komentar (besedilo iz *Exposicio* Wolkensteinskega je v oklepaju):⁴⁷ 1. *Do fraig amors*: *Do* = frc. **tū* ‘ti’ (?), najverjetneje napačen prepis za **Oo* ‘O!’, frc. *fraig amors* = *vrai amo(u)r(s)* (*Ach wars mein lieb*) ‘resnična ljubezen’; 2. lat. *adiuva me* / *Adiuva me* (*Hilf mir*) ‘pomagaj mi’; 3. *ma lot* / *Malout* (*mein pferd*): *ma* (?), madž. *lot/lout* = tož. ed. *lovat* od ‘konj’; niz. *mein ors* / *min ors* (*mein ross*) ‘moj konj’; 4. *frau purāti* / *frau pur āti* (*frau neur zu dir*): nem. *frau* ‘ženska; gospa’, lad. *pur a ti* ‘samo k tebi’; 7. niz. *Eck lopp, ick slapp* / *Eck lopp eck slapp* (*ich louff ich slauff*) ‘jaz tečem, jaz

47 Kjer to ni posebej navedeno, je jezikoslovni komentar povzet po Marold 1926: 325–328.

spim'; 8. lat. *vel quo vado (oder wo ich gen)* 'ali kamor grem'; 9. madž. *wesegg (werlich)* = *bezzeg* 'resnično, prav zares'; nem. *mein krap / mein krapf: mein* 'moj', *krap(f)e* 'kavelj, spona' (v smislu spone, ki ga vežejo na damo); 10. sln. *ne dirs dobro (der halt nicht vast)* = *ne drži dobro*; 11. lad. *iu gslaff ee franck (ich aigen und frei)* 'jaz suženj in prost';⁴⁸ 12. frc. *merschi vois gri (dir dencklich rüff)* = *merci vous cri(e)* 'milost vam kličem'.

Stiški rokopis I (ok. 1428), II (ok. 1440)⁴⁹

Stiški rokopis (SR) sestavlja pet slovenskih besedil, vpisanih v kodeks z latinskimi besedili. Nastal je v cistercijanskem samostanu v Stični (nem. Sittich) na Dolenjskem. Rokopis danes hranijo v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani.

Stiški rokopis ima dva jezikovno različna dela dveh piscev. Prvi del rokopisa je verjetno zapisal češki menih okoli leta 1428. Vsebuje dve besedili, to sta: SR I = molitev/invokacija pred pridigo *Myloft yno gnada nafiga gofpody* = *Milost ino gnada našiga gospodi* in SR II molitev/antifona *Salve Regina: Czeftyena body kralewa mati te mylofti* = *Čaščena bodi, kraljčeva, mati te milosti*. Jezik besedil prvega dela ima značilnosti gorenjščine, npr. sln. **ě/*ě-*, **ō* > J sln. **ej*, **ou* > gor. **ē*, **ō*, SR I, II <e>, <o> (*odwetnycze* (II 7) = *odvetnice*; rod. ed. *gofpody* (I 1) = *gospodi*; *pomocz* (I 2) = *pomoč*; rod. ed. *gladkofti* (II 2) = *sladkosti*). Drugi del rokopisa je zelo verjetno zapisal učenec češkega meniha okoli 1440. V njem sta dve oz. tri besedila, in sicer: SR III prva kitica ljudske velikonočne cerkvene pesmi *Nas gofpud ye od smerti ftwal* = *Naš gospud je od smerti vstal*, prevod iz nemščine (*Kryft ift herftondn* 'Kristus je vstal'); SR IV obrazec splošne spovedi *Ÿa ze ad pouem chudiczu* = *Ja se adpovem xudiču* in prepis tega SR V *Ya ze ad pouem chudiczu* = *Ja se adpovem xudiču*. Jezik besedil drugega dela ima značilnosti dolensjščine.

Glasovni sistem jezika Stiškega rokopisa II izkazuje prevladujoče značilnosti dolensške narečne ploskve, ki so: 1) sln. **ě/*ě-*, **ō* > J sln. **ej*, **ou* > dol. **ej*, **ū*, SR IV <ey>, eý, ei>, <u, ü, w> (daj. mn. *deylam* (V 1) = *deilam*; *odpoueýdall* (V 9) = *odpovejdal*; or. ed. *greichy* (V 11), *greychi* (V 47), *greychy* (V 54) = *greixi*; *poreýdkým* (V 12–13) = *porejdkim*; rod. mn. *greychw* (V 16), *greychü* (V 53) = *greixu*; *neyffim* (V 17, 37), *neyffam* (V 23), *neyfam* (V 27, 33–34), *neyfm* (V 31) = *neisam*; *Sweýftw* (V 27) =

48 Problematična je interpretacija »laškega« gradiva. Marold ga v večini primerov interpretira kot ladinskega, in sicer gardenskega (gröd. = grödnerisch) z izjemo verza *iu gslaff ee franck*, ki ga interpretira kot italijanskega: »ital. 'io schiavo et franco' -- gröd. kommt hier nicht in Frage (gröd. 'franck', »freimütig«, a. d. dtsch. »frank«!)«. Glede na to, da je soglasniški sklop **kl* ena od skupnih glasovnih značilnosti alpskoromanskih jezikov (tj. retoromansčine, dolomitske) ladinščine in furlanščine) (Skubic 2002: 136), prav ohranjenost romanskega soglasniškega sklopa **kl* kaže na to, da gre za ladinsko gradivo. Prevod verza *Teutsch, welchisch mach!* v sodobno nemščino kot *Mach's Deutsch, Italienisch* (Hofmeister 2011: 192) je torej neustrezen.

49 I. Grafenauer 1916; Toporišič 1992.

zveĵstu; *deyllal* (V 39) = *deĵlal*; *grejffil* (V 41) = *grejšil*; or. mn. *grejchichy* (V 56) = *grejxiči*; *grejffity* (V 48) = *grejšiti*; or. ed. *wefſeÿdo* (V 48–49) = *beseĵdo*; tož. ed. neživ. *vejtſchny* (V 55) = *vejčni*; or. ed. *wefeyda* (V 59) = *beseĵda*; tož. mn. *grejche* (V 60) = *grejxe*; mest. ed. *mejſtu* (V 61) = *meĵstu*; *od buga* (V 6), *od büga* (V 15) = *od buga*; *Nyküly* (V 21), *nikuly* (V 26), *nükuly* (V 31), *nüküly* (V 34) = *nikuli*; tož. ed. *pokuro* (V 23) = *pokuro*; *takü* (V 21), *taku* (V 24, 31), *takw* (V 27), *takü* (V 34) = *taku*; *chüdü* (V 38) = *xudu*; *willu* (V 38) = *bilu*; tož. ed. *dobrueto* (V 39–40) = *dobrueto*; *goſtu* (V 44) = *gostu*; *goſpud* (V 60) = *gospud*); 2) sln. **ǣ/*ǣ-* > Z in J sln. *a* (*dalfan* (V 2) = *dālžan*); 3) sln. **-ě/*ě* > i (*priell*, *prýell* (V 5, 10) = *prijel* ‘prejel’; rod. mn. *zapuwidy* (V 6) = *zapuvidi*; *dýati* (V 22, 28) = *dijati*; *fžyanya* (V 26) = *sijanja*; *ymill* (V 34) = *imil*; *tflowik*, *cžlowik* (V 42, 47–48) = *človik*; tož. ed. *diuiczto* (V 51) = *divico*; *naprid* (V 54, 56) = *naprid*; *dýaly* (V 59) = *dijali*); 4) sln. **-o* > -u (*Swejſtw* (V 27) = *zveĵstu*; *velikü* (V 58–59) = *veliku*); 5) sln. **šč* > dol. **šč*, SR V <fž, fch> [**šč*] (tož. ed. *goſpoſzino* (V 30) = *gospoščino*; 1. os. ed. sed. *odpuſcho* (V 58) = *odpuščo*).

Videmski rokopis (1458)⁵⁰

V t. i. Videmski rokopis (VR) je 19. oktobra 1458 *Nicholo Pentor* zapisal nekatere slovenske števnike, in sicer 1–42, 100, 200, 300, 400, 500, 1000, 2000. Besedilo je nastalo v Furlaniji, morda v slovenski Benečiji (Beneški Sloveniji). Rokopis hrani Občinska knjižnica (Biblioteca comunale) v Vidmu (it. Udine, furl. Udin).

Odlomek besedila: *Sclauanescho chr 1458 / adij 29 otuber Nicholo / [...] pētor / 1 [...] / edem – dua – try [...] / ſtirýdeſet – ſtirýdeſetioedem – ſtirýdeſetinoedem / 100 [...] / ſtu – dua ſtu – try ſtu – ſtirýſtu – petſtu / 1000 [...] / edem mijar – edētaufem – duataufem. V besedilu sta zapisana števnika *mijar* poleg *taufem* ‘tisoč’, kar je prevzeto furl. *miâr* ‘tisoč’, in *ſtirýdeſet* = *štirideset*, kar je podedovano psl. **čtyre desęte* ‘štiri desetice’. V večini slovenskih narečij se za ‘tisoč’ pojavlja *tāvžent* [tāužənt], kar je prevzeto srvn. *tūsent* [**toužənt* > **taužənt*] ‘tisoč’ (tudi v nadiškem in delu terskega narečja v slovenski Benečiji), le v delu terskega in rezijanskega narečja se govori *mijār*. V slovenskih narečjih je navadno dokumentirano *štirideset*, le v severnih (tj. koroških in rezijanskem) pa imajo oblike tipa *štir(i)redi*, rezijansko *štrēdi*, kar prvotno pomeni **‘štirje redovi, vrste’*. Zelo verjetno je torej, da jezik Videmskega rokopisa odraža tedanje slovensko narečje na območju Terskih dolin.*

50 Mikhailov 2001: 100–102.

Škofjeloški rokopis (1466)⁵¹

Škofjeloški rokopis (ŠR) je bil zapisan v Škofji Loki (nem. *Lack* 'Loka', tudi *Bischofslack* 'Škofja Loka') leta 1466. Martin iz Loke (*Martini de lakch*) je zapisal slovenska poimenovanja za mesece (*Profȳnicz* = *prosinac*, *Setfzan* = *sečan*, *Sufecz* = *sušac*, *Malȳ traŵen* = *mali travən*, *welikȳ traŵen* = *veliki travən*, *Bobouczwett* = *bobovcvet*, *Malȳ Serpan* = *mali sərpan*, *Velikȳ serpan* = *veliki sərpan*, *Poberuch* = *poberux*, *liftognoy* = *listognoj*, *kozowperfthk* = *kozopərsk*, *Grüden* = *gruden*) in njihov opis v nemščini. Rokopis se hrani v Avstrijski državni knjižnici (Österreichische Nationalbibliothek) na Dunaju.

Starogorski rokopis (1492–1498)⁵²

Starogorski rokopis (SGR) se je uporabljal na Stari Gori (it. Castelmonte, furl. Madone dal Mont) nad Čedadom (it. Cividale, furl. Cividât), pomembnem romarskem središču v slovenski Benečiji (Beneški Sloveniji). Zapisal ga je vikar Lavrencij iz Mirnika (it. Mernicco, furl. Mernic) pri Gorici na obrobju Goriških Brd med letoma 1492 in 1498. Obsega 178 listov, zadnja sta v slovenščini. Rokopis se je hranil v Nadškofijskem arhivu v Vidmu (Archivio arcivescovile di Udine), trenutno pa naj bi bil v Kapiteljskem arhivu Župnije Marije Vnebovzetne v Čedadu (Archivio Capitolare della Parrochia di Santa Maria Assunta di Cividale).

Starogorski rokopis vsebuje iste molitve kot Celovski ali Rateški rokopis: SGR I = oče-naš (*Oratio dominicalis Sclauonice*): *Otzha nafch* = *Oča naš*, SGR II = zdravamarija (*Salutatio angelica*): *Zhefchena fy Maria* = *Čašena si, Marija* in SGR III = apostolska vera (*Symbolum Appostolor*): *Yest veryo na boga* = *Jest verjo na boga*. V jeziku Starogorskega rokopisa prevladujejo gorenjske jezikovne značilnosti, pri čemer gre v primerjavi z jezikom Celovškega ali Rateškega rokopisa za približno sto let mlajšo časovno različico gorenjščine, kar se kaže npr. v popolni poenostavitvi soglasniškega sklopa *šč v š, slednji je zapisan s <fch, fch> [*š] (*Zhefchena* (II 1) = *čašena*; *odpufchane* (III 15) = *odpušanje*; *kherfchanfckho* (III 13–14) = *kəršansko*).

Čedajski ali Černjejski rokopis (1497)⁵³

Čedajski ali Černjejski (tudi Beneškoslovenski) rokopis (ČR) je nastal leta 1497 in vsebuje seznam ustanovnih maš Marijine bratovščine v kraju Černjeja (it., furl. Cerneu) v bližini kraja Čenta (it. Tarcento, furl. Tarcint) v Terskih dolinah v slovenski Benečiji

51 Mikhailov 2001: 102–105.

52 Logar, Pogorelec, Koruza 1973–1974.

53 Mikhailov 2001: 109–133.

(Beneški Sloveniji). Besedila je zapisal notar *Johannes* s Krka, kjer je zgodovinsko prisotno osrednječakavsko narečje (z ekavsko-ikavskih odrazom praslovanskega jata). Rokopis hrani Arheološki muzej (Museo Archeologico Nazionale) v Čedadu.

Besedilna zgleda: **I** *Fufcha fprosenicha jest oftaula jfin fuoj michel / flatich iedenaišt Bratine sfete marie fžergneu / dase ima ftuoriti ffacho leto fa gnich duf maf / duj = Fuska s Prosenika jest ostavila i sin svoj Mixel zlatih jedenajst Bratine sfete Marije s Černjev, da se ima stvoriti fsako leto z njih duš maš dvi*; **LII** *Matia degan jnegoua gofpodigna Menia / Su oftauli pol stara pšenice jno pol / cunza vina Al fradagi Suete / marie cergneu štim patom dase / gima delati ffaco leto dui mafe fa / gnega dufu = Matija Degan i njegova gospodinja Menija su ostavili pol stara pšenice ino pol kunca vina Al fradagi svete Marije Černjev s tim patom da se ima delati fsako leto dvi maše za njega dušu.*

V jeziku Čedajskega ali Černjejskega rokopisa prevladuje čakavščina. V zgornjih besedilnih zgledih se npr. pojavljajo naslednje čakavske značilnosti (razlikovalno od slovenščine): 1) ohranjenost zaporedja *tv* v veččlenskih soglasniških sklopih (ČR *stvoriti*) (v slovenščini že v BS poenostavljeno v *storiti*); 2) odraz praslovanskega nosnega samoglasnika **o* je *u* (*dušu*, *su*) (v slovenščini ohranjen ali raznosnjen v široki **o*); 3) odraz praslovanskega jata je ekavsko-ikavski, in sicer *e* v položaju pred nekdanjimi zobniki *t*, *d*, *n*, *l*, *r*, *s*, *z* in *i* v drugih položajih (t. i. Jabukinskij-Meyerjevo pravilo) (*leto* vs. *dvi*); 4) izguba dvojine in njena nadomestitev z množino (*dvi maše*); 5) 3. oseba ednine sedanjika glagola 'biti' *jest* (v slovenščini že v BS poleg *jest* tudi *je*); 6) besedje: *ostavila* 'pustila' ipd.

Turjaški/Auerspergov rokopis (15. stoletje)⁵⁴

V nemški rokopisni knjigi *Schwabenspiegel* (Švabsko zrcalo) je ohranjeni fragment osemvrstične lirske pesmi v slovenskem jeziku ([...] *oczy twoyee czwtlem / [...] primy / [...] y moy fwat moree / sercze gore / v [...] nyenee lizee primty se solzwtige lazzye / [...] rumena preleppe yene Raczycze / [...] wridke te vssle wyczy / [...] to moyee serzze nossy ynmee / [...] raffy in flaby ie luba moya czunaffa rumena*).

Slovenski načrt za pridigo (15./16. stoletje)⁵⁵

Slovenski načrt za pridigo se začne *Kaye nam preti šheni faftopity kyr ye fa nafega gofpody tekla = Ka(j) je nam pre ti ženi zastopiti, kir je za našaga gospodi tekla*. Domneva se, da naj bi besedilo nastalo konec 15. ali začetek 16. stoletja v Stični, napisal

⁵⁴ Mikhailov 2001: 134.

⁵⁵ Mikhailov 2001: 135; natančneje Ulčnik 2016.

pa naj bi ga neki tujec (morda Italijan). Na to bi kazale jezikovne napake v besedilu (npr. *je za našega gospodi tekla* za pričakovano **je za našim gospodom tekla*). Rokopis je bil najden v župnijskem arhivu v Kranju in bil prenesen v Ljubljano, nato je veljal za izgubljenega, leta 1982 pa je bil ponovno najden v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani.

Kranjski rokopis (1. polovica 16. stoletja)⁵⁶

Kranjski rokopis (KR) vsebuje prisega mesta Kranja, in sicer pet besedil, od katerih so štiri v slovenskem jeziku (prisega meščana, prisega svétnika, prisega sodnika, nagovor sodnika priči) in ena v nemškem (nagovor sodnika priči). Datacije rokopisa so različne, od leta 1440 do 1556, pri čemer je najbolj verjetno, da so bila besedila zapisana v prvi polovici 16. stoletja. Njihov jezik odraža gorenjščino. Rokopis je izgubljen.

Besedila: KR I = prisega meščana (EINES BURGERS AYD): *Jeft N. perfeſchem [...] an fweſt. Jenu pockhorin Burgar witi = Jest N. pārsežem [...] an zvest jənu pokorən burgar biti*; KR II = prisega svétnika (EINES RATTHERN AYD): *Jeft N. perfeſchem [...] en Rath. Jenu Suetnickh witti = Jest N. pārsežem [...] en zvest rat jənu svetnik biti*; KR III = prisega sodnika (EINES RICHTERS AID): *Jeft N. perfeſchem [...] en glich prauī Richtar witi = Jest N. pārsežem [...] en glix pravi rixtar biti*; KR IV = nagovor sodnika priči v nemškem jeziku (DES RICHTERS FURHALTUNG. IN 3EUGEN EXAMINATION); KR V = nagovor sodnika priči v slovenskem jeziku (WIE EIN RICHTER. EINEM. ODER DER MER GEſCHWORENEN BURGERN IN 3EUGEN JAGEN DEN AID VORHALTEN JOLL 'Kako naj sodnik govori enemu ali več zapriseženim meščanom, ki pričajo'): *Jeft Vafz opomenim, da Vy wote pouedalli ... = Jest vas opomənim, da vi bote povedali ...*

Ain neues lied von den kraynneriſchen bauren (1515)⁵⁷

Ain neues lied von den kraynneriſchen bauren (Nova pesem o kranjskih kmetih) je žolnirska pesem (žolnirji so bili vojaški najemniki, pripadniki stanovske najemniške vojske) v nemškem jeziku. Natisnjena je bila na posebnem letaku, in sicer pri tiskarju Johannu Singrienerju na Dunaju leta 1515. V pesmi se kot citati pojavljajo prve slovenske tiskane besede *Stara prauda* in *Leukhup leukhup leukhup leukhup woga gmaina*. Original letaka se hrani v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani s signaturo R II 41185.

Gre za pesem žolnirjev, ki so v *slovenskem kmečkem uporu* (v tednjih virih imenovan nem. *Windischer Bauernbund*) leta 1515 premagali kmečko vojsko. Pripoveduje o spopadu med vojaškimi najemniki in kmeti v Celju. Obsega šest kitic, vsebinsko pa je dvodelna. Uvodne tri kitice razlagajo potek kmečke vstaje: prva govori o zbiranju kmetov, druga

⁵⁶ Mikhailov 2001: 95–99.

⁵⁷ Gspan 1969; Janko 1996.

o reakciji plemstva, tretja razkriva glavne uporniške cilje. V drugem, osrednjem delu pa je neznani avtor cinično opisal napad kmečke vojske pri Celju in njen poraz. Prikazani so torej dogodki od zbiranja kmetov (*der bauru vnrue / thet sich so fer aus praittñ. / In kurtzer zeit / zu krieg vnd freit / kham maniger her von weitten* ‘Nemiri kmetov / so se tako zelo razširili. / V kratkem času / na vojno in prepir / je marsikdo sem prišel od daleč’) do krutega zatrtja upora (*durch Ir falch finn vnd arglift / erhangen vnd auch gepifft* ‘zaradi slabega namena in zahrbtnosti obešeni in nabodeni’).

Prve slovenske natisnjene besede se pojavijo kot puntarsko geslo *Stara prauda* = *Stara pravda* in bojni klic *Leukhup leukhup leukhup leukhup woga gmaina* = *Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup, (u)boga gmajna*. Citirane so v vsaki kitici po enkrat. Zelo verjetno je, da sta bila tako geslo kot klic vzeta iz verzov neohranjene slovenske bojne pesmi, ki so jo v času kmečkega upora prepevali puntarji. Nedvomno pa sta bila takrat precej odmevna, da si ju je nemškojezični kronist tako dobro zapomnil.

Prošnja Viljema Praunspergerja (1544) v turnirski knjigi Gašperja Lambergerja (ok. 1504)⁵⁸

Gašper II. Lamberger (*Casper Lamberger*) (ok. 1463–1515/1517) je izhajal iz kamniško-gutenberške linije (poimenovane po gradovih Kamen/Stein pri Begunjah in Gutenberg pri Tržiču) Lambergerjev, ki so bili v 15. in 16. stoletju ena najpomembnejših plemiških rodbin na Kranjskem. Bil je nečak prvega ljubljanskega škofa Sigismunda (Žige) Lambergerja (1463–1488) in bratranec znamenitega Krištofa I. Lambergerja, ki nastopa v ljudski pesmi *Pegam in Lambergar*. Gašper je bil v službi nemškega cesarja Friderika III. (nemški kralj 1440–1493) in mladostni spremljevalec njegovega sina princa Maksimilijana, poznejšega cesarja Maksimilijana I. (nemški kralj 1493–1519), »poslednjega viteza«. Pozneje je bil med Maksimilijanovimi dvornimi služabniki na Dunaju, po letu 1504 pa se je vrnil na Kranjsko. Pokopan je bil v stari ljubljanski stolnici pod oltarjem sv. Andreja, rodbinskim beneficiatom iz leta 1483.

Gašperjeva rokopisna *turnirska knjiga* (nem. *Turnierbuch*) je nastala okoli leta 1504, in sicer po vzoru podobnih knjig (npr. linška turnirska knjiga iz let 1489/1490, nekoliko mlajša turnirska knjiga Henrika Srednjega, vojvode Braunschweig-Lüneburškega (1468–1532)), ki so nastale v krogu cesarja Maksimilijana oz. njegovih umetnikov. Podobno kot druge turnirske knjige tudi ta prikazuje dvoboj dveh konjenikov na viteškem turnirju, v konkretnem primeru Gašperja in še enega viteza. Po Gašperjevi smrti je delo postalo neke vrste spominska knjiga Lambergerjev, vanjo so se vpisovali različni gostje Gašperjevega sina Jakoba II. (†1566/1569), sredi 16. stoletja najbolj uglednega Lambergerja in deželana Kranjske. Rokopis se hrani v Umetnostnozgodovinskem muzeju na Dunaju

58 D. Kos 1997.

(Kunsthistorisches Museum Wien), in sicer v Dvorni lovski in oklepni zbirki (Hofjagd- und Rüstkammer).

V turnirski knjigi Gašperja Lambergerja se na strani 3 pod letnico 1544 nahaja s križem prečrtan slovenski stavek in podpis njegovega avtorja Ljubljanačana Viljema (Wilhelma) Praunspergerja: *Wog owarj Napastj W. Praunſperger = Bog obar(j)i napasti, W. Praunſperger* 'Bog obvaruj skušnjave, W. Praunsperger'. Gre za tedaj priljubljeno geslo. Oblika 3. osebe ednine velelnika *obar(j)i* (glagola *obvarovati*, sed. *obvarujem*, po samoglasniški redukciji *obvarjem*) izkazuje poenostavitev soglasniškega sklopa **bv > b* (poznejše oblike s sklopom *bv* so najverjetneje ponovne tvorbe). Samostalnik *napast* (prim. stosl. *napastb* 'skušnjava', npr. v besedilu očenaša v stavku *i ne v̋vedi nas̋b v̋b napastb* 'in ne vpelji nas v skušnjava') je tu prvič zapisan v slovenščini, njegovi (pozneje) dokumentirani pomeni so 'napad, nevarnost, nesreča, izkušnja'.⁵⁹

6 Sklep

V zgodovini slovenskega jezika je obdobje srednjega veka, ki je trajalo približno tisoč let (ok. 550–1555), najdaljše in gledano s stališča jezikovnega spreminjanja najbolj dinamično obdobje notranje ter najbolj skopo in fragmentarno dokumentirano obdobje zunanje jezikovne zgodovine slovenščine. Spodnja meja tega obdobja je slovanska naselitev vzhodnoalpsko-zahodnopanonskega prostora, zgornja meja pa izid prvih slovenskih knjig *Catechismuf In der Windifchen Sprach* 'Katekizem v slovenskem jeziku' (Tübingen 1550) in *Abecedarium vnd der klein Catechismus In der Windifchen Sprach* 'Abecednik in mali katekizem v slovenskem jeziku' (Tübingen 1550) Primoža Trubarja (1508–1586).

Notranja zgodovina slovenskega jezika v srednjem veku. V tem obdobju se je slovenščina iz praslovanščine (do ok. 800) preko alpske (južne) slovanščine (ok. 800–1000) izoblikovala v samostojen (zahodno)južnoslovanski jezik z več časovnimi različicami. Zgodnja (enotna, skupna) slovenščina (ok. 1000–1200) še ni bila narečno členjena, na prelomu 12. v 13. stoletje pa se je najprej razcepila na dve osnovni narečji, bolj arhaično severozahodno in bolj inovativno jugovzhodno. Ti sta se v 13. in 14. stoletju nadalje razdelili na severno in zahodno oz. južno in vzhodno narečje. Znotraj teh so se do konca 14. stoletja izoblikovale osnovne slovenske narečne ploskve (baze), iz katerih so se po 16. stoletju z nadaljnjo cepitvijo na narečja nastale slovenske narečne skupine (grupe). Od osmih narečnih ploskev sta v srednjem veku otipljivo izpričani samo dve, gorenjska in dolenska.

Zunanja zgodovina slovenskega jezika v srednjem veku. Najpomembnejši srednjeveški jezikovni spomenik so Brižinski (Freisinški) spomeniki (972–1039), ki predstavljajo prehod alpske slovanščine v zgodnjo slovenščino. Tem trem nabožnim besedilom, od katerih je drugi spomenik mojstrovina srednjeveške retorike, sledijo tri stoletja brez

⁵⁹ Bezljaj 1995: 87.

ohranjenih strnjenih besedil v slovenskem jeziku. Iz 14. in 15. ter prve polovice 16. stoletja se je ohranila pečica jezikovnih spomenikov nabožne in uradovalne vsebine. Med nabožnimi besedili so najpomembnejši Celovski ali Rateški rokopis (2. polovica 14. stoletja) in Starogorski rokopis (1492–1498), ki sta jezikovno gorenjska, ter Stiški rokopis I (ok. 1428) in II (ok. 1440), ki sta jezikovno prevladujoče gorenjski (I) oz. dolenski (II), med uradovalnimi besedili pa Kranjski rokopis (1. polovica 16. stoletja), v katerem je dokumentirana gorenjščina. Zelo pomembni so tudi slovenski jezikovni drobci, v prvi vrsti tisti, ki neposredno potrjujejo rabo slovenščine med plemstvom (pozdrav Ulriku Liechtensteinskemu, prošnja Viljema Praunspergerja) in v lirskem pesništvu (večjezični pesmi Oswalda Wolkensteinskega, Turjaški/Auerspergov rokopis). Leta 1515 se na letaku pojavijo tudi prve slovenske tiskane besede.

Pregled slovenskih srednjeveških jezikovnih spomenikov.

Ime besedila	Datacija	Besedilna vrsta
Salzburška bratovščinska knjiga	784–907	»zbirka« osebni imen
Čedajski evangeliar	9. in 10. st.	»zbirka« osebni imen
Brižinski (Freisinški) spomeniki	972–1039	I spovedni obrazec II pridiga o grehu in pokori III spovedni obrazec
Sekovska bratovščinska knjiga	po 1180	»zbirka« osebni imen
Pozdrav Ulriku Liechtensteinskemu	1227	pozdrav, dobrodošlica
Celovski ali Rateški rokopis	2. pol. 14. st.	I molitev očenaš II molitev zdravamarija III apostolska vera
Večjezični pesmi Oswalda Wolkensteinskega	ok. 1416–1417	posvetna umetna lirski pesem
Stiški rokopis	I 1428 II 1440	I molitev/invokacija pred pridigo II molitev/antifona <i>Salve Regina</i> III ljudska cerkvena pesem IV obrazec splošne spovedi V obrazec splošne spovedi
Videmski rokopis	1458	slovenski števnik
Škofjeloški rokopis	1466	slovenska imena mesecev
Starogorski rokopis	1492–1498	I molitev očenaš II molitev zdravamarija III apostolska vera
Čedajski ali Černješki rokopis	1497	seznam ustanovnih maš
Turjaški/Auerspergov rokopis	15. st.	posvetna umetna lirski pesem
Slovenski načrt za pridigo	15./16. st.	pridiga
Kranjski rokopis	1. pol. 16. st.	I prisega meščana II prisega svétnika III prisega sodnika IV nagovor sodnika v nemščini V nagovor sodnika v slovenščini
<i>Ain neues lied von den kraynerischen bauern</i>	1515	žolnirska pesem
Prošnja Viljema Praunspergerja	1544	prošnja, geslo

VIRI IN LITERATURA

- Ain neues lied von den kraynnerischen bauren*. Ponatis letaka iz leta 1515. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1965.
- BABIČ, Vanda, 2003 (2014): *Učbenik stare cerkvene slovanščine*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- BEZLAJ, France, 1976–2007: *Etimološki slovar slovenskega jezika* I–V. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 1976, 1981, 1995, 2005, 2007.
- BEZLAJ, France, 1965: Slovenski imenotvorni proces. *Jezik in slovstvo* 10/4–5. 113–118.
- BS ³2004 (¹1992) = *Brižinski spomeniki / Monumenta Frisigensia: Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, ³2004 (¹1992, ²1993).
- BRAUNE, Wilhelm, ⁹1928 (¹1874): *Althochdeutsches Lesebuch*. Halle (Saale): Max Niemeyer Verlag.
- CVETKO OREŠNIK, Varja, 1989: Slovenskost Brižinskih spomenikov in nekatere novejšje hipoteze o njih. Jože Toporišič (ur.): *Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za slovanske jezike in književnost. 35–50.
- DAMJANOVČ, Stjepan, ²2004 (¹2001): *Slovo iskona: Staroslavenska/starohrvatska čitanka*. Zagreb: Matica hrvatska.
- DIACONUS, Paulus, 1988: *Zgodovina Langobardov / Historia Langobardorum*. Prev. Fran Bradáč, Bogo Grafenauer, Kajetan Grantar. Opombe napisala Bogo Grafenauer, Kajetan Grantar. Zemljevidi in skice mest Vesna Potokar. Maribor: Obzorja.
- DOKLER, Anton, 1915 (2015): *Grško-slovenski slovar*. Ljubljana: Knezoškofijski zavod sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano, Katoliška tiskarna v Ljubljani. Prenovljena izdaja: *Šolski grško-slovenski slovar*. Na osnovi slovarja Antona Doklerja iz leta 1915 posodobil Matej Hriberšek z Barbaro Zlobec Del Vecchio, Živo Borak in drugimi sodelavci. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- DULAR, Janez, KIRN, Rafka, KOLAR, Marija, POGORELEC, Breda, 1983 (in ponatisti): Razvoj slovenskega knjižnega jezika. *Slovenski jezik* II. Maribor: Obzorja. 5–42.
- GOLThER, Wolfgang, 1912: *Die deutsche Dichtung im Mittelalter: 800 bis 1500*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung.
- GRAFENAUER, Bogo, 1952: *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino.
- GRAFENAUER, Ivan, 1916: Stiški (ljublanski) rokopis. *Dom in svet* 29. 239–243, 311–316.
- GRAFENAUER, Ivan, 1936: *Karolinška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Čina nadb isповѣдајѣиимъ сѣ*. (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 13, Filološko-lingvistični odsek 2.) Ljubljana: Znanstveno društvo v Ljubljani.
- GRAFENAUER, Ivan, 1942: Najstarejši slovenski »kirielejsoni«. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 23. 63–73. Ponatis v: *Literarnozgodovinski spisi*. Ljubljana: Slovenska matica, 1980. 219–233.
- GRAFENAUER, Ivan, [1955]: *Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva*. Celje: Mohorjeva družba, 1973.

- GRAFENAUER, Ivan, 1958: Celovski rokopis iz Rateč, podružnične beljaške prafare pri Mariji na Zilji. *Razprave SAZU* 3. 7–63.
- GRDINA, Igor, ²1996 (¹1994): *Starejša slovenska nabožna književnost*. Ljubljana: Scripta.
- GRDINA, Igor, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljestva*. Maribor: Obzorja.
- GRDINA, Igor, ³2004 (¹1992): Paleografska in historična problematika. *Brižinski spomeniki / Monumenta Frisigensia: Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, ³2004 (¹1992, ²1993). 16–27.
- GSPAN, Alfonz, 1969: Ein Lied wider die slowenischen Bauernbellen aus dem Jahre 1515. Hans-Joachim Kissling (ur.): *Studia Slovenica Monacensia* 22. *Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen. In honorem Antonii Slodnjak septuagenarii*. München: Trofenik. 19–21.
- GSPAN, Alfonz, 1978: *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja* 1. Pregledal in dopolnil Anton Slodnjak. Ljubljana: Slovenska matica.
- HAMM, Josip, ⁴1974 (¹1956): *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- HOFMEISTER, Wernfried (prev.), 2011: *Oswald von Wolkenstein. Das poetische Werk*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- HOLZER, Georg, 2001: Slavisch-deutsche Lautgeschichte im österreichischen Kontaktbereich. *Onoma. Journal of the International Council of Onomastic Science* 36. 91–109.
- HOLZER, Georg, 2007a: *Historische Grammatik des Kroatischen. Einleitung und Lautgeschichte der Standardsprache*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.
- HOLZER, Georg, 2007b: Zu den Slavica in der Kremsmünsterer Urkunde von 777. Juliane Besters-Dilger, Heinz Miklas, Gerhard Neweklowsky, Fedor B. Poljakov (ur.): *Wort – Geist – Kultur. Gedenkschrift für Sergej S. Averincev*. (Russkaja kul'tura v Evrope / Russian Culture in Europe 2.) Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften. 27–46. Ponatis v Holzer 2008: 232–250.
- HOLZER, Georg, 2008: *Namenkundliche Aufsätze*. (Innsbrucker Beiträge zur Onomastik 4.) Wien: Praesens Verlag.
- HOLZER, Georg, 2020: *Untersuchungen zum Urslavischen: Einleitende Kapitel, Lautlehre, Morphematik*. Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warszawa, Wien: Peter Lang.
- JANKO, Anton, 1996: Nemško literarno tvorstvo na Slovenskem v 16. stoletju. *III. Trubarjev zbornik: prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija Reformacija na Slovenskem: ob štiristoletnici smrti Primoža Trubarja*. Ljubljana, 9.–13. november 1987. Ljubljana: Slovenska matica, Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar. 168–177.
- JANKO, Anton, HENKEL, Nikolaus, 1997: *Nemški viteški liriki s slovenskih tal: Žovneški, Gornjegrajski, Ostrovrški / Deutscher Minnesang in Slowenien: der von Suonegge, der von Obernburg, der von Scharpfenberg*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- JANKO, Anton, TERŽAN-KOPECKY, Karmen, ³2000: *Staronemško berilo / Altddeutsches Lesebuch*. Maribor: Pedagoška fakulteta, Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KOS, Dušan, 1997: *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja*. Ljubljana: Viharnik.
- KOS, Franc, 1886: Ob osebnih imenih pri starih Slovencih. *Letopis Matice slovenske*. 107–151.

- KOS, Franc, 1902, 1906, 1911, 1915, 1928: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku: Prva knjiga: 501–800, Druga knjiga: 801–1000, Tretja knjiga: 1001–1100, Četrta knjiga: 1101–1200, Peta knjiga: 1201–1246*. Ljubljana: Leonova družba.
- KOS, Janko, ¹⁴2002 (¹1974): *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- KOS, Janko, 2005: *Pregled svetovne književnosti*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- KOS, Milko, 1913: Slovenska osebna imena v »Liber confraternitatum Seccoviensis«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 10. 8–25.
- KOS, Milko, 1955: *Zgodovina Slovencev: od naselitve do petnajstega stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- KRAPŠ VODOPIVEC, Irena, PUC, David, AHAČIČ, Kozma, ŠEKLI, Matej, 2021: *Slovenščina 1: Moč jezika – Učbenik z vajami za prvi letnik gimnazij in srednjih strokovnih šol. Zv. 1–2*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KRONSTEINER, Otto, 1975: *Die alpenlawischen Personennamen*. Wien: Österreichische Gesellschaft für Namenforschung.
- LACHMANN, Karl, 1841: *Ulrich von Lichtenstein*. Berlin.
- LEGIŠA, Lino, TOMŠIČ, France, 1956: Pismenstvo. *Zgodovina slovenskega slovstva I: Od začetkov do romantike*. Ljubljana: Slovenska matica. 141–184.
- Lexikon der romanistischen Linguistik* I–XII. Ur. Günter Holtus, Michael Metzeltin, Christian Schmitt. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1988–2005.
- LOGAR, Tine, 1974: Pregled zgodovine slovenskega jezika. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 103–113.
- LOGAR, Tine, 1981: Izhodiščni splošnoslovenski fonološki sistem. *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. 29–33.
- LOGAR, Tine, 1993: *Slovenska narečja*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.
- LOGAR, Tine, POGORELEC, Breda, KORUZA, Jože, 1973–1974: Starogorski rokopis iz konca 15. stoletja. *Jezik in slovstvo* 19. 192–211.
- MAROLD, Werner, 1926: *Kommentar zu den Liedern Oswald von Wolkensteins*. Berlin: [tipkopis].
- MIKHAILOV, Nikolai, 1998: *Früslowenische Sprachdenkmäler. Die handschriftliche Periode der slowenischen Sprache (XIV. Jh. bis 1550)*. (Studies in Slavic and General Linguistics 26.) Amsterdam, Atlanta: Rodopi.
- MIKHAILOV, Nikolai, 2001: *Jezikovni spomeniki zgodnje slovenščine. Rokopisna doba slovenskega jezika (od XIV. stol. do leta 1550)*. Trst: Mladika.
- Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ur. Jože Toporišič. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za slovanske jezike in književnost.
- OROŽEN, Martina, 1989: Brižinski spomeniki in njihovo razmerje do stare cerkvene slovanščine. Jože Toporišič (ur.): *Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za slovanske jezike in književnost. 87–101.
- OROŽEN, Martina, 1996: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika. Od Brižinskih spomenikov do Kopitarja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

- POGAČNIK, Jože, 1968: I. Slofstvo v srednjem veku. *Zgodovina slovenskega slovstva I: Srednji vek, reformacija in protireformacija, manirizem in barok*. Maribor: Obzorja. 7–93.
- POGAČNIK, Jože (ur.), 1974: *Srednjeveško slovstvo. Izbrano delo*. Izbral in ur. Jože Pogačnik. Prev. Kajetan Gantar, Bogo Grafenauer, Jože Mlinarič, Alojz Rebula. (Zbirka Naša beseda.) Ljubljana: Mladinska knjiga.
- POGORELEC, Breda, 1974: Razvoj slovenskega knjižnega jezika. Dodatek k zborniku *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 1–24. Ponatis v Pogorelec 2011: 55–82.
- POGORELEC, Breda, 2011: *Zgodovina slovenskega slovenskega knjižnega jezika: jezikoslovni spisi I*. Uredil Kozma Ahačič. Spremnii besedili Igor Grdina, Marko Stabej. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- RAMOVŠ, Fran, 1924: *Historična gramatika slovenskega jezika II. Konzonantizem*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
- RAMOVŠ, Fran, 1936: *Kratka zgodovina slovenskega jezika I*. Ljubljana: Akademsko založba.
- RAMOVŠ, Fran, 1950: Relativna kronologija slovenskih akcentskih pojavov. *Slavistična revija* 3. 16–23.
- RAMOVŠ, Fran, 1951: Osnovna črta v oblikovanju slovenskega vokalizma. *Slavistična revija* 3–4. 1–9.
- RAMOVŠ, Fran, KOS, Milko, 1937: *Brižinski spomeniki*. Ljubljana: Akademsko založba.
- REPANŠEK, Luka, 2016: *Keltska dediščina v toponimiji jugovzhodnega alpskega prostora*. (Linguistica et philologica 33.) Ljubljana: Založba ZRC.
- RIGLER, Jakob, 1963: Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu. *Slavistična revija* 14/1–4. 25–78.
- RÖLL, Walter, 1999: Oswald von Wolkenstein. *Neue Deutsche Biographie* 19. Herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Berlin: Duncker & Humblot. 636–637.
- SKUBIC, Mitja, ²2002 (¹1988): *Romanski jeziki*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za romanske jezike in književnosti.
- SKUBIC, Mitja, ⁴2007 (¹1989): *Uvod v romansko jezikoslovje*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za romanske jezike in književnosti.
- SMOLE, Vera, 2001: *Zgodovinska slovnica in dialektologija I. Vokalizem, naglas, konzonantizem*. Ljubljana.
- SNOJ, Marko, 2009: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC.
- SNOJ, Marko, ³2016 (²2003, ¹1997): *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC.
- SNOJ, Marko, GREENBERG, Marc L., 2012: O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev). *Zgodovinski časopis* 66/3–4. 276–305.
- STANGE, Manfred (ur.), 2005: *Deutsche Lyrik des Mittelalters*. Wiesbaden: Marix Verlag.
- STANONIK, Janez, 1957: *Ostanki srednjeveškega nemškega slovstva na Kranjskem*. Disertacija. Ljubljana.
- STRIEDTER-TEMPS, Hildegard, 1963: *Deutsche Lehnwörter im Slovenischen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- ŠEGA, Agata, 1998: Contributo alla conoscenza dei latinismi e romanismi antichi in sloveno. *Linguistica* 38/2. 63–85.
- ŠEGA, Agata, 2007: Nekaj ugotovitev o glasovnih značilnostih vulgarnolatinskih predlog za starejše latinizme in romanizme v slovenščini. *Jezikoslovni zapiski* 13/1–2. 397–408.
- ŠEKLI, Matej, 2008: O narečni osnovi jezika Celovškega ali Rateškega rokopisa ter o izvoru oblike *seydi*. *Jezikoslovni zapiski* 14/1. 29–40.
- ŠEKLI, Matej, 2014 (2016): *Primerjalno glasoslovje slovanskih jezikov 1: Od praindoevropsčine do praslovanščine*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- ŠEKLI, Matej, 2015: Pomenska polja nemških izposojenk v slovenščini. *Jezikoslovni zapiski* 21/2. 31–44.
- ŠEKLI, Matej (ur.), 2017: *Med Slovani / Among the Slavs*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- ŠEKLI, Matej, 2018: *Tipologija lingvogenez slovanskih jezikov*. (Linguistica et philologica 37.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ŠEKLI, Matej, 2018a: Remarks on the linguistic affiliation of the *Freising Fragments*. Amir Kapetanović (ur.): *The oldest linguistic attestations and texts in the Slavic languages*. Vienna: Holzhausen. 9–27.
- ŠEKLI, Matej, 2020: Relativna in absolutna kronologija (bavarsko)staro- in srednjevisokonemških izposojenk v slovenščini. *Jezikoslovni zapiski* 26/1. 7–25.
- ŠIVIC-DULAR, Alenka, 1989: Besedotvorne vrste slovenskih zemljepisnih imen na gradivu do leta 1500. Jože Toporišič (ur.): *Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za slovanske jezike in književnost. 229–244.
- ŠIVIC-DULAR, Alenka, 1996: Odsev etnogeneze v jeziku slovenskega prostora (v času od 6.–12. stol.). *Migrationen und ethnogenese im pannonischen Raum bis zum Ende des 12. Jahrhunderts*. Graz: Amt der Steiermärkischen Landesregierung, Abteilung für Wissenschaft und Forschung. 137–153.
- ŠTIH, Peter, 2016: Od 6. do konca 15. stoletja. Peter Štih, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec: *Slovenska zgodovina I–II*. Ljubljana: Modrijan. 35–221.
- TOMŠIČ, France, 1956: Razvoj knjižnega jezika. *Zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana: Slovenska matica. 9–28.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1965, 1966, 1967, 1970 (in ponatise): *Slovenski knjižni jezik* 1–4. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Stiški rokopis*. Ljubljana: Slovenska knjiga.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1993: Periodizacija slovenskega knjižnega jezika. *Slavistična revija* 41/1. 131–141.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1994, 1996: *Slovenski jezik in sporočanje* 1–2. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000 (1976): Slovenski jezik v času. *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja. 751–822.
- ULČNIK, Natalija, 2006: Načrt za pridigo 15./16. stoletja – prepis in interpretacija besedila. Marko Jesenšek (ur.): *Rojena v narečje: akademikinji prof. dr. Zinki Zorko ob 80-letnici*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. 489–502.

- VEČERKA, Radoslav, 2006: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Praha, Olomouc: Univerzita Palackého, Nakladatelství Euroslavica.
- WACHINGER, Burghart, BRUNNER, Horst (ur.), 2007: *Oswald von Wolkenstein. Lieder*. Ausgewählte Texte herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Burghart Wachinger. Melodien und Tonsätze herausgegeben und kommentiert von Horst Brunner. Stuttgart: Philipp Reclam jun.
- WIESTHALER, Fran, 1993–2007: *Latinsko-slovenski slovar* I–VI. Ljubljana: Založba Kres, 1993, 1995, 1999, 2002, 2005, 2007.
- WOLFRAM, Herwig, 2012: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Klagenfurt: Hermagoras.

Slovenski knjižni jezik v drugi polovici 16. stoletja pri jezikovnem pouku

Kozma Ahačič

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša

kozma.ahacic@zrc-sazu.si

16. stoletje in jezikovni pouk slovenščine

Prispevek obravnava nekaj novosti s področja raziskovanja 16. stoletja in jih skuša umeščati v jezikovni pouk slovenščine. Obravnava vprašanje umeščanja zgodovine jezika in jezikoslovja v osnovnih in srednjih šolah v enotni okvir ter vprašanja rabe slovenščine in drugih jezikov v 16. stoletju, stanje šolstva v 16. stoletju, vlogo prvih slovenskih knjig, Katekizma in Abecednika, ter vprašanje oblikovanja bohoričice in obravnave pisav in črkopisov pri pouku nasploh.

Pri pouku slovenščine na osnovni in srednji šoli ima 16. stoletje nedvomno poseben položaj, saj gre za čas oblikovanja in prvega poskusa normiranja slovenskega knjižnega jezika. V zadnjih desetletjih je stanje raziskav na tem področju izrazito napredovalo – deloma tudi po zaslugi dela na (in ob) *Slovarju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. V učbeniških gradivih in pri pouku v praksi je zato začela nastajati zadrega, saj dosednji starejši priročniki in temeljna dela marsikje niso več točni. Ob pripravi besedila za novi učbeniški komplet za srednje šole *Slovenščina 1: Moč jezika* (Krapš Vodopivec idr. 2021) smo ob analizi obstoječih učbeniških gradiv in priročnikov to zadrego lahko tudi jasneje evidentirali. Temeljne novosti in zadrege, ki jih je treba upoštevati pri jezikovnem pouku slovenščine, smo zato skušali v naslednjem prispevku opredeliti po problemskih sklopih, v katerih povzemamo najpomembnejše ugotovitve sodobne znanosti in jih skušamo poenostavljati, da bi bile primerne za obravnavo pri pouku na različnih stopnjah.

1 Umeščanje zgodovine jezika in jezikoslovja v enotni okvir

Zgodovina jezika in jezikoslovja je pomemben del osnovne izobrazbe vsakega posameznika. Tudi zato je pri jezikovnem pouku temeljnega pomena, da učenke in učenci usvojijo zgodovino slovenskega jezika kot preprost koncept, ki ga nato skozi leta obnavljajo in dopolnjujejo s podatki.¹ Umanjkanje takšnega okvira v šolski praksi obi-

¹ S konceptom je mišljen najkrajši možni shematični opis zgodovine slovenskega jezika: v srednjem veku se oblikuje slovenščina kot jezik, ki se že razlikuje od drugih slovanskih jezikov; jezik se ne rodi, ampak rojeva; do konca 16. stoletja nastanejo vsa osnovna slovenska narečja (razen rovtarskega); v 2. polovici 16. stoletja slovenski protestantski pisci izoblikujejo slovenski knjižni jezik; v nadaljnjih stoletjih ima izročilo knjižnega jezika slovenskih protestantskih piscev močan vpliv na knjižno normo, govorjeni jezik pa se od nje vse bolj odmika in se vse bolj narečno cepi; v 2. polovici 18. stoletja se zato tudi knjižna slovenščina razdeli na tri pokrajinske variante (in prekmurski knjižni jezik);

čajno vodi v nizanje podatkov o zgodovini slovenskega jezika, ki so zgolj dopolnili informacijam iz zgodovine književnosti, ne odgovorijo pa na temeljno vprašanje: kako je nastala in nastajala sodobna slovenščina. Izhodišče jezikovnega pouka slovenščine na vseh ravneh morajo biti zato za 16. stoletje odgovori na vprašanje: kako sploh nastane knjižni jezik; kako je nastal slovenski knjižni in kaj je bilo s slovenščino pred njim; kako je vplival slovenski knjižni jezik 16. stoletja na nadaljnji razvoj slovenskega knjižnega jezika. Tudi zato smo pred časom pripravili knjižico *Jezični možje: zgodba o slovenskem jeziku* (Ahačič 2015, o njej: Saksida 2015), katere namen je bil preiti od faktografije h konceptom.

To seveda ne pomeni, da bi se morali pri pouku zgodovine jezika izogibati podatkom. Problem je, da so podatki osmišljeni le, če jih vežemo v logičen okvir, to pa mora biti seveda okvir zgodovine jezika (vsaj v obsegu, ki smo ga navedli v opombi), ne zgodovine književnosti. Tokovi na področju zgodovine slovenskega jezika se namreč v vseh obdobjih ne pokrivajo s tokovi na področju zgodovine slovenske književnosti. Oboje je treba povezovati, ne pa enačiti.

Za stvarni stik učencev z zgodovino slovenskega jezika in za lažje umeščanje naučenih konceptov in podatkov je bistven tudi stik z besedili. Ta stik je v trenutni zasnovi pouka slovenščine mogoč predvsem prek pouka književnosti, kjer obravnavamo besedila iz različnih zgodovinskih obdobj slovenske književnosti – s tem pa seveda tudi slovenskega jezika. Ta stik pa ne more biti pristen, če učenci nimajo vsaj občasne možnosti, da dobijo tudi vizualno predstavo o izvirnem besedilu. Vzporedno branje fotografije izvirnega besedila in prečrkovane ali celo posodobljene različice besedila (npr. Prešeren, Cankar) lahko dá učencem več informacij kot še tako podroben opis jezikovnega stanja v posameznem obdobju. Večinoma je dovolj, da si skupaj z učenci na takšen način vzporedno ogledamo že nekaj vrstic besedila. Ob branju tovrstnih besedil pa je smiselno učence opozarjati tudi na možnost uporabe zgodovinskih slovarjev (na portalu Franj jih je že šest, prilagojeno iskanje po zgodovinskih slovarjih ima tudi portal Franček).

2 Raba slovenščine med drugimi jeziki

Predstava o rabi slovenščine v 16. stoletju je še vedno preveč vezana na predstavo, ki jo učenci dobijo na podlagi vtisa s konca 18. stoletja in prve polovice 19. stoletja, ko govorimo o pojavih, kot so nemškutarstvo, opuščanje rabe slovenščine med plemiči, meščani ter v intelektualnih okoljih in podobno. Zato je toliko pomembnejše, da se učenci zavedajo, da gre pri tem za pojav, ki je bil na Slovenskem prisoten šele od srede 18. stoletja. O nastanku in vzrokih tega pojava na podlagi virov piše Golec (2003: 23–38).

sredi 19. stoletja s t. i. novimi oblikami pride do dokončnega poenotenja knjižne slovenščine v skupni jezik vseh Slovencev; začne se oblikovati enotna podoba skupnega govorjenega jezika; z osamosvojitvijo zaživi slovenski jezik polno življenje v prav vseh vlogah.

Dejanska podoba odnosa do slovenščine je v času pred pojavom protestantizma in po njem v 16. stoletju bistveno drugačna (povzeto po Ahačič 2007: 15–17). Nosilce jezikovne situacije v 15. in 16. stoletju je najpriročneje razdeliti glede na tri družbene položaje: kmečko prebivalstvo, mestno prebivalstvo in plemstvo. Vendar pa nas ta delitev ne sme zapeljati v stereotipno predstavo o ostri razdeljenosti treh jezikov (slovenščine, nemščine – ponekod še italijanščine – in latinščine) na omenjene tri stanove.

Kmetje, ki so s svojimi družinami predstavljali večino prebivalstva slovenskega ozemlja,² so bili na splošno neizobraženi in nepismeni; govorili pa so od pokrajine do pokrajine različne slovenske govore in narečja. Ker nemščine ali latinščine kmetje niso govorili oz. poznali (poznali so verjetno le nekaj bistvenih izrazov – ali morda celo formul – iz vsakdanjega življenja), so morali stiki ljudstva z višjimi sloji potekati v slovenščini. K večinskemu kmečkemu prebivalstvu je bila po svoji dolžnosti v določenih situacijah³ jezikovno usmerjena tudi Cerkev, kar kažejo določeni znaki tradicije v govorjeni javni besedi že pred protestanti. V 16. stoletju je k še večji ustalitvi cerkvenega slovenskega jezika tudi v odnosu do kmetov prispevala protestantska književna produkcija.

Mestno prebivalstvo je bilo jezikovno in etnično bolj heterogeno, kakor bi lahko sklepali glede na ohranjene pisne vire. Raba nemščine (in v primorskih mestih italijanščine) v pisnem uradnem poslovanju nas ne sme zavesti k misli, da je sploh vse življenje mestnega prebivalstva potekalo v teh dveh jezikih.⁴ Napačen bi bil tudi sklep, da so v mestih rabili en sam jezik. Dvo- oz. trojezičnost je bila v slovenskem prostoru nekaj običajnega (IZS 1999: 113), tudi zaradi dvojne migracije: iz vasi v mesto (slovenščina) in iz mesta v mesto (nemščina, italijanščina, tudi slovenščina). Kar se tiče etnične pripadnosti (IZS 1999: 115; Golec 2003), je za manjša mesta na Kranjskem gotovo, da je v njih prevladovalo slovensko prebivalstvo. V Ljubljani je bilo po izračunih v času reformacije, ko naj bi tu živelo do 6.000 ljudi, najmanj 70 % prebivalcev Slovencev, raba nemščine in slovenščine pa je bila dokaj izenačena. V Kranju je prevladovala raba slovenščine, v Mariboru pa nasprotno raba nemščine. Skratka, jezik govora ni bil vedno enak jeziku zapisa in etnična pripadnost pri tistih, ki so razumeli več jezikov, ni poogjevala rabe določenega jezika v vseh situacijah oziroma v vseh govornih položajih.

Jezik plemičev je bila predvsem nemščina, vendar tudi slovenščina že v srednjem veku, še manj pa v 16. stoletju, ni bila tako zapostavljena, kakor bi lahko sklepali na prvi pogled. Velik del plemstva je bil tako najmanj dvojezičen, ponekod celo trojezičen.

2 Več kot 80 % do 15. stoletja in več kot 90 % v 16. stoletju.

3 Prim. ohranjene srednjeveške slovenske rokopise. Ljudstvo je seveda molilo in prepevalo v domačem jeziku. Tudi o obstoju verskih pesmi, ki so se v slovenščini prepevale v cerkvi, imamo za 15. stoletje sicer posredne, a vseeno utemeljene dokaze (Kumer 2002: 139–158).

4 Prim. tudi Štih (1996: 150) in IZS (1999: 113). Sklepanje na podlagi priimkov nam daje neustrezno sliko, saj so priimke večkrat prevajali.

Da je plemstvo slovenščino rabilo tudi v prestižnejših položajih, nam pričajo nekateri zgodovinski in literarni drobcji (za daljšo obravnavo gl. Ahačič 2017: 16–17).

Predvsem med nižjimi plemiči, ki so imeli na svojih gospostvih patrimonialno sodstvo,⁵ lahko predvidevamo poznavanje slovenščine, saj svojih pristojnosti do podložnikov sicer ne bi mogli izvajati. Ohranjeno imamo celo pritožbo kranjskih stanov iz leta 1527, ker je deželni knez postavil za glavarjevega namestnika nekoga, ki ni deželan in »ki ne zna slovenščine, kot od nekda velja«. To je eden od dokazov, da je vsaj večji del kranjskega plemstva znal slovensko, saj bi si sicer s pritožbo zaprlo vrata do uglednih deželnih funkcij (prim. Štih 1996: 139). To, da plemstvo ni uporabljalo slovenščine pri pisnem komuniciranju in (z redkimi izjemami) pri literarni produkciji, torej ne pomeni, da je niso govorili ob določenih priložnostih v vsakdanjem življenju.

Zavedanje o prestižnosti znanja čim več jezikov (in s tem tudi slovenščine) se je povečevalo proti koncu 15. stoletja. Še posebej so razumeli to kot »vrednoto« slovenski humanisti na cesarskem dvoru (Simoniti 1979: 152–154, 193; Grdina 1999: 182). Tako je Maksimilijan I. v svoji (avto)biografiji *Weißkunig* zapisal, da naj bi se v mladosti naučil slovenščine od nekega »kmeta«. Vendar to ni bil zadnji Maksimilijanov stik s slovenščino. Nekaj let kasneje (septembra 1513) je naročil Pavlu Oberstainu, naj mu sestavi slovar, da se bo slovenščine naučil do kraja (»pro lingua Sclavonica per-ad-discenda«). »Slovanski« jezik naj bi bil namreč po njegovem »*omnium aliarum latissima*« (najbolj razširjen med vsemi). Nekoliko poznejša, a vseeno vredna omembe na tem mestu so tudi nekatera mesta v latinski izdaji Moskovskih zapiskov Sigismunda Herbersteina (Simoniti 1979: 217–218), kjer v latinskem predgovoru Herberstein poudarja pomen svojega poznavanja slovenskega jezika, ki mu je bil pri njegovi karieri »v veliko pomoč«. Slovenščina mu je *beneficium* (dobrota, vrednota).

Pri pouku slovenščine je zato dobro opozoriti na razliko med časom do sredine 18. stoletja, ko so na slovenščino gledali kot na enega od jezikov, ki jih lahko uporabljamo na slovenskem prostoru (odnos je bil povsem pragmatičen, slovenščina pa obravnavana enakopravno, če jo je seveda pisec ali govorec obvladal), in časom od sredine 18. stoletja dalje, ko se je krepil pritisk na višje sloje, da bi namesto slovenščine uporabljali nemščino in da bi slovenščino prepuščali predvsem rabi pri komunikaciji z nižjimi sloji ter jo s tem prepuščali diglosiji.

3 Stanje v šolstvu in idejna zasnova šolstva v *Cerkovni ordningi* (1564)

Organizirane slovenske osnovne šole, kakor jo opisuje Primož Trubar v svojem vizionarskem odlomku v *Cerkovni ordningi* (1564), v času protestantizma ni bilo. Za

⁵ Patrimonialno sodstvo je bila pravica do uprave in sodstva nad podložniki (pravica do sojenja, do prisilne izterjave zahtevkov in do nekaterih dejavnosti v nepravdnem postopku). Ponekod na zahodnem delu slovenskega govornega prostora patrimonialnega sodstva ni bilo.

uresničitev teh idej žal ni bilo ugodnih okoliščin – predvsem je verjetno manjkalo dovolj ustreznega kadra ter natančneje razdelana infrastruktura. Posamezne (lahko rečemo: naključno organizirane) šole, v katerih se je rabila slovenščina, so na Slovenskem v tem času skoraj gotovo bile, vendar pa tu ne moremo govoriti o organizirani verigi šol z materinščino kot predpisanim učnim jezikom in s splošno dostopnostjo; predvsem pa ne moremo govoriti o šolah v današnjem pomenu besede, bolj o občasnih »inštrukcijah«. Zbrani podatki za Kranjsko kažejo, da se je pouk, za katerega so poskrbeli (protestantski) stanovi, meščani ali tržani, odvijal v mestih Ljubljana, Kranj, Škofja Loka, Kamnik, Krško, Metlika, Črnomelj, Višnja Gora in Lož ter v trgih Žužemberk in Radeče, poleg tega tudi v (Zgornji) Idriji in še kje. Že za te šole nam noben vir ne priča, da bi bile v kakršni koli povezavi s Trubarjevimi idejami o slovenski osnovni šoli, prav tako pa učni jezik v njih ni bila slovenščina.⁶ Za šole v župnijah pa podatkov ni. Tudi če so bile, lahko predvidevamo, da je šlo pri njih za neorganizirano (oziroma nenačrtno organizirano) in od volje ter sposobnosti »mežnarja« odvisno aktivnost. Podobno so bile poljubno organizirane tudi druge šole. Drugače ni moglo biti, saj natančnejših navodil za takšne šole ni bilo, prav tako ni ohranjen noben vir, ki bi pričal o namenu, da bi se takšne šole vzpostavljalo.

Odlomek o vzpostavljanju osnovnih šol⁷ je zato največkrat narobe interpretiran odlomek iz Trubarjeve *Cerkovne ordninge*. V njem Trubar navaja svojo vizijo šolanja mladih na osnovni stopnji in ne opisuje realnega stanja. Trubarjevo besedilo pri tem sledi splošnim določbam v drugih nemških cerkvenih redih, a jih povsem izvirno in z lastnimi formulacijami prenaša v slovenski prostor.

Trubarjeva ideja jezikovnega oblikovanja slovenskega osnovnega šolstva je bila, da naj bo vloga maternega jezika tem manjša, čim višjo stopnjo ali izobraževalne cilje bo imela.⁸ Trubar naslovi svoje poglavje: »Povsod, v mestih in trgih in po farah se morajo uvesti latinske, nemške in slovenske šole.« Zaporedje v naslovu ni naključno, saj v nadaljevanju najprej pravi, da ne more biti »nobena dežela, ne mesto ne občina [...] brez šol, brez šolarjev in brez učenih ljudi; brez njih ne more prav urejati in ohranjati ne deželnih ne duhovnih reči« in da so dolžni »cesarji, kralji, vojvode in vseh vrst oblasti in gosposke [...] postaviti dobre, učene učitelje in sposobne mlade ljudi v samostane in kanoniške ustanove«.

6 Prim. Žnidaršič Golec (2009: 349–351), ki navaja raziskavo za vojvodino Württemberg, meni, da bi bilo tudi v evropskem smislu nadvse presenetljivo, če bi se sistem, ki ga je v Cerkovni ordningi zasnoval Primož Trubar, lahko v tako kratkem času vzpostavil – in to celo v tistih delih slovenskega prostora, kjer so bile okoliščine najugodnejše. V vojvodini Württemberg je bilo kljub vladarjevemu (!) odloku iz leta 1649 izvajanje pouka precej neredno, izrazitejši napredek pa je opaziti šele v drugi polovici 18. stoletja. – Lahko pa v mestih, kjer je izrazito prevladovalo slovensko prebivalstvo, rabo slovenščine od srednjega veka naprej predvidevamo vsaj v smislu pogovornega jezika, če je učitelj seveda znal slovensko.

7 TO 1564: 78a–79a. Navedeno po Ahačič 2014.

8 To se sklada tudi z določili o rabi slovenščine v poznejših šolskih redih stanovske šole v Ljubljani (prim. Ahačič 2007: 50–53).

Tu je mišljena predvsem latinska šola, namenjena sposobnejšim učencem, v kateri naj bi se izobraževal naraščaj za posvetne poklice. Nato Trubar ponovi misel iz naslova in jo razširi: »V vsakem mestu, trgu in pri slednji fari je treba imeti učitelje in šolarje: v mestih in trgih, da se učijo latinsko in nemško, pri farah pa, da se od duhovnikov, kaplanov in cerkvnikov učijo slovenskega črkopisa, branja in pisanja.« Osnovne šole v mestih in trgih naj bi se torej jezikovno razlikovale od osnovnih šol na vasi. Da pa bi bile lahko poleg poklicnih latinskih ali nemških v mestih tudi župnijske priložnostne šole, v katerih bi se rabila slovenščina in ki bi imele predvsem verski namen, bi nam lahko potrjeval naslednji odlomek, ki ga zasledimo v poglavju o katekizmu:⁹

Poleg tega naj ima vsak pridigar in duhovnik pri svoji fari učitelja ali cerkvnika, ki naj uči dečke in deklice, meščanske in kmečke otroke slovensko brati in pisati ter na pamet povedati katekizem s kratko razlago. Taki dečki in deklice naj pridejo vsako nedeljo opoldne ali ob večernicah v cerkev skupaj s farani in na pamet ter razumljivo povejo katekizem v vprašanjih in odgovorih, kakor je zapisan v nadaljevanju.

Otroci, ki bi se v nemških mestnih osnovnih šolah naučili brati in pisati, bi se torej v župnijah naučili brati in pisati še slovensko.

Vse to pa so bile samo želje. V resnici so abecedniki slovenskih protestantskih piscev omogočali samo naključni, neorganizirani pouk najbolj vnetih pridigarjev in učiteljev, edina šola, kjer je bila raba slovenščine sistematična, pa je bila stanovska šola v Ljubljani. In celo tam je bila slovenščina dovoljena samo do stopnje, ko so se dečki naučili nemščine, nemščina pa samo do stopnje, ko so dečki dovolj obvladali latinščino.¹⁰

Pri pouku velja v zvezi s tem poudariti, kako težkega dela so se lotevali slovenski protestantski pisci; kako je izobraževanje v slovenščini temeljilo predvsem na osebni iniciativi posameznikov; in kako velik privilegij je bil znati brati slovenska besedila. Napačno pa je govoriti o abecednikih in drugih delih kot šolskih učbenikih. Nasprotno, prav na primeru protestantizma lahko poudarimo, kakšen privilegij je (danes samoumevno) obiskovanje šole, zlasti šole v slovenskem jeziku.

4 Vloga *Abecednika in Katekizma* (1550)

O *Abecedniku in Katekizmu* (1550) se učenci učijo na več mestih, saj gre za prvi slovenski knjigi. Temeljna novost v zvezi z njima je ugotovitev pravega kraja izida. Doslej smo namreč sklepali, da sta knjigi izšli skrivaj v tiskarni Ulricha Morharta v Tübingenu, v preteklih letih pa se je nedvomno potrdilo, da sta izšli pri tiskarju Petru Frentzu v mestu Schwäbisch Hall na Nemškem (Ahačič 2013). Nobenega dvoma ni tudi več, da sta obe knjigi izšli leta 1550. Ravno zaradi Tübingena kot domnevnega kraja tiska je

9 TO 1564: 100a–b. Navedeno po Ahačič 2014.

10 Obširno o tem Ahačič 2007: 48–55.

namreč delala letnica 1550 raziskovalcem preglavice (Ahačič 2013: 547), zato so izid *Katekizma* umeščali v leto 1551. Od tod obe letnici, ki se pojavljata v literaturi.

Pri pouku prihaja tudi do neustreznih opredelitev namena *Abecednika* in *Katekizma*. Trubar je *Katekizem* namenil v prvi vrsti slovenski izobraženski eliti: duhovnikom, pridigarjem, učiteljem, pismenim staršem in vsem, »ki znajo brati« (Ahačič 2009: 251–252). Tudi dejansko je – če ga primerjamo z *Abecednikom* – *Katekizem* neposredno namenjen precej ožji skupini bolj izobraženih ljudi, ki naj bi na njegovi podlagi širili vero ter učili ljudi osnovnih verskih resnic ter jim pridigali. Tudi zato vsebuje po eni strani zapletene teološke razprave, ki marsikdaj spravljajo v zadrego celo izobraženega sodobnega bralca, na drugi strani pa obrazce, napotke, pesmi in litanije, ki se jih lahko od izobraženih bralcev *Katekizma* naučijo tudi nepismeni ljudje – tem pa je *Katekizem* namenjen posredno. Zato je *Katekizem* najprej katekizem, nato agenda (obrednik) in slednjič pesmarica. Lahko bi ga opisali kot praktični priročnik za vse, kar potrebuje slovenski protestantski pridigar. Trubar ga je pisal kot univerzalni priročnik za širjenje vere v slovenskem jeziku. Delež pismenega prebivalstva v 16. stoletju se je na Slovenskem verjetno gibal med 3 % na začetku in 8 % ob koncu stoletja,¹¹ zato so se Trubarjeve knjige nedvomno bolj poslušale kot brale. Izobraženi bralec pa je seveda ustrezna mesta iz *Katekizma* izbiral glede na svoje poslušalstvo in glede na priložnost. S tega vidika *Katekizem* izkazuje tudi zelo premišljeno didaktično zasnovo.

Tudi vprašanje naslovnikov in uporabnikov Trubarjevega *Abecednika* ni tako preprosto, kakor bi se lahko zdelo na prvi pogled (Ahačič 2008: 41). Osnovni namen Trubarjevega *Abecednika* je bilo gotovo širjenje branja (in ne še pisanja – ti dve spretnosti v tedanjem času še nista bili tako samoumevno povezani, kot sta danes) in s tega vidika je *Abecednik* namenjen *vsem mladim in preprostim Slovencem*. Z oznako *preprost* je Trubar označeval naslovnike, ki so bili sprva predvsem poslušalci, nato pa tudi bralci njegovih knjig. Obvladali so samo slovenščino in torej niso bili večji latinščine in nemščine. To pa seveda ne pomeni, da je bil *Abecednik* tudi dejansko dan v neposredno uporabo predvsem njim. Glavni razširjevalci in neposredni uporabniki njegove vsebine so navedeni v kratkem uvodu v katekizemski del *Abecednika*. To so starši, gospodarji in gospodinje ter predvsem učitelji in pridigarji. Ker osnovnih šol v današnjem pomenu tedaj tako rekoč ni bilo, predvsem pa se v njih ni rabil slovenski jezik, so z oznako učitelji mišljeni predvsem duhovniki, ki so bili predvsem v vaškem okolju tako rekoč edini izobraženci. Tu se je Trubar gotovo lahko oprl tudi na lastno izkušnjo, saj je prva znanja dobival prav na ta način. Trubarjev *Abecednik* tako ni bil samo prva slovenska čitanka – mnogim nepismenim Slovencem je pomenil tudi prvi stik s slovenskim knjižnim jezikom, ki so ga lahko poslušali in se iz njega učili osnovnih verskih resnic, tudi če jih niso znali prebrati.

11 Ahačič 2007: 18, 42, 66.

Pri pouku lahko poudarimo, da je *Abecednik* služil predvsem govorno-slušnemu pouku verskih resnic (učenju na pamet v slovenščini), prek njega pa seveda tudi bralnim vajam.

5 Oblikovanje bohoričice in vloga Sebastijana Krelja

Pri obravnavi razvoja slovenske pisave prihaja pri pouku do slabega razlikovanja pisave kot nabora znakov in pisave kot načina pisanja ali tiskanja tega sistema (torej: črkopisa). Pri *Brižinskih spomenikih* tako dobijo učenci podatek, da so napisani v karolinški minuskuli, pri Dalmatinovi *Bibliji* (1584) pa na primer, da je napisana v bohoričici. S tem prihaja do nerazumevanja stanja pred vzpostavitvijo slovenskega knjižnega jezika in po njej.

Pred vzpostavitvijo slovenskega knjižnega jezika so namreč rokopise zapisovali z različnimi pisavami (nabori znakov), na primer *Brižinske spomenike* z naborom znakov, ki jim rečemo karolinška minuskula. A noben rokopis do prve slovenske knjige ne izpričuje kakega trdnega sistema zapisovanja posameznih glasov (črkopisa). Glasove so dotlej zapisovali povsem poljubno, po občutku in z zgledovanjem po rešitvah v knjižnih jezikih, ki so jih znali zapisovalci. V različnih rokopisih pa so seveda uporabljali različne nabore rokopisnih pisav.

Kar se tiče pisave (nabora znakov) v tiskih po vzpostavitvi knjižnega jezika, imamo na Slovenskem samo dve splošno sprejeti obliki: gotico (frakturo, nemško gotico Schwa-bacher) v prvih dveh knjigah, v vseh nadaljnjih knjigah do danes pa z vidika nabora znakov latinsko pisavo različnih fontov (izjemi sta dajničica in metelčica).

Bohoričica in Trubarjeva predstopnja bohoričice sta oznaki za sistem zapisovanja posameznih glasov, podobno velja tudi za poznejšo gajico, gre torej v osnovi za isti nabor znakov kot pri bohoričici (strešica nad *c*, *z* in *s* je izvorno zgolj nadčrkovno znamenje), a za drugačen sistem zapisovanja.

Ker učenci zaradi uporabe programov za zapisovanje besedil bolje od preteklih generacij vedo, kaj pomeni font (nabor znakov), razlaga te snovi pri pouku ne bi smela biti preveč zapletena: do vzpostavitve slovenskega knjižnega jezika so uporabljali za zapis slovenščine različne *fonte*, a zapis glasov z njimi je bil še precej poljuben. Primož Trubar je ta zapis sistematiziral, dodatno nadgradnjo njegovega sistema pa je pomenila bohoričica, ki jo je kot sistem, kako zapisovati posamezne glasove, uvedel v Biblijo Jurij Dalmatin, v slovnici pa opisal Adam Bohorič. Sistem zapisovanja z bohoričico se je nato ohranil vse do novega sistema, gajice, ki je sicer ohranila latinski font, torej povsem enak bohoričici, mu dodala znake *č*, *ž*, *š* in poenotila način zapisovanja s kombinacijo sistema bohoričice in možnosti, ki so jih nudile nove črke v fontu. Dajničica in metelčica sta bila po eni strani nova fonta (latinični, dopolnjen z novimi znaki), po

drugi strani pa tudi nova sistema zapisovanja. Pomenita pa precej nepomembni zastranitvi in sta na ravni osnovne in srednje šole bolj zanimivi v kontekstu zgodovine književnosti (Prešeren).

Izkazalo se je tudi (Ahačič 2020: 8, 11, 14; obširneje Ahačič 2021; o okoliščinah Grdina 2007), da Bohoričeva vzpostavitev bohoričice, kot je zastavljena v Bohoričevi slovnici (1584), dokončno pa izvedena v Dalmatinovi Bibliji, temelji na izkušnjah, ki jih je Bohorič pridobival ob pregledovanju predhodnih Dalmatinovih del, zagotovo tudi ob številnih dilemah, ki sta jih vsaj z Dalmatinom razreševala ob besedilih; na izkušnjah ob soočenju z ogromnim jezikovnim korpusom, ki ga je imel na voljo v obliki Dalmatinovega rokopisnega prevoda *Biblije*; in na vzpodbudi, ki jo je dobil Bohorič ob reviziji Dalmatinove *Biblije*, naj skuša vzpostaviti sistem, ki bi zajel čim širše slovansko jezikovno območje in bi bil čim bolj dosleden, hkrati pa tudi praktično izvedljiv. Rešitve Sebastijana Krelja iz *Otročje biblije* (1566) so mu pri tem lahko predstavljale zgled, kako naj se izziva loti (primerjava slovanskih abeced), neuspeh reforme v Kreljevi *Postili slovenski* (1567) pa mu je bil v opozorilo, na kaj naj bo pozoren (estetika, ne preveč nadčrkovnih znamenj, obvladljivost za pisce).

Ne drži torej teza, ki jo najdemo v večini učbenikov, da je Sebastijan Krelj pomembno vplival na oblikovanje bohoričice in da je bil razvoj bohoričice linearen, dopolnjujoč (Trubar > Krelj > Dalmatin/Bohorič). V resnici je bil Kreljev črkopis zastranitev, ki so jo zavrnil, posamezne »Kreljeve« rešitve pa niso bile Kreljeve, ampak sad vnovičnega celostnega premisleka. Rešitve glede zapisa *s*, *z*, *š*, *ž*, *u*, *v* so bile po sopostavitvi različnih slovanskih črkopisov edine možne, razlikovanje med *i* in *j* je bila izvirna Bohoričeva ideja, ki je imela najverjetneje vir v sočasnih slovnica, pri stavi naglasnih znamenj pa je Bohorič nadrobneje razdelal in nadgradil sistem, ki ga je Krelj postavil v *Otročji bibliji* (1566) in nato s preobloženostjo porušil v *Slovenski postili* (1567). Razlike med teorijo v Bohoričevi slovnici (1584) in prakso v Dalmatinovi *Bibliji* (1584) so še toliko bolj razumljive, če upoštevamo, da je bilo vsaj prvo poglavje Bohoričeve slovnice (1584) napisano že vsaj dve leti pred izidom Dalmatinove *Biblije* (1584), kar je omogočilo še dodaten premislek.

Pri pouku lahko torej razložimo, da je prvo varianto slovenskega črkopisa vzpostavil Trubar in se je je tudi držal v vseh svojih delih. Kreljeva vloga je bila ta, da je kot prvi opozoril na pomanjkljivosti Trubarjevega črkopisa. Bohoričica pa je samostojno delo Jurija Dalmatina in Adama Bohoriča na podlagi primerjave vseh možnosti na obširnem gradivu rokopisa Dalmatinove *Biblije*. Črkopisa namreč ne tvorijo posamezne rešitve, ampak gre vedno za sistem v celoti. To lahko jasno vidimo tudi v preglednici, ki smo jo oblikovali za učenik *Moč jezika* na podlagi pregleda v Ahačič idr. (2021: 40–42), iz katerega precej jasno vidimo, kako lahko večino potencialnih rešitev najdemo že pri Trubarju, le da tam še niso sistematizirane.

Poenostavljena preglednica najpogostejšega načina zapisovanja posameznih slovenskih glasov v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja

	Trubarjevo zapisovanje (1550–1595)	Kreljevo zapisovanje (1566–1567)	Predbiblijsko zapisovanje (1575–1580)	Pobiblijsko zapisovanje (od 1584 do srede 19. stol.) BOHORIČICA
c	z	z	z	z
č	zh	zh	zh	zh
ć	/	ch	/	/
j	i	i ter [˘] ali ^ˆ na naslednjem samo- glasniku	i	j
s	f s	f	f	f
š	sh fh	fh	sh fh	fh
šč	fzh	fch	fzh	fzh
u	u v	u	u v	u
v	u v	v	u v	v
vu	vu uu	û, vu	uu	vu
z	f s	s	s	s
ž	sh fh	sh	sh	sh

Temeljna razlika med Trubarjevim načinom zapisovanja in bohoričico je v poenotenem zapisovanju *s*, *z*, *š* in *ž*. Trubarju se ta razlika ni zdela pomembna, saj je v nemščini (morda celo v slovenščini) ni slišal, je pa to motilo mnoge druge protestantske pisce (npr. Krelja). Razlikovanje med *u* in *v* je bilo tedaj bolj vprašanje tradicije, saj tudi v drugih jezikih sprva med *u* in *v* niso razlikovali, ampak so v pisali na začetku besede, *u* pa sredi besede ali v ležečem tisku. Poleg tega je bohoričica vpeljala razlikovanje med *i* in *j*, kar je bilo tudi v drugih evropskih jezikih še razmeroma novo in ne povsod uveljavljeno razlikovanje.

6 Sklep

Povsem na koncu moramo poudariti, da z digitalizacijo arhivov, katalogov in listin raziskave na tem področju močno napredujejo, zato lahko pričakujemo, da bo še večkrat kako odkritje vplivalo tudi na vsebine, ki jih podajamo pri pouku slovenščine. Kot primer naj navedem najnovejša odkritja Borisa Golca (2021: 24–29), da je bil Adam Bohorič rojen okoli leta 1524 (ne okoli 1520, kot smo sklepali doslej); da se je rodil v krajih pod Bohorjem na štajerski strani Save (doslej: štajerska okolica Brestanice); da je bila njegova latinska šola v Krškem javna (ne zasebna); in da je umrl leta 1601 ali 1602 v Ljubljani (in ne po 1598 v izgnanstvu).

VIRI IN LITERATURA

- AHAČIČ, Kozma, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- AHAČIČ, Kozma (ur.), 2008: *Primož Trubar: Abecednik (1550): prevod v sodobni jezik*. Slovenj Gradec: Združenje Trubarjev forum.
- AHAČIČ, Kozma (ur.), 2009 (avtor, urednik, prevajalec). *Katekizem (1550): v sodobni knjižni slovenščini*. (Zbirka Trubar v sodobnem jeziku 2.) Slovenj Gradec: Združenje Trubarjev forum.
- AHAČIČ, Kozma, 2013: Nova odkritja o slovenski protestantiki. *Slavistična revija* 61/4. 543–555.
- AHAČIČ, Kozma (ur.), 2014: *Primož Trubar: Cerkevni red (1564): znanstvenokritična izdaja dela Cerkovna ordninga z znotrajjezikovnim prevodom v sodobni slovenski knjižni jezik*. Ljubljana: Založba ZRC.
- AHAČIČ, Kozma, 2015. *Jezični možje: zgodba o slovenskem jeziku*. Ljubljana: Rokus Klett.
- AHAČIČ, Kozma, 2020: Razvoj slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju v številkah. *Slavistična revija* 68/1. 3–19.
- AHAČIČ, Kozma, 2021: Adam Bohorič, Jurij Dalmatin, Sebastijan Krelj in bohoričica. Marko Jesenšek (ur.): *Novi pogledi na Adama Bohoriča*. Ljubljana: SAZU. V pripravi.
- AHAČIČ, Kozma, ČEPAR Metod, JELOVŠEK, Alenka, LEGAN RAVNIKAR, Andreja, MERŠE, Majda, NARAT, Jožica, NOVAK, France (glavni uredniki), 2021: *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja (A–D)*. (Zbirka Slovarji.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2014–, različica 8.0. <www.fran.si>.
- GOLEC, Boris, 2003: Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem. *Zgodovinski časopis* 57/1–2. 23–38.
- GOLEC, Boris, 2021: Adam Bohorič (ok. 1524–1601/2) – pregnanec, ki to ni bil: Zmote o prvem slovenskem slovničarju. *SLO – slovenski zgodovinski magazin: časi, kraji, ljudje* 3/31. 24–29.
- GRDINA, Igor, 1995: Nekaj opazk o vlogi Primoža Trubarja v začetkih slovenskega knjižnega jezika. *Zgodovinski časopis* 49/3. 379–398.
- GRDINA, Igor, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja.
- GRDINA, Igor, 2007: Reformationsströme in slowenischen Raum im 16. Jahrhundert. *Biblia Slavica. Serie IV: Südslavische Bibeln. Band 3,2: Kommentare*. 9–21.
- IZS 1999 = Marko VIDIC idr. (ur.): *Ilustrirana zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- JELOVŠEK, Alenka, 2020: Slovenski zgodovinski slovarji in slovenski slovarji skozi zgodovino v učnih gradivih za slovenski jezik v srednjih šolah. Matej Šekli, Lidija Rezoničnik (ur.): *Slovenski jezik in književnost v srednjeevropskem prostoru*. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 30.) Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 289–301.
- KRAPŠ VODOPIVEC, Irena, PUC, David, AHAČIČ, Kozma, ŠEKLI, Matej, 2021. *Slovenščina 1: Moč jezika: Učbenik z vajami za 1. letnik gimnazij in srednjih strokovnih šol*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KUMER, Zmaga, 2002: *Slovenska ljudska pesem*. Ljubljana: Slovenska matica.

- SAKSIDA, Igor, 2015. Misija nemogoče je uspela!: Kozma Ahačič: Jezični možje: zgodba o slovenskem jeziku. *Otrok in knjiga* 42/92. 67–69.
- SIMONITI, Primož, 1979: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- ŠTIH, Peter in SIMONITI, Vasko, 1996: *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Ljubljana, Celovec: Korotan, Mohorjeva družba.
- TO 1564 = Primož TRUBAR: *Cerkovna ordninga*. Tübingen, 1564.
- ŽNIDARŠIČ GOLEC, Lilijana, 2009: Šolska določila Trubarjeve Cerkovne ordninge. *Šolska kronika* 18/2. 347–355.

Metod Čepar

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša

metod.cepar@zrc-sazu.si

Oris sklanjatve samostalnikov v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja

Prispevek obravnava sklanjatev samostalnikov vseh treh spolov v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja. Razvoj slovenščine, gledano s sodobnega stališča, je bil v 16. stoletju približno na polovici poti. Sklanjatev samostalnikov je v osnovnih potezah že bila vezana na spol, ne več na pripadnost različnim deblom. V moškem in srednjem spolu so tako prevladala o-debla (prva moška in prva srednja sklanjatev), v ženskem spolu pa a-debla (prva ženska sklanjatev). Kljub površnemu splošnemu vtisu, da v sklanjatvi samostalnikov med obravnavanim obdobjem in danes ni bistvenih razlik, pa lahko ugotovimo nasprotno. Pri moškem spolu je še živa (slovenska) ujevška sklanjatev, ijevška sklanjatev pa je pustila močen vpliv. Pri ženskem spolu je ajevška sklanjatev močno vplivala na ijevsko (druga ženska sklanjatev). Najmanj medparadigmatskih vplivov je v srednjem spolu.

1 Uvod

Slovenski knjižni jezik 16. stoletja je prva kodifikacija slovenščine. Nastal je za potrebe protestantskih (luteranskih) piscev, kot so: Primož Trubar, Jurij Dalmatin, Sebastjan Krelj, Adam Bohorič in drugi. Njihova dela zajemajo prevode Svetega pisma, katekizme, pridige in ostala dela pretežno verskega značaja. V to obdobje uvrščamo tudi dva slovarja Hieronima Megiserja ter Bohoričevo slovnico. Predstavljeno gradivo sem zbral na podlagi listkovne kartoteke, ki je na voljo v Sekciji za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU.

2 Predstavitev sklanjatev

Sklanjatev samostalnikov v SKJ 16¹ je v glavnih orisih podobna kot v sodobnem slovenskem knjižnem jeziku. Za primerjavo bom uporabil osnovno klasifikacijo, kot jo poznamo v sodobnem jeziku.

1 SKJ 16 = slovenski knjižni jezik 16. stoletja.

2.1 Moški spol

V sodobnem knjižnem jeziku je najosnovnejša prva moška sklanjatev, z vzorcem *ko-rak* (Toporišič 2004: 278). Za SKJ 16 bi v grobem tudi lahko rekli, da se samostalniki sklanjajo po takem vzorcu, obstaja pa nekaj pomembnih razlik.

Mestnik ednine ima približno enakovredno zastopani končnici *-u* in *-i*. Ker se je opozicija mehko : trdo v slovenščini izgubila že v izhodišču,² ni pomembno, ali je osnova trda ali mehka. Tako ima samostalnik *mož*, ki izvira iz mehke ojevske sklanjatve (osnova se konča na mehki soglasnik *ž*), v Med³ pretežno končnico *-u* (31 pojavitev od skupno 37 v Med), samostalnik *bog*, ki izvorno pripada trdi ojevski sklanjatvi (osnova se konča na trdi soglasnik *g*), pa ima prevladujočo končnico *-i* (v predložni zvezi *pri bugi*; 503 pojavitve od skupno 607 Med). Izvor končnice *-u* je znan; gre za vpliv ujevske sklanjatve. Izvor končnice *-i* pa ni popolnoma jasn. Že če vzamemo prej omenjeni samostalnik *mož*, ima v Med 5 pojavitev s končnico *-i*, ena pojavitev pa je *možej* iz TO 1564, torej naglašeni jat. Tako se poraja vprašanje, ali ni končnica *-i* samo nenaglašena različica končnice *-ej*. Slednja je podedovana iz trde ojevske sklanjatve in se v SKJ 16 še pojavlja v naglašeni poziciji (*duhej, listej, možej* ...). Druga možnost je, da je končnica *-i* vpliv mehke ojevske sklanjatve, torej bi bila pri samostalniku *mož* izvorna. Tretja možnost, ki je sicer verjetnejša pri manjšem številu samostalnikov moškega spola, pa je, da gre za vpliv ijevske sklanjatve in da je npr. pri samostalniku *pot* oblika Med *poti* ostanek ijevske sklanjatve.⁴

Samostalniki, ki so se v praslovanščini uvrščali v ujevsko sklanjatev,⁵ v SKJ 16 še vedno ohranjajo večino svojih značilnosti. Tako se npr. samostalnik *sin* v Red pojavlja 1450-krat. Oblika *sinu*, ki je izvorno ujevska, se pojavlja 1440-krat. Oblika *sina* je izpričana samo osemkrat, dvakrat pa se v DB 1578 in v DB 1584 pojavlja oblika *sinuvi*, ki verjetno odraža vpliv dajalnika.⁶ V Ded je 491 pojavitev, izvorna oblika *sinuvi/sinovi* se pojavlja 163-krat, prevladuje oblika *sinu* (326-krat). V Ted je 1932 pojavitev in kar 1920-krat se pojavlja oblika *sinu*, oblika *sina* pa le 12-krat. Tukaj vidimo, da je kategorija živosti prešla tudi na stare ujevske samostalnike, saj je Ted enak Red. Med ima

2 Vsi južnoslovanski jeziki so to opozicijo izgubili že v zgodnji popraslovanski dobi.

3 Za kratice in krajšave sklonov in števil uporabljam Ied (imenovalnik ednine), Red (rodilnik ednine), Ded (dajalnik ednine), Ted (tožilnik ednine), Med (mestnik ednine), Oed (orodnik ednine), Idv (imenovalnik dvojine), Rdv (rodilnik dvojine), Tdv (tožilnik dvojine), Mdv (mestnik dvojine), Odv (orodnik dvojine), Imn (imenovalnik množine), Rmn (rodilnik množine), Dmn (dajalnik množine), Tmn (tožilnik množine), Mmn (mestnik množine), Omn (orodnik množine).

4 O tem glej Ramovš 1952: 41.

5 V SKJ 16 so izpričani *dar, dol, dom, greh, grozd, jad, krat, led, med, mir, sin, stan, vol, vrh*.

6 Razlika med oblikama *sina* in *sinu* ima izvor v naglasu. Oblika *sinu* (*sinū*) je naglašena na koncu in se ne nahaja neposredno za predlogom (*od svojga sinu*). Oblika *sina* pa se izvorno pojavlja v predložnih zvezah (*od sina*). V SKJ 16 pojavnost oblik *sina* v predložni zvezi in *sinu* v nepredložni ni več dosledna in prihaja do mešanj v prid obliki *sinu*, ki se začne pojavljati tudi v predložnih zvezah. Enako velja za Ted, ki je nastal pod vplivom Red.

98 pojavitev, 48-krat *sinuvi* in 43-krat *sinu*. Opazimo zanimiv pojav, da je Ded vplival na Med ter da je končnica iz Ded *-uvi* pogostejša v Med. Množinske oblike Imn *sinove*, Tmn *sini* in Omn *sinmi* so občutno redkejše, začenja prevladovati podaljšava osnove z *-ov-*. Samostalnik *list*, kot izvorno ojevski samostalnik, ima v Red samo končnico *-u*, razen v BH 1584. Množinske oblike Imn *listove*, Tmn *listi*, Omn *listmi* so doslednejše ter v Tmn in Omn občutno prevladujoče. V slovenščini ima še danes končnico Red *-u* samostalnik *grad*. V SKJ 16 se pri tem samostalniku v Red približno enakovredno pojavljata končnici *-u* in *-a*.⁷ Končnica *-u* je uporabljena v TO 1564 ter DB 1584, končnica *-a* pa v KPo 1567, DB 1584 in BH 1584. V množini je podaljšava z *-ov-* doslednejša.

Množina na *-je* se pojavlja podobno kot v sodobnem knjižnem jeziku. Poleg Imn *-je* se pri takih samostalniki pojavlja tudi Ted *-je*. Lahko gre za vpliv Imn, lahko pa za končnico *-e*, ki se pritika na osnovo, podaljšano z *-j-*. V prid slednjemu bi govorilo dejstvo, da imajo taki samostalniki vsaj kako dajalniško obliko *-jem* (Imn *gostje*, Dmn *gostjem*, Tmn *gostje*; Imn *ljudje*, Dmn *ljudjem*, Tmn *ljudje*; Imn *tatje*, Dmn *tatjem*, Tmn *tatje*).

Samostalniki t. i. druge moške sklanjatve, vzorec *vojvoda* (Toporišič 2004: 288), se pojavljajo tudi v SKJ 16. Konkretni primer *vojvoda* (*vijuda*) se v SKJ 16 sklanja pretežno po prvi moški sklanjatvi. Najbolj dosledno se po drugi sklanjatvi sklanja samostalnik *poglavica*, ki je omejen na JPo 1578.

Tretja moška sklanjatev: samostalniki, ki se sklanjajo z ničtimi končnicami, so značilni predvsem za prevzete svetopisemske izraze (*gera*) ali imena (*Noe*). Značilno za take samostalnike je, da se končajo na samoglasnik.

Posamostaljeni pridevniki v četrti moški sklanjatvi se sklanjajo kot pridevniki.

2.1.1 Primer oblikoslovnega zaglavja samostalnika moškega spola v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*

čas¹ (čas, čas, čas) -a sam. m [,čas ,ča:sa]; P približno 4000, K 46

– ed. im.:⁸ č | a/e | s; – rod.: čas | a/e (TR 1558, K2a); – daj.: č | a/á | su; – tož.: č | a/e/è (MD 1592, T6b) | s; – mest.: č/c[!] | a | s/š | u/i; – or.: časom; – dv. im.: časa; →; – mn. im.: časi; – rod.: čas | ov/ev; – daj.: časom; →

Kot primer oblikoslovnega zaglavja za moški spol sem izbral samostalnik *čas*. V Ied vidimo, da je *a* lahko preglašen v *e*. V Red imamo obliko *čase* iz TR 1558, ki tudi morada odraža preglas, res pa je, da v položaju za *s* preglas ni regularen.⁹ Ded je regularen,

⁷ Problematika je enaka kot pri Red/Ted *sinu* : *sina*.

⁸ V oblikoslovnem zaglavju so krajšave ed. (ednina), dv. (dvojina), mn. (množina), im. (imenovalnik), rod. (rodilnik), daj. (dajalnik), tož. (tožilnik), mest. (mestnik), or. (orodnik). P pomeni število pojavitev, K pa število knjig, v katerih je izpričana iztočnica.

⁹ Predvsem pogost je pri svojilnih pridevniki: *Ariusev*, *Kisev* ...

v Ted pa zopet vidimo oblike *čes* oz. *čēs*. Slednja oblika bi lahko kazala na polglasnik, kar odpira možnost, da je tudi *e* v *led*, *Ted čes* in v *Red čase* pravzaprav polglasnik. V Med imamo prevladujoče oblike s končnico *-u*. Obstaja tudi oblika *čašu* s progresivno prekozložno asimilacijo po šumnosti in *casu*, kjer gre verjetneje prej za napako kot za različenje *č* v *c*. Dvojinske oblike so regularne, prav tako množinske. Oblika *Rmn časev* spet postavlja enake dileme kot *Red čase*.

2.2 Ženski spol

2.2.1 Prva ženska sklanjatev

V sodobnem slovenskem knjižnem jeziku je v ženskem spolu najosnovnejša sklanjatev prva ženska, vzorec *lipa* (Toporišič 2004: 290). Taka sklanjatev je tudi najbolj razširjena v SKJ 16 in ima manj izjem kot sklanjatve moškega spola. Tiste izjeme, ki so izpričane, so navadno posamezni primeri ostankov starejšega stanja. V Red je tak ostanek končnica *-i*, ki je morda odraz trde ajevske sklanjatve: *divici* (JPo 1578), *deželi* (TAr 1562), *dobruti* (TC 1567).¹⁰ Ded *-e* kot odraz jata: *Marije* (TC 1550), *dušej* (TPs 1566). Oblik s končnim *e* namesto *i* v Ded je veliko. To so navadno pojavitve iz TPo 1595, kjer gre za odraz šibitve *i* in ne za odraz jata iz trde ajevske sklanjatve. V Med je končnica *-e* pri *vere* (TPs 1566, TC 1575), *dežele* (TL 1561), *družine* (JPo 1578). Same oblike s končnim *e* namesto *i* so pogostejše, vendar jih, v TPo 1595, enako kot v dajalniku razložimo s šibitvijo *i* in ne kot odraz jata. V dvojini je pri samostalniki *glava*, *noga*, *roka* pogost naglašen Tdv *-ej*: *glavej*, *nogej*, *rokej*, kar odraža podedovano stanje iz trde ajevske sklanjatve. Pri samostalniki *beseda* se pojavlja Odv *besedoma*, kjer je *o* odraz labializacije *a* in ne gre za končnico *-oma* iz moškega/srednjega spola (ojevske sklanjatve). V Rmn se v MD 1592 pojavlja pri samostalniki *noga* končnica *-u*: *nogu* (*od mlades nogu*). V tem primeru lahko Megiser ni ločil med ednino in množino, oblika *mlades* namesto *mladih* pa je napaka. Pri samostalniki *beseda* je pogosta končnica Rmn *-i*; *besedi*, kar je vpliv ijevske oz. druge ženske sklanjatve. V Dmn se v Trubarjevih delih praviloma namesto končnice *-am* pojavlja končnica *-om*, pri čemer gre za labializacijo *a* v *o* in torej le za glasoslovno različico končnice *-am*. Pri samostalniki *duša* se prav tako v Trubarjevih delih pojavlja končnica *-em*; *dušem*, kar je posledica preglasla, ni pa jasno, ali se je v *e* preglašil *a* ali *o*. Ne vemo torej, ali je bila oblika pred preglasom *dušam* ali *dušom*. V Tmn se pojavlja končnica *-i*: *dobruti* v *P 1563. Gre verjetno za odraz podedovane trde ajevske končnice. Iz pridevniške sklanjatve sta končnici *-ih* v Mmn: *sobotih* (DB 1584), *verih* (TC 1575) in *-imi* v Omn: *kravimi* (TPo 1595). Ne povsem jasen je izvor končnice *-eh* v Mmn: *nedeleh* (TT 1581-82) in *besedeh* (TT 1557). Končnica ne more biti naglašena, ker sta samostalniki *beseda* in

¹⁰ Nenavadno je, da se tak odraz pojavlja tudi pri odrazih mehke ajevske sklanjatve, zato gre morda za vpliv ijevske sklanjatve, česar pa še nisem preverjal.

nedelja stalno naglašena na drugem zlogu. Do šibitve *i* v *e* načeloma v zgodnejših delih še ni prihajalo, sploh za TT 1557 tega ne bi pričakovali. Morda gre preprosto za tiskarsko napako, saj je v TT 1557 ta oblika *nedelah* in v TT 1581-82 *besedah*.¹¹

2.2.2 Druga ženska sklanjatev

Druga ženska sklanjatev v sodobnem jeziku zaobjema samostalnike ženskega spola, ki se v Ied končujejo na soglasnik (Toporišič 2004: 293). V SKJ 16 se stanje nekoliko razlikuje. Predvsem samostalniki, ki so stalno naglašeni na osnovi, imajo lahko drugačno sklanjatev. V Ied je samo ničta končnica. V Red je poleg končnice *-i* lahko (navadno le v posameznih primerih) končnica *-e*: *bolezne, časte, oblaste, pamete, smrte, stvare, šibkost*. Ta končnica je enakovredna ali prevladuje pri samostalnikih *jablan, kopel, raven, stran*. V Ted se poleg ničte končnice pojavlja končnica *-o*: *ljubezno, prijazno, prikazno, ravno*. Poleg navedenega se pojavlja tudi različica *-a*, ki lahko odraža pona glasno akanje: *strana*. V TT 1557 je izpričan vpliv Oed: Ted *močjo*. V Med je poleg končnice *-i* tudi naglašena končnica *-ej*: *skrbej, vasej*. Gre za naglašeni jat, ki je, kot ostale posebne končnice, odraz (trde) ajevske sklanjatve. V Oed je končnica *-jo* pravzaprav rezultat vpliva ajevske sklanjatve, v SKJ 16 pa se poleg te pojavlja tudi končnica *-o*: *bolezen, izpovedo, ljubezno, mislo, močo, rečo, stvar, svetost, zapovedo*. Ta končnica prevladuje ali je enakovredna pri: *jablan, perut, pesem, prijazen, prikazen* (obstaja samo ta oblika). V TT 1557 se pojavlja tudi končnica *-i*, ki je verjetno vpliv Med: *oblasti*. V KPō 1567 se pojavlja končnica *-om*: *jesenom*, kjer ni razvidno niti, katerega spola je navedena oblika.

V dvojini se v Rdv namesto končnice *-i* pojavlja tudi končnica *-ih*: *rečih*, ki je odraz vpliva pridevniške sklanjatve. V Mdv je poleg končnic *-eh/-ih* ajevska končnica *-ah*: *stranah, zapovedah*, končnica *-ama*: *stranama* se pojavlja v TPō 1595 in predstavlja vpliv Odv ajevske sklanjatve. Pri samostalniku *štalt* v Mdv prevladuje končnica *-i*: *štalti*, ki je verjetno nastala po analogiji z ostalimi skloni z *-i* (Idv, Rdv, Tdv). Tako končnico najdemo še v *oblasti* (TAr 1562) in *zapovedi* (Trubarjeva dela). V Odv se pojavljata končnici *-ma* (*cevma*) in *-ama* (*cevama, rečama*). Druga je odraz ajevske sklanjatve, prva pa je podedovana.

V množini je vpliv ajevske sklanjatve največji. Končnica Imn *-e* se nahaja v *basne, bolezne, davre, jablane, pesme, prikazne, stvare*. Enakovredna je pri *obrve, ravne, strane*. V Rmn se ničta končnica pojavlja v: *bolezni, jasel, perut, pesem, prikazen, skrivnost, stvar, vinkušt*. Prevladujoča je v: *davr, misel, prepoved, stran zapoved*. Kot edina končnica se pojavlja v: *jablan, ljubezen, nemarnost, ravan, žalost*. Končnica *-eh/-ih* v Rmn predstavlja vpliv pridevniške sklanjatve: *kosteh, rečeh, basnih, boleznih, kunstih*,

¹¹ Predvsem pri *besedah* je lahko to vpliv ijevske sklanjatve, saj se pojavlja tudi Rmn *besedi*, ki odraža vpliv ijevske sklanjatve.

mislih, pesmih, pripovedih, prikaznih, rečih, skrbih, stvarih, vinkuštih, zapovedih. Oblika *težkostih* je pri tem samostalniku edina izpričana v Rmn. Končnica *-ov* odraža vpliv moškega spola: *boleznov* (TT 1557, TT 1581-82) in *vinkuštov* (TAr 1562). V Dmn je splošno stanje precej drugačno kot v sodobnem jeziku. Končnici *-em* in *-im* sta (zlasti *-im*) zelo redki. Praviloma se pojavlja končnica *-am/-om*, kot pri samostalnikih prve ženske sklanjatve. Končnica *-e* v Tmn ni nikoli prevladujoča, pojavlja se v *basne, boleznne, misle, obrve, pesme, prikazne, reče, strane, stvare*. Ne povsem jasna je oblika Tmn *kostej* iz TT 1581-82. V Mmn se pojavlja tudi ajevska končnica *-ah*: *mislah, ohcetah, perutah, pesmah, prikaznah, rečah, skrbah, stvarah*. Prevladujoča je pri samostalnikih *boleznah* in *zapovedah*, edina oblika Mmn je v *basnah, izpovedah, pripovedah, ravnah, stranah*. V Omn je končnica *-ami* v *boleznami, mislami, perutami, pesmami, prikaznam, pripovedami, stvarami, vestami*. Enako ali prevladujoče se pojavlja v *pomočami, prepovedami, skrbami, zapovedami*. *Basnami* je edina oblika Omn tega samostalnika. Pojavlja se tudi končnica *-i*, ki je nastala po analogiji na Imn: *bolezni, davri, kosti, misli, peruti, prepovedi, reči, vrvi, zapovedi*. Enako ali prevladujoče se pojavlja v *moči, pesmi, pomoči, pripovedi, stvari, vinkušti*. Kot edina končnica Omn je izpričana v *jedi, kunšti, nežihrosti*. V *boleznih* in *davrih* je končnica *-ih*, ki je posledica vpliva Mmn.

2.2.3 Tretja in četrta ženska sklanjatev

Tretja in četrta ženska sklanjatev, po katerih se sklanja samostalnike z ničto končnico in posamostaljene pridevnike, sta redkejši kot pri moškem spolu. Za tretjo žensko v 16. stoletju primerov med občnimi imeni ni v četrto žensko pa bi lahko uvrstili posamostaljene pridevnike tipa *ljubša*, ki pa jih je zelo malo.

2.2.4 Primer oblikoslovnega zaglavja samostalnika ženskega spola v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*

basen (bajsen, basn, basen, bajsin) -sni/-sne sam. ž [ˈba:sen -sni/-sne]; P 60, K 16
 – ed. im.: b | aj/a | s | en/n/in (TPo 1595, I,208); – daj.: basni; tož.: b | aj/a | sen; – mn.
 im.: basn | i/e (Trubar); – rod.: basn | i/ih; – daj.: basn | am/om (Trubar); – tož.: basn | i/e; – mest.: basnah; – or.: basnami

Za primer ženskega spola sem izbral primer druge ženske sklanjatve, ker bi rad opozoril na razlike med tedanjim in sedanjim načinom sklanjanja. V ednini vidimo, da posebnih razlik ni, razen različnih zapisov za polglasnik in vrinjenega *j* – *bajsen*. V množini vidimo, da se predvsem v Trubarjevih delih pojavlja težnja po prehodu v prvo žensko sklanjatev. Pravzaprav je samo Rmn tak, da ne odraža prve ženske sklanjatve, v drugih sklonih je ta sklanjatev edina mogoča (Dmn, Mmn, Omn) ali vsaj deloma prisotna (Imn, Tmn). Oblika Rmn *basnih* odraža vpliv pridevniške sklanjatve.

2.3 Srednji spol

V srednjem spolu se v sodobnem knjižnem jeziku samostalniki sklanjajo po prvi srednji sklanjatvi, vzorec *mesto* (prim Toporišič 2004: 297). V SKJ 16 se samostalniki srednjega spola v Ied končujejo na *-u*, v JPo 1578 ter navadno v obeh Kreljevih delih pa na *-o*. Za mehкими soglasniki je končnica enako kot v sodobnem jeziku *-e*. V Red se končnica *-a* predvsem v Trubarjevih delih pri glagolnikih preglašuje v *-e*. Podoben pojav je izpričan za mehкими soglasniki (predvsem za *j*) v Red moškega spola. V Ded se pogosteje kot v moškem spolu pojavlja končnica *-i*: *drevesi, družeti* (TC 1550), *imeni, jutri* (Dalmatin), *kraljestvi, nebi, mesti* (DB 1584), *odrešitvi, opravili* (TPo 1595), *po-hištvu* (TkM 1579), *prešuštvi* (TkM 1579), *pridigarstvu* (Trubar), *razločeni* (TPo 1595), *srci* (enako število pojavitev kot *srcu*), *srebrni* (Megiser), *trpljenji* (DPa 1576). Oblika *zanesenje* iz TPo 1595 kaže na ošibitev končnega *i* v *e*. Končnica *-ej* se nahaja v *blagej* (TPo 1595), *srcej* (TPo 1595). V Med se predvidoma v naglašanih položajih lahko pojavlja končnica *-ej* z različico *-e*: *blagej* (prevladujoča oblika), *mesej* (prevladujoča oblika), *morjej, obiljej* (Trubar), *okej, orožjej* (prevladujoča oblika), *pitjej, pogubljenjej* (TPs 1566), *poklicanjej* (TL 1561), *poljej, poštenjej* (Trubar), *prevzetjej* (DB 1584), *razodevenjej* (TT 1577), *srcej, veseljej, zlatej, zlej, žrtjej* (DB 1584); *blage, morje* (TT 1557), *naprejvzetje* (TO 1564), *nebe* (Trubar), *obličje* (TL 1561), *srce, veselje* (*P 1563), *življenje* (JPo 1578). V množini se v imenovalniku in tožilniku *a* najpogosteje v zgodnjih Trubarjevih delih preglašuje v *e*. Najpogosteje v Dalmatinovih delih (od DB 1584 naprej) samostalniki srednjega spola v množini dobijo v dajalniku, mestniku in orodniku ženske končnice *-am, -ah, -ami*. Podaljšava osnove z *-n-, -s-, -t-* obstaja kot v sodobnem knjižnem jeziku. Pogosto pa se sploh samostalniki s podaljšavo *-s-* sklanjajo vsaj v kakem sklonu brez podaljšave. Prim. *drevo*, Red *dreva, telo*, Red *tela*. Pri takih samostalnikih so tudi pogostejše posebne končnice prim. *seme*, Rmn *semenov*, ki je edina izpričana oblika Rmn.

2.3.1 Primer oblikoslovnega zaglavja samostalnika srednjega spola v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*

drevje (drevje, drivje) -a sam. s [,dre:vje -a]; P 108, K 18

– ed. im.: dr | e/é | vje; – rod.: dr | e/i (TC 1550, (7b)) | vj | a/e; – daj.: drevju; →; – mest.: drev | ji/ju/y; – mn. im.: drevja; – rod.: drevjev (TT 1557, 133); – daj.: drevjem; – tož.: drevja

Kot primer srednjega spola nam lahko služi samostalnik *drevje*. S sodobnega stališča je nenavadno, da ima izpričano množino. Imn, Dmn in Tmn imajo pričakovane oblike, Rmn pa ima samo obliko *drevjev*. Končnica *-ov/-ev* je sicer bolj značilna za moški spol, ni pa nič nenavadnega, če se pojavi tudi v srednjem in celo ženskem spolu. Edninske oblike so pričakovane, v Med se mešata končnici *-u* in *-i*, v Red je preglašena različica *-e*.

2.4 Posebnosti

Nekaj posebnosti sem predstavil že v prejšnjih razdelkih. Naslednje posebnosti so pri menjavi spola. Dogaja se, da je npr. izvirno ijevski moški samostalnik *pečat* v ednini moškega, v množini pa ženskega spola. Prehajanja med moškim in ženskim spolom je največ. Nekaj je prehajanja tudi med srednjim in ženskim spolom, prim. *ledovje*. V ednini je ta samostalnik srednjega spola, pojavlja pa se tudi v množini ženskega spola. Samostalnik *prsi* je lahko vseh treh spolov. Tako se v TT 1557 pojavlja moški spol: *njih prsi so bili opasani z zlatimi pasmi*; na splošno prevladuje ženski spol, srednji spol pa se pojavlja npr. pri Krelju: *blagor prsim, ki so dojila*. Imenovalnik in tožilnik *prsa* v SKJ 16 še ne obstaja.

Sklanjatvena posebnost so tudi imena krajev. Navadno so moškega spola, posamezni skloni pa so lahko ženskega spola: *Korint*, Ted v Trubarjevih delih: v *Korinto* (ampak v istih delih Red *iz Korinta*). Nejasna pri imenih krajev je vloga srednjega spola v pozicijah tipa *priti v tu Jeruzalem*. Predvidevam, da gre v takih primerih za izpust, torej: *priti v tu (mestu) Jeruzalem*.

Samostalnika *mati* in *hči* se sklanjata podobno kot v sodobnem knjižnem jeziku. Samostalnik *kri* ima oblike (razen posameznih pojavitev, ki kažejo drugače): Ied *kri*, Red *kriji*, Ded *kriji*, Ted *kri*, Med *kriji*, Oed *krijo*.

Posebnost je tudi samostalnik *zlo/zleg*, ki ima tudi posebno sklanjatev. Ied ali Ted *zleg* se pojavlja v KPo 1567, TC 1575, JPo 1578 in BH 1584. Ied ali Ted *zlo (zlu)* se pojavlja v TC 1550, TE 1555, TT 1557, TKo 1557, TR 1558, TT 1560, TL 1561, TAr 1562, *P 1563, TPs 1566, TL 1567, KPo 1567, TC 1574, TP 1575, TC 1575, DJ 1575, DPa 1576, TT 1577, JPo 1578, DB 1578, TkM 1579, DC 1579, TT 1581-82, DB 1584, DC 1584, DM 1584, BH 1584, DAg 1585, MD 1592, TPo 1595, TfM 1595, TfC 1595, ZK 1595. Ostali skloni so (oblike po pogostnosti): Red *zlega, zla*, Ded *zlegu, zlu, zlimu*, Med *zlej, zlim, zlem, zlu, zlegi, zlegu*, Oed *zlegom, zlim, zlegem, zlom*, Imn *zlegi*, Mmn *zlih*.

3 Zaključek

V slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja so se samostalniki sklanjali v veliki meri podobno kot se še danes.¹² Opaziti pa je, da so v takratnem sistemu nekatere posebnosti, ki jih zdaj ni več. Zanimivo je, da se samostalniki druge ženske sklanjatve, ki so naglašeni na osnovi, niso še naprej razvijali v smeri prve ženske sklanjatve. Danes takega pojava v knjižnem jeziku sploh ni več. Prav tako se je bistveno spremenila sklanjatev

¹² Tak način sklanjanja je bil živ tudi v nekodificiranem jeziku. V *Gorskih bukvah* iz leta 1582 je samostalniška sklanjatev praktično identična. Prim. Jelovšek 2021: 161–164.

samostalnika *kri*, ki ima stranskosklonske oblike podobne sodobnim samo v posameznih primerih proti koncu obravnavanega obdobja, ki bi jih, če bi sklanjatev samostalnika *kri* ostala enaka, brez težav šteli kot napako. Ujevski samostalniki moškega spola so imeli v SKJ 16 še precejšen vpliv, ki je v sodobnem jeziku omejen zgolj na Red *-u* (*gradu*), Rmn *-ov* in podaljšavo v množini (*vrhovi*). V srednjem spolu se ni naprej razvijala težnja, da se osnova ne bi podaljševala s *-s-*, in v (primorskih) narečjih je prišlo celo do obratnega pojava (*dno*, Red *dnesa*). Vse to nakazuje, da je jezik neke vrste živ organizem, katerega razvoj je težko predvideti. Dobro pa je raziskovati posamezne pojave v preteklosti, ker lahko tako bolje razumemo razvoj v sedanjosti.

VIRI

- BH 1584 = Adam BOHORIC: *Arcticae horulae succifivae*. Wittenberg, 1584.
 DJ 1575 = Jurij DALMATIN: *IESVS SIRAH*. Ljubljana, 1575.
 DPa 1576 = Jurij DALMATIN: *PASSION*. Ljubljana, 1576.
 DB 1578 = Jurij DALMATIN: *BIBLIE, TV IE, VSIGA SVETIGA PISMA PERVI DEIL*. Ljubljana, 1578.
 DC 1579 = Jurij DALMATIN: *TA CELI CATEHISMVS*. Ljubljana, 1579.
 DB 1584 = Jurij DALMATIN: *BIBLIA*. Wittenberg, 1584.
 DC 1584 = Jurij DALMATIN: *TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI*. Wittenberg, 1584.
 DM 1584 = Jurij DALMATIN: *KARSZHANSKE LEPE MOLITVE*. Wittenberg, 1584.
 DA_g 1585 = Jurij DALMATIN: *AGENDA*. Wittenberg, 1585.
 JPo 1578 = Jurij JURIČIČ: *POSTILLA*. Ljubljana, 1578.
 KPo 1567 = Sebastijan KRELJ: *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg, 1567.
 Listkovna kartoteka Sekcija za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU.
 MD 1592 = Hieronymus MEGISER: *DICTIONARIVM QVATVOR LINGVARUM*. Graz, 1592.
 *P 1563 = *ENE DVHOVNE PEISNI*. Tübingen, 1563.
 TfM 1595 = Felicijan TRUBAR: *LEPE KARSZHANSKE MOLITVE*. Tübingen, 1595.
 TfC 1595 = Felicijan TRUBAR: *TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI*. Tübingen, 1595.
 TC 1550 = Primož TRUBAR: *Catechismus*. Tübingen, 1550.
 TE 1555 = Primož TRUBAR: *TA EVANGELI SVETIGA MATEVSHA*. Tübingen, 1550.
 TKo 1557 = Primož TRUBAR: *TA SLOVENSKI KOLENDAR*. Tübingen, 1557.
 TT 1557 = Primož TRUBAR: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen, 1557.
 TR 1558 = Primož TRUBAR: *EN REGISHTER*. Tübingen, 1558.
 TT 1560 = Primož TRUBAR: *TA DRUGI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen, 1560.
 TL 1561 = Primož TRUBAR: *SVETIGA PAVLA TA DVA LISTY*. Tübingen, 1561.
 TAr 1562 = Primož TRUBAR: *ARTICVLI OLI DEILI, TE PRAVE STARE VERE KERSZHANSKE*. Tübingen, 1562.
 TO 1564 = Primož TRUBAR: *CERKOVNA ORDNINGA*. Tübingen, 1564.
 TPs 1566 = Primož TRUBAR: *Ta Celi Pfalter Davidou*. Tübingen, 1566.

- TC 1567 = Primož TRUBAR: *TA CELI CATEHISMVS*. Tübingen, 1567.
TL 1567 = Primož TRUBAR: *SVETIGA PAVLA LYSTVVI*. Tübingen, 1567.
TC 1574 = Primož TRUBAR: *TA CELI CATEHISMVS*. Tübingen, 1574.
TC 1575 = Primož TRUBAR: *CATEHISMVS SDVEIMA ISLAGAMA*. Tübingen, 1575.
TP 1575 = Primož TRUBAR: *Try Duhouske Peifni*. Tübingen, 1575.
TT 1577 = Primož TRUBAR: *NOVIGA TESTAMENTA PVSLEDNI DEIL*. Tübingen, 1577.
TT 1581-82 = Primož TRUBAR: *TA CELI NOVI TESTAMENT*. Tübingen, 1581–82.
TPo 1595 = Primož TRUBAR: *HISHNA POSTILLA*. Tübingen, 1595.
TkM 1579 = Janž TULŠČAK: *Kerfzanske LEIPE MOLITVE*. Ljubljana, 1579.
ZK 1595 = Janž ZNOJILŠEK: *KATECHISMVS DOCTORIA MARTina Luthra*. Tübingen, 1595.

LITERATURA

- JELOVŠEK, Alenka (ur.), 2021: *Gorske bukve 1582. Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana: Založba ZRC.
RAMOVŠ, Fran, 1952: *Morfologija slovenskega jezika*. Ljubljana: DZS.
TOPORIŠIČ, Jože, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

Andreja Legan Ravnikar

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša

andreja.legan-ravnikar@zrc-sazu.si

Besedotvorne značilnosti knjižne slovenščine 16. stoletja v primerjavi s sodobno (knjižno) rabo

Prispevek obravnava posebnosti najpogostejšega sistemsko predvidljivega besedotvornega postopka (izpeljave) in modelov tvorbe izpeljank v knjižni slovenščini 16. stoletja. Ugotavljali smo vzroke za pojav visoke stopnje besedotvorne variantnosti izpeljank in opozorili na ujemanje/neujemanje izbire priponskih obrazil glede na besedotvorni pomen v primerjavi s sodobno knjižno normo. Zaradi večpomenskosti priponskih obrazilnih morfemov v 16. stoletju se besedotvorni in leksikalni pomen izpeljanke večkrat ne ujemata, zato zgodovinskega besedotvornega gradiva ne moremo obravnavati ločeno od rabe v besedilih.

1 Uvod

Temeljni namen zgodovinskih slovarjev je današnjemu uporabniku predstaviti izrazno, pomensko, stilno-zvrstno podobo ter pragmatične okoliščine rabe besed in stalnih besednih zvez, uporabljenih v določenem jezikovnozgodovinskem obdobju ali v več obdobjih jezikovne zgodovine. Jezikovna analiza se nanaša na tista obdobja slovenske jezikovne zgodovine, za katera obstajajo rokopisni in/ali knjižni viri – v nasprotju z etimološkimi slovarji, ki raziskujejo predzgodovino besed oz. njihov izvor. V ožjem smislu zgodovinski slovarji prikazujejo razvoj besedja v daljšem obdobju jezikovne zgodovine, pri čemer je razvojni vidik izpostavljen na vseh ravneh jezikovnega sistema. Širše mednje uvrščamo tudi slovarje, ki besedje določenega zgodovinskega obdobja ali pisca prikazujejo sinhrono, v prerezu določenega časa, tj. brez opozoril na jezikovne spremembe.¹

Po daljšem obdobju teoretičnih priprav, katerih začetki segajo v sredino 70. let prejšnjega stoletja, po podiplomskem izobraževanju za uredništvo in zahtevnem leksikografskem

1 A. Jelovšek (2020: 293–294) je ugotovila, da se v učnih gradivih termin zgodovinski slovar rabi redko. Zaradi teoretične nedorečenosti v slovenskem jezikoslovju v nobenem učbeniku za srednje šole ni našla definicije, kaj so zgodovinski slovarji in kaj v njih najdemo. Po različnih učbenikih za slovenščino in priročniku *Slovenščina za pripravo na splošno maturo* je preverjala zastopanost obravnave starejših slovenskih slovarjev. Edino omenbo katerega od sodobnih zgodovinskih slovarjev ima *Govorica jezika I* v rubriki Za obzorje, kjer so omenjeni avtorski slovarji besedja Franceta Prešerna, Cirila Kosmača in Janeza Svetokriškega, ki pa niso opredeljeni kot zgodovinski. Pričakovali bi, da bo kot zgodovinski opredeljen vsaj Pleteršnikov slovar (1894–1895), ki ga obravnavajo vsi učbeniki; ta je soroden sodobnim zgodovinskim slovarjem in je prosto dostopen na jezikovnem portalu Fran (prav tam: 295).

delu je pred kratkim izšel prvi del zgodovinskega slovarja najstarejše knjižne slovenščine *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (v nadaljevanju: *SSKJ16*). Iz uvoda, ki vsebuje koncept izdelave in druge napotke za večplastno branje slovarja, je razvidno, da gre za prvi slovenski zgodovinski razlagalni slovar. Izdelan je po sodobnih leksikografskih načelih, zato predstavlja pomembno novost tako za srednješolsko kot za univerzitetno obravnavo zgodovine slovenskega knjižnega jezika. Slovarsko/leksikalno razlago vsake besede iz 16. stoletja, ki je kot iztočnica glasovno in pisno posodobljena, dopolnjuje (kjer je le mogoče) sodobna sopomenka/ekvivalent, t. i. znotrajjezikovni prevod.

Slovarska obravnava besed iz celotnega korpusa tiskanih besedil 16. stoletja je priložnost za temeljitejšo šolsko obravnavo besedišča iz obdobja oblikovanja in normiranja slovenskega knjižnega jezika.² Učna tematika je po izkušnjah dosedanjih obravnav starejših slovenskih slovarjev in (redko) zgodovinskih slovarjev v srednješolskem izobraževanju primerna za dijake višjih letnikov gimnazijskega in strokovnega izobraževanja ali bolj zahtevne dijake nižjih letnikov.³ V raziskavi o zgodovinskem slovaropisju pri jezikovnem pouku (Jelovšek 2020) je bilo poudarjeno, da se zaradi prostega dostopa vedno več zgodovinskih slovarjev na spletu in digitalizacije starejših slovenskih slovarjev odpirajo nove možnosti za njihovo vključitev v srednješolsko izobraževanje. Avtorica je na podlagi analize učnih gradiv za srednje šole ugotovila precejšnje razlike med zastopanostjo starejših zgodovinskih slovarjev v posameznih učbenikih.⁴

1.1 Tipološke lastnosti besedotvorne tvorbe knjižne leksike 16. stoletja

SSKJ16 poleg vpogleda v izrazno in pomensko podobo najstarejšega slovenskega knjižnega besedja omogoča prepoznavanje besedotvornih postopkov, po katerih so nastale že obstoječe besede ali so se glede na poimenovalne potrebe tvorile nove. Med drugim je mogoče ugotavljati tipološke lastnosti tvorjenk znotraj različnih besedotvornih vrst in izbor obrazilnih morfemov za različne besedotvorne pomene. Ob tej priložnosti smo se omejili na produktiven in sistemsko predvidljiv besedotvorni postopek v slovenščini – izpeljavo – in najpogostejše tvorjenke iz njih – (navadne) izpeljanke. Po tvorbenih

2 Sodelavci Sekcije za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša načrtujemo pripravo prosto dostopne spletne verzije *SSKJ16* na slovarskem portalu Fran, ki bo glede na količino in izbor slovarskih podatkov prilagojena različno zahtevnim uporabnikom.

3 Pred kratkim je izšel nov učbenik za slovenski jezik za 1. letnik gimnazij in srednjih strokovnih šol: *Slovenščina 1: Moč jezika – Učbenik z vajami za slovenščino*, v katerem je med vajami za zahtevnejše srednješolce navedena tudi stran iz novega zgodovinskega *SSKJ16*.

4 Gl. srednješolske učbenike za jezikovni pouk v prispevku *Slovenski zgodovinski slovarji in slovenski slovarji skozi zgodovino v učnih gradivih za slovenski jezik v srednjih šolah*, ki jih je v raziskavo zajela A. Jelovšek (2020). Zgodovina slovenskega slovaropisja je npr. v učbeniku *Govorica jezika 4* predstavljena relativno izčrpno – predvsem faktografsko, v drugih pa je predstavitev starejših slovenskih slovarjev omejena na osnovne podatke, redko je slikovno predstavljena njihova vsebina. Skoraj povsem pa je umanjala obravnava zgodovinskih slovarjev, ki ostajajo na ravni bežnih omemb med različnimi vrstami slovarjev, čeprav bi se jih lahko koristno vključevalo v obravnavo starejših slovenskih besedil, kar avtorica tudi ponazarja s predlogi (prav tam: 298–299).

modelih izpeljave, pri katerih se na besedotvorno podstavo pripenjajo priponska obrazila (= priponski obrazilni morfemi), so v knjižni slovenščini 16. stoletja izpričani že znani izpeljavni tipi, po katerih so se lahko tvorile nove izpeljanke ali so nastajale nove, t. i. tvorbene inovacije.

1.1.1 Najbolj prepoznavna besedotvorna lastnost izpeljank v času normiranja najstarejše knjižne slovenščine je neustaljenost tvorbe, zaradi česar je v 16. stoletju obstajalo veliko **besedotvornih variant** ali **različic**.⁵ Skupno jim je, da se na isto besedotvorno podstavo razvrščajo različni obrazilni morfemi; nekateri od njih v medsebojnem tekmovalnem razmerju prevladujejo, drugi ostajajo na obrobju knjižne rabe. Besedotvorne nize sestavljajo besedotvorne različice s sopomenskimi priponskimi obrazili, zato jih lahko imenujemo besedotvorne sopomenke, npr. *bratovlji* – *bratovski* – *bratinski*, *celoba* – *celost*, *cedrov* – *cedrni* – *cedrski*, *cepica* – *cepek* – *cepič*, *čistoča* – *čistota* – *čistost*,⁶ *dolgota* – *dolgost*, *draginja* – *dragost* – *dragota*, *dvornikov* – *dvorniski* – *dvorski*.

1.1.2 Sprašujemo se, zakaj so bile besedotvorne različice tako močno razširjene. En razlog se ponuja kar sam. Znano je, da je v 16. stoletju knjižni jezik šele nastajal in se šele ob izidu Dalmatinove *Biblie* (DB 1584) dokončno normiral. Do obdobja protestantizma je obstajala skromna srednjeveška rokopisna tradicija in pri verskih obredih govorjena, slovesna liturgična beseda, ki se je ohranjala v molitvenih obrazcih, pridigah in cerkvenih pesmih.

1.1.2.1 Izbor različnih priponskih obrazil, ki se pripenjajo na isto besedotvorno podstavo, je bil torej posledica upoštevanja oz. neupoštevanja skromne pisne in govorjene **tradicije** javne rabe slovenščine. Menimo, da je bil odvisen tudi od **jezikovnega znanja** in **besedotvorne zmožnosti** posameznega protestantskega pisca. Znano je, in to je potrdila tudi slovarska obravnava besedišča 16. stoletja, da so bili nekateri tvorbeni modeli izpeljave arhaični oz. časovno zaznamovani že v 16. stoletju. Arhaične izpeljanke je zapisoval pretežno Trubar, ki je katoliško pridigarsko tradicijo najbolj poznal. Na primer, za besedotvorni pomen individualne (npr. namesto *-ov/-ev*) in kolektivne svojilnosti (npr. namesto *-ski*) je uporabljal priponska obrazila: *-ji* (< **-bj-b*) (*otročji* ‘otrokov’) – ta ne povzroča jotacije, *-ji* (< **-j-b*) (**škofji* > *škoflji* ‘škofovski’) – ta povzroča jotacijo, *-ji* (< **-j-b*) + *-ev* (**škofjev* > *škofljev* ‘škofov’), *-nji* (kot ostali pisci: *gospodnji* ‘gospodov’), *-in* (kot večina piscev: *očin* ‘očetov’).

5 Glasovne različice so bile rezultat slovenskih jezikovnih zakonitosti. Na morfemskem šivu je izpričana soglasniška premenjenost ali nepremenjenost soglasnikov po palatalizaciji (npr. *čistenje*, *čiščenje* še ni potrjeno), premena samoglasnikov po preglasu (npr. *cesarjev* (6x) in *cesarjov* (1x), *jazbečov* (7x), *jazbečev* (6x) in *jazbecov* (1x) (vse v DB 1584), *papežov* (v 5 biblijskih besedilih) in *papežev* (DB 1584), odsotnost jotacije pri mlajših prevzetih besedah (*marmor* -a) ipd. (Legan Ravnika 2008–2009: 76–77). O razvrstitvi obrazil pridevniških tvorjenk na *-ski*, *-ški*, *-čki* in *-cki* v Trubarjevih in Dalmatinovih prevodih biblijskih besedil prim. Legan Ravnika 2008: 57–62.

6 Besedotvorne različice z obrazili *-oba*, *-ota* in *-ost*, ki so besedotvornopomensko sorodne, so se v nadaljnjem knjižnem razvoju kot neracionalne opuščale ali pa so se pomensko diferencirale, npr. *čistost* (moralno), *čistota* (kovine) in *čistoča* (higiena) (Bajec 1950: 69).

1.1.2.2 Besedotvorne različice so obstajale tudi zaradi različne **etnične** in **narečne pripadnosti** protestantskih piscev. Razločevalni avtorski odtis se najmočneje kaže pri Juriju Juričiču, čakavcu, rojenem v Vinodolu, ki je moral občutek za normativnost pridobivati v zanj tujem – slovenskem jezikovnem okolju. Med Juričičevimi besedotvornimi različicami izstopajo zgledi izpeljank kot *bilca* ‘bilka’ (prim. *bilka* pri Trubarju), *bolezniv* ‘boleč’, *bratinski* ‘bratski’ in ‘bratsko’, *cesarastvo*, *dvojina* ‘dvom’, *dvoječ*, *dvojenje*, *dvoranin*.⁷ Kreljevo besedje izstopa po nekaterih besedotvornih tipih primorskega izvora.⁸

1.1.2.3 Na izbor tvorbene različice je vplivala tudi **besedilnovrstna raznolikost knjižnih izdaj**. Prevladujoča so dela verskega značaja, npr. katekizmi, prevod biblije ali njihovih delov, pridige in postile, v manjšini pa jezikovni (slovar, slovnica) in šolski priročniki (abecednik). Besedotvorno razlikovalne tvorjenke se pojavljajo tudi v dveh slovarjih, kjer so bile spodbujene s tujejezično iztočnico, največkrat nemško, ki ji je bilo treba poiskati slovenski ekvivalent. Megiser, Nemec po rodu, je dobro poznal slovensko koroško narečje, zato se med besedotvornimi različicami pojavljajo tudi različice narečnega izvora. Nove izpeljanke, avtorsko posredovane v knjižnem jeziku 16. stoletja, so bile npr. *besedenje* in *besedovanje* ‘besedičenje, govoričenje’ (izključno v Megiserjevih slovarjih), *bobnar* (MD 1592), *bolhav* (MTh 1603), *bukvarica* ‘knji-garna, knjižnica’ (v obeh), *ceglar* ‘opekar’ (MD 1592), *cepec* ‘palica, krepelo’ (MTh 1603), *dostojnost* (MD 1592), *dragost* (MTh 1603), *lepost* (v obeh, prim. *lepota*, ki se pojavlja v 24 protestantskih knjigah).⁹ Med vzorčnimi besedami za učenje branja so v Trubarjevem abecedniku iz leta 1566 izpričane enkratne pojavitve izpeljank, npr. *bi-rička*; v Bohoričevi slovnici (1584) in dodanih slovarčkih se pojavljajo modifikacijske izpeljanke, ki v besedilih 16. stoletja niso bile potrjene, npr. *dekličica*, *kraljička*, *psička*, *zobec* idr. Pričakovano je tudi vsebina, tematika iz prevodov posameznih besedilnih virov narekovala prihod novih ali do tedaj knjižno še ne uporabljenih tvorjenk iz splošne leksike.¹⁰

Iz izbranih odlomkov slovarskih sestavkov z iztočnicami *dvojčeta*, *dvojčiči*, *dvojki* in *dvojniki* lahko razberemo, kako so navedeni vzroki vplivali na pojav besedotvornih različic v knjižnem jeziku 16. stoletja. Število posamičnih pojavitev besedotvornih različic in lokacije knjig, v katerih so izpričane, kažejo na konkurenčna razmerja med njimi. Leksikalni (slovarski) pomeni vseh štirih besedotvornih variant se ujemajo:

7 Podrobneje o tem v člankih M. Merše: *Prepoznavnost in značilnosti besedja postil* (2013: 161–178), *Primerjava Kreljeve in Juričičeve postile* (2013: 129–145); Legan Ravnikar: *Hrvaško besedje v Megiserjevih slovarjih in delih slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja* (2021).

8 Gl. Orožen 1987, 1996.

9 Slovensko besedje v Megiserjevih slovarjih (1592, 1603) je podrobno popisala M. Merše (2006).

10 Trubarjevo besedje je izpostavljeno v razpravi *Leksikalna prepoznavnost Trubarjevih del* (Merše 2014: 33–41), posebej besedje najobsežnejšega prevoda postile pa v *Trubarjeva Hišna postila (1595) v odnosu do Lutrove predloge* (Merše 2013: 43–69).

dvojčiči -ev [...] P 19, K 6¹¹ (JPo 1578, DB 1578, DB 1584, MD 1592, TPo 1595, MTh 1603) [...] parnost se izraža množinsko *dva pri enem porodu rojena otroka ali mladiča*; *dvojčka*: kadar je ona imela roditi, so **dvojzhizhi** v'nje telefsi bily najdeni DB 1584, I,25b; *Crajn/fki*. Dvozheta, **Dvojzhizhi**. *Corofhki*. Dvojniki, zbilingi *Sloven/fki*, *Besjzhki*. Dvojki DB 1584, III,CcIVa; Gemini, gemelli. *Germ*. Zwilling/ zween Brüder von einer Geburt. *Sclavon*. dvoizheta, **dvoizhizhi**. *Carint*. dvoiniki MTh 1603, I,592 // ed. *vsak od dveh pri enem porodu rojenih otrok*; *dvojček*: Gdo ie leta Tomash Apofstol? On fe ludouski rezhe Tomash: Gerzhki Didimus, Slouennski Duoizhizh. Ieli fi vshe on od nature, ali po Roiftuu **Duoizhizh** bil, ali ie fice tako imenouan, to fe prau nesna JPo 1578, III,7b / kot vzdevek Tomas pak teh dvanajft eden, kateri je imenovan, **Dvoizhizh**, nej bil per nyh, kadar je Jesus bil prifhal TPo 1595, II,21 [...] [A. J.]¹²

dvojčeta dvojčet [...] P 10, K 4 (DB 1578, DB 1584, MD 1592, MTh 1603) [...] parnost se izraža množinsko *dva pri enem porodu rojena otroka ali mladiča*; *dvojčka*: **Duoizheta**. Duoiky DB 1578, 180b; Tvoja dva felfa so kakor dve mlade Sërne, kir so **dvojzheta** DB 1584, I,333a; Gemini, gemelli. *Germ*. Zwilling/ zween Brüder von einer Geburt. *Sclavon*. **dvoizheta**, dvoizhizhi. *Carint*. dvoiniki MTh 1603, I,592 [...] [A. J.]

dvojniki -ov [...] P 3, K 3 (DB 1584, MD 1592, MTh 1603) [...] parnost se izraža množinsko *dva pri enem porodu rojena otroka ali mladiča*; *dvojčka*: *Crajn/fki*. Dvozheta, Dvojzhizhi. *Corofhki*. **Dvojniki**, zbilingi *Sloven/fki*, *Besjzhki*. Dvojki DB 1584, III,CcIVa; Gemini, gemelli. *Germ*. Zwilling/ zween Brüder von einer Geburt. *Sclavon*. dvoizheta, dvoizhizhi. *Carint*. **dvoiniki** MTh 1603, I,592 [A. J.]

dvojki -ov [...] P 2, K 2 (DB 1578, DB 1584) [...] parnost se izraža množinsko *dva pri enem porodu rojena otroka ali mladiča*; *dvojčka*: Duoizheta. **Duoiky** DB 1578, 180b; *Crajn/fki*. Dvozheta, Dvojzhizhi. *Corofhki*. Dvojniki, zbilingi *Sloven/fki*, *Besjzhki*. **Dvojki** DB 1584, III,CcIVa [A. J.]

2 Besedotvorna podoba vzorčnih knjižnih izpeljank iz 16. stoletja v primerjavi z izpeljankami v sodobnem knjižnem jeziku

Besedotvorne morfeme in besedotvorne podstave izpeljank iz knjižne slovenščine 16. stoletja smo primerjali z njihovimi ustreznici iz sodobne knjižne slovenščine. Jezikovni pregled nabora izpeljank v *SSKJ16* od A do vključno D je pokazal različne možnosti.

2.1 Največjo skupino predstavljajo pari izpeljank, pri katerih se besedotvorni podstavi iz 16. stoletja in v sodobnem knjižnem jeziku ujemata, (priponska) obrazilna morfema pa sta različna. Vzrok je mogoče iskati v nejasnem oz. neustaljenem razločevanju posameznih priponskih obrazil po besedotvornopomenskih kategorijah, k čemur se bomo

11 Krajšava P pomeni število pojavitev dane besede v celotnem besedilnem korpusu 16. stoletja, K pa označuje število knjig, v katerih se pojavljajo.

12 Ob koncu vsakega slovarskega sestavka je naveden avtor. V citiranem zgledu krajšava A. J. pomeni Alenka Jelovšek, K. A. je Kozma Ahačič, M. Č. je Metod Čepar in A. L. R. je avtorica prispevka.

v nadaljevanju še vrnili. Naj naštejemo nekaj zgledov: *blečič* 'lísica' (majhna lisa), *bledost* 'bledica', *branitelj* in *branjenik* 'branilec', *čvinglijaner* 'čvinglijanec', *častit*, *časten* 'častitljiv', *čebelin* 'čebelji', *delavica* 'delavka', *dežev* 'dežen', *dobiček*, *dobitek*, *dobitje*, *dobivanje* (vse v pomenu 'dobiček'), *dojka*, *dojnica* in *doječa* 'dojilja', *domišljen* 'domišljav'. Čeprav se besedotvorna podstava tvorjenke in priponsko obrazilo v 16. stoletju in v sodobnosti lahko ujemata, imajo tvorjenke v 16. stoletju še dodatna, sopomenska priponska obrazila, npr. poleg *babilon-ski* 'babilonski' je izpričan tudi *babilon-iski*¹³ (in sopomenka s prevzeto besedotvorno podstavo *babel-ski*), *cesarstvo* in *cesarastvo*, *črviv* in *črvji* 'črviv', *dimnik* in *dimnica* 'dimnik', *divjačina* in *divjaščina* 'divjačina', *draginja*, *dragota* in *dragost* 'draginja', *drz* in *drzen*.¹⁴ Primerjajmo zglede za navedeno v širšem besedilu, ki razkriva leksikalni pomen tvorjenke:

domišljen (domišljen, domišlen) -a -o del. [...] P 4, K 2 [...] *ki kaže pretirano dobro mnenje akterja o sebi in zaničevanje do drugih; domišljav*: nih dofti puido fa nimi utu pogublene skufti te ifte bode ta pot te rifnice shentouan, inu shnih kunshtnimi **domishleni-mi** beffedami, inu shnih lakomnoftio, bodo na nas kupzhouali TR 1558, Q4b; Sato ie on [Kristus] vfe te kriue pote inu **domishliena** Zhloueska dela sauergal, inu ie pokasal fuoije Roke, Noge inu ftran JPo 1578, II,21b [A. L. R.]

črviv -a -o prid. [...] P 13, K 8 [...] *ki je razjeden od črvov; črviv*: Moje meffu je povfod okuli **zhèrvivu** inu blatnu, moja kosha je relpokana, inu k'nizhemar poftala DB 1584, I,268a; ony fo tuiftu [mano] s'hranili do jutra, kakòr je Moses bil sapovédal, inu nej fmèrdezhe ni **zhèrvivu** poftalu DB 1584, I,46a; [...] // *ki je poln črvov; črviv*: Mnogu labalku fe vidi ifuuna lipu, is notra ie pag **zheruiuu** inu knilu[!] TR 1558, Ra [...] [M. Č.]

črvji -a -e prid. [...] P 1, K 1 [...] *negotovo ki je poln črvov; črviv*: Iefus, Shiui vezhni Bug, Mifmo Zueit, prah, fenza. Gnila **zheruia** Iefzha. Smiliffè zhes nas TC 1574, 121 [M. Č.]

2.2 Po pogostosti rabe sledijo pari izpeljank, pri katerih se niti besedotvorna podstava niti izbor priponskega obrazilnega morfema ne ujemata, čeprav imata enak leksikalni pomen, npr. *adamantov* 'diamanten', *afinski* 'opičji', *bukvarica* 'knjigarna', *butoroski* 'tovorni', *cartljiv* 'razvajen, mehkužen, izbircen', *culce* 'sveženjček' (< *culo* 'sveženj'), ali se ujema le ena od besedotvornih različic, npr. *dinoščina* 'osamljenost, zapuščenost' in *dinost* v istem pomenu.

2.3 Primeri izpeljank, pri katerih se starejša in sodobna tvorjenka ne ujemata v besedotvorni podstavi, imata pa enaki priponski obrazili, so redki, npr. *brezasti* posam. 'lisasti, marogasti', *cepek* 'poganjek'.

13 Novotvorjenke s priponskim obrazilom *-iski* smo razlagali z nemškim vplivom: *-isch* + *-ski* > *-iski*. Navezanost na nemško tvorbo je v slovarju pokazana z navedbo izhodiščnega nemškega pridevnika v etimološki kazalki, npr. *adramitiski* (ℰ iz nem., prim. *adramitisch*), *adriatiski* (ℰ iz nem., prim. *adriatisch*), *babiloniski* (ℰ iz nem., prim. *babylonisch*). Po presoji M. Šeklija je vmesni *-i-* lahko nastal pod vplivom nemščine, vendar je nedosleden, npr. v lužiški srbsčini: nem. *germanisch*, gluš. *germanski*, toda nem. *romanisch*, gluš. *romaniski*.

14 Besedotvorne različice so nastajale tudi iz jezikoslovnih razlogov, npr. zaradi tvorbe po *analogiji*, ko so že oblikovani tvorjenki dodali produktiven obrazilni morfem *-en*: *brum* in *brumen*, *cagovit* in *cagoviten*, *drz* in *drzen*, *drzi* posam. in *drzni*, *gozovit* in *gozoviten*, *zlob* (arhaizem v 3 Trubarjevih delih) in *zloben* ipd.

3 Razlikovanje besedotvornega in leksikalnega pomena izpeljank

Klasifikacija tvorjenk po besedotvornopomenskih kategorijah je pokazala, da zgodovinskega besedotvornega gradiva ne moremo analizirati ločeno od sobesedila. Besedotvornega pomena namreč ni mogoče zanesljivo ugotoviti s pretvorbo v sinhrono določeno skladenjsko podstavo, ker se ta vedno ne prekriva s stanjem v sodobni (knjižni) slovenščini.¹⁵

3.1 Veliko je zgledov izpeljank, ki kažejo npr. na nerazločevanje besedotvornega pomena individualne svojine (ki ga izkazuje priponsko obrazilo *-ov/-ev*)¹⁶ od kolektivne (prevladujoče na *-ski*), npr. *angelski* 'angelski' in 'angelov', *balzamski* 'balzamov', *cimermanski* 'tesarjev', *človečki/človeški* 'človeški' in 'človekov'. Leksikalni oz. slovski pomen izpeljank z večpomenskim priponskim obrazilom je razviden šele iz rabe v vsakokratni besedni zvezi:

cesarjev (cesarjev, cesarjov, ceserjev) -a -o prid. [...] P 95, K 21 [...] **1.** *ki se nanaša na cesarja; cesarjev*: S. Paul .. ie imel to Rymsko Purgarfhino inu Frayngo, de ga nižhe pod to Rymsko oblaftio nei fmel pres **Ceffarieue** uole byti ne vmoriti TT 1560, ca; po Sapovedi **Cefariovi** ie vřaki mogal iiti na fvoi Dom alli ftan fvoiga roienia KPo 1567, XXXVII [...] **2.** *ki se nanaša na cesarje, cesarstvo; cesarski*: Na takimi imao ty Starishi nih **Ceffarieuo**, Kraleuo inu Gofposko oblaft, fto oftro shibo inu palizo iskafati TC 1575, 350

cesarski² -a -o prid. [...] P 14, K 7 [...] **1.** *ki se nanaša na cesarje, cesarstvo; cesarski*: Takim řapuidom, bodi **Ceffarskim**, Kraleuim, te niske oli viřfške Gofpofzhine, duho-uske oli deshelske, Ty verni ne imao kratku biti pokorni TC 1575, 326; kadar řo ktemu iftimu zhafu Rimliane **Caefarsko** oblaft imeli, inu nai vekshi oblaftniki bili .. ie Bog odlozhil shnymi te Iudye kařtigati JPo 1578, II,133b [...] **2.** *ki se nanaša na cesarja; cesarjev*: Potehmal ie ta vasha Ceffarieua Maieřteta vnuuizh enu gmain vkupe Sbranie inu hoyene vřiga Rayha, vletu Meiftu Aushpurg .. řapouedala .. Sa tiga volo, de ře my tei **Ceffarski** řapuuidi pokorni iskashemo, fmo my .. femkai Vaushpurg, ty perui prishli TAr 1562, 24a [...] [A. J.]

15 O nepričakovanem izboru priponskega obrazila glede na leksikalni pomen tvorjenke oz. meřanju obrazila *-ski* in *-ov/-ev, -en, -ji, -av*, ki se razkriva v besedni zvezi ali řiršem besedilnem okolju tvorjenke, prim. Legan Ravnikar 2008: 61–62; 2008–2009: 72–73. Na razvrstitvene posebnosti priponskih obrazil je opozorila tudi A. Vidovič Muha (2019: 102). M. řekli (2021: 142) navaja, da je besedotvorni (derivacijski) pomen tvorjenke treba ločiti od leksikalnega (slovarskega) pomena, kajti besedotvorni pomen je del slovnice in je abstrakten, medtem ko je leksikalni pomen del slovarja in je konkreten. Po nastanku tvorjenke se lahko zgodijo pomenske spremembe (pomenski prenos ipd.) ali celo pomenska osamosvojenost (leksikalizacija). Za naš primer menimo, da bi obravnavano rabo obeh obrazilnih morfemov z glasovnima razlićicama *-ov/-ev* in *-ski/-řki* za individualno in kolektivno svojino lahko pojmovali s staliřa metonimićnega pomenskega prenosa – sinekdohe (zamenjave dela s celoto ali obratno).

16 Gl. nastanek in prvotni besedotvorni pomen praslovanske izsamostalniřke pridevniřke pripone **-ovъ/*-evъ* v slovenřćini v řekli 2019: 281–284. Za besedotvorni pomen *bukov* 'tak, ki je v zvezi z bukvijo' je z vidika slovarskega in (so)besedilnega pomena razlikoval naslednje tipe pomenov: 1. pripadnostni pomen *bukov* 'tak, ki pripada bukvĩ', npr. *bukovo* listje; 2. svojilni pomen *bukov* 'tak, ki ima bukev', npr. *bukov* gozd; 3. snovni pomen *bukov* 'tak, ki je iz bukvĩ', npr. *bukova* drva; 4. lastnostni pomen (s prikazom izpeljanke *breskov* 'tak, ki je podoben breskvi', npr. *breskova* polt) (prav tam: 285).

3.2 Pomensko razmejevanje med besedotvornimi obrazili je v 16. stoletju še potekalo, zato je pri tvorbi novih izpeljank prihajalo tudi do tvorbenih napak, npr. *abelski* pomeni 'Abelov', *aleksandrinerski* 'Aleksandrov', *aroniski* in *aronski* 'Aronov', *baalski* in *baalovski* 'Baalov', *belialski* 'Belialov, tj. hudičev'. Tvorbeno napako odkrijemo šele v besedilni rabi:

abelski -a -o prid. [...] P 2, K 2 [...] *ki se nanaša na Abela*; *Abelov*: vi ste prishli .. htimu Iefufu Sredniku tiga noviga Testamenta, Inu hti kry tiga Pokroplena, kir bulshe rizhi govori, koker ta **Abelska** TT 1581-82, II,304, podobno tudi TT 1577 [K. A.]

baalski -a -o prid. [...] P 7, K 4 [...] **1.** *ki služi poganskemu bogu Baalu*; *Baalov*: Stiri ftu **Baalfkih** Fariov so ftali sopār enimu samimu pravimu Proroku Eliafu KPo 1567, XCVIII; Matana, **Baalfkiga** Farja so ony pred Altarji vmurili DB 1584, I,210b; Nikar de bi mi nalf Shivot, kakor ti **Baalfki** Farji s'noshmi ali frēmi pralkali ZK 1595, 148 [...] [A. J.]

4 Sklep

Razlagalni zgodovinski slovar najstarejše knjižne slovenščine (*SSKJ16*) poleg pomensko-pragmatičnega opisa vsake knjižne besede iz 16. stoletja hkrati popisuje tudi slovensko jezikovno kulturnozgodovinsko dediščino. Na popolnem knjižnobesednem gradivu zasnovan slovar jezika 16. stoletja je nujen pogoj za v prihodnosti načrtovan zgodovinski slovar slovenskega jezika, ki bo vključeval tisočletni razvoj slovenskih besed in stalnih besednih zvez od prvih srednjeveških rokopisnih virov v 10./11. stoletju do sodobnega knjižnega jezika v 20./21. stoletju.

VIRI

AHAČIČ, Kozma, LEGAN RAVNIKAR, Andreja, MERŠE, Majda, NARAT, Jožica, NOVAK, France, 2011: *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. (Zbirka Slovarji.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.

AHAČIČ, Kozma, ČEPAR Metod, JELOVŠEK, Alenka, LEGAN RAVNIKAR, Andreja, MERŠE, Majda, NARAT, Jožica, NOVAK, France (glavni uredniki), 2021: *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja (A–D)*. (Zbirka Slovarji.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

DB 1578 = Jurij DALMATIN: *BIBLIE, TV IE, VSIGA SVETIGA PISMA PERVI DEIL*. Ljubljana, 1578.

DB 1584 = Jurij DALMATIN: *BIBLIA*. Wittenberg, 1584.

Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2014–, različica 8.0. <www.fran.si>.

JPo 1578 = Jurij JURIČIČ: *POSTILLA*. Ljubljana, 1578.

Korpus 16: Korpus besedil slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja, 2019, različica 1.0. <www.fran.si/korpus16>.

KPo 1567 = Sebastijan KRELJ: *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg, 1567.

- MD 1592 = Hieronymus MEGISER: *DICTIONARIUM QVATVOR LINGVARVM*. Graz, 1592.
- MTh 1603 = Hieronymus MEGISER: *Thefaurus Polyglottus*. Frankfurt, 1603.
- TAr 1562 = Primož TRUBAR: *ARTICVLI OLI DEILI, TE PRAVE STARE VERE KERSZHANSKE*. Tübingen, 1562.
- TC 1574 = Primož TRUBAR: *TA CELI CATEHISMVS*. Tübingen, 1574.
- TC 1575 = Primož TRUBAR: *CATEHISMVS SDVEIMA ISLAGAMA*. Tübingen, 1575.
- TR 1558 = Primož TRUBAR: *EN REGISHTER*. Tübingen, 1558.
- TT 1557 = Primož TRUBAR: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen, 1557.
- TT 1560 = Primož TRUBAR: *TA DRVGI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen, 1560.
- TT 1577 = Primož TRUBAR: *NOVIGA TESTAMENTA PVSLEDNI DEIL*. Tübingen, 1577.
- TT 1581-82 = Primož TRUBAR: *TA CELI NOVI TESTAMENT*. Tübingen, 1581-82.
- ZK 1595 = Janž ZNOJILŠEK: *KATECHISMVS DOCTORIA MARTina Luthra*. Tübingen, 1595.

LITERATURA

- BAJEC, Anton, 1950, 1952, 1952: *Besedotvorje slovenskega jezika*: I. *Izpeljava samostalnikov*, II. *Izpeljava slovenskih pridevnikov*, III. *Zloženke*. Ljubljana: SAZU, Razred za filološke in literarne vede, DZS.
- JELOVŠEK, Alenka, 2020: Slovenski zgodovinski slovarji in slovenski slovarji skozi zgodovino v učnih gradivih za slovenski jezik v srednjih šolah. Matej Šekli, Lidija Rezončnik (ur.): *Slovenski jezik in književnost v srednjeevropskem prostoru*. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 30.) Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 289-301.
- KRAPŠ VODOPIVEC, Irena, PUC, David, AHAČIČ, Kozma, ŠEKLI, Matej, 2021: *Slovenščina 1: Moč jezika – Učbenik z vajami za prvi letnik gimnazij in srednjih strokovnih šol*. Zv. 1-2. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- LEGAN RAVNIKAR, Andreja, 2008: Pridevniške tvorjenke na *-ski*, *-ški*, *-čki* in *-cki* v Trubarjevih in Dalmatinovih prevodih biblijskih besedil. *Slavia Centralis* 1/2. 53-66.
- LEGAN RAVNIKAR, Andreja, 2008-2009: Besedotvorna podoba slovenske knjižne leksike 16. stoletja s poudarkom na pridevniških tvorjenkah. *Slavistična revija* 56/4-57/1. (Trubarjeva številka.) 69-91.
- LEGAN RAVNIKAR, Andreja, 2021: Hrvaško besedje v Megiserjevih slovarjih in delih slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja. Ivana Eterović (ur.): *Jezik hrvatskih protestantskih izdanja u kontekstu hrvatskih i evropskih književnojezičnih koncepcija XVI. stoljeća*. Zagreb. V tisku.
- MERŠE, Majda, 2006: Slovensko besedje v Megiserjevih slovarjih (1592, 1603) in knjižnojezikovna raba v 16. stoletju. Mihaela Koletnik, Vera Smole (ur.): *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*. Maribor: Slavistično društvo.
- MERŠE, Majda, 2009: *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja: razprave o oblikoslovju, besedotvorju, glasoslovju in pravopisu*. (Linguistica et philologica 23.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- MERŠE, Majda, 2013: *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja: razprave o jezikovnem sistemu, besedju in prevodni problematiki*. (Linguistica et philologica 29.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

- OROŽEN, Martina, 1987: Kreljev jezikovni koncept. Alenka Šivic Dular (ur.): *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 19–40.
- OROŽEN, Martina, 1996: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika: od Brižinskih spomenikov do Kopitarja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti.
- ŠEKLI, Matej, 2019: Izvor pridevnikov tipov *bukov* in *lipov/češnjev* v slovenščini. *Slavistična revija* 67/2. 281–289.
- ŠEKLI, Matej, 2021: Besedotvorni vzorec tipa *vinar – vinarstvo* oz. *strojar – strojarstvo* v slovenščini v kontekstu srednjeevropskega jezikovnega areala. *Slavistična revija* 69/1. 141–155.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2019: *Iz zgodovine slovenskega besedotvorja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Alenka Jelovšek

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša

alenka.jelovsek@zrc-sazu.si

Novi Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja in jezikovni pouk slovenščine

Prispevek je posvečen možnostim rabe novega Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja pri pouku slovenščine. Izpostavljena je konceptualno drugačna pomenska predstavitev v primerjavi z obstoječimi slovenskimi zgodovinskimi slovarji in posledična možnost njegove rabe bodisi kot zgleda za različne mikrostrukturne elemente slovarja ali kot dopolnilo pri predstavitvi pisne in glasovne raznolikosti knjižnega jezika 16. stoletja, ki je med drugim posledica različnih jezikovnih konceptov glavnih avtorjev. Nakazane so tudi možnosti prilagojene predstavitve podatkov v spletni verziji, ki bi bila enostavnejša za širšo uporabo, in rabe slovarskih podatkov za popolnejšo predstavitev zgodovine besed na šolskem spletnem portalu Franček.

1 Pregled zgodovinskih slovarjev slovenščine

Zgodovina slovenskega (knjižnega) jezika je slovarsko še vedno relativno slabo opisana. Pravega diahronnega zgodovinskega slovarja, ki bi predstavljal spremembo oblike in pomena besed v obdobjih, za katera so na voljo pisni viri (Zgusta 2010: 200–202), slovensko jezikoslovje namreč še nima. Še najbližje tovrstnemu zgodovinskemu slovarju sta dvojezični *Slovensko-nemški slovar* (1894–1895) Maksa Pleteršnika, ki ga lahko med zgodovinske slovarje uvrščamo, ker zajema slovenske besedje tudi iz preteklih obdobj ter navaja vire za rabo posameznih besed in njihovih pomenov (prim. Merše 2009: 252–253), ter deloma *Slovar stare knjižne prekmurščine* (2006) Vilka Novaka, saj razlaga gradivo iz 170-letnega obdobja obstoja prekmurščine kot samostojnega knjižnega jezika,¹ vendar pri tem neposredno ne prikazuje pomenskega in oblikovnega razvoja besed skozi obravnavano obdobje. Med drugimi slovarji, ki se v slovenskem prostoru uvrščajo med zgodovinske (prim. Jelovšek 2020: 289–292), sta še *Slovar jezika Janeza Svetokriškega* (2014) in *Slovar Pohlinovega jezika* (2020) Marka Snoja, avtorska zgodovinska slovarja, ki se omejujeta na razlago besed v delih enega avtorja. Tako oba Snojeva slovarja kot *Slovar stare knjižne prekmurščine* iztočnice razlagajo z metodo znotrajjezikovnega prevoda,² torej z navajanjem najbližje sodobne ustreznice.

1 O tem prim. npr. Jesenšek 2005.

2 O vlogi znotrajjezikovnega prevoda v zgodovinskem slovaropisju prim. Trivunović 2020; tovrstne slovarje zato lahko označimo tudi kot prevodne slovarje (prim. Legan Ravnikar 2019: 159).

Na slovarskem spletišču Fran je poleg omenjenih v zavihku Zgodovinski slovarji³ dostopen še *Slovensko-latinski slovar* po *Dictionarium Latino-Carniolicum*, ki podobno kot Pleteršnikov slovar praviloma ne navaja slovenske razlage ali sodobnih slovenskih ustreznice, ampak zgolj tujejezične ustreznice. Gre namreč za obrnjeni zgodovinski slovar⁴ na podlagi rokopisnega slovarja, ki sta ga med letoma 1680 in 1710 pripravila Matija Kastelec in Gregor Vorenc. Njegovo gradivo je preurejeno tako, da v nasprotju z izvirnikom, ki je izhajal iz latinščine, kot iztočnice navaja slovenske besede in jim pripisuje latinska gesla, v katerih se pojavljajo, pri čemer navaja tudi celotne slovenske ustreznice nize iz izvirnega slovarja.

2 Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja

Predstavljenemu naboru zgodovinskih slovarjev se je letos pridružila še prva knjiga *Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja A–D* (v nadaljevanju SSKJ16), ki bi ga lahko opredelili kot slovar obdobja: predstavlja namreč jezik v približno polstoletnem obdobju (1550–1603), ko je v krogu slovenskih reformatorjev nastal in se razvil slovenski knjižni jezik, ki je vrh dosegel leta 1584 s prevodom celotne Biblije in (latinsko pisano) slovnico.

Po svoji zasnovi SSKJ16 predstavlja novost v slovenskem zgodovinskem slovaropisju. Gre namreč za razlagalni zgodovinski slovar,⁵ po tipu razlag in mikrostrukturi bolj podoben *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (1970–1991)⁶ kot obstoječim zgodovinskim slovarjem, ki ob iztočnicah bodisi navajajo tujejezične ustreznice ali pa samo sodobne sinonime brez pomenskih razlag. V nasprotju z njimi SSKJ16 prinaša podroben pomenski opis jezika, členjen v pomene in podpomene z opisnimi razlagami, na posebne pomenske realizacije znotraj njih pa opozarjajo pomenski odtenki. Pomeni in podpomeni imajo opisne nestavčne razlage, ki vsebino naravnost in kratko formulirajo. Polnopomenski leksem je praviloma opisan z uvrščevalno pomensko sestavino (nadpomenko) in z razločevalnimi pomenskimi sestavinami (razlikovalnimi lastnostmi v primerjavi s pomensko sorodnimi leksemi),⁷ pri leksemih slovničnih besednih vrst pa

3 Na Franu je sicer poleg navedenih dostopno tudi *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (2011), ki pa ni slovar, temveč popis besedja z osnovnimi slovničnimi podatki in navedbo del, v katerih se posamezna beseda pojavlja; sodobne sopomenke so besedam pripisane le izjemoma, kadar ločujejo homonime (Merše 2011: 208–209). *Besedje* je bilo izdelano v sklopu pripravljanih del za v tem prispevku predstavljeni *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*.

4 Prim. Merše 2009, ki našteva tudi druge obrnjene starejše slovenske slovarje, izdane samo v knjižni obliki; navedeni so tudi na <<http://www.jezikovna-politika.si/opremljenost/zgodovinski-viri/>>.

5 A. Legan Ravnikar (2020: 264) ga opredeljuje kot »zgodovinski razlagalni slovar s prvinami enciklopedijske razlage in z znotrajjezikovnim prevodom (sodobno sopomenko, če obstaja)«.

6 Podobnost ni naključna, saj je SSKJ služil kot zgled pri oblikovanju koncepta SSKJ16 (Merše 2020: 240).

7 Zlasti pri podpomenih se uporablja tudi mešani tip razlag: že razložena izhodiščna beseda z opisnim dodatkom (Merše 2001: 22).

je opisana njihova funkcija. Pri tvorjenkah uporablja tudi posredni tip razlage s sklicem na pomen pri besedotvorno podstavni besedi (prim. Legan Ravnikar 2015: 254; Merše 2001: 22). V primerih, ko zaradi omejenega konteksta pojavitev (zlasti pri zgledih iz slovarjev) leksema ni mogoče nedvoumno pomensko opisati, je približni pomen zamejen z nizom sodobnih sopomenk. Sodobne sopomenke so sicer praviloma dodane vsakemu pomenu in tudi podpomenu, kadar je ta v zadostni meri (pomensko in stilno) prekriven s pomenom sodobnega leksema. Dopolnjujejo opisno razlago in uporabnika slovarja usmerjajo k pravilnemu in hitrejšemu razumevanju iztočnice (Legan Ravnikar 2020: 265), hkrati pa so posebnega pomena za prihodnje povezovanje slovarjev v okviru slovarskega portala Fran Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša.

S podrobnimi pomenskimi opisi⁸ in ne samo z navajanjem sodobnih sinonimov⁹ lahko slovar opozarja na izpričanost oziroma neizpričanost posameznih pomenov leksemov, ki večpomenskost izkazujejo tudi v sodobnem jeziku. Tako so pri glagolu *česati* izpričani naslednji pomeni: 1) *potegovati po kom/čem z ostrim predmetom; praskati* (= SSKJ²: praskati, pomen 1.b); 2) *povzročati neprijeten občutek, zlasti na koži, ki sili k praskanju; srbeti* (= SSKJ²: srbeti, 1. pomen) in 3) *z orodjem uravnjavati, gladiti; česati* (= SSKJ²: česati, 2. pomen). Hkrati opisne pomenske razlage bralca opozarjajo na delno pomensko neprekrivnost zgodovinskega in sodobnega pomena, ki lahko izvira iz drugačne zgodovinske realnosti, opisane v slovarskem gradivu. Tako v 16. stoletju izraz *dvornik* označuje 'osebo, ki opravlja službo na dvoru, zlasti vojaško ali uradniško', v SSKJ² pa je isti izraz označen kot starinski izraz za *dvorjana*, torej ima v primerjavi s 16. stoletjem ožji pomen 'vladarjev svetovalec, spremljevalec, ki živi stalno na dvoru'.

3 Možnosti rabe SSKJ16 pri pouku slovenščine

SSKJ16 je v prvi vrsti znanstveni slovar, ki poleg podatkov o glasovni podobi, zapisu, rekonstruiranem naglasu¹⁰ in oblikah besede ter njenih pomenih prinaša tudi številne zglede rabe; v nasprotju s SSKJ² ne gre za iztržke iz besedil, ampak kot pri eSSKJ za celotne zglede, ki so ohranjeni v izvornem zapisu in so le deloma okrajšani (v primerih, kot to ne vpliva na razumljivost iztočnice v sobesedilu); v primerjavi z eSSKJ pa je ponazarjalno gradivo bistveno obsežnejše, z zgledi so predstavljene npr. prva in zadnja pojavitev besede, njena raba vsaj pri pomembnejših piscih ter v besedilnozvrstno raznolikih delih, raba v stilemih (dvojne formule, zaznamovani besedni red), prisotnost

8 Pri opisih zaradi velike časovne oddaljenosti opisovane realnosti razlaga pogosto presega slovarsko in se dopolnjuje z enciklopedičnimi podatki o realijah, idejah, nazorih, o tedanjih sociolingvističnih in kulturnozgodovinskih okoliščinah, ki so lahko deloma podani tudi shematizirano s posebnimi kvalifikatorji in kvalifikatorskimi pojasnili (npr. *protest*, *kato.*, *v krščanstvu*, *v judovstvu* itd.) (prim. Legan Ravnikar 2016).

9 Zgled za to je novi učbenik *Slovenščina 1. Moč jezika*, ki ob slovarskem sestavku z iztočnico *dini* iz SSKJ16 dijakom omogoča prepoznavanje elementov slovarske strukture v novem kontekstu.

10 Načela rekonstrukcije naglasa in predstavitve oblikovja v slovarju so predstavljena v Čepar 2020.

sopomenk ali protipomenk, pomembne nenavadnosti itd., pri čemer so, če je le mogoče, izbrani obvestilno večplastni zgledi (podrobneje o tem Merše 2001).

V takšni obliki je SSKJ16 zaradi obilice podatkov in velikega števila obsežnih zgledov manj primeren za neposredno šolsko rabo. Gesla iz tiskane izdaje bi lahko bila vključena kot zgled za prepoznavanje elementov slovarske strukture, saj se ta v SSKJ16 v številnih značilnostih prekriva s SSKJ (obrazilo, razlaga, frazeološko in terminološko gnezdo, ki sta v SSKJ16 zaradi specifičnosti gradiva sicer razdeljeni v dve stopnji (prim. Trivunović 2020)).

V 4. letniku srednje šole bi bila v okviru obravnave zgodovine slovenskega knjižnega jezika lahko izbrana gesla uporabljena tudi za praktično primerjavo med različnimi jezikovnimi koncepti najpomembnejših slovenskih protestantskih piscev.¹¹ Zaradi bogatega ponazarjalnega gradiva, ki praviloma prinaša pojavitve iztočnice pri najpomembnejših avtorjih iz obdobja protestantizma, lahko opazujejo tipični glasovni in pisni razvoj posameznih besed v prvem petdesetletnem obdobju obstoja slovenskega knjižnega jezika.

dišanje (dišanje, dišajne, dišane, dišajnje) -a sam. s [di'sa:nje -aʔɨ]; P 95, K 8

(TL 1561, DJ 1575, JPo 1578, DB 1578, TKM 1579, TT 1581-82, DB 1584, TPo 1595)

— ed. lm.: d | i/y | ša | n/nj | e; — rod.: diša | nj/n/nj | a; — daj.: diša | nj/n | u; — tož.: diša | n/nj/n | e; — or.: dišanjem; Ⓢ

1. čut za zaznavanje vonja; voh: Kadar bi vfe tellu oku bilu, kej bi bilu filhanje? Kadar bi vfe bilu filhanje, kej bi bilu difhanje?

DB 1584, III,94a

// česa **zaznavanje s tem čutom; vohanje:**

pren. Takou ftrafhan urtel gre she danafhni dan (kakor my vidimo) filnu mej Turki inu ludi, de ony obeniga duha, difhainja ali pokufhanja tiga Evangelia nejmajo, ja on je nym ena gnuhnoba, de ga ony ne mogo terpejti ni polufhati <Turkom, ludom, Papelfhnikom, leta vezherja ne dihi> TPo 1595, II,132

2. česa značilnost, ki se zaznava z vohom in vzbuja predstavo o čem; vonj, duh:

pren. Ampag huala Bogu, kir ufelei premaga skufi nas Vcriftufu, inu ozhitu della skufi nas tu dishane tiga nega fposnane, po ufch kraih. Sakai mi fmo Bogu enu dobru dishane, Criftufeu, umei teimi, kir bodo ohraneni, inu umei teimi, kir bodo fubleni. Letim enu dishane te fmerti hti fmerti, Vnim pag enu dishane tiga lebna htimu lebnu

TL 1561, 57b-58a

3. navadno v zvezi s **sladek kar se obredno sežge v čast božanstvu in oddaja prijeten vonj; (dišéča)**

daritev: ondi fo fvoje offre offrovali, inu fo tjakaj pèrnafhali fvoje fkrune daruve, inu fo ondi kadili fvoje flatku difhanje, inu fo ondi islyvali fvoje Pitne offre DB 1584, II,69a / On ie ftegnil fuoio roko fteim pitnim offrom, inu ie offral tu erdezhe vinu inu ie slil na dnu tiga Altaria, k'flatkimu dishainu timu vishimu kateri ie vfeih krail DJ 1575, 221 k daritvi, ki jo bo Bog sprejel; Kadar tedaj ta Gmajna kaj nevejdeozh ftury, taku ima vfa Gmajna eniga mladiga funza od Goved k'Shganimu offru fturiti, k'fladkimu difhanju GOSPDVDV, sred njega Shpishnim offrom, inu Pytnim offrom, kakor je prou, inu eniga Kosla k'Offru sa gréh DB 1584, I,7b / v'fvetim piimi, kadenje molitou pomeni: Difhanje pak v'filhanje DB 1584, II,5b

pren. Inu ena Mladiza bo rafla is debla Isai, inu en odráfek is njegoviga korena, bo fad pèneffèl, na katerim bo pozhival Duh GOSPODNI .. Inu njegovu *difhanje bo v'ftrahu GOSPODNI <?Difhanje> tu je, njegov offer, kateri pred Bugom dobru dihy: inu njega kadenje nebo kakor tiga ftariga Farftva v'Poftavi, u'vunanim kadenju, temuzh v'Boshjim ftrahu, tu je, njegova molitou fe bo v'duhi fturila, Ioan: 4.b> DB 1584, II,5b *Bogu bo ugajala njegova poslušnost* [F. N.]

Slika 1: Geslo *dišanje* v SSKJ16.

11 Prim. Ahačič 2008: 20–23 o ciljih obravnave odlomkov iz protestantskih del pri pouku v 1. in 4. letniku srednje šole ter o sočasni oz. ločeni obravnavi literarnih in jezikoslovnih značilnosti besedil.

Tako lahko npr. ob geslu *dišanje* (ob opozorilu na pomen oznak posameznih del)¹² primerjajo Trubarjeve oblike z odrazom *n* za *nj* in za bohoričico netipičnim zapisom *sh* za *š* z Dalmatinovim odrazom *jn* in zapisom *i* za *j* v zgodnejših delih ter s sodobnemu enakim odrazom *nj* ter za bohoričico tipičnima zapisoma */h* za *š* in *j* za *j* v Bibliji, ki je bila še več kot stoletje model za slovenski knjižni jezik in je močno zaznamovala razvoj slovenskega knjižnega jezika. »Prav jezik Dalmatinove Biblije je namreč jezik, ki bi mu danes lahko rekli normativni vzor knjižnega jezika 16. stoletja. [...] Biblija je poznejšim avtorjem delovala kot nekakšen normativni jezikovni priročnik in je zato imela na oblikovanje sodobnega knjižnega jezika mnogo večji vpliv kot na primer Bohoričeva slovnica« (Ahačič 2020: 255).

Podobno lahko ob geslu *drevje* spremljajo razvoj zapisa za *v*: od *u* pri Trubarju do *v* pri Krelju in pozneje spet v Dalmatinovi Bibliji, ko se je dokončno uveljavil tudi zapis *j* za *j*.

drevje (drevje, drivje) -a sam. s ['dre:vje -a];

P 108, K 18 (TC 1550, TT 1557, TR 1558, TT 1560, TL 1561, TP5 1566, KP5 1567, TC 1575, TT 1577, JP5 1578, DB 1578, TP5 1579, DC 1579, TT 1581-82, DB 1584, DC 1584, TP5 1595, TC 1595)

— ed. im.: dr | e/é | vje; — rod.: dr | e/i (TC 1550, (7b)) | vj | a/e;

— daj.: drevja; —x; — mest.: drev | ji/ju/y; — mn. im.: drevja;

— rod.: drevjev (TT 1557, 133); — daj.: drevjem; — tož.: drevja; Ⓢ

1. več lesnatih rastlin z deblo in vejami;

drevje: Adam inu Eva fta fe lkrilla pred teim obližhem Golpudi Boga vředno tiga driuaya vtim paradyfhu TC 1550, (7b); vtih Veitrih, kir tu veliko dreyue podiraio, imamo to veliko Boshyo Muzh fpoñati TP5 1566, 56a; MALIKI ZHES ta Sad .. Ta Sad tih[!] dreuie, freie inu Varuie S. Iudocus TC 1575, 272; Kateru ie pak Dreuie, kir veish, de fe od nega neiei, tuištu imash konzhati inu iřtrebiti, inu shrange is nih deillati DB 1578, 166b / ielt vidim te ludi hodeiozh, koker de bi dreuie uidil TT 1557, 121; De je *GOSPODNIE drevje polnu mokrute, Ti Libanski Cedri, katere je on salladił <GOSPODNIE drevje on imenuje, tu kir v'gosdeh ftoji, inu nej od zhlovekou> DB 1584, L305b / v zvezi **cedrsko drevje** tu nega veye koker tu Boshye Cedersko dreyue TP5 1566, 147b **cedrovje**; v zvezi **kostanjevo/javorovo drevje** *Kofljanjevu drevje nej bilu nizh pruti njegovim mladizam <*javorovu> DB 1584, II, 74b **vrsta listnatega drevesa**; v **sodobnem prevodu platane** **prën.** Drevje vshe bärft pogajnja, Pifmu fe seleny inu zvete <Sodni dan je pred rokami> DB 1584, II, 94a; Gledajte tedaj, de fšurite pravi řad te pokure .. Vše je Sekira poloshena drevju h'korenu: Kateru drivu tedaj dobriga řadu nepërmeře, tu bo pořlekanu, inu v'ogin vërshenu DB 1584, III, 31b; Ta je kakor en Vert selen, S'rodovim Drevjem obřajen .. Vřelej je selen poln Sadu .. Njega ferce, ni miřel nej Boga obgolufati TC 1595, CCLXXII

2. lesnata rastlina z deblo in vejami; drevo:

Inu nih ueliku fo preřirali nih guant na ta pot. Eni pag fo fecali tu veye od dreuienu, inu fo řtali na ta pot TT 1557, 133; Sakaj ta Seimena inu korene uti feimli, ta dreuya na puli inu ugořdeh fe uidio po Symi gnyla, fuha inu mertua, ampag ulako Spomlat řpet ořhıue TL 1561, 50b; Gledajte eno figovo drevo alli druga drevia KP5 1567, XVI; Ne řturite shkode tei femli ne Moryu, ne tim dreuiem, dotle ne řnaminemo te Hlapce nashiga Boga, na nih zhelih TT 1577, 310; Vřa tuoia drevia inu řad tuoie Deshelle bodo Gofleice fneidle DB 1578, 173a; S. PETRA DRVGI LYST .. on nje opomina, de bi fe imeli řkusi dobra della pobirati ali řkuřiti, inu prave Vere sagviřhani biti: Raunu kakor fe drevje na řadu pořna, aku je dobru ali nikar DB 1584, III, 122a / v zvezi **figovo drevje** Popreĩ preden ie tebe Filippus křdal, kadar ři pod Fygouim dreuiem řidel, fem ielt tebe vidil TT 1557, 259 **figovcem**; v zvezi **molino/molinovsko drevje** De bi ui imeili Vero, kuliku ie enu řhenfouu femu, inu bi rekli kletimu Molinouimu dreuiu, isderi fe inu preřadi fe utu morie, taku bi uom bilu pokornu TT 1557, 223 **murvi**; On ie nih Vinograde pobil řto tozho, Inu nih Molynovska dreyua řto slano TP5 1566, 143a / bibl., v zvezi **drevje lebna** Kateri bo premogel, timu ielt hozo diti ielti od tiga drevia tiga lebna, kir ie vředi tiga Boshyga Paradisha TT 1577, 273 od **drevesa řivljenja**

// **pokonřna lesena priprava za izvřřevanje smrtne kazni z obeřanjem; viřlice:** Bigdan inu Teres .. řta obadva na drevje bila obeřshena DB 1584, L236a[–263a]

3. snov, iz katere so deblo, veje, korenine dreves in grmov: les: Sakai aku letu na tim ferouim dreuiu delaio, na tim fuhim kai fe bode delalu? TT 1557, 248 [M. Č.]

Slika 2: Geslo *drevje* v SSKJ16.

12 Pri okrajšavah virov, iz katerih so vzeti zgledi, je na prvem mestu eno- ali dvočrkovna okrajšava avtorjevega priimka (D = Dalmatin, K = Krelj, T = Trubar, Tk = Tulščak itd.), sledi ji eno- ali dvočrkovna okrajšava prvega samostalnika v naslovu in letnica izdaje: tako okrajšava DB 1584 predstavlja Dalmatinov prevod celotne Biblije iz leta 1584, BH 1584 Bohoričeva slovnica *Arcticae horulae* iz istega leta, TP5 1595 Trubarjevo *Hiřno postilo* itd. Za šolsko rabo, kot je opisana v prispevku, je dovolj načelno prepoznavanje oznake avtorja in letnice izida.

Tovrstne primerjave enega leksema skozi obravnavano obdobje omogočajo večjo osredotočenost na posamezne obravnavane pisne in glasovne pojave kot primerjave celotnih odlomkov, kjer je pozornost posvečena tudi razlikam na besedni, skladijski in stilistični ravni, in lahko služijo kot dopolnilo za utrjevanje znanja o tipičnih razlikah med posameznimi avtorji.

Razlage iz SSKJ16 bi lahko v okviru učnega procesa uporabili tudi za opremljanje obravnavanih odlomkov iz del slovenskih protestantov.¹³ Z natančnim pomenskim opisom težje razumljive besede, zlasti take, ki ima v 16. stoletju specifični pomen, ki ga je težko zajeti s sodobnimi sinonimnimi ustreznici, kot je npr. *gmajn*,¹⁴ bi se olajšalo razumevanje besedil, ki so zaradi časovne in jezikovne (v primeru izvirnega zapisa pa tudi pisne) oddaljenosti učencem težko doumljiva. Za samostojno uporabo za potrebe pojasnjevanja tovrstnih besed je slovar v trenutni obliki zaradi velikega obsega podatkov v slovarskem sestavku manj primeren. Za tovrstno rabo, ne le v okviru pouka slovenščine, ampak tudi za zainteresirano laično javnost, pa bi ob spletni izdaji slovarja veljalo razmisliti o skrajšani različici, ki bi v posebnem pogledu ponudila hitro informacijo o pomenski strukturi besede (morda z dodanim enim reprezentativnim zgledom), medtem ko bi bilo zahtevnejšim uporabnikom s klikom še vedno dostopno celotno geslo z vsemi podatki.

Nadaljnje možnosti uporabe podatkov, ki jih prinaša SSKJ16, presegajo zgolj objavo slovarja na spletišču Fran, omogoča pa jih dodajanje sodobnih sopomenk razlagam v slovarju. Preko njih bi bilo npr. v prihodnosti mogoče razširiti podatke o zgodovini besed na šolskem portalu Franček tudi z izrazi, ki so se za enak ali podoben pomen uporabljali v preteklosti. SSKJ16 s svojimi podrobnimi pomenskimi opisi namreč predstavlja začetno točko na kontinuumu zgodovine slovenskega knjižnega jezika, ki ga na drugem koncu zaključuje ravno tako razlagalni slovar SSKJ.¹⁵ S svojimi razlagami lahko oba slovarja nudita oporni točki za analizo besed (in njihovih pomenov) v vmesnih obdobjih, izpričanih tako v navedenih zgodovinskih slovarjih kot v obstoječih

13 Potreba po razlagi starejših besed je nakazana npr. v drugem delu samostojnega delovnega zvezka *Barve jezika 1*, kjer sta ob odlomku iz Trubarjevega uvoda k prevodu Matejevega evangelija (1555) dodani slovarski gesli *kunšten* in *gmajna* iz SSKJ. Tudi Ahačič (2008: 22) izpostavlja pomembnost obsežnih komentarjev k obravnavanim besedilom iz 16. stoletja, da bi lahko ponudili ustrezen vpogled v jezikovne značilnosti izbranega odlomka. Ker so doslej izšla samo gesla od A do D, je sicer možnost tovrstne uporabe SSKJ16 omejena, vendar pa bo s spletno objavo slovarja, ki bo po načelu rastočega slovarja omogočala tudi dodatke slovarskih prirastkov iz drugih črk, ob izkazanem interesu mogoče prioritarno slovarsko opisati besede, ki se pojavljajo v odlomkih, predvidenih v okviru učnega načrta za slovenščino, in za katere sodobni bralec potrebuje dodatno razlago.

14 O problemih razumevanja in razlage prevzetega pridevnika *gmajn* piše Ahačič (2007: 34–35), ki sicer kot najprimernejšo sodobno ustreznico navaja *navaden*, a ob tem opozarja, da je treba pridevnik zlasti v zvezi *gmajn človek* razumeti v širšem jezikovnem in družbenem kontekstu. S sodobno ustreznico *navaden* rabo pridevnika *gmajn* pri Janezu Svetokriškem razlaga tudi Marko Snoj (2014), ki pa jo deloma pomensko zameji še z dodatno ustreznico *nežlahten*.

15 Zaradi gradiva, ki preko klasične literature sega vse do srede 19. stoletja, in ob nastajanju novega eSSKJ, ki kot gradivo uporablja sodobno rabo v jezikovnih korpusih, se zlasti prva izdaja SSKJ po besedju, ki ga prinaša, počasi pomika v območje zgodovinskih slovarjev.

(elektronskih in neelektronskih)¹⁶ korpusih besed. Končni cilj tovrstnega povezovanja je izdelava celovitega zgodovinskega slovarja, vendar je zaradi še vedno težje dostopnosti in neurejenosti virov ter pomanjkanja zgodovinskih leksikografov takšna naloga še vedno odmaknjena v prihodnost. Prvi korak pa bi lahko predstavljala priprava kratkih zgodovinskih pregledov, prilagojenih šolski rabi, na portalu *Franček*, ki bi združila podatke obstoječih slovarskih zbirk in jih predstavila v bralcem enostavno razumljivi obliki. Kot zgled tovrstne predstavitve lahko služi nekoliko preoblikovana zgodovinska predstavitev besed *žoga* in *balon* (spodaj desno), ki združuje podatke iz obstoječe zgodovinske predstavitve na portalu *Franček* (spodaj levo) s podatki iz SSKJ16:

Od kdaj uporabljamo besedo *žoga* v knjižnem jeziku?

Takole sta **Matija Kastelec** in **Gregor Vorenc** okrog leta **1700** v latinsko-slovenskem slovarju s pomočjo besede *žoga* prevajala različne latinske besede:

žoga ž, F^s, **harpastum**, **-ti**, ena velika kugla k'ygranîu, ali *shoga*; **reticulum**, **-li**, mrešhiza, štrikana auba, en regetil ša s'*shogo* ygranîe; **sphaeristerium**, **-rÿ**, ena ygra s'*shogo*, ali balonam, šhula ša tako ygro; **sphaeromachia**, **-ae**, tú vadenîe, ali škulhanîe te ygre, ali v'tei ygri s'*shogo*; **trigon**, **-nis**, ena forta ledrarške *shoge* ša ygranîe

Sestavek je iz Slovensko-latinskega slovarja Jožeta STABEJA, narejenega po slovarju Matije Kastelca in Gregorja Vorenca z naslovom *Dictionarium Latino-Carniolicum* (1680–1710).

Konec 19. stoletja je besedo *žoga* opisal tudi **Maks Pleteršnik** v svojem Slovensko-nemškem slovarju. Takole jo je prevedel v nemščino:

3. **žôga**, f. ein weicher Spielball, *Mur.*, *Cig.*, *Jan.*, *Kr.*; žogo biti, *Kr.*; — iz it. giuoco, das Spiel, *Levst.* (*Rok.*).

Sestavek je iz Slovensko-nemškega slovarja Maksa PLETERŠNIKA, ki si ga lahko ogledaš na Franu.

Od kdaj uporabljamo besedo *žoga* v knjižnem jeziku?

Besedo *žoga* sta v skoraj enakem pomenu kot danes okrog leta **1700** uporabila **Matija Kastelec** in **Gregor Vorenc** v svojem latinsko-slovenskem slovarju, kot njeno sopomenko pa sta navedla tudi starejši izraz *balon*. Tega je kot poimenovanje za okrogel predmet, ki se pri igri meče ali suva (in lahko pomeni današnjo *žogo* ali *disk*), uporabil že Jurij Dalmatin. Do konca 19. stoletja sta besedi *žoga* in *balon* dobili različna pomena, kot ju poznamo danes, v svojem Slovensko-nemškem slovarju pa ju je zapisal **Maks Pleteršnik**.

16 Med elektronskimi korpusi je treba omeniti predvsem korpus *Jezikovni viri starejše slovenščine*, ki prinaša predvsem besedje 19. stoletja (o problematiki njegove neuravnoteženosti ter sodobnih ustreznih v njegovem Besedišču gl. Ahačič 2014), med neelektronskimi korpusi pa poleg seznamov težje razumljivih besed v objavah starejših slovenskih besedil (podrobno o tem Merše 1999, 2009, 2017) še neobjavljeno gradivo za obrnjene starejše slovenske slovarje, ki je dostopno v Sekciji za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša.

Od kdaj uporabljamo besedo <i>balon</i> v knjižnem jeziku? Beseda <i>balon</i> se je pojavila že v prvih slovenskih knjigah. Kot prvi jo je zapisal Jurij Dalmatin v delu Biblija iz leta 1584. Podatke o ostalih zapisih te besede najdeš v <u>Besedju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja</u> na Franu. Njeno rabo opisujejo tudi nekateri starejši slovenski slovarji. Takole sta Matija Kastelec in Gregor Vorenc okrog leta 1700 v <u>latinsko-slovenskem slovarju</u> s pomočjo besede balon prevajala različne latinske besede: balon m, F², foliis pugilatorius, lusorius, <i>balon</i> ša ygranie; fphaeristerium, -rŷ, ena ygra s šhogo, ali <i>balonam</i>, lhula ša tako ygro Sestavek je iz <u>Slovensko-latinskega slovarja</u> Jožeta STABEJA, narejenega po slovarju Matije Kastelca in Gregorja Vorenca z naslovom <i>Dictionarium Latino-Carnolicum</i> (1680–1710). Konec 19. stoletja je besedo balon opisal tudi Maks Pleteršnik v svojem <u>Slovensko-nemškem slovarju</u>. Takole jo je prevedel v nemščino: balōn, m. der Luftballon, <i>Cig., Jan., Cig. (T.), nk.</i> Sestavek je iz <u>Slovensko-nemškega slovarja</u> Maksa PLETERŠNIKA, ki si ga lahko ogledaš na Franu.	Od kdaj uporabljamo besedo <i>balon</i> v knjižnem jeziku? Beseda <i>balon</i> se je pojavila že v prvih slovenskih knjigah. Kot prvi jo je zapisal Jurij Dalmatin v delu Biblija iz leta 1584 kot poimenovanje za okrogel predmet, ki se pri igri meče ali suva (in lahko pomeni današnje žogo ali disk). V podobnem pomenu sta jo okrog leta 1700 uporabila Matija Kastelec in Gregor Vorenc v svojem <u>latinsko-slovenskem slovarju</u>, kot njeno sopomenko pa sta navedla tudi izraz žoga. Do konca 19. stoletja sta besedi žoga in balon dobili različna pomena, kot ju poznamo danes, v svojem <u>Slovensko-nemškem slovarju</u> pa ju je zapisal Maks Pleteršnik.

Tovrstne kratke predstavitve, ki se jih lahko nato širi z dodatnimi podatki, seveda ne morejo biti znanstveno izčrpne, služijo pa lahko ozaveščenju učencev, dijakov in drugih laičnih uporabnikov o zgodovinskem razvoju besed ter o procesih, ki potekajo še danes: o načinih poimenovanja nove stvarnosti skozi zgodovino (širjenje pomenov obstoječih besed, prevzemanje izrazov iz tujih jezikov), o odnosih med istopomenskimi izrazi in njihovem rezultatu (specializacija pomenov, izginotje besed, različna stilna vrednost sopomenk) itd.¹⁷

4 Sklep

SSKJ16 kot v slovenskem prostoru nov tip zgodovinskega slovarja, ki se po osnovni strukturi zgleduje po SSKJ in v nasprotju z obstoječimi zgodovinskimi slovarji navaja obširne pomenske razlage v knjižnem jeziku 16. stoletja uporabljenih besed, prinaša nove možnosti za uporabo tudi pri pouku slovenščine. Čeprav je v svoji osnovni obliki znanstveni slovar, ki je z obilico navedenih podatkov manj primeren za nestrokovne

17 Podrobneje o poteku in rezultatih tovrstnih procesov v slovenščini 16. stoletja prim. Legan Ravnikar 2017.

uporabnike, ga je vseeno mogoče vključiti v pouk bodisi kot zgled za različne slovarske elemente ali kot dodatno ilustracijo jezikovnih značilnosti posameznih avtorjev, zlasti razvoja bohoričice, z njegovimi razlagami pa je oz. bo mogoče pojasnjevati težje razumljive besede v obravnavanih odlomkih iz del slovenskih protestantskih piscev. Še širšo uporabnost bo slovar pridobil s spletno različico, ki bo lahko z različnimi pogledi oz. ravnmi predstavitev služila tako za pridobivanje osnovnih informacij o pomenih besed kot za poglobljeno znanstveno analizo. Pomenske razlage in sodobne ustreznice v SSKJ16 bodo predstavljale tudi izhodiščno točko, iz katere bodo lahko izhajale dihrone predstavitev razvoja slovenskih besed od 16. stoletja do danes.

VIRI

- AHAČIČ, Kozma, ČEPAR Metod, JELOVŠEK, Alenka, LEGAN RAVNIKAR, Andreja, MERŠE, Majda, NARAT, Jožica, NOVAK, France (glavni uredniki), 2021: *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja (A–D)*. (Zbirka Slovarji.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- BERC-PRAH, Dubravka, SLEMENJAK, Tanja, PERGAR, Saša, 2016: *Barve jezika. Samostojni delovni zvezek za slovenščino v 1. letniku gimnazij in štiriletnih srednjih strokovnih šol*. 2. zv. Ljubljana: Rokus Klett.
- Franček. <<https://www.xn--frank-l2a.si/>>.
- Jezikovna Slovenija. <<http://www.jezikovna-politika.si/opremljenost/zgodovinski-viri/>>.
- KRAPŠ VODOPIVEC, Irena, PUC, David, AHAČIČ, Kozma, ŠEKLI, Matej, 2021: *Slovenščina 1: Moč jezika – Učbenik z vajami za prvi letnik gimnazij in srednjih strokovnih šol*. Zv. 1–2. 1. izd. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- SNOJ, Marko, 2014: *Slovar jezika Janeza Svetokriškega*. <www.fran.si/>.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. <www.fran.si/>.

LITERATURA

- AHAČIČ, Kozma, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. (Zbirka Linguistica et philologica 18.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- AHAČIČ, Kozma, 2014: *Zgodovinski podatki v slovarju sodobne slovenščine*. Irena Grahek, Simona Bergoč (ur.): *Novi slovar za 21. stoletje: e-zbornik s Posveta o novem slovarju slovenskega jezika na Ministrstvu za kulturo, 12. februar 2014*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo. <http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/slovenski_jezik/E_zbornik/11-Kozma_Ahacic-clanek.pdf>.
- AHAČIČ, Kozma, 2020: Reformacija kot obdobje nastanka slovenskega knjižnega jezika in prikaz nastajajočega jezika v slovarju. Marko Jesenšek (ur.): *Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine; Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja; Veliki madžarsko-slovenski spletni slovar*. (Mednarodna knjižna zbirka Zora 135.) Maribor: Univerzitetna založba. 251–262.
- ČEPAR, Metod, 2020: Problematika prikaza naglasne in oblikoslovne pojavnosti iztočnic v SSKJ16. Marko Jesenšek (ur.): *Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje*

- slovenščine; *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja; Veliki madžarsko-slovenski spletni slovar*. (Mednarodna knjižna zbirka Zora 135.) Maribor: Univerzitetna založba. 309–322.
- JELOVŠEK, Alenka, 2020: Slovenski zgodovinski slovarji in slovenski slovarji skozi zgodovino v učnih gradivih za slovenski jezik v srednjih šolah. Matej Šekli, Lidija Rezoničnik (ur.): *Slovenski jezik in književnost v srednjeevropskem prostoru*. (Zborniki Slavističnega društva Slovenije 30.) Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 289–301.
- JESENŠEK, Marko, 2005: Nastanek in razvoj prekmurskega knjižnega jezika. *Slavistična revija* 53/1. [1]–12.
- LEGAN RAVNIKAR, Andreja, 2015: Iz slovaropisne delavnice: ugotavljanje in strukturiranje pomenov pri večpomenskih leksemih v zgodovinskem slovarju. Mojca Smolej (ur.): *Slovnica in slovar - aktualni jezikovni opis*. 2. del. (Obdobja 34/2.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 449–456.
- LEGAN RAVNIKAR, Andreja, 2017: K problematiki vpliva stičnega jezika - nemščine na semantične spremembe in stilno vrednost najstarejše slovenske knjižne leksike (16. stoletje). *Slovenski jezik – Slovene linguistic studies* 11. 35–53.
- LEGAN RAVNIKAR, Andreja, 2019: Neslovnčni kvalifikatorji in kvalifikatorska pojasnila v zgodovinskem slovaropisju. *Slavia Centralis* 12/1. 158–168.
- LEGAN RAVNIKAR, Andreja, 2020: Pomenske lastnosti knjižne leksike v zgodovinskem slovarju SSKJ16. Marko Jesenšek (ur.): *Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine; Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja; Veliki madžarsko-slovenski spletni slovar*. (Mednarodna knjižna zbirka Zora 135.) Maribor: Univerzitetna založba. 263–286.
- MERŠE, Majda, 1999: Dosežki in naloge slovenskega zgodovinskega slovaropisja. Zoltan Jan (ur.): *Slovensko jezikoslovje danes in jutri*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. [155]–165.
- MERŠE, Majda, 2001: Popolni izpisi del slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja in zamisel slovarske predstavitve besedja. Marko Kerševan (ur.): *450-letnica slovenske knjige in slovenski protestantizem*. Ljubljana: Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 128–150.
- MERŠE, Majda, 2009: Slovensko zgodovinsko slovaropisje s konceptualno-razvojnega vidika. Marko Stabej, (ur.): *Infrastruktura slovenščine in slovenistike*. (Obdobja 28.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 251–255. <<https://centerslo.si/wp-content/uploads/2015/10/28-Merše.pdf>>.
- MERŠE, Majda, 2011: Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. *Stati inu obstatu: revija za vprašanja protestantizma* 13–14. 205–213, 376–377.
- MERŠE, Majda, 2017: Slovenska zgodovinska leksikologija – dosežki in problematika = Slovenska zgodovinska leksikologija - dostičenija i problematika. M. I. Černyševa (ur.): *Leksikologija i leksikografija slavjanskih jazykov: k XVI Meždunarodnomu s"ezdu slavistov*. Moskva: Leksrus. 379–411.
- MERŠE, Majda, 2020: *Koncept Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. Marko Jesenšek (ur.): *Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine; Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja; Veliki madžarsko-slovenski spletni slovar*. (Mednarodna knjižna zbirka Zora 135.) Maribor: Univerzitetna založba. 236–250.

- TRIVUNOVIĆ, Eva, 2020: Tipi stalnih besednih zvez v Slovarju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. Marko Jesenšek (ur.): *Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine; Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja; Veliki madžarsko-slovenski spletni slovar*. (Mednarodna knjižna zbirka Zora 135.) Maribor: Univerzitetna založba. 323–335.
- ZGUSTA, Ladislav, 2010: *Manual of Lexicography*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Andreja Legan Ravnikar

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša

andreja.legan-ravnikar@zrc-sazu.si

Ob izidu *Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (A–D)

Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja je razlagalni zgodovinski slovar. Prinaša popoln popis pomenskih, slogovnih, oblikovnih, glasovnih, večkrat tudi skladenjskih pojavov pri posamezni iztočnici. Gre za najobsežnejši in najnatančnejši zgodovinski slovar kakega obdobja slovenskega knjižnega jezika doslej. Prvi zvezek slovarja (A–D) vsebuje 3027 slovarskih sestavkov, od tega 2061 razlagalnih in 966 kazalčnih. Opisanih je 3414 pomenov iztočnic. Tipološko ga je mogoče opredeliti z naslednjimi dejstvi:

- obravnava slovenski knjižni jezik v obdobju njegovega nastanka, tj. v času reformacije;
- slovarski korpus predstavljajo vsa slovenska besedila ohranjenih natisnjenih del slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja od leta 1550 do 1595. Zaradi neposredne povezanosti so upoštevana tudi slovenska gesla večjezičnih Megiserjevih slovarjev (MD 1592 in MTh 1603);
- temelj za izdelavo prvega dela slovarja je listkovni korpus (skupaj 3.169.000 pojavitev), v katerem je vsaka beseda sobesedilno prikazana v vsakokratni rabi, dopolnjen s konkordancami iz dveh knjig (TE 1555, DAg 1585). Listkovni korpus smo v zadnji fazi dopolnjevali z digitalnim *Korpusom 16* (<<https://fran.si/korpus16/>>), ki obsega prepise 45 knjižnih del na 12.945 straneh;
- osnovne enote slovarja so občnoimenske enobesedne iztočnice, ki so posodobljene oziroma prečrkovane in združujejo več glasovnih različic. Te so se lahko zapisovale na več načinov, nanje kažejo kazalke različnih vrst;
- ponazarjalno gradivo je citatno po načelu znak za znak, gotica je spremenjena v latinico;
- v uvodnem delu slovarja je predstavljen koncept slovarja, popis domačih in tujih virov za slovar, literatura (v izboru) idr. *Preglednica najpogostejših zapisov glasov slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* bo v pomoč pri prepoznavanju glasovne podobe različnih zapisov in hkrati pojasnilo za določena prečrkovanja v slovarju;
- osnova za delo na slovarju je računalniški program iLex, ki slovarske podatke shranjuje v obliki baze xml.

Delo za slovar je potekalo v več fazah. Skupina rednih sodelavcev se je postopoma širila od enega do sedmih sodelavcev in se nato skrčila na štiri oz. pet (ena mlada raziskovalka). Po pripravi zgodovinskega jezikovnega gradiva za redakcijo v obliki abecedno urejene listkovne kartoteke, popisu besedja posameznih del (alfabetarijev), oblikovanju skupne kartoteke in izdelavi slovarskega koncepta je bil leta 2001 izdan poskusni snopič z obsežnim uvodom (konceptom) in vzorčnimi slovarskimi sestavki *Slovar slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja* (M. Merše, F. Novak s sodelovanjem F. Premk). Leta 2011 je izšla monografija *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* petih avtorjev (K. Ahačič, A. Legan Ravnikar, M. Merše, J. Narat, F. Novak), tj. v slovarski obliki predstavljen popis občnoimenskega besedja, ki so mu dodane besednovrstne in druge slovnične oznake. Od leta 2012 smo pripravili končen koncept slovarja, leksikografski priročnik za izdelovanje slovarskih sestavkov (več različic v letih 2016–2020) in opravili tehnična dela za izdelavo slovarskih sestavkov v programu iLex. Natanko deset let kasneje je izšel prvi del *Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (A–D), ki smo ga pripravili avtorji in glavni uredniki starejše (M. Merše, J. Narat, F. Novak), srednje (K. Ahačič, A. Legan Ravnikar) in mlajše generacije (M. Čepar, A. Jelovšek).

Osnovna enota slovarja je slovarski sestavek z iztočnico v izhodišču. V njem je predstavljena izrazna, pomenska, stilno-zvrstna podoba in okoliščine rabe besede in večbesednih leksikalnih enot, povezanih z iztočnico.

Slovarski sestavek razlagalnega zgodovinskega slovarja ima naslednjo zgradbo.

1. V **glavi** slovarskega sestavka je glasovno in pisno posodobljena enobesedna iztočnica in njene glasovne različice.
2. **Zaglavje** vsebuje drugo osnovno obliko, ki nakazuje sklanjatveni vzorec, besednovrstno oznako, rekonstrukcijo jakostnega naglasa, podatek o številu pojavitev ter knjig s pojavitvijo iztočnice, oblikoslovno zaglavje (po oblikoslovnih kategorijah, značilnih za posamezne besedne vrste), podatek o pisanju skupaj ali narazen in podatek o veliki ali mali začetnici.
3. Kot neobvezna sestavina slovarskega sestavka sledi **medrazdelek** s pojavitvami iz slovarjev, registrov in slovnice, ki jih zaradi pomenske širine tujejezičnih ustreznice iztočnice ni bilo mogoče razvrstiti kot dokazno gradivo za določen pomen ali podpomen.
4. **Razlagalno-ponazarjalni del** slovarskega sestavka vsebuje pomenske enote, ki so razvrščene hierarhično in po predvidenem vrstnem redu. Pomeni si sledijo od osnovnega k pomenom, ki so drugotni, manj pogosti, bolj zaznamovani, bolj specifični. Njim so podrejeni podpomeni, označeni z dvema poševnicama (/ /), in pomenski odtenki z eno poševnico (/). Odtenki nimajo več samostojnih razlag, lahko pa ima zapostavljeno razlago posamezen zgled znotraj njih. Opisna razlaga natančno določi pomen besede, sledi

ji razlaga s sodobno sopomenko, ki ima predvsem vlogo usmerjevalca k pravilnemu in hitrejšemu razumevanju besede za manj izkušene uporabnike. V razlagalni sklop so poleg opisne in sinonimne razlage uvrščeni tudi kvalifikatorji in kvalifikatorska pojasnila. Slovnični kvalifikatorji in slovnična kvalifikatorska pojasnila opozarjajo na povezanost posameznih pomenov z določenimi slovničnimi lastnostmi besede. Neslovnični kvalifikatorji in neslovnična kvalifikatorska pojasnila natančneje opredeljujejo okoliščine opisanega pomena. Posebej so v uvodu razloženi kvalifikatorji, ki imajo v slovarju specifično rabo, npr. bibl. (biblijsko), katol. (katoliško), protest. (protestantsko), protest. o katol. (protestanti/protestantsko o katoliškem), ver. (versko). Kot primer navajam bibl.: s tem kvalifikatorjem in njemu podrejenima kvalifikatorskima pojasniloma v Stari zavezi, v Novi zavezi označujemo splošno in specializirano izrazje, vezano na čas, prostor in kulturo v Svetem pismu (predvsem kadar kažemo na nasprotja v pomenu in rabi). Kvalifikatorsko pojasnilo v krščanstvu rabimo v primeru prikaza opozicije do npr. judovstva (v judovstvu) ali drugih verstev (v enoboštvu, v mnogoboštvu). Ločujemo tudi rabo posameznega pomena zgolj ali tudi v okviru posamezne stalne besedne zveze, ki nimajo frazeološkega oz. terminološkega pomena. Ponazarjalni zgledi, razvrščeni po kronološkem zaporedju, so izbrani po osnovnem načelu, da kar najbolj zanesljivo dokazujejo in ponazarjajo pomenskost besed. Med izbirnimi načeli so npr. še: prva in zadnja pojavitev besed v besedilnih virih, zgledi iz najpomembnejših avtorjev Trubarja, Dalmatina in Krelja, besednovrstna raznolikost del, zastopanost različnih skladenjskih vlog, aktualnost vsebine, npr. da zgledi kažejo aktualno družbeno problematiko, zlasti versko nasprotje med katoličani in protestanti, predstavljajo način življenja naših prednikov pred skoraj pol tisočletja ipd. Pomeni so ponazorjeni s skladenjsko celovitimi stavčnimi zgledi. Iz besedilnih virov so prepisani črkovno nespremenjeno in opremljeni s skrajšanimi podatki o avtorju, naslovu dela, letnici izida in strani.

5. Frazeološki razdelek vsebuje frazeme, ki jih prikazujemo v frazeoloških gnezdih prve in druge stopnje. Med frazeme prve stopnje so uvrščeni nedvoumni in nesporni primeri, ki ustrezajo vsem tipološkim lastnostim (pomenska celovitost, konotativnost, stilna zaznamovanost idr.). Frazemi druge stopnje predstavljajo nekatere manj ustaljene primere, npr. pregovore, ekspresivne zveze, ki zahtevajo dodaten poudarek ali pojasnilo. V rabo trdneje vpeti primeri so prikazani v slovarski obliki, ki ji sledi opisna razlaga, v sopomenski razlagi pa je predstavljen frazeološki ustreznik, če obstaja.

6. V terminološki razdelek se uvrščajo zgledi za stalna besednozvezna poimenovanja, ki poimenujejo strokovne pojme. Ločimo termine prve in druge stopnje. V terminološko gnezdo prve stopnje sodijo termini v današnjem pomenu besede, kjer dvoma o terminološkosti ni, v gnezdo druge stopnje pa se razvrščajo stalne besedne zveze, za katere se terminološka raba predvideva, ni pa je mogoče dokazati. Kot frazemi so tudi terminološke besedne zveze lahko izpostavljene v slovarski obliki ali pa imajo le zapostavljeno razlago.

7. Na koncu slovarskega sestavka se pri prevzetih besedah navaja **etimološka kazalka**, ki nima namena podati celotne etimologije dane prevzete besede, temveč uporabnika slovarja opozori na izvor besede in morebitno jezikovno posredništvo pri prevzemu. S tem želimo olajšati morebitno iskanje natančnejših informacij o izvoru in pomenskem razvoju besede v domačih in tujih etimoloških slovarjih.

8. Z **vodilkami** kažemo na sorodne besede, obravnavane v drugih slovarskih sestavkih, npr. glagole povezujemo z deležniki in deležji.

9. Novost v slovenskem slovaropisju je podatek o **avtorju** ali soavtorstvu slovarskega sestavka.

Iz vsega napisanega lahko povzamemo, da je zgodovinski slovar *Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* primer znanstvenega slovarja, ki je namenjen jezikovnim zgodovinarjem, etimologom, dialektologom, profesorjem, prevajalcem, študentom, domačim in tujim raziskovalcem slovanskih jezikov. Ker v njem želimo popisati besedno kulturnozgodovinsko dediščino naših prednikov izpred skoraj 500 let, slovar predstavlja tudi vir informacij za literarne, splošne in kulturne zgodovinarje, teologe, etnologue in kulturne antropologe kakor tudi za splošne uporabnike, ki jih zanima, kdaj se je določena beseda prvič pojavila in kakšni so bili njeni zgodovinski pomeni.

Alenka Jelovšek

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša

alenka.jelovsek@zrc-sazu.si

Gorske bukve 1582: znanstvenokritična izdaja

1 V začetku leta 2021 je kot 284. knjiga v zbirki *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev* oziroma druga knjiga v podzbirki *Dela starejšega slovenskega slovstva* pri Založbi ZRC izšla monografija *Gorske bukve 1582: Gornih bukvi od krajlove svetlosti ofen inu potrjen general inu privilegium. Iz nov v slavenski jezik iztulmačan skuzi Andreja Recla, farmostra na Raki: znanstvenokritična izdaja*. Prevod štajerskega gorskega, tj. vinogradniškega zakona, potrjenega leta 1543, ki ga je leta 1582 pripravil *farmošter* na Raki pri Krškem Andrej Recelj, si v slovenski zgodovini zasluži posebno mesto kot najstarejše ohranjeno zakonsko besedilo v slovenskem jeziku in kot eno najstarejših slovenskih besedil s posvetno vsebino sploh. Poleg tega gre za najdaljše ohranjeno slovensko besedilo katoliškega avtorja iz 16. stoletja, ki nam omogoča vsaj delni vpogled v jezik, kot se je vzporedno s knjižnim jezikom protestantov v tem obdobju oblikoval v katoliških krogih, ter hkrati osvetljuje razmerje med pisnim in sočasnim govorjenim jezikom. Prinaša pa tudi bogato besedišče, ki ga je prevajalec črpal iz ljudskih izrazov v zvezi z vinogradništvom ter iz tradicije ustnega sodstva, zlasti gorskega prava, v okviru katerega se je izoblikovalo slovensko pravno izrazje.

2 Pobudo za pripravo nove izdaje *Gorskih bukev* z jezikovno posodobitvijo besedila je dal že leta 2014 Ivan Vizlar iz Društva vinogradnikov Raka. Posodobitev prvih 27 členov je pripravil Kozma Ahačič in jo objavil v zborniku *Raka: ljudje in vino* (2015), pozneje pa je uredništvo in dokončanje jezikovne posodobitve ter pripravo kritičnega prepisa prepustil avtorici tega prispevka. Posodobitev je bila ob strokovnem sodelovanju Katje Škrubej usklajena tudi z najnovejšimi dognanji in terminologijo pravnozgodovinske stroke ter opremljena z obširnimi opombami, ki bralca seznanjajo s (pravno)zgodovinskimi dejstvi, ki olajšajo razumevanje besedila, ter jezikoslovnimi opombami, ki mestoma utemeljujejo posodobitev posameznih za sodobnega bralca nenavadnih struktur. Strokovni pregled in komentarje sta prispevala tudi zgodovinar Boris Golec in literarni zgodovinar Matija Ogrin, Kozma Ahačič pa je izdajo pospremil z uvodnim besedilom.

3 Jedro monografije predstavlja barvna reprodukcija 29 strani dolgega rokopisa. Faksimile spremljata vzporedni kritični prepis in že omenjena jezikovna posodobitev v sodobno knjižno slovenščino, ki približujeta vsebino in obliko besedila tako laičnemu kot strokovnemu bralcu.

4 Sledi razdelek *Komentar*, ki predstavlja načela priprave kritičnega prepisa in jezikovne posodobitve. Dodan jim je tudi slovarček osnovnih gorskopravnih izrazov, katerega namen je bralcu z vzporejanjem (pogosto večpomenskih) izrazov v izvirniku in njihovih sodobnih ustreznih glede na pomen v določenem kontekstu olajšati razumevanje izvirnega besedila in pojasniti, zakaj se za enak izraz v izvirniku v jezikovni posodobitvi uporablja več sodobnih ustreznih. V tem razdelku pa so predstavljene tudi dosedanje obravnave in omembe Recljevega prevoda *Gorskih bukev* v strokovni (jezikoslovni, zgodovinske in literarnozgodovinski) literaturi od njegovega odkritja leta 1882 dalje.

5 Najobsežnejši del monografije pa so razprave, ki besedilo in njegovega avtorja ter sam rokopis in okoliščine njegovega nastanka osvetljujejo z literarnozgodovinskega, zgodovinskega, jezikoslovnega in pravnozgodovinskega vidika.

5.1 Matija Ogrin je v razpravi »Rokopis *Deželskosodni, desetinski in vinogorski red kneževine Kranjske*. Kodikološki opis in izvor rokopisa« natančno kodikološko opisal rokopisni kodeks, v katerem je ohranjen prepis Recljevega prevoda *Gorskih bukev*, predstavil pa je tudi historiat rokopisa in podal tezo o njegovem izvoru: nastal naj bi konec 16. stoletja na Starem gradu pri Novem mestu na pobudo Krištofa II. pl. Obračana in njegove žene Doroteje Sidonije pl. Egkh, ki sta dala v rokopisno knjigo prepisati grajsko zbirko pravnih besedil in jo uvezati v razkošne platnice. Ogrin je opozoril tudi na dejstvo, da so listi s slovenskim besedilom *Gorskih bukev* močno potemneli, kar kaže, da je bilo to besedilo od vseh v rokopisu najpogostejše v rabi, saj so morali gospodarji Starega gradu kot lastniki velikih vinogradniških posesti vsako leto osebno voditi zborovanje sogornikov, na katerem se je vsakokrat prebralo tudi slovensko besedilo *Gorskih bukev*.

5.2 Boris Golec je v prispevku »Okoliščine nastanka Recljevega prevoda *Gorskih bukev*« predstavil arhivske drobce o življenju in delu Andreja Reclja. Ugotovil je, da je na Raki služboval približno dvajset let (1580–1598/1600), da je bil najverjetneje cistercijan in sodeč po priimku doma z Dolenjskega, ne z Gorenjskega, kot se je v preteklosti sklepalo na podlagi nekaterih jezikovnih značilnosti prepisa. Ohranjeno pismo opatu v Stični priča, da se je spoznal na vinogradništvo, kot župnijski upravitelj na Raki je bil tudi sam gorski gospod, novoodkriti arhivski zapis pa priča, da je bil tudi sam zakupnik vinograda, tako da je povsem mogoče, da se je za prevod vinogradniškega zakona odločil iz lastne potrebe. Avtor razprave opozori tudi na dejstvo, da je Recelj pripadal istemu krogu kot edini znani katoliški avtor katekizma v 16. stoletju Lenart Pacherneker, čigar delo pa je izgubljeno, in da je knjižni jezik, kot ga je Pacherneker uporabljal v svojem katekizmu, najverjetneje vplival tudi na Recljev prevod.

5.3 V prispevku »Jezik Recljevih *Gorskih bukev*« (Alenka Jelovšek) je jezik rokopisa analiziran s pravopisnega, glasoslovnega, oblikoslovnega, besedotvornega in

skladenjskega vidika, in sicer primerjalno s slovenskim knjižnim jezikom slovenskih protestantov. Ker je ohranjeno besedilo prepis izvirnika, je opozorjeno na jezikovne pojave, ki kažejo na različne narečne osnove piscev: osnovni glasovni razvoji nedvoumno kažejo na (vzhodno)dolenjsko osnovo teksta, kar potrjuje ugotovitve, da je bil Recelj najverjetneje Dolenjec in ne Gorenjec, ki bi se zavestno približeval knjižnemu jeziku protestantov, kot se je domnevalo v preteklosti. Posamezni gorenjski jezikovni drobci so najverjetneje v besedilo prišli s prepisom, vendar nekatere napake v rokopisu kažejo, da je ohranjeni prepis delo nekoga, ki ni znal slovensko, zato se pojavlja vprašanje, ali ne gre pri njem za prepis že deloma jezikovno spremenjenega prepisa. Zaradi pomanjkanja podatkov odgovora na to vprašanje ni bilo mogoče podati.

5.4 Razprava »*Gorske bukve* in slovenska pravna zgodovina: izbrana vprašanja« prinaša osvetlitev obravnavanega rokopisa v luči novih dognanj slovenske pravne zgodovine. Avtorica Katja Škrubej je opozorila, da gre pri vinogradniškem zakonu za vladarjevo intervencijsko zakonodajo (posredovanje v sporu med deležniki). Posebno pozornost je posvetila tudi Recljevim »vrinkom«, tj. delom besedila, ki jih v nemški predlogi ni. Med njimi je tudi njegova oznaka *general inu privilegium* za prevedeni korpus pravnih pravil, ta in drugi vrinki pa so po mnenju avtorice branili interes zakupnikov proti gorskim gospodom in opozarjali, da veljavnost pravnih določil v dokumentu zagotavlja sam deželni knez. V prispevku je opozorjeno tudi na pomen prevladujoče ustne komunikacije s konstitutivnimi učinki v pravnem življenju v primerjavi s pisno in na primere t. i. *performativne slovenike* (slovenskih pravnih izrazov, ki so se skozi stoletja ohranjali predvsem v govorjenem jeziku) v Recljevem besedilu.

5.5 Zadnja v sklopu razprav o *Gorskih bukvah* je prispevek Staneta Grande, ki je v sodelovanju z Matjažem Blokarjem predstavil »Gospodarski in socialni pomen gorsko-pravnih zemljišč na primeru Rake«. Na podlagi franciscejskega katastra je ugotovil, da so imela gorskopravna zemljišča (nem. Überland) na območju Rake velik gospodarski pomen, saj so si z njimi podložni kmetje izboljševali svoj ekonomski in socialni položaj. Hkrati pa je bila v prvi polovici 19. stoletja le dobra polovica teh zemljišč dejansko zasajena z vinsko trto, druge površine pa so bile kljub svojemu pravnemu statusu namenjene drugim oblikam rabe (njiva, pašnik, gozd itd.).

6 Monografija *Gorske bukve 1582* tako prinaša celovit pregled tega pomembnega dokumenta iz slovenske (jezikovne) zgodovine, ki bralcem ne samo predstavlja javno rabo slovenščine v starejših obdobjih, ki je bila, kot v uvodu opozarja Kozma Ahačič, tako pred vzpostavitvijo slovenskega knjižnega jezika kakor po njej mnogo bolj živahna, kot bi lahko sklepali po količini ohranjenega oz. zapisanega gradiva, seznanja jih tudi z gorskim pravom kot slovensko pravno ustanovo, ki je s slovenskim pravnim izrazjem skozi stoletja vse do zemljiške odveze leta 1848 ohranjala svojo samobitnost.

Slovenski jezik in slovstveno ustvarjanje v Prekmurju s Porabjem

Marko Jesensek

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
marko@jesensek.si

Knjižna prekmurščina – stari slovenski jezik

Prekmurščina je bila do poenotenja slovenske knjižne norme med pomladjo narodov leta 1848 v stari Avstriji in Kraljevini Ogrski ob kranjščini različica slovenskega knjižnega jezika. V Avstro-Ogrski je bila jezikovno-politično imenovana za ogrsko slovenščino, in sicer razlikovalno do t. i. kranjske avstrijske slovenščine. Geografska meja je bila ves čas Mura, in to tako močna, da Slovenci na desni strani reke do začetka 19. stoletja sploh niso vedeli, da se je med Muro in Rabo razvijal in uporabljal »drugačen« slovenski knjižni jezik kot v osredju. Prekmurski (knjižni) jezik izhaja iz Kocljevega panonskega prostora, ki sta ga Ciril in Metod v šestdesetih letih 9. stoletja soočila s starocerkvenoslovansko jezikovno tradicijo, kranjski (knjižni) jezik pa iz alpskega karantanskega prostora.

Av gust Pavel se je v začetku 20. stoletja prvi začel znanstveno zanimati za prekmurski jezik, dober poznavalec jezikovnoknjižnih razmer v Prekmurju je bil Vilko Novak, po njem pa so (bili) za poznavanje prekmurskih jezikovnih razmer v javnosti najbolj zaslužni Ivan Škafar, Jožef Smej in Anton Vratuša, jezikovno ga je v razvoj slovenskega knjižnega jezika ustrezno postavila Martina Orožen, narečno pa so ga začeli raziskovati (ob porabskih jezikoslovcih, npr. Marija Bajzek Lukač, Marija Kozar Mukič) v mariborski dialektološki šoli pod vodstvom Zinke Zorko (npr. Mihaela Koletnik); z zgodovino prekmurskega jezika in analizo posameznih tiskov se ukvarjam že trideset let tudi jaz, raziskave pa nadaljujejo mlajši poznavalci razmer v panonskem jezikovnem prostoru (npr. Natalija Ulčnik, Nina Horvat).

1 Od kranjščine in prekmurščine do novoslovenščine

Prekmurščina se je kot knjižni jezik uveljavila v času, ko sta bili za slovenski geografski prostor še značilni jezikovna pokrajinskost in normativna neenotnost. Nastala je podobno kot kranjščina, tj. kot stranski dosežek protestantizma, da so lahko verniki sami brali *Sveto pismo* in bili neposredno povezani z Bogom v razumljivem, maternem jeziku; seveda pa jih je bilo zato najprej treba naučiti brati in pisati (tako so nastale prve kranjske in prekmurske tiskane knjige, abecedniki) ter jih seznaniti z glavnimi nauki nove/prave vere (kranjski Trubarjev in prekmurski Temlinov katekizem).

Prekmurski knjižni jezik se je najprej oblikoval in razvijal v cerkvenem slovstvu, pred tem pa v govorjeni besedi v cerkvi, pri bogoslužju, molitvah, petju. Zdi se, da njegov

knjižni začetek sega v čas, ko so svoje knjige tiskali tudi kranjski protestanti. V 16. stoletju je bila natisnjena *Agenda Vandalica* (1587), o kateri je Mihal Bakoš poročal v treh pismih Mihaelu Institoriusu Mošovskemu – v zadnjem pismu je zapisal, da mu pošilja *Agendo Vandalico*, hkrati pa tudi prosi Mošovskega, naj mu obrednik vrne, ko ga bo pregledal in prebral. Čeprav nekateri dvomijo, da je knjiga obstajala, dopisovanje med Bakošem in Mošovskim dokazuje, da se motijo. Bakoš zagotovo ne bi zapisal, da pošilja knjigo, ki ne obstaja. Žal pa se je za tem izvodom izgubila vsaka sled, prav tako pa doslej niso našli drugega znanega izvoda. Obstaja tudi domneva, da ni šlo za prekmursko, ampak kranjsko Dalmatinovo agendo iz leta 1585, vendar je tudi to manj verjetno, saj je Mošovski prosil Bakoša, naj ga informira, kaj se dogaja z jezikom v Prekmurju. Zanimivo pa je, kako se tudi pri *Agendi Vandalici* srečujeta kranjski ter prekmurski jezik ter vse, kar je povezano s protestantizmom na Kranjskem in v Prekmurju. Zdi se, da je domnevno prvo prekmursko knjigo tiskal nekdanji ljubljanski tiskar Janž Mandl, ki je leta 1575 v Ljubljani natisnil Dalmatinovega *Jezusa Siraha*, prvo slovensko knjigo, ki je bila tiskana na slovenskih tleh. Leta 1581 je bil izgnan iz Ljubljane, ker se je pripravljaj na tiskanje Dalmatinove *Biblije*. Na Ogrskem je nadaljeval tiskarsko dejavnost in je med številnimi latinskimi, madžarskimi, hrvaškimi in nemškimi knjigami v Monyorókeréku/Eberau (ali pa v Németh-Ujváru/Güssingu) natisnil tudi domnevno prvo prekmursko knjigo *Agendo Vandalico*.

Nastanek in razvoj prekmurskega knjižnega jezika je v 18. stoletju preslikava vsega, kar se je dogajalo na Kranjskem v drugi polovici 16. stoletja. Franc Temlin je za pisni jezik svojega katekizma začel izbirati nadnarečna jezikovna sredstva in izrazne možnosti, ki so postajale značilne za prekmurski knjižni jezik. Uveljavil se je na enak način kot kranjski jezik s Trubarjem. Temlinov *Mali katechismus*, priredba madžarskega gjurskega katekizma (*Győri Katechismus*, 1709) po Lutrovem nemškem malem katekizmu, je na »szlovenszki jezik prelofeni« in na 48 straneh prinaša »krátki návuk vöre kerschánszke«. Nad drobno in navidez nepomembno knjižico bi danes kdo celo zamahnil z roko, toda ta prevod iz leta 1715 je prvi ohranjeni prekmurski tisk, torej začetek zgodbe o prekmurskem knjižnem jeziku. Leta 1725 jo je nadaljeval *Abecedarium Szlovenszko*, za katerega se ne ve, kdo je njegov avtor, ki se je v Prekmurju zgledoval po znanem kranjskem Trubarjevem načrtu o oblikovanju knjižnega jezika v cerkvenem slovstvu in odločno izraženi protestantski potrebi, da verniki sami berejo *Sveto pismo* v maternem jeziku. »Lüblénomi szlovenfzkomí Národí« v Prekmurju je bila leta 1747 namenjena tudi tretja prekmurska protestantska knjiga. Mihael Sever je v *Rédu zvelicsánszta* s pomočjo vprašanj in odgovorov predstavil »jedro szvetoga pífzma«, glavne dele protestantske vere, molitve in pesmi. Števan Küzmič je leta 1754 trem prekmurskim prvotiskom na poti do prevoda Svetega pisma dodal še prirejeni katekizem *Vöre krščánske krátke návuk*, ki na 275 straneh objavlja svetopisemske odlomke, »a/r predevfzejm szem od Sz. Pífzma, fzkoga i na kom czejli ete czimper fztóji, li nakráczí gucsao«, molitve in verske pesmi:

Dabi se záto tá nevolá med nállim Szlovenszkim národom ľzákľim tálom zvrácliti mogla: vtákľi red ľzem posztavo vľze eto delo, da, liki szem njemi imé dáó: *Võre krfztsánfzke krátki návuk*, tak prouti tomi nikaj nouvoga i zmíslenoga, nego li tľzto ľztaro vcsenjë vľzebi zdrľzava, ľtero je od zacsétka ľzvítá bilou i ľztero je vľzáksemi krfztsánfzkoga vadľľvľnja ľľoveki na zvelicsanje vľzegavejcs potreľbno znati. (Küzmič 1754: Predgovor.)

Števan Küzmič je prvi Slovenec, ki je prevedel *Novo zavezo Svetega pisma* iz originalnega jezika, tj. neposredno iz stare grščine. Njegov *Nouvi Zákon* (1771) je, tako kot Dalmatinova *Biblija* (1584) v osrednjeslovenskem jezikovnem prostoru, postal zgled za normo in predpis prekmurskega knjižnega jezika. Dalmatinova kranjščina je bila jezikovni kompromis med Trubarjevimi in Kreljevimi jezikovnimi pogledi, srednja pot, ki je dolgoročno določila, kakšna naj bo knjižna kranjščina. Küzmič je ravnal podobno kot kranjski prevajalec *Biblije*, saj je imel podobna načela in zamisli. Razvil je vse značilne izrazne sestavne dele prekmurskega jezika. V glasovju, besedju, oblikah, skladnji in slogu je združil Temlinove, NN-jeve (*Abecedarium Szlovenszko*) in Severjeve predhodne rešitve ter jih s svojim znanjem in razumevanjem jezika povezal v zanesljiv, dolgoročno trden sistem knjižne prekmurščine. Pri tem je lahko izhajal tudi iz starejše rokopisne jezikovne tradicije v Prekmurju, npr. *Martjanske pesmarice* iz 16. stoletja in številnih drugih, predvsem upravnih besedil. Knjižna kranjščina je bila nadnarečna novotvorba gorenjščine, dolenjščine in ljubljanskega govora, enako je tudi knjižna prekmurščina rastla iz narečja. V 18. stoletju je bila ustvarjena s preraščanjem goriškega in ravenskega govora v enoten prekmurski knjižni sestav. Posebnost v primerjavi z jezikovnim dogajanjem na Kranjskem je bila, da je umanjkal združevalni osrednji mestni govor, ker v Prekmurju takrat še ni bilo mest, zato pa se je prekmurski knjižni jezik v 19. stoletju dopolnil še z nekaterimi dólinskimi vplivi. Števan Küzmič se je z govorjenim jezikom, ki se je v Prekmurju ohranjal skozi stoletja, načrtno ukvarjal in mu dal popolnejšo obliko v *Nouvem Zákonu*. Sveto pismo je najzahtevnejše besedilo za prevajanje, podvig, ki ga zmorejo le najboljši poznavalci jezikovnih sredstev izvirnega in prevodnega jezika; v narečje se ga ne da prevesti, v narečju zmanjka besed, strokovnih izrazov, skladenjskih rešitev in stilističnih virtuoznosti, ki jih zahteva prevod knjige vseh knjig. Števan Küzmič je leta 1771 pokazal, kaj zmore prekmurski knjižni jezik – verjetno je prevedel tudi *Staro zavezo* (katoliški duhovnik Mikloš Küzmič je poročal škofu Szilyju o tem prevodu v latinskem pismu), ki pa ni bila natisnjena, rokopis pa se je izgubil.

Veličastno zgodbo o prekmurskem knjižnem jeziku je nadaljeval katoliški duhovnik in narodni buditelj Mikloš Küzmič. Jezikovno je izhajal iz protestantske jezikovne tradicije. Njegova knjižna prekmurščina je podobna kot pri Števanu Küzmiču, a jo je, tako kot tudi na Kranjskem katoliški pisci druge polovice 17. in začetka 18. stoletja, samostojno nadgradil v prevodih in priredbah sedmih knjig (štiri nabožne, tri posvetne), ki

jih je v desetih letih (1780–1790) izdal »v izredni ljubezni do slovenskega naroda«. Gre za sedem veličastnih jezikovnih in kulturnih spomenikov, ki so Prekmurce v ogrskem okolju istovetili s prekmurskim slovenskim jezikom in krepili njihovo narodno zavest. Jezikovno sta bili najbolj vplivni *Kniga molitvena* (1783), ki je bila do leta 1942 ponatisnjena sedemindvajsetkrat, in *Szvéti evangyeliomi* (1780), ki so do leta 1920 izšli trinajstkrat; izdal je tudi katekizem (*Krátká summa velikoga katekizmussa*, 1780), odlomke iz Svetega pisma stare in nove zaveze (*Sztároga i nouvoga testamentoma szvéte histórie kratka summa*, 1796), molitvenik (*Pomoucs bete'snih i mirajoucsih*, 1781), najbolj razširjen učbenik za osnovno šolo v Prekmurju, ki je bil v 19. stoletju trinajstkrat ponatisnjen (*Szlovenszki Silabikar*, 1780) in prvo prekmursko berilo za učenje branja in pisanja v slovenščini/prekmurščini in madžarščini (*ABC knji'sicza na narodni soul haszek*, 1790).

Navezanost na starejšo prekmursko (govorno in rokopisno) jezikovno tradicijo kažejo ubeseditve v prvi ohranjeni protestantski pesmarici *Nouvi Gráduál* (1789). Mihal Bakoš je soočil staro prekmurščino, ki je bila v cerkvi še precej kajkavsko kalkirana, s sodobnim prekmurskim knjižnim jezikom ter ga s pomočjo cerkvene pesmi razširjal med protestanti v Prekmurju. Bakoševo neustrezno jezikovno združevanje stare govorjene in sodobne knjižne prekmurščine je popravljajl Mihal Barla, avtor pesmarice *Krszcsanszke nôve peszmene knige* (1823). Bakoševo prekmurščino je negativno ocenil, ker se je v njegovi pesmarici »dofta zmenkanya nahajalo«, jezikovno pa je neposrečeno ohranjal še kajkavske in druge tujejezične prvine, tako da »ta Szlovenscsina je nej bila práva, nego vu vnógomi táli na tühi jesik zaobrnyena«. Sodobno knjižno prekmurščino je zato razločevalno imenoval »csifti Szlovenfzki jezik«. Z več posluha kot Bakoš je knjižno prekmurščino obvladoval Števan Sijarto, ki je leta 1796 izdal *Mrtvecsne peszmi*, naslednje leto pa še *Molítvi na fztári fzlóvenfzki jezik obrnyene*. Leta 1807 je izšla tudi svatbena knjiga *Sztarisinsztvo i zvacinsztvo*, v kateri je bila v prekmurskem knjižnem jeziku s predstavitevjo snubitve in vabilom na svatbo ter necerkvenimi pesmimi prvič ubesedena tudi posvetna vsebina. Po Š. Küzmičevem prevodu *Novega Zákona* je bila to najpomembnejša prelomnica v razvoju knjižne prekmurščine, ki se je iz cerkvenega slovstva razširila v posvetno, najprej na neumetniški, nato še na umetniški jezik in se potrdila v vseh funkcijskih zvrsteh jezika.

Katoliški duhovnik Jožef Košič je prvi obvladoval tako rekoč vse izrazne prvine prekmurskega knjižnega jezika. Leta 1833 je prevedel učbenik za učenje madžarščine *Krátki návuk vogrszkoga jezika za zacsetnike*, v katerem je predstavil prvo, mestoma še okorno in iz latinščine ali madžarščine prevedeno prekmursko slovnično izrazje – celoto modernega prekmurskega slovniškega izrazoslovja je ustvaril Avgust Pavel v prav tako madžarsko pisani (rokopisni) slovnici prekmurskega jezika *Vend nyelvtan* leta 1942 (prevod v slovenščino in knjižna izdaja *Prekmurska slovenska slovnica Vend nyelvtan*; Maribor, 2013; prevod v angleščino *Prekmurje Slovene Grammar*: Avgust

Pavel's Vend nyelvtan; Leiden, Boston, 2020). Košič je s svojo dejavnostjo na šolskem področju poskrbel za razvit prekmurski učni jezik, ki je leta 1845 dobil popolno obliko v privlačno napisani vzgojni knjigi s snovjo za učenje in izobraževanje otrok (lepo vedenje, moralno življenje ...) *Zobriszani Szloven i Szlovenka med Műrov i Rábov*. Za šolsko rabo in širšo stroko, predvsem pa, ker si je prizadeval vsestransko izobraziti prekmurske rojake, je začel ubesedovati zgodovinska besedila. Leta 1848 je objavil prvo zgodovinsko knjigo v prekmurščini *Zgodbe vogerszkoga králesztva*. Govori sicer o madžarski zgodovini od svetega Štefana do Ferdinanda V., pri tem pa predstavlja tudi panonsko prekmursko zgodbo in vpliv prekmurskega jezika, zlasti besedja, na madžarski jezik: »P/o gorivzétji nezbroyenih szlovenszkih rejcsi med szovje szo szvoj szloki jezik obogatili, steri je lih vu pszüvanyi ino preklinjanji premosen bio.« Iz tridesetih ali začetka štiridesetih let 19. stoletja je ohranjen rokopis njegovega fragmetna *Sztarine 'seleznih ino szalaszkih Szlovenov*, jezikovno izvrstno napisanega edinega besedila iz zgodovine prekmurskih Slovencev. Žal je bil Košičev ohranjen ostanek nedokončane zgodovine »ogrskih Slovencev« objavljen šele leta 1914 in ni mogel vplivati na jezikovno in narodnostno zavest prekmurskih Slovencev v prvi polovici 19. stoletja, kakor bi, če bi bilo besedilo takrat natisnjeno. Košič je opozoril, da so prekmurski Slovenci in Hrvati v Ogrskem kraljestvu živeli v cerkveno-politični skupnosti, ki je bila koristna za oba naroda – Slovenci niso imeli madžarskega bogoslužja, ampak so v katoliški cerkvi uporabljali nadomestni kajkavski jezik, saj so bili njihovi duhovniki večinoma šolani v hrvaškem okolju zagrebške škofije ali pa so sploh bili Hrvati. Prekmurski protestanti pa so dobro poznali kranjske protestantske knjige, predvsem Trubarjev katekizem in prevod *Nove zaveze* ter Dalmatinov katekizem in njegovo *Biblijo*, verjetno pa tudi Kreljevo *Postilo slovensko*, ki jo je Košič napačno pripisal Dalmatinu: »Krajnszki kramarje szo po hisaj ponűjali za malo cejno Trubera i Dalmatina szlov. Knige.« Gre za zelo pomemben podatek iz zgodovine slovenskega jezika, ki kaže, da sta kranjščina (protestantska cerkev) in kajkavščina (katoliška cerkev) do neke mere vplivali na slovenske jezikovne razmere med Muro in Rabo, tako da je jezik prekmurske cerkve postajal z njuno pomočjo bolj nadnarečno samozavesten, dokler ni v 18. stoletju razlikovalno do obeh oblikoval samostojne knjižne norme. Košič je ta najpomembnejši dogodek iz kulturne zgodovine prekmurskih Slovencev obravnaval dvotirno – pri protestantih je zanj nedvomno zaslužen »glaszoviten Küzmics Stevan farar«, ki je »szvetoga pizma nouvi zakon poszloveno«, med katoliškimi pisci pa je za samostojnega in od Števana jezikovno neodvisnega prevajalca imenoval Mikloša Küzmiča, ki mu »bogolűbnoszt s csela szija, sz perszih pa domorodszтво dija«. Košič ga je zaradi vsega, kar je naredil za prekmurski jezik, kulturo in narod skoraj razglasil za svetnika: »Szlovenszko lűdsztvo ga ma vedno v dobrem szpomini i ga skoro bi djao, kak szetca v po'stenyi dr'si.«

Košičeve jezikovne stike s slovenščino na desni strani Mure je nadaljeval Jožef Borovnjak, ki je na Cankovi sprejemal štajerske duhovnike in izobražence, jih seznanjal z jezikovnimi, kulturnimi in političnimi razmerami v Prekmurju, od njih, predvsem od

Božidarja Raiča in Antona Trstenjaka, pa je dobival pomembne informacije o »avstrijski slovenščini«, prizadevanjih za poenotenje kranjskega in prekmurskega knjižnega jezika, čitalniškem in taborskem gibanju ter dejavnosti Mohorjeve družbe in širjenju njenih knjig tudi v Prekmurju. Skrbel je za ponatiskovanje pomembnih prekmurskih knjig, pisal pa je tudi sam, npr. leta 1875 je izdal prekmurski molitvenik in pesmarico *Szvėti Angel csuvár*, v kateri se je jezikovno približal novoslovenščini – enotni slovenski knjižni jezik je sprejel v začetku devetdesetih let 19. stoletja, ko je izdal *Angelsko službo*. S prevodom madžarske programske knjižice *Máli politicsni vodnik* (1869) pa je razmeroma pozno postal še začetnik prekmurskega publicističnega jezika, ustaljenem v prvem prekmurskem časopisu *Prijátel* (1875–1879), ki ga je v Budimpešti urejal Imre Agustič; v njem je objavljali tudi leposlovje v prekmurščini, npr. prevode takrat sodobnih madžarskih pesnikov (npr. Mihály Vörösmarty, Sándor Petőfi, János Arany), ali pa krajše domače ali prevedene pripovedke.

2 Dvojnični razvoj knjižne slovenščine

Sodobne raziskave zgodovine slovenskega jezika opozarjajo na dvojnični razvoj slovenskega jezika, v katerem pa nekateri zagovarjajo jezikovni elitizem osredja, ki je za edino pravilno priznaval osrednjeslovensko knjižni normo, vzhodnoslovensko pa je etikiral s pokrajinskostjo in jezikovnim partikularizmom ter jo pogosto imenoval kar za jezikovno zablodo. Neenakopravni položaj obeh slovenskih knjižnih norm se je utrjeval z napačnim prepričanjem, da je osrednji (kranjski) jezik pravilen, vzhodnoslovenski (prekmurski) pa napačen, s tem pa je osrednjeslovenski kranjski knjižni jezik v primerjavi s prekmurskim vzhodnoslovenskim neupravičeno pridobival normativnost in prestižnost.

Predzgodba o dvojničnem razvoju slovenskega knjižnega jezika sega v alpski in panonski jezikovni prostor, v katerih se je slovenščina po *Brižinskih spomenikih* razvijala neodvisno in ločeno. Mura je bila izrazita geografska, stroga politična in ostra jezikovna meja. Ko so se v panonski prostor naselili Madžari, so si slovanske staroselce politično podredili in jih začeli vključevati v svoje kulturno okolje, v katerem se je tudi jezik razvijal drugače kot v alpskem prostoru. Šlo je za prepletanje kajkavskih, prekmurskih in vzhodnoštajerskih jezikovnih stikov, ki sta jih je na poseben način določala globalna madžarščina in odrezanost od matičnega slovenskega jezikovnega prostora. Odločilno je bilo, da Kranjci vse do začetka 19. stoletja niso imeli informacij o slovenskem jeziku v Prekmurju in niso vedeli, da se na levi strani Mure dogaja kar koli povezanega s slovenstvom. Janez Bleiweis še med pomladjo narodov leta 1848, ko se je že navdušil nad idejo združene Slovenije po vzoru Vodnikove Ilirije, v to skupnost (Kranjska, Koroška, Štajerska, Goriški pokrajina, Istra s Trstom) ni prišteval Prekmurja in tudi prekmurskih Slovencev ni omenjal.

Dejstvo je, da je imel slovenski knjižni jezik dvojnični razvoj, da se je v alpskem prostoru oblikoval kranjski ali osrednjeslovenski knjižni jezik, v panonskem prostoru pa prekmurski ali vzhodnoslovenski knjižni jezik in da sta se samostojno in ločeno razvijala vse do sredine 19. stoletja, ko so ideje o slovenski državnosti povzročile poenotenje knjižne norme, pač po romantičnem razumevanju, da je jezikovna enotnost predpogoj za združitev Slovencev v eni oz. samostojni državi.

3 Pomlad narodov in katoliško ter protestantsko razumevanje jezikovnega vprašanja v Prekmurju

Ideja pomladi narodov je bila vezana na romantično razumevanje naroda in države – narod ima skupni jezik in svojo državo. Slovenci so se sredi 19. stoletja zato začeli jezikovno združevati, Danes se to sliši zelo enostavno, v resnici pa je šlo za zapleteno in dolgotrajno delovanje za doseg tega cilja. Medsebojno približevanje, posnemanje in vplivanje med knjižno kranjščino in prekmurščino je trajalo dobrih osemdeset let (če sta mejnik pomlad narodov in ideja Zedinjene Slovenije), ali skoraj sto petdeset let (če je dokončni mejnik združitev prekmurskega narodnega ozemlja z matičnim slovenskim po koncu prve svetovne vojne). Zgodba o poenotenju slovenskega knjižnega jezika se ni zaključila »čez noč«, saj so katoliški in protestantski pisci imeli različne poglede na to vprašanje. Katoličani so pod vplivom romantičnega razumevanja naroda, da je jezikovna enotnost predpogoj za narodnostno združitev, sprejeli novoslovenščino kot skupni slovenski knjižni jezik. Protestanti so jezikovno poenotenje zavračali, saj so ga razumeli kot cerkveno-politično vprašanje o obstoju protestantizma v Prekmurju. Janoš Kardoš, po letu 1830 več kot štirideset let nesporni vodja in prvo ime prekmurskega protestantizma, je bil prepričan, da je novoslovenščina kranjska grožnja za rekatolizacijo Prekmurja. V številnih knjigah in učbenikih, finančno podprtih od madžarske oblasti, je ohranjal stari slovenski jezik. Kardoš ni vedel, da bo ta prekmurska protestantika kasneje »dokaz« za vendsko teorijo o posebnem, neslovenskem jeziku v Prekmurju, ki je drugačen od slovenskega knjižnega jezika. Kardoš ni bil zagovornik madžarizacije prekmurskih Slovencev, tudi ne jezikovni odpadnik, ki bi se želel odmakniti od slovenske jezikovne smeri; žal je le napačno razumel zgodovinski trenutek, v katerem je bilo potrebno razumeti jezikovno vprašanje narodno- in ne cerkvenopolitično.

4 Informacije o prekmurskem knjižnem jeziku na Kranjskem

Prva prava informacija o prekmurskem jeziku je prišla med Kranjce šele na začetku 19. stoletja, ko je bil Kopitar seznanjen s Küzmičevim prevodom *Nouvega Zákona*. Če bi na Kranjskem poznali prekmurski prevod pred Japljevim prenavljanjem Dalmatinovega bibličnega jezika, bi do poenotenja slovenske knjižne norme prišlo verjetno že konec 18. stoletja. Tako pa se je Jurij Japelj s somišljeniki dvesto let po Dalmatinu ponovno

lotil dela, ne da bi poznal Küzmičev neposredni prekmurski prevod iz stare grščine, tj. originalnega jezika *Nove zaveze*. Ko je konec 18. stoletja štajerski jezikoslovec Ivan Žiga Popovič od Čeha Zlobickega dobil *Nouvi Zákon*, je bil presenečen, da gre za prevod v prekmursko slovensko različico knjižnega jezika. S tem je seznanil Kopitarja, ki je takrat raziskoval staro cerkveno slovanščino in se je ukvarjal s teorijo o njenem panonskem izvoru. Arhaični stari slovenski jezik v *Novem Zákonu* je Kopitarja tako navdušil, da ga je povezal z zgodbo o *Brižinskih spomenikih*, ki sta jih po skoraj tisoč letih našla Rusa Köppen in Vostokov in jih razglasila za starocerkveoslovansko besedilo. Kranjščina se je zaradi moderne vokalne redukcije in drugih dialektalnih sprememb močno oddaljila od jezika *Brižinskih spomenikov*, zato je bila povezava težje prepoznavna in s tem je bila zabrisana tudi jezikovna tradicija. Kopitar se je navdušil nad čistim in arhaičnim slovenskim jezikom Števana Küzmiča, v Ljubljani pa je tudi Matija Čop sledil njegovim razmišljanjem in tako sta dva najznamenitejša kranjska humanista začela priporočati jezik prekmurskega prevoda *Nove zaveze*. Zanimanje za prekmurščino je močno narastlo in Küzmičev jezik je postal pomemben vzor pišočim Kranjcem. Prvi posnemovalec je bil Matevž Ravnikar, kasnejši tržaški škof, ki je v svoje *Sgodbe Švetiga pisma sa mlade ljudi* (1815–1818) vključil več prekmurskih jezikovnih posebnosti, tudi deležja in deležnike na *-ši*. Nad njimi se je tako navdušil, da je v uvodu knjige zapisal, da »imajo na vzhodu izrečovanja, ki pri nas niso v navadi«, za oblike na *-ši* pa je ugotovil, da »tako lepo okrajšajo stavek«. Deležniško-deležijski skladi na *-č* in *-ši* so bili značilno prekmursko oblikovno-skladenjsko sredstvo, ki se je v kranjskem jeziku skoraj povsem izgubilo, ponovno pa se je uveljavilo v novoslovenščini. Števan Küzmič je v prevodu *Nouvega Zákona* uporabil veliko oblik na *-č* in *-ši* (*gori zidoucsi, hodecsi, izskajoucsi, imajoucsi, kricsecsi, krzfztsavajoucsi; blagofzlovivfi, doli fzpadnovfi, gori poglednovfi, gori fztanovfi, nazaj fze zglednovfi, nakleknovfi, nihavfi, odpufztivfi, npr.: I prifztoupivfi ktomi drügomi, ercsè nyemi ravno tak. On pa odgovorécsi ercsè: jafz Gofzpodne. I nej je fou. /Mat. 21,30/*), ki so bile znane tudi v *Brižinskih spomenikih* (npr. *bivši*). Ravnikar je sicer pomešal njihovo izpeljavo in razširjenost, saj ni vedel, da deležja na *-ši* izražajo preddobnost, deležja na *-č* pa istodobnost. Metelko je to popravil v slovnici leta 1825, skladenjsko strnjanje pa je v 19. stoletju postalo novoslovensko modno. Prešeren si je Ravnikarja kljub temu privoščil v puščici, v kateri je ošvrknil napačno rabo oblik, hkrati pa je opozoril na njihovo umetno oživljanje in rabo v knjižnem jeziku: »Slovencev jezik potujčvavši, si kriv, da kolne kmet molitve bravši«.

5 Zaključek

V prvi polovici 19. stoletja se naš jezik še ni imenoval *slovenski*, ampak sta obstajali kranjska in prekmurska različica – kranjska brez oznake *slovenski jezik*, prekmurska pa z razločevalnim besednozveznim dodatkom *stari slovenski*, ker so takrat kajkavci imenovali svoj jezik *slovenski*. V pomladi narodov so se rodile ideje o večji samostojnosti

t. i. neugodovinskih narodov znotraj Avstrije in Ogrske, tudi ideja slovenske državnosti sega v tiste čase, zato pa se je bilo treba jezikovno poenotiti. Šlo je torej za izvenjezikovne vzroke, za neki višji, nacionalni, politični interes, ki je pripeljal do oblikovanja novoslovenščine kot enotnega slovenskega knjižnega jezika. Pri tem je šlo za obojestranski proces približevanja, prepletanja in prevzemanja iz kranjščine in prekmurščine – šlo je za medsebojno dopolnjevanje, ne pa za nujnost, da bi eden, tj. kranjski, v celoti prevladal. Enoten slovenski knjižni jezik je torej rezultat politične odločitve o združitvi Slovencev v eno državo.

Po poenotenju slovenske knjižne norme sredi 19. stoletja (v pomladi narodov so enotni slovenski knjižni jezik ali t. i. novoslovenščino sprejeli prekmurski katoliški pisci, po priključitvi dela Prekmurja k matičnemu slovenskemu ozemlju po prvi svetovni vojni pa tudi protestantski pisci), je prekmursko slovstvo prešlo v narečne okvire, danes pa se prekmurščina ponovno uveljavlja v leposlovju (npr. Ftičar, Vincetič, Lainšček ...) in publicistiki (npr. časopis *Porabje*).

Pomembno je, da je prekmurski knjižni jezik, ki je bil razlikovalen do osrednjeslovenskega kranjskega jezika, dobil tudi natisnjen normativni priročnik. Prekmurski jezik je imel to nesrečo, da v času, ko je imel največjo knjižno produkcijo in je bil knjižni jezik v prostoru med Muro in Rabo, ni dobil slovnice in slovarja v slovenskem jeziku. Košič in Kardoš sta npr. izdala in napisala slovnico madžarskega jezika in več učbenikov, v katerih se je razvijala slovenska prekmurska slovniška terminologija, vse do Avgusta Pavla pa nihče ni napisal slovnice o prekmurskem slovenskem jeziku. Pavlova *Prekmurska slovenska slovnica / Vend nyelvtan*, sicer napisana v letu 1942, je moderna slovnica slovenskega prekmurskega jezika, nekaj jezikovnih primerov pa je Pavel vzel še iz jezika 18. in 19. stoletja – tako lahko rečemo, da je to slovnica prekmurskega knjižnega jezika, kakor se je govoril in pisal od Temlina do poenotenja slovenske knjižne norme sredi 19. stoletja oz. do Pavlovih časov. Jezik, ki ima svojo slovnico, je trdno usidran na zemljevid knjižnih jezikov in za njim tako ostaja neizbrisna sled tudi ko bo »izumrl«, kot so izumrli »kralji med jeziki, npr. sanskrt, stara grščina ali latinščina« (Stanislav Škrabec).

Med preučevanjem prekmurskega jezika vedno občudujem prekmurske pisce Števana in Mikloša Küzmiča, Bašo, Kosiča, Kardoša, Borovnjaka, Ivanocya, Klekla in druge. Od Temlina do konca 1. svetovne vojne je v prekmurskem knjižnem jeziku izšlo več kot 330 knjižnih naslovov, ki predstavljajo vse funkcijske zvrsti na področju cerkvenega in posvetnega slovstva, tudi publicistiko s prvim prekmurskim časopisom *Prijátel*, ki so mu sledili še *Marijin list*, *Kalendar srca Jezusovoga*, *Dober pajdaš*, *Novine* itd.; tudi nekaj zanimivih leposlovnih besedil, zlasti prevodov je bilo ubesedenih v knjižni prekmurščini (npr. Vörösmarty, Petőfi, Arany), »za kaj več pa je zmanjkalo časa« zaradi oblikovanja enotnega slovenskega knjižnega jezika.

VIRI IN LITERATURA

- BAJZEK LUKAČ, Marija (ur.), 1992: *Življenje Slovencev med Muro in Rabo: izbor del / Jožef Košič*. Budimpešta. 83–90.
- BAJZEK LUKAČ, Marija, 2017: Pavlov odnos do prekmurščine na začetku 20. stoletja. Marko Jesenšek (ur.): *Avgust Pavel med Slovenci, Madžari in Avstrijci*. (Zora 120.) Maribor: Univerzitetna založba.
- JESENŠEK, Marko, 2013: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. (Zora 90.) Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti.
- JESENŠEK, Marko, 2018: *Prekmurščina med knjižno normo in narečjem*. (Zora 129.) Maribor: Univerzitetna založba.
- JESENŠEK, Marko, 2020: Prekmurski knjižni jezik in narečje. Peter Štih, Kornelija Ajlec, Attila Kovacs (ur.): »Mi vsi živeti ščemo«: *Prekmurje 1919: okoliščine, dogajanje, posledice*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 524–564.
- JESENŠEK, Marko (ur.), 2008: *Življenje in delo Jožefa Borovnjaka*. (Zora 55.) Maribor: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti.
- JUST, Franci, 2015: *Veršuši, pripovedávke in zménje. Pogled na literarno ustvarjanje v prekmurskem jeziku do 1919*. Murska Sobota: Franc-Franc.
- MUKIČ, Francek, KOZAR-MUKIČ, Marija, 1982: *Slovensko Porabje*. Celje: Mohorjeva družba.
- NOVAK, Vilko, 1976: *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov.
- OROŽEN, Martina, 1974: O vzhodoslovenskem knjižnem jeziku. Antoša Leskovec, Mira Medved, Jože Ternar (ur.): *Zbornik Štefana Küzmiča: gradivo s simpozija ob 250-letnici rojstva*. Murska Sobota: Pomurska založba. 114–122.
- OROŽEN, Martina, 1985–1986: Vprašanje prekmurskega knjižnega jezika (ob osrednjeslovenskem in kajkavskem hrvaškem). *Jezik in slovstvo* 31/6. 191–197.
- OROŽEN, Martina, 1989: Vprašanja prekmurskega knjižnega jezika. *Slavica Slovaca* 24/3. 247–254.
- OROŽEN, Martina, 2013: Prekmurski knjižni jezik. Marko Jesenšek (ur.): *Avgust Pavel: Prekmurska slovenska slovnica, Vend nyelvtan*. (Zora 100.) Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. 413–428.
- PAVEL, Avgust, 2013: *Prekmurska slovenska slovnica. Vend nyelvtan*. (Zora 100.) Ur. Marko Jesenšek. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.
- RAIČ, Božidar, 1867: Črtice o Prekmurcih in o njihovem govoru. *Narodni koledar in Letopis Matice Slovenske za leto 1868*. Ljubljana: Matica Slovenska. 53–78.
- SLAVIČ, Matija, 1935: Prekmurske meje v diplomaciji. Vilko Novak (ur.): *Slovenska krajina. Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci: Konzorcij. 83–107.
- SLAVIČ, Matija, 1999: *Naše Prekmurje. Zbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- SMEJ, Jožef, 1997: Se je Mikloš Küzmič v svojem prevodu Evangyliomov res naslanjal na Števana Küzmiča? *Slavistična revija* 45/3–4. 533–544.
- SMEJ, Jožef, 2004: Nouvi zákon Števana Küzmiča (1771) v luči sodobnega ekumenizma. *Bogoslovni vestnik* 64/2. 331–342.

- SMEJ, Jožef, 2005: O prevodih psalmov v prekmurščino od Martjanske pesmarice II do Pusztaijeve pesmarice 1893. *Slavistična revija* 53/2. 211–227.
- SMEJ, Jožef, 2008: Prevajanje Svetega pisma v »stari slovenski jezik«. *Stopinje*. 57–61.
- SMEJ, Jožef, 2011: Jezikovne tvorbe Janoša Kardoša (1801–1875) v njegovem rokopisu Moses i Josua. Marko Jesenšek (ur.): *Globinska moč besede*. (Zora 80.) Maribor: Filozofska fakulteta. 225–233.
- ŠKAFAR, Ivan, 1978: *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- ULČNIK, Natalija, 2009: *Besedje Agustičevega časopisa Prijatelj*. (Zora 67.) Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru.

Franci Just

Srednja poklicna in tehniška šola Murska Sobota

franci.just@guest.arnes.si

Literarno ustvarjanje v prekmurskem knjižnem jeziku

Prispevek podaja oris literarnega ustvarjanja v prekmurskem knjižnem jeziku, tako da opiše družbeno-kulturni kontekst ter poglobitve vsebinske in žanrske značilnosti prekmurskega leposlovja, ki je nastajalo v poldrugem stoletju do vključitve Prekmurja v slovenski družbeno-politični in jezikovno-kulturni prostor leta 1919 in v stoletju po združitvi ter s svojo kontinuiteto izpričuje moč prekmurskega jezikovno-kulturnega izročila.

1 Uvod

Zaradi posebnih zgodovinskih okoliščin, ki so jim pred letom 1919 onemogočale družbeno-politično in jezikovno-kulturno polno bivati skupaj z rojaki na Kranjskem, Koroškem, Štajerskem, Goriškem in Tržaškem, so prekmurški Slovenci v 18. stoletju izoblikovali svoj knjižni jezik oz. »vzhodoslovensko knjižno različico slovenščine« (Jesenšek 2013: 56) ter ga razvili v polifunkcionalen in slogovno diferenciran kod, ki je imel izrazna sredstva za ustvarjanje različnih besedil in za različne ravni javne rabe. V njem so ustvarili tudi korpus umetnostnih besedil in v njih svoje osebno, družbeno in duhovno bivanje izrazili na estetski način ter prekmurščino izoblikovali v literarni jezik. A leposlovno niso ustvarjali samo poldrugo stoletje do vključitve v slovenski družbeno-politični in jezikovno-kulturni prostor leta 1919, ampak tudi v stoletju po združitvi, ko je prekmurščina prešla iz knjižnih v narečne okvire (Jesenšek 2013: 79), tako da literarno ustvarjanje v prekmurskem jeziku izkazuje svojevrstno kontinuiteto.

Kot bo predstavljeno v nadaljevanju, se je to ustvarjanje po skromnih začetkih v zadnji tretjini 18. stoletja razvilo v kompleksnejšo literarno dejavnost, ki zajema poezijo, pripovedno prozo in dramatiko, nagovarja tako odrasle kot mlade bralce in ob izvirni vsebuje tudi prevodno književnost. Besedila so bila (razen redkih izjem) do leta 1914 zapisana in natisnjena v posebnem prekmurskem črkopisu »ogrici« (Jesenšek 2005: 32),¹ ki je v prid lažjemu branju v tem prispevku prečrkovana v gajico/slovenico.

1 V tem črkopisu se za zapis glasu s uporablja dvočrkje *sz*, za glas *č* dvočrkje *cs* in za glas *ž* dvočrkje *zs*, črka *s* pa označuje glas *š*.

2 Literarno ustvarjanje do 1919

2.1 Družbeno-kulturni kontekst

Skromne socialno-kulturne razmere do srede 19. stoletja niso omogočale širšega literarnega razmaha v prekmurščini. Prekmurskih avtorjev, ki so bili večji leposlovnega izražanja in so gojili literarne ambicije, je bilo kar nekaj, o tem pričajo njihove pesmi v latinščini in madžarščini, ki so bile nekatere celo natisnjene (Just 2015a: 72–75). Pri manjkovali so za zahtevnejše leposlovje zainteresirani bralci in izdajatelji, ki bi bili pripravljeni podpreti natis prekmurske leposlovne knjižice.² Zato je bilo posvetno literarno ustvarjanje omejeno na priložnostno in šolsko rabo ter zasebne kroge. Do druge polovice 19. stoletja je večina besedil ostala v rokopisih; ko so bila natisnjena, so bila le dodatek v neleposlovnih knjigah.

Razmere so se izboljšale v zadnji tretjini 19. stoletja, ko sta se dvignila splošna izobrazbeno-kulturna raven ter socialni položaj prebivalstva in ko so začeli izhajati periodični tiski: najprej prvi prekmurski časopis *Prijatelj* (1875–1879) in nato še koledarja *Dober pajdáš kalendárium po stárom slovenskom jeziki* (1899–1922) in *Kalendar srca Jezušovoga* (1904–1944), verski mesečnik *Marijin list* (1904–1941) in tednik *Novine* (1913–1941). Ti so objavljali tudi leposlovna besedila in postali posrednik, ki je s privabljanjem literarnih sodelavcev omogočil razmah literarne produkcije in ji z vzpostavitvijo distribucijskih kanalov zagotavljal pot do bralcev.

V obdobju do 1919 je literarno ustvarjalo blizu trideset avtorjev, med tistimi dvajsetimi, katerih imena in priimki so poznani,³ jih je bila krepka polovica po poklicu duhovnikov (55 %), ostali so bili učitelji (20 %), dijaki/študentje (15 %), časnikar (5 %) in učenjak (5 %). Za večino avtorjev je bilo leposlovno ustvarjanje sekundarni del njihovega siceršnjega pisanja, resnejše literarne ambicije so gojili Imre Agustič, Jožef Baša Miroslav in Avgust Pavel.

2.2 Literarna produkcija

2.2.1 Začetki posvetnega pesnjenja v prekmurščini časovno sovpadajo z nastajanjem slovenske posvetne poezije na Kranjskem in vzhodnem Štajerskem: iz 70. let 18. stoletja, ko je Anton Feliks Dev s sodelavci pripravljaj pot *Pisanicam*, sta dve prekmurski rokopisni pesniški besedili: *Versus vandalici* (*Veršuš vandalici*), pesem, s katero je dijak

2 Izobrazbena raven večinsko kmečkega prekmurskega prebivalstva je bila nizka, leta 1870 je bilo pismenih 31 odstotkov ljudi (Göncz 2004: 118), njihovo estetsko izkušnjo pa so oblikovali cerkvena in ljudska pesem, svetopisemska in učbeniška zgodba ter folklorna pripoved. Tudi če bi npr. pesniško knjižico kupili vsi takratni prekmurski duhovniki in učitelji ter drugi izobraženci, bi ne prodali več kot sto izvodov.

3 Večina literarnih besedil v periodičnih tiskih je podpisana z inicialkami ali psevdonimi. Nekaterih od njih vse do danes raziskovalcem ni uspelo razvozlati.

evangeličanskega liceja v Bratislavi David Novak 16. februarja 1774 nastopil pred sošolci in profesorji,⁴ ter pesem Mikloša Küzmiča *Ki szi premislavas z zsitka csloveka (Ki si premišlavaš z žitka človeka)*.⁵ Küzmičeva pesem je meditacija o človekovi minljivosti, Novak pa je v duhu poznobaročnih rokokojskih vaških idil upesnil zimsko življenje svoje prekmurske skupnosti (Just 2015a: 74–78).

Eno leto po Vodnikovih *Pesmah za pokušino* (1806) in istega leta kot Volkmerjeva pesemska knjižica *Hvala kmetičkega stana ino tobačie trave* (1807) pa je Števan Sijarto izdal knjižico ženitovanjskih in svatbenih nagovorov *Starišinstvo i zvačinstvo* (1807) ter v njej na koncu dodal pesemska besedila, med katerimi so najzanimivejša *Zgovárjanja pri večérji po trej déački osobaj* (Sijarto 1807: 43–54). V 78 štirivrstičnih kiticah se izmenjujejo pesemske replike treh dijakov/šudentov, ki na poročnem slavlju zabavajo svate s šaljivimi dialogi, poudarjanjem lastne veljave in humornim zavračanjem stališč drugega, z besednimi domislicami in tudi s satiričnimi aluzijami na konkretne prekmurske razmere (Just 2015a: 78–85).

V 50. in 60. letih 19. stoletja so v pesniškem krožku delovali duhovniki Jožef Košič, Jožef Borovnjak in Franc Šbüll ter s svojimi pesmimi tekmovali na stanovskih srečanjih (Novak 1976: 78) in o njih razpravljali. Niso pa jih dali natisniti, poznane so iz Košičeve zapuščine in t. i. *Borovnjakove pesmarice*.⁶ Le Košič je na koncu svoje poučno-vzgojne knjige *Zobrisani Sloven i Slovenka med Mürov i Rabov* objavil dvanajst pesmi pod naslovom *Pesemski pristávek* (Košič 1845: 123–143).

Izboljšanje te skromne pesniške bilance so omogočili prekmurski tiskani mediji proti koncu 19. stoletja. *Prijatelj* je objavljajl priložnostne pesmi in tudi osebnejše izpovedi, predvsem ljubezenske pesmi, literarni sodelavci pri *Kalendarju srca Jezušovoga, Marijinem listu* in *Novinah* pa so tematski in žanrski nabor dotedanjega prekmurskega pesništva še razširili. Posvetno pesemsko gradivo so tvorile – po vrstnem redu pogostnosti – priložnostne, vojne, domovinske, osebnoizpovedne in življenjsko refleksivne pesmi. Vojne pesmi so bile pesniški odzivi na dogodke 1. svetovne vojne, v prekmurski prigradniški poeziji in domovinski liriki tega časa pa v narodnostno-kulturnem pogledu izstopajo budnice, ki so v času stopnjevanja madžarizacije ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja krepile slovensko narodno zavest Prekmurcev. Življenjskorefleksivnih in osebnoizpovednih pesmi je malo, najpogostejša tema prvih je soočanje z minljivostjo življenja, v drugih pa avtorji tematizirajo zlasti bivanjsko osamljenost spričo ločenosti od doma in bližnjih.

4 Rokopis in transkripcijo pesmi je objavil Vilko Novak ter dodal razlago težjih jezikovnih mest (Novak 1970: 129–134).

5 Slovensko kulturno javnost je s pesmijo seznanil Jožef Smej (Smej 1976: 11, 35).

6 *Borovnjakova pesmarica* je zvezek, ki ga hrani Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota in je vanj Borovnjak mdr. zapisoval svoje in druge pesmi.

Pesniški in sploh literarni vrh prekmurskega leposlovnega ustvarjanja do leta 1919 predstavljajo osebnoizpovedne, življenjskorefleksivne in domoljubne pesmi Avgusta Pavla⁷ ter poezija Jožefa Baše Miroslava, ki se je deklariral za »pesmarja vesel'ga srca« in »trpečega pesmarja«. ⁸ Držo veselega pesnika je uresničil v domovinskih izpovedih emocionalno-eksistencialne navezanosti na dom, rod in pokrajino, drža trpečega »izpovedovalca bolečih in otožnih osebnih občutij« (Čeh 2005: 254) pa je značilna za njegove osebnoizpovedne pesmi, v katerih izraža nelagodje ob življenju v tujem okolju in hrepenenje po domu ter bivanjski nemir, žalost in čustveno trpljenje. Slednje osmišlja z idejo pesniškega poslanstva in orfejsko vero v moč pesniške besede.

2.2.2 Še raje kot poezijo so uredniki prekmurskih periodičnih tiskov objavljali pripovedno prozo, njeni najpogostejši žanri so verskovzgojna in poučna zgodba, vojna, duhovniška in folklorno-idilična pripoved ter vaška zgodba kot krajša različica kmečke povesti. V verskovzgojne in poučne pripovedi so avtorji bolj ali manj očitno vnašali verske, moralne, kulturne in socialne ideje, ki so jih periodični tiski propagirali tudi sicer, vojne pripovedi so bile, tako kot vojne pesmi, odziv na dogodke prve svetovne vojne, v folklorno-idiličnih zgodbah pa so se avtorji osredotočali na prikaz ljudske folklore ter na besedno slikanje vaških tihožitij. Duhovniške pripovedi tematizirajo bivanjske, idejne in poklicne dileme duhovnikov ter njihovo vlogo v družbenem okolju. Brezpogojno gojijo neomadeževan lik duhovnika in institucije, ki ji pripada. Vaške zgodbe pripovedujejo zlasti o sporih zaradi zemlje, o težakem kmečkem delu ter konfliktnih stikih vaško-kmečkega z urbanim svetom. Kolikor tematizirajo kmečko družino in dom, ne pripovedujejo o potegovanju za njegovega predstavnika, ki je sicer središčno gonilo kmečke povesti (Hladnik 1990: 58), ampak – to je edina motivna konstanta – o materah, ki s svojim ravnanjem ogrozijo obstoj doma.

2.2.3 Gledališke dejavnosti v tem obdobju prekmurski Slovenci niso razvili, posledično tudi ne ustvarili dramskih besedil, v periodičnem tisku je bilo objavljenih le nekaj krajših vzgojno-poučnih besedil v obliki dialoga z didaskalijami.

2.2.4 V tem obdobju so največ prevajali madžarsko leposlovje, v manjši meri tudi nemško in slovensko. Obsežnejše leposlovno prevajanje iz madžarske književnosti se začne v drugi polovici 19. stoletja, njegova osrednja akterja sta Imre Agustič in Janoš Kardoš. Agustič je v *Prijatelju* objavljajl prevode madžarskih pesmi in krajših pripovedi, med prevajanimi avtorji je bil tudi Mór Jókai (Just 2015a: 107). Janoš Kardoš pa je prevajal madžarske literarne klasike za čitanke v prekmurskih evangeličanskih šolah, njegov najimenitnejši literarni prevod in sploh prekmurske prevodne

7 Pesmi je Avgust Pavel objavljajl v letih 1907–1917 v *Kalendarju srca Jezušovoga*, *Marijinem listu* in *Novinah*.

8 Skupnost ga je v vlogi pesnika potrdila, v spominskih zapisih so mu priznavali pesniško veljavo in Vilko Novak je pripravil izbor njegovih pesmi ter jih posthumno izdal v knjižici *Prekmurske pesmi* (1936).

književnosti v obdobju pred 1919 pa je prevod prvega in tretjega dela pripovedne pesnitve Janosa Aranya *Toldi* (Just 2015b: 351). Nekaj prevodov krajših madžarskih pripovedi so objavili tudi *Marijin list*, *Kalendar srca Jezušovoga* in *Novine*.

V zvezi s prevajanjem iz slovenske književnosti velja omeniti, da je že Jožef Košič v svoji knjigi *Zobrisani Sloven i Slovenka med Mürov i Rabov* (1845) iz Slomškove knjige *Blaže ino Nežica v nedelski šoli* (1842) »posnel cela poglavja« (Novak 1976: 76), prvi literarni prevod pa je pripravil Imre Agustič, ki je leta 1878 v *Prijatelju* objavil prekmursko inačico Jurčičeve kratke zgodbe *Šest parov klobas* (Agustič 1878: 23–24).⁹ Iz slovenske književnosti so prevajali tudi v *Marijinem listu*, *Kalendarju srca Jezušovoga* in *Novinah*, katerih uredniki so posegali po krajših pripovedih v sorodnem slovenskem časopisju in leposlovnih listih (Just 2015a: 64–65).

3 Literarno ustvarjanje po letu 1919

3.1 Družbeno-kulturni kontekst

Pridružitev Prekmurja takratni Kraljevini SHS in njegova integracija v slovenski jezikovno-kulturni prostor nista prekinila literarne dejavnosti v prekmurščini. Ta se je v pokrajini v 20. in 30. letih 20. stoletja nadaljevala in se razmahnila tudi med prekmurskimi izseljenci v ZDA. Nekaj leposlovnih del je sicer izšlo v knjižnih izdajah, a glavni posrednik literarnih stvaritev so ostali tiskani mediji. Okrog periodičnih tiskov z daljšo življenjsko dobo so se izoblikovali kulturni krogi s stalnimi literarnimi sodelavci. Najvplivnejši so bili katoliški kulturni krog *Novin*, *Marijinega lista* in *Kalendarja srca Jezušovoga*, evangeličanski kulturni krog pri koledarju *Evangeličanski kalendari* (1923–1942) in mesečniku *Düševni list* (1922–1941), kulturni krog koledarja *Dober pajdaš kalendarium* (1923–1943) in tednika *Murska krajina* (1932–1941); med prekmurskimi izseljenci v ZDA je imel osrednjo literarno-kulturno vlogo tednik *Amerikanski Slovencov glas* (1921–1954), ki je izhajal v pensilvanskem mestu Betlehem.

V tem času se je starejšim avtorjem, ki so ustvarjali še v prejšnjem obdobju, pridružila mlajša generacija izobražencev različnih profilov, ki je študirala v Ljubljani in Mariboru ter se tam seznanila z novejšimi literarno-slogovnimi smermi in jih prenašala v svojo literarno prakso. Teh avtorjev je bilo kar 55 % od dvajsetih, ki so v prekmurščini v tem obdobju ustvarili obsežnejše opuse. Med njimi sta bila na začetku svoje literarne poti tudi Miško Kranjec in Ferdo Godina.¹⁰ Ostali so bili duhovniki (30 %)

9 Pripoved je Agustič objavil brez navedbe avtorja pod naslovom *Šest párov kolbás* z žanrsko oznako *pripovedávka* (Just 2014: 176).

10 Mišku Kranjcu sta uredništvu *Novin* in *Kalendarja srca Jezušovoga* v letih 1925–1932 objavili 15 pripovednih besedil v prekmurščini. Ferdo Godina je v letih 1930–1936 sodeloval pri *Novinah*, *Marijinem listu* in *Kalendarju srca Jezušovoga*, objavili so mu 21 krajših pripovedi, 16 v prekmurščini in 5 v narečno obarvani knjižni slovenščini.

in učitelji (15 %). Zlasti mlajši avtorji so dotedanjo prekmursko literarno produkcijo tematsko, zvrstno in žanrsko razširili ter dvignili njeno literarno-estetsko raven.

3.2 Literarna produkcija

3.2.1 Sicer številne prigodnice v prekmurski poeziji tega časa so podobe prekmurskega družbenega dogajanja med obema svetovnima vojnama, za katere so si avtorji izposodili pesemsko obliko. Domoljubno-domačijske pesmi so bile odziv na izseljevanje, avtorji so v njih večinoma ustvarjali idealizirano podobo prekmurske domačije, podkrepljeno z močnim čustvenim nabojem, ki jih je mogoče razumeti tudi kot kulturno strategijo ohranjanja spomina na dom in klicanja domov. Socialne vzroke izseljevanja in socialne stiske je upesnila prekmurska socialna lirika, ki je socialno tematiko artikulirala vsebinsko in slogovno podobno kot sočasno slovensko in evropsko socialno pesništvo in predstavlja enega vrhov prekmurske poezije nasploh. Da so literarno obzorje mlajše generacije avtorjev oblikovali pesniki slovenske moderne, zlasti njihova impresionistično-simbolistična poetika, kaže prekmurska krajinska lirika tega časa. V njej se pesniško oko najpogosteje napaja v reki Muri, v ravninski pokrajini in poljih ob njej, pesniško uho pa prisluškuje šumenju gozdov in vodotokov ter zvonjenju zvonov. Sozvočje pesnikovih razpoloženj ter podob in zvokov prekmurske narave je najpogostejše v mirnem večeru ali spokojni noči in v sončnem jutru. Prevladujoča bivanjska občutja v osebno- in življenjskoizpovednih pesmih so človekova minljivost, življenjski nemir, izgubljenost v svetu in hrepenenje po domu, ljubezensko čustvovanje je redkejša; v eksistencialnih stiskah, ki jih poraja nasprotje med duhovnostjo in erotiko, v občutjih kozmične osamljenosti in klicih po etičnem očiščenju človeka pa v prekmurskem pesništvu tega časa odmevajo ekspresionistični toni.

3.2.2 Del medvojne prekmurske pripovedne proze je še nadaljeval pripovedno tradicijo prejšnjega obdobja, opazne pa so v njej nove vsebine in pripovedni žanri, med njimi tudi satirično naravnana humorna pripoved¹¹ in zgodovinska povest. Osrednja pripovedna oblika je kratka zgodba, ki se kdaj pa kdaj razširi v novelo in povest, še pogosteje pa skrči v literarno manj zahtevno črtico, v kateri je poleg poetičnih krajinsko-folklornih motivov in prikazov socialno-emocionalnih stisk dijakov v tujem mestnem okolju osrednji motiv razdajajoča se mati.¹² Takratno prekmursko kmečko-vaško življenje upodablja krajše kmečke povesti in vaške zgodbe: pogosto idealizirano slikajo vaški svet in ga v duhu takrat aktualnega ruralizma predstavljajo kot prostor subjektive izpolnjenosti in gotovosti ter postavljajo v opozicijo mestnemu svetu. Ko avtorji kritično zarišejo družbena razmerja in socialne razmere v vaško-kmečki skupnosti, njihova

11 Prekmurskim humorističnim piscem je bil prvi zgled Fran Milčinski, mdr. je navdihnil tudi Julija Kontlerja, ki je ustvaril prekmursko inačico *Butalcev* in *Tepanjčanov* ter jih poimenoval *Blatončarji* in *Brezončarji* (Kontler 1929).

12 Gre za Cankarjev vpliv, ki je bil mlajši generaciji prekmurskih avtorjev prva literarna referenca.

pripoved prehaja v socialno črtico in socialno povest: v prvi najpogosteje sočutno slikajo socialne stiske ljudi, v drugi pa upodabljajo socialno brezizhodnost takratnih prekmurskih razmer. Pogosto je protagonist izseljenec, ki pa – če in ko se vrne domov – praviloma prihaja bolan, fizično in duševno izčrpan, socialno neuspešen; le izjemoma v prekmurski socialni pripovedi izseljencu delo v tujini prinese ekonomski uspeh in osebno izpolnitev.

3.2.3 Prekmurska dramska besedila praviloma niso bila objavljena, časopisna poročila o gledaliških inscenacijah pa kažejo, da so jih uprizarjale ljubiteljske gledališke skupine v okviru ljudskega odra in da so bile to preproste veseloigre iz kmečkega miljeja in ljudske igre. Presenetljivo bogato gledališko dejavnost so razvili prekmurski izseljenci v pensilvanskem mestu Betlehem v ZDA. Tam so gledališki zanesenjaki delovali v več ljubiteljskih gledaliških skupinah in v letih 1925–1940 izvedli 23 premiernih gledaliških uprizoritev, repertoar so sestavljale večinoma komedije, muzikali in operete. Za potrebe svoje gledališke dejavnosti so napisali 8 izvirnih dramskih besedil in jih 15 prevedli/priredili (Just 2017: 183–194).

3.2.4 V tem obdobju se je število literarnih prevodov v prekmurščino opazno povečalo. Iz madžarske književnosti so prevajali predvsem v *Evangeličanskem kalendarju*, *Düševnem listu* in *Amerikanski Slovincov glasu*, poleg posamičnih pesmi preko trideset madžarskih pesnikov so v nadaljevanjih objavljali tudi prevode daljših pripovednih besedil – povesti in romanov (Just 2015b: 351–355). V *Düševnem listu* in *Evangeličanskem kalendarju* so prevajali tudi iz nemške književnosti, prekmurski izseljenci v ZDA pa so za potrebe »betlehemskega gledališča« mdr. prevajali Lehárjeve operete (Just 2017b: 190–191). Njihovo najimenitnejše prevodno dejanje pa je priredba Molièrove komedije *Le Médecin malgré lui*, ki so jo pod naslovom *Prisiljeni doktor* pripravili leta 1934 (Just 2017a: 226–227).

Tudi iz slovenske književnosti so še prevajali, največ v *Novinah*, ker je izdajatelj Jožef Klekl menil, da (starejši) bralci časopisa še ne razumejo dovolj knjižne slovenščine. V letih 1928–1932 je tednik objavljал prevode Cankarjevih črtic, Frana Erjavca, Josipa Jurčiča, Ivana Preglja, Frana S. Finžgarja in Zofko Kvedrovo (Just 2014: 177–181). Iz slovenske književnosti so prevajali tudi prekmurski izseljenci v ZDA, leta 1920 je npr. v knjižni obliki izšel prevod Ciglerjeve povesti *Deteljica ali življenje treh kranjskih bratov francoskih soldatov*, prekmurski gledališčniki v Betlehemu pa so prevedli dramo Engelberta Gangla *Sin*, burko Jake Štoke *Lažizdravnika* in ljudsko igro Vinka Koržeta *Micki je treba moža* (Just 2017b: 188–194).

3.2.5 Začetki prekmurske mladinske književnosti segajo k *Prijatelju*, *Kalendarju srca Jezušovoga* in *Marijinemu listu*, ki so leposlovna besedila za otroke in mlade objavljali posamično ali v rubrikah, razmahnila pa se je v periodičnih tiskih po letu 1919, ko je z *Marijikinim ogračekom* kot priloگو mesečnika *Marijin list* v letih 1932–1940 dobila še

svoj periodični list (Haramija 2015: 98–102). Vsebine mladinskega leposlovja so bile odvisne od idejnih, svetovnonazorskih in estetskih usmeritev periodičnih tiskov. V tistih verske provenience prevladujejo versko-vzgojna besedila, v ostalih so v ospredju poučna. Največ prostora so uredniki namenjali mladinskemu pripovedništvu. V njem so najpogostejše versko-vzgojne zgodbe in legende, ki jih ni primanjkovalo, sicer pa so si pomagali s folklornim gradivom, zlasti s pravljicami in povedkami (Haramija 2015: 88). Ob ljudskih pravljicah so objavljali tudi avtorske, manj izvirnih in več prevodnih. Realistična mladinska zgodba in drugi mladinski pripovedni žanri so redki. Precej manj kot pripovedne proze je poezije za otroke, sistematično jo je gojil le *Marijikin ogravec* z domovinsko-vzgojnimi in versko-vzgojnimi pesmimi. Radodarnejši so bili avtorji in uredniki z verzificiranimi ali proznimi otroškimi šalami in ugankami (Haramija 2015: 91–94).

4 Sodobno literarno ustvarjanje

4.1 Družbeno-kulturni kontekst

V procesu jezikovno-kulturne integracije pokrajine v slovenski prostor je mlajša generacija avtorjev na čelu z Miškom Kranjcem, ki je s svojimi novelami in romani v 30. letih 20. stol. Prekmurje prepričljivo vrisal v slovenski literarni zemljevid, kot sredstvo svojega literarnega izražanja sprejela knjižno slovenščino in sledila splošno uveljavljenemu stališču, da le tej zvrsti slovenskega jezika pripada narodno- in kulturnoreprezentativna vloga, javna raba narečja pa je kulturno manj vredna in v političnem pogledu nesprejemljiva.¹³ To stališče se v naslednjih desetletjih vse do osamosvojitve Slovenije ni spremenilo in literarno ustvarjanje v narečju je bilo »vnaprej omejeno in pogojeno« (Novak Popov 2009: 435), knjižne izdaje in revijalne objave narečnega leposlovja so bile zelo redke.¹⁴ Tudi literarni glasovi v prekmurščini so po drugi svetovni vojni nekoliko potihnil, ne pa utihnil.¹⁵ S polno močjo so zazveneli po letu 1991, ko se je spričo utrditve slovenščine kot državnega jezika in iz tega položaja izvirajoče jezikovne samozavedi odnos do neknjižnih zvrsti jezika demokratiziral in je opazno narasel tok narečne književnosti ter je literarna raba narečja dosegla stopnjo »produkcijske samoumevnosti in recepcijskega priznanja« (Novak Popov 2009: 435). K literarni revitalizaciji narečij je svoje dodal duh postmodernega časa, ki išče identiteto, avtentičnost in eksistencialne korenine, med katerimi je seveda jezik v različnih oblikah, ter v narečju vidi možnost za »prvinski izraz človekove psihodinamične strukture« (Pogačnik 2001: 77). Med avtorji, ki so dokazali,

13 Zgovorno je pismo dr. Marka Natlačna, takratnega bana Dravske banovine, ki ga je 30. januarja 1940 naslovil na Jožefa Klekla, izdajatelja *Novin*, in v njem njegovo vztrajanje pri prekmurščini označil kot lokalni separatizem (Just 2019: 289–290).

14 Irena Novak Popov za obdobje 1945–1990 navaja vsega pet narečnih pesniških zbirk (Novak Popov 2009: 437–438).

15 V ZDA je do leta 1954 izhajal in prekmursko leposlovje objavljala *Amerikanski Slovincov glas*. V letih 1960–1992 je v knjižni slovenščini in prekmurščini izhajalo glasilo prekmurskih študentov *Bruc*, v njem so objavljali tudi narečno leposlovje. V koledarju *Stopinje* za leta 1974–1981 so bile natisnjene prekmurske pesmi Vilka Novaka.

da je lahko narečje v delih ustvarjalnih osebnosti kultiviran govor in prepričljiv literarni nagovor, jih je krepka petnajsterica iz Prekmurja in Porabja.¹⁶

Poseben pomen in status ima narečna literarna ustvarjalnost v Porabju. Potem ko so leta 1919 postali slovenska manjšina na Madžarskem, porabski Slovenci zaradi neugodnih družbeno-političnih, kulturnih in narodnostnih razmer ter zapletenih meddržavnih odnosov med Jugoslavijo in Madžarsko niso mogli vzpostaviti polnih stikov z matično domovino in tudi ne popolnoma preseči jezikovno-kulturnih pregrad ter usvojiti knjižne slovenščine (Bajzek Lukač 2014: 169). Zlasti za starejše generacije je porabščina bila edina materinščina ter temelj njihove slovenske etnične zavesti in je to ostala tudi po družbenih spremembah na Madžarskem in v Sloveniji na začetku 90. let 20. stoletja, ko sta državi s prenovljeno manjšinsko politiko okrepili povezovanje manjšin z matičnim narodom. Zato je bilo mehčanje pozicije knjižnega jezika kot edinega narodno in kulturno reprezentativnega jezikovnega koda ter prepoznanje in priznanje specifičnih slovenskih jezikovnih okolij za porabske Slovence še posebej pomembno, saj je vodilo v sociolingvistični model enakovredne rabe knjižne in porabske narečne zvrsti slovenščine, tako da porabščino uporabljajo na funkcijskih in socialnih ravneh, ki jih drugod zaseda knjižna slovenščina, največ v tiskanih in elektronskih medijih, deloma v šoli in uradnih govornih položajih, do nedavnega tudi v cerkvi.¹⁷ V takšnih okoliščinah ima tudi literarna ustvarjalnost v porabščini posebno kulturno in narodno reprezentativno dimenzijo: ne le, da dokazuje »polnokrvne stilsko oblikovalne zmožnosti« porabščine, temveč ji daje »kulturno legitimiteto« in »izvirno narodnostno identiteto« (Ftičar 2006: 164).

4.2 Literarna produkcija

Prekmursko-porabsko narečno književnost tvorijo pesemska in prozna besedila, objavljena v časopisu *Porabje* in v *Slovenskem/Porabskem koledarju*, dramska besedila za ljudski oder v Prekmurju in Porabju, besedila na nosilcih zvoka in 41 samostojnih knjižnih izdaj. Izvorno v narečju pisanih knjig je približno 60 %, ostale so narečne predstavitev prvotno v knjižni slovenščini pisanih literarnih del.¹⁸ Da bi nagovorile širši krog naslovnikov, tudi tiste, ki jim narečje ni dovolj blizu, so te knjižne izdaje v 60 % t. i. dvokodne knjige, natisnjene hkrati v narečju in knjižni slovenščini.

16 Dva od njih leposlovno ustvarjata izključno v narečju, vsi ostali pišejo tudi v knjižni slovenščini, med njimi so tudi znani in priznani pisatelji kot Štefan Kardoš, Feri Lainšček, Dušan Šarotar in Milan Vincetič.

17 Po cerkvenoupravni reorganizaciji od leta 2010 v Porabju ni več slovenskega duhovnika.

18 To so predvsem knjige iz knjižne zbirke *Med Rabo in Muro* kot sozaložniškega projekta Zveze Slovencev na Madžarskem in založbe Franc-Franc (od 2016 naprej Društva za humanistična vprašanja Argo), ki je prvenstveno namenjena porabskim Slovincem.

4.2.1 Med prekmurskimi narečnimi knjigami je enajst pesniških zbirk,¹⁹ v njih avtorji izgrajujejo podobne pesniške svetove kot v njihovih pesniških zbirkah v knjižni slovenščini, pesmi niti vsebinsko niti slogovno ne poenostavljajo in sledijo svoji poetiki, tako da njihova pesniška praksa na najboljši način razbija predsodke o omejenih izraznih možnostih narečja.

4.2.2 To velja tudi za prekmursko-porabsko narečno pripovedno prozo, ki zajema 6 knjig za mlade (2 knjigi avtorskih pravljic, 2 mladinska romana in 2 zbirki kratke proze) ter 23 knjig za odrasle (7 romanov, 1 novela in 1 povest ter 14 zbirk kratke proze), med katerimi so tudi »prvi čisto narečni roman v slovenskem leposlovju« (Zadravec 2004: 10)²⁰ ter dva romana in tri kratkoprozne knjige avtorjev iz Porabja.²¹

4.2.3 Delež dramskih besedil v prekmursko-porabski narečni književnosti je relativno velik, večinoma gre za zavestno izbrane komične žanre za potrebe ljudskega odra, ki jih uprizarjajo ljubiteljske gledališke skupine. Ta dramska produkcija²² je še zlasti pomembna za Porabje, kjer ima ljubiteljska gledališka dejavnost ob kulturni tudi narodnostno funkcijo, saj dviga raven ljudske kulture, ki je močno vezana na folklorno izročilo, ter krepi porabskoslovensko kulturno in etnično (samo)zavest. Z zahtevnejšimi dramskimi žanri (približno 10 % prekmursko-porabske narečne dramske produkcije) pa avtorji potrjujejo, kar je bilo ugotovljeno za poezijo in pripovedno prozo, da je narečje lahko izrazno poln literarni kod.

4.3 Vprašanje umestitve

Če sodobno prekmursko-porabsko literarno ustvarjanje opazujemo v okvirih slovenske narečne književnosti, lahko sklenemo, da je eden od njenih stebrov in sestavljavec morebitne antologije slovenske narečne književnosti z izborom literarno-estetsko kakovostnega prekmurskega gradiva ne bi imel težav. Velja pa prisluhniti vprašanju, ki ga je zastavila Marija Stanonik, ali je upravičeno to literarno tvornost »uvrstiti v sistem slovenskega narečnega leposlovja, če pa je obstajala knjižna prekmurščina« (Stanonik 2007: 382). Ali pa jo kaže razumeti kot del prekmurskega literarnega kontinuuma, ki se začne v zadnji tretjini 18. stoletja in traja vse do danes? Morda se prvi obrisi odgovora na to večplastno vprašanje kažejo v stališčih slovenskega zgodovinskega jezikoslovja, da današnja prekmurska publicistična in leposlovna besedila ohranjajo določeno

19 V treh zbirkah so narečne pesmi dodane vsebinsko drugačnim pesmim v knjižni slovenščini.

20 To je roman Jožeta Ftičarja *Za nápršnjek vedrine* v dveh knjigah (2004, 2006).

21 Gre za romana *Garaboncijaš* (2005) in *Virgnjene korenje* (2010) Franceka Mukiča, knjigi Irene Barber *Trnova paut* (1993) in *Živenje je kratko* (1998) ter zbirko kratke proze Karla Holeca *Andovske prpovejsti* (2003).

22 Na podlagi medijskih poročil o gledaliških uprizoritvah in razpoložljivega arhivskega gradiva je mogoče podati okvirno oceno, da so avtorji iz Porabja in Prekmurja za potrebe porabskega ljudskega odra napisali preko 50 izvirnih narečnih dramskih besedil.

stopnjo knjižnosti prekmurščine ter kažejo »moč in povezanost prekmurske jezikovne tradicije z današnjim časom« (Jesenšek 2013: 57) in predstavljajo »nadaljevanje in nadgradnjo stare prekmurske knjižne ustvarjalnosti« (Ulčnik 2010: 125). S tega zornega kota bi bilo današnje prekmursko-porabsko literarno ustvarjanje po zvrstni polnosti, žanrski pestrosti in literarno-estetski kakovosti svojevrsten vrh poltretje stoletje traja-joče literarne dejavnosti.

5 Sklep

Prekmurski Slovenci so v svojem (knjižnem) jeziku razvili tudi literarno dejavnost, katere razvojni lok se kontinuirano pne od zadnje tretjine 18. stoletja v 21. stoletje. Po-ezijo, pripovedno prozo in dramatiko ter mladinsko in prevodno književnost so ustvar-jali v poldrugem stoletju do pridružitve Prekmurja leta 1919, ko je bila prekmurščina knjižni jezik, in tudi v stoletju po integraciji v slovenski jezikovno-kulturni prostor, ko je prekmurščina prešla iz knjižnih v narečne okvire. Spričo tega je današnje boga-to prekmursko-porabsko literarno ustvarjanje mogoče razumeti ne le kot dragocen in konstitutivni del sodobne slovenske narečne književnosti, ampak tudi kot del prek-murskega literarno-kulturnega kontinuuma ter potrditev moči in vitalnosti prekmurske jezikovno-kulturne tradicije.

VIRI IN LITERATURA

- AGUŠTIČ, Imre, 1878: Šést párov kolbás. *Prijatel* 4/6. 23–24.
- BAJZEK LUKAČ, Marija, 2014: Priložnosti za slovenščino na Madžarskem. Hotimir Tivadar (ur.): *Prihodnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Zbornik predavanj 50. SSJLK. Lju-bljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 16–169.
- ČEH, Jožica, 2005: Pesništvo Jožefa Baše Miroslava. Jožef Vugrinec (ur.): *Prekmurska narečna slovstvena ustvarjalnost*. Zbornik mednarodnega znanstvenega srečanja. Murska Sobota: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija Petanjci. 250–254.
- FTIČAR, Jože, 2006: Dramilo porabskih Slovencev ali njihov labodji spev? Ob prvem slovarju in prvem romanu v porabski slovenščini. *Traditiones* 35/1. 159–166.
- GÖNCZ, László, 2004: *Madžari. Kratka zgodovina Madžarov*. Murska Sobota: Franc-Franc.
- HARAMIJA, Dragica, 2015: Mladinska besedila v prekmurskem periodičnem tisku do začetka 2. svetovne vojne. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 86/4. 86–111.
- HLADNIK, Miran, 1990: *Slovenska kmečka povest*. Ljubljana: Prešernova družba.
- JESENŠEK, Marko, 2005: *Spremembe slovenskega jezika skozi čas in prostor*. (Zora 33.) Maribor: Slavistično društvo Maribor.
- JESENŠEK, Marko, 2013: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. (Zora 90.) Mari-bor: Mednarodna založba Oddelka za slovenski jezik in književnost, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru.

- JUST, Franci, 2014: Prevodna recepcija slovenskih pisateljev v prvem prekmurskem časopisu Prijatelj in tedniku Novine. Alenka Žbogar (ur.): *Recepcija slovenske književnosti*. (Obdobja 33.) Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko. 175–162.
- JUST, Franci, 2015a: *Veršusi, pripovedávke in zménje 1. Pogled na literarno ustvarjanje v prekmurskem jeziku do 1919*. Murska Sobota: Franc-Franc.
- JUST, Franci, 2015b: Oris leposlovne ustvarjalnosti prekmurskih evangeličanov. Franc Kuzmič, Polonca Šek Mertük (ur.): *Protestantizem včeraj, danes, jutri*. Zbornik referatov mednarodnega simpozija. Petanjci, Murska Sobota, Ljubljana: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Prekmurska akademska znanstvena unija. 341–363.
- JUST, Franci, 2017a: Prekmurska priredba Molièrove komedije *Le médecin malgré lui*. Aleksander Bjelčevič, Matija Ogrin, Urška Perenič (ur.): *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne*. (Obdobja 36.) Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko. 225–234.
- JUST, Franci, 2017b: Od piknika do operete. Dramsko-gledališka dejavnost prekmurskih izseljencev v Betlehemu, ZDA. Klaudija Sedar (ur.): *Zapisana beseda ostane / Littera scripta manet*. Zbornik prispevkov mednarodnega znanstvenega simpozija. Murska Sobota: Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota. 171–199.
- JUST, Franci, 2019: Jezikovno priključevanje in vključevanje Prekmurja v skupni slovenski prostor. Branko Kerman (ur.): *Zbornik soboškega muzeja 25*. Murska Sobota: Pomurski muzej Murska Sobota. 279–295.
- KONTLER, Julij, 1929: Blatonci. Pripovist. *Novine* 16/15–18, 16/20, 16/22, 16/25–26, 16/29–30. Vse stran 1.
- KOSICS, Jozsef (Košiç, Jožef), 1845: *Zobriszani Szloven i Szlovenka med Mürov i Rábov*. Kőrmend.
- NOVAK, Vilko, 1970: Slovenska in slovaška pesem iz 1774. *Slavistična revija* 18/1–2. 129–140.
- NOVAK, Vilko, 1976: *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov.
- POGAČNIK, Jože, 2001: Narečna književnost (pojem in razsežnosti). Zoltan Jan (ur.): *Sodobna slovenska narečna poezija / Ciril Kosmaç in razvoj povojne slovenske proze*. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 11.) Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 71–78.
- NOVAK POPOV, Irena, 2009: Razmišljanje o sodobni narečni poeziji. Vera Smole (ur.): *Slovenska narečja med sistemom in rabo*. (Obdobja 26.) Ljubljana: Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 435–453.
- SIJARTO, Števan, 1807: Zgovárjánya pri vecsérji, po trej déacski Oszobaj. *Sztarisinsztvo i zvacsinisztvo*. Sopron. 43–54.
- SMEJ, Jože, 1976: *Muza Miklóša Kűzmiça*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- STANONIK, Marija, 2007: *Slovenska narečna književnost*. (Zora 51.) Maribor: Slavistično društvo Maribor.
- ULČNIK, Natalija, 2010: Slovarko gradivo Ftiçarjevega romana *Za nápršnjeke vedrine*. *Slavia Centralis* 3/3. 125–137.
- ZADRAVEC, Franc, 2004: Romanu Jožeta Ftiçarja na rob. *Jože Ftiçar: Za nápršnjeke vedrine I*. Murska Sobota: Založba Stopinje Murska Sobota, Kulturno društvo osem src Odranci. 10.

**Porabski Slovenci
in njihovi sosedje gradiščanski Hrvati**

Marija Kozar-Mukič / Mukicsné Kozár Mária

dopisna članica SAZU

Sombotel/Szombathely

mukic@t-online.hu

Slovenci ob Rabi na Madžarskem

Prispevek obravnava zgodovino Slovencev ob Rabi na Madžarskem s posebnim ozirom na njihov jezik. Do 1920 so živeli ogrski Slovenci med Muro in Rabo v skupni Slovenski krajini. Po prvi svetovni vojni se je začela ločena zgodovina prekmurskih in (po)rabskih Slovencev. Med letoma 1948 in 1989 je Prekmurje in Porabje razmejevala tudi t. i. železna zavesa. Od leta 1990 imajo Porabski Slovenci lastne organizacije in si krojijo usodo sami.

1 Uvod

Slovenci na Madžarskem so – ob Slovaki – tista avtohtona narodnostna skupnost, katere predniki so se v zahodni regiji Karpatskega bazena naselili še pred prihodom Madžarov. Večina Slovencev na Madžarskem živi danes – na območju 94 kvadratnih kilometrov v kotu, ki meji na Slovenijo in Avstrijo – v mestu Monoštru (s predmestjem Slovenska ves) ter v okoliških šestih vaseh: Gornji Senik (Felsőszölnök), Dolnji Senik (Alsószölnök), Sakalovci (Szakonyfalu), Števanovci (Apátistvánfalva), Verica-Ritkarovci (Kétyölgy) in Andovci (Orfalu). Slovenci in njihovi potomci živijo še v mestih Sombotel/Szombathely, Mosonmagyaróvár, Budimpešta in raztreseno po Prekodonavju (med Donavo in avstrijsko, slovensko ter hrvaško mejo). Po ljudskem štetju leta 2011 jih je bilo 2820, po ocenah slovenskih organizacij pa pet tisoč.

2 Predniki

Predniki današnjih Slovencev so se med rekama Rabo in Muro – skupaj z Avari – pojavili prvič v drugi polovici 6. stoletja. O prisotnosti slovanskih prebivalcev na tem območju pričajo odkopane zemljanke, peči, vodnjaki, gospodarski objekti in grobišča, predvsem pa značilne lončene posode, ki so jih odkrili med letoma 2000 in 2007, ko so potekala arheološka zaščitna izkopavanja na trasi sedanje pomurske avtoceste. (Kerman 2011.) Po sočasnem zgodovinopiscu Prokopiju so »[v]si [...] visoke rasti in krepke postave; polt jim ni preveč svetla, lasje ne plavi, pa tudi ne povsem črni, marveč rusasti.«¹

1 Prokopij iz Cezareje: Vojne, v: *Pod Justinjanovim žezlom: izbor iz Prokopijevih del* (prevedel Kajetan Gantar), Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961, str. 192–193. Citira: Kerman 2011: 8.

Ob koncu 8. stoletja je območje prišlo pod frankovsko oblast in na mesto pregnanih Avarov so se skozi vse 9. stoletje naseljevali Slovani. Tudi dežela med Rabo in Muro je spadala k Pribinovi (847–861) in Kocljevi (861–874) kneževini v Spodnji Panoniji.

2.1 Glagolica v Blatogradu / Zalaváru

Slovanska apostola Metod in Konstantin (s poznejšim samostanskim imenom Ciril) sta se okrog leta 866 z Moravskega odpravila v Rim. Med potjo sta se več mesecev mudila pri Koclju v Blatogradu (današnjem Zalaváru). V življenjepisu *Žitje Konstantina* je navedeno poročilo o Cirilovem delovanju pri Koclju: »Ko pa je prebil štirideset mesecev v Moravi, je šel posvetit svoje učence. Sprejel pa ga je med potjo Kocelj, knez panonski, in je močno vzljubil slovenske knjige, se jih naučil in mu dal do 50 učencev, da bi se učili« (Grivec 1936: 84). Slavisti in zgodovinarji prištevajo *Žitja* med legende, po mnenju Marije Stanonik pa se praviloma obravnavajo za tehten zgodovinski vir, ker drugega ni na razpolago (Stanonik 2011: 287).

Od leta 2009 pa *Žitja* res lahko veljajo za zgodovinski vir, saj so madžarski arheologi v Zalaváru odkrili tri odlomke ostenij prostoročno izdelanih lončenih posod z znaki okrogle glagolice. Ugotovili so, da je *posoda bila izdelana okrog 870 ali 880*. Torej za časa, ko sta se Ciril in Metod mudila pri Koclju. Na treh kosih polirane lončene buteljke so naslednji znaki v okrogli glagolici: *križ kot znak za presledek, a (as), g (glagolb), v (vědi), i (iže), ó (onb), f (fertb), ja (jat')* in še nekaj znakov, ki se jih ne da identificirati. (Szőke 2014a: 89, 105.)

Na željo Koclja je papež Hadrijan II. leta 869 imenoval slovanskega apostola Metoda za nadškofa panonskih Slovanov. Spomin na Cirila in Metoda je med porabskimi Slovenci ohranjen do danes, oba sta upodobljena v *gornjeseniški cerkvi*. V jeziku pa se je ohranilo ime slovanskega boga groma in strele – *Peruna*. Starejši ljudje še danes pravijo, kadar udari strela, da je »Perūn vdáro«. Na slamnate strehe so še v 60. letih 20. stoletja posadili kot obrambno sredstvo proti streli rastlino netresk, ki so jo imenovali »perūnovo pérge/ pérdje« (Perunovo perje).

3 Prihod Madžarov v Karpatski bazen – naselitev Slovencev v okolici Monoštra

Skupine Madžarov so prihajale v Karpatski bazen v več desetletjih med letoma 860 in 896. Mosaburg (Blatograd, Zalavár) so zasedli leta 907, ko so tam porazili vojsko Frankov (Szőke 2014b: 36). Večina spodnjepanonskih Slovanov se je do konca dobe Arpadovičev (1301) asimilirala. Ostali so bili potisnjeni na območje zahodnega obmejnega obrambnega pasu (madž. *gyepűelve*).² Madžarski zgodovinarji jih imenujejo celo

² Notranja črta pasu je potekala vzhodno od reke Krke z izhodiščem ob Muri pri Letenyi, dalje v severozahodni smeri mimo Pake in se je približevala zgornjemu toku Krke ter se ob Hodošu stikala z današnjim prekmurskim ozemljem. (Zelko 1962: 39.)

Slovence: »Tudi v gozdovih ob jugozahodni meji so si našli zavetje manjše skupine Slovencev.«³ Ob organizaciji madžarskih županij in cerkvenoupravnih okvirov – v 10. in 11. stoletju – je to območje ostalo brez le-teh. Do vključitve v Železno in Zalsko županijo je prišlo leta 1091, ko je madžarski kralj Ladislav I. (1077–1095) zasedel Slavonijo. Prebivalci županije Zala so cerkvenoupravno pripadli k škofiji v Zagrebu (1194), Železne županije pa k Győru (1176). (Hóman-Szekfü 1939: 199.)

Madžarski kralj Béla III. (1172–1196) je leta 1183 v Monoštru ustanovil cistercijansko opatijo z namenom, da bi obdelovali in obljudili redko naseljeno območje obmejnega obrambnega pasu. Cistercijanci so za obdelovanje svoje posesti potrebovali delovno silo. To so bili že naseljeni in na novo priseljeni Slovenci, Nemci in Madžari. Slovenci so na pristavah monoštrskega samostana izoblikovali naselja, ki so se v Slovenskem Porabju ohranila do danes. (Kalász 1932: 10.) Prvi zemljiški gospod vseh je bil monoštrski cistercijanski opat. Števanovci, Otkovci (Újbalázsfalva), Andovci, Sakalovci in Slovenska ves so ostali pod cerkveno gospodo do zemljiške odveze v drugi polovici 19. stoletja. Gornji Senik, Dolnji Senik, Ritkarovci in Verica so od 14. stoletja spadali h gospodstvu veleposestniške družine Széchy, od 17. stoletja pa družine Batthyány v Dobri (danes Neuhaus am Klausenbach, Avstrija). Slovenske vasi so torej bile razdeljene med dve zemljiški posesti. To je vplivalo na način življenja ljudi, na njihov jezik, gospodarski in socialni razvoj, kar se čuti vse do danes. (Békefi 1896: 481; Vakarcs 1939: 19; Zelko 1982: 29–31.)

V jeziku je ta vpliv opazen v kakih sto izrazih istega pomena, ki se oblikovno razlikujejo. Oglejmo si nekaj primerov. Prva navedena beseda izvira iz kraja Gornji Senik, ki je spadal k Dobri, druga pa iz kraja Števanovci, ki so spadali pod cistercijance: *aubrike* – *bubritje* = *kumarice*, *črèjvli* – *cipele* = *čevlji*, *dèniti* – *díšati* = *dišati*, *držénca* – *držénjek* = *dežnik*, *blazína* – *dúnja* = *pernica*, *lésnica* – *gárica* = *lestev*, *lèjs* – *gáušča* = *gozd*, *vértivati* – *gazdùvati* = *kmetovati*, *gráčenek* – *grádec* = *vrt* ipd. (Mukič 2005.)

4 Reformacija in Turki

Turki so se pojavili na tem območju istočasno s širjenjem protestantizma. Zapisnik evangeličanske vizitacije slovenskih cerkva v Železni županiji iz leta 1627 med enajstimi slovenskimi župnijami opisuje tudi Gornji Senik. Zapisan je v madžarščini z nekaj latinskimi izrazi. Ob obisku cerkve sv. Janeza na Gornjem Seniku (s kraji: Senik, Martinje in Trdkova) 19. julija je služil tam predikant Mihael Medvedovics. Iz svojega dohodka je bil dolžan plačevati učitelja. (To je prvi podatek o šolstvu v današnjem Porabju.) Letno mu je dajal tri keble (1,5 centov) žita. Starši šolarjev iz vseh treh vasi pa letno hleb kruha od vsake hiše. Ob pogrebu je dobil pridigar pint (liter in pol) vina,

3 A délnyugati határvidéken is elszórt kisebb szlovén néptörédek húzódtak meg az erdősegekben. (Hóman 1935: 127.)

hleb kruha in pečenko. (Bogdán 1991.) Za zvonjenje mrliču so mu dajali 4 denarje. Za to si je lahko kupil takrat tri litre vina. (Payr 1910: 127; Zelko 1973: 125.)

4.1 Turki v okolici Monoštra

Veliki vezir Damad Ibrahim je zasedel Vélíko Kanižo 20. oktobra 1600. Mir v Žitavi leta 1606 je določil meje Osmanskega cesarstva in je prepovedal nadaljnja osvajanja. Toda Turki se tega niso držali. V desetletjih po mirovni pogodbi so bile meje osvojene-ga območja – tako tudi gradovi v Železni in Zalski županiji na tej strani Rabe – praktično na turškem ozemlju. (Stahl 1970: 115.) Turki so z napadi ustrahovali prebivalstvo in od njega zahtevali podložništvo. Tako so morali plačevati davke prvotnemu zemljiškemu gospodu in tudi novemu turškemu. (Vass 1982: 33–34, 36.)

V gospostvu Dobre so Turki kot prvo napadli Gornji Senik. Ob božiču 1640 so izropali vas, nekaj ljudi ubili, šestdeset pa odpeljali v ujetništvo. Slovenske vasi cistercijanske opatije so pred tem prišle pod turško oblast. Števanovci leta 1622, Andovci 1625, Slovenska ves in Sakalovci pa potem, leta 1643. (Stahl 1970/2: 30.)

1. avgusta 1664 je v bližini Monoštra prišlo do bitke med avstrijsko-nemško-franco-sko vojsko pod poveljstvom Raimonda Montecuccolija in turško vojsko pod vodstvom Ahmeda Köprülüja. Zaradi neurja je Raba narasla in je velik del turške vojske utonil v njej. Zmagala je krščanska vojska in s tem preprečila obleganje Dunaja. S podpisom mirovnega sporazuma v Vasvárju je trajal mir skoraj dvajset let.

Pred odločilno bitko so vojaki obeh vojsk pustošili tudi po slovenskih vaseh, prebivalci so zbežali na Štajersko. Urbarji, ki so nastali po monoštrski bitki, pričajo o tem, da so se prebivalci slovenskih vasi vrnili domov, vsebujejo namreč iste priimke kot prej. Prebivalstvo je ostalo etnično homogeno. (Kozar-Mukič 2006.)

5 Protireformacija

Ob koncu 17. stoletja so se zemljiški gospodje in njihovi podložniki tudi v slovenskih vaseh ob Rabi vrnili h katoliški veri. Na koncu 16. in v prvi polovici 17. stoletja je nastala *Martjanska pesmarica* z liturgičnimi pesmimi, ki so jih uporabljali tako protestantski kot katoliški duhovniki. Pesmi so večinoma prevedene iz madžarskih pesmaric, nekaj pa so jih prevzeli od Trubarja in Dalmatina, je ugotovil Vilko Novak. (Novak 1995: 275.) Pesmarico so prepisovali, prirejali in večkrat natisnili vse do 20. stoletja. Nekaj pesmi iz te zbirke se je ohranilo v porabski katoliški (*papinske vöre*) gornjesenjski pesmarici iz leta 1864, ki je bila last Štefana Pinterja, župana na Gornjem Seniku. Na notranjih platnicah je zapisal: »Eete Knige Sze Lasztivno Dosztajajo Nagorenyem Sziniki Pinter Stefani voleti 1864.« Od 76 pesmi jih je bilo 18 zapisanih že v starejši

Martjanski pesmarici. Pesem *Blá'seni szo oni Ki sze Boga bojijo* se po starejši *Martjanski pesmarici* prvič pojavi v seniški iz 1864 in je priredba 128. psalma iz Svetega pisma.⁴ (Kozar-Mukič 1999.)

5.1 Škofija v Sombotelu (1777) in prvi dvojezični učbenik (1790)

Cesarica Marija Terezija je leta 1777 ustanovila v Szombathelyu novo škofijo. Prvi sombotelski škof János Szily je združil vse Slovence v Železni županiji in županiji Zala v eni dekaniji, ki se je v madžarščini imenovala *Vendvidék*, v slovenščini *Slovenska krajina*. Poimenovanje *vend* izvira iz nemške besede *wind*, *windisch*, s katero so označevali na nemškem jezikovnem območju živeče Slovane. Slovenci sami pravijo, da so *Slovenci*, govorijo *slovenski*. Škof Szily je za dekana Slovenske okrogline izbral župnika v Kančevcih, Miklóša Küzmiča (1737–1804).

V času ustanovitve sombotelske škofije je bila večina slovenskega prebivalstva evangeličanske vere. Najbrž je zaradi tega začel obiskovati katoliški škof Szily najprej slovenske župnije. (Gornji Senik je vizitiral 14. septembra 1778.) Podpiral je izobraževanje slovenske mladine v sirotišnici kraja Kőszeg z namenom, da bi postali katoliški duhovniki in rekatolizirali tudi svoje evangeličanske starše in sorodnike. (Vecsey 1943: 175.) Szily je med letoma 1777 in 1780 dal zgraditi cerkev v Števanovcih. Podpiral je pouk slovenščine (domačega narečja) na katoliških šolah med Rabo in Muro. Miklóša Küzmiča je postavil tudi za šolskega nadzornika. Izdajal je njegove slovenske učbenike, ki so bili obvezni vse do leta 1868 tudi na šolah v okolici Monoštra. Tako je leta 1790 nastal prvi dvojezični, slovensko-madžarski abecednik (prevod madžarskega v slovensko narečje), ki je vseboval tudi prvi slovensko-madžarski slovarček (*Szlovenszke i Vogrszke recsi*).⁵

6 O življenju v 19. stoletju

Življenje Slovencev ob Rabi v 19. stoletju sta opisovala Jožef Košič in Anton Trstenjak. Jožef Košič (1788–1867) je bil med letoma 1816 in 1828 župnik na Dolnjem, od leta 1829 do smrti pa na Gornjem Seniku, kjer je tudi pokopan. V knjigi *Zobrisani Sloven i Slovenka med Mürov in Rábov*⁶ opisuje vzorno domačijo v svoji okolici:

4 Prim. *Sveto pismo*, Ljubljana, 1974, str. 580.

5 *ABC kni'sicza na národní soul haszek*. = *ABC könyvetske a nemzeti iskoláknak hasznokra*, V-Büdin, 1790, str. 116.

6 Izšlo je brez letnice ok. 1845–1848 v Köröndu.

V zdájsnyem caszi csemi kmetovje szi dvouje prebivalnice – na pou drügi stirják (klafter) viszike – i kálhatne goriposztávľajo na olepotenye vészi; ta prejdnya je malo bole presztrana, - ta znotrejsnya pa malo voszkejsa, i sznájsejsa. – Tü je domácsi oltár to je: razpetjé, i kejpove nikih szvéczov, stere za Bougom trdno postüvajo domácsi lüd-jé; tü majo molitvene i drüge fêle dobre knige, ino szvoja csiszla; - tü moli, ki v Cerkev nemore tü sze podvori csemi goszt; tü sze domácse 'sene obábijo; - tü sze bete'sniczke z szvesztvami potroustajo po Mésniki. (Zobriszani 1845-1848: 37–38.)

Ljubljanski publicist prleškega rodu Anton Trstenjak (1853–1917) je v drugi polovici 19. stoletja dvakrat obiskal ogrske Slovence, leta 1883 tudi slovenske vasi v okolici Monoštra. Leta 1884 je v ljubljanskem časopisu *Slovan* poročal o joku pri pogrebu, naricanju.⁷ Objavil je tudi besedilo v seniškem narečju, iz katerega lahko izvemo, kaj vse je pripadalo gospodarju v družinski delitvi dela.

Što 'de nam krüj pripravľo, što 'de nam njive oráo, što 'de nam sejo, što 'de nam se-nožete kosio, što 'de lepe lače nóso; hodľiške⁸ lače správľo; što 'de rano gor stanjúvo, držino gono; što 'de roso dol klačo; što 'de mi drva správľo; spičľinje domau vozo; što 'de naše svinje v redi jemo pa kipüvo; što 'de našo máro, krave česo pa krmo; što 'de mlajše⁹ gor rano, nje gvantao; što 'de mené rano; što 'de makove reteše djo; što 'de nam zrezanice¹⁰ správľo. (Trstenjak 1884.)

7 Sezonstvo in izseljevanje

Zaradi preslabe zemlje, prenaseljenosti in težav pri zaposlovanju je del prebivalstva iz slovenskih vasi ob Rabi moral od pomladi do jeseni na sezonsko delo. Pisani viri pričajo o tem, da so hodili v 18. in 19. stoletju na sezonsko delo ob košnji, žetvi in mlačvi celo v sosednje županije. (Munda Hirnök 2004.) Po drugi svetovni vojni – še preden je bilo dovolj zaposlitvenih možnosti v Monoštru – je sezonsko zaposlovanje še vedno pomenilo glavni vir preživetja. V 70. in 80. letih 20. stoletja so hodili na sezonsko delo zaradi dodatnega dohodka. Po spremembi družbenega sistema je nastalo veliko nezaposlenih, ki so si našli ilegalno ali legalno delo v sosednji Avstriji.

Agrarna kriza na Madžarskem je dosegla svoj vrh okrog 1890. Na stotisoče ljudi se je izselilo v druge države Evrope in v Ameriko. Iz Železne županije je med 1899 in 1913 odšlo 25 tisoč ljudi, največ iz monoštrskega okraja (6 tisoč). Prva svetovna vojna je zaustavila migracijo preko morja, ki pa se je po 1920 spet razmahnila. Prej so se izseljevali predvsem v Združene države Amerike, potem pa so odhajali v Kanado in Južno Ameriko (Argentino, Urugvaj, Brazilijo). Večina Slovencev se je naselila v državi Pennsylvania in v mestih Chicago ter Bethlehem. (Kozar-Mukič 2003a.) Izseljenci so

7 Anton Trstenjak: Navade v Prekmurcih. Jok pri pogrebu, *Slovan* 1 (1884) 43, str. 341–342.

8 iz grobega domačega platna

9 otroke

10 rezanica: zrezana slama, seno

ohranjali stike z domačini z dopisovanjem. O razmerah v novi domovini pričajo pisma Števanovčanke, ki jih je med letoma 1921 in 1930 napisala v materinščini. Poroča tudi o gospodarski krizi in brezposelnosti v Bethlehemu:

Svak eštja zatok déla sakši den, samo ka ménja vör pa za málo pláčo. Moškon eti zdaj sploy lagvo ide. Takši djéso, ka že do leta dnij pa dužá nedelajo. Mij ženske eštja zatok bole delamo, samo ka tū ménja slūžimo, ka je ménša plača.

(Stric še dela vsak dan, samo manj ur in za malo plače. Moškim zdaj tu zelo slabo gre. So taki, ki že leto dni ali dalj časa ne delajo. Me ženske bolj imamo delo, samo tudi manj služimo, ker je naša plača nižja.) (Kozar-Mukič 2019: 200.)

8 V senci »železne zaves«

Porabski Slovenci so od druge polovice 40. do začetka 90. let 20. stoletja živeli izolirani v trikotniku med avstrijsko in jugoslovansko mejo. Železna zavesa je bila sestavljena sprva iz žičnate ograje, minskega polja, preoranega mejnega pasu in iz kontrolnih pasov znotraj države. Mejni pas so preorali in skoraj vsak dan poravnali z grabljami. To delo so za plačilo opravljali domačini ob nadzoru graničarjev. Leta 1956 so na madžarsko-jugoslovanski meji odstranili mine in žičnato ograjo, na avstrijski strani pa je še ostala žičnata ograja. Ob začetku sedemdesetih let je »železna zavesa« postala manj zavarovana, zamenjala jo je ograja s šibkim tokom. 1. avgusta 1989 pa so jo dokončno odstranili. (Zsiga 1999.)

Železna zavesa je konservirala način življenja porabskih Slovencev. Do leta 1989 je bilo za njih značilno polikulturno kmetijsko gospodarstvo. Gojili so več kot dvajset kultur in to samo za domače potrebe. Bili so zasebni kmetovalci, zadrug – kot druge na Madžarskem – tukaj ni bilo. Od 60. let 20. stoletja so se ljudje začeli zaposlovati v monoštrskih industrijskih obratih, ob tem pa so doma še kmetovali. Po 70. letih mladi več niso kmetovali, postali so delavci. Veliko gospodarstev je puščalo zemljišča v prelogu. Kmetovanje ogroža tudi divjad, ki jo ščiti Narodni park Őrség, kamor spada tudi Porabje. Zaradi tega kmetuje danes zelo malo ljudi. Po letu 1989 je veliko ljudi postalo brezposelnih. Morajo odhajati s trebuhom za kruhom v sosednjo Avstrijo, kajti v Prekmurju ni zaposlitvenih možnosti. To negativno vpliva na jezik in narodno zavest porabskih Slovencev.

8.1 Deportacije

Zaradi izključitve Jugoslavije iz Informbiroja ter suma »vohunjenja« in »tihatapljenja ljudi« je madžarska oblast izvajala policijski nadzor nad prebivalstvom v obmejnem pasu in prišlo je do izгона ljudi. Na vzhodu Madžarske (Hortobágy) so ustanovili 12 zaprtih delovnih taborišč, ki so delovala med letoma 1950 in 1953. Okrog 68 družin

oziroma 210 oseb je bilo deportiranih iz tistih vasi, ki so neposredno mejile na Jugoslavijo (Gornji Senik, Števanovci, Verica). Družinam so zaplenili celotno premoženje, hiše, stanovanja in zemljo. V taboriščih so bili nastanjeni v gospodarskih poslopijih v nečloveških bivalnih razmerah. Dela, ki so jim bila dodeljena, so deportiranci opravljali pod policijskim nadzorom. Niti po letu 1953, ko so na podlagi odločbe vlade ukinili interniranje in prisilno izseljevanje, se niso smeli vsi vrniti v svoje rojstne vasi, temveč le 60–80 kilometrov oddaljeno od Porabja. Tudi to je delno razlog za to, da živijo slovenske družine v krajih Železne županije, ki so daleč od Porabja. (Munda Hirnök 2010.)

9 Porabje po demokratičnih spremembah

V minulih tridesetih letih so se porabski Slovenci veliko trudili za ohranjanje maternega jezika, slovenske kulture in identitete. Njihova prva krovna organizacija – Zveza Slovencev na Madžarskem – je bila ustanovljena leta 1990 s sedežem v Monoštru. Po mednarodnem priznanju neodvisnosti Slovenije sta slovenska in madžarska vlada leta 1992 podpisali *Sporazum o zagotavljanju posebnih pravic slovenske narodnostne manjšine v Republiki Madžarski in madžarske narodnostne skupnosti v Republiki Sloveniji*. Sporazum obvezuje obe državi, da poskrbita za ohranitev identitete, pouk materinščine, kulturno dejavnost in informiranost pri obeh manjšinah. Podpira tudi stike med manjšino in matično državo. Uresničevanje sporazuma preverjajo na rednih zasedanjih Slovensko-madžarske manjšinske mešane komisije, na katerih podajajo priporočila vladama obeh sosednjih držav.

Leta 1998 je bil v Monoštru odprt Generalni konzulat Republike Slovenije, ki posveča posebno pozornost porabskim Slovincem. Istočasno je bil predan svojemu namenu Slovenski kulturni in informacijski center s konferenčno dvorano, razstaviščem, hotelom in restavracijo Lipa. Zveza Slovencev na Madžarskem – s finančno pomočjo Slovenije in Madžarske – podpira in koordinira delovanje kulturnih skupin in organizira razne prireditve. Od 1994 Državna slovenska samouprava s sedežem na Gornjem Seniku s finančno pomočjo Madžarske zastopa interese porabskih Slovencev, je upraviteljica dvojezičnih osnovnih šol in vrtcev ter sodeluje s slovenskimi samoupravami v porabskih vaseh in izven Porabja, kjer živijo Slovenci. To so neke vrste krajevne skupnosti, delujejo pa podobno kot civilne organizacije. Slovenci imajo svoja društva v Budimpešti, Sombotelu in Porabju. O delovanju organizacij in dogodkov med Slovenci na Madžarskem poročajo tudi lastni mediji: časopis *Porabje* (od 1991), televizijske oddaje na državni televiziji *Slovenski utrinki* (od 1992) in *Radio Monošter* (od 2000). Za gospodarski razvoj v Porabju si prizadeva Razvojna agencija Slovenska krajina (od 2006) in Slovenska vzorčna kmetija (od 2010) na Gornjem Seniku. Porabski Slovenci imajo tudi svojo zastopnico, slovensko zagovornico v madžarskem Parlamentu (od

2014). Življenjske okoliščine v Porabju se izboljšujejo tudi s pomočjo projektov, ki jih podpirajo Madžarska, Slovenija in Evropska unija.

Pri upočasnitvi asimilacije naj bi imel pomembno vlogo turizem, ki bi zagotavljal zaposlitev doma in sprejemanje gostov tudi iz Slovenije. Ob neokrnjeni naravi so privlačne znamenitosti v našem kraju. V Monoštru je na ogled *Lokalnozgodovinski in slovenski narodnostni muzej Avgusta Pavla* z etnološko razstavo o življenju porabskih Slovencev. V Sakalovce vabita »svetlobni križ« in križev pot. Na Dolnjem Seniku stoji t. i. *kolarska hiša* z delavnico in stanovanjem z opremo iz sredine 20. stoletja. Na Gornjem Seniku so iz starega župnišča izoblikovali *Kúharjevo spominsko hišo* s cerkvenozgodovinsko in etnološko zbirko. V Števanovcih je odprt *Muzej mejne straže*, v Andovcih pa sta na ogled »*Mali Triglav*« (skala iz Triglavskega narodnega parka) in slovenska domačija.

Porabski Slovenci smo tudi posredovalci dobrososedskih odnosov med Slovenijo in Madžarsko, med Slovenci in Madžari. Pri tem je naš vzornik prvi prekmurski poklicni znanstvenik Avgust Pavel, ki se je rodil pred 135. leti na prekmurski Cankovi. Od 1920 do svoje smrti 1946 je živel in deloval v Sombotelu. (Kozar-Mukič 2003b.) V razpravah, ki jih je napisal v madžarščini, je opozarjal tudi na zgodovinske, literarne, jezikovne in kulturne stike med Slovenci in Madžari.

VIRI IN LITERATURA

- BÉKEFI, Remig (ur.), 1896: *Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci rend*. Budapest.
- BOGDÁN, István, 1991: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GRIVEC, Franc, 1936: *Žitja Konstantina in Metodija*. (Cvetje iz domačih in tujih logov 8.) Celje: Družba sv. Mohorja.
- HÓMAN, Bálint, 1935: *Magyar történet I*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- HÓMAN, Bálint, SZEKFÜ, Gyula, 1939: *Magyar történet I*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- KALÁSZ, Elek, 1932: *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban*. Budapest.
- KERMAN, Branko, 2011: *Tü mo. Slovanska naselitev Prekmurja*. Katalog. Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota.
- KOZAR-MUKIČ, Marija, 1999: Seniška pesmarica iz 1864. *Traditiones* 28/1. 165–170.
- KOZAR-MUKIČ, Marija, 2003a: Arhivski podatki o izseljevanju porabskih Slovencev pred drugo svetovno vojno. Marina Lukšič Hacin (ur.): *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru*. (Migracije 4. Zbornik razširjenih razprav mednarodne konference. Radenci, Slovenija, 22–25. oktober 2002.) Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU. 111–118.

- KOZAR-MUKIČ, Marija, 2003b: Življenje in delo Avgusta Pavla (s posebnim ozirom na njegovo muzeološko delo). Zinka Zorko, Miha Pauko (ur.): *Avgust Pavel*. (Zora 23.) Maribor: Slavistično društvo. 18–25.
- KOZAR-MUKIČ, Marija, 2006: Gornji Senik podvržen Turkom leta 1640. Sašo Jerše (ur.): *Med srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 319–323.
- KOZAR-MUKIČ, Marija, 2019: Pisma iz Amerike v Števanovce izpred sto let. Branko Kerman (ur.): *Zbornik soboškega muzeja* 25. Murska Sobota: Pomurski muzej Murska Sobota. 195–205.
- MUKIČ, Francek, 2005: *Porabsko-knjižnoslovensko-madžarski slovar*. Szombathely: Zveza Slovencev na Madžarskem.
- MUNDA HIRNÖK, Katalin, 2004: Prikaz sezonstva v Števanovcih v Porabju med obema svetovni-ma vojnama v luči spominov intervjuvancev. *Traditiones* 33/1. 143–153.
- MUNDA HIRNÖK, Katalin, 2010: Porabski deportiranci v taboriščih na Hortobágyu v letih 1950–1953. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 50/3–4. 42–45.
- NOVAK, Vilko, 1995: Trubarjeva in Dalmatinova besedila v Martjanski pesmarici I. *Slavistična revija* 43/3. 267–275.
- PAYR, Sándor, 1910: *Egyháztörténeti emlékek* I. Sopron: Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyház-kerület.
- SZÓKE, Béla Miklós, 2014a: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- SZÓKE, Béla Miklós, 2014b: A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna (ur.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. (MTA BTK MÖT Kiadványok 1.) Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 31–42.
- STAHL, Ferenc, 1970: Vas megyei török hódoltság összeírása a XVII. század közepétől. *Vasi Szemle* 1970/1: 114–122, 1970/2: 298–307.
- STANONIK, Marija, 2011: *Literarjenje, kronopisje in rokopisje v teoriji in praksi*. Ljubljana: Založba ZRC.
- VAKARCS, Kálmán, 1939: *A szentgotthárd-muraszombati járás ismertetése*. Szombathely: "Vasvármegye" nyomdávalalat.
- VASS, Előd, 1982: Vas megyei helységek III. Murad szultán korabeli török adóösszeírása 1574–1595. Horváth Ferenc (ur.): *Vas megye múltjából*. (Levéltári évkönyv 2.) Szombathely: Vas megyei Levéltár.
- VECSEY, Lajos, 1943: *A kőszegi római katolikus Kelcz-Adelffy árvaház története, 1741–1941*. (A szombathelyi egyházmegye múltjából 1.) Szombathely: Martineum Könyvnyomda Rt.
- ZELKO, Ivan, 1962: Murska Sobota kot sedež arhidiakonata in cerkvenoupravna pripadnost Prekmurja v srednjem veku. *Kronika* I. 38–51.
- ZELKO, Ivan, 1973: Gradivo za zgodovino reformacije v Prekmurju. Vizitacijski zapisnik iz leta 1627. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 44/9. 100–126.
- ZELKO, Ivan, 1982: *Prekmurje do leta 1500*. (Historična topografija Slovenije I.) Murska Sobota: Pomurska založba.
- ZSIGA, Tibor, 1999: *A „vasfüggöny” és kora = Der Eiserne Vorhang und seine Zeit*. Budapest: Hanns Seidel Alapítvány.

Šandor Horvat / Horváth Sándor

*Zbirka sakralne umjetnosti Hrvata u Mađarskoj, Prisika /
Magyarországi Horvátok Keresztény Gyűjteménye, Peresznye
horvath.sandor.narda@gmail.com*

Gradišćanski Hrvati: ukratko o povijesti, kulturi i jeziku

Jedna najarhaičnija hrvatska manjina su Gradišćanski Hrvati koji su kroz skoro pet stoljeća išli svojim posebnim putem i razvili svoju posebnu kulturu i jezik. Oni se u većem broju doselili u Zapadnu Ugarsku kroz dva stoljeća – od kraja 15. stoljeća – u različnim valovima.

Kod njih se rasprostiru govori sva tri hrvatska narječja, samo su oni – za razliku od onih u domovini – u većoj mjeri ravili zajedničke značajke. Vrhunac kvalitetne upotrebe jezika, književna primjena pojavila se već u 16. stoljeću – a pisanu tradiciju možemo pratiti od samog doseljenja. Danas ima jezik svoju ulogu i u medijima, u vjerskom životu, a folkloru i kod nekih bendova. Među njima visok je stupanj lokalnoga/regionalnoga identiteta. Hrvatske i slovenske svećenike miješali su kroz stoljeća u Sambotelskoj (Szombathely) – te i u Jurskoj (Győr) – biskupiji, a jak je bio utjecaj i kajkavske književnosti.

Uvodno da kažemo nešto o imenu Gradišćanski Hrvati. Kada se nakon Saint Germainskog (1919.) i Trianonskoga mirovnog ugovora (1920.) Ugarska podijelila, većina bivših zapadnougarskih Hrvata je postala državljaninom Austrije – u novoosnovanoj pokrajini imenom Burgenland. Ubrzo nakon toga predložio je čuveni gradišćanskohrvatski pjesnik, Mate Meršić Miloradić, da se to hrvatski imenuje Gradišćem. Dakle on je predložio zrcalni odraz njemačkog naziva. A to se onda prenosilo i na hrvatsku većinu u Austriji. A početkom 1960-ih su počeli sve bivše „zapadnougarske” Hrvate tako imenovati, iako žive u Mađarskoj, u Slovačkoj, u Moravskoj – odnosno Češkoj. Prije toga su je zvali i „Wasserkroaten”, dakle „Vodeni Hrvati”, ali to se vjerojatno iskriveno tumačilo od „Bosner Kroaten” – jer se staro njemačko veliko slovo „B” pisalo tako da se moglo tumačiti čak i za „W”. Taj naziv je postao etnonim ove hrvatske skupine – u bilo kojoj državi žive jedan/na ili drugi od njih –, zato mislimo da se mora velikim slovom pisati i jedna i druga riječ; inače je samo geografska oznaka – a onda se može govoriti samo o Hrvatima koji žive u Burgenlandu.

O njima je sažeto konstatirao Mirko Valentić: „Oni potječu iz gotovo svih krajeva Hrvatske. Ipak najveći broj živio je prije iseljavanja u zapadnoj Slavoniji, zapadnoj Bosni, sjevernoj Dalmaciji, dijelu Hrvatskog primorja, Lici i Pokuplju” (Valentić 1977: 96).

1. Jezični prostor gradišćanskohrvatskog jezika u prošlosti i u današnjosti

Jedna najarhaičnija hrvatska manjina su Gradišćanski Hrvati koji su kroz skoro pet stoljeća išli svojim posebnim putem i razvili svoju posebnu kulturu i jezik. To je ali posebna hrvatska kultura, to je poseban hrvatski jezik. „Ova hrvatska narodna skupina je krajnje zanimljiva – čitamo kod jezikoslovca Neweklowskoga –: Hrvati govore jedan starinski jezik koji je tradiran od 16. stoljeća iz jedne generacije u drugu i kojeg danas u Hrvatskoj nema. Oni imaju svoj vlastiti književni jezik koji se razvijao neprestano od početka 17. stoljeća. Hrvatski jezik ovdje živi u zanimljivim jezičnim kontaktnim situacijama, s njemačkim, mađarskim, slovačkim, nekada i sa češkim jezikom. Za jezičnu situaciju u prošlosti ne treba zanemariti utjecaj latinskog jezika, jer su pisci – svećenici – bili školovani na latinskom jeziku. Danas hrvatski standardni jezik vrši veliki utjecaj na hrvatski književni jezik Gradišća. Kod Gradišćanskih Hrvata postoji bogata folklor-na tradicija, usmena književnost, postoji religiozna književnost od samog početka, a svjetska od 19. stoljeća. Danas ovi Hrvati imaju i svoje rječnike, svoju gramatiku, svoj pravopis” (Neweklowsky 2011: 151–152).

Migracijska snaga Hrvata ostavila je duboke tragove u njihovoj novoj domovini. Tada se u oko sto pedeset do dvjesto naselja naselilo oko 120 tisuću ljudi. Do danas se taj broj smanjio na manje od trećine kao rezultat asimilacije i u manjem broju zbog – većinom nasilnog – napuštanja dotadašnjeg boravka mjesta. Ovo drugo se rijetko događalo. „Osobit slučaj predstavlja iseljavanje Hrvata naseljenih u njemačko-moravskom okruženju po naredbi čehoslovačke vlasti 1948. iz mjesta Frelištof, Nove Perane (Novy Prešov) i Dobro Polje (Dobré Pole)“ (Breu 1995: 88). Prirodna i nasilna asimilacije provodila se već od 16. stoljeća: najbrže je provedena u Donjoj Austriji tokom 17. i 19. stoljeća (Kučerová 1998: 161).

Porijeklo hrvatskih govora u Gradišću

Gradišćanskohrvatski govori potječu većinom iz Pounja te Pounju susjednih krajeva, iako ima i miješanja. Npr. za Vlašku oazu se misli da je riječ o doseljenicima u Pounje iz Dalmacije, koji su nakon toga prebjegli u Gradišće. Vlaška oaza je šćakavsko-ikavska koja se razvila na području zapadnog dijalekta, no pokazuje i značajke arhaičnog slavonskog dijalekta. Štojski govor je južni (ikavsko) čakavski, koji posjeduje prijelazne elemente prema štokavskom. Ostali govori su ikavski-ekavski čakavski, srednječakavski (pojedinin kajkavskim oazama). Kajkavski je blizu Šoprona, iako neki autori (Lončarić) te govore stavlja kao mješavinu međimursko-zapadnoslavonske kajkavštine.

Danas žive Gradišćanski Hrvati u Austriji, u manjem broju u Mađarskoj i u najmanjem broju u Slovačkoj.

2. Povijest: kada i otkud su se Hrvati preselili u Zapadnu Ugarsku (i u susjedstvo)

Hrvati se u većem broju doselili u Zapadnu Ugarsku kroz dva stoljeća u različnim valovima. Uzroci selidbe su bili različiti. Već krajem 15. stoljeća imamo podataka o Hrvatima koji se selili većinom zbog gospodarstvenih razloga: obrtnici, redovnici su bili među prvima. Za vrijeme turskih ratova neki su pobjegli ispred ropstva ili masakriranja: nisu bili to samo kmetovi nego i mali i srednji plemići koji su sa svojim kmetovima zajedno tražili mirniju domovinu. Druge su vlastelini koji su imali svoja imanja i u Hrvatskoj i u zapadnoj Ugarskoj preselili da tako očuvaju svoju gospodarstvenu snagu barem na drugom posjedu. U velikim valovima preseljenika ne može se zanemariti učinak lokatora: to su bili ljudi koji su organizirano preseljavali i iz onih krajeva migrante koji nisu bili ugroženi od Turaka. Nadaždi je koristio dvije mogućnosti kod selidbe kajkavskih kmetova u Vedešin (Hidegség) i Umok (Fertőhomok). „Zbog toga selidbu koju je izvršio 1537. možemo nazvati (samovoljnim) organiziranim preseljenjem, a selidbu iz »varošice« 1538. možemo nazvati organiziranim izbjeglištvom. Prvom migracijom on spašava svoju radnu snagu – konstatira Vidmarović –, dok drugom migracijom dobiva za svoje mađarske posjede radnu snagu koja mu nije pripadala po feudalnom pravu“ (Vidmarović 2004 : 71).

Knjiga za školske upotrebe „Povijest Gradišćanskih Hrvatov“ daje – uz ostalo i – sljedeći sažetak o selidbi: „Prvi val iseljavanja, po 1493. ljetu, je bio spodoban evakuaciji. Hrvatske vlasti su bile mišljenja da je to privremeno. Po pustošenju Like i Krbave 1514. ljeta su prvi bigunci došli i na **područje zapadne Ugarske i Doljne Austrije**. Najveći val selidbe odvijao se po 1532. ljetu zbog osmanlijskoga prodora na područje izmed Kupe i Une, te područja Pokuplja, Pounja i Slavonije. Po padu Kostajnice 1556. se selu stanovnici iz okolice Slunja na **područje Šopronske, Mošonske i Požonske (Bratislavske) županije**. Po padu Krupe 1565. započelo je iseljavanje seljakov iz okolice Kladuše, Steničnjaka, Slunja i Primišlja prema području današnjega **Gradišća, Moravskoj i okolici Bratislave**. Treći val selidbe dovodi vlaško stanovništvo s područja Like, Zrmanje, kraških predjelov zadarsko-šibenskoga zaledja i Cetinske krajine. To su bili slobodni seljaci s obavezom vojnoga služenja gospodaru. Krajem 16. stoljeća su oni naselili **sela izmed Rohunca i Solunka**. [...] Njihovim dolaskom je završilo razdoblje masovnih migracijov s hrvatskoga područja poticana osmanlijskim osvajanjima“ (Bencsics, Šašić, Zvonarich 2018: 76–77).

Između 1522. i 1527. preselilo se hrvatsko stanovništvo iz okolice Senja i s visoravne Like, Gacke i Krbave u Šopronsku županiju. Godine 1524. plemić Butschitsch, koji se već nalazio u Beču, dobio je od nadvojvode Ferdinanda dozvolu da s „nekim svojim ljudima dođe u Austriju i tu se nastani“, a iste te godine kralj Ludovik II. dopustio je Franji Baćanu da sa svojih dobara u Hrvatskoj-Slavoniji dovede doseljenike u novostvoreno vlastelinstvo u Novi Grad (Breu 1995 : 48). Za ove druge koji su došli na imanja

familije Baćan su pisali 17. svibnja 1524.: da „Hrvati koji u našoj kraljevini Hrvatskoj radi straha i neprekidnih navala predivljih Turaka ne mogu mirno i sigurno prebivati, te kojima su ti dušmani kuće, prebivališta i sve zgrade ognjem u pepeo obratili, a imanje i sve stvari porušili“ (Ujević, 1934: 7). No, tako ogromno je iseljavanje za Hrvatsku bilo doista nepovoljno. Hrvatski su plemići dignuli svoj glas suprot velikog iseljavanja, jer neki su hrvatski krajevi ostali bez stanovnika. „Godine 1532. ljuto se tuže hrvatski plemići kralju Ferdinandu na ugarske, štajerske i austrijske velikaše, što mame hrvatske seljake i na taj način ostavljaju Hrvatsku bez obrane“ (Ujević 1934: 7). Iseljavanje se ipak nastavljalo.

U zapadnu Ugarsku nisu se samo u cjelovito ili djelomično opustošena naselja uselili, osnivali su i neka nova naselja. „Žablje Selo (Krottendorf) utemeljili su kao novo naselje Hrvati u 16. stoljeću s krčevinsko-uvratnim poljima (Breu 1995: 56). „U Šeškutu (Sulz im Burgenland) zbilo se novoutemeljenje od strane Hrvata koji su se naselili u pratnji plemića Sanka de Ragusio, kojemu je Franjo Baćan 1539. dodijelio Šeškut“ (Breu 1995: 56). Opustošeno Novo Selo (Neudorf bei Parndorf) su naselili 1566. bje-gunci iz Sigeta (Szigetvár) nakon izgubljene bitke: većinom su bili Hrvati ali uz njih su se preselili i mađarski mali plemići (Tobler 1986: 17).

U okolicu Rohunca (Rechnitz) se naselili takozvani Vlasi o kojima su povjesničari različita obrazloženje stvorili. Najvjerojatnije i najbolje je potkrijepljeno činjenicama da je njihov način života temeljito odredio takozvani „vlaški zakon“ („vlaški statuti“). Kompleksan problem povijesti Vlaha Mirko Valentić sažeo je ovako: „Planinski prostori dinarskog gorja daju glavnu masu novih kolonista, po zanimanju uglavnom stočara, a u većini pripadnika pravoslavne crkve. U najvećem broju bili su to potomci sred-njevjekovnih Vlaha stočara koji su posrbljeni prije XVI. stoljeća, ali još uvijek čuvaju i upotrebljavaju svoje uobičajeno ime Vlah. I u novoj sredini Vlasi pokazuju odlučnu spremnost da sačuvaju sve svoje stočarske povlastice, tj. plaćanje »vlaške filurije«,¹ i da zadobije nove“ (Valentić 1984: 6). Kolonizacija za vrijeme Turaka kretala je Vlahe u sjevernu Dalmaciju, u Dunavsko-savskog međuriječje, u Liku te a Dravsko-savsko međuriječje. Nije dakle čudno da Vlasi Hrvatskog Cikljinia (Spitzzicken, A) govore da su im stari došli iz Dalmacije (Brabec 1963: 278). A jezična analiza je u skladu s ovim stajalištem (Tornow 1971: 274).

U pojedina naselja nisu došli samo u jednom valu, u jednoj skupini Hrvati, mogli su se pojaviti u nekoliko uzastopnih skupina. Na primjer: „Prema poreznom popisu iz godine 1553. Punice (Punitz) su osnovali »Slaveni«, koji su pobjegli prije dvije godine. Plan polja odaje prvobitno uređenje krčevinskog sela. Početni broj seoskih lena utvr-đen je s brojem 15. Ubrzo je novo utemeljeno mjesto dobilo jak priljev, jer je 1576.

1 Najstariji turski zakon o Vlasima (1467–1468) je oslobodio Vlahe od harača od glave, morali su plaćati samo filuriju, dakle dukat od kuće. Oni su postali slobodni seljaci.

broj obrađivanih sesija narastao na 48 2/3, na kojima je gospodarilo 90 obitelji listom hrvatskih prezimena” (Breu 1995: 59). Odlučujući je bio „privilegij kralja Ferdinanda koji je doseljenim Hrvatima 1545. dodijelio pravo da sami biraju svoje svećenike” (Valentić 1977: 97). Iako to – vjerojatno – nisu dobilo svi doseljeni Hrvati ipak je ta privileg omogućio doseljenim Hrvatima da germanizacija i mađarizacija ne utječe u većoj mjeri. Mora se dodati da je u nesrazmjernom broju bilo u 17. stoljeću hrvatskih svećenika u nižem crkvenom redu (Fazekas 1993).

Hrvatski biskupi u Juri imali su dodatnu ulogu u doseljenu Hrvata – inteligencije, plemića, građana – koji su postali jedni od glavnih suradnika biskupa, posebno na njegovom imanju, u Sambotelskoj gospoštini. Jer grad Sambotel (Szombathely) – još neka sela – je pripadao gospoštini jurskog biskupa. Hrvatski biskupi su bili Pavao Gregorijanec (1544–1565), Juraj Drašković (1578–1587), Petar Herešinec (1587–1590).

3. Narječja Gradišćanskih Hrvata

Gerhard Neweklowsky je napisao dvije klasifikacije gradišćanskohrvatskih dijalekata: kraća je objavljena 1969., druga, proširenija pa 1978. (Neweklowsky 1969, 1978).

U Gradišću se rasprostru govori sva tri hrvatska narječja, samo su oni – za razliku od onih u domovini – u većoj mjeri razvili zajedničke značajke. Ako započnemo od sjevera prema jugu, nalazimo sljedeće dijalektalne podskupine:

- Grobski poddijalekt govori pučanstvo naselja Hrvatski Grob, pripada sporno kajkavskom narječju.
- Hatski poddijalekt: srednječakavski govor govore Hati u okolici Nežiderska jezera (Neusiedlersee). Tu su Pandrof (Parndorf), Novo Selo (Neudorf) i dr. sela.
- U selima Vedešin (hidegség) i Umok (Fertőhomok) (Mađarska) se nalaze govori za koje su inače izumrlog zapadnoslavonskog kajkavskog dijalekta.
- Poljanski poddijalekt: govore Poljanci u okolici Nežiderskog jezera, isto srednječakavski govor (s elementima kajkavštine). To su Trajštof (Trausdorf an der Wulka), Otava (Antau), Cindrof (Siegendorf) i dr.
- Dolinski čakavski poddijalekat se govori u okolici Dolnje Pulje, u sljedećim naseljima: Doljnja Pulja (Unterpullendorf), Frakanava (Frankenau), Pervane (Kleinmutschhen), itd. To je srednječakavski (ikavsko-ekavski) govor.
- Vlaški poddijalekat, štokavski poddijalekat je u selima Vlahije: Bandol (Weiden bei Rechnitz), Ključarevac (Allersdorf), Hrvatski Cikljin (Spitzzicken), itd. To je šćakavski ikavski govor.
- Štokavski poddijalekat govore u sljedećim naseljima: Sabara (Zuberbach), Stari Hodas (Althodis), Čemba (Schandorf), Vincjet (Dürnbach), a u Mađarskoj

Narda (Narda), Gornji Četar (Felsőcsatár), Hrvatske Šice (Horvátlövő), Petrovo Selo (Szentpéterfa), itd. To je štokavski-južnočakavski ikavsko miješani govor.

- Južnogradišćanskim poddijalektom čine gradišćanski poddijalekt južnočakavskog dijalekta nalaze se južno od vlahijskih govora. U sljedećim naseljima: Pinkovac (Güttenbach), Stinjaki (Stinatz), Nova Gora (Neuberg), Žamar (Reinersdorf), itd.

Poljanski, dolinski i hatski poddijalekt se nominiraju u kontinentalni poddijalekt srednjočakavskog dijalekta.

Leksičke razlike u gradišćanskohrvatskih govorima (primjeri iz svakodnevnice sela).

veža	krpljet	kuhinja		kunja		Küche
hlivac	kotac	livic	svinjska štalica			Schweinestall
hiža	kuća	stan	stanje			Haus
štagalj	škadanj					Scheune
košulja	rubacha					Hemd
krljača	klobuk			škiljača		Hut
fertuk	kuklj(in)	pregača	kuljac	leketir		Schürze
lug	dubrava	gaj	loza	šuma	gora	Wald
svadba	pir	pirovanje	veselje			Hochzeit
šiba	mladica	prut				Prute, Gerte
ripnica	pivnica	rov		ripnjica/ripnica		Erdkeller

4. Jezikovne značajke: u čemu se najbolje razlikuje od hrvatskog književnog jezika?

Onaj koji se počne baviti jezikom Gradišćanskih Hrvata primjetit će brzo da u govorima čak i pojedinih naselja mogu se prepoznati velike međusobne lingvističke razlike. Podudarnosti je Gerhard Neweklowsky sabrao kao „gradišćanske kroatizme“. Trinaest takovih je dokazao. Jedno je: velik je broj zajedničkih riječi i onda, kad znamo da su oni i većinom čakavci, i štokavci pa i kajkavci. Kajkavci Vedešina i Umoka – kao i drugi dijalekti – isto imaju riječi kao *čuda* ‘puno’, *nek* ‘samo’, *ur* ‘već’, *godina* ‘kiša’, *loza* ‘šuma’, *sinokoša* ‘livada’. Od ostalih dvanaest „gradišćanskih kroatizma“ – a to se odnosi na morfologiju i fonologiju – možemo još istaknuti:

- Oblik pomoćnog glagola za tvorbu kondicionala: *bi* za sva lica jednine i množine;
- Određen broj imeničkih morfoloških dočeta, među kojima i nastavak za Gpl -ov, ne samo za muški, već često i za ženski rod;
- Gubitak imperfekta i aorista;
- Korištenje zbirnih brojeva kao *dvemi* (muški rod) i *dvema* (ženski rod) (Houtzagers 2004: 29).

5. Pisana tradicija: Od kada i u kojim tekstovima se pojavlja gradišćanskohrvatski jezik?

Ne govorimo samo o pojavi pisane tradicije gradišćanskohrvatskog jezika, nego o razvitku gradišćanskohrvatskoga jezika. Gramatika gradišćanskohrvatskog jezika iz 2003. godine – na 701 stranica – daje sažetak petero razdoblja.

Prvo razdoblje je 16. i 17. stoljeće: to su počeci i protestantski pokušaji. Prvi zapis je iz 1564. godine u misalu iz Klimpuha (Klingensbach, A.): kod zapisa molitve *Oče naš* i kod uskršne pjesme *Kristuš je gore ustal* se koristila i bosančica i glagoljica i latinica. Ovo je već na samome početku čakavsko narječje. Kompleksnu analizu klimpuških fragmenata napravila je Katharina Tyran u posebnoj knjizi (Tyran 2010). Protestantski pastori Istre, Antun Dalmatin i Stjepan Konzul sastavili su i izdali 1568. godine za Hrvate tadašnje Zapadne Ugarske *Postillu*. Jezik ove knjige temelji na čakavskom, s ikavsko-ekavskim refleksom jata, te autori su preuzeli mnogo štokavskih i crkvenoslavenskih elemenata. Dvije protestantske pjesmarice je sastavio 1609. i 1611. „domaći“ autor, Grgur Mekinić.

Drugo razdoblje trajalo je od 18. stoljeća do sredine 19. Ovo razdoblje obilježava crkvena književnost po zagrebačkim kajkavskim uzorima: kao što je evanđelje iz 1732. To je čakavština, ikavsko-ekavski govor srednjega i sjevernoga dijela današnjega Gradišća. „Iako ima ta jezik postepeno sve manje nečakavskih osebin, ostaje njegov sistem ipak kroz cijelo vrime vrlo blizak književnomu jeziku u banskoj Hrvatskoj u 17. i 18. stoljeću, ne samo u pravopisu, nego i u svojoj nutarnjoj strukturi. I u Hrvatskoj i u Gradišću se hasnuju iste tudjice iz ugarskoga jezika, velike sličnosti postoju u sintaksi kot i u morfologiji“ (Benčić – Sučić 2003: 15). Iz jezičnih posebnosti razdoblja možemo istaknuti, na primjer, prejutaciju početnoga *i*: *jimati*, *Jivan*, prijedlog *v* najčešće se javlja u obliku *va*, *l*-particip: *pelyal*, zamjenice *vas*, *sva*: *sa*, *se*, *saki*. A tipični su i germanizmi i mađarizmi.

Treće razdoblje je: druga polovica 19. stoljeća i razdoblje do kraja Prvoga svjetskog rata. U ovom vremenu pokušava se uvesti Gajeve jezična reforma i provesti naponi za obnovu jezika metodom zagrebačke i riječke škole. Krajem pedesetih pokušali su upeljati Gajeve jezične reforme ali nisu uspjeli. Najdosljednije je vorištanski župnik Gašpar Glavanić uveo u svoju školsku knjigu hrvatskoga jezika (*Prva štanka*, 1860.), poslije pa koljnofski učitelj Miho Naković trenutne jezične inovacije matične zemlje. Koristili su rogato *e* (*ě*) kod ekavskih i ikavskih refleksa staroga jata. Naković nije dosljedan kod grafema *ć*: koristio je i *č* i *tj*: *noć*, *cvetje*. Konzekventan je sa krajnim *-l* i *-h*: *hranil*, *po svih mojih putih*. Samoglasno *r* piše uvijek kao „er“. Dok se u prethodnim periodima još jače čuvao aorist imperfekt, u ovom vremenu to već nije tako. Leksički je uveo mnoge inovacije iz Hrvatske: naprimjer *zatvor* [*uza*], *lčnik* [*vračitelj*], *pěva* [*jači*].

Četvrto razdoblje je od 1919. do 1945. Tada su se Gradišćanski Hrvati vratili vlastitim temeljima. U Hrvatskoj su vukovci odredili u ovome razdoblju razvitak standardnog/književnog jezika, a Gradišćanski Hrvati nasuprot tome počeli su jačati svoje čakavske korijene. Ovim putem je krenuo i Mate Meršić Miloradić koji je svojim pjesmama postao središnja ličnost književnosti Gradišćanskih Hrvata prve polovice 20. stoljeća. 1919. je Miloradić izdao svoju slovniciu. U deklinaciji je mijenjao više toga što je Naković predložio: vokativa nema, ali govori o „zovnom padežu“, kojega govore Gradišćanski Hrvati samo u rijetkim primjerima: „Bože!“, „človiče!“, „teče!“, itd. Napustio je neke karakteristike zagrebačke jezične škole. A važno je da su po prvom svjetskom ratu „gradišćanskohrvatski pisci za očuvanje svojega opstanka u novoj državi Austriji proširili svoje jezično djelovanje na sva polja kulturnoga života. [...] Pokidob nisu imali dost razvijena jezična sredstva, posizali su naširoko za jezičnim bogatstvom stare domovine“ (Benčić, Sučić 2003: 21). Najveći borac jezične konvergenije je bio književnik Ignac Horvat. – Nakon ugovora u St. Germainu i Trianonu Gradišćanski Hrvati podijeljeni su u tri države. Jezična obnova je tek malim koracima napredovala u Mađarskoj: školska čitanka je sastavljena isto na temelju čakavštine ali uvedeni su i neki dijelovi štokavštine. U Čehoslovačkoj nije ovjereno nikakvo jezično djelovanje.

Petim razdobljem stižemo do današnjice. Imamo dvostruku tendenciju. Sa jedne strane neki pokušaju uvesti preuzimanje hrvatskog standarda a s druge strane pa sistematično se gaji vlastita jezična tradicija. Na sistematskom približavanju djelovali su Ignac Horvat, Feri Sučić, Karlo Preč, Štefan Zvonarić i Konrad Meršić. Ali tim putem se većina ljudi nije identificirala i ojačala se asimilacija.

„Da bi Gradišćanski Hrvati mogli pokriti sve potrebe suvremenoga života, bilo je potrebno, da se njev književni jezik normira kot standardni jezični oblik. Od kada postoju (1979.) hrvatske emisije u radiju (na televiziji 10 ljet kasnije), oćutilo se je sve teže nepostojanje vlašćega rječnika. 1982. se je konaćno pojavio dugoćekani *Nimško-gradišćanskohrvatsko-hrvatski rječnik* (a 1991. ljeta *Gradišćanskohrvatsko-hrvatsko-nimški rječnik*. [...] Pri normiranju se je gledalo na to, da se preporući on oblik, ki je najzastupaniji u suvrimeni gradišćanskohrvatski teksti i ki je najbliži paralelnomu obliku u hrvatskom standardnom jeziku“ (Benčić, Sučić 2003: 22). Došlo je i do gramatike ovog jezika. 1995. godine je Mirko Berlaković sastavio gramatiku za školsku upotrebu, a 2003. se objavila *Gramatika gradišćanskohrvatskoga jezika* koju je napisao tim od dvanaest stručnjaka iz Gradišća i iz Hrvatske.

2009. se izdao i *Pravopis gradišćanskohrvatskoga književnoga jezika*. Izdavaći su bili Csenar-Schuster Agnes i Ivan Rotter, a uz njih su bili autori Ivo Sučić, Joško Vlašić i Nikola Benčić (Bencsics i dr. 2009).

Znanstveni institut Gradišćanskih Hrvatov je pokrovitelj znanstvenog jezićnog projekta gradišćanskohrvatskog online-rječnika koji je dostupan pod: <<http://zigh.hrvati.at/>>

rjecnik/index.cfm>. Online-rječnik prezentiran je 2020 s 100.000 upisanih natuknica. Rad se s mnogobrojnim uredništvom i nadalje nastavlja. Projekt pelja Jurica Csenar.

6. Sociolingvistički položaj

Je li gradišćanskohrvatski jezik službeno priznat od Austrija i Mađarske, te Slovačke?

U (novom) mađarskom ustavu (2011.) donose se odredbe o uporabi jezika; već i u Preambuli stoji: „prihvaćamo zadatak prenošenja vlastite baštine na nova pokoljenja, jedinstvenog nam mađarskog jezika i kulture, kao i jezika i kultura narodnosti kao i prirodom date i od čovjeka stvorene vrijednosti u Karpatskom bazenu, koje ćemo njegovati i sačuvati” da bi se kasnije istaknulo: „Narodnosti koji žive na području Mađarske raspolažu pravom na svoj materinski jezik, na uporabu osobnog i kolektivnog naziva, na njegovanje svoje kulture i na školstvo na materinskom jeziku” (Magyarország Alaptörvénye 2016: 39). Unatoč jačanja sve veća je asimilacija. „Osim ustava i ustavnih zakona i Zakon o narodnostima (2011.) jamči pripadnicima manjina služenje svojim jezikom i pismom u privatnom i javnom životu, s jedne strane je broj zajamčenih prava sve veći, međutim ipak pratimo pojačanu asimilaciju. Razlog tome je možda i to da ustav obično osigurava uporabu jezika, ali skoro uvijek i ograničava to zakonima i propisima. Pojedinač se prvenstveno definira kao državljanin jedne zemlje, a poslije kao pripadnik manjinske skupine. Upravo je jezik onaj sustav simbola, koji će se naučiti unutar zajednice, ali tijekom socijaliziranja pojedinca ta identifikacija se može promijeniti pogotovo danas kada se primodalna važnost pripadanju jednoj zajednici opada, dok nastaje nova kategorija govornika s dvojakim jezičnim identitetom” (Bockovac 2016: 74).

Kroz navedenih rezultata zadnja tri popisa stanovništva jasno je vidljiva diskrepancija između onih koji se izjašnjavaju Hrvatima i onih čiji je materinski jezik hrvatski – konstatira Bockovac.

Godina	1990.	2001.	2011.
Narodnost: Hrvat/Hrvatica	13 570	15 594	23 561
Materinski jezik: hrvatski	17 326	14 326	13 716

(Központi Statisztikai Hivatal)

Jezična politika Hrvata u Mađarskoj u prvom se planu nadovezuje pitanju školstva, „preuzimanje ustanova, izrade udžbenika i nastavnih pomagala, međutim nedostaju empirijska istraživanja o kognitivnim jezičnim reprezentacijama i o stupnju dvojezičnosti i višejezičnosti, državna mjerenja, jezični korpusi, makrosociolingvistička istraživanja. Pri planiranju zadataka jezične politike Hrvata u Mađarskoj potrebno je uzeti u obzir sociokulturalne čimbenike, odgojno-obrazovnu strukturu i ljudske resurse” (Bockovac 2016: 76). U Mađarskoj od 1994. godine Hrvati imaju svoje – mjesne, županijske i državne – manjinske samouprave koje izabiraju pri lokalnim izborima.

„Austrijski se Državni ugovor iz 1955., i to posebno članak 7. u Republici Austriji [...] određuje manjinska prava austrijskih državljana Slovenaca i Hrvata u Koruškoj, Gradišću i Štajerskoj. Prema tom članku pripadnici tih dviju manjina imaju pravo na svoje organizacije, sudstvo i tisak na vlastitom jeziku. Također imaju pravo na osnovno podučavanje na slovenskom i hrvatskom jeziku. U dvojezičnim kotarima, prema članku, sastave se nazivi i natpisi topografske naravi na slovenskom i hrvatskom jeziku kao i na njemačkom. Makar za gradišćanske Hrvate nikada sva manjinska prava nisu bila ispunjena, ipak je članak 7. Državnog ugovora posljednjih desetljeća postao najvažnijim saveznikom Hrvata u Gradišću (Langenthal 2013: 10). 1987. austrijski je Ustavni sud priznao gradišćanskohrvatski kao drugi službeni jezik u Gradišću.

Na web stranici Središnjeg državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske o Hrvatima u Slovačkoj čitamo sledeće: „Hrvati imaju priznat status nacionalne manjine. S obzirom na to da ne postoji Zakon o nacionalnim manjinama, prava manjina uređena su nizom zakona. Pitanja nacionalnih manjina od parlamentarnih izbora u lipnju 2010. prešla su isključivo u nadležnost Savjeta Vlade za nacionalne manjine koji je savjetodavno, inicijativno i koordinacijsko tijelo Vlade Slovačke Republike, u čijem radu sudjeluju predstavnici nacionalnih manjina. Predstavnik hrvatske nacionalne manjine je Radoslav Janković, ujedno i predsjednik Hrvatskog kulturnog saveza.“

Školsku uporabu, školsko podučavanje hrvatskoga jezika omogućava svaka država u kojoj žive Gradišćanski Hrvati. No to su različite razine.

„Odredbe ustava i zakona Republike Austrije (čl. 7. Državnog ugovora, članak 1. Zakona o manjinskom nastavi u Gradišću iz 1994.) pripadnicima nacionalne manjine jamče ustavno pravo na nastavu na vlastitom jeziku [...] Novi školski zakon iz godine 1994. učitelji zovu „početkom konca dvojezičnoga školstva u Gradišću“. [...] U Gradišću nema više ni jedne osnovne škole s isključivo hrvatskim nastavnim jezikom [...] U Gradišću su uvedeni mješoviti jezični dječji vrtići [...] U Borti postoji dvojezična gimnazija“ (Langenthal 2013: 10–12).

U Mađarskoj se nalazi hrvatsko-mađarska dvojezična škola u Petrovom Selu (Szentpéterfa) i Koljnofu (Kópháza). 2017. je otvorena dvojezična institucija u županijskom centru, u Sambotelu (Szombathely): Hrvatski vrtić i osnovna škola Mate Meršić Miloradić radi – kao institucija državne hrvatske samouprave – samostalno od 2020. – od 2024. godine bit će popunjeni svi razredi osnovne škole. U ostalim manjinskim školama se hrvatski jezik uči kao predmet tjeno u 4–5 sata. Gimnazije su s hrvatskim nastavnim jezikom u Budimpešti i Pečuhu.

„Obrazovanje na hrvatskom jeziku u Slovačkoj od 2002. godine postoji u Privatnoj slavenskoj gimnaziji u Bratislavi koja je sastavni dio redovnog školskog sustava Slovačke. Osim toga, u Hrvatskom Jandrofu, Čunovu i Devinskom Novom Selu postoji nastava na hrvatskom jeziku za pripadnike hrvatske nacionalne manjine koja se izvodi u

nadležnosti Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske“ (Hrvatska manjina u Republici Slovačkoj. Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske).

Ima li jezik uz ulogu praktične komunikacije i neku drugu (umjetnost, publicistika, jezik struke)?

Hrvatski u književnosti

Uz praktičnu komunikaciju, vrhunac kvalitetne upotrebe jezika predstavlja književna primjena. Književno stvaranje zrcali ljepotu jezika – bilo kako mala manjina je korisnik njega. A kad govorimo o književnosti, ravnopravno mjesto ima tamo i usmena, i pučka/popularna, i „pisana“ književnost (Benčić 1998, 2000; Horvat 2019a, 2019b).

Jake i tvrde su riječi koje je u prvom poglavlju monografije *Književnost gradišćanskih Hrvata. Od XVI. stoljeća da 1921.* „izrekao“ Nikola Benčić:

Manjinske se književnosti po svojoj naravi ubrajaju u nacionalne književnosti svojega jezika ili se jednostavno ignoriraju razlogom da joj se tobože ne mogu priznati više umjetničke vrijednosti. Tako se i gradišćanskohrvatska književnost do najnovijih vremena u hrvatskoj književnosti isključila iz povijesti, kritike, opisa i analize, a sa njom su se bavili samo dobronamjerni povjesničari hrvatske književnosti [...]

Razlozi će biti vrlo različiti, no za gradišćanske Hrvate svakako sudbonosni. Najočitiija posljedica je da se gradišćanski Hrvati smatraju i jezično i po svojoj kulturi toliko odaljenim od svojega izvora da misle da imaju pravo na tvrdnju o kulturnoj i jezičnoj autonomiji svoje narodnosne skupine. Je li ta tvrdnja ispravna, o tome se u ovom okviru ne može raspravljati, no jasnim nam mora biti da se gradišćanskohrvatska narodna bit, t.j. jezik, književnost, običaji, narodna samosvijest i sve ostalo, duboko ukorjenjuje u hrvatskoj samobiti. [...]

Time smo ujedno obrazložili zašto se gradišćanskohrvatska književnost nije mogla integrirati u hrvatsku književnost. Ona nikada nije bila književnost u najužem smislu riječi, književnost po sebi, nego književnost koja će održati narodnu svijest i kulturu, krijepiti narodne temelje. (Benčić 1998: 9.).

U najnovijem pregledu razvitka „hrvatske riči Gradišćanskih Hrvatov“ Nikola Bencsićs ovako periodizira književnost do 20. stoljeća: „Na početku“, „Protestantske stranputice“, „Razdoblje nabožne književnosti = vjerska pismenost“, „Za duhovno okripljenje“, „Iz nabožnosti u profanost“. U istoj monografiji pregled književnosti – vremenski – nastavlja Robert Bacalja koji nije napravio periodizaciju, nego je autore predstavio vremenskim slijedom. A u istom pregledu književnosti je dobila ravnopravnu ulogu pučka te usmena književnost Gradišćanskih Hrvatov što je sastavio Šandor Horvat (Bacalja, Bencsićs, Horvath, Vulić 2019).

Hrvatski u medijima

Naše Novine, *Naš Tajednik* i *Hrvatske novine* su periodične novine Gradišćanskih Hrvata od 1910. godine koje su izlazile najprije u Ugarskoj pa u Austriji sa namjerom da pokrije cjelokupni pregled života i kulture ove subetničke skupine Hrvata. Hrvati u Mađarskoj imaju isto svoj tjednik, no tamo su samo uz ostalih Hrvata predstavljeni Gradišćanski Hrvati; hvalevrijedno je da se članci za Gradišćanske Hrvate objavljuju na gradišćanskohrvatkom jeziku. Tromjesečnik je *Novi glas*, časopis Hrvatskog akademskog kluba u Beču: tamo se javlja najmlađa generacije gradišćanskohrvatske inteligencije.

Od 1970-ih imaju gradišćanskohrvatsku emisiju na austrijskom državnom radiju: svakodnevno se javlja i traje 40 minuta. Austrijska državna televizija emitira nedjeljno u pola sata hrvatsku emisiju *Dobar dan, Hrvati*. Medijski centar Hrvata u Mađarskoj je izdavač Hrvatskog glasnika koji ima i internetsku varijantu, te sastavljaju i inernetski radioprogram *Radio Croatica*. Hrvatska državna samouprava pokušava različitim institucijama omogućiti efikasniji rad u održavanju hrvatske manjine u Mađarskoj. Osnovali su i *Croatica neprofitno poduzeće d.o.o.* koje se brinulo donedavna brinulo i za hrvatske medije. Danas je poduzeće izdavač knjiga i periodika – većinom za različite manjine u Mađarskoj. Također su zajedničke svih manjinskih grupa emisije na hrvatskom jeziku i na televiziji i radiju. Televizijska se emisija *Hrvatska kronika* na hrvatskom jeziku javlja jedan put tjedno. Mađarski radio dnevno emitira 120 minuta na hrvatskom jeziku.

Hrvatski kulturni savez u Slovačkoj izdaje časopis pod nazivom *Hrvatska rosa* koji izlazi tromjesečno. Također, u skladu s financijskim mogućnostima, povremeno izdaje knjige posvećene očuvanju hrvatske manjinske tradicijske kulture u Slovačkoj. Od ožujka 2016. godine, jednom mjesečno, Hrvati u Slovačkoj na valovima *Radija Patrije* u Bratislavi imaju svoju informativno-kulturnu emisiju pod nazivom *Hrvatski magazin* (Hrvatska manjina u Republici Slovačkoj. Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske).

Religija

Tijekom stoljeća upotreba crkvenog, vjerskog jezika pokazala se učinkovitijim elementom očuvanja identiteta. No dok je u prijašnjim stoljećima bilo dovoljno, a u nekim je razdobljima zaređeno više svećenika koji govore hrvatski, nego što je bilo potrebno, danas svećenika nedostaje. Bolja je situacija u Austriji od Mađarske i Slovačke. Međutim, čak i u Austriji, dolaskom hrvatskih svećenika, može se ispuniti samo potreban broj ljudi, više ili manje zadovoljavajućoj mjeri. Nekoliko njih iz Austrije pozitivno reagira na riječ poziva i, uz vlastitu službu, obično mjesečno održavaju liturgiju na punom materinjem jeziku na euharistijskoj službi u naseljima u kojima žive Hrvati u Mađarskoj. Neki od mađarskih svećenika naselja naseljenih Hrvatima u Mađarskoj

obvezuju se čitati dio trajnih dijelova mise djelomično na hrvatskom jeziku. U ovom slučaju crkvene pjesme se pjevaju i na hrvatskom jeziku. Željezanska biskupija ima od 2013. hrvatskog biskupa, Egidija Živkovića. Prije posvećenja za biskupa bio je glavni urednik gradišćanskohrvatskih crkvenih novina, *Glasnika*. Njegova biskupija ima i hrvatsku sekciju. Dok se u Željezanskoj biskupiji brine i o nastavi vjeronauka na materinskom jeziku. To je nestalo u mađarskim naseljima.

Folklorna društva

Gotovo svako gradišćanskohrvatsko selo ima svoj tamburaški sastav. Uz to je aktivan velik broj pjevačkih zborova i plesačkih grupa. Manje je amaterskih glumačkih skupina. Manjinsku svijest sve to može jačati ali nije dovoljno za održavanje.

Bendovi

Uz tamburica orkestre imaju svoju ulogu u očuvanju hrvatske riječi i bendovi. Najpoznatija grupa je *Pinkica* iz Petrovog Sela koja je izrasla iz prijašnjeg *Pinka Band-a*. *Pinkica* u kooperaciji s tamburaškim sastavom *Koprive* – djelomično su isti svirači – redovito obogaćuju tamburašku- i popkulturu sa svojim originalnim hitovima. U Austrijskom dijelu se danas već jedva čuje o – prije veoma aktivnom – bendu *PAXI*; sada je aktivna mlađa generacija kao što su grupe *Bruji*, *Turbkrowodn* i *Kacavida*.

Na godišnje održanom četverodnevnom programu pod imenom *Dan mladine* se mogu upoznati gradišćanskohrvatska mladež iz bilo kojeg naselja u kojem živi ova manjina. To je i najveći glazbeni festival hrvatske omladine.

Kakva je jezična/narodna/etnička samosvijest govornika ovog jezika?

„Utvrđen visok stupanj lokalnoga/regionalnoga identiteta u izravnoj je vezi s lokalnim/regionalnim govorima (kao što je nacionalni identitet u izravnoj vezi s materinskim jezikom). Kako je istraživanje pokazalo da većina ispitanika dijalekt smatra prvim i pravim materinskim jezikom, to upućuje na zaključak da hrvatski jezično-etnički identitet odolijeva zahvaljujući ne toliko standardnome obliku materinskoga jezika koliko lokalno jezičnoj praksi. Za ilustraciju navodim podatak da 83,69 % ispitanika smatra da se pripadnici manjine trebaju školovati na materinskome jeziku, ali istodobno čak 4,442 % smatra i želji da se ta nastava odvija upravo na lokalnome dijalektu. [...]

Prema tome, na osnovi iznesenih teorijskih postavki i empirijskoga istraživanja, koji je s obzirom na sveukupnost kulture i kulturnih pojava fragmentaran, jer obraća pažnju na tek dva indikatora, možemo govoriti ne samo o pojavi višestrukoga identiteta ispitanika – Hrvata u Mađarskoj, nego i o dvije razine mnogostrukoga identiteta:

- s obzirom na stupanj izraženosti etničkoga identiteta: mnogostruki identitet: državni-nacionalni-lokalni/regionalni. Oni su u komplementarnome odnosu, što znači da se međusobno ne potiru;
- s obzirom na jezičnu situaciju: simbolični (dvojni) jezično-etnički identitet s naglašenom ulogom lokalnih govora izravno utječu na očuvanje i razvoj etničkoga/nacionalnoga identiteta Hrvata u Mađarskoj“ (Grbić 1994: 125).

Gradišćanski Hrvati u Austriji na svakom polju tendiraju prema dvojezičnosti. Gradišćanskohrvatski jezik nalazi se na UNESCO-ovu popisu ugroženih jezika.

7. Jezični i kulturni međuodnosi sa slovenskim jezikom (ponajprije s slovenskim jezik u *Prekmurju* i u *Porabju*)

Najznačajniji su slijedi u pismenosti Gradišćanskih Hrvatov. Iz geografske udaljenosti nisu mogli održati veze sa čakavskom skupinom u matičnoj zemlji i zato su počeli od 17. stoljeća početo izgradjivati i nadogradjivati svoju pismenost na razvijenu kajkavščinu sve do hrvatske preporodne književnosti, kojom su došli u jezičnu dvojbu od čega se nisu sabrali do danas.

U Gradišćanskih Hrvatov književnosti postoji od Mekinićeve knjige 1611. do *Horvackoga evangyelya* 1732. čudna praznina koju ne moremo potpuno protumačiti. Jedna od mogućih objašnjenja bi bila da su zapadnougarski Hrvati koristili knjige iz stare domovine, a kulturnoprostorno najbliže je njima kajkavski teritorij (Benčić 2004: 143).

Popis hrvatskih župnih knjižnica iz Hrvatskog Jandrofa (Slovačka) i iz Narde (Mađarska) odražavaju uz kajkavske i slovenske dodire Gradišćanskih Hrvata. Uz Štefana Küzmiča (iako luteranski propovjednik prevodio *Nouvi Zákon*) su tamo očuvana – a pred tim i sigurno i korištena – i djela Josefa Matijeveća, te od Vilijama Sveleca *Propovednik* (1855), a od Andreja Einspielera *Slovenski prijatelj*, rječnik (*Dictionarium*) Jambrešića i *Gazophilacium* Belostenca (Benčić 2004: 143–144).

Ipak, moramo konstatirati da su hrvatske i slovenske svećenike kroz stoljeća miješali u Sambotelskoj (Szombathely) – te i u Jurskoj (Győr) – biskupiji, a za slovačko-moravski teritorij u Ostrogonskoj nadbiskupiji. Slovenci – kao što je na primjer u Boreči rođeni Jožef Fitzko i u Murskoj Soboti rođeni Jožef Schapy – su služili u (ili: i u) hrvatskim župama, a Hrvati – kao što je na primjer u Velikoj Nardi rođeni Jožef Horvat i u Prisiki rođeni Vince Kósz, pa su služili među Slovencima. Onaj koji nikad nije učio drugi jezik, morao se kao svećenik prilagoditi jezičnoj situaciji svoje župe: i tako se

– većinom – miješao hrvatski sa slovenskim jezikom, i obrnuto. Naravno kod jezičnih posuđenica igraju važnu ulogu i utjecaji velikih hrvatskih dijalekata: na čakavski je u Zapadnoj Ugarskoj/Mađarskoj kroz stoljeća utjecao kajkavski a manje i štokavski.

8. Jezični primjeri (kratak jezični primjer zorno prikazivanje gradišćansko-hrvatskog jezika, paralelno sa hrvatskim književnim jezikom)

Molitva *Oče naš* na gradišćanskohrvatskom i standardnom hrvatskom jeziku.

<i>Standardni hrvatski (domovinski)</i>	<i>Standardni gradišćanskohrvatski</i>	<i>Prekomurski</i>
Oče naš, koji jesi na nebesima, sveti se ime tvoje, dodi kraljevstvo tvoje, budi volja tvoja, kako na nebu tako i na zemlji. Kruh naš svagdanji daj nam danas, i otpusti nam duge naše, kako i mi otpuštamo dužnicima našim, i ne uvedi nas u napast, nego izbavi nas od zla. Amen.	Oče naš, ki si na nebesi, sveti se ime tvoje, pridi kraljevstvo tvoje, budi volja tvoja, kako na nebu tako i na zemlji. Kruh naš svakidani daj nam danas, i otpusti nam duge naše, kako i mi otpuščamo dužnikom našim, i ne zapeljaj nas u skušavanje, nego oslobodi nas od zla. Amen.	Oče naš, ki si v nebésaj, svéti se imé tvoje, prídi králestvo tvoje, bojdi voula tvoja, kak na nébi tako i na zemli. Krúha našega vsakdanéšnjega dáj nám ga dnes, i odpústi nám dugé naše, kak i mi odpúščamo dužnikom našim, i ne vpelaj nás v skušávanje, nego osloboudi nás od húdoga. Amen.

VIRI IN LITERATURA

- BACALJA, Robert, BENCICS, Nikola, HORVATH, Šándor, VULIĆ, Sanja (ur.), 2019: *Gradišćansko hrvatski govori: Hrvatska rič Gradišćanskih Hrvatov* 1. Željezno/Eisenstadt: Hrvatski kulturni i dokumentarni centar / Kroatiches Kultur- und Dokumentationszentrum.
- BENČIĆ, Nikola, 1998: *Od XVI. stoljeća do 1921. Književnost gradišćanskih Hrvata*. (Prinosi za povijest književnosti u Hrvata. Autori i djela; knj. 7.) Zagreb: Sekcija DHK i Hrvatskoga centra P.E.N-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu.
- BENČIĆ, Nikola, 2000: *Od 1921. do danas. Književnost gradišćanskih Hrvata*. (Prinosi za povijest književnosti u Hrvata. Autori i djela; knj. 8.) Zagreb: Sekcija DHK i Hrvatskoga centra P.E.N-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu.
- BENČIĆ, Nikola, 2004: Kajkavski slideji u kulturi i jeziku Gradišćanskih Hrvatov. Nikola Benčić, Géza Völgyi (ur.): *Kajkavci Vedešina i Umoka. Zbornik radova regionalne konferencije „Kajkavci med gradišćanskimi Hrvati“ održane u Koljnofu/Kópháza, 2.–3. novembra 2001*. Budapest: Croatica. 137–145.
- BENČIĆ, Nikola, SUČIĆ, Ivo, 2003: Razvitak gradišćanskohrvatskoga književnoga jezika. Ivo Sučić (ur.): *Gramatika gradišćanskohrvatskoga jezika*. Željezno/Eisenstadt: Znanstveni institut Gradišćanskih Hrvatov. 13–23.
- BENCICS, Nikola i dr., 2009: *Pravopis gradišćanskohrvatskoga književnoga jezika*. Željezno/Eisenstadt: Hrvatski kulturni i dokumentarni centar / Kroatiches Kultur- und Dokumentationszentrum.

- BENCICS, Nikola, ŠAŠIĆ, Miroslav, ZVONARICH, Stefan, 2018: *Povijest Gradišćanskih Hrvatov*. Željezno/Eisenstadt: Hrvatsko kulturno društvo u Gradišću.
- BOCKOVAC, Timea, 2016: Aktualni zadaci jezične politike Hrvata u Mađarskoj. *Studia Slavica Savariensia* 1–2. 72–77.
- BREU, Josef, 1995: Prostorni opseg i posljedice za sliku naselja. Ivan Kampuš (ur.): *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod Globus. 43–104.
- FAZEKAS, István, 1993: A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. *Történelmi Szemle* 35/1–2. 101–131.
- GRBIĆ, Jadranka, 1994: Mnogostruki identitet: primjer Hrvata u Mađarskoj. *Studia ethnologica Croatia* 6. 119–126.
- HORVAT, Šandor, 2019: Pučka književnost. Robert Bacalja, Nikola Bencics, Šandor Horvath, Sanja Vulić (ur.): *Gradišćansko hrvatski govori: Hrvatska rič Gradišćanskih Hrvatov* 1. Željezno/Eisenstadt: Hrvatski kulturni i dokumentarni centar / Kroatisches Kultur- und Dokumentationszentrum. 13–141.
- HORVAT, Šandor, 2019: Usmena književnost. Pučka književnost. Robert Bacalja, Nikola Bencics, Šandor Horvath, Sanja Vulić (ur.): *Gradišćansko hrvatski govori: Hrvatska rič Gradišćanskih Hrvatov* 1. Željezno/Eisenstadt: Hrvatski kulturni i dokumentarni centar / Kroatisches Kultur- und Dokumentationszentrum. 141–175.
- HOUTZAGERS, Peter, 2004: O razvitku govora Hedešina i Homoka. Nikola Benčić, Géza Völgyi (ur.): *Kajkavci Vedešina i Umoka. Zbornik radova regionalne konferencije „Kajkavci med gradišćanskimi Hrvati“ održane u Koljnofu/Kópháza, 2.–3. novembra 2001*. Budapest: Croatica. 15–36.
- Hrvatska manjina u Republici Slovačkoj. Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske*. <<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-republici-slovackoj/746>>.
- JEMBRIH, Alojz, 2011: Hrvatski zapis (1564.) Jurja Vukovića iz Jastrebarskoga u latinskom mislu župe Klimpuh. *Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu* 2/2. 44–67.
- Központi Statisztikai Hivatal*. <www.ksh.hu>, <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_00_2011.pdf>.
- KUČEROVÁ, Kvetoslava, 1998: *Hrvati u srednjoj Europi*. Zagreb: Matica Hrvatska, Matica Slovačka.
- LANGENTHAL, Péter, 2013: *Hrvatski jezik u gradišćanskohrvatske mladeži*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za kroatistiku.
- NEWKLOWSY, Gerhrad, 1969: Die kroatischen Mundarten im Burgenland. Überblick. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 15. 94–115.
- NEWKLOWSKY, Gerhard 1978: *Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete*. (Schriften der Balkan-Kommission, Linguistische Abteilung / Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, 25). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- NEWKLOWSKY, Gerhard, 2011: László Hadrovics kao istraživač jezika i kulture Gradišćanskih Hrvata. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 57. 151–158.
- SZUCHICH, Ivo, 2005: Gradišćanskohrvatski unutar hrvatskoga. Edith Mühlgaszner, Ivo Szuchich (ur.): *Die Mundart von Schandorf/Čembanski / Čiensi govor*. HKDC – Kulturno društvo Čemba. 68–91.

- TOBLER, Felix, 1986: Herkunft und Wanderung. Stefan Geosits (ur.): *Die burgenländischen Kroaten im Wandel der Zeiten*. Wien: Edition Tusch. 15–22.
- TORNOW, Siegfried, 1971: *Die Herkunft der kroatischen Vlahen des südlichen Burgenlands*. (Veröffentlichungen der Abteilung für Slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts, Slawisches Seminar an der Freien Universität Berlin, Band 39.) Berlin, Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- TYRAN, Katharina, 2010: *Das klingenbacher handschriftlicher Fragment. Eine Analyse des ältesten bekannten Schrift- und Sprachdenkmales der burgenländischen Kroaten / Klimpuški rukopisni fragment. Analiza najstarijega poznatoga pisanoga i jezičnoga spomenika gradišćanskih Hrvata*. (Biblioteka Gradišćanskohrvatske studije, Knjiga 6.) Trajštof/Trausdorf: Znanstveni institut gradišćanskih Hrvatov / Wissenschaftliches Institut der burgenländischen Kroaten.
- VALENTIĆ, Mirko, 1977: Obilježja povijesnog razvitka Gradišćanskih Hrvata. *Časopis za suvremenu povijest* 9/1. 95–107.
- VALENTIĆ, Mirko, 1984: Turski ratovi i velike seobe Hrvata u XV. i XVI. stoljeću. Ivo Sarajčić, Milan Mesić (izd.): *Gradišćanski Hrvati. 1533–1983. Zbornik*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i Centar za istraživanje migracija i narodnost. 5–15.
- VIDMAROVIĆ, Đuro, 2004: Kada je hrvatski ban Toma Nadaždi svoje podložnike iz vlastelinstva Velike i Međurič – današnja zapadna Slavonija – preselio u zapadnu Ugarsku? Nikola Benčić, Géza Völgyi (ur.): *Kajkavci Vedešina i Umoka. Zbornik radova regionalne konferencije „Kajkavci med gradišćanskimi Hrvati“ održane u Koljnofu/Kópháza, 2.–3. novembra 2004*. Budapest: Croatica. 63–72.

Martina Zakocs / Zakocs Martina

Gornji Senik / Felsőszölnök

martina.zakocs@gmail.hu

Jezikovna krajina slovenskega Porabja

Prispevek obravnava jezikovno krajino slovenskega Porabja, in sicer zlasti javne napise. Na začetku prispevka je na kratko predstavljen pojem jezikovne krajine. V nadaljevanju je opis stanja v slovenskem Porabju, ki vključuje podrobnejšo predstavitev dvo- oz. večjezičnih napisov.

1 Pojem jezikovne krajine

Raziskovanje jezikovne krajine (angl. *linguistic landscape*) ali drugače rečeno vizualne jezikovne rabe jezikov se je v zadnjih desetletjih razvilo v samostojno raziskovalno področje (Laihonen 2012: 27; Kolláth 2017: 155). Gre za razmeroma novo področje, ki tako raziskovalcem kot drugim opazovalcem nudi vznemirljivo vizualno in jezikovno doživetje (Szoták 2016: 13). Razen tega raziskovanje jezikovne krajine prispeva tudi k temu, da lahko z analizo javnih napisov določimo jezikovno pestrost določenega naselja, regije ali druge enote oz. uveljavitev jezikovnih pravic (Szoták 2016: 16), predvsem pa razmerja med jeziki, ki se na nekem območju pojavljajo.

Jezikovno podobo sta najprej definirala avtorja Landry in Bourhis. Njuna jasna in jedrnata definicija pravi, da jezikovno podobo določenega območja, regije ali mestne aglomeracije dajejo uradni kašipoti, oglasni napisi, imena ulic, imena krajev, napisi na nakupovalnih središčih, trgovskih centrih in trgovinah ter napisi na javnih ustanovah. Jezikovna podoba določenega območja ima dve osnovni funkciji: informacijsko in simbolno (Landry, Bourhis 1997: 25). Opredelitev izpostavi kot predmet raziskovanja jezikovno krajino (Gorter 2017: 32) in pokaže na to, da osnovni funkciji napisov omogočata, da napisi neposredno odražajo družbeno rabo jezika v javnosti in njegov status na določenem območju oz. v določeni regiji (Laihonen 2012: 27; Bartha, Laihonen, Szabó 2013: 15).

Dokumentiranje jezikovne krajine je povezano z Bloomaertovo velikokrat citirano definicijo, ki pravi: »Sociolingvisti ne hodijo več po svetu le z beležko in diktafonom, ampak imajo pri sebi tudi fotoaparatus, s katerim naredijo trenutni posnetek o tem, kar je vmes postalo znano kot jezikovna krajina« (Bloomert 2012: 5). Ker se je tehnika vmes razvijala, lahko definicijo dopolnimo s tem, da dandanes posnetki ne nastajajo le s pomočjo fotoaparata, ampak tudi s kamerami pametnih telefonov in dlančnikov, ki lahko prevzamejo funkcijo fotoaparata. Tako imajo raziskovalci jezikovne krajine pri sebi vedno neko napravo, s katero lahko zabeležijo vizualno jezikovno rabo določenega območja, sožitje jezikov,

razmerje med njimi, odsev gospodarskih in političnih interesov pri napisih dvojezičnih naselij kot vidni izraz večjezičnosti in večkulturnosti.

Raziskovanje jezikovne krajine na dvo- oz. večjezičnih območjih ima poseben pomen. Na teh območjih je poudarek na porazdelitvi in funkciji jezikov, saj lahko dajo raziskovalni rezultati pomembne impulze za jezikovno politiko (Kolláth 2017: 155). Prispevek obravnava vizualno prisotnost jezikov v javnem življenju v slovenskem Porabju s perspektive jezikovne krajine, ki odraža prisotnost več jezikov v vsakdanu tukaj živečega prebivalstva. Poleg madžarskega državnega jezika se v jezikovni rabi pogosto pojavita knjižna slovenščina in porabska narečna govora (gornjeseniški in števanovski), ki ju uvrščamo v goričko podnarečje prekmurskega narečja panonske narečne skupine. Možnost jezikovne raznolikosti ima zakonsko ozadje, močno pravno varstvo. Podoba jezikovne krajine je izjemnega pomena z vidika varstva pravic jezikovnih manjšin, saj vidna prisotnost jezika krepi jezikovno zavest lokalnega prebivalstva ter spodbuja rabo manjšinskega jezika. V primeru manjšinske zaščite je treba opazovati tudi to, kako lokalne oblasti in prebivalci koristijo oz. uresničujejo svojo pravico vizualne jezikovne rabe (Laihonon 2013: 159).

2 Jezikovna krajina slovenskega Porabja

Z raziskovanjem jezikovne podobe se na Madžarskem ukvarjajo številne raziskave, posvečene so ji mnoge konference in študije. Za slovensko Porabje je to popolnoma novo raziskovalno izhodišče; razlog je verjetno v tem, da je jezikovna realnost majhne slovenske etnične skupine, ki sobiva z nemško etnično skupnostjo in tudi z večinsko madžarsko, navdihnili razmeroma malo madžarskih jezikoslovcev. Raziskovanja vizualne rabe slovenskega jezika v Porabju smo se lotili slovenisti, ki živimo na Madžarskem in imamo slovenske korenine. Avtorici v Lukácsné 2020¹ in Zakocs 2020² se ukvarjava z analizo javnih napisov v slovenskem Porabju, medtem ko je avtorica v Zakocs 2021³ pripravila izčrpno študijo o jezikovni podobi dveh dvojezičnih osnovnih šol v Porabju.

2.1 Javni napisi slovenskega Porabja

Fotografije javnih napisov v slovenskem Porabju, predstavljene v prispevku, so bile zbrane v mojem magistrskem delu. Po klasifikaciji Reha (2004) smo jih razvrstili v štiri skupine, in sicer na dvojezične oz. večjezične, razdrobljene (fragmentirane), sovpadajoče in dopolnjevalne napise. Dvojezični oz. večjezični napisi so napisi z istim besedilom v dveh (npr. *Szentgotthárd / Monošter*, *Felsőszölnök / Gornji Senik*) oz. več (npr. *Alsószölnök / Dolnji Senik / Unterzemming*) jezikih. Razdrobljeni

1 <http://www.nytud.hu/publ/nemzetisegi_nyelvi_tajkep/nemzetisegi_nyelvi_tajkep.pdf>.

2 <<https://dk.um.si/Dokument.php?id=146940>>.

3 <<https://dk.um.si/Dokument.php?id=150636>>.

(fragmentirani) napisi so napisi, ki vsebujejo celotno informacijo v enem jeziku, določeni deli besedila pa so prevedeni tudi v drug jezik oz. druge jezike (v Porabju primera nismo našli). Sovpadajoči in dopolnjevalni napisi predpostavljajo večjezične bralce, saj je v primeru sovpadajočih napisov vsebina besedila v različnih jezikih, npr. gre za napis v dveh jezikih, pri čemer se besedilno delno ponovi, del informacije pa je napisan le v enem jeziku (npr. spominska plošča Jožefu Košiču na Gornjem Seniku), medtem ko so v dopolnjevalnih napisih deli informacije v različnih jezikih in se dopolnjujejo – celoten napis oz. besedilo je v več jezikih (v Porabju primera nismo našli).

Tabela 1: Kategorizacija elementov jezikovne krajine slovenskega Porabja po Rehu.

Naselje	Tipi določenih elementov									
	dvo- oz. večjezični								Enojezični	
	Dvojezični		Razdrobljeni		Sovpadajoči		Dopolnjevalni			
	število	%	število	%	število	%	število	%	število	%
Gornji Senik (48)	25	50	0	0	1	2	0	0	22	46
Dolnji Senik (25)	17	68	0	0	0	0	0	0	8	32
Sakalovci (15)	12	80	0	0	0	0	0	0	3	20
Slovenska ves (9)	2	22	0	0	0	0	0	0	7	78
Števanovci (22)	12	54,5	0	0	0	0	0	0	10	45,5
Verica - Ritkarovci (32)	17	53,1	0	0	0	0	0	0	15	46,9
Andovci (13)	8	61,5	0	0	0	0	0	0	5	38,5
SKUPAJ (164)	93	56,7	0	0	1	0,6	0	0	70	42,7

V sedmih vaseh slovenskega Porabja (Gornji Senik, Dolnji Senik, Sakalovci, Slovenska ves, Števanovci, Verica - Ritkarovci, Andovci) smo zbrali 164 napisov. 56,7 % slikovnega gradiva predstavljajo dvojezični oz. trojezični napisi na tablah. Večina gre z madžarsko-slovenske oz. madžarsko-slovensko-nemške napise. Občasno se poleg madžarskega besedila pojavi njegov angleški prevod, torej lahko govorimo o madžarsko-angleških dvojezičnih napisih, npr. vozni red medkrajevnega avtobusnega prometa. Tovrstna besedila verjetno nastajajo na državni ravni in avtobusni promet ni upošteval maternega jezika tukaj živečih narodnosti. Poleg tega tudi dejstvo tromeje ni merodajno, saj bi potem prej pričakovali nemščino kot »tuji jezik«.

Razdrobljene (fragmentirane), sovpadajoče in dopolnjevalne napise najdemo le v zane-marljivem številu ali pa sploh ne. Našli smo le en sovpadajoči napis (oz. le eno tablo s sovpadajočim napisom), in sicer na Gornjem Seniku, kjer je na zunanem zidu cerkve svetega Janeza Krstnika spominska plošča Jožefu Košiču (1788–1867). Namenjena je večjezičnemu bralcu, saj se besedili v madžarskem in slovenskem jeziku dopolnjujeta. Na začetku sta še besedi *župnik in pisatelj* prevedeni v madžarščino (*plébános és író*), potem pa iz slovenskega besedila izvemo, kje in kdaj je služboval (*na Dolnjem Seniku od 1816 do 1829, na Gornjem Seniku od 1829 do 1867*), v madžarščini pa je le stavek *Áldásos életét e népnék szentelte* 'Svoje blagodejno življenje je posvetil temu narodu'.

Slika 1: Spominska plošča Jožefu Košiču na Gornjem Seniku.

Drugo večjo skupino sestavljajo enojezični napisi, ki zajemajo 42,7 % celotnega gradiva. Takšni napisi so javne ali zasebne narave. Menimo, da bi število dvojezičnih napisov lahko povečali, saj smo se srečali s številnimi enojezičnimi elementi, ki bi jih lahko prevedli in na ta način obogatili dvojezično vizualno jezikovno rabo na tem območju in s tem prispevali k ohranjanju manjšinskega jezika.

Na podlagi podatkov, predstavljenih v preglednici, lahko rečemo, da v slovenskem Porabju v času zbiranja gradiva prevladujejo dvojezični napisi (56,7 %), razlika med številom dvo- oz. večjezičnih in enojezičnih (42,7 %) napisih je le 14 %. Menimo, da je treba število večjezičnih napisov povečati in da bi bilo naseljem v korist, če bi v zvezi z napisi ustvarili neko enotno podobo. Trenutno je v posameznih naseljih številčna razlika med različnimi tipi napisov. Pozornost je treba nameniti tudi temu, da je tisto, kar se zapiše v slovenščini slovnično ustrezno, saj je javni zapis zgled jezikovne rabe tako za tukaj živeče kot za turiste, obiskovalce.

Javne napise, zbrane s terenskim delom, smo klasificirali tudi glede na vsebino. Tako lahko govorimo o šestih kategorijah, in sicer so to: mednarodni (npr. *Rába-vidéki Tájház – Kis Triglav / Porabska domačija – Mali Triglav*), državni (npr. *Templom út / Cerkvena pot*), komercialni (npr. *Vegyesbolt / Bauta - Trgovina*), občinski (npr. *Državna slovenska samouprava / Országos Szlovén Önkormányzat*), cerkveni in civilni napisi.

Tabela 2: Klasifikacija napisov slovenskega Porabja glede na vsebino.

Kategorije	Absolutno število	Odstotkovni delež	Jezik napisov v pogostnostnem vrstnem redu
mednarodni napisi	13	7,9 %	madžarsko-slovenski madžarski
državni napisi	42	25,6 %	madžarski madžarsko-slovenski madžarsko-nemški-slovenski madžarsko-angleški
komercialni napisi	20	12,2 %	madžarski madžarsko-slovenski slovenski
občinski napisi	75	45,8 %	madžarsko-slovenski madžarsko-slovensko-nemški madžarski; slovensko-madžarski slovenski
cerkveni napisi	4	2,4 %	slovensko-madžarski madžarsko-slovenski
civilni napisi	10	6,1 %	madžarsko-slovenski madžarski; slovensko-madžarski madžarsko-nemški madžarsko-angleški

Med mednarodne napise smo uvrstili napise, povezane z mednarodnimi, zlasti slovensko-madžarskimi evropskimi projekti. Državni napisi so tisti, ki označujejo začetek ali konec naselja, kašipoti in napisi na stavbah, ki so v državni lasti. Komercialni napisi so na trgovinah, gostilnah in pri drugih izvajalcih storitvenih dejavnosti. Občinski napisi vključujejo napise sedmih občin, upravnih enot slovenskega Porabja in vse napise, spomenike Državne slovenske samouprave. Cerkvena skupina vključuje napise na porabskih cerkvah. V civilno skupino smo uvrstili napise gasilskih domov in napis, ki opozarja na hudega psa.

2.2 Analiza dvo- oz. večjezičnih tabel, napisov

Več kot polovica slikovnega gradiva, zbranega v slovenskem Porabju, je dvo- oz. večjezična. Večinoma lahko govorimo o madžarsko-slovenskih dvojezičnih napisih, na Dolnjem Seniku, kjer poleg Madžarov in Slovencev živijo še Nemci,⁴ pa se dodatno pojavi še nemščina.

Ugotavljamo, da se pri večini dvo- oz. večjezičnih napisov pojavljata oz. pojavlja knjižni jezik, torej standardna oblika madžarščine, slovenščine in nemščine. Bistveno manj

⁴ Po podatkih madžarskega Statističnega urada se je leta 2011 v naselju Dolnji Senik za Nemce izreklo 99 oseb, kar pomeni 27 % celotnega prebivalstva.

je primerov, ko se poleg madžarskega knjižnega jezika pojavljajo porabsko narečje slovenščine. To pomeni, da je v večini vasi to spomenik, ki ga je v letih 2012–2013 dala postaviti Državna slovenska samouprava. Spominski stebri z napisom *Sterin doma samo vözvonijo / Akikért itthon már csak a harang szól* ‘Za tiste, ki jim doma samo še zvoni’ se spominjajo na izseljene Porabske Slovence, hkrati pa mladim posredujejo sporočilo o tem, da tukaj živijo Slovenci ter da se tukaj ohranja porabska slovenska beseda in kultura. Ta spomenik je na Dolnjem Seniku trojezičen, a je za razliko od slovenskega nemško besedilo v knjižnem jeziku, namreč *Für diejenigen, denen hier zu Hause nur noch die Glocke läutet*.

Slika 2: Spominski steber na Gornjem in Dolnjem Seniku.

Na narodnostno mešanem območju so med dvo- oz. večjezičnimi napisi tudi taki z imenom krajev, ulic, institucij idr. Napisi z imenom ulic so dvojezični, torej madžarsko-slovenski v dveh porabskih naseljih, in sicer na Gornjem Seniku (npr. *Hármashatár út / Pot do tromejnika*) in v Andovcih (npr. *Fő út / Glavna ulica*). To pomeni, da imena ulic v največji in v najmanjši vasi slovenske skupnosti lahko beremo tako v večinskem kot v manjšinskem jeziku. Na Dolnjem Seniku so na napisi z imeni ulic trojezični (npr. *Fenyves utca / Ulica borov / Tannenstraße*), torej govorimo o madžarsko-slovensko-nemških napisih, kar odraža sožitje treh narodov.

Slika 3: Table z imeni ulic so v Andovcih in na Gornjem Seniku dvojezične.

Zanimivi so tudi napisi z imenom krajev, ki so ob prihodu v naselje dvo- oz. trojezični (npr. *Felsőszölnök* / *Gornji Senik*), ko pa kralj zapuščamo, nas opozarja napis le v madžarskem jeziku (npr. *Felsőszölnök*). V zvezi s tem je nastalo tudi kratko razmišljanje izpod peresa glavne urednice časopisa *Porabje* Marijane Sukič,⁵ ki razmišlja o tem, da te ob prihodu še pozdravi dvo- oz. trojezičnost, ko določeno vas zapustimo, pa slovenščine oziroma nemščine več ne zasledimo več.

Slika 4: Krajevni napisi so na začetku naselja dvojezični, na koncu pa enojezični.

Za porabske vasi so značilne tudi t. i. pozdravne table, na katerih se poleg madžarskega državnega jezika pojavljata tudi jezik slovenske in nemške narodnosti. Napisi teh tabel so zanimivi tudi zato, ker v vseh primerih niso napisani v »knjižnem«, temveč ponekod tudi v »ljudskem« jeziku. Tako npr. lahko na Verici in v Andovcih beremo napis *Bog daj pri nas!*, medtem ko nas na Dolnjem Seniku, v Števanovcih in v Sakalovcih pozdravi napis *Dobrodošli!* oz. *Pozdravljeni!*. Ko naselje zapustimo se poleg madžarščine največkrat pojavlja slovenska knjižna jezikovna različica, torej *Nasvidenje*, v Andovcih pa se npr. od obiskovalcev poslovijo s pozdravom *Zbogom*.

⁵ Članek Marijane Sukič z naslovom *Gda nostra v ves demo, smo Slovenci, gda vö z vesi, več nej?* iz leta 2018 je dostopen na domači strani časopisa *Porabje*.

Slika 5: Pozdravna tabla v Sakalovcih in v Andovcih.

Leta 2018 je na pobudo Karla Holecza slovensko Porabje pridobilo nove pozdravne table, katerih namen je, da tega območja ne bi imenovali *Őrség* (sln. *Stražna pokrajina*). Dejstvo je, da je slovensko Porabje del Narodnega parka *Őrség* (madž. *Őrség Nemzeti Park*), ne pa tudi del pokrajine *Őrség*. Table so postavljene na mejah slovenskega Porabja, in sicer na Gornjem Seniku, na Verici in Dolnjem Seniku ter v Monoštru. Na prvem mestu je slovenski napis *Dobrodošli pri Slovencih v Porabju*, ki mu sledi napisi v madžarskem jeziku *Köszöntjük a Rába-vidéki szlovéneknél*. Na Dolnjem Seniku so upošteevane vse tri narodnosti, tako je poleg slovenskega in madžarskega besedila še napis v nemščini *Willkommen bei den Slowenen im Raabgebiet!*.

Slika 6: Pozdravna tabla *Dobrodošli pri Slovencih v Porabju* na Gornjem in Dolnjem Seniku.

V slovenskem Porabju zbrano jezikovno gradivo vsebuje tudi veliko imen institucij, ki so večinoma prav tako dvo- oz. trojezična. Vidi se, da imajo narodnostni jeziki s strani skupnosti simbolično funkcijo, saj so izrazno sredstvo narodne identitete. Šole, vrtci, trgovine idr. prav tako popestrijo skupino dvo- oz. večjezičnih napisov. V Števanovcih, na Verici in v Andovcih je dvojezična tudi tabla pri vhodu v zdravstveno ordinacijo (*Orvosi rendelő, Rendelési idő ... / Zdravniška ordinacija, Obratovalni čas ...*), medtem ko to za ostala naselja to ni značilno. V porabskih naseljih izstopajo le pošte, saj niti na stavbi niti na tablah ni nobenega znaka, ki bi nakazoval, da na tem območju živi slovenska narodnost. Vse informacije so le v madžarskem jeziku (npr. *Felsőszölnök posta ...* 'Gornjeseniška pošta ...').

Slika 7: Dvojezična tabla pri vhodu v zdravstveno ordinacijo v Andovcih.

Slika 8: Enojezična tabla pri vhodu pošte na Gornjem Seniku.

Dvo- oz. večjezične napise smo analizirali tudi glede na formalno porazdelitev besedila ter glede na obliko in velikost pisave. Dobili smo naslednje rezultate:

1) 79,6 % dvo- oz. večjezičnih napisov je madžarsko-slovenskih ali madžarsko-drugojezičnih, torej je na napisu besedilo zgoraj najprej v madžarskem jeziku, ki mu največkrat sledi besedilo v slovenščini, lahko tudi v nemščini ali angleščini.

2) Velikost pisave je v večini primerov enaka tako v madžarskem kot v drugem (največkrat v slovenskem) jeziku. Le v redkih primerih je velikost pisave v jeziku narodnosti manjša. Najdejo se tudi primeri, ko je velikost pisave enaka, a se barva pisave razlikuje. Takšne so predvsem krajevne table, na katerih je poimenovanje naselij v madžarskem jeziku zapisano s črno barvo, v slovenskem ali nemškem pa z belo barvo.

3 Zaključek

Če povzamemo ugotovitve o jezikovni krajini, tj. vizualne rabe jezikov slovenskega Porabja, lahko rečemo, da so javni napisi na tem območju večinoma dvojezični. Trojezični napisi so značilni predvsem za kraj Dolnji Senik, kjer – kot že omenjeno – poleg Madžarov in Slovencev živijo še Nemci, torej na rabo tretjega jezika vpliva tam živeča narodnost. Uradni napisi se v različnih jezikih v veliki večini primerov formalno ne razlikujejo, napisa v madžarščini in manjšinskem jeziku sta namreč enaka (npr. velikost pisave, barva črk ipd.), drugačno stanje, na škodo manjšinskega jezika, se pojavlja le v zanemarljivem številu primerov. Raziskava je pokazala, da se na večini napisov pojavljata madžarski ali/in slovenski knjižni jezik, napisov v narečju ni prav veliko. Menimo, da je za slovensko narodno skupnost v Porabju pomembno, da samo sebe v javnem prostoru predstavi tudi vizualno. Za uveljavljanje pravic slovenske narodnostne skupnosti na tem območju bi bilo dobro, če bi tukaj živeči natančno poznali madžarski zakon o narodnostnih pravicah, ki omogoča tudi postavljanje dvojezičnih napisov. Če lokalno prebivalstvo zahteva uresničitev svojih pravic, ki mu jih omogoča zakon, lahko svoj jezikovni položaj v usmeri v pozitivno smer. Prispevek predstavlja jezikovno rabo na javnih napisih v naseljih slovenskega Porabja ter prinaša predloge za jezikovno načrtovanje tako prebivalstvu kot zakonodajalcem. Z analizo slikovnega gradiva smo želeli prispevati k oblikovanju jezikovne politike v slovenskem Porabju.

VIRI IN LITERATURA

- BARTHA, Csilla, LAIHONEN, Petteri, SZABÓ, Tamás Péter, 2003: Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben. Egy új kutatási területről. *Pro Minoritate*. 13–29.
- BLOMMAERT, Jan, 2012: *Chronicles of complexity. Ethnography, superdiversity and linguistic landscapes*. Tilburg: Tilburg University.

- GLIHA KOMAC, Nataša, KLEMENČIČ, Simona, LEDINEK, Nina, KOZINA, Jani, 2016: Jezikovna krajina v Republiki Slovenij in določbe veljavne zakonske ureditve: raba slovenščine pri izbiri firm oz. ime javnih oseb zasebnega prava ter fizičnih oseb, ki opravljajo registrirano dejavnost (sociolingvistični vidik). *Jezikoslovni zapiski* 22/1. 7–21.
- GLIHA KOMAC, Nataša, MEZGEC, Maja, 2016: Jezikovna podoba Kanalske doline: zakonodajne določbe in jezikovna krajina. Erika Kržišnik, Miran Hladnik (ur.): *Toporišičeva obdobja*. (Simpozij Obdobja 35.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 447–454.
- GORTER, Durk, 2017: A nyelvi tájkép tanulmányozása: bevezetés a tudományterületbe. *REGIO* 25/3. 31–49. <https://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/view/171/pdf_151>.
- KOLLÁTH, Anna, 2017: Nyelvek és nyelvváltozatok a nyilvános térben. Hajba Renáta, Tóth Péter, Vörös Ferenc (ur.): „... ahogy a csillag megy az égen ...”. Szombathely: Savaria University Press. 155–164.
- LAIHONEN, Petteri, 2012: Nyelvi tájkép egy csallóközi és egy mátyusföldi faluban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 3. 27–50.
- LAIHONEN, Petteri, 2013: Csíkszentdomonkosi nyelvi tájkép. *Székelyföld* 7. 157–177.
- LANDRY, Rodrigue, BOURHIS, Richard, 1997: Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality. *Journal of Language and Social Psychology* 1/16. 23–49.
- LUKÁCSNÉ BAJZEK, Mária, 2020: Mentális és valóságos nyelvi tájkép a Rábavidéken. Anna Borbély (ur.): *Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon*. Budapest: Nyelvtudományi Intézet. 150–164.
- REH, Mechthild, 2004: Multilingual writing: A reader-oriented typology with examples from Lira Municipality (Uganda). *International Journal of the Sociology of Language* 170. 1–41.
- SNOJ, Marko, 2018: Pogled na slovensko jezikovno krajino. *Slavia Centralis* 11/2. 49–56.
- SUKIČ, Marijana, 2018: Gda notra v ves demo, smo Slovenci, gda vö z vesi, več nej? *Porabje* 28/42.
- SZOTÁK, Szilvia, 2016: *Magyar nyelv és magyar népcsoport Burgenlandban. Nyelvi tájképek vizsgálata a többnyelvűség kontextusában*. Doktorska disertacija. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- ZAKOCS, Barbara, 2021: *Nyelvi tájkép a Rába-vidék két szlovén-magyar kétnyelvű általános iskolájában*. Magistrsko delo. Maribor: Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta.
- ZAKOCS, Martina, 2020: *Nyelvi tájkép a szlovén Rába-vidéken*. Magistrsko delo. Maribor: Univerza v Maribor, Filozofska fakulteta.

Štefan Kardoš

Dvojezična srednja šola Lendava / Kétnyelvű Középiskola, Lendva

stefan.kardos@guest.arnes.si

Funkcija besede *onej* v krajevnih govorih Prekmurja in Porabja

Beseda onej, ki se kot glasovna različica knjižnega oné govori v krajevnih govorih Prekmurja in Porabja, spada v vrsto besed, ki jih pragmatična lingvistika opredeljuje kot posebna leksikalna mašila (v mednarodni terminologiji se je uveljavil izraz placeholder, slovenska ustreznica k temu bi lahko bila beseda nadomestnica). V prispevku bo na podlagi analiziranih primerov rabe besede onej poleg njenih pragmatičnih funkcij v konverzaciji govorcev v krajevnih govorih Prekmurja in Porabja pokazano tudi na njene druge funkcije.

1 Uvod

Beseda *onej* je Prekmurcem in Porabcem v pomoč pri konverzacijskih zadregah, kadar česa ne morejo, nočejo ali ne smejo povedati. Nekateri Prekmurci celo prisegajo, da je od vsega prekmurskega prav ta beseda tisto najbolj tipično prekmursko.¹ V resnici pa ima vsak jezik svoja jezikovna sredstva tipa *onej*. Moje zanimanje za to besedo se je vzbudilo ob branju spisa Clauda Lévi-Straussa *Uvod v delo Marcela Maussa*. V tem besedilu sloviti francoski antropolog govori o besedi *mana* oz. o konceptiji označevalcev te vrste. Lévi-Strauss po analogiji s konceptom ničtega fonema, kakor ga je opredelilo strukturalistično jezikoslovje,² ugotovi, »da je funkcija pojmov, kakršen je *mana*, da so nasprotje odsotnosti pomena, sami pa nimajo nikakršnega posebnega pomena« (Lévi-Strauss 1996: 265). Funkcija tega tako imenovanega razpoložljivega označevalca (tako je v slovenskem prevodu *Uvoda* izvirni francoski izraz *le signifiant flottant* prevedel Rastko Močnik, znani pa so tudi drugi izrazi, na primer *lebdeči, dopolnilni, plavajoči označevalec*)³ je bila v arhaičnih družbah sicer drugačna, kot je danes, vendar pa govorcu v določenih govornih položajih, predvsem ko se sooča z neznanim, priskoči na pomoč tudi v modernih, z znanstvenim aparatom in orodji prepređenih družbah. Lévi-Strauss omenja izraza, s katerima poimenujejo neznani predmet ali stvar francoski govorci, na primer *truc* ali *machin*, a pripomni, da je v sodobnih

1 Ustanovitelj priljubljene FB-skupine *Prekmurje gnes* je v nekem intervjuju na vprašanje novinarja, kaj je zanj najbolj tipično prekmursko, odgovoril, da je to beseda *onej* (<<https://www.pomurec.com/vsebinska/29369/>>).

2 V opombi k *Uvodu* se C. Lévi-Strauss sklicuje na besedilo R. Jakobsona in J. Lotza *Opombe o francoskem fonemskem vzorcu* (Lévi-Strauss 1996: 264–265).

3 Več o prevajanju tega izraza glej v Močnikovi opombi k Lévi-Straussovemu *Uvodu* (Lévi-Strauss 1996: 264).

družbah rokovanje s tovrstnimi izrazi »fluidno in spontano«, некоč pa je to bil »temelj premišljenim interpretacijskim sistemom« (Lévi-Strauss 1996: 259). Ob prevajalčevi opombi, da smo Slovenci v tej funkciji pred desetletji uporabljali besedo *oné*, sem takoj pomislil na njeno prekmursko glasovno različico *onej* (za glasovno vzporednico *é* : *ej* prim. npr. knj. sln. *svét*, *mléko*, *zvézda*, *béli* in prekmursko *svejt*, *mlejko*, *zvezjda*, *bejli*), ki se v govoru Prekmurcev in Porabcev uporablja še danes. Že sama misel, da bi bilo besedo *onej* mogoče povezati z enim od najbolj razvpitih konceptov strukturalistične lingvistično-antropološke misli,⁴ je bila dovolj vznemirljiva, da sem se začel s to besedo ukvarjati podrobneje.

2 *Onej* kot posebno leksikalno mašilo

Beseda *onej* je po merilih sodobne pragmatične lingvistike⁵ posebno leksikalno mašilo (v mednarodni terminologije se je uveljavil izraz *placeholder*), tj. nadomestna beseda, ki jo govorec uporabi takrat, kadar se znajde v zadregi in česa ne more, ne sme ali noče poimenovati. Slovenski termin za ta pojav bi lahko bil *nadomestnica*, torej beseda, s katero začasno nadomestimo neko drugo polnopomensko besedo. Pojav je najbrž jezikovno univerzalen, saj tovrstne besede najdemo tako v evropskih kot tudi npr. avstro-nezijskih jezikih.⁶ Večkrat so to besede s pomenom *stvar*, torej besede s tako širokim pomenskim obsegom, da njihova ožjepomenska vrednost zbledi, beseda pa zato lahko nadomesti skoraj vsako besedo s kakršnim koli pomenom. V vlogi posebnih besednih mašil pa lahko nastopajo tudi izpeljave iz kazalnih zaimkov za najbolj oddaljene stvari, sem spadajo tako prekmurski *onej* in osrednjeslovenski *oné*, kot tudi hrvaški *onaj* (kazalni zaimki so v tej vlogi precej običajni v slovanskih jezikih, najdemo pa jih tudi v drugih jezikih).⁷ V neslovanskih jezikih iz prekmurske in ostale slovenske sosesčine v tej funkciji najdemo besede v pomenu stvar (nem. *Ding*, it. *cosa*), v madžarščini pa besedo *izé*, ki naj bi po nekaterih domnevah izvirala iz ugrofinskega korena v pomenu 'stvar' (prim. Podlesskaya 2010: 13).

Mašilo se v lingvistiki običajno opisuje kot jezikovno sredstvo, s katerim si govorec pomaga v konverzaciji, ko ne najde ustrezne besede oziroma formulacije, šole govorništa pa v pretirani rabi mašil največkrat vidijo znamenje slabe govorniške veščine, zato govorce učijo, kako jih odpraviti. Mašila so lahko glasovna, neglasovna (npr. pavze), medmetna in tako naprej, z njihovo pomočjo si govorec pomaga v določenih zadregah v konverzaciji ali vzpostavlja stik z naslovnikom. *Onej* in podobni izrazi pa so posebna besedna mašila, s katerimi začasno nadomeščamo druge polnopomenske besede, ki

4 Obsežno je o interpretacijah koncepta *mana* pri nas pisala Karmen Šterk (1998).

5 Prim. Amiridze, Davis, Margaret 2010.

6 Prim. Dimock 2010.

7 Prim. Podlesskaya 2010.

jih ne moremo, ne smemo ali nočemo uporabiti, lahko napovedujejo tudi slovnične lastnosti besede, ki jo nadomeščajo. Na splošno pa velja, da – če uporabim posrečeno prisposodbo, ki jo je ob nekem pogovoru na to temo v Trubarjevi hiši literature podal jezikoslovec Marko Stabej – imajo mašila v govoru podobno vlogo, »kot jo ima motor-no olje v motorju. Če bi govorili samo vsebinsko nujno, bi zelo malo govorili, mašila so v naravi govorice.« Stabej še dodaja, da je slabo le, »če stavimo samo na eno mašilo« (Šoster 2018). Mašila so sredstvo govornega jezika in konverzacije, zato jim je lingvistika v preteklosti posvečala manj pozornosti kot drugim jezikovnim sredstvom, značilnim za pisni kod. Posledično bomo najmanj mašil našli v zbornem jeziku, več pa npr. v narečnem govoru.

Sodobne tipološke obravnave se pri tem pojavu ne osredotočajo samo na slovnične značilnosti leksikalnih mašil, kajti zanimiva je tudi njihova interakcijska funkcija (prim. Fox 2010: 1–11), raziskave so se na primer razširile tudi na govor oseb z Alzheimerjevo boleznijo⁸ (osebam s to boleznijo so namreč tovrstna mašila v pomoč pri komunikaciji). Pri leksikalnih mašilih ne gre samo za nadomeščanje pozabljenih besed oziroma besed, ki se jih trenutno ne moremo spomniti, ampak tudi za to, da govorec s pomočjo teh besed včasih skrije ali zamegli določeno osebo, se izogne konkretnemu poimenovanju in podobno. Raziskovalci opažajo, da tovrstna mašila kažejo podobne značilnosti v zelo različnih jezikih. V prispevku *Glagolska leksikalna mašila v moderni gruzijščini* Nina Amiridzeja (2010: 67–94) beremo, da v gruzijščini glagolska leksikalna mašila (*placeholder verbs*) opravljajo različne funkcije: »Uporabljajo se, kadar se govorec ne more spomniti polnopomenskega glagola zaradi težav s priklicem besede; kadar nekdo zaradi pomanjkanja izobrazbe, informacij ali znanja ne more izbrati prave oblike besede; ali kadar se nekdo namerno izogiba verbalizaciji iz različnih pragmatičnih razlogov« (Amiridze 2010: 88–89). Podobno piše o leksikalnih mašilih v nekaterih jezikih na področju Rusije tudi Vera I. Podlesskaya v *Parametrih za tipološke variante leksikalnih mašil*: »Leksikalna mašila se uvrščajo med druga leksikalna in slovnična sredstva, ki govorniku omogočajo nanašanje na predmete in dogodke, za katere ne najde natančnega imena ali preprosto ugotovi, da je natančno ime nepotrebno ali neprimer-no« (Podlesskaya 2010: 11). Če pomislimo na klasično shemo govornega dejanja Romana Jakobsona,⁹ bi morda lahko rekli tudi, da so leksikalna mašila sredstvo govora, s katerim začasno suspendiramo, zapostavimo referencialno, predstavitevno funkcijo jezika in izpostavimo fatično, tj. stikovno.

Raba besede *onej* je v krajevnih govorih Prekmurja in Porabja pestra, saj jo najdemo tako rekoč v vseh zgoraj omenjenih vlogah, zato je beseda zanimiva tako oblikoslovno, besedotvorno in skladenjsko, prav tako pa je pomembna njena interakcijska vloga. Pri mlajših generacijah se morda kažejo tudi že znamenja pešanja njene rabe, zato je

8 Prim. Davis, MacLagan 2010.

9 Jakobsonov 1989a.

zanimiva tudi primerjalno, kajti morda jo čaka podobna usoda kot osrednjeslovenski *oné*. Ob tem se odpirajo številna vprašanja, ki niso zanimiva samo za jezikoslovce, ampak tudi za sociologe, antropologe in filozofe. Toda še preden poskušam odgovoriti na katero od njih in predstavim primere konkretne rabe, nekaj besed o osrednjeslovenski vzporednici *oné*, ki je po mnenju prevajalca besedila C. Lévi-Straussa Rastka Močnika v slovenščini v rabi opešala že pred desetletji.¹⁰

3 Osrednjeslovenski *oné*

Osrednjeslovenska glasovna različica prekmurskega *onej* je *oné*, ki je izvorno oblika zaimka *on*, *oni*.¹¹ *Slovar slovenskega knjižnega jezika oné*¹² opisuje kot moško ali srednjo delno pregibno zaimensko obliko, zraven navaja še nepregibno obliko *onegá*,¹³ ki se uporablja za vse tri spole, poleg tega pa še samostalniško slabšalno obliko srednjega spola *onè*,¹⁴ vse v pomenu 'osebe, stvari, ki se noče, ne more imenovati'. Pogled v Wikivirov korpus literarnih besedil slovenskih književnikov pokaže, da pogosto rabo teh oblik najdemo v besedilih iz obdobja približno stotih let: na enem koncu časovne premice je besedilo *V Ljubljano jo dajmo!* Josipa Ogrinca (1869), na drugem drama *Krefli* Ivana Potrča (1952).¹⁵ Raba besede v literarnih besedilih je premišljena, pisatelji jo uporabljajo kot stilistično sredstvo, zato ni povsem merodajen indikator živosti rabe v vsakdanjem govoru, toda veliko pogostejša raba besede in njenih različic v leposlovnih besedilih še v prvi polovici 20. stoletja,¹⁶ ne pa tudi pozneje, najbrž vseeno vsaj posredno kaže na njeno pešanje v govoru po drugi svetovni vojni.

Slovenski pisatelji besedo *oné* uporabljajo bodisi kot evfemistični nadomestek za nepriemerne besede bodisi kot slogovno sredstvo za karakterizacijo literarnih oseb. Tipičen

10 Prim. opombo prevajalca k prevodu Lévi-Straussovega besedila (Lévi-Strauss 1996: 259).

11 Prim. etimološko razlago glagola *onegaviti*, ki je izpeljan iz stranskosklonske osnove zaimka *on*, *oni* (Bezljaj 1982: 249; Snoj 2016: 496).

12 *oné* zaim. neskl., mest., or. ed. m. in s. tudi *oném* (ē) ekspr., s širokim pomenskim obsegom *izraža osebo, stvar, ki se noče, ne more imenovati*: aro mi je dal one, tisti mešetar; ali si res bil pri onem, pri padarju; glejte, manjka vam one — navdušenje / kam pridemo, če bo že vsak one ukazoval; zadnjič je bil spet pri svoji one / v prislovni rabi one, kaj praviš, na koga meri / v povedni rabi v glavi se mi one ... megli; prim. *onega* (SSKJ²).

13 *onegá* zaim. neskl. (á) nav. slabš., s širokim pomenskim obsegom *izraža osebo, stvar, ki se noče, ne more imenovati*: saj veš, kaj je rekel onega; takale onega, pa se nosi kot grofična; tole onega nas že ne bo učilo / to niso onega, pošteni ljudje / ali imate zdravilo za onega, za drisko / v povedni rabi kaj se boš onega, cmerila; prim. *one* (SSKJ²).

14 *onè* -éta s (è ē) slabš. *izraža osebo, stvar, ki se noče, ne more imenovati*: jaz da bi se odkrival pred takim onetom (SSKJ²).

15 Osamljen primer besede *oné* najdemo v besedilu Mimi Malenšek *Balada o starem mlinu* iz leta 1969 (Malenšek 1969), z besedo *oné* pa se je v eni od svojih pesmi poigral tudi Tomaž Šalamun: »In kar je to oné? Ali bi to lahko razložili? / Tak, Mustafa otrok, ki ne skače, ne spi, ne dribla / žoge, niti ne gleda, kako drugi driblajo žogo« (Šalamun 2010).

16 V Wikivirovi zbirki se ob vnosu iztočnic *oné*, *onè*, *oneg** izpiše več sto besedil iz tega obdobja (več o konkretnih primerih spodaj).

primer za slednje je na primer satirično besedilo *Brakada brez braka* Rada Murnika (1914), v katerem nadobudni vodja lovske bratovščine Bibolaz besedo *oné* uporablja na začetku nagovorov kot mašilo, na primer: »Oné, slavna bratovščina, slaba nam prede, presneto slaba.« Ali: »Oné, Habakuk je vzdignil merjasca!« Največkrat pa beseda *oné* evfemistično zaznamuje negativen odnos do poimenovanega, na primer Anton Ingolič v *Zemlji in ljudeh* piše: »Za norca nas ima oni oné in Šegula nas bo nazadnje še iz koče izgnal« (1935). Ivan Zorec v povesti *Beli menihi*: »Ali je še tu tisti – oné?« (1932). Ali isti avtor v *Domačiji ob Temenici*: »Hudika, malo je manjkalo, pa bi bil pozabil: tisto tvojo – oné – sejmarko sem videl na sejmu v Novem mestu« (1929). Ivan Štrukelj v besedilu *Vrt, vrt!*: »Res je, oné – dobro mu ne morem reči, kdor je že bil [...]« (1899). Bogomil Vdovič v satiričnem zapisu *Slovenščina in Slobenarji* v Slovincu (Vdovič 1924) karikira nekega fiktivnega profesorja kar z *dr. Oné*. Le dvakrat se v podobni vlogi pojavi tudi sopomenka *onegá*, in sicer pri Ivanu Cankarju v besedilu *Milan in Milena*: »Ne duša, temveč telo! – Kaj me brigata Romeo in Julija, pa Julija in Prešeren, pa Dante in njegova onegá, Beatrice ali kaj!« (1913). Drugi primer je malo drugačen, tam beseda *onegá* ne označuje osebe, ampak poimenuje dejanje, gre za besedilo Vladimirja Levstika *Kako sem postal oče* (1929). Navajam malo daljši odlomek, da bo razumljiv kontekst:

»Pripovedujte kaj osebnega, nu, saj razumete.«

»Na primer?«

»Nu, tako kaj ... Onegá.«

Razumel sem. Moja samouverjenost je utonila v valu zadrege.

»Malo časa mi je ostajalo za te stvari,« sem zamrmral, »ne glede na to, da niso nič kaj poceni.«

»Dajte, dajte! Ali me imate za anstejca? Na dan z besedo.«

»Tako je kakor v Ljubljani. Postelje in grehi so po vsem svetu na štiri noge.«

Beseda *oné* včasih (čeprav redkeje) ne označuje osebe, ampak del telesa. Na primer v besedilu *Stiški svobodnjak* Ivana Zorca: »'Izpuli plotnico iz plota,' je dobrovoljno rekel Kopicu, 'po oné jo počí, da bo klada lena vstala!'« (1934). Podobno evfemistično se v besedilih iz Wikivira uporablja tudi glagol *onegaviti* (glagol se pojavlja v več sto besedilih). Če navedem le dva zanimivejša primera. Mitja Kunčič v *Strahu za Grančičem* (1940) govori o človeku, ki je nekaj »*zmagovalno izegonegavil*«, v smislu, da je spravil iz sebe, v zadregi nekaj povedal. Ciril Jeglič pa v besedilu *Na kmetih* (1917) piše: »Ali se je vredno tožariti, če je Moniko malo poonegavil?« *Poonegavil* je tukaj rabljeno v pomenu 'tepel, pretepal'. Še kot zanimivost: v enem od besedil najdemo tudi pridevniško obliko te besede, tako v *Izgubljenem sinu* Franca Derganca (1904) beremo: »Nace je rekel, da je krčmarjeva salamensko ... salamensko ... onegava ...«

4 *Onej* in njegove različice v krajevnih govorih Prekmurja in Porabja

Besedo *onej* poznajo tako v Prekmurju kot Porabju. V nekaterih zemljepisnih območjih so evidentirane še druge oblike tega, gledano izvirno, zaimka *on*, *oni*, npr. *onou* v Beltincih ali *onó* v Porabju – beltinska oblika je zapisana v *Slovarju beltinskega prekmurskega govora* (Novak 1996: 90), porabski *onó* pa v *Porabsko-knjižnoslovensko-madžarskem slovarju* (Mukič 2005); njuna knjižna glasovna vzporednica bi se glasila *onó* (prim. SSKJ²). Mukičev *onó* je pomenska vzporednica knjižnoslovenske slabšalne samostalniške oblike *oné*, medtem ko je *onej* pomenska vzporednica knjižnoslovenske ekspresivne zaimenski oblike *oné*. V beltinskem slovarju besede *onej* ni, vendar Beltinčarji besedo poznajo in morda uporabljajo celo pogostejše kot *onou*. Ob samostalniški rabi besede *onej* je zelo pogosta še raba glagola *onejati*; beltinska glagolska oblika je *onodjati*, ki ima v Novakovem slovarju pomen 'izraz zadrege, iskanje prave besede' (Novak 1996: 90). V Mukičevem slovarju pa je *onej* preveden kot knjižnoslovensko *oné* in madžarsko *izé*. V madžarskem enojezičnem slovarju je beseda *izé* sicer pomensko definirana kot nadomestna beseda za besedo, ki se je ne moremo spomniti ali nočemo izgovoriti (Pusztai 2003: 586). Slovaropisci madžarsko-slovenskih slovarjev madžarski *izé* prevajajo kot 'oné, stvar ali reč', na primer Elizabeta Bernjak kot 'stvar, oné' (1995: 231), Jože Hradil pa samo kot 'reč' (1998: 371). V zgodovinskem *Slovarju stare knjižne prekmurščine* (Novak 2006) ne najdemo nobene od teh besed, kar pa ni nepričakovano, saj je besedišče tega slovarja zajeto iz pisnih besedil prekmurskih piscev iz 18. in 19. stoletja, *onej* pa je jezikovno sredstvo predvsem govornjene, ne pisane besede. V prvi oziroma edini slovnici prekmurskega jezika, ki jo je med drugo svetovno vojno napisal Avgust Pavel, je beseda zapisana kot *oné* in navedena med kazalnimi zaimki kot ustreznica madžarske besede *izé* (Pavel 2013: 148). Besedo *onej* pa najdemo tudi v priložnostnih spletnih slovarjih, kjer jo v slovenščino običajno prevajajo kot *stvar*, *reč*.¹⁷

Če podobno kot raba besede *oné* peša tudi raba prekmurske in porabske besede *onej* in če je pojav povezan z družbeno modernizacijo in urbanizacijo, je upravičeno domnevati, da je beseda bolj živa v Porabju kot v Prekmurju, saj je bila porabska različica prekmurščine iz zgodovinsko-političnih razlogov vrsto let izolirana in ločena od ostalih prekmurskih govorov ter ostalih slovenskih narečij in podnarečij, okolje je bilo izrazito ruralno. Porabska kolegica slovenistka Marjana Sukič mi je na vprašanje, kako je z rabo besede *onej* v Porabju danes, odgovorila, da besedo še vedno uporabljajo, predvsem ko se česa ne spomnijo, in navedla primer: »Daj mi tisti ... *onej*, na, tisti klapač.« 'Daj mi tisto *stvar*, no, tisto kladivo.' Mlajši porabski novinar Dušan Mukič pa mi je opisal izkušnjo z zanimivim porabskim govorcem: »V svoji novinarski praksi sem večkrat snemal starejšega moškega v Sakalovcih, ki je skoraj vsak tretji glagol zamenjal

17 Npr. *Prekmurski slovar*; Kuzmič 2008.

z *onejati*, vsak tretji samostalni pa z *onej*. Na primer: »Te so pa prišli s tistin onejon, pa so včasik začnili onejati«. ¹⁸ Težko ga je bilo prevajati v madžarščino, ker dostikrat sploh nisem vedel, za kaj gre.«

5 Primeri rabe besede *onej*

V nadaljevanju bom opisal nekaj konkretnih primerov rabe besede *onej* v današnji narečni govorici ljudi iz Križevcev na Goriškem in poskušal pokazati njeno funkcijsko pestrost. V ta namen sem analiziral posnetka dveh pogovorov v skupnem trajanju približno sedem ur. Prvi posnetek je nastal leta 2016, drugi 2019. V prvem pogovoru je glavni govorec, takrat 74-letni G., pripovedoval je o družinski zgodovini, predvsem o svojem starem očetu, s katerim sta bila v njegovem otroštvu zelo povezana, in dogodkih na vzhodni fronti v prvi svetovni vojni; v pogovoru je sodelovalo še nekaj ljudi, vendar so bili v glavnem vsi v vlogi poslušalcev. V drugem pogovoru je skoraj 90-letni Križevčar pripovedoval o zgodovini vasi in obujal spomine na dogodke v svoji mladosti, oba govorca odlikuje izjemen spomin. V prvem pogovoru je bila beseda *onej* uporabljena osemkrat (sedemkrat G., enkrat njegova sestrična), v drugem dvakrat (enkrat devetdesetletnik, enkrat – presenetljivo – jaz sam). Čeprav se sprva zdi, da se beseda vedno pojavi v trenutku spominske zadrege govorca, pa podrobnejša analiza pokaže, da ni vedno tako. Preden predstavim primere, samo še naslednje pojasnilo: besede *onej* se ne da vedno ustrezno prevesti v sodobni slovenski knjižni jezik z besedo *oné*, večkrat je namreč boljša ustreznica beseda *stvar*.

1. PRIMER: G. pripoveduje o svojih obiskih pri starejšem sorodniku v času po drugi svetovni vojni. Za dve generaciji starejši stric je na podstrešju hranil stare madžarske časopise, G. so ti časopisi kot otroka zelo zanimali. Ko se G. poskuša spomniti, kateri časopisi so bili, pravi: »Magyarfutár pa *onej* ... Népujság.« V tem primeru je očitno, da se *onej* pojavi na mestu, kjer se mu je zataknilo v spominu, zato z besed *onej* nadomesti ime časopisa, ki se ga ne spomni takoj.

2. PRIMER: Ta primer je podoben prvemu. G. pripoveduje o tem, kdo vse iz vasi je po drugi svetovni pobegnil v Ameriko. Pravi: »Karec pa *onej* ...« Guba čelo, z gibi rok nas vabi, naj mu pomagamo. Šele potem se spomni imena.

3. PRIMER: Tudi ta primer je na prvi pogled podoben prejšnjima, pa vendar ni povsem enak. G. pripoveduje o svojem očetu, ki je bil nekaj časa na sezonskem delu v Nemčiji: »Tü v enon *oneji*, ali je Reitingen biu ali kaj drügoga ...« Govori torej o nekem kraju, ki bi lahko bil Reitingen ali kaj drugega. Beseda *onej* se znajde na mestu, kjer bi morala biti beseda *kraj*, *vas* *mesto*. G. najbrž ni pozabil občne besede, bolj verjetno je, da se ni mogel takoj spomniti imena nemškega kraja. Ali pa je bil v zadregi, ali je Reitingen vas ali mesto.

18 »Potem so prišli s tisto stvarjo in so takoj začeli *onegaviti*.« – V nekem minuto trajajočem pogovoru je omenjeni moški iz Sakalovcev po novinarjevih besedah besedo uporabil več kot desetkrat.

4. PRIMER: G. govori o tem, da je nekje našel podatek o dedu, ki je bil med prvo svetovno vojno kot vojak Avstro-Ogrske ranjen v vasi Zaturci (avstrijsko-ruska meja v takratni Galiciji): »Eto san enouk šteo ... v enon *oneji* san najšo Zaturčin.« 'Zadnjič sem bral ... v neki *reči* sem našel Zaturce.' Ta *onej* bi lahko bila knjiga, dokument, časopisni članek, arhivski vir ali kar koli. Ali je G. v tistem trenutku pozabil, za katero vrsto vira je šlo, ali je šlo za kaj drugega, ni čisto jasno.

5. PRIMER: G. spet govori o vojaškem spopadu v Zaturcih, kjer je bil njegov ded ranjen, govori o tem, kako strašno je moralo biti steči na ukaz iz rova proti toči krogel in granat s sovražnikove, ruske strani. To ponazori s svojo vojaško izkušnjo v JLA. Na strelskih vajah, ko so kot vojaki bili sicer na varnem (varoval jih je petmetrski nasip zemlje), je dobro slišal in čutil udarce krogel, ki so jih vojaki izstreljevali proti njim v tarče pred nasipom. Udarci so bili tako glasni in strašni, da si niti v sanjah ni mogel zamisliti, da bi na ukaz stekel iz zaklonišča v smeri krogel, tako kot je moral ničkolikokrat storiti njegov ded v Zaturcih: »Ton za tistin *onejon* smo notrik bili, ka je bilou zemle pet metrov ...« 'Tam za tisto *stvarjo* smo bili, pet metrov zemlje je bilo ...' *Onej* je tukaj tisto nekaj, kar je zgrajeno iz petih metrov zemlje, verjetno gre za zadrego s konkretnim poimenovanjem tistega masivnega zemeljskega štita.

6. PRIMER: Ta primer je na prvi pogled podoben prejšnjemu, vendar vseeno drugačen. G. pripoveduje, da je njegov stari oče v času spopadov, ko ni bil v prvih linijah fronte, odnašal hrano vojakom na bojišče. Če je hrano tovoril po številnih rovih, je bila ta do njegovega prihoda na cilj mrzla, zato so vojaki negodovali. Zato se je odločil, da bo hrano nosil kar naravnost čez rove, pa naj se zgodi kar koli. Bil je lahka tarča strelcev nasprotne strani. Ko je njegov poveljnik opazil (sicer sovaščan), kako brezumno se izpostavlja ruskim krogelam, ga je takoj odpoklical. G. o poveljnikovem dejanju pravi: »Pa ga je včasi vō potegno s toga *oneja*.« 'Pa ga je takoj izvlekel iz te *reči*.' Kaj pomeni *onej* v tem primeru? Iz česa ga je poveljnik »potegnil«? Iz nevarnosti, v katero je breedel zaradi svoje nepremišljenosti? Ali pa ta *onej* morebiti pomeni, da ga je poveljnik z odpoklicem obvaroval pred posledicami lastne drznosti, ki je mejila na norost.

7. PRIMER: G. pripoveduje, da je njegov ded kot težko ranjen vojak na vzhodni fronti v prvi svetovni vojni dobil trajno odpustnico in ob tem plaketo, na kateri so bili nemški in avstro-ogrski cesar ter bolgarski kralj. To plaketo je imel ded na steni svoje delavnice še v času prve Jugoslavije, k njemu je prišel jugoslovanski žandar, ki je videl, kaj ima obešeno na steni in ob tem ni bil navdušen, opozoril ga je, da so na sliki ljudje, ki so začeli prvo svetovno vojno. G. o situaciji, v kateri se je znašel ded, med drugim pripoveduje: »Borisa je gor meo pa *onej* ...« Ta *onej* tukaj označuje Franca Jožefa, kar je nenavadno. Pričakovano bi bilo ravno nasprotno, da bo *onej* manj znani bolgarski kralj Boris. G. imena Franc Jožef zagotovo ni pozabil, že zato ne, ker je bil Franc Jožef za njegovega deda ednini spoštovani vladar.

8. PRIMER: Ta primer je najbolj nenavaden. Če bi po vseh naštetih primerih bilo mogoče verjeti, da *onej* vendarle označuje samo različne vrste zadreg zaradi pozabe, pa ta primer ne pušča nobenega dvoma, da ne gre vedno za to. G. pripoveduje, da se dedek in babica nista dobro razumela. V pogovor se nato vključi njegova sestrična M. in pravi, da je ded menda pozimi ves čas hodil k sosedom, kjer je bila ženska njegovih let in se je z njo dobro razumel, babica pa je bila deset let mlajša, zato med njima ni bilo pravega

razumevanja. Potem M. govori o starejši sosedu in doda naslednje: »Naša *onej* pa je mlada bila.« Ta *onej* tukaj ne pomeni ničesar drugega kot njuno staro mater, pravi torej, da je njuna babica bila za deda premlada. Zakaj *onej* namesto babice, stare matere? Besede *mati* pač ni mogoče pozabiti.

9. PRIMER: Ta je iz mojega pogovora z najstarejšim moškim iz omenjene goričke vasi. Moški je govoril o klavnici v tamkajšnji soseščini (o vaški izpostavi mesnice, v kateri so klali živali za soboškega industrialca Benka še pred drugo svetovno vojno in med njo), tja so prihajali vaški fantje, ki so mesarsko delo opravljali za manjše plačilo. Živali so zaklali v nekem prostoru, jih potem odnesli na plan, kjer so nadaljevali z mesarskim delom. Med opisovanjem tehnološkega postopka pravi med drugim naslednje: »Te pa vō na *onej* pa so tan razpravljali, pa tak, ka je čūda bilou.« Govori torej o tem, da so mladi vaški mesarji živali (potem ko so del postopka opravili v notranjosti zgradbe) odnesli na zrak in jih tam razkosali (tako učinkovito, da si se lahko samo *čūdil*, ta *čūdil* oziroma *čūda* je bilo sicer njegovo največkrat uporabljeno leksikalno mašilo). *Onej* v tem primeru pomeni bodisi zrak bodisi pult, mizo, na kateri so žival zunaj razkosali, morda tudi posebne vislice, na katerih so to delo opravljali. Ta primer rabe besede *onej* je verjetno podoben primerom od 3 do 6, v katerih gre za zadrego govorca pri izbiri ustrezne besede med različnimi možnimi. Beseda *onej* pa se potem v nadaljevanju pogovora nepričakovani pojavi še enkrat, in sicer jo uporabim sam, ko sogovorca sprašujem o svojem pokojnem starem očetu.

10. PRIMER: Vprašanje je merilo na psihično stanje mojega deda, ta je nekoč ob gradnji novega župnišča padel v globoko depresijo (bil je civilni inšpektor v cerkveni občini in se je bal finančnih problemov, ki bi ob tem lahko nastali). Med spraševanjem sem med drugim izrekel naslednjo trditev o dedovem takratnem psihičnem stanju: »Te se njemi je pa čista *zonejalo*.« *Zonejalo* v tem primeru nadomešča besed *zmešalo*. Ta primer je podoben 8. primeru iz prvega pogovora – beseda *onej* govorcu (v tem primeru meni samemu) pomaga, da omili zadrego zaradi neprimerne, nespoštljivega govorjenja o »nedotakljivi«, »sveti« osebi, o družinskem predniku.

6 Analiza primerov in poskus kategorizacije

V 1. in 2. primeru se *onej* uporabi pred pozabljenim lastnim imenom (enkrat tujim, enkrat domačim), v primerih od 3 do 6 in v 9. pripovedovalec *onej* uporabi namesto občnega imena ali imen, zdi se, da ne vedno zaradi pozabe, ampak tudi zaradi zadrege pri izbiri ustrezne besede med več možnimi (vas ali mesto v 3. primeru, vrsta zgodovinskega vira v 4. primeru, poimenovanje celotnega zagatnega položaja na fronti v 5. primeru, poimenovanje zaklona iz petih metrov zemlje v 6. primeru, klopi, pulta, zraka v 9.). Zares poseben je 8. primer, raba besede *onej* namesto besede babica ali (stara) *mati* (kar je za križevsko prekmurščino bolj običajno) tukaj ne more biti povezana s spominsko zadrego, ampak kvečjemu z zadrego zaradi spornega govorjenja o družini, prednikih, »o stvari, ki se ne sme kritično obravnavati«, kot *Slovar slovenskega knjižnega jezika* definira drugi slovarski pomen besede *tabu* (SSKJ²). Tak je tudi 10. primer, ko sem sam z besedo *zonejalo* nadomestil besedo *zmešalo* in tako omilil neprimerno govorjenje o

dedu. Nesoglasja v družini, nezvestoba oziroma nelojalnost moža, norost v družini in podobno niso teme, o katerih bi se smelo govoriti neposredno, brez zadržkov. V tem smislu bi morda lahko s tabujem povezali tudi rabo besede *onej* v 5. primeru, vnuk namreč govori o ljubljenem starem očetu in njegovem brezumnem početju, norosti na fronti, kar noče poimenovati neposredno, ampak z besedo *onej*. Celó 7. primer, ko G. besedo *onej* uporabi namesto konkretnega poimenovanja Franca Jožefa, bi morda lahko uvrstili v to skupino, vnuk iz spoštovanja do pokojnega starega očeta Franca Jožefa ne more poimenovati skupaj s krivci za prvo svetovno vojno, kakor vladarje na plaketi dojema jugoslovanski žandar.

Sam kot govorec prekmurščine rabo besede *onej* poznam vsaj še v dveh položajih, ki se v obeh posnetih besedilih nista pojavila, sta pa zelo običajna in Prekmurcem ter Porabcem dobro znana. To so primeri, ko z besedo *onej* in njenimi tvorjenkami evfemistično nadomestimo tabuizirane izraze s področja spolnosti, psovke, vulgarizme in podobno, na primer: »Ne *onejaj* me!« v pomenu: »Ne *onegavi* me.«¹⁹ Posebna skupina bi verjetno bila tudi raba besede *onej* v položajih, ko označuje nekaj, kar se ne da dovolj dobro poimenovati (iz perspektive govorca nekaj bodisi presežnega bodisi še ne definiranega, neznanega). V prekmurščini včasih pravimo, da ima kdo v sebi neki *onej*, kar lahko pomeni marsikaj: moč, karizmo, hudiča, skrivnost, presežnost, nekaj, kar je težko poimenovati z eno samo ustrezno besedo. Pomen besede *onej* je tukaj hkrati vsota pomenov vseh besed in še nečesa zraven. V prekmurščini je povsem običajno reči tudi na primer: »Nikši *onej* je prileto pa drevje vō strgo.« 'Neka *reč* je priletela in izpulila drevesa.' *Onej* bi v tem primeru lahko meril na primer na pravi tornado, ki je pred leti uničil del murskosoboškega mestnega parka, skratka na nekaj, kar je bilo izven izkustva tukajšnjih ljudi. Ali pa: »Tej *onej* nas na nikoj dene.« 'Ta *stvar* nas bo uničila.' To bi lahko bil recimo aktualni, a ne dovolj raziskan, novi koronavirus. Ali: »Nikši *onej* se oglašā v goušči.« 'Neka stvar se oglašā v gozdu.' Na primer oglašanje šakala, ki se je pred časom začel z juga naseljevati v tukajšnje gozdove, oglašanja te živali pa ni bilo (več) v kolektivnem spominu oz. izkustvu domačinov.

Ugotovimo lahko, da v vseh navedenih primerih govorec česa *ni mogel, smel* ali *hotel* poimenovati:

1. Največ zadreg govorca je povezanih s pozabo besede, največkrat lastnega, a tudi občnega imena; beseda *onej* je v teh primeri mašilo, nadomestna beseda, s katero govorec pridobiva čas, da se ustrezne besede spomni (npr. 1. ali 2. primer, ko se pripovedovalec G. ne more takoj spomniti imena tujega časopisa ali imena osebe; v to skupino bi lahko uvrstili tudi primer s kladivom, ki ga je navedla porabska kolegica slavistka).

19 V tej funkciji je večina zgoraj navedenih primerov rabe besede *oné* v Wikivirovem korpusu slovenskih leposlovnih besedil.

2. Zadregi z izbiro ustrezne besede med več možnimi izbirami, ko govorec ne more takoj nedvoumno, enoznačno ali celovito izraziti pomena z ustrezno besedo, po navadi občnim imenom (na primer v 3. primeru izbira med mestom ali vasjo, v 4. primeru med različnimi vrstami zgodovinskih virov, v 5. primeru med zaklonom, zaščito, oviro ali v 9. primeru med klopjo, pultom, vislicami ali celo zrakom).

3. Govorec se z besedo *onej* izogne tabuiziranemu izrazu, to je neprimerni, nespodobni, vulgarni besedi ali besedni zvezi s področja spolnosti, organov za izločanje in podobno – beseda *onej* je tukaj rabljena evfemistično.

4. Govorec se z besedo *onej* izogne neposrednemu poimenovanju osebe (mogoče tudi stvari, predmeta), o kateri se ne sme govoriti kritično, nespodobno (npr. govoriti, da se stari starši niso razumeli ali da je stari oče znorel). Tukaj je *onej* prav tako v določeni relaciji s tabujem, vendar ni evfemizem za prepovedano besedo, ampak brezizrazna maska na obrazu konkretne osebe.

5. Včasih ima govorec zadrego s poimenovanjem, ker za tisto, kar hoče poimenovati, ne najde ustreznega, primernega poimenovanja. V takšnih primerih *onej* meri na neznanost, ne dovolj razumljive, obvladljive oziroma udomačene pojave, bitja ali pa lastnost, kvaliteto, za katero ni dovolj dobrega poimenovanja.

Glede na to, kje iskati vzrok zadrege, pa bi vse zgornje primere lahko razvrstili v tri temeljne kategorije. Zadregi iz 1. in 2. skupine so povezane z govorcem samim (z njegovim intelektom, znanjem, izobrazbo, govorniško veščino, koncentracijo, spočitostjo ali še čim), vzrok zadrege je v govorcu samem, medtem ko je pri zadregah v primerih iz 3. in 4. skupine vzrok zunanji, izvirajoč iz družbenih konvencij in prepovedi (tabujev v prvem in drugem slovarskem pomenu). Pri primerih iz 5. skupine je vzrok zadrege iz perspektive govorca prav tako zunanji, vendar ga ni mogoče iskati v družbi, ampak izven nje, v sami naravi oziroma tistem njenem delu, ki uhaja simbolizaciji. V to kategorijo primerov bi verjetno lahko uvrstili tudi primere tako imenovanih ničtih označevalcev tipa *mana*, o katerih govori C. Lévi-Strauss v *Uvodu v delo Marcela Maussa*, zdi se, da sta *onej* in *mana* vsaj daljna pomenska »sorodnika«, kar morda potrjujejo tudi nekatere novejši antropološki, predvsem lingvistične raziskave rabe besede *mana*. Za razliko od nekaterih pionirjev antropologije, ki so *mano* obravnavali kot substanco, je že Lévi-Strauss trdil, da je *mana* kategorija misli, jezika, ne realiteta. Lamont Lindstrom pa na primer v *Enciklopediji socialne in kulturne antropologije* pod geslom *Mana* opozori na lok razumevanja tega pojma od začetnih interpretacij zahodnih antropologov, ki so *mano* razumeli kot nekakšno moč, silo, ki jo ima npr. kakšen predmet, pa do kasnejših ugotovitev, ko lingvistične raziskave pokažejo, da gre pri *mani* bolj za oznako kvalitete, učinkovitost koga ali česa. Navede primer polinezijskih ribičev, ki za dobro delujoč star izvenkrmni motor na kanuju pravijo, da je *mana* (Lindstrom 2002: 522–523), to pa ni več tako daleč od zgoraj zapisanega o funkcij besede *onej*, kadar

se govorec srečuje s presežnim ali neznanim, s »tistim nekaj«. Slovenski ribiči, ki občudujejo kakšen star, a dobro delujoč Tomosov izvenkrmni motor, bi najbrž prav tako lahko rekli: »To pa je prava stvar!« ali: »To pa je stroj!« In če bi bili ribiči Prekmurci, bi lahko rekli tudi: »To pa je *onej*!«

7 Sklepi in načrti za prihodnje raziskovanje

Beseda *onej* je zanimiva kot predmet jezikoslovnega (a tudi antropološkega, sociološkega in filozofskega) raziskovanja. Po svoji pragmatični jezikovni funkciji je predvsem nadomestna beseda, mašilo z zanimivo oblikovno, besedotvorno, skladenjsko in interakcijsko podobo ter funkcijo, z njo si govorec pomaga pri zadregah v konverzaciji in ohranjanju stika z naslovnikom. Po izvoru je zaimek *on*, *oni*, je glasovna različica osrednjeslovenskega *oné*, soroden je hrvaškemu *onaj*, nastopa v vlogi samostalnika, iz njegovih stranoskosklonskih oblik je izpeljan glagol (*onejati*); kot rojeni govorec prekmurščine si v isti besedni združini zlahka zamislim tudi v pridevnik ali prislov (*onejov*, *onejasto*). Po besedotvorni pestrosti je beseda primerljiva z madžarsko besedo *izé*, ki prav tako pozna izpeljanke različnih besednih vrst; v madžarščini se poleg samostalnika pojavlja še iz tega izpeljana glagol in pridevnik ter iz pridevnika izpeljani prislov: *izél* 'onegaviti', *izés* 'onegav', *izésen* 'onegavo' (*Magyar értelmző kézisztár* 2003: 586). Oblikovne lastnosti besede *onej* so v nekaterih položajih zelo zanimive, v zgoraj navedeni besedni zvezi *naša onej* v pomenu *naša mati* dobi *onej*, ki je sicer moškega spola, lastnosti samostalnika ženskega spola tretje sklanjatve z ničtimi končnicami; v tem je *onej* podoben osrednjeslovenski nepregibni besedi *onega*, ki se je uporabljala za vse tri spole, a tudi drugačen od nje, saj se v moškem spolu sklanja po prvi sklanjativi. Zelo zanimiva je interakcijska vloga besede *onej*. Domačin iz porabskih Sakalovcev, ki ga omenja porabski novinar, morda zelo pogosto uporablja nadomestno besedo *onej* tudi zato, ker slovenske besede v že prevladujočem madžarskem jezikovnem okolju pozablja, *onej* je jezikovno sredstvo, ki mu pomaga govoriti materinščino kljub temu.

Že nekaj zgoraj predstavljenih primerov kaže, da je raba besede *onej* primerljiva z opisi rabe podobnih besed v drugih jezikih. Opraviti pa bo treba obsežnejšo terensko delo ter podrobno analizirati in primerjati pridobljene podatke (v obliki nestrukturiranih intervjujev in pogovorov z domačini, smiselno pa bi bilo analizirati tudi že obstoječe podatke posnetkov narečnih besedil v arhivih lokalnih radijskih postaj in etnoloških zbirk), da bo postala jasnejša tudi oblikovna podoba besede in njena skladenjska raba, prav tako njena interakcijska funkcija. Pri pridobivanju gradiva bi bilo smiselno upoštevati tudi generacijske, družbenostne in zemljepisne dejavnike, saj bi tako pridobili tudi sociolingvistično zanimive podatke, na primer o tem, ali raba leksikalnega mašila *onej* res peša in katera beseda oziroma besede ga v tej funkciji nadomeščajo, zanimivo bi pa bilo tudi iskanje odgovora na vprašanje, zakaj do pešanja prihaja.

Primeri rabe besede *onej*, ki so povezani z družbenimi tabuji, kličejo k sodelovanju antropološka in sociološka znanja. Tabuji se spreminjajo, nekateri se rahljajo, drugi nastajajo na novo, mlajše generacije imajo na primer v primerjavi s starejšimi gotovo drugačen odnos do nekaterih prepovedi in zadreg s področja spolnosti, prav tako do tabujev, povezanih s tradicionalno družino, s tem pa tudi do potrebe rabe besede *onej* v določenih govornih položajih. Ob rabi besede *onej* bi bilo v raziskavi na terenu smiselno opazovati na primer tudi rabo oblik vikanja in onikanja pri starejših in mlajših generacijah: starejši Prekmurci namreč še uporabljajo oblike za onikanje neprisotne (spoštovane) osebe, mladi pa tega ne poznajo več, kar je morda povezano tudi z rabo besede *onej*, ki je po izvoru sorodna oblikam za onikanje. Nekateri primeri bi gotovo bili zanimivi tudi za filozofijo občutkov, kakor jo je v okviru intencionalne teorije postavil slovenski filozof France Veber.²⁰ Če smo v uvodnem delu govorili o Jakobsonovi shemi govornega dejanja in ugotavljali, da je pri rabi leksikalnega mašila *onej* referencialna funkcija jezika začasno potisnjena v ozadje, v ospredje pa pride fatična funkcija, pa se tej vsaj v nekaterih primerih (ko na primer govorec uporabi besedo *onej* ob soočenju z neznanim) pridruži še emocionalna.

VIRI IN LITERATURA

- AMIRIDZE, Nino, 2010: Placeholder Verbs in Modern Georgian. Nino Amiridze, Boyd H. Davis, Charlotte Margaret (ur.): *Fillers, Pauses and Placeholders*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 67–94.
- AMIRIDZE, Nino, DAVIS, Boyd H., MARGARET, Charlotte (ur.), 2010: *Fillers, Pauses and Placeholders*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- BERNJAK, Elizabeta, 1995: *Madžarsko-slovenski, slovensko-madžarski slovar*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- BEZLAJ, France, 1976–2007: *Etimološki slovar slovenskega jezika* I–V. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik ZRC SAZU, 1976, 1981, 1995, 2005, 2007.
- CANKAR, Ivan, 1913: *Milan in Milena*. <https://sl.wikisource.org/wiki/Milan_in_Milena>.
- DAVIS, Boyd H., MACLAGAN, Margaret, 2010: Pauses, fillers, placeholders and formulaicity in Alzheimer's discourse: Gluing relationships as impairment increases. Nino Amiridze, Boyd H. Davis, Charlotte Margaret (ur.): *Fillers, Pauses and Placeholders*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 189–217.
- DERGANC, Franc, 1904: *Izgubljeni sin*. <[https://sl.wikisource.org/wiki/Izgubljeni_sin_\(Franc_Derganc\)](https://sl.wikisource.org/wiki/Izgubljeni_sin_(Franc_Derganc))>.
- DIMOCK, Laura, 2010: Fillers and placeholders in Nahavaq. Nino Amiridze, Boyd H. Davis, Charlotte Margaret (ur.): *Fillers, Pauses and Placeholders*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 119–139.

20 Prim. Veber 2005.

- FOX, Barbara A., 2010: Introduction. Nino Amiridze, Boyd H. Davis, Charlotte Margaret (ur.): *Fillers, Pauses and Placeholders*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 1–11.
- HRADL, Jože, 1998: *Madžarsko-slovenski slovar*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- INGOLIČ, Anton, 1935: *Zemlja in ljudje*. <https://sl.wikisource.org/wiki/Zemlja_in_ljudje>.
- JAKOBSON, Roman, 1989: *Lingvistični in drugi spisi*. Ljubljana: Založba ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- JAKOBSON, Roman, 1989a: Lingvistika in poetika. *Lingvistični in drugi spisi*. Ljubljana: Založba ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 147–190.
- JEGLIČ, Ciril, 1917: *Na kmetih*. <[https://sl.wikisource.org/wiki/Na_kmetih_\(Ciril_Jegli%C4%8D\)](https://sl.wikisource.org/wiki/Na_kmetih_(Ciril_Jegli%C4%8D))>.
- KUNČIČ, Mirko, 1940: *Strah za Grančičšem*. <https://sl.wikisource.org/wiki/Strah_za_Gran%C4%8Di%C5%A1%C4%8Dem>.
- KUZMIČ, Franc, 2008: *Prekmursko-slovenski slovar*. <<http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/slovar>>.
- LÉVI-STRAUSS, Claude, 1996: Uvod v delo Marcela Maussa. Marcel Mauss: *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 227–266.
- LINDSTROM, Lamont, 2002: Mana. Alan Barnard, Jonathan Spencer (ur.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London, New York: Routledge. 253–255.
- MALENŠEK, Mimi, 1969: *Balada o starem mlinu*. <https://sl.wikisource.org/wiki/Balada_o_starem_mlinu>.
- MUKIČ, Francek, 2005: *Porabsko-knjižnoslovensko-madžarski slovar*. Szombathely: Zveza Slovencev na Madžarskem.
- MURNIK, Rado, 1914: *Brakada brez braka*. <[https://sl.wikisource.org/wiki/Brakada_brez_braka_\(Murnik\)](https://sl.wikisource.org/wiki/Brakada_brez_braka_(Murnik))>.
- NOVAK, Franc, 1996: *Slovar beltinskega prekmurskega govora*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- NOVAK, Vilko, 2006: *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- OGRINC, Josip, 1869: *V Ljubljano jo dajmo!* <https://sl.wikisource.org/wiki/V_Ljubljano_jo_dajmo>.
- PAVEL, Avgust, 2013: *Slovnica prekmurskega slovenskega jezika / Vend nyelvtan*. (Zora 148.) Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti.
- PODLESSKAYA, Vera I., 2010: Parameters for typological variation of placeholders. Nino Amiridze, Boyd H. Davis, Charlotte Margaret (ur.): *Fillers, Pauses and Placeholders*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 11–32.
- POMUREC.COM, 2015: *Spletna skupina Prekmurje gnes: »Sobota neje otok, tak kak Mūra neje potok«*. <https://www.pomurec.com/vsebina/29369/Spletna_skupina_Prekmurje_gnes_%C2%BBSobota_neje_otok_tak_kak_M%C3%BCjra_neje_potok%C2%AB>.
- POTRČ, Ivan, 1952: *Krefli*. <<https://sl.wikisource.org/wiki/Krefli>>.
- Prekmurski slovar*. <<https://sobotainfo.com/slovar>>.
- PUSZTAI, Ferenc (ur.), 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- SNOJ, Marko, ³2016 (²2003, ¹1997): *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC.
- SSKJ² = *Slovar slovenskega knjižnega jezika* I–II. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2014. <<https://fran.si>>.
- SOBOTAINFO: *Prekmurski slovar*. <<https://sobotainfo.com/slovar>>.
- ŠOSTER, Veronika, 2018: *Kdo zna jezik? Pogovor z jezikoslovcem dr. Markom Stabejem (poročilo z dogodka)*. <<https://www.trubarjevahisaliterature.si/index.php/rubrike/po-roilo-z-dogodka/3330-kdo-zna-jezik-pogovor-z-dr-markom-stabejem-poroilo-z-dogodka>>.
- ŠALAMUN, Tomaž, 2010: *Narobe svet je tudi svet*. <https://sl.wikisource.org/wiki/Narobe_svet_je_tudi_svet>.
- ŠTERK, Karmen, 1998: *O težavah z mano: antropologija, lingvistika, psihoanaliza*. (Zbirka SOU.) Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, Študentska založba.
- ŠTRUKELJ, Ivan, 1899: *Vrt, vrt!* <https://sl.wikisource.org/wiki/Vrt,_vrt!>.
- ZOREC, Ivan, 1929: *Domačija ob Temenici*. <https://sl.wikisource.org/wiki/Doma%C4%8Dija_ob_Temenici>.
- ZOREC, Ivan, 1932: *Beli menihi*. <https://sl.wikisource.org/wiki/Beli_menihi>.
- ZOREC, Ivan, 1934, *Stiški svobodnjak*. <https://sl.wikisource.org/wiki/Sti%C5%A1ki_svobodnjak>.
- VDOVIČ, Bogomil, 1924: *Slovenščina in Slobenarji*. <https://sl.wikisource.org/wiki/Sloven%C5%A1%C4%8Dina_in_Slobenarji>.
- VEBER, Franc, 2005: Občutki in filozofski pogled na svet. *Analiza: časopis za kritično misel* 9/1–2. 3–28.

USTNI VIRI

- B., G., roj. 1942, Murska Sobota, posneto 12. 3. 2016.
- G., J., roj. 1931, Križevci v Prekmurju, posneto 30. 10. 2019.
- K., M., roj. 1941, Križevci v Prekmurju, posneto 12. 3. 2016.

Slovenski jezik
na šolski vertikali in v javni rabi v Porabju

Valentina Novak

*Dvojezična osnovna šola Jožefa Košiča, Gornji Senik /
Kossics József Kétnyelvű Általános Iskola, Felsőszölnök
valentina.novak85@gmail.com*

Slovenski jezik v osnovnih šolah v Porabju

V slovenskem Porabju sta dve dvojezični osnovni šoli, in sicer Dvojezična osnovna šola Jožefa Košiča na Gornjem Seniku in Dvojezična osnovna šola Števanovci. Na obeh šolah je slovenščina prisotna kot narodnostni jezik. Vsak učenec ima pet ur slovenščine tedensko in eno uro spoznavanja slovenstva. Pouk na dvojezični šoli naj bi pri polovici tedenskih ur potekal v slovenščini. Osnovna šola Jánosa Aranya in Osnovna šola Istvána Széchenyija v Monoštru ponujata učencem slovenščino kot narodnostni jezik. Z novim šolskim letom 2020/2021 je svoja vrata v Monoštru odprla Katoliška osnovna šola in gimnazija sv. Gotharda, ki omogoča izbiro slovenščine kot narodnostnega jezika, kot tujega jezika ali v obliki krožka. Prispevek opisuje vključevanje slovenščine v učni proces v porabskih osnovnih šolah, navaja izzive in podaja nekaj rešitev, ki bi šolski prostor lahko dodatno osvetlile.

1 Opis aktualnega stanja dvojezičnega šolstva na Madžarskem s stališča slovenske manjšine

Z zakonom o šolstvu iz leta 2012 in v skladu z določili madžarskega *Temeljnega nacionalnega kurikulumuma* (NAT) je v slovenskem Porabju sprejet in uveljavljen model narodnostne šole. Model v proces vključuje vzgojno-izobraževalne ustanove, ki imajo status narodnostne šole oziroma narodnostnega vrtca. V porabsko šolstvo so torej vključeni tudi učenci slovenske narodnosti, večinsko pa ga obiskujejo Madžari in drugi.

Temeljni nacionalni kurikulum zahteva, da se vsi otroci obvezno vključujejo v predšolsko vzgojo v vrtcih že od tretjega leta starosti. Vrtec obiskujejo do šestega leta, potem pa gredo v osnovno šolo. Osnovnošolsko izobraževanje poteka osem let.

V Porabju so v šolskem letu 2021/2022 **štiri osnovne šole**, na katerih se izobražujejo učenci slovenske narodnosti. Dve osnovni šoli sta dvojezični, in sicer Dvojezična osnovna šola Jožefa Košiča na Gornjem Seniku in Dvojezična osnovna šola Števanovci. Na obeh dvojezičnih šolah bi pouk moral potekati dvojezično. **Dvojezična osnovna šola Jožefa Košiča na Gornjem Seniku** (Kossics József Kétnyelvű Általános Iskola) je v šolskem letu 2005/2006 uvedla dvojezični program, kar pomeni, da bi učenci poleg petih ur slovenščine in ene ure spoznavanja slovenstva tedensko polovico učnih ur imeli v t. i. dvojezičnem programu. Dvojezično pa naj bi se poučevali predmeti, za katere lahko šola uredi ustrezen kader.

Dvojezična osnovna šola Števanovci (Apátistvánfalvi Kéttannyelvű Általános Iskola) je v šolskem letu 2007/2008 v prvem razredu uvedla dvojezični pouk, z enakim programom kot gornjeseniška, in ga je prav tako postopoma uvajala v višje razrede.

Osnovna šola Jánosa Aranya (Szentgotthárdi Arany János Általános Iskola) v Monoštru ponuja slovenščino kot narodnostni jezik. Učenci, ki si slovenščino izberejo kot narodnostni predmet, imajo od prvega do osmega razreda pet ur slovenščine in eno uro spoznavanja slovenstva.

Na monoštrski **Osnovni šoli Istvána Széchenyija** (Széchenyi István Általános Iskola), ki je bila ob odprtju leta 1989 zamišljena kot centralna narodnostna šola, od šolskega leta 2006/2007 pa ni več narodnostna šola, so nazadnje učencem nudili možnost učenja slovenščine v obliki krožka (ena do dve uri slovenščine). V šolskem letu 2021/2022 je prišlo do spremembe, Osnovna šola Istvána Széchenyija in gimnazija sta dobili istega upravljalca, katoliško cerkev. **Katoliška osnovna šola in gimnazija sv. Gotarda** (Szent Gotthárd Általános Iskola és Gimnázium), ki je odprla svoja vrata to šolsko leto, je učencem ponudila slovenščino kot narodnostni jezik v drugem, tretjem in petem razredu. Na gimnazijski ravni se bo slovenščina poučevala kot narodnostni predmet (pet ur slovenščine in ena ura spoznavanja slovenstva), tuji jezik (tri do štiri ure na teden) in tudi kot krožek (dve uri na teden).

Pouk slovenščine na vseh osnovnih šolah obiskuje več kot 100 učencev (64 na Gornjem Seniku, 41 v Števanovcih, trije na Jánosu Aranyu in sedem v Katoliški osnovni šoli in gimnaziji sv. Gotharda). Slovenščino na osnovnih šolah letos poučujejo štiri učiteljice na Gornjem Seniku in učiteljica asistentka, ki se vključuje k pouku slovenščine in soustvarja dvojezične ure, učiteljici na Jánosu Aranyu, učiteljica na katoliški osnovni šoli, dve učiteljici in dva učitelja slovenščine v Števanovcih – učiteljica asistentka je prisotna tudi na Osnovni šoli Jánosa Aranya. Vseh dvojezičnih učiteljev in vzgojiteljev je približno 40.

Ta hip se uči slovenskega jezika 216 otrok. Ocenjujem, da šolstvo v Porabju kadrovsko ni podhranjeno, da je otrok dovolj in da je šolski, porabski jezikovni prostor sicer skromen, toda vseeno dovolj velik.

2 Financiranje porabskega šolstva, dodatne vsebine, uspehi in izzivi slovenskega jezikovnega pouka v Porabju

Od leta 2021 je obveznost sistemskega financiranja prevzela država oziroma v njenem imenu Državna slovenska samouprava, ki šolam, zaposlenim in učencem nudi veliko dodatnih vsebin, možnosti za napredovanje, finančno podporo in možnost nadgrajevanja znanja slovenskega jezika, učiteljem pa omogoča pogoje za kakovostno jezikovno okolje, ki ga morajo dopolniti še s kakovostnimi vsebinami. Nadstandardna ponudba

dvojezičnih narodnostnih šol se kaže predvsem v možnostih različnih krožkov, ekskurzijah po Sloveniji in možnosti obiska jezikovnega tabora v Sloveniji. Ponudbe dodatno okrepi še Zveza Slovencev na Madžarskem, ki učence usmerja in jim prav tako omogoča tabore, aktivno preživljanje prostega časa, jih povezuje in jim nudi vsesplošno možnost za nadgrajevanje jezikovnega znanja.

Zapisani, urejeni pogoji porabskim šolam omogočajo nemoten učni proces, dodatne vsebine v slovenščini pa bi morale šoli zagotavljati viden nadstandard. Nekaj učencev posega po vidnejših rezultatih (zlata, srebrna, bronasta priznanja iz znanja slovenskega jezika), učenci so ustvarili radijsko oddajo, radijske igre, nastopajo na gledaliških odrih, ustvarjajo lastne predstave, sodelujejo v folklornih skupinah in pevskih zborih, obiskujejo intenzivne jezikovne tečaje, hodijo na jezikovne tabore, izlete in ekskurzije ter so del ljudskih običajev in življenja v Porabju.

Porabski otroci so skromni, pridni, marljivi, spoštljivi in vodljivi. S takim zaupanjem je odgovornost vseh nas odraslih toliko večja, obenem pa je večja tudi odgovornost, če stvari niso dovolj uspešne. Kot neuspeh razumem, da veliko otrok v tovrstnem šolskem procesu nima osnovnega znanja slovenskega jezika, ki bi omogočal osnovne sporazumevalne možnosti, primerljive z jezikovnim znanjem na ravni B1, poleg tega tudi doma več ne govorijo narečno (porabsko) niti slovensko.

Vračam pa se k osnovni težavi, ki ni več izziv, ampak postaja čedalje bolj moteč dejavnik za vse, ki smo vključeni v šolski proces. Uporaba pogojnika v uvodnem delu opozarja na nerealiziranost zapisanega. Pouk slovenščine naj bi potekal po učnem načrtu. Govori se o pouku drugega jezika, t. i. materinščine staršev. Učni načrt za slovenščino pa je za tak pouk povsem neuporaben. Že samo po številnih letih ohranjeno, vendar zastarelo poimenovanje predmeta slovenščina in književnost je znak, da ni prišlo do nobenih sprememb. Učenci prihajajo v šolo praviloma brez znanja slovenskega jezika. Nekateri izmed njih imajo slovenske korenine, slišijo kakšno porabsko besedo od babice in dedka, praviloma pa prihajajo iz madžarsko govorečih družin. Te otroke učitelji pričakajo z učnim načrtom, ki ima visoko zastavljene cilje, in učbeniki, ki bi bili izziv tudi za slovenske otroke, ki jim je slovenščina materinščina. Dana nezavidljiva situacija je vsakomur, ki vsaj delno pozna šolski sistem v Porabju, jasna: na osnovni obstoječih učnih načrtov, ki niso v skladu s sedanjo sociolingvistično situacijo in družinskim ter širšim jezikovnim okoljem učencev, je zelo težko dosegati ustrezno jezikovno raven znanja učencev. O ustreznosti sedanjih učnih načrtov so bile opravljene ekspertize, ki jih podpreta oba šolska sistema, madžarski učni sistem pa je tisti, ki je odgovoren za uradne spremembe učnega načrta. Predlog za zapis minimalnih standardov, ki bi bili zastavljeni z mislijo na metodologijo poučevanja slovenščine kot tujega jezika, je prinesel zahtevo, da zapisi temeljijo na veljavnem učnem načrtu. Izgovorov, da ostajamo pri kaotičnem, neurejenem, sistemsko neuporabnem parketu, je veliko. Po štirih letih dela v Porabju še vedno ne razumem, komu dana situacija ustreza. Vem pa, da vsak

izmed učiteljev slovenščine uči po svoji vesti, da izbira vsebine, ki bi lahko učencem koristile, da sproti izbira in prilagaja teme, ki jih bodo čez leto razvijali. Temu otroci sledijo. Prihaja do situacije, ko učenci generacije te in te učiteljice spregovorijo in govorijo slovensko, ter tudi do generacije, ki se v osmem razredu komajda znajo predstaviti.

Ponavljam, učenci imajo vsak teden pet ur slovenskega jezika in »književnosti« in eno uro spoznavanja slovenstva, in to od prvega do osmega razreda. Strokovnost tukaj pade v vodo in utone. Z danim številom ur na porabskih osnovnih šolah, usposobljenim učiteljem in strukturiranimi, s cilji jasno določenimi vsebinami, z opisom minimalnih standardov, ki bi imeli v mislih metodologijo poučevanja slovenščine kot tujega jezika, bi uspeh moral biti vidnejši. Ob vsem opisanem ne upoštevam dejstva, da opisujem stanje na dvojezičnih šolah, ki bi jezikovno znanje morale interdisciplinarno, medpredmetno širiti. Dvojezičnega pouka na porabskih dvojezičnih šolah je premalo; ocenjujem, da je nekaj izjemno dobrih dvojezičnih učiteljev, a ti ostajajo samo na eni izmed šol. Pri dobrem načrtovanju bi to lahko spremenili in z željo po kakovostni minimalni dvojezičnosti bi tako obe šoli primerno podkrepili.

3 Še o drugih učnih načrtih

Učni načrti za druge predmete (tiste, ki naj bi jih šola izvedla kot dvojezične) so enaki kot za učence drugih madžarskih šol. Težava nastane, ko večino nejezikovnih predmetov zaradi kadrovskih izzivov pokrivajo madžarski učitelji, ki so v slovenščini slabši in je ne obvladajo dovolj. Na Madžarskem ni zakonskih predpisov, ki bi kot pogoj za zaposlitev učitelja na narodnostni šoli določili tudi znanje manjšinskega jezika. Državna slovenska samouprava sicer učiteljem nudi tečaj slovenskega jezika, toda ta nima pozitivne konotacije in tako želja po učenju slovenščine med učitelji Naporabci ni prisotna. V tem delu vidim največji izziv skupnosti, ki bo, če bo želela obdržati še kaj narodnosti znotraj šolskega prostora, morala med učitelji, tudi tistimi, ki jim slovenščina ni prvi jezik oz. jo slabo obvladajo, okrepiti zavest, kaj pomeni poučevati na dvojezični šoli in kako pomembno je to dejstvo za porabsko skupnost. Preslabo poznavanje šolskega dvojezičnega prostora, vrednosti dvojezičnosti, narodnostnega šolstva, pomena porabske jezikovne identitete in nenazadnje prostora, ki tudi in predvsem zaradi narodnostnega šolstva omogoča veliko dodanih ugodnosti tako za učence kot za učitelje, nenazadnje za celotno porabsko skupnost, lahko dodatno pripelje v navidezni dvojezični svet, ki zmore besedni birokratski sistem prepričati, da obstaja in deluje. Podpiram misel, da se narodnostna identiteta najprej pojavi v človeku, v čustvih in da je to vprašanje doma, skupnosti in čutenja. Šolski prostor ima veliko manevrskega prostora, da s pomočjo predmeta spoznavanje slovenstva učencem predstavi moč prostora, zamejstva, predstavi videnje narodnostne pripadnosti, jih popelje v svet porabske

besede in osvetli večjezikovni prostor kot najvišje možno bogastvo vsakogar izmed nas. Hkrati sem prepričana, da bi moral predmet spoznavanje slovenstva poučevati zaveden porabski učitelj.

4 Slovenska identiteta in raba ter prihodnji razvoj jezika med Porabci v šolskem in širšem okolju

Najprej sem Jaz. Potem je moj občutek, kdo sem Jaz. Jaz, ki ga vidijo drugi, dograjuje mojo misel o samem sebi. In vse to speljem v skupno misel, ki jo ubesedim. Kateri jezik izberem, ne določa moje identitete.

V narodnostnih šolah je slovenščina zaželena, zapisana v učnih načrtih in šolskih programih, vendar ugotavljamo, da je splošni jezik komunikacije med učitelji ter med učitelji in učenci madžarščina. Konference, učiteljski zbori, roditeljski sestanki in tudi srečanja učiteljev s starši (tudi porabskimi) potekajo v madžarščini.

Slovenščina je prisotna in ostaja predvsem na prireditvah in odru. Ocenjujem, da je to lahko naša odskočna deska, ki združuje relativno veliko število ljudi ter omogoča medgeneracijsko povezovanje in odprto komunikacijo, ki s skupno močjo nagovarja vse v Porabju. Razumevanje, obiskovanje in povezovanje učiteljev; vodstva šol na podobnih prireditvah bi morala biti ciljno usmerjena, vodena in z mislijo, dokazi, kaj vse se lahko naredi z jezikom, posamezniki, ki so željni besed in podpirajo skupno idejo zamejstva.

Vprašanj, kako naprej, je veliko. In vprašanja so vedno del poti.

Namen tovrstnega slovenističnega povezovanja, upam, je tudi dejaven vpoklic stroke. Menim, da je treba veliko storiti znotraj porabske šolske skupnosti. Z mislijo na zunanjo pomoč pa predlagam nekaj možnosti, za katere sem prepričana, da so lahko velik prispevek k zamejski osnovnošolski skupnosti:

- Za t. i. mednarodna sodelovanja je nujno poznavanje stanja šolskega prostora. Prihod učiteljev, ki si zaželijo romantično-mističnega Porabja in sodelovanja z učenci in učitelji, je po mojih izkušnjah praviloma nabiranje točk. Zgrajanje nad stanjem, čudenje in vedno znova staro-novi opisi stanja, ki ne vključujejo vseh parametrov obstoja šol in truda učencev v danem procesu, so demotivirajoči za vse vključene v porabski šolski prostor. Predlagam, da se izbere kakovostno, ciljno izbrano sodelovanje, ki se naslovi na učitelja jezikoslovca, pri čemer se preveri njegova pripravljenost na sodelovanje. Povezovanje vodstev različnih šol in dajanje zadolžitve učitelju ni pot za bogatenje skupnega jezikovnega prostora. Pomembno je tudi, da projektov ni preveč. Dvojezičnost, zamejstvo zaradi narave svojega obstoja vse šolsko leto učence vključuje v različne obšolske dejavnosti. Vključevanje, pomoč in podpora pri njih bi bila več kot dobrodošla in zaželena.

- Predlagam vključevanje študentov pedagoških smeri v porabski učni proces. Možnost opravljanja prakse v eni izmed šol z možnostjo sodelovanja z učiteljicama ali vzgojiteljicama asistentkama, višjo svetovalko bi lahko kadrovsko, predvsem pa strokovno in jezikovno močno podkrepila in aktivno oživila.
- Pomoč pri sodelovanju in možnost vključevanja (s predhodnim dogovorom, strinjanjem učitelja jezikoslovca) v evropske programe (ERASMUS+ ...).
- Organizacija jezikovnega in strokovnega usposabljanja pedagoških delavcev, ki poučujejo na dvojezičnih osnovnih šolah. Pomembno je premišljeno izobraževanje; izobraževanje o taksonomskih stopnjah, diferenciaciji pouka in formativnem spremljanju govori o neustreznem, nonšalantnem pristopu, ki ga praviloma ponudijo slovenski jezikovni »reševalci«.
- Strokovno, ciljno usmerjeno, časovno določeno medšolsko izmenjavanje otrok (učenci, ki izstopajo v znanju jezika, velikokrat znanja slovenskega jezika ne zmorejo nadgrajevati, ker zaradi heterogenih skupin ostajajo vodje, ki jim je predvsem dolgčas). Predlagam sistem, ki bi omogočal, da učenci iz slovenske šole v Republiki Sloveniji preživijo nekaj časa v porabskih šolah, porabski otroci pa se vključijo v slovenski šolski učni proces. Apel na obmejne šole.
- Okrepitev zavesti Slovencev, da se zaradi skromnosti ne prihaja v manj razvito področje in da tu, kljub znatno manjšemu plačilu, kar je tudi potrebno še dodatno urediti, učitelji niso vredni manj. Veliko porabskih učiteljev je zaznamovanih s preostro kritiko na račun znanja jezika, ki je prispevala k temu, da raje ne govorijo slovensko, se skrijejo pred mediji, ko bi morali pokazati svoje ideje, uspehe, in ne sodelujejo, če to res ni potrebno. To samozavest, vrednost, pohvalo, da so obstali, se borili in si izborili prostor, da je ostala porabska *rejč*, ki je del slovenskega pestrega narečnega jezikovnega bazena, je ključna drža vsakogar, ki kot gost prihaja v kraj, šolo, skupnost brez fige v žepu.
- Vključevanje v slovenske šolske projekte, ki bi porabske šole podprlo tudi z bonitetami, ki jih nosi posamezni naziv šole (zdrava šola, ekošola, kulturna šola ...).
- Vključevanje porabskega šolskega prostora v možnosti enakovrednega sodelovanja s centri šolskih in obšolskih dejavnosti z možnostjo sodelovanja z drugimi šolami pri izvedbi šole v naravi; tukaj vidim veliko prednost povezovanja, stika s slovenščino in možnost aktivnega jezikovnega preživljanja časa.
- Pomoč pri organiziranju poletnih jezikovnih taborov z možnostjo meddržavnega sodelovanja (možnost povezovanja porabskih osnovnošolskih učencev z drugimi osnovnošolskimi, zamejskimi otroki).
- Predlagam letni projekt, ki bi ga podprlo Slavistično društvo Slovenije. Projekt bi se imenoval *Kava povezuje, poezija poVeže* (gre za projekt, ki sem ga kot idejna vodja

nekajkrat izpeljala na osnovni šoli v Gornji Radgoni), potekal pa bi v Monoštru na svetovni dan poezije. Povezal bi osnovnošolce, ki jih področje poezije zanima, namenil posebno mesto porabski besedi in hkrati zamejstvu ponudili podporo. To bi bil meddržavni projekt, ki bi zamejski prostor z osnovnošolskim programom postavil na jezikovni, izbrani parket.

Porabsko manjšinsko izobraževanje je pred izzivi, ki jih je treba skrbno in premišljeno podpreti. Moja misel se ustavi pri dejanjih. Narodna zavest + beseda je premo sorazmerna z aktivnim, pozitivnim vključevanjem vseh nas gostov, ki jih podpremo z že uspešnim, uveljavljenim načinom poučevanja slovenščine po metodologiji poučevanja tujega jezika in z učbeniki, učnimi načrti, ki jih je Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik iz Ljubljane strokovno pripravil za ta namen. Mislim, da ne moremo in ne smemo čakati, da se zakonsko uglasijo z dano situacijo. Učenci, generacije čakajo, srkajo in potujejo skozi dan jezikovni peskovnik, ki ne more biti kaotično neurejen, položen v upravljanje posameznega učitelja, njegovih želja, smisla in kot tak, vsak drugačen, s svojimi pravili in meritvami rezultatov. In nikoli ne zanemarimo dejstva, da so učenci predvsem opazovalci, ki se učijo, še preden spregovorimo, in oponašajo, še preden se uspemo zavedati svojega koraka.

VIRI IN LITERATURA

- NOVAK, Valentina, 2013: *Prekmurje, prekmurščina in regionalni medij. Analiza najbolj poslušane oddaje v prekmurščini na Radiu Murski val*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- PERGER, Valerija: *Narodnostno šolstvo v Porabju na Madžarskem*. Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 5. oktober 2019.
- TIVADAR, Hotimir, 2012: Slovanskost, slovenskost med Muro in Rabo v 3. tisočletju s pogledom v preteklost. Petra Stankovska, Maria Wtorkowska, Jozef Pallay (ur.): *Individualna in kolektivna dvojezičnost*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 135–142.
- [Zakon o šolstvu, 2012.] <https://www.oktatas.hu/kozneveles/kerettantervek/2012_nat>.
- Zveza Slovencev na Madžarskem: *Razvojni program slovenskega Porabja (2021–2030)*.

Norbert Gerencsér

*Gimnazija, osnovna šola in dijaški dom Monošter z okolico /
Szentgotthárd és Térsége Általános Iskola, Gimnázium és Kollégium
norbi93.gerencser@gmail.com*

Poučevanje slovenskega jezika na gimnaziji v Monoštru

Prispevek obravnava kratko zgodovino in sedanost poučevanja slovenskega jezika na gimnaziji v Monoštru s poudarkom na pomembnih mejnikih, spremembah in novostih.

1 Kratka zgodovina ustanovitve Gimnazije Monošter in njen stik s Slovenci

Gimnazija Monošter, ki bo čez dve leti praznovala 130. obletnico svojega delovanja, je bila ustanovljena leta 1893. Ustanovitev te izobraževalne ustanove v Monoštru je bila za mesto zelo pomembna, saj je bila *Madžarska kraljevska državna gimnazija Monošter*¹ prva državna gimnazija² v Železni županiji.³

Gimnazija Monošter je že od začetka svojega obstoja imela stike s Slovenci in slovenskim ozemljem zaradi več razlogov. Po eni strani sta bila do konca prve svetovne vojne Prekmurje in Porabje eno območje (Slovenska okroglina), del velike države Kraljevine Ogrske brez meja. Po drugi strani pa je bila Gimnazija Murska Sobota ustanovljena šele leta 1919, zato so imeli tudi Prekmurci možnost, da obiskujejo gimnazijo v Monoštru. Najbolj znan prekmurski dijak monoštrske gimnazije je bil Avgust Pavel (1886–1946).

Kasneje, po prvi svetovni vojni, so Slovensko okrogolino razdelili. Zaradi nove državne meje Prekmurci več niso mogli obiskovati monoštrske gimnazije. Toda porabski Slovenci, ki so po podpisu trianonske pogodbe ostali na madžarski strani državne meje, so v lepem številu postali monoštrski gimnazijci. Njihova prisotnost na območju je bila glavni vzrok, da je Gimnazija Monošter postala edina gimnazija na Madžarskem, ki ponuja možnost za učenje slovenskega jezika tudi danes.

1 Prvotno ime ustanove v madžarščini je bilo *A Szentgotthárdi Magyar Királyi Állami Gimnázium*. Slovensko ime je v ta prispevek prevzeto iz publikacije K. Sedar.

2 To je bilo izredno, ker je v tistih časih večino gimnazij vzdrževala cerkev.

3 Železna županija, madžarsko *Vas megye*, je večja upravna enota v madžarskem upravnem sistemu.

2 Začetki poučevanja slovenskega jezika na Gimnaziji Monošter

Čeprav so stiki s Slovenci obstajali že od zgodnjih let, se je poučevanje slovenskega jezika začelo kasneje. Pravi začetek je bil leta 1968, ko se je začel krožek slovenskega jezika in literature. Od takrat naprej je v monoštrski gimnaziji prisotna slovenščina.

Oblika pouka slovenščine je bila med leti različna (popoldanski krožek, fakultativna ura). Do preboja pa je prišlo v šolskem letu 1989/1990. Od tedaj je slovenski jezik vključen v pedagoški program gimnazije, kar pomeni, da se ga dijaki lahko učijo v okviru učnih ur kot drugi tuji jezik. S tem, da je slovenski jezik postal učni predmet, je prišlo do prvega pomembnega mejnika za slovenščino na tej gimnaziji. V šolskem letu 1992/1993⁴ so dijaki prvič opravili maturo iz slovenskega jezika. To je bil pomemben zgodovinski dogodek, ker je bil to prvi maturitetni izpit iz slovenskega jezika na Madžarskem sploh.

3 Slovenski jezik na gimnaziji danes

Slovenščina se po pedagoškem programu gimnazije poučuje kot narodnostni jezik. S tem je omogočeno, da se jo dijaki lahko učijo tudi v majhnem številu. Tedensko imajo pet učnih ur in še eno učno uro spoznavanja slovenstva. Na koncu 12. razreda (tj. 4. letnika gimnazije) lahko opravljajo maturitetni izpit iz obeh predmetov na obeh ravneh.⁵ Od leta 2014 ima slovenski jezik na maturi status »živi tuji jezik«, kar pomeni, da za maturo iz slovenskega jezika veljajo ista pravila kot za ostale »večje jezike«, npr. za angleščino ali nemščino. Dijaki, ki se učijo slovenščino na gimnaziji, so dosegli lepe rezultate tudi v zadnjih letih. Gimnazijci se redno udeležujejo Državnega tekmovanja iz slovenskega jezika,⁶ na katerem vsako leto dosegajo dobre uvrstitve.

Čeprav je slovenščina prisotna v gimnaziji že veliko let, so se profesorji, ki so jo učili, menjavali. Profesorji slovenščine so bili Erika Köleš Kiss, Attila Bartakovics, Erika Bajzek Glanz, Elena Savelieva, Margit Mayer Gáspár in Irén Libritz Fasching. Leta 2019 se je profesorica Irén Libritz Fasching upokojila, njeno delovno mesto pa je prevzel profesor Norbert Gerencsér.

⁴ V istem letu, ko je gimnazija obeležila 100. obletnico svojega obstoja.

⁵ Na Madžarskem imamo dvostopenjsko maturo, to pomeni, da se iz vsakega učnega predmeta lahko opravlja matura na srednji in na višji ravni. S tem se lahko pridobivajo točke, ki so potrebne pri vpisu na fakulteto. Matura iz jezikov na srednji ravni pomeni znanje na ravni B1, na višji ravni pa znanje na ravni B2 po Skupnem evropskem jezikovnem okviru.

⁶ Madžarski Urad za šolstvo vsako leto organizira Državno tekmovanje za srednješolce iz vseh učnih predmetov, tako tudi iz slovenskega jezika. Tekmovanje velja za najbolj ugledno tekmovanje za srednješolce na Madžarskem.

Zadnji dve šolski leti sta bili polni novosti. Dijaki in nov profesor, ki so se komaj spoznali, so se morali navajati in prilagoditi novi obliki dela zaradi pandemije. Kljub nastali situaciji pa so dosegli lepe rezultate in uvedli novosti na področju poučevanja slovenskega jezika na gimnaziji. Rezultati in novosti v zadnjih dveh šolskih letih (2019/2020 in 2020/2021):

- V obeh letih so dijaki s finančno podporo Zavoda Republike Slovenije za šolstvo dobili kakovostne učbenike in delovne zvezke Centra za slovenščino kot drugi in tuji jezik (pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).
- V šolskem letu 2019/2020 sta Zalán Lang in Júlia Nagy (11. g razred) dosegla prvo in drugo mesto na Državnem tekmovanju iz slovenskega jezika.
- V šolskem letu 2019/2020 so štirje, v šolskem letu 2020/2021 pa trije dijaki uspešno naredili jezikovni izpit iz slovenščine na srednji ravni (B2).

V šolskem letu 2020/2021:

- Zalán Lang (12.g razred) in Dóra Doszpot (11. g razred) sta dosegla prvo in drugo mesto na Državnem tekmovanju iz slovenskega jezika.
- Državna slovenska samouprava je za slovensko učilnico na gimnaziji podarila interaktivno tablo in prenosni računalnik.
- Od tega šolskega leta dijaki lahko izbirajo slovenščino kot fakultativni pouk v 11. in 12. razredu.⁷
- S pomočjo zagovornice slovenske narodnosti v madžarskem parlamentu, Erike Köleš Kiss, Državne slovenske samouprave in s finančno podporo Državnega sekretariata za cerkvene in narodnostne zadeve pri Uradu predsednika Vlade Madžarske je profesor Norbert Gerencsér sestavil zbirko vaj z naslovom *Szlovén nyelvvizsga ábécé B2*, ki bo olajšala pripravo dijakov na jezikovni izpit.

4 Cilji za prihodnost

Najpomembnejši cilj pouka slovenščine na Gimnaziji Monošter je ohranitev slovenskega jezika na gimnaziji sami in v širši regiji. S popularizacijo slovenščine želijo na gimnaziji povečati število dijakov, ki se bodo odločili za pouk slovenskega jezika.

⁷ To pomeni, da imajo poleg petih učnih ur tedensko še dve dodatni uri slovenščine, v okviru katerih se pripravljajo na maturo na višji ravni in na jezikovni izpit.

VIRI IN LITERATURA

- KÖLEŠ KISS, Erika, 1993: Szlovén nyelvoktatás a gimnáziumban. Schreiner Vilmosné (ur.): *A Szentgotthárdi Vörösmarty Mihály Gimnázium és a Kísérleti Nyolcosztályos Gimnázium Jubileumi Évkönyve a gimnázium fennállásának 100. esztendejében*. Szentgotthárd: A Gimnázium Igazgatósága. 35.
- SCHREINER, Vilmosné, 1993: A gimnázium története. Schreiner Vilmosné (ur.): *A Szentgotthárdi Vörösmarty Mihály Gimnázium és a Kísérleti Nyolcosztályos Gimnázium Jubileumi Évkönyve a gimnázium fennállásának 100. esztendejében*. Szentgotthárd: A Gimnázium Igazgatósága. 10–24.
- SCHREINER, Vilmosné (ur.), 1993: *A Szentgotthárdi Vörösmarty Mihály Gimnázium és a Kísérleti Nyolcosztályos Gimnázium Jubileumi Évkönyve a gimnázium fennállásának 100. esztendejében*. Szentgotthárd: A Gimnázium Igazgatósága.
- SEDAR, Klaudija, 2020: *Gimnazija Monošter in njen pomen za Slovence v Slovenski krajini*. Murska Sobota: Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota.
- Spletna stran gimnazije: *Szentgotthárd és Térsége Általános Iskola, Gimnázium és Kollégium*. <<https://www.vmg-sztg.edu.hu/>>.
- Zgodovina gimnazije: *Na kratko o zgodovini gimnazije v Murski Soboti*. <<https://www.gim-ms.si/zgodovina-sole/>>.

Elizabeta Emberšič Škaper / Skaperné Embersics Erzsebet,

Ibolya Dončec Merkli / Merkliné Doncsecz Ibolya

Univerza Loránd Eötvösa, Univerzitetno središče Savaria (Sombotel),

Pedagoški center Daniela Berzsenyija, Oddelek za slavistiko /

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Savaria Egyetemi Központ (Szombathely),

Berzsenyi Daniel Pedagógusképző Központ, Szlavisztika Tanszék

embersics.erzsebet@sek.elte.hu, merkline.doncsecz.ibolya@sek.elte.hu

Poučevanje slovenskega jezika in književnosti na univerzi v Sombotelu

Prispevek obravnava možnosti za učenje in usvajanje slovenskega jezika v Sombotelu, ki obstajajo že več kot 40 let. Zadnje čase se kaže nekakšno nezanimanje za slovenščino, zato je treba poiskati pravo motivacijo in obenem pot do ljudi, da bi se vključili v študijske programe slovenistike, kajti prihodnost nekega naroda oz. narodnosti je v veliki meri odvisna tudi od znanja jezika in poznavanja lastne kulture.

1 Začetki slovenistike v Sombotelu

Katedra za slovenski jezik in književnost je bila ustanovljena leta 1980. Danes slovenistika v Sombotelu deluje v okviru Oddelka za slavistiko Pedagoškega centra Daniela Berzsenyija v Univerzitetnem središču Savaria Univerze Loránd Eötvösa.

Začetek slovenistike v Sombotelu lahko delimo na dve obdobji, tj. čas, ko je obstajal samo lektorat, oz. čas, ko je bila že ustanovljena slovenska katedra. Že od začetka 70. let prejšnjega stoletja je na takratni Visoki šoli v Sombotelu obstajala možnost za izobraževanje v slovenskem jeziku. V obliki lektorata in cikličnih predavanj so pouk izvajali predavatelji takratne Pedagoške akademije v Mariboru. Profesorice in profesorji, ki so poučevali na ustanovi in skrbeli za slovenski jezik, so bili dr. Marija Bratkovič, dr. Marija Grgič, dr. Zinka Zorko, dr. Janko Čar in dr. Zlata Vokač.

S študijskim letom 1980/1981 je bila pod vodstvom dr. Karla Gadanyija ustanovljena Katedra za slovenski jezik in književnost, ki danes deluje v okviru Oddelka za slavistiko. Od ustanovitve so na katedri redno zaposleni lektorji iz Slovenije in dva domača profesorja. Najdlje je nalogo lektorja opravljala dr. Elizabeta Bernjak, potem še dr. Anja Benko, dr. Janja Vollmaier Lubej, Jernej Ključevšek in Lea Vrečič Lehner, sedaj pa je za lektorjevo nalogo zadolžena Mojca Jesenovec.

2 Status slovenistike

Od ustanovitve Katedre za slovenski jezik in književnost je status slovenistike dvojen, saj se po eni strani izvaja v obliki lektorata kot obvezni izbirni predmet in izbirni predmet v okviru drugih študijskih programov in smeri (npr. kroatistika, rusistika, zgodovina itd.). Po drugi strani pa se na oddelku izvaja slovenščina kot osnovna študijska smer za slavistiko (slovenistiko), tudi z narodnostnim programom. Poleg tega študenti lahko izberejo t. i. nedeljeno dvopredmetno pedagoško smer in obstajajo tudi različni »kratkotrajni« pedagoški programi ter izpopolnjevalni študij za poučevanje strokovnih predmetov v dvojezičnih porabskih šolah.

Osnovna dodiplomska študijska smer (BA) traja tri leta, namenjena je študentom z znanjem slovenščine in tudi brez jezikovnega predznanja na rednem oz. izrednem študiju. V okviru dodiplomskega nedeljenega pedagoškega programa se študenti lahko udeležujejo dvopredmetnega študija v različnih kombinacijah, tako npr. z zgodovino, matematiko, madžarščino in glede na želje kandidatov obstaja možnost kombinacije z ostalimi smermi, ki se izvajajo v Pedagoškem centru v Sombotelu. Na ustanovi obstaja več »kratkotrajnih« pedagoških programov, ki so razpisani za kandidate z vsaj eno visokošolsko diplomo. Študij je namenjen tistim, ki si želijo nadgraditi oz. pridobiti znanje iz slovenskega jezika na višji ravni ter postati profesorji slovenskega jezika in književnosti. Izpopolnjevalni študij za poučevanje strokovnih predmetov je namenjen učiteljem predmetnega pouka, ki so zaposleni v porabskih dvojezičnih šolah, in jim v štirih semestrih nudi strokovno in jezikovno izpopolnjevanje iz slovenščine.

Število študentov in diplomantov na slovenistiki se je v zadnjih dvajsetih letih znatno zmanjšalo, saj je tudi število narodnostnih osnovnošolcev in srednješolcev majhno.

Trenutno se za študij slovenščine odločita le 1–2 kandidata (zakon o narodnostih namreč omogoča študij slovenščine tudi z enim študentom), so pa tudi študijska leta, ko v študijske programe ni nobenega vpisa. Pri majhnem številu študentov se kot pozitivno izkaže, da se lahko prilagodimo oz. posvetimo vsakemu posamezniku in v večji meri sproti spremljamo njihov napredek.

3 Znanstvenoraziskovalna dejavnost na slovenistiki

V zadnjih dveh letih se je – zaradi pandemije koronavirusa – sodelovanje z različnimi ustanovami začasno prekinilo. Pred tem obdobjem je sombotelska slovenistika uspešno sodelovala z različnimi visokošolskimi ustanovami, tako doma kot v tujini, še posebej z Univerzo v Mariboru. Pogosta so bila gostovanja profesorjev in profesorice. Skupaj z Univerzo v Mariboru smo sodelovali v evropskem projektu, ki ga je vodila sombotelska univerza. Na področju znanstvenoraziskovalne dejavnosti smo od leta 1981 vsako tretje leto organizirali Mednarodne slavistične dneve, kjer so sodelovali priznani slavisti iz Madžarske in različnih držav. Ob vsaki konferenci je izšel tudi zbornik predavanj. Na slavistiki dolga leta izhaja revija za jezikoslovje in literarne vede *Studia Slavica Savariensia*.

4 Kulturna dejavnost katedre

V več kot štiridesetih letih smo na katedri pripravili vrsto kulturnih prireditev, v zadnjih letih smo jih večkrat organizirali v sodelovanju s sombotelsko slovensko samoupravo. Vsako leto smo se pridružili mednarodnemu kulturnopromocijskemu projektu Centra za slovenščino kot drugi in tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani *Svetovni dnevi ...*, v okviru katerih smo na oddelek povabili več slovenskih književnikov (Feri Lainšček, Milan Vincetič, Tone Partljič ...), gostili predavatelje z drugih univerz ali predvajali nekaj slovenskih filmov za širše občinstvo. Zadnja štiri leta v sodelovanju s Slovenskim filmskim centrom, Centrom za slovenščino kot drugi in tuji jezik, z Generalnim konzulatom Republike Slovenije v Monoštru, s Sombotelsko slovensko samoupravo v središču Železne županije prirejamo Filmske dneve v kinu Agora Savaria. Prireditve pritegne tudi veliko obiskovalcev večinskega naroda, njen cilj je, da bi tudi Madžari bolje spoznali Slovenijo in slovensko filmsko produkcijo.

5 Prihodnost slovenistike v Univerzitetnem središču Savaria

Študij slovenskega jezika in književnosti bo zagotovljen le v primeru, da bomo v sodelovanju z Državno slovensko samoupravo, ki je upravljalec dveh dvojezičnih porabskih šol, in s šolami pridobili študente za obstoječe akreditirane študijske programe. V porabskih izobraževalnih ustanovah se že dalj časa in tudi trenutno soočajo s pomanjkanjem pedagoških kadrov, zlasti pri dvojezičnem pouku, zato bi lahko bil osnovnim šolam pri pridobitvi mladih strokovnjakov v veliko pomoč Oddelek za slavistiko v Sombotelu, ki ima na razpolago raznoliko paleto študijskih programov. Pri prizadevanju, da bi s programi slovenistike seznanili čim širši krog zainteresiranih, imamo pomembno vlogo sami, računamo pa tudi na druge slovenske

organizacije, ki delujejo na Madžarskem. Katedra je odprta za vsakogar, ki si želi usvojiti slovenski jezik in poglobiti znanje iz slovenske književnosti ter kulture. V zadnjih letih študij narodnostnega jezika podpirajo tako madžarska vlada kot tudi različne narodnostne organizacije na Madžarskem, ki od štipendistov pričakujejo, da se zaposlijo na narodnostnem območju in prispevajo k ohranjanju in razvoju slovenskega jezika, narodnostne kulture ter identitete.

Marijana Sukič / Szukics Marianna

Uredništvo časopisa *Porabje*

porabje@gmail.com

Časopis *Porabje*

Prispevek obravnava Porabje, edini slovenski časopis na Madžarskem, ki igra pomembno vlogo tudi pri delovanju slovenske narodne skupnosti. Tednik, ki izhaja že več kot 30 let, ima ob klasični funkciji obveščanja v maternem jeziku dodatni nalogi »učitelja« jezika in narodnostnega buditelja.

Porabsko narečje je temelj slovenske identitete v Porabju ... Za Slovence na Madžarskem ima porabsščina drugačen pomen kot katero od drugih slovenskih narečij za Slovence v Sloveniji. Pri njih ni samo sredstvo vsakdanjega zasebnega in poluradnega sporazumevanja, ampak tudi bogoslužni jezik, do neke mere tudi poučevalni, pa tudi jezik javnega obveščanja in leposlovnega izražanja ...¹

Tega dejstva smo se prav dobro zavedali, ko smo ob ustanovitvi Zveze Slovencev na Madžarskem (1990) načrtovali svoje dejavnosti. Vedeli smo, če želimo »priti« do ljudi, moramo upoštevati, da je njihova materinščina porabski dialekt, ki se je ob Rabi obdržal skozi stoletja.

Časopis *Porabje* je začel izhajati 14. februarja 1991. Do leta 1995 je bil štirinajst-dnevnik, od takrat naprej do leta 2017 je izhajal kot tednik na osmih straneh. Od leta 2017 izhajamo kot tednik na dvanajstih straneh. Naš časopis – ob informiranju – igra pomembno vlogo tudi pri ohranjanju narodne identitete ter maternega jezika Porabskih Slovencev.

Leta 1998 je bila opravljena raziskava pri vseh manjšinskih časopisih na Madžarskem, bilo jih je 14. Združenje za družbeno raziskovanje je tudi bralcem *Porabja* posredovalo vprašalnike. Odzvalo se je 34 % naših bralcev, medtem ko je bila odzivnost bralcev pri vseh časopisih skupaj le 24-odstotna. 92 % bralcev *Porabja* se je priznavalo za pripadnika slovenske narodnosti. Slovenščino kot materni jezik jih je označilo 93 %. Za bralce *Porabja* je bilo značilno, da je bilo med njimi največ žensk (65 %), večina jih je bila iz vrst starejše generacije (52 % jih je bilo starejših od 50 let), le 14 % bralcev pa je bilo mlajših od 30 let. Naši rezultati so bili »slabi«, kar se tiče izobrazbene strukture. 54 % naših bralcev je končalo le osemletko ali poklicno šolo, 16 % jih je imelo maturo in le 14 % fakultetno izobrazbo.

1 Vse o: *Slovensko Porabje*, uredil Franci Just, Murska Sobota: Založba Franc-Franc, 2001. 12–13.

Če bi raziskavo ponovili zdaj, bi verjetno dobili podobne podatke, z izjemo dveh kazalcev: del naših bralcev je postal še starejši, najverjetneje se je popravila izobrazbena struktura bralcev.

Podatki kažejo tudi to, kakšno je (bilo) realno jezikovno stanje v Porabju. Porabščino kot materinščino obvladata srednja in starejša generacija, za mlade je značilno, tudi če obvladajo materinščino, jo v medsebojni komunikaciji vedno manj uporabljajo, medtem ko se najmlajši slovenščino učijo skorajda kot tuji jezik.

Tako starostna kot izobrazbena struktura sta nas silili in nas še vedno silita v to, da se pri večini publicističnih zvrsti poslužujemo narečja. Razen reportaž in portretov so tudi uvodniki ali komentarji večkrat v narečju, in če se da, tudi poljudnoznanstveni prispevki. Za ilustracijo odlomek iz jezikoslovne serije z naslovom *Materna rejč* avtorja Franceka Mukiča, ki smo jo objavljali v drugem letniku časopisa.

Pri djezikaj je ranč tak gé kak pri lidaj. Gnauk svejta smo vsi Slovani aj Slavi gnako gučali. Tej rejči se tak veli ka praslovanski gezik. Zato praslovanski, ka vendrak več ranč praja nega z njega. Tak kak iz človeka, steri je že dugo, dugo mrau ...²

Poljudnoznanstvene serije smo objavljali v skoraj vseh letnikih, vsebine so bile zelo raznolike (etnologija, književnost, zgodovina, turizem, kulturna zgodovina itd.), saj smo tudi na ta način želeli našim bralcem dokazati, da se lahko v domačem jeziku napiše marsikatera vsebina.

Objavljali smo tudi veliko literarnih prispevkov v narečju, precej na otroški strani, ki je nosila naslov *Otroški kotichek-mlašeči kaut*, da bi otroke pritegnili k branju le-teh in preko njih k ohranjanju narečja, ki naj bi bil temelj za učenje knjižne slovenščine. Prim. *Pripovejsti iz Črnoga lauga, Kak sam vido svejt spod stola, Škrat Babilon, Iz lade moje stare mame* itd.

V časopisu *Porabje* smo objavljali in tudi sedaj objavljamo narečne literarne prispevke nekaterih domačih in znanih prekmurskih avtorjev, kot so npr. Irena Barber, Karel Holec, Milan Vincetič, Feri Lainšček, Štefan Kardoš idr.

Ob narečnih prispevkih smo seveda skrbeli tudi za to, da so v časopisu tudi članki v knjižnem jeziku. (Idealno razmerje bi bilo 50 : 50 %, le da se tega nismo zmeraj držali.) V knjižnem jeziku največkrat pišemo o aktualnem političnem dogajanju na Madžarskem in v Sloveniji, povezano z narodnostno politiko oziroma o vseh dogodkih v Porabju in tudi drugje, kjer v večjem številu živijo Porabski Slovenci. Če so naši članki v knjižnem jeziku, pri ključnih besedah pomagamo bralcem z madžarskim izrazom v oklepaju. Nekaj časa smo objavljali tudi *Mali slovarček za bralce*.

Menim, da ima naš časopis nekaj posebnosti. Med temi je njegova »dvojezičnost«,

2 Francek Mukič: Praslovanščina, *Porabje* 1992/1.

tj. dvozvrstnost, saj se piše v dveh zelo različnih zvrsteh slovenskega jezika, v arhaičnem porabskem narečju in v zbornem slovenskem jeziku. Ob tem da informira naše ljudi, ima tudi nalogo »učitelja« jezika in narodnostnega buditelja, za kar skrbi predvsem s pomočjo določenih vsebin.

Pred nami so tudi veliki izzivi. Na spletu smo objavljeni le v PDF-obliki, če želimo postati privlačnejši za mlajše generacije, moramo ustvariti tudi pravi spletni časopis. Prav z mladimi je povezan tudi drugi izziv: ali ostati striktno slovenski časopis ali določene slovenske vsebine objavljati tudi v madžarskem jeziku (primer *Novega Matajurja* in *Doma* v Beneški Sloveniji) in jih tako približati Porabcem, ki so narečje opustili, knjižnega jezika pa se niso naučili?

Dušan Mukič / Mukics Dusan

MTVA (Médiaszolgáltatás-támogató és Vagyonkezelő Alap / Sklad za podporo medijskih storitev in upravljanje s premoženjem), Glavno uredništvo za zamejske in narodnostne oddaje / Külhoni és Nemzetiségi Főszerkesztőség”, uredništvo oddaje Slovenski utrinki
mukics.dusan@mtva.hu

Bliža se tridesetletnica oddaje *Slovenski utrinki*, televizijskega magazina za Slovence na Madžarskem

Prispevek obravnava pretekla tri desetletja televizijske oddaje Slovenski utrinki, ki je ob tedniku Porabje in Radiu Monošter tretji pomemben vir informacij v maternem jeziku za Slovence na Madžarskem. Ob pogledu v preteklost posveča sestavek pozornost jeziku in pripravljanju magazinov, obenem pa odpira nekatera vprašanja, povezana s prihodnostjo slovenskega uredništva pri madžarski nacionalni televizijski hiši MTVA.

»Dragi moj sausad, posaudi mi kolau ...« – melodija te splošno znane, šaljive porabske slovenske ljudske pesmi že skoraj tri desetletja pozdravlja redne in občasne gledalce televizijskega magazina, ki so ga z naslovom *Slovenski utrinki* na spored madžarske javne televizije prvič uvrstili novembra 1992. Čeprav se je od tedaj videosignal oddaje spremenil že štirikrat, viže v izvedbi nekdanj priljubljenega porabskega Ansambla Laci-ja Korpiča ni mogel načeti ne zob časa ne odločitve budimpeštanskih urednikov.

Sredi 70-ih let 20. stoletja so novinarji takrat priznanih narodnosti na Madžarskem pričeli s pripravljanjem televizijskih oddaj, t. i. »južni Slovani« so dobili skupen magazin z nazivom *Naš ekran*. V le-tem je bilo domačim Slovencem namenjenih le nekaj minut in so morali počakati do političnih sprememb in osamosvojitve Republike Slovenije na začetku 90-ih let, da bi si vsak drugi teden lahko ogledali 26-minutne oddaje z njim posvečenimi vsebinami.

Jesen 1992 je vodja videostudia Visoke pedagoške šole v Sombotelu zaprosil profesorico slovenskega jezika in književnosti Ibolyo Dončec Merkli, naj se loti pripravljanja televizijskih oddaj za Slovence na Madžarskem. Nekdanja diplomantka Univerze v Ljubljani – ki je ostala odgovorna urednica magazinov vse do danes – je takrat našla zavzete pomočnike v nekaterih novinarjih iz Porabja in Prekmurja oziroma v krogu sodelavk na sombotelski fakulteti. Kasneje sta njena tesna sodelavca postala sedanja predsednica Zveze Slovencev na Madžarskem Andrea Kovács in novinar Dušan Mukič.

Obravnavane oddaje so se vseh skoraj trideset let pripravljale v zasebnih studiih v Sombotelu, ki je od Porabja oddaljen dobro uro vožnje. Lastniki podjetij so zagotavljali

potrebne tehnične pogoje za nemoteno produkcijo magazinov, tako tudi zaposlovali snemalce, od katerih moramo izpostaviti režiserja, kamermana in montažerja oddaj od samih začetkov Gézo Domo.

Glavni namen *Slovenskih utrinkov* je bilo – in je – poročati o vsakdanu Slovencev na Madžarskem, obenem pa jih obveščati o pomembnih dogodkih v domači pokrajini oziroma v krogu matičnega ter večinskega naroda. Materinščina Porabskih Slovencev je lokalna inačica prekmurskega slovenskega narečja, zato se oddaje deloma pripravljajo v tem jezikovnem kodu. Za mnoge rojake, ki živijo oddaljeno od domače pokrajine, so časopis, radio in televizijske oddaje pogosto edina vez z rodno grudo in maternim jezikom. Slednji pa – v prvi vrsti zaradi svojega omejenega besedišča – ni primeren za obravnavo zahtevnejših vprašanj ali predstavitev kulturnih in naravnih znamenitosti matične Slovenije, zato se novinarja poslužujeta tudi slovenskega knjižnega jezika. V matični domovini zahaja ekipa na snemanja najpogosteje v sosednje Prekmurje, ki je poleg skupne zgodovine tudi jezikovno najtesneje povezano s Porabjem.

Slovenske utrinke predvaja madžarska javna televizija, zato so vsi prispevki v oddaji podnaslovljeni v jeziku večinskega naroda. Hkrati pa so ti podnapisi – kot živi slovar – učinkovit pripomoček tudi pri učenju slovenskega jezika v krogu porabskih Slovencev. Kot zanimivost velja omeniti, da so nekateri gledalci iz Slovenije od uredništva zahtevali, naj se knjižnoslovensko podnaslovijo tudi besedila v porabskem narečju.

Predvajalni termin oddaje na madžarski javni televiziji se je pogosto spreminjal, v zadnjih nekaj letih pa se je ustalil vsak drugi četrtek pred sedmo uro zjutraj na kanalu DUNA TV in isti dan okoli pol dveh popoldne na kanalu DUNA World (ki je viden tudi preko satelita, vendar v slabši kakovosti). RTV Slovenija uvršča oddajo na spored večkrat: po enkrat na TV SLO1 in TV SLO3 oziroma petkrat, šestkrat na regionalno TV Maribor.

Kakor pri ostalih porabskih medijih predstavlja veliko težavo za uredništvo *Slovenskih utrinkov* majhnost slovenske skupnosti na Madžarskem. Dolgoletna odgovorna urednica se bo kmalu upokojila, zato postaja vprašanje nasledstva pereče. Zaradi službene specifik je potrebno, da govori bodoči sodelavec ob slovenskem knjižnem jeziku in madžarščini tudi porabsko slovensko narečje. Kot pa vemo, naučiti se dialekt je skoraj nemogoče, vanj se je treba roditi – to pa za najmlajše porabske rodove velja zmeraj manj.

Hkrati se poraja vprašanje, ali je poklic manjšinskega televizijskega novinarja še privlačen za mlade ljudi. Postopek pritegnitve novega kadra je postal še posebej otežen zaradi dolgotrajne pandemije koronavirusa, med katero sta morala novinarja téme kar »loviti« – tak način dela pa bi bil zagotovo prevelik izziv za začetnika.

Opazno je tudi izginjanje tradicionalne porabske kulture – ljudskih obrti, glasbe, plesa in šeg –, torej pogosto obravnavanih tem v magazinu. V domači pokrajini je vse težje najti sogovornike v kateri koli zvrsti slovenskega jezika, zato preti morda tudi *Slovenskim utrinkom* usoda, da bodo novinarji prebivalce območja spraševali v madžarskem jeziku in njihove odgovore v oddaji podnaslavljali v slovenščini.

Kljub vsemu pa živi upanje, da se bo v porabskih dvojezičnih in narodnostnih vzgojno-izobraževalnih ustanovah izšolala mladina, ki se bo aktivno vključevala v dejavnosti slovenskih organizacij. Naj bo to generacija, ki še pozna izročilo svojih prednikov – in je nanj navezana in tudi ponosna. Tako bo lahko melodija, omenjena na začetku tega sestavka, še dolga leta vsak drugi četrtek privabljala Slovence in njihove madžarske prijatelje pred televizijske zaslone.

Attila Bartakovič / Bartakovics Attila

Radio Monošter, neprofitna d. o. o. v javnem interesu /

Szlovén Rádió Közhaszú Nonprofit Kft.

info@radiomonoster.com

Radio Monošter

Prispevek obravnava Radio Monošter, edino slovensko radijsko postajo na Madžarskem, ki se je kot lokalna radijska postaja prvič oglasila 23. junija 2000. Do težko pričakovanega razpisa in širitve programa je prišlo leta 2012. Od takrat naprej oddajamo tedensko 28 ur v porabskem slovenskem narečju in knjižni slovenščini, vsak dan od 12. do 16. ure. Radio, ki je v stoodstotni lasti Državne slovenske samouprave, se nahaja v prostorih Slovenskega kulturno-informativnega centra v Monoštru.

1 Zgodovina

Od narodnostnih in etničnih manjšin na Madžarskem ima edino slovenska samostojni radio. Potem ko je leta 1991 luč sveta ugledala prva številka časopisa *Porabje*, je namreč prevladalo mnenje, da Slovenci na Madžarskem potrebujejo tudi svojo radijsko postajo. Ustanoviteljice Radia Monošter so bile leta 1997 Državna slovenska samouprava, Zveza Slovencev na Madžarskem in Slovenska manjšinska samouprava Monošter–Slovenska ves, radijski petelin, ki je zaščitni znak Radia Monošter, pa se je prvič oglasil 23. junija 2000. V prvih letih se je radio spopadal s finančnimi težavami, poleg tega pa je imel takrat dovoljenje, da lahko oddaja samo osem ur programa tedensko. Tako je ostalo vse do začetka leta 2012, ko je na dveh frekvencah – Monošter 106,6 MHz, Gornji Senik 97,7 MHz (od leta 2007 dalje) – začel oddajati 28 ur programa tedensko, in sicer vsak dan med 12.00 in 16.00.

2 Aktualni položaj

Trenutno imamo na *Radiu Monošter* pet redno zaposlenih, poleg direktorja oziroma odgovornega urednika so to še štiri novinarke, ki opravljajo tudi tehnične naloge. Na pomoč nam priskočijo še honorarni sodelavci, tudi iz matične domovine. Potrebna sredstva za delovanje nam v prvi vrsti zagotavlja madžarska država (Ministrstvo za človeške vire), in sicer približno dve tretjini našega letnega proračuna. Preostalo tretjino si skušamo zagotoviti s pomočjo dveh natečajev Sklada za podporo elektronskim medijem na Madžarskem (MTVA) in preko letnega razpisa Urada Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu.

3 Jezik

Že od vsega začetka v našem programu prevladuje porabsko narečje, ki je del prekmurskega narečja, delno pa objavljamo tudi prispevke v knjižnem jeziku, pri čemer si pomagamo predvsem z oddajami, ki jih pripravlja Radio Slovenija. Z delovanjem našega radia skrbimo za to, da se v Porabju izboljšuje tudi raven znanja maternega jezika. Sodelavci radia radi priskočimo na pomoč sogovornikom, ki se ob slovenskih jezikovnih zagatah zatečejo k madžarskemu besedišču. Novinarji jim pri tem priskočimo na pomoč pri izbiri ustreznih slovenskih besed ali opisov, na kar pri montiranju odstranimo madžarske izraze, zato se pogovori potem objavijo slovensko čistejši.

Z radijskim pokrivanjem dogodkov, ki jih skupaj prirejajo Slovenci z obeh strani meje (iz matične domovine jih je največ v Prekmurju, saj se Porabci, ki govorijo le narečje s Prekmurci tudi najlažje sporazumevajo in jezikovno poistovetijo), se postopoma krepi tudi vez med Porabskimi Slovenci in rojaki v matični domovini.

4 Načrti

Poleg domačih, porabskih poslušalcev, so naši zvesti poslušalci, velikokrat pa tudi sogovorniki, predvsem ljudje z Goričkega. Poslušalce skušamo pridobiti s koristnimi informacijami in pogovori z ljudmi, ki jim ljubezen do slovenskega maternega jezika in slovenske rodne grude veliko pomenita. Večino naših poslušalcev trenutno tvorijo ljudje srednje in starejše generacije, ki še obvladajo porabsko narečje. Zavedamo se, da moramo pridobiti tudi mlado generacijo, zato v našem radijskem programu načrtujemo kar nekaj sprememb. Naj pri tem izpostavim predvsem uvedbo mladinske oddaje, pa tudi to, da bi s posnetih oddaj postopoma, vsaj delno, prešli tudi na oddajanje programa v živo.

Vse dejavnosti, ki jih izvajajo mladi Porabci (od malčkov, osnovnošolcev, dijakov in študentov), so zabeležene v naših oddajah. Vsi njihovi javni nastopi (recitacijska in druga tekmovanja, Prešernovi dnevi itd.) so predvajani tudi na našem radiu. Poročamo o vsem bistvenem, kar se dogaja v naših vzgojno-izobraževalni ustanovah (informativni dnevi, vpisi v vrtce in šole, šolski pustni plesi, božični programi za vaščane, študijski izleti, obiski pobratenih šol Sloveniji itd.). Prizadevamo si, da bi mlade k poslušanju slovenskih oddaj *Radia Monošter* pritegnili tudi s pomočjo sodobne slovenske glasbe. Imamo redni tedenski *Kotiček za otroke in mlade*. Navezali smo stike z učiteljico asistentko Valentino Novak, ki vodi literarno-umetniški krožek na Dvojezični osnovni šoli Jožefa Košiča na Gornjem Seniku, in s profesorjem Norbertom Gerencserjem z Gimnazije Mihály Vörösmarty Monošter (Vörösmarty Mihály Gimnázium Szentgotthárd) ter z ravnateljico Agoto Holecz in z vzgojiteljico Krisztino Zsöks. V okviru svojega šolsko-radijskega sodelovanja bomo pomagali učencem, ki bodo z našo strokovno

in tehnično pomočjo snemali pogovore s svojimi dedki in babicami ter starši. Tudi na ta način skušamo šolarje pridobiti za občasno ali stalno sodelovanje z nami. Skupaj s slovenskimi organizacijami načrtujemo, da bomo za mlade, ki jih zanima delo v medijih, organizirali medijski krožek.

Našo spletno stran (www.radiomonoster.com), ki je sicer začela delovati že pred 15 leti, bi želeli v prihodnje še nadgraditi. Pomembno je, da našemu radiu poslušalci lahko prisluhnejo tudi preko spletne strani, saj vemo, da nam sicer preko etra lahko prisluhne le malo poslušalcev, in sicer v Porabju in na severnem delu Goriškega. Nekatere naše oddaje so dosegljive tudi v našem radijskem spletnem arhivu.

Madžarski jezik, književnost in kultura: kako dobro jih poznamo?

Imre Szilágyi

Madžarski inštitut za mednarodne zadeve, Budimpešta /

Magyar Külügyi Intézet, Budapest

haszi11@t-online.hu

Pomembni dogodki in osebe v madžarski zgodovini

1100-letna zgodovina Madžarske je bogata z dogodki, prelomnicami, dosežki in resnimi porazi. Včasih so rezultati ostali tako trajni kot ustanovitev države Svetega Štefana, drugač prehodni kot slava Matije Korvina. Nekateri porazi so bili začasni, na primer izguba bitke pri Mohaču, drugi so bili zagotovo dokončni, na primer Trianonska pogodba. Drugi porazi so bili na svojstven način osnova za nadaljnje uspehe. Tako je revolucija leta 1848 postavila temelje za kompromis iz leta 1867, revolucija leta 1956 Kádárjev »golažev« komunistem, poleg tega do neke mere tudi spremembo režima.

Osvojitev domovine (*Honfoglalás*)

Za evroazijsko stepo je od 5. stoletja značilno gibanje od vzhoda proti zahodu. To je v Evropo pripeljalo tudi Hune, Avare, Onogurje in Madžare. Zaradi razmeroma malo pisnih virov je težko natančno rekonstruirati potek in dogodke madžarske osvojitve. Ne vemo natančno, kakšno vlogo je imel pri osvajanju Panonske nižine domnevni napad Pečenegov na Madžare ali dejstvo, da so Madžari sodelovali v boju za oblast v Evropi v 60. letih 9. stoletja, zato so dobro poznali tako Panonsko nižino kot regije na zahodu. Obstajajo trije glavni pogledi na osvajanje.

Po teoriji dvojnega osvajanja, ki jo je razvil Gyula László, so predniki Madžarov Karpatsko kotlino zasedli v dveh fazah. Prva faza je bila okoli leta 670, druga faza pa je bila splošno sprejeta konec 9. stoletja. Po besedah Gyule Lászla v 9. stoletju med Avari in Madžari, ki so tu živeli, ni prihajalo do sporov, kar pomeni podobno identiteto ali vsaj visoko stopnjo podobnosti med obema kulturama. Po tem pogledu tukajšnji prebivalci, predvsem avarskega in slovanskega izvora, niso živeli pregosto na podeželju in so se v nekaj letih stopili s plemeni naseljenih Madžarov. Večina raziskovalcev to stališče zavrača.

Po drugem mnenju je možno, da so skupine Madžarov prihajale postopoma, v desetletjih, začenši od 60. let 9. stoletja naprej (v pisnih virih se Madžari prvič omenjajo leta 862, ko pričnejo ogrožati meje vzhodnega frankovskega kraljestva), leto 896 pa je le končna točka. Do leta 902 je bilo celotno ozemlje Karpatskega bazena pod njihovim nadzorom. Nekateri menijo, da je bila konec osvajanja bitka pri *Breuzlauspurcu* (ki je

večinoma identificirana z današnjo Bratislavo) leta 907. Takrat so se bavarske vojske želele za vedno poravnati z Madžari, toda v bitki so Madžari dosegli končno zmago.

Po najpogostejšem tradicionalnem pogledu so Madžari Karpatsko kotlino zasedli v enem koraku. V skladu s tem so se plemena osvajalcev okoli 895 naselila v Karpatskem bazenu oziroma na njegovih nižinskih območjih. Nižina je ustrezala njihovemu nomadskemu življenju in je bila po frankovsko-avarskih vojnah tudi nenaseljena. Tisti, ki se strinjajo s tem stališčem, se večinoma zanašajo na informacije iz letopisov samostana v Fuldi.

Leta 1882 je madžarska vlada zaprosila Madžarsko akademijo znanosti za določitev datuma osvojitve domovine. V skladu z resolucijo akademijskega odbora so začetni in končni datumi osvajanja med 888 in 900. Oktobra 1891 je vlada postavila vprašanje, ali bodo tisočletnico obstoja Madžarske obeležili na svetovni ali nacionalni razstavi. Predstaviški dom se je prvič odločil organizirati državno nacionalno razstavo leta 1895. Zaradi finančnega stanja in pomanjkanja časa je bil datum dogodka spremenjen v 1896. (Kontler 2005: 35–38; *Hungarian conquest of the Carpathian Basin; Miért építen 1896-ban volt Millennium?.*)

Štefan I. Ogrski / I. István / Szent István (okoli 975 – 15. avgusta 1038)

V 10. stoletju so Madžari vodili pustolovske vojaške pohode predvsem proti zahodu. Od leta 933 pa so doživeli vedno več porazov. Najpomembnejša sta bila leta 955 pri Augsburgu in leta 970 pri Arkadiopoli blizu Bizanca. Knez Géza (972–997) je razumel, da je evropska integracija njegovega ljudstva mogoča le s sprejetjem (zahodnega) krščanstva, zato je leta 972 prosil za duhovnike rimsko-nemškega cesarja Otona I. Cesar je poslal škofa Bruna iz Sankt Gallna, ki je Gézo in člane njegovega dvora krstil. Gézov sin Vajk je bil krščen kot Štefan (István). Po smrti kneza Géze ga je na knežjem stolu nasledil Štefan. Svoj zahtevek je utemeljil na primogenituri (pravica do dedovanja prvorojenega sina), ki se je takrat uveljavljala tudi v Evropi.

Vendar pa je eden od Gézovih sorodnikov, Koppány, prav tako zahteval knežji prestol, sklicujoč se na načelo starešinstva, po katerem je oblast dedoval najstarejši moški član v patriarhalni družini. Čeprav je Koppány v Bizancu leta 972 sprejel krščanstvo, je bila večina njegovih zagovornikov poganov, ki so bili pripadniki starega reda in plemenske samouprave. Morebitna Koppányjeva zmaga bi državo vezala na vzhodno krščanstvo. Štefanova sodobna vojska je premagala Koppányjevo vojsko lahke konjenice. Istvánovo vojsko so sestavljali madžarske oborožene sile in nemški vitezi, ki so prispeli v državo z bavarsko princeso Gizelo, ki je postala Štefanova žena. Z zmago Štefana se je zahodna usmeritev države okrepila. Kronanje kralja Štefana je potekalo nekje med 23. avgustom 1000 in 22. avgustom 1001. Glede na to, da sta bila papež in svetorimski

cesar Oton III. v času kronanja zaveznika, je verjetno, da je kronanje minilo z blagoslovom obeh.

Kronanje je Štefana legitimiralo za krščanskega kralja, ki vlada po milosti božji. S tem je bilo ustanovljeno krščansko neodvisno madžarsko kraljestvo, toda Štefan je za resnično moč vseeno moral premagati svoje plemenske nasprotnike. Večina spopadov se je končala leta 1009, toda čas zmage proti Ajtonyju, ki ga je podpiral Bizanc, je negotov, zgodila se je šele kasneje, morda leta 1028. Z zmago nad Ajtonyjem je Štefan dejansko postal gospodar države, ki pokriva skoraj celotno Karpatsko kotlino. Ogrsko kraljestvo je bilo med najmogočnejšimi kraljestvi tistega časa. Kralj je ustanovil upravne enote: kraljestvo je bilo razdeljeno na velika upravna ozemlja, na »kraljeve županije« (madž. *királyi vármegye*). Županijo je vodil kraljevi uradnik, *ispán* (comes, nekaj podobnega kot grof). Ispán je zastopal kralja v njegovih glavnih pritojnostih. Središče županije je bil grad, večinoma zemeljski grad, vendar so bili nekateri, kot so Esztergom, Székesfehérvár in Veszprém, zgrajeni iz kamna. Prebivalci okoliških naselij so na sejem hodili na grad ob nedeljah, zato so sedeži županij postali pomembna gospodarska središča. S tem je bila ustanovljena tudi cerkvena organizacija:

Ustanovil je deset škofij, izmed njih pa sta bila Esztergom in Kalocsa sedeža nadškofij. Štefan je ustanovil tudi več cerkva in samostanov. Določil je, da mora vsakih deset naselij na kraljeve stroške postaviti cerkev, za opremo in delovanje pa je morala poskrbeti cerkvena oblast. Z grožnjo kazni je vladar določil, da je obiskovanje cerkve obvezno in je prepovedal delo ob nedeljah. (*Štefan I. Ogrski.*)

Za misijonarstvo je poklical duhovnike iz tujine. Organiziral je upravno organizacijo kraljevega dvora. Vodilno upravno telo v državi je bil kraljevi svet: *ispáni* so bili poleg prelatov člani tega sveta. Začel je kovati denar in obračunaval prve davke. Ukinil je torej krvni družbeni red in postavil upravo na teritorialno osnovo. Z vsem tem je dosegel naselitev nomadskih ljudstev in kmetovanje je postalo glavni vir preživljanja ljudi. Tako se niso zgodile samo politične spremembe, ampak so se tudi Madžari bistveno spremenili v življenjskem slogu. Štefan je bil posvečen 20. avgusta 1083. (Kontler 2005: 43–48; Font, Sudár 2019: 87–124).

Matija Corvinus / Hunyadi Mátyás / Mátyás király (23. februarja 1443 – 6. aprila 1490)

Ladislava (László) Hunyadija, najstarejšega sina glavnega kapitana Ivana (János) Hunyadija, je kralj Vladislav V. leta 1457 usmrtil zaradi umora Ulrika Celjskega, njegovega brata Matijo pa odpeljali kot talca v Prago. Po nepričakovani smrti Vladislava V. leta 1457 se je začel hud boj za pridobitev madžarskega prestola. Matijev stric Mihály Szilágyi je imel v boju ključno vlogo. On je namreč leta 1458 z vojsko 15.000 plačancev iz srednjega plemiškega sloja krenil na volitve kralja. Baroni, ki so razmišljali o

drugih načrtih, so pod pritiskom izvolili Matijo, takrat 15-letnega, za kralja. Matijo so odkupili od Jurija Podjebradskega za 60.000 zlatih forintov.

Matija je bil deležen prinčevske vzgoje. Njegovi učitelji [...] so ga seznanili ne samo s književnostjo in jeziki, temveč tudi z osnovami nove humanistične učenosti. Od očeta je dobil dosti znanja o državniških poslih, diplomaciji in umetnosti vojskovanja, na voljo pa je imel tudi znatni ugled ter gospodarske, politične in vojaške vire hunyadijevske stranke. (Kontler 2005: 96.)

Z odločno akcijo se je Matija zelo hitro znebil vpliva gospodov, ki so ga želeli kontrolirati, vključno z Mihályjem Szilágyijem. Vendar se boj za prestol ni končal leta 1463, ko je Matija po oboroženih bojih sklenil mir z baronom, ki ga je podpiral Friderik (III.) Habsburški. Od Friderika je madžarsko krono, ki jo je ta imel že dvajset let pri sebi, odkupil za 70.000 (po mnenju drugih 80.000) zlatih forintov, leta 1464 pa je bil z njo okronan.

Nato je začel preoblikovati državo. Predmet zgodovinske razprave je, ali je bila državna organizacija, ki jo je ustanovil Matija, monarhija reprezentativnih redov ali centralizirano kraljestvo. Matija je združil višja sodišča v eno vrhovno sodišče. Novo vrhovno sodišče je zmanjšalo avtoriteto tradicionalnih sodišč, ki so jim predsedovali baroni, in prispevalo k profesionalizaciji pravosodja.

Proti koncu vladanja je bilo sprejetih več pomembnih ukrepov za poenotenje pravnih kodeksov. Obširna knjiga statutov iz leta 1486 ni samo razširila oblasti palatina in županov, temveč je prinesla tudi proceduralne zakone. Kot posledica sodnih reform je med prebivalstvom rasel občutek pravne države in varnosti, ki jo nudi zakon. (*Matija Korvin*.)

S svojo odločno ekonomsko politiko, urejenimi davčnimi prihodki ter živahnim pobiranjem in povečevanjem kraljevih dohodkov je *Matthias* dosegel štiri- do petkratno povečanje dohodka svojih predhodnikov. Večino davkov so morali plačevati podložniki. Kralj je pogosto uvajal izredne davke, v zameno pa poskušal zaščititi podložnike pred zlorabami pobiralcev davkov. Čeprav so se Matijeve davčni prihodki približali prihodkom tedanje Anglije in Francije, je bila pomembna razlika ta, da so se na Zahodu davki pobirali bolj od mestnega prebivalstva, povprečna davčna stopnja na prebivalca pa je bila nižja kot na Ogrskem.

Glede na to, da so bili prihodki Osmanskega cesarstva najmanj dvakrat tolikšni kot prihodki Ogrske, je Matija, ki je razumel nevarnost vojne (Osmani so zasedli madžarske utrdbe ob reki Nertvi), začel preoblikovati tudi vojsko: ustanovil je eno prvih profesionalnih stalnih vojsk v srednjeveški Evropi (ogrsko črno vojsko). Možje črne vojske so se borili kot dobro nagraceni plačanci s polnim delovnim časom in so se posvečali izključno umetnosti vojskovanja. »Sestavljali so jo: težka konjenica, pehota, po habsburškem vzoru izdelani bojni vozovi in topništvo; v kombinaciji z banderiji in lahko

konjenico iz županij in banatov se je dobro obnesla v tradicionalni ogrski taktiki »udari in zbeži«.« (Kontler 2005: 98–99).

Njegov glavni namen je bil, da državo zavaruje pred turško grožnjo. Vzpostavil je močno obrambno črto južno od Donave in večkrat zmagal nad Turki. Toda spoznal je tudi, da Ogrska sama ni sposobna za uspešen boj s Turki. Zato je za dosego trajnega uspeha proti Turkom hotel ustvariti močno srednjeevropsko cesarstvo, kar bi bilo doseženo s pridobitvijo češkega in nemško-rimskega cesarskega prestola. Ta težnja je bila že za časa njegovega življenja kritizirana. Njegovi kritiki so verjeli, da je zanemarljivo turško grožnjo ter zapravljal vojaško in gospodarsko moč, ki jo je vzdrževal s surovim obdavčenjem države, za nesmiselne zahodne osvajalske vojne. Izjemen del njegove dejavnosti je, da je grad Buda, podobno kot italijanski knežji dvori, postal eno od središč renesančne kulture. Ustanovil je Univerzo v Bratislavi in knjižnico Corvina (*Bibliotheca Corviniana*), ki je bila izjemna v Evropi in je imela približno pol tisoč rokopisov. Zaradi zgodnje smrti svojih političnih teženj ni mogel dokončati, po bitki pri Mohaču pa so Turki – zmagovalci – knjižnico oropali. (Kontler 2005: 95–103; *Matija Korvin*; Vöröš 2017.)

Bitka pri Mohaču 1526

29. avgusta 1526 je vojska osmanskega sultana Sulejmana I. Veličastnega pri Mohaču v južnem delu današnje Madžarske hudo porazila čete ogrsko-češkega kralja Ludvika II. Jagelonca. Vzroki in pomen poraza so še danes predmet burne razprave. Po mnenju nekaterih sta bila razloga za poraz nesoglasje med člani madžarskega plemstva ter namerna zamuda transilvanske vojvode in kneza Ivana Zapolja, kasnejšega kralja Janeza I. Drugi pa trdijo, da v danih okoliščinah nobena evropska državna tvorba ne bi imela možnosti za zmago proti Osmanskemu cesarstvu, ki je bilo takrat največja sila na svetu. Matijeva najemniška »črna vojska«, katere vzdrževanje je bilo problematično že pred letom 1490, se je po Matijevi smrti, v času Vladislava II., izkazala za nevzdržno. Leta 1492 so neplačani plačanci začeli ropati. Da bi jih premagal, je Pál Kinizsi odredil splošno mobilizacijo in jih nato porazil ob Savi. Čeprav nekateri zgodovinarji pravijo, da je to dejstvo prispevalo tudi k porazu v Mohaču, drugi opozarjajo, da tako velike stalne vojske niti Ogrska niti druge evropske države ne bi mogle vzdrževati in da država tudi po tem ni ostala brez (seveda manjše) stalne vojske. Dejstvo je tudi, da se je poleg zmanjšanja števila in bojne vrednosti kopenske vojske število *nazadov*, ki so igrali nepogrešljivo vlogo pri nadzoru plovni poti, prevozu zalog in podpori bojem, z deset tisoč v dobi Matije do leta 1520 zmanjšalo na okoli tisoč.

Leta 1516 je takrat 10-letni Ludvik II. zasedel prestol svojega pokojnega očeta. Sulejman I., ki je zavladal leta 1520, se je za razliko od svojega očeta, ki se je boril na Vzhodu, obrnil na evropsko bojišče in si zaželel zasesti Dunaj v zavezništvu s Francozi, ki

so se borili proti Habsburžanom. Sulejman I. se je že leta 1521 obrnil proti Ogrski. Med letoma 1521 in 1524 je zaporedoma zasedel gradove, ki so ščitili južni del Ogrske. Zasedel je Šabac in Beograd, ki ga je leta 1456 uspešno branil János Hunyadi. Kljub temu so se Madžari v naslednjih letih na področju Srema še vedno uspešno borili proti Turkom. Na dvoru Ludvika II. so od konca leta 1525 vedeli, da se Turki pripravljajo na pohod. Vendar pa je šele spomladi 1526 postalo jasno, da cilj vojnega pohoda ni bila Bosna ali Italija, temveč Ogrska. Nedvomno dejstvo je, da sta bili notranji položaj in finančno stanje države izredno neugodni, velikaši države pa nepripravljeni. Kljub temu niti zamuda tujih sil niti krivda madžarskega političnega in vojaškega vodstva nista bili razlog, da so se prave priprave na vojno začele šele poleti. To je bila tudi posledica številnih drugih sestavin takratnega vojskovanja. Tako je bilo na primer žito, potrebno za prehrano vojske, na voljo šele po žetvi, zato pred tem ni bilo mogoče zbrati resne sile. Država, ki ji vojna od leta 1492 do 1521 ni grozila, ni bila navajena resnejših oboroženih bojov.

Poleti 1526 je turška vojska začela pohod na Ogrsko. Zgodovinarji ocenjujejo velikost turške vojske na 60.000, na madžarski strani pa na približno 25.000 oboroženih mož. Voditelji države so se zavedali, da se iz omenjenih razlogov na vojno ne morejo pravočasno pripraviti. Eden glavnih voditeljev, Pál Tomori, je konec julija videl, da bi bilo bolje, če bi se s ceno plačevanja davkov pomirili s sultanom, kot da bi se borili s tako neenakimi silami. Ivana Zapolja, erdeljskega vojvodo, ki se je utaboril v vzhodnem delu države, so mnogi obtožili, da je svojega kralja pustil na cedilu, v resnici pa so protislovni kraljevi ukazi in počasnost transilvanskega novačenja onemogočili pravočasen prihod na bojišče. Usodno je bilo tudi, da madžarska vojska ni mogla braniti obrambne črte ob Dravi. Čeprav je bilo močvirnato bojišče, oddaljeno 7 km od Mohača, dobra izbira (nekateri tega ne vidijo tako) – ker je izčrpavalo korakajoče Osmane – sta Pál Tomori in György Szapolyai (Juraj Zapolja), dva poveljnika, naredila številne napake. Ena od nesrečnih odločitev je bila na primer, da je krščanska vojska bitko začela že 29. avgusta, čeprav je v poznejših dneh lahko pričakovala prihod dveh glavnih korpusov – hrvaškega bana Kristofa Frankopana in čeških sil. Drugi pa trdijo, da je bil Tomori prisiljen v napad, ker takrat celotna turška vojska še ni korakala na bojišče (skupno število je po ocenah nekaterih znašalo okrog 150.000 mož), zato je obstajala večja možnost za zmago. Natančen opis bitke še danes ni dokončan, o mnogih podrobnostih je mogoče le ugibati. Krščanska vojska pa bitke ni izgubila samo zaradi številčne premoči sovražnika. K temu so prispevale določene napake voditeljev vojske (napake so bile seveda tudi na turški strani), nedisciplina nekaterih vojaških skupin in (ne)sreča.

Izguba Madžarov je bila ogromna: v bitki je padlo 4.000 konjenikov, 10.000 mož pehote, 7 škofov – vključno z nadškofom Tomorijem in nadškofom Lászlójem Szalkaijem iz Esztergoma in petimi drugimi škofi kot tudi 28 baroni (velikaši). Kralj je v mraku zapustil bojišče. Pri prečkanju reke je padel s konja in se pod težo oklepa utopil. Kot

rezultat poraza je bila država razdeljena na tri dele: Turki so zasedli osrednji del Kraljevine Madžarske, severozahodna ozemlja so prešla pod habsburško oblast, na vzhodu pa je transilvanska kneževina delovala kot turška vazalna država. (*Bitka pri Mohaču*; Kontler 2005: 109–110; Szabó 2006.)

Rákóczijska vojna za neodvisnost

Čeprav so se Madžari po letu 1526 še naprej borili s Turki, je do izгона Turkov prišlo šele z vojaško silo avstrijske monarhije konec 17. stoletja. Leta 1687 so ogrski stanovalci v zahvalo za avstrijsko pomoč Habsburžanom priznali dedno pravico do ogrskega prestola. Vendar je novi red v marsičem neugodno vplival tako na del plemstva kot na podložništvo. Dvor je zahteval predvsem denar, to je pomenilo, da so Avstrijci pobrali visok davek. Poleg tega so morali Madžari priskrbeti hrano avstrijski vojski, ki je bila do njih sovražna. Vse močnejša represija je v državi povzročala vse večji obup. Kmetje in *kruci* (ogrski kmečki uporniki, ki so od 16. do 18. stoletja ropali, morili in požigali po Habsburški monarhiji) so bili prvi, ki so zoper zatiranje poprijeli za orožje – izkoristili so dejstvo, da je dunajski dvor, ki je bil v vojni s Francozi, večino svoje vojske z Madžarske umaknil. Nato so leta 1703 prosili plemiča Ferenc Rákóczi II. (1676–1735) – najbogatejšega veleposestnika v državi, potomca dveh pomembnih plemiških družin (Rákóczi in Zrinyi), ki je zaradi Habsburžanov pobegnil na Poljsko – naj vodi protihabsburško vstajo. Rákóczi, ki so mu Francozi obljubili pomoč, je vse prebivalce države pozval k orožju proti cesarski oblasti, k osvoboditvi Ogrske izpod »nelegalnega in neznosnega jarma«.

Rákóczi in njegovi privrženci Jožefa I. niso imeli za zakonitega vladarja, ker ga madžarski parlament ni izvolil za kralja. Po njihovem mnenju kralj, kronan brez volitev, ni legitimen kralj. Rákóczi je uspelo prepričati velik del plemičev, da so se pridružili vstaji. Ta boj, ki se je začel s kmečkim gibanjem in nadaljeval s pristopom plemstva, je bil prvi narodni osvobodilni boj v madžarski zgodovini. Pri tem si je Rákóczi ves čas prizadeval uskladiti različne interese kmetov in plemstva. Rákóczi je uspelo pridobiti tudi nekatere narodnosti (romunsko, rusinsko, slovaško), vendar so Hrvati in Srbi ostali zvesti Dunaju. Ker so se morali Avstrijci boriti na več frontah, so bili v pogajanja z Rákócziem prisiljeni, vendar so bila pogajanja brezplodna. Po drugi strani pa so Madžari zaman dosegli vojaške uspehe, naslednje leto so Avstrijci namreč zmagali proti Francozom, Rákóczi pa je ostal brez zaveznika. Kljub temu so ga septembra 1705 na deželnem zboru izvolili za poveljujočega kneza Ogrske. Rákóczi, ki je ostal brez francoske pomoči, je bil prisiljen uvesti visoke davke. Čeprav so prisilni ukrepi povzročili socialne napetosti, je državni zbor 13. junija 1707 Habsburžane odstavil (detronizacija). Za razumevanje vojaških razmer pa se moramo zavedati naslednjega: »Splošno gledano je bila spočetka številčna premoč *krucev* učinkovita le v nenadnih napadih na

manjše oddelke cesarske vojske, medtem ko je v odprtih bitkah nekaj tisoč labancev [vojaki dunajskega dvora] zlahka premagalo dva- do trikrat več *krucev*» (Kontler 2005: 151). Kuga se je širila po vsej državi, zlasti v slabo hranjenem in oblečenem taborišču *krucev*. Država je bila izčrpana, knez in njegovi možje so se morali umakniti.

Septembra 1710 je cesar Jožef I. zamenjal poveljnika madžarske cesarske vojske, Sigberta Heistra, ki je zaradi plenjenja in trde akcije postal nesprejemljiv tudi za dvorne Madžare, zamenjal pa ga je hrvaški grof János Pálffy. Zaupali so mu sklenitev miru. V začetku leta 1711 je Rákóczi odšel na Poljsko, da bi se z ruskim carjem pogajal za morebitno pomoč. Pomoči, ki jo je pričakoval, ni dobil, zato je Sándor Károlyi s pooblastilom stanov podpisal mir v Szatmárju. Mirovni pogoji so bili blagi: tistim, ki se bodo pridružili cesarju, bodo vrnjena posestva. Vladar »je obljubil, da bo spoštoval ogrske pravice in svoboščine, sodeloval z državnim zborom pri vladanju po ogrskih zakonih in običajih [...] Szatmárski mir je tako obnovil ustavno stanje pred letom 1670, le da se je položaj krone nekoliko okrepil« (Kontler 2005: 152). Sam Rákóczi mirovnih pogojev ni sprejel in je odšel v prostovoljno izgnanstvo. Umril je leta 1735 v Turčiji. (Kontler 2005: 145–153; *Francis II Rákóczi*; *Franz II. Rákóczi*; *Franz II. Rákóczi*; Gebei 2009.)

Marčna revolucija in vojna za neodvisnost 1848–1849

V 30. letih 19. stoletja se je na Madžarskem pojavila razmeroma široka (a ne enotna) skupina (generacija reform), ki je želela spremeniti obstoječe fevdalne razmere. Najbolj znani osebnosti v tem reformnem gibanju sta István Széchenyi (1791–1860), eden najbogatejših plemičev v državi, in Lajos Kossuth (1802–1894), pravnik iz plemiške družine brez posesti. Széchenyi je pozval k počasnejši preobrazbi, ki jo vodi aristokracija, v sodelovanju z dunajskim dvorom. Kossuth in vse večje število njegovih privržencev je verjel, da brez podpore celotnega naroda ni mogoče ustvariti moderne, meščanske domovine in njene družbe, sorazmerne gospodarske in politične neodvisnosti. Széchenyi je svoja načela opisoval v temeljnih knjigah, Kossuth pa v političnih uvodnikih. Pri Kossuthu je koncept fevdalnega naroda zamenjal moderni nacionalizem, ki temelji na skupnem jeziku in kulturi. Do leta 1847 sta bili ustanovljeni manj radikalna, konservativna stranka in bolj radikalna, opozicijska (liberalna) stranka. Hkrati se je pojavila skupina radikalnih intelektualcev (»marčni mladeniči«), združenih okoli Józsefa Irinyija, Sándorja Petőfija, ki so bili navdušeni nad idejami vélike francoske revolucije.

Kossuth je ob novici o pariški revoluciji februarja zahteval emancipacijo podložnikov, delitev bremen (tj. obdavčitev plemičev) in neodvisno državno vlado, toda ta neodvisnost bi bila vzpostavljena v okviru imperija, v katerem bi tudi ustava spoštovala narodnosti. Kossuth je ob novici o dunajski revoluciji, ki je izbruhnila 13. marca 1848, svojo prvotno idejo dopolnil z radikalnimi predlogi marčevske mladine in jo 15. marca zjutraj z odobritvijo državnega zbora v Bratislavi odpeljal na Dunaj v spremstvu

velikega števila delegatov. Tudi 15. marca je pod vodstvom marčnih mladincev v Pešti precejšnja množica zahtevala sprejem njihove zahteve, zbrane v 12 točkah. Državni zbor je sprejel ukinitvev bremen zemljiških gospodov in cerkvene desetine, županije pa so jo razglasile, ne da bi čakale na kraljevo potrditev. 23. marca je bila pod vodstvom grofa Lajosa Batthyányja (1807–1849) ustanovljena prva neodvisna vlada, ki je bila odgovorna parlamentu. V vladi sta sodelovala tudi Lajos Kossuth in István Széchenyi.

Zadnji stanovski parlament je v dveh tednih z vročnim delom postavil temelje novi Madžarski. Zakone je kralj portdil 11. aprila (aprilski zakoni). Čeprav so novi zakoni postavili temelje za državljansko preobrazbo, parlament ni jasno uredil odnosov z Dunajem, ni popolnoma dokončal odprave bremen zemljiških gospodov in ni uredil položaja nemadžarskih narodnosti. Stališče vlade je bilo, da je na Madžarskem samo en politični narod, Madžari, narodnosti lahko uveljavljajo svoje pravice samo kot posamezniki, ne pa tudi kot skupnost. Nezadovoljne narodnosti (Slovaki, Romuni, Srbi) so od aprila dalje zahtevale avtonomijo, čeprav je njihov pomemben del podprl madžarsko revolucijo. Dunajski dvor pa ni skoparil z obljubami v prid narodnosti.

Volitve v madžarski predstavniški dom so bile konec junija 1848, ko so liberalci dosegli pomembno zmago. Glede na okoliščine (od konca junija je prišlo do spopadov s Srbi, na hrvaški strani se je pripravljala Jelačićeva vojska), je bilo ustanovljenih prvih deset patrolnih bataljonov. 31. avgusta je monarh izdal dokument, v katerem je bilo zapisano, da se lahko, če predstavniški dom ne bo razveljavil aprilskih zakonov, pričakuje vojaški napad. Spori z dunajskim dvorom so porušili enotnost v vladi. Odbor za narodno obrambo je bil ustanovljen sredi septembra, predsedoval mu je Kossuth, od začetka oktobra pa je postal nova revolucionarna izvršna oblast. Madžarsko in hrvaško zgodovino pisje Jelačičev septembrski vojni pohod na Madžarskem ocenjujeta vsak povsem drugače. Batthyány, ki se ni uspel dogovoriti z dunajskim dvorom, je 2. oktobra odstopil. Kralj je 3. oktobra razpustil ogrski parlament, dežela je bila razglašena za uporniško.

Od takrat se obe strani osredotočata na doseganje zmage: Ferdinand V. je Jelačića 4. oktobra imenoval za madžarskega vojaškega komisarja, obrambni odbor pa je imel za svojo najpomembnejšo nalogo ustanovitev močne urejene vojske. Bitke med obema stranovoma so potekale z različnim izidom, toda do maja 1849 je bilo z izjemo enega ali dveh gradov osvobojeno celotno ozemlje Ogrske (brez Hrvaške). Že prej, 14. aprila 1849, je madžarski predstavniški dom iz več razlogov razglasil odstavitev habsburške vladarske hiše in ogrsko neodvisnost. Dunaj je zaprosil za pomoč ruskega carja, ki jo je obljubil 9. maja. Poleg tega so evropske revolucije poleti propadle. V začetku junija so dobro opremljene in dobro usposobljene ruske in avstrijske čete začele usklajen napad na Ogrsko.

Čeprav so se Madžari močno borili, se je bila madžarska vojska 13. avgusta 1849 prisiljena predati ruski vojski. Čeprav sta tako car kot angleška vlada Dunaj opozorila, naj se zadrži, se je dunajski dvor upornikom kruto maščeval. 13 glavnih vojaških častnikov, Lajos Batthyány, parlamentarni uradniki, več kot sto vojaških častnikov, župnikov, upornikov je bilo usmrčenih. (Kontler 2005: 185–208; *Hungarian Revolution of 1848*; *Ungarische Revolution 1848/1849*; Herman 2020.)

Trianonska mirovna pogodba

Madžarski vladajoči razred še poleti 1918 ni resno razmišljal o možnosti poraza, vendar se je poraz razjasnil do konca oktobra. Zaradi nezadovoljstva je na Ogrskem izbruhnila revolucija. Oblikovala se je nova vlada, katere predsednik je postal Mihály Károlyi. Hrvaška in Slavonija sta se odcepili od Madžarske kraljevine. Romunija, Srbija in novonastala Češkoslovaška so s politično in finančno podporo antante napadle območja države, kjer so živele njihove narodnosti, ne da bi tam naletele na resen oborožen odpor. To je bilo za Romunijo, Srbijo in Češkoslovaško nujno že pred podpisom mirovne pogodbe. Tako so namreč ustvarile pripravljene razmere za določanje prihodnjih mej. 13. novembra 1918 je Károlyi podpisal Beograjsko vojaško konvencijo. Kot rezultat sporazuma so srbske čete, ki so bile že prisotne na Madžarskem, dobile legitimnost in sporazum je dovolil tudi vstop romunske vojske, kar se je zdelo tudi legitimno. Ta postopek je pomenil, da so se Čehi, Romuni in Srbi lahko pozneje sklicevali na obstoječe stanje. Tako je Madžarska izgubila približno polovico svojega nekdanjega ozemlja, preden so sile zmagovalke začele mirovna pogajanja januarja 1919. (Kontler 2005: 265.) Še več, februarja je bilo ozemlje države skoraj enako današnjemu. Šele po utrditvi oblasti Miklósa Horthyja konec leta 1919 je bilo povabilo na mirovno konferenco poslano na Madžarsko.

Na konferenci, ki je z Madžarsko potekala januarja 1920, je madžarska pogajalska strategija v bistvu želela ohraniti ozemeljsko integriteto Madžarske. Z argumenti so želeli podpreti zgodovinsko, geografsko in gospodarsko enotnost Ogrske kraljevine. Madžarska delegacija je pozvala tudi k možnosti referendumu na spornih območjih, pri čemer se je sklicevala na načelo samoodločbe narodov, ki so jih pogosto izrazili zavezniki. Govor Alberta Apponyija, ki je vodil madžarsko delegacijo, je imel velik vpliv na mnoge, a ker je bila odločitev o mirovni pogodbi že sprejeta, njegovi argumenti niso bili upoštevani.

Trianonska mirovna pogodba (v madžarskih virih pogosto imenovana *mirovni diktat*) je mirovna pogodba med Madžarsko (kot naslednico Avstro-Ogrske monarhije), ki je izgubila prvo svetovno vojno, in zmagovito antanto v okviru pariškega sistema mirovnih pogodb, ki so končale prvo svetovno vojno. Pogodba je med drugim določila nove meje Madžarske zaradi razpada Avstro-Ogrske in namesto cesarstva ustvarila

številne majhne večnacionalne države. Pogodbo sta pogodbenici podpisali 4. junija 1920 v dvorcu Grand Trianon v Versaillesu.

Nove meje so bile načeloma postavljene na podlagi nacionalnega načela, ki ga je oblikoval ameriški predsednik Thomas Woodrow Wilson, v podporo kateremu so različne delegacije skušale predstaviti številne zemljevide. Vendar so v več primerih od tega odstopile iz strateških, gospodarskih, prometnih in drugih razlogov. Tako je vrsta cest in železnic, vzporednih z novo mejo, prišla na drugo stran meje, do novonastalih sil. Takšni sta bili cesta in železnica Arad–Nagyvárad (Oradea)–Szatmárnémeti (Satu Mare) ter Csallóköz (Žitný ostrov). Preostala radialna struktura brez povezovalnih cest je še vedno problem madžarskega prometa. Tako so območja s strnjenim madžarskim prebivalstvom prišla tudi na drugo stran meje (predvsem deli Csallóköza, nekdanji Partium, in Bačka).

Zaradi mirovne pogodbe je Ogrska izgubila dve tretjini svojega nekdanjega ozemlja. Skupno območje Kraljevine Madžarske je znašalo 325.411 km² (282.870 km² brez Hrvaške), kar se je zmanjšalo na 92.963 km². Dejstvo je, da je na pomembnem delu ozemlja živelo prebivalstvo nemadžarske narodnosti oz. identitete, vendar je 3,3 milijona madžarsko govorečih postalo državljanov novoustanovljenih držav. Poleg tega so si nove države prizadevale za prisilno asimilacijo madžarskega prebivalstva, ki je prišlo v njihov državni okvir. Tedanja madžarska javnost je vse to ocenila kot drugi Mohač. (Kontler 2005: 263–277; *Treaty of Trianon*; *Vertrag von Trianon*; Zeidler 2008.)

Revolucija in vojna za neodvisnost leta 1956

Sovjetske čete, ki so leta 1945 osvobodile Madžarsko izpod nemške okupacije, so po izgonu Nemcev ostale v državi. Sicer manjšinski komunisti (leta 1947 so, celo na račun volilne prevare, osvojili le 22 % glasov) so na oblast maja 1949 prišli z njihovo pomočjo. Za obdobje od 1948 do 1953 je bil značilen stalinistični teror. Grozote ÁVO (*Államvédelmi Osztály*, tj. Oddelek za državno varnost) in ÁVH (*Államvédelmi Hatóság*, tj. Služba državne varnosti), konceptualne tožbe, usmrtitev ali deportacija »protirazrednih elementov« v internacijska taborišča, podobna gulagu, so bili pogosti dogodki. (László Rajk, nekdanji notranji minister, nato zunanji minister, je bil žrtev medsebojnih obračunov med komunisti.) Zgrajena je bila policijska država. K vsemu temu je prispeval še osebni kult Mátyása Rákosiya in Stalina, prisilna kolhozizacija, negospodarni razvoj težke in vojaške industrije ter zaradi tega naraščajoča revščina. Stalin je umrl leta 1953 in po ukazu novega sovjetskega vodstva je Rákosi odstopil s položaja predsednika vlade. Zamenjal ga je Imre Nagy, ki so ga leta 1949 izključili iz vodstva stranke, ker je nasprotoval kolektivizaciji. Kot prvi korak v svojih reformnih idejah je razglasil amnestijo in v skladu z obljubo odpravil internacijska taborišča, končal neodvisnost ÁVH, spremenil sistem subvencij v korist lahke in živilske industrije,

zmanjšal obremenitev kmečkega gospodarstva, plače so narasle, cene pa padle. Leta 1955 pa ga je Rákosi uspel zamenjati. Potem ko je XX. kongres komunistične partije Sovjetske zveze obsodil stalinistično diktaturo, se je tabor kritikov Rákosija okrepil, zahtevali so vrnitev Imreja Nagya, tudi vodstvo stranke je bilo razdeljeno. Nekateri bi sprejeli manjše spremembe, drugi bi ohranili socializem, a bi sprejeli resne spremembe, medtem ko najvišje vodstvo ne bi spremenilo ničesar. 6. oktobra se je ponovnega pokopa Lászla Rajka in njegovih treh usmrčenih spremljevalcev udeležilo 200.000 ljudi.

Moskva je zaradi Gomuškove reforme na Poljskem grozila z oboroženim posredovanjem, kar je 19. oktobra privedlo do protisovjetskih protestov v več poljskih mestih.

Mnogi na Madžarskem so bili Poljakom naklonjeni. Študenti, ki so organizirali demonstracijo v podporo Poljakom, so zahteve oblikovali v 16 točkah. Zahtevali so revizijo madžarsko-sovjetskih odnosov in umik sovjetskih čet iz Madžarske, novo vlado z Nagyem na čelu, svobodne večstrankarske volitve itd. Šesta točka je zahtevala obnovo madžarsko-jugoslovanskih odnosov v duhu medsebojnega nevmešavanja. Vse to je preseglo ideje protistalinistične opozicije znotraj komunistične partije.

23. oktobra so študentje organizirali demonstracijo, na kateri se jih je zbralo približno 50.000. Komunistično vodstvo je dogodke označilo za kontrarevolucijo in predvidevalo le minimalne (znotrajpartijske) reforme. Del množice se je odpeljal do kipa Stalina v Mestnem parku in ga porušil, drugi del se je zbral pred stavbo Radia in zahteval, da se prebere 16 točk zahteve študentov. Vodstvo Radia tega ni izpolnilo, zato je množica vdrla v skladišče orožja, dobila orožje in na cesti pri Radiu se je začela oborožena vstaja prebivalcev Budimpešte. Nekateri sovjetske čete so vkorakale v Budimpešto, toda oboroženi revolucionarji so v več delih mesta postavili barikade, začeli so se ulični boji, v katerih so sovjetski tanki eden za drugim postali neškodljivi, Madžari pa so zajeli njihove posadke.

Čeprav je bilo središče revolucije Budimpešta, se je nezadovoljstvo v različnih oblikah pokazalo po vsej državi. Vodstvo stranke je bilo nenehno prisiljeno popuščati. 30. oktobra je Imre Nagy v radijskem govoru sporočil, da je »vedno večja revolucija, ogromno gibanje demokratičnih sil, postavilo Madžarsko na razpotje« (1956-os forradalom). Napovedal je konec enopartijskega sistema, pripravo svobodnih volitev. 31. oktobra pa je rekel, da so se začela pogajanja o izstopu iz Varšavskega pakta. 1. novembra je sestavil tretjo revolucionarno vlado, ki je tokrat temeljila na široki koaliciji. In ker ZDA in zahodne sile Madžarske niso podprle, so se sovjetski politični voditelji odločili za vojaški napad.

János Kádár, ki je bil minister v vladi Imreja Nagya, je revolucijo 1. novembra označil za »slavno vstajo našega ljudstva«, toda Rusi so ga tisti dan odpeljali v Moskvo. Tito je Sovjetom predlagal, naj bo Kádár novi vodja na Madžarskem. Kádár je 3. novembra

za to izvedel kot tudi za priprave na nov ruski napad, zato je ta dan v Moskvi rekel, da na Madžarskem »protirevolucionarji ubijajo komuniste, Imre Nagy pa jih pri tem ščiti« (1956-os forradalom). (Res je, da so se ponekod dogajala grozodejstva.) Ob zori 4. novembra se je po vsej državi začel sovjetski napad. Vendar so se revolucionarji močno uprli in Sovjeti so šele 11. novembra uspeli požeti končno zmago.

Čeprav je osvobodilna vojna takrat propadla, se je revolucija v nekem smislu nadaljevala do sredine decembra: delavski sveti, pa tudi drugi revolucionarni organi so nadaljevali politično stavko do začetka decembra. Delavski sveti so vlado prisilili k pogajanjem in so trmasto predstavljali revolucionarne cilje. Proti njim je ukrepala Kádárjeva vlada, ki je na oblast prišla 7. novembra s pomočjo sovjetskih čet. Od 8. decembra je bil odpor v več mestih prekinjen s streli in delavski sveti so bili ukinjeni. Iz države je zbežalo približno 200.000 ljudi. Za »protirevolucionarna dejanja« je bilo pregnanih 12.924 ljudi, od tega 199 usmrčenih. (V literaturi je mogoče prebrati različne številke.) (Kontler 2005: 327–348; *Hungarian Revolution of 1956*; *Ungarischer Volksaufstand; 1956-os forradalom*.)

VIRI IN LITERATURA

- FONT, Márta, SUDÁR, Balázs, 2019: *Honfoglalás és államalapítás: 9–10. század; a törzsszövetségől a keresztény királyságig*. [Osvojitve domovine in oblikovanje države: 9–10. stoletja; od plemenske zaveze do krščanskega kraljestva.] Budapest: Kossuth Kiadó.
- GEBEL, Sándor, 2009: *A Rákóczi-szabadságharc 1703–1711*. [Rákóczijska vojna za neodvisnost 1703–1711.] (Magyarország története 11.) Budapest: Kossuth Kiadó.
- HEGEDŰS, András B. (ur.), 1996: *1956 kézikönyve. Kronológia* [Priročnik o 1956. Kronologija.] Budapest: 1956-os Intézet.
- HERMANN, Róbert, 2020: *Rendszerváltástól a megtorlásig. Tanulmányok az 1848–1949. évi forradalom és szabadságharc történetéről*. [Od spremembe režima do povračilnih ukrepov. Študije o zgodovini revolucije in osvoboditve vojne v letih 1848–1949.] Budapest: Line Design.
- KONTLER, László, 2005: *Tisočletje v Srednji Evropi: Madžarska zgodovina*. Prev. Irena Trenc Frelih. (Zgodovina držav in narodov 2.). Ljubljana: Slovenska matica.
- Miért éppen 1896-ban volt Millennium? – Ezredéves álmok 3. rész*. [Zakaj je bilo tisočletje prav leta 1896? – Tisočletne sanje 3. del.] <https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2016/06/01/miert_epen_1896-ban_volt_millennium_ezredeves_almok_3_resz>.
- SZABÓ, János B., 2006: *A mohácsi csata*. [Bitka pri Mohaču.] Budapest: Corvina.
- VÖRÖS, Koni, 2017: *Matija Korvin*. Magistrsko delo. Maribor. <<https://dk.um.si/IzpisGradiva.php?id=65472>>.
- ZEIDLER, Gyula (ur.), 2008: *Trianon*. Budapest: Osiris.

NEKAJ SPLETNIH VIROV
(za bralstvo, ki ne bere madžarsko)

- Wikipedia*. 1956-os forradalom [Revolucija leta 1956]. <https://hu.wikipedia.org/wiki/1956-os_forradalom>.
- Wikipedia*. Bitka pri Mohaču. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Bitka_pri_Moha%C4%8Du#cite_note-11>.
- Wikipedia*. Francis II Rákóczi. <https://en.wikipedia.org/wiki/Francis_II_R%C3%A1k%C3%B3czi>.
- Wikipedia*. Franz II. Rákóczi. <https://de.wikipedia.org/wiki/Franz_II._R%C3%A1k%C3%B3czi>.
- Wikipedia*. Hungarian conquest of the Carpathian Basin. <https://en.wikipedia.org/wiki/Hungarian_conquest_of_the_Carpathian_Basin#The_Hungarian_conquest>.
- Wikipedia*. Hungarian Revolution of 1848. <https://en.wikipedia.org/wiki/Hungarian_Revolution_of_1848>.
- Wikipedia*. Hungarian Revolution of 1956. <https://en.wikipedia.org/wiki/Hungarian_Revolution_of_1956#Soviet_intervention_of_4_November>.
- Wikipedia*. I. Mátyás magyar király. <https://hu.wikipedia.org/wiki/I._M%C3%A1ty%C3%A1s_magyar_kir%C3%A1ly>.
- Wikipedia*. Matija Korvin. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Matija_Korvin>.
- Wikipedia*. Štefan I. Ogrski. <https://sl.wikipedia.org/wiki/%C5%A0tefan_I._Ogrski>.
- Wikipedia*. Treaty of Trianon. <https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Trianon>.
- Wikipedia*. Ungarische Revolution 1848/1849. <https://de.wikipedia.org/wiki/Ungarische_Revolution_1848/1849#cite_ref-1>.
- Wikipedia*. Ungarischer Volksaufstand. <https://de.wikipedia.org/wiki/Ungarischer_Volksaufstand#4._bis_zum_15._November>.
- Wikipedia*. Vertrag von Trianon. <https://de.wikipedia.org/wiki/Vertrag_von_Trianon>.

András Zoltán

Univerza Loránd Eötvösa (Budimpešta), Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko in baltistiko, Katedra za ukrajinistiko /

Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest), Bölcsészettudományi Kar,

Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék

zoltand@staff.elte.hu

Slovanske izposojenke v madžarščini

Prispevek obravnava slovansko-madžarske stike od spornih začetkov do danes. Podrobneje se ukvarja z vprašanjem slovanskega substrata v madžarščini; na podlagi najstarejših slovanskih izposojenk v madžarščini se domneva tudi slovansko narečje bolgarskega tipa v Panonski nižini v času naselitve Madžarov (konec 9. stoletja). Najzgodnejše izposojenke so večinoma prevzete iz teh dveh poznopraslovanskih narečij. Po 12. stoletju že obstaja možnost za uvrščanje slovanskih izposojenk v posamezne slovanske jezike, vendar jih lahko razlagamo hkrati tudi iz več slovanskih jezikov zaradi velike podobnosti med posameznimi slovanskimi jeziki.

1 Začetki slovansko-madžarskih jezikovnih stikov

Madžari so bili v stiku s predniki Slovanov že v času bivanja na vzhodnoevropski ravnini v 9. stoletju. Predniki vzhodnih Slovanov so slovansko ime Madžarov **ogъr-* (od tod starorus. *yzpe*, *yzopckuiъ*, ukrajinsko *yzopeцbъ*, *yzopcbъkuiъ*, poljsko *Węgrzy*, *węgerski*, slovensko *Oger*, *ogerski* 'Madžar, madžarski') prevzeli iz turanskega etnonima **onogur* pred denazalizacijo nosnikov v vzhodno slovanščini, torej pred sredino 10. stoletja. Ta etnonim so Slovani predali drugim evropskim jezikom s posredovanjem srednjegrškega *Οὔγγροι*, srednjelatinškega *(H)ungarus*, *(H)ungaria* (angleško *Hungary*, francosko *Hongrie*, nemško *Ungar*, *Ungarn* 'Madžari, Madžarska' (prim. Vasmer 3: 172; Anikin 6: 234–235). Staro ime Slovanov *tót* so si Madžari verjetno izposodili iz baltskih jezikov, prim. staroprusko *tauto* 'država', litovsko *tautà*, latvijsko *tàuta* 'ljudstvo, narod' (prim. Zoltán 2009).

Nekaj zgodnjih slovanskih izposojenk je lahko prešlo v madžarščino iz vzhodnoslovanskih narečij, ko so predniki Madžarov bivali v stepski coni vzhodnoevropske ravnine. Po raziskovalcih so takšne zgodnje vzhodnoslovanske izposojenke npr. *tanya* 'ribiška koča' (prim. starorus. *tonja*), *naszád* 'neka vrsta ladje' (prim. starorus. *nasadъ*) in *halom* 'grič' (prim. starorus. *хѡlmъ*; Hadrovics 1989: 24; Kniezsa 1955: s. v.). Domnevano je bilo vzhodnoslovansko poreklo še teh besed: etnonim *lengyel* < *lengyen* 'Poljak', *szégye* 'ribiško orodje' < starorus. *sěža* in *varsa* 'vrša' < starorus. *verša* < **vrša* (Kniezsa 1955; EWU: s. v.). Toda brez formalnih kriterijev je težko izpostaviti

tiste besede iz množice zgodnjih slovanskih izposojenk madžarščine, ki so res lahko bile prevzete pred naselitvijo Madžarov v Panonski nižini. To pomeni, da je vzhodno-slovansko poreklo teh besed le domnevano, a ga z vso gotovostjo ne moremo dokazati (Kniezsa 1943: 189; Xelimskij 2000: 414–415; Zoltán 2017a).

Najverjetnejša vzhodnoslovanska izposojenka, ki je bila prevzeta pred naselitvijo Madžarov v Panonski nižini, je etnonim *lengyel* (< *lengyen*), ki izvira iz imena slovanskega plemena **lędjan(e)*. To pleme se je po Konstantinu Porfirogenetu (Λενζανῆνοι, Λενζενίνοις, DAI cap. 9, 37) nahajalo na severnih pobočjih Karpatov, kar se dobro ujema s potjo Madžarov v Panonsko nižino preko Karpatov. Toda obstaja starosrb. *Leđanin* 'Poljak' (EWU 2: 888), ki so ga rekonstruirali na podlagi latinskega prevoda (17. stoletje) neke izgubljene srbske kronike iz 16. stoletja in se pojavi samo v zvezi z madžarskimi kralji jagelonske dinastije (Mažuranić 1908–1922: 587). Nadalje je v srbski in hrvaški folklori znano tudi legendarno mesto *Leđan grad*, čeprav je prvič zapisano šele na začetku 19. stoletja. Če prvi del besedne zveze *Leđan* res izvira iz tega imena plemena in ni prešel v srbsščino z madžarskim posredovanjem, kot to svetujejo nekateri raziskovalci (Rj JAZU 5: 955, na podlagi tega tudi ÈSSJa 15: 44), potem so ga Madžari lahko spoznali ne samo »med potjo«, med preseljevanjem s pomočjo vzhodnih Slovanov, temveč tudi pozneje v Panonski nižini, ker je to ime bilo znano tudi v krogu lokalnih Slovanov. Glede tega se je težko odločiti, saj te besede ni v res starih, originalnih srbskih in hrvaških jezikovnih spomenikih.

2 Slovanski substrat v madžarščini

Jezikovni stik Slovanov in Madžarov se je začel torej še pred naselitvijo Madžarov v Panonski nižini (pred koncem 9. stoletja), vendar so jezikovni sledovi tega stika v madžarščini negotovi in teh vprašljivih vzhodnoslovanskih izposojenk ni več od ducata. Množica slovanskih izposojenk v madžarščini se je udomačila po naselitvi (895) v Panonski nižini, kjer so Madžari od naselitve do danes, to je že več kot 1100 let, v tesnem jezikovnem stiku s slovanskimi narodi. Značaj in intenzivnost tega stika sta se sčasoma spremenila, vendar je na madžarščino največji vpliv od vseh drugih tujih jezikov imelo prav slovanstvo. V zadnjem dokončanem razlagalnem slovarju madžarskega knjižnega jezika v več zvezkih (ÉrtSz) je 9,36 % korenskih besed slovanskega porekla. Za primerjavo: v istem slovarju je delež korenskih besed ugrofinskega porekla 10,1 %; slovanskih izposojenk je približno dvakrat več kot turških (4,59 %) ali nemških (5,43 %) (Papp 1967: 52). Toda dodati je treba, da statistika korenskih besed kaže, da pogostost pojavljanja slovanskih izposojenk v madžarskih besedilih bistveno zaostaja za pogostostjo pojavljanja besed ugrofinskega porekla: med 100 najpogostejšimi besedami je le ena beseda slovanskega porekla, in sicer *beszél*, ki je na 90. mestu seznama. Tudi med 1000 najpogostejšimi besedami je približno samo 40 besed slovanskega porekla

ali besed, tvorjenih iz slovanske osnove (v padajočem zaporedju pogostosti: *dolog, szoba, csinál, asztal, munka, dolgozik, ablak, pénz, baj, utca, barát, szabad, udvar, rend, ruha, család, konyha, tiszta, király, beszélget, tiszt, gazda, beszéd, csoda, ebéd, vacsora, drága, német, beszélgetés, szerencse, terem, kabát, micsoda, hiba, szolgálat, szabadság, utcai, óriási, pince, parancs, kulcs, tör; prim. Füredi, Kelemen 1989).*

Razlagalni slovarji seveda vsebujejo samo občna imena. Tudi med lastnimi imeni jih je izrazito veliko slovanskega porekla. Od dobro znanih priimkov so slovanskega porekla na primer: *Babics, Csermanek, Grosics, Horacsek, Janurik, Jeszenszky, Kohut, Kos-suth, Lezsák, Medzihradsky, Mersich, Nemecsek, Novák, Prisztás, Riba, Zászkalicz-ky, Zsilinszky*. Sándor *Petőfi* je tvoril svoj psevdonim s kalkiranjem svojega prvotnega priimka *Petrovics*. Še več je priimkov, ki so nastali z madžarskim poimenovanjem in vsebujejo korenske besede slovanskega porekla, ker so Madžari prevzeli veliko imen poklicov, časti in narodov, ki so pozneje pogosto postali priimki (*Asztalos, Bodnár, Kádár, Kovács, Mészáros/Menszáros/Mensáros, Molnár, Takács; Bán, Császár, Ki-rály, Vajda; Görög, Horvát(h), Lengyel, Német(h), Olasz, Oláh, Szász*).

Podobno je tudi z zemljepisnimi imeni: Madžari so prevzeli veliko zemljepisnih imen iz slovanščine: *Balaton* ('blaten, močvirnat'), *Csongrád* ('črni grad'), *Csorna* ('črn'), *Keszölc* ('majhna cerkev'), *Légrad* ('grad na levi strani'), *Nógrád* ('novi grad'), *Pécs* ('krušna peč'), *Pest* ('jama' – prvotno se nanašalo na Budim), *Szeleste* ('nastanitev'), *Tapolca* ('topel izvir, vrelec/potok'), *Visegrád* ('grad na višini'), *Zagyva* ('sajast, temne barve'). Tudi z madžarskim poimenovanjem je nastalo precej zemljepisnih imen, ki vsebujejo slovanski koren, oz. slovanske korene. Razlog tega je, da so jih naši predniki tvorili iz apelativov slovanskega izvora, zato so v zemljepisnih imenih pogoste osnove kot *király, patak, puszta, szabad, szent, szerda, szombat*, ki se lahko celo nakopičijo v posameznih zemljepisnih imenih: toponim *Szentkirályszabadja* je gotovo nastal z madžarskim poimenovanjem, čeprav so vsi deli zloženske živa občna imena s samostojnim pomenom in slovanske izposojenke (*szent* < **svęto*, *király* < **kralb*, *szabad* < **svobodb*; -ja pa je madžarska pripona).

Zato je samoumevno, da so se klasični predstavniki madžarske slavistike – Oszkár Asbóth (1852–1920), János Melich (1872–1963), István Knieszsa (1898–1965), László Hadrovics (1917–1997), Lajos Kiss (1922–2003) – ukvarjali z raziskovanjem slovanskih prvin madžarščine, ki jih obravnava tudi poseben etimološki slovar (Knieszsa 1955). V tem temeljnem delu je 1252 besed, ki so gotovo slovanskega izvora. 484 jih je živih v knjižnem jeziku, 694 jih je dialektizmov in 74 jih je že zastarelih (Kiss 1994).

Slovanske izposojenke v madžarščini so najprej zanimale slovanske raziskovalce. Prvi korak je napravil Dalmatinec Faust Vrančić (1551–1617), ki je svojemu petjezikov-nemu slovarju kot prilogo dodal seznam 305 hrvaško-madžarskih besed (*Vocabvla Dalmatica quae Vngari sibi vsrparvnt*, Verantius, 1595, str. 118–123). V času pred

nastankom znanstvenega jezikoslovja sta Slovak Štefan Leška (1757–1818) (prim. Leschka 1825) in Moravec Gregor Dankovszky (1784–1857) (prim. Dankovszky 1833) predlagala slovanski izvor precej madžarskih besed. Prvo povzemajoče znanstveno delo o tej temi je prav tako napisal raziskovalec slovanskega porekla, in sicer Slovenec Franc Miklošič (1813–1891) (Miklosich 1871; prim. Zoltán 1992). V raziskovanju slovansko-madžarskih jezikovnih stikov je dosegel izredne rezultate Jevgenij Helimskij (1950–2007) iz Rusije v 20. stoletju (prim. Xelimskij 2000: 404–466; Stachowski 2009).

Najpomembnejši raziskovalci madžarske slavistike 20. stoletja (János Melich, István Kniezsa, László Hadrovics, Lajos Kiss, Imre H. Tóth) in po njih tudi najpomembnejši madžarski jezikoslovci (Géza Bárczi) so priznali, da je v madžarščini veliko slovanskih izposojenk. Kljub temu so pomen tega dejstva poskusili zmanjšati s tem, da je bil prvotni slovanski vpliv na madžarščino velik, a da posamezni slovanski jeziki (ruščina, bolgarščina, srbsčina, hrvaščina, slovenščina, slovaščina, češčina, poljščina, ukrajinščina itn.) na madžarščino niso imeli večjega vpliva kot kateri koli drugi jezik, s katerim je bila madžarščina v stiku skozi svoj zgodovinski razvoj. Po tem mišljenju so posamezni slovanski jeziki bili v stiku z madžarščino od samih začetkov skupnih stikov, podobno kot je danes na jezikovnih mejah pri zamejskih Madžarih. Klasično pojmovanje te teze pri Melichu: »In če bomo sčasoma za vse slovanske izposojenke lahko dokazali, iz katerega jezika so prevzete, bomo videli, da čeprav je slovanski vpliv v našem jeziku res velik, vpliv posameznih slovanskih jezikov ni večji od starega turškega ali italijanskega vpliva« (Melich 1910: 31).

Slovanski jeziki so drug drugem podobni, kar je prepoznavno tudi danes. Po eni strani gre za to, da je bil prajezik Slovanov, tj. praslovanščina, ki so jo govorili na relativno majhnem območju (med srednjim tokom Visle in Dnepra), dokaj enoten do 6. stoletja po Kr. Praslovanščina se je začela diferencirati šele v dobi velike slovanske ekspanzije v 7. in 8. stoletju in razvoj posameznih slovanskih jezikov se je končal šele v 12. stoletju (prim. Troubetzkoy 1922). Po drugi strani gre za to, da slovanski jeziki niso samo živeli v neposredni geografski bližini, temveč so bili v stalnem jezikovnem in kulturnem stiku drug z drugim. Torej Madžari v Panonski nižini in njeni soseski na koncu 9. stoletja niso bili v stiku s posameznimi slovanskimi jeziki, ampak s različnimi narečji razpadajoče praslovanščine, v kateri se je že začela diferenciacija. Iz tega sledi, da v zgodnjem obdobju slovansko-madžarskih stikov, ki je trajalo do 12. stoletja, še ne moremo govoriti o slovenskih, bolgarskih, hrvaških, slovaških itn. izposojenkah, ker je jezikovni razvoj teh jezikov še trajal. Stare slovanske izposojenke v madžarščini so lahko prevzete iz starih oblik katerega koli slovanskega jezika v času naselitve Madžarov (npr. starejše oblike besed kot *bab*, *bába*, *dajka*, *déd*, *ikra*, *mák*, *patak*, *rák*, *széna*, *szita* so približno enake tudi v sodobnih sosednjih slovanskih jezikih).

Drugo obdobje prevzemanja slovanskih prvin se razlikuje od tistega prvega tudi glede kakovosti. Takrat so na madžarščino vplivali že dobro diferencirani sosednji slovanski jeziki, ki so se precej tudi medsebojno razlikovali, saj s pomočjo njihovih glasoslovnih in kulturnih značilnosti lahko ugotovimo, da je npr. *kótyavetyél* prevzeto iz srbsčine, *pesztonka* iz slovaščine, *harisnya* je ukrajinskega, *pogrom* pa ruskega porekla. Med dvema obdobjema je še ena temeljna razlika. Stare slovanske izposojenke se pojavijo na celotnem jezikovnem prostoru in skoraj na vseh pomenskih poljih, zato te besede niso prešle v madžarščino s stikanjem na jezikovnih mejah, ampak z asimilacijo večjih skupin slovansko govorečega prebivalstva v osrednjih delih Panonske nižine (Balassa 1937: 46). Od pomembnih tujih raziskovalcev te problematike v bližnji preteklosti je Jevgenij Helimskij zastopal in z dokazi potrdil stališče, da so Madžari stare slovanske izposojenke prevzeli predvsem z asimiliranjem slovanskega prebivalstva v osrednjih območjih Panonske nižine, ne pa na njenih robovih med stikanjem s sosednjimi Slovani (Xelimskij 2000: 418–434).

Stališče Jevgenija Helimskega, da so najstarejše slovanske izposojenke v madžarščini substratne in izvirajo iz poznopraslovanskega narečja (po Helimskem panonskoslavensko narečje), ki so ga govorili Slovani v Panonski nižini, ki so se pozneje popolnoma asimilirali, zelo jasno, je treba njegove preveč kategorične trditve malo dopolniti. Po eni strani so bili Madžari v stiku tudi s sosednjimi slovanskimi jeziki in ne samo s tistim, ki so ga govorili lokalni Slovani. Seveda je veliko manj zgodnjih izposojenk, ki so posledica obrobni jezikovnih stikov, od tistih izposojenk, ki so bile prevzete od tukajšnjih Slovanov med dolgoletnim sobivanjem z njimi. Kljub temu so izpričane in njihovo pot lahko spremljamo (prim. npr. *hálát ad, karácsony, pitvar*; prim. Zoltán 2015). Po drugi strani se je Helimskij trudil, da bi panonske slovanščine predstavil kot enotno narečje, vendar s podrobno analizo lahko ugotovimo, da gre vsaj za dva tipa slovanskega narečja.

Glede na to, da ohranjenih jezikovnih spomenikov asimiliranih Slovanov Panonske nižine ni, so edini vir za raziskovanje njihovega jezika pač stare slovanske izposojenke v madžarščini oziroma njihove narečne značilnosti. Eden jezik dajalec je nedvomno bila tista panonska slovanščina, ki je bila južnoslovansko-zahodnoslovansko prehodno narečje. To narečje je bilo most med jeziki prednikov današnjih Hrvatov in Slovencev ter prednikov Moravcev in zahodnih Slovakov, ki je bilo razširjeno v večjem delu Prekdonavja. V tem narečju so se zahodnoslovanske jezikovne značilnosti prepletale z južnoslovanskimi. Zahodnoslovanska značilnost je razvoj psl. **ort-*, **olt-* > **rot-*, **lot-* na vzglasju, kar se je v madžarščini spremenilo v *a-*: madž. *rab* < panonsko slovan. **robъ* < zgodnje psl. **orbъ*, madž. *lakoma* < panonsko slovan. **lokoma* < zgodnje psl. **olkoma*. Zahodnoslovanska značilnost panonske slovanščine je tudi ohranitev psl. **dl* (v južnoslovanskih jezikih **dl* > *l*), kar se je v madžarščini razvilo v *ll* (**vidla* > *villa*, **motovidlo* > *motolla*). Obenem pa razvoj psl. **tj* in **dj* kaže na južnoslovansko

narečje oziroma na narečje prednikov Hrvatov in Slovencev: na mestu **dj* je v madžarščini *gy* (prim. hrv. *đ*): madž. *megye* < psl. **medja* (prim. hrv. *mèđa*), madž. *ragya* < psl. **rǫdja* (prim. hrv. *řđa*). Refleks psl. **tj* je v madžarščini *ty* ali *cs* (prim. hrv. *ć* in sln. *č*): madž. *parittya* < panonsko slovan. **pratja* < zgodnje psl. **portja* (prim. hrv. *prāča*, sln. *prāča*), madž. *lencse* < psl. **letja* (prim. hrv. *lēca*, sln. *lēča*).

Poleg tega narečja je na tem prostoru obstalo še eno drugo narečje, v katerem se na mesto psl. **dl* nahaja *l*, tako kot v večini južnoslovanskih in vzhodoslovanskih narečij. Ta *l* je ohranjen tudi v madžarščini: madž. *zab(o)la* < južnoslovan. **zobalo* < psl. **zobadlo*, madž. *nyoszolya* < južnoslovan. **nosilo* < psl. **nosidlo*. Iz psl. **ort-*, **olt-* na vzglasju se je razvilo *rat-*, *lat-* kot v vseh južnoslovanskih narečjih, kar se odraža v madžarščini kot *rá-* (za *la* ni primera): madž. nar. *rásza* 'sadika' < južnoslovan. **rasadъ* < **raz-sadъ* < psl. **orz-sadъ* (izpeljanka iz glagola **orz-saditi* 'razsaditi'), prim. bolg. *rászad* 'razsad, razzaditev', hrv. *rāsa* 'razsad, razzaditev, sadika'; madž. zastar. *rászt* 'otekanje vranice' < južnoslovan. **rastъ* < psl. **orstъ*, prim. hrv. *rāst* 'rast'; (nekoč) 'bolezen vranice'. Refleksa psl. **tj* in **dj* sta *št* in *žd*, prav tako kot v stari cerkveni slovanščini, stari bolgarščini in sodobni bolgarščini: madž. *nyüst* < starobolg. *ništi* < psl. **nitji*, madž. *mostoha* < starobolg. *maštexa* < psl. **matjexa*, madž. *mezsgye* < starobolg. *mežda* < psl. **medja*, madž. *rozsa* < starobolg. *rǫžda* < psl. **rǫdja*. Vse te značilnosti lahko razlagamo samo iz bolgarščine oz. bolgarskega tipa slovanskega narečja (prim. Zoltán 2013).

Tukaj navedeni primeri bolgarskega tipa so razširjeni po vsem madžarskem jezikovnem prostoru. Verjetno je takšna bila tudi zastarela beseda *rászt*, ker ni podatka, da bi to bil dialektizem. Glede razširjenosti tega narečja bolgarskega tipa nam je v pomoč edino beseda *rásza* 'sadika'. Ta dialektizem se pojavi večinoma le na slovaško-madžarski jezikovni meji, toda te besede v sosednji slovaščini ni (drugače bi bila domnevna izhodiščna oblika **rozsad*). Za ugotovitev razširjenosti tega narečja v Panonski nižini so nam v pomoč tudi zemljepisna imena s sestavino *pest*. Psl. **ktъ* se je razvilo v *št* od vseh slovanskih jezikov samo v bolgarščini (psl. **pektъ* > starobolg. *peštъ* > madž. *pest* 'krušna peč, jama'). Ta beseda ni samo glasoslovni, temveč tudi semantični bolgarizem. Ustreznice psl. **pektъ* so prisotne v vseh slovanskih jezikih, vendar samo v pomenu 'peč, krušna peč'. Pomen 'jama', ki je nastal s pomenskim prenosom je izpričan samo v bolgarščini: *pešt* 'peč, krušna peč; jama', toda ta pomen je znan že tudi v stari bolgarščini: *peštъ* '1. kemence, 2. barlang' (SJS 3: 32). György Dénes je zbral in analiziral zemljepisna imena s sestavino *pest* v pomenu 'jama' – *Pest pataka*, *Pes(t)kő*, *Kőpes(t)*. Ta zemljepisna imena so razširjena od Budimskega gričevja do Bükka, nadalje severno od tega območja, in sicer od doline Váha do severnega Borsoda (Dénes 2009). István Kniezsa (1963: 28–32) še ni poznal vseh zemljepisnih imen s sestavino *pest*, za katere je György Dénes pozneje na terenu preveril, ali prvotno pomenijo 'krušna peč' ali 'jama'. Toda Kniezsa je bil v luči svojih podatkov o teh zemljepisnih imenih v pomenu 'jama'

prepričan, da je slovansko prebivalstvo, ki je živelo tukaj že pred osvojitvijo domovine s strani Madžarov, govorilo južnoslovansko narečje bolgarskega tipa. Ta zemljepisna imena se nahajajo od okolice Budimpešte do hribovja Bükk, torej je slovansko prebivalstvo živelo južno od pogorja Börzsöny–Cserhát–Mátra–Bükk. Raziskave Györgya Dénesa so pravzaprav razširile ta prostor z zemljepisnimi imeni s sestavino *pest* nekdanjih županij Hont in Gömör na slovaški strani današnje državne meje.

Upoštevanje bolgarskoslovanskega substrata zahteva prevrednotenje kronologije slovanskih izposojenk, ki odražajo nekdanja nosna samoglasnika. Denazalizacija v bolgarščini se je vršila bistveno pozneje kot v vzhodni slovanščini (o kateri imamo točne podatke) in panonski slovanščini (kolikor se to da predpostaviti na podlagi sosednjih jezikov – hrvaščine, slovenščine in slovaščine).

Iz tega sledi, da slovanske izposojenke, ki zrcalijo slovanski nosni samoglasnik (tukaj navedemo samo najbolj znane – *bolond*, *csombor*, *donga*, *dorong*, *galamb*, *gomba*, *gerenda*, *goromba*, *konkoly*, *konc*, *korong*, *lengyel*, *lencse*, *lanka*, *munka*, *abroncs*, *péntek*, *pisztráng*, *porond*, *rend*, *rombol*, *szombat*, *szomszéd*, *szent*(el), *szerencse*, *tompa*) niso bile nujno prevzete v nekih desetletjih neposredno po naselitvi Madžarov (in v Prekdonavju), ampak so lahko bile prevzete v 11.–13. stoletju, vendar na srednjem in vzhodnem ter severovzhodnem delu jezikovnega prostora vsaj do takrat, ko Madžari še niso asimilirali bolgarskoslovanskega prebivalstva. To pomeni, da para *menszáros* ~ *mészáros*, *donga* ~ *duga* nista bila nujno prevzeta v različnem obdobju, ampak sta lahko prevzeta vzporedno na različnih lokacijah, tj. da sta različici.

Za sklepanje o slovanskih jezikovnih/narečnih predodobah moramo upoštevati tudi časovno zaporedje in prostorsko razširjenost glasoslovnih sprememb. Sprememba *y* > *i* se začne na primer na jugozahodu (današnji hrvaški in slovenski jezikovni prostor) že v 9. stoletju, na jugovzhodu (današnji bolgarski jezikovni prostor) pa šele v 13. stoletju in na severozahodu v 14.–15. stoletju. Torej pri Slovanih na Ogrskem lahko prideta v poštev dve vrsti izgovora v 10.–12. stoletju. Res je, da se je *y* razvil v *i* tudi v madžarščini, ampak madžarščina je ohranila nekdanji *y*, kar razlagamo s tem, da v teh besedah ni vokalne harmonije: *vydra* > *vidra*, *vyžigati* > *vizsgál*. Isti slovanski koren je bil lahko prevzet tudi z *i*: *styd*(*iti*) > *szidok*, toda *styděníje* > *szígyen* ~ *szégyen*.

Za ugotovitev starosti je primernejša usoda slovanskih polglasnikov (*ь*, *ѣ*). Njuno drugo ime je reducirana samoglasnika, a to je napačno poimenovanje, ker sta bila v 10.–11. stoletju še polna samoglasnika, ki so ju lahko identificirali tudi neslovanski govorniki. Tudi kasneje sta upadla le v določenih položajih, saj sta se v drugih položajih razvila v druge kratke samoglasnike. Po Gyuli Décsyju smo lahko prepričani, da so ju v 10.–11. stoletju izgovarjali takole: *ь* so izgovarjali kot kratek *u*, *ѣ* pa kot kratek *i*, oz. kakor pravi previdno Décsy (1958: 384), sta to bila samoglasnika, ki so ju Finci in Madžari slišali kot kratek *u* in kratek *i*. Isto je tudi pri starih slovanskih izposojenkah v grščini,

prim. srednjegr. (od 13. stoletja) χουμέλι, novogr. χούμελι 'hmelj' < slovan. **χ̣mēlь* 'hmelj' (prim. Zoltán 1979: 472).

O besedi *pisztráng* (< *п̣ьstroгъ*) (1261: *Pistrungus potoc* 'potok s postrvmi', TESz 3: 216), ki je izpričana od 13. stoletja in se pojavlja v okolici Košic, trdimo, da je zelo verjetno bila prevzeta pred 12. stoletjem, ko »so prvi polglasnik še izgovarjali« (Kniezsa 1955: 424). V tem položaju je bil palatalni *ь* v šibki poziciji v sosednjih slovanskih narečjih, pozneje je povsod izpadel (prim. slš. *pstruh*, polj. *pstrag*, ukr. *ncmpyз*). Zaradi tega bi bolgarskoslovanska oblika iz 12.–13. stoletja, v kateri je bil še nosnik, bila prevzeta ne kot *pisztráng*, ampak kot **pasztrang*. V tako imenovanih krepkih položajih je slovan. *ь* imel enak razvoj v madžarščini kot slovan. *u*. Slovanska beseda *sluga* je preko oblike **szuluga* (okrog 1138 *Sulgadi*, 1228 *Zuluga* TESz 3: 777) postala *szolga*; podobno je iz slovan. **bl̥xa* (po 1228 *Bolchas* TESz. 1: 332) na koncu postala *bolha*. To pomeni, da ima madžarščina enak refleks tako za slovan. *ь* kot za slovan. *u*. Mislim pa, da je madž. beseda *takács*, ki je izpričana od 14. stoletja, prevzeta iz poznejše oblike **tkač*, tj. brez obeh polglasnikov *ь* (**tkač* > *takács* kot **brat[ь]* > *barát*). V starih slovanskih izposojenkah imata tudi slovan. *ь* in slovan. *i* enak refleks. V madžarščini se je *i* v istem položaju razvil tako v slovan. samostalniki *čbstь* > *tiszt* (okrog l. 1315 *tiftef* TESz 3: 924; prim. Kniezsa 1955: 524–525) kot tudi v slovan. pridevniku *čistь/čista/čisto* > *tiszta* (okrog 1350: *tiftan* TESz 3:925; prim. Kniezsa 1955: 525–526) kot tudi se je razvil *i* iz obeh samoglasnikov v besedi *igrice* (< slovan. **igrьcbь*, Kniezsa 1955: 221).

Stare slovanske izposojenke so se v veliki meri prilagodile madžarskemu glasoslovnemu sistemu. Zaradi madžarske vokalne harmonije gre za izravnavo v smeri slovanskega naglašenega samoglasnika (*oběďь* > *ebéd*, *četa* > *csata*), redko pa v obeh smereh (*čeljadь* > *cseléd* in *család*, s poznejšim razlikovanjem pomena). V takratni slovanščini je vladalo pravilo odprtih zlogov, torej so se zlogi lahko končali le na samoglasnik. To ni bilo obvezno v madžarščini, kjer so celo samoglasniki v odprtih zlogih večinoma izpadli (*m̥lynarь* > *molnár*, *malina* > *málna*). Odprti zlogi so v slovanščini lahko imeli več soglasnikov pred samoglasnikom. Tega madžarščina ni prenesla, zato je prišlo do sprostitve teh soglasniških skupin. To se je lahko uresničilo z dodajanjem samoglasnika na vzglasju (*stolь* > *asztal*, *stlьpь* > *oszlop*), z vrinjenjem samoglasnika (*bratь* > *barát*, *brazda* > *barázda*, *vražiti* > *varázsol*) ali z disimilacijo soglasniškega sklopa v vzglasju (*xvala* > *hála*, *stydiť* > *szid*, *světь* > *szent*, *Stanislavь* > *Szaniszló*, *Vladislavь* > *László*). S temi in podobnimi glasoslovnimi spremembami so se stare slovanske izposojenke tako uspešno prilagodile madžarščini, da jih brez znanja katerega koli slovanskega jezika ni mogoče prepoznati kot slovanske. V mnogih primerih so zelo daleč od svojih slovanskih predodob (prim. npr. **služьba* > *szolozsma*, *stranьnikь* > *zarándok*).

Skupaj s slovanskimi izposojenkami so se v madžarščini zgodaj pojavili tudi kalki, ki so nastali po slovanskem vzorcu: *kedd* 'torek' < *keted* 'drugi' (prim. madž. *két*

~ *kettő* ‘dva’) < **vъtorъnikъ*/**vъtorъkъ* ‘drugi dan v tednu’ (medtem ko so imena drugih dni v madžarščini slovanske izposojenke (edina izjema je *vasárnap*): *szerda/szereda* ‘sreda’ < **srěda* < **serda* ‘sredina (tedna)’, *csütörtök* ‘četrtek’ < **četrъrtъkъ* ‘četrtri (dan v tednu)’, *péntek* ‘petek’ < **pętkъ* ‘peti (dan v tednu)’, *szombat* ‘sobota’ < **sъbota* < srednjegr. **σάββατον*); *tizenegy* (< *tiz-en-egy*) ‘11’, dobesedno: ‘10 + na + 1’ < *(j)*edinъ na desęte*; madžarščina je slovanski model razširila tudi na številke od 21 do 29: *huszonegy* ‘21’, dobesedno: ‘20 + na + 1’ itn. Izmed kalkov lahko omenimo tudi besedo *világ*, ki je prvotno imela pomen ‘svetloba, lux’, pozneje pa pod vplivom slovan. < **světъ* ‘mundus, lux’ pridobila tudi pomen ‘mundus’ (Kiss 1976; Zoltán, Janurik 2018). Slovansko-madžarska dvojezičnost je pustila svoje sledove tudi v tavtoloških toponimih: *Ácseszér* (madž. *ács* ‘tesar’ + slovan. **tesarъ* ‘isto’), *Kálsár* (slovan. **kaľъ* ‘blato’ + madž. *sár* ‘isto’), *Lippahárs* (slovan. **lipa* ‘lipa’ + madž. *hárs* ‘isto’; Kiss 1979).

Skupaj z izposojenkami so bile prevzete tudi nekatere slovanske pripone, ki se pojavljajo tudi pri tvorbi neslovanskih besed. Pripona *-ár/-ér*, ki je bila odvzeta od samostalnikov s slovansko pripono **-arъ* (*bodnár* ‘sodar’ < **bъdnarъ*, *gerencsér* ‘lončar’ < **gъrnъčarъ*), se je lahko pridružila mnogim madžarskim korenem, npr. *futár* ‘kurir’ : *fut* ‘teči’, *tanár* ‘učitelj’ : *tanít* ‘učiti’, *pincér* ‘natakar’ : *pince* ‘klet’ (< **pivъnica*; po vzorcu nem. *Keller* : *Kellner*), *vezér* ‘vodja’ : *vezet* ‘voditi’. Pripona *-nok/-nök*, ki je bila odvzeta od slovanskih samostalnikov s pripono **-bnikъ* za poimenovanje časti na kraljevem dvoru (*asztalnok* < **stolъnikъ*, *udvarnok* < **dvorъnikъ*), v 18.–19. stoletju, v obdobju jezikovne reforme, je bila dodana mnogim neslovanskim korenem: *hivatalnok* ‘uradnik’ : *hivatal* ‘urad’, *írnok* ‘pisar’ : *ír* ‘pisati’, *hírnök* ‘glasnik’ : *hír* ‘vest’, *mérnök* ‘inženir’ : *mér* ‘meriti’ (< **měriti*).

Slovanski vpliv na madžarsko slovnico ni bil tako močen. V bistvu gre samo za uporabo glagola *fog* ‘vzeti’ kot pomožnega glagola za prihodnjik (*menni fog* ‘šel bo’). Sledove njegove vzporednice izmed sodobnih slovanskih knjižnih jezikov najdemo samo v ukrajinščini: *utimemъ* ‘šel bo’ < *umu imemъ*. V tem je *umemъ* sedanjiška oblika glagola *jamu* ‘vzeti’. Vendar je bil prihodnjik, tvorjen z glagolom **jęti* ‘vzeti’ in njegovimi oblikami, znan v vseh treh vzhodnoslovanskih jeziki in v nekaterih južnoslovanskih jeziki (stara srbsčina, srednja bolgarščina), torej so ga lahko poznali tudi panonski Slovani (Zoltán 2018).

3 Izposojenke iz posameznih slovanskih jezikov

Po onemitvi polglasnikov (12. stoletje), po končni razcepitvi praslovanščine, se začne novo obdobje tudi v zgodovini slovansko-madžarskih jezikovnih stikov. Od tega trenutka madžarščina besede prevzema iz posameznih slovanskih jezikov, ne pa iz pozno-praslovanških narečji: *pogácsa* ‘pogača’ (15. st.) < srb., hrv. *pògača*, sln. *pogáča* ‘isto’,

(el)*kótyavetyél* 'prodati pod ceno' (16. st.) < srb., hrv. *ko (h)oće veće [dati]*, dobesedno 'kdo bo (dal/plačal več za blago)', *kukac* 'črv' (18. st.) < srb., hrv. *kúkac* 'hrošč', *paprika* 'paprika' (18. st.) < srb., hrv. *pàprika* 'isto'; *kerecsen*, *kerecset* 'neka vrsta lovskega sokola, *Falco rusticolus*' (13. st.) < rus. *krečēt*, *émelyeg* 'želodec se komu obrača' (16. st.), *émely* 'slabost' (18. st.) < rus. *xmel'* 1. 'hmelj, *Humulus lupulus*', 2. 'pijanost' (prim. finsko *humala* 'hmelj, *Humulus lupulus*': *humalainen* 'pijan' (Zoltán 1979), *csinovnyik* 'birokrat' (19. st.) < rus. *činovnik*, *pogrom* 'pogrom' (od začetka 20. stoletja) < rus. *pogrom* 'isto', *kulák* 'premožen kmet' (od začetka 20. stoletja) < rus. *kulak* 1. 'pest', 2. 'bogat kmet'; *harisnya* 'nogavica' (15. st.) < ukr. *xološni* 'zimske hlače od debele bele tkanine', *poszáta* 'penica, *Sylvia*' (16. st.) < slš. *psota* 'revščina', *petrence* 'kopica' (17. st.) < slš. *petrenec* 'isto', *pesztonka* 'pestunja' (18. st.) < slš. *pestunka* 'isto'.

Zaradi podobnosti slovanskih jezikov se ni enostavno odločiti, kateri jezik je pravzaprav jezik dajalec niti pri poznejših izposojenkah iz 20. stoletja. Ta težava se še poveča, ko gre za ustno izposojenko. Takšen primer je glagol *zabrál* 'ukrasti, ropati, pleniti', o katerem pravijo, da je ruskega porekla in njegovo prevzemanje razlagajo z izkušnjami madžarskega prebivalstva s sovjetsko vojsko po drugi svetovni vojni (Lévai 1979: 140; Nyomárkay 2013: 76). Toda beseda ni bila prevzeta po drugi, ampak prvi svetovni vojni. Izpričana je od leta 1916 in ni nujno prevzeta iz ruščine, ampak lahko tudi iz jezikov severnih »slovanskih soborcev (češčina, slovaščina, poljščina, ukrajinščina)« monarhije. Natančnega vira se ne da določiti niti na podlagi jezikovnih kriterijev, saj so ustrezнице psl. **zabǫrati* 'odvzeti' žive v vseh teh slovanskih jezikih (češ. *zabrat*, slš. *zabrat'*, polj. *zabrac'*, ukr. *zabraty*, rus. *zabrat*). Razlikujejo se le po nedoločniški priponi in mestu naglasa ter samo s pomočjo vojnih spominov lahko domnevamo, da je beseda prešla v madžarski vojaški žargon iz jezika ukrajinskega prebivalstva vzhodne Galicije, nato v pogovorno knjižno madžarščino (EWU 2:1657; Zoltán 2017b).

Precejšnje hrvaško in srbsko prebivalstvo se je preselilo na Ogrsko zaradi osmanske ekspanzije v 16.–17. stoletju. Po izgonu Turkov so načrtno naseljevali opustele osrednje in južne dele države s priseljenci, ki so jih zbrali iz različnih delov Habsburškega cesarstva. Med njimi so med drugimi bili tudi tedanji severnoogrski (danes Slovaška) Slovaki in Rusini. Tako so v madžarski nižini poleg manjših krajev nastala velika slovaška mesta (Békéscsaba, Nyíregyháza, Szarvas, Kiskőrös) in rusinska naselja v Bački (Ruski Krstur, Kocura – danes Vojvodina, Srbija) in v Sremu (Vukovar – danes Hrvaška). Iz tega sledi, da prizorišča slovansko-madžarskih jezikovnih stikov v novem obdobju niso bila samo obmejna območja, vendar je bilo precej slovanskih jezikovnih otokov tudi znotraj madžarskega jezikovnega prostora z mnogimi slovansko-madžarskimi dvojezičnimi govorci. Prizorišče slovansko-madžarskih jezikovnih stikov na robu jezikovne meje je po prvi svetovni vojni pripadlo sosednjima državama (Čehoslovaški ter Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev), ki sta nastali po vojni. Severovzhodni

del jezikovne meje, t. i. Podkarpatje, pa je po letu 1944 prešel od Češkoslovaške k Sovjetski zvezi. S slovanskim vplivom na jezik madžarskega prebivalstva v sosednjih državah (Slovaška, Ukrajina, Srbija, Hrvaška, Slovenija) se ukvarjajo samostojne monografije in zborniki (Göncz 1999; Csernicskó 1998; Kontra 2012, 2016; Lanstyák 2000). Po pogodbi o češkoslovaško-madžarski izmenjavi prebivalstva, ki je bila sklenjena po drugi svetovni vojni, se je precejšnji del Slovakov na Madžarskem preselil na južno Slovaško na mesto Madžarov, ki so bili iz tega območja izseljeni. S tem je zelo oslabela največja slovanska manjšina na Madžarskem in so se pospešili tudi asimilacijski procesi na obeh straneh (češko)slovaške meje. Sovjetska vojaška okupacija Madžarske (1944–1991) in sovjetska politična ureditev nista imeli velikega jezikovnega vpliva na knjižno madžarščino, čeprav je bilo učenje ruščine obvezno na vseh stopnjah izobraževanja. Sovjetizmi politične in tehniške terminologije (*szovjet*, *kulák*, *szputnyik*) so sčasoma postali historizmi (Zoltán 1993). Popolnoma drugače pa je bilo v Podkarpatju, ki je postalo del Sovjetske zveze leta 1944. Tam je jezik madžarskega prebivalstva pod asimilacijskim vplivom ruščine in ukrajinščine (Kótyuk 2007; Baran' 2021; Gazdag 2021). Zaradi velike podobnosti vseh sosednjih slovanskih jezikov se lahko zgodi, da so nekatere novejšje slovanske izposojenke bile prevzete v jezikovno različico madžarščine, ki jo govorijo v sosednjih državah, a teh izposojenk ni v knjižni madžarščini (npr. *szesztra* 'medicinska sestra'; Gazdag 2019).

Za sklep lahko rečemo, da je bil slovanski jezikovni vpliv na knjižno madžarščino in njene pokrajinske različice precej velik. Slovanske izposojenke se pojavljajo skoraj na vseh področjih življenja. Še posebej veliko jih je na naslednjih pomenskih poljih:

- država in pravo: *király* 'kralj' < **kralb* < *Karl*, *tiszt* 'častnik; dolžnost' < *čьstьb*, *porozló* 'birič' < **pristavb*, *tömlöc* 'zapor' < **тъмъnica*, *paraszt* 'kmet' < **prostb*, *rab* 'suženj, zapornik' < **robb* < **orbb*, *szolga* 'služabnik, hlapec' < **sluga*, *szabad* 'prost, svoboden' < **svobodb*, *pénz* 'denar' < **penę(d)zь*, *perel* 'tožiti' < **pręti*, *panaszol* 'potožiti' < **ponositi*, *parancsol* 'ukazati' < **poręčiti*;
- kmetijstvo: *rozs* 'rž' < **rъžb*, *zab* 'oves' < **zobb*, *gabona* 'žito' < **gobino*, *kalász* 'klas' < **klasb* < **kolsb*, *korpa* 'otrobi' < **krupa*, *konkoly* 'kokalj' < **kękolb*, *barázda* 'brazda' < **brazda* < **borzda*, *kapál* 'kopati' < **kopati*, *kasza* 'kosa' < **kosa*, *szalma* 'slama' < **slama* < **solma*, *len* 'lan' < **lъnb*, *bab* 'fižol' < **bobb*, *lencse* 'leča' < **lęča* < **lętja*, *széna* 'seno' < **sęno*, *járom* 'jarem' < **jarъmb*, *iga* 'jarem' < **jъgo*, *patkó* 'podkev' < **podъkovb*, **podъkovb*, *bárány* 'jagnje' < **baranb*, *jérce* 'jarica' < **jarica*;
- poklici: *bodnár* 'sodar' < **bъdъnarb*, *bödön* 'deža' < **bъdъnb*, *vödör* 'vedro' < **vędro*, *donga* 'doga' < **dęga*, *abroncs* 'obroč' < **obręčb*, *takács* 'tkalec' < **tъkačb*, *esztorgályos* 'strugar' < **strugarb*, *mészáros* 'mesar' < **męsarb*, *kovács* 'kovač' < **kovačb*, *gerencsér*, *gölöncsér* 'lončar' < **gъrnbčarb*;

- ribolov, lov: *mocsár* ‘močvirje’ < **močarъ*, *patak* ‘potok’ < **potokъ*, *iszap* ‘blato, mulj’ < **jъzsъpъ*, *gát* ‘jez, nasip’ < **gatъ*, *zsilip* ‘splavnica’ < **žlěbъ* < **želbъ*, *csónak* ‘čoln’ < **čьlnъkъ*, *számszerij* ‘samostrel’ < **samostrěbъ*;
- krščanstvo: *kereszt* ‘križ’ < **krъstъ*, *keresztýén/keresztény* ‘kristjan’ < **krъstijanъ*, *keresztel* ‘krstiti’ < **krъstiti*, *szent* ‘svet’ < **světъ*, *malaszt* ‘(božja) milost’ < **milostъ*, *pap* ‘duhovnik’ < **popъ*, *parázna* ‘prešuštnik/prešuštnica’ < **prazdъnъ* < **porzdъnъ*, *zarándok* ‘romar’ < **stranъnikъ*, *zsolozsma* ‘brevir’ < **služьba*;
- družina: *család* ‘družina’ in *cseléd* ‘sluga/služkinja’ < **čeljadbъ*, *déd* ‘praded/prababica’ < **dědъ*, *unoka* ‘vnuk’ < **vъnukъ*, *dajka* ‘varuška’ < **dojьka*, *mostoha* ‘mačeha’ < **maštexa* < **matjexa*, *koma* ‘boter’ < **kumъ*;
- hiša in oprema, posode, jed: *eszterha* ‘nadstrešek’ < **strěxa*, *gerenda* ‘greda’ < **gręda*, *pince* ‘klet’ < **pivъnica*, *udvar* ‘dvor(išče)’ < **dvorъ*, *asztal* ‘miza’ < **stolъ*, *lóca* ‘klop’ < **lavica*, *polc* ‘polica’ < **polica*, *párna* ‘vzglavnik, blazina’ < **perina*, *abrosz* ‘(namizni) prt’ < **obrusъ*, *zár* ‘ključavnica’ < **zavorъ*, *kulcs* ‘ključ’ < **ključъ*, *katlan* ‘kotel, kotlina’ < **kotlovina*, *csésze* ‘skodelica’ < **čaša*, *ebéd* ‘kosilo, obed’ < **obědъ*, *uzsonna* ‘(popoldanska) malica’ < **užinъ*, *vacsora* ‘večerja’ < **večerja*, *pecsenye* ‘pečenka’ < **pečenja*, *káposzta* ‘zelje’ < **kapusta*, *tészta* ‘testo’ < **těsto*, *kovász* ‘kvas’ < **kvasъ*, *szalonna* ‘slanina’ < **slanina* < **solnina*, *kolbász* ‘klobasa’ < **kъlbasa*;
- rastlinstvo: *cser* ‘cer, *Quercus cerris*’ < **cerъ*, *bodza* ‘bezeg, *Sambucus nigra*’ < **bъzbъje*, *málna* ‘malina’ < **malina*, *gomba* ‘goba’ < **gъba*, *moha* ‘mah’ < **mъxъ*, *szilva* ‘sliva’ < **sliva*, *cseresznye* ‘češnja’ < **črěšnja* < **čeršъnja*;
- živalstvo: *medve* ‘medved’ < **medvēdъ*, *galamb* ‘golob’ < **golъbъ*, *gerlice* ‘grlica’ < **gъrdlica*, *szarka* ‘sraka’ < **sraka* < **sorka*, *veréb* ‘vrabec’ < **vrabijъ* < **vorbijъ*, *bolha* ‘bolha’ < **blъxa*, *giliszta* ‘glista’ < **glista*, *pióca* ‘pijavka’ < **pijavica*, *csuka* ‘ščuka’ < **ščuka*, *pisztráng* ‘postrv’ < **pъstrъgъ*, *rák* ‘rak’ < **rakъ*, *vidra* ‘vidra’ < **vydra*.

Med izposojenkami je največ samostalnikov, a je nekaj tudi pomembnih pridevnikov: *bolond* ‘nor(ec)’ < **blъdъ*, *drága* ‘drag’ < **dragъ* < **dorgъ*, *gonosz* ‘zloben’ < **gnusъ*, *izgága* ‘nemiren, nestrpen’ < **jъzgaga*, *göndör* ‘kodrast’ < **kъdrъ*, *tiszta* ‘čist’ < **čistъ*. Poleg že prej omenjenih glagolov (*beszél*, *mér*, *keresztel*, *perel*, *panaszol*, *kapál*) so pogosti še: *gázol* ‘bresti’ < **gaziti*, *kuruzsol* ‘ukvarjati se z mazaštvom’ < **kružiti* < **krъžiti*, *öblít* ‘izplakovati’ < **obliti*, *szid* ‘oštevati’ < **styditi*, *tör* ‘treti’, *töröl* ‘brisati’ < **terti*, **tъrъ*, *varázsol* ‘čarati’ < **vražiti* < **voržiti*, *vizsgál* ‘raziskovati, proučevati, preiskovati’ < **vyžigati* (Bárczi 1958: 94–95; Kniezsa 1955: s. v.; Zoltán 2020).

VIRI IN LITERATURA

- ANIKIN, Aleksandr Evgen'evič, 2009–: *Russkij ètimologičeskij slovar'* 1–. (Rukopisnye pamjatniki Drevnej Rusi.) Moskva, Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija.
- BALASSA, József, 1937: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Renaissance.
- BARAN', Jelyzaveta, 2021: *Hungaro-Ucrainica*. Berehove: ZUI, Užhorod: RIK-U.
- BÁRCZI, Géza, 1958: *A magyar szókincs eredete*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- CSEERNICKÓ, István, 1998: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris.
- DAI = Constantinus Porphyrogenitus, 1967: *De administrando imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. New, revised edition. Washington D. C.: Dumbarton Oaks.
- DANKOVSKY, Gregorius, 1833: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum / Kritisches-etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache*. Posen/Preßburg: Typis Haeredum Belnay.
- DÉCSY, Gyula, 1958: Die Entsprechungen der gemeinslavischen Halbvokale im Finnischen und Ungarischen. *Die Welt der Slaven* 3. 369–388.
- DÉNES, György, 2009: Pest pataka. *Névtani Értesítő* 31. 105–111.
- ÉRTSZ = BÁRCZI, Géza, ORSZÁGH, László (ur.), 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÈSSJa = TRUBAČEV, O. N., ŽURAVLEV, A. F., VARBOT, Ž. Ž. (ur.), 1974–: *Ètimologičeskij slovar' slavjanskix jazykov*. Moskva: Nauka.
- EWU = BENKŐ, Loránd (ur.), 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FÜREDI, Mihály, KELEMEN, József (ur.), 1989: *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965–1977)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GAZDAG, Vilmos, 2019: *Szesztra* – egy kiveszett szláv jövevényszó regionális újrakölcsönzéséről. *Magyar Nyelv* 115. 460–467.
- GAZDAG, Vilmos, 2021: *Szláv elemek a kárpátaljai beregszászi járás magyar nyelvjárásában. Monográfia*. Törökbálint: Termini Egyesület.
- GÖNCZ, Lajos, 1999: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest: Osiris, Újvidék: Forum.
- HADROVICS, László, 1989: A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága. János Balázs (ur.): *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest: Tankönyvkiadó. 7–46.
- KISS, Lajos, 1976: *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. (Nyelvtudományi Értekezések 92.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KISS, Lajos, 1979: Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25. 231–239.
- KISS, Lajos, 1994: *Kniezsa István*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA, István, 1942: Magyar–szláv nyelvi érintkezések. Gyula Szekfű (ur.): *A magyarság és a szlávok*. Budapest: Franklin Társulat. 168–188.
- KNIEZSA, István, 1943: Nyelvészet és őstörténet. Lajos Ligeti (ur.): *A magyarság őstörténete*. Budapest: Franklin. 178–190.

- KNIEZSA, István, 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* 1/1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA, István, 1963: Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 9. 27–44.
- KONTRA, Miklós (ur.), 2012: *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. Budapest: Gondolat Kiadó, Alsóőr: Imre Samu Nyelvi Intézet, Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- KONTRA, Miklós (ur.) 2016: *A magyar nyelv Horvátországban*. Budapest: Gondolat Kiadó, Eszék: Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet.
- KÓTYUK, István, 2007: *Ukrainskie zaimstvovaniya v užanskom vengerskom govore*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék.
- LANSTYÁK, István, 2000: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest: Osiris, Pozsony: Kalligram.
- LESCHKA, Stephanus, 1825: *Elenchus vocabulorum Europaeorum cumprimis slavicae Magyarici usus*. Budae: Typis Typographiae Regiae Univ. Hungaricae.
- LÉVAL, Béla, 1979: Peremszókincünk orosz elemei. *Magyar Nyelvjárások* 22. 139–143.
- MAŽURANIĆ, Vladimir, 1908–1922: *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- MELICH, János, 1910: *Nyelvünk szláv jövevényei*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- MIKLOSICH, Franz, 1871: *Die slavischen Elemente im Magyarischen*. Wien: Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei.
- PAPP, Ferenc, 1967: Tölgéink. *Magyar Nyelvőr* 91. 45–52.
- Rj JAZU = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1, (1880–82) – 23 (1975–76). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SJS = KURZ, Josef, HAUPTOVÁ, Zoe (ur.), 1958–1997: *Slovník jazyka staroslověnského / Lexicon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Praha: Academia, Euroslavica.
- STACHOWSKI, Marek, 2009: Eugen Helimskis Materialien zur Erforschung der ältesten slawisch-ungarischen Sprachkontakte. *Studia Etymologica Cracoviensia* 14. 35–107.
- TESZ = BENKŐ, Loránd (ur.), 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TROUBETZKOY, N. S., 1922: Essai sur la chronologie de certains faits phonétiques du slave commun. *Revue des Études Slaves* 2. 217–234.
- VASMER, Max, 1953–1958: *Russisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- VERANTIUS, Faustus, 1595: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Vngaricae*. Venetiis: Apud Nicolaum Morettum.
- XELIMSKIJ, Evgenij Arnol'dovič, 2000: *Komparativistika, uralistika: lekci i stat'i*. Moskva: Jazyki russkoj kultury.
- ZOLTÁN, András, 1979. K voprosu o vostočnoslavjansko-vengerskix leksičeskix svjazjax staršego perioda. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25. 465–473.

- ZOLTÁN, András, 1992: Die Bedeutung von Franz Miklosich für die ungarische Sprachwissenschaft. Jože Toporišič, Tine Logar, Franc Jakopin (ur.): *Miklošičev zbornik: Mednarodni simpozij v Ljubljani od 26. do 28. junija 1991.* (Obdobja 13.) Ljubljana: SAZU, Univerza v Ljubljani, Univerza v Mariboru. 411–413.
- ZOLTÁN, András, 1993: Wpływ języka rosyjskiego na język węgierski w latach 1944–1991. Stanisław Gajda (ur.), *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy Środkowej i Wschodniej.* Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich, Instytut Filologii Polskiej. 149–151.
- ZOLTÁN, András, 2009: O starinnom vengerskom nazvanii slavian *tót*. Sergejus Temčinas idr. (ur.): *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos.* (Bibliotheca Archivi Lithuanici 7). Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla. 439–441.
- ZOLTÁN, András, 2013: Slavjanskije dialekty Karpatskogo bassejna vo vremja priхода vengrov (IX v.). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 58. 209–218.
- ZOLTÁN, András, 2015: Vizantijskaja missija u vengrov. X. Vopros o slavjanskom jazykovom posredničestve. Anthony-Emil Tahiaos (ur.): *Cyril and Methodius: Byzantium and the world of the Slavs.* Thessaloniki: Δήμος Θεσσαλονίκης. 658–663.
- ZOLTÁN, András, 2017a: Régi keleti szláv jövevényszavaink. István Lukács (ur.): *Nexus Linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére.* Budapest: ELTE. 377–384.
- ZOLTÁN, András, 2017b: Mely szláv nyelvből jött *zabrál* szavunk? *Magyar Nyelv* 113. 225–227.
- ZOLTÁN, András, 2018: Uhors'ke skladene majbutne v areal'nomu aspekti. *Hungaro-Ruthenica* 8. 183–188.
- ZOLTÁN, András, 2020: Hungarian and Slavic. Marc L. Greenberg (ur.): *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online.* Leiden: Brill. <http://dx.doi.org/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_035986>.
- ZOLTÁN, András, JANURIK, Szabolcs, 2018: Entlehnungen und Kalkierungen im Ungarischen. Kai Witzlack-Makarevich (ur.): *Kalkierungs- und Entlehnungssprachen in der Slavia: Boris Unbegaun zum 120. Geburtstag.* Berlin: Frank und Timme. 325–338.

Előd Dudás

Univerza Loránd Eötvös (Budimpešta), Filozofska fakulteta,
Oddelek za slavistiko in baltistiko, Katedra za slavistiko /
Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest), Bölcsészettudományi Kar,
Szláv és Balti Filológiai Intézet, Szláv Filológiai Tanszék
dudas.elod@btk.elte.hu

Madžarske izposojenke v slovenščini

Prispevek obravnava madžarske izposojenke v slovenščini. Predstavljeni so madžarizmi v knjižni prekmurščini, sodobnih prekmurskih govorih, posebej v porabščini in slovenskem knjižnem jeziku. Prizorišče madžarsko-slovenskih jezikovnih stikov je bilo skozi stoletja Prekmurje, ki je bilo od konca 11. stoletja do konca prve svetovne vojne del Ogrske. Iz tega sledi, da je število madžarskih izposojenk v knjižni prekmurščini veliko, precej jih je tudi v sodobnih prekmurskih govorih. Glede na to, da je porabščina še vedno v aktivnem stiku z madžarščino, se v njej pojavljajo tudi novejšje izposojenke, ki niso izpričane v sodobnih prekmurskih govorih. V knjižni slovenščini je najmanj madžarskih izposojenk in le nekaj jih je nevtralnih in v vsakodnevni rabi, saj so večinoma stilno zaznamovane.

1 Uvod

1.1 Jezikovni stiki

Slovenščina se je skozi svojo zgodovino stikala s sosednjimi jeziki in njihovimi narečji. Z nekaterimi so bili ti stiki intenzivnejši, z nekaterimi pa manj intenzivni. Dobro so raziskani in predstavljeni nemško-slovenski in romansko-slovenski jezikovni stiki. Toda doslej je bilo manj pozornosti posvečene raziskovanju in predstavitvi madžarsko-slovenskih jezikovnih stikov. Eden izmed razlogov za to je verjetno ta, da je od sosednjih jezikov slovenščina imela najmanj stikov prav z madžarščino.

Jezika/jeziki, ki se stikata/stikajo hitro in pogosto, prilagajata/prilagajajo tuje izraze za poimenovanje novih predmetov in pojmov, ko jih prevzemata/prevzemajo od neke druge jezikovne skupnosti (Filipović 1986: 36). Ti izrazi, ki so prevzeti iz enega jezika v drugega, so izposojenke. Poleg termina izposojenka se v slovenski literaturi pojavlja tudi termin prevzeta beseda. Prevzeta beseda je tista, »ki ni nastala v kontinuiranem razvoju slovenščine, nekoč od davne pradaavnine do danes, ki torej ni motivirana s slovenskimi (oz. slovenščini predhodnimi) besedotvornimi sredstvi« (Snoj 2005: 113). Pomembna razlika med prevzeto besedo in izposojenko je to, da je izposojenka prilagojena slovenskemu jeziku na vseh jezikovnih ravneh (glasoslovna, oblikoslovna, skladenjska) in besedotvorno aktivna, torej se udeležuje tvorjenja (Toporišič 1992: 334,

2004: 131). Marko Snoj poudarja, da je izposojenka praviloma beseda, ki je iz enega sosednjih narečij prešla v sosednje slovensko narečje, potem v druga slovenska narečja in na koncu lahko tudi v knjižni jezik (Snoj 2005: 114).

Ta prispevek se osredotoča na madžarske izposojenke v slovenščini, vendar bodo poleg konkretnih izposojenk predstavljeni tudi tisti zunajjezikovni dejavniki, ki so prispevali k poglobitvi madžarsko-slovenskih jezikovnih stikov.

2 Madžarsko-slovenski jezikovni stiki

2.1 Kulturnozgodovinsko ozadje

Prizorišče madžarsko-slovenskih jezikovnih stikov je bilo skozi stoletja Prekmurje, ki je na koncu 11. stoletja postalo del Ogrske (Zelko 1996: 97) oz. madžarske državne in cerkvene uprave. Tako je severni del tega območja prešel pod Železno županijo in v győrsko škofijo, južni del pa pod Zalsko županijo in najprej v veszprémsko, nato pa zagrebško škofijo. Do cerkvenoupravnega poenotenja je prišlo leta 1777, ko je Marija Terezija ustanovila sombotelsko škofijo.

Več kot osemstoletna pripadnost Ogrski je zagotovila neposredni stik z madžarščino in madžarsko kulturo. K spoznavanju madžarščine je prispeval tudi študij prekmurskih izobražencev v mestih zahodne Ogrske, npr. v Požonu (danes Bratislava na Slovaškem), Šopronu, Győru, Kőszegu in Sombotelu. V teh mestih so poleg nemščine spoznali tudi madžarščino in ljudi iz drugih koncev te velike večjezikovne države. Nekateri prekmurski pisci so celo živeli daleč od svojega rojstnega kraja in delovali v drugih delih Ogrske. V županiji Somogy, v Šurdu, sta živela prevajalec Nove zveze v staro knjižno prekmurščino, Števan Küzmič in prekmurski pisec Mihal Bakoš. Evangeličanski duhovnik in pisec Mihal Barla je živel v Szentlőrincu (Baranjska županija), pozneje pa blizu Blatnega jezera v Kővágőörsu. Tudi ti konkretni primeri lahko potrdijo, da so nekateri prekmurski izobraženci delovali v večjezičnem, pa tudi v popolnoma madžarskem okolju daleč od slovenskega jezikovnega prostora.¹

Madžarščina je imela tudi svojo prestižnost na narodnostno mešanem Ogrskem, saj je imela največ govorcev in bila od leta 1844 tudi uradni jezik namesto latinščine, ki je bila prej skozi stoletja uradni in tako tudi prestižni jezik Ogrske. K spoznavanju madžarščine je prispevalo tudi njeno obvezno učenje v šolah. Po letu 1879 je namreč z zakonom, ki je že pokazal raznarodovalne težnje takratne madžarske politike, madžarski jezik postal obvezni učni jezik po vseh šolah države.

¹ Moramo dodati, da je v Šurdu in okoliških vaseh (Porrog, Sand, Iharosberény) v županiji Somogy živelo precej Slovencev. Evangeličanske družine so tja prišle iz okolice Murske Sobote v prvih desetletjih 18. stoletja (Šebjanič 1977: 48). Njihovi potomci so živeli tam vse do začetka 20. stoletja, nato pa so se asimilirali z madžarskim prebivalstvom.

K madžarsko-slovenskim jezikovnim stikom je prispevala tudi prisotnost madžarskega prebivalstva na nekaterih območjih Prekmurja. Madžari so živeli in tudi danes živijo v dveh večjih skupinah. Manjša skupina Madžarov živi na Goričkem južno od Hodoša ob današnji slovensko-madžarski državni meji v 11 krajih. Druga, večja skupina Madžarov živi na južnem delu Prekmurja v Lendavi in njeni okolici. V tistih krajih, kjer so živeli Madžari, je bilo stikanje z madžarščino vsakdanje in neposredno.

To so tisti zunajjezikovni dejavniki, ki so igrali pomembno vlogo v razvoju madžarsko-slovenskih jezikovnih stikov. Plodovi večstoletnega stikanja in sožitja Slovencev in Madžarov so madžarske izposojenke v slovenščini.

2.2 Madžarske izposojenke

Glede na to, da je Prekmurje bilo prizorišče tega stikanja, je jasno in razumljivo, da je število madžarskih izposojenk največje v Prekmurju, oziroma v stari knjižni prekmurščini in sodobnih prekmurskih govorih. Poseben je položaj porabščine, ki je seveda sorodna z drugimi prekmurskimi goričkimi govori v matici. Porabje in Porabce je državna meja, ki je nastala po odločitvi mirovnih konferenc po prvi svetovni vojni, za več desetletij ločila od Prekmurja in Prekmurcev. Ta politična odločitev je vplivala tudi na razvoj porabščine, ki je bila s tem izolirana od jezikovnega razvoja in se je ohranila v precej arhaični obliki. Zaradi izoliranosti ni bilo več stikov s prekmurskimi sosedi, ki bi Porabcem lahko posredovali nove besede, izraze za poimenovanje tehničnih novosti. Porabščina je izpolnjevala le komunikacijske potrebe vsakodnevnega vaškega življenja. Ko je Porabje že imelo več stikov z drugimi območji Madžarske in ga je dosegel tudi tehnični razvoj, so Porabci enostavno morali poimenovati nove pojme in predmete, zato so si vse pogosteje izposojali besede, izraze iz madžarščine (Bajzek Lukač 2009: 34). Zdaj Porabje ni več izolirano od Slovenije, vedno več je stikov s prekmurskimi sosedi, vendar ne moremo reči, da bi to vplivalo na zmanjšanje izposojanja besed iz madžarščine. Ta problematika bi zahtevala podrobne sociolingvistične raziskave, vendar to že presega okvire tega prispevka. Torej je največ madžarskih izposojenk prav v tistih narečjih, govorih, ki so (bili) v neposrednem stiku z Madžari in madžarščino. Podobno je tudi v primeru madžarsko-hrvaških jezikovnih stikov. Največ je madžarskih izposojenk v hrvaški kajkavščini, potem pa v slavonskih štokavskih narečjih, saj so hrvaška kajkavščina in slavonska štokavska narečja bili v neposrednem stiku z madžarščino. Seveda je zanimivo vprašanje, ali so madžarske izposojenke tudi v drugih slovenskih narečjih, ali celo v knjižnem jeziku. Odgovor je pritrdilen, torej so tudi v drugih vzhodnih slovenskih narečjih žive nekatere madžarske izposojenke, nekaj pa jih je tudi v knjižnem jeziku.

2.2.1 Glasovne značilnosti madžarščine v stiku s slovenščino

Prevzemanje kakršnekoli besede iz nekega jezika v drugi vodi do prilagajanja prevzete besede sistemu jezika, ki prevzema. Tako je tudi v primeru madžarskih izposojenk, ki se prilagajajo glasovnemu in morfološkemu sistemu prekmurske slovenščine. Toda je nekaj bistvenih razlik med tema dvema jezikoma, zato pogosto pride tudi do nekaterih glasovnih substitucij, prilagoditev v različnih položajih v besedi.

1) Samoglasniki: a) v medglasju: madž. /ö/ → prekm. sln. /o/, npr. madž. *örök* → prekm. *örok*; madž. /é/, nar. /ej/ → prekm. sln. /ej/, npr. *cejh*, *cimejr*, *djülejš*, *filejr*, *gavalejr*, *kanapej*, *kejp*, *kertejs*, *profejta*, *talejr*/*tallejr*, *tanjejr*; madž. /ó/ → prekm. sln. /ou/, npr. *korouna*, *kouruš*, *moudoš*, *šinagouga*, *trounuš*; madž. /labialni a/ → prekm. sln. /o/, npr. *somar*; b) v izglasju: madž. /ö/ → prekm. sln. /e/, npr. *cipele*; madž. /ó/ → prekm. sln. /ov/ > /ouv/, npr. *birov*, *föbиров*, *hajov*, *akouv*, *birouv*, *hajouv*, *hintouv*.

2) Soglasniki: a) v medglasju: madž. /ty/ → prekm. sln. /t/, npr. *bašta*; b) v medsamoglasniškem položaju: madž. /ty/ → /č/, npr. *fačuk*; c) v izglasju: madž. /ny/ → prekm. sln. /n/, npr. *baršon*, *dohan*, *hitvan*, *šarkan*.

2.3 Madžarske izposojenke v stari knjižni prekmurščini

Knjižna prekmurščina je bila ena od pokrajinskih knjižnih različic slovenščine pred nastankom enotnega slovenskega knjižnega jezika. Razvila se je na panonskem prostoru in imela od prve tiskane knjige (Ferenc Temlin: *Mali katechizmus*, Halle, 1715) do konca prve svetovne vojne bogato izročilo. Svojo jezikovno normo je dobila v prevodu Nove zveze Števana Küzmiča (*Nouvi zákon*, Halle, 1771) in sčasoma pokrila vse funkcijske zvrsti (Jesenšek 2013: 57), toda ves čas je ostal najmočnejši njen nabožni značaj.

Največ madžarskih izposojenk je torej v tem knjižnem jeziku, ki je imel tesne stike z madžarščino, saj se je razvil na Ogrskem izolirano od osrednjeslovenskega jezikovnega prostora. Število madžarskih izposojenk je okrog 300. Če upoštevamo tudi izpeljanke, ki so tvorjene s pomočjo slovenskih besedotvornih sredstev iz osnov madžarskih izposojenk – teh je prav tako okrog 300 –, gre torej vsega skupaj za približno 600 besed. Besedotvorna aktivnost izposojenk kaže na to, da je izposojenka nehala biti tuja (Hadrovics 1989: 31) in se je popolnoma prilagodila pravilom jezika, ki prevzema. Madžarske izposojenke lahko razvrstimo v različna pomenska polja:

- cerkev in vera, npr. *aldüvati* 'žrtvovati' (madž. *áldoz*), *eršek* 'nadškof' (madž. *érsek*), *jeretnik* 'krivoverec' (madž. *eretnek*), *pišpek*/*püšpek*/*püšpök* 'škof' (madž. *püspök*);
- materialna kultura, npr. *džündž*/*djöndj* 'biser' (madž. *gyöngy*), *kejp*/*kep* 'slika, podoba' (madž. *kép*, nar. *keip*), *vankiš*/*vankušec* 'blazina' (madž. *vánkos*);

- pojmi, npr. *beteg* 'bolezen' (madž. *beteg*), *hasek* 'korist' (madž. *haszon*), *šorš* 'usoda' (madž. *sors*);
- poklici, npr. *birouv/birov* 'sodnik' (madž. *bíró*), *inaš* 'hlapec' (madž. *inas*), *sabo/sa-bou* 'krojač' (madž. *szabó*);
- dejanje, npr. *batoriti* 'opogumljati' (madž. *bátorít*), *kodivati/koudivati* 'beračiti' (madž. *koldul*), *mentüvati* 'reševati' (madž. *ment*);
- vojaška terminologija, npr. *čata* 'boj, borba' (madž. *csata*), *honved* 'pripadnik ogrskih delov vojske v Avstro-Ogrski' (madž. *honvéd*), *katana* 'vojak' (madž. *katona*);
- živali, npr. *oroslan/oroslanj* 'lev' (madž. *oroszlán*), *somar* 'osel' (madž. *szamár*), *šaška* 'kobilica' (madž. *sáska*);
- pojmi, ki označujejo kakšen prostor, npr. *bauta* 'trgovina' (madž. *bolt*, nar. *baut*), *hatar* '1. meja; 2. njive, polja, senožeti okrog kraja, ki jih uporabljajo kmetje' (madž. *határ*), *varaš/varoš* 'mesto' (madž. *város*);
- lastnosti, npr. *butasti* 'neumen' (madž. *buta*), *djingavi/gingavi/ginglavi* 'šibek, slab' (madž. *gyenge*), *šantavi* 'šepav' (madž. *sánta*);
- državna uprava in pravna terminologija, npr. *követ* 'poslanec' (madž. *követ*), *orsag* 'država' (madž. *ország*), *vama* 'mitnina, carina' (madž. *vám*);
- rastline, npr. *egriš* 'kosmulja' (madž. *egres*), *kolomper* 'krompir' (nar. madž. *kolompér*), *pipiter* 'kamilica' (madž. *pipitér*);
- merske enote, npr. *akouv* 'stara merska enota okrog 56 litrov' (madž. *akó*), *falat* 'kos' (madž. *falat*), *talejr/tallejr* 'tolar' (madž. *tallér*);
- hrana in pijača, npr. *reteš* 'zavitek' (madž. *rétes*), *šör* 'pivo' (madž. *sör*), *tej* 'čaj' (madž. *te(j)a*);
- narodnosti, npr. *lendjelski* 'poljski' (madž. *lengyel*), *totski* 'slovaški' (madž. *tót*);
- medmeti, npr. *ejnje* 'ej' (madž. *ejnye*), *nossa* 'daj' (madž. *nosza*);
- deli telesa, npr. *bajusi* 'brki' (madž. *bajusz*), *čonta* 'kost' (madž. *csont*);
- družina: *apa* 'oče' (madž. *apa*);
- številka: *jezero* 'tisoč' (madž. *ezer*).

Med madžarskimi izposojenkami je največ samostalnikov in glagolov, npr. *beteg*, *hatar*, *šaška*; *dičiti* 'častiti', *kivanüvati* 'želeti', *öröküvati* 'dedovati' itn. Število pridevnikov je malo manjše, npr. *butasti* 'neumen', *lendjelski* 'poljski', *totski* 'slovaški'. Druge besedne vrste so prav redke.

Čas prevzemanja madžarskih izposojenk v knjižno prekmurščino se lahko razlikuje po posameznih besedah. Prve podatke za madžarske izposojenke imamo v najstarejšem delu *Martjankse pesmarice*, ki je nastal v 16. stoletju (Novak 1997: 21), toda nekaj izposojenk je dejansko starejših oz. je bilo prevzetih pred 16. stoletjem. Pri ugotavljanju domnevnega časa prevzema posameznih besed nam je v pomoč zgodovinski razvoj madžarščine. Nekatere izposojenke so v knjižni prekmurščini ohranjene v drugačni

obliki kot v sodobni madžarščini (o tem več v Dudás 2014). Najstarejše izposojenke, ki so bile prevzete najpozneje do konca 15. stoletja so: *beteg* 'bolezen', *bin* 'greh', *čata* 'boj, borba', *dečki* 'latinski', *džündž* 'biser', *fotif/fotiv* 'nezakonski otrok', *djingavi/ginggavi/ginglavi* 'šibek, slab', *herceg* 'knez', *jal* 'neiskrenost, hinavščina', *mertik/mertük* 'mera', *pišpek* 'škof', *tenta* 'črnilo', *varaš* 'mesto'.

Po številu izposojenk lahko sklepamo, da so tvorile sestavni del besedja prekmurskega knjižnega jezika, vendar jih je bilo manj kot nemških izposojenk. Nekatere izmed njih so bile bolj posplošene, vsakodnevne, druge bolj redke ali celo enkratnice oz. značilne le za določenega avtorja knjižne prekmurščine.

2.4 Madžarske izposojenke v prekmurskih govorih

Madžarske izposojenke so žive tudi v sodobnih prekmurskih govorih, toda o njihovem številu nimamo točnih podatkov. Njihovo raziskovanje bi bilo mogoče s pomočjo zbiranja besed ali na podlagi prekmurskih narečnih slovarjev, ki jih je zelo malo. Z madžarskimi izposojenkami prekmurščine se ukvarja tudi Avgust Pavel v svoji prekmurski slovenski slovnici, in sicer v poglavju *Besedoslovje* (Pavel 2013: 319). Prisotnost madžarskih in nemških izposojenk v prekmurščini razlaga s tem, da prekmurščina »ni doživela načrtne obnove in ni bila negovana v šoli« (Pavel 2013: 319). Navaja 30 madžarskih izposojenk, npr. *fűzati* 'vpletati', *résar* 'deležni žanjec', *tőreki* 'zdrobljena slama' (Pavel 2013: 319), a jih je verjetno več. Na podlagi tukaj navedenih primerov lahko sklepamo, da so bile v vsakodnevnem prekmurskem govoru znane madžarske izposojenke, ki jih v tiskanih knjigah najdemo le redko, ali pa jih sploh ni. Še nekaj primerov iz slovarja beltinskega govora, npr. *čös* 'poljski čuvar', *gat* 'vodni jez', *raadaš* 'naplačilo', *res* 'delež poljskega delavca v žitu', *targjalaš* 'zapuščinska razprava' (Novak–Novak 1996: 30, 44, 122, 126, 156). Toda niso izpričane samo te izposojenke, temveč tudi tiste, ki jih najdemo v starih tiskanih knjigah, npr. *beteg* 'bolezen', *fačuk* 'nezakonski otrok', *keip* 'slika, podoba', *pelda* 'primer', *šantavi* 'šepav', *šereg* 'jata', *tanáč* 'nasvet', *vankiš* 'blazina' itn. (Novak–Novak 1996: 20, 39, 61, 96, 144, 146, 155, 163). Nekaj primerov iz cankovskega govora: *čonta* 'kost', *djezero* 'tisoč', *falat* 'kos, del', *saga* 'vonj', *verostiivati* 'bedeti' (Pável 1909: 11, 119, 12, 11, 23).

Nekatere madžarske izposojenke kot tipične prekmurske dialektizme najdemo tudi v literarnih delih pisateljev, ki so iz Prekmurja. Nekaj primerov iz del Ferija Lainščka:

- *arandaš* 'zakupnik': »Niti v sanjah ne bi nikdar pomislil, da jo bo kdaj srečal ob tej uri na takem mestu – njo, ki je bila iz njegove ulice in se tudi ni nikoli smela igrati z bajtarji in arandáši.« (*Muriša*, str. 21);
- *bograč* 'golažu podobna prekmurska jed iz krompirja in treh vrst mesa': »Ves njegov kuharski užitek je bila namreč priprava kotlovine – in ko se je sladkokisli vonj

brbotajočega bograča proti večeru pomešal s trpkim zduhom konjskega znoja, se je ravnica skrivnostno razprla vse tja do daljnjih madžarskih pust in transilvanskih step, ki jih je bojda v mladosti po dolgem in počez prehodil.« (*Ločil bom peno od valov*, str. 136);

- *gingav* ‘šibek, slab’: »Dekleta, ki so stopljala ob njej, so bila mlada in *gingava*, kakor je bil zdaj vrbov les, njej pa je bilo skoraj triindvajset let in vsaj navznoter je že imela strije.« (*Ločil bom peno od valov*, str. 14);
- *neni* ‘teta’: »Ta *neni* je tvoja babica –, mu je prišepnila in brez kočijaževe pomoči sestopila s koleslja.« (*Ločil bom peno od valov*, str. 161).

2.5 Madžarske izposojenke v porabščini

Omenjeno je že bilo, da je največ madžarskih izposojenk v porabščini, ki je še zmeraj in v vedno večji meri v neposrednem stiku z madžarščino. Poleg tega je k pojavljanju madžarskih izposojenk prispevala tudi arhaičnost porabskega besedja, saj so govorci enostavno morali poimenovati nove pojme in predmete (Bajzek Lukač 2009: 34). V teh primerih gre za zapolnjevanje vrzeli v manjšinskem slovarju s pomočjo interferenčnih pojavov (Bernjak 2011: 28). Prevzemanje besed iz madžarščine je najenostavnejši način zapolnitve vrzeli v porabskem slovarju. To seveda ne pomeni, da v porabščini ni starih izposojenk, ki jih imajo drugi prekmurski govori. Toda veliko več je madžarskih izposojenk, ki so znane le v porabščini, saj imajo prekmurski govori namesto njih besede, izraze iz knjižne slovenščine. Nekaj primerov za stare madžarske izposojenke: *baja* ‘napaka’, *beteg* ‘bolezen’, *djezero/gezero* ‘tisoč’, *hasek* ‘korist’, *kejp* ‘slika, podoba’, *kinč* ‘zaklad’, *rosag* ‘država’, *šarkan* ‘zmaj’, *tanačivati* ‘svetovati’, *varaš* ‘mesto’ itn.²

Nekaj madžarskih izposojenk, ki verjetno niso znane v sodobnih prekmurskih govorih, npr. *aktataška* ‘aktovka’, *bena* ‘hrom’, *cipzar* ‘zadrga’, *dög* ‘kadaver’, *djüjtati* ‘spravljati seno’, *engedell/engedej* ‘dovoljenje’, *fodras* ‘frizer’, *huncut* ‘navihanec’, *irka* ‘zvezek’, *kölni* ‘kolonjska voda’, *lakoznevat* ‘lakirati’ (Bajzek Lukač 2009: 55, 64, 84, 114, 123, 124, 132, 161, 163, 180, 190). Marija Bajzek Lukač je pokazala na to, da je razlika med prilagajanjem starejših in novejših prevzetih madžarskih glagolov. Prilagajanje novejših glagolov je precej preprosto: porabski govorec doda madžarskemu nedoločniku slovenske pripone (Bajzek Lukač 2009: 30). Nekaj primerov iz gornjeseniškega govora: *baratkoznivati se* ‘družiti se’, *butoroznivati* ‘opremiti’, *diktalnivati* ‘diktirati’, *dudalnivati* ‘hupati’, *djilkolnivati* ‘moriti’ itn. (Bajzek Lukač 2009: 63, 78, 100, 117, 122).

Raziskovanje madžarskih izposojenk v porabščini olajšata porabsko-knjižnoslovensko-madžarski slovar Franceka Mukiča (Mukič 2005) in narečni slovar gornjeseniškega

2 Samostalnik *varaš* je tudi lastno ime, in sicer je porabsko ime za Szentgotthárd/Monošter, tj. *Varaš*.

govora Marije Bajzek Lukač (Bajzek Lukač 2009). Madžarske izposojenke pogosto najdemo v porabsko napisanih člankih tednika *Porabje* in *Porabskega koledarja*, v zbirkah porabskih ljudskih pravljic in v porabskih leposlovnih delih Irene Barber, Franceka Mukiča in Karla Holeca. Tukaj navajamo nekaj primerov iz *Porabja*, zbirke porabskih pripovedk, zbirke kratkih zgodb Karla Holeca in *Garaboncijaša*, prvega porabskega romana:

- *bauta* 'trgovina': »Tau je dosta lepše, kak kakši plastični okras z *baute*.« (*Porabje* XXII/50: 1);
- *bogar* 'hrošč': »Vej pa *bogardje*, koloradci že listje vcejlak dolapudjejo.« (*Andovske zgodbe/Andovske prpovejsti*, str. 66);
- *djilejš* 'sestaneč': »Dja, ta pa ta moren titi na *djilejš*.« (*Pripovedno izročilo Slovencev v Porabju*, str. 32);
- *erdeset* 'gozdno gospodarstvo': »Prvin kak bi v Pešt odišla, sem k *erdészeti* (gozdno gospodarstvo) ojdla delat, tisto je žmetno bilau, vleti vrauče vzimi pa mrzlo.« (*Porabje* XXII/42: 6);
- *höš* 'junak': »Maloga *höša* po tistom reböli več na velkom, kmečnom podi tö nej tak fejst stra bilau kak prva cajta.« (*Garaboncijaš*, str. 60);
- *tanačelnök* 'predsednik občine': »Nej, eden iz Budimpešte, tistoga reda je Šabdjaniin Vendel biu *tanácselnök* (predsednik občine) pa on je te k nam pripelo kúpca, pa tak smo ga te odali.« (*Porabje* XXII/47: 6);
- *tanač* 'nasvet': »Telko *tanačov* je daubo, ka je ranč nej vedo, koga naj poslušša.« (*Andovske zgodbe/Andovske prpovejsti*, str. 22);
- *toboroznivali* 'nabirati, novačiti, pridobivati': »Zato pa so vörvali, da so je *toboroznivali*, ka naj nutstaupijo v Nemško društvo, vejpa pa te leži dobijo na Nemškom dobro plačano delo tö...« (*Garaboncijaš*, str. 64);
- *valastaš* 'volitve': »*Valastaš* se je začno v devetoj vöri.« (*Garaboncijaš*, str. 59);
- *vankiš* 'blazina': »Pa mali *vankiš* kumas zdigno, pa nut pod zibeldje, nut pod maloga dejte zavca, pa tan njau.« (*Pripovedno izročilo Slovencev v Porabju*, str. 111).

2.6 Madžarske izposojenke v knjižni slovenščini

V prejšnjih poglavjih so bile predstavljene madžarske izposojenke v prekmurskem knjižnem jeziku, sodobnih prekmurskih govorih in v porabsčini. Seveda je zanimivo vprašanje, ali so madžarske izposojenke izpričane, žive tudi v slovenskem knjižnem jeziku. Na to vprašanje je odgovor pritrdilen, torej je nekaj madžarskih izposojenk živih tudi v knjižni slovenščini, čeprav jih je veliko manj kot v knjižni prekmurščini ali v sodobnem prekmurskem narečju. Za raziskovanje madžarskih izposojenk v knjižni slovenščini je najbolj primeren *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, ki je leta 2014 doživel tudi posodobitev. Rezultat tega je *Slovar slovenskega knjižnega jezika* 2, ki je dopolnjena in deloma prenovljena izdaja starega slovarja.

V knjižni slovenščini so nekatere besede madžarskega porekla vsakodnevne in nevtralne, npr. *betežen*, *bunda*, *čipka*, *golaž*, *gumb*, *kočija*, *lepinja*, *orjak*, *soba*. Samostalniki *čipka*, *golaž*, *gumb*, *soba* so verjetno prevzeti preko hrvaščine (Snoj 2003, ustrezne iztočnice). Sladkovodna riba *kečiga*, madž. *kecsege* 'isto' je prav tako madžarskega porekla. Poleg teh nevtralnih je kar precej stilno zaznamovanih madžarskih izposojenk, ki so lahko slabšalne (*butast*, *hajduk*, *oproda*, *šantati*, *šantav*), starinske (*hasek*), zastarele (*cipela*, *dičiti se*, *dika*, *jezero*, *kinč*), nižje pogovorne (*gazda*) in zgodovinske (*honved*) ter knjižne (*bajilo*, *baržun*, *remek*, *remek delo*). Največ madžarskih izposojenk ima kvalifikatorje: narečno, vzhodno narečno, v madžarskem/prekmurskem okolju, nekdanj. Nekaj primerov: *akov*, *bači*, *berek*, *beteg*, *čaka*, *čikoš*, *gingav*, *fačuk*, *mertik*, *mešter*, *notarijuš*, *pandur*, *palaš*, *plebanuš*, *primaš*, *reteš*. Seveda ne manjkajo niti tiste madžarske izposojenke, ki označujejo neke madžarske značilnosti: *čardaš*, *forint*, *filer*, *golaž*, *pusta*. Besede *bograč* v starem SSKJ ni, ima pa jo nova izdaja slovarja. *Bograč* ni edina značilna prekmurska jed, ki je v SSKJ, toda manjkajo na primer *dödoli* in *langaš/langoš*, ki jih lahko srečamo na jedilnih listih po prekmurskih gostilnah.

Nekatere madžarske izposojenke so besedotvorno aktivne, kar potrjuje njihove izpeljanke, npr. *betežnik*, *betežnica*, *betežnost*; *čipkar*, *čipkarica*, *čipkarski*, *čipkarstvo*, *čipkast*, *čipkati*; *orjakinja*, *orjaški*, *orjaškost*. Lahko vidimo, da besedotvorna aktivnost madžarizmov v knjižnem jeziku zaostaja za aktivnostjo madžarizmov v prekmurščini.

Nekaj primerov iz leposlovnih del:

- *betežen* 'onemogel, slab, bolehen': »Zamajalo v njem se je in mu spodneslo tla šele takrat, ko je sestra slednjič le odprla neka vrata, ga prepustila v sobo in je čez ves beli, svetli in snažni prostor zagledal na balkonu ležalni stol in v njem šibko telo malega šepetalca, ki je bilo v povezu odej videti še šibkejše in še *betežnejše*.« (Dominik Smole: *Črni dnevi in beli dan*, str. 198);
- *bunda* 'zimsko vrhnje oblačilo': »Sprejaj je stala baba v krznem plašču, še en dedec, ki je bil njen – kot se je kmalu pokazalo – in še dva mlajša moška v *bundah*, ki sta gledala po nas gor in dol in premikala spodnjo čeljust naprej in nazaj.« (Rudi Šeligo: *Rahel stik*, str. 81);
- *čardaš* 'madžarski ljudski ples': »Vsi njeni gibi so zmeraj tako napeti in živi, kakor bi plesala *čardaš*, da, zlasti *čardaš* na mizi v poznih nočnih ali zgodnjih jutranjih urah ji je v največje veselje, *čardaš* z razbijanjem kozarcev, da letijo črepinje na vse strani in morajo urno odskočiti moški, ki so se ji, privabljeni od njenega plesa, hoteli preveč približati.« (Mira Mihelič: *April*, str. 141);
- *hasek* 'korist': »Povsem brez haska bi bilo, če bi nadrobneje razlagal, kaj se je godilo v moji duši.« (Andrej Hieng: *Usodni rob*, str. 103).

3 Sklep

V prispevku so bile predstavljene madžarske izposojenke v slovenščini. Videli smo, da so madžarske izposojenke izpričane predvsem v stari knjižni prekmurščini, v sodobnih prekmurskih govorih in v porabščini. To razlagamo s tem, da je Prekmurje bilo prizorišče slovensko-madžarskih jezikovnih stikov skozi stoletja oz. so na območjih, kjer živi madžarsko prebivalstvo (madžarske vasi na Goričkem in Lendava ter njena okolica), ti stiki še aktivni. Enako je tudi v Porabju, kjer so Porabci v vsakodnevnem stiku z madžarščino, torej je tudi precej novejših izposojenk, ki niso bile žive v prekmurskem knjižnem jeziku in niso znane niti v sodobnem prekmurskem narečju. V slovenskem knjižnem jeziku je le malo madžarskih izposojenk. Nekatere besede so nevtralne in vsakodnevne (npr. *čipka, gumb, soba*), vendar so večinoma stilno zaznamovane ali imajo v SSKJ kvalifikator, ki jih uvršča med dialektizme.

VIRI IN LITERATURA

- BAJZEK LUKAČ, Marija, 2009: *Slovar Gornjega Senika 1: A–L*. (Zora 66.) Bielsko Biala itd.: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru.
- BERNJAK, Elizabeta, 2011: Madžarske besede v porabski slovenščini. Karel Gadányi, Marko Jesenšek (ur.): *Az igazi tanár üzenete / Sporočilo iskrenega učitelja. Pável Ágoston születésének 125. évfordulója tiszteletére / S spoštovanjem ob 125. obletnici rojstva Avgusta Pavla*. (Bibliotheca Slavica Savariensis XII.). Szombathely: Nyugat-Magyarországi Egyetem. 23–33.
- DUDÁS, Előd, 2014: Vprašanje časa prevzema madžarskih izposojenk v prekmurski knjižni jezik. *Jezikoslovni zapiski* 20/1. 17–26.
- FILIPOVIĆ, Rudolf, 1986: *Teorija jezika u kontaktu: uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 59.) Zagreb: JAZU, Školska knjiga.
- HADROVICS, László, 1989: A magyar nyelv kelet-közép-európai rokonsága. János Balázs (ur.): *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest: Tankönyvkiadó. 7–46.
- HIENG, Andrej, 1957: *Usodni rob*. Maribor: Založba Obzorja.
- HOLEC, Karel, 2003: *Andovske zgodbe / Andovske prpovejsti*. Murska Sobota: Franc-Franc.
- JESENŠEK, Marko, 2013: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. (Zora 90.) Bielsko Biala itd.: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru.
- LAINŠČEK, Feri, 2003: *Ločil bom peno od valov*. (Knjižna zbirka Beletrina.) Ljubljana: Študentska založba.
- LAINŠČEK, Feri, 2006: *Muriša*. (Knjižna zbirka Beletrina.) Ljubljana: Študentska založba.
- NOVAK, France, NOVAK, Vilko, ²1996: *Slovar belinskega prekmurskega govora*. Druga, popravljena in dopolnjena izdaja. Murska Sobota: Pomurska založba.
- NOVAK, Vilko, 1997: *Prekmurska Martjanska pesmarica*. Vilko Novak (ur.): *Martjanska pesmarica*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 3–64.

- MIHELIČ, Mira, 2005: *April*. (Zbirka Slovenska zgodba 37.) Ljubljana: DZS.
- MUKIČ, Francek, 2005: *Porabsko-knjižnoslovensko-madžarski slovar*. Szombathely: Zveza Slovencev na Madžarskem.
- MUKIČ, Francek, 2005: *Garaboncijaš*. Murska Sobota: Franc-Franc.
- PAVEL, Avgust, 2013: *Prekmurska slovenska slovnica / Vend nyelvtan*. Prev. Marija Bajzek Lukač. (Zora 100.) Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru.
- PÁVEL, Ágost, 1909: *A vashidegkuti szlovén nyelvjárás hangtana*. (Magyarországi szláv nyelv-járások I.). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Porabje. Časopis Slovencev na Madžarskem.*
- Pripovedno izročilo Slovencev v Porabju. Pravljice in povedke z zvočnih posnetkov Milka Matičetovega*. Ur. Marija Kozar Mukič, Dušan Mukič, Monika Kropej Telban. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017.
- SMOLE, Dominik, 1958: *Črni dnevi in beli dan*. Maribor: Založba Obzorja.
- SNOJ, Marko, 2005: O prevzetih besedah, tujkah in izposojenkah. *Slovenski jezik – Slovene linguistic studies* 5. 113–122.
- ŠEBJANIČ, Franc, 1977: *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- ŠELIGO, Rudi, 1975. *Rahel stik*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja
- ZELKO, Ivan, 1996: *Zgodovina Prekmurja*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Jutka Rudaš

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za madžarski jezik in književnost
jutka.rudas@um.si

Razvojni lok madžarske proze od 60-ih let prejšnjega stoletja do danes

Prispevek daje vpogled v poetična in zgodovinska vprašanja estetike in klasične modernosti ter (post)modernosti madžarske literature v ožjem, časovno omejenem obdobju od 60-ih let 20. stoletja do danes. Obravnava družbeno in estetsko ozadje ter spremembe poetike skozi časovni lok in podaja sodobne madžarske literarne refleksije. Razprava v glavnih črtah s filološkim aparatom ponuja pregled velikih ustvarjalcev, pri tem obravnava le dela, ki so »kanonizirana« v madžarskem literarnem prostoru in imajo velik odmev tudi v tujini. Torej podaja kratek skok v »bližnjo« preteklost madžarske literature s seznamom imen in zarisom njihovih umetniških potez.

1 Avtorji, ki so začeli objavljati v 60. letih

Velik preobrat v madžarski književnosti se začne na koncu sedemdesetih let, ko se s t. i. »novo prozo« začne notranja prenova celotne literature. V obdobju od konca druge svetovne vojne do sedemdesetih let 20. stoletja je bila svobodna književnost neznan in napačno razlagan pojem, literatura je bila še skrajno spolitiziran diletantizem. Da bi bila književnost v pravem pomenu besede svobodna, je bila potrebna reorganizacije. Določeno mejo svobode je sicer dopuščala »mehkejša oblika diktature«, vendar je prenova pomenila avtonomizacijo književnosti z vso ignoranco političnega mišljenja. »Čista« književnost lahko obdrži politično relevantno, in sicer ne kot zunanji ideološki balast, marveč kot razcvet v samem tekstu, iz oblikovanja le-tega, imanentno. Močno vplivajoče »ljudske narodnjake«, ki so do tedaj imeli v rokah literarne revije in ki so pred tem zaprli pot pred novim načinom gledanja na stvari, so počasi izrinili drugače misleči, svobodno misleči umetniki.

Pomembno zaslugo pri recepciji te nove literature gre pripisati takratnim mladim kritikom, Beáti Thomka, Pétru Balassaju, Sándorju Radnótiyu, Ernőju Szabóju Kulcsárju in Mihályju Maszáku - Szegedyju. Omenjeni kritiki, profesorji na univerzah, so s sodobnimi literarnoestetskimi pristopi avtorji monografij o Gézi Ottliku, Miklósu Mészölyju, Pétru Esterházyju, Pétru Nádasu in Ottóju Tolnaiju. Na začetku pa sta k temu razvoju veliko prispevali trije izjemni umetniki Péter Esterházy, Péter Nádas in László Krasznahorkai, najbolj prevajani madžarski avtorji, dobitniki številnih domačih in tujih nagrad, lavreati literarnega festivala Vilenica. Pa ne brez predhodnikov, kajti že

v šestdesetih in začetku sedemdesetih oznanjata novo smer v madžarski literaturi Géza Ottlik in Miklós Mészöly. S pripovednimi novostmi, ki sta jih ustvarila na področju oblikovanja besedil, s poudarjenimi oblikami pripovedovanja na meji med klasično in moderno tradicijo izstopajo Ottlikov roman *Šola na meji* (*Iskola a határon*, 1959) in Mészölyjeve novele ter roman *Smrt atleta* (*Az atléta halála*, 1966). Avtorja teh dveh – za mnoge madžarske avtorje vzorčnih romanov – sta se že takrat držala umetniške estetike, ki je v vseh pogledih odstopala od socialističnega realizma. Prav zaradi tega je omenjeno Mészölyjevo delo najprej izšlo v francoskem prevodu v Franciji, šele nato v izvirniku na Madžarskem sočasno z nemškim prevodom.

Miklósa Mészöly (1921–2001)

Glavno os opusa Miklósa Mészölya – ki je med drugim letos praznoval 100. obletnico rojstva, torej je leto 2021 v madžarskem literarnem prostoru Mészölyjevo leto – predstavljajo kratke zgodbe, romani, eseji, publicistika, drame in pravljice. Za njegovo kratko prozo je značilna natančna situacijska risba, disciplinirana montaža in močno vzdušje ter filozofska naravnost. Njegova proza združuje dejanskost dokumenta z aluzivnostjo parabole. V njegovem najpomembnejšem delu z naslovom *Smrt atleta* izkušnji obstoja in osebnosti ne delujeta kot psihološki material, ampak kot oblikovalno umetniško delo z zgoščenostjo pripovedi in parabolično kondenzacijo pomenskosti. V njegovem proznem konceptu ostaja referenčni govor, razslojenost situacij in časovnih vrst, razdrobljenost, ki nadomešča neprekinjeno pripovedovanje in epsko kontinuiteto. Vzporedna, hkratna pripoved dogodkov v različnih časih in prostorih postane odločilna v vseh njegovih delih.

Géza Ottlik (1912–1990)

Aluzivnost in parabolističnost se kažeta tudi v delih Géze Ottlika, ki je v letih dogmatične literarne politike, ta je prevladovala v Rákosijevem režimu (1945–1956), izključen iz literarnega življenja. Njegov prisilni molk se je končal leta 1957, ko je izšel njegov kratki roman *Strehe zore* (*Hajnali háztetők*, 1957), kasneje pa paradigmatično delo v madžarskem literarnem parnasu, roman *Šola na meji* (*Iskola a határon*, 1959), v katerem odpira etična in estetska vprašanja o vlogi posameznika v svetu, ki poskuša zatreti vsako sled individualnosti. Učencem v kadetski šoli – šoli na meji – ubijejo individualnost in brezkomromisno privzgajajo kolektivnega vojaškega duha. Ker se morejo prisilno ukloniti terorju, iščejo lastno svobodo in individualnost na drugih nivojih. Celotno delo je aluzija na tedanjo realnost, skozi katero se vidi, kako zunanje determinante pritekajo v tkanje teksta.

2 Avtorji, ki so začeli objavljati v 70. letih

Péter Esterházy (1950–2016)

Pravo stilistično revolucijo, lahko bi rekli koperniški preobrat v madžarski literaturi, pa je izvedel Péter Esterházy, ki je postavil književnost bolj neposredno in živo z magičnim jezikom. V madžarsko književnost je prinesel nov val sprememb s samosvojem »esterházyjevskim« slogom, s citati, polcitati, interteksti, izpusti, zamolki, s številnimi namigi, aluzijami, nedokončanimi povedmi, z močno kulturno tradicijo, s fragmentacijo, s prefinjeno erotiko itd., z vsemi elementi postmoderne. Je avtor, ki na nov način piše o starem s prefinjenim, ležernim, iznajdljivim ideološkim nabojem, kar deluje čudovito ironično. Z delom *Proizvodni roman* (*Termelési regény*, 1979), s petimi romani s podnaslovom *Uvod v leposlovje* (*Bevezetés a szépirodalomba*, 1981–1985), s *Harmonio caelestis* (2000), opusom magnumom, romanom izjemnega obsega in kvalitete, ter z drugimi romani, eseji, glosami se je vpisal med najboljše in spada v sam vrh madžarske in evropske postmoderne proze ter zaseda častno mesto ob velikih pisateljih, Musilu, Handkeju, Kišu, Brochu, Bernhardu, Calvinu in drugih.

Pri poetiki Pétra Esterházyja je medbesedilno nanašanje na (paradigmatična) besedila in tematske sisteme tisti dejavnik, ki je oblikoval posebno literarno zvrst in modificiral strukturo, funkcijo, predvsem pa jezik teh besedil. S paradigmatičnima deloma *Proizvodni roman* (*Termelési regény*, 1979) in *Pomožni glagoli srca* (*A szív segédigéi*, 1985) je Esterházy povzdignil poetiko z močno notranjo medbesedilno hermenevtiko, kjer besedila nenavadno močno samorefleksivno aktualizirajo sama sebe in s tem na eni strani omogočajo koherenco, na drugi pa vedno nove kontekstualne relacije odprtosti in lahko tudi neskončnosti. To pomeni, da so lahko teksti brani v svoji avtonomiji, obenem pa omogočajo take interpretativne možnosti, v katerih zaznavanje medbesedilnosti omogoča globlje razumevanje besedila.

Izjemen Esterházyjev roman je *Ženska* (*Egy nő*, 1995) ki temelji na globokem premišljevanju erotičnega, pa tudi predsodkih o njem. »Ženska. Ljubi. Ženska. Sovraži.« Z variacijami teh incipitov se začne roman, ki je bil izvirno objavljen leta 1995 in za katerega je takrat Péter Nádas pomenljivo zapisal, da je madžarska literatura s tem romanom postala bogatejša za eno veliko knjigo in dosegla svojo odraslost. Le koliko žensk sestavlja to tekstualno polje? Ena ali sedemindvetdeset? Roman, sestavljen iz 97 kratkih fragmentov, v katerih se avtor ukvarja z mnogoterimi platmi moško-ženskih odnosov ter njihovo zapletenostjo in preprostostjo hkrati, z različnimi izzivi in drobnimi motečimi dejavniki razkriva prostore vsakdanjega življenja. Delo je neke vrste intimna izpoved, v kateri se na ravni simbolov in medbesedilnosti neizogibno pojavlja odsev velikih zgodovinskih in političnih dogodkov, kar kaže na dejstvo, da makrokozmos človekovega bivanja nenehno oži prostor človeške zasebnosti. Inteligenten in duhovit esterházyjevski besedilni svet je neke vrste intimna biografija; frivolno (sproščeno?)

pričevanje dveh (ali več?) ljudi se vrti okoli klasične antinomije ljubezni in sovraštva, metafizični presežek pa izhaja iz dejstva, da je smrt vsepovsod prikrito prisotna. Opirajoč se na estetiko čutnosti govora beremo o izdaji telesa, o enostavnosti zapletenih odnosov, o (ne)moči čutnih zaznav, ljubosumju, občudovanju, strahu pred zapustitvijo, odpovedi politike kompromisa ... V skladu s pomenskim valovanjem besedila ter valovanjem njegovega čustvenega ozračja tudi avtorjev jezik zahteva posebno bralno strategijo; bralec, ki se skupaj s »tekstom želje in strasti« premika naprej, vendarle nenehno doživlja načelno nedosegljivost tako prve kot druge od njiju.

Podobna tema ljubezni, zvestobe in nezvestobe, hrepenenja, trenutkov radosti, muk, zvoka saksofona, metafizike paranoičnega življenja, razkrivanja ljubezni med pisateljem, njegovo ženo Ano in Hrabalom je mojstrsko izbrušena v romanu *Hrabalova knjiga* (*Hrabal könyve*, 1990), ki nas s poudarjenimi besednimi tkankami, ustvarjenimi v najbolj živi madžarščini, in s pomočjo citatov montiranega besedila spominja na Penelopin pajčolan.

Najbolj kodirano, samorefleksivno, zabrisano, dvoumno Esterházyjevo delo je brez dvoma *Harmonia caelestis* (2000), roman izjemnega obsega in kvalitete ter Dodatek k omenjeni knjigi *Popravljen izdaja* (*Javított kiadás*, 2002).

Malo je ljudi, ki znajo opraviti z bližnjo preteklostjo. Dogaja se namreč, da nas bodisi sedanost s silo priklene nase ali pa se zgubimo v preteklosti in poskušamo, kolikor je le mogoče, spet priklicati in obnoviti, kar smo nekoč docela izgubili. Celo v velikih in bogatih družinah, ki veliko dolgujejo svojim prednikom, se utegne zgoditi, da se bolj spominjajo deda kakor očeta.

Tak je moto zgodovinsko-družinskega romana, nebeške harmonije očetov in sinov, katerega osrednja figura je oče kot steber družine oz. očetje različnih generacij od 17. stoletja pa vse do sedemdesetih let 20. stoletja. Cilj romana je ustvarjanje določenih povezav med nebeškim bliščem in okusom smrti – zato je »nebeška harmonija«, nebeško sozvočje. *Harmonia caelestis*, naslov je prevzet od Pála Esterházyja, ki je v 18. stoletju pod tem naslovom sestavil in uglasbil zbirko cerkvenih baročnih pesmi, delo ki kot jezikovna mojstrovina izkazuje slogovno dovršenost in izrazno inovativnost, je sestavljeno iz dveh delov. Literarni tekst je zmes realnosti in fikcije in kot tak omogoča interakcijo med danim in umišljenim. *Nebeška harmonija* razgrne dve zgodbi: mozaične podobe očetov in zgodbo družine, ki se plete okoli osebe očeta in jo lahko dojemamo enovito. Zato v »generacijski freski prednikov« zbledi posamični značaj zgodovinskih likov, saj fragmenti prekinjajoče se pripovedi drug za drugim spodnašajo poskuse individualnega sposojanja obrazov. Knjiga ima enega samega protagonista – »očeta« –, zato ponavljanje tega lika deluje kot sinkopirana sintagma. Ob branju knjige opazimo, kako nas ponavljanje te sintagme opozarja, da ne gre vedno za isto osebo, ampak za vse, ki so povezani z Esterházyjevim svetom ali imenom, tako realno kot imaginarno, krvno in duhovno. Nadalje prisili bralca, da ustvarja povezave med poteki dogajanja in

epizodami ter se tako nenehno giblje naprej in nazaj. Z drugimi besedami, da menjuje ritem branja. V tem zgodovinskem in poetičnem svetu na govor osebk, to je očeta, nakazujejo demitologizirani miti, kontrapunktirane legende in ironično razobličene predstave. Eksplisitno podani poetika in metodologija obravnavane knjige enosmiselno kažeta na uporabo dokumentov in drugih stvarnih virov. Kako in v kolikšni meri jih uporabi Péter Esterházy – to pa je že vprašanje poetike. Prisotnost številnih *znakov* kulture je skrivajočega in razkrivajočega značaja. *Harmonia caelestis* kot fikcija, ki določa in ustvarja preteklost, in kot videnje, ki pojasnjuje kulturo in zgodovino, prinaša obilje kompleksnih referenc, ki pomenijo umetniški in duhovni izziv. V primeru Esterházyjevega romana gre namreč za »zgodovinski ali družinski roman«, zgodovinsko gradivo, zgodbe in mikrozgodb, ki pričajo o svoji lastni resničnosti in v katerih vsak šiv pisateljske domišljije verificirajo odlomki iz resničnih dogodkov. Besedilo ne dokumentira, temveč samo predstavlja dokumentacijo.

Dve leti kasneje avtor madžarsko javnost šokira z novo knjigo, *Popravljeno izdajo* (*Javított kiadás*, 2002), s podnaslovom *Dodatek k Harmonii caelestis* (*Melléklet a Harmonia caelestishez*), v kateri razkriva spoznanje resnice o svojem očetu kot vohunu komunistične tajne policije. Mojstrovini, ki sta sintezi visoke estetike in močne etike, sta prevedeni v številne jezike, leta 2013 tudi v slovenščino, za njiju je Esterházy (2004) prejel najprestižnejšo nemško nagrado za literaturo – nagrado za mir.

Péter Nádas (1942)

Slogovno nekoliko drugačen predstavnik te dobe je Péter Nádas, eden najuglednejših sodobnih madžarskih pisateljev, romanopisec, novelist, esejist, ustanovitveni član Digitalne literarne akademije (Digitális Irodalmi Akadémia, 1998), je od leta 1969 svobodni književnik. Péter Nádas se s *Knjigo spominov* (*Emlékiratok könyve*, 1986) in z *Vzporednimi zgodbami* (*Párhuzamos történetek*, 2005) uvršča med glavne nosilce moderne madžarske proze. Knjiga spominov je izzvala v Nemčiji in Ameriki prave ovacije – pisatelj je za njo leta 1991 prejel avstrijsko državno nagrado – in je zasedla prvo mesto na mesečnem priporočilnem seznamu 29 najuglednejših nemških literarnih kritikov. In če lahko rečemo, da se Esterházy mojstrsko igra z besedami, potem je Nádas z njimi zelo resen. V *Knjigi spominov* se prepletajo antropološke in zgodovinsko-filozofske teme, podane skozi osebno izkušnjo. Okvir romana je konkretna zgodovinska doba, leto 1956. Pisatelj tako v tej knjigi kakor tudi v drugih delih – *Konec družinskega romana* (*Egy családregény vége*, 1977), *O nebeški in zemeljski ljubezni* (*Az égi és a földi szerelemről*, 1991) itd. – piše s prefinjenim občutkom za življenjske detajle, s tenkočutno analizo plasti človeške vedenja, njegov slog odlikuje pretanjena psihologija, spušča se v globine človeške duše, odpira teme s področja telesnosti, erotike, popiše najdrobnejša stanja ... Največkrat ga primerjajo s Thomasom Mannom in Proustom, za svojega vzornika pa imenuje Miklósa Mészölyja.

Pisateljstvo mračno obdobje, povezano z nizom duhovnih, moralnih in čustvenih pretresov je postalo osrednja nit knjige *Konec družinskega romana* iz leta 1972, zaradi cenzure izdane šele leta 1977. Metafizična vizija o relativizaciji človeške usode je v delu prikazana s pronicljivo in nenavadno psihološko podobo, kjer nasilno kolesje sistema povzroči tragedijo ter razpad družine glavnega junaka židovskega rodu. Čeprav je roman na mikro ravni fiktivna avtobiografija, v prvi osebi ednine povedana zgodba o usodi na začetku petdesetih let živečega Pétra Simona, najmlajšega člana na prelomu stoletij asimilirane židovske družine, je na makro ravni tabloid s tenkočutnim prikazom, da več generacij judovskih družin na Madžarskem še vedno živi pod vplivom krutih dogodkov, posledično pa tekstualen svet na aluziven način največ pove o dogodkih leta 1956. Tako se roman v mreži metafor in simbolov nekako osredini na vprašanje identitete, ki ga glavni junak pridobi iz otroštva kot iz osebne družinske tradicije, stlane iz judovsko mitoloških, teoloških in psiholoških plasti predvsem starih staršev, in v katerem se zlijejo v celoto izjemno bogati, čutno-čustveno predstavljeni deli stvarne, referencialne mreže. Avtorjeva umetnost je v tem delu prikazana kot prostor, v katerem preživi duša celotno čutno resničnost.

Lastna smrt (*Saját halál*, 2004) je, kot druga v slovenščino prevedena knjiga, prav tako preplet avtobiografije/realnosti in fikcije/tekstualnosti, v kateri s tenkočutno analizo plasti človeškega vedenja razkriva svojo klinično smrt. Madžarska verzija knjige je obogatena z avtorjevimi umetniškimi fotografijami drevesa hruške. Nádas je namreč bil, preden se je posvetil samemu pisanju, fotograf, delal pa je tudi kot novinar in urednik.

Vzporedne zgodbe, roman izjemnega obsega in kakovosti, Pétra Nádas odlikujejo refleksija o nezavednem delovanju telesa, osredinjenje na dotike, boleči užitki, spuščanje v globine človeške duše, v njena skrajna doživetja in vse to z jezikom telesa, s katerim drzno odpira tabuizirane teme s področja telesnosti in spolnosti v madžarski ter tudi evropski književnosti. V tem vznemirljivem literarnem delu se avtor spoprijeti z vzporednim »intimnim« svetom figur, pri katerih je sleherna sled romantizma odpravljena, telesnost pa prikazana kot človeška nuja brez večjih čustvenih resonanc, pa naj gre za odnos ženska : moški, gejevsko razmerje, homo- in heteroseksualnost ... V tem do skrajnega roba prikazanem miljeju so ljudje vpeti in ujeti v večno igro prilaščanja in izrabljanja, v imperativ vladanja in ponižanja tudi v »najgloblji« človeški intimi. Med ljudmi je le kanček psihične substance, ni kanalov sočutja in resnične ljubezni. Je le utrinek božanskih višin, in neskončna peklenska globina.

Prav tako se v slovenščini brani esejistični knjigi z naslovom o *Nebeški in zemeljski ljubezni* (1991) Nádas dotika »metafizike ljubezni«, kjer intenzivno raziskuje duševne dimenzije v intimnih razmerjih, prepričan je namreč, da se najgloblja vsebina človeka razkriva prav v tem. Skozi reže arhetipov ljubezni oživi zgodbo Sokrata in Alkibiada oziroma Romea in Julije, Narcisa in Eho. Te teme niso nove samo v

madžarski književnosti, ampak se v takšni razsežnosti še niso pojavile niti v drugih evropskih romanih.

György Konrad (1933–2019)

To obdobje je pomembno tudi za pisateljsko delovanje Györgyja Konrada, znanega nasprotnika Kádárovega režima (1956–1989). Zaradi izzida knjige *Obiskovalec* (*A látogató*, 1969), ki ni kaj drugega kot komajda prikrita kritika socialističnega realizma in ki je leta 1973 izšla v nemškem ter leta 1975 v angleškem prevodu, pisatelj vse do konca osemdesetih let ni smel objavljati svojih del na Madžarskem. Veliko prahu je zbudilo tudi njegovo delo, avtobiografski roman v dveh delih, *Pot in vrnitev* (*Elutazás és hazatérés*, 2002) in *Na vrhu ob sončnem mrku* (*Fenn a hegyen napfogyatkozáskor*, 2003).

3 Avtorji, ki so začeli objavljati v 80. letih

Sredi osemdesetih sta se v madžarskem literarnem prostoru pojavila dva pomembna avtorja, Ádám Bodor in László Krasznahorkai. Njuna dela so prežeta s primesmi absurdne groteske in z bivanjsko stisko, kaže pa se tudi »naracija trpljenja«, razpoka v medsebojnih človeških odnosih, kar je prikazano v psihološki perspektivi.

Ádám Bodor (1936)

Ádám Bodor, transilvanski/sedmograški Madžar, ki je študiral teologijo na protestantski teološki fakulteti na Sedmograškem, je bil pri sedemnajstih za dve leti zaprt zaradi političnega udejstvovanja. Te izkušnje opiše v knjigi *Vonj po ječi* (*A börtön szaga*, 2001). S priselitvijo na Madžarsko in z izjemnim delom *Okraj Sinisrta* (*Sinistra körzet*, 1992) je v ta literarni prostor prinesel nov slog pisanja; uprizarja etnično mešan svet na strahoten, grozovit način, svet, poln nočnih mor. Leta 2003 je bil roman *Okraj Sinistra* v Španiji razglašen za najboljši tuji roman.

Bodor v ciklu 15 novel uprizarja apokaliptično vizijo brezbožnega sveta, za katerega ni kančka odrešitve. Etnično mešan svet v rajonu je svet, poln nepričakovanih strahov in nočnih mor. Kompozicijsko odprto delo je srhljiva parabola o bivanjski histeriji v okrožju. Bodorjeve novele so le rahlo spete med seboj, vsaka namreč ustvarja koherentno samostojen tekstualni svet, povezuje pa jih le identiteta ter motivacija ključne figure, Andreja Bodorja (pisateljev alter ego?!), ki išče svojega pastorka, Bélo Bundasiana, da bi ga rešil. Z naratološkega vidika sta pomembni dve ključni noveli: prvi fragment, ki je mozaični portret Okraja Sinistra, ter zaključno poglavje, ki je kaleidoskopska slika le-tega po koncu prehojene poti. Prizorišče dogodkov, označeno v naslovu, je nemo zgovorno. Pojemovno/pomenske resonance latinske besede »Sinistra« (grozilno

zlo, temna profecija, slutnja nesrečnega konca, zavest o minevanju) aludirajo na zaprto, strogo omejeno (literarno) pokrajino Ceausescove ere. Ta simbolična dimenzija je v kontekstu romana prisposoda nerešljivega zapleta med dvema svetovoma, ki v svoji nasprotnosti obstajata drug mimo drugega. Osrednja linearna nit zgodbe se skoncentrira v prividu plavajočih razpok oblakov in spreletavanju divjih rac. V Bodorjevem *Okraju Sinistra* je življenje en sam histeričen molk in moralno čutno/čustven polom, v katerem vsi življenjski parametri spodkopavajo logiko, na podlagi katere naj bi se strukturiral »normalni« svet.

László Krasznahorkai (1954)

Podoben svet, apokaliptično vizijo brezbožnega sveta, za katerega ni kančka odrešitve, ponazarja v svojih delih László Krasznahorkai. Pisatelj, ki od leta 1982 deluje kot samostojni umetnik, je na Madžarskem prejel vse najpomembnejše literarne nagrade, vključno s prestižno Kossuthovo nagrado leta 2004, časti pa je bil pogosto deležen tudi v tujini, od ZDA in Nemčije do Japonske. Kot pisec scenarijev sodeluje od leta 1985 s filmskim režiserjem Bélo Tarrom. S filmom po svojem istoimenskem romanu *Satanov tango* (*Sátántangó*, 1985) in delom *Melanholijska upora* (*Az ellenállás melankóliája*, 1989) s filmskim naslovom *Werckmeisterske harmonije* se je zapisal tudi med velikane filmskega sveta. Njun zadnji skupni projekt je bil monumentalni film *Torinski konj* leta 2011, za katerega je bil na berlinskem festivalu nagrajen s srebrnim medvedom in nagrado filmskih kritikov.

Melanholično in saturnovsko obarvana Krasznahorkaijeva poetika bralca z neverjetno lahkostjo potegne v najgloblje labirinte človeškega bivanja. Je poet marginaliziranih, osamljenih ljudi. Njegova poetika temelji na izgubljenosti človeka v družbi in času. S precizno kompozicijo vpenja svoje like v neskončno izčrpavajoč turobni svet eksistence. Tej temačni atmosferi primerna je tudi retorika upodobitve stanja duha v artikulaciji njegovih del – to je retorika z izpusti in zamolki. Celoten Krasznahorkaijev poetični svet uprizarja posameznike oz. posebneže, izrinjene na rob družbe, na rob preživetja. S tem pričara vzdušje brezizhodnega nesmisla in prikaže obliko tiste eksistence, ki ji je danes zapisanih vse več ljudi.

Krasznahorkai je leta 1985 pozornost zbudil z romanom *Satanov tango* (*Sátántangó*, 1985), nekaj let pozneje pa je izdal *Melanholijsko upora* (*Az ellenállás melankóliája*, 1989). Slednji roman je srhljiva parabola o histeriji na podežlju, kamor prispe potujoči cirkus in jo povzroča s točko o natlačenem kitu. Že sam naslov – *Satanov tango* – nosi močne simbolične pomene. Aludira na korak argentinskega tanga, ki temelji na koraku naprej in nazaj. Ta vražje začarani ponavljajoči se korak tanga – zagon in stagnacija – daje narativni okvir celotnemu romanu. Figure se nahajajo v satanskem krogu, kjer ni niti obstanka niti izstopa. V njegovem delu je to ples brezupnih ljudi nekje v zakotnem,

depresivnem miljeju madžarskega Alfölda, v neki do obisti umazani gostilni, kjer družba zgubljenih duš čaka na odrešenika v upanju, da s pojavnostjo preroka vstajenja pride do usodnega zasuka stanja stvari, duha in družbe v boljšo smer. Množica, ujeta v svetu, iz katerega ne vidi izhoda, ki je izgubila ves smisel, čaka na odrešenika, ki bo osmisлил njihova življenja. Prerok Irimiás – simbolična podoba, ki aludira na topose iz Biblije (Jeremija) – se naposled pojavi. Ljudje mu brezpogojno verjamejo, mu sledijo, dokler ne ugotovijo, da je tudi on samo prevarant in izkoriščevalec njihove ranljivosti in človeške degradiranosti. In prav ta nenadna in nenavadna sreča, ki je priletela kot božji dar, jim daje jasen kašipot, možnosti izhoda iz sicer brezupnega in neznosnega sveta. Zatorej duše, vajene tesnobe, kar naenkrat zaužijejo obljubo (lažne) prostornosti. Irimiás kratkotrajno sicer spremeni njihova zaznavanja, stanja njihovih zavesti, kajti figure v bedi brezperspektivne, nemočne preteklosti se hitro prepustijo upom na boljšo prihodnost. Irimiás ni nič drugega kot manipulator človeških duš, ki dobro ve, kako delati z ljudmi, ki so izgubili vse človeško dostojanstvo in so potisnjeni na rob preživetja. Takih ljudi ni težko izigrati, ni jim težko obljubljati lepote sveta in jim vzbujati lažne upe na lepšo prihodnost – če se bodo le uklonili. Ker se figure romana gibljejo na dveh narativnih ravneh – na ravni degradacije na eni strani in na ravni čakanja na čudež na drugi strani – *Satanov tango* bravurozno pleše na plesišču bipolarnosti, ki je hkrati znak upanja in nezaupanja.

Tudi bravurozna knjiga *Vojna in vojna* (*Háború és háború*, 1999) nas zapelje v temačne globine bivanja, tokrat v življenjski labirint arhivarja dr. Györgya Korima, ki pride na svoj štirideseti rojstni dan do usodnega spoznanja, da ne razume niti sebe niti sveta. Realnost mu v hipu postane zaskrbljujoče težka, še posebej, ko v arhivu naleti na skrivnostno nenavaden rokopis. V iskanju smisla življenja in v želji po dekodiranju besedila se poda na pot. Po njej ga vodi grški bog Hermes, skrivnosten, neoprijemljiv, temačen gospod. Tako nas Krasznahorkaijev roman mistike in skrivnosti razburljivo popelje v vse globlje p(l)asti romana. Korimov načrt, da bi zaradi nesmrtnosti rokopisa besedilo prepisal in objavil na internetu, se lahko uresniči le, če se bo podal v središče (interneta) sveta, v New York. Prepisovanje kot akt razlage in razumevanja ga privede do spoznanja, da delo skriptorja, tega neznanega avtorja, govori tudi o njem, da je tudi on del te zgodbe oz. da v tej zgodbi bere svoje življenje. *Vojna in vojna* tako postaja roman v romanu, ki s pomočjo magične igre podvoji fiktivni svet. Korim med prepisovanjem rokopisa torej ugotovi, da obstajajo vzporednice med tekstualnim svetom in realnim svetom, ki ga obdaja. Vsi štirje angeli kot glavni junaki rokopisa se namreč v različnih zgodovinskih obdobjih in krajih bojujejo za isto stvar in hrepenijo po isti stvari kot sedaj on: po miru, spokojnosti in lepoti. Vsem štirim pa kot senca sledi Mastemann, angel strahu, duh uničenja, princ teme. Korim v umetnosti – v zapisovanju na internet z naslovom *War and war* – najde izhod iz neznosnega zunanjega sveta.

4 Avtorji, ki so začeli objavljati v 90. letih

László Márton (1959)

V začetku devetdesetih prihaja na madžarsko literarno sceno nova generacija avtorjev. Med prvimi László Márton z baročno obarvanimi deli, v katerih je največji poudarek na iskanju identitete, zavestnosti. Leta 1997 je ugledal luč sveta roman *Resnična zgodba Jacoba Wunschwitza* (*Jacob Wunschwitz igaz története*, 1997), v katerem se avtor v veliki meri opira na resnični svet, osnova romana so mesto Gauben in zgodbe o njem iz 16. stoletja. Tudi v delu *Senčna glavna ulica* (*Árnyas főutca*, 1999) avtor na podlagi resničnih fotografij in spominskih pisem opiše življenjsko pot dveh Židinj. Delo na koncu privede do madžarske Soe in vse do današnjih dni boječe omenjenih posledic.

Endre Kukorelly (1951)

Endre Kukorelly je bil znan že s svojimi pesniškimi zbirkami, s pesmimi v prozi (ena najboljših je iz leta 1998 z naslovom *H.Ö.L.D.E.R.L.I.N.*), bil je eden tistih, ki je s posebnim govornim načinom – hkrati igrivim in resnim – izvedel najuspešnejši preobrat v poeziji po ironiji, ko je leta 1990 pritegnil nase pozornost še s kratko prozo v zbirki *Obrežje spomina* (*A memória-part*, 1990).

Knjiga s sto poglavji, lesen naslov, nedoslednosti v besedilu, in to namerne, minimalistična proza, dnevniški utrinki, pesmi v prozi, pisal je Madžar ... Kdo bi to prebavil? A hkrati knjiga leta takoj po izidu, knjiga, ki jezi, frustrira, spravlja v jok, krohot, ki izziva zgražanje, ki meče iz tira, in provocira, ki ZARES daje misliti, ki pove toliko, kot bi imela petsto poglavij, knjiga, ki ne zna dolgočasiti, in knjiga, ki – poglejte obseg, potem, ko jo boste prebrali – je znotraj večja kot zunaj! Vsekakor gre za eno najbolj ne-navadnih knjig, ki so v tem desetletju čakale slovenski prevod, in avtorju bi storili krivico, če bi njegovo delo odpravili z oznako: pesniški zapiski intelektualca, ki odrašča v sodobni Budimpešti. Če je v atomu res moč razbrati vzorec veselja in če vzamemo, da knjige povedo o življenju toliko kot atomi o vesolju, ima *Obrežje spomina* vsekakor bogato molekularno sestavo!

Njegova besedila so provokativna in se distancirajo od transcendentalnih razlag, medtem ko se pred nami odpira globoka bivanjska situacija, stiska. Osnovna karakteristika zbirke: kratka besedila, osnovno besedje, minimalistična proza, preprosta retorika, zreduciran jezik.

Tudi njegova naslednja lakonična knjiga *Ruševina: zgodba Sovjetske zveze (Rom: a szovjetónió története*, 2000) je polna posmehovanja, knjiga, ki jezi, frustrira, izziva zgražanje. Je provokacija časa. V ospredje je postavljen čas komunizma, svet materialnega in duhovnega razpadanja s primesmi lastnih izkušenj. Vso življenjsko snov iz omenjenega romana očarljivo obdela na novo v najnovejšem in najobsežnejšem in celo najboljšem delu, v nežno erotičnem romanu *Pravljica dolina ali O skrivnostih*

človeškega srca (*Tündérvölgy avagy Az emberi szív rejtelméről*, 2003). Naslov si je izposodil od »praromantičnega« madžarskega pesnika Mihályja Vörösmartyja. Iz devetih poglavij – vsako je razdeljeno še na devet – sestavljen roman postavlja v ospredje življenje avtorja in njegovo ljubezen/ljubezni, zanimivo, da se vseh devet žensk na koncu zlije v eno z imenom C (kot Cordelia pri Kierkegaardu). Tudi v tem delu so v ospredju pisateljevega zanimanja razpoke v medsebojnih človeških odnosih, predvsem med žensko in moškim, kar prikazuje pripovedno zgoščeno v ironični perspektivi. Vsako poglavje uvajajo citati iz drugih del, kar dokazuje, kako veliko vlogo igrajo medbesedilne navezave, ki razgledanemu bralcu ponujajo več.

Lajos Nagy Parti (1953) in László Garaczi (1956)

Največja madžarska avtorja, katerih značilnost poetike so besedne igre, nenavadne asociacije, parodična pretiravanja, sta Lajos Nagy Parti in László Garaczi. Za zbirko poezije *Grafitnesz* (2003), napisane v tem slogu, je Nagy Parti leta 2003 prejel najpomembnejšo madžarsko nagrado za literaturo. Že sam naslov je besedna igra: grafit, pisanje, pa fitness, gibanje, vaje itd. Podoben je njegov roman pod psevdonimom *Jolán Sárbogárdi: Angel telesa* (*Sárbogárdi Jolán: A test anyála*, 1997). Tudi Garaczi fantastično uporablja v svojih delih različne jezikovne registre, slengovske izraze, tudi v uspešnem romanu *Pompozno potujemo z avtobusom!* (*Pompásan buszozunk!*, 1998).

Zsuzsa Rakovszky (1950)

Žensko perspektivo v madžarski literaturi posreduje znana pesnica Zsuzsa Rakovszky, ki je leta 2002 izdala prvi roman z naslovom *Senca kače* (*A kígyó árnyéka*). Delo ustvarja fiktivno avtobiografijo. Glavna junakinja Ursula Lehman oziroma Orsolya po smrti očeta apotekarja, ki umre zaradi epidemije kuge, napiše svoje spomine. Nenavadna izpoved hčerke, ki postane suženj lastnih nagibov, postane predmet očetovega telesnega nagnjenja. Zatorej kača iz naslova, ki ni samo simbol lekarne, ampak obenem prispodoba zapeljevanja in intrige, znane iz raja.

Pál Závada (1954)

Tudi tema obsežnega romana avtorja Pála Závada (dobitnika vileniškega kristala) je krvoskrunstvo. Gre za t. i. roman dnevnik *Jadvigina blazina* (*Jadviga párnája*, 1997), kjer potekajo vzporedno z »osnovnim« tekstom zapiski z opombami, popravki. Zapiske začne András Oszti na predvečer poroke z (ni izključeno, da s krvno sestro) Jadvigo Palkovits. Po njegovi smrti zapiske nadaljuje s svojo razlago sama Jadviga, na koncu pa k napisanim doda še svoje pripombe njen zunajzakonski sin Marci. Celotna zgodba je postavljena v čas od leta 1915 do konca vojne v vasico na jugovzhodnem

Madžarskem, kjer živi slovaška manjšina. Podobna je tema romana *Milota*, izdanega leta 2002, ki je kronika življenja, družinskih dogodkov in ljubezni Györgyja Milote. Závada je s tema deloma postavil spomenik madžarskim Slovakom, saj opisuje številne trenutke iz njihove zgodovine v 20. stoletju, ko so bili po drugi svetovni vojni izseljeni iz države. V romanu *Potomstvo fotografa* (*A fényképész utókora*, 2004) pa se Závada ukvarja s problematiko židovstva prav tako kot Gábor Németh v delu *Si Žid? (Zsidó vagy?, 2004)*.

László Darvasi (1962)

V to pisano literarno mrežo se uvršča Darvasi, ki pripoveduje zgodbe o življenju in ga z grenkim humorjem ter tenkočutno ironijo tudi nadvse uspešno demistificira. V njegove novele se vrivajo primesi pravljičnega, magičnega ter simbolnega. Resničnost v njegovih delih postaja tako le del imaginarnega in fiktivnega sveta in le njegova zunanja podoba.

Literarni svet Darvasijevih novel, ujet v prvinskost fantastike, se tako v marsičem navezuje na magični realizem. Veliko skupnega najdemo z južnoameriškimi avtorji, še posebej z Mariem Vargasom Llosom. Tudi novela *Eva Rajnak* iz zbirke *Dobiti žensko* (*Szerezni egy nőt*, 2000) citira določene prizore iz Llosove *Pantaleon in tolažnice*. Zgodbe uporabljajo diferentnost fabule in sižeja, s pomočjo tega vzbujajo v bralcu občutek pomanjkanja, deficita, zanikajo možnost tradicionalno zaokrožene zgodbe. Zgodbe nekako prehajajo druga v drugo, odpirajo se kot v krožnem gibanju spirale ter sesedejo v odprtost neskončnega.

Pisateljstvo pomembno leto je 1993, ko izda zbirko novel z naslovom *Veinhagenska grmovlja vrtnic* (*A veinhageni rózsabokrok*, 1993) in se z njo vpiše med najboljše madžarske pripovedovalce zgodb, to postane tudi kasneje njegov zaščitni znak. Njegove zgodbe pripovedujejo o tragičnih in žalostnih dogodkih, njegovi liki so skrivnostni, izobčenci s sporno eksistenco, s transcendentnimi, nezemeljskimi izkušnjami, požrešni in okrutni, z nenavadnimi značajskimi lastnostmi. Glavni junaki bolehajo za duševnimi in telesnimi boleznimi, tudi po zunanosti so posebneži. Tudi junak omenjene zbirke je sirota, plešast, nerojen, štorast, svojo nedolžnost izgubi na nenavaden in zelo čuden način ... Njegova novelistika je podobna verižni mreži, kjer se atmosferično ponavljajo živi motivi, jezik, situacije, kot da bi bila vsaka nova zbirka s starejšimi besedili v refleksivnem odnosu.

Darvasi v zbirki novel *Dobiti žensko* ostaja zvest intonaciji večine svojih doslejšnjih proznih del, ostaja blizu vsega tistega, kar je z imaginacijo in z značilnim slogom v risu svoje umetnosti zgodbe razkril že doslej. Edini odmik se kaže v tem, da se v tem delu nekoliko oddaljuje od domačih pokrajin, prizorišče nove mitologije najde na področju

nekdanje Jugoslavije, v balkanski vojni. *Dobiti žensko* je zbirka novel o vojni, v prvi vrsti o balkanski vojni iz devetdesetih let, oziroma delo, ki reflektira to dogajanje v umetniški, literarni obliki. Bližnja preteklost omenjenega ozemlja ni prinesla na plano samo konkretnih politično-ideoloških nazorov, stališč, marveč je izsilila veliko število, v literarni obliki, estetsko vrednih produktov. Novele so prežete z ostro kritiko človeških pomanjkljivosti in zablod. Darvasijeva zbirka je literarni primer odzivanja na nesmiselnost vojnega početja. Osnovna problematika zbirke je kompozicijsko in miselno podana v podnaslovu in vsebuje vojne novele. V kakšnem pomenu lahko govorimo a vojnih novelah? Pravzaprav kaj je vojna novela? Heterogene novele, rahlo spete med seboj, prikažejo portret šestnajstih žensk, pred tem pa lahko kot kakšen predgovor beremo Schreiberjevo mnenje o vojni. Novele izžarevajo specifično poetiko, ki tudi tu občasno potegne na magični realizem, kot je recimo »prefinjeno«, pa tudi »vulgarno« erotizirano besedilo, uprizarjanje tako realne situacije (Elena Snee v gosteh) kot mitične (Julija Sunce, ki se nikoli ne prebudi oziroma samo takrat, ko nikoli speči pripovedovalec zadrema), večkrat ponavljanje določenih junakov (Carica Milenka), enak čas in prostor, stalen način pripovedovanja: moški z Balkana pripoveduje svoje dogodivščine, prepletene z resničnimi in mitičnimi elementi z žensko iz naslova. Pripovedovalčev glas, ki je označen z imenom Schreiber, kjer se glede na kompozicijo (mise en amybe) pojavi tudi v osrednji noveli (Elena Snee), samega sebe pojmuje, označi kot (možnega) pisca besedil. On je na eni strani zunanji pripovedovalec, za katerega se zdi, da se je poistovetil z avtorjem. Schreiber se umika od vrednotenja vojn, te namreč ni mogoče povzeti v besede, o njih govori skozi zgodbe, vendar niti sam niti drugi ne razumejo njegovih zgodb. Ker je težko ubesediti neubesedljivo, so potemtakem zgodbe v določenem pogledu nerazumljive, čutom nedostopne, transcendentalne, morda je pogoj za njihovo razumevanje pomanjkanje koherentnega značaja. Razumevanje govora o vojni skriva v sebi po Schreiberju nerazložljivost, neizrecljivost. Razlaga vojne, njihovo ovrednotenje je neuspeh, poraz besede. Darvasijeva poetika se s tem razširi v etično dimenzijo. S tem je avtor pomanjkanje globoke izkušnje odkril s pomočjo virtuozne in bujne fantazije. Vojna ni bitka besed, ki se odvija na bojišču teksta, vojna je realnost sama v sebi in ni mogoče govoriti o njej, tako ima razumevanje določene ovire.

5 Zamejski madžarski avtorji

Ottó Tolnai (1940)

Pri tem kronografu ne smemo pozabiti na zamejske madžarske pisatelje, ki prispevajo k celovitosti madžarske literature in so njen organski del. Najbolj zastopani so slovaška Lajos Grendel in Árpád Tőzsér, transilvanska/sedmograška István Szilágyi ter Zsolt Láng in vojvodinska László Végel in Ottó Tolnai.

Slednji, dolgo časa glavni urednik legendarne jugoslovanske madžarske revije *Új symposion*, je eden najizvirnejših ustvarjalcev sodobne madžarske poezije. Do njega, ki se je na videz oddaljal od nadrealizma, je bilo javno mnenje precej skeptično. Ko skozi poezijo govori o pisanju poezije, je Tolnai mojster presenetljivih podob, ki so še posebej impresivne, ker jih priključuje s preprostim jezikom in varčno uporabo pesniških sredstev. Za najnovejše delo, t. i. roman v obliki radijskega intervjuja *Pesnik iz svinjske masti* (*Költő disznósírból*, 2004), je prejel največjo in najuglednejšo madžarsko nagrado za literaturo. V ozadju umetnosti (zbirka *Kratki rezi*, *Babica v Rotterdamskem gangsterskem filmu*) vojvodinskega avtorja, Otta Tolnaja se skriva globok hedonizem »svoje« kulture. Moč njegovih besedil se večinoma izraža v subtilnih praskah in razpokah, v katere svobodno prodirajo bogate izkušnje nekdanje jugoslovanske kulture. Ta zgodovinska, (več)kulturna baza s svojo bujno, prepleteno kompleksnostjo preseneča, hkrati pa bralce dela plodno negotove. V njegovih delih se še kako pokaže, da imata njegova prozaistika in poezija madžarske tradicije in da nastajata v okviru madžarske in srbske oziroma ex-jugoslovanske kulture, zaradi česar sta po svoji naravi medkulturni, saj se skozi načine ustvarjanja kaže sočasna povezava z več kulturami. Ta medkulturnost izhaja iz zgodovinskega položaja regije in pomeni, da se nahaja med različnimi literaturami, kar daje umetniškemu delu neverjetno odprtost in prenos. Umetnost Otta Tolnaja prežema ta odprtost, suverena svoboda prehoda med državami, pokrajinami, kulturami in tradicijami. Njegovo življenjsko delo črpa in izbira elemente iz madžarske in (nekdanje) jugoslovanske intelektualne dediščine, mnogih elementov moralne in politične tradicije. Tolnai kaže povezovalni vpliv »povezovalne strukture« kulture na družbeni ravni in v časovni dimenziji, v kateri se serije del združujejo v prepoznavne vzorce kot podrobnosti identifikacije skupne kulture. Tolnajske izkustveni prostor se uresničuje skozi preteklost in živo sedanjost kulture.

6 Nobelov nagrajenec za književnost

Imre Kertész (1929–2016)

Krona sodobne madžarske proze pa je nedvomno Imre Kertész, Nobelov nagrajenec za literaturo leta 2002, njegova trilogija: *Brezusodnost* (*Sorstalanság*, 1975), *Kadiš za nerojenega otroka* (*Kaddis a meg nem született gyermekért*, 1990) in *Poravnava* (*Felszámolás*, 2003) in njegov celotni opus, ki je v bistvu raziskovanje anatomije holokavsta, raziskovanje o ideji človeka kot o realizaciji materije, zasnovani na svoji, do zdaj najbolj brutalni obliki, na logiki individualnega časa, namreč v njegovi poetiki je individualni, končni čas arhitekt romanesknega sveta. V *Brezusodnosti* nas pripovedovalčev pogled popelje skozi stopnje zavesti, ki zlagoma odkriva blazno bližino smrti, torej *brezusodnost* vseskozi limitira k nič. Kertész se loteva teme holokavsta z malce drugačnega zornega kota – določa jo tudi osebna usoda, saj je preživel strahote v koncentracijskem taborišču v Buchenwaldu in Auschwitzu – tako kot prvoosebni

pripovedovalec v romanu, ki postane po izkrcanju iz vagonov na postaji Birkenau del velike nacistične uničevalne industrije. Knjiga je niz slik, ki se sčasoma pletejo v vse temačnejši kalejdoskop usod in zgodb, zapisanih z naravnim glasom, brez patetike in obtoževanja. Svet, ki ga požre totalitarni sistem, v katerem vladajo nerazumni, samovoljni zakoni skrivnostne oblasti, kjer obtožijo vsakogar, ki še ni izgubil vere v individualnost in svobodo in ki ni sposoben dojeti mehanizma oblasti.

7 Sodobna madžarska književnost

Krisztina Tóth (1967)

Med najbolj brane in priljubljene sodobne avtorice na Madžarskem sodi Krisztina Tóth. Študirala je kiparstvo in književnost, v času študija je dve leti preživela v Parizu. Prevaja francosko poezijo, poučuje kreativno pisanje. Objavila je deset pesniških zbirk in šest proznih del. Roman *Akvarij* (*Akvárium*) je bil leta 2019 uvrščen na seznam prestižne nemške literarne nagrade *Internationaler Literaturpreis*. V otroški literaturi je nase opozorila z nenavadnimi tematikami, s humornim glasom, ki lahkotno obdeluje tabu teme. Trideset kratkih zgodb, ki jih je objavljala kot podlistke v tedenski prilogi časopisa *Népszabadság*, je leta 2011 združila v knjigo z naslovom *Piksel* (*Pixel*, 2011). Pri tem si je zamislila zaporedje, ki ga tematsko določajo deli telesa in s pomočjo tega vodila izoblikovala strukturo, pri kateri že obravnavani, »uporabljeni« deli, podobno kot pri sestavljanjankah, vnaprej zarisujejo še manjkajoče elemente. V kratkih, zgoščenih zgodbah Krisztina Tóth premore izredno socialno občutljivost; opazuje, zbira, beleži, fotografira posameznike, ki so drugačni, marginalizirani, ožigosani. Te nenavadne, zanimive, drugačne ljudi združuje neki manko, ki ga zapolni le fiktivni besedilni svet.

8 Sklep

Kronograf madžarske književnosti se je osredotočil le na paradigmatična besedila, ki so omogočila velik preobrat v madžarski literaturi in izrisal njen razvojni lok od konca šestdesetih in začetka sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ko se s t. i. »novo prozo« začne notranja prenova celotnega madžarskega literarnega prostora do danes. Ker ima madžarska književnost zelo bogato zgodovino, saj prvi zapisi segajo v leto 1055, sem tokrat obravnavala le obdobje zadnjih petdesetih let, pri tem izpostavila najizrazitejša in literarno-estetsko najprodnostnejša dela madžarskih avtorjev ter njihove tematske, poetološke, idejne, kulturnozgodovinske in filozofske aspekte. Pomembno se mi zdi, da je treba umetnost in literaturo v njuni prostorski, zgodovinski in kulturni drug(ačn)osti razkleniti za razumevajočo prisvojitvev in s tem pritegniti v dialog estetske komunikacije. Saj se s poznavanjem madžarskih literarnih del in avtorjev dinamika medkulturnih stikov še bolj pogloblja.

PREVODI MADŽARSKE PROZE V SLOVENŠČINO

- BODOR, Ádám, 2008: *Okraj Sinistra*. Prev. Gabriella Gaál. Ljubljana: Modrijan.
- DARVASI, László, 2005: *Dobiti žensko*. Prev. Marjanca Mihelič. Ljubljana: Beletrina.
- ESTERHÁZY, Péter, 1989: *Pomožni glagoli srca: Úvod v leposlovje*. Prev. Jože Hradil. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- ESTERHÁZY, Péter, 2011: *Ženska*. Prev. Gabriella Gaál. Ljubljana: KUD Apokalipsa.
- ESTERHÁZY, Péter, 1993: *Hrabalova knjiga*. Prev. Marjanca Mihelič. Celovec: Založba Wieser.
- ESTERHÁZY, Péter, 2013: *Harmonia caelestis*. Prev. Mladen Pavičić. Ljubljana: Beletrina.
- KERTÉSZ, Imre, 2003: *Brezusodnost*. Prev. Jože Hradil. Ljubljana: Beletrina.
- KERTÉSZ, Imre, 2003: *Kadiš za nerojenega otroka*. Prev. Jože Hradil. Radovljica: Didakta.
- KRASZNAHORKAI, László, 2015: *Vojna in vojna*. Prev. Marjanca Mihelič. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- KUKORELLY, Endre, 1998: *Obrežje spomina*. Prev. Gabriela Zver. Maribor: Založba Obzorja.
- NÁDAS, Péter, 2018: *Vzporedne zgodbe*. Prev. Marjanca Mihelič. Ljubljana: Beletrina.
- NÁDAS, Péter, 2012: *O nebeški in zemeljski ljubezni*. Prev. Marjanca Mihelič. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- NÁDAS, Péter, 1999: *Konec družinskega romana*. Prev. Jože Hradil. Murska Sobota: Pomurska založba.
- NÁDAS, Péter, 2007: *Lastna smrt/Skrbna opredelitev kraja*. Prev. Jože Hradil. Ljubljana: Študentska založba.
- NÁDAS, Péter, 2011: *O nebeški in zemeljski ljubezni*. Prev. Marjanca Mihelič. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- OTTLIK, Geza, 1995: *Šola na meji*. Zbirka XX. stoletje. Prev. Marjanca Mihelič. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOLNAI, Ottó, 2018: *Kratki rezi*. Prev. Gabriella Gaál. Ljubljana: LUD Literatura.
- TOLNAI, Ottó, 2005: *Babica v rotterdamskem gangsterskem filmu*. Prev. Gabriella Gaál. Ljubljana: KUD Apokalipsa.
- TÓTH, Krisztina, 2014: *Piksel*. Prev. Gabriella Gaál. Ljubljana: LUD Literatura.

LITERATURA

- SZEGEDY-MASZÁK, Mihály (ur.), 2007: *A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- GINTLI, Tibor, SCHEIN, Gábor, 2007: *Az irodalom rövid története. II. A realizmustól máig*. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- KULCSÁR SZABÓ, Ernő, 1993: *A magyar irodalom története 1945–1999*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- RUDAŠ, Jutka, 2012: *Kulturális intarziák / Kulturne intarzije*. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület.

Marija Bajzek Lukač

*Univerza Loránda Eötvösa (Budimpešta), Filozofska fakulteta,
Oddelek za slavistiko in baltistiko, Katedra za slavistiko /
Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest), Bölcsészettudományi Kar,
Szláv és Balti Filológiai Intézet, Szláv Filológiai Tanszék
bajzek.maria@btk.elte.hu*

Veliki madžarsko-slovenski spletni slovar – prepletanje klasične in sodobne leksikografije

Leta 2019 je v sodelovanju slovenistike na univerzi ELTE (Eötvös Loránd Tudományegyetem) in založbe Akadémiai Kiadó v Budimpešti izšel *Veliki madžarsko-slovenski spletni slovar*, ki zapolnjuje vrzel na področju dvojezičnega slovaropisja – doslej so bili dosegljivi le priročni slovarji z omejenim številom in obsegom slovarskih sestavkov. Madžarsko besedje je bilo že zbrano in smo ga dobili od založbe, dodati pa je bilo potrebno slovenske ustreznice madžarskim iztočnicam, ilustrativnemu gradivu in frazemom. Če se je pokazalo, da je potrebno madžarsko iztočnico ali besedno zvezo v slovenščini dodatno pojasniti in ponazoriti, smo slovarska gesla razširili z dodatnimi pomeni, pomenskimi oddelki in odtenki. Leta 2020 in 2021 smo slovar dopolnili, poiskali in zapisali pa smo tudi besedni zaklad, ki je značilen za kulturne, politične, gospodarske, narodnostne in druge odnose med Madžarsko in Slovenijo. Slovar smo dopolnjevali v času epidemije COVID-19, zato smo zajeli tudi novotvorbe tega časa ali pa smo že znanim besedam pripisali nove pomene.

Slovarski sestavek obsega madžarsko iztočnico, zaglavje, pomen madžarske iztočnice, sopomenski niz z ustreznimi kvalifikatorji, vidske pare, podatke o vezljivosti, bogato ilustrativno gradivo, termine in frazeme. V dopolnjenem slovarju je 79.445 slovarskih sestavkov, 50.484 zgledov in 1.938 frazemov. Čeprav madžarščina in slovenščina pripadata različnima jezikovnima družinama in različnima tipoma jezikov, to ni v veliki meri vplivalo na naše slovaropisno delo. Paziti smo morali predvsem na vezljivost, vidske pare, posamezne frazeme in iskanje ustreznih pomenov. Nekaj težav so nam povzročali številni madžarski deležniki, deležja in glagolniki, saj so ustrezni slovenski pomeni le sistemsko/teoretično predvidljivi, niso pa potrjeni v rabi. Podobne težave so se pojavljale tudi pri povratnih glagolih. Nekatere značilne besede, ki so povezane z madžarsko zgodovino, družbo in kulturo, v slovenščini nimajo enobesednih ali besednozveznih ustrezníc, zato so v slovarju predstavljene opisno.

Dvo- in večjezične slovarje uporabljajo prevajalci, tolmači in strokovnjaki teh jezikov, zato je naročnik slovarja od nas pričakoval, da se čim bolj prilagodimo potrebam uporabnikov. Ugledna madžarska leksikologinja Zsuzsa Fábián misli, da namen dvojezičnih slovarjev ni protistavnost, ki bi v določenem obdobju prikazala njuno medsebojno povezanost kot primerjalni odtis neke dobe (Fábián 2011). To verjetno velja za zelo razširjene jezike, ki imajo veliko različnih slovarjev, kot glavna urednica našega slovarja pa sem spodbujala urednike in lektorje, da so pri *Velikem madžarsko-slovenskem spletu slovarju* upoštevali tudi ta vidik. Prepričana sem, da je naš slovar odličen vir za protistavno raziskovanje madžarščine in slovenščine, hkrati pa je pomemben in prepričljiv dokument dveh obdobj, tj. (1) časa, v katerem je nastalo madžarsko besedje in (2) časa, ko smo pripravljali slovar. Gradivo našega slovarja je prav tako tudi zanesljiv korpus za nadaljnja jezikoslovna raziskovanja madžarščine in slovenščine.

Med razpravo o upravičenosti slovarskih projektov so se pojavila mnenja, da v digitaliziranem svetu, ki se hitro spreminja, klasični dvojezični slovarji niso več potrebni. Na svetovnem spletu je vse dosegljivo, za vse obstaja rešitev, vedno več je prevajalskih orodij in dostopnih spletnih slovarjev. Jezikoslovci taka teoretična razmišljanja, ki ne upoštevajo izkustva, zavračajo in poudarjajo velik pomen znanstvenega slovaropisja, ki raste iz tradicije in sistematično pripravlja nove slovarske projekte (Jesenšek 2011: 9).

Ponujale so se nam različne oblike slovarja. Odločiti smo se morali, ali želimo pripraviti tiskani, digitalni, spletni ali korpusni slovar (Michelizza 2011: 20; Paizs 2004), odločili smo se za klasični dvojezični spletni slovar.

Slovar je brezplačno dostopen na spletni strani založbe Akadémiai Kiadó, uporabnikom pa je na voljo tudi telefonska aplikacija in uporaba slovarja v programu Word.

Avtorji slovarja predlagamo, da se začnejo uporabniki dvojezičnih slovarjev sistematično usposabljeni na srednje- in visokošolski ravni, saj se raba preusmerja od tiskanih k elektronskim in spletnim virom (Kavalir 2010). Potrebna je sodobna slovarska didaktika (Dringó-Horváth 2017), saj se raba tiskanih, elektronskih in spletnih slovarjev močno razlikuje. Madžarsko-slovenski slovar je sicer koristen pripomoček pri učenju obeh jezikov, razumevanju besedil in prevajanju, toda slovarsko gradivo vsebuje še veliko več informacij. Sodobni uporabniki slovarjev zato potrebujejo dobro in moderno slovarsko didaktiko, ki jim bo pomagala pravilno uporabljati slovar, razumeti kvalifikatorje, iskati pravilne pomen v obe smeri itd.

Avtorji *Velikega madžarsko-slovenskega spletnega slovarja* so István Lukács (nosilec projekta), Marija Bajzek Lukač (odgovorna urednica), Natalija Ulčnik in Mladen Pavičić (lektorja), Előd Dudás, György Rágyanszki, Brigitta Soós, Alma Várkonyi, Tímea Tomka (uredniki) in Zoltán Gál (programer).

Slovar je nastal na podlagi *Izjave o nameri uresničevanja projekta izdelave znanstvene-ga slovensko-madžarskega in madžarsko-slovenskega slovarja* in s finančno pomočjo Ministrstva za človeške vire Madžarske.

VIRI IN LITERATURA

- DRINGÓ-HORVÁTH, Ida, 2017: Digitális szótárak – szótárdidaktika és szótárhasználati szokások. *Alkalmazott Nyelvtudomány* (Különkiadás). <<http://alkalmazottnyelvtudomany.hu/word-press/wp-content/uploads/DringoHorvath.pdf>>.
- FÁBIÁN, Zsuzsa, 2011: Mi „hiba” a kétnyelvű szótárban? Adalékok a kétnyelvű lexikográfia és szótárkritika elméletéhez és gyakorlatához. A 2011. nov. 8-án az MTA „*Lexikográfia és nyelvtechnológia*” című tudományos ülésén elhangzott előadás elektronikusan publikált változata. <http://mta.hu/data/cikk/12/90/70/cikk_129070/Fabian_Zs_szotari.pdf>.
- JESENŠEK, Marko, 2011: Izzivi sodobnega slovenskega slovaropisja. Marko Jesenšek (ur.): *Izzivi sodobnega slovenskega slovaropisja*. (Zora 75.) Bielsko Biala, Budapest, Kansas, Maribor, Praha: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. 9–11.
- KAVALIR, Monika, 2010: Raba eno- in dvojezičnih slovarjev med študenti anglistike. *Vestnik za tuje jezike* 2/1–2. 83–91. <<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-J9DHB154>>.
- MICHELIZZA, Mija 2011: Sodobno slovaropisje in splet. Marko Jesenšek (ur.): *Izzivi sodobnega slovenskega slovaropisja*. (Zora 75.) Bielsko Biala, Budapest, Kansas, Maribor, Praha: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. 19–37.
- PAJZS, Júlia, 2004: A korpuszalapú szótárírás alternatívái. Szergej Tóth, Csaba Földes, Ágota Fóris (ur.): *Lexikológiai és lexikográfiai látkép: problémák, paradigmák, perspektívák*. (Fasciculi Linguistici, Series Lexicographica). Szeged: Generália. 134–141. <<https://adoc.pub/pajzs-julia-a-korpuszalapu-szotariras-alternativai.html>>.

Éva Schwetter

Madžarski Kulturni Inštitut – Kulturni center Veleposlaništva Madžarske /
Magyar Kulturális Intézet, Magyarország Nagykövetségének Kulturális Központja,
Ljubljana

schwettereva@gmail.com

Miha Sušnik

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša

miha.susnik@zrc-sazu.si

Tamás Kruzslicz

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,
Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje

tamas.kruzslicz@ff.uni-lj.si

Blaž Božič

Ljubljana

blaz.bozic.bosko@hotmail.com

Peter Černe

Ljubljana

petercerne2@gmail.com

Nove poti do znanja madžarskega jezika: Učbenik in Delovni zvezek madžarščine za Slovence 2

Madžarščina je za Slovence sosedski jezik ter jezik narodne manjšine v Prekmurju, pa vendar za mnoge predstavlja nekaj oddaljenega, tujega, nedosegljivega. V prispevku zato najprej odgovorjamo na vprašanje, zakaj je madžarščina Slovincem zanimiva in katere značilnosti madžarskega jezika so Slovincem blizu. V nadaljevanju sta predstavljena Učbenik in Delovni zvezek madžarščine za Slovence 2, nadaljevanje prvega visokošolskega učbenika madžarščine kot tujega jezika za začetnike v slovenskem jeziku.

1 Zakaj je Slovincem madžarščina zanimiva?

Madžarščina Slovincem predstavlja tako jezik sosednjega jezikovnega območja kot tudi materni jezik madžarske narodne manjšine v Prekmurju. V največji meri se za madžarščino zanimajo tisti, ki imajo sorodnike oz. prednike iz teh območij, mnogim pa je madžarski jezik zanimiv zaradi velike mere privatnega ali službenega stika z Madžarsko, npr. obiskovanje madžarskih toplic. V nekoliko manjšem številu privlači

tiste, ki se želijo naučiti česa bolj »eksotičnega«, ali redke, katerih cilj je naučiti se vse jezike, ki se govorijo v Sloveniji. Madžarskemu jeziku in kulturi se imajo študentje možnost posebej posvečati na dveh univerzah v Sloveniji (v Ljubljani in v Mariboru, gl. tretje poglavje).

2 Katere značilnosti madžarskega jezika so Slovencem blizu?

Madžarščina se na prvi pogled zdi popolnoma drugačna od slovenščine in ostalih indoevropskih jezikov v njeni okolici, kar pa je posledica njenega ugrofinskega izvora. Čeprav to lahko daje vtis, da se je madžarščino težko naučiti, ima madžarski jezik s slovenskim nemalo podobnosti; to lahko ponazorimo z nekaj primeri. Mnoge glasove madžarskega jezika pozna tudi slovenščina, npr. *c* [c], *sz* [s], *cs* [č], *s* [š], kar se najlepše vidi pri besedah, ki so si podobne v obeh jezikih, npr. *csokoládé* 'čokolada', *sonka* 'šunka', *szoba* 'soba'. Več sto besed iz različnih področij kulture je v madžarščino prevzetih iz slovanskih jezikov, npr. *szerda* 'sreda', *kolbász* 'klobasa', *unoka* 'vnuk', *király* 'kralj', *rend* 'red', *szabad* 'svoboden'. Z vidika slovnice je obema jezikoma skupno sklanjanje (skupni skloni so npr. imenovalnik, dajalnik, tožilnik, orodnik) ter razlikovanje med dovršnimi in nedovršnimi glagoli. Včasih je madžarščina preprostejša od slovenščine: nima dvojine in slovničnega spola, npr. *ő Péter* 'on je Peter', *ő Júlia* 'ona je Julija', ter ima veliko manj ujemanja kot slovenščina.

3 Zasnova in namen *Učbenika madžarščine za Slovence*

Skozi večletne izkušnje lektorjev za madžarski jezik na Oddelku za primerjalno in splošno jezikoslovje na Filozofski fakulteti v Ljubljani se je pokazalo, da je Slovencem najlažje približati madžarščino s poudarkom na zgoraj omenjenih skupnih značilnostih ter z razlago razlik, ki temelji na perspektivi govorca slovenskega jezika. Lektorat za madžarski jezik in kulturo, ki deluje na Oddelku, študenti splošnega jezikoslovja obiskujejo v sklopu obveznega seznanjanja z neindoevropskim jezikom, vendar je kot izbirni predmet na voljo tudi študentom drugih študijskih programov na fakulteti. Zaradi odsotnosti učbenika, ki bi znanje madžarščine podajal z vidika slovenskega jezika, je nastal *Učbenik madžarščine za Slovence 1*, prvi visokošolski učbenik madžarščine v slovenskem jeziku.

Ker v zadnjih letih vse več študentov madžarski jezik vključuje v svoje poklicne načrte, pri čemer lahko gre za raziskovalno delo ali za prevajanje oz. tolmačenje, in ker od študijskega leta 2018/2019 študenti splošnega jezikoslovja lahko izberejo madžarščino tudi v drugem semestru, se je pojavila potreba po učbeniku tudi za ta semester. Idejo drugega učbenika za madžarščino sta podprla bivša predstojnica prof. dr. Tatjana Marvin in sedanjí predstojnik Oddelka za primerjalno in splošno jezikoslovje doc. dr. Luka Repanšek.

Učbenik madžarščine za Slovence 2 je zastavljen kot nadaljevanje *Učbenika madžarščine za Slovence 1*, dopolnjuje pa ga ločeni *Delovni zvezek madžarščine za Slovence 2*, kar je sprostilo prostor za več druge vsebine v učbeniku, delovni zvezek pa sedaj vsebuje večjo količino vaj kot prvi učbenik. Študent lahko po predelanem drugem učbeniku doseže jezikovno znanje na nivoju A2 Skupnega evropskega referenčnega okvira za jezike. Tudi pri pripravi drugega učbenika je bila posvečena posebna pozornost temu, da je učbenik primeren tudi za samostojno učenje.

Učbenik je v uporabi tudi na drugih organiziranih tečajih madžarskega jezika, in sicer na tečajih madžarščine na Madžarskem kulturnem inštitutu v Ljubljani ter na Oddelku za madžarski jezik in književnost Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, koristen pa bi lahko bil tudi za poučevanje madžarščine na tistih območjih Prekmurja, ki so izven dvojezičnega območja. Po zakonu je namreč v Sloveniji glede na potrebo oz. zanimanje možno madžarščino kot drugi tuji jezik poučevati tudi na osnovnih šolah izven dvojezičnega območja.

4 Priprava učbenika in delovnega zvezka, potek dela

Učbenik madžarščine za Slovence 2 je bil v primerjavi s predhodnikom pripravljen v razširjeni zasedbi, in sicer skupaj s trenutnim lektorjem za madžarščino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani Tamásom Kruzslíczem ter študentom splošnega jezikoslovja Petrom Černetom. Vsebino in strukturo učbenika sta določila lektorica in lektor na osnovi dolgoletnih izkušenj poučevanja madžarščine kot tujega jezika na lektoratu oziroma tudi na drugih tečajih. Podlago za posamezno enoto sta lektorica in lektor pripravila v madžarskem jeziku, njun predlog pa je nato bil deležen skupnega pregleda in diskusije, čemur je sledila predstavitev besedila v slovenski jezik. Ostali soavtorji so bili zadolženi predvsem za jezikovno in jezikoslovno ustreznost besedila ter za primernost razlag glede na izhodišče učečega se kot govorca slovenskega jezika. Vaje za delovni zvezek sta prav tako pripravila lektor in lektorica, te pa so bila deležne komentarjev na podlagi izkušenj treh sedanjih in bivših slovenskih študentov jezikoslovja, ki so madžarski jezik več let intenzivno študirali.

5 Zgradba učbenika in delovnega zvezka

V učbeniku je zajeta snov, ki naj bi jo študent usvojil v drugem semestru študija. Tematska členitev dela ustreza 15-tedenski strukturi semestra. Na začetku vsake enote je navedeno priporočeno število ur za posamezno enoto. Knjiga je zastavljena tako, da je celotno vsebino možno predelati v 60 kontaktnih urah.

Prva enota je v celoti namenjena ponovitvi snovi prvega učbenika ob uporabi oz. ponavljanju že znanega besedišča. Vsaka nadaljnja enota študenta uvede v določene

slovnične strukture madžarskega jezika, ki so prikazane ob jezikovnem gradivu. To gradivo je opremljeno s slovenskim prevodom samo, kadar je to potrebno; prevodi novih besed in besednih zvez se sicer nahajajo v seznamu besed na koncu enote. Ti sezname skupaj predstavljajo slovar, ki vsebuje celotno besedišče učbenika skupaj s slovenskimi ustreznici. Pri obravnavi madžarske slovnice je posebna pozornost namenjena zlasti značilnostim madžarskega jezika, ki jih slovenščina ne pozna. Zaključna enota nudi sistemski in razširjen pregled nad doslej obravnavano madžarsko slovnico.

Drugi učbenik v primerjavi s predhodnikom skladno z napredovanjem študentovega znanja madžarskega jezika polaga vedno večji poudarek na branje besedil. V novi učbenik so tako na koncu vsake enote vključena daljša ali krajša besedila oz. primeri dialogov v madžarščini, v katerih študent poleg rabe predstavljenih slovničnih struktur spozna tudi besedišče dane enote, umeščeno v različne govorne situacije.

Drugi del učbenika kot novost dopolnjuje **delovni zvezek**, v katerem študent s pomočjo slovničnih vaj utrjuje poznavanje slovnice in besedišča, ki jih spoznava v učbeniku. Za razliko od predhodnika vsebuje tudi naloge, ki se navezujejo na besedila v učbeniku in s katerimi študent izboljšuje bralno razumevanje. Novost predstavljajo tudi naloge odprtega tipa, ki jih lahko učitelj uporabi pri pouku, hkrati pa razvijajo veščino pisnega izražanja. Tudi v delovnem zvezku je na koncu vsake enote seznam besed, s pomočjo katerega študent ponovi že poznano besedišče iz učbenika (tj. seznam dopolni s prevodi madžarskih besed) in se seznani s pomenom neznanih besed, ki se pojavljajo v delovnem zvezku. Samostojno učenje madžarščine s pomočjo učbenika in delovnega zvezka olajšajo rešitve nalog na koncu slednjega. Zadnja enota tudi v delovnem zvezku služi ponovitvi in povzetku naučenega; študent se preizkusi z vajami, ki zahtevajo pregled nad vso obravnavano snovjo v učbeniku in delovnem zvezku.

6 Sodobni pristop: poudarek na komunikaciji in spoznavanju madžarske kulture

Učbenik in delovni zvezek vsebujeta besedila in vaje za utrjevanje praktičnega jezikovnega znanja, ki ga je možno uporabiti v vsakodnevni komunikaciji. V ustni komunikaciji se študentje naučijo na primer razumeti in dajati navodila za pot, prositi za pomoč, povabiti koga na dogodek, pohvaliti sogovorca ipd., v pisni pa komunicirati z uporabo sodobnih pisnih oblik, npr. z elektronsko pošto. Vsebina besedil in dialogov skupaj z relevantnim uporabnim besediščem predstavlja različne vidike vsakodnevne madžarske kulture, npr. kulinarika in tradicionalne jedi ter recepti, navade v različnih govornih položajih, npr. obdarovanje, ter predstavitev večjih madžarskih kulturnih dogodkov; kulturne teme so posebej izbrane glede na izraženo zanimanje Slovencev tekom večletnega poučevanja madžarščine. Hkrati vsebino učbenika Slovincem

približa vključevanje drobcev slovenske kulture, npr. omenjanje znamenitosti Slovenije, znanih Slovencev, sosednjih držav ter njihove geografije, Celjskih grofov, športnih aktivnosti v naravi itn.

7 Novo hungaristično jezikoslovno izrazje v slovenščini

Opisovanje oz. razlaganje madžarske slovnice zaradi globokih razlik v slovnični strukturi v primerjavi s slovenščino prinaša različne jezikoslovnoterminološke dileme. Z njimi smo se soočili že pri pripravi prvega učbenika ter se odločili za uvedbo novega hungarističnega jezikoslovnega izrazja v sodelovanju z jezikoslovci na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, pri čemer so nam v posebno pomoč bili dr. Sašo Živanović, dr. Matej Šekli in dr. Luka Repanšek.

Tudi drugi del vsebuje nekaj novih terminoloških rešitev, med katerimi je najpomembnejše izrazje za slovnične pojave, povezane s svojilnim razmerjem, tj. asimetrično razmerje med t. i. lastnikom in lastnino (npr. sln. *dekličin zvezek*, madž. *a kislány füzet*). Zaradi ujemanja sln. *ta zvezek je moj* = madž. *ez a füzet az enyém* smo se za podčrtana zaimka odločili obdržati v slovenščini ustaljeni izraz *svojilni zaimek*, na tej podlagi pa smo pridevnik *svojilni* razumeli kot označujoč oblike, kjer je svojilno razmerje označeno na lastniku, prim. *az övé* 'njegov, njen', *a kislányé* 'dekličin' (ter sln. *ta zvezek je dekličin* in *dekličin zvezek*); tukaj gre torej za *svojilne oblike*, tvorjene s *svojilno pripono -é*. Nasprotno je v zgradbah tipa *a kislány füzet* razmerje označeno na lastnini (takih zgradb v slovenščini ni, saj v teh primerih uporabljamo *svojilne* pridevnike: *dekličin zvezek*). Za poimenovanje teh oblik smo privzeli nova izraza *svojinska oblika* oz. *svojinska pripona -e* v zgradbi *a kislány füzet*.

8 Dopolnitev dela

Glede na odziv uporabnikov smo se odločili oba učbenika dopolniti tudi z avdio materiali, kar bo v posebno pomoč samostojno učečim. Posnetki tako za prvi kot drugi učbenik ter delovni zvezek so na voljo brezplačno na spletni strani Lektorata za madžarski jezik in kulturo.¹

9 Sklep

Učbenik madžarščine za Slovence 2 je posebej prilagojen za pridobivanje znanja madžarskega jezika z vidika slovenščine, saj gradi na podobnostih med jezikoma, razlagam razlik pa posveča posebno pozornost. Učbenik ob sistematičnem poučevanju slovnice razvija tudi besedišče in bralno razumevanje, pečat sodobnega pristopa pa

1 <<https://psj.ff.uni-lj.si/lektorat-za-madzarski-jezik-kulturo>>.

mu daje vključevanje komunikacijskih vaj ter postopno seznanjanje učencev z vsakodnevno madžarsko kulturo. Primeren je tako za delo v okviru jezikovnega lektorata na univerzitetnem študiju kot za druge vrste jezikovnih tečajev ter za samostojen študij. Vsebino učbenika in delovnega zvezka je možno predelati v 60 kontaktnih urah, predvidena dosežena raven znanja po Skupnem evropskem jezikovnem okviru (SEJO) je A2. Učbenik za nekatere pojave v madžarski slovnici uvaja novo hungariščno jezikoslovno izrazje.

VIRI IN LITERATURA

- BALÁZS, Géza, 2011: Nyelvünk múltja, jelene és jövője. A. Bognár, Gy. Szondi (ur.): *Magyar Kulturális Kalauz*. Budapest: Napkút Kiadó. 13–30.
- KOLLÁTH, Anna, 2019: Madžarski jezik: vzhodni sosed slovenskega jezika. Matej Šekli, Lidija Rezoničnik (ur.): *Slovenski jezik in njegovi sosedje*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 48–57.
- KRUZSLICZ, Tamás, 2019: Poučevanje madžarščine kot tujega jezika na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Tatjana Balažic Bulc, Jana Kenda, Meta Lah, Vesna Požgaj Hadži (ur.): *Poti in stranpoti poučevanja tujih jezikov v Sloveniji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 155–165.
- SCHWETTER, Éva, SUŠNIK, Miha, BOŽIČ, Blaž, 2018: *Učbenik madžarščine za Slovence* 1. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- SCHWETTER, Éva, SUŠNIK, Miha, KRUZSLICZ, Tamás, BOŽIČ, Blaž, ČERNE, Peter, 2020: *Učbenik madžarščine za Slovence* 2. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- SCHWETTER, Éva, SUŠNIK, Miha, KRUZSLICZ, Tamás, BOŽIČ, Blaž, ČERNE, Peter, 2020: *Delovni zvezek madžarščine za Slovence* 2. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- SCHWETTER, Éva, 2020: „Slovenski sosed, avagy a szlovén szomszéd” – a magyar mint idegen nyelv tanítása szlovéneknek. <https://ponthu.blog.hu/2020/08/10/_a_szloven_szomszed_slovenski_sosed_a_magyar_mint_idegen_nyelv_tanitasa_szloveneknek>.

Sodobna slovanska kratka zgodba

Durda Strsoglavec

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
durda.strsoglavec@ff.uni-lj.si

(Ne)moč besed v kratkih zgodbah Tanje Mravak, Lamije Begagić in Davida Albaharija

Prispevek¹ predstavlja kratke zgodbe hrvaške avtorice Tanje Mravak, bosansko-hercegovske avtorice Lamije Begagić in srbskega avtorja Davida Albaharija, v katerih se veliko govori (v dialogih in monologih), besede pa so pogosto nemočne in ne zmorejo doseči sogovornika, dosežejo pa bralca.

1 Kratka zgodba in njen status

V južnoslovanskem prostoru je zadnja desetletja 20. stoletja izrazito zaznamovala izkušnja kratke zgodbe. Kratka zgodba je bila kvalitativno in kvantitativno pred drugimi proznimi oblikami. Še več, kot pravi Krešimir Bagić (2005: 303) »postala je presečišče različnih pisateljskih strategij in prerasla v omnižanrski prostor, ki ga zaznamujejo gospodarnost v predstavitvi teme, pripovedovalčeva selektivnost, usmerjenost v resničnost ter razmeroma pogosta uporaba pesniških in dramskih učinkov«, predvsem napet dialog. Poleg tega je, kot poudarja Bagić (2005: 306), tako v zavesti pisateljev kot v zavesti bralcev »iz obrobnega žanra prerasla v prestižen žanr« in »z množitvijo oblik in načinov komunikacije, z informatizacijo sveta in fragmentacijo izkušnje postajala vse bolj primeren prozni okvir za senzibilnost sodobnega človeka«.

Izbrane kratke zgodbe *Pšanc* Tanje Mravak iz zbirke *Morava se pogovoriti* ter *Edin: Sejo, ne jezi se* in *Sejo: Zajtrk pri Barneyju* Lamije Begagić iz zbirke *Obletnica mature* se kažejo kot omenjeni »prozni okvir«, kratka zgodba *Esej* Davida Albaharija, ki je sicer izšla že pred letom 1990, pa je paradigmatično »presečišče pisateljskih strategij« in prikaz rabe literarnih sredstev za »preslikavo nastajanja literature same«, kot pravi Aleš Debeljak (Albahari 2007: zavih).

2 Potreba po besedah Tanje Mravak oziroma *Morava se pogovoriti*

»In je začela jokati, vedel pa sem, da bo [...] Samo nisem vedel, kaj bi moral zdaj storiti. Najbrž jo objeti. Ampak potem bi moral tudi kaj reči. Samo kaj?« (Mravak

¹ Prispevek je nastal v sklopu raziskovalnega programa št. P6-0265, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

2012: 22) premišljuje pripovedovalec naslovne zgodbe zbirke *Morava se pogovoriti* Tanje Mravak, soočen z ženino (zanj nerazumljivo) zahtevo po pogovoru. Kaj reči – in zakaj, navsezadnje, ko pa je težave pogosto lažje rešiti z molkom, z nedrezanjem v boleča mesta medsebojnih odnosov. Naslovna besedna zveza dobro povzame (sodobni) način komuniciranja, ko se pravzaprav kar veliko pogovarjamo, izgovarjamo cel kup besed, vendar z njimi ne izrečemo nič pomembnega, govorimo drug mimo drugega, v komunikacijskih kanalih je vse polno šumov – tako tudi v zbirki kot izrazno sredstvo prevladuje dialog. Kljub temu pa so zgodbe hrvaške avtorice Tanje Mravak polne tišine, neizgovorjenega, pometenega pod preprogo, potlačenega in v skrajnem primeru izdavljenega bodisi skozi solze bodisi skozi stisnjene zobe zaradi nemočne jeze, žal pa sogovornik takrat gleda televizijo, posluša glasbo, premišljuje o sodelavkinem telesu, se pretvarja, da bere časopis, ali mora nujno telefonirati.

Se zdi znano? Precej. Podobno kot obsedenost z najnovejšo, najboljšo in v vseh specializiranih revijah priporočeno avdioopremo, kot psihično in fizično nasilje v družini, odnosu, službi, kot limanice trgovskih verig in njihovih kartic zvestobe, kot dolga leta gojena zamera, katere vzroka se niti ne spomnimo več, kot apatija, v katero sta zdrsnili simpatija in empatija, kot roke, ki bi rade objele, pa nimajo koga (niti kaj), ker je prepozno, ker je molk zarisal neprestopljivo črto, kot cela vrsta najpogostejše majhnih vsakdanjih nesporazumov, ki se ponavljajo in množijo in prerastejo v tako velike, da nam na koncu preprosto zmanjka moči (in volje), da bi se z njimi spopadli – da bi pogledali tudi vase.

Hrvaška proza je po kar dolgem obdobju nemimetične naravnosti zaradi zunajliterarnih okoliščin, predvsem vojne ob razpadu Jugoslavije in tranzicije v 90-ih letih 20. stoletja, znova postala precej mimetična in literarna kritika (tudi zgodovina) ji je v želji, da bi jo označila, poimenovala, našla njen skupni imenovalec oziroma skupno poetično podlago, nade(va)la različna poimenovanja, na primer (*nova*) *stvarnostna proza*, *socialni mimetizem*, *novi naturalizem*, *neorealizem*, *kritični mimetizem*, *novi žurnalizem* (ker je veliko hrvaških prozaikov pisalo za časopise in revije; kolumne in članki so postajali vse bolj literarizirani in proza vse bolj žurnalizirana; žanrski sinkretizem je zajel tako literarni kot neliterarni diskurz), *posttranzicijska proza* (pripovedovanje se je z »velikih stvarnostnih« tem preusmerilo k majhnim, intimnim zgodbam posameznikov), *urbana proza* (tematiziranje povojnega in posttranzicijskega »tukaj in zdaj«), *trdo kuhana proza* (po analogiji z angleško oznako *hard-boiled prose* kot oznako za hiperstvarnostno, brezkompromisno in izjemno mimetično prozo) in podobno.

Tudi za prvenec *Morava se pogovoriti* Tanje Mravak² velja, da tematizira »tukaj in zdaj« hrvaške stvarnosti in hkratne posledice te stvarnosti na vsakdanjik ljudi, predvsem

2 Zbirka je izšla leta 2010, v slovenščini (prev. Đurđa Strsoglavca) pa leta 2012. Tanja Mravak je objavila še zbirko *Naša žena* (2018).

zaprtost oziroma ujetost v začarani krog neizživetega življenja. V zgodbe bralec stopi in medias res, ko se je vse, kar je pripeljalo do trenutka, dogodka, težave, nesporazuma ..., ki jih zgodba tematizira, že zgodilo, zdaj lahko literarne osebe samo še poskušajo zamašiti kakšno luknjo, da ne bi prišlo do (uničujoče) poplave. Vendar največkrat neuspešno in/ali nerazumljeno, kar drugi vpleteni radi pospremijo z »vzpodbudnim« odzivom, na primer: »Ti tud znaš vse zasrat.« (Mravak 2012: 102), kakor se ob sina obregne oblastni in molčeči oče, ker mu je v bolnišnico prinesel knjigo, ki govori o vojni.

Tanjo Mravak, zaposleno v Centru za avtizem Split, v intervjujih pogosto vprašajo, v kolikšni meri delo v takšni ustanovi vpliva na pisanje (predvsem zato, ker zgodba *Ime mi je Davor*, s katero je zmagala na natečaju *Ekran priče 2005*, tematizira avtizem). Mravakova odgovarja, da ne v veliki meri, da je to delo prednjo postavilo predvsem vprašanja, ali se med seboj resnično razumemo, ali je popolna iskrenost ključ za razumevanje, ali resnično razumemo tujo potrebo po skoku s padalom, pletenju ali vsakdanjem desetkilometrskem teku, če tudi sami nimamo te potrebe, ali dejansko čutimo drugega. Meni, da lahko sprejemamo, toleriramo, poskušamo razumeti, vendar ni povsem prepričana, v kolikšni meri razumevanje dejansko obstaja. To seveda velja, če smo iskreni. Ko se začno zamolčevanja, preračunljivost in laži (začno pa se, paradokсно, da bi odnos ohranili!), razumevanje izgubi še tiste drobne možnosti, ki jih je imelo na začetku.

Tudi v izbrani zgodbi iz zbirke, *Pšanc*, se razumevanje policijskega inšpektorja za težave trpinčene ženske in njenih telesnih poškodb umika nenehnemu premišljevanju o sodelavkinem telesu:

Po hodniku je šla Stela. Stela Si-es-aj. Srajce v vseh odtenkih sive. Zgornji trije gumbi nikoli uporabljeni. Od pet do sedem centimetrov petk. Črne hlače dobrih krojev, včasih na njih tanek rdeč pas. In nekaj sivih in črnih kril enake dolžine. Pri hoji do kolen, v sedečem položaju ravno prav. (Mravak 2012: 120)

3 Album Lamije Begagić oziroma *Obletnica mature*

Kljub temu da je tudi *Obletnica mature* prvenec,³ zbirko odlikujejo zrela pisava, občutek za zaokroženost, učinkovito prepletanje perspektiv in prepričljiv jezik. Virtualna, tj. neubesedena (in neuresničena) rdeča nit zgodb je (deseta) obletnica mature, na kateri nekdanji dijaki 4. b sarajevske gimnazije pripovedujejo kratke reze iz svojega življenja. Vendar ne gre za klasične zgodbe, ki se pripovedujejo na obletnicah, gre za odlomke iz življenj, kratka potovanja skozi stanovanja, spalnice, otroške sobe, postelje,

3 Zbirka je izšla leta 2006, v slovenščini (prev. Đurđa Strsoglavca) pa leta 2011. Prevod zgodbe *Rane strasti* Aide Lončarević, ki je nastal v prevajalski delavnici *Kaj? Što? Ča?* v okviru festivala Mesta žensk, je pred tem izšel v reviji *Apokalipsa* leta 2007. Lamija Begagić je objavila še zbirko *Jednosmjerno* (2010) in leta 2016 roman *V coní*, ki je v slovenščini izšel leta 2019 v prevodu Tatjane Greif.

avtomobile ... nekdanjih sošolcev, ki zdaj živijo v povojni Bosni in Hercegovini ali so se izselili. Vsi se dobro spominjajo vojne ob razpadu Jugoslavije, vendar vojne ne tematizira nobena zgodba, bolj gre za njene posledice oziroma zaznamovanost z njo, kajti globoke rane, ki jih je povzročila, še dolgo ne bodo zaceljene. Pečejo in skelijo in opominjajo, da bi lahko bilo drugače.

Zbirka *Obletnica mature* vsebuje triindvajset podobnih, hkrati pa povsem različnih zgodb, ki jih zaokrožata izbrani prva (*Edin: Sejo, ne jezi se*) in zadnja zgodba (*Sejo: Zajtrk pri Barneyju*). Prvo pripoveduje Edin, ki živi v Seattlu, zadnjo pa Sejo, ki živi v Bostonu. V gimnaziji sta se dogovorila, da bosta nekoč drug drugemu poročna priča. Ko je njuna domovina pokala po šivih in skoraj izkrvavela, sta se izselila. Po štirih letih sta se prvič slišala po telefonu, ko je Sejo poklical Edin in ga prosil, naj mu gre za pričo. O istem telefonskem pogovoru pripoveduje Sejo v zadnji zgodbi zbirke in tako se zapre *album* te obletnice mature, v katerem je malo fotografij srečnih odraslih ljudi in veliko bolečine, posledic zgrešenih odločitev in pridušenih solz besa in nemoči, veliko molka. »Treba je samo še poudariti, da so vse osebe v tej zgodbi resnične, da resničnejše ne morejo biti ...« (Begagić 2011: 117), kot preberemo v zgodbi *Feda: Podnajemniki*, kakor pač na vsaki obletnici mature, ko nekdanjim sošolcem po nekaj popitih kozarcih z obrazov spolzijo maske, ki so si jih nadeli na začetku srečanja, maske idealiziranega vsakdana.

Zbirka *Obletnica mature* Lamiye Begagić je izšla leta 2006 najprej pri beograjski založbi Rende (z letnico 2005), nato pa istega leta še pri sarajevski založbi Omnibus. V Omnibusovi izdaji najdemo dodatek **VOKABULAMIJAR**, v katerem avtorica v svojevrstnem osebнем vokabularju pojasnjuje nekatera *gesla*, povezana z zbirko in z njo samo, npr. *naslov zbirke, jezik, zgodba, vojna, Bosna in Hercegovina, avtobiografija, ljubezen ...*

Pri geslu *zgodba* pravi takole:

Kakor je za glasbenika vse glasba, tudi mačje zavijanje februarja ali žvižg izstreljene granate, tako je tudi za pisatelja vse zgodba. Seveda se vsake zgodbe ne da literarizirati, ampak ko najdete tisto, ki je vredna tega postopka, ste opravili svojo tajno misijo. Literarizacije si ne zasluži samo nenavadna zgodba, tudi iz povsem navadnega dneva, iz jelena na cesti sredi snežne noči ali iz nenavadno grdega otroka lahko naredite zgodbo, ki bo antologijska. Veliko je odvisno od gradiva, še več pa od brušenja. (Begagić 2006: 95)

To stališče je uresničeno v zbirki *Obletnica mature*, v zbirki zgodb, ki so kot gradivo navadne, kot literarizirane pa posebne ravno zaradi pripovednega načina. Izseke, kratke reze iz življenj pripovedovalcev in drugih literarnih oseb Lamiye Begagić spremljamo predvsem skozi mono- in dialoge, ozadje je po navadi skrito med vrsticami in se v maniri tipične kratke zgodbe razkrije šele na koncu.

Pri geslu *Bosna in Hercegovina* pravi takole:

Jaz imam dve Bosni, ena je tista, ki je vplivala na moje odraščanje, zorenje, identiteto na način, kakor nas vzgaja in usmerja veliko zunanjih dejavnikov. To je neka sproščena Bosna, čisto brez stresa, naglice in akcije, prijateljska, prijetna in mirna. Druga je ta današnja, ta okrog nas, posiljena Bosna, od zunaj in od znotraj, Bosna pod pritiskom, Bosna v krčju, podobna kakšnemu velikemu preveč napihnjenemu balonu. Zaradi prve ne bi rada živela nikjer drugje na svetu, zaradi druge bi zaprosila za azil čez lužo. In še dlje ... (Begagić 2006: 99)

Podobno čutijo tudi njeni Edin, Muki, Hana, Jaca, Tarik, Azra, Feđa, Aida, Sejo ..., zaznamovani z vojno in povojnim časom, v katerem se ljudje vse prevečkrat vprašajo, kje so tisti (boljši) časi, in pri tem mislijo na čas med vojno. Oziroma kot pravi Lamiya Begagić pri geslu *vojna*:

Bilo je bolje, ker smo se več smejali, ker smo bili pogumnejši, ker smo cenili drug drugega, ker nismo bili pohlepni, ker smo si delili tisto malo, kar smo imeli, ker smo brali, ker smo se pogovarjali in poslušali drug drugega ... Danes smo škrti, agresivni, pohlepni, sarkastični, razočarani, mizantropi. Za to nismo krivi sami ali smo krivi zelo malo. Ko pasjega mladiča odvržete v gozdu in čez pet let zraste v volka, ga ne morete kriviti. Lahko je izbiral med smrtjo in življenjem, živel pa je lahko le tako, da se je prilagodil divjini. (Begagić 2006: 97)

Eno pogostejših vprašanj, ki spremlja zbirko *Obletnica mature*, je, ali gre za avtobiografsko prozo, zato je geslo *avtobiografija* v dodatku Omnibusove izdaje pričakovano:

Avtobiografije je v mojih zgodbah toliko, kolikor je v njej biografije ljudi, ki me obkrožajo. Prijatelj, ki se druži z veliko pisatelji, mi je rekel, da ga kar naprej kdo ukrade in ga postavi v svojo zgodbo. Ukradla sem ga tudi sama, zavestno ali podzavestno, nekajkrat, kakor sem ukradla tudi svojega fanta ali svojo najboljšo prijateljico; ti Edini, Lane, Asje, Mirze, ki so iz njih nastali, so se znašli v enakih življenjskih situacijah kot resnične osebe, vendar so se z njimi različno spopadli. (Begagić 2006: 101)

Album Lamiye Begagić je montažen mozaik o preživljanju (in preživetju), o sklepanju kompromisov – s samim sabo, z drugimi, z življenjem – in o ne glede na vse nikoli usahnjenem upanju, da bo enkrat, nekoč, nekje bolje, samo »[n]ajprej je treba počistiti ves ta nered« (Begagić 2011: 136), kot se s Sejevo mislijo sklene zbirka.

4 Besede so nekaj drugega oziroma Esej Davida Albaharija

Leta 1973 se je na takratni jugoslovanski literarni sceni pojavila odmevna prozna zbirka *Družinske zgodbe*, ki se je ukvarjala predvsem z vprašanji odnosa med zgodbo in stvarnostjo, odnosa do fikcionalne/prikazane stvarnosti ter odnosa do pripovedovanja zgodbe o tem. Status stvarnosti v zgodbi, okrog česar se vrtinčijo zgodbe v prvi zbirki, je rdeča nit, ki se vije skozi (skoraj) vse naslednje proze Davida Albaharija, srbskega prozaika in prevajalca ter vileniškega nagrajenca (2012). Izkušnja, ki jo želijo upovedati

različni Albaharijevi pripovedovalci, je po navadi neločljivo povezana z zgodbo, zato o njej ne morejo pričati kot protagonisti dogajanja, o katerem pripovedujejo, temveč samo kot pripovedovalci – njihova »življenjska« izkušnja se stakne z zgodbo šele v poetoloških komentarjih. Na kratko: pripovedovanje zgodbe o pripovedovanju zgodbe, kot v izbrani zgodbi *Esej*.

Demistificiranje in razgaljanje literarnega postopka je še temeljitejše v naslednji zbirki, *Opis smrti* (1982), najbrž najbolj znani in nagrajevani Albaharijevi knjigi. Nekaj zgodb iz te zbirke prinaša tudi slovenski izbor *Besede so nekaj drugega*⁴ (npr. antologijski *Esej* in *Poskus opisa smrti Rubena Rubenoviča, bivšega trgovca z blagovi*). V dvaindvajsetih zgodbah se bralec sprehodi od Zemuna, Albaharijevega nekdanjega srbskega doma, prek Jeruzalema do Olimpijskega trga v Calgaryju, njegovem poznejšem kanadskem domovanju, in se ves čas zaveda, da so »[b]esede nekaj drugega« (Albahari 2007: 51), da so »zgodbe o jeziku in besedah zgolj oblika maščevanja; kopičiš jih zato, da bi pokazal, kako navzlic obilici ničesar ne pomenijo, da so prazne v morju praznine« (Albahari 2007: 29), da je kljub večkrat ponovljenim potrditvam zgodbenih resničnosti morebiti vse skupaj resnično le izmišljija, kajti dejanska resničnost je drugačna in resničnejša, k čemur ga nagovarjajo tudi pripovedovalci z napotilom, da ne gre za vprašanje, kaj je resničnost, temveč za vprašanje, ali obstaja resničnost.

Albaharijeva proza zna biti hermetična, nedoumljiva na prvo žogo, mestoma nepri-vlačna za današnjega instantnega bralca, ker se v njej na prvi pogled skoraj nič ne dogaja – ni zapleta, ni akcije, ni ljubezenskih trikotnikov, ni obračunavanja z vsem in z vsemi, ni intrig, zarot in ni politike. Pravzaprav gre za *nekaj drugega*, za iskanje odgovora na zagatno vprašanje: ker so vse prave zgodbe že povedane, ni več kaj povedati, brez pravih zgodb pa ta svet nima več smisla – nam potem preostane samo proces pripovedovanja ali še obstaja zgodba, ki ne bo nujno zgodba o zgodbi, ki ne bo nujno metafikcija? Albaharijeve zgodbe kot odgovor »izrisujejo umetniško resnico 'neme pesmi', nedosegljive popolnosti, v kateri besede niso več premalo, ampak že odveč«, kot meni Aleš Debeljak (Albahari 2007: zavih), ki je izbral zgodbe za zbirko *Besede so nekaj drugega*. »Veliko je nedorečenega, prepuščenega bralcu. Temu Albahari na pripovednem krožniku namreč ne postreže z vsem, stalno ga postavlja pred prekoračevanje mej in zapolnjevanje vrzeli, česar pa ne počne le z znotrajbesedilnimi izraznimi sredstvi, ampak tudi z izbiro kontekstov«, kot je zapisal Andrej Blatnik (2012: 13) ob podelitvi mednarodne nagrade vilenica, ki jo je David Albahari prejel leta 2012.

4 Zbirka je izšla leta 2007. Zgodbe iz različnih Albaharijevih zbirk je izbral Aleš Debeljak, prevedla jih je Sonja Polanc, ki je prevedla tudi njegova romana *Vaba* (2008) ter *Götz in Meyer* (2013).

5 Sklep

»Zdaj se sprašujem: Kaj sem izbral? In ne znam najti pravega odgovora. Edino, kar zmorem, najsi stojim pred oknom ali hodim po neskončnih ulicah ali se opazujem v ogledalu, je molk.« (Albahari 2007: 115), pravi pripovedovalec v Albaharijevi zgodbi *V srebrni mesečini*. Kratke zgodbe Tanje Mravak, Lamije Begagić in Davida Albaharija pred bralci ne molčijo in bralec ne more molčati pred njimi – kakor povedno ne molčita Lana in Srđan v zgodbi *Tekmovalni duh* Lamije Begagić:

Leživa drug zraven drugega in tekmujeva, kdo bo povedal zanimivejšo časopisno zgodbo. Zanimivo pa je lahko marsikaj. Na primer: Ikea se je pred kratkim javno opravičila Nemcem, ker je otroško posteljico poimenovala *gutvik*, kar v nemščini pomeni nekaj podobnega kot *dober seks*. Predstavlja si obraze nemških staršev, ko si ogledujejo posteljice v trgovini s pohištvom, in se zlobno smehljava. Seveda ni šlo za švedsko podlost, temveč za jezikovno naključje. Gutvik je švedsko mesto, nič drugega. (Begagić 2011: 99)

Leživa v trdnem, potnem objemu in tekmujeva, kdo se bo spomnil povednejšega besedila rockovske pesmi. Povedno pa je lahko marsikaj. Na primer: *41 Shots* Brucea Springsteena. V nekega nesrečneža, ne krivega ne dolžnega, so 41-krat ustrelili samo zato, ker je pred policijo iz žepa potegnil denarnico. Niso ustrelili v zrak, kot opozorilo, niso ustrelili v nogo, kot opozorilo, temveč 41-krat naravnost v njegove prsi. (Begagić 2011: 99–100)

Leživa, dotikava se s hrbti in tekmujeva, kdo bo povedal bolj žalostno resnično zgodbo. Žalostno pa je lahko marsikaj. Na primer način, kako se ljudje nimajo radi. Način, kako se niti ne pretvarjajo več, da se imajo radi. Način, kako se izogibajo sprotnih dotikov. Način, kako drug drugega nenadoma nehajo spraševati, kakšen je bil dan. Način, kako drug drugega nehajo spraševati, ali pride domov do kosila. Način, kako nehajo načrtovati nakup novih rolet za spalnico. (Begagić 2011: 101)

Leživa skoraj združena drug z drugim. Tekmujeva, kdo bo bolj uspešno pozabil izgovorjeno. S prstnimi blazinicami preiščem vsak delček njegovega telesa, kakor da bi iskala skrite sledi.

To je to.

Način, kako drug drugemu zapolnjujeva praznine. Način, kako zdrsne v vsako mojo rano, kakor frnikola v jamico. Preprosto se ugnezdi.

To je to.

Način, kako drug drugemu ustvarjava samote in jih pozneje izpolnjujeva.

Zamašiva s prstnimi blazinicami.

Zabetonirava.

Zamrzneva. (Begagić 2011: 104)

VIRI IN LITERATURA

- ALBAHARI, David, 2007: *Besede so nekaj drugega. Izbrane kratke zgodbe*. Prev. Sonja Polanc. Ljubljana: Center za slovensko književnost. Izbral Aleš Debeljak.
- ALBAHARI, David, 2021: *Esej*. Prev. Sonja Polanc. Ljubljana: Znanstvena založba FF (e-viri). <<https://doi.org/10.4312/NOKQ9389>>.
- BAGIĆ, Krešimir, 2005: Proza urbanega pejzaža. Prev. Đurđa Strsoglavec. Krešimir Bagić (ur.): *Golo mesto, antologija hrvaške kratke proze*. Ljubljana: Beletrina.
- BEGAGIĆ, Lamija, 2006: *Godišnjica mature*. Sarajevo: Omnibus.
- BEGAGIĆ, Lamija, 2011: *Obletnica mature*. Prev. Đurđa Strsoglavec. Ljubljana: Družba Piano.
- BEGAGIĆ, Lamija, 2021: *Obletnica mature (dve zgodbi iz zbirke)*. Prev. Đurđa Strsoglavec. Ljubljana: Znanstvena založba FF (e-viri). <<https://doi.org/10.4312/ILUQ2087>>.
- BLATNIK, Andrej, 2012: David Albahari, nagrajenec Vilenice 2012. Tanja Petrič, Gašper Troha (ur.): *Mednarodni literarni festival Vilenica 2012*. Ljubljana: Društvo slovenskih pisateljev.
- MRAVAK, Tanja, 2012: *Morava se pogovoriti*. Prev. Đurđa Strsoglavec. Ljubljana: eBesede.
- MRAVAK, Tanja, 2021: *Pšanc*. Prev. Đurđa Strsoglavec. Ljubljana: Znanstvena založba FF (e-viri). <<https://doi.org/10.4312/CUAI3455>>.

Namita Subiotto

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
namita.subiotto@ff.uni-lj.si

Motiv preobrazbe v kratki zgodbi *Vinska mušica* Venka Andonovskega

Prispevek obravnava kratko zgodbo Vinska mušica Venka Andonovskega, čigar pisava je v makedonski literarni vedi prepoznana kot izrazito postmodernistična. Da bi slovenski bralec lažje razvozlal večpomenskost besedila, so v prvem delu orisane literarne predloge in pojasnjeni nekateri namigi na zunajbesedilne prvine, povezane z makedonsko kulturo, na katere se kratka zgodba nanaša, v drugem delu pa so nakazane možnosti za obravnavo njenega osrednjega motiva – motiva preobrazbe.

Blanka Bošnjak, ki v prispevku *Motivacija za branje s kratko prozo* začrta zanimive iztočnice za uresničevanje motivacijskih strategij in priporočil za branje v smislu medpredmetnih povezovanj, meni, da je pri izbiri bralnega gradiva treba upoštevati tudi dolžino besedila in da so za to primerna prav kratkoprozna besedila (novele in kratke zgodbe), »saj jih je mogoče zaradi kračine prebrati v enem branju« (Bošnjak 2020: 4). B. Bošnjak v prispevku predlaga nabor kratkoproznih besedil iz slovenske književnosti in nakaže, kakšne bi lahko bile konkretne snovne povezave s predlaganim povezanim predmetom (npr. zgodovino, geografijo, likovnim poukom), v okviru zahtevnejše ravni motiviranja za branje v srednji šoli pa predlaga tudi vključitev besedil v tujih jezikih in prevodov v slovenščino. Da bi imeli učitelji priložnost za vključitev kratkoproznih besedil tudi iz slovanskih književnosti, smo s kolegi pripravili e-berilo s sodobno slovansko kratko prozo, v kateri makedonsko književnost zastopa kratka zgodba *Vinska mušica* Venka Andonovskega, ki jo predstavljam v tem prispevku.

Venko Andonovski je literarni teoretik in profesor južnoslovanskih književnosti na Filološki fakulteti Blažeta Koneskega Univerze v Skopju, ter esejist, literarni kritik, predvsem pa odličen romanopisec, dramatik in avtor kratke proze, ki jo lahko beremo v zbirkah *Kvart lirikov* (*Kvartot na liričarite*, 1989), *Freske in groteske* (*Freski i groteski*, 1993) in *Udomačevanje psice* (*Pripitomuvanje na kučkata*, 2018). Za svoje delo je prejel nekaj mednarodnih (Balkanika, Kočićevo pero, Jurga) in vse državne nagrade za prozo, dramatiko in kritiko, med katerimi izpostavljam Racinovo priznanje za najboljše prozno delo, ki ga je prejel za prozni zbirki *Freske in groteske* ter *Udomačevanje psice*.

Njegova proza je na moč šarmanтна, zapeljiva, Andonovski s svojim delom vabi bralca, da pogleda, kaj se skriva za videzom stvari, da radovedno pokuka pod pokrov sveta, da

odkrije tudi druge, sprva nevidne plasti in tako restavrira fresko, obnovi ali sestavi zgodbo, razreši uganko. Obseda ga borgesovska cikličnost časa, ponavljanje istih zgodb v različnih časovnih intervalih in tkanje čarobnih niti med njimi. Proza Venka Andonovskega je v makedonski literarni vedi prepoznana kot izrazito postmodernistična,¹ to je literatura, narejena iz literature, pisanje, ki je hkrati branje literature, drugih umetnosti in zgodovine. Njegova specialiteta je preobleka mitov, aktualizacija privlačnih zgodovinskih utrinkov, osvetlitev profilov velikih osebnosti, ki so zaznamovale svoj čas. Andonovski ima izreden občutek za ravnotežje zgodbe, zdi se, da vse, tudi izbiro in karakterizacijo likov, gradi na kontrastu, na nekakšnem dualizmu, iz katerega vrejo vprašanja o etičnosti in moralnosti človekovih postopkov ter manir in o spreminjanju, nemara dekadenci vrednot v novih časih. (Subiotto 2008: 306–307)

V slovenščini lahko beremo njegova romana *Azbuka za neposlušne* (Ljubljana: DSP, 2007, zbirka 100 slovanskih romanov, prev. N. Subiotto) in *Popek sveta* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2013, zbirka Moderni klasiki, prev. Sonja Dolžan), iz zbirke *Freske in groteske* pa kratke zgodbe *Evtihijeva smrt* in *Soba za dušo* v antologiji *Kar vidijo mačke: makedonska kratka proza* (Ljubljana: Študentska založba, 2008, prev. N. Subiotto) ter *Averoesova napaka* in *Svetovid* v antologiji *V mesečini svet: makedonska kratka fantastična proza* (Ljubljana: Oddelek za slavistiko, Filozofska fakulteta, 2007, prev. Jernej Urh in Željko Mikloš). Prevod zgodbe *Vinska mušica* je prvič objavljen letos v e-publikaciji *Sodobna slovanska kratka zgodba*.²

Kratka zgodba Venka Andonovskega *Vinska mušica* je umeščena v zbirko *Freske in groteske*, ki namiguje na naslov prozne zbirke Edgarja Allana Poeja *Groteske in arabeske* (*Tales of Grotesque and Arabesque*, 1840). *Freske in groteske* so bile prvič objavljene leta 1993, ko je makedonsko prozo zaznamoval razcvet postmodernistične pisave. Zbirko uvaja metafikcijsko poglavje ali predbesedilo *Navodilo za branje fresk in restavriranje poškodovanih mest*, pod katero se je avtor zbirke podpisal kot urednik, ki nagovarja bralca, mu razkriva najdišče *fresk*:³ »Freske iz te zbirke sem odkril v votlinah zavesti.« (Andonovski 2001: 3) in sugerira način branja oziroma

1 Prim. Zupan Sosič (2018: 355): »Postmodernistično literarno besedilo je dialog literature z literaturo ter medbesedilna mreža elitnih in trivialnih besedil. Ko ukinja formalne in žanrske meje ter nenehno avtorefleksivno opozarja nase, ozavešča svoje lastne ubeseditvene postopke. Ker postane osrednja tema postmodernistične književnosti sama književnost, so meje med resničnostjo in fikcijo zabrisane, spremenjen je tudi odnos do resničnosti. Postmodernističnemu besedilu se izmikata tako zunanja kot notranja resničnost, zato preostane le avtorefleksivnost (samonanašalnost). Pomembna postopka p. sta metafikcija in medbesedilnost.«

2 <<https://doi.org/10.4312/YPPU6971>>.

3 V okviru postmodernistične proze lahko govorimo tudi o t. i. palimpsestu kot tipični borgesovski metodi, katere bistvo je v nenehnem, kontinuiranem nadgrajevanju kulturnih slojev minulih obdobj v umetniški tradiciji. Po borgesovskih principih se fakti zgodovine združujejo v literarno alkimistično delavnico s fakti fantazije nekega pisatelja. Tu se spremeni tudi vloga pripovedovalca, ki zdaj postane »le« urednik besedil. Prozna tehnika »odkritega rokopisa« je v makedonski literaturi posebno prisotna prav v prozi Venka Andonovskega. (Kapuševska Drakulevska v Subiotto 2007: 31)

napeljuje na pomembno vlogo bralca, ki lahko s pomočjo domišljije prebere tudi tisto, kar je skrito:

Te **freske**, kot tudi vse druge, **pričajo o odsotnem**, o tistem, kar ne obstaja, četudi je morda kdaj obstajalo. Skozi stoletja prenašajo sporočila, ki jih ta doba noče razumeti. Kakorkoli že, nekatere freske so resno poškodovane. Na nekaterih mestih je njihova slikovitost zabrisana; to so **temna mesta**, prekrita s težkimi sloji pozabe. A **prekinitve, razpoke v besedilu** fresk so pravo bogastvo za vse tiste, ki jih vidijo, saj odpirajo besedilo partiture za nove dogodke, za **vklop bralčeve domišljije**. (Andonovski 2001: 3, poudarki N. Subiotto).

V tem *navodilu* lahko prepoznamo Ingardnovo in Iserjevo kategorijo zapolnjevanja praznih mest, ki je Andonovskemu kot literarnemu teoretiku vse prej kot neznanka, Alojzija Zupan Sosič (2017: 383) pa jo definira takole:

Ingarden je trdil, da je literarno besedilo večpomenska tvorba, za katero je povsem običajno, da ima poleg jasnih in logičnih mest tudi veliko nejasnih, nedoločenih ali praznih mest, ki jih zapolnjuje bralec. Posebnost literarnih besedil je prav v tem, da sama zgradijo svojo realnost, v posebnem razmerju z objektivno resničnostjo. Literarna dela namreč niso realna, temveč kvazirealna, saj se utemeljujejo v procesu branja in ne v realnem svetu. Ker je stvarnost v delu kvazirealnost in se ne prekriva niti z objektivno stvarnostjo niti z bralčevo izkušnjo, se pojavljajo v literarnem delu mesta nedoločenosti (Unbestimmtheitsstellen), ki omogočajo prilagajanje dela individualnim nagnjenjem bralca. Na Ingardna se navezuje Iserjeva trditev, da se predmet književnega dela oblikuje na podlagi shematiziranih aspektov, zato ta ni nikoli do konca določen. Na tistih mestih, kjer se različna aspekta združita, se pojavi zareza, praznina ali prazno mesto (Leerstellen), ki omogoča bralcu različne interpretacije. Iser je jasno izrazil svojo naklonjenost praznim mestom: ta niso primanjkljaj, bralec jih običajno sploh ne opazi, mu pa pri vnovičnem branju omogočajo drugačne vtise, posledice različnih realizacij praznin.

Vsako besedilo v osrednjem delu zbirke, naslovljenem *Freske*, ima nekakšen prednaslov, sestavljen iz zaporedne številke kratke zgodbe, poimenovane *freska*, imen protagonistov in podnaslova, ki spominja na naslove srednjeveških religioznih likovnih del, tudi fresk. Zadnji del zbirke pa nosi nadnaslov *Restavracije*. V njem najdemo besedila v obliki opomb, ki se nanašajo na temno obarvane fragmente iz posameznih zgodb (»temna mesta« iz *Navodila*) in se večinoma razvijajo v nove zgodbe, ki dopolnjujejo osrednjo. Besedilo *Vinska mušica* uvaja prednaslov »OSMA FRESKA / Konstantin, Slave / Dionizova spremenjenja«, temno obarvanih fragmentov pa ne vsebuje, torej ne vsebuje niti *restavracij*, a kljub temu v sebi skriva plasti iz makedonske in svetovne literarne zgodovine in kulturnega spomina. Besedilo vsebuje dovolj znakov, ki služijo kot gumb za odkrivanje teh plasti, da ga lahko prebere in razume tudi bralec, ki ni podrobneje seznanjen z makedonsko kulturo, če se le poglobi vanje. Z njihovim razbiranjem se pri branju poveča estetski učinek besedila.

Kratka zgodba *Vinska mušica* vsebuje tudi moto, zapisan tik pod naslovom besedila, in sicer: »Po Marku Cepenkovu«. Marko Cepenkovič (1829–1920) je eden najplodnejših zbiralcev makedonskega ljudskega slovstva, po njem so poimenovane ulice in institucije, tudi državni inštitut za folkloro v Skopju, pred kulturnim domom v njegovem rojstnem Prilepu pa stoji njegov kip iz marmorja. Cepenkovič je pri zapisovanju ustnih pripovedk zaradi lastnih posegov vanje razvil poseben slog, v katerem nekateri literarni zgodovinarji prepoznajo približevanje postopkom umetniške proze. Antologija makedonske kratke proze 20. stoletja *Skrivnostna soba (Tajna odaja: antologija na makedonskiot raskaz na XX vek, 2000)*, ki jo je uredila literarna teoretičarka Katica Kulavkova, se začenja ravno z najdaljšo in eno najlepših makedonskih ljudskih pripovedk *Siljan štrk (Siljan štrkot)*, ki jo je zapisal Marko Cepenkovič, v antologiji obravnavan kot avtor. In prav ta pripovedka, ki jo od leta 1964 lahko beremo tudi v slovenskem prevodu Nade Carevske ob čudovitih ilustracijah Jovana Petrova, služi kot predloga, ki jo sproži uvodni moto. Novo besedilo se na predlogo navezuje predvsem v motivu preobrazbe (v *Siljanu štrku* se samovoljni in neubogljivi mladenič zaradi starševske kletve preobrazi v štrka in po prestani pokori ter kesanju spet nazaj v človeka) in v parafraziranih replikah (očetovega svetovanja, ki naj bi neposlušnega sina vrnilo na prava pota, Siljanovega jadikovanja ob ugotovitvi, da ga je zadela kazen, ter kesanja ob ponovnem srečanju z domačimi), na predlogo pa se besedilo Andonovskega navezuje tudi jezikovno in slogovno, saj v preostalih replikah protagonista Slaveta Ć. D., ki literarno upodablja sodobnega makedonskega pesnika Slaveta Ćorĝa Dimoskega (1959), poustvari za Cepenkoviča značilni slog, ga s tem parodira in povzroči humorni učinek. V *Vinski mušici* je torej očitna postmodernistična medbesedilnost, ki po definiciji »samonanašalno komentira resničnost, pa tudi samo sebe s citati, parafrazami, parodijami, aluzijami, izposojami, variacijami, montažami, tako da predloge ne ohranijo prvotnega pomena, ampak do njega vzpostavijo humorno-ironično razdaljo.« (Zupan Sosič 2018: 236).

Če se vrnemo k prednaslovu, vidimo, da sta osrednji literarni osebi v *Vinski mušici* Konstantin in Slave, besedilo pa vsebuje dovolj znamenj, iz katerih lahko razberemo, da gre za literarno upodobitev dejanskih oseb, ki opravljata enak poklic (učitelj in pesnik), vendar v različnem zgodovinskem obdobju. Slave Ćorĝo Dimoski⁴ je torej sodobni pesnik, ki plodno ustvarja tudi danes, Konstantin Miladinov (1830/31–1862) pa je preporoditelj, romantik (Prešernov sodobnik), zbiralec ljudske poezije in začetnik makedonske lirike, čigar veličina v makedonski kulturi je primerljiva s Prešernovo pri nas, čeprav njegov pesniški opus obsega le 14 pesmi. Besedilo *Vinska mušica* vsebuje tudi nekoliko bolj skrit namig na naslov ene izmed pesniških zbirk Slaveta Ćorĝa Dimoskega, in sicer *Hladen piš*, v izvirniku *Studen poriv* (1985), ter eksplisitni citat:

4 V besedilu je njegov priimek zapisan samo z začetnicama, ob tem pa sta podana še njegov rojstni kraj (Velevstvo) in poklic, zato celega imena ni težko razvozlati.

celotno pesem Konstantina Miladinova *Ne nepijan* (*Ne nepijam*), ki je nastala sredi 19. stoletja, ki pa je njegova manj znana pesem in je v učne načrte makedonskih šol redkeje umeščena ali pa sploh ne. Njegova najbolj znana in antologijska pesem je namreč *Tožba po jugu* (*T'ga za jug*), ki jo recitirajo vsako leto na odprtju največjega makedonskega mednarodnega pesniškega festivala s šestdesetletno tradicijo, imenovanega Struški večeri poezije. Festival so prvič priredili v Strugi ob Ohridskem jezeru, rojstnem kraju Konstantina Miladinova in njegovega starejšega brata Dimitrija, ob stoti obletnici izida njunega zbornika ljudskih pesmi, ki velja za eno najpomembnejših publikacij v zgodovini makedonske književnosti, zanimivo pa je, da je približno polovico zbornika samo nekaj let po izidu v slovenščino prevedel primorski duhovnik, jezikoslovec, pisatelj, bibliotekar in zgodovinar Štefan Kociančič (1818–1883).⁵ Na Struških večerih poezije vsako leto dodelijo mednarodno nagrado zlati venec poezije, ki jo je leta 2009 prejel tudi slovenski pesnik Tomaž Šalamun, ter državno nagrado za najboljšo pesniško zbirko, objavljeno med dvema festivaloma, ki je poimenovana prav po bratih Miladinovih. Venko Andonovski je svojo zgodbo *Vinska mušica* prostorsko umestil prav v Strugo (delno tudi v vas Velestovo in mesto Ohrid), časovno pa kot nenavadni preplet dveh obdobj: sodobnosti,⁶ v kateri poteka omenjeni pesniški festival, ter sredine 19. stoletja, ko je Konstantin Miladinov pisal svojo pesem *Ne nepijan*. Ta tematizira popivanje in odstira zaničevalni odnos družbe do vinjenega lirskega subjekta, ki se tej isti družbi upira z nekakšno apoteozo vinski kapljici. In prav ta pesem je v besedilo Venka Andonovskega umeščena kot citat, ki, kot ugotavlja Loreta Georgievska Jakovleva (2008: 157), omogoča preplet obeh obdobj.

Že zgoraj sem omenila motiv preobrazbe v ljudski pripovedki *Siljan štrk*, ki jo Andonovski vplete v *Vinsko mušico* preko namiga v motu »Po Marku Cepenkovu«. Avtor pa tudi v podnaslovu *Dionizova spremenjenja* (*Preobraženija Dionisovi*) nakaže, da je osrednji motiv v *Vinski mušici* prav motiv preobrazbe. Podnaslov v sebi provokativno združuje dva pojma: prva beseda označuje Dioniza kot boga trgatve, pridelave trte in vina, rodovitnosti, sadovnjakov in sadja, rastlinstva, neprištevnosti, obrednih norosti, verskega zanosa, veselice in gledališča v starogrški religiji in mitologiji, druga pa namiguje na Kristusovo spremenjenje (tudi preobraženje, preobrazba), v pravoslavni religiji kot *preobraženie Hristovo*, ki se praznuje 19. avgusta, približno takrat, ko se začne festival Struški večeri poezije. Sicer pa je v besedilu najočitnejša preobrazba literarne osebe Slaveta Ć. D., ki se, potem ko tri dni v romantičnem svetobolju trmasto čemi v sodu, polnem vina, preobrazi v vinsko mušico. Ob tem se preobrazi tudi mesto Struga: »To ni nova Struga, pač pa stara« (Andonovski 2021: 4). Po uspešno opravljeni

5 Več o tem v Subiotto 2018.

6 Če sklepamo po prvem izidu zbirke *Freske in groteske*, bi lahko rekli, da gre za konec osemdesetih ali začetek devetdesetih let 20. stoletja, če pa upoštevamo še skriti naslov pesniške zbirke Slaveta Ć. D. in repliko enega od članov pisateljsko-politične delegacije: »Prav smo naredili, da smo mu dali **nagrado**. To je človek, ki zna vrniti uslugo. **Menda je ja ne bomo dali vaškemu učitelju**, benti!« (Andonovski 2021, poudarki N. Subiotto), pa da gre prav za leto 1986.

nalogi Slaveta – vinske mušice: preobrazbi slabega vina v močno kapljico, ki preobrazi počutje in vedenje Konstantina Miladinova ter njegovo umetniško krizo spremeni v navdih za dokončanje pesmi *Ne nepijan*, se vinska mušica vrne nazaj v Slavetovo človeško telo, vendar pa se po tej neverjetni izkušnji preobrazita njegov značaj in odnos do sveta ter ljudi: »Sprevidel sem, da je človeški svet resnično lep! V nekem drugem času sem bil in videl, da vse na tem svetu človeku služi in ugaja, da bi srečen bil, da bi sladko vince pil« (Andonovski 2021: 7). Istočasno pa se Konstantin Miladinov, potem ko nevede pogoltne vinsko mušico in posledično ostane brez navdiha, v romantičnem razočaranju zbaše v sod vina. Preobrazb je torej več, kar spet nakaže že podnaslov besedila v množini: *Dionizova spremenjenja*.

Pri branju in obravnavanju kratke zgodbe *Vinska mušica* Venka Andonovskega bi bilo gotovo zanimivo besedilo primerjati tudi z drugimi literarnimi besedili iz svetovne književnosti, ki vsebujejo motiv preobrazbe, od Ovidijevih *Metamorfoz* pa do *Preobrazbe* Franza Kafke. Zanimivo bi bilo komentirati tudi odnos družbe (v 19. stoletju in sodobnosti) do umetnosti ter še posebej literarnih umetnikov, ki ga v svojem besedilu Andonovski prikaže predvsem v pikrih izjavah anonimnih vaščanov in meščanov, pa tudi s perspektive vsevednega pripovedovalca, ki takole spremlja opitega Konstantina: »Negotovo je stopal, padal in se pobiral, nehvaležno in neprosvetljeno ljudstvo pa se je privoščljivo posmehovalo človeku, ki ga je kot treznega čislalo in malikovalo« (Andonovski 2021: 5). Nič manj pomemben ni opis *pisateljsko-politične* delegacije, ki se vede in izraža naravnost prostaško, v popolnem nasprotju z lirsko intoniranim notranjim monologom Slaveta Ć. D., ki ga družba dojema kot navadno pijanduro in sramoto za učiteljski poklic. Dijakinje in dijaki bi se na koncu lahko preizkusili tudi v kreativnem pisanju in poustvarili kratko zgodbo *Vinska mušica*, tako da bi v njej upodobili slovenske literarne ustvarjalce (ali slikarje, glasbenike) in jih postavili v slovensko okolje.

VIRI IN LITERATURA

- ANDONOVSKI, Venko, 2001: *Vinska mušička. Freski i groteski*. Skopje: Tabernakul.
- ANDONOVSKI, Venko, 2021: *Vinska mušica*. Prev. Namita Subiotto. Ljubljana: Znanstvena založba FF (e-viri). <<https://doi.org/10.4312/YPPU6971>>.
- BOŠNJAK, Blanka, 2020: Motivacija za branje s kratko prozo. *Jezik in slovstvo* 65/1. 3–15.
- BRENKOVA, Kristina idr. (ur.), 1964: *Siljan štrk: makedonska ljudska pravljica*. Prev. Nada Carevska. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- CEPENKOV, Marko, 2000: Siljan Štrkot. Katica Ćulavkova (ur.): *Tajna odaja: antologija na makedonskiot raskaz na XX vek*. Skopje: Tri. 3–22.
- GEORGIEVSKA-JAKOVLEVA, Loreta, 2008: Likot na Konstantin Miladinov vo raskazot »Vinska mušička« od Venko Andonovski. Jovanka Drugovac (ur.): *Dimitrija i Konstantin Miladinovci: (140 godini od smrtta)*. Skopje: Institut za makedonska literatura. 156–159.

- SUBIOTTO, Namita, 2007: Vodnik po labirintu makedonske fantastične proze. Živa Černec, Željko Mikloš (ur.): *V mesečini svet: makedonska kratka fantastična proza*. Ljubljana: Oddelek za slavistiko, Filozofska fakulteta. 7–35.
- SUBIOTTO, Namita, 2008: O makedonski kratki prozi in o tem, kar vidijo mačke. *Kar vidijo mačke: makedonska kratka proza*. Izbrala in prevedla Namita Subiotto. Ljubljana: Študentska založba. 286–309.
- SUBIOTTO, Namita, 2018: Prevajalski in leksikografski podvig Štefana Kociančiča na relaciji makedonščina-slovenščina. Urška Perenič, Aleksander Bjelčevič (ur.): *Starejši mediji slovenske književnosti: rokopisi in tiski*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 119–126.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2017: *Teorija pripovedi*. Maribor: Litera.

Blaž Podlesnik

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
blaz.podlesnik@ff.uni-lj.si

Kristalni svet Viktorja Pelevina:
kratka zgodba, v kateri se nekaj dogaja in nič ne zgodi ter
v kateri se zgodi vse, ker se v njej zgodi literatura
(ali Zakaj bi morala biti tudi proza o drogah – če ne beremo, da bi
prebrali, temveč zato, da beremo – obvezno srednješolsko branje)

Prispevek¹ je v osnovi kulturno- in literarnozgodovinski komentar kratke zgodbe Kristalni svet Viktorja Pelevina, zato je kot besedilo smiselno le v paru z obravnavanim literarnim delom (to je dostopno na <https://doi.org/10.4312/SKMR4724>). Ponuja informacije o kontekstih, ki so ključni, da Pelevinova zgodba sploh začne zares delovati kot literarno besedilo, ob tem pa se bolj kot na potencialne interpretacije besedila osredotoča na posamezne vidike njegove literarnosti.

1 Zakaj prav Pelevinov Kristalni svet

Zakaj v zbirko sodobne slovanske kratke proze, ki naj bi predvsem mlajšim bralcem odkrivala pestrost, ki jo k sodobni globalni kulturi lahko prispeva slovanski svet, vključiti kratko zgodbo, ki na prvi pogled ne govori o klasičnih kulturnih vrednotah, za povrh pa z letnico izida – izšla je leta 1991 – pravzaprav ni zelo sodobna? Če bi na to vprašanje odgovorili res na kratko, bi dejali, da zato, ker zgodba v resnici govori o klasičnih kulturnih vrednotah, čeprav so morda slednje vanjo vpisane bolj kot vprašanje in manj kot odgovor. In ker bo – če jo boste seveda preb(i)rali – nedvomno sodobna, ker se literatura ne dogaja v literarnozgodovinskih pregledih, temveč vedno tukaj in zdaj.

A žanr literarnozgodovinskega komentarja od nas zahteva več kot stavek, zato najprej nekaj o sodobnosti besedila.

Ko smo organizatorji projekta, ki naj bi mlajši populaciji približal manj poznane slovanske kulture skozi krajša prozna besedila, obdobje sodobne proze zamejili z letom 1990, smo – domnevam – sledili predvsem logiki razvoja slovanskih kultur, ki so se prav ob začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja soočile z novimi družbenimi razmerami: pri večini je utrjene socialistične družbene sisteme zamenjal prekrasni novi svet kapitalizma, bolj ali manj represivni enopartijski režimi so se z več ali manj težavami

¹ Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0239, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

reorganizirali v »mlade« demokracije. Zadnja tri desetletja so bila v slovanskem svetu sicer zelo raznolika, marsikje je bil prehod v novo stvarnost povezan s težkimi družbenimi pretresi, nasiljem in vojno, in nastala je sodobnost, ki – sicer z vedno bolj grotesknimi potezami – še vedno traja.

Zame je obdobje po letu 1990 tudi biografska sodobnost. Rojen sredi sedemdesetih let v SFRJ, sem, ko so nas starejše tete in predvsem strici besno osamosvajali, prav leta 1991 začel osamosvajati samega sebe: vpisal sem se na srednjo šolo in se – kot slehernik v tem življenjskem obdobju – začel prvič zares spraševati, kdo sem. Medtem ko sem se jaz trudil z izumljanjem samega sebe, so znanstveniki izumljali internet, in čez kaka štiri leta, po vpisu na fakulteto, smo lahko takratni študenti prek piskajočih telefonskih modemov že šarili po postopno razraščajočem se medmrežju ... A v začetku devetdesetih so bili glavni viri, na katere smo se opirali pri samoizumljanju, še pretežno analogni – moda, filmi na filmskih trakovih v kinodvoranah, muzika na kasetah in na takrat še ne zapisljivih zgoščenkah ter na redkih za mlade zanimivih radijskih postajah in ... knjige ... Ne, ne bom moraliziral, kako smo takrat vsi veliko brali, večina jih – kot danes – knjige ni niti povohala, a za tiste, ki so iskali malce bolj individualne odgovore onkraj izbire stila oblačenja ter najljubše glasbene skupine, knjige v začetku devetdesetih niso bile ena od možnosti, kot so danes – bile so praktično edina možnost. In brali smo seveda vse tisto, česar ni bilo med obveznim gimnazijskim čtivom, od filozofov do pisateljev, pri tem pa je bil eden od glavnih kriterijev poleg tem, ki so vznemirjale naše s hormoni prepojene glave, ta, da gre za avtorja, o katerem je uradni gimnazijski učni program molčal.

Pelevin sicer Slovincem ni neznan avtor. V zadnjih dveh desetletjih so v prevodih Boruta Kraševca izšli štirje njegovi romani (*Omon ra*, *Čapajev in praznota*, *Čelada groze*, *Sveta knjiga volkodlaka*) in tri zbirke kratkih zgodb (*Življenje žuželk*, *Puščavnik in Šesteroprst*, *Rumena puščica*), zato slovenski bralci tega sodobnega klasika ruske književnosti že dobro poznajo. A obenem gre za avtorja, ki je še daleč od enoznačne šolske kanonizacije in ki na zanimiv način združuje klasično literarno tradicijo s sodobno žanrsko prozo.

Ko sem torej iskal besedilo, s katerim bi lahko mlajšim slovenskim bralcem nekoliko razširil pogled na rusko kulturo ter kanoniziranim ruskim literarnim velikanom, s katerih so se pogosto prisiljeni potiti ob ocenjevanjih in vodeni maturitetni izkušnji, dodal nekaj novega, sem izbral delo, ki bi me – domnevam – nagovorilo v gimnazijskih letih. Če bi bilo ob izidu v začetku devetdesetih dostopno tudi v slovenskem prevodu, bi se ob njem bržkone ustavil, saj gre za tipično zgodbo o *drogah in rokenrolu*, ki s pridihom zgodovinske mistike pripoveduje veliko več, kot pove na prvi pogled.

2 O drogah in ljudeh ...

Kdor je imel 24. oktobra 1917 priliko snifati kokain na neobljudenih in nečloveških petrograjskih ulicah, je – če sledimo logiki zgodbe – na koncu pristal na efedrinu. Kot so nas svarili starši in učitelji ... začne se s travo in tabletami, potem se nekaj časa snifa, na koncu pa pristanemo na igli. Morda res ..., a res je tudi, da efedrin ni heroin: neposvečenemu bi ga še najlažje predstavili kot polizanega piflarskega bratranca metamfetamina, s katerim sta si tudi kemijsko podobna do te mere, da je prav efedrin glavna surovina garažnih laboratorijev, iz katerih se po vsem svetu proizvaja metamfetamin. Efedrin res ni snov, s katero bi se danes omamljala ali poživiljala uporniška mladina, še najpogosteje njegovo pozitivno delovanje v obliki shujševalnih tablet zlorabljaajo njihove mame, spodobne gospodinje srednjih let v lovu za konfekcijsko številko poznih dvajsetih. Če je s kokainom na prvi pogled vse jasno, se torej ob efedrinu pojavlja kup vprašanj, h katerim se bomo še vrnili.

A začnimo povsem na začetku. *Kdo* je imel priložnost snifati kokain na ulicah ruske prestolnice oktobra 1917? Marsikdo ... V Rusiji, kot drugod po Evropi, je bil čas na prehodu iz 19. v 20. stoletje čas popularizacije kokaina. Najprej je bil v lekarnah na voljo v prosti prodaji, kasneje so njegovo dostopnost omejili in ga je bilo mogoče kupiti le na recept, a zdravniki so ga z navdušenjem predpisovali za celo vrsto zdravstvenih težav, zato je bil premožnejšemu mestnemu prebivalstvu zlahka dostopen. To je bil glavni razlog, da se je v Rusiji pred prvo svetovno vojno zelo razširil med intelektualci, umetniki in estradniki, kjer je veljal za prefinjeno rekreativno drogo elite, medtem ko je imel alkohol status vse-ljudskega nacionalnega razvedrila. To se je delno spremenilo ob začetku prve svetovne vojne, ko je carska oblast – da je lažje zagotavljala disciplino med naborniki – uvedla stroge omejitve pri prodaji alkohola. Prepovedali so prodajo žganih pijač, vina in kasneje celo piva (izjema je bila prodaja vin v elitnih restavracijah, kar pa so si lahko privoščili le res premožni) ter celo prodajo denaturiranega medicinskega alkohola v lekarnah. To sicer ni izkoreninilo zlorabe alkohola. V obdobju prohibicije med letoma 1914 in 1920 so nekateri ob doma destiliranih zvarkih pili celo kolonjsko vodo in topila za barve na bazi alkohola, a kot osnovna substanca za kemijsko sproščanje je alkohol za povprečnega mestnega prebivalca postal zelo težko dostopen. Ob dejstvu, da je bila celo prodaja medicinskega alkohola v lekarnah prepovedana, kokain pa je bilo mogoče dobiti na recept, je ob začetku vojne zaradi povečanega povpraševanja eksplodiral tudi črni trg kokaina. Na mestne ulice se je stekal iz medicinskih zalog, v velikih količinah pa so ga prek baltskih dežel tihotapili tudi iz Nemčije, kjer so ga v industrijskem obsegu izdelovali v kemijskih tovarnah. Vrhunec naj bi kokainski bum dosegel prav v revolucionarnem letu 1917, ko naj bi zaradi dostopnosti ob domišljiji dekadentnih umetnikov in estradnikov podžigal tudi revolucionarna čustva upornih mornariških vojaških enot iz vojaške baze v Kronštatu ter bojni duh njihovih nasprotnikov, ki so boljševiskom skušali preprečiti prevzem oblasti (podr. gl. Сидоров 2012: 150–152).

Snifali seveda niso čisto vsi – kokain si je bilo treba *priskrbeti*, kar je pomenilo, da ste morali zanj nameniti denar ali vpliv, sicer vam je preostalo le upanje, da vas kdo pogosti. Na povsem konkretni petrogradski ulici v noči s 24. na 25. oktober 1917 je imel bise-rovinasto škatlico s prvovrstnim kokainom junker Jurij Popovič, njegov spremljevalec Nikolaj Muromcev pa se je na isti ulici znašel brez kokaina, a z očitno željo po dozi ...

2.1 Junkerja Muromcev in Popovič ter tretji

Kdo so torej glavni junaki dogajanja na Špalerni ulici? Dva junkerja in *tretji*, ki jima je pot prečkal trikrat oz. štirikrat. Vsak ruski bralec ter vsakdo, ki ga zanima evropska zgodovina, seveda nemudoma prepozna datume, povezane z oktobrsko revolucijo – ta se je začela prav v noči s 24. na 25. oktober 1917 po starem ruskem julijanskem koledarju. Vsakdo, ki je hodil v šolo v Sovjetski zvezi pred letom 1990, pa se je ob omenjenem datumu in omembi Špalerne ulice spomnil na eno od temeljnih ideologem, na katerih je sovjetsko zgodovino pisje gradilo kult Lenina kot genialnega stratega bolj-ševističnega prevzema oblasti.

Slika 1: Špalerna ulica na zemljevidu Sankt Peterburga s konca 19. stoletja.

Lenin, ki so ga v skrbi za njegovo varnost pred tem umaknili iz prestolnice, naj bi se v omenjeni noči – kljub temu da so mu partijski soborci to odsvetovali – v nemirni pre-stolnici v spremstvu finskega revolucionarja prebil po dolgi Špalerni ulici od Litejnega mostu do Smolnega inštituta, v katerem so boljševiki organizirali svoj štab. Prav pri-sotnost Lenina, ki je v Smolnem zahteval, da boljševiki z vojaškimi odredi nemudoma

aretirajo člane začasne vlade ter prevzamejo nadzor nad ključno infrastrukturo v mestu, naj bi bila ključna za uspešno izvedbo revolucije, boljševistična revolucija pa prvi korak v oblikovanju bodoče Sovjetske zveze. Zgodbo o neustrašnem Leninu, ki se po Špalerni prebija do svojih soborcev v Smolnem, so otrokom na urah zgodovine v šoli pripovedovale učiteljice, o njem so pisali v otroških knjigah:

Lenin in njegov spremljevalec Eino Rahja sta se naprej odpravila peš, šla sta mimo patrolje na Litejnem mostu ter se odpravila naprej po dolgi Špalerni ulici ...

In tu se je skoraj zgodila nesreča: izza vogala je prijahala konjeniška patrolja.

– Kam gresta? Pokažita prepustnico! – je zakričal poveljnik patrolje.

– Pojdite naprej, tovariš Lenin, – je Leninu šepnil Eino – sam pa jih bom pokušal zaplesti v pogovor.

Zibaje se, kot da bi bil pijan, se je opotekel na sredo ulice in se začel pripraviti s patroljo, ob tem pa je ves čas držal roko v žepu, kjer je imel skrit revolver.

A patrolja ni imela časa, da bi se ukvarjala z okajenim delavcem. Poveljnik patrolje je zamahnil z roko in odjezdili so naprej.

Kmalu zatem je bil Lenin že v Smolnem in vse niti oborožene vstaje so bile v njegovih rokah. (Савельев 1967: 31)

Da je tisti *tretji* res Lenin, bo pomislil tudi bralec, ki je že morda pozabil šolske ure zgodovine ali knjige, ki jih je prebral v otroštvu, saj je avtor v govoru lika poustvaril znamenito Leninovo pogrskovanje, tako da o identiteti *tretjega* – *civilne kurbe*, ki je Muromcev in Popovič ne smeta spustiti do Smolnega, besedilo ne pušča veliko dvoma.

Oba junkeja, o imenih katerih uradna boljševistična zgodovina revolucije molči, sta kot literarna lika še bolj zanimiva. V kontekstu v zgodbi upodobljenega kraja in časa je njuna osnovna vloga sicer na prvi pogled povsem jasna. Junkeji so bili gojenci vojaških častniških šol, ki so izobraževale bodoče častnike carske armade. Ob koncu leta 1917, ko so redne vojaške enote v mestu in okolici ob agitaciji revolucionarjev vse pogostejše prestopale na stran različnih revolucionarnih skupin, so bile čete junkejev pravzaprav edina vojaška opora začasne vlade, ki si je po carjevem odstopu prizadevala vzpostaviti in ohraniti red v mestu in državi. Junkeja Muromcev in Popovič sta torej konjeniška patrolja, ki ji v tej zgodovinsko usodni noči ni uspelo preprečiti Leninovega prihoda v Smoln in s tem revolucije.

A zakaj sta le dva, zakaj se tako besno *zadevata* in ali je *tretji* njun prijatelj, kot napove epigrafi iz pesmi na začetku zgodbe, ali junkejem in staremu redu sovražna *civilna kurba*, kot naj bi nas učila zgodovina ...?

2.2 Dva konjenika

V literaturi ime pogosto ni zgolj ime ... Če *tretji* verjetno z namenom ostane brez imena, junkeja Nikolaj in Jurij v zgodbi dobita celo priimka, ki – podobno kot datumi

in Špalerna – v besedilo prinašata očiten asociativni niz: Nikolaj Muromcev in Jurij Popovič sta sodobni različici legendarnih ruskih srednjeveških ljudskih junakov, katerih junaštva so opevale vzhodnoslovanske ljudske epske pesmi. Nikolajev priimek nas spomni na legendarnega Iljo Muromca, kmečkega sina z vzhodnoslovanskega severovzhoda, ki se je po čudežni ozdravitvi odpravil na jug, v Kijev, služiti legendarnemu knezu Vladimirju ter se nato proslavil s številnimi junaštvii. Po podobni asociativni poti nas vodi tudi priimek drugega junkerja – Popovič, saj ga povezuje z drugim znanim likom vzhodnoslovanske srednjeveške epike – z mlajšim kolegom Ilje Muromca Aljošo Popovičem.

Dobrinja tisti srednjeveški junak, ki v ljudskih pesmih navadno premaga zmaja ter torej v svetu epske preteklosti uspešno opravi nalogo, ki je v *Kristalnem svetu* spodletela sodobnima Muromc(ev)u in Popoviču.

Če Dobrinje Nikitiča v Pelevinovi zgodbi ni, morata njegovo nalogo na svoja pleča prevzeti preostala dva junaka, in več kot očitno je, da je avtor po svoje preoblikoval tradicionalna razmerja med njimi. V srednjeveški epiki Iljo Muromca odlikuje nenavadna, skoraj nadčloveška telesna moč, ki so jo bolehnemu in slabotnemu sinu preprostih kmečkih staršev že kot odraslemu možu čudežno naklonili starci ali čarodeji. Mlajši kolega Muromca – Aljoša Popovič – se v srednjeveških zgodbah ni odlikoval s telesno močjo, prej nasprotno. Navadno je izpostavljena njegova telesna inferiornost v odnosu do nasprotnika, a to slabost v celoti nadomesti s spretnostjo in zvijačnostjo, pogosto pa se loti tudi podvigov, ki niso povsem v skladu s tradicionalnimi predstavami o junaškem vedenju (ena najbolj znanih tovrstnih zgodb govori o tem, kako je Aljoša Popovič

svojega starejšega pobratima Dobrinjo Nikitiča razglasil za mrtvega, ker se je zagledal v njegovo lepo ženo).

Prav ta mlajši, dvoumen, lik v Pelevinovi različici prevzame vlogo vodje v junkerskem paru. Ni naključje, da nosi ime Jurij – ime krščanskega svetnika, s katerim se je ob koncu prvega tisočletja začela povezovati legenda o junaškem spopadu z zmajem – in da je bila, kot bomo videli v nadaljevanju, ravno Juriju Popoviču najprej odkrita resnica o zgodovinskem poslanstvu glavnih junakov. Ne le, da je v paru jezdecev on tisti, ki ima mamila, obema junkerjema se tudi zdi, da je on tisti, ki ima odgovore na pomembna življenjska vprašanja.

Med junakoma v zgodbi je vzpostavljen tipičen odnos učenec – učitelj, ki je tudi sicer stalnica avtorjeve proze (podr. gl. Javornik 2009: 3–17), a kot se za dobro zgodbo o drogah in rokenrolu spodobi, je učitelj v tem primeru izkušenejši in z robo bolj založeni vrstnik. Če so v srednjeveški epiki Iljo Muromca na pot njegove resnične usode s čudežno ozdravitvijo poslali modri starci, se Nikolaj Muromcev vprašanja svojega resničnega poslanstva loteva v družbi vrstnika z mamili, ki *več bere* ...

3 In rokenrol?

Naslov pesmi *Seks, droge in rokenrol* je konec sedemdesetih let prejšnjega stoletja v treh točkah povzel temelje sleherne mladostniške subkulture, ki z uporom proti vrednotam staršev išče svojo lastno identiteto. S seksom, kjer mladina raziskuje meje razvijajoče se telesnosti, so stvari bolj ali manj ves čas enake. Droge, ki jim pomagajo raziskovati mejna področja duševnosti, se z razvojem kemije in farmakologije sicer spreminjajo, a osnovni cilj – izstopiti iz starševske normalnosti v svoj svet – je tudi tu vedno podoben. Še najbolj se iz generacije v generacijo razlikuje *rokenrol*, s čimer ne mislimo konkretne zvrsti popularne glasbe, temveč celoto glasbenih, besedilnih, vizualnih in oblačilnih tekstov, ki jih konkretna subkultura uporablja za vzpostavljanje občutka skupnosti ter za iskanje odgovorov o smislu življenja in lastnega mesta v svetu.

Kakšen je torej rokenrol junkerskega para v *Kristalnem svetu*? Kaj so glavni teksti, ob pomoči katerih se skuša dokopati do odgovora na vprašanje o lastnem poslanstvu? Nikolaj je na začetku precej zmeden: v njegovi glavi se vrtijo slaboumnost in vulgarnost reklamnega plakata za limonado, revolucionarni politični letaki in plakati ter mistične in znanstvene razlage pojavov onkraj materialnega sveta (slednje je Peter Uspenski nekaj let prej združil v brošurici z naslovom *Četrta dimenzija* – gl. Успенский 1914). Zdi se torej, da bodoči junak Nikolaj najprej išče svoje poslanstvo izgubljen med možnimi potmi družbenega razvoja Rusije na začetku 20. stoletja (pot v plehki in vulgarni meščanski kapitalizem, pot v revolucijo, ki je obljubljala izgradnjo novega sveta tukaj in zdaj), ter potjo, po kateri je rešitev iz slepe ulice

v tem času iskal del ruskega razumništva – potjo v mysticizem in transcendenco. Alternativa, ki jo ponuja v teh vprašanjih bolje podkovan vrstnik Jurij, pa je najslavnejše delo Oswalda Spenglerja *Zaton zahoda* z osnovno tezo, da je evropska oziroma zahodna kultura v zadnji fazi svojega razvojnega cikla ter na začetku svojega neizogibnega propada.

Jurij Nikolaju razloži osnovno Spenglerjevo idejo ter mu situacijo v ruski prestolnici v revolucionarnem letu 1917 predstavi kot *agonijo* ali celo *začetek razkroja* kulture. Nikolaj je zmeden, nikakor si ne more zapomniti avtorjevega priimka, namesto, da bi se ukvarjal z bistvom Jurijeve razlage, se mu v glavi vrtijo razni nemško zveneči priimki in pojmi. Na tej točki jezdeca prvič srečata *tretjega*, ki pogrkuje, in mu uspešno preprečita pot do Smolnega. Takoj zatem Jurij in Nikolaj vrneta k pogovoru. Če si je Jurij pri odgovoru na vprašanje o tem, kaj se dogaja v svetu, pomagal s Spenglerjem, ima za vprašanje o vlogi in poslanstvu posameznika v času razkroja kulture najprej pripravljeno zabavno zgodbico o neukem pastirju in švedskem kralju, nato pa ob pomisleku, ali je sploh mogoče izvedeti, kaj je človekovo poslanstvo, omeni drugo nemško zveneče ime – priimek utemeljitelja antropozofije Rudolfa Steinerja.

Ker Jurij najprej ne želi pojasniti Steinerjeve vloge, Nikolaj na konju zadrema in ob kratkih sanjah o *temnem oblaku z zahoda* ter *dveh bojevnikov* se mu za trenutek zezdi, da sta dva skrivnostna bojevnika onadva z Jurijem. Ko se predrami, se mu nočna Špalerna zazdi kot preddverje pekla, a nato znova zadrema, dokler ga po dremežu brez sanj ne zbudi skrivnostna glasba. Kasneje se izkaže, da gre za valček *Na gričih Mandžurije* (1906) v spomin padlim vojakom v rusko-japonski vojni (1904–1905), ki prihaja skozi okno častniškega stanovanja.

Pogovor z Jurijem in Nikolajeva mistična sanjska izkušnja sta očitno zbližala oba konjenika, zato Jurij ob naslednjem snifanju ponudi kokain tudi vrstniku. S poživljenimi nosnicami sta nato pripravljena, da drugič ustavita *tretjega* – tokrat v podobni močnejše ženske, ki jo je Nikolaj s konjem skoraj pomendral. Ko ženska izgine, Jurij opazi, da je – podobno kot gospod pred njo – pogrkovala. Vzorec se mu zdi poveden, zato se znova spomni na Steinerja in njegovo misel, da so ponavljajoči se dogodki *znak višjih sil*. Nikolaj je še vedno zmeden – oba priimka mu delata težave, ne ve, kaj uči Spengler in kaj Steiner, zato mu – preden se znova okrepcata s kokainom – Jurij pove, da je s Steinerjem povezan nauk o posameznikovem poslanstvu in da je v Švici v antropozofskem centru v Dornachu poslušal njegova predavanja.

Druga (oz. za Jurija tretja) doza kokaina junaka iz skrivnostne temačne ulice, na kateri oživijo pročelja hiš in svetilke, znova vrne v konkreten prostor in čas – na Špalerno v usodni peterburški noči. V tem trenutku ju obišče patrolja, ki jima prinese tri stvari: informacije o treh truplih na Litejnem prospektu, žepno uro z nemškim napisom, ki igra Beethovnov *Apassionato*, in efedrin, ki ga je eden od junkerjev v patrolji prinesel

Juriju kot plačilo za kokain. Ko se ulica po odhodu patrolje kapitana Prihodova znova spremeni v *preddverje pekla*, sta junaka pred tretjo preizkušnjo – iz uličnega mraka se jima znova približuje *tretji*, tokrat molče, na invalidskem vozičku in v spremstvu medicinske sestre ...

3.1 Komu igra rokenrol, kdo ga posluša in kdo zares sliši?

Na tej točki se v zgodbi prvič očitno loči raven razumevanja različnih tekstov, s katerimi oba junaka skušata osmisliti sebe in svet, ki ju obdaja. Bralec seveda ve več od obeh junakov od vsega začetka, saj pozna zgodovinsko vlogo *tretjega*, a prav na tej točki postane očitno, da tudi v kontekstu njunega prostora in časa junaka ne zmoreta jasno povezati posameznih informacij in idej v celovito smiselno podobo sveta. Na ravni zunanjega dogajanja je to očitno iz njune nezmožnosti, da bi povezala informacijo o truplih na Litejnem s pojavom medicinske sestre in vojnega veterana invalida. Profana, vsakdanja, *starševska* razlaga, kako sta se pred njima pojavila zgovorna sestra (preoblečeni finski revolucionar Eino Rahja) in molčeči invalid (ki ga je že dvakrat izdalo »nemško« pogrkovanje), ju ne zanima. Par je brez prepustnice sicer sumljiv, a predvsem zato, ker jima namesto prepustnice ponuja niz tekstov, ki naj bi potrdili njuno zgodbo o vojnem veteranu, ki gre na obisk k tovarišu: najprej je tu koračnica Preobraženskega polka, ki jo na mistično zveneči bakreni balalajki z odprtino v obliki pentagrama igra invalid, nato list z ukazom napada, ki naj bi dokazoval, da je veteran res sodeloval pri eni največjih ruskih vojaških zmag v prvi svetovni vojni, nazadnje pa še ura z generalovim posvetilom. Ob vseh teh tekstih se junkerjema zdi, da je v vsakem od na prvi pogled banalnih dokazil nekaj enigmatičnega. Ker poznata Steinerja, vesta, da naključij ni in da so ponavljajoči se dogodki pravzaprav mistični znaki višjega reda, zato se ob uri z ruskim posvetilom spomnita na drugo žepno uro z nemškim posvetilom, ki jima jo je prinesel kapitan Prihodov. Ko ta ura zaigra Beethovnov *Apassionato* ter tako odgovori zvokom koračnice iz invalidove balalajke, se *tretji* in njegova spremljevalka poženeta v brezglavi beg, ki ga junkerski par pospremi s streli, ti pa razbijejo stekleno vitrino frizerskega salona.

Junkerja očitno ne želita ali zmoreta »prebrati« dejstev zgodovinske realnosti jesenske peterburške ulice: neskladja ju sicer vznemirjajo (npr. da Preobraženski polk ni sodeloval v znameniti bitki), obenem pa spregledata očitne logične povezave (zadavljena trupla in nenavadno močna jeklena verižica ure), s katerimi bi lahko pojasnila nenaden panični beg lažne sestre in invalida v konkretnem zgodovinskem prostoru in času. Kot da junaka ne vidita stvari, ki so v kontekstu opisanega dogajanja očitne: morilca sta v uri prepoznala lastno morilsko orožje, ki je ostalo na kraju zločina, ter se – v strahu, da bosta razkrinkana – pognala v beg. Hkrati seveda ne moreta videti vsega, kar lahko s časovno in besedilno zunanje perspektive vidi bralec, ki je *tretjega* že zdavnaj

identificiral kot Lenina. Znamenita *Apassionata* namreč ni samo eno od velikih del klasične glasbe, temveč ima – podobno kot Špalerna in pogrkvanje – za bralca, ki je obiskoval sovjetske šole, tudi znano mesto v Leninovem kultu. Tja jo je v svojih spominih o Leninu, ki so nastali ob politikovi smrti, vpisal Maksim Gorki:

Nekega večera, ko je v Moskvi v stanovanju J. P. Peškove poslušal Beethovnovе sonate v izvedbi Isaja Dobrovejna, je Lenin dejal:

– Ne poznam ničesar, kar bi bilo boljše od *Apassionate*. Lahko bi jo poslušal vsak dan. Izjemna, nečloveška glasba. Z morda naivnim ponosom razmišljam: poglej, kakšne čudeže lahko ustvarijo ljudje!

Nato je priprl oči, se posmehljivo nasmehnil in žalostno dodal:

– A glasbe ne morem poslušati prepogosto. Preveč deluje na živce. Zahoče se ti, da bi govoril nežne neumnosti in pobožal po laseh vse te ljudi, ki so – čeprav so živeli v umazanem peklu – lahko ustvarili takšno lepoto. A danes ne smemo nikogar božati po laseh, ker nam bodo le odgriznili roko. Treba je mlatiti po glavah, neusmiljeno mlatiti, četudi smo v idealu zoper sleherno nasilje nad ljudmi. Hmm, peklensko težka služba.

(Горький 1974: 42)

Junkerja torej ne sprejmeta razumske, logične razlage dogajanja. Glasba in besedila, ki ju spremljajo v tem nenavadnem nočnem svetu, jima – tako se jima vsaj zdi – o bistvu dogajanja govorijo več kot hladne racionalne razlage, a ima vsaj Nikolaj ves čas občutek, da *rokenrola*, ki ga sliši, ne razume povsem. Bolj ko se Jurij trudi, da bi Nikolaju z razlagami filozofov in antropozofov osvetlil globlje bistvo, bolj jasno je, da *rokenrol* zgolj posluša, a ga zares ne sliši tudi on sam. Po tretjem srečanju s *tretjim*, ko Jurij Nikolaju razodene lastno *poslanstvo* stražnika pred demonom (zmajem, kačo), kot mu ga je v Dornachu po predavanju razkril Rudolf Steiner, bralec spozna, da je Jurij v Dornachu sicer poslušal Steinerja, a ga ni zares slišal. Jurija in Nikolaja tudi ob tej *resnici* obhajajo dvomi, a je Nikolaj tisti, ki je ob *rokenrolu* sicer precej bolj zmeden, a hkrati očitno vidi več. Prav Nikolaj je namreč po prvi omembi Steinerjevega imena še pred prvo dozo v kratkih mističnih sanjah videl oblak z zahoda ter Jurija in sebe kot *neka dva bojevnika*.

Čeprav sta v tretjem spopadu z demonom zmagala, ne vesta, kako in zakaj so *tretjega* ob glasbi izdali živci, niti da naj bi bilo po Steinerjevem razodetju prav *streljanje za medicinskimi sestrmi* njuno resnično poslanstvo. V Pelevinovi parodični interpretaciji je več kot očitno, da se njun nasprotnik – vitez teme dialektičnega materializma – resničnega *rokenrola* boji, saj ve, da ga nerazložljiva čarobnost glasbe in besed lahko zapelje v pomirjenost z nepravničnim buržoaznim svetom, ki si je kot vodja svetovne proletarske revolucije ne more privoščiti, oba junkerja pa se – čeprav ne najbolj uspešno – po odgovore na vprašanja o smislu zgodovinske situacije in lastnem poslanstvu zateketa prav k skrivnostno zvonečemu *rokenrolu* filozofije, duhovnosti ter – kot bomo videli v nadaljevanju – literature.

3.2 Rokenrol in ... efedrinski solo

Pripadniki rokovskih subkultur druge polovice prejšnjega stoletja vedo, da sta bila ritem pesmi in uporniško, pogosto enigmatično besedilo za mnoge obiskovalce koncertov le uvertura, ki je ogrevala za vrhunec – za mojstrski kitarski solo, v katerem je prvi kitarist benda kot mag s tisočerimi prsti iz strun električne kitare, stopalk z efekti in ojačevalca čaral neverjetne zvoke. Ob njih sta se krčila in raztezala čas in prostor, oboževalci pa so padali v trans, v katerem so – tako so verjeli – videli vse tisto, kar je bilo povsem nedosegljivo njihovim v banalnost ujetim staršem. Nekaj podobnega – dasiravno vzpodbujeno z drugo kemijo – so mladi na plesnih zabavah naslednjih generacij verjetno doživljali ob elektroniki, v *rokenrolu* dveh Pelevinovih junakov pa je solo namesto na struni električne kitare zazvenel na igli šprice z efedrinom.

Dva centigrama efedrina in Nikolaju se vsi drobci prej slišanih razlag in mističnih sanjskih prividov sestavijo v kristalno jasno sliko njunega resničnega poslanstva. Nikolaj in Jurij sta junaka, ki sta poklicana v obrambo svete Rusije, ki jo v efedrinski halucinaciji predstavlja podoba legendarnega mesta Kitež iz srednjeveških legend. Samo onadva stojita med Rusijo in pošastjo *popolnoma nejasnih obrisov in velikosti*, med Rusijo, ki se junaku kaže kot krhki *kristalni svet*, in *brezobličnim vrtincem praznote, ki izžareva ledeni mraz*.

Kako efedrinski solo zazveni Juriju, bralcu ostane skrito, izve le, da Jurij ob dveh centigramih začne recitirati pesem ruskega simbolista Aleksandra Bloka:

Prižemam k bergli svoji s tožno se roko.

Prijatelj moj živi za lunino ukano.

Ob poti čaka – tretji. Drug moj, si ti to,
kositrni pogled pod kapo razcapano?

In v troje tavamo. Okrog prahu plasti.

Vse prazno je – tu, tam – in vse ječi v vročini,
plotovi so kot krste. V jarkih tvar trohni.

Vse, vse pokopano je v brezljudni bolečini.

Potrkamo. V domovih žalost, v rakvah smrt.

V dver plaho šepetamo: »Ni umrl, spi vaš ljubi ...«,
a starka v avbi s čelom, zmrščenim v dve gubi,
kriči: »Pojdite proč! Ne skrunite nam krst!«

In tavamo naprej. Med hišami se vzpenja
prastara igra predvečernega drhtenja.

3. julija 1904 (prev. A. Zebra)

Ko solo odzveni in se koncert zaključi, za Jurija in Nikolaja sledi postevforična kriza.

Streznitev se po Špalerni pripelje kot četrti prihod *tretjega*: kot voziček z limonado, v katerem finski revolucionar tihotapi vodjo svetovne proletarske revolucije. Nikolaju se je med efedrinsko ekstazo sicer razodela vsa zgodovinska resnica trenutka ter lastno poslanstvo v njem (v zadnjih izdihljajih omame vidi celo uro začetka bojev med junkerji in boljševiki za pomembne objekte v mestu naslednje jutro), a je – ko kemija obmolkne – v mračni realnosti ulice znova slep za očitno. Čeprav limonadarsko podjetje nosi ime znanega nemškega komunista in ropot steklenic v vozičku nenavadno spominja na pogrkovanje, Jurij in Nikolaj ne najdeta moči, da bi pogledala v voziček. *Tretji* tako nadaljuje svojo pot v Smolni, da bo tam udejanjil svoje zgodovinsko poslanstvo, junaka pa se spomnita, da bi efedrinskega mačka lahko pozdravila s preostankom Jurijevega kokaina.

Nekaj belega prahu na nemirnih konjskih hrbtih in znova se zdi, da je vse po starem. Jurij znova vse *ve* ter Nikolaju razlaga ideje »nemških« filozofov od Strindberga do Spenglerja, Nikolaj ima še vedno težave z nemškimi priimki, ki se začenjajo s črko *s* ... Kot da nočna varuha *kristalne svetla* – ob vsem, kar sta to noč slišala in videla – bistva ne moreta zares dojeti, čeprav je tudi tokrat Nikolaj tisti, ki je kljub izgubljenosti in zmedenosti očitno bližje njegovemu spoznanju. Nikolaj je namreč ob svojem efedrinskem prividu, ki se je razblinil v nič, slišal verze Blokove pesmi, ki jo je recitiral Jurij, in očitno intuitivno dojel, da se ključ do bistva v zgodbi upodobljenega dogajanja skriva prav v zgoraj navedeni Blokovi pesmi iz leta 1904. Jurij na Nikolajevo prošnjo pove zadnja dva verza in zgodba, ki se začne z epigraфом pesmi, se sklepnimi verzi pesmi konča.

4 Literatura, droge in rokenrol?

Ko v znamenito subkulturno triado na mesto *seksa* postavimo *literaturo*, bi morali biti starši in učitelji pomirjeni. S seksom naj mladina kar lepo počaka, da bo dovolj zrela, z literaturo pa se lahko opismeni, spozna različna zgodovinska obdobja in tuje kulture, ponotranji pozitivne vrednote ... Kakšna je torej *literatura* Pelevinove zgodbe in kaj nas lahko (na)uči takšna *literatura*?

Najprej povejmo, da se *literatura* pravzaprav šele zares začne na koncu besedila. V zgodbi nas avtor na to opozori, ko nas konec zgodbe z Blokovi verzi vrne na začetek – k epigrafu. V tem vračanju ponovno prebiramo vse *že prebrano*, motivi, dogodki in junaki ob njem dobivajo vedno nove pomene ter nas silijo v nenehno preosmišljanje smisla celote. Tako praktično ves čas beremo v obeh smereh (od začetka proti koncu besedila in nazaj), dejanski proces osmišljanja literarnega besedila – namesto *branja* bom tu zavestno uporabil večpomensko *prebiranje* – pa se lahko začne šele, ko se skozi besedilo prebijemo do njegovega konca. Ves čas besedilo beremo tudi na različnih ravneh: literarna – torej v besedilu upodobljena dejanskost – je načeloma ločena od

dejanskosti, v kateri avtor piše (in bralec prebira) besedilo, a kot literatura od nas pričakuje, da bomo brali hkrati v dveh smereh, so tudi meje teh ravni dejanskosti prepustne in se globlji smisel upodobljenega pogosto razkriva v na prvi pogled naključnih povezavah ... Zveni znano? Kaj že je rekel Steiner Juriju glede naključij?

4.1 O konjih in zgodovini

Eno takih navideznih naključij so konji v zgodbi o dveh konjenikih ... Že v prvem odstavku in nato skozi celotno zgodbo nemirna konja jezdecema otežujeta uživanje mamil, *tretji*, ki bi po analogiji moral biti – kot tretji epski junak Dobrinja Nikitič – prav tako na konju, pa se v zgodbi dvakrat pojavi peš, nato na invalidskem vozičku, četrtič pa še v vozičku za limonado ... Ko mora Jurij ob za bralca prvi (za junaka pa – če Nikolaj šteje prav – peti) dozi kokaina smrdljive konjske vajeti prijeti z zobmi, nam pripovedovalec predstavi konja kot nevarnost grozeče neotesanosti in nesramnosti, pred katero je svaril že Dmitrij Merežkovski.

Merežkovski je v času prve ruske revolucije objavil razpravo *Prihajajoči Ham* (*Грядущий Хам* 1906), kjer je z imenom Noetovega sina Hama, ki naj bi po biblijskem izročilu kršil najpomembnejše kulturne zakone, označil *meščanstvo*. Avtor meščanstvo razume kot vulgarno omejenost in pritlehnost, kot slepoto za resnično duhovnost, ki naj bi bila neločljiv del kulture, in zato je za Merežkovskega meščanstvo največja grožnja kulturi. V Rusiji naj bi bila v preteklosti obraz te meščanske neotesanosti duhovno prazna in z zunanjim bliščem obsedena Cerkev, v sedanjosti – samodržavje in »mrtvi pozitivizem uradništva«, a najstrašnejši naj bi bil »prihodnji obraz neotesanosti [...], ki prihaja od spodaj kot huliganstvo, siromaštvo in pogromi« (Мережковский 1906: 37). Ob revolucionarnem vrenju v letih 1905–1907 je ruski pisatelj in mislec v izbruhih nakopičenega nezadovoljstva nižjih slojev prepoznal grožnjo neotesanosti neizobraženih množic in pozval k preporodu ruskega razumništva, ki naj prepreči katastrofo.

V revolucionarnem letu 1917 je bilo od februarских nemirov naprej jasno, da je bilo rusko razumništvo v tem neuspešno. *Neotesanost od spodaj* je zavladala na petrograjskih ulicah in – kot nas z aluzijo na Merežkovskega opozori pripovedovalec – prav to je nemirni konj, ki ga neuspešno ves čas skuša umiriti Jurij. Jurij seveda misli, da razume situacijo, in se – s citatom iz Puškinove pesnitve *Bronasti jezdec* – sam postavi v vlogo oživelega spomenika Petra Velikega, človeka, ki mu je v začetku 17. stoletja s trdo roko uspelo obrniti tok ruske zgodovine. A avtor vidi širšo sliko, in ko Jurij skuša dvigniti konja na zadnje noge, je jasno, da junak ni dorasel tej vlogi. V Puškinovi pesnitvi je namreč ena od osrednjih podob carja Petra ikonična podoba reformatorja, ki je s svojo samovoljno evropeizacijo spremenil tok zgodovine ter Rusijo – kot jezdec konja – dvignil na zadnje noge na robu brezna (odlomek navajam v izvirniku, ker je v Župančičevem prevodu, ki je v opombi, motiv konja na zadnjih nogah umanjkal):

Куда ты скачешь, гордый конь,
 И где опустишь ты копыта?
 О мощный властелин судьбы!
 Не так ли ты над самой бездной
 На высоте, уздой железной
 Россию поднял на дыбы? (Пушкин 1960: 297, podčrtal B. P.)²

Juriju v podobnem poskusu konj počepne in se začne ritensko pomikati proti izložbeni vitrini, polepljeni s plakati za limonado. Na plakatih, ki pritegnejo pozornost Nikolaja, je parodično upodobljena zgodba, ki se bo šele zgodila: steklenice z limonado, junak z odlikovanjem Svetega Jurija, dve lepotici ... Jurij, ki misli, da razume, ne vidi plakata in ne ve, da stoji s hrbtom obrnjen proti popačenemu zrcalu, ki odraža vulgarno meščansko različico njegovega poslanstva ... Že tu Nikolaj vidi več, in ko se – z mislijo na Uspenskega – odpre četrti dimenziji, vidi tudi v prihodnost, vidi razplet, saj uzre *konjsko zadnjico, ki se dvigne iz praznine in zbije limonado iz rok utrujenega bojevnika*.

Jurij sicer s pomočjo kokaina in nemške filozofije zaenkrat ostaja v sedlu, a je njegova ježa – kot izvemo v nadaljevanju – bolj podobna vožnji izkušenega kolesarja, ki konja vodi kot dirkalno kolo. Kot zvest dedič idej Petra I. skuša dogajanje okoli sebe razložiti z zadnjimi dosežki germanske filozofske misli, a ne čuti, da sedi na konju ruske zgodovine, ki se bo čez nekaj ur znova strgal z vajeti v revolucionarnem nasilju in neopisljivem barbarstvu, zato je njegova misija, da ustavi neizogibno, vnaprej obsojena na propad.

Njegov nasprotnik Lenin se je konju odrekel. Če so eseri (socialisti-revolucionarji), ki so bili glavni konkurenti boljševikov za prevzem oblasti, računali na revolucionarni potencial ljudstva, ki ga morajo revolucionarji le vzpodbuditi, so boljševiki iz izkušenj preteklih revolucionarnih vrenj izpeljali doktrino, da je neuko preprosto rusko ljudstvo nesposobno uresničiti revolucionarne spremembe, ki naj vodijo v pravičnejšo družbo, zato mora to za njih storiti majhna skupina dobro organiziranih in brezkompromisnih revolucionarjev, ki naj z nasiljem prevzame oblast in nato v boju z vsemi potencialnimi nasprotniki od zgoraj navzdol uresniči revolucionarne ideale marksizma-leninizma. Rusija je bila zanje le prva faza svetovne proletarske revolucije, ki ji je vseeno, ali mora obrzdati *neotesanost* ruskih ali katerih koli drugih neukih množic, zato so Leninova prevozna sredstva v zgodbi utilitarno-pragmatična, hkrati pa *tretji* tudi ni povezan z legendarno rusko srednjeveško tradicijo.

In Nikolaj? Nikolaj se v sedlu počuti bolj domače, v svoji nevednosti in iskanju smisla je precej bližje ljudstvu, bližje *neotesanosti*, ki prihaja od spodaj (mimogrede, ime Nikolaj je sestavljeno iz dveh starogrških besed: *νίκη* – zmaga, *λόος* – ljudje).

² Kam skačeš, ti ponosni konj? / Kje se ti ustavijo kopita? / O, močni urokom gospodar! / Nisi tako ti iznenada / Rusije v diru tik prepada / z železno brzdo ustromil mar? (Puškin 1970: 178).

Pelevin v likih obeh junkerjev torej poustvari eno glavnih dilem ruske kulture, ki se po Petrovi evropeizaciji vse 19. stoletje sprašuje, ali je ruska kultura zahodna kultura, ki malce zamuja v razvoju, ali pa ima svojo zgodovino in lastno razvojno pot, ki jo je Peter I. z evropeizacijo prekinil in zapeljal s prave poti. Za Jurija o tem ni dileme, Nikolaj pa se še vedno sprašuje, a da bomo nazornejši, se od konja in jezdecev znova vrnimo k rokenrolu in mamilom.

4.2 Knjige, muzika in mamila, ki niso zgolj to, kar se zdijo

Naša zgodba o rokenrolu in mamilih se je neločljivo prepletla že v poglavju o efedrin-skem solu, zato nadaljujmo v tem duhu. Če konji niso zgolj konji, potem tudi kokain ne more biti zgolj kokain. Res je, da je bil kokain na ulicah Petrograda zgodovinsko dejstvo, a na jesenski Špalerni ga Jurij lahko dobi iz treh virov: prvovrstnega eserovskega, s kakršnim se krepčajo teroristi pred napadi, v Smolnem ga – skupaj z v tem času nezakonitim špiritom – ponujajo boljševiki, tretji diler s kokainom, ki sumničavo nadzira konkurenco na domačem ozemlju, pa je kar neposredni nadrejeni obeh glavnih junakov – vodja junkerske patrulje kapitan Prihodov. Prav v priimku slednjega se skriva ključ za osmišljanje kokaina na tej drugi ravni besedila, saj ima beseda *prihod* ob pomenu, ki ga ima tudi v slovenščini, v ruščini še dva zanimiva pomena: prvi je tradicionalen – s to besedo v ruščini poimenujejo *faro* (torej cerkvenoupravno krščansko skupnost, zbrano okoli farne cerkve), drugi pa sodoben: uživalci mamil z isto besedo označujejo občutek, ki ga uživalec doživi takoj po uporabi substance.

Prihodov pazi na konkurenco, ki bi lahko prodajala svoj kokain v njegovi skupnosti, alternativni ponudniki pa so eseri in boljševiki. Na tej drugi ravni zgodbe kokain seveda metaforično predstavlja glavne konkurenčne politične ideje, ki so se borile za prevlado v prelomnih dneh oktobra 1917. Vodje junkerjev propagirajo ohranjanje temeljnih družbenih razmerij in postopne reforme, eseri teroristično nasilje zoper predstavnike elit, ki naj vzpodbudijo resnično ljudsko revolucijo, boljševiki pa – kot rečeno – revolucijo, ki naj jo z vsemi sredstvi (tudi z mešanjem napol legalnega kokaina in prepovedanega alkohola) izpelje partijska elita. Kljub temu da vsak hvali svojo robo, gre v vseh treh primerih za približno enak kokain – za preprost in enoplasten odgovor na precej bolj zapletena vprašanja.

Jurij in njegov varovanec Nikolaj na nočni Špalerni iščeta odgovore, del iskanja je tudi eksperimentiranje z enostavnimi odgovori, a Jurij, ki se postavi v vlogo izkušenejšega vrstnika, ve, da so enostavni odgovori lahko nevarni, zato Nikolaju prvo dozo ponudi šele potem, ko ga na to pripravi s Spenglerjem. Za Jurijevo razumevanje situacije je Spenglerjeva knjiga *Zaton zahoda* ključnega pomena, hkrati pa je samo delo tudi svojevrsten ključ za branje Pelevinove zgodbe. Najprej je to knjiga, ki je še *ni*, poleg tega pa je v času, upodobljenem v *Kristalnem svetu*, to v najboljšem primeru šele *pol knjige*. Naj pojasnim: da se junak sklicuje na knjigo, ki še ni izšla, nas v zgodbi opozori sam

Jurij, ko kot svoj vir omenja rokopis, pretihotapljen iz Nemčije, hkrati pa je to tudi avtorjevo opozorilo bralcu, da je čas izida omenjenega dela pomemben. Če je Jurij jeseni 1917 bral rokopis, je lahko – kot pove sam Spengler v predgovoru k prvemu delu knjige (2009: 9) – bral le prvi del knjige. Ta je v knjižni obliki izšel 1918, a je bil napisan pred začetkom prve svetovne vojne, dopolnjena različica rokopisa, ki je bila kasneje natisnjena, pa je bila dokončana spomladi 1917 in bi v rokopisu lahko našla pot na petrograjske ulice. Nikakor pa Jurij ne bi mogel brati drugega dela knjige, ki je nastal šele pet let po usodni petrograjski noči – leta 1922. In zakaj je to pomembno? Prvi del Spenglerjeve knjige se ukvarja s splošnim konceptom zatona evropske civilizacije, in Juriju, ki Rusijo vidi kot del zahodne evropske civilizacije, dogajanje v revolucionarnem Petrogradu razloži kot začetek konca te kulture. Če bi Jurij lahko prebral drugi del Spenglerjeve knjige, bi videl, da isti avtor Petrovo evropeizacijo Rusije obravnava kot različico *zgodovinske psevdomorfoze*, ki je le zunanje evropeizirala slovanski vzhod, medtem ko naj bi bilo *pristno rusovstvo* ves čas sovražno vsemu evropskemu (gl. Spengler 2010: 254–260). Jurij torej ni mogel prebrati Spenglerja do konca, da bi ga nato šele zares začel *prebirati*, kar bi ga lahko vodilo k spoznanju, da gleda nekaj drugačnega od propada utrujenega zahoda. Ujet v prepričanju, da v Petrogradu gleda zaton zahoda, ne vidi stihijskega upora proti elitni evropeizirani kulturi, ki prihaja od spodaj, ne dojame, da sedi na nemirnem konju, in ne na kolesu.

Ne le, da naša junaka debatirata o knjigah, ki jih še ni, na nočni ulici poslušata tudi glasbo z besedili, ki še niso bila napisana. Ko Nikolaja po kratkem spancu prebudi valček *Na gričih Mandžurije* v običajni pihalni izvedbi, ki zveni s častniškega okna, smo na prvi pogled v pravem času in prostoru. Omenjena skladba, ki jo je avtor napisal v spomin padlim tovarišem v rusko-japonski vojni, je bila v naslednjem desetletju izjemno priljubljena, pravzaprav gre za eno prvih pravih gramofonskih uspešnic, ki so jo na ploščah v velikih nakladah izdali tako v instrumentalni izvedbi kot v izvedbi z različnimi besedili (gl. Тринеева 2020: 100). Prav lahko bi torej instrumentalna različica na gramofonski plošči v omenjeni noči zvenela z okna častniškega stanovanja, a besedilo, ki ga ob zvoku plošče poje častnik, je že iz nekega drugega časa. Izjemno priljubljeno skladbo je po revoluciji *posvojila* tudi sovjetska kultura, v dvajsetih letih je proletarski pesnik in avtor besedil Aleksej Mašistov napisal novo besedilo, ki vojaške žrtve v Mandžuriji že predstavi kot žrtve, ki so tlakovale pot revoluciji. Kasneje, po drugi svetovni vojni, je valček dobil še eno besedilo, ki je opevalo žrtve rdeče armade v bojih z japonskimi okupatorji Mandžurije v zadnji vojni, a besedilo, ob katerem se Nikolaj v zgodbi spomni na svoje prijatelje, je nekoliko spremenjena zadnja kitica prve sovjetske različice Mašistova iz dvajsetih let, v kateri se prvič pojavi motiv nočnih polj sirka.

V prizoru, ki spominja na skrivnostno gledališče senc (vrteča se silhueta vojaka na prebarvanem oknu), torej Nikolaj in Jurij slišita glas iz prihodnosti. Nenavadno *naključje* jima za trenutek ne namigne le na njuno poslanstvo, temveč kar na usodo vseh *junakov*

ruske zgodovine 20. stoletja: tragično smrt in nato slavljenje trpljenja s ciljem utrjevanja ideologije. Ker junaka stojita na nočni ulici oktobra 1917, ne moreta do konca besedila, torej v leto 1991, in ne moreta začeti *prebirati* vsega, kar jima govori literarna dejanskost, a tudi tu je med obema junakerjema pomembna razlika: Nikolaj je tisti, ki ob besedi *prijatelji* pomisli na svoje prijatelje ter tako intuitivno zazna usodo vseh mladih fantov svoje generacije, ki bodo v prihodnjih desetletjih prisiljeni igrati vloge junakov na različnih straneh v krvavih dogodkih revolucije, državljanske vojne, stalinističnega terorja in še ene svetovne vojne.

Nekaj podobno nenavadnega se v zgodbi dogaja tudi z mamili. Že dvakrat obravnavanega efedrina – podobno kot Spenglerjeve knjige in besedila valčka Mašistova – na Špalerni v dani noči sploh ne bi smelo biti. Čeprav so izvlečke iz rastline *Ephedra sinica* v tradicionalni medicini uporabljali več tisočletij in so japonski znanstveniki efedrin kot snov izolirali že leta 1885, je bil ta na začetku 20-ih let na zahodu še praktično neznan in so ga začeli uporabljati kot zdravilo za astmo šele konec dvajsetih let (Lee 2011: 80). Ampule z efedrinom, ki ga je mogoče vbrizgati, je Vaska Sievers – zanimivo, še en Nemec na s ... – torej prinesel iz prihodnosti, s tem pa nenavadne zgodbe v zgodbi z efedrinom še ni konec. Zgodba o odkritju efedrina je neločljivo povezana z zgodbo o odkritju druge droge, metamfetamina, ki ga je japonski kemik Akira Ogata leta 1919 sintetiziral prav iz efedrina. Tudi metamfetamin so nato preskušali kot zdravilo, v začetku tridesetih so z njim zdravili astmo in zaprtje, njegov resnični potencial pa so zares odkrili šele nemški kemiki pred drugo svetovno vojno, ko so ga v obliki tablet s komercialnim imenom Pervitin uporabili kot doping nemškega vojaškega stroja (Vearrier 2012: 39–40). In zakaj je to pomembno za našo zgodbo? Prvič zato, ker so halucinacije, ki jih je ob *efedrinskem solu* doživel Nikolaj, z efedrinom nemogoče, so pa – čeprav metamfetamin ni halucinogena droga – pogoste ob dolgotrajni rabi ob predoziranju z metamfetaminom, pa tudi zato, ker je omenjena snov, ko se je v drugi polovici 20. stoletja širila na ulice kot rekreativna droga, uveljavila z uličnim imenom *kristalna meta* oz. v izvirniku *crystal meth* ... Zveni znano? Mimogrede, v izvirnem naslovu Pelevinove zgodbe je aluzija še bolj očitna (*crystal meth* → *Hrustal'nyj mir*), a tudi v slovenskem prevodu naslova imamo v tem pogledu srečo (*crystal meth* → *Kristalni svet*).

4.3 Ko zadene literatura

S čim se torej na tej drugi ravni Pelevinove zgodbe zadevata junakerja Popovič in Muromcev, ko skušata svet, ki ju obdaja, osmisliti drugače in globlje? Najkrajši odgovor

bi bil – s *kulturo*, kjer je kar koli lahko *droga* ali *rokenrol*. Kokain ideologije z enostavnimi političnimi rešitvami ju vedno znova vrača v konkreten prostor in čas Špalerne na predvečer revolucije, kjer opravljata svoje poslanstvo v trenutnem političnem spopadu za oblast, v katerem skušata ustaviti *civilno kurbo* in tako spremeniti tok zgodovine, a ker smisel ne more biti tako profan, je treba dogovore iskati globlje.

Jurij verjame, da se ti odgovori skrivajo v filozofiji, v najnovejših zahodnih idejah, da je priča nekakšnemu koncu zgodovine, v katerem skupaj z Evropo počasi umira tudi ruska kultura, zato sam – kljub temu da je on tisti, ki je priskrbel skoraj vse *droge* in večino *rokenrola* – do konca ostaja gluha za večino nenavadnih naključij, ki v teh tekstih zvenijo. Njegov *varovanec* Nikolaj pa se v tej racionalni razlagi ne najde, ob pojasnilih, ki mu jih ponuja Jurij, ves čas *prebira* tudi nočno ulico, ki se mu – v duhu stoletne tradicije t. i. *peterburškega teksta* (podr. gl. Podlesnik 2019) – kaže kot prostor na meji med sanjami in budnostjo, prostor, ki ves čas niha med mistično fantazijo in realnim prostorom in časom. V takšnem mestu, ki je mesto ruske književnosti 19. stoletja, ulice nikoli niso zgolj ulice in stavbe ne zgolj stavbe, zato se v Nikolajev *rokenrol* vpletajo tudi teksti, ki jih Jurij sploh ne opazi (reklamni plakat na začetku, besedilo valčka ...).

Ker *učenec* ni prepričan o tem, *kaj* dejansko prebira, vidi več kot njegov *učitelj*, ki je prepričan, da *ve*. V tem pogledu je *izgubljeni* Nikolaj neprimerno bližje avtentični ruski kulturni izkušnji, razpeti med zunanjimi evropskimi kulturnimi formami in lastno tisočletno srednjeveško tradicijo, zato lahko Nikolaj na koncu ob pomoči *kristalnega sveta/metamfetamina* uzre eno raven bistva v zgodbi upodobljenega dogajanja: v vsej jasnosti zagleda njuno vlogo varuhov tradicije ter – ob efedrinskem mačku – tudi spozna, da bo *kristalni svet* ruske kulture petrovskega obdobja končal v črepinjah. Nikolaj spozna, da je tokratni boj proti *brezobličnemu vrtincu praznote, ki izžareva ledeni mraz*, izgubljen ter – ob črepinjah razbite vitrine – da sta z Jurijem pri tem s svojim *streljanjem za medicinskimi sestrami* celo sodelovala.

Na višji ravni besedila se globlji smisel izmuzne tudi Nikolaju, a za razliko od Jurija Nikolaj ob svoji negotovosti zasluti, da lahko *literatura* ponuja tudi odgovore na vprašanja, ki jih niti sami nismo sposobni zastaviti. Ko zasliši Blokove verze, ki jih Jurij seveda *zna na pamet*, intuitivno začuti, da se v verzih, ki so bili napisani leto dni pred prvo rusko revolucijo, skriva različica zgodbe o tem, kar z Jurijem pravkar doživljata: Nikolaj kot romar, ki opiraje se na berglo išče pot, ob tem pa ga spremlja Jurij, ki ga je zaslepil lunin sij bleščeče zahodne kulture, ter *tretji*, ki ga srečata ob poti in ki se na prvi pogled zdi prijatelj (ideologija), a je le množična nekulturna stihija, ki bo po razrušenju starega lahek plen nove ideologije.

Če je Blok leta 1904 simbolno upodobil dogodke leta 1917, lahko Pelevinova zgodba enako univerzalno govori tudi o času razpada Sovjetske zveze, ko se je v črepinje sesuval še en imperij in še en *kristalni svet* – tokrat sovjetske – kulture. Za Pelevina je bila

to leta 1991 seveda pomembna tema. Pa najbrž tudi za nas, ki živimo z apokaliptičnimi napovedmi neizogibne okoljske katastrofe planetarnih razsežnosti v zadnjih izdihljajih imperija globalne ideologije z nedolžnim imenom *gospodarska rast*, a o tem ob kaki drugi priložnosti ...

5 Ja, in?

Pelevinov *Kristalni svet* je torej tudi zgodba o literaturi, predvsem zgodba o njeni moči in nemoči, a predstavljenih *nenavadnih naključij* te zgodbe nisem povezal z namenom, da bi učil, kako jo prebrati, temveč predvsem zato, da bi pokazal, kdaj in kako je zares vredno *prebirati* literaturo. Res je, branje je koristno za marsikaj (opismenjevanje, utrjevanje vrednot, razvijanje empatije in strpnosti ...), a za človeka v nastajanju, ki sebe in svet, ki ga obdaja, nenehno skuša ujeti v neko končno ubesedeno resnico, je največja čarobnost *literature* prav v njeni izmuzljivosti. Manj ko ste prepričani, da ste nekaj *prebrali*, več vam bodo o vas in svetu *pripovedovala* literarna besedila. Paradoks je, da morate zato, da vam zares spregovorijo, že nekaj vedeti, predvsem pa se morate biti pripravljeni nenehno učiti. Literarna besedila nas ne nagovarjajo le v naravnem jeziku, temveč s kompleksno znakovno stvarnostjo celotne kulture, zato so ključni – sploh v besedilih tuje kulture – pogosto težje dostopni, a eno *nenavadno naključje* vas navadno vodi do drugega, in na stvareh, ki so se vam zdele očitne, se pojavijo sence dvoma, nove povezave ... Prav zato se je po res zanimivih tekstih mogoče naprej in nazaj ter navzgor in navzdol sprehajati večkrat in v različnih življenjskih obdobjih, tekst pa se vam po plasteh vedno znova odpira kot *matrjoška*, za katero veste, da se njene figurice manjšajo v neskončnost.

VIRI IN LITERATURA

- Горький, Максим, 1974: *Полное собрание сочинений. Художественные произведения в 25 томах. Том 20*. Москва: Наука.
- МЕРЕЖКОВСКИЙ, Дмитрий Сергеевич, 1906: *I. Грядущий хам. II. Чехов и Горький*. Санкт-Петербург: Издание М. В. Пирожкова.
- ПУШКИН, Александр Сергеевич, 1960: *Собрание сочинений Том III. Поэмы, сказки*. Москва: Государственное издательство художественной литературы.
- САВЕЛЬЕВ, Леонид Савельевич, 1967: *Ленин идёт в Смольный*. Ленинград: Детская литература.
- Сидоров, Александр Анатольевич, 2012: *На Молдаванке музыка играет: Новые очерки о блатных и уличных песнях*. Москва: ПРОЗАИК.
- ТРИНЕЕВА, Инна Михайловна, 2020: Музыка вальса (из истории создания вальса «На сопках Маньчжурии»). *Вестник Дальневосточной государственной научной библиотеки* 89/4. 97–101.

- УСПЕНСКИЙ, Пётр Демьянович, 1914: Четвертое измерение. Обзор главнейших теорий и попыток исследования области неизмеримого. *Изд. 2-е, перераб. и доп.* Санкт-Петербург: Новый человек. <<http://books.e-heritage.ru/book/10073493>>.
- JAVORNIK, Miha, 2009: Postmodernistični prerok Viktor Pelevin. *Primerjalna književnost* 32/1. 1–24.
- LEE, M. R., 2011: The history of Ephedra (ma-huang). *J R Coll Physicians Edinb.* 41/1. 78–84. <<https://doi.org/10.4997/JRCPE.2011.116>>.
- PELEVIN, Viktor, 2021: *Kristalni svet*. Prev. Jani Rebec. Ljubljana: Znanstvena založba FF (e viri). <<https://doi.org/10.4312/SKMR4724>>.
- PODLESNIK, Blaž, 2019: »Peterburški tekst« ruske književnosti kot ruska različica zgodbe o prostorskem obratu. *Ars & Humanitas* 13/2. 11–25. <<https://doi.org/10.4312/ars.13.2.11-25>>.
- PUŠKIN, Aleksander Sergejevič, 1970: *Pesnitve, pravljice*. Prev. Oton Župančič, Jože Udovič, Tit Vidmar in Mile Klopčič. Ljubljana: DZS.
- SPENGLER, Oswald, 2009: *Zaton zahoda. Oris morfologije svetovne zgodovine. 1. del*. Ljubljana: Slovenska matica.
- SPENGLER, Oswald, 2010: *Zaton zahoda. Oris morfologije svetovne zgodovine. 2. del*. Ljubljana: Slovenska matica.
- VEARRIER, David *et al.*, 2012: Methamphetamine: History, Pathophysiology, Adverse Health Effects, Current Trends, and Hazards Associated with the Clandestine Manufacture of Methamphetamine. *Disease-a-Month* 58/2. 38–89. <<https://doi.org/10.1016/j.disease-a-month.2011.09.004>>.

Jana Šnytová

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
jana.snytova@ff.uni-lj.si

Kratke zgodbe Jana Balabána v kontekstu razvoja kratkega pripovedništva v češkem okolju

Članek prinaša strnjen pregled češke kratke zgodbe, ki se je razvijala v tesnem odnosu z romanom. Podrobneje predstavi kratko pripovedništvo zadnjih tridesetih let, in sicer na primeru proznih del Jana Balabána, čigar kratke zgodbe veljajo za vrhunec sodobne češke literature. Na primeru interpretacije kratke zgodbe Silvester Svinov bomo prikazali posebnosti Balabánovega ustvarjanja in splošne probleme sodobne češke družbe, na katere avtor opozarja v svojih proznih delih.

1 Specifike razvoja češkega kratkega pripovedništva

Kratka zgodba se je v kontekstu češke literature razvijala pod vplivom velikih evropskih literatur, zlasti nemške, francoske in ruske, vseeno pa sta njen razvoj in položaj povezana z določenimi narodnimi posebnostmi. Pri tem je še posebej pomemben njen konkurenčni odnos do romana, ki je imel v češkem okolju vedno privilegiran status. Pisanje kratkih zgodb je pogosto veljalo za »vajeniško« obdobje pisateljevega ustvarjanja, ki naj bi mu sledilo obsežno »mojstrsko« delo (Pilař 2008: 8). Šlo je torej za neka-kšno začetno stopnjo romana, s katero je avtor dokazoval svoje sposobnosti in talente.¹ Po drugi strani pa v 19. stoletju za roman še ni bilo zadostne založniške strukture, pa tudi bralsko občinstvo še ni bilo pripravljeno na tovrstna dela, zato so se tudi v češki literaturi v tem času razvijale prav krajše prozne oblike. Kratko pripovedništvo je tako postalo bistveno za razvoj češke proze in je do danes med svojim razvojem šlo skozi več pomembnih stopenj.

1.1 Češko kratko pripovedništvo v 19. stoletju

Začetki kratke pripovedne proze na Češkem segajo v 19. stoletje. Ni šlo za nenadno kvalitativno spremembo, temveč za postopen proces preoblikovanja proznih oblik prejšnjih obdobj, predvsem t. i. ljudskih knjig, pri katerih je šlo za zabavno branje s pestrimi zgodbami, ki se prenašajo še iz obdobj renesanse in baroka (Mocná 2004: 517). Pomembno vlogo pri oblikovanju češke kratke zgodbe je imela tudi prevajalska

¹ Večina literarnih teoretikov se strinja, da je imela v češki literaturi predvsem v 20. stoletju kratka zgodba obrobni položaj (prim. Opelik 1970; Pilař 1994: 15; Mocná 2004: 516).

dejavnost, posebno prevodi iz nemške in francoske literature. Tudi tu so prevladovali prevodi pustolovskih in sentimentalnih zgodb, saj bralec tistega časa ni bil pripravljen na bolj zahtevna dela. V prvi tretjini 19. stoletja je bila zelo priljubljena zgodovinska kratka zgodba, ki se je navezovala na viteške zgodbe iz ljudskih knjig, hkrati pa je začela poudarjati pomen narodne zavesti in vzgajati k domoljubnosti. Uveljavljati so se začele tudi teme iz sodobnega življenja. Vrhunec prve tretjine 19. stoletja je kratka zgodba *Marinka* (1834) Karla Hynka Máche, ki združuje romantično razklanost pripovedovalca z opisom življenjskih pogojev v revni praški četrti. Od štiridesetih let dalje se uveljavljajo umetniško dovršene črtice reportažnega in dokumentarnega značaja Karla Havlíčka Borovskega in Božene Němcove, slednja se nedvomno uvršča med najbolj znane in izvrstne avtorje kratkih zgodb sredine 19. stoletja. Čeprav si je generacija avtorjev, ki je v češko literaturo vstopila na koncu petdesetih let, za cilj zadala tvorbo in razvoj romana, se je v svoji produkciji nato posvečala krajšim, predvsem realistično naravnanim proznim oblikam. Mejniki so Nerudove *Malostranske pripovedke* (1878),² ki s svojo poetičnostjo napovedujejo moderno kratko zgodbo 20. stoletja. Hkrati se je z razvojem časnikarstva pojavila potreba po krajših proznih oblikah, zato so v zadnji tretjini 19. stoletja nastajale v velikih količinah. Pomembna je bila tudi zgodovinska kratka zgodba Aloisa Jiráska, Zikmunda Winterja ter kratke zgodbe z vaško tematiko Karoline Světle ali črtice, ki prikazujejo sodobno vsakdanje življenje. Razvoj češke kratke zgodbe po nastopu modernističnih smeri v zadnjem desetletju 19. stoletja – za razliko od poezije – stagnira, izjema so samo dela Fráňa Šrámka in Antonína Sove, ki pod vplivom impresionizma ustvarjata subjektivno usmerjeno lirizirano prozo (Mocná 2004: 519).

1.2 Češko kratko pripovedništvo v 20. stoletju

V 20. stoletju se kratka pripovedna proza izredno razvija. Jiří Opelík (1970: 91) kot še posebej pomembna izpostavi tri obdobja: dvajseta leta, začetek štiridesetih let in prelom petdesetih in šestdesetih let. Vendar tudi že prvo desetletje ponuja zrele prvence kratkih zgodb, katerih avtorji kratko pripovedništvo razvijajo in kultivirajo tudi kasneje, kontinuitete pa presenetljivo ne pretrgajo niti pomembni zgodovinsko-politični mejniki v letih 1914–1918. Mednje uvrščamo na začetku meditativno prozo Josefa in Karla Čapka,³ neoklasicistične kratke zgodbe Františka Langerja,⁴ humoristične zgod-

2 Prvi slovenski prevod kratkih zgodb Jana Nerude z naslovom *Malostranske pripovedke* je izšel že leta 1886 (prev. L. Furlani); sledita še dva prevoda: leta 1936 (prev. Janko Liška) in leta 1959 (prev. Viktor Smolej).

3 Prelomno zbirko Čapkovih kratkih zgodb *Zgodbe iz enega in drugega žepa* (1928–1929, slov. 2013) je v slovenščino prevedla Nives Vidrih.

4 V slovenščino je prevedena zbirka kratkih zgodb *Filatelistične zgodbe* (izšla 1964, pisana že v 30. letih, slov. 1973 v prevodu Otona Berkopca).

be Jaroslava Haška⁵ in Karla Poláčka, pa tudi ekspresionistično subjektivizirano prozo Richarda Weinerja. Časnikarstvo, ki se je takrat razvijalo, je prednost razumljivo dajalo kratkim proznim oblikam in tako do določene mere vplivalo na beletristično tvorbo prozaikov-novinarjev in jih posredno usmerjalo v kratko pripovedno prozo (Opelík 1970: 91). O izraziti hegemoniji romana v tridesetih letih priča tudi anketa »Zakaj se pri nas ne pišejo kratke zgodbe?« iz leta 1936.⁶ Kot odziv na precenjevanje romana je mogoče razumeti dva fenomena iz štiridesetih let: na eni strani nastanek t. i. okvirnih novel (npr. Františka Kubke in Eduarda Bassa), ki so s svojo zgoščenostjo in obsegom lahko konkurirale romanu, in na drugi strani objava več kolektivnih antologij kratkih zgodb, ki so bile tesno povezane z manifestacijskimi nastopi umetnikov v podporo češkemu narodu na začetku fašistične okupacije (Opelík 1970: 92).

Povojno obdobje ni bilo naklonjeno kratkemu pripovedništvu, saj je samo roman veljal za vrst, ki zmore prikazati gradnjo socialistične družbe, kot je to pričakovala takratna ideologija. Na prelomu petdesetih in šestdesetih let 20. stoletja skupaj z odklonom od socialistično-realistične poetike pride tudi do sprememb v zvrstni hierarhiji. Roman so začeli »dojemati kot obliko, ki je pretesno povezana z apriornimi zahtevami glede načina prikazovanja in vrednotenja življenja«, zato so »priložnost za navezovanje neposrednega stika z življenjsko resničnostjo (in podajanje bolj analitične ali ravno nasprotno, bolj spontane in čustvene izpovedi o njej) iskali in odkrivali v krajših zvrsteh« (Janoušek 2008a: 304–305). Med literarne dogodke tega obdobja spada prozni prvenec Milana Kundere (triye zvezki *Smešnih ljubezni*, 1963, 1965, 1968)⁷ in prva izdaja proznih del Bohumila Hrabala (*Pabitelji*, 1964; *Oglas za hišo, v kateri nočem več živeti*, 1965),⁸ spregledati pa ne smemo niti kratke proze Ladislava Fuksa, Ivana Vyskočila in Věre Lihartove.⁹ V času t. i. normalizacije v sedemdesetih in osemdesetih letih kratki zgodbi ni uspelo ohraniti njenega privilegirane položaja, vseeno pa nastajajo pri bralcih dobro sprejete zbirke (Ota Pavel: *Smrt krasnih srnjakov*, 1971) kot tudi novatorska dela (npr. Alexandra Berková: *Knjiga z rdečimi platnicami*, 1986).¹⁰

5 Zbirko kratkih zgodb *Poveljnik Bugulme* (1921, slov. 1976) je v slovenščino prevedla Zdenka Škerlj Jerman.

6 Anketa je izšla v reviji *Přítomnost* in v njej so sodelovali vodilni avtorji kratkih zgodb tistega časa: Josef Čapek, Karel Čapek, Jaromír John, Josef Kopta, Karel Poláček, Anna Maria Tilschová.

7 Prev. Dušan Baran in Aleš Jesenik, 1974.

8 Izbor kratkih zgodb z naslovom *Oglas za hišo, v kateri nočem več živeti* (2008) je pripravila in v slovenščino prevedla Nives Vidrih.

9 V slovenskem okolju razmah češke kratke zgodbe 60. let reflektira antologija *Čas nespečnosti: izbor sodobne češke kratke proze* (1967), zbirka vsebuje 17 kratkih zgodb reprezentativnih avtorjev: Ludvík Aškenazy, Josef Škvorecký, Milan Smolík, Karel Misař, Milan Kundera, Hana Prošková, Karel Michal, Josef Podaný, Věra Linhartová, Ivan Vyskočil, Bohumil Hrabal; kot prevajalci so sodelovali Božidar Borko, Ada Muha, Tomo Korošec.

10 Prev. Tatjana Jamnik, 2016.

1.3 Češka kratka zgodba v zadnjih tridesetih letih

Demokratska revolucija leta 1989 je izrazito vplivala na pogoje za izdajanje proznih del in na njihovo podobo. V prvem desetletju so se povezali trije komunikacijski krogi, ki so nastali kot posledica posegov oblasti v obdobju 1968–1989 (literatura v eksilu, samizdat in uradna literatura). Bralci so bili tako deležni starejših del avtorjev, ki so bili pred tem prepovedani, kot tudi njihove novejšje tvorbe, hkrati pa tudi del avtorjev nove generacije. Izrazito so na knjižni trg začeli vplivati ekonomski dejavniki, pojav tržnega gospodarstva pa je omogočil nastanek velikega števila zasebnih založb, ki so izdajale knjižno produkcijo različne kvalitete. Drug pomemben dejavnik, ki je vplival na umetniško ustvarjanje, je bil konec politične in družbene vloge literature, pa naj gre za dela, ki so bila v skladu s komunističnim režimom, ali pa so nasprotno izražala protest in nestrinjanje s takratno ideologijo.

Z zvrstnega vidika so vodilno vlogo ohranili romani, ki so se tematsko navezovali predvsem na zgodovinske dogodke 20. stoletja, ki jih je bilo končno mogoče obdelati na neideološki način, značilna pa je bila tudi težnja po družbenem romanu. Kljub temu pa je najpogostejša žanrska oblika postala novela, po obliki manj obsežna kot roman in z omejenim številom literarnih oseb, okolij in zapletov (Kličová 2020). Kratko pripovedništvo se je še naprej razvijalo, vendar je bilo ponovno razumljeno kot dodatek k avtorjevi tvorbi romanov. Kot primer lahko navedemo Jiříja Kratochvila, ki je v svojih delih razvijal postmodernistični navdih, ki je bil značilen za zadnje desetletje 20. stoletja. Kljub temu pa se je na prelomu stoletja pojavilo nekaj pomembnih prvencev kratkih zgodb, na primer cikel kratkih zgodb *Želary* (2001) Květe Legátové, ki prikazuje predvojno in vojno obdobje, pri bralcih pa so bile dobro sprejete kratke zgodbe sodobnih avtorjev Ivana Krausa, Petra Šabacha, Tereze Boučkové in drugih. Od druge polovice devetdesetih let so se izrazito uveljavljali avtorji, ki so v svojih proznih delih v intimnejšem tonu prikazovali duševno razpoloženje svojih junakov, pa tudi stanje češke družbe (Fialová 2015: 8). Zbirko kratkih zgodb Hane Andronikove *Srce na trnku* (2002) sestavljajo osebne izpovedi različnih likov, ki vrednotijo svoje življenje in se spopadajo z osebno krizo. Leta 1995 je debitiral Jan Balabán, avtor specifične poetike, čigar delo velja za vrhunec sodobne kratke proze.

2 Upanje in obup v prozi Jana Balabána

Prozaist Jan Balabán (1961–2010) v češkem okolju velja za mojstra kratke zgodbe in avtorja z izjemnim talentom, ki je daleč presegel povprečje češke proze.¹¹ V svojem ustvarjalnem obdobju je objavil pet zbirk kratkih zgodb in tri daljša prozna besedila na meji med novelo in romanom. V svojem kratkoproznem prvencu (*Srednji vek*, 1995),

11 Prim. npr. Jungmann 2007; Merenus 2007; Kličová 2020.

ki je sicer pisan v bolj tradicionalni obliki, pa vendar z izrazito sanjskimi, celo fantastičnimi podobami, je avtor izpostavil obrise svojega proznega sveta, ki jih je razvijal tudi pozneje: odtujenost, nezmožnost medsebojne komunikacije, občutke osamljenosti in tesnobe človeka srednjih let. V svojem raziskovanju človeške eksistence je nadaljeval v tridelni lirski prozi *Božja vrv* (1998) in v prvem vrhuncu svojega ustvarjanja, zbirki kratkih zgodb *Počitnice* (1998).¹² V obeh delih najdemo izrazite avtobiografske prvine in občutek za zgodbo preprostega človeka (Hruška 2008: 285). Zbirki kratkih zgodb, ki sledita, *Mogoče pa odhajamo* (2004) in *Tukaj smo* (2006) ter novela *Kod je šel angel* (2003), so hkrati povezane z industrijskim okoljem mesta Ostrava na severnem Moravskem, ki soustvarja specifično zadušljivo vzdušje z občutki brezizhodnosti. Balabánov prozni opus zaključí roman o refleksiji umiranja in smrti *Vprašaj očeta* (2010). Pozabiti ne smemo niti na Balabánovo izvirno pripovedno tehniko: kratki, jedrnatí stavki, večinoma brez prilastkov, ki spominjajo na izjavo, so v kontrastu z lirskimi odlomki s subjektivnimi izpovedmi.

Dela Jana Balabána prikazujejo tipe antijunakov – outsiderje, obupance, posameznike, ki jih je življenje razočaralo –, ki se pravkar nahajajo v nekakšnem trenutku vrednotenja, refleksije svojih življenjskih poti in neuspehov, vendar še vedno v ozadju čutimo, da iščejo smisel ali pa vsaj znosen način življenja. Kot navaja B. Kostřicová (1999: 11), je zanje značilno »iskanje smisla življenja, sprejemljivega Boga in poti (naprej), iskanje vere, odnosa, življenjske filozofije, lastnega mesta na svetu«. Deziluzija torej ni uničujoča, temveč odpira možnosti za upanje in nadaljnji razvoj.

2.1 Jan Balabán: *Počitnice*

Šestnajstim kratkim zgodbam iz zbirke *Počitnice* ni skupen samo občutek praznine¹³ in nesmiselnosti, temveč tudi dve glavni literarni osebi z avtobiografskimi značilnostmi – Pavel Nedostál in Ivan Satinský. Oba vrednotita svoji življenjski poti, sta ljubeča očeta, čeprav njun zakon ni bil uspešen in kljub vsemu hrepenita po izpolnitvi svojega življenja. Zgodbi obeh protagonistov predstavljata dve osnovni pripovedni liniji zbirke. Vanjo so vključene kratke zgodbe, pri katerih je pozornost usmerjena na druge like, ki so jima večinoma sorodni – Pavlov oče, Ivanova partnerka Tařána, skupni sošolec z univerze idr. In ravno na ta način odkrijemo plastično podobo njunih življenj. Časovno se zgodbe odvijajo v roku enega leta, vendar ne gre za zaključen kronološki razvoj. Like srečujemo v določenem trenutku, v neizogibni zastavitvi ali iztrganju časa iz njegovega teka – pri razmišljanju med nočno nespečnostjo, v gostilni med brezdomci, na silvestrskem sprehodu po negostoljubni pokrajini itd. Tako se jim bralec lažje približa

12 V slovenščini so dostopni prevodi Balabánovih del: izšla sta zbirka kratkih zgodb *Počitnice* (slov. 2004, prev. Bojana Maltarić) in roman *Vprašaj očeta* (slov. 2013, prev. Peter Kuhar); revijalno sta izšla prevoda dveh kratkih zgodb iz zbirke *Morda pa odhajamo*: Diana (2010, prev. Eva Grosek) in *Triceratops* (2010, prev. Korana Hollan, Špela Petric).

13 V izvirniku praznino evocira že naslov zbirke, ker je beseda *prázdniny* 'počitnice' izpeljana iz besede *prázdný* 'prazen'.

in se z njimi poistoveti. Pri tem mu pomaga tudi usmerjanje na literarno osebo skozi njeno ime, po navadi ga najdemo že v naslovu zgodbe ali v njenih prvih stavkih. Tomáš Kubíček opozarja, da je »Balabánov način poimenovanja likov del strategije, ki lik postavi v presečišče pogleda pripovedovalca in bralca« (Hruška 2008: 475).

2.2 *Silvester Svinov*

Podobno tudi v kratki zgodbi *Silvester Svinov*¹⁴ bralca takoj potegne v dogajanje. S protagonistom Pavlom Nedostálom se sreča že v uvodnih stavkih zgodbe in takoj začuti turobno družinsko vzdušje na zadnji dan leta, ko namesto priprav na silvestrsko zabavo prevladujejo nervoza, napetost in utrujenost:

Zrak v stanovanju je dušič že od jutra, zgostila ga je utrujenost od življenja, ki se je tu ustavilo. Prepír je pred vrati. Vsi so živčni, tudi otroka, celo pes se zbegano vrti okrog in se skriva pod mizo. Dana jezno hodi po stanovanju sem ter tja in Pavel ve, da bi si morala nekaj pomembnega povedati. Pa si ne povesta. Pustita to za prihodnje leto, tako kot že vrsto let. (Balabán 2004: 26)

Nezmožnost prave komunikacije med zakoncema je poudarjena z enim samim dialogom v besedilu. Za razliko od tradicionalnega pripovedovanja tu dialog nima vloge dogajalnega elementa, s katerim bi se zgodba pomikala naprej, nasprotno, pri Balabánu se »čas preko njega ustavlja in postaja predmet raziskovanja, pogovori pa vedno bolj postajajo notranji monologi, ki kažejo na cikličnost in brezupnost doživete situacije« (Kubíček v Hruška 2008: 474).

Periferija industrijskega mesta, kamor se je Pavel s svojimi otroki odpravil na sprehod in ki izmenjuje zaprto okolje stanovanja, v besedilu nima vloge kulise, temveč soustvarja pripovedno linijo. V zapuščenih kotanjah in na blatnih zanemarjenih travnikih, ki ustvarjajo kontrast z veseljem razigranih otrok, se zgodi nesreča. Protagonistu v kritični situaciji uspe najti takojšnjo rešitev:

Še vedno je klel, toda malce ga je tudi veselilo, ker zdaj ve, kod in kam. Vedno nekako gre, si je rekel Pavel Nedostal in obračal mokra oblačila nad plameni. Če ničesar ne bi bilo, bi ravno tako morali nekako preživeti. Spati v gnezdu, loviti žabe in si jih peči na ognju. (Balabán 2004: 28)

14 Obravnavana kratka zgodba je objavljena v zbirki *Sodobna slovanska kratka zgodba*: <<https://doi.org/10.4312/JGAT7852>>.

Izlet se zaključi v bifeju v zgradbi železniške postaje. Človeška solidarnost oseb z roba družbe, ki so našle zavetje v odstavljenem vagonu v bližini postaje, ustvarja kontrast s podobo negostoljubnega doma družine z nefunkcionalnimi odnosi:

Na odstavnem tiru stojijo stari bivalni vagoni, v katerih živijo neki ljudje. Iz cevi dimnikov se kadi, slišati je glasbo z radia in hrupne pogovore. Verjetno že proslavljajo silvestra. Takšen vagon bi bil za nas čisto dovolj, a ne oči. (Balabán 2004: 29)

Skepsa in deziluzija pa nista absolutni, protagonisti ne obupujejo, upanje pa ustvarja tudi močna očetovska ljubezen do otrok.

3 Sklep

Iz navedenega je razvidno, da je kratka zgodba gonilna sila v razvoju češke literature, njen konkurenčni odnos do romana pa je določal dinamiko sprememb v pripovedni prozi. Kratko pripovedništvo je v 19. stoletju pomembno prispevalo k oblikovanju moderne češke proze. Vrhunec ustvarjanja so v dvajsetih, tridesetih in šestdesetih letih 20. stoletja doživeli svetovno znani prozaiki, kot so bili Karel Čapek, Jaroslav Hašek, Milan Kundera in Bohumil Hrabal. Ne zaostaja niti sodobna literatura in kljub dejstvu, da so danes bralci in založniki bolj naklonjeni predvsem daljšim proznim tekstom, je kratka pripovedna proza zadnjih tridesetih let prinesla pomembna dela. Kratke zgodbe Jana Balabána poskušajo opisati in diagnosticirati življenjske občutke na začetku 21. stoletja in čeprav so postavljene v industrijsko okolje severnomoravske metropole, njihov pomen presega regionalno in domačo literaturo.

VIRI IN LITERATURA

BALABÁN, Jan, 2004: *Počitnice*. Prev. Bojana Maltarić. Ljubljana: Društvo Apokalipsa.

BALABÁN, Jan, 2010: *Povídky*. Brno: Host.

BALABÁN, Jan, 2021: *Silvester Svinov*. Prev. Bojana Maltarić. Ljubljana: Znanstvena založba FF (e viri). <<https://doi.org/10.4312/KFIG7675>>.

FIALOVÁ, Alena idr. (ur.), 2014: *V souřadnicích mnohosti: česká literatura první dekády jednadvacátého století v souvislostech a interpretacích*. Praha: Academia.

FIALOVÁ, Alena, 2015: *Česká próza po roce 1989*. Praha: Středisko společných činností AV ČR.

HRUŠKA, Petr idr. (ur.), 2008: *V souřadnicích volnosti: česká literatura devadesátých let dvacátého století v interpretacích*. Praha: Academia.

JANOŠEK, Pavel idr. (ur.), 2007–2008: *Dějiny české literatury 1945–1989*; 2007a, svazek I (1945–1948); 2007b, svazek II (1948–1958); 2008a, svazek III (1958–1969); 2008b, svazek IV (1969–1989). Praha: Academia.

JUNGMANN, Milan, 2007: Deset Balabánových povídek. *Tvar* 18/6. 2.

- KLIČOVÁ, Eva, 2020: *Současná česká povídka aneb Co přišlo, když Jan Balabán odešel*. České literární centrum. <<https://www.czechlit.cz/cz/feature/soucasna-ceska-povidka-aneb-co-prislo-kdyz-jan-balaban-odesel/>>.
- KOSTŘICOVÁ, Blanka, 1999: Dvakrát Jan Balabán. *Literární noviny* 9/3. 11.
- MERENUS, Aleš, 2007: Světliny v krajinách deprese. *Tvar* 18/6. 2.
- MOCNÁ, Dagmar, 2004: Povídka. Dagmar Mocná, Josef Petreka (ur.): *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha–Litomyšl: Paseka. 515–522.
- OPELÍK, Jiří, 1970: Povídka v románových časech. *Česká literatura* 18/1. 88–94.
- PILAŘ, Martin, 1994: *Pokus o žánrové vymezení povídky*. Ostrava: Sfinga.
- PILAŘ, Martin, 2008: *Podoby českého povídkového cyklu ve XX. století*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.
- ŘÍHOVÁ, Zuzana, 2006–2013: Jan Balabán. Michal Příbáň idr. (ur.): *Slovník české literatury po roce 1945*. <<http://www.slovníkceskeliteratury.cz>>.

Špela Sevšek Šramel

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko

spela.sramel@ff.uni-lj.si

Literarna pot z vlakom: o evropskosti kratke proze Pavla Vilikovskega

Kratka zgodba ima v slovaški literarni tradiciji osrednje mesto vsaj od začetka 20. stoletja. Ponuja namreč prostor tematskim, jezikovnim in narativnim inovacijam. Izbrana kratka zgodba Pavla Vilikovskega Vse, kar vem o srednjeevropskem (z malo prijateljske pomoči od Olomouca in Camusa)¹ odpira vprašanje vloge intelektualca v družbi, kolektivnega spomina in identitete v resnem, posmehljivem in samoironičnem načinu pripovedi. Rdeča nit zgodbe je mistificirano srečanje slovaškega pisatelja s francoskim eksistencialistom na železniški postaji v Brnu.

1 Slovaški literarni kontekst

Specifiko slovaške kulture od razsvetljenstva do začetka 20. stoletja je nujno razumeti v tesnem prepletu aktualnih političnih, socialnih in narodnostnih vprašanj. Javni prostor udejstvovanja na literarnem, publicističnem in znanstvenem področju je bil del ali sredstvo uradne državne politike (Kamenec 2009: 99). Kultura se skozi 20. stoletje izrazito diferencira na nivoju nazorske, konfesionalne, ideološke, generacijske in estetsko-nazorske pripadnosti. Eno od ključnih vprašanj, ki mu lahko sledimo do sodobnosti in ima vzporednico tudi v slovenskem prostoru, je odnos do zahodnih (tujih) elementov in domače tradicije, pri čemer je bilo tudi tu pomembno razlikovati, katera tujina in katera domača tradicija. Pisatelj kot zastopnik kulture je imel v javnem diskurzu vse do prevrata leta 1989 prestižen položaj, po tem pa se je moral znajti v novi vlogi. Posebnost slovaške identitete in odnosa do tujega, ki prihaja z njim v stik, je prepoznavna v kategorijah literarnega kanona, odnosa do jezika in do sprejemanja idejnih in estetskih stališč. Slovaški literarni in širši kulturni prostor je tudi po letu 1918, v novih političnih in družbenih razmerah, tesno navezan na regionalno in jezikovno bližnji češki kulturni svet, nadalje pa so bili pomembne vzpodbude iz francoske, nemške, angleške, ruske in poljske književnosti, tudi preko prevodov.

Položaj kratke pripovedne proze v slovaški književnosti 20. stoletja do sodobnosti je ustaljen. Kratka zgodba namreč v ključnih obdobjih vse od moderne do konca stoletja zaseda osrednje mesto. Predstavlja prostor inovacije in eksperimenta, programski odmik od velikega narativa in družbene vloge književnosti, odzivna je na aktualne

¹ Obravnavana kratka zgodba je objavljena v zbirki *Sodobna slovanska kratka zgodba*: <<https://doi.org/10.4312/TFH1270>>.

uresničitve v tujih književnostih (L. Tolstoj, F. Kafka, E. Hemingway, J. L. Borges). Že konec 80. let 20. stoletja je prav kratka zgodba tista, kjer na račun odmika od zgodbenosti prihaja v ospredje subjektivizacija in subverzivnost. Produkcija kratke zgodbe v devetdesetih letih je diferencirana generacijsko, stilno in idejno. Govorimo lahko o treh tendencah: persiflažno-ironična, ki se na novo sooča z nacionalno identiteto in literarno tradicijo, ta linija postane transparentna za celotno desetletje (prim. Barborík 2014: 50). Ob njej prepoznamo še linijo *poetike coolnes* in prozo vsakdanjika z majhnimi subjektivnimi perspektivami v pokrajinsko zaznamovanem okolju, pogosto prepleteni s fantastičnimi motivi (Dušan Dušek, Václav Pankovčín). Po letu 2000 je prepoznaven dogajalni prostor kratkih zgodb tujina, ki izhaja iz avtobiografskih izkušenj avtoric in avtorjev, pripovedi se osredotočajo na teme drugačnosti, samorefleksije v tujem okolju, zgodbe pogosto obravnavajo medgeneracijske in partnerske odnose, poleg prevladujočega sodobnega mestnega načina življenja postaja za avtorje proze navdihujoča vrnitev v tradicionalno, vaško okolje z vsemi specifikami. Kratka zgodba je vse do sodobnosti ohranila status prestižne zvrsti tako v stilistični inovaciji kot zavezanosti zgodbenosti, zato jo lahko označimo za izrazito produktivno in živo zvrst avtorjev in avtoric različnih generacij.²

2 Pavel Vilikovský: *Vse, kar vem o srednjeevropejstvu*

Pavel Vilikovský (1941–2020) je odraščal v učiteljski družini v Bratislavi in je bil od študijskih let zavezan zahodnoevropski, predvsem angleški in ameriški literarni tradiciji. Svoj prvenec je objavil že v zgodnjih šestdesetih letih kot predstavnik nove generacije, večina njegovih del pa je izšlo šele po letu 1989. V njegovem obsežnem proznem opusu se vztrajno prepletajo vprašanje osebne identitete in kolektivnega spomina ter avtobiografskost. Njegova literatura je deležna velike pozornosti raziskovalcev, poimenovali so ga *avtor telesa in čustev* in lirik med prozaisti, pa tudi postmodernist. V nekaterih njegovih delih je mogoče razbrati uporabo tipičnih postmodernističnih postopkov, obenem pa je izrazita zavezanost osebni izkušnji življenja v konkretni družbeni stvarnosti, kar T. Beasley Murray imenuje *uporniški postmodernizem*. Od njegovega prvenca dalje pa lahko prepoznamo lirizacijo in esejizacijo proze. Od njegovih literarnih botrov velja izpostaviti avtorje, ki jih je prevajal, med njimi so Virginia Woolf, William Faulkner, Kurt Vonnegut in Joseph Conrad. V slovenski literarni prostor je stopil kot prejemnik nagrade Vilenica leta 1997. V slovenskem prevodu so izšli zbirka kratkih zgodb *Kruti strojevodja*, novela *Večno je zelen ...* (1998, prevod Andrej Rozman) in zbirka kratkih zgodb *Čarobni papagaj in ostali kič* (2017, prevod Špela Sevšek Šramel).

2 O raznolikih poetikah in tipičnih tendencah slovaške kratke zgodbe zadnjih 25 let se lahko slovenski bralec prepriča ob branju reprezentativnega izbora *Zgodbe iz Slovaške* (ur. Andrej Pleterski, Ljubljana: Sodobnost, 2016).

Izbrana zgodba *Vse, kar vem o srednjeevropskeju* ponuja večplastno branje. Poskusila bom prikazati, da ga lahko beremo kot literarno igro ali esejistično zgodbo v smislu bralskega užitka. Lahko pa jo izkoristimo tudi za razlago nekaterih kulturnih in zgodovinskih realij in nanašalnic, s pomočjo katerih prepoznavamo prvine kolektivnega spomina slovaške kulture. Izpostavljena bo perspektiva, da je pisatelj kronist svoje dobe, zavezan pričevalec, ki pa z enako resnostjo sprejema zunanji, realni svet kot tudi tistega napisanega, literarnega.

2.1 Dialog z eksistencializmom in filozofijo absurda

Zgodba *Vse, kar vem o srednjeevropskeju* (z malo prijateljske pomoči od Olomouca in Camusa) je osnovana na dialogu med tujcem Albertom Camusem in prvoosebni pripovedovalcem, ki se odvija na železniški postaji v Brnu in njuni skupni poti v Olomouc.³ Njun pogovor, poln esejističnih zastranitev in neizgovorjenih replik, omogoča avtorju, da vzpostavi napetost v obliki nasprotij: tuje – domače, zahod – vzhod, provincialno –mednarodno in tudi racionalno – čustveno, fiktivno – faktografsko:

»Ko človek stopi na deske, ki mu pomenijo svet,« sem rekel – tuji jezik me je zgrabil za lase in me vlekel, kamor se mu je zahotelo – »se najprej razgleda po odru, da bi ugotovil, v kateri igri bo igral. Na naši zemljepisni širini zadošča, da se samo za hip posvetite osebnim stvarim, si na primer zavežete vezalke na čevlji, ko dvignete glavo, ugotovite, da je medtem nekdo zamenjal kulise.« (Vilikovský 1998: 11)⁴

Avtor preigrava tudi časovno dimenzijo: fiktivno srečanje s Camusem (1904–1960) je postavljeno v sredino šestdesetih leta 20. stoletja, dogajanje pa vzpostavlja tudi stik z zgodovinskim Camusevim časom, ko je potoval po Češkoslovaški (1937), in časom nastanka zgodbe v devetdesetih letih. Pogovor dveh neznancev poteka v navideznem zanimanju tujca za življenje ljudi na Češkoslovaškem oz. širše v tem delu Evrope.

V kratki zgodbi o osebnem pogledu na svet t. i. velike zgodovine ima Camus kot literarni lik vlogo tujca, ki želi spoznati, začutiti ozračje tukajšnjega življenja, specifične lastnosti tega prostora in tako tudi domačinu odpreti oči. Iz junakovega samospraševanja tako izvemo, da je to dežela, kjer je tujec »sorazmerno redka žival«, kjer je posameznik skromno ponosen na svojo identiteto, kjer se ne gre posvečati osebnim, ampak kolektivnim zadevam. Camusa pa zanimajo malenkosti iz vsakdanjika:

3 Motiv velikega pisatelja, ki se po naključju znajde na železniški postaji zanj neznanega mesta, ima vzporednico v slovenskem prostoru. Iz dnevnških zapiskov oz. biografije sta izpričana prizora Jamesa Joycea v Ljubljani (1904) in Alberta Camusa v Brnu (1937), oba ponujata izhodišče literarne upodobitve. Prim. antologijo kratke zgodbe *Noč v Ljubljani*, ur. T. Virk, M. Kos (Ljubljana: LUD Literatura, 1994). V njej je objavljenih 12 kratkih zgodb, ki so napisane po naročilu na motiv prihoda Jamesa Joycea v Ljubljano.

4 Vsi navedeni citati so iz slovenskega prevoda Andreja Rozmana v izdaji *Kruti strojevodja*, 1998.

Bil je, če lahko rečemo, zgodovinar tega, kar nima zgodovine, drobtinic, ki neopazno padajo pod mizo zgodovine. Da bi samo te, neopazne, neevidentirane trenutke znal občutiti kot življenje? Dandanes, ko imamo opraviti s pravo poplavo pomenov, da imamo zanje premalo resničnosti, danes ga, mislim, razumem. Moj bog, kako sovražim zgodovino, ta življenjepis človeštva! (Vilikovský 1998: 12).

Skozi celotno pripoved postopoma razbiramo interpretacijski ključ zgodbe, ki je v varnem, distanciranem pogledu na svet: Vilikovský podaja sliko konkretnega prostora in časa skozi oči dvomljivca. Nezaupanje v zgodovino kot zaporedje prelomnih dogodkov ali veliko kolektivno zgodbo z junaki preusmeri na individualno, subjektivno dojemanje resničnosti ter na iskanje majhnih resnic, razpoloženja ali drobtinic, iz katerih lahko zaznamo duh časa. Drug odmik je trpko-posmehljiv, samoironičen pogled na svoj narod, ki ga določa vztrajnost, trpljenje in zgodovinska smola. Camusevo sporočilo je naslednje: človeški spomin blede, zgodovina ni stalna, čas odteka, kar ostaja ali je gotovo, je »golo telo življenja«. Ali kot nam pove že v naslovu: srednjeevropskosti ne jemljem resno, vse, kar vem o tem pojmu je to, da sem izkusil življenje na tem mestu.

Drugo ravnilo branja pa predstavljajo medbesedilne replike na Camusevo literarno dediščino. V zgodbi bomo tako našli eksplcitne in bolj prikrita navezave na roman *Kuga* (1947), *Mit o Sizifu* (1943), dramo *Nesporazum* (1944) ter dnevniške *Zapisnike 1935–42*. Posredno nas avtor opozarja na zvrstni dialog: z esejizacijo proze spominja na Camusevo filozofijo v literaturi, z avtobiografskim motivom preminulega očeta se sklicuje na dnevniško zvrst, dramatiko vpeljuje skozi Shakespearjeve citate in temo igre in maske v vsakdanjiku posameznika. Bolj kot filozofijo eksistencializma pa v zgodbi prepoznamo Camuseve nazore o absurdnosti človekovega položaja v svetu kot temeljnem občutenju sodobnosti. Te avtor subtilno sopostavlja z občutenjem sprijaznenosti z usodo posameznika v socialistični ureditvi:

»Ko vas takole poslušam, ne boste doživeli velikih uspehov,« je rekel Camus in mojo situacijo primerjal s Sizifom, ki potrpežljivo potiska skalo proti vrhu [...] »Na naši zemljepisni širini, kjer nekaj damo na gotovost,« sem rekel, »bi Sizif nazaj grede nesel skalo na hrbtu, da se mu ne bi boggedaj odkotalila predaleč; kaj bi počel brez skale z zavoženim življenjem?« (Vilikovský 1998: 13)

Besedilo pa nas z uvodnim in zaključnim citatom usmerja k ponovnem branju Camuseve *Kuge*, te univerzalne pripovedi o trivialnih malenkostih življenja in stremljenju k duhovnemu svetu tudi v ekstremnih situacijah.

2.2 Dialog s srednjeevropskimi sodobniki

Zgodba *Vse, kar vem o srednjeevropskosti* je sicer knjižno izšla leta 1996, napisana pa je bila leta 1993 za tematsko številko češke revije *Scriptum* o takrat aktualni srednjeevropski identiteti. V mednarodno diskusijo o srednjeevropskosti, ki se je začela že sredi

osemdesetih let, so posegli s svojo izkušnjo tudi vidni češki, avstrijski, madžarski, slovenski pisatelji v začetku devetdesetih let.⁵ Pavel Vilikovský se povedno ni odločil za razpravljalno ali publicistično obliko pripovedi, temveč je raje esejiziral kratko zgodbo. Vanjo je s pomočjo citatov povzel tri temeljne problematike tega diskurza. V moto je postavil citat Györga Konráda, ki srednjeevropskost razume kot svetovni nazor; s pomočjo češkega pisatelja Ludvíka Vaculíka je izpostavil etično dilemo pri vrednotenju disidentov in njeni glorifikaciji; tretja pa je Handkejeva misel o srednjeevropskosti kot edinole meteorološkem pojmu. Vilikovský je poleg medbesedilnega dialoga skozi literarni lik pisatelja srednjeevropski diskurz izkoristil za misel o evfemizaciji v jeziku. Če namreč Camus ponavljajoče komentira deželo, ki jo spoznava, s komentarjem »kako tipično srednjeevropsko«, pa pripovedovalec uporablja manj zaznamovan izraz zemljepisna širina: »Ne, naša zemljepisna širina je bil psevdonim, neoporečen pojem za določen družbeni red ali kakor smo temu tedaj priljubljeno rekli ureditev [...]« (Vilikovský 1998: 11). Vilikovský se je tako zadržano, skeptično držo posmehljivo distanciral od diskurza o srednjeevropski identiteti. Srednjeevropskosti je priznaval določeno težo iz zunanje perspektive, obenem pa je izpostavil, da je to identiteto težko opisati drugače kot s subjektivnim doživljanjem, občutenjem posameznika. Če se ozremo na njegov celotni prozni in esejistično-publicistični opus, ga lahko mirno sopostavimo z Milanom Kundero, Györgyom Konrádom ali Witoldom Gombrowiczem, torej pisatelji, ki so jih na zahodu označili kot tipične predstavnike srednjeevropskega prostora.

2.3 Vprašanje slovaške identitete

Posebno pozornost znotraj celotnega opusa P. Vilikovskega si zasluži izbira realnih krajev in mest. Motivi pokrajine namreč niso nezaznamovani, ampak usmerjajo pozornost iz dogajalnega prostora v doživljanje in čutenje junakov, obenem so to tudi prostori kolektivnega spomina. Brno in Olomouc sta mesti na Moravskem, katerima je v zgodbi odmerjen majhen, a ne nepomemben prostor: »Morava, kolikor jo poznam, teče počasi in z okna vlaka je tako lena in sladka. Medena. Zlepila mi je usta.« (Vilikovský 1998: 14). Opis lahko primerjamo s Camusevim dnevniškim zapiskom: »Mehke in lene planjave Moravske. Pretresljiva čemerna in daljna slivova drevesa.« (Camus 2012: 36–37). Tej čutni perspektivi pa dodaja Vilikovský še zanj pomembne biografske podatke, da so z Moravsko povezani Sigismund Freud, Jean Genet ali Ludvík Vaculík. Prostor Moravske in Brna pa je v zgodbi povezan z epifaničnim spominskim trenutkom: »Kar se mene tiče, imam do Brna poseben odnos. To je v vsej Moravski in tudi na Češkem edino mesto, kjer mi je umrl oče.« (Vilikovský 1998: 9).

5 Prim. avstrijsko monografijo *Aufbruch nach Mitteleuropa* (1986). V slovenskem prostoru velja omeniti zbornik *Srednja Evropa* (ur. P. Vodopivec, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991) in *Disput ali kje smo in kam gremo?* pogovor o srednjeevropskih književnikih in emigraciji, v katerem sodelujejo Drago Jančar, Adam Michnik in Niko Jež (Celovec: Wiesser, 1992).

Če se poskusimo ozreti s širše perspektive na zbirko *Kruti strojevodja* in avtorjev prozni opus, lahko kot eno od stalnic prepoznamo polemičen in parodičen odnos do slovaške identitete. Znotraj te se nanaša na kulturni model naroda, specifični odnos do zgodovine in literarne tradicije 19. stoletja in pogled na drugega. Te elemente Vilikovský prefinjeno oživilja v svojih besedilih, kjer literarne like slovaškega kanona postavi v nov čas, da postanejo ranljivi in izgubijo mitološki pridih. Na drugi strani je zadržan do nacionalnih konstruktov in stereotipnih podob o Slovakah, kot so neprepoznavnost, hlapčevska preteklost, poveljevanje naroda kot svetinje ipd. Kot primer lahko služi pogovor v zgodbi *Vse, kar vem o srednjeevropskosti*, v katerem pripovedovalec zaseda vlogo razlagalca svoje kulture: »Poskusil sem mu pojasniti, da na naši zemljepisni širini pri lepotnem tekmovanju ne pojmuje ženske kot predmet, kot skupek slučajnih, vendar privlačnih oblik. [...] Če se ženska posreči, pooseblja razen sebe same tudi nekaj drugega, neko višjo duhovno vrednoto.« (Vilikovský 1998: 13). Avtorjev pogled na neosebni svet kolektivne zgodovine se torej kaže z uporabo ironije in literarne igre, k vprašanju osebne identitete in smisla bivanja pa pristopa skrajno občutljivo in osebnoizpovedno.

3 Sklep

Znotraj razmisleka o evropskosti slovaške književnosti je proza Pavla Vilikovskega povedna z več strani. Ta zastopnik malega naroda generacije druge polovice 20. stoletja in začetka 21. stoletja je vznemirljiv in zahteven avtor, ki se je v svojih zadnjih delih bolj intenzivno vrača k avtobiografskim temam, v vlogi esejista in pripovednika se distancira od konstruktov nacionalne in srednjeevropske identitete. Kot pisatelj vidi svojo vlogo kot kritični, občutljiv in duhovit opazovalec, ki razbira zgodovinske procese v luči posameznikovih etičnih odločitev, pri čemer manjšo vlogo igrata zunanji dejavniki, večjo pa notranje doživljanje literarnih likov. Kot avtorja, prevajalca in urednika ga moramo šteti med vplivnejše in modernizmu zavezane evropske premišljevalce, ki so svoj izraz iskali v modernistični in postmodernistični pisavi. Ta pa je pogojena z izkušnjo bivanja na Češkoslovaškem v drugi polovici 20. stoletja in potovanj; izkušnja pa je bodisi doživeta bodisi posredovana iz literature.

VIRI IN LITERATURA

- BARBORÍK, Vladimír, 2014: *Vývin slovenskej prózy po roku 1989*. Bratislava: Univerza Komenského.
- CAMUS, Albert, 2020: *Kuga*. Ljubljana: Beletrina. Prevod: Jože Javoršek.
- DAROVEC, Peter, 2008: *Pavel Vilikovský*. Bratislava: Kalligram.
- KOS, Janko, 1965: Albert Camus in filozofija absurda. Albert Camus: *Tujec, Kuga*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 5–37.

- PASSIA, Radoslav, TARANENKOVÁ, Ivana (ur.), 2014: *Hľadanie súčasnosti*. Bratislava: Literárne informačné centrum. 81–100.
- PLETERSKI, Andrej (ur.), 2016: *Zgodbe iz Slovaške*. Ljubljana: Sodobnost. Spremnna beseda D. Hučková.
- SEVŠEK ŠRAMEL, Špela, 2010: Med družbenim in individualnim. Slovenska in slovaška kratka proza po letu 1989. Alojzija Zupan Sosič (ur.): *Sodobna slovenska književnost (1980–2010)*. (Obdobja 29.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 269–274.
- VILIKOVSKÝ, Pavel, 1998: *Kruti strojevodja*. Prev. Andrej Rozman. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- VILIKOVSKÝ, Pavel, 2021: *Vse, kar vem o srednjeevropskeju*. Prev. Andrej Rozman. Ljubljana: Znanstvena založba FF (e viri). <<https://doi.org/10.4312/TXFH1270>>.
- ZAJAC, Peter, 2005: Od totálnej citovosti k autobiografckej pamäti. Pavel Vilikovský: *Prózy*. Bratislava: Kalligram, USL SAV. 815–873.

Lidija Rezoničnik

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko

lidija.rezonicnik@ff.uni-lj.si

Poljska kratka proza: Olga Tokarczuk in *Bizarne zgodbe*

Prispevek v prvem delu predstavi zgodovino poljske kratke proze in njene najbolj znane avtorje in avtorice, nato pa se osredotoči na kratke zgodbe Olge Tokarczuk. Avtorica je v Nobelovem predavanju izpostavila potrebo po novem načinu naracije za sodobnost in prihodnost – univerzalnem, celovitem, vključujočem, takšnem, ki se vrača k mitom in fikciji. V prispevku obravnavana zbirka Bizarne zgodbe predstavlja poskus tovrstnega načina pripovedovanja, kratka zgodba Transfugij pa je predlagana kot izhodišče za razpravo o prihodnosti v svetu tehnološkega napredka.

1 Historiat poljske kratke zgodbe

Sodobna poljska kratka zgodba izhaja iz literarne tradicije kratkih proznih oblik, uveljavljenih zlasti v okviru realistične poetike v obdobju t. i. pozitivizma, obdobja v poljski književnosti, ki ga literarna zgodovina umešča v čas med letoma 1864 in 1890. V drugi polovici 19. oz. na začetku 20. stoletja so izšle zbirke kratke proze prozaikov Henryka Sienkiewicza (1846–1916), Bolesława Prusa (1847–1912) in Elize Orzeszkowe (1841–1910) ter pesnice in avtorice novel Marie Konopnicke (1842–1910). Tudi Władysław Stanisław Reymont (1867–1925) in Stefan Żeromski (1864–1925), avtorja sledečega obdobja, imenovanega *mlada Poljska* (1890–1918, primerljivo s slovensko moderno), sta poleg romanov pisala kratko prozo, ki je pri Reymontu naturalistično, pri Żeromskem pa družbeno-politično obarvana.¹

V obdobju medvojnega dvajsetletja sta klasično strukturo kratke proze zlasti z vsebinskega vidika prenovila Bruno Schulz (1892–1942) z dvema zbirkama, ki predstavljata njegov celoten opus (*Cimetove prodajalne*, 1934, in *Sanatorij Pri peščeni uri*, 1937²) in v katerih pripoved v iskanju »pramita« vseskozi prestopa mejo med resničnostjo in sanjskostjo, ter Witold Gombrowicz (1904–1969), ki je debitiral z

1 Dela omenjenih avtorjev so bila pogosto prevajana v slovenščino (med njimi je Sienkiewicz do danes najbolj prevajan poljski avtor v slovenščino, prim. Snoj 2020: 107), vendar gre zlasti za prevode romanov. V obliki samostojne zbirke so v slovenščini izšle le Sienkiewiczove novele (*Novele*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1975, in *Zgodnje novele*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979, oboje v prevodu Janka Modra), kratka proza ostalih omenjenih avtorjev pa je izhajala v okviru izborov novel različnih avtorjev in avtoric oziroma revijalno.

2 *Cimetove prodajalne* (izbrano delo) je v slovenščino prevedla Katarina Šalamun-Biedrzycka (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990), *Sanatorij Pri peščeni uri* (in druge spise) pa Jana Unuk (Ljubljana: Beletrina, 2017).

zbirko kratkih zgodb *Spominska knjiga iz časa odraščanja* (1933, kasneje v delno spremenjeni obliki izdana pod naslovom *Bakakaj*, 1957³).

Po letu 1945 so kratkoprozne oblike omogočale izpoved o vojnih letih, med drugim zlasti o delovanju koncentracijskih taborišč in življenju (preživetju) v njih. Prav kratka zgodba je po mnenju Michała Głowińskiego (2005: 11) tista pripovedna zvrst,⁴ v kateri pripoved o doživetjih posameznika steče naravno, prevladujoča prvoosebna naracija pa omogoča, da – podobno kot v dokumentarnih žanrih – bralec sliši glas pripovedovalca in začuti njegovo perspektivo.

Tadeusz Borowski (1922–1951), ki je preživel taborišči Auschwitz in Dachau, ne pa tudi življenja po tem (leta 1951 je storil samomor), v svojih kratkih zgodbah taborišča opisuje kot žive strukture, vpete v gospodarski sistem (proizvodnja dobrin), kjer se kljub trpljenju odvija neke vrste družabno življenje. Ob tem razmišlja o posamezniku v ekstremnih pogojih, v katerih se humanistične in etične vrednote največkrat podredijo nagonu po preživetju. Ida Fink (1921–2011) opisuje intimne delčke spominov, občutij in čustev iz obdobja vojne, njene kratke zgodbe o holokavstu pripovedujejo fragmentarno, zadržano in brez patosa, z željo po ohranitvi spomina na preteklost.⁵ Obliko izrazito kratke zgodbe za opis holokavsta uporablja Hanna Krall (1935), ki je sicer prepoznava po literarni reportaži.⁶ Zofia Nałkowska (1884–1954) je vojno preživel med civilisti, kot članica komisije za odkrivanje vojnih zločinov pa je slišala pričevanja preživelih in jih zapisala v obliki kratkih zgodb v zbirki *Medaljoni* (1946).⁷ Antisemitizem v svojih povojnih kratkih zgodbah tematizira tudi Jerzy Andrzejewski (1909–1983) (npr. zgodba *Veliki teden*,⁸ 1945), Jarosław Iwaszkiewicz (1894–1980) pa v kratki prozi univerzalizira problematiko zla, ki ga prikaže z metaforo (npr. v noveli *Mati Ivana Angelska*,⁹ 1946), še pogosteje pa se oddaljuje od druge svetovne vojne in se loteva motivov človekove usode in smisla njenemu zoperstavljanju, minljivosti in soočenja s smrtjo (npr. v zbirki zgodb *Gospodične z Wilka*, 1932). Po letu 1989 in koncu cenzure so lahko tudi uradno začele izhajati pripovedi (in spomini) o sovjetskih taboriščih, npr. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego (1919–2000), ter kratka proza poljskih avtorjev, ki so delovali v emigraciji, npr. že omenjenega Gombrowicza.

3 V slovenskem prevodu Jane Unuk je zbirka izšla leta 2008 (Ljubljana: LUD Šerpa).

4 V članku je uporabljena terminologija (hierarhija): vrsta - zvrst - žanr.

5 Kratke zgodbe Ide Fink so v slovenskem prevodu Jane Unuk izšle pod naslovom *Moj prvi konec sveta* (Ljubljana: LUD Literatura, 2011).

6 V slovenščini so njene zgodbe v prevodu Jane Unuk izšle v knjigi *Navzočnost*, v kateri so objavljene še reportaže in kratek roman (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2010).

7 Zbirko je v slovenščino prevedla Rozka Štefan (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1963).

8 V slovenščino je zgodbo prevedel Bruno Hartman in jo zvrstno opredelil kot povest (Maribor: Obzorja, 1977).

9 V slovenščino jo je prevedel France Vodnik in jo zvrstno opredelil kot povest (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965).

Kratka zgodba se po letu 1989 tematiki holokavsta posveča z nove perspektive, manj avtobiografsko zaznamovano, zlasti ko gre za mlajše generacije avtorjev in avtoric, ki nimajo neposredne izkušnje vojnega časa. Zavedanje o nezmožnosti celostne pripovedi o tematiki, ki je zaznamovala življenja toliko ljudi, sodobno kratko prozo vodi k post-modernističnim postopkom ter uporabi metafor in metonimij za holokavst. Magdalena Tulli (1955) v zbirki kratkih zgodb *Italijanski salonarji* (2011),¹⁰ npr. opisuje travmatično odraščanje ob čustveno hladni materi, ki je potlačila spomin na čas, preživet v koncentracijskem taborišču.

Kljub temu da poljsko kratko zgodbo tematika holokavsta zaznamuje vse do danes, seveda ni edina. Med drugim se je (sodobna) poljska kratka proza uveljavila v žanrskem okvirju znanstvene fantastike, ne samo popularne, temveč tudi tiste, ki izpolnjuje visoke estetske kriterije. Stanisław Lem (1921–2006) je v petdesetih letih 20. stoletja začel izdajati znanstvenofantastično prozo, do danes prepoznavno in cenjeno na Poljskem in v svetu, posledično tudi pogosto prevajano.¹¹ Med popularno fantastično kratko prozo imajo pomembno mesto dela Andrzeja Sapkowskega (1948), ki je v devetdesetih letih ustvaril fantastični lik *Čarovnikarja* (*Wiedźmin*). Literarna saga z elementi slovanske in nordijske mitologije o lovcu na pošasti in popotniku, ki za zaslužek pobija nevarne stvore, vključuje dve zbirki kratkih zgodb in šest romanov (prevod v slovenščino katerega izmed avtorjevih del zaenkrat še ni na voljo). Prozo Sapkowskega so bralcem približale računalniške igre,¹² nastale na podlagi literarne predloge, nato pa še serija.¹³ Nekoliko mlajši predstavnik znanstvenofantastičnega in fantazijskega žanra je Jacek Dukaj (1974), ki teme razvoja, tehnološkega in znanstvenega napredka, virtualne resničnosti in umetne inteligence prepleta z globljimi ontološkimi, etičnimi in metafizičnimi vprašanji (npr. zbirka zgodb *V deželi nevernikov*,¹⁴ 2000).

Avtorji in avtorice sodobne poljske kratke proze – med drugim Antoni Libera (1949), Jerzy Pilch (1952–2020), Paweł Huelle (1957), Izabela Filipiak (1961), Natasza Goerke (1962), Inga Iwasiów (1963), Manuela Gretkowska (1964), Wojciech Kuczok (1972), Michał Witkowski (1975), Justyna Bargielska (1977), Jacek Dehnel (1980) – poleg sodobnosti, tehnološkega napredka, na drugi strani pa odtujevanja in dehumanizacije, problematizirajo tudi ustaljene kulturne vzorce, tradicije, patriotizem, spolne normative, patriarhalno ustrojeno družbo, ekologijo in odnos do živali, opisujejo svet literarnih

10 Zbirko je v slovenščino prevedla Jana Unuk (Ljubljana: LUD Literatura, 2017).

11 Po statistikah naj bi bil Stanisław Lem najbolj prevajan poljski avtor v tuje jezike. V slovenščini je (poleg romanov) izšla Lemova zbirka kratke proze z naslovom *Kiberiada* v prevodu Nika Ježa (Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014).

12 Zaradi velike priljubljenosti je prva različica videoigre iz leta 2007 dobila še dve nadaljevanji, in sicer leta 2011 in 2015.

13 Serija je dostopna v okviru spletnega videa na zahtevo (Netflix). Prva sezona je bila premierno na ogled konec leta 2019, druga sezona je načrtovana za december 2021.

14 V slovenščini je zbirka izšla v prevodu Jane Unuk (Vnanje Gorice: KUD Police Dubove, 2021).

likov, ki prestopajo in se zoperstavljajo uveljavljenim normam, v zgodbe vpletajo avtobiografski diskurz, zgodovinske elemente, sanjsko motiviko itd. V slovenskem prevodu so v revijalnih objavah dostopne posamezne kratke zgodbe omenjenih pisateljev in pisateljic, v knjižni obliki pa so izšle zbirke *Dukla*¹⁵ (1997) Andrzej Stasiuka (1960), ki je leta 2008 prejel mednarodno nagrado vilenica, zbirka zgodb Adama Wiedemanna (1967) *Prizori iz postelje*¹⁶ (2005) in *Bizarne zgodbe*¹⁷ (2018) Olge Tokarczuk (1962), ki je nagrado vilenica prejela leta 2013. Nobelovi nagrajenki za književnost za leto 2018 in izbrani kratki zgodbi iz njene zbirke *Bizarne zgodbe* se članek posveča v nadaljevanju.

2 Olga Tokarczuk in sodobna kratka zgodba

Olga Tokarczuk je v prvi vrsti prepoznavna kot avtorica romanov,¹⁸ vendar ji je blizu tudi oblika kratke zgodbe, s katero je leta 1979 debitirala. Poglavitne značilnosti te literarne zvrsti so po njenem mnenju zgoščenost, premišljenost in poanta v zaključku. Dobra kratka zgodba naj bi bralca pustila v nekakšnem stanju zmedenosti, s številnimi odprtimi vprašanji in ga s tem spodbudila k razmisleku in iskanju različnih možnosti interpretacije (Tokarczuk 2018: splet).

2.1 Pozorni pripovedovalec

Ključni element sodobne književnosti je za Olgo Tokarczuk razmislek o novih načinih pripovedovanja in iskanju naracije za sedanost in prihodnost, čemur se je posvetila v Nobelovem predavanju z naslovom *Czuły narrator oz. Pozorni pripovedovalec*¹⁹ (Tokarczuk 2020b: 136–159):

Tukaj se ves čas sprašujem, ali je danes mogoče najti temelje za novo univerzalno, celovito, neizključujočo zgodbo, zakoreninjeno v naravi, bogato s konteksti in hkrati razumljivo.

Ali je mogoča takšna zgodba, ki bi izstopila iz nekomunikativne ječe lastnega »jaza«, razkrila večje območje resničnosti in pokazala vzajemne povezave? Ki bi se znala distancirati od shojenega, očitnega in banalnega centra »splošno veljavnih mnenj« in bi zmogla na zadeve pogledati eks-centrično, iz položaja zunaj centra? (Tokarczuk 2020b: 154.)

15 Prevedla Jana Unuk (Ljubljana: Beletrina, 2015).

16 Prevedla Tatjana Jamnik (Ljubljana: LUD Šerpa, 2007).

17 Prevedla Jana Unuk (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2020).

18 V slovenščino je doslej prevedenih pet njenih romanov: *Pravek in drugi časi* (prev. Jasmina Šuler Galos, Maribor: Študentska založba, Litera, 2005), *Dnevna hiša, nočna hiša* (prev. Jana Unuk, Ljubljana: Apokalipsa, 2005), *Beguni* (prev. Jana Unuk, Ljubljana: Modrijan, 2010), *Pelji svoj plug čez kosti mrtvih* (prev. Jana Unuk, Ljubljana: Cankarjeva založba, 2019) in *Jakobove bukve* (prev. Jana Unuk, Vnanje Gorice: KUD Police Dubove, 2017).

19 Poljski pridevnik »czuły« ima široko pomensko polje in poleg »pozoren« pomeni tudi »ljubeč«, »nežen«, »skrben«, »občutljiv«, »čuteč«.

Sodobno gledanje in pripovedovanje (ne le v književnosti, temveč tudi v vsakdanjem življenju, npr. na družbenih omrežjih) zaznamuje naracija v prvi osebi in antropocentrična perspektiva. Vendar četudi prvoosebna pripoved s pogostimi avtobiografskimi elementi v središče postavlja posameznika, bralec pa se z njo – kot je ugotavljal Głowiński (2005: 11) – najlažje poistoveti, »je bralska izkušnja presenetljivo pogosto nepopolna in nas razočara, ker se izkazuje, da ekspresija avtorskega 'jaza' ne zagotavlja univerzalnosti« (Tokarczuk 2020b: 140, 141). Umanjka splošnost, parabolična razsežnost zgodbe, kjer bi se bralec z junakom samo delno poistovetil, saj bi slednji presegal svoj zgodovinski in zemljepisni okvir in postal slehernik, njegova izkušnja pa univerzalna. Poleg tega se pri sodobnem bralcu pojavlja nezaupanje do fikcije, zlasti kot posledica preobilja informacij in lažnih novic, zaradi česar se toliko bolj uveljavlja literatura *non-fiction*. Sklenjeno naracijo (in recepcijo), pa tudi fragmentarno pripovedovanje v 21. stoletju nadomešča nov način pripovedovanja, t. i. *fabula interrupta*, ki je seveda znana že npr. iz mitov, homerskih zgodb, zgodb 1001 noči, v sodobnosti pa jo je uveljavila filmska serija. Zgodba v manjših odmerkih, ki dovoljuje nove zaplete, gledalca/bralca pa zasvoji na ta način, da želi slediti nadaljevanjem, je po mnenju Olge Tokarczuk zgodba, ki je prirejena novi resničnosti – svetu ekranov, aplikacij, tri- oz. štiridimenzionalnosti – je naracija prihodnosti.²⁰

Sodobni, pozorni pripovedovalec naj bi torej na svet gledal s širše perspektive in z različnih zornih točk, presegel antropocentričnost, pokazal čut za celoto in vanjo sestavil fragmente, v pripoved vrnil mitskost in fikcijo ter ohranil bistvene značilnosti (literarne) ustvarjanja: eksperiment, transgresijo in ekscentričnost.

2.2 Bizarne zgodbe

V zbirki *Bizarne zgodbe* (2018), ki je v slovenskem prevodu Jane Unuk izšla leta 2020, avtorica obravnava teme, značilne za njen celoten ustvarjalni opus: nestalnost sveta in življenja, detabuiziranje starosti in smrti, refleksija odnosa med centrom in obrobjem, fluidnost spola, feminizem, empatija do živali in narave, ekološka osveščenost in skrb za okolje (Unuk 2020: 159). Ob tem izhaja iz tradicije kratke zgodbe 19. in začetka 20. stoletja, navdihuje se pri zgodbah Julia Cortázarja in Antona Pavloviča Čehova, zanima jo tradicija nenavadnih, čudaških zgodb, preplet realizma, fantastičnih, znanstvenofantastičnih, futurističnih motivov in groteske. Da bi poudarila nenavadnost in sodobnost zgodb, je v naslovu zbirke uporabila poljščini nedomač pridevnik »bizaren« (Tokarczuk 2018: splet).

Z izjemo zgodbe *Zelena otroka*, ki se vrača v preteklost, v 17. stoletje, so v zgodbah obravnavane sodobne teme. Nekatere so povezane z razvojem tehnologije in medicine,

²⁰ Tovrstni – nelinearni, polifonični – način pripovedovanja avtorica uresničuje tudi v svojih romanih, ki jih imenuje »konstelacijski romanik«. V njih niza krajše pripovedne fragmente, ki se v celoto sestavljajo v bralčevi zavesti.

s čimer odpirajo vprašanja oz. preigravajo možne scenarije sledečih generacij: bo človeštvo v prihodnosti živelo robotsko življenje, kjer bo posameznik opravljal samo izbrane dolžnosti, ob preutrujenosti se bo mogoče izklopiti, medčloveški odnosi pa bodo postali breme (*Obisk*), ali se bo človek lahko transformiral v žival ali drugo živo bitje (*Transfugij*), kako daleč se bo razvila genetika, bo kloniranje otrok, načrtovanje njihovih sposobnosti in značaja postalo nekaj samoumevnega (*Gora vseh svetih*). Nenavaden v zgodbah je preplet futurističnih elementov s preteklostjo. Medtem ko npr. na švicarskem inštitutu na »gori vseh svetih« pripovedovalka izvaja moderne teste psiholoških značilnosti otrok, ki so najverjetneje del procesa kloniranja, se v svojem prostem času zadržuje v samostanu iz začetka 17. stoletja, kjer prebivajo ostarele sestre. Njihov rutinski način življenja, v katerega tehnologija še ni zares prodrla, je v nekaterih plasteh vendarle prilagojen sodobnosti, denimo ko gre za okolje in strogo ločevanje odpadkov. Presenetljiv, »bizaren« element življenja redovnic je njihova vsakdanja skrb za samostansko relikvijo, svetega Oksencija, ki je v samostan prispela kmalu po ustanovitvi, v času trgovanja z relikvijami. Sestre imajo do Oxija, kot ga kličejo, nenavadno sproščen odnos, zanj kvačkajo oblačila in okraske, za zunanje obiskovalce pa so ti rituali groteskni: »Pred menoj je bilo človeško telo, pravzaprav skelet, prevlečen s kožo, človeška mumija, mrlič, ki so ga postavili pokonci in lepo okrasili.« (Tokarczuk 2020a: 103).

2.3 *Transfugij*

Kratka zgodba *Transfugij*²¹ skozi tretjeosebno pripoved, ki privzema perspektivo Renatine sestre, pripoveduje o Renati, ki se je tik pred svojim šestdesetim letom in kljub medli podpori družine odločila za preobrazbo v volka. To ji je omogočil sodobni in »eden izmed največjih transmedicinskih centrov na svetu« (Tokarczuk 2020a: 76).

Ob glavni temi transformacije človeka v drugo živo bitje, se v zgodbi pojavljajo motivi, ki jih je mogoče povezati v dva sklopa. Prvi se nanaša na najmodernejšo tehnologijo: samovozeči oz. avtonomni avtomobili, ki komunicirajo z uporabnikom – izpolnjujejo njegove želje glede temperature v avtomobilu, glasbe, odišavljenosti, v ceno vožnje imajo celo vključen pogovor na določeno, strokovno temo; sposobnost optične kamuflaže sten medicinskega centra *Transfugij*; skeniranje obrazov pred vstopom v stavbe; meso iz inkubatorjev, vzgojeno iz tkiv živali darovalk; podoba (kloniranih, gensko načrtovanih?) »ljudi prihodnosti«, npr. uslužbencev v medicinskem centru, ki so »zaposleni sami s seboj in svojim telesom, od rojstva popolni, načrtovani skoraj do zadnje podrobnosti, inteligentni in zavedajoči se svoje premoči« (Tokarczuk 2020a: 76).

Na drugi strani je »tradicionalnejše« življenje: motivi družinskih odnosov, strahu pred neznanim, osamljenosti, čustvene potrebe po bližini, objemu in »klasičnem« pogovoru

21 Slovenski prevod kratke zgodbe je dostopen v zbirki *Sodobna slovanska kratka zgodba*: <https://slavistika.net/e-viri/sskz_pl>.

(z bližnjo osebo in ne s psihologi), alkoholizem. Ovidijeva knjižica *Metamorfoz*, ki je gostom Transfugija na razpolago v vsaki hotelski sobi, pa se navezuje na literarno tradicijo in dejstvo, da ideja o preobrazbi človeka ni ničesar novega. Spremenilo pa se je človekovo poznavanje drugih živih bitij in neurbaniziranega sveta:

»Kaj je tam?« [...] »Divji svet. Brez ljudi. Ne moremo ga videti, ker smo ljudje. Sami smo se ločili od njega, in da bi se vrnil tja, se moramo spremeniti. Ne morem uzreti nečesa, kar me ne vsebuje. Ujetniki samih sebe smo. Paradoks. Zanimiva spoznavna perspektiva, vendar tudi usodna napaka evolucije: človek vedno vidi samo sebe.« (Tokarczuk 2020a: 77, 78.)

Zgodba o procesu transfugacije in tehnološko naprednem svetu v soočenju s človekovimi čustvenimi potrebami ponuja številna izhodišča za razpravo, ki so nemara blizu tudi mlajšim generacijam, zlasti ko gre za tehnološke inovacije. Ob prebiranju kratke zgodbe med poukom ali v okviru bralnih krožkov lahko bralce k diskusiji spodbudimo z vprašanji:

- Zakaj se je Renata želela spremeniti v volka, kaj v njenem na zunaj urejenem življenju bi jo lahko privedlo do tako radikalne odločitve?
- Kako poteka proces transfugacije, kako izgleda vrnitev v divjino, kdo so ljudje, ki izvajajo preobrazbo?
- Premislite, v katerih literarnih delih ste se že srečali z motivi preobrazbe. Primerjajte Renatino transformacijo s preobrazbo Gregorja Samse v noveli *Preobrazba* Franza Kafke.
- Kaj menite o paradoksu kratke zgodbe: vrhunska tehnologija in z njo medicina se je razvila do te mere, da človeku omogoča vrnitev v divjino, nekam, kjer je v preteklosti že bil.
- Znanost omogoča kloniranje, bo lahko omogočila tudi preobrazbo človeka – metamorfozo oz. neke vrste reinkarnacijo, kot jo poznajo indijske religije, le da načrtovano in umetno sproženo?
- Katere izmed opisanih tehnoloških inovacij so aktualne dandanes? Predstavite še druga najnovejša tehnološka odkritja, načrte. Kakšne so vaše futuristične ideje?
- Kakšno mesto imajo v tehnološkem svetu klasičen način življenja, čustva, človeška bližina?
- Olga Tokarczuk v Nobelovem predavanju govori o novih načinih pripovedovanja, ki bi se približali sodobnemu bralcu. Kako to uresničuje v kratki zgodbi *Transfugij*? Kakšen način pripovedovanja pritegne vas, kako vi vidite sodobnega pripovedovalca oz. pripoved?

3 Sklep

Zbirka *Bizarne zgodbe* je tretja samostojna zbirka kratkih zgodb Olge Tokarczuk. Avtorica jo je napisala po tem, ko je izšel monumentalni, več kot devetsto strani dolg roman *Jakobove bukve*, ki govori o verski sekti frankistov iz 18. stoletja. Od izrazito dolge prozne oblike in zasledovanja relativno neznane zgodovinske teme se je avtorica vrnila h kratki formi ter temam o sodobnosti in prihodnosti. V zbirki nadaljuje s svojim značilnim polifoničnim pripovedovanjem, vendar v zgoščeni in kratki obliki, kjer ob osrednji zgodbi niza drobce motivov bralcem v razmislek. Ob tem preizkuša načine pripovedovanja, kot jih je opredelila v Nobelovem predavanju: »pozoren« pripovedovalec oz. pripovedovalka predstavi fragmente zgodb, skuša nanje gledati z različnih perspektiv in jih sestaviti v celoto, ob tem prestopa meje resničnosti in fikcije, opisuje čudaške reči ter bralca poskuša spodbuditi k čutečnosti in občutljivosti na spremembe v sodobnem svetu.

Kratka zgodba *Transfugij* nakazuje mogoče smeri razvoja sodobnega sveta. Nekatere tehnološke novosti, kot so avtonomni avtomobili, skeniranje obrazov za preverjanje identitete, meso iz laboratorija, so v trenutnem svetu že realnost, čeprav še niso splošno razširjene. Spet druge so plod fikcije, ki lahko postane realnost. Zgodba tovrstni svet inovacij sooča s »klasičnim«, manj stehniciranim svetom, ob čemer odpira številna vprašanja, ponuja različne možnosti interpretacije, predvsem pa napeljuje k razmisleku. Če je prozni opus Olge Tokarczuk do *Bizarnih zgodb* usmerjen bolj v opisovanje sedanjosti in preteklosti, le posredno pa prihodnosti, se avtorica v tej zbirki, zlasti pa v zgodbi *Transfugij*, usmerja naprej. Tako kot je v drugi polovici 20. stoletja Stanisław Lem v svoji znanstvenofantastični prozi opisoval s takratnega vidika precej nedoumljive novosti, za katere se je izkazalo, da so v 21. stoletju postale samoumevni del vsakdanjosti – npr. razvoj umetne inteligence, digitalizacija, e-knjige, tablični računalniki –, tudi Olga Tokarczuk v obravnavani zgodbi preigrava vizije prihodnosti.

VIRI IN LITERATURA

- GŁOWIŃSKI, Michał, 2005: Wprowadzenie. Michał Głowiński, Katarzyna Chmielewska, Katarzyna Makaruk, Alina Molisak, Tomasz Żukowski (ur.): *Stosowność i forma. Jak opowiadać o Zagładzie?* Kraków: Universitas. 7–20.
- GŁOWIŃSKI, Michał, KOSTKIEWICZOWA, Teresa, OKOPIEŃ-SŁAWIŃSKA, Aleksandra, SŁAWIŃSKI, Janusz, 2010: *Słownik terminów literackich*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SNOJ, Janž, 2020. Translating Ideology with Ideology: The Case of Sienkiewicz's Novel *In Desert and Wilderness* and Its Slovenian Translations. Anne Ketola, Tamara Mikolič Južnič in Outi Paloposki (ur.): *New Horizons in Translation Research and Education 5*. Tampere: Tampere University. 101–123.

- TOKARCZUK, Olga, 2018: *Opowiadania bizardne*. Pogovor z avtorico ob izidu zbirke kratkih zgodb. Wydawnictwo Literackie. Realizacja: Anu Czerwiński. 23. 5. 2018. <<https://www.youtube.com/watch?v=nPjmqSbBQ>>.
- TOKARCZUK, Olga, 2020a: *Bizardne zgodbe*. (Zbirka Moderni klasiki.) Prev. Jana Unuk. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOKARCZUK, Olga, 2020b: Pozorni pripovedovalec. (Nobelovo predavanje.) Prev. Jana Unuk. *Literatura* 343–344/32. 136–159.
- TOKARCZUK, Olga, 2021: *Transfugij*. Prev. Jana Unuk. Ljubljana: Znanstvena založba FF (e-viri). <<https://doi.org/10.4312/OYYH7518>>.
- TOMCZOK, Marta, 2015: “Opowiadanie jest stałym bytu cieniem”: kilka uwag o kanonie Zagłady w literaturze najnowszej. *Narracje o Zagładzie* 1. 75–95.
- UNUK, Jana, 2020: Pripoved o spreminjajočem se svetu. Olga Tokarczuk: *Bizardne zgodbe*. (Zbirka Moderni klasiki.) Prev. Jana Unuk. Ljubljana: Cankarjeva založba. 147–159.

O staroindijski, starogrški in rimski književnosti pri pouku slovenščine

Luka Repanšek

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje, Katedra za indoevropsko primerjalno jezikoslovje
luka.repansek@ff.uni-lj.si

Očrt staroindijske književnosti

Prispevek sežeto podaja oris staroindijske književnosti (tako sanskrske kot prakrtske), ki jo časovno razplasti, zajame njene splošne značilnosti in značilnosti posameznih kronoloških odsekov oz. literarnih korpusov, seznani z žanri in predstavi najpomembnejše literarne spomenike vsakega od obdobj.

Razvojni lok in glavne značilnosti staroindijske književnosti

Staroindijska književnost je oznaka za literarni korpus, ki je neprekinjeno nastajal med (približno) 15. stol. pr. n. št., ko pričnejo nastajati himne, tri stoletja kasneje zbrane v zbirki z imenom *Rgvéda*, in 12. stol. n. št., ki ga zaznamuje islamizacija Indijske podce-line (kronološko gre torej za književnost starega in srednjega veka). Po najpreprostejši kronološki delitvi staroindijske književnosti je mogoče govoriti o treh obdobjih, ki pa se deloma časovno prekrivajo. To so vedsko obdobje (15. stol. pr. n. št. do 5. stol. pr. n. št.), v katerem nastane vedski korpus staroindijskih besedil, epsko obdobje (med 4. stol. pr. n. št. in najkasneje 4. stol. n. št., v katerega sega končna redakcija), ki je sprovedlo oba predklasična epa *Ramájano* (*Rāmāyaṇa*) in *Máhabhárato* (*Mahābhārata*), in klasično obdobje (zanesljivo že od 1. stol. n. št., vendar so tudi tu zametki tradicije verjetno vsaj kaki dve stoletji starejši), skozi katerega nastaja klasična staroindijska književnost ali *kāvja* (*kāvya*, dobesedno 'pesništvo'). Tako vedsko kot klasično obdobje se da kronološko notranje nadalje razplastiti, in sicer vedsko na staro- ali zgodnjevedsko (15.–10. stol. pr. n. št.), srednjevedsko (10.–6. stol. pr. n. št.) in poznovedsko obdobje (6.–4. stol. pr. n. št.), klasično pa na zgodnjeklasično (od začetkov do 4. stol. n. št.), ki ji sledi t. i. zlata doba klasične književnosti (4.–8. stol. n. št.), in poklasično obdobje (9.–12. stol. n. št.) (v sanskrtu se sicer sporadično ustvarja tudi še po tem obdobju, vse do danes). Ločnico med predklasično in zrelo klasično književnostjo (sedaj osredinjeno na dvorsko in mestno izobražensko okolje) poudarja bistveni premik v njenem namenu: književnost tega obdobja je naposled strogo leposlovna oz. besednoumetnostna in v službi estetskega užitka. Tako vedska kot epska književnost nastajata pod okriljem tradicije brahmanizma oz. hinduizma in predstavljata glavni vir, iz katerega motivsko in tematsko črpa književnost klasične dobe. Ob vsem tem že zgodaj pričetna nastajata še dva, od prvega religijsko in nazorsko ločena korpusa staroindijske književnosti, in sicer budistična in džajnistična književnost,

obe od 5. stol. pr. n. št., v katerega sega učenje ustanoviteljev budistične in džajnistične tradicije, Buddhe (*Buddha*) in Máhavíre (*Mahāvīra*). Pri tem je pomembno poudariti, da so ne glede na snov tudi nekateri budistični (kasneje pa tudi džajnistični) avtorji ustvarjali v izrazito klasičnem stilu (zgodnjega klasičnega obdobja) in tako poglavitno prispevali k razvoju klasičnega pesništva (prvenstveno klasičnega epa) in klasične dramatike.

Vsa obdobja poznajo tako leposlovno kot strokovno književnost ali *śāstro* (*śāstra*) (k slednji štejejo tudi filozofsko-religijska besedila), čeprav čisto po oblikovnih merilih v okviru staroindijske književnosti med enim in drugim žanrom pogosto ni bistvene razlike (znanstvena besedila in filozofski teksti so npr. bolj pogosto kot ne pisani v verzih, saj je tako podajanje snovi veljalo za najučinkovitejše pri pomnjenju in omogočalo zgoščenost izraza, ki jo ta vrsta indijske književnosti še posebej ceni). V okviru besednoumetnostne književnosti staroindijski literarni korpus pozna epsko pesništvo, lirsko pesništvo, didaktično poezijo, pripovedno književnost (slednjo zlasti, čeprav ne izključno tudi v vlogi didaktične književnosti), ki vključuje kratko klasično prozo (praviloma povezano v cikle z okvirno pripovedjo) in roman, ter dramatiko.

Začetki lirskega pesništva segajo že v zgodnjevedsko obdobje, vendar brez vidne kontinuitete vse do klasičnega obdobja, ko je ta žanr v polnem razcvetu. Pripovedna književnost ima svoje zametke sicer že v srednjevedskem obdobju, vendar to žanrsko in tematsko vsekakor ni tista književnost, katere logični naslednik bi bil pričakovan v pripovedništvu klasičnega obdobja (prva svoj odmev najde zlasti v epiki, najizraziteje v *purānah*, o čemer gl. spodaj). Zlasti klasična kratka proza ima svoj logični vir v zgodnji budistični in džajnistični didaktični književnosti, v kateri pa se dejansko zagotovo skriva ljudska pripovedniška tradicija. Epska književnost korenini v zagotovo že vedski tradiciji opevanja junaških podvigov, vanjo pa se vpletajo številni miti in legende. Zanj je ob dokaj preprostem in poslušalcu zlahka dojemljivem jeziku značilen velikanski obseg, ki je seveda naravna posledica dolgega obdobja, skozi katerega so epi dobivali svojo končno podobo. Produkt predklasičnega epskega pesništva sta epa *Ramājana* in *Māhabhārata*. Ob tem se v klasičnem obdobju izoblikuje še klasični ali dvorski ep, t. i. *māhakāvya* (*mahākāvya*), ki v tematiki in zasnovi črpa iz epske tradicije, vendar to pač počne z izrazili, značilnimi za *kavjo*. Tudi *purāne* (*purāṇa*), ki so sicer (vsaj v redakciji, v kateri so ohranjene) precej mlajša dela od jedra obeh predklasičnih epov (najstarejše segajo nekje v 3. ali 4. stol. n. št.), žanrsko morda še najbolj sodijo v epsko književnost, čeprav tematsko in po samem cilju dejansko niso primerljive z deli epske tradicije – gre za širokopotezno, enciklopedično zasnovana besedila o izvoru stvarstva in vsega v njem, ki združujejo v cikle povezani mitski in didaktično-diskurzivni material. Prav v *puranah* živi mnogo mitološkega narativnega gradiva, ki ga prvič srečamo že v srednjevedskih teoloških tekstih. O dramatiki pred zgodnjim klasičnim obdobjem ne moremo govoriti, čeprav se skuša njene zametke prepoznati v t. i. dialoških himnah *Rgvede*. Roman, ki pa je žanrsko dejansko zelo šibko zastopan, je sorazmerno pozna invencija, ima pa svoj logični vir v ciklični pripovedi.

Oblikovna posebnost staroindijskega pripovedništva (z izjemo romana *stricto sensu*, ki je pisan ali izključno v prozi ali pa sestavljen v verzih) in dramatike je sobivanje nevezane in vezane besede, pri čemer je slednja pri pripovedi primarno v vlogi sežetega podajanja didaktične komponente zgodbe (za zgled naj služi spodnja epizoda iz zbirke zgodb in basni *Hítopadeša* (*Hitopadeša*)), v dramatiki pa prvenstveno namenjena ubeseditvam refleksij, občutij, vtisov ali spoznanj (za primer gl. spodnji odsek iz prvega dejanja Bhásove drame *Abhišēkanātaka* (*Abhišekanātaka*)):

V pokrajini Kaljáni je prebival lovec Bhájra (Strašni). Nekega dne je lovil divjad v gozdovih Vindhje. Ko je ubil neko zver in si jo oprtal ter odšel proti domu, je zagledal strahotnega merjasca. Ubito divjad je vrgel na tla in merjasca rnil s puščico. Ta pa je iz sebe spustil grozovit in globok krik ter lovca zadel v moda, da je kot preklano drevo padel na tla. Namreč

*če smrtnika doletijo
voda, ogenj, strup, orožje,
glad, bolezen, padec z gore,
poslovil se bo od življenja.*

Ob prepletanju njunih nog je bila nato ubita še kača. Kmalu zatem je mimo prišel šakal z imenom Dírgharáva (Dolgotulež), ki je iskal hrano. Ko je videl mrtvo žival, lovca, kačo in merjasca, je sam pri sebi pomislil: »Ho! Velika pojedina mi je prišla na pot.

*No, kot nepričakovano
človeka doleti nesreča,
tako, si mislim, tudi sreča,
ko obrne se usoda.*

Dobro, z vsem tem mesom bom ugodno živel tri mesece:

*človek mi bo za en mesec,
za dva merjasec in žival,
kača za en sam bo dan,
pojedel danes bom tetivo.*

Ko me bo prvič prijela lahkota, bom pojedel tole tetivo, napeto na lok, brez okusa in sladkobe, kot pač je.«

Ko je tako sklenil, je pregriznil tetivo in lok, ki ga je pri tem razgnalo, mu je prebodel srce. Zato vedno pravim:

*Treba je imeti zalogo,
a nikoli ni dobro preveč;
šakala, ki rad je grmadil,
ob življenje spravil je lok.*

(Nārāyaṇa, *Hitopadeša* I.6; prev. L. Repanšek.)

RAMA: Poglejte ga, Válina!

*Ustne grize, kruto mu oči rdé,
čvrsta mu je pest, spodvihnjena čeljust,
rjoveč se v bitki opičjak zdi strašen,
kot ogenj pogibéli vse požgal bi.*

LÁKŠMANA: A glejte le Sugrivo!

*Oči rdečih kot lotosi brsteči,
roke otekajo mu prek zapestnic zlatih,
po bratu udari, kot lastna nprav veli mu,
čeprav dejanjem dobrim s tem se izneveri.
Sugriva je padel pod roko Válínovo!*

HÁNUMAN: Ojé! Za božjo voljo!

*(Hitro steče k Rami): Zdravstvúj, Rama! Glej, kaj mora utrpeti,
saj opičji je kralj močan in moj gospod zelo šibak;
opomni naj te to gorje, da si prisegel mu pomoč!*

RAMA: Ne zganjaj no panike, Hánuman! Stvar je tako rekoč urejena!

(Izstrelí puščico): Na, tu imaš! Ha, Válín leži zadet!

LÁKŠMANA: Le glej ga zdaj:

*V krvi udi mu cvetó, oči mu krvavijo,
mogočne roke drevené, hoteč v deželo mrtvih,
pa vendarle napada še, telo za sabo vleče,
prebodeno s puščico že počasnega je giba ...*

(Bhāsa, *Abhiṣekanāṭaka*, iz. 1. dejanja; prev. L. Repanšek.)

Avtorstvo besedil vedskega obdobja je v najstarejšem obdobju vezano na posamezne pesnike vidce v okviru pesniških družin, od srednjega vedskega obdobja dalje pa na posamezne šole ali veje, vse to izključno v okviru brahmanskega, tj. svečeniškega/učenjaškega sloja družbe. Sestavljavci del epskega obdobja so dvorski pesniki *bardi* ali *sute* (*sūta*) (tipično iz nebrahmanskega sloja *kṣátrij*, tj. bojevniki kaste) in potujoči pesniki, tako da šele v klasičnem obdobju zares zaznamo avtorski individualizem, ko se pojavi institut poklicnega (dvorskega) »pesnika«, (ep *Ramájana* se sicer pripisuje Valmíkiju, vendar utegne biti to le ime končnega kompilatorja) – praviloma o avtorju sicer ne (iz)vemo drugega kot imena in mnoge izmed njih je mogoče absolutnokronološko umestiti le na podlagi zelo posrednih družbeno-zgodovinskih ali literarnozgodovinskih dejstev in s pomočjo relativne kronologije.

Za efektiven zgled poudarjene izrazito individualistične stvariteljske vloge avtorja lahko služi prolog h Kálidásovemu epu *Rághuvámša* (*Rághujeva rodbina*), ki si za nalogo zadaja upesnitev zgodovine Sončeve dinastije, od Dílipe do Ráme in nato njegovih potomcev do Ágnivárne:

1. *Molim k staršema sveta –
h gospodu Šivi in družici Párvati,
ki par sta tak kot smisel in beseda,
da prav smisel in beseda bi se mi razkrila!*
2. *Ker kaj, poglej, je Sončeva rodbina,
kaj pa le moj ubogi um!
Zdi se, da poskušam v zablodi svoji
v čolnu malem prečkati neznanski ocean.*
3. *Tepcu, ki želi le pesniške si slave,
se mi bodo vsi smejali,
ko pohlepen stegnem roke škrtatje k sadu,
ki utrgajo lahko ga le veliki.*
4. *Vendar, čakaj, vendarle obstaja pot
do cilja, ki so prejšnji pesniki jo zame odprli:
kot vrvica se zdi, nanizana skoz luknjo,
ki s konico diamantno je nastala v dragulju.*
5. *Da, takó o Rághujevem rodu, čistem vse od rojstva,
dejanj, ki ne upehajo, dokler že ne sežejo po sadu,
ki vladarji so bili zemljé prav vse do oceana,
njihovi vozovi pa utirali poti si k nebu,*
6. *ki hranili ogenj so z daritvijo, kot je navada,
ki vsakemu, ki iskal je pomoč, so ustregli,
a tistim, ki grešili so, ustrezno palico so našli,
ki budnih misli so bili ob pravem času,*
7. *ki bogastvo so kopičili, da takoj bi ga razdali,
ki spregovorili vedno so z resnico,
ki le za občo slavo so želeli v bitko,
ki ljubili so se le, da imeli bi potomce,*
8. *ki v mladosti rani le kopičili so znanje,
ki kot mladci šli so osvajat svet
in ki v starosti so modreci postali,
na koncu pa življenja telo so v duhu oddali,*

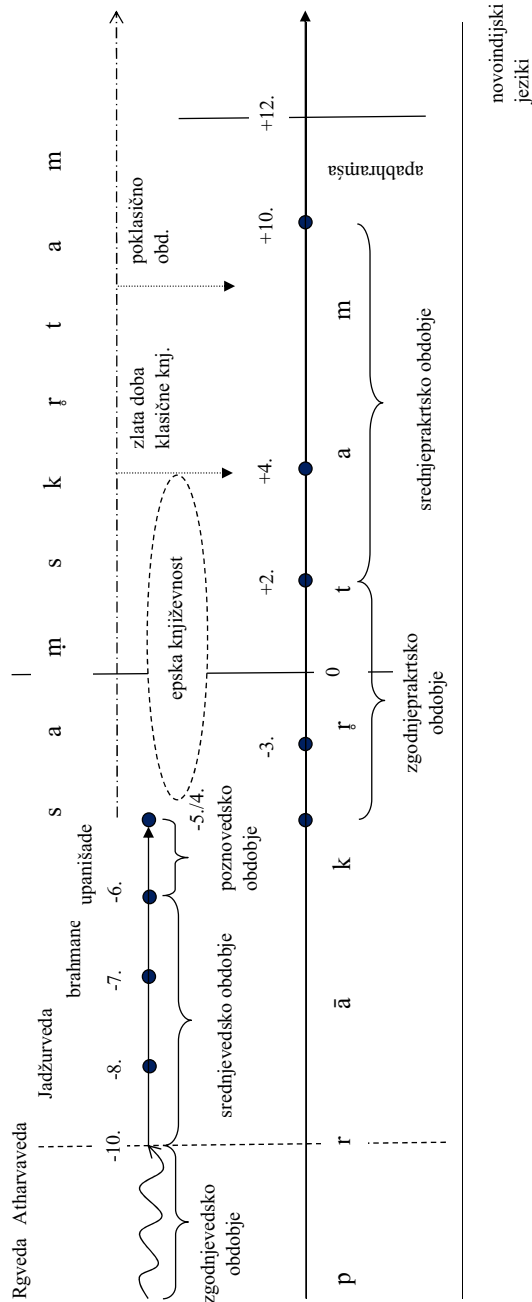
9. zgodbo celo vam zapel bom,
 četudi moja moč to komaj utegne,
 a njihova dejanja slavna so dosegla mi ušesa
 in kaprici tej upreti zdaj preprosto se ne zmorem.

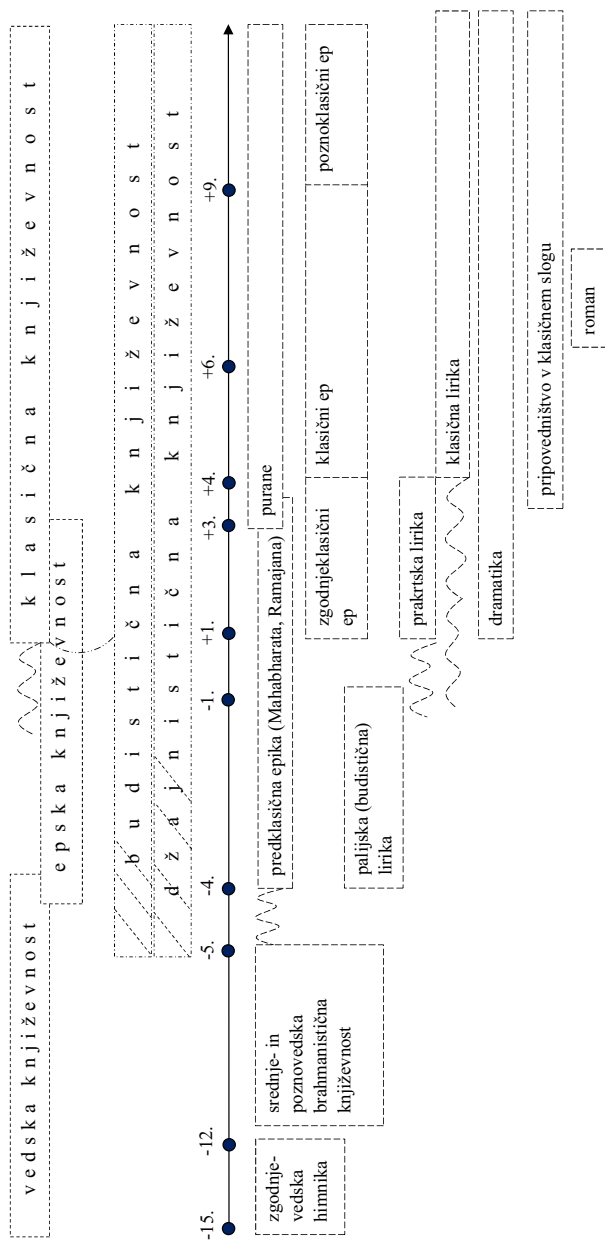
10. Le tisti pa med vami jo bo slišal,
 ki zmožen je različiti med dobrim in med slabim,
 kot v ognju čistost in nečistost
 prozorno je zlata razkrita!

(*Kālidāsa, Raghuvaṃśa*, iz 1. speva; prev. L. Repanšek.)

Jezik staroindijske književnosti je stara indijščina,¹ kar pa je pojem, ki se nanaša na več staroindijskih in srednjeindijskih jezikov, in sicer: 1) vedsko staro indijščino, v kateri je nastal vedski korpus besedil, 2) klasični sanskr̥t (ali tudi kar sanskrt (*saṃskṛta*)), ki je osrednji jezik klasične književnosti in se je do 4. stol. pr. n. št. izoblikoval preko zavestne standardizacije sociolekta brahmanskega družbenega kroga, ki korenini v vedski stari indijščini (včasih imenovani tudi kar vedski sanskrt, saj gre genealoško za isti idiom), 3) epski sanskrt (predklasična različica sanskṛta, ki je slovnično, zlasti z vidika skladnje, nekoliko bližje ljudskemu jeziku), v katerem sta sestavljena *Māhabhārata* in *Ramājana*, 4) različne prakrte (*prākṛta*). V prakrtih (ljudskih jezikih, kakršni so po naravni poti jezikovnega razvoja, tj. brez zavestnejše standardizacije, kakršni je bil podvržen sanskrt, nastali iz različnih narečij stare indijščine) so v predklasičnem obdobju in v okviru budistične doktrine nastali najstarejši staroindijski napisni spomeniki (edikti kralja Aśoke, sestavljeni v večjem številu zgodnjih prakrtov), v zgodnjem klasičnem obdobju je v njih nastajala tako lirika (prvenstveno v prakrtu maharāṣṭri (*māhārāṣṭrī*), ki je lirski prakrt *par excellence*, še zgodnejše lirske pesništvo pa je ohranjeno tudi v okviru budističnega kanona, torej v pāljiščini) kot pripovedniška književnost (v prakrtu pajśācī (*paiśācī*) je npr. nastala zbirka pravljic in pripovedk *Br̥hatkātha* (*Br̥hatkathā*), ki sicer ni ohranjena, je pa zanesljivi vir, iz katerega črpa klasična in poklasična pripovedniška tradicija), v celotnem klasičnem obdobju so bili uporabljani v okviru dramatike, kjer služijo karakterizaciji cele palete različnih likov, npr. žensk, otrok, pripadnikov nižjih kast ipd. (prvenstveno prakrti maharāṣṭri, māgadhi (*māgadhī*) in šavrasēni (*śaurasenī*)), v njih pa je nastal tudi osrednji del tako budistične (v pāljiščini (*pālī*)) kot džajnistične književnosti (v prakrtu ārdhamāgadhi (*ardhamāgadhī*), džajnistični varianti prakṛta maharāṣṭri in v apabhraṃśi (*apabhraṃśa*), razvojnemu členu med poznimi prakrti in novoindijskimi jeziki). Pomemben mlajši del budistične književnosti ob tem nastaja v t. i. budističnem sanskrtu (tudi hibridnem sanskrtu), ki je nastal preko sekundarne sanskrtizacije prakrtskih predlog.

¹ Genealoško gre pri oznaki »stara indijščina« za indoarijščino, tj. tisto indijščino, ki po svojem izvoru pripada indoevropski družini jezikov in je v Indiji tako sekundarna, neavtohtona.

Vedsko obdobje

Književnost srednjevedskega in poznovedskega obdobja je v službi religije, primarno kot del obredja samega, nato kot podporna, v svojem bistvu pravzaprav znanstvena literatura k izvajanju in pomenu obredja. Sem sodijo tako prozni odseki kot mantrе (odseki v vezani besedi, primarno v službi obrednih izrekov) *Črne Jadžurvéde* (*Kṛṣṇayajurveda*), ki pozna štiri med seboj različne vendar soodvisne redakcije, *Bela Jadžurvéda* (*Vajasaneyisaṃhitā*) in *Sāmavéda* (*Sāmaveda*) ter nekoliko poznejše *brāhmaṇe* (*brāhmaṇa*), ki so v svoji srži prozna teološka besedila, ki služijo razlagi in osmislitvi posameznih komponent obredja. Pri razlagah o izvoru tu prvič srečamo številne mitološke pripovedi (upovedane še v nekoliko rudimentarnem, praviloma lapidarnem slogu), ki se mnogo kasneje preobražene zopet pojavijo v miselnem svetu epike, zlasti *purān*. Na brahmaṇe se naslanjajo še trije mlajši žanri vedske književnosti, in sicer *arāṇjake* (*āraṇyaka*), mistična besedila, ki vedsko obredje že obravnavajo v distanciranem, alegoričnem smislu, nato najzgodnejša že v celoti filozofsko usmerjena besedila *upanišáde* (*upaniṣad*) in pa podporna besedila, imenovana *Udje Ved* (*Vedāṅga*), ki se opredeljujejo do različnih komponent vedskih besedil, od komponent obredja samega do slovnice, metrike, glasoslovja, etimologije in astronomije. Približne datacije posameznih korpusov so 9.–8. stoletje pr. n. št. za prozna besedila *Črne Jadžurvéde*, 7. stoletje za najstarejše *brahmaṇe* in 6.–5. stoletje za najstarejše *upanišáde*.

V starovedsko obdobje medtem sodita dve zbirki himn, in sicer starejša *Rgvéda* (*R̥gveda*), ki je nastajala skozi daljše obdobje približno trisetnih let, in sicer od prihoda Indoarijcev v območje zgornjega porečja reke Ind do 12. stoletja pr. n. št., v katerega sodi končna redakcija teh besedil, in mlajša *Athárvavéda* (*Atharvaveda*), ki kronološko spada nekje v 12.–10. stoletje pr. n. št. Prva vsebuje 1028 himn, druga 730. Atharvavedske pesnitve za razliko od rgvedskih niso namenjene svečani liturgiji, pač pa priložnostnim magičnim obredom, najsi bo dobrohotnim ali škodoželjnim, in tako sestoji primarno iz urokov (za zdravljenje bolezni, za uspeh v vojni in ljubezni, za dobrobit v vsakodnevnem življenju, ob tem uroki za zaklinjanje in maščevalni uroki ipd.):

1. Kot drevce popenjavka
prav tesno je objela,
ogrni s svojim me objemom,
da ti me boš ljubila
in nikdar proč odšla!

2. Kot s perutmi, ko vzletava,
bije jastreb po zemljici,
pribijam nase tvojo misel,
da ti me boš ljubila
in nikdar proč odšla!

3. *Kot Zemljo in Nebo
iz dneva v dan obhaja Sonce,
obkroža moja tvojo željo,
da ti me boš ljubila
in nikdar proč odšla!*

(*Atharvavedasamhitā* VI.8; prev. L. Repanšek.)

Čeprav tudi *Rgveda* (s polnejšim imenom *Rgvédasáṇhita* (*R̥gvedasamhitā*)) sama vsebuje nekaj podobnih besedil, je njena himnika prvenstveno namenjena čaščenju božanstev in tako jedrni del svečane, javne liturgije vedskega obdobja. Večina himn ima takó sicer izrazito ritualno namembnost, najsi bo da gre za povabila bogovom k žrtveniku oz. besedila, ki spremljajo posamezna obredja, vendar so v zbirko vključene tudi dialoške himne, izpovedne monološke himne, himne z mitološkim značajem (vendar nikdar v epskem stilu, le kot vznesene refleksije na posamezna kozmogonična dejanja) ali izrazito posvetno tematiko in tudi redke že povsem filozofsko navdahnjene pesnitve, vse te pa nosijo izjemno literarno vrednost. Za to zbirko besedil je namreč značilna izjemna literarna dodelanost, kakršni se po umetelnosti ob rob lahko postavita šele lirska in epska pesnitev klasičnega obdobja, in pa presunljiv duhovni svet: mnoge himne so prepolne občutenih prispodob, svežih in posrečenih opisov ter rahločutnih refleksij. Za zgled naj služi himna 68 iz desete, tj. zadnje in najmlajše knjige *Rgvede*, ki reflektira o podvigu vrhovnega boga Indre (tu z vzdevkom *Bṛhaspáti* 'Gospodar pesmi'), ko je ta razklal skalnato gmoto Válo, v kateri je bila ukleščena luč, tu v prispodobi krav, ki so metafora za rdečino zarje:

1. *Nenehno vreščeči kot divje gosi,
ki pazijo druga na drugo, kot don iz oblaka,
bobneči kot val je, ki lomi gorovje,
napevi zveneli h Gospodu so pesmi.*

[...]

3. *In krave gospodar je njihov zmagoviti,
mogočne, lepe, zaželenne, ki privabijo gostijo,
Bṛhaspáti rešil iz gorá naročja,
iztresel jih iz skale je, kot zrnje bi iz vreč velikih!*

4. *Oškropil je z medom maternico Reda
in zalučal nadnjo ogenj kot nebesni žarek –
Bṛhaspáti vzel iz kamenja je krave,
preklal je kožo zemlje, kot stori to zlahka voda.*

5. *Temò pregnal z nebesnega je svoda,
kot veter izkorenini plitko vodno krešo,
le pobožal nežno je kamnito gmoto
in dobil si krave, kakor veter, ki oblake žene.*

6. *Ko razklal omagano je bojevito Valo
Br̥haspāti s svojimi ognjenimi napevi,
zbezal ujete krave je kot hrano, ki za zob se uklešči,
razkril zaklade zakopane rdečkaste kot zarja.*

7. *Saj Br̥haspāti si v spomin priklical je ime
pojočih, ki poprej bilo je skrito v starem bivališču,
preklal drobovje je gora, kot ptičje jajce se razpoči,
sam na pašo odgnal je rdečkaste kot zarja.*

8. *Zagledal je medico, ki jo kamen je ukleščal,
kot ubogo ribo, ki prebiva v plitki vodi,
izdolbel jo je kot izgotovil bi čašo si iz drevesa,
Br̥haspāti goro je prelomil z gromkim pokom.*

9. *V njej je našel zarjo, sonce, ogenj,
s svojim petjem je odgnal temino,
vso lepoto Vale, ki se kitila je s kravjo čredo,
postrgal je, kot kostni mozeg iz trdega bi sklepa.*

10. *Kot gozd, ki prezgodnja mu pozeba oropala je listje,
ječala Vala je za kravami, ki ukradel jih je Br̥haspāti –
dejanje to njegovo bo ostalo brez primere,
doklèr se sonce izmenjuje z luno, ko vzhaja.*

11. *Kot temnega konjiča z biseri
Očetje z zvezdami okrasili so nebesa,
temò so položili v noč in luč v dan stočili –
Br̥haspāti je razklal pečino, našel je govedo!*

(*Ṛgvedasamhitā* X.68.1,3-11; prev. L. Repanšek.)

Rgvedska himnika pozna zlogovni/silabični verz (ime za verz je *pāda* (*pāda*), kar dobesedno pomeni 'noga', tj. ena noga od (običajno) štirih), v katerem je strogo določeno le število zlogov, menjavanje dolgih (težkih) in kratkih (lahkih) zlogov² pa zlasti v začetnem delu verza dokaj prosto. Trdno metrično shemo imajo le zadnji štirje zlogi (v enajstercu) oz. zadnjih pet zlogov (v dvanajstercu) verza in jih imenujemo kadenca. V enajstercu in dvanajstercu kadenca tipično sledi t. i. prehodu (tudi prelomu) ali

² Zlog je dolg, če sestoji iz dolgega samoglasnika (rečemo, da je zlog dolg po naravi) oz. dvoglasnika ali če ga sestavlja kratki samoglasnik in vsaj en dolg soglasnik (tak zlog je dolg po stavi). V vseh ostalih primerih je zlog kratek.

predkadenci, za razliko od osmerca pa izkazujeta tudi obvezno cezuro po četrtem ali petem zlogu. Posamezni verzi so se povezovali v kitice (*ṛc*), ki so vsebovale vnaprej določeno število verzov iste metrične strukture (nizi kitic so nato gradili posamezno himno ali *sukto* (*sūkta*), ki lahko sestoji iz le ene kitice, najdaljše himne pa celo iz preko petdeset kitic). Daleč najpogostejša je kombinacija štirih verzov: v taki kitici sta prvi in drugi verz na eni strani in pa tretji in četrti verz na drugi med seboj tesneje povezana, tako da je tu mogoče govoriti o polstišju, povezanem v dvostišje. Najpogostejše so naslednje vedske metrične oblike:

a) ***anúṣṭubh*** (*anuṣṭubh* 'hvalnica') ali osmerek se tipično pojavlja v kitični obliki z istim imenom, ki sestoji iz štirih verzov po osem zlogov in dvodelno metrično strukturo z značilno jambsko kadenco:

— — — — ' — — — —

b) ***gájatri*** (*gayatrī* 'pojoča') ali osmerek se tipično pojavlja v kitični obliki z istim imenom, ki sestoji iz treh verzov po osem zlogov in dvodelno metrično strukturo z značilno jambsko kadenco (glavni tip) ali trohejsko kadenco:

— — — — ' — — — — (tip a)

— — — — ' — — — — (tip b)

c) ***triṣṭubh*** (*triṣṭubh* '(za) tri (zloge daljša) hvalnica') ali enajsterec se tipično pojavlja v kitični obliki z istim imenom, ki sestoji iz štirih verzov po enajst zlogov in tridelno metrično strukturo: vhod, ki mu sledi cezura ("), nato tri- ali dvozložni prehod/predkadenca in štirizložna kadenca z značilnim trohejskim ritmičnim vzorcem:

— — — — " — — — — ' — — — — (tip a)

— — — — " — — — — ' — — — — (tip b)

č) ***džágati*** (*jagatī* 'gibka') ali dvanajsterec se tipično pojavlja v kitični obliki z istim imenom, ki sestoji iz štirih verzov po dvanajst zlogov in tridelno metrično strukturo. Od *triṣṭubha* se razlikuje le z eno trohejsko stopico več v kadenci, ki pa je dejansko posledica prestrukturiranja prej odločno trohejske kadence v kadenco, ki ima sedaj izrazito jambski značaj (gre tako rekoč za križanje *triṣṭubha* z jambским tipom *gájatri*):

— — — — " — — — — ' — — — — (tip a)

— — — — " — — — — ' — — — — (tip b)

Znotraj posamezne štiriverzne kitice se *triṣṭubh* in *džágati* pogosto tudi sopojavljata oz. menjujeta.

Neobvezna sestavina vedskega verza je bila tudi njegova akcentska (naglasna) shema, pogojena z razporeditvijo iktov (besednih poudarkov), tako rekoč torej njegova

»melodija«. Naglasna shema se je uporabljala predvsem za trdnejše notranje povezo-
vanje med posameznimi verzi ali polstišji ali celo kiticami, kadar te uporabljajo refren.
Na primer:

*nāśad āsīn nō sād āsīt tadānīm
nāśīd rājo nō víyomā paró yāt /
kīm āvarīvaḥ kúha kāsya śárman*

× × × × × × × × × ×
× × × × × × × × × ×
× × × × × × × × × ×

Tedaj bilo ni tistega, kar je, in niti česar ni,
bilo neba ni in niti onkraj svoda nič.
Kaj se gibalo je sem ter tja? V zavetju
koga ali česa?

(*Rgvedasamhitā* X.129.1a-c; prev. L. Repanšek)

Epsko obdobje

Oba literarna spomenika, ki sta produkt epskega obdobja, torej epa *Māhabhāra-
ta* (*Mahābhārata* 'Vélika (vojna) Bháratovih potomcev'), ki sestoji iz osemnajstih
knjig ali *párvanov*, dob. členov (*parvan* 'člen'), s preko sto tisoč kiticami in je s tem
najdaljša epska pesnitev svetovne književnosti, in *Ramájana* (*Rāmāyaṇa* 'Rámovo
življenje'), ki obsega okrog štiriindvajset tisoč kitic v sedmih knjigah ali *kándah*
(*kāṇḍa* 'člen'), sta nastajala skozi daljše obdobje in zato ob jedrnem delu pripovedi
vsebuje še številne pripovedne in poučne (tudi versko-poučne) vložke in zastrani-
tve, ki jim glavno dogajanje služi kot okvirna zgodba. Najbolj izrazito so naknadne
interpolacije zaznavne v *Māhabhārati*, ki ji ta sekundarni material mestoma že sko-
raj do nerazpoznavnosti prerašča vodilno nit. Najbolj znani taki vložki v *Māhab-
hārati*, ki pa se jih lahko kot čisto samostojne pesnitve (kar so prvotno pred vdelavo
v samo epopejo zagotovo tudi bile), so *Nálopakhjána* (*Nalopākhyāna*) ali *Zgodba o*
Nalu (in *Damajānti*), *Savítrjupakhjána* (*Sāvitryupākhyāna*) ali *Zgodba o Savítri* in
pa filozofsko-religiozna pesnitev *Bhágavadgíta* (*Bhagavadgītā*) ali *Pesem prevzvi-
šenega*, tudi *Gospodova pesem*. Poleg tega epa vključujeta še celo vrsto mitoloških
pripovedi, basni oz. parabol ter filozofsko-religijskih vložkov.

Žargonsko epski kitici pravimo kar *śloka* (*śloka*), ime pa je dobila po kitični obliki,
ki je v sanskrtski epiki daleč najpogostejša, namreč *śloki*. *Śloka* kot kitična oblika
v ožjem pomenu te oznake je v metričnem smislu naslednica vedskega *anúṣṭubha*
(gl. zgoraj) in sestoji iz dvostišja, pri čemer vsak del distiha, torej polstišje ali he-
mistih, sestoji iz dveh verzov po osem zlogov, ki sta med seboj tesneje povezana
(tako da bi lahko govorili kar o šestnajstercu), tudi ritmično: v najpogostejšem tipu
śloke prva polovica vsakega od polstišij v svojem drugem delu s sinkopo ustvari
ritmično napetost (◡--◡), druga polovica pa prinaša njen razvez in se zaključuje z

jambskim vzorcem (◡-◡-). Med dvema polovicama šestnajsterca je praviloma zaznavna kratka cezura, medtem ko je prelom med obema polovicama dvostišja obvezen:

◡◡◡ ◡-◡- / ◡◡◡ ◡-◡- //

◡◡◡ ◡-◡- / ◡◡◡ ◡-◡-

Poleg *šloke* se (v sicer mnogo manjši meri) v predklasični epiki pojavljata tudi enajsterec *upadžāti* (*upajāti*) in dvanajsterec *vamśásthā* ali *vamśástḥavīla* (*vamśastha*, *vamśastḥavīla*), ki že spadata med silabično-kvantitivne metrume s hkratnim strogo določenim zaporedjem kratkih in dolgih zlogov, kakršni so značilni za klasično pesništvo (gl. spodaj). *Upadžāti* je naslednica vedskega *trīṣṭubha* (◡-◡-◡- ◡◡ ◡-◡-), *vamśásthā* pa potomka vedskega metrične oblike *džágati* (◡-◡-◡- " ◡◡ ◡-◡-◡-). V tem smislu je *Māhabhārata* metrično pestrejša oz. manj definirano / manj ukročeno besedilo kot *Ramájana*, ki je pisana skoraj izključno v *šlokah*.

Po pojmovanju staroindijske literarne teorije *Ramájana* za razliko od *Māhabhārata* po svojem stilu že sodi v *kāvjo*, tj. klasično pesništvo, kakršno se je oblikovalo v dvorskem in mestnem okolju, in se jo tudi označuje kot prvo delo te nove stilske usmeritve, t. i. *prakavjo* (*ādikāvya*). Tako gledanje je do neke mere upravičeno, saj je snovno in arhitektonsko *Ramájana* bistveno bolj homogeno delo in bi v svojem jedru dejansko utegnili biti celo delo enega samega avtorja (po indijski tradiciji Valmíkija (*Vālmiki*)), v njenem pesniškem izrazu pa je vsekakor čutiti večjo naravnost k podajanju občutnih opisov (zlasti preko primer in metafor), kar še ni značilnost strogo predklasičnega epskega stila, ki ga srečamo v *Māhabhārati*. Prav tako je nespregljiva večja stopnja negovanosti pesniškega jezika, se pa že v *Māhabhārati* prvič srečamo s sistematično uporabo številnih opisnih sinonimov za posamezne izraze, ki so pogosto rabljeni (npr. *ṛpati*, *narapati*, *bhūpati*, *mahīpati*, *pārthiva*, *pārtha*, *pṛthivīpati*, *bhūmipati*, *mahīkṣit*, *kṣitipati*, *nareśvara*, *narādhipa*, *nareśa*, *narendra*, *prajeśvara*, *adhipati* itd. za vladarja), kar je že eden od glavnih virov osupljivo bogate sinonimije prav klasičnih sanskrtskih (in prakrtskih) besedil. Ob vsem tem sicer *Māhabhārati* uspe v mnogo večji meri ustvariti prepričljivo, realistično in otipljivo, skoraj plastično podobo svojih glavnih junakov z izrazitimi značajskimi lastnostmi.

Po svoji starosti je *Māhabhārata* v zadnji redakciji (ta sega najkasneje v 4. stol. n. št.) mlajša od *Ramájane*, ki je svojo končno podobo dobila že okrog 2. stol. n. št. (ta odnos je razpoznaven že iz dejstva, da *Māhabhārata* sama kot eno izmed vloženih pripovedi vsebuje sežeto verzijo *Ramájane*), vendar je njen jedrni del in tudi snov, ki jo obravnava (ta sega v samo srednjevedsko obdobje), precej starejša. Prav tako, kot že omenjeno, ima arhaične poteze sam pripovedni slog in pa tudi nazorski svet, ki ga besedilo odraža. Vse to je skladno tudi z geografsko naravnostjo enega in drugega epa. Če je *Māhabhārata* vezana na zgodovinske dogodke zahodnega dela srednjevedske Severne Indije (pokrajini Kuru in Pančāla), je svet *Ramájane* zasidran v šele kasneje osvojenem

območju vzhodnega dela Severne Indije (pokrajini Kósala in Vidéha). Oba epa sta zrasla iz junaških epskih pesnitev, ki so nastale v službi opevanja junaških podvigov in njihovih nosilcev, pri čemer *Máhabhárata* v svojem jedru temelji na legendarnih zgodovinskih dogodkih, medtem ko je *Ramájana* bistveno bolj zakoreninjena v mitološkem ljudskem izročilu.

Glavni motiv osrednje pripovedi *Máhabhárate* je spor med dvema vejama vladarske dinastije dežele Kuru. Vjása (*Vyāsa*), pastorek kralja Šántanuja (*Śāntanu*), ki izvira iz Kúrujske vladarske dinastije (ta se je do srednjevedskega obdobja oblikovala na podlagi unije vedskega plemena Bhárata s plemensko skupnostjo Púru in predstavlja prvo zgodovinsko izpričano centralizirano politično tvorbo vedske Indije), je imel dva sinova, Dhrtarástro (*Dhṛtarāṣṭra*) in Pánduja (*Pāṇḍu*). Prvi je imel sto sinov, med katerimi je bil najstarejši in s tem do prestola upravičen Durjódhana (*Duryodhana*), njegov polbrat pa pet sinov, t. i. Pándujce (*Pāṇḍava*), in sicer Judhísthira (*Yudhiṣṭhira*), Árdžuno (*Arjuna*), Bhímo (*Bhīma*), Nákulo (*Nakula*) in Sáhadévo (*Sahadeva*). Po Pándujevi smrti je prestolonasledstvo prevzel Dhrtarástra, ki pa se je odločil kraljestvo predati Judhísthiri in ne svojemu najstarejšemu sinu, s čimer je bilo zasejano seme uničevalnega maščevalnega srda, ki je tudi glavno gonilo vse večjega razdora med njim in njegovimi »bratanci« Pándujci. Sprva svojega dojemljivega očeta pripravi do tega, da jih skupaj zvabita v gorečo past, a se iz te Pándujci uspejo rešiti in se nato za nekaj časa odmaknejo od dvorskih spletk. V tem času se prijateljsko povežejo z vladarsko dinastijo sosednje pokrajine Pančále (*Pañcāle*), si priborijo v zakon princeso Drávpadi (*Draupadī*) in se spoprijateljijo s Křšno (*Kṛṣṇa*), ki se jim bo v mnogih neprilikah, zlasti pa v prihajajoči vojni, izkazal za bistvenega zaveznika. Dhrtarástro po svojem povratku uspejo prepričati, da svoje kraljestvo razdeli na dva dela: sam kot vladar skupaj z Durjódhano ostane v glavnem mestu Hástinápura (*Hastināpura*), Pándujci pa na južnem delu dežele ustanovijo mesto Índraprástha (*Indraprastha*). Ker nevoščljivemu Durjódhani mir ni pogodil, premami Judhísthira v igro s kockami s svojim stricem Šákunijem (*Śakuni*), v kateri Judhísthira nemudoma zakocka celotno kraljestvo in izgubi še Drávpadi, ki jo Durjódhana in njegovi bratje povrh vsega nizkotno ponižajo, kar sovraštvo med njim in Pándujci dokončno zapečati. Na ukaz Dhrtarástre so tokrat sicer Pándujci odvezani od dolga in se smejo vrniti v svojo polovico kraljestva. Vendar Durjódhana ne odneha: ponovno zvabi Judhísthira v partijo, kjer so se sedaj pravila spremenila: kdor igro izgubi, mora v dvanajstletno izgnanstvo in še trinajsto leto po povratku ostati brezimen. Judhísthira igro seveda zopet izgubi in Pándujci so izgnani v gozd, kjer jih čakajo neštete dogodivščine, vsaka od njih pa je večja priložnost za neverjetne junaške podvige. Po trinajstih letih kot odposlanca v Hástinápuro z zahtevo po tem, da se jim sedaj vrne njihova polovica kraljestva, pošljejo svojega prijatelja in zaveznika Křšno, vendar ga Durjódhana odslovi brez dogovora, kar dokončno pripelje do dejansko že dolgo neizbežnega boja. Mnogi zavezniki se borijo na kúrujski strani, mnogi drugi na strani Pándujcev, vsega skupaj osemnajst dni krvavega bratomora,

dokler Bhíma Durjódhani ne stre lobanje in je naposled razglašena zmaga Pándujcev nad Kúrujci. Edini trije preživeli kúrujski bojevniki se nato ponoči po bitki krvavo maščujejo in pokoljejo celotno pándujsko vojsko, vendar vseh pet bratov in Kršna napadu ubežijo, Judhísthira pa je naposled okronan za kralja kraljestva Kúru in po posredovanju svojega starega očeta Vjáse spravljen z Dhrtarástro. Dvanajsta do osemnajsta knjiga pripovedujeta o posledicah strašanske vojne in nadaljnjih usodah Kfšne in vseh petih Pándujcev, vse do njihove smrti.

Ramájana pripoveduje z dogodivščinami pravljičnih razsežnosti prežeto zgodbo o kraljeviču Rámi (*Rāma*), sinu Dášaráthe (*Dášaratha*), kralja Kósale (*Kosala*) – kraljestva na severovzhodu Indije. Ráma je reinkarnacija boga Víšnuja (*Viṣṇu*), ki je na tak način sklenil ugoditi prošnji bogov, ki so se nanj obrnili v strahu pred nepremagljivim in okrutnim vladarjem demonov Rávano (*Rāvaṇa*). Kot tak že kot deček izkazuje neverjetno moč in nadčloveške sposobnosti, ki z leti le rastejo. Ráma se na svojih mladostniških junaških pohodih, na katere se podaja s svojim polbratom Lákšmano (*Lakṣmaṇa*), zaljubi v princeso Sító (*Sītā*), hčer vladarja Vidéhe, sosednjega kraljestva, ki si jo tudi pridobi kot edini snubec, sposoben napeti velikanski zlati lok v tamkajšnji palači. Ko se v Ajódhji (*Ayodhyā*), prestolnici Kósale, Dášarátha počasi pripravlja na predajo prestola Rámi, spletkarska dojlja Mánthara (*Mantharā*) zastrupi misli Dášaráthove tretje žene in matere Rámovega drugega polbrata Bhárate (*Bharata*) z nenehnim prigovarjanjem, da je pravzaprav njen sin Bhárata tisti, ki si zasluži prestol, in ne Ráma. Kajkéji (*Kaikeyī*) tako od soproga zahteva, da ugoti njeni želji, saj ima pri njem še iz davnih časov v dobrem dve obljubi, in sicer naj ustoliči Bhárato, Rámo pa izžene iz kraljestva. Dášarátha, ki nima izbire, to sicer stori, vendar pri tem od žalosti umre, a Bhárata nove vloge, ki mu jo je prinesla dvorna spletkar, noče sprejeti in v izgnanstvu obišče Ramo ter ga roti, naj postane kralj v Ajódhji. Ker hoče Ráma na vsak način ostati zvest želji in naročilu svojega pokojnega očeta, se prestolu brez pomisleka odpove. Z Lákšmano in Sító ostane v izgnanstvu v divjini, kjer jih čaka prenekatera dogodivščina. Med drugim nekega dne naletijo na Šúrpanákho (*Śūrpaṇakhā*), sestro demonskega kralja Rávane. Ta se nesmrtno zaljubi v Rámo, vendar ko jo tako Ráma in nato še Lákšmana zavrneta, njene grožnje, da bo požrla Sító, pa jo stanejo še ušes in nosu, se odloči, da se bo hudo maščevala. Zateče se na otok Lánko (*Lankā*) k svojemu bratu in v njem vzbudi nepotešljivo slast do Rámove družice. Rávana Sító ugrabi in odvede v svoje kraljestvo, kjer njeno zavrnitev pospremi z grožnjo, da jo bo, če si do takrat ne premisli, čez eno leto gladko požrl. Ráma in Lákšmana medtem vztrajno iščeta način, kako bi Sító osvobodila ujetništva, pri čemer jima na pomoč priskoči opičja vojska pod vodstvom opičjega kralja Sugríve (*Sugrīva*) – temu poprej pomagata ubiti njegovega brata in uzurpatorskega kralja Válini (*Vālin*) ter mu tako povrneto kraljestvo in z njim skleneta trdno zaveznitvo. Sugríva z visoke gore preskoči na Lánko, kjer v ječi najde obupano Sító in ji prinese novice o Rámovem pohodu nad Rávano. Opičja vojska Rámi nato pomaga zgraditi velikanski most, ta kmalu odkoraka nad demonsko mesto, kjer po dolgotrajnih

bojih porazi sicer praktično nepremagljivega Rávano in osvobodi Síta. Vendar jo nato zavrne, saj ji ne zaupa, da je med ujetništvom ostala čista. Ko se užaloščena Síta skuša povzpeti v častno smrt na ognjeno grmado, jo reši sam bog ognja Ágni (*Agni*) in jo z zagotovilom, da ni v tem času nikdar prelomila zakonske zvestobe, vrne Rámi.

V sedmi knjigi, ki je zagotovo kasnejši dodatek, Ráma nosečo Sító po povratku v Ajódhjo pošlje v izgnanstvo, saj ne more utišati mestnih govoric, ki ne glede na vse še vedno širijo dvom o njeni čistosti. Tam ob zaščiti modreca Valmíkija, ki mu Síta pove celotno nesrečno zgodbo, rodi dvojčka Kúso (*Kusa*) in Lávo (*Lava*). Brata se ob nekem praznovanju skupaj z Valmíkijem vrnete v Ajódhjo in pred Rámo zrecitirata *Ramájano*, ki jo je sestavil Sítin zaščitnik. Ko se Ráma zave, da gre za njegova sinova, dá Sító nemudoma priversti nazaj in od nje ponovno zahteva, da zapriseže o svoji zvestobi. Obupana Síta za pričo tokrat zaprosi samo boginjo Zemlje, ki v jezi nad Rámovo krivičnostjo in nerazumnostjo Sító vzame v svoje kraljestvo, priprošenj naposled skesanega Ráme pa noče niti slišati, češ da je za spokoritev daleč prepozno. Skrušeni Ráma nato kraljestvo sčasoma preda svojima sinovoma in se v podobi Víšnuja vrne med bogove.

Klasično obdobje

Književnost klasičnega obdobja zaznamuje nova stilska usmeritev, ki jo, kot je bilo nakazano v prejšnjem razdelku, lahko zaslutimo že v izrazni arhitektoniki *Ramájane*. Zanj je značilna močna zavest o stilski ravnini besedila in s tem povezana osredotočenost na način upovedovanja, torej na formo sámo in njene komponente, kakršna je bila v mnogih pogledih značilna že za rgvedsko himniko, četudi je imela ta primarno povsem drug namen kot klasična književnost. Klasična književnost ali *kávja* (*kāvya*) se po indijski literarnokritični tradiciji deli na dela, ki se jih predvsem posluša (*śrāvya*), in dela, ki se jih prvenstveno gleda (*dṛśya*). V prvo skupino sodita lirika ali *lāghukāvja* (*laghukāvya*, dobesedno 'lahkotnejše pesništvo') in klasična epika ali *māhakāvja* (*mahākāvya*, dobesedno 'véliko pesništvo') na eni strani ter klasična proza ali *gádja* (*gadya* 'pripovedništvo') na drugi. V *dṛśjo* spada dramatika kot najpopolnejša oblika *kāvje*, saj ponuja idealen spoj vezane in nevezane besede. Pesniku, ki je ustvarjal v klasičnem slogu, so bile na voljo številne stilske figure ali okras (*alaṃkāra*). Najpogostejše med njimi so metafora ali *rúpaka* (*rūpaka*), primera ali *upamá* (*upamā*), prikriti pomen oz. namerna dvoumnost ali *śléša* (*śleṣa*) in *jámaka* (*yamaka*), ki se igra z istim zaporedjem glasov v dveh ali več različnih pomenih. Zlasti zanimiva je staroindijska metafora, saj je ta v svoji srži drugačna od tiste, ki jo pozna zahodna književnost – implicitno namreč izrazi tudi sam komparand:

Poleg tega se v okviru lirskega pesništva pojavi tudi povsem drugačna metrična oblika, ki je vezana na stopice. Posamezni zlogi (ena dolžina je kadarkoli zamenljiva z dvema kračinama) so urejeni po trajanju (tj. po številu mor (*mātra*), pri čemer kračina meri eno moro, dolžina pa dve) enako dolge stopice. Te stopice so nanizane v dve zaporedni polstišji s po osem stopicami, ki sta lahko enako dolgi ali pa je eno krajše od drugega. V *árji* (*āryā*), najpogostejšem tipu takega dvostišja, prvo polstišje zaobsega sedem stopic in pol (skupaj $(7 \times 4) + 2 = 30$ mor), drugo pa prav tako, vendar je šesta stopica osiromašena na eno samo kračino (skupaj torej $(7 \times 4) - 3 + 2 = 27$ mor), npr.

*gacchati purah śarīraṃ dhāvati paścād asaṃsthitam cetaḥ
cīnāmśukam iva kotoḥ prativātaṃ nīyamānasya*

— ∪ ∪ / ∪ — ∪ / — — / — ∪ ∪ / — — / ∪ — ∪ / — — / —
— — / ∪ ∪ ∪ ∪ / — — / ∪ ∪ — / — — / ∪ / — — / =

*Telo si moje le naprej želi,
a kakor svilnata tkanina vetru srce upira se – nazaj beži!*

(*Kālidāsa*; prev. L. Repanšek.)

Taka oblika je zlasti popularna v prakrtski liriki in se je zelo verjetno razvila z oporo na instrumentalno spremljavo. Ni naključje, da tudi najstarejše ohranjeno delo, ki ima že vse lastnosti *kāvje*, ni sestavljeno v sanskrtu, pač pa v prakrtu *māharāṣṭri* (*māhārāṣṭrī*), ki je bil zaradi svoje domnevne blagozvočnosti prva izbira lirskih pesnikov zgodnjega klasičnega obdobja. Gre za zbirko enokitičnih lirskih pesmi (*muktaka* 'samostojna') *Sāttasāi* (***Sattasāī***), ki je v 1. ali 2. stol. n. št. nastala kot plod zbirateljskega in uredniškega dela kralja Hāle Sātavāhane (*Hāla Sātavāhana*). Ker mora biti enokitičnica (*muktaka*) torej sama zase stoječa celota, ki na stilistično dovršen in eleganten, po vsebini pa domiseln, svež oz. posrečen in bistroumen način ubeseduje refleksijo na izbrano temo, se je te pesniške oblike prijelo ime *subhāṣita* (*subhāṣita*), kar dobesedno pomeni 'dobro povedana [pesem]':

*Ko noč je izstradal in reke nasilno oropal vodé,
zemljo izmučil in slekel odevo košatim gozdovom,
sonce loveč zdaj oblaki, »Le kam se je skrilo?!«,
ob soju brlivk se v iskanje podajo po svetu.*

(*Pāṇini*, prev. L. Repanšek.)

*Kot dolga reka vije leno se nebo čez svod,
oblaki snežnobeli so peščeni ji bregovi,
pred njo lete žerjavi s tihim krikom –
nato odpro pod noč na njej se lokvanjev ozvezdja ...*

(*Viśākhadatta*; prev. L. Repanšek.)

V poznoklasičnem in poklasičnem obdobju so nastajale cele obsežne zbirke *subhāṣita*. Kot v primeru *Sāttasāi* gre tudi tu za kompilatorska dela (*koṣa* 'zakladnica'), ki so posamezne enokitičnice črpala iz sočasnih in preteklih književnih del več zvrsti (torej tudi dramatike) in jih urejala v tematske sklope. Najznamenitejša taka zbirka je Vidjākarova (*Vidyākara*) antologija *Subhāṣitarātnakoṣa* (*Subhāṣitaratnakoṣa* 'Zakladnica, ki ima za svoje dragulje dobro povedane pesmi') iz 11. stoletja in združuje okrog 1700 pesmi več kot tristo pesnikov in pesnic, ki so ustvarjali v klasičnem obdobju.

V približno isti čas kot prva ohranjena zbirka prakrtske lirske poezije sodi tudi budistični pesnik Ášvaghōṣa (*Ášvaghōṣa*), ki je med 1. in 2. stol. n. št. že ustvarjal v izčiščenem elegantnem klasičnem slogu in v sanskrtu. Ohranila sta se nam dva zgodnjeklasična epa *Buddhačārita* (*Buddhacarita* 'Buddhovo življenje') in *Sāvndaranānda* (*Saundarananda* 'Lepi Nānda') ter fragmenti zgodnjeklasične dramatike. Prav tako v zgodnje obdobje *kāvje* spadajo drame pesnika Bhāse (*Bhāsa*), ki so utegnile nastati okrog 2. ali 3. stoletja n. št. Pripisuje se mu sicer trinajst dram, vendar s precejšnjo mero previdnosti. Najbolj dovršena in skoraj nedvomno njegova je šestdejanka *Svāpnavāsavadatta* (*Svapnavāsavadattā* 'Vāsavadatta v snu'), njegova fragmentarno ohranjena *Dāridrāčārudatta* (*Daridracārudatta* 'Revni Čārudatta') pa je predloga za kako stoletje mlajše drame, ki še zadnja sega v zgodnjeklasično dobo, in sicer znamenite Šūdrakove (*Šūdraka*) *Mṛcchakāṭike* (*Mṛcchakaṭikā* 'Glinasti voziček').

V podobnem času je začela cveteti tudi pripovedna književnost, ki svojo snov črpa iz ljudskega pripovedništva, vendar jo predela v skrbno oblikovano prozno ali verzno pripoved, upovedano v značilnem izbrušenem klasičnem slogu. V sklopu budistične in džajnistične tradicije že precej prej začne nastajati prakrtska pripovedna proza, po kateri se zagotovo vsaj deloma zgleduje tudi sanskrska. Najstarejše ohranjeno delo te zvrsti je zbirka basni in parabol *Pānčātāntra* (*Pañcatantra* 'Pet knjig na pet tem'), ki sega nekje v 3. ali 4. stoletje n. št. in skozi pet poglavij prek zgodbic in s tem tako rekoč prek (posredne) izkušnje same poskuša priučiti večšine splošne preudarnosti in razumnosti ter izkušnost v svetu. Kot velika večina staroindijskih pripovednih del je *Pānčātāntra* koncipirana kot okvirna pripoved, v katero je vdelenih več nivojev vloženih zgodb. Neposredna vodila so podana v obliki sentenc, sestavljenih v verzih (najraje v *śloki*), in zelo naravno integrirana v pripoved, tako da prehod iz vezane v nevezano besedo niti ni doživet kot stilski premik. Privlačnost tega besedila jo je že zelo zgodaj ponesla prek meja Indije: že od 6. stol. n. št. dalje so nastajali prevodi v sočasno srednjo perzijsčino (ta je sicer izgubljen) in na njegovi podlagi sirski prevod *Kalilag in Damnaḡ*, nato v 8. stoletju arabski, po 10. stoletju na njegovi podlagi še grški, hebrejski in latinski, starošpanski ter poznejši perzijski in poznejši sirski (vse že med 11. in 13. stoletjem). Preko prevodov teh del v evropske jezike, zlasti preko nemškega prevoda starejše sirske verzije in pa nemških, francoskih, angleških, italijanskih in mlajših španskih prevodov arabske inačice, pa so v evropsko pripovedniško tradicijo, vključno z ljudsko, v kolikor

je ta temeljila na literarni predaji, začeli prodirati tudi številni posamezni motivi oz. variante posameznih zgodb.

Sledeče zrelo klasično obdobje zaznamuje najpomembnejši klasični avtor **Kálidása** (*Kālidāsa*), ki je ustvarjal nekje v 4. stol. n. št. (najkasneje v petem). Njegova dela odlikuje mojstrsko izpeljana uravnoteženost izrazne umetnosti, ki nikoli ne zaide v slogovno in jezikovno akrobatiko, ki bi bila sama sebi namen. Ustvarjal je v vseh glavnih žanrih klasične *kāvje*. Je avtor treh dram, in sicer so to po pomembnosti/dovršenosti **Šakúntala** (*Abhijñānaśākuntala* 'Šakúntalino spoznanje'), *Vikramorvaśija* (*Vikramorvaśiya* 'Urvaši, dobljena s pogumom') in *Mālavikāgnimitra* (*Mālavikāgnimitra* 'Mālavika in Āgnimitra'), avtor estetsko neprekosljivih epov *Kumārasāmbhava* (*Kumārasāmbhava* 'Rojstvo Kumāre') in *Rāghuvāṇśa* (*Raghuvamśa* 'Rāghujeva rodbina') ter vsaj ene lirske pesnitve, in sicer *Méghadūta* (*Meghadūta* 'Oblak glasnik'). Pripisuje se mu tudi ciklično lirsko pesnitev *Ātmaśāhara* (*Ātmaśāhara* 'Letni časi'), vendar literarna zgodovina ugotavlja, da v tem primeru ni zelo verjetno, da je njen avtor resnično prav Kálidása. Lirska pesnitev *Méghadūta* je postala celo model novega žanra, ki mu rečemo kar glasniška poezija ali *dūtakāvya* (*dūtakāvya*), kjer je udeležen glasnik (oblak, veter, labod ...), ki med dvema ločenima zaljublencema ponese sporočilo o hrepenenju. Najbolj znana pesnitev, ki sledi temu modelu, je *Ghātākārpara* (*Ghaṭakarpara* 'Razbiti vrč'), vendar njen avtor ni znan. Morda istočasno s Kálidáso (lahko pa tudi do dve stoletji kasneje) je ustvarjal pesnik Ámaru (**Amaru**), ki nam je zapustil cikel stotih enokitičnic na temo ljubezni *Ámaruśāta* (*Amaruśāta* 'Sto Ámarujevih (pesmi)'). Tudi ti cikli so postali izredno popularna vrsta tematsko povezane lirske poezije. Kar se tiče dramatike, je v Kálidásovo obdobje mogoče umestiti še Viśākhadatto (**Viśākhadatta**), ki nam je zapustil znamenito politično dramo *Múdrarākṣasa* (*Mudrārākṣasa* 'Rākṣasov pečatnik').

V 6. in 7. stoletju je ustvarjala cela kopica izjemno pomembnih avtorjev. Pesnik Bhāra-vi (**Bhāravi**) je avtor klasičnega epa *Kirātardžunija* (*Kirātārjunīya* 'Ārdžuna in lovec'), ki uvaja mnogo slogovno inovativnega zlasti na ravni stilskega okrasja in je tako postal model za dvorski ep celotnega obdobja po Kálidási. Prvi rezultat teh naporov je Māghov (**Māgha**) sila umetelni ep *Śiśupālavādha* (*Śiśupālavadha* 'Uboj Śiśupále'), ki sega v sedmo stoletje. Pesnik Bhārtrhári (**Bhartṛhari**) je v silno lucidnem in posrečenem slogu zložil cikel trikrat po sto pesmi *Śātakatrāja* (*Śātakatraya* 'Tristo pesmi'). Prvi cikel govori o ljubezni (*Śṛṅgāraśāta* 'Sto pesmi o ljubezni'), drugi o življenjskih spoznanjih (*Nītiśāta* 'Sto pesmi o splošni modrosti') in tretji o odrekanju in razočaranju (*Vairāgyaśāta* 'Sto pesmi o ravnodušnosti'). Izjemne literarne vrednosti je tudi Majūrova (**Mayūra**) zbirka *Sūrjaśāta* (*Sūryaśāta* 'Sto pesmi Soncu'). V istem obdobju se pojavi tudi staroindijski roman, ki sicer po sedmem stoletju ni več cvetel. Tudi tu dela, ki so nam ohranjena, odlikuje izjemna stilska dovršenost, slogovna spretnost in prefinjena minucioznost izraza. Najimennitnejši literarni spomenik tega

žanra je Dándinov (**Daṇḍin**) pikareskni roman *Dāśakumāračārīta* (*Daśakumāracarita* 'Prigode desetih mladeničev'), ob tem pa so absolutni literarni presežki tudi Subánd-hujev (**Subandhu**) pravljčni roman *Vāsavadatta* (*Vāsavadattā*) in Bánovi (**Bāṇa**) deli *Hāršačārīta* (*Harṣacarita* 'Življenje kralja Hárše'), ki je edini ohranjeni zgodovinski in avtobiografski roman, ter v jezikovni spretnosti dejansko nepreseženi roman v verzih *Kadámbarī* (*Kādambarī*), ki pa mu je ostal nedokončan. Sam kralj Hárša (**Harṣa**), ki je vladal v 7. stoletju, je domnevni avtor treh dram, med katerimi je absolutno najboljša *Nāganānda* (*Nāgānanda* 'Kačje veselje'), ki je ena izmed silno redkih dram (take so pravzaprav ohranjene le tri), pri kateri je na odru uprizorjena smrt, kar je sicer v popolnem neskladju s staroindijsko gledališko teorijo.

V 8. stoletju ustvarja dramatik Bhāvabhūti (**Bhāvabhūti**), ki je prav tako avtor treh del in nedvomno najpomembnejši staroindijski dramatik po Kálidási. Med njegovimi deli prednjačita drami *Úttararāmačārīta* (*Uttararāmacarita* 'Poslednje Ramovo dejanje') in desetdejanica *Mālatīmādhava* (*Mālatīmādhava* 'Málati in Mádhava').

V poklasičnem obdobju cvetita predvsem dramatika in pripovedna književnost, a tudi epika in lirika še najdeta moč za posamezne literarne presežke. Najpomembnejši dramatik poklasičnega obdobja je Rádžaśekhara (**Rājaśekhara**), ki ga je mogoče postaviti na prehod iz 9. v 10. stoletje. V 11. ali 12. stoletju nastane eno najznamenitejših lirskih del sanskrtske književnosti sploh, in sicer Džájadévova (**Jayadeva**) *Gītagovinda* (*Gītagovinda* 'Pesem o Govíndi') v dvanajstih spevih, ki se poslužuje novih načinov upesnjevanja z novimi verzniimi oblikami, celó uporabo rime, ki je starejši *kāvji* sicer tuje ukrasno sredstvo (z izjemno *jámake*, o čemer gl. zgoraj). V 12. stoletje sodi tudi Šriháršova (**Śrīharṣa**) veličastna epska pesnitev *Nājšadhačārīta* (*Naiṣadhaacarita* 'Življenje kralja Níśadhe'). Prav tako v ta čas spada Govárdhanov (**Govardhana**) imenitni poskus izgotovitve sanskrtskega protipola stari prakrtski lirski zbirki *Sáttasái*. To je delo *Árjasáptaśái* (*Āryāsaptaśatī* 'Sedemsto pesmi v kitični obliki *árja*'), vendar Govárdhanova poezija tu ne dosega dovršenosti svojega prakrtskega vzora.

Kot že omenjeno, v poznem klasičnem obdobju nastanejo ena najpomembnejših del sanskrtske pripovedne proze. Najstarejša med njimi je verjetno *Hítopadeśa* (**Hitopadeśa** 'Dobronamerni poduk') avtorja *Narājane* (*Nārāyaṇa*), ki je pandan mnogo starejši zbirki basni in parabol *Pánčātántri*. Ne glede na dejstvo, da je kar tri četrtnine njene vsebine direktno povezane s prvimi tremi knjigami *Pánčātántre*, vsekakor ni le njena avgmentirana predelava, pač pa mojstrsko izpeljana kompilacija besedil iz več podobnih del, ki imajo za svoj cilj poduk o veščinah splošne življenjske modrosti. V 10. in 11. stoletju so nadalje nastale tri mojstrske predelave sedaj izgubljenega prakrtskega dela *Bírhatkátha* (*Bṛhatkathā* 'Dolga zgodba'), izjemno obsežne zbirke pravlji in povesti (obsegala naj bi preko sto tisoč verzov) avtorja (kompilatorja?) *Gunádhje* (*Guṇādhya*). To so – v kronološkem redu – Sómádévova (*Somadeva*) *Káthasáritságara* (**Kathāsaritsāgara** 'Morje potokov zgodb'), Kšeméndrova (*Kṣemendra*)

Brhatkāthamāndžari (*Brhatkathāmāñjarī* ‘Šopi cvetov Dolge zgodbe’) in Búddhasvāminova (*Buddhasvāmin*) *Brhatkāthaślōkasangrāha* (*Brhatkathāślōkasamgraha* ‘Skrajšana verzija Dolge zgodbe v šlokah’). Ob tem so nam ohranjena še tri dela, ki so verjetno sicer starejša, vendar so v vseh treh slučajih originalne verzije žal izgubljene, tako da so do nas prišle le poznejše redakcije. To so *Śūkasāptati* (*Sukasaptati* ‘Sedemdeset papagajevih (povesti)’), *Vetālapāncāvinśati* (*Vetālapañcaviṃśati* ‘Petindvajset vampirjevih zgodb’) in *Vikramācārīta* (*Vikramacarita* ‘Dogodivščine kralja Vikrame’). Med njimi je daleč najpomembnejša prva, ki upravičeno velja za enega najimennitnejših primerkov klasičnosanskrskega pripovedništva nasploh. Preko prevoda v klasično perzijsčino v 14. stoletju, po katerem je tako kot v primeru *Pāncātāntre* klicala izjemna popularnost dela, je že kmalu dosegla tudi v miselni svet evropske književnosti.

SEZNAM NEKATERIH POMEMBNEJŠIH VIROV,
KI ŠE PONUJAJO VPOGLED V STAROINDIJSKO KNJIŽEVNOST

- ANDRIJANIĆ, Ivo, 2019: *Gramatika sanskrta. Osnove*. (Udžbenici sveučilišta u Zagrebu / Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis.) Zagreb: Školska knjiga. 27–49.
- FORMIGATTI, Camillo A. (ur.), 2019: *A Sanskrit treasury. A compendium of literature from the Clay Sanskrit Library*. Oxford: Bodleian Library, University of Oxford.
- GONDA, Jan (ur.), 1977–1981: *A history of Indian literature*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- JEŽIĆ, Mislav, 1987: *Rgvedski himni. Izvori indijske kulture in indoeuropsko nasljeđe*. Zagreb: Globus.
- JEŽIĆ, Mislav, 2011: *Amaruka: Amarukina stotina. Stotina prizora ljuvenih*. Zagreb: ArTresor. Zlasti 15–156.
- KATIČIĆ, Radoslav, 1973: *Stara indijska književnost: sanskrska, palijska i prakrska*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- KEITH, A. Berriedale, 1956: *A History of Sanskrit literature*. London: Oxford University Press.
- KOS, Janko, 2005: *Pregled svetovne književnosti*. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 33–39.
- KOS, Janko, 2020: *Primerjalna zgodovina svetovne literature*. (Razprave in eseji / Slovenska matica 77.) Ljubljana: Slovenska matica. 74–90. [Z nekaj važnejšimi stvarnimi napakami.]
- MACDONELL, Arthur Anthony, 1900: *A History of Sanskrit literature*. New York: D. Appleton and Company.
- MYLIUS, Klaus, 2003: *Geschichte der altindischen Literatur. Die 3000jährige Entwicklung der religiös-philosophischen, belletristischen und wissenschaftlichen Literatur Indiens von den Veden zur Etablierung des Islam*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- PACHEINER, Vlasta (prev.), 1966: *Kalidasa: Śakuntala*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PACHEINER, Vlasta (ur., prev.), 1973: *Kot bilke kot iskre. Izbor sanskrske lirike*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Zlasti 103–119.
- PACHEINER, Vlasta (prev.), 1974: *Kalidasa: Letni časi, Oblak glasnik*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Zlasti 77–91.

- PACHEINER KLANDER, Vlasta, 1982: *Staroindijska poetika*. Ljubljana: ZRC SAZU, Državna založba Slovenije.
- PACHEINER KLANDER, Vlasta (prev.), ²1990: *Bhagavadgita: Gospodova pesem*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Zlasti 107–121.
- PACHEINER KLANDER, Vlasta, 2001: *Staroindijske verzne oblike*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- PACHEINER KLANDER, Vlasta (prev.), 2002: *Zgodba o Savitri: pripoved vidca Markandeje iz Mahabharate*. Branik: Abram. Zlasti 57–76.
- PACHEINER KLANDER, Vlasta (ur., prev.), 2005: *Ko pesem tkem: antologija vedskih pesmi*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Zlasti 187–238.
- PACHEINER KLANDER, Vlasta, REPANŠEK, Luka, DITRICH, Tamara, PETEK, Nina, ŠKOF, Lenart, 2021: *Razgledi po staroindijski književnost. Prevodi in interpretacije*. (Studia Indogermanica Labacensia, Series Indologica II: instrumenta, II.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- REPANŠEK, Luka (ur., prev.), 2019: *áva rohaty avikā ná sūryaḥ. Izbor iz rgvedske himnike: prevodi in študije*. (Florilegium Indogermanicum I.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Marko Marinčič

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za klasično filologijo
marko.marincic@ff.uni-lj.si

Imperializem kanona? Nekaj razmišljanj v zagovor antičnih, renesančnih in svetovnih klasikov

Tele šaljive verze beremo v *Sholarju iz Trente* (1939) Jože Lovrenčiča (1890–1952), goriškega pesnika in pedagoga, avtorja prvega integralnega prevoda Ovidijevih *Metamorfoz*:¹

Nas Livij zgodovine uči,
Vergil s Sibilo staro
nam pravi čudežne reči,
Horac uči nas piti,
Ovid uči ljubiti,
Marcijal in kompanija
dovtipe z nami zbija,
a s Ciceronom Kvintilijan
nas stráši noč in dan.

Šolski nabor avtorjev, ki ga navaja Lovrenčič, je v tedanji klasični gimnaziji nedvomno imel zavezujoč značaj. Cicero in Kvintilijan sta ga imela tudi v smislu strašече ga biča, ki je lebdel nad latinskimi stilističnimi vajami. Cicero in Kvintilijan podobne avtoritete danes nimata več niti v nemški humanistični gimnaziji in v italijanskem klasičnem liceju. Vendar ima literarni kanon antičnih klasikov v tem tipu gimnazije podobno veljavo kot prej, tudi v slovenski različici, ki je bila ob uvedbi splošne mature priznana kot posebna oblika splošnega gimnazijskega programa.² Seveda pa kanon antičnih klasikov,

1 O tragični usodi Lovrenčiča in njegovega prevoda Movrin 2017. Del njegovih *Metamorfoz* je bil že objavljen v več zaporednih številkah revije *Keria*. Prevod je tudi po zaslugi redakcije, h kateri je veliko prispevala Anja Božič, lepo berljiv, vendar – najbrž predvsem zaradi časovne oddaljenosti – slovenskemu bralcu ne more ustvariti tistega vtisa o Ovidijevi pesnitvi, ki ga ustvarita Gantarjev izbor in nastajajoči integralni prevod Barbare Šega Čeh.

2 Popolnega ujemanja ni iz več razlogov: ker se stara grščina v naših državnih gimnazijah pojavlja le v manjšem obsegu in sporadično, v večjem edino na Škofijski klasični gimnaziji, predvsem pa zato, ker klasični program nima dovolj programske avtonomije. Odsotnost programskega pristopa in smiselno organizirane raznolikosti je za slovensko gimnazijo od uvedbe splošne mature naprej tudi nasploh značilna. Očitno znamenje tega je, da je usklajevanje pouka pri predmetih z jasno kulturnozgodovinsko perspektivo (zgodovina, slovenščina, filozofija, umetnost, glasba, jeziki oz. tuje književnosti) odvisno od dobre volje vodstev in učiteljev ter projektnih povezav. Omenjene slabosti, ki škodujejo tudi razvoju klasičnega programa, sem kritično komentiral mdr. v članku Marinčič 2010 in (širše v povezavi s poukom tujih književnosti) 2020.

ki zgodovinsko izhaja iz renesančnega humanizma, zunaj omenjenih šolskih institucij že v 19. stoletju ni več imel tako središčnega pomena. Pravzaprav je Goethe prvenstvo grško-rimske »klasike« s konceptom *Weltliteratur* omajal, še preden se je v Nemčiji gimnazija humboldtovskega tipa sploh res razcvetela.³

Goethejeva ideja o svetovni književnosti se v časih globalizacije lahko zdi naravnost vizionarska (Juvan 2009). In vendar je svetovno književnost težko stvarno opredeliti kot celoto. Lokalni pogled zaradi vloge jezika in kulturnih razlik ostaja prevladujoč. To velja tako v primeru, ko izhajamo iz kanona »večnih umetnin« (tokrat ne več le zahodnih), kot v primeru, če se omejimo na bolj pragmatično razumevanje literature kot sistema. O kanonih svetovne književnosti je smiselno govoriti samo v množini, saj obstajajo samo v navezavi na lokalna jezikovna oz. kulturna okolja (Juvan 2009: 206) – pri nas najbolj izrazito formalno ravno v kontekstu pouka književnosti pri predmetu slovenščina.⁴ Harold Bloom je s svojim »zahodnim kanonom« (1994, slovenski prevod 2003) v anglofonem svetu zbudil veliko kritik zlasti zaradi domnevnega »zahodnega« imperializma, manj pa zaradi nekritičnega anglocentrizma. Še najmanj seveda zaradi dejstva, da se klasični antiki v velikem loku izogne, čeprav so zametki ideje o zahodni kulturi (tudi v smislu večvrednosti nad Orientom) dokazljivo v Vergilijevi *Eneidi*. Toda če sta bila za romanski svet temelja »zahodne« literature od nekdanj Vergilij in Dante, je za atlantskega kritika to razumljivo Shakespeare.

Še preden se posvetim mestu antične književnosti v slovenski različici »svetovnega kanona«, kot se zrcali v uradnih šolskih naborih, ter smiselnosti takih preskriptivnih naborov (ki jo sam trdno zagovarjam), bi želel nekaj razmislekov nameniti konceptu kanona in procesom kanonizacije in avtokanonizacije, kot jih je poznala sama klasična antika. To vprašanje je zanimivo najprej zato, ker je grško-rimska antika idejo o normativno zavezujočih literarnih zgledih sploh oblikovala; nato pa tudi zato, ker se Rimljani s skoraj obsesivnim pridruževanjem grškemu kanonu *sami in vnaprej* umeščajo v začetno točko vseh poznejših poskusov, da bi literarni kanon presegel jezikovne oz. nacionalne omejitve.

Kanonizacija literarnih avtorjev se je v Grčiji prvič pojavila kot podaljšek klasifikatorskih dejavnosti, s katerimi so se od 3. stoletja pr. Kr. ukvarjali filologi v aleksandrijski knjižnici. Knjižnico so novi makedonsko-grški vladarji Egipta ustanovili kot del Muzeja, nekakšnega dvornega znanstvenega inštituta. Sistematično zbiranje vseh ohranjenih ostankov slovstva v grščini (in deloma tudi v drugih jezikih) je porodilo potrebo po klasifikaciji. Kot najbolj uporaben kriterij se je ponudil literarni žanr, ki pa ga je bilo treba najprej sploh teoretsko utemeljiti. Nekakšna embrionalna teorija literarnega žanra

3 Pomemben idejni temelj humboldtvske humanistične gimnazije je bilo filhelenstvo, vendar je v praksi ta tip gimnazije v veliki meri ohranil tradicijo »latinske« šole, zato je latinščina še vedno opazno prevladovala nad grščino in sploh nad ukvarjanjem z antično literaturo kot literaturo; prim. Stroh 2007: 263–265.

4 Kanonizacijske učinke ima že samo dejstvo, da je pouk svetovne književnosti del tega predmeta.

je prvi posredni učinek aleksandrijskega knjižničarstva. Drugi tak učinek so vrednotna rangiranja avtorjev *znotraj* zvrsti.⁵ Najboljši primeri »samoumevnih« prvakov so Homer (epika), Arhiloh (jamb) in Pindar (lirika). Sapfo je bila deležna zgolj pomožne, simbolne kanonizacije: najbrž zato, ker je vodilno mesto med liriki zasedal Pindar, si je neznano kdo neznano kdaj domislil, da bi jo kot deseto uvrstil med Muze. Epigram *Palatinske antologije*, ki govori o tem, je pripisan kar samemu Platonu: »Nekateri pravijo, da je muz devet. Kako površno! Sapfo z Lesbosa je zagotovo deseta.«⁶

Prvotno jedro *Palatinske antologije* je zbirka grških epigramov z naslovom *Stephanos* (»Venec«), v katero je Meleager iz Gadar (v Palestini) ok. leta 100 pr. Kr. zbral sebi ljube pesmi drugih pesnikov in jim dodal svoje lastne. Meleagrov podvig je bil daljnosežen. Gre morda za prvo knjigo, ki je bila izdana kot zbirka samostojnih pesmi, torej pesniška zbirka. Poezija prejšnjih obdobij, tako pripovedna kot krajša, ni bila namenjena bralcem. Avtorji so jo zapisovali, vendar so jo namenjali izvajanju pred živim občinstvom. V primeru epike je bilo to povezano že z njenimi ustnimi, predliterarnimi izvori, krajša poezija pa je bila življenjski del različnih javnih (verskih, državnih itd.), poljavnih in polzasebnih prireditelj (npr. simpozij kot ključna institucija aristokratske družbe). Vso poezijo, prvotno tudi epiko, je spremljala glasba. Pesniška zbirka kot zbirka samostojnih pesmi postane smiselna šele, ko se poezija naseli v knjigi in dobi bralce. Ni naključje, da je bila prva taka zbirka ravno zbirka epigramov. Epigram je imel prvotno značaj informativnega in/ali dekorativnega napisa in ga po tedanjem razumevanju sploh ne bi prištevali k poeziji. Literarni značaj je dobil že pred Meleagrom,⁷ toda objava *zbirke* je ključen dogodek v zgodovini svetovne poezije, še posebno, ker je Meleagrova zamisel tesno povezana z idejo kanona. Z njo je v precej bolj šolskem smislu povezan tudi sodobni pojem antologije/florilegija kot »cvetobera«.

Na te grške prakse se Horacij neposredno navezuje v sklepnih verzih prve pesmi svoje zbirke *Carmina*:

Če me boš [tj. Mecenat] uvrstil [*inseres*], med lirske pevce, bom s temenom zadel visoko ob zvezde. (35–35).⁸

Horacij torej izhaja iz formalnih kanonov, ki so jih znotraj grške poezije predvideli grški gramatiki. Novo razsežnost pa ta kanoničnost dobi z dejstvom, da je za rimskega pesnika grška poezija tuja in da jo že v izhodišču sprejema kot normativni zgled. Ne

5 Temeljno pregledno delo o vseh teh temah je še vedno Pfeiffer 1968, zlasti 181 isl.; specifično o nastanku grškega lirskega kanona zdaj Hadjimichael 2019; tam tudi druga novejša literatura.

6 AG 9.506. Podobno tudi dva druga epigrama, 7.407 (Dioskorid) in AG 7.14 (Antipater iz Sidona; prevod Isak Kres 2009: 35). Splošno o kanonizaciji Sapfo Marinčič 2008: 195 isl.

7 Pregledno o tem Isak Kres 2009: 161–171.

8 Latinski *inserere* je, kot ugotavlja Leigh 2010, mogoče razumeti dobesedno: *serere* ('nizati') > *sertum* ('venec'); o ozadih venca kot poetološke metafore Marinčič 2008: 206, op. 11. O drugih zgledih Horacijeve samouvrstitve v kanon zdaj Sullivan 2021.

gre več za postopke filološkega razvrščanja in vrednotenja, temveč za *avtokanonizacijo*⁹ znotraj literature, ki svojih lastnih kanonov še nima. Horacij si ob svoji neskomni gesti postavlja pomemben pogoj: najprej je moral ustvariti koherentno zbirko, ki oblikovno ustreza grški definiciji lirike; čeprav je Horacijeva samoupodobitev z liro skoraj gotovo zgolj simbolna (poezija je v tem času namenjena recitaciji in tihemu branju), skuša definiciji lirike slediti strožje, kot ji je sledil Katul, in s tem izkazati višjo oblikovno zavest. Prvi del Katulove zbirke sicer vsebuje kratke pesmi in celo dve pesmi v sapfiških kiticah, ki vsekakor ustrezata tradicionalnemu grškemu razumevanju lirike, vendar Katul ob teh redkih posegih h grški arhaični liriki uporablja tudi množstvo oblik, ki jih v Grčiji nikdar niso namenjali petju ob spremljavi strunskega glasbila. Pogoj, ki ga mora Horacij izpolniti, da postane »vreden« grškega kanona, je torej rigorozna omejitev na lirske oblike; jambskim, ki so jih Grki prvotno recitali ob spremljavi flavte, zato nameni posebno zbirko z naslovom *Iambi* (znano pod tradicionalnim naslovom *Epode*). Ne le Katul, tudi številni grški pesniki v tem času jasne zavesti o zvrstnih mejniki niso imeli; imel jo je npr. Kalimah kot pesnik-filolog, a tudi on v obujanju grške arhaične poezije ni šel tako daleč, da bi objavil zbirko v avtentičnih lirskih oblikah (sapfiška, alkajska strofa ipd.) in se upodobil kot pevec, ki se spremlja z liro. Horacijeva »regresija« v arhaično obdobje grške poezije, ki jo spremlja visoka zavest o oblikovnih zakonitostih te poezije, idealno ustreza definiciji *klasicizma*. Vzorčnost grške poezije s tem dobi povsem nov pomen. Bistveni vidik zgledovanja je zdaj strogost oblikovne artikulacije. V ospredje še bolj kot prej stopi oblika.

Kaj pa epski kanon? Homerska besedila so bila temeljni predmet zanimanja aleksandrijskih filologov, vendar je bil položaj Homerja kot začetnika vse poezije, če ne kar vse kulture, že v prejšnjih stoletjih tako samoumeven, da bi bila razprava o prvenstvu prejkone odveč. Med drugim tudi zato, ker antika ni imela jasne zgodovinske zavesti o stoletjih ustne tradicije pred Homerjem. Danes vemo, da je bil Homer predvsem zaključna točka dolgega obdobja ustne epike, ki jo je s pojavom pismenosti in krizo aristokracije doletel postopen zaton. V antiki so ta zaton povezovali predvsem z nepresegljivostjo Homerja kot individualnega avtorja. Značilno je, da se kot Homerjev »tekmec« v apokrifni tradiciji pojavlja edino njegov mlajši sodobnik Heziod.¹⁰

Kanonizacija Vergilija, zlasti kot avtorja *Eneide* in s tem glasnika Avgustove imperikalne ideje, je imela poudarjeno politično ozadje, vendar Vergilij neodvisno od tega že od začetka svoje pesniške kariere sistematično gradi strategijo tekmovanja z grškimi klasiki. Njegov opus učinkuje kot vnaprej načrtovan triptih, v katerem se pesnik v zbirki *Bucolica* uveljavlja kot »rimski Teokrit«, v *Georgikah* kot »rimski Heziod« in v *Eneidi* kot »rimski Homer«; v tej zadnji in najpomembnejši vlogi mora najprej izpodriniti Enija, ki se je štel za reinkarnacijo grškega barda. Zlasti po Dantejevi zaslugi je

9 Mecenatova vloga je seveda instrumentalna, in sicer kljub temu, da gre za politično avtoriteto.

10 O ozadjih te tradicije Gantar 2009: 145–148.

postal Vergilij tudi ključni zgled zgodnjenovoveške poezije, in sicer ne le v estetskem pogledu, kot *altissimo poeta*, temveč tudi kot domnevni poganski prerok Kristusovega rojstva. To dvojnost Dante pregnantno formulira z besedami »per te poeta fui, per te cristiano« (Purg. 22.73).¹¹ In vendar Dante ni utemeljitelj ideje o rimski klasični poeziji kot absolutni estetski in idejni normi. S tem, ko je avtor *Božanske komedije* toskansko italijanščino povzdignil v literarni jezik in to dejanje programsko utemeljil v delu z oksimoričnim naslovom *De vulgari eloquentia* ('O ljudski elokvenci', tj. elokvenci v govorjenem jeziku, 1303–1304), je latinsko klasiko »deklasiral«, še preden je sploh lahko dobila vlogo zavezujočega zgleda. Šele Petrarkovo delno vračanje k jeziku starega Rima, tj. zavestno posnemanje Cicerona v prozi in Vergilija v epu *Afrika*, je sprožilo razmah latinskega humanizma kot mednarodnega intelektualnega gibanja z izrazito elitističnim predznakom. Čeprav izraz *res publica litterarum* ni Petrarkov, je ravno Petrarka z obredom venčanja na Kapitolu na velikonončno nedeljo 8. aprila 1341 v vlogi triumfatorja in »obnovitelja« rimske države sprožil vznik te imaginarne, metaforične, a na povsem konkretnih osebnih in intelektualnih vezeh temelječe mednarodne »slovstvene države«. Ravno ta je ob samoumevnem prvenstvu latinščine kot uporabnega jezika visoke kulture ponovno odkrito grško literaturo uveljavila kot drugi steber »klasičnega« kanona.¹²

»Klasike« je torej zares iznašla šele renesansa. Še več: kot prepričljivo dokazuje Mario Citroni (2006: zlasti 4–8), tudi sam izraz *classicus* v antiki ni tehnična oznaka za »klasičnega« pisca. Formulacija *classicus adsiduusque aliquis scriptor, non proletarius* ('prizadeven pisec prvega razreda, ki ni proletarski') se najde na znamenitem mestu pri antikvarju cesarske dobe Avlu Geliju (*Atiške noči* 19.8.15), vendar je izraz, ki ima sicer jasen razredni poudarek (*classicus* je tisti, kdor je pri cenzusu v najvišji skupini), rabljen *ad hoc*, metaforično in v povezavi z neko povsem konkretno jezikovno rabo. Gelij torej ne namiguje na grški tip kanonizacije oz. z besedo *classicus* ne prevaja grškega tehničnega termina *enkrithéis* ('uvrščen po volji kritikov').¹³ Avel Gelij je torej avtor ideje, da so merila jezikovne ustreznosti v nekem smislu razredna, vendar politično obremenjenega izraza ni uporabil v povezavi z nekakšnimi uradnimi merili literarne odličnosti.¹⁴

11 Še v 20. stoletju sta idejo o protokrščanskem *klasiku* Vergiliju promovirali tako vplivni osebnosti, kot sta bila T. S. Eliot in Theodor Haecker.

12 Nekaj več literature o Petrarkovem venčanju in o utemeljitvi Homerjevega kulta Marinčič 2021.

13 Tako je bilo dolgo splošno uveljavljeno prepričanje, ki ga je prevzel in s svojim temeljnim delom utrdil Pfeiffer 1968: 206. Skliceval se je med drugim na to, da je že Cicero, *Acad.* 2.73, stoiška filozofa Kleanta in Hrizipa ter nekatere mlajše v primerjavi z Demokritom razvrednotil kot »petorazredne« (*quintae classis*). Vendar gre v obeh primerih za metaforično preslikavanje družbenih razmerij na vrednotenje avtorjev oz. besedil.

14 Ta zloglasni kalk, prevzet iz poslovnega jezika (*excellence* > 'odličnost'), na tem mestu uporabljam namenoma, saj *mutatis mutandis* ni daleč od tega, kar je hotel s svojo *ad hoc* metaforo povedati Gelij.

Tako kot se grški *kanón* v stari grščini nikoli ni uporabljal v pomenu »spiska izbranih«, temveč se v približno takih pomenih najde šele v 18. stoletju (Pfeiffer 1968: 207), tudi latinska beseda *klasičen* v tem pomenu sploh ni »klasična«. Kljub temu bi bilo zgoraj navedenemu citatu iz Horacija mogoče dodati številne druge dokaze, da je bila antična latinska književnost polna *implicitnih* razmislekov o natančno rangiranih kanoničnih zgledih, ne le grških (Cicero kot novi Demosten, Propercij kot rimski Kalimah), temveč tudi latinskih. Cicero se je zgodaj uveljavil kot nepresegljivi vrh in absolutni zgled latinske proze, Vergilij pa v epiki kot neposnemljiva in zato dušecha patriarhalna figura.¹⁵ In vendar tovrstna neformalna ustoličenja nikdar niso obremenjevala živega razvoja literarne latinščine.¹⁶ Poleg tega se v rimski literaturi na elitizem visokih žanrov (epika, lirika) od vsega začetka skoraj v smislu estetskega kontrapunkta odzivajo satira, epigram in realistični roman. Celo znotraj Horacijevega opusa npr. *Satire* učinkujejo kot protiutež *Pesmim* (*Carmina*): *Pesmi* so visok žanr, včasih s pindarskimi ambicijami, *Satire* pa se programsko sklicujejo na svojo prozaičnost (*Sat.* 2.6.17: *Musa pedestris*, 'peš muza').

Najstarejši primer uporabe besede *classicus* v pomenu, ki ga poznamo danes, je izpričan pri nemškem humanistu in reformatorju Melanchthonu, in sicer v nekem pismu iz leta 1519 (Citroni 2006: 5). Tudi sicer vse kaže, da je šele renesančni humanizem uveljavil tudi razumevanje antičnih klasikov kot klasikov, torej kot avtorjev, ki so v estetskem in idejnem smislu absolutno izvrstni in vzorčni. Najbolj neposredna in skrajna oblika zgledovanja je bilo seveda pisanje izvirne poezije in proze v latinščini (in včasih celo v stari grščini), vendar antični zgled ni nič manj močan v literaturi modernih, govorjenih jezikov. Poleg tega tudi izbira latinščine kot novega (ali ponovno obujenega) jezika literarne komunikacije ni enoznačno ekskluzivistična, saj lahko ta s klasiki prepojena intelektualna skupnost prav po zaslugi skupnega jezika postane mednarodna.

Med latinsko pišočimi se v tem času nekateri res strogo zgledujejo po ozkem izseku avtorjev pozne republike in zgodnjega cesarstva, ali pa najrajši celo samo po Ciceronu. Vendar je prav ta hiperklasicistična omejitev naletela na kritiko pri Erazmu Rotterdamskem (*Ciceronianus*, 1528). Erazmova kritika je zanimiva zato, ker ima tudi sama ideološko motivacijo. Protielitistično drži mu je narekoval že krščanski angažma, vendar je latinščini tudi sicer pripisoval prav utopično široke prosvetiteljske zmožnosti. Nazoren primer Erazmovega antielitizma je ravno zbirka pregovorov (*Adagia*, 1503–1533), ki je skušala v sintezo povezati, aktualizirati in popularizirati pogansko in krščansko antično modrost.¹⁷

15 Hardie je v vplivni kratki monografiji iz 1993 ta vpliv interpretiral deloma psihoanalitično, v duhu Bloomove »tesnobe vplivanja«.

16 Latinščina npr. ni poznala gibanja, kakršen je bil pri Grkih v obdobju rimskega cesarstva aticizem s sistematičnim obujanjem literarne grščine poznega 5. in 4. stoletja pr. Kr.

17 »Razkol« med obema strujama humanistov se posredno še vedno zrcali v sodobnih dilemah glede temeljnega

Izvrsten primer ciceronijanskega ekskluzivizma je francoski poznorenesančni literat Marc-Antoine Muret (1526–1585). Oglejmo si odlomek iz enega od njegovih govorov (govorjeno 1583; Muret 1597: 173–74):

Pravijo, da sta grški in latinski jezik že davno mrtva. Jaz pa trdim, da pri polni moči živita in povrh, če vztrajam pri tej podobi, uživata trdno zdravje šele, odkar nista več v oblasti navadnega ljudstva. Dokler jim je vladala ljudska [*popularis*] oblast, to je, dokler je imelo ljudstvo, kot pravi Horacij, v posesti presojo in zakone govorjenja, sta ves čas nenehno valovila in nista imela nobene jasnosti in stanovitosti; niti za eno generacijo nista mogla ohraniti enakega obraza. Odkar pa sta se vrnila k odličnim ljudem [*optimates*, dob. 'optimati'], odkar po njima segajo preverjeni pisci in imata jasna pravila in načela, že več generacij ostajata stalna in nespremenljiva. Če bi ostala v oblasti navadnega ljudstva, Cicerona danes ne bi razumeli, tako kot tudi v Ciceronovih časih niso razumeli zapisov iz časa Romula in Numa; malo je bilo najti celo takih, ki bi razumeli zakonik dvanajstarih plošč.

Muret namenoma uporablja politično terminologijo – kot da bi latinščina (in kultura) njegovega časa podoživljali politični spopad med rimskimi *optimati* in *populari*. Dodatna poanta se skriva v znanem dejstvu, da je bil Cicero po politični usmeritvi dejansko optimat. Razmisleki o Ciceronovi latinščini kot nečem potencialno večnem in nespremenljivem so na prvi pogled naivni, vendar se v njih skriva zelo zanimiv preblisk. Klasična rimska latinščina je v svojih izraznih možnostih objektivno bogatejša od srednjeveške, pač zato, ker je njen delokrog bistveno večji in kompleksnejši.¹⁸

Muret ne zagovarja socialnega elitizma, temveč intelektualni napor, ki ga terja branje antičnih besedil, in sicer ne le zato, ker gre za star in tuj jezik, temveč zato, ker so ta latinska besedila izrazno zahtevnejša od srednjeveških. Da gre pri tem za intelektualni elitizem, seveda sploh ni vprašljivo. Toda prav načrtno obujanje jezika visoke literature je (vključno z aktivno rabo tega jezika) pomagalo vzpostaviti že dolgo izgubljeni stik s temi besedili. Omogočilo je potopitev v njen predstavi, miselni, doživetveni svet, kolikor je to časovna oz. kulturna bariera pač dovoljevala. To pa je spodbudilo jezikovno ambiciozne prevode antičnih klasikov v moderne jezike in je odločilno sooblikovalo tudi izrazno podobo literature v teh jezikih. Ta formativni vpliv ima po zaslugi renesančnega humanizma usodne učinke na vso novoveško literaturo.

Prepričljiv primer simbioze in sinteze med na videz pasivnim posnemanjem Starih in ustvarjanjem radikalno novega je ravno Muret sam, in sicer kot tesen sodelavec pesnika

smisla šolskega pouka latinščine: naj imajo prednost visoka literarna besedila ali bolj »vsakdanje« usedline latinščine v napisih, pregovorih, tujkah?

18 Pisec seveda zavestno pretirava, saj latinščina v srednjem veku kmalu sploh ni bila več živ jezik komunikacije, po drugi strani pa je po karolinških reformah doživela nov razmah kot jezik državne uprave, Cerkve, teologije in znanosti; učinki »karolinške renesanse« prek znanstvene latinščine segajo globoko v novi vek. Vendar shematično nasprotje, ki je v službi zaostrene poante, v osnovi drži.

Ronsarda in avtor komentarjev k njegovim *Les Amours*.¹⁹ Ker je bil formalni *komentar* v renesansi pretežno pridržan antičnim klasikom (in npr. srednjeveškemu klasiku Danteju), se Muretov podvig na prvi pogled kaže zgolj kot regresivno širjenje humanističnega učenjaštva v območje nove literature. Toda v resnici Muret učeni žanr komentarja tokrat uporabi za promocijo *modernih* idej Plejade! Poučen je naslednji odlomek iz uvoda:

Nepotrebno se mi zdi odgovarjati tistim, ki se jim bo zdelo čudno, da sem se lotil komentirati francosko knjigo, katere avtor je povrh še živ. [...] A ker je v tej knjigi veliko stvari, ki jih ni najti niti pri latinskih avtorjih – kdo mi lahko očita, če sem jih posredoval v francoščini? [...] Bog daj, da bi si v časih Homerja, Vergilija in številnih drugih starih avtorjev kdo, ki jim je bil zelo blizu, vzel nekaj ur in nam pojasnil njihove ideje! (De Buzon, Martin: 9.)

Cicerona se torej Muret loteva povsem enako kot sodobnika Ronsarda, le da pri prvem »spoprijateljitev« terja večji napor. Nasprotja med klasičnim in modernim ni: klasična antika, vključno s kanonizacijo *à l'antique* in učenim komentiranjem, je katalizator modernosti.

Trije zgoraj opisani primeri kanonizacijskih prijemov in procesov imajo nekaj zanimivih stičnih točk. V vseh treh primerih kanonizacija, ki jo imamo navado razumeti kot učinek zunanjih ideološko-političnih in institucionalnih silnic, torej kot pasiven odraz družbenih razmerij, v resnici omogoči preboj znotraj literarnega sistema samega: Meleager z antologijo iznajde pesniško zbirko; Horacij z anahronistično in knjižno pozo »eolskega« pevca z liro utemeljuje povsem novo poetiko in estetiko; »konservativni« ciceronijanec Muret s komentarjem k Ronsardu, ki je veljal za francoskega Pindarja in Horacija, utira pot novim idejam in estetskim nazorom. Tako v Horacijevem kot v Ronsardovem/Muretovem primeru je prav širitev kanona (pri prvem grškega, pri drugem grško-latinskega) orodje emancipacije (latinske literature od grške, francoske od grško-latinske). Velja pa tudi obratno, saj je učinek skupnega grško-latinskega in grško-latinsko-francoskega kanona oblikovanje zgodovinsko, geografsko in jezikovno čedalje širšega prostora »klasikov«. Nekakšne svetovne književnosti *ante litteram*.

Podobnim pojavom smo priča celo v zgodnjem razvoju poezije v slovenščini. Anton Feliks Dev je v eni od svojih elegij zapozneli pojav nekoliko ambicioznejše poezije (in sploh leposlovja) v slovenščini pospremil s prerokbo novih Ovidijev in Vergilijev, ki jih kranjske muze-Modrice v narodnih nošah skupaj z novo zlato dobo, podobno Avgustovi, obljublajo Belinu-Apolonu:

O lube naš, Belin! Goreče me lubile
te vselej bomo. Ovide in Virgile

19 O tem odnosu pregledno Silver 1966; pomembno novejšo delo o širši temi razmerja med (neo)latinsko in francosko poezijo v renesančni Franciji je Ford 2013.

me bomo dale ti. Us [ves] Krajnc bode vesel
cel v kratkem, o Belin, tvojo lubezen pejl.
Z njim vsa Lublana bo čast, hvalo tebi pejla,
de zlate čase je skus te ona prejela.
Nje ti tu boš, kar je bil Rimu en August,
en Oče teh Modric, vsa čast nje, nje svitlust.²⁰

Čeprav je arzenal rimskih referenc (tudi političnih!) karseda predimenzioniran, je danes težko presoditi, koliko (če sploh kaj) ironije vsebujejo ti preciozni verzi. Neglede na to je v njih mogoče zaslutiti prvo kal strategije, ki jo je do skrajnosti prignal šele Prešeren.²¹ Ta se v *Gazelah* prek Julije »samoposvečuje« v novega Tibula, Ovidija, Propercija in Petrarko (»bolj ko Delije, Korine, Cintije al Lavre / bi bilo pozábit' škoda tvojega imena«), v nemških pesmih izrecno igra vlogo izgnanega Ovidija, v verzni povesti modernega tipa *Krst pri Savici* pa se vidno, paradigmatično naslanja na zahodne, latinske in italijanske »praklasike« Vergilija, Danteja in Tassa.²² Te neposredne prilastitve spremlja *creatio ex nihilo* koda visoke poezije v jeziku, ki ni imel ne srednjeveške in renesančne epike ne petrarkovskih sonetov. Iluzija te neobstoječe tradicije je bila lahko vidna le tistim sočasnim bralcem, ki so antične, italijanske in druge klasike in sodobnike poznali v izvirniku; veliko večjemu krogu je lahko postala vidna šele mnogo pozneje, prek prevodov, ki so nastali v 20. stoletju. Prešernove drzne in niti najmanj šolske prilastitve klasikov s svojimi kozmopolitskimi učinki preroško segajo v čas, ko se je književnost v slovenščini tudi po zaslugi prevodov res lahko začela šteti za del evropske in svetovne. Če je poldrugo stoletje po Prešernu Andrej Capuder v prevodih Danteja in Petrarke mestoma zavestno uporabil modernizirano prešernovsko dikcijo, je s tem retrospektivo udejanjal Prešernov imaginarni konstrukt. Če v 21. stoletju Branko Madžarevič virtuožno in z zavestjo o ciceronijanskem substratu *Esejev* prevaja Montaignea, s tem prevajalcem rimske književnosti daje nalogo, da bi nekoč virtuožno prevedli vsaj najpomembnejša Ciceronova dela – in sonarodnjakom razkrili, kaj Montaigneov slog sploh je. In če sklenem s »princem pesnikov« Homerjem:²³

20 Objavljeno v *Pisanicah*, 1780; Legiša 1977: 65. Prim. Juvan 1994 in Dovič 2020.

21 Pri Devu je tudi prva iztočnica za ironizacijo zlate dobe, ki jo Prešeren v *Novi pisariji* napoveduje »rovrtarskim Atenam« (Marinčič 2018: 180–181).

22 Marinčič 2011; širše o »svetovljenju« Prešerna Juvan 2012, 2016.

23 Živo se spominjam enega od navdihujočih pogovorov z Jožetom Kastelicem, ko je nastajala njegova *Stara Sibila* (Kastelic 2000). Čeprav je bil o pravilnosti večine svojih ugotovitev trdno prepričan in o njih sploh ni hotel polemizirati, ga je vse do oddaje rokopisa begalo vprašanje, koga ima Vodnik v mislih v znanih verzih pesmi *Na sebe* (!) »Mojstra pevcev na zdravico / Naj mi teče ta požir!« Kandidata sta dva: Horacij in Homer. Nazadnje sva se v tistem pogovoru iz previdnosti odločila za Horacija, ljubljenca razsvetljencev (Kastelic, prav tam: 199). Vprašanje sploh ni nepomembno: če je Vodnik pri Savici (slovenski Kastaliji) s »pitno daritvijo« častil Homerja, bi bil to prvi primer neposredne prilastitve kralja pesnikov. Poleg tega je Vodnik načrtoval epsko pesnitev; vendar v francoski in nemški poeziji, ki bi jo utegnil Vodnik imeti za zgled, doslej nisem našel prepričljivega argumenta za identifikacijo »mojstra pevcev« s Homerjem. *Princeps poetarum* je seveda Homer, vendar Vodnik ne govori o princu/knezu ali kralju, temveč o mojstru. Ta oznaka pa bolj kaže na Horacija kot vrhovni zgled oblikovnega mojstrstva.

prevod *Iliade*, ki ga je (za zdaj v odlomkih) prispevala Jelena Isak Kres, je sodobnemu slovenskemu bralcu ta hip najbrž najbolj živ dokaz, kako lahko moderna stilizacija tradicionalne oblike (heksameter) obudi preteklost, ki je nismo imeli.

Pričujoči prispevek nima velikih pretenzij. Ni prispevek k teoriji kanona, tudi ne k zgodovini antičnih in renesančnih kanonizacijskih praks. Omejil sem se na tri primere, ki ob prelomnih točkah starejše evropske književnosti dokazujejo, da literarni kanoni sami po sebi niso pojav, ki bi ustvarjal in perpetuiral zgolj razmerja politično-ekonomske in institucionalne moči, temveč – kot je poudarjal že disident »revolucije 1968« Theodor Adorno – tudi izraz avtonomije in kritičnega odnosa do družbenega okolja, ki ga ima literatura že s tem, *da sploh obstaja*; politična prevrednotenja kanona, ki se ne ozirajo na zgodovinske učinke pojava in na avtonomijo umetnosti, so zgolj hrbtna stran najbolj rigidnih institucionalnih pojavov, saj jim v praksi sledijo.²⁴ Ideološko polarizirane razprave o literarnih kanonih, ki vprašanje podrejajo politični konjunkturi, so od vsega začetka izhajale iz Združenih držav Amerike²⁵ in so Evropo dosegale v obliki razredčenih pljuskov, ki so povečini prihajali po akademskih poteh. Ko beremo najnovejše ameriške prispevke k tej temi, se pogosto zazdi, da akademska skupnost nekdanje velesile na ramenih literature še vedno (ali morda najbolj ravno zdaj) bije lokalni boj s travmami ameriškega imperializma, Evropa pa v tem boju uprizarja *fringe* festival in s tem samozvani kulturni imperij zgledno podpira.

Kako bodo ti precej amorfní politični procesi učinkovali na šolske kurikule pri pouku književnosti, je danes še težko predvideti. Najbrž bo na starem kontinentu vendarle obstalo prepričanje, da je treba pri šolskem branju svetovnih klasikov vseh obdobij vztrajati celo v časih, ko so pojmi »kanonična besedila«, »kanonična branja« in »klasički« malodane žalitev za najgloblje občutke politične korektnosti. Motiv za vztrajanje ni to, da so ta besedila po nekakšni inerciji (?) že ves čas del šolskega kanona. Tudi ne, da bi bile njihove estetske in miselne odlike empirično dokazljive in univerzalne. Korist kanoničnih klasikov, v našem primeru seveda tudi slovenskih, je v *kritičnem zgodovinskem razumevanju* naše lastne kulturne genealogije, stratifikacije kulturnih izkušenj, ki je pripeljala do današnjih oblik miselne in izrazne artikulacije ter do današnjih oblik literarne (in vse druge) kulture. Ravno kanonična besedila se lahko izkažejo za uporaben antidot zoper nereflektiran občutek kulturne samoumevnosti, ki ga šola vedno pogostejše spodbuja z vsečnim relativizmom in sredobežnimi, potrošniškimi izbirami lektire.²⁶

24 Zlasti v postumno izdanem delu Adorno 1984; poskus aktualizacije Adorna in Benjamina (na temo kanona) je Dean Kolbas 2001.

25 »Odpiranje kanona« je tam sprožil konferenčni zbornik Fiedler in Baker 1981; pojem že v izhodišču sugerira politični aktivizem in ne zgodovinsko reflektirane kritične prevetritve. Zanimiv (pretežno anekdotičen) zunanji pogled je Böhler 1998.

26 S tem seveda nimam v mislih, da bi današnja šolska populacija množično in v velikih količinah brala Pindarja in Mallarméja. Kvalitetna sodobna literatura je gotovo – čeprav ne nujno v vseh primerih – boljše vabilo k branju. V mislih imam zgolj to, da je pouk književnosti v zgodovinski perspektivi, četudi v omejenem obsegu ali v antologijski obliki,

Je to intelektualni elitizem? V kakšnem kotičku splošnega izobraževanja bi se moral najti prostor tudi za to. Še posebno glede na koristi, ki jih vsaki intelektualni skupnosti, če to sploh hoče biti, prinaša kritično in zgodovinsko osmišljeno razumevanje njenih lastnih kulturnih predpostavk. Najslošnejši demokratični namen splošnega izobraževanja pa je bil od nekdaj v tem, da čim širši populaciji omogoča dostop tudi do višjih sfer kulture – in to ravno v izogib socialnemu elitizmu in segregaciji. Razen če je pričakovanje, da naj šola med drugim *kultivira* mišljenje, izraz in estetsko doživljanje, za današnji občutek že preveč staromodno.

VIRI IN LITERATURA

- ADORNO, Theodor, 1970: *Ästhetische Theorie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- BLOOM, Harold, 1994: *The Western Canon: The Books and School of the Ages*. New York: Harcourt Brace. (Zahodni kanon, prev. Nada Grošel, Janko Lozar. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura, 2003.)
- BÖHLER, Michael, 1998: Cross the Border – Close the Gap! Die Dekanonisierung der Elitekultur in der Postmoderne und die Rekanonisierung des Amerika-Mythos. Zur Kanondiskussion in den USA. Renate von Heydebrand (ur.): *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen*. Stuttgart, Weimar: J.B. Metzler. 483–503.
- CITRONI, Mario, 2003: Canoni di autori antichi: alle origini del concetto di classico. *Polymnia. Studi di Filologia Classica* 1. 1–22. (Angl. različica: The Concept of the Classical and the Canons of Model Authors in Roman Literature. James I. Porter (ur.): *Classical Pasts. The Classical Traditions of Greece and Rome*. Princeton: Princeton University Press, 2005. 204–234.)
- DE BUZON, Christine, MARTIN, Pierre (ur.), 1999: *Ronsard & Muret, Les Amours, leurs Commentaires*. Pariz: Didier Erudition.
- DEAN KOLBAS, Eugene, 2001: *Critical Theory and the Literary Canon*. Boulder, Colo.: Westview Press.
- DOVIČ, Marijan, 2020: Krajnske modric prebujenje: začetki slovenske posvetne poezije. *Jezik in slovstvo* 65/3–4. 85–114.
- FIEDLER, Leslie, BAKER, Houston (ur.), 1981: *English Literature: Opening Up the Canon*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- FORD, Philip, 2013: *The Judgment of Palaemon: The Contest between Neo-Latin and Vernacular Poetry in Renaissance France*. Leiden, Boston: Brill.
- GANTAR, Kajetan, 2009 (prev., opombe in spremna beseda): *Heziod: Teogonija, Dela in dnevi*. Ljubljana: Modrijan.
- HADJIMICHAEL, Theodora A., 2019: *The Emergence of the Lyric Canon*. Oxford: Oxford University Press.
- HARDIE, Philip, 1993: *The Epic Successors of Virgil: A Study in the Dynamics of a Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

- ISAK KRES, Jelena, 2009 (prev. in spremna študija): *Vpletel bom belo vijolico. Antologija helenističnega epigrama*. Ljubljana: KUD Logos.
- JUVAN, Marko, 1994: Slovenski Parnasi in Eliziji: literarni kanon in njegove uprizoritve. Marko Juvan, Tomaž Sajovic (ur.): *Individualni in generacijski ustvarjalni ritmi v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. (Obdobja 14.) Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 277–315.
- JUVAN, Marko, 2009: Svetovni literarni sistem. *Primerjalna književnost* 32/2. 181–212.
- JUVAN, Marko, 2012: *Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- JUVAN, Marko, 2016: Svetovljenje nacionalnega pesnika in asimetrije prevajanja: Prešernov primer. Marijan Dović (ur.): *Kulturni svetniki in kanonizacija*. Ljubljana: Založba ZRC.
- KASTELIC, Jože, 2000. *Umreti ni mogla stara Sibila. Prešeren in antika. Ob dvestoletnici pesnikovega rojstva*. Ljubljana: Modrijan.
- LEGIŠA, Lino (ur.), 1977: *Pisanice 1779–1782*. Ljubljana: SAZU.
- LEIGH, Matthew, 2010: The Garland of Maecenas (Horace, Odes 1.1.35). *Classical Quarterly* 60. 268–271.
- MARINČIČ, Marko, 2008 (prev., komentar in spremna študija): *Sappho: Pesmi*. Ljubljana: KUD Logos.
- MARINČIČ, Marko, 2010: »Klasična izobrazba«: poskus rekontekstualizacije. *Sodobna pedagogika* 61/4. 38–50.
- MARINČIČ, Marko, 2011: *Križ nad slovansko Trojo. Latinski palimpsesti v Prešernovem Krstu pri Savici*. Ljubljana: Slovenska matica.
- MARINČIČ, Marko, 2018: Farming for the Few: Early Slovenian Reception and Translation of Virgil. Susanna Braund idr. (ur.): *Virgil and His Translators*. Oxford: Oxford University Press. 166–182.
- MARINČIČ, Marko, 2020: Evropska »večjezičnost« in klasična jezika. *Keria: Studia Latina et Graeca* 22/1. 107–124.
- MARINČIČ, Marko, 2021: Latinska res publica litterarum pod avspiciji božanskega Homerja. *Keria: Studia Latina et Graeca* 23/1. 155–175.
- MOVRIN, David, 2017: Zakopane Metamorfoze dr. Joža Lovrenčiča. *Keria: Studia Latina et Graeca* 19/2. 65–80.
- [MURET, Marc-Antoine], 1597: *M. Antonii Mureti ... orationum volumen secundum*. Ingolstadt: D. Sartorius.
- PFEIFFER, Rudolf, 1968: *History of Classical Scholarship: From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*. Oxford: Clarendon Press.
- SILVER, Isidore, 1966: Marc-Antoine de Muret et Ronsard. *Lumières de la Pléiade. Neuvième stage international d'études humanistes, Tours 1965*. Paris: Vrin. 33–48.
- STROH, Wilfried, 2017: *Latein ist tot, es lebe Latein! Kleine Geschichte einer großen Sprache*. Berlin: List.
- SULLIVAN, Michael B., 2021: Horace's Programmatic Priamel. *The Journal of Roman Studies* 111. 1–25. V tisku.

Jelena Isak Kres

Ljubljana

jelena.isak.kres@gmail.com

Starogrška epika v šolskih klopek: didaktični pristop k starodavnim epom

Prispevek ponuja tematske razmisleke ob Homerjevi Iliadi, ki lahko služijo kot didaktični predlogi za diskusijski pristop k poučevanju starogrške epike. Osredotoča se na možnosti pogovora o pomenu in vsebini Iliade kot ne le ključnega besedila antičnega, ampak tudi kot ene izmed najvplivnejših knjig sodobnega zahodnega sveta, s katero se začenja kanon evropske književnosti in ki je še danes aktualna. Glavni cilj prispevka, ki predlaga nekaj možnih tem za diskusijo, je motivirati mlade za branje, zato predlaga tudi nekaj konkretnih odlomkov, primernih za prvo seznanitev s tem, sicer dokaj zahtevnim besedilom.

1 Pomen Iliade

Če želimo mlade ljudi motivirati za branje Homerja, se moramo najprej vprašati, kakšen je pomen spoznavanja teh besedil in ukvarjanja z njimi, nato pa ponuditi tudi nekaj praktičnih možnosti, kako mladim približati homerske epe, da jih bodo morda celo vzeli v roke. Eden od načinov, ki lahko vzbudijo zanimanje, je predstavitev besedila s pomočjo diskusije o nekaterih temah, ki so ne le teoretično privlačne ali večno aktualne, ampak nas lahko tudi dejansko spodbudijo k branju. Če je torej med našimi cilji na prvem mestu osvežitev in poglobitev poznavanja teh vsebin ter njihovih ključnih pojmov, ki jih dijaki do neke mere že poznajo, pa je naša naslednja želja tudi to, da skupaj z njimi morda naredimo še korak dlje.

Prva srečanja s Homerjevo *Iliado* lahko na mlade, ki so popolnoma nepripravljeni, učinkujejo tudi odvrčajoče, saj gre za delo, ki ne samo, da je precej obsežno in še veržno, ampak od bralca za povrh zahteva tudi določeno predhodno poznavanje mitološkega ozadja in vsaj nekaterih imen, ki jih nosijo protagonisti trojanske vojne. Če se branja lotijo brez vsakega predznanja, se namreč lahko zgodi, da se zaradi velike množice podatkov, ki jih zasuje že na prvih straneh, v njih vzbudi neprijeten vtis prevelike zahtevnosti in vsebinske neprivlačnosti, še posebej v današnjem času, ko sodobne elektronske naprave s svojimi spletnimi orodji pospešeno šibijo sposobnost dolgotrajne zbranosti in pozornega branja zahtevnejših besedil.

Mladi bralci, pa tudi starejši, marsikatero knjigo, ki jo vzamemo v roke, začnemo brati tako, da nepotrpežljivo preskočimo uvod ali spremno besedo in se polni zaupanja v

avtorjevo večino kar takoj prepustimo vsebini samega besedila, kar se pri denimo sodobnem romanu ali poeziji pogosto izkaže za pravi pristop, saj tako najprej spoznamo stvar samo, nato pa navdušenje nad spoznanim samodejno spodbudi našo radovednost, zaradi katere nazadnje preberemo ne le knjigo do konca, ampak tudi še kaj več, denimo spremno besedilo ali druge podatke o knjigi in avtorju. Pri *Iliadi* pa je, preden se potopimo vanjo, skoraj nujno poznati vsaj nekaj predhodnih podatkov, kajti sicer se lahko zgodi, da bomo že pri prvem odstavku, s katerim smo potegnjeni *in medias res*, obviseli v negotovosti in se bomo, izgubljeni sredi grškega vojaškega tabora in dogodkov izpred mnogih tisoč let, neprestano zapletali v klobčiče vprašajev in vprašanj ter knjigo nazadnje celo odložili.

Kako torej motivirati mlade za branje te epsko dolge knjige? Kako doseči zanimanje, da bodo knjigo resnično vzeli v roke in je ne odložili že po prvih nekaj straneh? Tega izziva se morda lahko lotimo kar z vprašanjem: zakaj – po njihovem mnenju – je bila *Iliada* že v antiki tako pomembno besedilo? Kako to, da so ob njej celo majhne otroke učili branja in da je tudi pri izobrazbi starejših imela nekakšen poseben, skoraj sveti status, tako da je skozi vsa stoletja antike predstavljala temelj ne le starogrške, ampak tudi helenistične in rimske izobrazbe? Pa ne samo to, s Homerjem so se ukvarjali tako znanstveniki tedanjega časa, tj. filozofi, kakor tudi besedni umetniki, kot so dramatik in lirični pesniki, ki so snov za svoja dela zelo pogosto črpali prav iz njegovih epov. Ajshil, kot vemo, je svoje drame imenoval »drobtinice z bogato obložene Homerjeve mize«, slikarji in kiparji so svoja dela ustvarjali po Homerjevih opisih, v Atenah pa je obstajal celo zakon, da morajo rapsodi na vsakih panatenejskih svečanostih obvezno recitirati Homerja (West 1999: 364). Epika je utelešala srž kulturnega izročila Grkov (Whitmarsh 2013: 55), preko njih pa tudi Rimljanov, Homer kot temeljni in vzorčni epik pa je zato pomembno vplival na duha in mišljenje grško-rimske kulture.

Slava te znamenite knjige pa se ni ustavila s koncem antike. Delo, ki stoji na samem začetku starogrške književnosti (Latacz 1998: 15), se ni vzpostavilo le kot standard in temelj grške, helenistične in rimske izobrazbe, ampak je že od renesanse dalje imelo tako močan vpliv na vso dosedanje evropsko kulturo, da se *Iliado* še danes označuje za eno od ikoničnih, če ne celo za najvplivnejše literarno delo zahodnega sveta. Zares, na svetu je malo besedil, ki so tako vplivna kot *Iliada*. Toda zakaj je ravno ta zgodba postala tako pomembna in znamenita? Zakaj se je denimo tudi Aleksandru Velikemu zdela tako ključna, da jo je imel s seboj na vseh svojih vojaških pohodih in jo je, kot pravijo legende, imel pod vzglavjem celo ponoči med spanjem? Kako to, da je v antičnem svetu predstavljala nekakšno ustreznico bibliji krščanskega sveta (Dukat 1987: 7)? Zakaj je imela znamenita Aleksandrijska knjižnica na svojih policah tako ogromno število komentarjev in študijskih del, posvečenih izključno tej, tedaj tako zelo eminentni knjigi? In zakaj je ta dolga epska pesnitev, napisana v skoraj 15.700 strogo in natančno formuliranih heksametrih, veljala za toliko pomembnejšo od drugih del in tudi od *Odiseje*?

Odgovor na ta vprašanja se seveda ne more skrivati nikjer drugje kot v sami vsebini te knjige. Zato je naš naslednji korak vprašanje, o čem sploh pripoveduje zgodba, ki tako silno odmeva skozi vsa ta tisočletja? Če smo z vpraševanjem po vzrokih tolikšnega slovesa, kot upamo, vzbudili nekaj začetnega zanimanja, pa bomo zdaj lahko tudi preizkusili, kaj učenci o njej že vedo. Ni nam treba skrivati pričakovanj, da bodo na to vprašanje v večji ali manjši meri znali odgovoriti vsaj nekateri, če že ne skoraj vsi. Celo tisti, ki jim domače okolje ne zagotavlja dovolj spodbude pri razvijanju splošne izobrazbe, se zgodbe morda spomnijo iz šole, morda pa so kaj izvedeli tudi preko drugih knjig ali pa iz ogledov filmov in obiskov gledališča. Ko dijaki povedo nekaj svojih odgovorov, se lotimo še skupnega kratkega povzetka bistvenih točk, ki opredeljujejo osnovno zgodbo.

2 Kratka vsebina

O čem torej govori *Iliada*? Od mlajših otrok, ki jim zastavimo to vprašanje, neredko dobimo odgovor, da zgodba *Iliade* pripoveduje o trojanski vojni. Mnogi poznajo celo predzgodbo, ki razloži, kako je do te vojne sploh prišlo: zaradi »jabolka spora«, ki ga je med svate na poroki Ahilovih staršev vrgla nepovabljen boginja prepira Erida – ker je bilo to jabolko namenjeno kot nagrada najlepši, so se zanj sprle tri nečimrne boginje: Zevsova žena Hera, boginja modrosti Atena in boginja ljubezni Afrodita. Najbrž ni nikogar, ki ne bi vedel, kakšno zvezo imata to lepотно tekmovanje in zlato jabolko kot njegova glavna nagrada z začetkom trojanske vojne, pa kljub temu povejmo. Smrtnik Paris, ki je bil izbran za razsodnika, je jabolko prisodil Afroditi, ta pa je Parisu v zahvalo omogočila zvezo z najlepšo žensko tedanjega sveta, lepo Heleno. Toda Paris je bil Trojanec, Helena pa Grkinja, ki je prebivala v Sparti in je bila že poročena, zato je moral Paris ponjo odpluti in jo ugrabiti. Ugrabitvi, kot vemo, je sledila vojna, v kateri so šli Heleninemu dotedanjemu možu Menelaju v pomoč nad Parisa in njegovo ugrabljenko kar vsi Grki, ki so nazadnje v tej vojni s pomočjo trojanskega konja tudi zmagali in požgali nesrečno Trojo.

Dijaki običajno že vedo ne le, da *Iliada* pripoveduje o tej vojni, ampak tudi to, da se njeni dogodki odvijajo šele v zadnjem, desetem letu te vojne. Toda ko jih povprašamo, kaj točno se dogaja v tej zgodbi in kako se zadeva konča, pa se lahko zgodi, da odgovor poznajo le redki. Marsikdo je celo presenečen, ko izve, da *Iliada* ne le, da ne obravnava začetnih dogodkov kot sta jabolko spora in Parisova ugrabitev Helene, v njej ni niti prvih devetih let trojanske vojne, pa tudi samega znamenitega konca ni: ni trojanskega konja, ni Ahilove pete, ni goreče Troje. *Iliada* torej ne opisuje ne začetka ne konca, pa tudi večine desetletne trojanske vojne ne, ampak se njeno dejanje osredotoča na zgolj slaba dva meseca časovnega razpona znotraj zadnjega leta te vojne, medtem ko so preostalo snov obravnavale druge, danes izgubljene pesnitve pod skupnim imenom »epski

cikel» (Cline 2013: 9). Sam naslov »Iliada«, ki pravzaprav pomeni 'pesnitev o mestu Ilion' oziroma 'pesnitev o Troji', je torej do neke mere zavajajoč, saj, kot je izpostavil že Aristotel, *Iliada* obravnava le manjši del same trojanske vojne (Graziosi 2016: 72). Medtem ko je bilo starogrškemu občinstvu vse to zelo dobro znano že vnaprej, pa današnji bralec ob prvem soočanju nujno potrebuje vsaj nekaj tega uvoda.

Zgodba sama se začne s temo, ki je današnjemu času bliže, kot bi si mislili, in sicer z epidemijo kužne bolezni, ki se je v desetem letu trojanske vojne nenadoma začela širiti po grškem vojaškem taboru, utrjenem pod veličastno in že deset let vsem napadom trdno kljubujočo Trojo. To kugo spretno opiše srhljivi zaključek enega od verzov v začetku prvega speva: *smrt po ljudeh je kosila*. To nadlogo je, kot kmalu izvemo, nad grške vojščake sklenil poslati sam bog Apolon. Neizprosnost, s katero je bolezen pobijala vojake, je v grških poveljnikih vzbudila strah, da se bodo zaradi nje morali prav kmalu odreči obleganju Troje in se neslavno vrniti domov.

Od kod božja togota in posledična kuga Grki izvedo od svojega vedeža Kalhanta: kriv je kralj Agamemnon, Menelajev brat in vrhovni poveljnik celotne grške vojske. Kaj je zakrivil? Nespoštljivo in grobo je zavrnil ostarelega svečenika, ki je iz enega od bližnjih mest prišel z dragoceno odkupnino, da bi od Grkov odkupil svojo hčer Hrizejdo. Hrizejda je bila ena od ujetnic visokega rodu, ki so si jih grški poveljniki običajno razdelili kot nagradni plen po tem, ko so opleniili katero od manjših okoliških mest. Tudi v spopadu s samimi Trojanci se je včasih zgodilo, da je kak zajeti vojak v zameno za izpustitev zmagovalcu ponudil odkupnino. Kakor beremo v šestem spevu, Agamemnon takim odkupom ni bil naklonjen. Pravica zavrniti tak posel je bila sicer legitimna poteza herojske etike, kjer se je uboj sovražnika zdel smiselnejši od njegove izpustitve. Toda v primeru svečenikove hčere je bilo drugače, saj je grški vedež Kalhant javno razglasil, da je bila Agamemnonova arogantna zavrnitev svečenika in njegove odkupnine bogoskrunsko dejanje in vzrok, zaradi katerega Apolon te dni na grško vojsko strelja puščice kužne epidemije. Zato je Agamemnon primoran pokoriti se Kalhantovi interpretaciji božje volje, tako kot se ji je pokoril že nekoč, ko je še pred odplutjem na vojno žrtvoval svojo lastno hčer Ifigenijo zato, da so bogovi grškim ladjam poslali veter za pot v Trojo.

Agamemnon, ki je s tem izgubil ljubljeno priležnico, je zato takoj zahteval, naj mu Grki v zameno za to izgubo podarijo katero od deklet, ki so ob delitvi plena pripadla njim. Ob tem lahko opazujemo tudi, kako je bil položaj ženske v antiki srhljivo popredmeten in izenačen tako rekoč s tržnim blagom. Ahil, najmočnejši junak in vojaški poveljnik v Agamemnonovi vojski, ki je spodbudil Kalhantovo razglasitev Apolonove volje, pa se temu upre, saj je »plen« že zdavnaj razdeljen in ga ne gre zdaj deliti znova. Takšna Ahilova nepokorščina je bila za Agamemnona ponižanje, še hujše od same izgube dekleta, zato se Ahilu maščuje tako, da zase vzame prav njegovo dekle Brizejdo, ki jo je tudi Ahil prejel kot častni plen po neki bitki. S tem je globoko prizadel Ahilovo čast – čast

pa je bila dobrina, ki je bila od bojevnikov cenjena bolj kakor vse drugo. Za primer: Ahil je že pred odplutjem v Trojo vedel za prerokbo, da bo, če odpluje, umrl mlad, a slaven, če pa ne odpluje, pa bo doživel visoko, a neslavno starost. Ahilove zavestne odločitve, da žrtvuje velik del življenja za to, da se o njem lahko še danes pogovarjamo, zato niti ni tako težko razumeti. Izbral je kratko, a slavno življenje.

Tako se *Iliada* pravzaprav začne s sporom med vrhovnim poglavarjem vojske, Agamemnonom, in najmočnejšo vojaško silo te vojske, Ahilom. Agamemnona v tem sporu pomiri šele maščevanje Ahilu, Ahil pa je posledično neutolažljivo jezen in užaljen. To je torej tista jeza, s katero se – in nikakor ne po naključju – začne znamenita prva beseda prvega verza prvega speva: *Jezo, boginja, zapoj, zamero Pelida Ahila*. Prav okrog te jeze se bo ves čas sukala pripoved *Iliade*. Užaloščeni Ahil nato sklene, da se ne bo več bojeval za kralja Agamemnona. Da pa bi njegov izstop iz boja kralja zares prizadel, ga morajo Grki občutiti. Zato se Ahil obrne na svojo mater, boginjo Tetido, in jo prosi, naj pri vrhovnem poglavarju bogov Zevsu skuša doseči premoč Trojancev. Smisel te Ahilove prošnje je seveda v tem, da bi Agamemnon spoznal, kako težko mu bo dobiti vojno, če bo v njej »stavkal« njegov najmočnejši vojak s svojo vojsko. S tem, ko je Agamemnon vrnil ujetnico Hrizejdo, so bili Grki sicer rešeni kuge, toda hkrati je nad njimi začela viseti nova grožnja, saj ne le, da se je iz boja umaknil njihov najmočnejši vojak, ampak bo za povrh njegova mati kaj kmalu Zeusa poprosila še za dodatno trojansko premoč nad Grki. Tetida bo namreč svojo obljubo sinu izpolnila takoj, ko se Zevs vrne iz Etiopije, kjer je – verjeli ali ne – trenutno na nekem slavlju.

Na kratko: *Iliada* se nadaljuje tako, da Zevs Tetidi ustreže in Grki začno izgubljati. Agamemnon je tako pozneje primoran pobotati se z Ahilom, toda Ahil ga zavrne. Nazadnje gre Grkom že tako slabo, da se Trojanci v bojih nevarno približajo njihovim ladjam – če se zgodi, da jih dosežejo in požgejo, Grki ne bodo mogli več niti pobegniti domov. Zdaj je Ahil primoran popustiti in dovoliti, da se v boj podajo vsaj njegovi vojaki, če se že on sam noče. Namesto Ahila jih bo v spopad popeljal Ahilov najljubši sobojevnik Patroklos. Da bi dvignil moralo in prestrašil nasprotnike, se Patroklos preobleče v Ahilovo bojno opremo, a v bitki pade pod roko najmočnejšega trojanskega bojevnika Hektorja. Zdaj, ko je izgubil najboljšega prijatelja, Ahil doživi preobrat: njegova jeza na lastnega kralja se preobrne v jezo na Trojance. Vrne se v boj in ubije Hektorja. A to mu ni dovolj, maščevalno se znese tudi nad njegovim truplom, ki ga sklene onečastiti in – nezaslišano – pustiti brez pokopa. Toda Hektorjev oče, ostareli trojanski kralj Priam, se neoborožen pogumno odpravi do svojega smrtnega sovražnika Ahila in ga prosi za sinovo truplo. Med pogovorom z ostarelim kraljem se v okrutnem Ahilu zgodi še en preobrat, da vendarle začuti usmiljenje in očetu preda sinovo truplo. S Priamom sklene celo nekaj dni premirja, da Trojanci lahko izvedejo primeren pokop svojega najmočnejšega vojaka. Tu, kmalu po presunljivem prizoru Ahilove spreobrnitve in po Hektorjevem pokopu, se *Iliada* konča.

3 Iztočnice za pogovor pred branjem

Zgodba v osnovnih obrisih je torej relativno preprosta. Ahilova jeza (na kralja) in pozneje Ahilova žalost (za prijateljem), ki se prelevi v maščevanje (nad sovražnikom) in nazadnje še v odpuščanje (sovražniku). Ključni dogodek pa je Hektorjeva smrt, ki nakaže bodoči padec Troje. Je to to? Bolj ali manj, le da je vmes ogromno bojev, ran, krvi in smrti. Bojni vozovi, rožljanje orožja, oklepov, pušic. Nekaj akcije, pa katalog grških ladij, ki so se udeležile bitke, pa nekaj prizorov iz življenja v vojaškem taboru pod mestom, pa tudi iz življenja kraljeve družine v utrjeni trdnjavi nad mestom, pa še več bojev. Sem pa tja čudovita prispodoba iz narave ali fascinanten opis starodavnega življenja, kakršen je tisti, naslikan na božanskem ščitu, ki ga za Ahila izdelal bog Hefajst. Toda kaj je v tej zgodbi tako zanimivega, da jo beremo in se o njej pogovarjamo še po toliko tisočletjih?

Iliada je besedilo, ki v prvi vrsti obravnava vojno in njene heroje (Silk 1987: 61). Toda čemu bi se kdorkoli hotel navduševati nad vojno, ki ji je edina vrednota uspeh v boju, vse drugo pa je zanj bodisi bojni plen bodisi sredstvo za doseganje vojaške slave? Vojna kot žalostno stanje dolgotrajne norosti se zdi prej nekaj, čemur bi se bilo treba za vsako ceno izogibati. *Iliada* pa je ep, ne le prežet z vojaško tematiko, ampak se zdi nad njo tudi izjemno fasciniran. Vojna kot srž dogajanja učinkuje kot nekaj atraktivnega, z neverjetnim zanimanjem in navijaštvom za eno ali drugo stran jo pozorno spremljajo tudi sami bogovi, kakor da bi gledali napeto nogometno tekmo. Medtem ko drugi bogovi bodisi spletkarijo bodisi samo gledajo, je Zevs tisti, ki odloča o končnem razpletu spopadov. Kljub temu je za smrtne bojevnike vojaška slava vrlina, po kateri je treba stremeti. Najmočnejši junaki so v središču pozornosti kot nekakšni super heroji, vredni vsega občudovanja. In zagotovo je bila ena od nalog stare vojaške epike prav to: slaviti junake, ki blestijo v vojaških veščinah, pokajo od moči in poguma in s svojo okrutnostjo zase in za svoje prigrabijo kar največ plena. Med katerega, kot smo videli, štejejo celo ženske ujetnice. Zato bi bil na tem mestu morda smiseln razmislek o tem, kaj je danes drugače? Z žensko kot bojnim plenom se ni mogoče več ravno postavljati, a vojne, tudi krvave, še vedno obstajajo, pa čeprav je marsikatera vojna svoje sredstvo vojaških napadov preobrazila v zgolj finančne napade. Ali bi smrt kot posledico ekonomskih okoliščin (npr. smrt pretrujenega tovornjaka) lahko umestili v kategorijo vojnih žrtev finančnih bitk? Kakšna so moderna ujetništva, suženjstva? Kaj je danes bolje? Je kaj tudi slabše? In kaj je danes vojni plen? In Homer, ali pravzaprav slavi najokrutnejše značaje človeškega rodu?

Četudi je danes marsikaj drugače, je mnogokaj tudi strašljivo enako kot v antičnih časih – človek se vojni še vedno ni odrekel in že samo to je ugotovitev, vredna minute molka. Še vedno divjajo mnoge vojne, za različne cilje. In enako kot se zdi nesmisel, da ljudje padajo in mesto gori zaradi nekega zlatega jabolka ali neke ugrabitve, se lahko zdi

nesmisel tudi boj iz prenekaterih drugih, enako egoističnih razlogov. In prav to je eden od ključnih premislekov, ki jih *Iliada* med vrsticami posreduje skozi stoletja. Njena zgodba res pripoveduje o vojni, vendar ta ista zgodba hkrati slika preštevilne grozljive in tragične posledice te vojne. Prav zato nekateri *Iliado* označujejo celo kot protivojno besedilo. Ob branju smo priče ogromnemu številu pobitih, ki padajo pred našimi očmi, ter srhljivo natančnim opisom puščic, ki se zarijejo v mehki vrat. Ravnica je polna trupel, po bojišču se sprehaja Smrt, do ramen poškopljena s človeško krvjo, in prek bojnega vrisča vleče bojevnike, nekatere ranjene, druge brez ran, tretje že mrtve. Vojno slavo in čast tako nenehno zatemnjuje tragedija vojne, ranjeni in mrtvi junaki, zapuščene žene, starši in otroci. *Iliada* tako vojno hkrati slavi in razkrinkava v vsej njeni bedi.

Tu lahko, če imamo čas, navedemo dva primera. Prvi primer je iz enajstega speva, kjer srečamo vojaka Ifidamanta, ki se je boril na trojanski strani in ki se je spopadel z Agamemnonom. Vojak, ki je v celem epu omenjen samo na tem edinem kratkem mestu, je v boj prišel dan po svoji poroki, da je nato lahko padel pod Agamemnonovim mečem. In takih tragičnih usod je še mnogo. Zakaj? Res samo zaradi Parisa in nekdanje Menelajeve žene? Ali pa so v resnici krivi bogovi, ne le boginja prepira Erida, ampak tudi maščevalno razpoloženi Hera in Atena, ki sta izgubili lepotno tekmo in zato Trojo na smrt sovražita?

Pripetljaj, ki še bolj eksplicitno razgalja vso nesmiselnost vojne, najdemo v tretjem spevu *Iliade*, kjer smo priče presenetljivo provokativni Parisovi pobudi. Paris namreč predlaga način, kako bi vojno lahko zaključili po hitrem postopku in to prav ti, ki so zanj direktno odgovorni. To sta seveda on sam, ugrabitelj Paris, in oškodovanec, Helenin mož Menelaj. Kdor zmaga, naj odpelje Heleno in njeno premoženje, medtem ko naj vsi drugi hitro sklenejo mir in končajo vojno. Vojski na obeh straneh sta navdušeni, da je nastopilo premirje in da bo dvoboj prinesel konec spopadov ter odložil konec vojne. A žal se ne izteče tako. Zakaj? Zaradi bogov seveda. Kako se izteče dvoboj? Prizor tik pred začetkom z napetostjo spremljajo prav vsi, ne le vojaki ene in druge strani, ampak s trojanskega obzidja tudi sam trojanski kralj Priam. Tam je tudi Helena, ki Priamu pojasnjuje, kdo je kdo v grški vojski. Pokaže mu Agamemnona, Odiseja in druge vojake, ki jih pozna še iz Grčije. Nato se začne dvoboj med Parisom in Menelajem. A sredi spopada očitno šibkejšega Parisa pred gotovo smrtjo v zadnjem hipu reši boginja Afrodita. Zavije ga v oblak megle in ga prenese v notranjost trojanske kraljeve hiše. Menelaj besen ostane brez nasprotnika in Agamemnon razglasi zmago. Toda boginja Atena in Hera nočeta konca vojne, želita si porušene Troje. Zato Atena nagovori Trojanca Pandara, naj strelja na Menelaja. S tem je premirje prekinjeno in znova se razplamti vsesplošni boj.

Tudi ta prigoda ponuja možnosti za razmislek in primerjave z današnjim časom. *Iliada* tu ne bi mogla jasneje prikazati žalostnega nasprotja med navadnimi smrtniki in bogovi: v tem ko bodo umrljivi protagonisti trojanske vojne znova prepuščeni brutalnim

božjim spletkam, bodo bogovi po obnovitvi spopadov še naprej lahko uživali v navijaštvu za določeno stran ali za svojega človeškega favorita, še naprej bodo obiskovali svoja slavja in uživali svoja nesmrtna življenja ter krojili spopade, v katere sicer sem pa tja celo posežejo, a jih, tako kot sodobne bogate voditelje vojn, kaj hujšega v njih ne more doleteti. *Iliada* tako ni le knjiga o vojni, ampak je knjiga o vseh vojnah, pa tudi knjiga o lepoti, krhkosti in dragocenosti miru. Sredi krvavih spopadov nam pripoved večkrat postreže s kontrastnimi podobami idiličnega miru. Takšen je opis Ahilovega štita, na katerem srečamo tudi opis dveh mest, eno je v vojni in drugo v miru. Podobno kontrasten je tudi prizor, ko Hektorjeva žena pripravlja kopel za svojega moža, ki pa se iz bitke ne bo vrnil nikoli več – potem ko se je Hektor od nje in sinka dojenčka že bil poslovil v ganljivem slovesu, bo kaj kmalu padel pod Ahilovo roko.

Zgodba tako še zdaleč ne govori samo o vojni, ampak je Homer z njo segel na vsa področja človeškega življenja – ne gre le za egoizem častihlepnega in okrutnega Ahila, ki je šele po toliko pomorjenih sovragih prvič začutil sočutje do sočloveka, nič boljši pa ni niti sam Agamemnon, ki je pri bojih zmeraj zadaj, pri delitvi plena pa mu kot kralju vselej pripade največji delež. V *Iliadi* srečamo različne človeške značaje, življenjske zgodbe in prijateljstva. Vojna kot strast, ki se slej ko prej izkaže predvsem kot tragedija neizmernih razsežnosti. Bogovi so po eni strani zelo človeški, saj so – če izvzamemo njihovo nesmrtnost, moč in kraj bivanja na Olimpu – ljudem skoraj povsem enaki, po drugi strani pa so od ljudi moralno celo še slabši, saj brez kančka občutka krivde odločajo o njihovem življenju in smrti in so neverjetno podobni nekaterim sodobnim, podobno vsemogočnim bogatim odločevalcem, ki se brezvestno igračkajo z usodami človeških življenj. Celu podkupovanje jim ni tuje: v *Iliadi* namreč ne srečamo le (p) odkupnin, ki bi jih z veseljem plačali ljudje, denimo bogati očetje za izpustitev svojih zajetih sinov ali hčera,¹ ampak za svoje usluge podkupujejo tudi bogovi, spomnimo se samo Here, ki v štirinajstem spevu podkupi boga Spanca, saj si želi uspraviti Zeusa, da bi sama medtem lahko pomagala Grkom. Navsezadnje so že tri boginje nekoč podkupovale Parisa.

V *Iliadi* je vse to in še veliko več – večne teme, ki so privlačne in pomembne še po toliko stoletjih. Unikaten, tri tisoč let star način pripovedovanja v verzu kljub svojemu nenehnemu ponavljanju ni enoličen, ampak očara in začara ter nas zaprede v starodavnost, ki je hkrati daleč in blizu. In seveda ni v središču samo vojna, ampak sredi nje kleči človeško življenje v vsej svoji krhkosti, krutosti in lepoti. Hektorjeva žena, ki v zatišju visokega doma tke lep, dvoslojni škrlat z uvezenim pisanim cvetjem in še ne ve za smrt svojega moža ter mu sklene pripraviti toplo kopel za po bitki. Tudi Helena tik pred Parisovim spopadom z Menelajem tke dvoslojni škrlat, ki bo prikazoval spopade Grkov in Trojancev. Čudoviti prizori iz vsakdanjega življenja v miru, upodobljeni na Ahilovem štitu. Slikovite prisposode iz pradavnine, ki opisujejo lov na leva,

1 Ne le omenjeni svečenik Hrizes v prvem, ampak denimo tudi Adrestov oče v šestem spevu.

hudournike, ljudi v mestu, mornarje na ladji, pastirje v gorah, bujne gozdove in še in še. Minljivo človeško življenje, podobno listju na drevju:

Z rodod ljudi je tako kot z listjem, ki raste na drevju.

Listje se z vetrom ospe po tleh, a brsteče vejevje
znova požene se v rast, ko pride obdobje pomladi –
isto je z rodod ljudi, tu raste, drugod oveneva.

(6.146–159)

Eno stvar pa je treba izpostaviti še bolj kot vse drugo. Čeprav je *Iliada* ep, v katerem spopad za Trojo spremljamo prvenstveno skozi grške oči, je junak, ki si nezmotljivo pridobi največ bralskih simpatij, Trojanec. Seveda govorimo o Hektorju, ki se bojuje za svojo domovino in nikakor ni značaj, ki bi bil predvsem sebičen, kot sta Ahil ali Agamemnon. Hektor je dobri sin, ljubeči soprog in oče ter zvesti prijatelj. Njegova edina pomanjkljivost je morda slabša vojaška taktika (Homer 2017: 201), a še celo ta njegova šibkost skupaj z dejstvom, da v moči ni kos Ahilu, ni nič v primerjavi s tem, da so bogovi tisti, ki so odločili, da mora Troja pasti. S Hektorjevo smrtjo je jasno, da se bo to tudi zgodilo, čeprav še ne v *Iliadi*. In prav v tem se skriva veličina človečnosti te knjige, namreč da bralci, ki so sicer primarno vpleteni v zgodbo napadalcev, hkrati spremljajo tudi zgodbo braniteljev. In ni naključje, da se *Iliada* konča prav s tem, da se največji klavec in najbolj neizprosni borec Ahil ob srečanju s trojanskim kraljem Priamom nazadnje vendarle nauči pogleda skozi oči *drugega* in v njem najde *sebe*, ko spozna, da je Hektorjev oče svoje izgubljene otroke ljubil enako kakor njegov in da vojna tudi ob zmagi ne more pomeniti uspeha in sreče, ampak samo neizmerno tragedijo.

4 Predlogi za skupno branje odlomkov

Zaželeno je, da dijaki k pouku prinesejo vsak svojo knjigo. Tako jo lahko prelistamo skupaj z njimi in skupaj ugotovimo, da je *Iliada* razdeljena na 24 spevov. Opazujemo lahko tudi njeno verzno obliko. Tu lahko, če se nam zdi zanimivo, povemo podatek, da so najkrajši spevi obsegali malo manj kot petsto, najdaljši pa malo več kot devetsto verzov. Nato se skupaj odločimo, kateri odlomek bi najraje prebrali. Predlagamo lahko denimo sledeče odlomke (Homer 2017: 42, 81, 170, 246):

- Predlog, naj se v vojni borijo le odgovorni za vojno (3. spev, verzi 15–75),
- Hektorjevo slovo od žene Andromahe in sina Astianaksa (6. spev, verzi 369–502),
- Podoba ščita, ki ga za Ahila izdelava kovaški bog Hefajst (18. spev, verzi 478–617),
- Obisk trojanskega kralja Priama pri Ahilu (24. spev, verzi 468–676).

Pred branjem pojasnimo nekatere podrobnosti iz opomb, npr. da so z imenom *Ahajci* ali *Danajci* mišljeni na splošno *Grki* združene grške vojske, ki je odplula nad Trojo,

ali pa to, da je *Atrid* priimek, ki je pomenil 'Atrejev sin', torej je šlo lahko za oba brata, bodisi Atrida Menelaja bodisi Atrida Agamemnona. Opozorimo lahko tudi na šest poudarkov v posameznem heksametru (šestomeru), morda lahko nekaj verzov z označenimi poudarki celo zapišemo na tablo:

Jézo, bogínja, zapòj, zaméro Pelída Ahíla,
 húdo gorjé, nič kóliko rán je zadála Ahájcem,
 víste najdfznejših dúš je stírpala v Hádove věže,
 kúpe junáških telés pa v trǵanje psòm prepustíla,
 v lákomno žrtje ujédam, saj Zévs takó je odlóčil,
 vsè odkár sta se prvíč sporêkla in spírta razšlá se
 králj Atríd, vladár, in Ahíl, božánski bojévnik.
 (1.1–7)²

Nato skupaj preberemo katerega izmed predlaganih odlomkov.

5 Dodatek: starogrška epika na kratko

Beseda *ep* izhaja iz starogrške besede *epos*, ki pomeni '(izgovorjena) beseda', pa tudi 'pripoved'. Izraz *ep* sicer danes uporabljamo za pripovedno poezijo z mitološko ali zgodovinsko vsebino, v starogrškem epu pa je šlo za pripovedne pesmi z junaško oziroma herojsko vsebino – v ospredju je torej vojna tematika (Marinčič 2002: 38). Ep je sicer lahko imel tudi poučno vsebino, poleg Homerja je najbolj znan starogrški epski pesnik Heziod, ki je poleg pesnitve o bogovih in junakih (*Teogonija*) opisoval tudi človeško delo (*Dela in dnevi*).

Ustna pripoved je v časih še pred pisavo, knjigo in gledališčem, kaj šele filmom in drugimi izraznimi sredstvi, opravljala tudi pomembno performativno vlogo in je ključno omogočala oblikovanje tradicije pripovedne umetnosti (Foley 1995: 1, 29). Homerjeva epa *Iliada* in *Odiseja* sta oblikovana v formi natančno dodelanih heksametrov in naj bi nastala v drugi polovici 8. stoletja pr. Kr., se pravi ravno v času, ko naj bi se razvil grški alfabet, toda njun pripovedni izvor zagotovo sega še v čase, ko je bilo zgodbe mogoče pripovedovati predvsem ustno in po spominu. Slednjemu je bilo v pomoč tudi veliko število že vnaprej standardnih fraz in verzni obrazcev, ki so se skozi besedilo večkrat dobesečno ponavljali, kot denimo fraza *ko vzšla rožnoprstna je zarja* ali pa pridevki, kot jih najdemo v zvezah *hitronogi Ahil, lasati Ahajci, dolgosenčnato kopje, jadrne ladje, jadrni konji, sovjeoka Atena* in *božanski junak Aleksander*.

Za oba Homerjeva epa velja, da opisujeta čas, ki sega še kakih petsto let globlje v preteklost, v mikensko dobo (Marinčič 2002: 38). Materialna kultura, verovanja, družbene ustanove in običaji resda odslikavajo Homerjev čas, a v besedilih so hkrati prisotni

2 Homer 2017: 13.

drobci, ki kažejo na še starejše čase, čase trojanske vojne, katere zgodba najverjetneje ni samo mitološka, ampak v sebi skriva tudi reminiscence na resnične zgodovinske dogodke.

Epski pevec se grško imenuje preprosto 'pevec' oziroma *aojd*. V Homerjevi *Odiseji* najdemo kar dve upodobitvi epskega pevca, kjer lahko vidimo, da so aojdi nastopali ob spremljavi strunskega inštrumenta.³ V poznejših stoletjih pa so epe brez glasbene spremljave ob raznih javnih priložnostih recitirali tudi rapsodi. Če je bil aojd 'pevec', je *rapsod* pomenilo 'šivalec'. Namreč šivalca zgodb, ki je prav tako kot pevec aojd svojo pripoved sproti »šival« iz vnaprej pripravljenih delčkov zgodb (Marinčič 2002: 38; Nagy 1996: 78). Druga razlaga pa besedo *rapsod* povezuje s palico, imenovano *rabdos*, s katero si je recitator dajal takt (Bahn 1979: 7). Kakorkoli, pri epski pesnitvi je šlo za nekaj, kar je na prvi pogled podobno dolгим pripovednim zgodbam sodobnih romanov, na še sodobnejši način pa bi ep lahko opisali kot filmsko serijo, njegove speve pa kot posamezne epizode serije. Zato lahko dijakom vnaprej povemo, da ni nič hudega, če *Iliade* ne preberejo takoj v celoti. Vnaprej lahko celo dopustimo možnost, da je mnogi morda nikoli ne bodo prebrali in da s tem ni pravzaprav nič narobe. Heretična, kot se lahko zazdi takšna misel, je treba vendarle povedati, da je naš cilj vzbuditi zanimanje; navsezadnje so tudi rapsodi posamezne speve recitirali večer za večerom in se niso nujno skozi celoto prebili zgolj v enem samem dnevu ali noči. Vsekakor bolje, da dijaki preberejo vsaj kak odlomek, kot pa da jih odpor pred verzno vsebino in obsežnostjo knjige že vnaprej odvrne od branja.

VIRI IN LITERATURA

- BAHN, Eugene, BAHN, Margaret L., 1979: *A History of Oral Interpretation*. Minneapolis, MN: Burgess.
- CLINE, Erich H., 2013: *The Trojan War, A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- DUKAR, Zdeslav, 1987: *Homersko pitanje*. Zagreb: Globus.
- FOLEY, John Miles, 1995: *The Singer of Tales in Performace*. Bloomington: Indiana University Press.
- GRAZIOSI, Barbara, 2016: *Homer*. Oxford: Oxford University Press.
- HOMER, 1951: *Odiseja*. Prev. Anton Sovrè. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- HOMER, 2017: *Iliada*. Prev. Jelena Isak Kres. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- LATACZ, Joachim, 1998: *Homer, His Art and His World*. Prev. James P. Holoka. Michigan: The University of Michigan Press.
- MARINČIČ, Marko, 2002: *Antična poezija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

3 Demodok na Alkinoovem dvoru pri Fajakih, gl. *Odiseja* 8. 62–83 in 8. 266–369 (Homer 1951: 106–107, 112–115) in Femij na Odisejevem dvoru na Itaki (*Odiseja* 1.153–154, 1. 325–327, 22. 330–353 (Homer 1951: 15, 19, 318).

- NAGY, Gregory, 1996: *Poetry as Performance, Homer and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SILK, Michael, 1987: *Homer, The Iliad*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WEST, Martin Litchfield, 1999: The Invention of Homer. *The Classical Quarterly* 49/2. 364–382.
- WHITMARSH, Tim, 2013: *Starogrška literatura*. Prev. Nada Grošelj. Ljubljana: Modrijan.

David Movrin

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za klasično filologijo
david.movrin@ff.uni-lj.si

Ena tridesetina: *Iliada* v kontekstu celotnega trojanskega mita

Homerjeva Iliada postaja v zadnjih letih učiteljem in nadarjenim dijakom dostopna na povsem nov način. Najprej je tu t. i. Baselski komentar (BK), eden največjih dosežkov sodobne grecistike, mednarodni projekt, v okviru katerega bo vsakemu od Iliadinih 24 spevov posvečena posebna knjiga. Ob njem je že nekaj let na voljo tudi svež slovenski prevod, kjer Homer znova spregovori v sodobni slovenščini. Oboje ponuja ustvarjalnim pedagogom in njihovim učencem pri študiju, branju, pouku ter pisanju raziskovalnih nalog možnosti, ki jih še pred desetletjem preprosto ni bilo. Ena od njih je boljše razumevanje Iliade v kontekstu celotnega trojanskega mita.

Vzgojen sem bil med klasiki in občutek literarnega užitka sem prvič odkril pri Homerju.
(J. R. R. Tolkien: *Pisma* (142), 2. decembra 1953.)

1 Sodobno homeroslovje

Ko smo se z organizatorji Slovenskega slavističnega kongresa 2021 v začetku leta pogovarjali o sekciji, ki bi predstavila novejša spoznanja o antični književnosti, in ko smo skupaj prišli do odločitve, da bo teh petnajst minut posvečenih *Iliadi*, sem takoj vedel, s čim bom začel; z največjim dosežkom homerskih študij (in nemara kar celotne grecistike) v 21. stoletju, s t. i. *Baselskim komentarjem*.

Baselski komentar (*Basler Homer-Kommentar*) je ambiciozno zastavljen projekt, ki si ga je konec prejšnjega stoletja zamislil grecist Joachim Latacz, profesor na najstarejši švicarski univerzi, v Baslu. Projekt se je takrat imenoval še *der Neue Ameis-Hentze*, 'novi Ameis-Hentze', po nemškem šolskem komentarju iz 19. stoletja. Ta je sčasoma prerasel v temeljni univerzitetni priročnik, seveda pa je bil ob koncu 20. stoletja že močno zastarel. Ni naključje, da je začel BK izhajati dve leti po tem, ko je bil končan veliki *Cambriški komentar* k *Iliadi* (Kirk 1985–1993).¹ Čisto zavestno je namreč skušal dopolniti in nadgraditi njegovo anglosaško perspektivo, zlasti z ugotovitvami klasičnih filologov z nemškega govornega območja: »Ob bok Cambriškemu komentarju je treba postaviti tudi podoben dosežek v nemškem jeziku (ki bo kajpak gradil na njegovih

1 Prvi dve knjigi je napisal G. S. Kirk (1985 in 1990), tretjo Bryan Haunsworth (1993), četrto Richard Janko (1992), peto Mark W. Edwards (1991) in šesto Nicholas Richardson (1993).

dognanjih),² je v svojem očrtu tega velikanskega projekta leta 1997 napisal urednik (Latacz 1997). Leta 2000 so nato izšla *Prolegomena* ter tekst – ta temelji na tistem, ki ga je za založbo Teubner pripravil Martin West (West 1998–2000) – ter prevod in komentar k prvemu spevu (Latacz 2000). Do danes so tako na voljo še tekst, prevod in komentar k 2., 3., 4., 6., 7., 14., 16., 18., 19. in 24. spevu; v pripravi so še 9., 11., 21. in 22. spev, seveda pa bo komentar, ko bo končan, zajel vseh 24 *Iliadinih* spevov.

Posebej je treba izpostaviti dejstvo, da izdaja ni namenjena zgolj poznavalcem. V sami tipografski členitvi se pojavljajo tri ravni – običajni tisk za širše občinstvo, kjer so grške besede transliterirane v latinico, tako da se med njimi brez težav znajdejo tudi vsi, ki berejo samo prevod; pa nekoliko manjši tisk za tiste, ki znajo grško, z opombami, namenjenimi filologom; in še manjši tisk za specialiste. Čisto na dnu strani so osnovna jezikovna pojasnila za vse, ki želijo osvežiti svoje znanje homerskega jezika.

Odziv je bil izreden. Če je BK v prvotni zasnovi skušal osvetliti predvsem objave nemško pišočin raziskovalcev, se je ta strategija zelo hitro spremenila, njegovi zvezki dejansko izražajo akademski svet, ki je iz leta v leto bolj mednaroden in bolj povezan. Kritiki poudarjajo »nenavadno razgledanost in obsežnost« tega dosežka, ki v luči razprostranjenosti in dolge zgodovine homerskih študij predstavlja »skorajda herkulovski podvig« (Bär 2019). Eden od recenzentov je duhovito pripomnil, kako »je BK sam po sebi dober razlog, da se naučiš nemščine« (van Emde Boas 2016). A to pričakovanje bi bilo vendarle pretirano, na založbi so se odločili za drugačno strategijo in od leta 2015 dalje izhaja tudi BKE, torej BK v angleščini.

Za nazornejšo ilustracijo naj služi en primer, *unus ex multis*, prvi zvezek, ki je izšel v prevodu. Osnova za prevod uvodnega zvezka, *Prolegomena*, je tretja nemška izdaja (iz leta 2009). Prevod seveda ne ostane pri takratni ravni znanja, posodobitveni posegi so razvidni zlasti v opombah. Profesor Latacz se je vmes upokojil, njegov naslednik na grecistiki v Baslu in na položaju urednika, Anton Bierl, je posebej za angleško izdajo napisal povsem novo poglavje z naslovom *Novi trendi v homerskih raziskavah* (Bierl 2015).³ Ostala poglavja, *Komentiranje Homerja* (Latacz 2015), *Zgodovina besedila* (West 2015), *Formulaičnost in oralnost* (Latacz 2015a), *Slovnica homerske grščine*

2 Angleški filolog M. M. Willcock v svoji recenziji prvih zvezkov BK zelo nedvoumno pojasni, kaj je spodbudilo nastanek novega komentarja: »Presenetljiva značilnost prvega Kirkovega zvezka je bila v tem, da je izrecno omejil na minimum sklicevanje na to, kar je imenoval *sekundarna literatura*, in ta je po vsem sodeč vključevala vse objave v nemščini, vključno z Ameis-Hentzejem. Projekt je preprosto opredelil kot nadomestilo za Leafov komentar. Kasnejši zvezki so to omejitev izrecno ali v praksi zavrnili, vendar so prvi vtisi močni – in nemško govorečim raziskovalcem se je moral tak pristop nedvoumno zdeti neznansko šovinističen« (Willcock 2002).

3 Spet drug recenzent je pred časom omenil, zakaj se mu zdi BK tako impozanten dosežek: »Prvič, uredniki in pisci serije BK vključujejo rezultate nedavnih raziskav na področju homerskih študij, do katerih je prišlo v času trajanja projekta ali celo kot rezultat projekta BK. ... Drugič, besedilo velikokrat vključuje *Hinweise*, osebna sporočila raziskovalcev, ki so v kolofonu komentarja nato omenjeni kot *sodelavci*. Ti *Hinweise* ponujajo enkratno priložnost, da spremljaš nastajanje komentarja s pomočjo ekipe, katere opažanja so dragocena, četudi še niso objavljena. To je zares pisanje komentarja za 21. stoletje« (Blankenborg 2017).

(Wachter 2015), *Homerska metrika* (Nünlist 2015), *Osebe v Iliadi – bogovi* (Graf 2015), *Osebe v Iliadi – ljudje* (Stoevesandt 2015), *Struktura Iliade* (Latacz 2015b), *Homerska poetika v ključnih besedah* (Nünlist, de Jong 2015) ter indeksi so temeljito dopolnjeni. V angleščini so poleg uvodnega zvezka izšli že tudi 3., 4., 6., 14., 16., 18., 19. in 24. spev, več jih je v pripravi, s tem tempom bo izdaja hitro ujela nemško.

2 Od študij do bralcev

Naslednje vprašanje pustolovsko razpoloženih profesorjev in dijakov bo seveda pragmatično. Kje lahko te knjige preberemo v Sloveniji? Odgovor je od junija 2021 dalje preprost – povsod. *Mrežnik*, portal elektronskih informacijskih virov, za katerega skrbi Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani (mreznik.nuk.uni-lj.si), je prav pred kratkim omogočil enoletni dostop do elektronske zbirke *De Gruyter eBooks* z več kot 100.000 naslovi. (Če lahko sodimo po preteklih izkušnjah, se bo ta začasni dostop v dohodni prihodnosti prekvalificiral v trajnega; če je v tej nesrečni epidemiji kaj dobrega, je to dejstvo, da sta zaprtje knjižnic in drastičen upad fizične izposoje močno pospešila nabavo elektronskih virov.) To pomeni, da sta BK in BKE od letošnjega poletja naprej na voljo na vseh univerzitetnih računalnikih, na računalnikih v Narodni in univerzitetni knjižnici, za vse člane z urejenim oddaljenim dostopom pa celo od doma, iz domače delovne mize. Vrhunsko homerslovje v Sloveniji še nikoli ni bilo tako zelo dostopno.

Seveda ni mogoče pričakovati, da bodo po teh knjigah profesorji in dijaki posegali množično, temu tudi niso namenjene. Dijakov, ki bi jih *Iliada* lahko zanimala na tej ravni, je v vsaki generaciji le nekaj – vem pa, da obstajajo, ker nekatere od njih kasneje srečam na fakulteti, kjer se včasih začudim temu, kar so bili sposobni ustvariti že v gimnazijskih letih. Kdaj pa kdaj se pogovarjam tudi z njihovimi požrtvovalnimi profesorji slovenščine, latinščine, grščine ali zgodovine in poslušam o izzivih, ki se jih njihovi varovanci lotevajo; včasih se že spogledujejo z ravni, ki jo pričakujemo na dodiplomskem študiju. Tudi branje v tujem jeziku pri slovenskih najstnikih danes ni več problem. Zlahka si predstavljam dijaško-profesorski tandem, ki si za raziskovalno nalogo izbere *Iliado* ter potem vse leto diskutira o odkritjih, do katerih se dokoplje s pomočjo tako kvalitetne literature – in lastne radovednosti.

Obstaja pa tudi način, kako dognanja iz novejših objav posredovati dijakom, ki morajo še niso pripravljeni na strokovna besedila v tujem jeziku. Homerjeva *Iliada*, ki je leta 2017 izšla pri Mladinski knjigi v Kondorjevi zbirki, si zavestno prizadeva za stik s srednješolsko publiko. Novi prevod Jelene Isak Kres je s svojo živo govorico vse drugačen in bolj neposredno razumljiv od Sovretovega, ki je vendarle nastal že pred več kot sedemdesetimi leti.⁴ Obseg epa je v Kondorjevi izdaji z izvirnikovih 15.693

4 Povedano s simpatično formulacijo, ki si jo je pred časom privoščil eden od bralcev: »Nov prevod Jelene Isak Kres kar buhti od svežine in nam ponuja jezikovno najsodobnejšega Homerja doslej« (Ahačič 2020: 17).

heksametrov obtesan na precej bolj obvladljivih devet ključnih spevov (to so 1., 3., 6., 10., 14., 18., 19., 22. in 24. spev – bodoče pisce raziskovalnih nalog in njihove mentorje bo razveselil podatek, da sta za večino tega izbora že zdaj na voljo tudi BK in BKE). Za speve, ki jih v prevodu ni, so na ustreznih mestih povzetki, s katerimi si je mogoče ustvariti zelo dober vtis o manjkajočem besedilu in nemara vzbuditi vedoželjnost, ki utegne koga pripeljati do teh pasusov v Sovretovem prevodu. Celo vezna lista, na katerih je zemljevid antične Grčije s konca 18. stoletja, ponujata svojski stik z evropskim izročilom, pa tudi s čisto konkretno homersko geografijo (in z drobcem latinščine).

Spremna študija v tej izdaji (Movrin 2017) skuša osrednje ugotovitve sodobnih homerslovcev posredovati tudi gimnazijskim bralcem. S *Homersko časovnico* zgoščeno predstavi več kot tri tisočletja *Iliadine* zgodovine, od padca Troje, do katerega je po izročilu prišlo leta 1184 pr. Kr., do nastanka spletišča s Homerjevim multitekstom (www.homermultitext.org) leta 2014. Slednji danes delo z najpomembnejšimi ohranjenimi rokopisi ter papirusnimi najdbami omogoča vsakomur, to raziskovalno razkošje je bilo še pred slabim desetletjem težko predstavljivo. Besedilo se dotakne tega, kakšen je bil homerski svet, o katerem beremo v *Iliadi*; *homerskega vprašanja* o tem, kdo je bil skrivnostni avtor besedila in kdo so bili njegovi številni sodelavci; po kakšnih fazah je nastajal tekst, ki ga imamo danes pred seboj; kako se v verzih zrcali zgodovina; kakšna je mitološka podlaga, na kateri temelji ep, in kako se vanjo vključuje zgodba o Ahilovem srdu; kakšna je struktura *Iliade* in kako jo določajo načela, kot so krožnost, avtonomija ter iluzionizem; kakšne so zakonitosti epskega sloga; ter kakšna je bila indoevropska ideologija slave in junaštva, ki jo je mogoče zaznati v Ahilovem ravnanju.⁵ Čisto na koncu je obsežna bibliografija za vse, ki bi radi izvedeli več, bodisi o *Iliadi* nasploh, o njenih izdajah in komentarjih, o jeziku in slovnici, arheologiji, dataciji, homerskem vprašanju, literarni interpretaciji in recepciji, celo o dokumentarnih filmih ali prevodih, ki so na voljo. Nedvomno ima tako zgoščena predstavitev svoje omejitve – vendar ima v srednješolskem kontekstu dejstvo, da je vsa ta vsebina na voljo na zgolj 50 straneh malega formata, tudi kakšno prednost.

3 *Iliada* in trojanski mit

Naj od te pahljače tem in vprašanj zadošča en primer, ki lahko nakaže pedagoški potencial besedila ter snovi, zaradi katere je *Iliada* tako kraljevska vstopna točka v antično kulturo in zgodovino. Kakšno je razmerje *Iliade* do mitološkega konteksta? Znano je, da Homer ne popisuje celotne trojanske vojne, Aristotel ga je v *Poetiki* 8 hvalil ravno kot primer za enotnost dejanja; »kakor se Homer odlikuje v vsem drugem, tako je zadel

⁵ Tu ni mogoče predstaviti vseh možnosti za medpredmetno povezovanje, ki se ponujajo ob Homerju. Zaokus bo dovolj ena od manj samoumevnih – povezovanje s psihologijo. Psihiater Jonathan Shay je v študiji *Ahil v Vietnamu* analiziral, kako se Ahilovo vedenje do podrobnosti ujema z ravnanjem veteranov vojne v Vietnamu, ki jih je zdravil za posttravmatsko stresno motnjo (Shay 1994).

tudi tu«, saj se vse dogajanje zgosti okrog ene pripovedne niti. Podobno je z enotnostjo kraja, torej Troje z okolico, in z enotnostjo časa, saj se kljub desetletnemu trajanju vojne osrednji dogodki v epu zvrstijo v samo štirih dneh. Ravno v tem je bila razlika med genialnim Homerjem in njegovimi prizadevnimi pesniškimi tekmeci, torej avtorji *epskega cikla* (ἐπικός κύκλος), ki so bili po Aristotelovi sodbi v *Poetiki* 23 precej povprečnejši, nič čudnega ni, da se niso ohranili. V enem od rokopisov so ohranjeni njihovi povzetki – ep *Kiprija* (v 11 spevih) je popisoval Parisovo sodbo in prvih devet let spopada; *Etiopida* (v 5 spevih) prihod Amazonke Pentesileje in Etiopca Memnona, dveh trojanskih zaveznikov, ter njuno in Ahilovo smrt; *Mala Iliada* (v 4 spevih) dogajanje po Ahilovi smrti ter gradnjo trojanskega konja; *Padec Troje* (v 2 spevih) grško zmago; *Vrnitve* (v 5 spevih) Agamemnonovo in Menelajevo vračanje v domovino (Odisejevo je kajpak popisala Homerjeva *Odiseja* v 24 spevih); zadnji od cikličnih epov, *Telegonija* (v 2 spevih), pa Odisejevo smrt v rokah nezakonskega sina Telegona.⁶

Toda potreben je bil Joachim Latacz, ki je z nemško natančnostjo popisal vse elemente trojanske zgodbe, da je danes mogoče obsegu *Iliade* v okviru celotnega mita pripisati celo ulomek. V shemi, ki zajema celoten mitični kontekst, je zgodba o Ahilovem srdu le ena od tridesetih točk, predstavlja torej komaj eno tridesetino dogajanja. (Možno je računati tudi drugače, s časovnimi kategorijami, ki pa zgoraj nakazano poanto le še zaostrijo. Če trojanski mit zajema približno štiri desetletja, torej dvajset let pred vojno, deset let vojne in deset let po njej, in *Iliada* v celoti 51, v svojem jedru pa komaj štiri dni, je ta ulomek še več kot stokrat manjši, 1/3650. V tej optiki *Iliada* torej ne predstavlja dobrih treh odstotkov celote, temveč manj kot tretjino promila.) To nazorno shemo je Latacz objavil že v svoji študiji *Troja in Homer* (Latacz 2001), nato pa še večkrat, nazadnje v BKE (Latacz 2015b: 163). Elementi celotne zgodbe, ki jih v shemi navaja, so naslednji (dogodki, ki jih vsaj mimogrede omenja tudi Homer, so zapisani v kurzivi, tisti, za katere vemo zgolj iz drugih antičnih virov, pa so brez nje):

I. Prolog na Olimpu

1. Zevs in Temida se posvetujeta o smotrnosti trojanske vojne.
2. Zevs spočne Heleno z Ledo (v alternativni inačici z Nemesis).
3. Zevs in Hera prisilita morsko boginjo Tetido v zakon s kraljem Pelejem.

II. Dvajsetletno obdobje pred trojansko vojno

4. Zevsov vnuk Pelej se poroči z Nerejevo hčerko Tetido na gori Pelion v Tesaliji. Vsi bogovi razen Eride (Zdrahe) se udeležijo svatbe. Peleju in Tetidi se bo rodil Ahil.
5. Erida s svojim jabolkom spora zaseje med Hero, Ateno in Afrodito razprtijo o tem, katera je najlepša.

6 Odprta vprašanja teh besedil obravnavata deli *Izročilo o trojanski vojni v Homerju in epskem ciklu* (Burgess 2001) ter pred kratkim objavljeni zbornik *Grški epski cikel in njegova antična recepcija* (Fantuzzi, Tsagalis 2015).

6. Tri boginje se po razsodbo obrnejo na Parisa (Aleksandra), sina trojanskega kralja Priama in kraljice Hekabe – ter pastirja na gori Idi, kjer je bil izpostavljen kot otrok.
7. Paris razsodi, da je najlepša Afrodita. Njegova nagrada bo Helena, žena kralja Menelaja iz Sparte.
8. Paris odpluje v Grčijo in tam ugrabi Heleno.
9. Grki se sklenejo maščevati. Menelajevega brata Agamemnona, kralja v Mikenah, izvolijo za voditelja.
10. Grško ladjeve izpluje iz Avlide, vendar pristane v Misiji, južno od Troje.
11. Ahil rani Telefa, kralja v Misiji.
12. Ladjeve odpluje iz Misije v Trojo, vendar se v viharju izgubi in razkropi.
13. Ladjeve se spet zbere v Avlidi. Agamemnon ubije košuto, Artemidino sveto žival, in je prisiljen žrtvovati Ifigenijo, lastno hčer, ki mu jo je rodila Helenina sestra Klitajmnestra.
14. Telef pride v Avlido, kjer je ozdravljen.
15. Videc Kalhant napove padec Troje v desetem letu vojne.
16. Ladjeve se znova odpravi iz Avlide in pristane na Tenedu in Lemnu. Na Lemnu Grki pustijo ranjenega Filokteta.

III. Deset let trojanske vojne

A. Prvih devet let

17. Grško ladjeve pristane v Troadi. Protesilajeva smrt.
18. Odposlanstvo k Trojancem, ki ga vodita Odisej in Menelaj, brez uspeha zahteva Heleno in Parisa.
19. Ahil ubije Kikna.
20. Ahil zavzame 23 mest na celini in na otokih, da bi osamil Trojo. Med ujetniki sta tudi Hriseida in Briseida. Prva postane vzrok za dejanje Iliade.

B. Zadnje leto

21. Dejanje Iliade (51 dni), ki je le delec v mozaiku celotne vojne, se odvije s konfliktom med Agamemnom in Ahilom ter z njegovimi posledicami, zlasti s smrtjo Patrokla, Ahilovega najbližjega prijatelja, ter s smrtjo Hektorja, Priamovega sina in največjega junaka med Trojanci.
22. Ahil premaga kraljico Amazonk Penteselejo. Tersit ozmerja Ahila, ta pa ga nato ubije. Etiopski kralj Memnon ubije Nestorjevega sina Antiloha.
23. Paris in Apolon povzročita Ahilovo smrt.
24. Ajant in Odisej se spreta za Ahilovo božansko orožje. Odisej zmaga, Ajant zblazni in se nato ubije.
25. Odisej prepriča Filokteta in Ahilovega sina Neoptolema, da se pridružita grški vojski.
26. Odisejeva ukana z lesenim konjem pripelje do padca Troje in smrti večine Trojancev, tudi Priama.

IV. Deset let grškega vračanja

27. Preživeli Grki se vrnejo domov. Agamemnona v Mikenah ubije žena Klitajmnestra, ki se tako maščuje za Ifigenijino smrt.

28. Dejanje Odiseje (40 dni): Odisej se po desetih letih tavanja vrne v svoje otoško kraljestvo na Itaki, kjer ga čakata Penelopa in Telemah, ter po dvajsetletni odsotnosti spet zavlada.

29. Nova Odisejeva potovanja, na katerih ga ubije Telegon, sin, ki ga je spočel s Kirko.

V. Trojansko preživetje

30. Dejanje Vergilijeve *Eneide*: Trojanec Enej, sin Anhiza in Afrodite, odpluje v Italijo iskat nov dom za preživele someščane, med katerimi je tudi njegov sin Askanij. Njihovi potomci ustanovijo mesto Rim. Zlitje grškega mita in rimske zgodovine.

Ravno v tem, ugotavlja Latacz, je izvirnost Homerjevega prijema, to je tisto, na kar je opozarjal Aristotel v *Poetiki* 23: »Saj tudi trojanske vojne, ki je imela svoj začetek in konec, ni skušal obdelati v vsej celoti; čutil je namreč, da bi bila takšna pripoved ali preveč obsežna in nepregledna ali pa, če bi se skušal držati omejenega obsega, zaradi pestrosti vsebine preveč zapletena«. ⁷ S tem, da je vzel iz širšega konteksta *le en del* (ἐν μέρει ἀπολαβόν), je Homer uporabil in celo vzpostavil princip interpolacije, ki se kasneje v svetovni literaturi pojavlja znova in znova. Pesnik je odlično razumel, kako obrniti okoliščine ter iz svoje »manjše« zgodbe narediti »večjo«, zaključi Latacz. Zgodbi o Troji je pripisal zgolj vlogo kulise, ki pa z »zgodovinsko« globino daje pripovedi v prvem planu poseben in za občinstvo veljaven pomen⁸ – medtem ko stara zgodba o Troji pri tem dobi nov vzročni in psihološki pomen, ki presega zgolj dejstvenost, ko se zrcali v zgodbi v ospredju. »To prepletanje ozadja in ospredja se je očitno izkazalo za tako razsvetljujoče in smiselno, da se je splošni vtis prejemnikov, kako gre za delo najvišje kakovosti, okrepil tudi z vidiki njegove strukture« (Latacz 2015: 162).

4 Srednji svet in Homer

Kakšen je *facit* zgornjih ugotovitev, če jih prenesemo v šolski prostor? Obstajata dve možnosti. Ena je, da nad srednješolci dvignemo roke, češ da je vse to zanje pretežko. Najbrž za koga tudi je, nedvomno so sposobnosti v tej starosti že zelo diferencirane, ne dotaknejo se vsi predmeti vseh enako – če se nekomu zasvetijo oči ob Fermatovem zadnjem

⁷ Prevedel Kajetan Gantar, ki v komentarju k svojemu prevodu *Poetike* ugotavlja podobno: »Homer dogodkov ne pripoveduje v njihovem kronološkem zaporedju, temveč začne s pripovedjo v nekem najbolj napetem trenutku. Homerjeva pripovedna tehnika je izrazito retrospektivna: potegne nas v sredo dogajanja (*in medias res*), v ospredje potisne en sam moment (v *Iliadi* Ahilov srd) in šele pozneje razloži vzroke in opiše situacije, ki so privedle do takšnega zapleta. Na ta način ustvari paradoks, da iz *Iliade*, čeprav se njeno dejanje odigra v 51 dneh, dobimo popolnoma jasno podobo desetletnega poteka trojanske vojne« (Gantar 2005: 190).

⁸ Nekaj podobnega ugotavlja Barry B. Powell: »Homerjeva *Iliada* se posveča temu, kako jeza uniči tega, ki se ji preda – pove pa nam tudi, kdo je odplul v Trojo in kdo je ubil koga« (Powell 2010: 125).

teoremu, še ni rečeno, da se mu bodo tudi ob homerskem mikrokozmosu Ahilovega štita. Toda to ne pomeni, da je odgovor v uravnilovki. Obstaja ogromno učencev, ki jih teksti, kompleksni teksti, močno zanimajo. Najbolj nadarjeni med njimi, kot priča pisec v uvodu citiranjem pismu, v njih odkrijejo »občutek literarnega užitka«, ki jih včasih zaznamuje za vse življenje; in nekateri na vžigalico, ki prižge ta plamen, naletijo v šoli. Če je *Iliada* zelo majhen, štiridneven kamenček v sklopu bistveno večjega mozaika, trojanskega mita, ki je spet samo del veliko večjega svetovja antične mitologije, potem morda ni čisto nemogoče potegniti primerjave z drugim, zadnje čase splošno priljubljenim mitičnim sistemom. Tudi Tolkienov *Hobit* je zgolj delec v širši zgodbi, ki jo nato razvije *Gospodar prstanov*; in ta je spet samo del še veliko bolj prostranega sistema, *Srednjega sveta*, ki ga je razdelal *Silmarillion* in za njim druge knjige, kot jih je že po avtorjevi smrti uredil in izdal njegov sin Christopher Tolkien. Poznam kar nekaj današnjih najstnikov, ki imajo nenavadno študijozen odnos do teh spisov, učijo se celo Tolkienovih vilinskih jezikov, očitno je, da kompleksnost v tej starosti včasih vleče. Še en takšen svet, nemara manj učenjaško aluziven, a vse prej kot preprost, je ustvarila nesojena klasična filologinja J. K. Rowling, pisateljica *Harryja Potterja*, z več kot 500 milijoni izvodov najbolj prodajane serije v zgodovini književnosti. A tudi če pustimo številke ob strani – strast, ki že osnovnošolce priteguje v ta besedila, je naravnost presenetljiva. Bil sem že priča njihovim vnetim, celo srditim diskusijam o relativnih prednostih in pomanjkljivostih pri Kendovem in Gradišnikovem prevodu enega od delov v tej sagi. Si je res težko predstavljati, da pri bistrejših gimnazijcih ta analitični um z nekaj inspirativnimi predavanji aktivnih prevajalcev (ali z nizom prevajalsko intoniranih literarnih večerov) usmerimo še kam, denimo v primerjavo metrično izbrušenih heksametrov Antona Sovreta in Jelene Isak Kres?

Seveda, bo kdo pripomnil, Tolkien in Rowling sta druga zgodba, tam so zraven filmi, motivacija je drugačna. A tudi ta argument ne vzdrži povsem. Če kdo v učilnici rad povezuje knjige s filmi in serijami, je pri trojanskem mitu seznam potencialnih gradiv s sijajnimi izhodišči za diskusijo resnično dolg. *Trojanke* s Katherine Hepburn in Vanesso Redgrave (1971); Kakoyannisova *Ifigenija* (1977); pa razvpita Petersenova *Troja* brez bogov, vendar z Bradom Pittom (2004). Tiste, ki imajo radi novejše žanre, bo morda pritegnila *Troja: Padeč nekega mesta*, serija, ki jo je leta 2018 ustvarila britanska javna mreža BBC v koprodukciji z ameriškim Netflixom, kjer si je mogoče v vsakem trenutku ogledati vseh osem enournih nadaljevanj, na trenutke nenavadno natančno posnetih po različnih antičnih predlogah. Stala so 18 milijonov evrov, dva in četrt na vsako, šlo je za najdražji izdelek te televizije do tedaj. Nekateri kritiki sicer v njem vidijo za spoznanje preveč žanrskega vpliva *Igre prestolov*, vendar se resnici na ljubo nasilju in seksu pri tej zgodbi tudi Homer ni čisto izognil. Skratka, didaktični potencial Homerjeve *Iliade* je precejšen – in v tem nelahkem času nemara ni čisto nepomembno, da je s svojo filmičnostjo že prilagojen šolanju na daljavo. *Iliada* je diamant s tisoč ploskvami, ki vsakomur predstavlja nekaj drugega ter še po tisočletjih ohranja svoj mik za vse, ki jih pritegne branje in odkrivanje novih svetov. Pri svojem delu vedno znova ugotavljam, da takšnih sploh ni tako zelo malo.

VIRI IN LITERATURA

- AHAČIČ, Kozma, 2020: *Kozmologija*. Novo mesto: Goga, 2020.
- BÄR, Silvio, 2019: Homer's *Iliad*: The Basel Commentary: Book XIV and Book XVI. [Recenzija zvezkov, ki sta jih objavila Martha Krieter-Spiro, *Homer's Iliad: The Basel Commentary: Book XIV* (prev. Benjamin W. Millis, Sara Strack; ur. S. Douglas Olson), Boston: De Gruyter, 2018; in Claude Brügger, *Homer's Iliad: The Basel Commentary: Book XVI* (prev. Benjamin W. Millis, Sara Strack; ur. S. Douglas Olson).] Boston: De Gruyter, 2018. *Bryn Mawr Classical Review* 2019.07.56.
- BIERL, Anton, 2015: New Trends in Homeric Scholarship. Joachim Latacz, Anton Bierl, Stuart Douglas Olson (ur.): *Prolegomena*. Boston: De Gruyter. 177–203.
- BLANKENBORG, Ronald, 2017: Homers *Ilias*: Gesamtkommentar (Basler Kommentar / BK), Band IX, Sechzehnter Gesang (II). (Sammlung wissenschaftlicher Commentare.) [Recenzija zvezka, ki sta ga objavila Anton Bierl in Joachim Latacz, *Homers Ilias: Gesamtkommentar (Basler Kommentar / BK). Band IX, Sechzehnter Gesang (II)*.] Boston: De Gruyter, 2016. *Bryn Mawr Classical Review* 2017.11.47.
- BURGESS, Jonathan S., 2001: *The Tradition of the Trojan War in Homer and the Epic Cycle*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- CARPENTER, Humphrey, TOLKIEN, Christopher, 1981: *The Letters of J.R.R. Tolkien*. Boston: Houghton Mifflin.
- FANTUZZI, Marco, TSAGALIS, Christos, 2015: *The Greek Epic Cycle and its Ancient Reception: A Companion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GANTAR, Kajetan (prev.), 2005: *Aristoteles: Poetika*. Ljubljana: Študentska založba.
- GRAF, Fritz, 2015: Cast of Characters of the *Iliad*: Gods. Joachim Latacz, Anton Bierl, Stuart Douglas Olson (ur.): *Prolegomena*. Boston: De Gruyter. 122–139.
- KIRK, Geoffrey Stephen, 1985–1993: *The Iliad: A Commentary*. 6 zvezkov. Cambridge: Cambridge University Press.
- LATA CZ, Joachim, 1997: *The New Ameis-Hentze: A Project Outline and Report on the Current Stage of Development*. *Bryn Mawr Classical Review* 1997.7.12: I.
- LATA CZ, Joachim (ur.), 2000: *Homers Ilias: Gesamtkommentar, auf der Grundlage der Ausgabe von Ameis-Hentze-Cauer; Prolegomena*. München: K. G. Saur.
- LATA CZ, Joachim, 2001: *Troia und Homer: Die Lösung eines uralten Rätsels*. München: Koehler und Amelang.
- LATA CZ, Joachim, 2015: Introduction: Commenting on Homer; From the Beginnings to this Commentary. Joachim Latacz, Anton Bierl, Stuart Douglas Olson (ur.): *Prolegomena*. Boston: De Gruyter. 1–26.
- LATA CZ, Joachim, 2015a: Formularity and Orality. Joachim Latacz, Anton Bierl, Stuart Douglas Olson (ur.): *Prolegomena*. Boston: De Gruyter. 39–64.
- LATA CZ, Joachim, 2015b: The Structure of the *Iliad*. Joachim Latacz, Anton Bierl, Stuart Douglas Olson (ur.): *Prolegomena*. Boston: De Gruyter. 151–163.
- MOVRIN, David, 2017: Na Homerjevih peščinah. Homer: *Iliada*. Prev. Jelena Isak Kres. Ljubljana: Mladinska knjiga. 269–317.
- NÜNLIST, René, 2015: Homeric Meter. Joachim Latacz, Anton Bierl, Stuart Douglas Olson (ur.): *Prolegomena*. Boston: De Gruyter. 116–121.

- NÜNLIST, René, DE JONG, Irene 2015: Homeric Poetics in Keywords. Joachim Latacz, Anton Bierl, Stuart Douglas Olson (ur.): *Prolegomena*. Boston: De Gruyter. 164–176.
- POWELL, Barry B., 2010: Trojan War. Michael Gagarin, Elaine Fantham (ur.): *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome* 7. Oxford: Oxford University Press. 125–128.
- SHAY, Jonathan, 1994: *Achilles in Vietnam: Combat Trauma and the Undoing of Character*. New York: Touchstone.
- STOEVESANDT, Magdalene, 2015: Cast of Characters of the *Iliad*: Human Beings. Joachim Latacz, Anton Bierl, Stuart Douglas Olson (ur.): *Prolegomena*. Boston: De Gruyter. 140–150.
- VAN EMDE BOAS, Evert, 2016: Homer's *Iliad*: The Basel Commentary; *Prolegomena*. [Recenzija dela: Anton Bierl, Joachim Latacz: *Homer's Iliad: The Basel Commentary. Prolegomena* (prev. Benjamin W. Millis, Sara Strack; ur. S. Douglas Olson; prva izdaja 2000), Boston: De Gruyter, 2015.]
- WACHTER, Rudolf, 2015: Grammar of Homeric Greek. Joachim Latacz, Anton Bierl, Stuart Douglas Olson (ur.): *Prolegomena*. Boston: De Gruyter. 65–115.
- WEST, Martin L., 2015: History of the Text. Joachim Latacz, Anton Bierl, Stuart Douglas Olson (ur.): *Prolegomena*. Boston: De Gruyter, 27–38.
- WEST, Martin L., 1998–2000: *Homeri Ilias: Vol. 1. Rhapsodias I–XII continens, vol. 2. Rhapsodias XIII–XXIV et indicem nominum continens*. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.) Stuttgart: B.G. Teubner.
- WILLCOCK, M. M., 2002: A New Commentary on the *Iliad*. [Recenzija dela *Homers Ilias: Gesamtkommentar, auf der Grundlage der Ausgabe von Ameis-Hentze-Cauer; Prolegomena; I.*] *The Classical Review* 52/2. 229–231.

Brane Senegačnik

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za klasično filologijo
brane.senegacnik@gmail.com

Antična tragedija

Prispevek obravnava pomen novih prevodov antične tragedije v slovenščino in možnosti, ki jih ti odpirajo za pouk svetovne književnosti v osnovni in srednji šoli. V zadnjih dveh desetletjih je postala grška tragedija slovenskemu bralcu dostopna v celoti, povsem novo poglavje pa se odpira s prevodi rimske. Ta besedila niso zanimiva le zaradi izrednega vpliva na evropsko literarno in kulturno zgodovino, temveč lahko s svojim poetičnim bogastvom in temeljnimi etičnimi vprašanji pomembno poglobijo humanistični vidik izobrazbe.

1 Uvod

Prevajanje iz antične književnosti se je v zadnjih desetletjih izjemno dinamiziralo. Brez pretiravanja lahko rečem, da to dogajanje po razsežnostih nima primere v dosedANJI zgodovini slovenske klasične filologije. In v ničemer ne zmanjšujem drugih velikih prevajalskih dosežkov tega časa, če rečem, da najbrž težko najdemo področje zgodovine svetovne književnosti, katerega dostopnost v slovenščini bi se v tem času bolj povečala. Vzroki za ta razmah so različni in zelo kompleksni, od najširših družbenih (državna osamosvojitev, večja intelektualna in kulturna svoboda) pa do materialno-tehničnih (večja dosegljivost virov, lažja produkcija knjig), vmes pa so gotovo tudi povsem osebni, ki so v določeni meri tudi plod naključja (kvalitetno delo akademskih učiteljev in veliko število nadarjenih prevajalk in prevajalcev). A to je tema za kakšno drugo priložnost; tu nas bodo zanimale posledice: kako se je, če smem tako reči, povečalo »ozemlje« antične književnosti v slovenščini; kakšen vpliv ima to na kulturo in predvsem kako bi se lahko posodobil pouk svetovne književnosti pri slovenščini, da bi se uskladil s tem novim stanjem.

2 Pomen novih prevodov antične tragedije

Z novimi prevodi so se slovenskemu bralstvu odprla cela področja, ki jih je dotedaj literarna zavest komajda registrirala, nekateri temeljni, kanonski avtorji in celo žanri pa so postali dostopni v celoti. Prvo velja, denimo, za rimsko tragedijo, drugo pa za grško. Če se je prva na ta način šele zarisala na obzorju, pa je druga seveda že dolgo časa bila navzoča v sodobni slovenski kulturi in v tudi učnih načrtih za slovenščino v okvirih spoznavanja svetovne književnosti. O tem, kako pomembna je dostopnost literarnega

besedila v maternem jeziku, mi najbrž ni treba izgubljati veliko besed. Čeprav zaradi intenzivne uporabe svetovnega spleta danes učenci in dijaki na splošno morda bolje znajo angleško in so angleški prevodi antičnih tragedij lahko dostopni, to v ničemer ne zmanjšuje pomena prevodov v slovenščino. Visoko zahteven literarni jezik tragiške poezije je namreč zelo daleč od jezika običajne, pogosto slengovsko obarvane spletne komunikacije v angleščini, ki je navezana na ozko vsakdanje življenjsko okolje in največkrat povsem pragmatičnega značaja. Bogastvo jezikovnih figur, miselna kompleksnost in poetična sugestivnost se vsakega bralca, še zlasti pa mladega, zagotovo najmočneje dotaknejo v njegovem jeziku, v jeziku primarne in sekundarne socializacije, v jeziku, v katerem misli, čustvuje, fantazira. V tem kontekstu je gotovo pomembno vprašanje, koliko je v mladih ljudeh spodbujana občutljivost za te izrazne registre jezika, tako v šolskem sistemu kot širše v kulturi, a je seveda tako obsežno, da ga lahko v okviru te razprave samo omenimo. Nesporno pa je takšna občutljivost pomembna kognitivna in osebnostna vrednota, ki ni pomembna le za sposobnost dojemanja literature, temveč tudi za lažje in kvalitetnejše udejstvovanje v širše razumljeni kulturi. Novi prevodi zahtevnih literarnih del pa so med drugim tudi eden važnih dejavnikov izboljševanja humanistične občutljivosti. Vsekakor pa je nujni pogoj za takšno učinkovanje njihova kvaliteta. Tradicija prevajanja grške tragedije je v tem pogledu postavila izredno visoka merila; njeni protagonisti, Fran Bradač, Anton Sovre in Kajetan Gantar, sodijo med osrednja imena zgodovine slovenskega prevajalstva, nekateri pa na sam vrh. Prevajalke in prevajalci današnje srednje in mlajše generacije izhajajo neposredno iz te akademske tradicije: tudi oni skoraj brez izjeme težijo k temu, da bi s prevodi ustvarili estetski ekvivalent ali vsaj vzporednico izvirniku in se ravna po podobnih estetskih načelih kot njihovi akademski učitelji (prevajajo v verzih), pri tem pa seveda upoštevajo spremenjeno podobo jezika in sodobne jezikovne norme in razvijajo lastne poetike.

Resen prevod antičnega literarnega dela ni mogoč brez obsežnega poznavanja mnogo-plastnega ozadja. To sicer velja za prevajanje vseh kompleksnih in zahtevnih literarnih del, še posebej tistih, katerih izvor je zgodovinsko oddaljen. A pri antičnih besedilih je važen še en vidik: v primeru natisnjenih del dokončna oblika besedila (vsaj praviloma) izhaja od avtorja, antična dela pa so ohranjena v različnih rokopisih, ki so v veliki večini primerov – tako je vsekakor v primeru tragedije – mnogo stoletij mlajši od dela samega. Vmes je dolga linija rokopisne tradicije, stoletja prepisovanja, v teku katerega so bila izvorna besedila iz teh ali onih vzrokov močno spremenjena, ohranjeni rokopisi pa so pogosto tudi poškodovani in nepopolni. Pri dokončnem oblikovanju teh besedil imajo zato veliko vlogo izdajatelji, ki so na podlagi različnih raziskav in skrbne filološke kritike predlagali emendacije (izboljšave) in konjekture (predloge) za številna sporna in izgubljena mesta. (V redkih primerih se celo odkrijejo papirusni fragmenti iz antičnih časov – ponavadi iz helenističnega Egipta, torej le nekaj stoletij mlajši od tragiških del – s posameznimi odlomki že znanih besedil, ki lahko filološko delo potrdijo ali pa tudi ovržejo in sugerirajo spremembo splošno sprejete oblike.) To filološko

in izdajateljsko delo sólo predstavlja dolgo tradicijo, ki pa ni vedno nesporno progresivna: včasih se tudi stoletja stari, pozneje s strani večine zavrnjeni ali spregledani predlogi, izkažejo za tehtne. Tekstnokritično težavna mesta včasih zahtevajo veliko več kot le odločitev za takšno ali drugačno slogovno fineso, njihova razrešitev je namreč lahko povezana tudi z razumevanjem psihologije likov in kdaj tudi s celotnim ustrojem sveta, ki ga prikazuje drama, zato pri tem ne gre izključno za paleografska, ampak tudi za interpretativna vprašanja.

Tovrstna interpretativna vprašanja najdemo celo v najbolj znamenitih in najbolj raziskanih tragedijah, kot je Ajshilov *Agamemnon*. V pripovedi zbora o Agamemnonovi dilemi, ali naj žrtvuje hčer Ifigenijo za to, da bo lahko grška vojska priplula iz Avlide pred Trojo, je slovito in v različnih ozirih – paleografskem, pomenskem, psihološkem, filozofskem – izredno pereče mesto (vv. 212–217, problem pa sega vse do v. 227), ki govori, kakor da je Agamemnon po nujnosti, ki vlada svetu, moral postati brezbožen. To je izredno nenavadno tako z antropološkega kot s teološkega vidika in zelo malo verjetno za Ajshila. Mesto je sprožilo vrsto izredno poglobljenih, a bistvu vendarle ne docela prepričljivih interpretacij in na njih utemeljenih konjunktur, ki so bile osnova neštetim prevodom (tudi vsem trem slovenskim).¹ Šele eden najvplivnejših filologov 20. stoletja, Martin West (West 1990: 178–181), je predlagal zares zadovoljivo emendacijo, ki pa je le priredba očitno vmes že pozabljenega predloga rešitve izpred več kot sto let (Keck 1863: 250–252). Vendar – in to je morda najbolj vznemirljivo pri filološkem delu – sploh ni nujno, da bo ta emendacija postala splošni izdajateljski standard.

Podoben, morda, še bolj znan primer, so težave z atribucijo verza 572 Sofoklove *Antigone*: »Kako te ponižuje oče, dragi Hajmon!« Kdo izreče te besede? Izdajateljska tradicija je razdeljena: v nekaterih izdajah je to Ismena (tako tudi v novejših slovenskih prevodih, Sovretovih in Gantarjevih), v drugih Antigona (tako je tudi v Golarjevem in Hribovškovem prevodu, pri katerih je ta verz identičen). Razlogi, ki jih navajajo eni in drugi, segajo od rokopisne tradicije do Sofoklove dramaturške tehnike (gradnja stihomitičnega dialoga) in psihološke ustreznosti te izjave posameznemu liku, končno pa je od takšne ali drugačne pridelitve odvisno, ali Antigona sploh kdaj izrazi svoje čustvo do Hajmona. Pred prevajalkami in prevajalci antične tragedije torej nista samo naloga čim natančnejšega pomenskega prenosa in estetski izziv, temveč včasih tudi odločitev glede izvirnika, ki ga navsezadnje lahko izoblikujejo tudi sami z lastnimi emendacijami. To se seveda ne zgodi pogosto, ni pa izključeno. V vsakem primeru pa novi prevodi skoraj nujno odsevajo sveža filološka in literarnozgodovinska dognanja, ki niso omejena le na prevedena dela in avtorje, ampak osvetljujejo tudi širše kulturno

1 V tiskani obliki so izšli trije prevodi *Agamenona*: Sovretov (1963) in Marinčičev (2008), v okviru integralnega prevoda *Oresteje*, prevod Frana Omerze pa je bil objavljen v raznih številkah revije *Mentor*, in sicer: 11 (1918/19): št. 8, str. 144–150; št. 9–12, str. 163–168; 12 (1921/22): št. 1–2, str. 6–10; št. 3–4, str. 38–42; št. 5–6, str. 73–77; št. 7–8, str. 99–109; št. 9–12, str. 133–143.

in družbeno ozadje. Komentarji in spremne študije, s katerimi so opremljeni v boljših izdajah, pogosto prinašajo podatke, ki so vitalnega pomena tudi za poznejšo literarno, gledališko, umetnostno ali idejno zgodovino.

3 Smisel branja antične tragedije v sodobni šoli

V času hitrih in globokih kulturnih sprememb, ko izginjajo številne nekoč samoumevne predpostavke, se na novo postavlja tudi vprašanje, ki je pravzaprav osnovno in bi moralo stati na začetku: čemu sploh brati in spoznavati antične tragedije danes, še posebej pa v šoli? Grška tragedija je namreč nastala v družbi, ki je od današnje v mnogih ozirih skoraj nepredstavljivo drugačna. Razlike so tako znane in očitne, da jih je komajda potrebno omeniti: npr. legalno suženjstvo, družbena neenakopravnost spolov, neločenost državnih in religioznih institucij (kar je še posebej pomembno, ker so bile tragiške predstave del – državnega – Dionizovega kulta). Če pogledamo z materialno-kulturnega, tehničnega in sociološkega vidika, se razpoka med antično (tako atensko kot rimsko) in sodobno družbeno resničnostjo še bistveno razširi in poglobi. Besedila tako izredno oddaljenega obdobja je zagotovo zelo težko povezati s sodobnimi življenjskim okoljem in jih predstaviti tako, da bodo pritegnile mlade ljudi. Ne da bi kakorkoli omalovaževali te pomisleke, pa je mogoče za branje (tudi šolsko) antične tragedije navesti različne argumente, ki jih slejkoprej vendarle ni mogoče ignorirati.

Najprej je tu tradicionalni odgovor, ki pa kljub častitljivosti ni izgubil življenjske moči: brez poznavanja antične tragedije težko razumemo zgodovino gledališča in svetovne književnosti. Pa ne le zgodovine: v nekaterih ozirih sta tudi sodobna umetnost² in celo kultura neizbrisno zaznamovani z antičnimi tragiškimi liki. Če se je lik Ojdira v sodobni percepciji nekako zožil, ko je prešel v splošno kulturno govorico preko Freudove psihoanalize, ki ga je preobrazila iz tragično nepopustljivega iskalca resnice v psihični kompleks,³ pa je »fenomen Antigona« doživel nesluteno ekstenzijo, saj danes očitno »presega Sofoklovo dramo, pa tudi prostore umetnosti: postal je tako rekoč kulturna kategorija, eksistencialna situacija in ena najpomembnejših oblik, v kateri si zahodni človek zastavlja vprašanje o lastni identiteti in etičnem obzorju« (Gantar, Senegačnik 2014: 116). In ne le zahodni, je treba dodati: Antigona v številnih preobrazbah stopa na gledališke odre širom sveta (glej Mee, Foley 2012), kot »ničelna točka etike v zgodnji evropski misli« pa predstavlja izhodišče dialoga z različnimi mitološkimi tradicijami starega sveta in sodobnimi filozofijami (Škof 2018).

2 Seznam najvidnejših del sodobne svetovne dramatike, ki je tematsko in idejno vezana na antično tragedijo, je seveda predolg, da bi ga tu navajali; dovolj bo, če pomislimo na zgodovinski pomen Smoletove *Antigone* za sodobno slovensko gledališče in literaturo.

3 Za kritiko glej med drugim Vernant, Vidal-Naquet 1994: 59–76.

Drugi odgovor pa si lahko izposodimo od sodobnega angleškega filozofa Simona Critchleya, ki v branju tragedije vidi zasilno zavoro v svetu nenehno pospeševanega toka informacij in tehnoloških bogov, ki nas vzgajajo za amnezijo, pozabo sveta in samih sebe: »Tragedija zaustavlja stvari,« pravi, »in pogloblja naše samoobčutje in občutje globoke odvisnosti od drugih« (Critchley 2019: 11). In vse to lahko dosežemo zgolj z branjem, še pravi, z branjem del, ki niti niso dolga. Tragedija po njegovem prepričanju ni norma tradicije, temveč je pred nami kot možnost, kot povabilo. Vsaka generacija bi jo morala odkriti na novo, po svoje, v svojem eksistencialnem položaju (Critchley 2019: 16). Prav gotovo, da o tem ni lahko govoriti na način, primeren za šolski pouk, a se v tem navsezadnje vendarle skriva tudi velik izziv za didaktično iznajdljivost.

Critchleyjevi stavki namigujejo na to, da družbena resničnost ni vsa resničnost in da antične tragedije ne gre brati pretesno v socioloških okvirih, pa kakorkoli že v akademskem svetu danes prevladujejo različne oblike tovrstnega raziskovanja.⁴ Seveda pa so ta besedila tudi priložnost za poglobljeno refleksijo o takšnih temah. V vsaki tragediji se srečujemo z antičnim mitom v konkretni, tako rekoč otipljivi, predvsem pa tudi bralsko privlačni obliki. Miti v antiški tragediji so bili pogosto prilagojeni tako, da so podpirali pomen atenske polis oziroma ideologijo atenskega domoljubja. To kaže, da so imeli tragiški pesniki – kot grški pesniki nasploh – veliko prostora za preoblikovanje in reinterpretacijo mitov, po drugi strani pa tolikšna navezanost tragedije na mite izpričuje, kako velik pomen so le-ti imeli na predstave o svetu, vrednote in smisel življenja. Če najstarejša evropska drama, Ajshilovi *Peržani*, prikazuje zgodovinske dogodke (posledice poraza perzijske vojske v spopadu z grško v bitki pri Salamini leta 480), je to zaradi izrednih, tako rekoč mitičnih razsežnosti tega spopada za Grke.⁵ Na to se zlahka lahko naveže premislek o (»nevidnih«, nepriznanih) mitih sodobne družbe, ki je sicer načeloma do te oblike mišljenja zelo kritična. Takšen premislek se zdi sploh izredno dragocen za razvoj *resnično* kritičnega in samostojnega mišljenja.⁶

Sodobno raziskovanje je precej spremenilo naše védenje o dimenzijah in zgradbi atenskega (Dionizovega) gledališča, gledaliških rekvizitih, tragiškem zboru, igralcih in igralski tehniki.⁷ Ta stvarni vidik je seveda pomemben za razumevanje umetniškega izraza, obenem pa je tema, ki jo je mogoče pri pouku tudi zelo nazorno obravnavati,

4 Ker gre tu za splošni episetmološki trend in zelo široko (teoretično nejasno) paradigmo, je literatura tako obsežna, da je sploh ni smiselno navajati.

5 In pa seveda zato, ker so ti zgodovinski dogodki v drami predstavljeni tako, da ilustrirajo omejenost človeške moči z božjo. Zgodovinski dogodki so v tem pogledu analogni zgodbam mitičnih junakov. Človeško moč, ki jo iluzija o lastni neomejenosti žene v katastrofo, v tej drami predstavljajo Peržani. Nekateri sodobni interpreti zelo poudarjajo patriotski značaj drame, ki naj bi prehajal celo v šovinistično povzdigovanje Atencev nad Perzijci in Azijci (npr. Harrison 2000), vendar pri tem precej očitno spregledujejo pomemben del besedila (vv. 176–199), ki nedvoumno »spodmika temelj etničnemu šovinizmu« (Sommerstein 2010: 49), in leitmotiv božanske premoči nad vsem človeškim.

6 In seveda za razvijanje humanistične občutljivosti. Grki so kot zmagovalci uspeli obrniti optiko in na dogodke pogledati z druge strani. Smo tega danes sposobni?

7 Za predstavitev igralskega poklica in družbenega statusa glej Easterling, Hall 2002.

morda celo praktično nadgraditi (npr. v obliki predstav pri dramskem krožku, za kar obstajajo dobri primeri). In ki nikakor ni brez zveze z družbenim položajem in funkcijo gledališča; vse to je bilo v Atenah in Rimu močno različno. V Atenah so bile namreč tragiške predstave ves čas del Dionizovega kulta, v okviru katerega so se razvile, v Rimu pa so bile uvedene pod grškim vplivom kot spremljevalni (umetniški ali tudi politično motivirani) dogodki in so se uprizarjale v več gledališčih kot zunanja dekoracija verskih praznikov. Izjemna velikost gledališke zgradbe⁸ na eni in relativno majhno število prebivalcev na drugi strani, njegova prostorska umeščenost med zgradbe najpomembnejših državnih institucij in pomembnost tragiških dramskih tekmovanj (gr. *agón* 'dramsko tekmovanje') govorijo za to, da je bilo v Atenah gledališče eden osrednjih dejavnikov oblikovanja kulturne in družbene identitete. Še tem bolj jasno postane to na ozadju primerjave z gledališčem v sodobni družbi: atenske predstave, ki so bile sorazmerno redke, so sodile med največje dogodke v družbi, kjer ni bilo medijev in kjer je neprimerljivo manjša količina informacij krožila neprimerljivo počasneje; sodobno gledališče pa z množico drugih umetniških, kulturnih in drugih institucij tekmuje za pozornost občinstva v medijsko konstruirani in z informacijskimi ožilji gosto preprejeni družbi. Spoznavanje teh osnovnih socioloških dejstev antičnega gledališča močno osvetli tudi položaj sodobne umetnosti, njeno družbeno umeščenost, funkcije, namene in navsezadnje tudi njen intelektualni in etični domet.

4 Dosegljivost antične tragedije v slovenščini: kratek oris stanja

Antična tragedija nista samo *Antigona* in *Kralj Ojdip*. Čeprav najbrž ni realistično pričakovati, da se bo na seznam obveznega ali priporočenega šolskega branja uvrstilo še več antičnih tragedij, je to vseeno treba poudariti. Pod imeni treh tragedov, Ajshila, Sofokla in Evripida, se je ohranilo grških 32 tragedij in ena satirska igra,⁹ ter 10 rimskih tragedij, katerih osem sodobna literarna zgodovina pripisuje Luciju Aneju Seneki, dve (*Herkules na gori Ojti*, *Oktavija*) pa ima za delo neznanega avtorja. Šele pogled na celoten ohranjeni korpus, ki je sicer povsem neznan delež vse tragiške produkcije, katere številke gredo v tisoče, nam odstrne umetniški, intelektualni, etični in antropološki horizont antične tragedije. Tudi *Antigono* in *Kralja Ojdipa* lahko zagotovo veliko bolje razumemo na tem ozadju. Danes so v slovenščini dostopna – po večini v dovolj živem in tudi umetniško oblikovanem jeziku – vsa ta grška dela in pet rimskih (*Medeja*, *Ojdip*, *Tiest*, *Fedra*, *Oktavija*). V največji meri je to rezultat uvodoma omenjenih novih prevodov, med katerimi so tudi nove prepesnitve že prevedenih del.

⁸ Po novejših arheoloških raziskavah je bila kapaciteta sicer precej manjša, kot so ocenjevali do nedavnega: ne med 14.000 in 17.000 gledalci, temveč le med 3.700 do 6.000, a za gledališko občinstvo je to tudi po sodobnih kriterijih izjemno visoka številka (Roselli 2011: 65).

⁹ Danes med literarnimi zgodovinarji in klasičnimi filologi prevladuje prepričanje, da sta Ajshilu pripisani *Vklenjeni Prometej* in Evripidu pripisani *Resos* deli neznanih avtorjev.

Kaj lahko štejemo za mejnike tega novega stanja? Ena od možnosti so izdaje tistih prevodov, s katerimi je postal opus posameznega trageda v celoti dostopen v slovenščini. To se je najprej zgodilo s Sofoklom: leta 2000 je izšel prevod še zadnje njegove neposlovenjene tragedije *Trahinke* (Senegačnik) skupaj z novima prevodoma *Ajanta* in *Filokteta* (Gantar).¹⁰ Prvi je bil nepogrešljiv in v nekem smislu igra vlogo prvega prevoda: nadomestil je namreč skoraj sto štirideset let star in praktično nedosegljiv prevod Matije Valjavca (1863);¹¹ drugi pa se je postavil ob bok Sovretovi prepesnitvi (1962).

Leta 2008 je bil dopolnjen Ajshilov opus v slovenščini z izdajo *Pribežnic* (Senegačnik); ta knjiga prinaša tudi spremno študijo o socialnem kontekstu atiškega gledališča in uprizoritveni tehniki ter pregled vseh objav in uprizoritev Ajshila do tistega leta.¹² Poseben »mejniki« pa nedvomno predstavlja prevod najboljšejšega spomenika grške tragedije, *Oresteje*, ki ga je podpisal Marko Marinčič (v knjižni obliki je tudi ta izšel leta 2008). Prevod je prvotno nastal za gledališko uprizoritev, ki je bila izjemno odmevna: bila je razglašena za najboljšo predstavo leta, ustvarjalcem je prinesla vrsto nagrad, med njimi prevajalcu nagrado Dominika Smoleta. Ajshilova trilogija je s tem prevodom dobila povsem nov, sodoben izraz, ki slovenskemu bralcu razpira enigmatični, paradoksn, poetično in intelektualno vznemirljivi značaj Ajshilovega sloga.

Kot zadnja Evripidova tragedija je bila prevedena *Andromaha*: skupaj z novim prevodom *Trojank* – obe tragediji je prevedla Jera Ivanc – je izšla leta 2017. Vendar se s tem prevajanje njegovih del ne konča: leta 2018 izideta še nova prevoda *Elektre* (Ivanc) in *Iona* (Mojca Cajnko). Novi prevodi Evripida v slovenščini so sploh posebna zgodba. Do leta 2000 je bilo namreč prevedenih le deset njegovih tragedij (nekatero zgolj za gledališče), po tem pa je izšlo kar osemnajst prevodov,¹³ in sedem od teh je del Jere Ivanc, ki je tako nesporno odigrala glavno vlogo. Bila je tudi *spiritus agens* odmevnih koncertnih branj vseh še neuprizorjenih tragiških prevodov v Mali drami SNG pod naslovom »Replike iz antike« v letih 2009–2012. Precej že prevedenih del je dobilo novo, natančnejšo in jezikovno svežo obliko. *Alekstida*, edini ohranjeni primerek t. i. vedre tragedije, s katero je Evripid občasno nadomestil satirsko igro, je izšla celo v dveh prevodih (Ivanc, Sunčič), ki sta se pridružila sicer že zmeraj »živemu« Sovretovemu iz leta 1960. Nič manj »živ« Sovretov prevod morda najmočnejše Evripidove drame *Bakhe*, ki je izšel istega leta, je dobil svoj pandan v *Bakhtankah* Andreje Inkret (2016).

Rimska tragedija je, kot rečeno, v tem času svoje življenje v slovenskem jeziku šele začela. Tudi tu je protagonistka Jera Ivanc: njen prevod Senekove *Medeje* je sploh

10 Zaradi ekonomičnosti ne navajam natančnih bibliografskih podatkov knjižnih izdaj, saj so ti z lahkoto dosegljivi v sistemu Cobiss.

11 To je sploh prvi prevod antične tragedije v slovenščino.

12 Poleg študije, ki jo je objavil Kajetan Gantar ob svojih prevodih Ajshilovih *Peržanov* in *Vklenjenega Prometeja* (ta knjiga je bila ponatisnjena 2020), je to najizčrpnější prikaz te teme v slovenščini.

13 Če k njim štejemo še *Resosa*, ki ga ima prevajalka Jelena Isak Kres za Evripidovo delo.

prvi prevod kake rimske tragedije v slovenščino (2008). Prevajalka ga je pospremila z obsežno spremno študijo, ki prinaša inštruktiven in pregleden prikaz zgodovine te zvrsti – zagotovo najboljši, kar jih najde ta čas slovenski bralec. Rimska tragedija se je ohranila še v bistveno bolj okrnjeni obliki kot grška, v katere globoki senci je bila od časov razsvetljenstva in romantike: v 20. stoletju se je začelo počasi prebujati zanimanje literarne zgodovine, šele v zadnjih desetletjih pa je postala predmet bolj sistematičnega in poglobljenega raziskovanja in interpretacije. Literarna zgodovina razlikuje dve zvrsti te tragedije: prva, »mitološka« t. i. *fabula cothurnata*,¹⁴ je zajemala snov iz grške mitologije; druga, »zgodovinska«, t. i. *fabula praetex(ta)ta*,¹⁵ pa, kot se glasi običajna definicija, iz rimske zgodovine, a so njene teme pravzaprav le pogojno zgodovinske, saj so bodisi iz izredno oddaljenih, še mitičnih časov,¹⁶ bodisi iz tako rekoč žive, aktualne družbene realnosti;¹⁷ včasih pa je oboje simbolno povezano.¹⁸ Od vse produkcije pa se je ohranilo eno samcat delo neznanega avtorja: *Oktavija*, ki so jo nekoč pripisovali Seneki. Slovenski prevod (Ivanc) z uporabno pregledno študijo te zvrsti je izšel leta 2012.

Doslej so bile prevedene štiri »mitološke« tragedije; poleg *Medeje* še *Ojdip*, *Fedra* (oboje Senegačnik 2011 in 2017) in *Tiest* (Ivanc 2015). Vse tri so nesporno Senekove. Eno najtežjih vprašanj, ki si jih zastavlja sodobna literarna zgodovina v zvezi s Senekovimi dramami je, ali so bile sploh namenjene uprizarjanju ali pa so bile napisane zgolj za recitacijo (za »bralno uprizoritev« in so potemtakem t. i. bralne drame) ali pa celo za branje, torej kot čisto literarna dela. Stoletja po nastanku, v renesansi, so jih vsekakor uprizarjali;¹⁹ tudi sodobni evropski in ameriški režiserji jih v zadnjih desetletjih občasno postavijo na oder. V slovenskih gledališčih sta bili doslej odrsko uprizorjeni samo *Medeja* (2014 v SNG Drama v Ljubljani) in *Tiest* (2016 v Mini Teatru). A kakorkoli je že s tem, so Senekove tragedije zaradi svoje izzivalne etične tematike, globoke psihične anatomije likov in predvsem zaradi poetičnega bogastva pomembno poglavje svetovne književnosti. V slovenščini ga je zaenkrat mogoče prebrati komaj polovico.

14 Dobesedno 'zgodba, obuta v koturni', grško obuvalo z visoko peto, ki je postalo del standardne opreme tragiških igralcev v helenističnem času.

15 Dobesedno 'zgodba, oblečena v togo preteksto', to je bila toga s posebno obrobo, kakršno so nosili najvišji rimski državni uradniki in politiki.

16 Npr. *Romul* Gnaja Najvija ali *Sabinke* Kvinta Enija.

17 Npr. Najvijeve *Klastidium* ali Enijeva *Ambrakija* ali Pavel Marka Pakuvija.

18 Verjetno tako v Akcijevemu *Brutu*. Ker so ohranjeni le zelo skromni fragmenti, večinoma pa samo naslovi (pa še ti so včasih nezanesljivi), so sicer sodbe literarnih zgodovinarjev o vsebinah hipotetične. Isto velja tudi za priložnosti, ob katerih so bile te drame uprizorjene.

19 Prva antična tragedija, ki je bila uprizorjena v renesansi, je bila ravno Senekova *Fedra*, in sicer leta 1485 ali 1486 v Rimu (Wyles 2016: 154–155, 164–165 op. 6); predstava je bila v palači kardinala Raffaeleja Riarija, ki se je sicer v zgodovino umetnosti vpisal kot mecen in človek, ki je povabil v Rim Michelangela Buonarrotija.

VIRI IN LITERATURA

- CRITCHLEY, Simon, 2019: *Tragedy, The Greeks, and Us*. New York: Pantheon Books.
- EASTERLING, Patricia, HALL, Edith, 2002: *Greek and Roman Actors. Aspects of an Ancient Profession*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GANTAR, Kajetan, SENEGAČNIK, Brane, 2014: *Sofoklova Antigona v prevodu Ivana Hribovska*. Ljubljana: Družina.
- HARRISON, Thomas, 2000: *The Emptiness of Asia*. London: Duckworth.
- KECK, Karl H. (izd.), 1863: *Aeschylos: Agamemnon*. Leipzig: B. G. Teubner.
- MEE, Erin B., FOLEY, Helene Peet (ur.), 2011: *Antigone on the Contemporary World Stage*. Oxford: Oxford University Press. <10.1093/acprof:oso/9780199586196.001.0001>.
- ROSELLI, David. K., 2011: *The Theater of the People: Spectators and Society in Ancient Athens*. Austin: University of Texas Press.
- SOMMERSTEIN, Alan H., 2010: *Aeschylean Tragedy*. London: Duckworth.
- ŠKOF, Lenart, 2018. *Antigonine sestre: o matrici ljubezni*. Ljubljana: Slovenska matica.
- VERNANT, Jean-Pierre, VIDAL-NAQUET, Pierre, 1994: Ojdipus brez kompleksa. *Mit in tragedija v stari Grčiji*. Ljubljana: ŠOU. 59–76.
- WEST, Martin, 1990: *Studies in Aeschylus*. Stuttgart: B. G. Teubner.
- WYLES, Rosie, 2016: Ancient Drama in the French Renaissance and up to Louis XIV. Betine van Zyl Smit (ur.): *A Handbook to the Reception of Greek Drama*. Malden, Oxford: Wiley Blackwell. 154–172.

Andreja Inkret

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za klasično filologijo
andreja.inkret@gmail.com

Antična komedija med besedo in podobo

Prispevek na podlagi izbranih odlomkov Aristofanovih in Plavtovih komedij ilustrira nekatere novejšje pristope k preučevanju antične komedije, ki se zdijo v didaktičnem smislu posebej inspirativni, saj spodbujajo miselni preskok od besed k podobam. Opozori tudi na vazne poslikave iz poznega 5. in 4. stoletja pr. Kr., ki so jih našli na ozemlju južne Italije in so po novejših dognanjih povezane z atiško komedijo; te nam omogočajo, da antično komedijo ne le beremo, temveč – vsaj v zelo omejenem obsegu – tudi opazujemo.

1 Prolog

Med vznemirljivejše sodobne pristope k preučevanju antične dramatike sodijo tisti, ki nas vabijo, da že med branjem besedilo ugledamo v podobah. Poudarjajoč, da so antična dramska besedila tudi (ali celo v prvi vrsti) predloge za gledališko predstavo, spodbujajo miselni preskok od črke k podobi, od zapisanega v dejavno, v tisto torej, kar v sebi nosi grška beseda *drāma* – glagol *drān* 'delati, delovati'. Branje in interpretiranje antičnih dram, ki ima za podlago njihovo celostno in svojim specifikam zavezano dramsko-gledališko pojavnost, se zdi smiselno že zaradi preprostega dejstva: antični dramatik svojih del niso ustvarjali z mislijo na bralce, temveč za uprizoritve. Zapisane verzije dramskih besedil so v antiki sicer obstajale, a niso bile široko razširjene in tudi ne namenjene širši množici; sodobni prevodi tako nastajajo na podlagi izvirnikov, ki so plod kompleksnih načinov rokopisne preoddaje in tekstno-kritičnega izdajanja.

Na nivoju raziskovanja tovrstni pristopi pomenijo prepletanje klasične filologije, ki se osredinja na jezikovni in literarno-zgodovinski aspekt dramskih besedil, z raziskovalnimi pristopi, ki temeljijo v uprizoritvenih umetnostih. Raziskovalci se posvečajo tako antični kot moderni gledališki recepciji, a posebna pozornost velja antičnemu gledališkemu kontekstu, ki je v temelju sooblikoval sporočilnost antičnih besedil. Omejenost virov in podatkov na eni strani in na drugi dejstvo, da besedila ne vsebujejo izvirnih odrskih napotkov, raziskovalce postavljajo pred nelahko nalogo. Temelj za preučevanje antične gledališke reprezentacije tako predstavlja v prvi vrsti dvojje: drame same ter sekundarni viri (pričevanja o ustroju in načinu delovanja gledaliških praks), vključno z materialnimi ostanki (arhitekturni ostanki gledališč, vazne upodobitve ipd.). A tudi na takšni osnovi je preučevanje dramsko-uprizoritvene celote

antičnih dram postreglo z vrsto pomembnih uvidov in dognanj ter postalo eden standardnih načinov interpretiranja antične dramatike. Osrednja predstavnika antične komedije, Aristofan in Plavt, sta se v tem oziru izkazala za posebej hvaležna avtorja.¹

2 Ujeti trenutki

Močno selektiven prikaz širokega spektra raziskovanj, vezanih na staro komedijo, lahko začnemo s pomembnim podatkom: iz antike imamo na voljo osupljiv ekvivalent fotografijam, ki nam v modernih tehnoloških časih vsaj v omejenem smislu omogočajo ujeti nepovratno minljive gledališke trenutke. Prizori iz komedij so ovekovečeni na posodah, porisanih v rdečefiguralnem dekorativnem slogu. Večinoma gre za kraterje, ki so jih ob različnih priložnostih uporabljali za mešanje vina z vodo. Takšnih poslikav je po zadnjih dostopnih podatkih vsaj sto petindvajset (Taplin 2020: 253), nastale so v obdobju med poznim 5. in 4. stoletjem pr. Kr., najdene pa so bile na ozemlju Velike Grčije (*Magna Graecia*), v grških mestih Sicilije in južne Italije, pri čemer prednjači mesto Tarent (to je slovelo po živahnem kulturnem življenju). Podobe predstavljajo dramo v dogajanju: junake, ki jih upodabljajo igralci z maskami in v gledaliških kostumih, vidimo v najrazličnejših situacijah. Tu in tam ugledamo celo živali – igralce, oblečene v živalske kostume, ali »prave« živali. Po eni izmed njih so eno najstarejših vaznih podob tudi poimenovali (*Igra o goski*, Slika 1); slednja je pomembna predvsem spričo dejstva, da prikazuje v stripovski maniri zarisan pogovor med tremi junaki. Medtem ko junak na levi (morebiti policist oziroma redar, ki je priskočil lastnici preminule gosi na pomoč) brblja v nerazumljivi »barbarščini,« ženska in starejši moški govorita v atiščini in ne v lokalnem grškem dialektu, kot bi pričakovali glede na kraj najdbe. To velja skorajda brez izjeme tudi za druge, sicer maloštevilne, napise na podobah.

1 Podčrtati velja, da imamo spričo pravega »buma« prevodov antične dramatike, ki smo mu bili in smo mu še priče v zadnjih dveh desetletjih, v slovenščini na voljo celotnega Aristofana (novejši prevodi so delo Jelene Isak Kres, Maje Sunčič in podpisane) ter skoraj že vse Plavtove komedije (za prevode slednjih je poleg Jere Ivanc in Marka Marinčiča zaslužna v prvi vrsti Nada Grošelj). Dejstvo, da imamo nekaj komedij zdaj na voljo v različnih prevodih, je seveda posebej dragoceno.

Slika 1: *Igra o goski.*

To in podobna odkritja so raziskovalce vodila v prepričanje, da se vsaj nekateri izmed teh prizorov zelo verjetno navezujejo na atiško komedijo in ne, kot je veljalo poprej, na italško dramsko-gledališko tradicijo fliaških burk (*phlyakes*); po slednjih so bile te vazne podobe tudi poimenovane.² Podlago za poslikave naj bi tako predstavljale bodisi predstave potujočih gledaliških skupin, ki so morda z atiški komedijami gostovale na tem območju; bodisi morebitne italške uprizoritve (ustrezno adaptiranih) atiških komedij; morda pa tudi podobe na posodju, uvoženem iz Atike (tam je bil vpliv komedije na vazno slikarstvo v tistem obdobju sicer zanemarljiv) ali celo (izredno redke) kopije besedil, ki bi lahko pripotovala vse do Italije.

² O. Taplin (1993: 52–54) meni, da prizorov na italških vazah dolgo niso povezali z atiško komedijo zato, ker naj bi bile podobe na njih v neskladju z idejami o atenski kulturi 5. st. pr. Kr. kot vzoru klasične lepote in odličnosti, kot so se izoblikovale v devetnajstem in zgodnjem dvajsetem stoletju (o tovrstnem »osmišljanju« zgodovine gl. Whitmarsh 2013: predvsem 24–27).

Slika 2: Würzburški Télef.

Enega najprepričljivejših dokazov za to, da so podobe neposredno povezane s komedijo, kot se je izoblikovala v Atenah petega stoletja pr. Kr., predstavlja upodobitev na kraterju, ki so ga našli v Apuliji leta 1980 in jo danes poznamo pod imenom *Würzburški Télef* (Slika 2).³ Prizor se odvija ob oltarju; na njem kleči junak, ki nosi gledališko masko moškega, a brez značilne moške brade. Lase ima povezane z ženskim trakom, nosi tudi žensko obleko. Obrnjen proti nam, gledalcem te na vrč ujete gledališke podobe, je očitno ovekovečen v kritičnem trenutku. Desna roka, v kateri drži meč, se še ni čisto povsila, v levici na vso moč stiska zgornji del čudne vreče, ki se končuje z otroškimi nogicami. Občutek, da se je ravno zgodilo nekaj pomembnega, še povečuje druga oseba z žensko gledališko masko in drugimi ženskimi atributi. Tudi ta se zdi v gibanju, kot bi na prizorišče prihitela s posebnim namenom, pri katerem ji bo služil velik vrč, ki ga drži v rokah. Poslikava dopušča le malo dvoma: prizor je iz Aristofanovih *Praznovalk tezmofórij*, v katerih se Evripidov sorodnik v ženski preobleki vtihotapi na ženski praznik *tezmoforij*, da bi pomagal svojemu slavnemu sorodniku, ki mu ženske

³ Danes splošno sprejeto interpretacijo, ki jo opisujemo v nadaljevanju, sta podala E. Csapo (1986) in O. Taplin (1987).

grozijo s smrtjo, ker jih je v svojih tragedijah tako oblatil. Ko ga ženske razkrinkajo, v paratragični maniri eni izmed praznovalk ugrabi otroka in se zateče k oltarju (689–695):

MIKA (*sorodniku*): Hej! Hej! Ti! Kam bežiš? Ti! Ti! Počakaj! Joj! Jojmene! Otročička mi je iztrgal od prsi in odšel!

SORODNIK: Kar kriči! Tegale pa ne boš nikoli več mirila s papico, če me ne izpustite. (*Z žrtvenim nožem, ki ga je vzel z oltarja, v roki*) O ne! Tule, nad stegni, s tem nožem razmesarjen s svojimi rdečimi venami okrvavel bo oltar!

Aristofan tako parodira občinstvu dobro poznan prizor iz danes fragmentarno ohranjenega Evripidovega *Telefa*. Telef je bil mizijski kralj, ki je svojo deželo uspešno ubranil pred Grki, a ga je pri tem ranil Ahil. Ker se rana nikakor ne zaceli in bi jo po oraklju lahko zacelil le tisti, ki jo je povzročil, se Telef, preoblečen v berača, vtihotapi v grški tabor. A načrt se ne posreči, zato v obupu ugrabi sina poveljnika Agamemnona, se z njim zateče k oltarju in grozi, da ga bo ubil. Lik Evripidovega sorodnika v podobni situaciji torej imitira Telefa, pri čemer otrok, ženskemu prazniku primerno, postane ženskega spola. Še več, pojavnost dojenčice se – potem ko ženske sorodniku zagrozijo z grmado – prilagodi naravi pretkanih in k slabim navadam nagnjenih aristofanovskih žensk. Izkaže se namreč, da je dojenčica »perzijskim čevljecem« navkljub zgolj – »meh, poln vina« (733–734). Slednji je seveda prav tista nenavadna vreča z otroškimi nogicami, ki je narisana na vazni poslikavi in jo v rokah drži v žensko preoblečen moški – Evripidov sorodnik. Glava »dojenčice« je že končala pod ostrim mečem, Mika pa kot skrbna »mati« ravno prihiti z »žrtveno posodo,« da bi ujela vsaj »kri lastnega otroka« (754–755).

Upodobitev, nastala okoli leta 370 pr. Kr. v Apuliji, se torej skoraj zagotovo navezuje na Aristofanovo komedijo, ki je bila prvič uprizorjena leta 411 pr. Kr. v Atenah. Kot zanesljivo identificiran prizor sicer predstavlja izjemo, a v kontekstu drugih vaz, ki po mnenju raziskovalcev odlikavajo atiški tip komedije in so bile najdene na tem območju, postavi v drugačno luč naše védenje o antični recepciji stare atiške komedije. Čeprav se ta, kot je dobro znano, neposredno navezuje na atensko polis in sočasno politično in kulturno dogajanje v njej, je očitno dosegla precejšnjo priljubljenost tudi v južni Italiji.⁴

4 Tamkajšnja popularnost posodja s prizori komičnega gledališča je na vsak način vredna omembe; kot že omenjeno, je bil v Atenah vpliv komedije na vazno slikarstvo zanemarljiv. Primerljive antične ekvivalente modernim fotografijam najdemo denimo v helenističnem obdobju, s prizori iz Menandrovih komedij, ki so v obliki mozaičnih upodobitev prebivalcem širom rimskega imperija krasile domovanja in predstavljale simbol grške omike (gl. Nervegna 2014: 718–724).

3 *To geloion*

Podobe na vaznih poslikavah so v našem kontekstu zanimive predvsem kot verjetno najbolj avtentične vizualne predstave atiške komedije v odrski akciji, tistega torej, kar nam sočno opiše zbor v parabazi Aristofanovih *Oblačic*. Ta v avtorjevem imenu (kot je za ta temeljni del stare atiške komedije značilno) poudarja, da komedija, v kateri nastopa, nikakor ni takšna kot druge (*Oblačice*, 538–542):

...

ona sèmkaj ni prišla bingljat s prišitim kosom usnja,
takim, ki debel in rdeč na koncu spravlja v smeh otroke,
plešastim se nič ne roga in ne pleše plesa kordaks,
niti starec, kadar govori, s krepelom ne udarja
bližnjega samo zato, da bi prikrl ničvredne šale.

Aristofan povzame nekaj bistvenih elementov, ki zgornjim trditvam navkljub tudi v *Oblačicah* ne umanjajo: napihnjene kostume z velikimi umetnimi falusi, včasih obscene gibe, kot jih posebno radi izvajajo pijani dramski junaki (ples *kórdaks*), norčevanje iz posameznikov (*Oblačice* se denimo neusmiljeno norčujejo iz enega najslavnejših Atencev sploh – filozofa Sokrata), veliko fizične akcije, ki podkrepljuje šale (slane ali ne, povedane so v neponovljivi mešanici liričnega in obscenega jezika).

Trdimo lahko, da nam vsaj približek vizualne podobe atiške komedije kot skupka takšnih in drugih elementov odstirajo poslikave gledaliških podob z italških vaz: te prikazujejo junake z maskami z zevajočimi usti, v kostumih, ki zelo plastično ponazarjajo napihnjena komična telesa junakinj oziroma (včasih golih) junakov z visečimi falusi, ter njihove dramatične, celo pretirane geste. Ključno vprašanje, ki sledi, je: katere značilnosti stare komedije, ki prav tako prispevajo k njeni »smešnosti« – *to geloion*,⁵ nam še konkretizirajo? Na prvi pogled v prvi vrsti dvojje: povezavo komedije s tragedijo in njeno poudarjeno gledališko naravo.

⁵ S tem izrazom Aristotel v *Poetiki* opiše bistvo komedije in ga opredeli kot »vrsto popačenosti ali grdobje, ki ne povzroča bolečin ali škode« (1449 a 36).

4 Tragedija v komediji

Kot je dobro znano, komediografi radi v svoja dela vpletajo tragiške navedke, parodirajo tragiške prizore, svojim junakom nadevajo identiteto resničnih tragiških pesnikov, tematizirajo tragiško gledališče. Aristofanove *Žabe* denimo prikazujejo boga Dioniza, zaščitnika gledališča, kako se za nedavno umrlim Evripidom poda naravnost v Had, kjer nato razsoja tragiški pesniški dvoboj med Ajshilom in Evripidom (v sklopu katerega celo tehtajo poezijo s tehtnico).⁶

Tudi na italških vaznih upodobitvah ugledamo številne elemente tragiškega gledališča; komijske prizore včasih dopolnjujejo tragiški junaki, ob strani pa tu in tam stoji resna, eterična podoba, označena z napisom *tragodós* – tragiški dramatik ali igralec (slika 1). Zdi se pomembno, da so tragiški gosti narisani v drugačnem slogu od komičnih junakov; predstavljeni so v maniri, kot jo zasledimo na vaznih poslikavah z mitološko tematiko. Kot opažajo raziskovalci, je način upodabljanja tragiških oseb v komediji paraikonografičen – kot komedija parodira tragedijo, tako naj bi njene upodobitve parodirale mitološke upodobitve, ki se očitno zgledujejo po tragediji (Taplin 1993: 37–38).

Tudi parodija tragiškega prizora, ki je najverjetneje upodobljen na *Würzburškem Telefu*, je slikana na ta način. Izkazuje se namreč kot parodija vaznih poslikav, ki Telefa v isti situaciji prikazujejo v »klasični« mitološki maniri in so skoraj zagotovo nastale pod vplivom te popularne Evripidove tragedije. Danes sicer ne vemo, če je pri Evripidu o ugrabitvi poročal le sel ali je bila ta dejansko uprizorjena, a dejstvo je, da si je Aristofanovo občinstvo zakrinkanega Telefa, ki se v stiski z malim talcem zateče k oltarju, dobro zapomnilo.⁷ Podoba se je očitno ohranjala in nadgrajevala skozi različne upodobitvene variacije.

Eno takšnih različic so vsebovali že *Aharnjani* (326–337), Aristofanova prva ohranjena komedija. Tu mali talec postane košara z ogljem, s čimer glavni junak *Dikajopolis* izsiljuje zbor Aharnjanov; slednji mu namreč ne pusti v miru praznovati zasebnega miru, ki ga je Dikajopolisu sredi peloponeških vojn uspelo skleniti s Spartanci. Paratragično izsiljevanje obenem služi kot uvertura v govor, ki ga ima kasneje Dikajopolis pred zborom, potem ko si obleče Telefov gledališki kostum (izposodi si ga od samega Evripida) in poudari (440–443):

6 Tudi vrsta naslovov danes izgubljenih komedij Aristofanovih tekmecev nam daje slutiti gledališko tematiko; Kratin, eden izmed najpomembnejših predstavnikov stare komedije, je denimo ustvaril dramo, ki bi jo lahko prevedli kot *Gledališke vaje*, komediograf Platon je bil avtor *Scenskih rekvizitov*, Nikóhar *Producenta Herakla*.

7 Tragedija je bila uprizorjena šestindvajset let pred *Praznovalkami* *tezmoforij* (Aristofan je bil takrat še deček). Kljub veliki časovni distanci so Aristofanovi gledalci referenco očitno zlahka in brez kakršnegakoli dodatnega pojasnila prepoznali (ponovne uprizoritve so bile v tistem obdobju izjemno redke).

... Danes moram biti ko berač;
sicer sem to, kar sem, a zdeti se
ne smem, da sem. Gledalci naj vedo,
kdo sem, a zbor naj bedasto zija ...

Izjava se zdi namig na precej tipičen element aristofanovske poetike: dogajanje, kot ga spremljamo na ravni dramske fabule, predstavlja le eno plast; druga se navezuje na realnost. Gledališki kostum tragiškega junaka, ki je bil med vsemi Evripidovimi reveži najbednejši,⁸ obenem pa še »jezičen in dober govornik« (429), tako ne služi le Dikajopolisu pred bojevitimi aharnjanskimi veterani, temveč tudi, ali celo v prvi vrsti, Aristofanu, ki se brani pred zloglasnim atenskim politikom Kléonom; ta ga je malo pred uprizoritvijo *Aharnjanov* vlačil po sodišču. Ta neljubi dogodek je omenjen takoj na začetku govora (497–556); telefovski »berač« Dikajopolis več kot očitno govori v imenu avtorja komedije. Identiteta govornika je v tem trenutku torej na moč kompleksna; če hipoteza, da naj bi Dikajopolisa igral sam Aristofan (Slater 2002: 56, z nadaljnjimi referencami), drži, pa še poudarjeno metateatralna.

5 Metateater in Aristofanovi nepravi moški

Dejstvo, da komedija – za razliko od tragedije – nadvse rada eksplicitno poudarja lastno teatralnost, ponazarjajo tudi italške upodobitve dramskih prizorov. Te so, kot že zapisano, eksplicitno gledališke: igralce, ki v gledaliških kostumih in z maskami na obrazu upodabljajo junake, velikokrat ugledamo na dvignjenih odrih (v tem primeru se dogajanje vrši na dveh nivojih), nemalokrat je samostojno, ob prizoru, narisana gledališka maska (gl. sliko 1). Včasih vidimo dele scenografije, celo scenske rekvizite, ki nimajo neposredne zveze z narisanim prizorom, a so se slikarju (ali naročniku) vtisnili v spomin.

Enega takšnih rekvizitov vsebuje tudi *Würzburgski Telef* (Slika 2). Umetnik ga je narisal nad dogajanje, predstavlja ogledalo in se po najverjetnejši interpretaciji navezuje na enega ključnih prizorov v komediji – transformacijo Evripidovega sorodnika v žensko in s tem pripravo na igro v igri, ki sledi z njegovo infiltracijo na zgolj žensko zborovanje (212–265). Preobrazba v žensko vlogo je že na ravni zgodbe eksplicitno gledališka, saj se vrši pod budnim očesom dveh tragediografov, ki sta posneta po resničnih osebah – Evripida in Agátone. Ogledalo pripada Agatonu, ki je spričo svoje poženščenosti velik strokovnjak za ženske vloge; sorodniku ga posodi, da bi ta v njem – po tem, ko se je moral v velikih mukah posloviti od simbola moškosti, svoje brade – ugledal svojo podobo. Kot piše L. Taaffe (1993: 84), je trenutek ključen; če je bil prej sorodnik v prvi vrsti poudarjeno maskuliniziran gledalec, ki se je naslajal nad

8 Prim. *Žabe* 1063–1064, v katerih Ajshil očita Evripidu, da je »kralje ogrnil v cunje, da bi se ljudem zdeli usmiljenja vredni«.

umetniškim performansom privlačnega Agatona, zdaj sam postane spektakelski objekt. Ko se zagleda v ogledalu, pravi, da ne vidi sebe, pač pa – Klêjstena (235), še enega priljubljenega aristofanovskega junaka, posnetega po resnični osebi. Tudi ta ni pravi moški (Aristofan se iz njega rad norčuje zaradi redke brade in pasivne vloge v seksualnih odnosih), je pa na vsak način naravni zaveznik žensk. Prav Klejsten prihiti kasneje poročat na *tezmoforije*, da je Evripid tja poslal vsiljivca v ženskem kostumu. Sorodnika takrat znova postavi v fokus preiskujočih pogledov, tokrat nedvomno ženskih, ki iščejo predvsem – najbolj tipični del moškega kostuma – falus (na naši upodobitvi je ta še varno skrit pod sorodnikovo žensko preobleko). Sorodnikova gledališka metamorfoza je tako poudarjena spričo feminiziranih kategorij junakov moškega spola (to je bilo v grškem gledališču gotovo še eksponirano spričo zgolj moških igralcev), prizor pa se obenem implicitno ukvarja z vprašanjem, zapisanim v sam temelj gledališča – kdo je v fokusu pogleda in kdo je tisti, ki opazuje.

6 Eklezija v komediji

Ta metateatralno bogati prizor je uvod v kompleksno dogajanje, ki se pred očmi gledalcev izrisuje na ozadju aristofanovskih *tezmoforij* s »pravimi« ženskami (ki so jih seveda prav tako upodabljali moški igralci). *Tezmoforije*, ki so jih ženske obhajale v čast boginji Demetri in Perzefoni, so predstavljene kot nekakšna komična verzija *eklezije*, osrednjega političnega telesa atenske demokracije, ki so se ga v Atenah lahko udeleževali le moški polnoletni državljani. Kot opozarja N. W. Slater (2002: 150–180), se ob tem v ozadju izpisujejo na moč resna vprašanja: nasilno utišanje sorodnika, ki smo mu priče kasneje v komediji, načenja vprašanje in skrb glede *parrhesíe*, atenske različice svobode govora. Metateatrska poetika, ki občinstvo opozarja na kompleksno naravo gledališča, temelječo na prevzemanju vlog in moči spektakla, Aristofanu v tej (in drugih komedijah) služi tudi kot prikaz in opozorilo, da se demagoški politiki poslužujejo v temelju podobnih »gledaliških« tehnik.

Eklezija je bila za atiško komično gledališče izjemno zanimiva; Aristofan jo je kot institucijo najkonkretnije vključil v komedijo z izvirnim naslovom *Ekklesiázousai*, kar je ženska oblika deležnika, izpeljanega iz glagola *ekklesiázein*, ki pomeni 'udejestvovati se v okviru eklezije' (izraz je v novem prevodu Maje Sunčič preveden kot *Parlamentarke*). Ženska oblika je seveda komična skovanka; opisuje junakinje, ki preoblečene v moške pod vodstvom Praksagore v ekleziji izglasujejo, da se oblast preda v ženske roke. (V grškem gledališču ženske, preoblečene v moške, seveda pomenijo – moške igralce, ki igrajo ženske, preoblečene v moške.)

Atiška komedija pa se z *eklezijo* povezuje tudi bolj subtilno. Ta povezava je nakazana že v *Aharnjanih*, in sicer na samem začetku z definiranjem prostora dramskega dogajanja. Zgodba te komedije se (tako kot vse druge dramske zgodbe v tistem času)

vzpostavlja v gledališču na prostem. Viri poročajo o statusno pisani sestavi gledalcev (med njimi so bile po vsej verjetnosti tudi ženske), a ciljno publiko, ki jo junaki nago-varjajo (ali zmerjajo),⁹ tvorijo atenski državljani. Prostor fabule definira Dikajopolis, ko na začetku naniza štiri realne dogodke, ki so ga razveselili oziroma razžalostili. Vsi so bolj ali manj posredno povezani z gledališčem. Dikajopolis se torej spominja svojih izkušenj kot *gledalec* in logična implikacija se zdi, da se bo dogajanje v nadaljevanju na te izkušnje navezovalo. Ko kmalu zatem postane jasno, da se dogajanje pravzaprav vrši na Pniksu, atenskem griču nedaleč od Akropole, kjer se je sestajala *eklezija*, je preskok veliko bolj logičen, kot se modernemu bralcu morda zdi.

Po eni strani je svobodno prehajanje med različnimi prostori značilnost aristofanovske svojstvene umetniške svobode, ki ni zavezana fabuli, pač pa vselej lastni logiki; Mladen Škiljan (2004: 233) v njej prepozna »eno temeljnih značilnosti aristofanovskega gledališkega »jezika«.« Po drugi strani ne gre pozabiti, da je bilo atiško (tragiško in komično) gledališče neponovljiva zmes umetniškega tekmovanja, religioznega praznika in politične institucije. Grško gledališče in skupščinska zasedanja so si sorodna;¹⁰ kot poudarja Škiljan (2004: 233), je med teatrom in polis moč postaviti enačaj – in to ne v metaforičnem temveč v realnem smislu. Staro komedijo, z njeno neposredno navezanostjo na sočasno politiko, lahko po drugi strani opišemo kot »veselo skupščino, saj so bili državljani obenem tudi občinstvo« (Sunčič 2010: 19). Na moč paradigmatično se zdi, da smo na to opozorjeni že v prvih verzih naše najstarejše ohranjene atiške komedije.

7 Metateater, Plavt in *servi callidi*

Literarna zgodovina grško komedijo deli na staro Aristofanovo, vmesno srednjo (med prvo in drugo ni ostrega prehoda) in novo Menandrovo, ki postane podlaga rimski komediji in preko nje pomembno vpliva na evropsko komedijo. Ob tem se osredotoča v prvi vrsti na razlike; stara je po zgradbi kompleksnejša, po vsebini politična in satirična, nova enostavnejša in po tematiki splošnejša, vezana na vsakdanje življenje običajnih, čeprav močno tipiziranih dramskih junakov. A če na tem mestu vendarle izhajamo iz elementov, ki povezujejo dva ključna avtorja v tem razvoju, lahko naš razmislek o aristofanovskih metateatrskih učinkih pravzaprav zelo naravno navežemo na Plavta.

Plavt metateatrsko dimenzijo postavi na novo, izvirno osnovo. Ko opisuje lastni umetniški postopek prenosa grške komedije v rimsko gledališče, uporabi izraz *vortere* 'prevesti' (npr. *Osli* 11). Tega ne gre razumeti le kot prevajanja na ravni besed, temveč tudi na nivoju gledališke reprezentacije. Ko Plavt grško novo komedijo »prevede«, jo prilagodi italjski gledališki tradiciji, ki je slonela na improvizaciji. Kot v vplivni študiji

9 Prim. *Oblaëice* 1201–1203, kjer Strepsiád ozmerja gledalce z »bedneži,« ki sedijo kot »neumni kamni, amfore na kupu«.

10 *Eklezija* je včasih celo zasedala v gledališču.

opaža N. W. Slater (1985), Plavt ob tem doseže svojstven metateatralen učinek, ki ga v mnogih komedijah lahko zaznamo na nivoju celotne igre. Uvede namreč novi tip junakov, ki usmerjajo niti dogajanja in na to svojo »režijsko« sposobnost gledalce radi tudi opozarjajo. Največkrat so to pretkani sužnji (*servi callidi*). V *Kljukcu* na primer naslovni junak v težavni situaciji razmišlja takole (394-405):

KLJUKEC: ... Kljukec, sam si na bojišču.

Kaj zdaj, ko si napletel kup obljub

gospodovemu sinu? [...]

Ne sanja se ti, kje začeti mrežo

in niti, kje naj bi odrezal nit.

Ampak če pesnik s tablicami v rokah

išče in najde nekaj, česar ni,

in laž naslika, da je kakor živa,

bom pesnik zdaj še jaz: teh dvajset min

bom našel, pa čeprav jih ni nikjer.

Junaki kot Kljukec večje krmarijo med dogodki in jih usmerjajo v svoj prid, ob čemer mojstrsko izkoriščajo konvencionalne, tipizirane vloge, v katere drugi udeleženci ostajajo ujeti (zaljubljeni sinovi, opeharjeni očetje ipd.). Sami tekom dogajanja med takšnimi vlogami prosto prehajajo in si jih nadevajo v skladu s svojo – skozi različne dramaturške prijeme poudarjano – »režijsko« vizijo. Junaki tako s svojo iznajdljivostjo, ki na videz temelji v spontanem improvizatorstvu, na neki ravni razkrivajo Plavtovo izvirno transformacijo ljudske tradicije v dramskogledališko obliko.

8 Epilog

Gledališke podobe, ki so nas od Aristofana vodile k Plavtu,¹¹ nas opozarjajo na preprosto, a pomembno dejstvo: besedilo je le (sicer nedvomno temeljni) del dramskoupriporitvene celote, ki šele v svoji celosti tvori svoj poln, zaokrožen pomen. Gledališka uprizoritev besedilo ne le prikazuje, temveč tudi interpretira. To dejstvo se zdi ključnega pomena; nenazadnje zato, ker se gledališko uprizarjanje v določeni meri začne že s prevodom, z odrskimi napotki, ki jih prevajalci – v skladu z moderno prakso izdajanja dramskih besedil – dopisujejo antičnim dramam. Jera Ivanc opaža (2008: 43–44), kako različne didaskalije vplivajo na bralčevo dožemanje dramskega besedila pa tudi na njegovo domišljijo, na to, kako si določen prizor predstavlja. Poudarja, da se v širokem polju možnosti, ki jih besedilo razpira in zapolnjuje že prevod, še veliko konkretnije pa

11 O realijah Plavtovega gledališča vemo zelo malo; iz tega obdobja namreč nimamo ostankov stalnih kamnitih gledališč (prizorišča so bila začasna), vaznih poslikav ipd.

seveda gledališka predstava, razpira prostor za kreativno branje: »Vrzeli in vprašanj je veliko, še več je ustvarjalnih odgovorov.«¹²

Če naše razmišljanje zaključimo z enim takšnih vprašanj, se lahko navežemo na temeljni element gledališke uprizoritve – zasedbo vlog. Sklepamo lahko, da so antični dramatik dejstvo, da so igralci v okviru iste komedije praviloma igrali več vlog, skušali izkoristiti v prid večje učinkovitosti.¹³ Tovrstno razbiranje gledaliških interpretativnih poudarkov je danes sicer lahko le skrajno hipotetično, saj ne vemo, kako so bile vloge razdeljene med igralce. A vendar – prav rimska komedija, ki (po zgledu nove grške) rada tematizira problem identitete, se zdi v tem pogledu posebej navdihujoča.

Dober primer se zdita Plavtova *Dvojčka*, v katerih spremljamo, kako Menajhmus II po dolgih letih iskanja svojega v otroštvu izgubljenega brata dvojčka končno pripluje v oddaljeni Drač, kjer živi Menajhmus I. Njun enak izgled in isto ime vodi v številne peripetije. Vrh komedije predstavlja trenutek, ko se brata končno srečata na prizorišču, pred gledalci (oziroma bralci), pa tudi pred očmi sužnja Meseniona, ki je z drugim Menajhmom priplul v Drač in tekom komedije večkrat postal žrtev zmešnjav. Bistveno vprašanje, ki se postavlja na tem mestu, je, v kolikšni meri zadrega, ki jo v trenutku soočenja Menajhma I in II čuti Mesenion, zadeva tudi gledalce. Se res s pozicije vsevednega opazovalca zgolj nasmiha ob Mesenionovi nevednosti, kateri Menajhmus je njegov gospodar? Besedilo res nakazuje takšno reakcijo: o zapletu smo (v nasprotju s sužnjem) ob branju dobro poučeni, vloge govorcev so označene, natančno vemo, kdo pride, gre, kdo kaj reče. A na ravni gledališke uprizoritve so stvari kompleksnejše. Erica M. Bexley (2014: 468–470) opozori na zanimivo dejstvo: do tega prizora bi oba Menajhma lahko upodabljal isti igralec, saj je komedija sestavljena iz prizorov, v katerih vselej nastopa bodisi Menajhmus I bodisi Menajhmus II. Če izhajamo iz (zelo verjetne) predpostavke, da so dramatik skušali konvencije uporabljati čim bolj efektivno, si lahko zamislimo tudi takšno režijsko odločitev. Zamislimo si torej, da v prizoru prepoznavo v vlogi Menajhma II nastopi povsem novi igralec. Kako bi to vplivalo na gledalce? Je rekvizit, ki ga Plavt nudi kot pomoč in gledalcu pomaga pri prepoznavanju dvojčkov skozi komedijo (halja oziroma plašč, ki ga Menajhmus I ukrade svoji ženi z namenom, da bi ga podaril ljubici Erotiji, ta pa potem konča v rokah Menajhma II in nato označuje brata dvojčka prišleka), še tako zanesljiv znak identitete? Ali pa gledalcem pri tem pomaga tudi (ali celo predvsem) zanesljivejša informacija, kot jo v prizoru pridobi nevedni Mesenion (1083–1085):

12 O vrzelih govori Ubersfeld (2002: predvsem 27–28).

13 Aristofan je imel za govoreče vloge na voljo tri oziroma štiri igralce, gledališke skupine v Plavtovem času naj bi vsebovale štiri do šest članov. O tem, da so gledalci igralce kljub maskam prepoznali, ne more biti dvoma (nenazadnje iz obdobja antike poznamo igralske zvezde).

MESENION Menajhmus!
 OBA MENAJHMA Kaj?
 MESENION Pa ne oba. Kateri
 od obeh je danes z mano sem priplul?
 MENAJHMUS I Jaz ne.
 MENAJHMUS II Jaz pa.
 MESENION No, tebe potrebujem.

Takšna zasedba vlog bi gotovo poantirala ključni prizor v komediji v ekstradramatičnem, gledališkem smislu.

Poudarimo še enkrat: z razmislekom o možnih vplivih konvencije omejenega števila igralcev na Plavtovo besedilo ne moremo preseči zgolj hipotez. A vendar nas prav to opomni na pomembno dejstvo, ki ga zapisujemo v sklep tega prispevka: branje antične komedije se zdi najboljše takrat, ko postane kreativen proces. Botruje mu lahko dejstvo, da ta v temeljnem segmentu – svoji prvi gledališki reprezentaciji – ostaja ne povsem neznana, a vendarle razburljivo nedorečena.

VIRI IN LITERATURA

- BEXLEY, Erica M., 2014: Plautus and Terence in Performance. Michael Fontainte, Adele C. Scafuro (ur.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Comedy*. Oxford: Oxford University Press. 462–76.
- CSAPO, Eric, 1986: 'A Note on the Würzburg Bell-Crater H5697 ('Telephus Travestitus')'. *Phoenix* 40. 379–392.
- CSAPO, Eric, SLATER, William J., 1994: *The Context of Ancient Drama*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- IVANC, Jera, 2009: Plavtova *Dvojčka*: od črke do predstave. Plavt: *Dvojčka*. Prev. Jera Ivanc, uvodna razlaga Marko Marinčič in Jera Ivanc. (Zbirka Klasje.) Ljubljana: DZS.
- NERVEGNA, Sebastiana, 2014: Graphic Comedy: Menandrian Mosaics and Terentian Miniatures. Michael Fontainte, Adele C. Scafuro (ur.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Comedy*. Oxford: Oxford University Press. 717–734.
- REVERMAN, Martin, 2006: *Comic Business: Theatricality, Dramatic Technique, and Performance Contexts of Aristophanic Comedy*. Oxford: Oxford University Press.
- SLATER, Niall W., 1985: *Plautus in Performance: The Theatre of the Mind*. Princeton: Princeton University Press.
- SLATER, Niall W., 2002: *Spectator Politics: Metatheatre and Performance in Aristophanes*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- SUNČIČ, Maja, 2010: Aristofan, učitelj demokracije. Aristofan. *Ekonomška komedija (politične komedije I)*. Prevod, komentar in spremne študije M. Sunčič. Ljubljana: ISH publikacije.
- ŠKILJAN, Mladen, 2004: Ostale napomene. Aristofan: *Aharnjani*. Grško besedilo uredil Dubravko Škiljan, prevod, uvod in komentar Mladen Škiljan. (Biblioteka Latina & Graeca 49.) Zagreb: Izdanja Antibarbarus.

- TAAFFE, Lauren K., 1993: *Aristophanes and Women*. London: Routledge.
- TAPLIN, Oliver, 1987: Phallology, *Phlyakes*, Iconography and Aristophanes. *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 33 (213). 92–104.
- TAPLIN, Oliver, 1993: *Comic Angels and Other Approaches to Greek Drama through Vase-Paintings*. Oxford: Clarendon Press.
- TAPLIN, Oliver, 2020: Comic Vases and the First Spread of Greek Comedy into Italy. Almut Fries, Dimitrios Kanellakis (ur.): *Ancient Greek Comedy – Trends in Classics, vol. 101 (Supplementary Volumes)*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter GmbH. 253–266.
- ÜBERSFELD, Anne, 2002: *Brati gledališče*. Prev. Jan Jona Javoršek. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko.
- WHITMARSH, Tim, 2013: *Starogrška literatura*. Prev. Nada Grošelj. Ljubljana: Modrijan.
- ZEITLIN, Froma I., 1981: Travesties of gender and genre in Aristophanes' *Thesmophoriazousae*. Helene P. Foley (ur.): *Reflections of Women in Antiquity*. New York, London: Routledge. 169–217.

PREVODNE IZDAJE CITIRANIH ANTIČNIH BESEDIL

- ARISTOFANES, 1959: *Komedije (Aharnjani, Ptiči, Lizistrata, Zborovalke)*. Prev. Fran Bradač in Marijan Tavčar. Maribor: Obzorja.
- ARISTOFAN, 2006: *Oblačice*. Prev. Jelena Isak Kres, spremna beseda Matjaž Babič. (Zbirka Iz antičnega sveta.) Maribor: Litera.
- ARISTOFAN, 2003: *Praznovalke tezmoforij. Žabe*. Prev. in spremna beseda Andreja Inkret. (Zbirka Kondor). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ARISTOTELES, 2005: *O pesniški umetnosti*. Prev. in spremna beseda Kajetan Gantar. (Knjižna zbirka Claritas.) Ljubljana: Študentska založba.
- PLAVT, Tit Makcij, 2009: *Dvojčka*. Prev. Jera Ivanc, spremna beseda Marko Marinčič in Jera Ivanc. (Zbirka Klasje.) Ljubljana: DZS.
- PLAVT, Tit Makcij, 2010: *Ključec*. Prev. in spremna beseda Nada Grošelj. (Zbirka Antika.) Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba.

PODATKI O VAZNIH PODOBAH

- Igra o goski*. Pripisano slikarju Dolonu, ok. 400–390 pr. Kr. The Metropolitan Museum of Art, New York. <<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/251532>>.
- Würzburški Telef*. Apulija, ok. 370 pr. Kr. Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg (inv. H5697). <<https://en.wikipedia.org/wiki/Telephus#/media/>>.

Književni tematski sklop
na splošni maturi iz slovenščine 2022:
Čudežni Feliks Andreja Hienga in
Veliki Gatsby Francisa Scotta Fitzgeralda

Alojzija Zupan Sosič

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko

alojzija.zupan-sosic@ff.uni-lj.si

Čudežnost Feliksa in Gatsbyja

Pri obravnavi dveh maturitetnih romanov – Čudežni Feliks in Veliki Gatsby – sem upoštevala štiri člene, tj. besedilo, avtorja, bralca in sobesedilo, kjer sem po načelih sodobne literarne interpretacije največ pozornosti posvetila besedilu, v okviru tega najpomembnejšega člena pa literarni osebi oziroma čudežnosti Feliksa in Gatsbyja. Če je Feliksova čudežnost motivirana z inteligenco, vedoželjnostjo (filomatija), interesno pestrostjo, (hiper)elokvenco, poliglottvom, procesualno identiteto, izvirnostjo določenih pogledov in pristopov ter samotno individualnostjo, lahko Gatsbyjevo čudežnost pripišemo le družbenemu kontekstu izven karakternih posebnosti, saj je tipični predstavnik ameriškega ekonomskega čudeža v t. i. dobi jazza. Poleg podobnosti obeh glavnih likov je največja razlika med romanoma prav v kvaliteti pripovedi: dinamična karakterizacija Feliksa je v romanu vzvod pomembnih zgodbenih premikov in s tem tudi dramskih napetosti, ki vnašajo v pripoved kvaliteto nepredvidljivost, temelj besedilnega in bralčevega suspenza, medtem ko je Gatsbyjeva karakterizacija pretežno statična in shematična.

Voditi literarno interpretacijo¹ pri pripravi na maturo iz književnosti je dinamično in odgovorno početje, saj dijakinje in dijaki ne pričakujejo samo pomoči pri literarnem branju in literarni interpretaciji, ampak si želijo ob sistematični analizi maturitetnih romanov tudi obogatiti svoj doživljajski, čustveni, estetski, intelektualni in etični svet, kar bi bolj enostavno izrazili takole: širiti svoj horizont. Da bi lažje vodili literarno interpretacijo, je potrebno najprej ugotoviti, kaj ta v novem tisočletju pomeni in kako bo sistematično približala oba romana bodočim maturantom. Literarna interpretacija je namreč konec prejšnjega stoletja, v t. i. interpretativnem obratu, pridobila še več veljave in tako razširila svoje določnice. Zdaj je povsem jasno, da bistvo interpretacije (Zupan Sosič 2017: 276) ni najti edino pravo interpretacijo, ampak z iskanjem smisla in doživljanjem oziroma razumevanjem pomena razmišljati o književnosti in njenih prvinah ter se tako približevati besedilu po različnih poteh. Za sistematično obravnavo besedila je poleg zavedanja o njeni širini in večplastnosti priporočljivo upoštevati dve stopnji literarne interpretacije in vse procese, ki jih sestavljajo, ter štiri člene. Zaradi prostorske omejenosti se bom v svoji študiji omejila le na upoštevanje štirih členov (izpustila bom sistematično obravnavo obeh stopenj) – besedila, sobesedila, bralca in avtorja –, med katerimi bom, tako kot ostali pomembni zagovorniki interpretacije, največ pozornosti posvetila besedilu oziroma obojemu romanoma, *Čudežnemu Feliksu* in *Velikemu Gatsbyju*.

1 Študija je nastala v sklopu raziskovalnega programa št. P6-0265, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Členi literarne interpretacije

Vprašanje o členih interpretacije je pravzaprav vprašanje o širini in objektivnosti interpretiranja, zato ga bom najprej osvetlila skozi optiko univerzalnosti. Zaradi interpretacije ima (ne)izrazljivo v književnosti možnost, da se ozavešči, razširi območje kognitivnega in emocionalnega, torej vedenja in znanja ter intelektualne, čustvene, čutne in estetske občutljivosti naslovnikov. Ker obstaja več interpretacijskih pristopov, se takoj zastavi vprašanje, kako sploh izbrati ustreznega. Culler (2008: 79) predlaga pokazati na neskončnost interpretacij in argumentirati posamezne teze ter jih ponazoriti s primeri iz besedila. Tudi sama se strinjam z njegovim predlogom, saj pogosto ni pomembno, katere vrste interpretacije izberemo, pač pa bolj kako dokažemo svoje trditve, ker pri interpretaciji ni toliko pomemben odgovor, kolikor so pomembne različice odgovorov in pot, po kateri se dokopljemo do njih. Strinjam se tudi s Cullerjevim (2008: 80–82) razumevanjem pomena, ki je poleg argumentacije lastnih postopkov za interpretacije ključno. Določiti ga ni enostavno, še posebno če vemo, da je za pomen odločilno več členov, tj. besedilo, sobesedilo in bralec. Pomen izpostavlja tudi Eco (2003), ko opozarja, da v vsej tej neskončnosti pomenov ne smemo pozabiti na intenco besedila. Uveljavljeni semiotik namreč nasprotuje sodobni (presplošni) trditvi, da lahko razlagamo delo kakor koli in da lahko v njem razberemo skoraj vse.

Ecov odmevni predlog – najpomembnejši je namen besedila – poudarja tudi Vernay (2016: 11), ko razpravlja o »hiperkonstrukciji«, kar je njegovo poimenovanje za pluralnost interpretacij, ki pa istočasno ne pomeni brezmejnosti interpretacije, saj se ne more interpretirati brez nekaterih smernic. Predlaga, da sledimo Ecu in spoštujemo namen besedila (text's intention), torej **besedilo**, hkrati pa ne podlegamo samo analizi iz vrstice v vrstico ali zgolj formalni preiskavi, ki ne upošteva ljubezni do knjig. Zdi se mu, da sodobne kritike ali študije besedilo »zaslišujejo«, namesto da bi kazale ljubezen² do književnosti ali za književnost, ter tako upoštevali knjigo kot »objekt«. Strinjam se z idejo Vernaya, naj literarna interpretacija ne bo zgolj formalno-empirična analiza, na kar nas napotujejo tudi sodobne teorije, predvsem postklasična teorija pripovedi z raziskavami pripovednih čustev, o čemer sem že pisala na več mestih, ter znanosti izven literarne vede, ki raziskujejo čustveno inteligenco.

2 Eden izmed pomembnih dejavnikov za vzbujanje zanimanja in ljubezni do knjig je tudi bralna razgledanost učiteljev oziroma interpretatorjev ter njihova promocija pestrosti bralnega seznama. V tem smislu je nedopustno, da se povzdigovanje lastne nerazgledanosti javno objavi, tu mislim na priročnik Sama Savnika *Esej na maturi 2009*. V njem je napisana tale izjava (Savnik 2008: 44): »Edini slovenski roman, ki sem ga vsaj petkrat prebral očaran in navdušen, ko sem imel kakih 15 let, je bil Finžgarjev roman *Pod svobodnim soncem*. Na sploh se mi zdi, da je bilo to najbolj brano slovensko prozno delo, zato je bilo tedaj med fanti toliko Iztokov in toliko Iren med dekleti.« Tudi na splošno je priročnik pisan suhoparno in brez poznavanja osnovnih pravil literarne interpretacije.

Menim pa tudi, da moramo štiri³ člene (namen, besedilo, sobesedilo in bralec), ki jih je za interpretacijo predlagal Culler, v smislu postklasične teorije pripovedi ponovno definirati oziroma dodati člen, ki je bil v času (post)strukturalizma dokaj zanemarjen – **avtorja** –, tako da za sodobno literarno interpretacijo predlagam štiri člene: besedilo, bralca, sobesedilo in avtorja. Namen, ki ga izpostavljata Culler in Eco, se lahko veže na vse štiri člene; najpomembnejši pa je vsekakor namen besedila. Če budno pregleddamo različne smeri interpretacije v 20. in 21. stoletju, ugotovimo, da se je vendarle največ znanstvenikov ukvarjalo z besedilom, kar tudi po historični plati potrди besedilo kot najpomembnejši člen v interpretaciji. Dejstvo, da sta Eco⁴ in Culler, najvplivnejša sodobna preučevalca literarne interpretacije, izpostavila prav besedilo, je torej že zgodovinsko upravičeno.

Glede na to, da večina raziskovalcev predlaga tri člene – besedilo, bralca in avtorja –, obstaja možnost, da se četrti člen, tj. **sobesedilo**, obravnava kar v okviru avtorja. Ta je namreč vedno del nekega zgodovinskega trenutka, določenega s posebno kulturo ter percepcijo sveta in umetnosti. Ker pa obdelava avtorja lahko reducira podatke zgolj na njegovo življenje, na intimne in delovne stike, je priporočljivo osvetliti tudi zgodovinski trenutek, v katerem je obravnavani avtor nastopil, kar je v bistvu že sobesedilo ali širši kontekst oziroma situacija, ki s svojimi (ne)jezikovnimi dejavniki vpliva na ustvarjanje ali recepcijo besedila. Sobesedilo ali kontekst (Zupan Sosič 2017: 398) je namreč niz literarnih in neliterarnih, zgodovinskih, političnih, družbenih in kulturnih dejavnikov, ki obkrožajo literarno besedilo in določajo njegov pomen. V kontekstualni⁵ pristop književnosti lahko prištejemo vse teorije in metode, ki izhajajo iz predpostavke, da je literarno besedilo del neke zgodovinske celote, od katere je tudi odvisno, npr. pozitivizem, marksistična teorija, novi historicizem, systemske teorije.

3 Največ razlagalcev predlaga tri člene, tj. avtorja, besedilo in bralca. Te izpostavlja tudi Vernay (2016: 3) in jih imenuje tri poti: prva nas usmerja proti tekstu (writing-oriented), druga proti avtorju (writer-oriented) in tretja proti bralcu (reader-oriented). Dejstvo, da veliko literarnih teoretikov še vedno privilegira le en pristop, se mu zdi obžalovanja vredno, zato predlaga mešanje pristopov, kar za preteklost ni bilo običajno, danes pa postaja že pravilo. V preteklosti so namreč prevladovalе usmeritve na en člen, na primer ruski formalizem in nova kritika sta privilegirala besedilo, pozitivizem in historizem avtorja, bralca pa sta preučevala recepcijska estetika in teorija bralčevega odziva.

4 Največ smernic za sodobno interpretacijo v času t. i. interpretativnega obrata ob koncu 20. stoletja, ki so tudi odmevale po svetu, je objavil Umberto Eco, filozof, semiotik, antropolog, medievalist in pisatelj, najbolj zgoščeno v svoji knjigi *Interpretation and overinterpretation* (1992). V tej knjigi je definiral (literarno) interpretacijo in njene člene, hkrati pa je opredelil čezmerno interpretacijo kot postopek, ko se interpretira preveč usmerjeno na (pre)malo prvin literarnega dela (o njej bolj natančno v moji knjigi *Teorija pripovedi*) – za čezmerno interpretacijo je izpostavil primer Gabriela Rossetija, ki je izhajal iz nepotrjene teze o Danteju prostozidarju in rožnem križarju, in v tem smislu v *Božanski komediji* iskal samo znake in simbole teh dveh skrivnih ločin.

5 Vernay torej predlaga, da se pri preučevanju sobesedila ne pozabi na besedilo, naj se na primer ekonomska in literarna dimenzija ne pomešata tako, da bi prevladovala zgolj ekonomska, na primer pri raziskovanju založniških razmer določenega romana, kar predlagam tudi sama za upoštevanje ostalih členov. Če se prvenstveno posvetimo avtorju ali bralcu, ne smemo pozabiti na besedilo, ki je vendarle temeljni člen v dvostopenjski interpretaciji.

Povezovanje omenjenih členov, besedila, avtorja in sobesedila, v sodobni literarni interpretaciji vedno upošteva tudi bralca. **Bralec** kot člen pomeni namreč več izhodišč branja in raziskovanja: reflektiranje različnih načinov branja, pomen trenutne vloge bralca v oblikovanju literarnega smisla, odnos med konvencionalnim branjem in interpretacijo teksta, pozicija samega bralca. Na tej točki je treba omeniti Gadamerjevo stališče, kako mora biti interpret sposoben rekonstruirati vprašanja tako, da se zgodovinski horizont zlije s horizontom mnenj in predpostavk bralca, saj je po Gadamerju naloga hermenevtike premoščanje razdalje med deli in bralci. Tudi sama bom upoštevala njegovo pomembno stališče o interpretaciji: kaj nam bo delo povedalo, je odvisno tudi od tega, kako ga bomo spraševali.

Literarne osebe

Pri upoštevanju štirih členov se bom tako v nadaljevanju najbolj poglobljeno posvetila besedilu, predvsem romanu *Čudežni Feliks*, ki ga bom interpretirala s pomočjo primerjanja z romanom *Veliki Gatsby*. V primerjalni analizi ne bom mogla upoštevati vseh pripovednih prvin, ampak se bom najbolj poglobljeno posvetila literarnim osebam, pri katerih bom v karakterizaciji tudi vrednotila, torej naštel pozitivne in negativne lastnosti oblikovanja literarnih likov, ko se bom sistematično posvetila pripovedi. Osredotočila se bom na naslovna lika – Feliksa in Gatsbyja –, ta pa primerjala tudi s tistimi literarnimi osebami, ki so najbolj očitno povezane z osrednjima likoma: s Skobenskim, Štefanijo, Hedo in Erno ter Nickom in Daisy. Zakaj sem se odločila ravno za literarno osebo kot osišče literarne interpretacije? Ne samo zaradi splošnih razlogov, po katerih štejemo literarno osebo za pripovedni element, ki najbolj enotno povezuje pripovedne prvine med seboj (Zupan Sosič 2017: 186) in ustvarja vtis enotnosti prebranega (Chatman 1983: 131); odločilen razlog je namreč specifično dejstvo, da gre za romane likov, kar je potrjeno že z eponimom,⁶ torej naslovom romana, ki je ime glavnega lika.

Najbrž je eden izmed razlogov, da si like natančneje zapomnimo (kot ostale pripovedne prvine), to, da so prvina pripovedi, ki bralce najbolj usmerja k navezovanju na resničnost (Grdešić 2015: 61), išoč povezave med fikcijskimi in resničnimi ljudmi s tem, ko se jih moralno ocenjuje, spekulira o njihovi prihodnosti in ugiba, kaj jih je motiviralo za določene premike ali dogodke. Ali to pomeni, da bomo Feliksa, Skobenskega in Gatsbyja interpretirali le tako, da jih bomo etično vrednotili kot resnične ljudi? Tovrstna

6 Liki so vpeljeni v besedilo na tri različne načine: z osebnimi imeni (npr. don Kihot; sem spadajo tudi črke in številke), z natančnimi opisi (vitez žalostne podobe) in z osebnimi zaimki (on). Osrednjost in pomembnost literarnih oseb dokazujejo tudi eponimi ali izbira junakovega imena za naslov romana (Abbott 2003: 124–125). Če je ime glavnega lika tudi naslov romana, to dokazuje, da je v tem delu prevladal lik. Eponimi so se začeli sistematično pojavljati v 17. stoletju, čeprav so bili značilni že za grške tragedije, in so do danes označili veliko pomembnih pripovedi, naj naštejemo samo nekatere: *Robinson Crusoe*, *Pamela*, *Tom Jones*, *Tristram Shandy*, *Trpljenje mladega Wertherja*, *Gospa Bovary*, *David Copperfield*, *Oče Goriot*, *Ana Karenina*, *Lolita*, *Gospa Dalloway*; Martin Krpan, Martin Kačur, Kaplan Martin Čedermac, *Filio ni doma*.

interpretacija upošteva le mimetično dimenzijo literarnega lika, ne pa tudi semiotične oziroma fikijske. Če se v mimetičnih teorijah (ki razumejo književnost kot neke vrste posnemanje) literarna oseba povezuje z ljudmi, se v semiotičnih vedno veže le s tekstualnostjo. Kaj torej ostane? Rimmon-Kenan (1999: 33) se upravičeno sprašuje, ali sta obe različni perspektivi še sploh upravičeni, če pa vsaka po svoje negira obstoj literarne osebe. Ali jo lahko vzremo kot osebo in del oblike, v našem primeru romaneskne pripovedi, hkrati? Seveda lahko in prav to dvojnost izdajajo že različna posrečena imena, kot so ljudje na papirju, papirnata bitja, *homo fictus*, ustrezen pa se mi zdi tudi nov izraz dvoživka.⁷ Feliksa in Gatsbyja bom torej interpretirala kot »resnični osebi« v smislu preudarjanja njunih dejanj, raziskovanja njunega govora in obnašanja, hkrati pa ju bom raziskovala kot pripovedni prvini v smislu karakterizacije. Pri svoji literarni interpretaciji bom temeljila na naslednji definiciji (Zupan Sosič 2017: 339):

Literarna oseba je pripovedna prvina, povezana z dogajanjem. Konstruiramo, doživljamo in razlagamo jo kot dvojno identiteto, tj. literarno podobo nekega posameznika, delno primerljivo z resničnimi ljudmi, hkrati pa jo razumemo kot literarni konstrukt avtorja in bralca, odvisen od dveh ključnih izvorov: od stopnje mimetičnosti ali imitacije in od jezikovnih mehanizmov oziroma od literarne norme.

Feliks in Gatsby ter njuna čudežnost

Kaj družijo naslovna lika? Ali je to res čudežnost? V primeru Feliksa bi to lažje trdili, saj je ta pridevnik prisoten že v naslovu, medtem ko je pomen Gatsbyjevega pridevnika veliki⁸ znatno širši in le mestoma vključuje tudi čudežnost. Če v romanu Feliks celo sam sebe imenuje čudežni otrok, se ta oznaka v ameriškem romanu ne pojavi. Da bi bralke in bralci lažje razložili čudežnost, ob njej pa podobnosti in razlike med naslovnima likoma, predlagam najprej vprašanja⁹ zanje. Kako ste doživeli Feliksa in Gatsbyja? Ali ste razumeli njuno razmišljanje in delovanje? Katero značajsko lastnost bi pri njima posebej pohvalili in katero grajali? Zakaj? S katerim likom ste se lažje identificirali in

7 Izraz dvoživka sem uporabila v knjigi *Teorija pripovedi* na več mestih; v tej knjigi sem tudi natančneje razložila posebno identiteto literarne osebe. Ta izraz je rezultat razvoja postklasične naratologije in upoštevanja teorije možnih svetov. Tudi Pavlič (2020: 15) v tem smislu izpostavlja med teoretiki 20. stoletja Urija Margolina, ki je dal prednost obravnavi literarnih likov kot nedejanskih posameznikov (podčrtala AZS), ki obstajajo v možnem svetu in jim je mogoče pripisati fizične, socialne in mentalne lastnosti. K slednjim je prištel dogodke (kognitivni, emocionalni dogodki, odločanje, zaznavanje) in notranja stanja (nabori vednosti in prepričanj, naravnosti, želje, cilji, razpoloženja, načrti).

8 Fitzgerald je želel romanu prvotno dati naslov *Trimalchio*, pri oddaji rokopisa pa je imel dva naslova: *Veliki Gatsby* in *Gatsby z zlatim klobukom*. V času pisanja romana je razmišljal tudi o teh naslovih: *Trimalchio v Zahodnem Jajcu, Na poti v Zahodno Jajce, Visokoteči ljubimec* (Stanovnik 1970: 38). Pogovorite se o tem, kaj vam ti naslovi pomenijo in kako usmerijo vašo pozornost, nato izberite najustreznejšega in svojo izbiro utemeljite.

9 Odgovori na zastavljena vprašanja so zelo pomembni za večplastno literarno interpretacijo, saj vodena literarna interpretacija pomeni zbiranje različnih odgovorov, kar je tudi cilj demokratičnega poučevanja književnosti, ki znatno bolj motivira dijakinje in dijakke kot pa zastareli način *ex cathedra*. Predvidevam, da bodo odgovori vsebovali pretežno mimetične oznake literarne osebe, kar ni problematično; do semiotičnih oziroma fikijskih jih bo pa tako in tako pripeljala vodena interpretacija.

zakaj? Ali vas je pri sestavljanju podobe Feliksa in Gatsbyja kaj posebej razveselilo in/ali razžalostilo? Kako oba lika delujeta kot individualca in kako kot člena določene družbe? Kako se obnašata do svojih bližnjih? Ali sta etična? Pojasnite, kateremu izmed njih bi pripisali simpatičnost in kateremu empatičnost? Kakšne so torej podobnosti in razlike med njima? Se vam zdi, da se je na koncu romana njuno življenje upravičeno in primerno zaokrožilo? Kaj bi vi predlagali za njuno karakterizacijo na koncu romana? Svoje vtise o obeh likih poglobite s pogovorom na motivacijskem listu 1 in 2.

Iz odgovorov na zgornja vprašanja razberemo veliko podobnosti in razlik med naslovnima likoma, ki jih bom v nadaljevanju poskušala sistematizirati. Ni naključje, da se celotno dogajanje vrti okrog njiju, saj sta nenavadni literarni osebi, ki s svojimi individualnimi posebnostmi označujeta tudi tipične lastnosti dogajalnega kronotopa, na kratko kar duh časa. Prve pregledne informacije o Feliksu so v zadnjem romanu **Andreja Hienga** (1925–2000) *Čudežni Feliks* (1993) posredovane na desetini romana (natančneje na strani 48, glej motivacijski list 1), kjer se Felikov prihod opiše kot pomemben družinski dogodek, napovedan s pismom.¹⁰ Roman je premišljeno grajen, zato pred njegovim prihodom že spoznamo celotno družino, pokojnega očeta Kalmusa, mamo Štefanijo, njuni hčeri Erno in Hedo – med vsemi pa po nenavadnosti najbolj izstopa mamin ljubimec Leonid Jurjevič Skobenski. Feliks je namreč pred kratkim izgubil mater in ker je njegov oče neznan, pripotuje iz Zagreba v kraj Š. k edinim še živčim sorodnikom, družini Kalmus-Missia, saj je bil umrli Kalmus Felikov stric. To, da so sprejeli skrbništvo šestnajstletne sirote, ni bilo samoumevno, saj sta se ravno zaradi tega Štefanija in Skobenski močno sprla. Že takoj ob prihodu spoznamo nekaj Felikovih lastnosti, ki se ob razvoju zgodbe prepletejo še z ostalimi: inteligenca, redoljubnost, interesna pestrost, vedoželjnost, elokvenca, aroganca (razložite jih).

Že v prvem opisu Feliksa (motivacijski list 1) zaznamo nekaj nenavadnih značilnosti, izpostavljam dve: neklasična introvertiranost, prepletena z ekstravertiranostjo, in boleštna želja po elokventnem prenašanju znanja. Z nenavadnostjo je pisatelj samo nadaljeval svojo galerijo nenavadnih značajev, ljudi s temno, skrivnostno preteklostjo, v kateri se skriva uničujoča krivda, obsedencev, genijev in žrtev lastnih strasti. Hieng (Glušič 2002: 141–142) je že s svojimi proznimi skicami v *Mladinski reviji* (1949–1950) z naslovom *Študije o nenavadnih značajih* nakazal smer svojega zanimanja, tj. posebnosti literarnih likov. Njegovi pripovedni začetki nakazujejo nekatera osnovna pripovedna načela, vidna tudi v zadnjem romanu: izbor nenavadnih motivov, moralne stiske, romantično nagnjenje k magičnosti (prikazovanje mrtvega Kalmusa in matere

10 Pismo je eno izmed pomembnih motivacijskih ali iniciacijskih tehnik v tem romanu; po priključitvi telefona pa se pomembni zasuki dogajanja zgodijo tudi zaradi telefonskih klicev. Učinkovito sredstvo dinamike je tudi prisluškovanje: Erna kar dvakrat prisluškuje pomembnim pogovorom, prvič med mamo in očetom, drugič med mamo in Skobenskim. Prvič mama očita očetu incest, zato Erna sumi, da je Feliks otrok krvoskrustva; drugič sliši razloge maminega ljubimca, da se je nenadoma odločil za askezo zaradi spoštovanja do umrlega Štefanijinega moža, saj se mu je ta prikazal kot duh; prisluškovanje in prikazovanje duha spominja na Shakespearove drame.

Skobenskega), usodna moč preteklosti, izjemne strasti, eros-tanatos, socialni motivi ... Glavna literarna oseba, najstnik Feliks, je tako kot ostali Hiengovi liki, samotni in izoliran lik, ki mora sam premagati nepredvidljive okoliščine, intimne dvome, prikrita čustva in splošno nevarnost, ki jo v tem romanu predstavlja grožnja nacizma in bližajoče se vojne.

Feliksova nenavadnost pa izvira tudi iz družjenja povsem nasprotnih značajskih potez, ki delujejo dinamično. Tako je mladenič neverjetno spreten in samozavesten v salonu, kjer blesti v salonski konverzaciji in poliglotstvu (slovenski, hrvaški, nemški, francoski, angleški in ruski jezik), značilni za meščanski roman, medtem ko je zunaj, na primer na kopanju s sestričnima, večkrat nebogljen, nemočen in zato tudi tesnoben. Kako Feliksova značajska večdimenzionalnost lahko deluje ambivalentno, včasih celo dramatično, dokazuje njegov prvi »govorni nastop« in z njim tudi prvi »spopad« s Skobenskim. Takoj ob prihodu se namreč v salonu kar sproži in ne odgovori samo na vprašanje, kaj ima v aktovki, ampak gostobesedno hvali svoje risbe, opisuje služkinjo Mici, se sprašuje o vojni nevarnosti ter svojo hiperelokvenco, ki spominja na asociativno vrvežavost, sam jo na drugem mestu imenuje čenčavost, zaključi s postrvmi. Njegova govorniška spretnost je zbegala Rusa Skobenskega, vajenega voditi pogovore, predvsem pa ga je razočaralo spoznanje, da ne zna odgovoriti na dečkovo vprašanje o jesetih, ko je bil vendarle vseskozi cenjen zaradi svoje razgledanosti in učenosti.

Ob prvem trku Feliks-Skobenski tudi ni povsem jasno, ali govori fant nevtrarno ali pa je mogoče celo rahlo humoren, ironičen ali ciničen, na kar opozori Heda. Njena opazka ni pomembna samo za to, da nas opozori na izvirnost in pogum njenega otroškega pogleda, ampak nas prepriča, kako hitro je lahko meščanski kod kršen in kako je bonton večkrat zgolj nepotrebna vljudnostna konvencija. Zgodbeni zasuk po tem spopadu še enkrat potrdi tezo o dinamičnem, dramsko ambivalentnem Feliksovem značaju: ko mama in Skobenski užaljena odvihrata iz salona, se fant hipoma spremeni, opusti vojaško držo in sprejme zabavljajsko, natoči si celo konjak, čeprav ga dekleti opozorita, da konjak pijejo samo odrasli. Hitro spreminjajoča se razpoloženja še pospešijo svoj tempo s prebujanjem erotike, saj se Feliks kmalu zave, da ga usodno privlači lepa Erna, debelušna Heda pa ga navdaja z dvojnimi občutki, od naslade do odpora. Že v tem salonskem prizoru se zavedamo, da je Feliks oblikovan premišljeno in plastično, kar je Hieng utemeljil z vizualnostjo:¹¹

Jaz sem zelo vizualen človek, zato, recimo, tudi nenehno gledam televizijo. Meni je samo slušno doživljanje sveta premalo. Vse stvari vidim v podobah in ne more se mi zgoditi, na primer, da bi opisoval neko hišo ali stanovanje, ne da bi imel popolnoma natančen tloris vsaj v glavi, včasih si ga tudi narišem. (Novak-Kajzer 1993: 231)

11 Sam pisatelj (Novak-Kajzer 1993: 231) tudi opozarja na svoje likovne zmožnosti: »Ko sem bil dvanajst, trinajstleten mulo, sem bil prepričan, da bom slikar, samo iz tega ni bilo nič.«

Feliksova značajska večplastnost izvira tudi iz njegove mobilne identitete. Ne samo da večkrat na dan spremeni svoje razpoloženje in ga tako lahko spoznamo v povsem nasprotnih pripovednih legah (kar je značilno tudi za ostale literarne osebe), tudi njegova identiteta se spreminja in gradi v povsem nepričakovanih smereh, kar daje romanu čar nepredvidljivega. Feliksova identiteta je namreč že v svojem bistvu ohlapna in procesualna: kot pubertetnik se šele razvija iz otroka v odraslega, kar prinaša številne draži in pasti (naštetje jih nekaj). In ravno v tako občutljivih letih mora zapustiti svoj dom, ko izgubi najbolj ljubljeno osebo – mamo, in se udinjati popolnim neznancem, saj pred njegovim prihodom v kraj Š. družine gostiteljev ni poznal. Tako le z enim dogodkom, tj. mamino smrtjo, postane prišlek in tujec, saj se preseli iz Hrvaške v Slovenijo. Kasneje pa se izkaže, da je njegovo tujstvo še večje, saj se mu javi oče, ki je Jud – pove mu, da ga ne bi rad posinovil prav zaradi judovstva, ki ga lahko v teh težkih časih resno ogrozi, čeprav je Feliks samo »poljud«. Ahasverstvo je torej zadnja identiteta, ki jo prevzame Feliks in prav ta ga v bistvu najbolj določi, saj mora zaradi nje bežati v tujino.

Ali je pravkar opisana Feliksova nenavadnost že čudežnost? Kaj jo, poleg Feliksove omembe lastne čudežnosti, ki jo ponavljajo tudi ostali družinski člani, v celotnem romanu sestavlja? Vsekakor je med različnimi sestavinami zelo pomembna *filomatija*, želja po vednosti oziroma vedoželjnost, včasih so jo imeli za sinonim filozofije (*filozofija*), ki pomeni željo ali ljubezen do modrosti. Vedoželjnost je pri Feliksu tako velika, da celo med počitnicami študira, se navdušuje nad novimi znanji in s strogim delovnim načrtom širi svoja obzorja (naštetje, kaj vse dela med počitnicami pri družini Missia-Kalmus). Ne samo, da Feliks z veseljem srka novo znanje, ampak ga tudi ekstatično posreduje naprej z veliko govorniške spretnosti, ki pa večkrat zaide v baročno besedičenje.¹² Poleg že omenjenih sestavin čudežnosti – inteligenca, interesna pestrost, vedoželjnost (*philomantia*), (hiper)elokvenca, poliglottstvo, procesualna identiteta, izvirnost določenih pogledov in pristopov, samotna individualnost – so v romanu prisotne tudi Feliksove sentence¹³ ali modrosti, ki vsebujejo neko splošno ali moralno resnico. Vse te lastnosti oblikujejo podobo čudežnega otroka (Wunderkind), za katerega je značilno, da ima zelo izražene določene talente (na primer za glasbo – Anić, Goldstein 2000: 1400), in je v svetovni književnosti večkrat prisoten (Oscar v *Pločevinastem bobnu*, Nataša v *Otroštvu*, Kurent v *Kurentu*).

12 Prav govorni odlomki, ki so glavni nosilec romanesknih informacij, večkrat tudi zgodbeni motorji s presenetljivimi zgodbenimi zasuki, se včasih zatakejo v lastno očaranost nad larpurlartizmom besedičenja. Razumljivo se zdi, da je s tem označena tudi Feliksova narcisoidnost in pubertetna zmedenost, a teh odlomkov je vendarle preveč in prevečkrat potegnejo bralca v labirint baročne elokventnosti. Tako da se na tem mestu strinjam z Vaneso Matajca (2000: 38): »v okviru družinske kronike ti dramatični dialogi, ki jim, kljub svojemu učenjaškemu eskapizmu, ne uide niti Feliks, bralcu ne pomenijo nič več ali nič manj kot viharje v kozarcih vode.«

13 Sentenca je kratek, zgoščen izrek, ki spominja na pregovor, uporablja pa se na podoben način kot pregovor: v pogovornem jeziku, kjer je lahko del večjih celot, prav tako pa deluje tudi kot samostojna enostavna forma. Feliks na primer na strani 68 natrosi kar tri sentence: »ne zaupam ljudem, ki so noč in dan prijazni drug z drugim«, »žlahta je bakterijsko gojišče sovraštva«, »zamere poganjajo človeštvo naprej«. Najprej razložite te tri modrosti, potem pa še sami poiščite Feliksove sentence, lahko pa tudi modrosti ostalih literarnih oseb.

Čeprav je čudežnost večkrat sinonim za genialnost, bi Feliksu težje pripisali genialnost, to najvišjo izvorno ustvarjalno sposobnost, saj pravzaprav ni umetnik, pa tudi znanstvenih dosežkov še nima (pisanje dnevnika in zapisovanje lastnih poskusov je lahko odskočna deska za kasnejšo ustvarjalnost), čeprav je izjemno nadarjena ali ustvarjalna oseba, ki intelektualno ali umetniško izrazito presega vrstnike. K zapredku genialnosti bi lahko prišeli še njegovo romantično uporništvu, pomembno temo že v nemški filozofiji, od Kanta do Schopenhauerja. To na poseben način izraža tudi Skobenski, ruski izseljenec, ki deluje v romanu kot Feliksov antipod, »starejša različica« čudežnega otroka. Celo sam Feliks prizna, da je odkril podobnost¹⁴ med njima, navzlic razliki v letih: izobrazba, pogum, pisanje dnevnika, poliglotstvo. V tem zadnjem pogovoru (Hieng 1993: 314) pa Feliks ne odkrije samo osupljive podobnosti, pač pa tudi razkrije Skobenskemu, kako ga je razkrinkal kot sleparja, ko mu je vdrl v sobo in tam marsikaj odkril. Prav zadnji »spopad« med Feliksom in Skobenskim dokazuje, da je njun odnos premišljen in literarno zaokrožen: od začetnega tipanja v (omenjenem) prvem pogovoru se v zadnjem enakovredna nasprotnika spopadeta tako, da so posledice očitne, vezane na neizprosno trganje mask oziroma demaskiranje.¹⁵

Čudežnost Feliksa in Skobenskega je v romanu vzvod pomembnih zgodbenih premikov in s tem tudi dramskih napetosti, ki vnašajo v pripoved kvalitetno nepredvidljivost, temelj besedilnega in bralčevega suspenza. Kot sem že omenila, je njuna karakterizacija grajena premišljeno, literarno kvalitetno in učinkovito (razen nekaterih baročnih govorov), nove karakterne lastnosti so uvedene postopoma in motivirano, s pomočjo kombinirane in dinamične karakterizacije.¹⁶ Povsem drugače je s čudežnostjo¹⁷ v romanu *Veliki Gatsby* (1925) **Francisa Scotta Fitzgeralda** (1896–1940), prav tako tudi s karakterizacijo. Gatsby nima potez čudežnega dečka ali moškega, saj ima samo eno ambicijo, ki jo tudi izpolni: bogastvo. In prav njegovo bogastvo, zavito v tančice skrivnosti, je temelj čudežnosti, ki mu jo pripisuje takratno okolje. Znance in naključne

14 Za lažjo primerjavo podobnosti Feliks-Skobenski odgovorite na vprašanja v motivacijskem listu 1, Pogovor 2. Zastavlja se nam tudi vprašanje, ali imata oba fotografski spomin, saj se neverjetno dobro spominjata različnih podrobnosti. Ker pomeni fotografski spomin zgolj pomnjenje vizualnih podob, bi bilo bolje oba označiti z oznako ejdetični spomin, pa še tu ne gre za dosledni ejdetični spomin, saj je ta zelo dvorezen: ljudje s tem spominom ne morejo reducirati pomnjenja (zapomnijo si skoraj vse) in imajo zaradi tega tudi motnje avtističnega spektra – najprimernejša oznaka je torej odličen spomin.

15 Kako ste doživeli demaskiranje v tem pogovoru? Kaj odkrije Feliks in kako to vpliva na njun odnos? Zakaj ga sprašuje tudi o Erni? Kako po tem prepiru reagira Štefanija? Kakšne so torej posledice tega prepira?

16 Karakterizacija (Zupan Sosič 2017: 333), tj. načini in postopki oblikovanja literarne osebe, se deli na neposredno, posredno in kombinirano karakterizacijo, hkrati pa tudi na dinamično, statično in shematično. Prva vključuje opis literarne osebe (običajno jo opisuje pripovedovalec), druga pomeni razbiranje lastnosti iz delovanja, obnašanja in govora, tretja, tj. kombinirana, pa je preplet različnih vrst karakterizacije. Med temi bi posebej omenila dinamično: ta sledi spremembam v liku oziroma dozorevanju ali razvoju literarne osebe, pri čemer se z več osebnostnimi lastnostmi izogiba popreproščenim enostranskosti ali pretiravanju. Iz romana poiščite primere za neposredno, posredno in kombinirano karakterizacijo; pri tem ne pozabite na dinamično karakterizacijo.

17 Katere poteze čudežnosti bi sami pripisali Gatsbyju? Ali deluje v odlomku (motivacijski list 2) kot čudežni moški? Kako o njem razmišljajo gostje njegovih zabav, kako pa Nick?

goste njegovih zabav, nato pa tudi Daisy in Toma, predvsem zanima izvor tega bogastva, ki je za družbeni status zelo pomemben. Fascinirani so nad njegovimi ekscentričnimi in eksotičnimi zabavami, ogromno vilo v Zahodnem Jajcu (West Egg), prav tako nad namerno skonstruirano skrivnostjo njegove identitete, ki zaradi Gatsbyjeve mladosti še bolj draži radovednost in dviguje ceno njegovi čudežnosti. Čudežnost bi torej lahko iskali le v družbenem kontekstu, izven karakternih posebnosti, saj je Gatsby tipični predstavnik ameriškega ekonomskega čudeža v »dobi jazza«.¹⁸

Fitzgerald (Stanovnik 1970: 26) najbrž ni sam skoval izraza jazzovska doba, čeprav na splošno velja, da je prav on dal dvajsetim letom to ime, ki se jih je kot zelo posrečeno takoj oprijelo. Že čisto v začetku obdobja, ko je sinkopirana črnska glasba začela z neworleanskih ulic, krčem, kabaretov in predvsem bordelov, ki so po prepovedi legalizirane prostitucije ob koncu prve svetovne vojne morali zapreti vrata odličnim jazzovskim orkestrom, prodirati po Missisipiju navzgor in se udomačevati tudi v Chicagu, New Yorku in drugih mestih na severu, je pisatelj našel v jazzu prispodobo za čas, ki je prekipeval od nebrzdane vitalnosti in se ponašal s svojo bučno konvencionalnostjo. Ta čas je ujet tudi v romanu *Čudežni Feliks*, le da je dogajalni prostor – podeželska graščina – s svojo samotnostjo in odrezanostjo od sveta povsem drugačen, prav tako pa je pomaknjen že v bližino 2. svetovne vojne, le retrospektivno se vrača v dvajseta leta 20. stoletja, ki so dogajalni čas ameriškega romana. Kljub podeželski izoliranosti si tudi slovenska graščina privošči obdobje bučnih zabav, katerih blišč tako hitro zbledi kot v ameriškem romanu. Prav blišč in beda življenja na začetku stoletja pa je osnovna os raziskovanja ameriškega romana – primerjava različnih prispevkov o obeh romanih pokaže, da se interpretacije *Velikega Gatsbyja* veliko več ukvarjajo z dvema členoma, ki sta bila do tega trenutka manj prisotna: avtorjem in kontekstom, manj pa s samim besedilom.

Za to raziskovalno usmerjenost predvidevam dva razloga. Prvi je splošno priznan in na več mestih potrjen, drugega dodajam kot sintezo lastnih in drugih spoznanj. Prvi vzrok je oklicanost Fitzgeralda (Stanovnik 1970: 30) za preroka ameriške mladine, saj je pravzaprav pisal o življenju, ki ga je živel, in s svojimi zgledi v pripovedi dajal smernice za življenje takratne mladine, pa tudi starejših bogatašev. Prav zaradi potrjene avtobiografskosti in s tem tudi pričevanjskosti se različne interpretativne analize niso toliko lotevale vrednotenja besedila: ostajale so pri avtorju in obdobju. Drugi razlog, ki je (implicitno) razkrit na nekaterih mestih, a je za našo primerjavo bistven, je manjša literarna kvaliteta ameriškega romana, ki je postal svetovna klasika bolj zaradi statusa uspešnice (ne pa svoje kvalitete) na začetku prejšnjega stoletja, povezane z medijsko

18 Doba jazza je izraz za poimenovanje povojnega stanja v Ameriki. ZDA (Petrič 2007:165) so leta 1917 uradno vstopile v 1. svetovno vojno, po vojni pa so bili ljudje močno razočarani, saj so se gesla in obljube izkazali za prazne puhlice. Prohibicija leta 1919 je povzročila proizvodnjo in uživanje alkohola v ilegali, preprodaja pa hitro obogatitev, kar je privedlo do številnih trenj med novopečenimi bogataši in staro aristokracijo, prav tako do hitre gospodarske rasti, blagostanja, zapravljanja čez mero, brezcilnega uživanja, množičnih bučnih zabav in plesa ob jazzu do jutra.

odmevnostjo, hkrati so na njegovo prepoznavnost vplivale uspešne ekranizacije romana. V tem smislu lahko vrednotimo tudi karakterizacijo glavnega lika. Sestavljena je iz direktne in indirektna karakterizacije; to kombinirano karakterizacijo pa bistveno določata statična in shematična karakterizacija. Gatsby je namreč oblikovan zelo enoplastno, skozi roman se ne razvija, v skladu s svojo napačno idealizacijo ljubljene Daisy na koncu predvidljivo propade. K manj prepričljivi karakterizaciji (v primerjavi s Feliksom) Gatsbyja veliko prispeva pomanjkanje motivacije.¹⁹

Pomanjkanje motivacije pri karakterizaciji Gatsbyja bi po eni strani upravičili z njegovo (namerno?) shematičnostjo, saj je Gatsby oblikovan kot ploščata literarna oseba, torej kot tip, z drugimi besedami kot tipični predstavnik jazzovske dobe, po drugi strani pa zaradi »umaknjenosti« iz osrednje perspektive, saj roman pripoveduje Nick. Tipične karakterne lastnosti dokazujejo prejšnjo tezo, da izvira njegova čudežnost iz »čudežnega« gospodarskega vzpona, ne pa iz njegovih nadpovprečnih karakteristik, saj so te povsem povprečne: uglajenost, konvencionalna zadržanost, brezinteresnost (v nasprotju z njim goji Feliks zanimanje za več področij), celo nerazgledanost, dolgočasna retoričnost, povzpetniška hladnost (mestoma že krutost), malomeščanskost (pomanjkanje estetskega okusa). Iz njegove shematične karakterizacije se lahko poučimo, da je postala mladost²⁰ na pragu dvajsetih let prejšnjega stoletja spet simbolična vrednota (Stanovnik 1970: 24), ki je niso povečevali samo mladi po letih, ampak je pomenila trenutek človekovega razcveta, tudi viška, s katerega vodi pot nujno navzdol. To je mladim dajalo samozavest in s prezirom so zavračali nekdanje krščanske čednosti, ki naj bi se ravno mladini najbolj podale: skromnost, potrpežljivost, odpoved čutnim užitek, vztrajnost pri delu. Mladina je želela zbujati pozornost in žeti uspehe takoj, in vsaj prvo se ji je vsekakor posrečilo.

A če primerjamo Gatsbyjevo karakterizacijo z Nickovo,²¹ lahko prav tako ugotovimo, da je tudi njena temeljna pomanjkljivost umanjkanje motivacije, kar je univerzalna lastnost vseh literarnih oseb v tem romanu. Tako večkrat navaja povsem nasprotno trditve, ki jih ne more povezati, zato jih pušča neobdelane viseti v praznini, kar ustvarja

19 Kmecl (1995: 203) je motivacijo razložil kot upravičevanje literarne osebe, dogajanja, motiva, dialoga ali drugih prvin glede na celotno literarno delo.

20 Mladost kot ultimativna vrednota je prisotna tudi v današnjem času; predvsem fetišizacija mladosti je presenetljivo podobna romaneskim časom. Razpravljajte o tem, kako so si podobna dvajseta leta danes in pred stotimi leti: ne pozabite na privilegiranje bogastva in užitka.

21 Nick se sicer kot osebnost razvija, saj šele na koncu spozna, da sta prava pokvarjenca Tom in Daisy, ki sta se že rodila v bogastvu in živita v prepričanju, da lahko vedno dobijo vse. Nekatere razlage (Stanovnik 1970: 42) menijo, da to ni roman o Gatsbyju, ki ostaja vseskozi enak, pač pa o Nicku, ki postopoma spoznava resnico, razsoja in na koncu spozna tudi resnico o sebi. A Nick sčasoma vidi samo idealista, pozabi pa na Gatsbyja materialista, ki je naredil veliko napak, da bi se dokopal do krivičnega denarja. Seveda pa nismo dolžni gledati na Gatsbyja z Nickovimi očmi, zato na tem mestu zastavljam par vprašanj: Kako razumete Gatsbyja? Naštejte njegove napake in odlike. Kako ga vrednotite glede morale?

vtis neizdelanosti,²² medtem ko njegova preveč pojasnjevalna poročevalnost nosi lastnosti redundance, značilne za trivialnost. Pomanjkanje motivacije pa ni edina pomanjkljivost romana (o drugih zaradi prostorske omejenosti ne morem razpravljati), ki se je Fitzgerald najbrž ni zavedal, saj je roman vrednotil kot svoje najboljše pripovedno delo. Primerjava stila oziroma pripovedi obeh romanov ponuja več možnosti za vrednotenje obeh besedil, pri katerem sem sama poleg besedila, osrednjega člana za literarno interpretacijo, upoštevala tudi ostale člene, torej avtorja, bralca in sobesedilo. Vrednotenje bo tudi pomagalo odgovoriti na vrstno-žanrsko vprašanje: ali je *Veliki Gatsby* le preprosta romantična zgodba ali analiza propada velikega ameriškega sna v dvajsetih letih prejšnjega stoletja ali še kaj drugega? Ali je *Čudežni Feliks* na poseben način zasidral v slovensko romanopisje družinski roman in kako se je obogatil s premišljeno sinkretičnostjo družinskega, zgodovinskega in ljubezenskega žanra?

VIRI IN LITERATURA

- ABBOTT, H. Porter, 2002: *The Cambridge introduction to narrative*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ANIĆ, Vladimir, GOLDSTEIN, Ivo, 2000: *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Novi Liber.
- CHATMAN, Seymour, 1983: Karakter u pripovjednom tekstu. *Republika* 39/10. 113–139.
- CULLER, Jonathan, 2008: *Literarna teorija. Zelo kratek uvod*. Prev. Marko Cerkvenc. Ljubljana: Krtina.
- FITZGERALD, Francis Scott, 1970: *Veliki Gatsby*. Prev. Gitica Jakopin. (Sto romanov.) Ljubljana: Cankarjeva založba.
- FITZGERALD, Francis Scott, 2007: *Veliki Gatsby*. Prev. Tomaž Metelko. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- GLUŠIČ, Helga, 2002: *Slovenska pripovedna proza v drugi polovici dvajsetega stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- GRDEŠIČ, Maša, 2015: *Uvod u naratologiju*. Zagreb: Leykam international d. o. o.
- HIENG, Andrej, 1993: *Čudežni Feliks*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- HIENG, Andrej, 2008: *Čudežni Feliks*. Ljubljana: Modrijan.
- KMECL, Matjaž, 1995: *Mala literarna teorija*. Ljubljana: Mihelač in Nešović.
- MATAJC, Vanesa, 2000: *Osvetljave: kritički pogled na roman v devetdesetih*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- NOVAK-KAJZER, Marjeta, 1993: *Kako pišejo*. Ljubljana: Mihelač.
- PALMER, Alan, 2004: *Fictional minds*. Lincoln, London: University of Nebraska Press.

22 Že na začetku romana Fitzgerald (2007: 13) postavi dve povsem nekompatibilni trditvi, na primer da se je zapeljal na obisk k svojima starima prijateljema, ki pa ju je komajda poznal. Kako je lahko prijatelj nekdo, ki ga komaj poznaš? Tudi iz nadaljevanja opisa njihovega odnosa lahko sklepamo, da ne gre za prijatelje, pač pa samo za daljno sorodstvo. Na podoben način so predstavljana tudi druga razmerja, kar kaže na ohlapnost oziroma površnost pripovedovanja. Ker gre za tipično realistično pripoved, v kateri se upošteva mimetičnost in logična vzročnost, te nedoslednosti ne moremo razumeti kot literarne vrzeli, pač pa kot neizdelanost in delno trivialnost romana. Seveda lahko pri našem primeru – prijatelj – upoštevamo širši pomen tega izraza v ZDA, vendar pri opisu ljubezenskih in drugih prijateljskih razmerij to ni dovolj utemeljen argument.

- PAVLIČ, Darja, 2020: Literarni liki v kratkih zgodbah Andreja Blatnika. *Primerjalna književnost* 43/1. 157–173.
- PETRIČ, Jerneja, 2007: Spremnna beseda. F. Scott Fitzgerald: *Veliki Gatsby*. Prev. Tomaž Metelko. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- RIMMON-KENAN, Shlomith, 1999: *Narrative fiction*. London, New York: Routledge.
- SAVNIK, Samo, 2008: *Esej na maturi 2009*. Kranj: Zelolepo.
- STANOVNIK, Majda, 1970: Od onkraj paradiža do Velikega Gatsbyja (spremnna beseda). Francis Scott Fitzgerald: *Veliki Gatsby*. Prev. Gitica Jakopin. (Sto romanov.) Ljubljana: Cankarjeva založba. 5–44.
- VERNAY, Jean-François, 2016: *The seduction of fiction. A plea for putting emotions back into literary interpretation*. Cham: Palgrave Macmillan.
- ZORN, Aleksander, 1993: Družinski roman s čudežnim dečkom (spremnna beseda). Andrej Hieng: *Čudežni Feliks*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 443–447.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2017: *Teorija pripovedi*. Maribor: Litera.

PRILOGI

MOTIVACIJSKI LIST 1: Feliks in Skobenski (Hieng 1993: 38–39 in 102–104)**Feliks**

Ime: Feliks Edvard Kalmus

Rojen, kje, kdaj: Zagreb, 12. marca 1921. (Ergo domneva gospe Kalmus-Missia, da je približno Hedine starosti, ne vzdrži preverjanja.)

Status: sirota. Nezakonski sin Silve Ane Kalmus, umrle 4. junija 1937 zaradi vnetja trebušne slinavke. (Oče anon.)

Šolanje: z odličnim uspehom opravljen šesti razred klasične gimnazije.

Zdravje: šibke, ampak trpežne konstitucije. Nagnjenost k bronhitisom. Včasih tudi h krčem. V otroštvu prebolel *morbus Perthes*, posledica je komaj opazno pošepavanje.

Študijska nagnjenja: naravoslovje, slikanje, bolj rečeno risanje ali prerinavanje. V naravoslovju: ihtiologija, sistematika. (Riboznanstvo.)

Šport: brez interesa. Vozi kolo, plava, kolikor nujno potrebno. Šolske telovadbe je oproščen.

Videz, posebna znamenja: majhen, morda še v rasti. Debela očala, – žensko oblikovani nohti, velikost čevljev 39. Nos kratek, a obokan. Rdeči lasje in za to starost nenavadno čista, vendar s pegami posuta koža. Hitre kretnje, sunkovita hoja.

Značaj: V načelu introverten, včasih pa nepričakovano povsem odprt; v tem stanju kaže skoraj bolešno željo, da bi ljudem posredoval kako svoje spoznanje. Prijateljstev ne

išče in ne sklepa. Brez topline je izbrano vljuden. Rad se izraža v sentencah. Vzkipljiv, često nestrpen. Posebna oblika arogance. Redoljuben. Pedanten.

Premoženje: brez omembe vrednega premoženja. Zaupan socialnemu skrbstvu, posebno po naklonjenosti materinega in vsega drugega sorodstva, ki je – glasom poizvedb – popolnoma spodobno nuditi mu finančno in moralno podporo do konca študija.

Takšen bi lahko bil personalni list mladeniča, ki je lepega poletnega dne prispel v Š. in se naselil v graščini Kalmus-Missia. (Domačini so se držali imena Missia.) Dan pravzaprav ni bil lep, deževalo je in ohladilo deželo, kar je bilo ljudem pa dolgih vročinah všeč. Povedati je treba, da so se graščinski ušteli pri vlakih, da niso šli na postajo in da se mu je torej godilo kakor pred njim Erni; tudi prtljaga je, kakor za Erno, ostala na kolodvoru. Na prečki kolesa je mladega moža pripeljal poštar Grilc, kateremu tokrat niso privoščili vina. (Beti, kuharica.)

Zaradi tega prihoda, kot se je izkazalo, je bila hiša cel teden v nevihtah.

Mama in Leonid Jurjevič sta se zapirala, oba sta povzdigovala glasove, ni pa bilo dovolj razločno, da bi izvedeli kaj stvarnega o besednih bojih. Očitno je on zmagal, kajti prav tisti dan, ko se je nalegel dež, je mama omahnila v joku in odpovedi. [...]

Erni je razbijalo srce v vratu, saj se ji je utrnila podoba nočnega spopada med očetom in mamo; in na ognjeni sliki je bila tiha lisa, nejasno mesto: očetova sestra sredi postelje.

Pogovor 1

Kako je opisan Feliks? Kako deluje na bralca to, da je opis strukturiran kot objektivno poročilo (imenovano personalni list), oblikovano po rubrikah? Kakšno razmerje je vzpostavljeno med športom in študijskimi nagnjenji? Katere fizične in značajske lastnosti so izpostavljene v odlomku? Katere lastnosti pa se vam zdijo nenavadne? Navedite še druge Feliksove lastnosti, ki v odlomku niso omenjene, saj gre za prvi opis Feliksa. Ali se trditev – prijateljstev ne išče in ne sklepa – potrdi v nadaljevanju romana?

Kaj pove o Feliksu dejstvo, da se je dobro znašel in hitro prispel v graščino, čeprav ga na železniški postaji niso pričakali svojci? Kako deluje na vaše doživljanje odlomka trditev pomočnice Beti (Na prečki kolesa je mladega moža pripeljal poštar Grilc, kateremu tokrat niso privoščili vina)? Ali iz prvega opisa v odlomku že lahko sklepate, da je Feliks čudežni otrok? Katere lastnosti njegovo čudežnost v romanu najbolj potrjuje in kdaj? Kako razlagate zadnji odstavek v odlomku: kaj ve Erna in česa jo je strah?

Skobenski

Ko je torej Leonid Jurjevič Skobenski pridrl pred dobrotnico in njena bratranca, sta vsaj dva mlada človeka v hiši vedela, kakšno je stanje njegove garderobe, medtem pa se je bil ostalim tolikanj zajedel v zavest deftinasti delovni suknjič, da jih je obujena eleganca osupnila.

Vsa hiša je prisluškovala.

Feliks se je priplazil za Rusom.

Beti in kuharica sta bili za vrati jedilnice in sta izmenično pristavljali oko na ključavnico; ker je bila kuharica starejša in preudarnejša, je opozorilno tiščala prst na usta.

Dekleti sta prišli iz parka, zdaj sta sedeli na klopci pod okni salona.

Bilo je zelo tiho, čevlji so bolj šelesteli, kot pa škripali, kajti Rus je s hrtočkim korakom plaval nad preprogo; in ko je obstal, je zašelestela Štefanijina obleka: hitro se je stegnila proti njemu, da mu je ponudila roko v poljub.

Istočasno je udarila ura – vsi šumi so se stisnili ob trenutek tišine – in v klavirju je zabrnela struna, dve muhi sta se sprijeli v kotu okna, udarcev je bilo enajst, kakor neke davne deževne noči, še en list je padel v potonike na mizo, zaškrtal je beli pesek pod streho lip, kajti šempavelski Jožek je na majhnem vozičku peljal čeber s pomijami.

Leonid Jurjevič se je vzravnal ob gospe Štefaniji. Zdaj je bil tudi on osvetljen. Žarek mu je razkrival gube na licih in na čelu, drugače je bil ves tak kakor zdravnik na beli ladji sredi tropskega morja.

Štefanija je predlagala, da bi sedli. Prekinil jo je. Obrnil se je k bratrancema, ki sta bila takorekoč v krču, zasul ju je s plazom besed.

– V čast mi je, gospoda! je govoril urno in gibko. Oh, upam, da se me spominjate, navzlic dolgi abstinenci! Ne? Obžalujem! Resnično obžalujem, meni je bilo namreč že pred leti v veliko čast in prijetnost! Zadnjikrat smo se srečali na pogrebu gospoda Kal-musa. Žalostna priložnost! To so neubranljivi udarci usode. Kaj moremo, gospoda?! Muhe smo! Mušice enodnevnice! Prah v vetru usode! [...]

– Dosti! Je nenadoma na vso moč zakričal Egon Missia. Dosti, pravim! Niti besede več! Kako si drznete?! Niti ene same besede več! Kakšna svinjarija! Kakšna impertinenca! Prepovedujem! [...]

– Kaj prepovedujete, gospod direktor?

– Prepovedujem vam, da se spakujete! je sopol Egon; zdaj je bil do kraja spremenjen. In jaz bom dosegel, kar zahtevam! Blebetate, lažete! Prepovedujem vam to hudičevu, usrano komedijanstvo!

– Komedijanstvo? Joj! Joj!

– Sprenevedanje!

– Sprenevedanje? Oprostite, Rus sem, mislim, da ne razumem natančnega pomena te besede, saj veste, kako težko človek docela obvlada jezik. Smem prositi za pojasnilo?

– Ne smete! Nič ne smete! Držite gobec, dokler vam ne bom dal dovoljenja! ... Prav dobro veste, da vemo, da ste prisluškovali tamle pred vrati!

Pogovor 2

Kako in zakaj vdre Skobenski v sobo, kjer se Štefanija pogovarja z bratrancema? Zakaj se je oblekel tako elegantno? Ali deluje v tem prizoru čudežno? Katere poteze čudežnosti ste mu pripisali v celotnem romanu? Zakaj je v odlomku tako gostobeseden? Pojasnite dejstvo, da vsa hiša prisluškuje. Kako so opisani Skobenski, Štefanija in oba bratranca? Kako pa se Skobenski odzove na očitke Štefanijinih bratrancev, da je lažnivec in komedijant?

Iz naslednjih stavkov v odlomku izluščite vse podrobnosti, ki se nizajo in ustvarjajo posebno poglobljeno razpoloženje. Poskusite ta prizor zaigrati, tako da ste pozorni na vse opisane šume, ki jih tudi posnamete in potem večkrat poslušate. Kako bi ta prizor deloval v filmu?

Bilo je zelo tiho, čevlji so bolj šelesteli, kot pa škripali, kajti Rus je s hrtojskim korakom plaval nad preprogo; in ko je obstal, je zašelestela Štefanijina obleka: hitro se je stegnila proti njemu, da mu je ponudila roko v poljub.

Istočasno je udarila ura – vsi šumi so se stisnili ob trenutek tišine – in v klavirju je zabrnela struna, dve muhi sta se sprijeli v kotu okna, udarcev je bilo enajst, kakor neke davne deževne noči, še en list je padel v potonike na mizo, zaškrtal je beli pesek pod streho lip, kajti šempavelski Jožek je na majhnem vozičku peljal čeber s pomijami.

MOTIVACIJSKI LIST 2: Gatsby (Fitzgerald 2007: 46–47)

»Jaz sem Gatsby,« je na lepem dejal.

»Prosim?« sem vzkliknil. »Oh, oprostite.«

»Sem mislil, da veste, stara sablja. Bojim se, da nisem ravno najboljši gostitelj.«

Uvidevno se je nasmehnil – še precej več kot uvidevno. Bil je to eden tistih redkih nasmehov s pridihom večnega zagotovila, na kakršnega morda naletiš le štirikrat ali petkrat v življenju. Za trenutek je objel – vsaj zdelo se je tako – ves zunanji svet, nakar se je osredotočil nate z neustavljivim predsodkom v tvoj prid. Razumel te je le toliko, kolikor si želel biti razumljen, verjel vate tako, kot bi ti sam verjel vase, in ti zatrjeval, da si je o tebi ustvaril prav tak vtis, za kakršnega si upal, da ga boš vzbujal na vrhuncu svojih moči.

Natanko na tej točki pa je izginil – in zrl sem v elegantnega mladega robavsca, leto ali dve čez trideset, čigar izpiljena formalnost govora je bila malodane smešna. Preden se je predstavil, sem imel močan občutek, da skrbno izbira besede. [...]

Ko je odšel, sem se nemudoma obrnil k Jordan – moral sem ji povedati za presenečanje. Mislil sem, da je g. Gatsby rdečeličen in rejen možakar srednjih let.

»Kdo je on?« sem jo vprašal. »Mogoče veste?«

»Možakar po imenu Gatsby pač.«

»Mislim, od kod je? In kaj počne?«

»Zdaj ste pa še vi začeli s tem?« je odgovorila z medlim nasmeškom. »No ja, meni je enkrat rekel, da je študiral na Oxfordu.«

Za njim se je začelo oblikovati neko medlo ozadje, ki pa se je že ob njeni naslednji opazki razblinilo.

»Ampak jaz tega ne verjamem.«

»Zakaj ne?«

»Ne vem,« je vztrajala, »ampak po mojem to ni res.«

Nekaj v njenem glasu me je spomnilo na izjavo tistih dveh deklet, češ da je »Gatsby nekoč baje nekoga ubil«, in mi le še razvnelo radovednost. Brez pomisleka bi verjel informaciji, da Gatsby prihaja iz močvirij Louisiane ali pa s spodnje Vzhodne strani New Yorka. To je bilo pojmljivo. Ne morejo pa mladeniči – vsaj tako sem po svoji neizkušenosti sodil – mirno priti od nikoder in si ob Longislandski ožini kupiti palačo.

Pogovor

Kako Gatsby govori? Zakaj je v romanu tako redkobeseden? Kako bi razložili njegovo redkobesednost v tem odlomku (»..., čigar izpiljena formalnost govora je bila malodane smešna. Preden se je predstavil, sem imel močan občutek, da skrbno izbira besede«)? Primerjajte njegovo redkobesednost z gostobesednostjo Feliksa. Kaj ugotovite? Zakaj je tudi pripovedovalca Nicka Gatsby naenkrat začel zanimati? Kaj mu je razvnelo radovednost? Kako bi razložili temelj njegove radovednosti: »Ne morejo pa mladeniči – vsaj tako sem po svoji neizkušenosti sodil – mirno priti od nikoder in si ob Longislandski ožini kupiti palačo«)? Primerjajte kvaliteto pripovedi slovenskega in ameriškega romana.

Veronika Rot Gabrovec

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za anglistiko in amerikanistiko
veronika.rot@ff.uni-lj.si

Rapsodija v zlatem: F. S. Fitzgerald, *Veliki Gatsby*

V skoraj 100 letih, odkar je F. S. Fitzgerald napisal roman Veliki Gatsby, so nastale številne in raznolike interpretacije in kritiški odzivi nanj. Pričujoči članek predstavlja izbor le-teh. Ker je bil roman izbran kot eno izmed dveh maturitetnih besedil v tematskem sklopu iz književnosti za izpit splošne mature iz slovenščine leta 2022, članek ob robu ponudi tudi nekaj razmislekov, kako se romana oz. posameznih tem lotiti v razredu.

1 Odsev ameriških rjovečih dvajsetih prejšnjega stoletja

In medtem, ko je sijalo sonce in je na drevju bujno in veselo poganjalo listje, tako kot stvari rastejo v filmih, me je obdajalo tisto znano prepričanje, da se s poletjem znova začenja življenje. (*Veliki Gatsby*: 11)¹

Na začetku tretjega desetletja dvajsetega stoletja se znova začenja življenje. Novembra 1918 se konča t. i. vélika vojna, prva globalna vojna oz. »vojna za konec vseh vojn«, kot jo poimenuje ameriški predsednik Woodrow Wilson. Dve leti zatem, leta 1920, se konča zadnji, četrti val ene najhujših epidemij v zgodovini človeštva, španske gripe. Po nekaterih teorijah naj bi bil njen izvor prav v Ameriki: na ladjah, ki leta 1918 vozijo ameriško vojsko preko Atlantika v Evropo, zbolijo pol milijona vojakov, zaradi bolezni po svetu v treh letih umre med 50 in 100 milijonov ljudi (Keber 2018: 72).

Amerika začne doživljati skokovito rast in prvič postaja politična in gospodarska velisila. Z drugo industrijsko revolucijo se pripeljejo avtomobili, zgradbe se začne ogrevati centralno, tekoča voda in elektrifikacija postaneta običajni, različni gospodinjski pripomočki olajšajo gospodinjska dela, obenem se začne zlata doba radia (Berger 2019).

Krepijo se ženska gibanja in novembra 1920 Američanke prvič lahko oddajo svoj glas na volitvah – na volišča jih odide več kot osem milijonov (Bailey 2020). Ženske so samozavestnejše: med nedavno vojno so na delovnih mestih nadomestile v vojsko vpoklicane moške ali pa celo same aktivno sodelovale v oboroženih enotah, sedaj želijo v družbi (p)ostati vidne. To se vidi tudi navzven: stezniki izginjajo, krila se krajšajo. Za dekleta, ki se obnašajo bistveno bolj sproščeno od prejšnjih generacij, ki si postržejo

¹ V nadaljevanju VG. Če ni navedeno drugače, se vsi navedki iz slovenske izdaje knjige *Veliki Gatsby* nanašajo na žepnico iz leta 2013 (v prevodu T. Metelka).

lase in zaplešejo *charleston* ter *black bottom*, se uveljavi izraz *flapper*.² A v dvajsetih letih prejšnjega stoletja ima večina teh vsaj na videz svobodomiselnih mladih Američank pred seboj kot cilj še vedno poroko. Veliko jih študira, le malo načrtuje kariero (Drowne, Huber 2004: 17).

V tem času so vedno glasnejša tudi društva proti alkoholizmu (angl. *temperance societies*), ki se borijo za popolno vzdržnost, kar se tiče alkoholnih pijač. Januarja 1920 Američani uradno postanejo narod abstinentov, v deželi pa se razmahne ilegalna proizvodnja, tihotapljenje in prodaja alkoholnih pijač (angl. *bootlegging*, *rum-running*). Veliki gangsterji letno obrnejo tudi do 100 milijonov dolarjev. Odpre se na stotine točilnic (angl. *speakeasy*, tudi *blind pig*), kjer je mogoče dobiti nelegalno pijačo (ne nujno izborne kakovosti) in poskusiti srečo pri stavah. Tu se navidezno brišejo meje med družbenimi plastmi, smetana se v točilnicah srečuje z nižjimi sloji, belci višjega in srednjega družbenega razreda začno zahajati v tradicionalno črnske predele (npr. Harlem), da zadostijo svoji želji po pregrehi (Churchwell 2013; Drowne 2005).

Po drugi strani se meje med družbenimi sloji izrišejo izraziteje kot prej, ustvarjajo se tudi nove. Stare bogataške družine oz. »ugledni, premožni prebivalci« (VG: 10) imajo svoja *izročila*, o tistih sveže obogatelih se s pomočjo šepetanj, tračev in laži ustvarjajo novi miti. Star denar se ne meša z novim – povedano z besedami Nicka Carrawayja, med *dostojanstveno homogenostjo* Vzhodnega Jajca in *glasno, prešerno razposajenostjo* Zahodnega Jajca (VG: 43) leži *vljudnostni zaliv* (VG: 12). Obenem se kapitalu v obdobju, ko se krepí moč korporacij in bank, zoperstavlja vedno bolj izkoriščan, a tudi postopoma bolje organiziran delavski razred, ki véliko vojno začenja razumeti kot imperialistično vojno, ki so jo družbene elite izkoristile v svoje namene (Burcar 2014: 64).

Dvajseta leta prejšnjega stoletja so torej desetletje, v katerem se ameriška družba radikalno spremeni, razsloji, doživi gospodarski vzpon in gospodarski razcvet, v pozni drugi polovici desetletja pa že sluti usodne spremembe: še pred preklicem prohibicije (1933) pride namreč jeseni 1929 do zloma newyorške borze in začne se velika gospodarska kriza.

2 Beseda izvirno prihaja iz britanske angleščine in se nanaša na mahajoče galoše, ki so bile nekaj časa priljubljene med mladimi ženskami.

2 Francis Scott Fitzgerald, Cugat, *Trimalhion* in *Veliki Gatsby*

2.1

Moj novi roman izide marca: *Veliki Gatsby*. Predstavlja približno leto dni dela in je za kakih deset let boljši od vsega, kar sem kdaj naredil. (Iz pisma Ernestu Boydu, 1. februar 1925.)³

V letih 1922 in 1923 šestindvajsetletni Francis Scott Fitzgerald živi v Great Necku (New York) in v povprečju napiše zgolj sto besed na dan (McCrum 2014); dvajseta leta so enostavno preveč razigrana, preveč je zabav in preveč pijače. Ko se z ženo Zeldo in hčerko preselijo na francosko Riviero in kasneje v Rim, se Fitzgerald pisanju posveti bolj intenzivno. V besedilo, ki na koncu »obsega le nekaj več kot petdeset tisoč besed« (Turnbull 1963: 68), polaga veliko upov tako s finančnega vidika kot z željo, da bi se umestil med najboljše ameriške pisatelje. Tkivo za svoje besedilo Fitzgerald pobira dobesedno vsepovsod. Menda je izredno subtilen poslušalec: prepozna občutke sogovornika in je sposoben z njim sočustvovati, pa čeprav je pogosto sam tisti, ki ga užali ali prizadene (Mizener 1965: xviii). Piše o ljudeh, ki jih pozna. Tako npr. za Jordan v pismu Maxwellu Perkinsu napiše, da je »morda sam ugotovil, da gre za Edith Cummings«⁴ (Turnbull 1963: 173). Dela si zapiske; med drugim se v njegovem notesu znajde Zeldina izjava ob rojstvu hčerke Scottie: »Kaj ni bistra – kolca se ji. Upam, da je čedna in trapa – čedna majhna trapa« (Mizener 1965: 66–67).

Leta 1925 Francis Scott Fitzgerald končno izda roman *Veliki Gatsby*. Gatsbyja pozna bolj kot lastnega otroka, napiše v pismu Perkinsu (Turnbull 1963: 173) in ko čaka na kritiške odzive, Gertrudi Stein zapiše, da ima tudi sam »kot Gatsby zgolj upanje« (Turnbull 1963: 485). Fitzgeraldov urednik in prijatelj Maxwell Perkins ob izidu besedilo označi za »zgodbo, ki se pne med čisto lirično lepoto in popolnoma brutalnim realizmom« (Churchwell 2013), tedanje literarne kritike pa roman razdeli. Primerjajo ga z zgodnejšimi Fitzgeraldovimi deli in z romani sodobnikov; nekateri se odločijo, da »Fitzgerald zares zna pisati«, drugi v romanu ne najdejo niti kanca magije, življenja, romantike, tretji pisatelju očitajo, da je preveč avtobiografski. Zgradba je »boleče prisiljena«, zapišejo eni, »preveč geometrična, da bi besedilo bilo res velik roman«; drugi menijo, da je besedilo »zrelo zasnovana pripoved« (Tredell 1997: 11–13).⁵ Gatsby, moški »brez korenin in brez prave osebne zgodovine«, je razumljen kot prototip običajnih Fitzgeraldovih neznatnih, nepomembnih literarnih oseb (Tredell 1997: 15) ali kot »skrivnostni, celo nekoliko zlovešči« opazovalec divjih zabav v lastni hiši, ki ga od

3 Turnbull 1963: 478.

4 Edith Cummings je Fitzgeraldova znanca iz študentskih let in prva športnica, ki leta 1924 pride na naslovnico revije *Time*.

5 Dijakom lahko kot vzporedno besedilo ponudimo tudi katero izmed zanimivejših kritik romana. Se strinjajo s poudarki in zaključki, ki jih je izpostavil kritik? Morda lahko napišejo odgovor in predstavijo svoje videnje besedila.

obiskovalcev loči posebna vitalnost, »notranji ogenj, ki ga hranijo trajne in nepokvarljive sanje« (Tredell 1997: 18).

Roman finančno ni najbolj uspešen. Poleti 1925 v pismu piscu in kritiku Gilbertu Seldesu Fitzgerald napove, da utegne njegov naslednji roman postati njegov zadnji »za kakšnih deset let ali kaj takega – če se ne bo prodajal bolje kot Gatsby« in da se bo raje začel v Hollywoodu učiti osnov dela pri filmu (Turnbull 1963: 485). A v petdesetih letih *Veliki Gatsby* postane zanimiv: za formalistično novo kritiko je zgoščenost romana več kot ustrezna (Tredell 1997: 51).⁶ Poleg tega je zanimiv tematsko: roman, ki ga kritiki sedaj označijo za značilno ameriškega, omogoča vpogled v želje, idealizem, strahove obdobja (prav tam). Primerjalne študije, ki Gatsbyja postavljajo ob že kanonizirane klasike ameriške literature, ugotavljajo, da je »besedilo po četrto stoletja še vedno enako sveže kot ob izidu« (Tredell 1997: 54). Podrobno raziskovanje besedila se od tedaj ne konča: številne so študije barv, rož, poudarjene so politične teme ali vprašanja spola in spolnosti, raznolike so interpretacije Nicka kot pripovedovalca in Gatsbyja kot ljubimca in/ali lažnivca (prim. Tredell 1997).

Danes velja, da *Veliki Gatsby* predstavlja najboljši Fitzgeraldov roman (Mizener 1965: 183). Spada med klasike, umeščen je na sezname najboljših ameriških in svetovnih romanov vseh časov (Bloom 1986, 2015; Churchwell 2013; McCrum 2014). Besedilo bralci berejo kot tragično ljubezensko zgodbo, v njem iščejo avtobiografske motive, razumejo ga kot hvalnico in obenem kritiko *ameriškega sna*, predstavljajo kot pesem v prozi, besedilo, ki je prepleteno z jazzom. Kot zapiše McCrum (2014), vsem naštetim elementom »primešajte prohibicijo, tihotapljenje pijače, zametke zvezdnitva, malo Gershwin in avtorjeve ambiciozne načrte in željo po slavi, pa boste dobili literarno Supernovo«.

2.2

Za božjo voljo, nikomur ne dajaj ovitka, ki ga hraniš zame. Vpletel sem ga v knjigo. (Iz pisma uredniku Maxwellu Perkinsu, pred 27. avgustom 1924.)⁷

Fitzgerald urednik za naslovnico novega romana predlaga skice Francisa Cugata z naslovom *Nebesne oči*.⁸ Oči, ki lebdijo nad New Yorkom, so skrivnostne in zaradi golih ženskih figur v zenicah ravno prav spotakljive, usta pod očmi zapeljivo rdeča, mesto pa je zaradi bleščečih luči v ospredju skoraj zakrito in je videti kot velik zabaviščni park. Pisatelj se takoj ogreje za ilustracijo, čeprav menda vsem iz njegovega kroga

6 Novi kritiki, ki tesno povezuje med sporočilnostjo besedila in njegovo formo proučujejo na podlagi pripovednih postopkov, ritma in zvočnosti besedila, simbolike in metafor, še posebej ustrezajo krajša, zgoščena, poetična besedila, kakršno je Fitzgeraldovo.

7 Turnbull 1963: 166.

8 *Celestial Eyes* (prim. The Literary Shed 2017). Naslov slike lahko prevedemo tudi kot *Nebeške* ali *Božanske oči*.

naslovnica ni všeč (The Literary Shed 2017). Danes se izvodi prve izdaje s Cugatovimi platnicami prodajo za nekaj tisoč dolarjev (McCrum 2014).⁹

2.3

Ko boš prebral knjigo, mi sporoči, kaj misliš o naslovu. Seveda ne bom mogel spati, dokler se mi ne oglasiš, a vsekakor mi sporoči vso resnico, svoj prvi vtis o knjigi, in o vsem, kar te moti. (Iz pisma Maxwellu Perkinsu, 27. oktober 1924.)¹⁰

Skupaj z naslovnico je tudi naslov vstop v besedilo: deluje kot priprta vrata, ki bralca vabijo in mu omogočajo začetni razgled (ki seveda lahko zavaja). Fitzgerald se tega še kako zaveda. Iz pisem, ki jih jeseni 1924 pošilja Perkinsu (Turnbull 1963: 168–170), je razvidno, da dolgo omahuje pri izbiri naslova, se že odloči in si spet premisli. Naj bo naslov *Trimalchio in West Egg* (*Trimalhion v Zahodnem Jajcu*)? Samo *Trimalchio* (*Trimalhion*)? Ali morda *On the Road to West Egg* (*Na poti v Zahodno Jajce*)?

Novembra 1924 zapiše, da je razmišljal še o dveh možnostih, *Gold-hatted Gatsby* (*Gatsby z zlatim klobukom*) in pa *The High-bouncing Lover* (*Ljubimec, ki visoko skače*), ampak »se zdita prelahkotna« (Turnbull 1963: 169). Zato ljubimca z zlatim klobukom, ki je za svojo izbranko pripravljen preskočiti svet, pusti le v uvodnem verzu. Tik pred izdajo knjige z brzojavko javi nov predlog: *Under the Red, White, and Blue* (*Pod rdečo, belo in modro*).¹¹ Fizičen odmik od dežele ameriškega sna (pot v Evropo) najbrž omogoča drugačen pogled na (nekdanje) ideale in hrepenenja naroda. Januarja 1925, ko pregleda odtis naslovnice, v pismu Perkinsu končno napiše, da je naslov *The Great Gatsby* šibak, ker v knjigi ni nikjer poudarjena veličina, pa tudi umanjkanje le-te ne, niti ironičnega namiga ni. Pismo kljub temu nekoliko resignirano zaključi z »A naj pač bo tako« (Turnbull 1963: 177).¹²

9 Ker se na spletu zlahka najde tako Cugatovo naslovnico kot tudi naslovnice kasnejših izdaj romana, tujih in slovenskih, jih je mogoče smiselno uporabiti tako za predbralno dejavnost (ob uporabljenem likovnem jeziku razmišljamo o tem, kakšno vsebino naslovne ilustracije in fotografije napovedujejo) in po branju romana (ko ugotavljamo, za kakšno interpretacijo glavne zgodbe in literarnih oseb se je odločil posamezni likovni urednik ter seveda tudi, katera naslovnica je blizu našemu branju). Že primerjava dveh različnih slovenskih izdaj, ki sta bili natisnjeni kmalu po filmskih upodobitvah romana, torej tiste, ki ima na ščitnem ovitku prizor iz filma, posnetega leta 1974, in novejšje žepnice s filmskim plakatom iz leta 2013, je zanimiva. Kam in kako so postavljene osebe in kakšne medosebne odnose izdaja njihova telesna govorica, izraz na obrazu? Kakšno vlogo igrajo na naslovnici barve? Se to sklada z našim razumevanjem besedila?

10 Turnbull 1963: 168–169.

11 Slovenski prevodi avtorjevih predlogov naslova besedila so namenjeni zgolj lažjemu razumevanju Fitzgeraldovega razmišljanja pred izidom romana; ne gre za uradne, že uveljavljene prevode naslovov.

12 Vprašanje o naslovu, ki je mučilo Fitzgeralda, si lahko zastavijo tudi dijaki. Bi na podlagi lastnega branja in interpretacije avtorju romana predlagali drug(ačen) naslov? Kako bi utemeljili svoj predlog? Obenem se moramo vrniti k izbiri naslovnice: bi novo predlaganemu naslovu še vedno ustrezala uporabljena naslovnica?

3 Čarovnik z besedami

Resnično sem verjel, da sem kar *brez posebnega lastnega navora* neke vrste čarovnik z besedami – čudna zabloda, ko sem vendar tako garal, da bi razvil močan, barvit stil proze. (Iz pisma hčerki, julij 1937.)¹³

Leta 1924 George Gershwin v New Yorku prvič skupaj z orkestrom Paula Whitemana zaigra svojo *Rapsodijo v modrem*, skladbo, ki jo sam skladatelj opiše kot »glasbeni kalejdoskop Amerike« (Houston Symphony 2018). Ko leto kasneje izide *Veliki Gatsby*, bi ga upravičeno lahko opisali kot kalejdoskop dobe jazza: Fitzgeraldov roman sestavi in oživi živahno prelivajoče se energije, hrepenenja, okuse, barve, ritme.

Začnimo s slednjimi, saj Fitzgerald velja za nespornega mojstra besednih ritmov oz. ritmične pripovedi (Prigozy 2002: 94; Stanovnik 1970: 22; Green 2012b).¹⁴ Ritem in obenem pomenljivo vsebinsko podlago Fitzgerald v številne prizore vešče dodaja tudi s pomočjo glasbe.

Na Gatsbyjevi mali zabavi ne igra le »majcena petčlanska zadeva, temveč cela množica oboj in pozavn in saksofonov in viol in kornetov in pikolov ter nizkotonskih in visokotonskih bobnov« (VG: 40). Ko se zberejo vsi obiskovalci, so »hodniki in saloni in verande že kičaste od osnovnih barv in od las, postrizenih na nenavadne nove načine, ter ovratnih rut zunaj mejá sanj Kastilje« (prav tam). Glasbi se ob pijači pridružijo še pisani glasovi: »polno čebljanja in smeja, pri priči pozabljenih hladnih namigovanj in bežnih predstavitev ter navdušujočih srečanj med ženami, ki se ne poznajo niti po imenu« (prav tam). V opisu prizorov, ki jih ugledamo, zaslišimo in malodane fizično začutimo, je jasno tudi pripovedovalčevo (Nickovo) mnenje: megalomanski dogodek, a plitvi medosebni odnosi.

Nedvoumna je tudi povezava med pesmijo *Šejk iz Arabije* (Snyder 1921), ki se zasliši v Centralnem parku, in Jordanino pripovedjo o Daisyjinem razmerju z Gatsbyjem (VG: 70). Bogat šejk, ki je prepričan, da mu pripada dekletovo srce, napove, da se ji bo sredi noči prikradel v šotor. Gatsby si svoj *šotor*, torej hišo v Zahodnem Jajcu, kupi zato, da »bi Daisy bila samo prek zaliva« (prav tam) in da bi srečanje bilo neizogibno.

Ob Daisyjinem prvem obisku v Gatsbyjevi hiši (VG: 84–85) gostitelj pokliče »podnajemnika« Klipspringerja in mu naroči, naj jim zaigra na klavir. Pianist najprej odigra *Ljubezensko gnezdo* (*The Love Nest*, Hirsch 1920), naslednjo popevko pa tudi zapoje: gre za popularno popevko *A se nimava fajn* (*Ain't we got fun*, Whiting 1921). Besedili

13 Turnbull 1963: 16.

14 Green (ki trdi, da si bralec ob glasnem branju romana lahko celo z nogo udarja ritem) in ostali govorijo seveda o avtorjevem izvirnem besedilu v angleščini. Kakšen pa je ritem slovenskega prevoda? Če bodo dijaki primerjali ritmičnost ubeseditve v izvirniku in v različnih slovenskih prevodih, bodo obenem ugotavljali, kaj je s prevodom izgubljeno, kaj pa pridobljeno. Prisluhnemo lahko tudi igralcem v dostopnih filmskih upodobitvah: kako zveni besedilo v njihovi interpretaciji?

obeh popevk se vsebinsko pomenljivo navezujeta tako na skupno preteklost obiskovalke in gostitelja kot na trenutni prizor. Prva melodija poudari, da je med vsemi zgradbami, ki rastejo na svetu, med palačami, kočami, dvorci in gostišči, pač najboljša tista, ki jo je dolgo tega zgradil Jack: ljubezensko gnezdece za dva. Besedilo druge popevke vedro opisuje, kako imajo bogati še več pod palcem, revni pa vedno več otrok,¹⁵ časi so hudi in še hujši, ampak *imava se fajn*, zjutraj, zvečer, pozimi, poleti (Whiting 1921).

Ko se spet drugič pozno zvečer k odhajajočima Daisy in Tomu iz Gatsbyjeve hiše razlije v dvajsetih letih zelo priljubljeni valček *Ob tretji uri zjutraj*, Nick poveže glasbo s sestrčininimi občutki ter se sprašuje, »kaj je bilo v tisti glasbi takega, da se ji je zdelo, da jo kliče nazaj noter« (VG: 96). Glasbeno sporočilo je sodobnikom dobe jazza razumljivo: »Tri zjutraj je, preplesala sva vso noč in kmalu se bo začelo daniti. Samo še en valček s teboj, ta melodija je čarobna, ustvarjena prav za naju. Plesal v neskončnost s teboj bi, draga ...« (Robledo 1919, Terriss 1921).

Tudi Mendelssohnova *Poročna koračnica*, ki se iz plesne dvorane sliši v apartma hotela Plaza, kjer so zbrani Gatsby, Nick, Jordan, Daisy in Tom, je takoj primerna iztočnica: najprej spodbudi spomine na Tomovo in Daisyjino poroko, nato pogovor privede do neposrednega soočenja obeh tekmecev, Toma in Gatsbyja. Ob glasbi se jasno zariše ljubezenski trikotnik med Daisy, Tomom in Gatsbyjem (VG: 111).

Če o orkestrih, pojočih deklicah v parku, valčku in koračnici Nick lahko pripoveduje predvsem zato, ker je bil sam tam in je torej vse videl in osebno slišal melodije, je skladba *Beale Street Blues* (Handy 1916) omenjena kot zgled novih melodij, ki povzemajo otožnost in sugestivnost življenja (prim. VG: 231). Znana melodija kot nekakšen sprotni komentar iz ozadja obarva pripoved Jaya Gatsbyja. Ker je Gatsby odšel na fronto, je Daisy obupana, v novi sezoni pa vendar med tistimi, ki v srebrnih ali zlatih čevlji dvigujejo sijoč prah (prim. VG: 131) in predstavljajo bleščeč kontrast vsemu, o čemer poje *Beale Street Blues*: o nostalgiji, o ulici, kjer se da videti in slišati vse, kjer je najti tako poštene možake kot žeparje ter morilce in kjer se zgodbe o preteklosti prepletajo z otožnim bluesom sedanjosti.¹⁶

Podobno kot glasba se skozi vsa poglavja prelivajo barve. Fitzgerald pri opisih po svojem besedilu razpostavlja pridevnike in prislove, kot Gatsby po vrtu razobeša številne barvne lučke. Posebej pomembna je seveda zelena luč, tista drobna, a bleščeča, osamljena in oddaljena. Gatsby pod srebrnim prahom zvezd steguje roke proti njej (VG: 25), a ko končno ponovno sreča Daisy, zelena luč izgubi svoj pomen in svojo

15 Fitzgerald je tu uporabil različico besedila, ki omenja otroke – sam verz je bil znan, še preden je bil uporabljen v omenjeni popevki. Alternativna verzija se ne poigra z besedami, pač pa enostavno pove, da bogati bogatijo, revni pa so vedno revnejši.

16 Skladbe, ki jih omenja Fitzgerald, se da najti tudi na spletu – na voljo so celo posnetki iz dvajsetih let prejšnjega stoletja. Dijaki zato lahko brez težav sami raziskujejo in ugotavljajo, čemu je Fitzgerald za posamezne prizore izbral prav omenjene popevke.

magičnost (VG: 82–83). Hrepenenje namreč ne zadošča več: tista značilna (ameriška) vera, da vsakdo lahko uspe z lastnimi močmi, da je razcvet tako rekoč na dosegu roke, se razblini, ko Gatsby želi nadzorovati čas. Enako so izginile »mlade, zelene prsi novega sveta«, ki so jih nekoč ugledali nizozemski mornarji – ko v temi Nick leži na plaži, se zave starega sveta, starih sanj, vsega, kar nam spolzi iz rok in ostaja za nami: prihodnost ne more priklicati preteklosti in je ne ponoviti (VG: 156).

Tukajšnji in posvetno rdeči so Gatsbyjevi rubini. Rdeča je barva imetja (rdeče so knjige, iz katerih se Nick uči trgovanja z delnicami (VG: 11), sprejemnica Buchananovih je rožnata, s položeno vinsko rdečo preprogo (VG: 14–15)). Rdeča je tudi barva strasti in življenjske sile – tudi odtekajoče, kot so tanki rdeči krogi v bazenu (VG: 140). Bela barva je načeloma barva čistosti, nedolžnosti, a Majda Stanovnik (1970/1987: 37) opozarja, da čiste bele v romanu pravzaprav ni. Bralec vendarle opazi, da je še zlasti prvo Nickovo srečanje s sestrčno Daisy in njeno prijateljico Jordan obarvano belo: vrata se belo bleščijo na trato, zavese plapolajo kot blede zastave, strop Nicka spominja na poročno torto s sladkornim prelivom, beli sta obleki, ki frfotata okrog Daisy in Jordan (VG: 15). Je belina, ki jo zaznava, predvsem posledica Nickovega idealističnega pogleda na svet?

Nick kmalu pove, da komunikacija s sestrčno in Jordan nikoli ni pravi klepet, da je »hladna kot njuni beli obleki in njun brezosebni pogled, v katerem ni bilo prav nobenega hrepenenja« (VG: 18). Njegovo doživljanje oseb je skoraj sinestetično: Jordan je kasneje še večkrat opisana kot hladna, obvladana, morda varljivo mirna. Bralčevo slutnjo, da tu vendarle ne gre za čistost in eterično nedolžnost beline, podpre tudi izbira imena Nickove sestrčnice: pri marjetici (*Daisy – Marjeta*) beli cvetni listi marjetic obkrožajo rumeno srce.¹⁷

Mnogočuten je tudi opis srajc, ki jih Gatsby jemlje iz omare in meče na ogled, da jih lahko tudi bralci skorajda otipamo (»iz tankega platna in grobe svile in fine flanele«) in občudujemo barve in vzorce (»srajce s črtastim in spiralnim in karo vzorcem v koralni in jabolčno zeleni in zamolklo oranžni in sivkini barvi«). Dotaknemo se monogramov »indigo modre barve« na srajcah, ki v »pisanem neredu« rastejo v »mehki obilni kup«; vanj zakoplje Daisy svoj obraz, da nekoliko uduši svoj »silovit jok« (VG: 82).

Zaradi omenjene gostote in slikovitosti Churchwell (2013) Fitzgeraldov stil označi za »pozlačeno opero art-deco« in pripoved opiše kot »mestoma kičasto« (kot zgled omeni npr. Gatsbyjeve rožnate obleke). Čeprav ne moremo spregledati, da se Fitzgerald prav zaradi svoje besedne čutnosti zdi uspešen pri ustvarjanju napetosti med grobimi družbenoekonomskimi dejstvi resničnega življenja ter fantazijo in vizijami, je opis *pozlačenega* stila na mestu: barvno vezivo *Velikega Gatsbyja* sta nedvomno rumena in zlata barva.

17 Tudi *mirta* (kar pomeni ime *Myrtle*) ima bele cvetove, ki pa so lahko rahlo rožnato obarvani. Morda lahko to povežemo z življenjsko močjo oz. erotično silo, ki jo Myrtle nedvomno izžareva?

Rumena in zlata sta barvi denarja. Dvajseta leta so pač obdobje rasti, kopičenja, zapravljanja (in tudi zadolževanja). Bogastvo, ki se zdi Gatsbyju pogoj za dosego sreče z Daisy, je za mnoge samoumevno dejstvo. Tudi Nick pove, da sta se Tom in Daisy v prvih letih zakona »nemirno potepala sem in tja po krajih, kjer so ljudje igrali polo in bili pač skupaj bogati« (VG: 13): Buchananova sta dober zgled para, ki je tako rekoč poklicno bogat (Saunders 2018: 139). Zlato odseva s francoskih oken, ko Tom priča-kuje Nicka pred hišo (VG: 13), v sončni svetlobi se zalesketajo medeninasti gumbi na Daisyjini obleki (VG: 80). Ni naključje, da je njen mrmrajoč, očarljiv glas »poln denarja«, kot pove Gatsby (VG: 105).¹⁸

Želje, da bi zaslužil, ima tudi Nick, vznemirjeni povratnik iz vélike vojne. Potomec sicer uspešne družine je pripravljen na nove izzive. Želi se lotiti trgovanja z obveznicami in uči se posla: na knjižni polici ima že omenjene knjige, »rdeče in zlate kot nov denar iz kovnice« (VG: 11). Z zlato oz. rumeno so obsijani tudi ljudje, kraji in dogodki, o katerih piše. Poletje je in sonce sije na terase, odseva od oči, žarki padajo na žareče obraze. Če prostorov ne osvetljuje sonce, so prižgane luči: škrlatna sprejemnica pri Buchananovih se zvečer koplje v svetlobi in čez Jordanine lase, rumene kakor jesensko listje, zdrsne medla svetloba svetilke (VG: 23). Žareči so tudi dnevi in poletne noči v Zahodnem Jajcu: ljudje se stekajo na razbeljeno plažo, zvečer pa kot »vešče sredi šušljanja in šampanja in zvezd« na razsvetljeni Gatsbyjev vrt (VG: 39), kjer plešejo dekleta v rumenem.¹⁹

A Nick zazna tudi rumeno, ki je znak spremembe, celo tragedije. Zapiše, da pred zabavo dostavljeni zaboji pomaranč in limon zapustijo hišo kot iztisnjene piramide polovičk brez mesa (VG: 39). Gatsbyjev avto »živo kremne barve« (VG: 58),²⁰ ta vpadljiva »poskočna rumena stenica« (VG: 39), se iz simbola bogastva spremeni v rumeni »avto smrti« (VG: 120). Rumena barva je znak časa, ki mineva: drevje rumeni, ko se Gatsby ob koncu poletja vendarle odloči, da zaplava v bazenu. Celó v sivi dolini pepela je med oblaki prahu najti dogodkom primerno izstopajoče rumene poudarke: zgradba ob smetišču, kjer živi in dela Wilson, je »manjši blok iz rumene opeke« (VG: 27). Ko se zgodi usodna nesreča, je delavnica, kjer leži Myrtle, kot z odrskim reflektorjem osvetljena z rumeno lučjo (VG: 120) – na vse pa »izza ogromnih rumenih očal« gledajo (in ničesar ne vidijo) gromozanske oči doktorja T. J. Eckleburga (VG: 26).²¹

18 Literat Nick, ki mu je zaradi premožnih staršev bogastvo vendarle bolj samoumevno kot Gatsbyju, Daisyjin glas kasneje opiše kot »nesmrtno poezijo« (VG: 85).

19 Če bodo dijaki v besedilu gledali, kje in kako Fitzgerald obarva dogajanje, jim velja povedati, da se barve občasno (žal, a neizogibno) nekoliko spremenijo ali celo izgubijo pri prevodu. Fitzgerald npr. glasbo, ki se v nastajajočem večeru razlega na Gatsbyjevem vrtu, opiše kot »yellow cocktail music«, v slovenščini je to »melanholična koktajlska glasba« (VG: 40) oz. »mehke koktajlske melodije« v prevodu Gitice Jakopin (1987: 81).

20 V prevodu Gitice Jakopin je avto »temno bel, skoraj rumen« (1987: 100).

21 Simbolika barv je psihološko in kulturno pogojena, osebno doživetje barve pa odvisno tudi od konkretnih okoliščin, tudi naših izkušenj itd. Ko se ukvarjamo z barvno simboliko v romanu, je morda zanimivo razmišljati o drugačnih

4 Enostavno besedilo z zapleteno strukturo

Hočem napisati nekaj *novega* – nekaj izjemnega in čudovitega in enostavnega in z zapleteno strukturo. (Mizener 1965: 184.)

Grosman (2000: 16) roman opiše kot navidezno nezapleten na dogajalni ravni, zahteven pa pri iskanju pomenov. Nick je pri svoji pripovedi selektiven, izbira pač tiste »dogodke v natrpanem poletju« (VG: 53), ki so ključni za njegovo lastno in za naše razumevanje dogajanja in ljudi. Zavedati se je treba tudi, da je Nick pripovedovalec zgodb z nekaj literarnimi izkušnjami (pove, da je bil na kolidžu »precej literarno dejaven« in je »napisal vrsto sila pomembnih opaznih uvodnikov za *Yalski vestnik*«, VG: 11–12). Ima načrte, da bo prebral veliko knjig in postal »vsestranski izobraženec« (VG: 12). Ob tem Grosman (2000: 21) opozarja, da njegova pripoved že sama po sebi s pogostimi opazkami in zahtevnejšimi primerjavami kaže na Nickovo dobro izobrazbo in je zato lahko občasno manj razumljiva, še zlasti za mlajše bralce.

Omenjene opazke kažejo tudi na to, kakšne bralce/poslušalce nagovarja oz. pričakuje sam pripovedovalec, Nick Carraway. Ko v svojo pripoved mimogrede vpleta imena in podatke kot nekakšne obstranske, implicirane ilustracije, očitno predvideva, da mu bodo brez večjih težav sledili. Ko se v prvem poglavju predstavlja kot bodoči trgovec z obveznicami, napove študij »skrivnosti, ki so jih poznali zgolj Midas in Morgan in Mecenasi« (VG: 11); svoje ambicije torej ponazori z namigi na kralja z zlatim dotikom, antičnega rimskega dobrotnika in pa tedaj znanega ameriškega finančnika J. P. Morgana.

V dežju opazuje Gatsbyjevo hišo, spomni se na anekdoto o filozofu Kantu in razgledu na zvonik, ki ga je bil le-ta tako zelo navajen, ter nam pove, da je »pol ure strmel vanjo, tako kot Kant v svoj cerkveni zvonik« (VG: 79).

Zahodno Jajce se mu v mračnih, skoraj grotesknih sanjah prikazuje kot »kak nočni El Grecov prizor« (VG: 152) in ko omenja ugašajoče luči oziroma konec zabav pri Gatsbyju, vse skupaj opiše kot zaključek Gatsbyjeve »kariere Trimalhiona« (VG: 99). Z namigom na ekstravagantnega in pogosto neokusno bahavega bivšega sužnja iz Petronijevega *Satirikona* tako povzame splošno mnenje o Gatsbyju in njegovih zabavah.

Nick je kot pripovedovalec torej zahteven, obenem pa tudi odprt in pošten, ko predstavi svoje družinsko ozadje, ki je deloma mit, deloma pa zgodba o prevari in uspehu (»po izročilu smo potomci vojvod buclujskih, toda dejanski utemeljitelj moje veje je bil mojega starega očeta brat, ki je sèm prišel leta enainpetdeset, v državljansko vojno poslal nekoga drugega, sam pa ustanovil trgovino z železnino, ki jo danes vodi moj oče« (VG: 10)). Pove, kaj čuti ob osebah in dogodkih, in prizna, ko mnenje spremeni.

možnostih: bi bilo kaj drugače, če bi Gatsby strmel v modro/rdečo lučko na drugi strani zaliva? Kaj bi bilo drugače, če bi vse njegove srajce bile bele? Bi bilo kaj drugače, če bi očala doktorja T. J. Eckleburga bila rjava roževinasta? Zakaj?

Kot prvoosebni pripovedovalec ima le omejen vpogled v ozadja dogodkov in v razmišljanja ostalih oseb, a vendar se trudi, da bi nam smiselno predstavil vse koščke sestavljanke – tudi zato, da bi sam razumel dogodke. Morda zato svojim bralcem pove celo za klepete, ki mejijo na opravljanje, npr. kaj v senci noči o gostitelju šepetajoče ugibajo Gatsbyjevi gosti (VG: 42–43). Občasno vključi krajše ali daljše razlage oseb, ki so bile same priča dogodkom: Jordan pripoveduje o dogodkih iz leta 1917 (VG: 67–70), Gatsby pripoveduje »sveto resnico« o svojem življenju (VG: 59–60) in o tem, kaj se mu je dejansko zgodilo (VG: 86–89). Nick o slišnem razmišlja in zgodbe komentira, a šele takrat, ko oz. če se mu to zazdi potrebno. Obenem pa si vzame pravico za samocenzuro in si dopusti, da se česa dotakne le bežno. Lahko celo namenoma pusti vrzel, ki jo mora bralec zapolniti sam.²² Zato Stanovnik (1970: 42–43) opozarja, da roman pravzaprav ni zgodba o Gatsbyju, pač pa prej o Nicku.

Ko se Nick Carraway na začetku predstavi, obenem že deloma napove, kakšna bo njegova pripoved. Obrazloži, zakaj se trudi, da bi ne sodil ljudi (in s tem napove, da ne bo moraliziral); omeni očetov nasvet, ki ga je dobil v »mlajših in bolj ranljivih letih« (VG: 9). S tem predstavi svoje življenjsko vodilo, pove, da ne prihaja iz revnega okolja, da je doživel marsikaj, kar ga je utrdilo, obenem pa tudi, da s seboj nosi nauke iz preteklosti. Ko ob zaključku svoje pripovedi razmišlja o Gatsbyju in njegovi želji po nadzoru preteklosti, nas opomni, da smo del zgodbe tudi mi: »In tako se prebijamo naprej, čolni proti toku, ki nas nenehno nosi nazaj v preteklost« (VG: 156).

Carraway svoje pripovedi ne uredi kronološko – kot že rečeno, nekatere razlage ponudi šele takrat, ko se mu to zdi nujno.²³ Kljub temu pa dele svoje pripovedi skrbno, skoraj kot platna shranjuje v okvire, vanje pa še dodatno razseje dogodke, predmete, osebe, ki delujejo kot vezni elementi med posameznimi deli pripovedi. Take so npr. oči za očali (če so oči doktorja T. J. Eckleburga slepe, pa njegov antipod, možak z ogromnimi očali, ki ga srečamo v knjižnici in na pogrebu, marsikaj vidi in razume). Taka je ovratnica za psa, katere nakup si Myrtle skorajda kot statusni simbol zapiše na seznam nujnih opravil (VG: 37); ko ovratnico kasneje Wilson najde v predalu, postane ta nerazumljen simbol skrivnega življenja njegove žene in prepada med njima (VG: 137). Taki so tudi manšetni gumbi; na prve, nenavadne, Nicka mimogrede opozori Wolfshiem (VG: 65), druge Nick ironično navede kot možen razlog, skoraj opravičilo, čemu gre Tom v draguljarno (VG: 155).

Podoben okvir sestavljajo ponavljajoče se avtomobilske nezgode in nesreče. Že takoj po prvem srečanju z Gatsbyjem Nick v jarku ob cesti opazi razbit kupé z grdo odbitim kolesom; možak, ki zleze iz razbitine in je takoj deležen kritik in obtožb, ni voznik, pač pa samo zmeden sopotnik v avtu (VG: 51). Podobnost s sicer bistveno usodnejšo

22 Tak je npr. zaključek drugega poglavja (VG: 38).

23 Tudi zato Grosman (2000: 14) predlaga, naj dijaki ob in po branju ustvarijo dogajalno premico, najprej individualno, nato pa skupno. Po eni strani bodo uredili svoje lastne vtise in smiselno časovno razporedili dogajanje, ob razredni premici pa bodo lahko primerjali svojebralne vtise s sošolci.

nesrečo, v kateri na cesti z odtrgano dojko obleži Myrtle (VG: 119–123), je očitna.²⁴ Manjšo nesrečo imata tudi Jordan in Nick – Jordan rahlo zadene nekega delavca (VG: 55). »Za nesrečo sta potrebna dva,« pravi Jordan, ko jo Nick obtoži, da je strašno slaba voznica (prav tam). Na pogovor se Jordan spomni kasneje, ko z Nickom zaključujeta svoje razmerje, češ, srečala je drugega slabega voznika (VG: 153).

Pogovor ob avtomobilih pred odhodom v New York (VG: 105–106) je tudi predigra končnemu soočenju Toma in Gatsbyja v hotelu in kasnejši nesreči. Gatsby ni posebej naklonjen zamenjavi, Tom pa vztraja pri vožnji »s cirkuškim vozom«, čeprav ni navašen voznje z njim. Tu smo tudi priča odkritemu Daisyjinemu uporu, ko se kot sopotnica pridruži Gatsbyju.

Manj opazen, redkeje omenjen, a pomemben statusni simbol, ki ga v strukturo svoje pripovedi Nick vpleta skoraj mimogrede, je marmorni plavalni bazen. Prvič ga omeni že v prvem poglavju pri opisu sosednje hiše (VG: 12), torej pri opisu kraja dogajanja. Naslednjič mu ga v petem poglavju omeni Gatsby, ko ga večer pred prvim ponovnim srečanjem z Daisy povabi na plavanje, Nick pa to zaradi pozne ure odkloni (VG: 73). Bežnima omembama (ko Gatsby Daisy razkazuje svojo posest (VG: 82) in ko Nick pripoveduje o svoji opiti družbi na Gatsbyjevi zabavi (VG: 94)) končno sledi zgolj navidezno obroben pogovor, ki mu je Nick priča ob svojem zadnjem srečanju z Gatsbyjem (VG: 133). Ker vrtnar zaradi kmalu odpadlega listja pričakuje težave, namerava bazen izprazniti. Gatsby, ki obžaluje, da bazena vse poletje ni nikoli uporabil, vrtnarja ustavi. Poletje skuša podaljšati in s tem nadoknaditi zamujeno ... Bazena je končno prepoznan kot eno izmed pomembnejših prizorišč, ko Nick spet stoji ob njem ter opazuje rahlo valovečo vodo in blazino s težkim tovorom.²⁵

24 Januarja 1925 je Fitzgerald Perkinsu pisal, da se je sicer z njegovimi splošnimi pripombami v prvih pismih strinjal, tokrat pa da vztraja pri svojem: »Hočem, da je dojka Myrtle Wilson odtrgana – to je natančno prava stvar, se mi zdi, in nočem oklestiti dobre zgodbe s preveč popravki.« (Turnbull 1963: 175.)

25 Pripoved pred tem je sestavljena iz drobcev, ki jih Nick sliši od policije, Gatsbyjevih uslužbencev in drugih, ter iz ugibanj in domnev. Dijaki v odstavkih na str. 140 zlahka sami poiščejo izraze, ki pričajo o tem, da gre za dogodek brez žive priče in za ugibanje, kaj se je dogajalo, ko je Gatsby prvič – in zadnjič – breidel v bazen (*po mojem, morda, bržčas, če je to bilo res*).

5 Knjiga ... o ljudeh

Priljubljenosti knjige utegne škoditi dejstvo, da je to *moška knjiga*. (Iz pisma Maxwellu Perkinsu, okrog 20. decembra 1924.)²⁶

V svojih pismih uredniku Perkinsu Fitzgerald nekajkrat prizna, da se mu ženski liki izmikajo bolj kot moški.²⁷ Žal mu je tudi, ker sta Myrtle in Jordan bolj izdelani kot Daisy; še zlasti v sedmem poglavju mu slednja povzroča preglavice.²⁸ Po drugi strani je Fitzgerald izredno zadovoljen s Tomom Buchanonom; zdi se mu, da Tom spada med tri najboljše moške like v ameriški književnosti njegovega časa (Turnbull 1963: 173).

Tudi »zgodba celotnega poletja« se začne z Nickovim obiskom pri Buchananovih. Tom je nekdanji športnik, »že kar narodni junak« (VG: 13), ki prihaja iz neizmerno bogate družine in živi temu primerno razsipno. Zdi se, da mu mišice in družbeni položaj dajeta pravico, da na svoje bližnje in na svet gleda s pozicije moči: Nicka pričaka pred zlato ožarjeno hišo, razkoračen na prednji terasi, samovšečno razlaga teorijo o večvrednosti nordijcev (VG: 19), kasneje razkrije tudi svoje nasprotovanje mešanim zakonom med črnci in belci (VG: 113). Zdi se mu, da »ženske čisto preveč letajo naokoli« (VG: 91), »njegovo dekle« Myrtle pa je uporabna trofeja, ki ji brez težav laže in jo celo udari (VG: 37).

Myrtle, ženska, ki čutno nosi svoje presežne kilograme in iz katere kipi življenjska moč (VG: 28), je tista, ki pri naključnem srečanju na vlaku takoj začuti Tomovo seksualno energijo in se ji odzove. Odnos med njima je izrazito in javno telesen. Tomu brez zadržkov sedi v naročju in se z njim umakne v sosednjo sobo (VG: 31). Oči, ki jo izza rumenih okvirjev opazujejo v domačem sivem okolju, ji ne zbujajo nobene slabe vesti. Myrtle hoče več, čuti več in konkretno seže po tistem *več*: ne Tom in ne Myrtle ne vijeta rok proti zvezdam in zelenim lučkam.

Tudi Nick nima dekleta, po katerem bi hrepenel; kot pravi, je »počasnih misli in poln notranjih pravil«, ki mu »zavirajo hrepenenja«. Na Zahodu ima namreč prijateljico, ki ji piše enkrat na teden (VG: 55), čeprav je odločen, da se ne bo pustil zaradi morebitnih govoric prisiliti v poroko (VG: 24). Kljub temu včasih k sebi privije Jordan, dekle, ki svetu kaže hladen, predrzen nasmešek in do katere čuti »nekakšno prisrčno radovednost« (VG: 54–55). Po drugi strani ga njena igra jezi in ko med njima dan po nesreči zavlada molk, mu je popolnoma vseeno (VG: 135).

26 Turnbull 1963: 173.

27 Tudi Bloom (2015: 234) trdi, da so v ameriškem romanu nasploh ženski liki manj živi, manj slikoviti in manj polni življenjske energije kot moški – še zlasti naj bi to veljalo za romane moških piscev. Angleška tradicija, tako Bloom, je pri ustvarjanju ženskih likov uspešnejša.

28 Dejansko se ob primerjavi *Velikega Gatsbyja* s starejšo različico romana z naslovom *Trimalchio* – ta je prvič izšla leta 2000 – največ bistvenih razlik pokaže v šestem in sedmem poglavju, kjer je starejša različica Daisy karakterno celo izrazitejša.

Daisy po lastnih besedah »na vse gleda precej cinično«, Nick pa prizna, da ji ne vidi v srce in da jo komajda pozna (VG: 13). Njeno mnenje, da je »za dekle na tem svetu najboljše, da je lepa mala neumnica« (VG: 22), je pogosto citirano kot značilno, a Daisy obenem zase pove, da marsikaj *ve*, in se posmehne, da je »razgledana« (prav tam). Če prisluhnemo njenim pripombam, ji lahko verjamemo: sposobna je artikulirane in zafrkljivega odgovora, pokaže distanco do Tomovih arijskih teorij (VG: 19) in mu »ljubeznivo« ponudi svoj zlati svinčnik, da si bo »zapisal kakšen naslov«, ko vidi, da se na zabavi vrti okrog deklet (VG: 93).

Kot je Nick selektiven pri dogodkih, tudi pri vseh osebah ni enako pozoren pripovedovalec. Poleg tega nam niti namigne ne, da bo ta ali ona izmed pravkar omenjenih oseb imela v njegovi pripovedi še pomembno vlogo, pa čeprav ima pregled nad celotno napovedjo in pripoveduje o dogodkih, ki jim je bil bolj ali manj priča (kot npr. mož s sovjimi očali, ki ga Nick sreča najprej v Gatsbyjevi knjižnici in kasneje na pogrebu). Grosman (2000: 48) zato posebej poudarja pomen stranskih oseb, nenazadnje zato, ker so tudi osebe, ki so sicer deležne manj Nickove pozornosti, izredno pomembne za zrcaljenje glavnih oseb.²⁹

6 Skrivnosti, ugibanja, laži in iluzije

Zdela se je tako blizu, kakor je zvezda blizu lune. (VG: 83.)

»Ne verjemi vsega, kar slišiš,« opozori Nicka Tom (VG: 24), ko ta že *ve* za t. i. družinsko skrivnost o butlerjevem nosu (VG: 19), za javno skrivnost, da ima Tom v New Yorku »neko žensko« (VG: 20–21), in ko se zave, da je o Jordan nekoč slišal neko »kritično, neprijetno zgodbo« (VG: 23). Nick, po lastnih besedah »eden redkih poštenih ljudi, ki jih [je] kdaj poznal« (VG: 55), skuša na življenje zreti sistematično in zbrano »z enega samega okna« (VG: 12) in o vsem in vseh soditi nepristransko in pošteno, a se pokaže, da je to v družbi, ki že v izhodišču živi iluzijo, zelo težko. Zvezde in luna so si bolj vsaksebi, kot bi hoteli verjeti.

Ko se Nick preseli v hiško v Zahodnem Jajcu, se zazdi, da je morda najel (edini?) košček resničnega sveta. Sicer je stisnjen med ogromni hiši bogatašev, a tak, da mu ponuja možnost »ekskurzov z zaupnimi pogledi v človeško srce« (VG: 10), ki ga kasneje tako razočarajo. Pri opisu svojega novega okolja se Nick najprej ustavi pri hiši, ki je »zvest posnetek neke normandijske *Hôtel de Ville*« (VG: 12), torej nova zgradba, ki bi opazovalca rada prepričala, da ima zgodovino. Tudi sosedove bučne, razsipne zabave

²⁹ Razgovor o tem, katera izmed oseb je v besedilu najbolj zanimiva, katera najbolj skrivnostna ali pomanjkljivo opisana, bo v razredu najbrž razkril zelo različna mnenja. Dijaki naj torej opazujejo, kako se posamezne osebe odzivajo druga na drugo in na posamezne dogodke, obenem pa tudi, kako pripovedovalec Nick oblikuje in spreminja svoje mnenje o vsaki izmed njih. Kaj to pove o njem? Nedvomno bo zanimivo tudi primerjati mnenja, kako so knjižni predlogi pri karakterizaciji oseb sledili v obeh najbolj znanih filmskih upodobitvah iz let 1974 in 2013.

so le režiran nastop za javnost. Enak občutek ima Nick o »izpiljeni formalnosti gostiteljevega govora« in o njegovi skrbni izbiri izrazov (VG: 46–47).

Po drugi strani je moški s sovjimi očali navdušen, ko odkrije, da so knjige v Gatsbyjevi knjižnici prave, »s stranmi in vsem tem« (VG: 44). Očitno se dobro zaveda, da je svet oder. Gatsbyja celo primerja z Davidom Belascom³⁰ in se navdušuje nad doseženim realizmom ter izkazanim občutkom za pravo mero – Gatsby ve, »kdaj se je potrebno ustaviti«, in v knjigah ne razreže listov. In vendar je taisti možak po Gatsbyjevem pogrebu presenečen, ko se zave, da so bile množice obiskovalcev pravzaprav le statisti.

Tudi stanovanje, ki ga imata Tom in Myrtle v New Yorku in ki se zunanjemu opazovalcu morda zdi kot »človeška skrivnostnost za nizom rumenih oken visoko nad mestom« (prim. VG: 36), je dejansko le priložnostni oder in ne pravo domačno okolje (VG: 31–32). Opremljeno je s prevelikim pohištvom, na steni visi težko razpoznaven in nejasno povečan portret matere gospe Wilson. Ob starih revijah in časopisih leži knjiga *Simon Called Peter* (*Simon, poimenovan Peter*),³¹ s katero se skuša zamotiti Nick, ko sta Tom in Myrtle zaposlena v spalnici. Pravega bralnega užitka ni, tako kot ni pristnih pogovorov z obiskovalci, ki se kasneje naberejo v stanovanju. Fotograf ni uspešen umetnik, pes, ki si ga Myrtle nabavi »za stanovanje« (VG: 29), ni policijski pes in ne airedalski terier (vsaj ne rodovniški), poleg tega ni samec, kot trdi prodajalec, ampak samica. Tudi razlaga, zakaj se Tom ne loči, je očitno zlagana (VG: 34). Nick se zaveda lažnega videza. Dogajanje ga hkrati opaja in odbija, obenem je »notri in zunaj« (VG: 36), torej med nastopajočimi ustvarjalci predstave in med gledalci.

Myrtle lahko (neprepričljivo) igra damo v newyorškem najetem stanovanju, kjer ob prihodu zamenja kostum, se afektirano pritožuje nad služinčadjo oz. »temi ljudmi« (VG: 33) in kjer igra svoje sanje. V dolini prahu, kjer živi svoje resnično življenje, je poročena z možem, za katerega se izkaže, da dejansko ni tak, kot je pričakovala (VG: 35–36). V predalu skriti odrski rekviziti (drag jermen za psa) so v tem okolju brez pravega smisla in vrednosti (VG: 137). George Wilson, njen mož, skuša preživeti ob praznih obljubah ljudi, kot je Tom. Ljudje, ki so odloženi pod pepelom in prahom, so nepomembni in njihovo upanje blede kot reklamni plakat, s katerega velikanske oči z očali ponujajo nekaj, česar v okolju že davno ni več. Iluzij in okraskov je v dolini pepela in prahu malo: kraj nima niti imena (VG: 122).

30 David Belasco (1853–1931), gledališki producent, režiser in dramatik, ki v gledališče vpelje inovativno rabo odrskih luči in posebnih učinkov.

31 Gre za knjigo, ki je bila dejansko velika uspešnica v začetku dvajsetih let. Zanimiv je naslov, ki aludira na sv. Petra, nekdanjega ribiča Simona – na spremembo življenjske poti, torej. Nicku knjiga ni všeč: ni prepričan, ali je slaba knjiga ali je zaradi količine popite pijače on sam slabši bralec, vsekakor pa prostodušno pove, da ni razumel prav ničesar (VG: 31).

V svetu odrov in kulis je seveda veliko ugibanj, interpretacij, ki so preuranjene in zato pogosto napačne. Ko se po prepiru v New Yorku Tom, Jordan in Nick vračajo domov mimo Wilsonove garaže, Tom ob pogledu na avtomobile ter množico takoj napačno predpostavi, da se je zgodilo nekaj, kar bo lastniku garaže v prid (»Nesreča!« je rekel Tom. »Fino. Bo vsaj Wilson imel kaj posla.« (VG: 120)). V zmoti je tudi, ko zapuščajo dolino pepela (»Strahopetec vražji!« je zaječal. »Še ustavil ni.« (VG: 123)) – a tudi bralci v tem trenutku še ne vedo, da je rumeni avto dejansko vozila Daisy. Zato pa poznajo resnico, ko se Nick in Tom srečata zadnjič in ko Tom še vedno krivi Gatsbyja za nesrečo – bodisi zato, ker se zavestno odloči za tako različico, bodisi zato, ker mu Daisy ni povedala resnice.

Človek, ki sam aktivno ustvarja mite o svoji družini in poreklu svojega bogastva ali enostavno dopusti, da jih iz govoric sestavljajo drugi, je Jay Gatsby. Na svojo vlogo se sicer pripravlja že od nekdaj, kar kaže njegov mladostni urnik (VG: 149–150). Ker v pravem času izrabi prave iztočnice, se zdi uspešen. Po vrnitvi iz vojne se popolnoma umakne iz Daisyjinega življenja – Saunders (2018: 153) njegov umik razlaga kot pametno taktiko. Namesto, da bi bil videti kot poraženec brez moči ali nekdo, ki se obupano oklepa dekleta, kar je tisto, kar ženske načeloma pri partnerjih zavračajo, raje pripravlja presenečenje. Če se vrnemo k prej uporabljeni metafori: tudi Gatsby dograjuje svoj oder. Do nastopa izbrane glavne igralka je povsem zadovoljen s statisti, sam pa se zadržuje v zaodruju. Ko ponovno vzpostavi stik z Daisy, ugasne žaromete in poskuša preprečiti zunanje vmešavanje in opravljanja (VG: 100). A ko je enkrat z njo na odru, mora sodelovati v predstavi, kjer sam ni (edini) režiser – na to pa vendarle ni popolnoma pripravljen.

Ko se pri njem oglasijo trije jezdec in ga vabijo s seboj na večerjo (VG: 90–91), Gatsby ne prepozna neiskrenega vabila (star in nov denar se ne družita!). Po drugi strani sam skuša ostati gentleman. Ob Tomovem izzivanju glede tega, da je Gatsby »baje študiral na Oxfordu«, Gatsby še vedno skrbno izbira besede. Najprej odvrne, da »ne čisto«; ko Tom vztraja (»O, pač, bajè ste bili na Oxfordu.«), mu odgovori: »Da – bil sem tam« in potem še potrdi: »Rekel sem vam, da sem bil tam« (Jakopin 1987: 156) in se dejansko ne zlaže.

Grosman (2000: 64) posebej povzema avtorje, ki v razpravah poudarjajo temo varanja in samoprevare: v hedonistični družbi, kakršna je prikazana v *Velikem Gatsbyju*, kjer vladata zmeda in moralni kaos, je neizogibno, da se literarne osebe izgubijo med realnostjo in iluzijo, bralci pa pri odzivih omahujejo med sočustvovanjem in obsojanjem. Razgrinjanje zaves na odrih, ki jih postaviyo literarne osebe, in razmišljanje o tem, kaj je iluzija, kaj pa (se dozdeva kot) realnost, bralca lahko pripelje bliže k besedilu. Pripovedovalca Nicka, po drugi strani, odgrnjen zastor prepriča, da se ne more prilagoditi življenju na Vzhodu (VG: 152): po Gatsbyjevi smrti je vzhod prepoln strahov, izkrivljen je in mračen, zato se Nick odloči za vrnitev domov na Zahod.

7 Konec in nadaljevanja

Mislim, da sem končno ustvaril nekaj čisto svojega, kako dobro je to »čisto moje«, pa bomo še videli. (Iz pisma uredniku Maxwellsu Perkinsu, 27. oktober 1924.)³²

Fitzgerald je na koncu svojega prvega romana *Tostran raja* (*This Side of Paradise*, 1920) napisal, da se je njegova generacija bolj kot katerakoli prej bala revščine in enako predano častila uspeh. Generacija brez iluzij je prišla do spoznanja, da »so vsi bogovi mrtvi, vse vojne dobojevale, vse vere v človeku omajane«. Nekaj let kasneje je pisatelj v pismu prijatelju zapisal, da je *Veliki Gatsby* zgodba o »izgubi iluzij, ki dajejo življenju tako barvitost, da je človeku povsem vseeno, ali so stvari resnične ali zlagane, dokler je le v njih ta čudežna lepota« (Mizener 1965: 192).

Barvita zgodba o izgubi iluzij čudežne lepote je ena izmed tistih pripovedi, h kateri se vedno znova vračamo. Prepripovedujemo jo in jo s tem aktivno umeščamo v svoj prostor in čas: že dan po objavi Fitzgeraldovega romana v javni domeni je izšla posodobljena in povampirjena različica z naslovom *Nemrtvi Veliki Gatsby* (Briggs in Fitzgerald 2021),³³ na katero verjetno lahko gledamo z zadržanostjo. Z nasmeškom se spomnimo na vpliv, ki ga je imel Redfordov filmski *Gatsby* na (moško) modo v sedemdesetih letih (takrat se je uporabljal celo izraz *Gatsbyesque*, torej 'v Gatsbyjevem stilu'). Dejstvo, da so se s prihodom zadnjega, Luhrmanovega filma *Veliki Gatsby* hitro pojavile primerjave s sodobnimi resničnostnimi šovi (Churchwell 2014), pa govori o tem, da je *čisto Fitzgeraldovo* besedilo še kako aktualno tudi sto let po svojem nastanku. Nedvomno bodo ob branju lahko tudi slovenski maturanti odkrivali nove, *čisto svoje* pomene in vidike.

»Vso svojo teorijo o pisanju lahko strnem v en sam stavek. Avtor bi moral pisati za mladino svoje generacije, za kritike naslednje in za učitelje vseh nadaljnjih generacij.« (Iz pisma z naslovom *Avtorjevo opravičilo* zboru knjigotržcev, april 1920.)³⁴

VIRI IN LITERATURA

- A Kaleidoscope of America: Gershwin's Rhapsody in Blue. *Houston Symphony*. 21. 12. 2018. <<https://houstonsymphony.org/gershwin-rhapsody/>>.
- BAILEY, Megan, 2020: The Nineteenth Amendment. Series: Suffrage in America: The 15th and 19th Amendments. <<https://www.nps.gov/articles/the-nineteenth-amendment.htm>>.
- BARBARIČ NASKOV, Nada, 2021: F. Scott Fitzgerald: Veliki Gatsby. Nada Barbarič Naskov, Drago Meglič, Jurij Novak: *Esej na maturi 2022*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 8–64.

32 Turnbull 1963: 168.

33 Karen Briggs in F. S. Fitzgerald, 2021: *The Great Gatsby Undead*, samozaložba. Knjige namenoma ne navajam v skupnem seznamu virov in literature.

34 Turnbull 1963: 459.

- BERGER, Michelle W., 2019: How the appliance boom moved more women into the workforce. Avtorsko urejen odlomek iz Jeremy Greenwood. *Evolving Households: The Imprint of Technology on Life*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 30. 1. 2019. <<https://penntoday.upenn.edu/news/how-appliance-boom-moved-more-women-workforce>>.
- BLOOM, Harold (ur.), 1986: *F. Scott Fitzgerald's The Great Gatsby*. New York, Philadelphia: Chelsea House Publishers.
- BLOOM, Harold, 2015: *The Daemon knows. Literary Greatness and the American Sublime*. New York: Spiegel & Grau.
- BURCAR, Lilijana, 2014: *American Literature and its Socio-Political Context*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- CHURCHWELL, Sarah, 2013: What makes The Great Gatsby great? *The Guardian*. 3. 5. 2013. <<https://www.theguardian.com/books/2013/may/03/what-makes-great-gatsby>>.
- CHURCHWELL, Sarah, 2014: Gatsby and the Kardashians: The missing link. *BBC Culture*. 21. 10. 2014. <<https://www.bbc.com/culture/article/20130514-gatsby-and-the-kardashians>>.
- DROWNE, Kathleen, 2005: *Spirits of Defiance: National Prohibition and Jazz Age Literature, 1920-1933*. Columbus: The Ohio State University Press.
- DROWNE, Kathleen, MORGAN, Patrick Huber, 2004: *The 1920s*. Westport, Connecticut, London: Greenwood Press.
- FITZGERALD, Francis Scott, 1931: Echoes of the Jazz Age. *Scribner's Magazine* XC/5 (november 1931). <<https://www.fadedpage.com/showbook.php?pid=20141045>>.
- FITZGERALD, Francis Scott, 1987: *Veliki Gatsby*. Prev. Gitica Jakopin. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- FITZGERALD, Francis Scott, 1997: *This Side of Paradise*. The Project Gutenberg eBook. 1. 2. 1997. <<https://www.gutenberg.org/ebooks/805>>.
- FITZGERALD, Francis Scott, 2013: *Veliki Gatsby*. Prev. Tomaž Metelko. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- FITZGERALD, Francis Scott, 2014: *Trimalchio: An Early Version of The Great Gatsby*. New York, London, Toronto, Sydney, New Delhi: Scribner. Kindle Edition.
- FITZGERALD, Francis Scott, 2021: *The Great Gatsby*. The Project Gutenberg eBook. 17. 1. 2021. <<https://www.gutenberg.org/ebooks/64317>>.
- GREEN, John, 2012a: *Like Pale Gold - The Great Gatsby. Part 1: Crash Course English Literature #4*. <<https://www.youtube.com/watch?v=xw9Au9OoN88&list=PLASpow4QwHujAwvIvbm-DVh5EcLIFzf4-&index=2>>.
- GREEN, John, 2012b: *Was Gatsby Great? The Great Gatsby. Part 2: Crash Course English Literature #5*. <<https://www.youtube.com/watch?v=cn0WZ8-0Z1Y&list=PLASpow4QwHujAwvIvbm-DVh5EcLIFzf4-&index=3>>.
- GROSMAN, Meta, ROT GABROVEC, Veronika, 2000: *Šolska ura z Velikim Gatsbyjem*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- HANDY, William Christopher (glasba, besedilo), 1916. *The Beale Street Blues*. <<https://www.youtube.com/watch?v=oTXFCOmdeQ>>.
- HIRSCH, Louis A. (glasba), HARBACH, Otto (besedilo), 1920: *The Love Nest*. <<https://www.youtube.com/watch?v=kgm6xrdLiqg>>.

- KEBER, Katarina, 2018: Španska gripa leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru. Mojca Smolej (ur.): *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. (Seminar slovenskega jezika, literature in kulture št. 54.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- MCCRUM, Robert, 2014: The 100 best novels: No 51 – The Great Gatsby by F. Scott Fitzgerald (1925). *The Guardian*, 8. 9. 2014. <<https://www.theguardian.com/books/2014/sep/08/100-best-novels-great-gatsby-scott-fitzgerlad-robert-mccrum>>.
- MIZENER, Arthur, 1965: *The Far Side of Paradise. A Biography of F. Scott Fitzgerald*. Boston: Houghton Mifflin Company Boston, The Riverside Press.
- PRIGOZY, Ruth (ur.), 2002: *The Cambridge Companion to F. Scott Fitzgerald*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ROBLEDO, Julián (glasba), 1919, TERRISS, Dorothy (besedilo), 1921: *Three O'Clock in the Morning*. <<https://www.youtube.com/watch?v=6-nr9KRzGKk>>.
- SAUNDERS, Judith P., 2018: Chapter 8: The Great Gatsby: An Unusual Case of Mate Poaching. *American Classics: Evolutionary Perspectives*. Brookline, MA: Academic Studies Press. 138–174.
- SNYDER, Ted (glasba), 1921, SMITH, Harry B., WHEELER, Francis (besedilo), 1921: *The Sheik of Araby*. <<https://www.youtube.com/watch?v=n4KPB34K6j4>>.
- STANOVNIK, Majda, 1970: Od onkraj paradiža do Velikega Gatsbyja (spremna beseda). Francis Scott Fitzgerald: *Veliki Gatsby*. Prev. Gitica Jakopin. (Sto romanov.) Ljubljana: Cankarjeva založba. 5–44.
- The Literary Shed, 2017: *Book covers we love: F. Scott Fitzgerald's The Great Gatsby – Francis Cugat (1925)*. <<https://www.theliteraryshed.co.uk/see/book-covers-we-love/f-scott-fitzgeralds-the-great-gatsby-francis-cugat-1925>>.
- TREDELL, Nicolas (ur.), 1997: *The Great Gatsby. Icon critical guides*. Duxford, Cambridge: Icon Books Ltd.
- TURNBULL, Andrew (ur.), 1963: *The Letters of F. Scott Fitzgerald*. New York: Charles Scribner's Sons.
- WHITING, Richard A. (glasba), EGAN, Raymond B., KAHN, Gus (besedilo), 1921: *Ain't We Got Fun*. <<https://www.youtube.com/watch?v=y041-eT6QrI>>.

**Sprehod po Monoštru
in ustvarjanje Janeza Akvile**

Nikoletta Vajda-Nagy / Vajda-Nagy Nikoletta

Zveza Slovencev na Madžarskem / Magyarországi Szlovének Szövetsége

nikoletta.vajda@gmail.com

Sprehod po Monoštru, najzahodnejšem mestu na Madžarskem in središču slovenskega Porabja

Prispevek obravnava geografske in zgodovinske značilnosti mesta Monošter (Szentgotthárd), ki je center Slovenskega Porabja. Monoštrska mikroregija je pravi biser Prekodonavja. Njeno središče, najzahodnejše mesto Madžarske, je Monošter, ki ga je njegov izredni zemljepisni položaj obdaril s slikovitim naravnim okoljem, njena bogata zgodovina pa s čudovitimi arhitekturnimi mojstrovinami. Tesno sožitje med tremi narodi je vidno tudi na kulturnem in turističnem področju, tako obiskovalci tukaj doživijo posebna doživetja. Regija s privlačnim naravnim okoljem, pomirjujočo kopeljo in izletniškimi točkami ponuja veliko možnosti za iskalce aktivnega oddiha in tudi za tiste, ki si želijo samo sprostitve.

Mesto Monošter leži ob reki Rabi na skrajnem zahodnem delu Madžarske in je danes gospodarsko in kulturno središče Slovenskega Porabja. Po podpisu trianonske pogodbe je namreč 9 slovenskih vasi (Dolnji Senik, Gornji Senik, Sakalovci, Števanovci, Otkovci, Andovci, Verica, Ritkarovci in Slovenska ves) z Monoštrom bilo dodeljeno Madžarski, čeprav so bili podani predlogi o pripadnosti le-teh skupaj s Prekmurjem h Kraljevini SHS. A meja je bila na koncu načrtovana drugače (Sedar 2019).

Monošter in njegova okolica sta očarljivi destinaciji zahodnega obmejnega območja. Posebnost Monoštra je edinstvena tromejna lega: tistim, ki se potepajo tukaj, se le nekaj korakov stran nahajata Avstrija in Slovenija. Tesno sožitje treh narodov obljublja prisrčen sprejem in odprtost.

Pa pogledimo v Monošter nekaj stoletij nazaj, na nastanek in razvoj, s poudarkom na začetku 20. stoletja, ko so Slovenci med Muro in Rabo (Prekmurci in Porabci) še živeli skupaj v eni pokrajini, od 18. stoletja naprej znani pod imenom Slovenska krajina/okroglina.

Danes živi v mestu približno 9000 prebivalcev, od tega jih je okoli 500 slovenske narodnosti.

Nastanek mesta Monošter (madž. Szentgotthárd) je v tesni povezanosti s cistercijanskim samostanom, ki ga je leta 1183 ustanovil ogrski kralj Béla III. (vladal 1172–1196), cistercijani pa so ga poimenovali po bavarskem svetniku sv. Gotthardu, po katerem se

mesto v nemščini (St. Gotthard) in madžarščini (Szentgotthárd) tudi imenuje. Slovensko ime *Monošter* pa izvira iz madžarskega poimenovanja za samostan, namreč *monostor*. Kralj Béla III. je pri stičišču Rabe (nem. Raab, madž. Rába) in Lapinča (nem. Laafnitz, madž. Lapincs) nastanil menihe iz francoskega samostana Trois Fontaines. Pod vodstvom opata je v mesto prišlo dvanajst menihov. Cistercijani so leta 1184 začeli graditi center opatije, o čemer pričajo arheološko odkrite temeljne stene.

Cistercijanska opatija je bila v začetku 18. stoletja priključena k opatiji v Heiligenkreuzu, je pa zagotovo imela pomembno vlogo tudi za Prekmurje, saj so bile navsezadnje k njej priključene tudi nekatere slovenske vasi. Cerkev sv. Gottharda, ki je nastala na temeljih iz 12. stoletja kot trdnjava, je bila po porušenju v letu 1605 prenovljena in je do postavitve nove cerkve v 18. stoletju služila kot župnijska cerkev, konec 80. let 20. stoletja pa je bila preurejena v Gledališče Monošter (madž. Színház Szentgotthárd) in je sedaj središče mestnega kulturnega življenja. Med leti 1748 in 1779 je bila po načrtih Franza Antona Pilgrama zgrajena Cerkev Marijinega vnebovzetja (madž. Nagyboldogasszony Templom), ki je tretja največja baročna cerkev na Madžarskem. Temeljni kamen zanjo so položili 14. avgusta leta 1748 (Csuk 2013: 11).

Robert Leeb, svetokriški (iz kraja Heiligenkreuz) opat (1728–1755) je zadolžil evropsko znanega, na Dunaju rojenega gradbenika Franza Antona Pilgrama (1699–1761), naj naredi načrte za cerkev. Izvajanje velikopotezne gradnje so začeli leta 1740, a je gradnja potekala zelo počasi. Cerkev je 16. marca 1779 blagoslovil prvi sombotelski škof János Szily, ki ga je nova baročna cerkev tako navdihnila, da je podobno krasno stolnico dal zgraditi tudi v Sombotelu (madž. Szombathely).

Dragocenost cerkve je nedvomno freska z motivom znamenite monoštrske bitke iz leta 1664, ko so bili Turki poraženi, številni so tudi utonili v reki Rabi, vendar pa ta zmaga le ni prinesla osvoboditve nobenega madžarskega območja izpod turške oblasti. To osrednjo fresko je naslikal avstrijski umetnik Štefan Dorfmeister (1725–1797), ki je večinoma slikal na Madžarskem. Po cistercijanski tradiciji slika na glavnem oltarju prikazuje Marijino vnebovzetje. Slikar glavnega in vseh stranskih oltarjev je bil Matthias Gusner (1694–1772).

Kipi v cerkvi so umetnine cistercijanskega kiparja Josepha Schnitzerja (1707–1769) iz Heiligenkreuza. Prve orgle v cerkvi so bile narejene v graški delavnici Ferdinanda Schwartza leta 1764. Posebno pozornost si zasluži prižnica z umetniškimi rezbarijami. Bogato okrašen kor z dvajsetimi sedeži, lepo izdelane klopi in omare za mašne obleke v zakristiji je 40 let izdeloval pater Kaspar Schrezenmayer. Na hodniku zakristije so v steno vzdani nagrobni kamni iz srednjeveške in renesančne dobe. V cerkvenem zvoniku visi največji zvon na zahodnem Madžarskem, ki tehta približno 4 tone (Csuk 2013: 13).

Žal so bile na tristo let staremu objektu vidne posledice zgodovinskih viharjev, zato so pred nekaj leti zamenjali streho, trenutno pa poteka obnova notranjega dela cerkve.

Današnji del samostana je bil dograjen okrog leta 1750, a okoli cerkve simetrično načrtovan severni del še ni bil realiziran. Danes so v bivših sobah cistercijanov prostori mestne hiše. Iz pisarne tajništva pridemo v nekdanjo opatovo sprejemnico, kjer so na panojih digitalne kopije slik, ki jih je naslikal baročni slikar Štefan Dorfmeister.

Tudi v nadstropju samostana najdemo – v izvirni obliki – družabni prostor, ki je urejen za primeren sprejem gostov. V prejšnjih desetletjih so ga uporabljali kot poročno dvorano, v zadnjih letih pa tu potekajo seje občinskega sveta. V pritličju se nahaja jedilnica ali refektorij. Danes jo uporabljajo kot poročno oziroma – zaradi njene odlične akustike – koncertno dvorano.

Cistercijani so pri samostanu izoblikovali opatijski vrt, ki ga danes imenujejo Grajski vrt in je osrednji mestni park. Le-ta ima dva dela: razen baročnega vrta obsega še angleški park s številnimi redkimi rastlinskimi vrstami.

Izmed monoštrskih spomenikov je najstarejši kašča, ki je trenutno gledališče. Ta zgradba spremlja večstoletno zgodovino mesta. V obdobju naselitve cistercijanov so menihi sezidali veličastno cerkev, ki jo je leta 1605 cesarski kapetan Wolfgang Tieffenbach pogнал v zrak, ker se je bal bližajočih se hajduških čet, ki so prihajale pod vodstvom Gergelya Némethyja. Esztergomiški nadškof György Széchenyi je v letih 1676–1677 na prošnjo vernikov zgradil novo cerkev, ki jo je prior Marian Reutter med 1787 in 1790 – zaradi gospodarske dejavnosti cistercijanov preuredil v kaščo (Csuk 2013: 19).

O gospodarskem razvoju Madžarske lahko začnemo govoriti šele po avstrijsko-madžarskem sporazumu leta 1867 in izgradnji železniške proge med Gradcem in Somotelom leta 1873, tako tudi v Monoštru, kjer so začele obratovati različne tovarne, v katerih so se zaposlovali tudi Slovenci, tako npr. tovarna ur leta 1886, katere delavci so leta 1913 zgradili tudi mestno kinodvorano, tobačna tovarna leta 1894, tovarna svile leta 1896, tovarna kos leta 1902, tovarna igrač. Z rastjo tovarn se je izredno povečalo število prebivalstva v samem mestu Monošter, tako npr. v letih 1869–1910 z 938 prebivalcev na 2.618. Na drugi strani pa je to odseljevanje v mesto negativno vplivalo na demografijo prebivalstva in razvoj kmetijstva v okoliških vaseh, saj so mladi odhajali z vasi, starejši pa so le težka opravljali vsa kmečka opravila.

Gospodarskemu in socialnemu razvoju so sledile tudi družbene spremembe, kar pomeni, da so se gradile izobraževalne, zdravstvene ustanove itn. V bližini nekdanjega samostana je bila tako na današnjem Trgu Kálmána Szélla (1843–1915; notranji in finančni minister, ki je imel zelo pomembno vlogo pri gospodarskem in kulturnem razvoju Monoštra v 19. stoletju) leta 1893 zgrajena gimnazija (od leta 1947 Gimnazija Mihályja Vörösmartya), ki je tudi prva posvetna gimnazija v Železni županiji. Predlog

za ustanovitev gimnazije je bil podan leta 1890, glavna pobudnika sta bila Gábor Vargha in dr. Ferenc Lipp. Namen ustanovitve je bil omogočiti srednješolsko izobraževanje v treh okrajih, v Güssingu, Murski Soboti in Monoštru. V županiji sta tedaj delovali le dve gimnaziji, premontrejska v Sombotelu in benediktinska v Kőszegu. Svečana otvoritev državne gimnazije je potekala 4. septembra 1893. Vpisanih je bilo 61 dijakov, med njimi 29 z madžarskim maternim jezikom, 25 z nemškim in 7 s slovenskim maternim jezikom (Sedar, 2020: 17). Gimnazija v Monoštru je bila ustanovljena kot Madžarska kraljevska državna gimnazija Monošter (madž. Szentgotthárd Magyar Királyi Állami Főgimnázium). Naziv se je skozi čas večkrat spremenil. Zadnje preimenovanje, Gimnazija Mihály Vörösmartyja,¹ se je zgodilo 9. septembra 1947 in to ime gimnazija nosi še danes.

Parlamantarni poslanec Kálmán Széll (1843–1915), notranji in finančni minister, je imel pomembno vlogo pri ustanovitvi gimnazije ter nasploh pri gospodarskem in kulturnem razvoju Monoštra v 19. stoletju. Doprsni kip Kálmána Szélla stoji v baročnem parku pred cerkveno stavbo, nedaleč stran pa še kip ustanovitelja mesta, ogrskega kralja Béle III. Prav tako so nastajale še druge pomembne zgradbe in znamenja, ki danes pomembno sooblikujejo podobo mesta Monošter.

Kot je bilo omenjeno na začetku, je Monošter danes gospodarsko in kulturno središče Slovenskega Porabja, v katerem uspešno delujejo številne ustanove, ki si prizadevajo za ohranjanje slovenske narodnosti in jezika, kot npr. Muzej Avgusta Pavla (madž. Pável Ágoston Múzeum), ki je edini slovenski muzej na Madžarskem. Ta je bil odprt 29. aprila leta 1983 z imenom Krajevnozgodovinski in narodnostni muzej (madž. Helytörténeti és Szlovén

Nemzetiségi Múzeum). Ob 100-letnici rojstva Avgusta Pavla (1886–1946) – leta 1986 – je bil poimenovan po rojaku in raziskovalcu pokrajine, rojenem v Cankovi. Raziskoval je predvsem v slovenskih vaseh v okolici Monoštra ter sosednjih madžarskih vaseh v Stražni pokrajini (madž. Őrség). Pavel je veliko hodil na teren. Zbiral je predmete, zapisoval podatke o ljudskem življenju, pridobival na terenu sodelavce med izobraženci, skušal organizirati vaše muzeje in muzej na prostem v Sombotelu.

Avgust Pavel je znan predvsem kot znanstvenik in je največji slovenski književnik na Madžarskem. Napisal je knjigo o glasoslovju cankovskega narečnega govora in več etnoloških razprav. O odprtih ognjiščih v kuhinjah Porabskih Slovencev je pisal v madžarščini s porabskimi izrazi o notranjosti hiš, o poimenovanjih za orodje in posode. V razpravi o lovu na brinovke pri Porabcih opisuje pripravo za lov in njegov potek tudi v porabskem (prekmurskem) narečju. Avgust Pavel je napisal več razprav o Kralju Matjažu v slovenskem ljudskem izročilu in o kulturnih stikih med Slovenci in Madžari. Prevedel je več slovenskih pesmi in črtic v madžarščino, med drugim Cankarjeve

1 Mihály Vörösmarty (1800–1855) je bil znan madžarski pesnik, pisec in dramatik ter zet Kálmána Szélla.

povesti in romane, kot sta *Hlapec Jernej in njegova pravica* ter *Na Klancu*. Poleg znanstvenoraziskovalnega dela je pisal tudi pesmi v prekmurskem narečju in jih objavil v *Marijinem listu* (1907), *Kalendarju* (1907) in *Novinah* (1915–1917).

Stavba muzeja, poimenovana tudi kot Štajerska hiša, je bila prvotno zgrajena za delavce tovarne kos, od leta 1983 pa sta v njej postavljeni lokalnoglobodovinska razstava in zbirka slovenske narodnosti. Stalna razstava predstavlja lončarstvo in način življenja Slovencev v okolici Monoštra. Osnovni fond muzeja predstavlja predvsem zbirka osnovnošolskega ravnatelja slovenske narodnosti Karla Gašparja (1914–1982) in več manjših zbirk iz Monoštra in Števanovcev.

V Monoštru, kjer živi približno 500 Slovencev, se nahaja tudi sedež Zveze Slovencev na Madžarskem, ustanovljene leta 1990 z namenom, da zastopa politične, kulturne, izobraževalne in gospodarske interese ter se bori za pravice Slovencev na Madžarskem. Takoj po tem se je začela zgodba o časopisu *Porabje*, saj si je Zveza med svojimi prvimi nalogami zadala, da Slovenci na Madžarskem dobijo lastni časopis. Ta redno izhaja od februarja leta 1991 in se v njem piše v porabskem narečju in slovenskem knjižnem jeziku.

Leta 1998 se je odprl Slovenski kulturno-informacijski center (v katerem je tudi hotel Lipa), ki je tudi osrednji prostor narodnostnega, kulturnega in informacijskega življenja v Porabju. V tem centru delujeta tudi uredništva časopisa *Porabje* in slovenskega *Radia Monošter*. V mestu deluje tudi Generalni konzulat Republike Slovenije (od leta 1998) in druge kulturne organizacije, katerih poslanstvo temelji na ohranjanju slovenske identitete in jezika.

Tudi sicer se mesto Monošter v zadnjih letih vse bolj razvija, tako turistično kot gospodarsko, kot najbolj znana in najpomembnejša je gotovo tovarna Opel.

Vodstvo mesta je spoznalo svojo zgodovinsko priložnost in začelo izvajati obsežno infrastrukturo in program industrijskega razvoja. V devetdesetih letih 20. stoletja je bil ustanovljen čezmejni industrijski park Monošter - Heiligenkreuz, ki danes zagotavlja delovna mesta za več kot 3000 ljudi. Vzporedno z industrijskim razvojem se je širila tudi institucionalna mreža, obnovili so se izobraževalni, zdravstveni in kulturni objekti. Razcvetela se je tudi trgovina v Monoštru, v mestu in okolici je precej zraslo tudi število maloprodajnih in gostinskih lokalov. V ozadju razvoja trgovine in nekaterih storitev je bil nakupovalni turizem avstrijskih in slovenskih kupcev. Od leta 2007 v mestu deluje tudi Termalno kopališče St. Gotthard Spa&Wellness, v čudovitem mediteranskem vzdušju. Kompleks vsak dan v letu čaka kopalce z edinstvenim vzdušjem, obdan s palmami in eksotičnimi rastlinami.

Pomen nakupovalnega turizma se je do danes bistveno zmanjšal. Monošter in regija se morata razvijati v smeri visoko kakovostnega turizma in drugih storitev. Za to so dane vse možnosti, saj se mesto in regija s turizmom ukvarjata organizirano.

VIRI IN LITERATURA

- CSUK, Ferenc, 2013: *Magyarország kincsestára: Szentgotthárd*. Szentgotthárd: Szülőföld Könyvkiadó.
- SEDAR, Klaudija, 2020: *Gimnazija v Monoštru in njen pomen za Slovence v Slovenski krajini*. Murska Sobota: Pokrajinska in študijska knjižnica.
- SEDAR, Klaudija, 2019: *Monošter/Szentgotthárd v prvi polovici 20. stoletja*. <<https://www.kamra.si/hu/digitalis-gyujtemenyek/item/monoster-szentgotthard-v-prvi-polovici-20-stoletja.html>>.
- Szentgotthárd: Szentgotthárd és térsége turisztikai programjánló*. <<http://www.szerelmesek-fesztivalja.hu/data/file/2015/03/12/kilato-2015-szentgotthard.pdf>>.

Janez Balažic

Sebeborci

janez.balazic@guest.arnes.si

Janez Aquila in njegova slikarska delavnica

Šele v 14. stoletju so nastale ugodnejše razmere za kontinuirano umetnostno produkcijo. Ozemlje današnjega Prekmurja je sicer bilo tedaj (in vse do 1777) razdeljeno na Slovensko krajino (madž. *Tótság*) in Prekmurje (lat. *districtus Transmuranus*), vendarle pa kljub temu obe upravni enoti zaznamuje bolj ali manj soroden umetnostnozgodovinski razvoj. Dušnopastirsko službo je v Slovenski krajini oskrbovala škofija v Györu, ki je tod oblikovala manjšo cerkvenoupravno enoto, t. i. *belmurski arhidiakon*at s sedežem v Murski Soboti (1331), civilno pa je bila podrejena gornjelendavskim (v današnjem Gradu) fevdnikom. Ravninski del (Prekmurje) je v okviru t. i. *beksinskega arhidiakonata* (ta je rezidiral v Becsehelyju, Bekchynu oz. Bexinu) spadal v zagrebško škofijo. Ozemlje Prekmurja so tedaj posedovali plemiči iz mogočne rodbine Hahold-Bánfi, katerih sedež je bil v Dolnji Lendavi (Lendavi).

Po prvem, zgodnjem valu gotske umetnostne produkcije, ki je zaobjel nastanek in preoblikovanje nekaterih starejših, v jedru poznoromanskih cerkva (rotunda v Selu, Murska Sobota, Turnišče), so v le-teh nastale tudi prve zgodnjegotske poslikave. Tako je v selanski rotundi ok. 1300 neki spodnjepanonskemu kulturnemu prostoru pripadajoči slikar poslikal severno ostenje z motivom *Pohoda in poklona sv. treh kraljev* (Balažic 1992: 18). Nedolgo zatem je nastala izpod roke srednjeevropsko usmerjenega turniškega mojstra, bržkone še v prvih desetletjih 14. stoletja, poslikava v prvotni poznoromanski cerkvi v Črncu/Turnišču. Likovne kvalitete tega slikarja razkrivajo ubran slikarski rokopi, ki – po Steletu – odgovarja stopnji zgodnjegotskega risarskega sloga (Stelè 1969: 134). Izjemno živahna stavbna dejavnost je zaznamovala Prekmurje zlasti v tretji in zadnji četrtini 14., delno še v prvih desetletjih 15. stoletja. Tedaj je nastala ali pa je bila po gotskem okusu preoblikovana vrsta cerkva (cerkev sv. Nikolaja v Murski Soboti, Marijinega vnebovzeta v Črncu/Turnišču, sv. Trojice v Bogojini, sv. Jurija v Sv. Juriju, sv. Martina v Martjancih ter Mariji posvečena cerkev v Tišini), ki razkrivajo sorodna stavbna izhodišča in jih je že Stelè združil ter poimenoval kot »prekmurska skupina« (Stelè 1935a: 24). Glede na značilnosti, razvoj cerkvenega prostora in stavbnih členov jih moremo povezati v regionalno izoblikovano skupino, njen nastanek pa pripisati neki lokalni stavbarnici, katere izhodišča gravitirajo v širši srednjeevropski, zlasti češki kulturni prostor (Komelj 1973: 170).

Razvoj prekmurskega gotskega slikarstva je bil v mnogočem odvisen od danega geografskega položaja obeh zgodovinsko izoblikovanih, cerkveno in civilnoupravnih enot. Vpetost v srednjeevropske umetnostne tokove določa že sama arhitektura, stavbna plastika, še najbolj pa stenske slikarije. Osrednji spomeniki so nastali izpod roke radgonskega slikarja Janeza Aquile, domnevno tudi stavbenika in podjetnika (Stelè 1969: 158). Iz Radgone/Radkersburga izvirajoči Janez Aquila, kot ga dokumentira napis v prezbiteriju župne cerkve sv. Martina v Martjancih (*Johannis•Aquile•de•Rakes purga•oriund/us*) je bil najbrž rojen v desetletju pred sredo 14. stoletja. O njegovem rojstvu, mladosti in učni dobi nam ni znanega pravzaprav ničesar. Latinska oblika imena in priimka – *Johannes Aquila*, torej Janez Evangelist – dopušča različne možnosti interpretacije o njegovem poreklu, bržčas pa tudi šolanju (Levárdy 1989: 31–33), dasi utegne držati, da se je Janez v mladosti šolal v kakem češko usmerjenem samostanskem skriptoriju ali slikarski delavnici.

Kot že izoblikovan slikar je Aquila v letih 1377–1378 v celoti poslikal notranjščino nekdanje farne **cerkve sv. Trojice v Veleméru** (Höfler, Balažic 1992: 22–30, 114–117), tedaj cerkvenoupravno organizirane v okviru belmurskega arhidiakonata, civilno pa je območje župnije spadalo pod gornjelendavsko posest, katere lastnik je bil takrat domnevni donator poslikave ban Nikolaj Széchy. Slikarski program velemérske poslikave se zaradi danih prostorskih možnosti ni uresničil do take mere kot v drugih, pozneje nastalih delih slikarske delavnice Janeza Aquile. Kljub temu je mojstru, ki je zvečine sam izvršil delo, uspelo zasnovati razmeroma jasno ikonografsko členitev prizorov. Na ostenjih kratkega kora je ob standardnih motivih (*simboli štirih evangelistov*), v mični kompozicijski povezavi upodobil še *svetnico z modelom cerkve, Oznanjenje, sv. Apolonijo, angela Mihaela s tehtnico* ter lastno podobo – *avtoportret*, ki predstavlja prvo tovrstno likovno uresničitev v zahodnoevropskem slikarstvu (Bogyay 1967: 55–56). V ladji so od zvečine fragmentiranih prizorov bolje ohranjeni ikonografsko obsežna kompozicija *Pohoda in poklona sv. treh kraljev*, prostostoječa svetnika *sv. Ladislav* in *sv. Nikolaj* na slavoločni steni pa *Križanje, Ana Samotretja* ter *Poslednja sodba*.

Kmalu zatem, najbrž pa ok. 1380, je Aquila pričel z delom v svojem osrednjem spomeniku, župni **cerkvi Marijinega vnebovzetja v Črncu/Turnišču**. Po obsežni gotizaciji, ki je zajela celostno preoblikovanje prvotne manjše romanske prostornine, gotiziranemu koru pa so prizidali razmeroma veliko ladijsko prostornino, je Aquila skupaj s pomočniki stene nove cerkve v celoti poslikal do leta 1389. Obseg slikarij, raznoteri likovni viri in predloge, nihanja v kakovosti izvedbe in skoraj desetletje trajajoče delo v turniški cerkvi, je že doslej zastavljalo številna vprašanja o vlogi mojstra Aquile in deležu, ki so ga pri poslikavi imeli njegovi pomočniki. V zgodnejših raziskavah madžarskih strokovnjakov se je izoblikovalo dokaj enotno mnenje, da je Janez cerkev zvečine poslikal sam. Formalna izhodišča njegovega slikarskega sloga so iskali zlasti v tirolskem, severnoitalijanskem in nemško-češkem slikarstvu (Höfler, Balažic 1992:

10). Šele France Stelè, ki je v prezbitariju prepoznal štiri plasti poslikave (Stelè 1969: 159–160), je turniške slikarije stilnokritično ovrednotil in jih po specifičnih likovnih vrednostih uvrstil v gotski prostorsko plastični slog; apostole v prezbitariju odreja Aquila in jih pripisuje nekemu slikarju, z zvezami s slikarji, ki so delali za češkega kralja Venceslava IV. (Stelè 1972: X–XI). V obsežnih slikarijah v ladji prepozna, zlasti v Ladislavovem ciklusu, delo nekega slikarja (slikar legende kralja Ladislava), ki se je posebej opiral na rokopisno slikarstvo (Stelè 1969: 170). Kljub različnim stališčem in pogledom se kaže, da je Janez Aquila v Turnišču vendarle opravil glavnino del.

Že v Veleméru izoblikovani slikarjev rokopis, ki ga odlikujejo razgibane prostorske inscenacije, značilni okrogli, v lirsko razpoloženje ujeti obrazni tipi ter voluminozno izoblikovani, v plastična, mehko pregibajoča oblačila zajeti liki, kažejo na izrazita češka izhodišča. Aquila je namreč svoj slikarski izraz zgradil na temelju poznavanja češkega iluminiranega slikarstva (*Liber Viaticus*, 1355–1560, Praga, Narodni muzej; *Misal prošta Nikolaja*, 1357–1360, Brno, Mestni arhiv; *Laus Mariae Konrada von Haimburg / Mariale Arnesti*, ok. 1360, Praga, Knjižnica Narodnega muzeja; *Antifonar višebrodškega kapitlja*, 1360–1361, Vora, Samostanska knjižnica; *Misal Jana iz Strede / Johann von Neumarkt*, ok. 1365, Praga, Knjižnica Metropolitanskega kapitlja; *Evangelijar Jana iz Opave / Johann von Troppau*, 1368, Dunaj, Nacionalna biblioteka). Seveda je na njegov slikarski slog vplivalo tudi tabelno slikarstvo (*Višebrodski oltar*, 1350–1355, Praga, Narodna galerija; *Morganov diptih*, 1355–1360, New York, Knjižnica Pierponta Morgana (Pierpont Morgan Library)) ter stensko slikarstvo (freske v gradu Karlštejn; *Katarinina kapela*, ok. 1360; *Marijina kapela*, 1360–1352; poslikava v križnem hodniku samostana *Emaus*, 1365).

Po skoraj desetletje trajajočem delu za plemiško rodbino Bánfi v Turnišču je slikarska delavnica poslikala **kletni prostor v Radgoni/Radkerburgu** (Höfler, Balažic 1992: 38, 121–122). Tamkajšnje profane slikarije, med katerimi izstopa prizor *Obleganja in konjeniške bitke* ter ikonografsko izjemen cikel *legende o PIRAMU in TIZBI*, so delo vsaj dveh slikarjev, Aquile in njegovega prvega sodelavca, ki pride do veljave zlasti v Martjancih.

Tretje veliko delo slikarske delavnice Janeza Aquile je bila poslikava župne **cerkve sv. Martina v Martjancih**. Bržkone sočasno z dokončanjem gradbenih del (1392) je bil v naslednjih letih (do 1400) poslikan tamkajšnji prezbitarij in ladja. V skladu z intencami naročnika, župnika Erazma, je nastala celostno zaokrožena likovna uresničitev, ki se v ikonografskem pogledu podreja zamisli oz. predstavi Nebeškega Jeruzalema. Vidno odstopanje od Aquilovih formalnih izhodišč, ki je tu očitno izvršil le del poslikave, kaže, da je šlo v Martjancih za izrazito delavniško produkcijo (Lanc 1989b: 76).

Očitno je v Martjancih prišel do veljave mlajši Aquilov sodelavec, Mojster martjanskih apostolov (Balažic 1994: 85–90). Njegova slikarska govorica temelji na novih

formalnih pobudah češkega mehkega sloga, ki jih je malo pred tem vzpostavil Mojster trebonskega oltarja (nem. Wittingauer Meister) ter slogovnih premisah iluminatorjev iz kroga, ki so delali za kralja Venceslava IV. (Végh 1990: 119–122).

Po opravljenih delih v Martjancih je Aquilova slikarska delavnica, najverjetneje že po letu 1400, poslikala še **radgonsko** mestno župno **cerkev sv. Janeza Krstnika** (Höfler, Balažic 1992: 46). Tam se je na zunanjsčini od prvotno gotovo obsežnejše poslikave ohranil le skromen fragment freske z *donatorjem z modelom cerkve*, del neke obsežnejše kompozicije.

Kot zadnje delo slikarske delavnice Janeza Aquile velja poslikava v notranjščini nekdanje avguštinske-eremitske **cerkve v Fürstenfeldu** (Lanc 1989a: 65–68; Höfler, Balažic 1992: 42–46, 126–127), kjer se v slogu slikarij razodevajo jasne češke komponente mehkega sloga, ki ga je zastopal Mojster martjanskih apostolov.

Razmeroma visoka kvaliteta slikarij Janeza Aquile razodeva raznotera formalna in ikonografska izhodišča, hkrati pa priča, da je bil mojster Janez Aquila intenzivno vpet v razgibane srednjeevropske umetnostne tokove. Ti so ravno z njim v zadnji četrtini 14. in v prvem desetletju 15. stoletja močno zaznamovali naš prostor, torej kraje v današnjem Prekmurju, Turnišče in Martjance, v sosednji madžarski županiji Železno pa v Veleméru, morda tudi Kőszegu, na Štajerskem, v Radgoni in Fürstenfeldu.

Zagotovo pa starožitni zidovi še kje skrivajo sledove njegove slikarske govorice in duhovnega univerzalizma. Del tega je Aquila zagotovo tudi bil. Lahko ga vidimo kot tistega znanilca srednjeevropske in evropske istovetnosti, h kateri smo se, tako rekoč hlastaje, ujeli komaj v poznem 20. stoletju. Bil pa je namreč, kakor posredno potrjujejo grbovna heraldična znamenja, trije manjši beli ščitki na grbovnem polju, ki spremljajo oba ohranjena avtoportreta, lastni podobi v Veleméru in Martjancih, pospremljen s spremnimi napisi z nedvoumno samooznačitvijo predvsem *pictor*, slikar torej, ki mu gre v širšem geografskem miljeju Srednje Evrope posebno mesto v umetnostni produkciji zadnje četrtine 14. stoletja in začetka 15. stoletja. Zlasti zato, ker se je iz prislovične kolektivne anonimnosti izvil kot samozavestni, podjeten, protorenesančni predstavnik slikarskega ceha.

VIRI IN LITERATURA (IZBOR)

BALAŽIC, Janez, 1991: Prekmurje kot ozemlje umetnostnih importov. *Kronika* 39/1–2. 11–15.

BALAŽIC, Janez, 1992: Starejše plasti stenskih slikarij v Prekmurju. *Zbornik soboškega muzeja* 2 (1991–1992). 13–26.

- BALAŽIC, Janez, 1994: Stenske slikarije v stari turniški cerkvi. Marijan Zadnikar, Janez Balažic: *Turnišče: Zgodovinska in umetnostna podoba farne cerkve*. (Zbirka Panonika.) Murska Sobota: Pomurska založba. 41–88.
- BALAŽIC, Janez, 1994: Janez Akvila in poslikava v Martjancih. *Zbornik soboškega muzeja* 3 (1993–1994). 77–90.
- BALAŽIC, Janez, 1994: *Slikarska delavnica Janeza Akvile*. Diplomsko naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- BALAŽIC, Janez, 1995: Janez Aquila & al. Janez Höfler (ur.): *Gotika v Sloveniji*. (Razstavni katalog Narodne galerije.) Ljubljana: Narodna galerija. 231–236, 245–246.
- BALAŽIC, Janez, 1997: *Gotsko stensko slikarstvo v Prekmurju*. Katalog stalne razstave. Ur. Janez Balažic, Branko Kerman. Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota. 79–88.
- BALAŽIC, Janez, 2008: *Stensko slikarstvo v dobi Luksemburžanov v zahodnem panonskem prostoru*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- BALAŽIC, Janez, 2009: *Umetnine iz Prekmurja: Od romanike do modernizma*. Razstavni katalog. Murska Sobota: Pokrajinski muzej.
- BALAŽIC, Janez, 2011: *Pomurje. Umetnostnozgodovinski oris*. (Knjižna zbirka Podobe Panonije.) Murska Sobota: Franc-Franc.
- BALAŽIC, Janez, 2012: Wall-paintings and their character in the West Pannonia milieu / Stensko slikarstvo in njegov značaj v zahodnopanonskem prostoru. Marjeta Ciglencečki, Polona Vidmar (ur.): *Art and architecture around 1400: global and regional perspectives / Umetnost okrog 1400: globalni in regionalni pogledi*. Maribor: Filozofska fakulteta. 261–270.
- BOGYAI, Tamás, 1951: II. Koga kažejo podobe donatorjev na turniški sliki? *Zbornik za umetnostno zgodovino* 1. 129–138.
- BOGYAY, Thomas von, 1967: Die Selbstbildnisse des Malers Johannes Aquila aus den Jahren 1378 und 1392. Florens Deuchler (ur.): *Stil und Überlieferung in der Kunst des Abendlandes III. Akten des 21. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte in Bonn 1964*. Berlin: Mann. 55–59.
- BOGYAY, Thomas von, 1986: Der gesellschaftliche Hintergrund des Ladislauslegende von Turnišče (Toronyhely-Bántornya). Steven B. Vardy, Géza Grosschmid, Leslie S. Domonkos (ur.): *Louis the Great: King of Hungary and Poland*. (East European Monographs 194.) New York. 237–252.
- CERKOVNIK, Gašper, 2005: *Poslikava župnijske cerkve sv. Martina v Martjancih*. Diplomsko naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- CERKOVNIK, Gašper, 2006: Nekaj opažanj ob poslikavi župnijske cerkve sv. Martina v Martjancih. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 42. 21–46.
- CEVC, Emilijan, 1967: *Slovenska umetnost*. Ljubljana: Prešernova družba.
- DERCSÉNYI, Dezső, 1941 (1990): *Nagy Lajos kora*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ERNST, Mihály, 1935: *A dunántúli falfestés középkori emlékei*. Budapest: Pestvidéki Nyomda Vácon.
- HÖFLER, Janez, 1990: Steiermark und Mitteleuropa zwischen Italien und Böhmen. Kunstgeographisches zur Malerei des späten 14. Jahrhunderts. *Kunsthistorisches Jahrbuch* 24. 127–132.
- HÖFLER, Janez, 2004: *Srednjeveške freske v Sloveniji IV.: Vzhodna Slovenija*. Ljubljana: Družina.

- HÖFLER, Janez, BALAŽIC, Janez, 1992: *Johannes Aquila*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- KOMELJ, Ivan, 1973: *Gotska arhitektura na Slovenskem: Razvoj stavbnih členov in cerkvenega prostora*. Ljubljana: Slovenska matica.
- KOMELJ, Ivan, 1989: Die formalen Charakteristika der Baukunst des Johannes Aquila. V: Marosi (ur.) 1989. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. 54–56.
- KUBINYI, András, 1989: Die Komitate Vas und Zala als historische Landschaft im mittelalterlichen Königreich Ungarn. V: Marosi (ur.) 1989. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. 10–23.
- KURET, Primož, 1973: *Glasbeni instrumenti na srednjeveških freskah na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- LANC, Elga, 1989a: Johannes Aquila und seine Werkstatt in Radkersburg und Fürstenfeld. V: Marosi (ur.) 1989. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. 62–69.
- LANC, Elga, 1989b: Bemerkungen zu den Werken Johannes Aquilas und seiner Werkstatt. V: Marosi (ur.) 1989. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. 74–77.
- LEVÁRDY, Ferenc, 1989: Die Persönlichkeit des Johannes Aquila. V: Marosi (ur.) 1989. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. 29–38.
- MAROSI, Ernő, 1987–1988: Der Heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger – Bemerkung zu seiner Ikonographie im 14.–15. Jh. *Acta Historiae Artium Hungariae* 33. 211–249.
- MAROSI, Ernő, 1989: Eine Einleitung in die Probleme um Johannes Aquila & Nachtrag. V: Marosi (ur.) 1989. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. 39–53.
- MAROSI, Ernő (ur.), 1989: *Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts*. [Pripispevki z zborovanja, Sombotel/Szombathely, 15.–20. oktober 1984.] Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport.
- PROKOPP, Mária, 1983: *Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe particulary Hungary*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- RADOCSAY, Dénes, 1954: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- RADOCSAY, Dénes, 1977: *Wandgemälde im mittelalterlichen Ungarn*. Budapest: Corvina Kiadó.
- ROMER, Franz Florian, 1874: *Kirchliche Wandgemälde des XIII. und XIV. Jahrhunderts in der Eisenburger Gespanschaft*. (Mitteilungen der k.k. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Supplementband). Wien: K. k. Central Commssion zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. 203–215.
- SALLAY, Marianne H., 1989: Probleme der Erhaltung und der Restaurierung der Wandmalereien in der Kirche von Velemér. V: Marosi (ur.) 1989. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. 82–85.
- STELÈ, France, 1935a: Umetnost v Slovenski krajini. Vilko Novak (ur.): *Slovenska krajina*. Belinci: Konzoricij, V. Novak. 21–33.
- STELÈ, France, 1935b: *Monumenta artis Slovenicae I: Srednjeveško stensko slikarstvo*. Ljubljana: Akademsko založba.
- STELÈ, France, 1951: Donatorska slika iz l. 1383 v Turnišču. I. Najdba in opis slike. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 1. 119–128.
- STELÈ, France, 1969: *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- STELÈ, France, 1972: *Gotsko stensko slikarstvo*. (Ars Sloveniae.) Ljubljana: Mladinska knjiga.

- VALTER, Ilona, 1989: Der Wirkungskreis von Johannes Aquila als architekturgeschichtliche Landschaft. V: Marosi (ur.) 1989. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. 24–28.
- VÉGH, János, 1989: Ungarische Aquila-Forschungen & Nachtrag. V: Marosi (ur.) 1989. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. 57–61.
- VÉGH, János, 1990: Johannes Aquila, die Wurzeln seines Stils. *Kunsthistorisches Jahrbuch* 24. 114–125.
- WEHLI, Tünde, 1989: Ikonographische Bemerkungen zu den Werken des Johannes Aquila & Nachtrag. V: Marosi (ur.) 1989. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. 78–81.
- ZADNIKAR, Marijan, 1960: *Umetnostni spomeniki v Pomurju*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- ZADNIKAR, Marijan, 1968: *Martjanci*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- ZADNIKAR, Marijan, 1992: *Martjanci: cerkev sv. Martina 1392–1992*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Utemeljitive priznanj

Franci Just

Srednja poklicna in tehniška šola Murska Sobota

franci.just@guest.arnes.si

Štefan Kardoš

Utemeljitev podelitve priznanja Štefanu Kardošu za posebno uspešno pedagoško delo na področju srednješolskega izobraževanja

Štefan Kardoš, profesor slovenščine in sociologije, je v širšem slovenskem kulturnem prostoru dobro poznan kot pisatelj, v slavističnih krogih pa ga poznamo tudi kot sodelavca v različnih strokovnih skupinah in projektih in kot svojemu poklicu predanega učitelja, ki pedagoško delo razume kot poslanstvo ter v tem duhu svojim dijakom ne le posreduje znanje slovenskega jezika in književnosti, ampak jih zanj tudi navdušuje in jim z inovativnimi pristopi omogoča, da se ustvarjalno zblížajo z njima tudi izven učilnice.

Poklicno pot je začel v knjižnici Gimnazije Murska Sobota, nato pa se je leta 1993 zaposlil na Dvojezični srednji šoli Lendava, kjer poučuje slovenščino v gimnazijskem programu in programu srednjega strokovnega izobraževanja. Ves ta čas je bil Štefan Kardoš mentor gledališko-filmskega krožka, v katerem so z dijaki pripravili več odmevnih gledaliških predstav in filmskih adaptacij literarnih del. V letih 2004–2013 so dijaki pod njegovim vodstvom uprizorili dramski besedili Karoline Kolmanič *Agencija vročih knjig* (2004) in Dušana Jovanoviča *Plejboji* (2007) ter izvedli avtorski predstavi *Kar je preveč, je preveč* (2011) in *Čakajoč maturo* (2012) po motivih dramatike absurda. S predstavami so se redno uvrščali na območna srečanja mladinskih gledaliških skupin *Gledališke vizije* ter gostovali na številnih odrih. Prav tako uspešno Štefan Kardoš dijakom predaja svoje filmsko znanje in izkušnje: iz njegovega filmskega krožka izhajajo dijaki, ki so na državnem tekmovanju *Slovenščina ima dolg jezik* prejeli sedem priznanj: leta 2014 in 2019 zlato priznanje za kratka filma *Croquis* in *Telečja pečenka*, v letih 2016, 2019 in 2020 srebrna priznanja za filme *Gospod stotnik* (2016), *Neimenovani* (2019), *Pogubljeni* (2020) in *Prepovedana ljubezen* (2020) ter leta 2014 posebno priznanje za kratki film *Gobice*.

Štefan Kardoš spodbuja ustvarjalnost dijakov tudi v okviru novinarskega in recitacijskega krožka. Dijaki Dvojezične srednje šole Lendava so npr. aprila 2014 z novinarskimi prispevki oblikovali rubriko *Obrazi prihodnosti* v ljubljanskem *Dnevniku*, redno pa se udeležujejo tudi literarnih natečajev za osnovne in srednje šole, ki jih v sodelovanju z murskosoboško enoto Zavoda Republike Slovenije za šolstvo razpisuje Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija. Na natečaju leta 2019 pod naslovom *Jaz mladi Prekmurec – Jaz mladi Prlek – danes in tukaj* je bil prispevek njegove dijakinje Lucije Šetar razglašen za

najboljšega v svoji kategoriji. Z dijaki recitacijskega krožka pa bogati ne le šolski kulturni utrip, ampak tudi kulturno ponudbo v Lendavi in okolici: zasnoval in režiral je številne recitale, ki so jih dijaki izvedli na občinskih proslavah in literarnih večerih.

Iz leta v leto motivira dijake, da sodelujejo na tekmovanju za *Cankarjevo priznanje* in jih nanj tudi zavzeto pripravlja, tako da so na njem prejeli več bronastih in srebrnih priznanj, največji uspeh pa je bilo zlato priznanje, ki ga je leta 2014 prejel njegov dijak Andreas Sarjaš, ko je postal absolutni državni zmagovalec v kategoriji srednjih strokovnih šol z najvišjim številom točk.

Tako kot svojim dijakom v krožkih je bil Štefan Kardoš zavzet mentor tudi študentkam in študentom, ki so na Dvojezični srednji šoli Lendava opravljali pedagoško prakso, ter pripravnicam in pripravnikom. Oboje je predano seznanjal s konkretnim delom učitelja slovenščine na različnih področjih in jim hkrati skušal prenesti zavest o jezikovno-kulturnem poslanstvu tega poklica in zavest odgovornosti učitelja in šole za osebnostno in družbeno oblikovanje šolajoče se mladine.

Štefan Kardoš je dejaven tudi na področju systemskega spremljanja in načrtovanja pouka slovenščine ter v več projektih: od leta 2004 je član Državne predmetne komisije za splošno maturo, sodeloval je v projektu Didaktična prenova gimnazije in v medšolskem projektu *Jeziki v stiku*, v katerem dijaki treh slovenskih gimnazij iz jezikovno različnih okolij (Piran, Ravne na Koroškem in Lendava) izmenjujejo svoje jezikovne izkušnje.

Pri snovanju in izvedbi kulturnih projektov na šoli in izven nje Štefana Kardoša poleg inovativnosti odlikuje povezovalni in vključevalni pristop, s katerim zmore navdušiti in povezati različne udeležence. Plod takšnega pristopa sta md. njegov igrani film *Inšpektor* in petjezična didaktična slikanica *Rija&Rus*. Film so po motivih Gogoljevega *Revizorja* posneli na Dvojezični srednji šoli Lendava v šolskem letu 2013/2014, v njem pa so poleg dijakov nastopili tudi profesorji in zunanji sodelavci. Pri nastajanju slikanice pa je Štefan Kardoš povezal učenko Osnovne šole Bogojina, ki je napisala besedilo v knjižni slovenščini, in dijakinje Dvojezične srednje šole Lendava, ki so njeno besedilo ob pomoči učiteljev prevedle v madžarščino, hrvaščino, romščino in prekmurščino ter ga opremile z ilustracijami.

Tako kot je Štefan Kardoš s svojim romanesknim opusom zaznamoval sodobno slovensko književnost, je s svojim raznolikim in ustvarjalnim pedagoško-kulturnim delom zaznamoval kulturni utrip Dvojezične srednje šole Lendava in njene širše okolice. Je zgled široko razgledanega in senzibilnega učitelja, ki zna prebujati in spodbujati jezikovno-kulturno ustvarjalnost dijakinj in dijakov ter za kulturno udejstvovanje navdušiti tudi sodelavke in sodelavce in ki s svojim delom kulturno bogati tudi zunajšolski prostor. Zato mu Zveza društev Slavistično društvo Slovenije podeljuje priznanje za posebno uspešno pedagoško delo na področju srednješolskega izobraževanja.

Marko Jesenšek

*Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
marko@jesensek.si*

Marija Bajzek Lukač / Lukácsné Bajzek Mária

Utemeljitev podelitve priznanja Mariji Bajzek Lukač za posebno uspešno strokovno delo na področju slovenistike

Marija Bajzek Lukač, slovenska jezikoslovka, profesorica, prevajalka in pisateljica, se je rodila 24. januarja 1960 v Monoštru v družini porabskih Slovencev, kjer so se med seboj ves čas sporazumevali v slovenščini, tj. v porabskem govoru. Otroštvo in mladost je preživela na Gornjem Seniku, nekaj sto metrov od slovensko-madžarske državne meje. Med letoma 1966 in 1974 je obiskovala slovensko gornjeseniško osnovno šolo, leta 1974 pa je nadaljevala šolanje na srbohrvaški gimnaziji v Budimpešti (Szerbhórvát Gimnázium, Budimpešta). Leta 1978 se je vpisala na ljubljansko univerzo, kjer je študirala slovenski jezik in književnost ter srbohrvaški jezik in književnost – diplomirala je leta 1983 pri Tinetu Logarju z nalogo *Govor vasi Gornji Senik v Porabju*. Leta 2004 je na Filozofski fakulteti Univerze Loránd Eötvösa (Eötvös Loránd Tudományegyetem, tj. ELTE, Bölcsészettudományi Kar) v Budimpešti opravila strokovni izpit iz tolmačenja in prevajanja ter si pridobila naziv strokovne prevajalke. Na univerzi ELTE je leta 2007 tudi doktorirala iz slavistike (ožje področje: jezikoslovje in dialektologija); leta 2010 je bila na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru habilitirana za docentko za slovenski jezik, leta 2014 pa je habilitacijo dosegla tudi na budimpeštanski Filozofski fakulteti univerze ELTE.

Po diplomi je bila najprej urednica časopisa *Narodne novine* (do leta 1988), nato pa strokovna prevajalka za slovenski in madžarski jezik. Leta 2005 je honorarno poučevala prevajalstvo na Filozofski fakulteti univerze ELTE, od leta 2006 tudi slovensko jezikoslovje, nato pa se je leta 2009 na tamkajšnji Filozofski fakulteti redno zaposlila na Inštitutu za slovensko in baltsko filologijo, kjer še danes predava in vodi seminarje iz zgodovine slovenskega jezika, slovenske slovnice, slovensko-madžarskih jezikovnih stikov in prevajalstva. V študijskem letu 2010/2011 je bila gostujoča profesorica na Oddelku za prevodoslovje Filozofske fakultete Univerze v Mariboru.

Med poglobljenim študijem in nadaljnjim vseživljenjskim izobraževanjem je pridobila temeljito jezikoslovno znanje in se je razvila v izvrstno poznavalko slovanskega jezikoslovja ter ugledno predavateljico slovenistike in dialektologije. V slovenskem in madžarskem prostoru je prav tako poznana kot izvrstna prevajalka in tolmačka slovenskega in madžarskega jezika na najvišji ravni.

Marija Bajzek Lukač je bila pobudnica in med letoma 1993 in 1999 tudi sekretarka Košičevega sklada, ki je v Porabju ohranjal slovenski jezik, prirejal znanstvene simpozije, izdajal slovenske knjige in monografije ter štipendiral nadarjene slovenske porabske osnovno- in srednješolce ter študente. Marija Bajzek Lukač, ki je kot porabska Slovenka morala sama prehoditi trnovo pot izobraževanja v Porabju, na Madžarskem in v Sloveniji, se je dobro zavedala, da je potrebno pomagati nadarjenim porabskim otrokom, jim omogočiti primerno izobrazbo in jih tako usposobiti za ohranjanje slovenskega jezika, literature in kulture ter slovenstva v Porabju. Med drugim je sklad izdal in ponatisnil dela znamenitega prekmurskega pisatelja, etnologa, pesnika, zgodovinarja in župnika Jožefa Košiča ter izdal znanstveno monografijo o njegovem življenju in delu, ki sta jo uredila Marija Bajzek Lukač in István Lukács.

Raziskovalno delo Marije Bajzek Lukač je zelo raznoliko, najbolj prepoznavne pa so njene razprave s področja slovenskega jezikoslovja, še posebno pa dialektološke raziskave porabščine in njenega gornjeseniškega govora. Nihče pred njo ni tako znanstveno natančno, poglobljeno in sistematično predstavil slovenskega jezika v Porabju – pri tem še posebno izstopajo *Slovar Gornjega Senika A-L* in njene številne znanstvene razprave o gornjeseniškem porabskem govoru, ki jih je objavila v uglednih revijah in monografijah, npr. *O zgradbi in vsebini gornjeseniškega slovarja*, *Slovenska zemljepisna lastna imena na Gornjem Seniku in v Porabju*, *Slovenska krajevna in vodna imena v Porabju in širši okolici*, *Glagolske predpone v gornjeseniškem govoru*. Iz rojstnega Gornjega Senika je nato razširila slovenistične raziskave na slovensko Porabje in celotni madžarski prostor, npr. *Življenje Slovencev med Muro in Rabo*, *Priložnosti za slovenščino na Madžarskem*, pri tem pa se je potrdila tudi kot odlična poznavalka jezikovno-zgodovinskih razmer v Porabju in Prekmurju, npr. *Položaj prekmurščine v Miklošičevem času – v senci jezikovnih nacionalizmov*, kar ji je omogočilo, da je predstavila celosten pogled na *Preteklost in prihodnost slovenščine in slovenistike na Madžarskem*.

Marija Bajzek Lukač je največja posrednica med slovenskim in madžarskim jezikoslovjem. To poslanstvo izhaja iz njenega poznavanja jezikoslovnega, literarnega in kulturnega posredništva Avgusta Pavla, sina dveh narodov, ki ga je predstavila slovenski javnosti v pravi luči (v preteklosti je bilo njegovo delo preslabo poznano in upoštevano pri Slovencih). V slovenščino je prevedla najpomembnejše znanstveno delo o prekmurskem knjižnem jeziku, tj. Pavlovo rokopisno slovnico iz leta 1942 *Vend nyelvtan* (*Prekmurska slovenska slovnica*), ki jo je predstavila mednarodni javnosti tudi v znanstvenih razpravah, npr. *Od rokopisa do prevoda in objave Pavlove slovnice*, *Pavlova Prekmurska slovnica* (*Vend nyelvtan*), *Pavlov odnos do prekmurščine na začetku 20. stoletja*, *Avgust Pavel in standardizacija prekmurskega knjižnega jezika (1909–1942)*.

Marija Bajzek Lukač je naša najboljša prevajalka slovenskih in madžarskih strokovnih ter znanstvenih besedil, prav tako pa velja za izvrstno tolmačko – svoje praktične izkušnje v prevajalski stroki je predstavila tudi v znanstvenih razpravah o prevajalskih vprašanjih, npr. *Pasti pri prevajanju frazemov iz slovenščine v madžarščino in iz madžarščine v slovenščino*, *Nastajanje prekmurskega strokovnega jezika*, *Strokovno izražje v slovarjih Jánosa Fliszárja*, *Narečni slovarji in prekmurščina v njih*, *Küzmičev prevod Novega zakona v luči prevzemanja besed iz madžarščine*, *Prekmurščina v slovarjih*.

Prevajalec potrebuje pri svojem delu dobro orodje in ker primernega, sodobnega in dostopnega madžarsko-slovenskega slovarja ni bilo, se je Marija Bajzek Lukač lotila priprave velikega madžarsko-slovenskega spletnega slovarja (glavna urednica), dela, ki ima trajno in izjemno vrednost v slovaropisju. Slovar je brezplačno dostopen na portalu szotar.net od septembra 2019. Najobsežnejši sodobni dvojezični madžarsko-slovenski spletni slovar ima okoli 74.000 gesel in velja za največji dosežek sodobne madžarske slovenistike.

Marija Bajzek Lukač je najuglednejša jezikoslovka slovenistka na Madžarskem, ki je svoje znanstveno raziskovalno delo v največji možni meri posvetila slovenistiki, raziskovanju porabskih govorov, slovaropisju in širjenju poznavanja ter ugleda porabskih govorov, slovenščine, slovenistične znanosti ter kulture v madžarskem in mednarodnem prostoru. Zveza društev Slavistično društvo Slovenije ji zato podeljuje priznanje za posebno uspešno strokovno delo na področju slovenistike.

Monika Krojej Telban

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,

Inštitut za slovensko narodopisje

monika.krojej@zrc-sazu.si

Milena Mileva Blažić

Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Oddelek za razredni pouk

milena.blazic@guest.arnes.si

Marija Kozar-Mukič / Mukicsné Kozár Mária
in
Dušan Mukič / Mukics Dusán

**Utemeljitev podelitve priznanja Mariji Kozar-Mukič in Dušanu Mukiču
za posebno uspešno strokovno delo na področju slovenistike**

K ohranjanju porabske kulturne dediščine in porabskega narečja sta izjemno veliko prispevala Marija Kozar-Mukič in Dušan Mukič s svojim delom na področju slovenistike in etnologije.

Marija Kozar-Mukič, rojena v Budimpešti (1952), je leta 1978 diplomirala iz etnologije ter slovenskega jezika in književnosti na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Po končanem študiju se je vrnila na Madžarsko in se leta 1979 zaposlila kot kustosinja v Muzeju Savaria v Sombotelu (Szombathely). Od ustanovitve leta 1983 do 2013 je bila tudi strokovna vodja Muzeja Avgusta Pavla v Monoštru. Z možem Francekom Mukičem, slavistom in znanim porabskim pisateljem, ki je postavil na noge in dolga leta vodil slovenski radio v Porabju – Radio Monošter, sta napisala knjigo *Slovensko Porabje* (1982). Napisala je topografijo *Slovensko Porabje / Szlovénvidék* (1984), leta 1988 pa monografijo *Felsőszölnök / Gornji Senik*, ki sta ji sledili še razširjeni monografiji *Felsőszölnök* (2000) in *Doljni Senik / Unterzeming – Alsószölnök* (2001). Enciklopedičnega značaja je dvojezični etnološki leksikon *Etnološki slovar Slovencev na Madžarskem / A magyarországi szlovének néprajzi szótára* (1996). Objavila je številna znanstvena in poljudnoznanstvena dela in z javnimi nastopi seznanjala slovensko in madžarsko strokovno in širšo javnost s problemi Slovencev v Porabju. Prek kulturnih in interesnih dejavnosti ter društev se udeležuje v kulturnem življenju porabskih Slovencev in Slovencev v Sombotelu kot organizatorka programov. Od 2019 je dopisna članica Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Dušan Mukič, rojen v Sombotelu (1981), sin Marije Kozar-Mukič in Franceka Mukiča, se je po diplomu leta 2007 iz slovenskega jezika in književnosti (*Oblikoslovje gornjeseniškega govora v Porabju*) ter zgodovine (*Slovensko Porabje v 20. stoletju*) na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani kot tudi računalništva na Fakulteti za računalništvo in informatiko iste univerze (*Prevajalnik iz porabskega narečja v slovenski knjižni jezik*) vrnil v Sombotel. Kot priznani slovenski novinar, pesnik, prevajalec in glasbenik si prizadeva ohraniti kulturo Slovencev v Porabju. Zaposlen je pri madžarski televiziji, kjer ureja televizijsko oddajo *Slovenski utrinki* in objavlja članke, pesmi, prevode in literarna dela v *Porabskem koledarju*. Kot novinar sodeluje tudi pri porabskem tedniku *Porabje*, na straneh katerega je objavil številne poljudnoznanstvene serije v domačem slovenskem narečju o občeslovenski, prekmurski in madžarski zgodovini, slovstvu oziroma pokrajinah. Aktivno se udeležuje pri Slovenskem kulturnem društvu Avgust Pavel v Sombotelu in drugih društvih in dejavnostih, ki ohranjajo slovensko kulturo, identiteto in jezik.

Marija Kozar-Mukič in Dušan Mukič sta leta 2017 za tisk in elektronsko objavo pripravila porabske pravlјice in povedke ter drugo pripovedno izročilo Porabskih Slovencev z naslovom *Pripovedno izročilo Slovencev v Porabju: pravlјice in povedke z zvočnih posnetkov Milka Matičetovega* (Ljubljana: Založba ZRC). Delo je dragoceno ne le za porabske Slovence pač pa tudi za nas v matični domovini in za širši mednarodni prostor, kar omogoča tudi klasifikacija pripovednega izročila po mednarodnem tipnem indeksu H. J. Utherja. Izdaja kulturne dediščine Slovencev je še toliko pomembnejša, ker so pripovedi, ki jih je davnega leta 1970 zbral Milko Matičetov v Porabju na Madžarskem, zelo kvalitetne in jih danes na terenu ni mogoče več dobiti.

Obsežno gradivo, ki ga hrani arhiv Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU, je več desetletij neobjavljeno ležalo v arhivu. To gre pripisati dejstvu, da je priprava izdaje po eni strani povezana z izredno zamudnim in napornim delom, saj že samo transkripcije in zvočna obdelava starih posnetkov ter preobrazba v sodobne medije zahtevajo veliko znanja in potrpljenja. Še posebej transkribiranje gradiva s trakov, narečni zapisi in prevajanje v knjižno slovenščino so bili izjemno zahtevni in zamudni.

Pomembno je, da je gradivo objavljeno v knjižni in spletni obliki ter tako na različne načine dostopno ljudem v Porabju, v Sloveniji ali kjer koli po svetu. Z znanstveno tipologizacijo krajevno določenega ljudskega pripovednega izročila je porabsko pripovedno izročilo vključeno v mednarodno bazo ter tako raziskovalcem na voljo za primerjalne študije. Objavljeni posnetki, strokoven poenostavljen zapis in jezikovna obdelava le-teh ter dodana zgoščenka s tonskimi posnetki nekaterih pravlјic predstavljajo dragoceno dodano vrednost publikacije tudi po dialektološki plati.

Opozorjeno je na razlike med posameznimi krajevnimi govori, opisane so značilnosti ter dodan slovarček porabskega besedja, kar prispeva k ohranitvi in dokumentaciji

porabskega jezika. To je še posebej pomembno za mlade, ki pogosto ne govorijo več v svojem domačem narečju, knjižne slovenščine pa tudi ne znajo dobro. Delo je odličen pripomoček v porabskih šolah pri spoznavanju slovenskega jezika in kulturne dediščine.

Leta 2018 sta Marija Kozar-Mukič in Dušan Mukič izdala še skrajšan prevod te publikacije v madžarskem jeziku.

Marija Kozar-Mukič in Dušan Mukič sta s svojim raziskovalnim delom zelo veliko naredila za Slovence v Porabju, tako na kulturnem kot jezikovnem in literarnem področju, zato jima Zveza društev Slavistično društvo Slovenije podeljuje priznanje za posebno uspešno strokovno delo na področju slovenistike, in sicer za ohranjanje in razširjanje slovenskega jezika, literature in kulture v slovenskem Porabju, ki je relevantno tudi za mednarodni prostor.

Iz delovanja zveze društev

Gorica, Guriza, Görz, Gorizia – štirje odtenki goriške jezikovne krajine¹

Jezik in kultura se, vpeta v določenem času, prostoru in družbi, dogajata lokalno. To lokalno gradi regionalno in nacionalno, kar se spet vključuje v svetovno, globalno. Slovenski jezik je zgodovinsko prisoten, »avtohton« na Slovenskem, tj. na slovenskem jezikovnem prostoru, ki zaobjema Slovenijo in t. i. »zamejstvo«, tj. tudi slovensko govoreči prostor v sosednjih državah neposredno za državno mejo. Del slovenskega prostora, razdeljen med Slovenijo in »zamejstvo«, je tudi Goriška, ki pa hkrati prehaja v sosednje svetove. V tej enkratni srednjeevropski kulturnozgodovinski regiji so se namreč skozi zgodovino srečevale romanska, slovanska, germanska in judovska komponenta.

Potem ko so Slovani v drugi polovici 6. stoletja poselili poznejši slovenski prostor, se je njihov tedaj še praslovanski jezik tu srečal s staroselskim romanskim jezikom. Na sobivanje takrat še oblikujočih se furlanščine in slovenščine ob vstopu reke Soče v Furlansko nižino posredno pričajo npr. zemljepisna imena. V dveh darilnih listinah nemškega cesarja Otona III. (983–1002) iz leta 1001, in sicer za oglejskega patriarha Janeza (*Johannes*), izdani 28. aprila v Raveni, in za furlanskega grofa Werihena (*Uerihen*), datirani 27. oktobra v Paviji, napisanih v tedanjem jeziku učene kulture – latinščini, se med drugimi omenjata tudi kraja *Siliganum* [*silikānum] in *vill[a] que Sclavorum lingua vocatur Goriza* [*gorica] ‘vas, ki se v jeziku Slovanov imenuje Gorica’.² Ime prvega kraja je romanskega izvora (izvira iz lat. *silex*, rod. ed. *silicis* ‘kremen’) in bi ga lahko prevedli kot npr. ‘Kreménje, Kreménik, Kreménica’, ime drugega pa slovenskega izvora in je prvotno pomenilo ‘mala gora, grič’. Imeni sta se popolnoma naravno prelili iz jezika v jezik ter se danes glasita slovensko *Sôlkan* [sôɣkan], rod. ed. *Solkána* [soɣkána] in obsoško furlansko *Guriza* (knjižno furlansko *Gurize*).

V procesu fevdalizacije, nastajanja gradov ter ustanavljanja samostanov in mest v visokem srednjem veku so se iz notranjosti nemškega cesarstva tudi na območje ob srednji Soči naseljevali prišleki, po izvoru po večini z bavarskovisokonemškega jezikovnega prostora. Med plemiškimi rodbinami so tu okoli leta 1100 svoj novi dom našli tudi Meginhardinci (Majnhardinci), bavarskega izvora, tedanji grofje v Lurngauu na Koroškem in poznejši Goriški grofje. Po svaštvu so bili preko Spanheimov, frankovskega izvora, grofov na Koroškem, preko Hedvike »iz Moše« sorodstveno povezani z grofom

¹ Besedilo *Gorica, Guriza, Görz, Gorizia – štirje odtenki goriške jezikovne krajine* je pozdravni nagovor predsednika Zveze društev Slavistično društvo Slovenije dne 16. maja 2021 ob odprtju 30. Primorskih slovenističnih dnevov z naslovom *Odenki slovenščine*, ki jih je organiziralo pokrajinsko Slavistično društvo Nova Gorica. Zaradi časovnih omejitev je bilo v nagovoru samem besedilo predstavljeno v skrajšani obliki.

² Štih 1996: 29, 33.

Werihenom.³ Priseljenci so od tukajšnjih prebivalcev med drugim prevzeli tudi ime tedaj še vasi pod gričem, ki se je v njihovem jeziku (po t. i. srednjevisokonemškem *i*-jevskem preglasu; naglašenemu *o* je v neposredno ponaglasnem zlogu namreč sledil *i*) spremenilo v *Görz*. Kraj je tržne pravice prejel leta 1210, mestne pa 1307. Potem ko so leta 1365 Goriški grofje postali deželni knezi, Goriška pa se je izločila iz Furlanije in postala dežela, je bilo furlansko deželno pravo (*Constitutiones Patriae Forojulii*) iz latinščine prevedeno v nemščino (*Statut Puech czu Görcz*),⁴ kar priča o tem, da je uradovni jezik dežele postajal nemški.

S širjenjem vpliva Beneške republike – ta si je leta 1420 dokončno podredila Oglejski patriarhat in postala neposredna sosedka nemškega cesarstva – se je s priseljevanjem njegovih govorcev v deželo začelo širiti tudi (lagunsko, tudi benečansko) beneško narčje italijanskega jezika. Od druge polovice 16. stoletja je opaziti, da je nemščino pri uradovanju začela izpodrivati italijanščina (goriški urbar iz leta 1507, ki nastal po prehodu Goriškega gospostva pod Habsburžane po izumrtju Goriških grofov leta 1500, je tako npr. še napisan v nemškem, urbarja iz let 1565 in 1599 sta že v italijanskem jeziku).⁵ Za razliko od furlanske in nemške pa italijanska različica imena mesta *Gorizia* ni bila prevzeta iz ljudskih jezikov sodeželanov, temveč je izposojena učena, latinska oblika *Goritia*, polatinjeno prvotno slovensko ime (podobno kot je po latinskem *iustitia* učena oblika italijansko *giustizia* 'pravičnost, pravica', medtem ko se ljudska, podedovana oblika glasi *giustézza* 'pravičnost, primernost; točnost, natančnost').

Furlansko-slovensko-nemško-italijanski jezikovno-kulturni mozaik dežele so od poznega srednjega veka zaznamovali tudi Judje, tradicionalno imenovani *Židje*. V Gorici so prvič omenjeni leta 1288.⁶ Na goriško judovsko skupnost med drugim spominjata *židovska četrt* v Gorici in tej pripadajoče *židovsko pokopališče* v Rožni Dolini. To zadnje je še danes otipljiv primer za dejstvo, da jezikovne in kulturne pokrajine, katerih bistvene značilnosti so se izoblikovale v srednjem veku⁷ – čeprav danes na prvi pogled morda manj vidne – presegajo današnje (nezgodovinske) političnouppravne meje.

Podobno kot v drugih zgodovinskih deželah po Evropi je bilo tudi na Goriškem povsem običajno in naravno, da so se deželani jezikov učili drug od drugega, in sicer tako kmet in meščan kot tudi duhovščina in plemstvo, ter imeli ne glede na svojo materinščino oz. svoje materinščine predvsem deželno zavest. V Gorici je dokumentiranih kar nekaj svetlih zgledov teh večjezičnih jezikovnih praks. Primož Trubar (1508–1586), tedaj superintendent v Ljubljani, je leta 1563 na Goriškem, kamor so ga povabili goriški

3 Štih 2017: 133.

4 Štih 2017: 134.

5 Pavlin 2006: 12.

6 Jelinčič Boeta 2009: 300–302.

7 Štih 2008.

deželni glavar Georg von Thurn-Heiligenkreuz ter plemiča Hannibal von Eck-Ungerspach in Andreas von Attems, štirinajst dni zapovrstjo pridigal *deutsch, windisch vnd walisch* ‘nemško, slovensko in laško’, in sicer v Gorici (*Görz*), na gradu v Rubijah (*Rubya*) in v tedanjem Svetem Križu (*Creucz*), o čemer sam poroča baronu Hansu Ungnadu v pismu iz Ljubljane z dne 9. decembra istega leta.⁸ Podobno so Goričani notranjeavstrijskega nadvojvodo Karla II. (1564–1590) na slavnosti ob prevzetju njegove funkcije leta 1564 častili v treh jezikih. Poznejši apostolski nuncij Girolamo Porzia pa je leta 1567 sintetično strnil: »Im Essen, Trinken und in der Kleidung sind die Görzer Deutsche; allgemein werden die drei Sprachen, deutsch, slawisch und italienisch gesprochen.« ‘Glede na hrano, pijačo in oblačenje so Goričani Nemci; vsesplošno se govorijo trije jeziki, nemško, slovansko in italijansko.’⁹

Slovensko so govorili tudi plemiči. Svetal zgled večjezičnosti na Goriškem je tudi prvi goriški nadškof Karel Mihael Attems / Karel Michael von Attems / Carlo Michele d’Attems (1711–1774) (goriški nadškof 1752–1774), ki je v svoji nadškofiji, nastali leta 1751 po razpadu Oglejskega patriarhata – iz slednjega sta nastali dve nadškofiji: na ozemlju beneške republike videmska nadškofija, prvi videmski nadškof je bil Daniele Dolfin / Daniele Delfino (1688–1762) (oglejski patriarh 1734–1752, videmski nadškof 1752–1762), na ozemlju nemškega cesarstva pa Goriška nadškofija –, pridigal latinsko, italijansko, nemško, slovensko in furlansko. Svoje slovensko govoreče vernike je v svojih pridigah – ohranjenih je 61 Attemsovih slovenskih rokopisov – naslavljajal tudi *Lubesnive moje ousize*.¹⁰ V podobnem duhu je decembra leta 1779 baron Giovanni Giuseppe De Grazia svojega dvanajstletnega nečaka Atanasia, ki se je šolal v latinski šoli v ogrskem Budimu ter se z domačimi dopisoval v latinščini, furlanščini, italijanščini in nemščini, v pismu spodbujal, naj se vadi *nella lingua cragnolina* ‘v kranjskem jeziku’, da ga daleč od doma ne bo pozabil, saj mu bo znanje tega nadvse koristno.¹¹

Josip Vuk / Josef Wuk / Giuseppe Vuk (1802–1881) je bil iz Podturna (it. San Rocco, furl. San Roc) v Gorici ter je kot duhovnik služboval v Gorici in drugih krajih na Goriškem, in sicer na različnih jezikovnih prostorih, furlanskem (Vileš/Villesse/Vilès), bizjaškem beneškoitalijanskem (Isola Morosini) in slovenskem (Prvačina). V svojem večjezičnem terminološkem slovarju *Technisches Polyglott – Onomasticum oder Wörterbuch der Namen [...] in sieben Sprachen und dem friaulischen Dialekte [...] / Onomastico Tecnico-Poliglotta ossia Dizionario de’ nomi [...] in sette lingue e nel dialetto friulano [...]* (8 zvezkov, skupaj 428 strani), ki je izšel v Trstu leta 1864, je ob nemščini predstavil še ostale deželne jezike (italijanščino, furlanščino, slovenščino) kot tudi francoščino in angleščino ter evropska klasična jezika, latinščino in (staro) grščino. Kot

8 Rajhman 1986: 172–176.

9 Czornig [1998].

10 Bratuž 1993a: 90.

11 Bratuž 2008a: 16–17.

je zapisal sam je za izhodišče izbral nemščino, »la lingua Tedesca per base, essendo dessa la lingua comune di questo vasto Impero« 'nemški jezik za izhodišče kot skupni jezik v tem prostranem cesarstvu'. Furlanščino je eksplicitno označil za narečje in ne za jezik (»in sieben Sprachen und dem friaulischen Dialekte / in sette lingue e nel dialetto friulano« 'v sedmih jezikih in furlanskem narečju'), v slovarju pa je predstavil obsojško furlanščino, ki jo je poznal iz Podturna (prim. izglasni *-a* v *femina*, *fia* pri Vuku in izglasni *-e* v *femine*, *fie* v osrednje-vzhodnih furlanskih narečnih govorih, narečni podstavi knjižne furlanščine). Celoten naslov Vukovega terminološkega slovarja se v nemščini in italijanščini glasi:

Technisches Polyglott – Onomasticum oder Wörterbuch der Namen der geistlichen, Civil- und Militär-Würden und Chargen, der Professionisten, Künstler und Handwerker, der Grade der Bluts- und Eheverwandschaft, nebst andern charakterischen Benennungen in sieben Sprachen und dem friaulischen Dialekte, und zwar: in der Deutschen parallel zu der Italienischen (zu dem friaulischen Dialekte), zu der Französischen, Englischen, Slovenischen, Leteinischen und Griechischen Sprache, verfasst von Josef Wuk Weltpriester ecc. ecc. von Görz (Triest: Buchdruckerei des Österr. Lloyd, 1864);

Onomastico Tecnico-Poliglotta ossia Dizionario de' nomi delle dignità e cariche ecclesiastiche, civili e militari, de' professionisti, degli artefici ed artieri, de' gradi di parentela, di consanguineità ed affinità e d'altre denominazioni caratteristiche in sette lingue e nel dialetto friulano: cioè nella lingua Tedesca parallelamente alla Italiana, (al dialetto Friulano), alla lingua Francese, Inglese, Slovena, Latina e Greca, compilato da Giuseppe Vuk Sacerdote secolare ecc. ecc. di Gorizia (Trieste: Tipografia del Lloyd austriaco, 1864).

Jeziki na Goriškem so torej stoletja dolgo sobivali, se medsebojno prepletali in ozmotsko prelivali, kar se lepo odraža tudi v prevzetih besedah, oblikovnih in pomenskih kalkih ter skladenjskih zgradbah, ki so potovali iz jezika v jezik. Slovenski jezik so tako obogatili številni nmcizmi (v Attemsovi pridigi z začetkom *Bratie inu sestre* iz leta 1766¹² se npr. pojavljajo prevzete besede iz srednje visoke nemščine kot (jezikovno gradivo je prečrkovano v bohoričico) *trošt* 'tolažba', *reva* 'beda, revščina, žalost', *brumen* 'pobožen, prizadeven, vnet, vrl', *andaht* 'pobožnost', *žegen* 'blagoslov', *nuc* 'prid', *gnada* 'milost', *špiža* 'hrana', *arcnija* 'zdravilo', *gvišno* 'gotovo'),¹³ furlanizmi (*križ*, *maja*, *pršut*) in venetizmi (*cekin*, *čelada*, *fant*, *pajac*, *panceta*).¹⁴ Obratno pa so tudi nekateri slovenizmi prešli v furlanščino (*bàbe* 'klepetulja, botra; babica', *brìtule* 'nožiček', *colàc* 'presta', *còsse* 'koš, košara', *gubàne* 'guban(ic)a', *pustòte* 'ledina, pušča', *sàve* 'krastača')¹⁵ in tedaj že t. i. kolonialno beneško italijanščino (*bàba* 'baba', *brìtola* 'nožiček', *céspa* 'vrsta slive', *colàc* 'presta', *chèlnerza* 'natakarica', *gubàna*

12 Bratuž 1993b: 12–23.

13 Striedter-Temps 1963.

14 Snoj 2016: passim.

15 Skubic 2006: 67–84.

‘guban(ic)a’, *matavilz* ‘motovilec’, *mlècherza* ‘mlekarica’, *prèšniz* ‘vrsta velikonočnega peciva, zavitek’, *putiza* ‘potica’, *šàba* ‘žaba’, *šèmelza* ‘žemlja’, *žima* ‘hud mraz’).¹⁶

S pojavom nacionalizmov v 19. stoletju je tudi na Goriškem deželno začela vedno bolj zamenjevati nacionalna zavest; postalo je pomembno, ali si za avstrijsko, italijansko ali slovansko oz. slovensko stvar, to zadnje tudi znotraj ideje zedinjene Slovenije v okviru tedanje Avstrije. Nekdanje sobivanje je svoj dokončni zaton doživelo s koncem dežele *Goriška in Gradiška* (*Görz und Gradisca*) ob razpadu Avstro-Ogrske monarhije leta 1918. Evropa je namreč takrat že bila globoko v podivjanem 20. stoletju ... Nepopravljiva škoda vsiljevanja samo »svojega« in zatiranja »drugega« v novo nastalih »nacionalnih« državah po prvi oz. drugi svetovni vojni je bil skoraj popoln prehod iz množične večjezičnosti in večkulturnosti v prevladujočo enojezičnost in enokulturnost.

Slovenski jezik je v vseh svojih časovnih različicah na Goriškem torej ukoreninjen od zgodnjega srednjega veka, kjer si svoj življenjski prostor že stoletja deli s svojimi sosedmi. Tu ima torej svojo domovino, seveda na obeh straneh današnje italijansko-slovenske državne meje, ki je bila med Italijo in tedanjo Jugoslavijo dokončno določena z mirovno pogodbo 10. februarja 1947. Ta nenaravna črta pa je tukajšnji slovenski jezikovni kontinuum razdelila na »zamejstvo na drugi strani meje« in na »zamejstvo na drugi strani meje«, za »zamejce« so namreč tisti na drugi strani »zamejci«. Odmišljanje meje med današnjima »zamejskim« in »zamejskim« ter ozaveščanje jezikovne in kulturne celote goriškega prostora kot tudi vključevalno sobivanje lokalnega, regionalnega, nacionalnega in globalnega je bilo, je in bo vedno aktualno. Predpogoj za to pa je poglobljeno poznavanje najprej svojega jezika in kulture v času, prostoru in družbi, nato sosedskih jezikov in kultur v dani kulturnozgodovinski regiji ter v globaliziranem in digitaliziranem svetu ne nazadnje tudi globalnega jezika za komunikacijo na širši mednarodni ravni.

Matej Šekli

predsednik Zveze društev Slavistično društvo Slovenije

16 Doria 1987: passim.

VIRI IN LITERATURA

- BRATUŽ, Lojzka, 1993a: *Slovenske pridige*. Karel Mihael Attems. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- BRATUŽ, Lojzka, 1993b: *Manoscritti sloveni del Settecento*. Udine: Università degli studi di Udine, Facoltà di lingue e letterature straniere, Istituto di lingue e letterature dell'Europa orientale.
- BRATUŽ, Lojzka, 1996: *Gorica v slovenski književnosti*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- BRATUŽ, Lojzka, 2001: *Iz goriške preteklosti: besedila in liki*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- BRATUŽ, Lojzka, 2008: *Iz primorske kulturne dediščine*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- BRATUŽ, Lojzka, 2008a: Slovenščina v plemiških rodbinah / Lo sloveno nelle famiglie nobiliari. *Iz primorske kulturne dediščine*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba. 11–21.
- CARROZZO, Alessandro, 2008: *Dizionari Ortografic Furlan*. Udine: Serling / Informazion Furlane.
- CAVAZZA, Silvano, BLANCATO, Sebastiano, 2010: Primož Trubar in Gorizia and Friuli. Aleksander Bjelčevič (ur.): *Reformacija na Slovenskem (ob 500-letnici Trubarjevega rojstva)*. (Obdobja 27.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 547–556.
- COSSUTTA, Rada, 2011: *Slovenizmi v italijanskem tržaškem narečju*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- CZOERNIG, Carl von, [1998]: Das Land Görz und Gradisca. Ponatis v: *Europa erlesen. Friaul*. Ur. Hans Kitzmüller, Franz Marenits. Klagenfurt/Celovec: Wieser Verlag, 1998. 53–55.
- Europa erlesen. Friaul*. Ur. Hans Kitzmüller, Franz Marenits. Klagenfurt/Celovec: Wieser Verlag, 1998.
- Europa erlesen. Alpen-Adria*. Ur. Wolfgang Platzer, Lojze Wieser. Klagenfurt/Celovec: Wieser Verlag, 2008.
- JAZBAR, Erika, VOGRIČ, Zdenko, 2008: *Gorica: vodnik po mestu in po sledovih slovenske prisotnosti*. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva.
- JELINČIČ BOETA, Klemen, 2009: *Judje na Slovenskem v srednjem veku*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Le lingue di Gorizia. Casa Ascoli, Gorizia*. [Katalog k razstavi v Ascolijevi rojstni hiši v Gorici.] Ur. Ivan Portelli, Maria Chiara Visintin, Gabriele Zanello. Udine: Societât Filologjiche Furlane / Udine: Società Filologica Friulana, 2019.
- MANIACCO, Tito, 1985 (2007): *Storia del Friuli*. Roma: New Compton editori.
- MORELLI DI SCHÖNFELD, Carlo, 1855, 1855, 1855, 1856: *Istoria della Contea di Gorizia I–IV*. Gorizia: Premiata Tipografia Paternolli.
- PAVLIN, Vojko, 2006: *Goriško gospostvo ob prehodu pod Habsburžane na osnovi urbarja iz leta 1507*. Nova Gorica: Goriški muzej, Grad Kromberg.
- PIRONA, Giulio Andrea, ²1992 (¹1935): *Il nuovo Pirona: vocabolario friulano*. Aggiunte e correzioni riordinate da Giovanni Frau per la seconda edizione (1992). Udine: Società Filologica Friulana.
- PODBERŠIČ, Renato, 2018: *Jeruzanel ob Soči: judovska skupnost na Goriškem od 1867 do danes*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, Gorica: Goriška Mohorjeva družba, Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
- RAJHMAN, Jože, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- ROSEANO, Paolo, MELCHIOR, Luca, MADRIZ, Anna, BIZJAK, David, 2016: *Il Nuovo Vuk: Dizionario del Goriziano*. Udine: Societât Filologjiche Furlane / Udine: Società Filologica Friulana.

- SKUBIC, Mitja, 1997: *Romanske jezikovne prvine na zahodni slovenski meji*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakulteta Univerze v Ljubljani.
- SKUBIC, Mitja, 2006: *Slovenske jezikovne prvine v obsoški furlanščini*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakulteta Univerze v Ljubljani.
- SNOJ, Marko, 2009: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC.
- SNOJ, Marko, ³2016 (²2003, ¹1997): *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- STRIEDTER-TEMPS, Hildegard, 1963: *Deutsche Lehnwörter im Slovenischen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ŠTIH, Peter, 1997: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- ŠTIH, Peter, 1999: »*Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza*«: študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412). Nova Gorica: Goriški muzej, Grad Kromberk.
- ŠTIH, Peter, 2008: Alpen-Adria: die Bedeutung des Mittelalters für die Herausbildung ihrer Strukturen. *Europa erlesen. Alpen Adria*. Ur. Wolfgang Platzer, Lojze Wieser. Klagenfurt/Celovec: Wieser Verlag. 231–235.
- ŠTIH, Peter, SIMONITI, Vasko, VODOPIVEC, Peter, 2016: *Slovenska zgodovina I–II*. Ljubljana: Modrijan.
- ŠTREKELJ, Karel, 1887: *Morphologie des Görzer Mittelkarstdialektes mit besonderer Berücksichtigung der Betonungsverhältnisse*. Wien: Kais. Akademie der Wissenschaften.
- TAVANO, Sergio, ⁴1986 (¹1980): *Gorizia. Storia e arte*. Reana del Rojale (Udine): Chiandetti editore.

In memoriam

In memoriam
Zoran Božič (13. oktober 1951 – 2. junij 2021) –
mного prezgodaj

*Prezgodaj je še. Pastir na paši
še peče si svojo večerjo v oblicah.
Prezgodaj je še. K večerni maši
še ni šla iz bližnje hiše ženica.
Prezgodaj je še. Še letajo ptiči
iz vrabčje družine v mraku pred vrati.
Prezgodaj je še oditi. Ne uniči
veselja njim, ki žele praznovati.
Zdaj zdaj bo tvoj sosed vstal in veselo
povedal, da dolgo, dolgo še živi.
A ti boš skoz okno gledal v uvelo
jesensko travo na božji njivi.*

(Lojze Krakar: Pred jesenskim večerom)

Prezgodaj je, za tiste meni drage, ki še niso prestopili meje sedmega križa, in bi lahko dali sebi in svetu še veliko ustvarjalnega. V mislih imam poleg pisca teh verzov še ljudi iz moje generacije, ki se vsak po svoje vpisujejo v novejšo slovensko literarno in kulturno zgodovino, npr. na Jašo Zlobca, Petra Kolška, Zorana Božiča.

Zoran Božič – kolega iz študentskih let in poklicnega življenja, prijatelj s smislom za humor, z blagodejno staromodnim šarmom, pošten, temeljit, s strastno delovno vne-mo, klen govorec, osebnost z občudovanja vrednim razgledom pa različnih področjih, srednješolski in univerzitetni profesor, raziskovalec, angažiran družbeno politični de-lavec, sadjar, dober človek.

Ti paberki možganske nevihte, ki se priklicujejo iz spomina ob misli na Zorana, pričajo o moči in življenjskem elanu, s katerim se je Zoran neutrudno in vselej dosledno posve-čal zadanim ciljem kljub oviram ter občasnemu nerazumevanju okolice.

Že kot zrel slovenist z znatnim raziskovalnim in pedagoškim opusom se je odločil za podiplomski študij in se nekega dne pojavil na moji govorilni uri s prošnjo za mentor-stvo in z jasno namero, da se po opravljenih magistrskih izpitih (po predbolonjskem študiju) poteguje za neposredni prehod na doktorat. Oba sva se tudi strinjala, da si za temo raziskave izbere Prešerna v pedagoški komunikaciji skozi čas in še posebno v sodobnosti. Naš največji »literarni svetnik« je v literarni zgodovini obdelan z vseh mogočih vidikov in po vseh mogočih metodah, kako pa je poskrbljeno za njegovo

prehajanje v znanje in zavest najširših potencialnih nosilcev njegovega izročila, ki so še v šolskih klopeh, pa se raziskovalno temeljito ni lotil še nihče. Domnevala sva, da je to za »resne« raziskovalce prebanalno opravilo in da njihova sicer izdelana in nemara komu tudi prepričljiva kritična mnenja o »mrcvarjenju« Prešerna v šoli ne izhajajo iz poznavanja dejanskih sprejemnikov ter nabora pesniškega gradiva in razlag, ki so jim bile ponujene skozi čas v učbeniških virih. Zato si je zastavil dve temeljni raziskovalni vprašanji: Kako je obravnavan Prešeren kot kanonski šolski avtor skozi čas in kakšna je recepcija pesnika pri sodobnih dijakih.

Zoran Božič (ZB) se je vneto lotil obeh raziskovalnih vprašanj in skladno z njima napisal dvodelno disertacijo *Poezija Franceta Prešerna v srednješolskih učbenikih in njena recepcija* (2010), ki je njegovo temeljno raziskovalno delo. V prvem delu raziskave je obdelal 56 sestavov beril (skoraj vse!) za višje srednje šole od prvega, Macunovega iz leta 1850, do sodobnosti oz. do leta 2010 ter vse srednješolske učne načrte od 1849 do 2008. Nabiranje teh gradiv je bilo že samo po sebi velik raziskovalni zalogaj. Pri obravnavi beril je zajel osrednjeslovenski prostor, zamejstvo in izseljenstvo, celo berila, ki so jih po vojni uporabljali v begunskih taboriščih na Koroškem. Težišče raziskovanja tega obsežnega gradiva je bilo pojavljanje Prešerna kot kanonskega avtorja, za kakršnega velja vse od prvega Macunovega berila dalje. Hkrati pa je Zoran Božič raziskal tudi berilno pojavljanje drugih avtorjev skozi čas, opravil navzkrižne kvantitativne in kvalitativne primerjave med njimi, analiziral didaktični instrumentarij, s katerim so predstavljeni, pa raziskovalce in ocenjevalce beril, mehanizme izbiranja besedil, vpliv cenzure in samocenzure pri sestavljalcih in vplive ideologij – tu se izkaže, da so bili ti najmočnejši v stari Avstriji, v času italijanske province med drugo svetovno vojno in v času usmerjenega izobraževanja v 80. letih, ne pa tudi v celotnem povojnem obdobju, kot utegne marsikoga zavesti razširjeni stereotip.

V drugem delu disertacije pa je Zoran Božič raziskal recepcijo Prešernovih pesmi pri sodobnih gimnazijcih, pri tem pa uporabil problemu prilagojene veljavne metode empiričnega pedagoškega raziskovanja. Razumevanje in vrednotenje Prešerna je pri sodobnih dijakih razmeroma nizko, a je dognal, da ga je z uporabo določenih izvirnih pristopov, ki jih je avtor razvil in preizkusil, mogoče precej izboljšati. Predvsem pa se pokaže, da dijaki na vrh sprejemljivosti postavljajo druge Prešernove pesmi, kot jih literarna zgodovina, po kateri se zvečine zgledujejo sestavljalci beril. Zato Zoran Božič oblikuje predlog drugačnega izbora Prešernovih pesmi v berilih.

Več kot 750 strani obsegajoča disertacija, podlaga za obsežno monografijo *Slovenska literatura v šoli in Prešeren* (Založba Tangram, 2010) in vir gradiva za številne nadaljnje raziskave, pomeni izvirni prispevek k znanstvenim disciplinam od literarne do kulturne zgodovine in didaktike književnosti.

Prispevek k literarni zgodovini je v dejstvu, da gre za novo temo v okviru prešernoslovja, ki obravnava Prešerna kot šolskega avtorja. Avtor raziskuje pesnikovo zgodovinsko usodo v tisti vrsti komunikacije, ki se je najbolj zanesljivo za daljši ali krajši čas udeležuje celotna populacija in je ključna tudi za splošno socializacijo.

S stališča kulturne zgodovine je pomembno, da Zoran Božič vključi celoten slovenski kulturni prostor. Ob analizi zamejskih in izseljenskih beril oriše tudi okoliščine, v katerih so nastajala, od političnih do kulturnih in pedagoških. Opozarja na zanimivo dejstvo, da so se s sestavljanjem beril ukvarjali tudi nekateri sestavljalci, bolj znani na drugih področjih delovanja (Miklošič, Bleiweis, Janežič, Bajec, Sovre, Borštnik ...). Skozi analizo vsebine beril in ob bogatih opombah lahko posredno sklepamo marsikaj o t. i. slovenski kulturni identiteti, o tradiciji estetskih in spoznavnih vrednot za presojo literature in kulture, razkrijejo se motivi za vrednotenje Prešerna kot nacionalnega mita in pesnika ter odnos do slovenskega jezika sploh.

S stališča didaktike književnosti najdemo v Božičevi disertaciji prvo pregledno sintezo historičnih informacij o dejstvih, ki so vplivala na nastajanje beril. Izvemo npr., katere splošne kurikularne okoliščine so spodbujale skozi čas nastanek novega berilnega sestava: sprememba politične ureditve, učnih načrtov za slovenščino, konkurenčnost (ta je bila na delu že pri prvih sestavih beril, saj sta npr. Janežičev in Miklošičev sestav beril za višje gimnazije nastajala tako rekoč istočasno, v 60. letih 19. stoletja).

Druga pomembna sestavina pa je historiat didaktike književnosti v smislu dinamike refleksij o didaktični strukturi pouka književnosti. Prinaša ga vsakokratno povzetek pomembnejših ocen berilnega sestava in prikaz širših literarno pedagoških razprav, iz katerih so vidne izobraževalne in literarne prioritete vsakokratnih kritikov oz. razpravljalcev.

Tu je še vrsta drugih podatkov iz književnodidaktične zgodovine, ki jih bo mogoče še nadgrajevati v nadaljnjih raziskavah. Opisi učnih načrtov (UN) npr. pokažejo, da je bilo v UN iz 1948 660 ur za slovenščino v 4 letih, a le 75 za jezikovni pouk. To število se je zmanjševalo, razmerje med jezikovnim in književnim poukom pa spremenilo na 50 : 50.

Primerjave s tujimi berili dajejo podatek, da naša po obsegu in strukturi nekako ustrezajo hrvaškim, da pa obstaja analogno italijansko berilo za 4. letnik, ki ima kar 1000 strani!

Disertacija je tudi Zoranu Božiču samemu omogočala nadaljnje raziskave in objave. Poleg monografije, ki ji je nekam nerazumno skromno spremenil naslov, je tu vrsta objav v domačih in tujih publikacijah. Navedimo le nekaj primerov člankov, ki jih izkazuje bibliografski izpis iz COBISS:

- World War I in secondary school literature textbooks during the interwar period. *Serbian studies research* 9/1. 61–68.
- Besedila Ivana Cankarja na šolski klopi. *Slovenščina v šoli* 21/3. 2–22.
- The topic of mining in secondary school literature textbooks from 1850 to 1950. *Studies in English language teaching* 6/3. 233–244.
- Avtorice v slovenskih srednješolskih berilih. *Jezik in slovstvo* 62/1. 33–43.

Nekateri praktični pristopi, ki jih je Zoran Božič razvijal in uporabljal ter predstavil v disertaciji in monografiji, so naleteli na mešane občutke. Njegova metoda prozifikacije, tj. vzporednega branja proznega prevoda in izvirnika pesmi, je naletela na nekatere dvome, češ da se s tem uničuje umetniškost pesmi. Vendar pa jo je treba razumeti kot vmesno fazo, pot do lažjega razumevanja, ki se mora končati s ponovnim branjem izvirnika v umetniški celoti.

Nekaj skepse je doživela tudi njegova metoda »učnih verig«, ko se literarno besedilo bere v krajših odlomkih ob sprotih vprašanjih in komentarjih. A tudi ta pristop lahko učinkovito deluje kot stopnja celostne šolske interpretacije v fazi analize. Sinteza in vrednotenje v didaktiki vedno pomenita povratek k obravnavi umetniške celote. Morda nespornost, ki so jih sprožali Božičevi inovativni didaktični pristopi izvirajo prav iz dejstva, da je premalo poudarjal njihovo vmesnost v celostni metodi šolske interpretacije.

A če so mi nekateri dvomi v praktično izpeljavo didaktičnih pristopov še nekako razumljivi, pa mi skepsa akademskih kolegov, izkazana posebno pri togih birokratskih zahtevah pred izvolitvijo v naziv docenta na Univerzi v Novi Gorici, ni jasna. Zoran je moral za svoj naziv objaviti serijo člankov v tujih revijah in v tujem jeziku, da je končno dosegel dovolj točk. V tem boju se je večkrat počutil poraženega, a je vedno znova zavihal rokave, našel še kakšno revijo in objavil še en članek. Tako se je moral dokazovati človek z obsežno znanstveno monografijo in s siceršnjo kakovostno znanstveno bibliografijo o slovenski literaturi in v slovenščini, da bi dosegel nekaj, čemur se pravi »akademska odličnost«. Razumi, kdor moreš. A vendar te objave v tujini niso bile zaman. Postal je ugledno mednarodno ime s priznanji v virtualni akademski skupnosti, o čemer je že po izbruhu bolezni poročal na facebooku.

Prav na zadnjem slavističnem kongresu 2019 v Novem mestu je kot vodja Sekcije za slovenščino v javnosti pri Slavističnem društvu Slovenije bil določen tudi za vodjo okrogle mize o visokošolski slovenščini, ki je bilo tedaj nadvse aktualno vprašanje in je burilo slovensko javnost za in proti. Zoranu se je zdelo umestno, da se glede tega opredeli tudi stanovska organizacija, ne le posamezniki vsak v svojem imenu. Mučno je bilo vsem prisotnim, da so vabljeni sogovorniki »na njegovi strani« tik pred zdajci odpovedali udeležbo, tako da je s svojimi idejami in predlogi ostal sam in poražen. Tudi iz publike ni doživel podpore in meni osebno bo trajno žal, da se nisem oglasila

in sem se podobno kot drugi prisotni v zadregi potuhnili nasproti suverenim nastopom drugače mislečih. Tedaj se je Zoran umaknil iz strokovnega življenja, slovenščino v javnosti pa je tako kot marsikaj drugega pobrala korona.

Potem smo na facebooku lahko občudovali čudovite fotografije iz njegovega sadovnjaka Pod skalco, fotografije in komentarje lokalnih kulturnih biserov pa pristrčne fotografije bratov trojčkov in njihove družine ... Presunljivo je bilo njegovo javno slovo, v katerem je objavil, da mu je dano živeti le še malo časa. Ni se vdal do konca, ko je matildina kosa premagala njega, njegovo zdravstveno podporo in ljubečo družino, ki mu je do zadnjega stala ob strani. A dobro je, da je doživel uspeh sina režiserja Gregorja Božiča in njegovo poroko.

Zoran je čisto človeško imel obdobja poraženosti, potrnosti, izgube samozavesti. Imel je obenem velike raziskovalne in poklicne uspehe ter uspehe, ki so segali tudi v širšo družbo, ko je deloval kot državni ali mestni svétnik. Imel je številne prijateljske vezi, imel je svoje ljudi, ki so ga obdajali s pozorno skrbjo do zadnjega. Knjigo je posvetil »ženi Karli, Briki s plemenitim srcem, sinu Gorazdu, gradbeniku in muzikantu, sinu Gregorju, režiserju in sadjarju«. Njegova družina je nedvomno zaslužna, da je zmogel vse naloge, sredi katerih je nenehno bil. Veliko srce je imel tudi Zoran sam. Gotovo mu je na elizejskih poljanah dodeljen udoben oblak, na katerem z novo pomirjenostjo opazuje pehanje ljudi pod seboj in svoje tri angelčke, žalostne ob njegovem prezgodnjem odhodu, a hvaležne, da so ga imeli med sabo.

Boža Krakar Vogel
Slavistično društvo Slovenije

In memoriam

Andrea Trovesi (9. junij 1971 – 10. junij 2021)

Con enorme dolore vi comunichiamo che è mancato Andrea Trovesi. Il 9 giugno avrebbe compiuto 50 anni. Era malato da alcuni anni, ma nessuno si aspettava una fine così vicina, precoce.

Andrea ha rappresentato una figura davvero eccezionale nel firmamento della slavistica italiana. È forse l'unico nella generazione degli slavisti più giovani che può essere considerato continuatore della grande tradizione slavistica italiana. I suoi ambiti di ricerca infatti riguardano diverse lingue e culture slave messe a confronto, in particolare quelle occidentali e meridionali: oltre a studi propriamente linguistici sul ceco, lo slovacco, il serbo lusaziano, lo sloveno, il bulgaro e le varietà del serbo-croato, studi che costituivano il suo primario interesse, egli ha condotto anche pregevoli ricerche sull'interazione di lingue e culture slave dell'Europa centro-orientale e dei Balcani.

Laureato in Filologia slava presso l'Università di Bergamo, si era specializzato in Filologia e linguistica slava presso l'Università Carlo di Praga, presso l'Istituto di Slavistica dell'Accademia delle Scienze della Repubblica ceca, e aveva conseguito un Master in studi dell'Europa dell'Est a Berlino.

Nel 2002 aveva conseguito il dottorato di ricerca in Slavistica presso l'Università degli Studi di Milano discutendo una tesi sull'espressione della determinatezza, successivamente pubblicata come monografia (*La genesi degli articoli determinativi. Modalità di espressione della definitezza in ceco, serbo-lusaziano e sloveno*, Milano, Franco Angeli, 2004).

Nei suoi lavori si è occupato soprattutto di grammatica comparata e contrastiva e di contatto linguistico in area slava. Nel corso degli ultimi 15 anni ha pubblicato diversi saggi significativi sulla categoria del vocativo nelle varie lingue slave, che si preparava a raccogliere in una monografia.

È coautore, insieme a François Esvan e Anna Maria Perissutti, di una *Grammatica ceca* uscita di recente (Hoepli 2019).

Andrea ha avuto anche il grande merito di avere ripreso nel 2007, quando era ricercatore presso l'Università di Bergamo, la tradizione degli incontri periodici degli slavisti italiani che operavano in ambito linguistico, che avevano avuto luogo negli anni '80 e '90. Da allora gli Incontri di Linguistica slava sono proseguiti ininterrottamente, svolgendosi a turno in diverse sedi universitarie italiane e contribuendo non poco al consolidamento degli studi linguistici slavi in Italia. Andrea ci teneva molto ad organizzare il decimo di

questi Incontri a Roma dove era approdato qualche anno fa come professore associato di lingua e letteratura slovena e di linguistica slava.

Ha fatto parte del Direttivo dell'Associazione Italiana Slavisti e del Comitato di Redazione della rivista di Studi Slavistici. Faceva parte la Classe di Slavistica dell'Accademia Ambrosiana.

Gli piaceva insegnare, era amato dagli studenti e dai colleghi.

Ha vissuto gli anni della malattia con grande dignità e discrezione, cercando di non mancare ai propri obblighi istituzionali.

Lascia in tutta la comunità slavistica un profondo, autentico senso di perdita e un vuoto incolmabile.

Rosanna Benacchio, Lucyna Gebert, Francesca Giusti Fici
Associazione Italiani degli Slavisti

Z veliko žalostjo sporočamo, da je preminil Andrea Trovesi. 9. junija bi bil dopolnil 50 let. Z boleznijo je živel že nekaj let, a nihče ni pričakoval, da bo konec prišel tako kmalu, prezgodaj.

Andrea je bil resnično izjemna osebnost, ki je sodil v sam vrh italijanske slavistike. In morda edini v generaciji mlajših slavistov, ki ga upravičeno lahko štejejo za nadaljevalca vélike slavistične tradicije v Italiji. Njegovo raziskovalno področje je zajemalo kontrastivno primerjavo različnih slovanskih jezikov in kultur, predvsem zahodno- in južnoslovanskih. Poleg jezikoslovnih študij v ožjem smislu, ki so se dotikale češčine, slovaščine, lužiške srbščine, slovenščine, bolgarščine in različic srbohrvaščine ter so bile središče njegovih interesov, je objavil tudi odlične raziskave o medsebojnem vplivanju slovanskih jezikov in kultur v vzhodni Srednji Evropi in na Balkanu.

Diplomiral je iz slovanske filologije na Univerzi v Bergamu, na področju slovanske filologije in jezikoslovja se je izpolnjeval na Karlovi univerzi v Pragi in na Slovanskem inštitutu Češke akademije znanosti, znanstveni magisterij s področja vzhodnoevropskih študij pa je zagovarjal v Berlinu.

Leta 2002 je na Univerzi v Milanu zagovarjal doktorat iz slavistike na temo izražanja določnosti, ki je pozneje izšel v obliki monografije (*La genesi degli articoli determinativi. Modalità di espressione della definitezza in ceco, serbo-lusaziano e sloveno*, Milano, Franco Angeli, 2004).

V svojih znanstvenih delih se je ukvarjal predvsem s primerjalno in kontrastivno slovnico ter jeziki v stiku v slovanskem prostoru. V zadnjih 15 letih je objavil nekaj pomembnih člankov o zvalniku v različnih slovanskih jezikih, ki jih je nameraval urediti v monografijo.

Skupaj z Françoisom Esvanom e Anno Mario Perissutti je soavtor dela *Grammatica ceca*, ki je izšla pred kratkim (Hoepli, 2019).

Andrejeva zasluga je bila tudi, da je leta 2007, ko je bil raziskovalec na Univerzi v Bergamu, obnovil tradicijo rednih srečanj italijanskih slavistov, delujočih na področju jezikoslovja, iz 80. in 90. let. Odtlej so se *Incontri di Linguistica slava* vrstili nepretrgoma, izmenjaje se na različnih italijanskih univerzah, ter znatno prispevali k utrditvi slovanskih jezikoslovnih študij v Italiji. Andrei je bilo veliko do tega, da bi organiziral deseto srečanje v Rimu, kjer je kakšno leto poprej pristal kot izredni profesor za slovenski jezik in književnost ter slovansko jezikoslovje.

Bil je član upravnega odbora Slavističnega društva Italije in uredniškega odbora revije *Studi Slavistici*. Bil je član Razreda za slavistiko Ambrozijanske akademije.

Rad je učil, študenti in kolegi so ga imeli radi.

Svojo bolezen je preživeljal z velikim dostojanstvom in molčečnostjo, ves čas je skušal izpolnjevati svoje poklicne in stanovske dolžnosti.

V slavistični skupnosti pušča globok, resničen občutek izgube in nezapolnljivo praznino.

Rosanna Benacchio, Lucyna Gebert, Francesca Giusti Fici
Slavistično društvo Italije

Andrea Trovesi se je rodil in živel v Bergamu. Diplomiral je leta 1997 iz jezikoslovja (ruščina in nemščina) na Univerzi v Bergamu. Specialistični študij s področja slavistike je nadaljeval na Slovanskem inštitutu Češke akademije znanosti in na Karlovi univerzi v Prahi. Doktoriral je leta 2002 na temo določnosti v slovanskih jezikih na Univerzi v Milanu; njegov doktorat je izšel v obliki monografije (*La genesi di articoli determinativi. Modalità di espressione della definitezza in ceco, serbo-lusaziano e sloveno* 'Geneza določnih členov: način izražanja določnosti v češčini, lužiški srbščini in slovenščini', Milan, 2004).

Od leta 2002 je predaval slovansko filologijo na Univerzi v Bergamu in slovansko jezikoslovje na bližnji Univerzi v Milanu. Od študijskega leta 2015/2016 pa je bil profesor za slovenski jezik in književnost ter za slovansko filologijo na Univerzi La Sapienza v Rimu. Bil je član upravnega odbora Slavističnega društva Italije (Associazione Italiana degli Slavisti), uredniškega odbora znanstvene revije *Studi Slavistici* in član Razreda za slavistiko milanske Ambrozijanske akademije (Accademia Ambrosiana, Classe di Slavistica).

Andrea Trovesi je bil slavist v najzlahtnejšem pomenu besede s širokim razgledom po slovanskem jezikovnem svetu, aktivno je namreč obvladal večino slovanskih jezikov ter dobro poznal njihovo sedanjost in preteklost. Raziskovalno se je ukvarjal predvsem s primerjalno in kontrastivno slovnico slovanskih jezikov, pogosto z arealnega vidika (npr. nastanek določnega člana v slovanskih jezikih Srednje Evrope, zgodovina turcizmov v

slovanskih jezikih na Balkanu, zaton zgodovinske večjezičnosti v Srednji in jugovzhodni Evropi; kodifikacija knjižne črnogorščine; zvalnik v slovanskih jezikih; raba imperfekta v italijanščini in slovanskih jezikih). Zelo je bil aktiven znotraj italijanske slavistike, leta 2007 je z organizacijo znanstvenega simpozija na Oddelku za tuje jezike, književnosti in kulture Univerze v Bergamu spet oživil tradicijo srečanj o slovanskem jezikoslovju (iz 80. in 90. let 20. stoletja) *Incontri di Linguistica slava*. Uredil je zbornik prispevkov s simpozija, ki je izšel leto po dogodku (prim. spodaj). (So)uredil je več zbornikov oz. monografij (z znanstvenih srečanj), npr. *I serbo-lusaziani: storia, letteratura, lingua* 'Lužiški Srbi: zgodovina, književnost, jezik' (Bergamo, 2007), *Le lingue slave tra innovazione e conservazione: grammatica e semantica* 'Slovanski jeziki med inovativnostjo in arhaičnostjo: slovnica in pomen' (Bergamo, 2008), *Langues slaves en contraste* 'O slovanskih jezikih kontrastivno' (Bergamo, 2016), *Praga–Milano. Andata e ritorno. Scritti in onore di Jitka Křesálková* 'Eno povratno vozovnico Praga–Milan: zbornik v čast Jitki Křesálkovi' (Alesandria, 2020). Je soavtor češke slovnice za tujce z naslovom *Grammatica ceca: fonetica, morfologia e sintassi con esercizi e soluzioni* 'Češka slovnica: glasoslovje, oblikoslovje, skladnja z vajami in rešitvami' (Milan, 2019).

Kolega Trovesi se je že od samega začetka svoje raziskovalne poti ukvarjal tudi s slovenščino, za svoj doktorat je namreč na terenu zbiral jezikovno gradivo narečne/govorjene slovenščine. V tesnejšem stiku s slovenskim jezikovnim prostorom pa je bil predvsem po nastopu profesure na rimski Sapienzi. V zadnjih letih je sodeloval na več znanstvenih in strokovnih srečanjih v Ljubljani oz. v publikacijah s teh, in sicer so to bili delovno srečanje za izobraževanje učiteljev slovenščine kot tujega jezika na Centru za slovenščino kot drugi in tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (avgusta 2017), mednarodna konferenca *Na vzhod! LGBTQ+ književnost v vzhodni Evropi* na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani (oktobra 2018) in monografija *Rajko Nahtigal in 100 let slavistike na Univerzi v Ljubljani* (Ljubljana, 2019).

Matej Šekli

Slavistično društvo Slovenije

Predragi Andrea, dan potem, ko bi moral praznovati svoj 50. rojstni dan, nas je zadela neznansko žalostna novica. Za razliko od tebe smo bili tvoji sodelavci in študentje premalo pogumni, da bi zadnja tri leta sprejeli surovo resnico, s katero si se ti tako dostojanstveno soočal do samega konca. Jokali smo zate in zase, saj je naenkrat zmanjkalo izgovorov, s katerimi smo se, tudi zavoljo tvoje skromnosti in uvidevnosti, velikokrat dobronamerno slepili glede resnosti tvoje bolezni. Nikoli nisi želel govoriti o njej in po tem, ko so te zdravniki nekajkrat uspešno vrnili med nas, smo začeli kot otroci v pravljice verjeti v njihovo in tvojo čudežno moč, ki na koncu vedno premaga zlo. Takih lastnosti ti pravzaprav sploh ni bilo težko pripisati, saj si bil v vseh pogledih izjemno in nenavadno bitje. Prekipeval si od duha – velikega, raziskovalnega, nemirnega,

radoživega, veselega, pozitivnega, popotniškega, igrivega – in nalezljivega. Z njim si znal s tebi tako naravno lahkotnostjo navdušiti in nalesti s pozitivno in konstruktivno energijo ljudi okoli sebe. Bil si človek in učenjak v najžlahtnejšem pomenu besede. Medtem ko so te starejši kolegi cenili in spoštovali, so te študenti prav odkrito oboževali. Po hodnikih Sapienze se je naglo širil glas o tvoji izjemni strokovni pripravljenosti, splošni razgledanosti, duhovitosti, dostopnosti in odprtosti, ki je znova pritegnila radovednost študentov za primerjalno slovansko jezikoslovje in slovenščino. Veljal si za zelo zahtevnega profesorja, a so te imeli za svojega vzornika. Bil si briljanten znanstvenik in rojen učitelj: tvoja predavanja so bila svojevrstne predstave, v katerih se je potapljalo v čas in potepalo po jezikovno-literarnih svetovih ter se tako velikokrat pozabilo pogledati na uro. Ne nazadnje so te vsi študentje, ki so se v zadnjih petih letih poleg (dveh) drugih vpisali na študij slovenskega jezika, izbrali za mentorja pri svojih diplomskih in magistrskih nalogah ...

Zato smo bili ob novici 10. junija zelo pretreseni, žalostni ter jezni hkrati ... in smo tako vsak zase in vsi skupaj še toliko bolj obžalovali sleherni zamujeni trenutek s teboj. Za živa si bil preveč skromen, da bi nam dovolil govoriti o tem, kako pomemben si bil vedno za nas in kako radi te imamo. Verjetno si sploh ne bi znal predstavljati, kako veliko te je ostalo v vsakem izmed nas, ki smo te v življenju srečali. Zato se je/bo prekleto težko privaditi na preteklik ob omenjanju tvojega imena, predragi prijatelj ... In da boš po novem prihajal med nas od nekod bolj daleč od Bergama ...

Sanja Pirc

lektorica slovenskega jezika na Univerzi La Sapienza v Rimu

Slovenski jezik in *Slavia meridionalis*

Nastajanje slovenskega jezika, tj. slovenskih narečij, kot tudi drugih slovanskih jezikov se je začelo okoli leta 800, ko se je praslovanščina, »potomka« praindoevropsčine, pričela cepiti na narečja. Znotraj južne slovanščine se je na vzhodu s svojimi značilnimi jezikovnimi spremembami že v 9. stoletju izdvojila vzhodna južna slovanščina, na zahodu pa so se od 10. stoletja naprej osamosvajale alpska, panonska, primorska, dinarska in raška južna slovanščina. Iz alpske slovanščine se je – predvsem v odnosu do panonske (kajkavščine) in primorske (čakavščine) – s svojimi specifičnimi, samoslovenskimi inovacijami od konca 10. do konca 12. stoletja izoblikoval slovenski jezik ...

ISBN 978-961-6715-39-3

9 789616 715393 >

Cena: 30,00 EUR